Universiteit Leiden
The Netherlands

Van dompers en verlichten : een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)

Kagchelland, A.; Kagchelland, M.

Citation

Kagchelland, A., & Kagchelland, M. (2009, January 15). *Van dompers en verlichten : een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)*. Eburon Academic Publishers, Delft. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/13405

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/13405

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

VAN DOMPERS EN VERLICHTEN

Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)

Proefschrift

ter verkrijging van

de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,

op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,

volgens besluit van het College voor Promoties

te verdedigen op donderdag 15 januari 2009

klokke 15.00 uur

door

Arend Kagchelland

geboren te Ooltgensplaat

in 1944

Promotiecommissie

Promotores:	Prof.dr. W. Verboom Prof.dr. E.G.E. van der Wall
Referent:	Prof.dr. A. de Reuver (Universiteit Utrecht)
Overige leden:	Dr. F.G.M. Broeyer (Universiteit Utrecht) Prof.dr. Th.M. van Leeuwen Prof.dr. H.L. Murre-van den Berg

VAN DOMPERS EN VERLICHTEN

Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)

Proefschrift

ter verkrijging van

de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,

op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,

volgens besluit van het College voor Promoties

te verdedigen op donderdag 15 januari 2009

klokke 16.15 uur

door

Michiel Kagchelland

geboren te Kamerik

in 1971

Promotiecommissie

Promotores:	Prof.dr. W. Verboom Prof.dr. E.G.E. van der Wall
Referent:	Prof.dr. A. de Reuver (Universiteit Utrecht)
Overige leden:	Dr. F.G.M. Broeyer (Universiteit Utrecht) Prof.dr. Th.M. van Leeuwen Prof.dr. H.L. Murre-van den Berg

WOORD VOORAF

Bij het verschijnen van dit proefschrift danken wij allen die op enigerlei wijze aan onze wetenschappelijke vorming hebben bijgedragen.

Onze grote erkentelijkheid richt zich in het bijzonder tot onze promotores, die ons bij de totstandkoming van deze dissertatie met hun corrigerende en complementaire opmerkingen deskundig en stimulerend hebben begeleid en ons bij de uitvoering van het onderzoek een grote mate van vrijheid hebben gegeven.

Een betuiging van dank spreken wij uit aan prof. dr. Raf Vanderstraeten, als hoogleraar sociologie verbonden aan de Universiteit Gent, die van meet af aan het verloop van ons onderzoek met belangstelling heeft gevolgd.

Verder is een woord van dank op zijn plaats aan het personeel van: de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage; de bibliotheken van de Universiteit Utrecht, de Universiteit Leiden, de Universiteit van Amsterdam, de Vrije Universiteit te Amsterdam, het Nationaal Archief te 's-Gravenhage, het Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage, het Réveil-Archief te Amsterdam (in het bijzonder de heer L. Laceulle), het Bilderdijk-Museum te Amsterdam (speciaal de conservator, dr. M. van Hattum, voor het spontaan verlenen van inzage in het door hem vervaardigde omvangrijke transcriptiewerk inzake de Bilderdijk-correspondentie en het geven van praktische wenken), het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) te Amsterdam en de Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden.

Een woord van erkentelijkheid spreken wij uit aan Lenie Kagchelland-Donkersloot, die als echtgenote van de eerste promovendus en als moeder van de tweede promovendus een stimulerende kracht is geweest.

En last but not least richten wij een bijzonder woord van waardering tot Clara Kagchelland, dochter van de eerste promovendus en zuster van de tweede promovendus, voor het vele typewerk dat zij met grote accuratesse heeft verricht.

De eerste promovendus is in het bijzonder verantwoordelijk voor de hoofdstukken 2, 3, 6 en 7 en de tweede promovendus voor de hoofdstukken 1, 4, 5 en 8; voor de Inleiding, de Slotbeschouwing en de Summary zijn beide promovendi verantwoordelijk (zie ook pagina xxv).

INHOUDSOPGAVE

WOORD VOORAF i

INHOUDSOPGAVE iii

INLEIDING xix

I. Onderwerp en doelstelling xix

II. Samenhang van de hoofdstukken xix

III. Temporele afbakening xxi

IV. Huidige stand van het onderzoek xxii

V. Vraagstelling en onderzoeksvragen xxiv

VI. Werkverdeling xxv

VII. De primaire bronnen: werkwijze en methode van verzamelen xxv
1. Werkwijze xxv
2. Methode van verzamelen xxvi

VIII. Receptieonderzoek: problemen en mogelijkheden xxvi
1. Receptieonderzoek xxvi
2. Controleerbaarheid xxviii
3. Representativiteit xxviii
4. Bronnen xxix

IX. Toelichting op titel en ondertitel xxxi

EERSTE HOOFDSTUK
CULTUURHISTORISCHE CONTEXT 1

I. Staatkundige ontwikkelingen ca. 1814-ca. 1830 1
1. Het Congres van Wenen 1
2. Staatkundige eenheid in de Lage Landen 3
3. Willem I, de “Koning-Koopman” 3
4. Economische stagnatie 4
5. Opleving van de economie 6

6. Een constitutionele monarchie 7
7. De Belgische Opstand 9

II. De Verlichting 12
1. Wat is Verlichting? 12
2. Het vooruitgangsgeloof van de Verlichting 14
3. De keerzijde van de Verlichting 18

III. De kerkelijk-godsdienstige ontwikkelingen 19
1. De scheiding van kerk en staat 19
2. Matiging van het revolutionaire radicalisme 22
3. Het Algemeen Reglement van 1816 23
4. Koning Willem I en de rooms-katholieken in het Zuiden 25
5. De geest van de tijd 27
6. Pogingen tot verbroedering 28
7. Toename van vrijere denkbeelden 30
8. Het rationalistisch supranaturalisme 30

IV. Typering van het Nederlandse volkskarakter 32

V. Ontwakend gevoel: Romantiek en Réveil 36
1. De Romantiek 36
2. Het Réveil 39

TWEEDE HOOFDSTUK
IN STRIJD OM DE BELIJDENIS 49

I. Inleiding 49

II. Hendrik Willem Hoving en zijn aanval op de gereformeerde belijdenis 52
1. Hendrik Willem Hoving; een biografische schets 52
2. *Christendom en Hervorming*: een pleidooi voor verbroedering en een aanval op de Drie Formulieren van Enigheid 54
a. Verbroedering van alle protestanten 55
b. Aanval op de Drie Formulieren van Enigheid 56
3. Recensies van *Christendom en Hervorming* 58
4. Antikritiek van Hoving 60
5. Schotsman contra Hoving 61
a. Schotsman in verzet tegen de Neologie van Hoving 62
b. De kunstgrepen van het ongeloof in hoofdlijnen 63
c. *Christendom en Hervorming* en *De Kunstgrepen*: een vergelijking 64
d. Recensies van *De Kunstgrepen* 66
6. […..], *De Leer van den Hervormden Godsdienst verdedigd* 67
a. Korte inhoud 67
b. Recensies van *De Leer van den Hervormden Godsdienst verdedigd* 68
7. [.....], *Brieven en Gesprekken* 69
a. Korte inhoud 69

b. Recensies van *Brieven en Gesprekken* 71
c. De reactie van Hoving 71
8. Polemiek tussen Muntinghe en Hoving 72
a. Over de triniteit 75
b. Over de verzoening 77
c. Over de heiliging 78
d. Over het gezag van de rede 78
e. Over de bestemming van de mens 79
f. Nogmaals over het gezag van de rede 80
g. Nabeschouwing op de polemiek 80
h. Recensies van *Drietal van Leerredenen* 81
9. G.J.F. Cramer von Baumgarten, *Brieven* 82
a. Korte inhoud 82
b. Recensies van de *Brieven* 85
c. Hovings reactie op de *Brieven* 86
10. J.E. Winter, *De Redenen der Onvruchtbaarheid* 87
11. […..], "Hedendaagsch godgeleerd krakeel" 88
a. Korte inhoud 88
b. Hovings reactie op "Hedendaagsch godgeleerd krakeel" 90
12. (H.W. Hoving), *Christendom en Wijsgeerte* 91
a. Korte inhoud 91
b. Recensies van *Christendom en Wijsgeerte* 94

III. Samenvatting 95

DERDE HOOFDSTUK
NICOLAAS SCHOTSMAN: "EEN OUDE GETROUWE SCHILDWACHT" 97

I. Inleiding 97

II. Schotsman treedt in het strijdperk 98
1. Nicolaas Schotsman; een biografische schets 98
2. Schotsmans *Eere-zuil*: een overzicht 100
a. "Kerk-rede ter nagedachtenis van de Nationale Synode van Dordrecht, gehouden in den jare 1618 en 1619" 101
b. "Een woord van waarschouwing en vermaning voor het hedendaagsch Christendom" 103
3. Receptie door de periodieke pers: kritiek en antikritiek 106
4. Bilderdijk neemt het op voor Schotsman 110
a. Bilderdijks "Voorrede" 110
b. Bilderdijks "Voorloopige Aanmerkingen" 112
5. Isaac da Costa en Willem van Hogendorp: Brieven over de beroering 113
6. Reacties in periodieken op de tweede druk van de *Eere-zuil* 113
7. Berusting bij de Remonstrantse Broederschap 117
8. Geen maatregelen door het Departement van Eeredienst 119

III. Schotsman zet de strijd voort 121

1. De *Academische Redevoering* van David Pareus 123
a. "Voorrede van den uitgever" 123
b. David Pareus, *Academische Redevoering* 124
c. "Narede van den uitgever" 125
2. Recensies van de *Academische Redevoering* 126

IV. "Ja, Schotsman, staan wij pal" 129
1. G. v.. B……., *Bij het zien optreden* 129
2. Justus van Oldenburg, *Antikritiek* 130
a. Korte inhoud 130
b. Recensies van de *Antikritiek* 133
3. Rooms-katholieke beschouwingen over de protestantse pennenstrijd 134
4. G. Wuyster, *Die heb ik ook gelezen* 136
a. Korte inhoud 136
b. Recensies van *Die heb ik ook gelezen* 137
5. Analyses van een rooms-katholieke commentator 138

V. "Eene bange vrees voor de toekomst" 139
1. A. Bost, *Het godsdienstig Genève, in maart 1819* 140
a. Korte inhoud 140
b. Nicolaas Schotsman, "Voorrede" 141
c. Recensies van *Het godsdienstig Genève, in maart 1819* 143
2. Ananias Asher, *Gedenkschrift* 145
a. Korte inhoud 146
b. Nicolaas Schotsman, "Voorrede" 147
c. Willem Bilderdijk, "Aan den wel-eerwaardigen heer Nicolaas Schotsman" 148
d. Recensies van het *Gedenkschrift* 149

VI. Schotsmans verscheiden in postmortale poëzie en in periodieken 152
1. "Laat ons (…) hem een gedenkzuil stichten" 152
a. Luctus 153
b. Laus 154
c. Consolatio 156
2. "Des Grijsaarts zij geen schimp" 157
a. R., "Grafschrift op D^{s}. N. Schotsman" 157
b. A.G. van Alderwereld, *Gedachten* 158
c. J.G. le Sage ten Broek, *Roomsch-Catholijke Bibliotheek* 159
3. Een postmortaal portret door recensenten 160

VII. Samenvatting 160

VIERDE HOOFDSTUK
"VREDE IN DES HEEREN NAAM! AAN DE ONGODISTEN KRIJG!" 163

I. Inleiding 163

II. Een portret van meester en leerling: Willem Bilderdijk en Isaac da Costa 164
1. Willem Bilderdijk 164
2. Isaac da Costa 171

III. De "Domperfabriek" 177
1. Bilderdijks visie op de geschiedenis 177
2. Bilderdijks contrarevolutionaire en anticonstitutionele opvattingen 178
3. Bilderdijkiaanse dissertaties 182
4. Toenemende onrust aan de Leidse universiteit 190
5. *De Gulielmi I.*: een geruchtmakende dissertatie 192
6. Reacties op *De Gulielmi I.* 195
a. [.....], "Verdediging der gewezene Nederlandsche Republiek, en harer groote mannen" 195
b. Cornelius Leidensis, "Aan den Heer Redakteur der *Vaderlandsche Letteroefeningen* 196
c. S.C.V., *De Eer van Leydens Hoogeschool, in M^r^. W. Bilderdyk verkeerdelijk aangerand, en zijne Gevoelens ten onregte voor verderfelijk uitgekreten* 196
d. Hendrik Meijer Junior, "Hulde aan M^r^. Joan van Oldenbarneveldt" 197
e. [.....], *Bedenkingen tegen eenige Punten* 200
7. Ingezonden stukken in het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* 200
8. Minister Falck toont zich verontrust en de "Domperrubriek" wordt geopend 202
9. "Of strop of rad of dolk of beulszwaard zij zijn loon" 206
10. Terugblik van Isaac da Costa 207

IV. Da Costa's *Poëzy*: een prelude op de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* 207
1. Isaac da Costa, *Poëzy* 208
2. Reactie op rijm van Willem de Clercq 212
3. Recensies van de *Poëzy* 214
4. "Domper-poëzy" 217

V. Bilderdijks *Krekelzangen*: een poëtisch protest tegen de geest der eeuw 218
1. Willem Bilderdijk, *Krekelzangen* 218
2. Recensies van de *Krekelzangen* 225
3. Overige reacties op de *Krekelzangen* in tijdschriften 230
4. Bilderdijk en Da Costa over de receptie van de *Krekelzangen* 235

VI. Nadere standpuntbepaling door een tweetal Leidse hoogleraren 237
1. Het dispuutcollege van Hendrik Willem Tydeman 237
2. Brieven van Johan Melchior Kemper 238

VII. Samenvatting 241

VIJFDE HOOFDSTUK
BEZWAREN TEGEN DEN GEEST DER EEUW 245

I. Inleiding 245
1. Ontwikkelingsgang naar de *Bezwaren* 245
2. De Kosterfeesten van 10 en 11 juli 1823 246
3. Verdere structuur van dit hoofdstuk 251

II. Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*: een overzicht 251

III. Algemene receptiegeschiedenis 260
1. Receptie van de *Bezwaren* binnen Da Costa's vrienden- en kennissenkring . . . 261
2. Uit het dagboek van Willem de Clercq 265
3. Receptie van de *Bezwaren* in regeringskringen 269
4. Receptie in de Zuidelijke Nederlanden 272
5. Polemiek met een pastoor 276
6. Ludieke reacties 277
7. Terugblik van tijdgenoten 278

IV. Couranten contra Da Costa 279
1. De *Arnhemsche Courant* 279
2. Het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* 282

V. Recensies van de *Bezwaren* 285

VI. Scherpe kritiek in artikelen en pamfletten 295
1. […..], "Iets aan Mr. I. da Costa" 295
2. J.P. Arend, *Kritische Aanmerkingen* 296
a. Korte inhoud 296
b. Recensies van de *Kritische Aanmerkingen* 297
3. X.Q.Y. enz., "Eerzuil voor Scriblerus" 298
4. Een' Vriend van Godsdienst en Wijsbegeerte, *Zedige Bedenkingen* 299
a. Korte inhoud 299
b. Recensies van de *Zedige Bedenkingen* 302

VII. Pamfletten met gematigde kritiek 303
1. (J.A. Lotze), *Vijf Brieven* 303
a. Korte inhoud 303
b. Recensies van de *Vijf Brieven* 305
2. Jac. Haefkens, *De Geest der Eeuw verdedigd* 306
3. J. Roemer, *Voordeelen van den Geest der Eeuw* 306
a. Korte inhoud 306
b. Recensies van *Voordeelen van den Geest der Eeuw* 308
4. J.J.E.F.S……, *Gedachten over de Bezwaren* 309
a. Korte inhoud 309
b. Recensies van *Gedachten over de Bezwaren* 310
5. N.G. van Kampen, *Verdediging van het Goede* 311
a. Korte inhoud 311
b. Recensies van *Verdediging van het Goede* 313

6. […..], *Nog iets over de Bezwaren* 314
7. (Omikron), "ΠΡΩΤΟΝ ΨΕΥΔΟΣ" 314

VIII. Bilderdijk licht de *Bezwaren* toe 316

IX. Recensies van de *Toelichting* 320

X. "Aan Mr. I. da Costa" 322
1. Willem Bilderdijk, "Aan Mr. I. da Costa" 322
2. Recensies van "Aan Mr. I. da Costa" 323

XI. Kritiek op meester en leerling 324
1. (E.C. D'Engelbronner), *Iets aangaande de Inlichtingen* 325
a. Korte inhoud 325
b. Recensies van *Iets aangaande de Inlichtingen* 326
2. […..], "Domper-Fabriek" 327
3. J.J.E.F. Schröter, *Landgenooten* 327
a. Korte inhoud 327
b. Recensies van *Landgenooten* 328
4. G. Bruining, *Een hartig Woordje* en *Eenige Antikritiek* 329
a. Korte inhoud 329
b. Recensies van *Een hartig Woordje* 330
c. G. Bruining, *Eenige Antikritiek* 331
5. Adr. Stolker, "Aan den Heer Mr. W. Bilderdijk" 331
6. F. van Teutem, "Leerrede over Pred. VII:10" 333
7. D.B. "Brief aan eenen Vriend van Verlichting" 335
8. (C. Pothoff), *Vrijmoedige Brieven* 335
a. Korte inhoud 335
b. Willem Messchert aan Isaac da Costa, 16 mei 1824 337
9. J.S. Swaan, *Bedenkingen* 338
a. Korte inhoud 338
b. Recensies van de *Bedenkingen* 340
10. Eenen Onzijdigen, *Het beiderzijdsche Ongelijk* 340
11. Philaletes, "Gedachten" 341
12. [.....], "Drie Brieven" 342
13. [.....], "De Vereeniging en Deelneming" 343
14. [.....], "Bijdrage tot de bezwaren over den geest dezer eeuw" 344

XII. Reacties op rijm 344
1. * * *., "Bezwaar tegen den geest der bekeering" 345
2. X., "De hemel beware ons voor meer zulke bekeerlingen!" 345
3. (J.W. Yntema), "Proeve van een' berijmden Domper-Katechismus" 346
4. X., "Eene fabel" 347
5. [.....], "De Ridders van den Domper" 348
6. P(etronella) M(oens), "*Euphonia* aan hare lezers" 348
7. Ceratinus, *De Gebroken Domper* 349
a. Korte inhoud 349
b. Recensie van *De Gebroken Domper* 352

8. Jan ten Brink, *Gedichten* 352
9. R. Kooiman, "Zamenspraak" 354
10. [.....], "Regels van mr. Jacob Cats over het onderwijs" 355
11. Elias van Boren de Regt, "Boetpsalm voor alle afgodendienaars op 't Kostersfeest" 355
12. [.....], "Dichterlijke vrijheid" 357
13. (J.L. Nierstrasz Jr.), *Iets aan Da Costa* 357
14. M. Martens, "Bruiloftszang" 359

XIII. Da Costa en Bilderdijk over de negatieve receptie van de *Bezwaren* en de *Toelichting* 360

XIV. Positieve ontvangst 361
1. J.J. le Roy, *Een Woord voor onzen Tijd* 362
a. Korte inhoud 362
b. Recensies van *Een Woord voor onzen Tijd* 364
2. L.H. Bähler, *La Vérité de Jésus Christ* 365
a. Korte inhoud 365
b. Recensies van *La Vérité de Jésus Christ* 366
3. H.W.M. Bähler, née Despar, "Pensées" 367

XV. Samenvatting 368

ZESDE HOOFDSTUK
DA COSTA ZET DE STRIJD TEGEN DE TIJDGEEST VOORT 373

I. Inleiding 373

II. Isaac da Costa's *De Sadduceën*: een overzicht 373

III. Receptie van *De Sadduceën* 381
1. [.....], "Minzame Brief": De *Arnhemsche Courant* contra *De Sadduceën* 382
2. Recensies van *De Sadduceën* 383
3. Tijdschriftartikelen tegen *De Sadduceën* 390
a. [.....], "Na het lezen van De Sadduceën van Mr. I. da Costa" 390
b. Een Remonstrant, "Een Remonstrant aan Mr. I. da Costa" 391
4. S.I.Z. Wiselius, *De Sadduceën getoetst* 392
a. Korte inhoud 392
b. Recensies van *De Sadduceën getoetst* 398
5. J. Roemer, *De Pharizeën* 401
a. Korte inhoud 401
b. Recensies van *De Pharizeën* 406
6. Receptie van *De Sadduceën* binnen Da Costa's vrienden- en kennissenkring . . 408

IV. Da Costa's *Inlichtingen* en *Ophelderingen*: een overzicht 410
1. I. da Costa, *Inlichtingen* 410
2. I. da Costa, *Ophelderingen* 413

V. Receptie van de *Inlichtingen* en de *Ophelderingen* 416
1. De *Arnhemsche Courant* 418
a. Sw., "AAN Mr. *W. BILDERDYK*" 418
b. [.....], "Iets over twee zeer ongelyksoortige boeken" 419
c. [.....], Aan Mr. Da Costa, bij de uitgave van zijnen Prins Maurits van Nassau" 420
2. Recensies van de *Inlichtingen* en de *Ophelderingen* 421
3. J.S. Swaan, *Fredrik Hendrik van Nassau* 427
a. Korte inhoud 427
b. Recensies van *Fredrik Hendrik van Nassau* 429
4. Adr. Stolker, "Iets over Jacobus Trigland". 429
5. Adr. Stolker, *Prins Maurits van Nassau* 430
a. Korte inhoud 430
b. Recensies van *Prins Maurits van Nassau* 432
6. C.M. van der Kemp, *Het Gedrag van Prins Maurits van Oranje* 432
a. Korte inhoud 432
b. Recensie van *Het Gedrag van Prins Maurits van Oranje* 434
7. Adr. Stolker, "Brieven" 435
8. (S.I.) W(iselius), "Nieuwjaars-geschenk" 436
9. S.I.Z. Wiselius, *Nog een Blik* 437
a. Korte inhoud 438
b. Recensies van *Nog een Blik* 446

VI. Da Costa's *Geestelijke Wapenkreet*: een overzicht 448

VII. Receptie van de *Geestelijke Wapenkreet* 452
1. De *Arnhemsche Courant* contra de *Geestelijke Wapenkreet* 452
a. †., "Kruistogt tegen de Hel. (*Derde Bulletin*.)" 452
b. †. "Da Costiaansche Koningsliefde" 453
c. Balthasar Bekker, "Kruistogt tegen de Hel. (*Verslag van een Officier*)". 454
d. †. "Kruistogt tegen de Hel. (*Vierde Bulletin*)". 455
2. Recensies van de *Geestelijke Wapenkreet* 455
3. Christianus Erenophilus, *Tegengalm, op den Geestelijken Wapenkreet* 458
4. J.L. Nierstrasz, *Aan Mr. Isaac da Costa. Gedicht* 461
a. Korte inhoud 461
b. Recensies van *Aan Mr. Isaac da Costa. Gedicht* 463
5. F.P. Gisius Nanning, *Aan J.L. Nierstrasz, junior* 463
6. [.....], *Echo, op het gedicht van J.L. Nierstrasz* 465

VIII. Da Costa's *Dichterlijk Krijgsmuzijk*: een overzicht 467

IX. Receptie van *Dichterlijk Krijgsmuzijk* 470
1. De *Arnhemsche Courant* contra *Dichterlijk Krijgsmuzijk* 470
a. Van der L.., "*Rapport*" 470
b. †. "Kruistogt tegen de Hel" 471
2. Recensies van *Dichterlijk Krijgsmuzijk* 472

X. (I. da Costa), *Aan Nederland* 473

XI. Receptie van *Aan Nederland* 475
1. De *Arnhemsche Courant* contra *Aan Nederland* 475
a. [.....], "Kruistogt tegen de Hel" 476
b. De Snuiterianen, "Aan het Volk van Nederland" 476
2. Recensies van *Aan Nederland* 477
3. [.....], "Iets aan mijne landgenooten" 477
4. [.....], *Iets over de Recensiën* 478
5. [.....], "Kruistogt tegen de Hel" 482

XII. Samenvatting 483

ZEVENDE HOOFDSTUK
ABRAHAM CAPADOSE EN ZIJN STRIJD TEGEN DE VACCINATIE 487

I. Inleiding 487

II. Abraham Capadose: een biografische schets 489

III. Over variola, variolatie en vaccinatie 493
1. Klinisch beeld van de variola 493
2. Van variolatie tot vaccinatie 494

IV. Capadoses *Bestrijding der Vaccine*; een overzicht 495

V. Bilderdijk en Da Costa in correspondentie over de *Bestrijding der Vaccine* 502
1. Bilderdijk aan Da Costa, 31 oktober 1823 502
2. Da Costa aan Bilderdijk, 1 november 1823 502
3. Da Costa aan Bilderdijk, 3 november 1823 502
4. Da Costa aan Bilderdijk, 5 november 1823 503
5. Bilderdijk aan Da Costa, 11 november1823 503

VI. De *Arnhemsche Courant* contra Capadose 503
1. […..], "Vaccine" 504
2. […..], "Minzame Brief" 505
3. […..], "POKKEN-LICHT" 505

VII. Recensies van de *Bestrijding der Vaccine* 506

VIII. Provisionele reacties vanuit de medische wereld en Capadoses antwoord hierop 509
1. F. van der Breggen, Cornz., *Voorloopige Brief* 510
a. Korte inhoud 510
b. Recensies van de *Voorloopige Brief* 511
2. Abraham Capadose, *Antwoord op den Voorloopigen Brief* 512
a. Korte inhoud 512

b. Recensie van *Antwoord op den Voorloopigen Brief* 515
3. [.....], *Voorloopige Aanmerkingen* 516
a. Korte inhoud 516
b. Recensie van *Voorloopige Aanmerkingen* 518
4. F. van der Breggen Cornz., "Den Heere Redacteur der Vaderlandsche Letteroefeningen" 518

IX. Ontijds *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* en de reacties daarop 519
1. C.G. Ontijd, *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* 519
a. Korte inhoud 519
b. Recensies van *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* 522
2. Kanttekeningen van Isaac Haiem Capadose bij Ontijds tegenschrift 523
3. H....., M.D. te W...., "Uitboezeming" 524
4. Petronella Moens contra Capadose 524
a. Petronella Moens, "Brief, ter geleide" 524
b. Petronella Moens als voorstandster van de vaccinatie 526
5. Capadoses *Ontijds Ja en Neen* en de receptie daarvan 528
a. Korte inhoud 528
b. Recensies van *Ontijds Ja en Neen* 530
c. [.....], "Capadose's Ja en Neen" 532
d. *De Trekschuit* 532
e. [.....], "Na de inzage van "Ontijd's Ja en Neen", door Dr. A. Capadose" 535
f. S.I.Z. Wiselius, *Nog een Blik* 535

X. Overige reacties vanuit de medische wereld 536
1. A.J.M. van Heusden, *Verdediging der Vaccine* 536
2. J.P. van Dorp, *De Vaccine Verdedigd* 537
a. Korte inhoud 537
b. Recensies van *De Vaccine Verdedigd* 538
3. I.J. Rant, *Dichtstuk* 539
a. Korte inhoud 539
b. Recensies van *Dichtstuk* 540
4. (I. de Koning), *Brief van Doctor de Koning* 540
a. Korte inhoud 540
b. Recensies van de *Brief van Doctor de Koning* 542
5. N.Ez. van Lier, *Kritische Aanmerkingen* 542
a. Korte inhoud 542
b. Recensie van de *Kritische Aanmerkingen* 543
6. T.A. Jorritsma, *De Bestrijding Wederlegd* 544
a. Korte inhoud 544
b. Recensie van *De Bestrijding Wederlegd* 545
7. N.C. de Fremery, "De Vragen" 546
8. [.....], "De ongeregelde ijdelheidsprekers, leerende dat niet en behoort" 548
9. N.N., "Aan de redactie van het Gezondheids-Blad" 549

XI. Reacties vanuit de niet-medische wereld 552
1. Assuerus Doyer, *Leerrede ter Aanprijzing der Koepok-inenting* 552
a. Korte inhoud 552
b. Recensies van *Leerrede ter Aanprijzing der Koepok-inenting* 554

2. [.....], "Aan den Redacteur van den *Algem. Konst- en Letterbode*" 556
3. [.....], "*Aan den redacteur van Euphonia*" 556
4. [.....], *Over het Pligtmatige en Christelijke* 559
5. H. Maronier, "Hulde aan Edward Jenner" 561
6. J.S. Swaan, *Nadere Overweging* 563
a. Korte inhoud 563
b. Recensies van de *Nadere Overweging* 565
7. J.B.D. Wibmer, *Brief aan een' Geneesheer, over de Inënting* 566

XII. Reacties op rijm 567
1. J.J.G. Klopman Lemmers, "De vaccine of het naberouw en de wanhoop eener moeder" 567
2. Cornelis Looyen, "Bemoediging" 568
3. Ceratinus, *De Gebroken Domper* 569
4. (J.W.) Y(ntema), "De koepok bevorderlijk" 571
5. [.....], "Bij het lezen van" 571
6. Willem Bilderdijk, "Aan den Heer A. Capadose" 572
a. Korte inhoud 572
b. Recensies van "Aan den Heer A. Capadose" 572

XIII. Voortgezet discours over de vaccinatie in de periode 1824-1828 573
1. Abraham Capadose, *Nieuwe Bijdrage* 573
2. Abraham Capadose, *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* 576
a. Korte inhoud 576
b. Recensies van de *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* 579
3. [.....], *Eene Zamenspraak tussen twee Buurvrouwen* 580
4. C.G. Ontijd, *Nieuwe Bijdrage tot de Waarde der Koepok-inënting* 582
a. Korte inhoud 582
b. Recensies van de *Nieuwe Bijdrage tot de Waarde der Koepok-inënting* 582
5. Korte terugblik 584

XIV. Samenvatting 585

ACHTSTE HOOFDSTUK
KEERT U TOT HEM DIE SLAAT 589
I. Inleiding 589
II. De watersnood van 1825 591
1. De storm 591
2. De stormvloeden 592
3. De overstromingen 593

III. Milddadigheid na de watersnood 596
1. Weldadigheid en menslievendheid 596
2. Verlichting en filantropie 598
3. Prijs en dank in proza, preek en poëzie 599
4. Domper op de loftuitingen 602

IV. A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat* 605

1. A.S. Thelwall: een biografische schets 605
2. *Keert u tot Hem die slaat*: korte inhoud 606

V. De *Arnhemsche Courant* contra *Keert u tot Hem die slaat* 607

VI. Recensies van *Keert u tot Hem die slaat* 608

VII. Negatieve receptie in overige bronnen 612
1. [.....], *Ernstige Toespraak* 614
a. Korte inhoud 614
b. Recensies van de *Ernstige Toespraak* 616
2. [.....], *Hartelijk Woordje* 617
3. [.....], "Een Woord aan den Predikant A.S. Thelwall; en iets over den Watersnood" 619
4. Waarheidsminnaar, "*Aan den Heer Redacteur van het Tijdschrift: De Trekschuit*" 620
5. [.....], "*Koopman Altijdregt; Dominé Braafhart; Meester Drijfdoor en Jufvrouw Eenvoud*" 621
6. S.I.Z. Wiselius, *Nog een Blik* 624
7. N. Swart, "Leerrede, over het Ongepaste der Bepaling van Gods Oogmerken" 625
8. [.....], *God is Liefde* 626
9. D. Broedelet, *Opwekking tot nederige Erkentenis van Gods Hoogheid* 628
a. Korte inhoud 628
b. Recensies van *Opwekking tot nederige Erkentenis van Gods Hoogheid* 629
10. [.....], *Wij kennen ten deele* 630
11. Omikron, *Wat mag toch dit zijn?* 631
a. Korte inhoud 631
b. Recensie van *Wat mag toch dit zijn?* 633
c. Kritiek van Abraham Capadose 633
12. W.H. Warnsinck, Bz., "Na de inzage van des heeren A.S. Thelwall's zoogenaamde Christelijke Opwekking" 634
13. Reacties van Gijsbert Karel van Hogendorp 635

VIII. Positieve receptie 638
1. H., *Openlijke Dankbetuiging* 639
2. L***., *Een Woord tot Verdediging en Staving* 640
3. K. Meyer, *De Dwazen verachten Wijsheid en Tucht* 641
4. J. le Feburé, *De Waarheid Getoetst* 642
5. J.J. le Roy, *Ernstige Overweging* 643
6. A.A.H., *Vrijmoedige Aanmerkingen* 645
7. De Wed. J. Dralle, geboren Tilmes, *Welmeenende Toespraak* 647
8. W.T. Brinkman, *Getrouwe Opwekking* 648
9. Iemand, die de Waarheid in Liefde wenscht te belijden, *Herinneringen* 649
10. L.H. Bähler, *De Gedenkdag van Waterloo* 650
a. Korte inhoud 650
b. Recensies van *De Gedenkdag van Waterloo* 652
11. Bilderdijks visie in dichtmaat en brieven 653
a. Bilderdijks "Op eene Christelijke Opwekking" en "Na den Watervloed" 653
b. Bilderdijks interpretatie van de watersnood in brieven 656

12. [.....], *Zijt Eensgezind, Leeft in Vrede* 658

IX. Interpretatie van de ramp in traktaten 658
1. (D.M. Kaakebeen), *Het Water aan de Lippen* 660
2. (D.M. Kaakebeen), *De Roepstem van God tot Nederland* 661
3. (D.M. Kaakebeen), *Waarschuwing en Raad* 662
4. (D.M. Kaakebeen), *Het regte Gedenken aan de Ramp* 663

X. Samenvatting 665

SLOTBESCHOUWING 669

SUMMARY 681

BIJLAGEN 689

Bijlage I: Typeringen van tijdschriften en kranten die gediend hebben als primaire bron 691

Bijlage II: Negatieve duiding van het begrip "tijdgeest" door rooms-katholieke opinievormers 720

Bijlage III: Fragment van een niet eerder gepubliceerde brief van Nicolaas Carbasius aan Isaac da Costa de dato 28 september 1823 naar aanleiding van Da Costa's *Bezwaren* en de receptie van dit geschrift 725

Bijlage IV: Fragment van een niet eerder gepubliceerde brief van Bastiaan Heykens aan Isaac da Costa van begin 1824 726

Bijlage V: Fragment van een niet eerder gepubliceerde brief van Nicolaas Godfried van Kampen aan Willem de Clercq de dato 17 augustus 1823, waarin de schrijver zich afwijzend uitlaat over Da Costa's *Bezwaren* 727

Bijlage VI: "Het *Leydsche* Vatikaan" 729

Bijlage VII: Reconstructie van de pedagogische en theologische "discussie" tussen (Cornelis) P.(othoff) en Isaac da Costa 733

Bijlage VIII: Petronella Moens, "De geest der Middeleeuwen" 736

Bijlage IX: Niet eerder gepubliceerde brief van Isaac da Costa aan koning Willem I als begeleidend schrijven bij de aanbieding van zijn pamflet *Aan Nederland*, de dato 30 oktober 1826 739

Bijlage X: Niet eerder gepubliceerde brief van Abraham Capadose aan Dirk van Hogendorp de dato 11 februari 1825, waarin Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat* centraal staat 743

Bijlage XI: Brief van Willem Bilderdijk aan Algernon Sydney Thelwall de dato 14 februari 1825 met daarin opgenomen de oorspronkelijke versie van het gedicht dat onder de titel "Op eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders by Gelegenheid der Overstroomingen" in 1829 is opgenomen in Bilderdijks bundel *Nieuwe Vermaking* 745

GERAADPLEEGDE MANUSCRIPTENCOLLECTIES 747

OVERIGE BRONNEN EN GERAADPLEEGDE LITERATUUR 749

HERKOMST VAN DE ILLUSTRATIES 785

PERSONENREGISTER 789

CURRICULUM VITAE VAN A. KAGCHELLAND 796

CURRICULUM VITAE VAN M. KAGCHELLAND 797

INLEIDING

I. Onderwerp en doelstelling

Dit proefschrift, vrucht van een duo-onderzoek, behelst een studie over de confrontatie van de opkomende protestantse Réveilbeweging in ons land met de hier heersende geest van de Verlichting die in de jaren na de Franse Revolutie tot een verdere doorwerking kwam in kerk, staat en maatschappij. Het onderzoek betreft de periode van 1815 tot 1826. In het aangegeven tijdvak laaide de polemiek herhaalde malen hoog op. De directe aanleiding tot de telkens ontbrandende pennenstrijd lag bij een reeks geruchtmakende publicaties, die in de genoemde periode uitgegeven werd. Betreffende de bedoelde polemiek willen wij nader ingaan op de volgende thema's:
a. de strijd om de gereformeerde confessie in de jaren 1815 tot 1822;
b. de commotie rond de promoties van leerlingen van Bilderdijk aan de Leidse universiteit (1818-1822);
c. de strijd van Isaac da Costa tegen de geest der eeuw in de periode 1823 tot 1826;
d. de pennenstrijd met betrekking tot de koepokinenting gedurende het tijdvak 1823 tot 1826, waarin Abraham Capadose de centrale figuur was;
e. de polemiek naar aanleiding van Algernon Sydney Thelwalls pamflet *Keert u tot Hem die slaat* inzake de watersnood van februari 1825.
De stof wordt behandeld in een zevental hoofdstukken, voorafgegaan door een schets van de cultuurhistorische context (eerste hoofdstuk). Het geheel wordt afgesloten met een slotbeschouwing en een samenvatting in het Engels.

II. Samenhang van de hoofdstukken

In een sfeer van kerkelijke verbroedering en van het streven naar vereniging van alle protestanten leefde er in de jaren vlak na de Franse Tijd bij velen in ons land een toenemende weerstand tegen de gereformeerde confessie. Een rechtstreekse aanval op de Drie Formulieren van Enigheid[1] werd in 1815 gedaan door de Groningse jurist Hendrik Willem Hoving met de publicatie van zijn *Christendom en Hervorming*[2]. De voornaamste bestrijder van Hoving was de Leidse gereformeerde predikant Nicolaas Schotsman, die in woord en geschrift de gereformeerde belijdenisgeschriften verdedigde, daarin al spoedig bijgestaan door Willem Bilderdijk. De opzettelijke strijd tegen de verlichte tijdgeest dagtekent van dit gemeenschappelijk optreden van Schotsman en Bilderdijk. Ook is het Schotsman geweest die in de voorrede op de Ne-

[1] Namelijk: de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561), de Heidelbergse Catechismus (1563), de Dordtse Leerregels zijnde de Vijf Artikelen tegen de Remonstranten of oordeel van de Nationale Synode der Gereformeerde Kerken van de Verenigde Nederlanden, gehouden binnen Dordrecht in den jare 1618 en 1619 over de bekende vijf hoofdstukken der leer, waarover in de Gereformeerde Kerken dezer Verenigde Nederlanden verschil is gevallen.
[2] (H.W. Hoving), *Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen Kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden*, Groningen 1815 (*Christendom en Hervorming*). Opmerking: in het vervolg zal op deze wijze de aanduiding van een verkorte titel genoteerd worden.

derlandse uitgave van het geschrift van de Geneefse Réveilpredikant Paul Ami Isaac David Bost, *Genève religieuse, en Mars 1819*[3] in 1821 als eerste in ons land de aandacht vestigde op het Geneefs Réveil. De wens die Schotsman in de genoemde voorrede heeft geuit, namelijk dat er in de toekomst mannen zullen opstaan, "die bezield met den geest der Hervormers van vóór drie eeuwen, op het voetspoor hunner Vaderen van vóór twee eeuwen, voor de zaak van God pal staan" (xx), ging in vervulling. Reeds in 1817 was Bilderdijk in Leiden een privatissimum in de vaderlandse geschiedenis begonnen voor een kleine kring van studenten, onder wie Isaac da Costa en Abraham Capadose. De contrarevolutionaire standpunten van Bilderdijk werden vooral door de genoemde twee leerlingen van hun leermeester overgenomen en uitgedragen.

Zo bond Da Costa in 1821-1822 in zijn twee delen *Poëzy* de strijd aan met de verlichte tijdgeest, en in 1823 met zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*[4], een geruchtmakend pamflet dat beschouwd kan worden als een contrarevolutionair, orthodox-gereformeerd heropvoedingsprogramma voor kerk, staat en maatschappij. Weldra zouden er door Da Costa nog meer pijlen in de richting van het verlichte kamp worden afgeschoten. In de periode 1824-1826 liet Da Costa nog een vijftal pamfletten verschijnen. In de hevige pennenstrijd die na het uitkomen van de *Bezwaren* uitbrak nam Bilderdijk het op voor zijn leerling met de publicatie van zijn *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht*[5], waarna de kritiek van verlichte zijde zich ook op hem richtte.

In het najaar van 1823 bond ook Capadose de strijd aan met de tijdgeest. Als christenarts uitte hij zijn bezwaren op het gebied van de medische ethiek. Na een innerlijke strijd was hij tot de overtuiging gekomen dat hij de uitvoering van de koepokinenting in zijn huisartsenpraktijk niet langer kon verantwoorden. Met zijn pamflet *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst* [6] opende hij de aanval op de bestaande vaccinatiepraktijk, daarin aangespoord door Bilderdijk. Ook dit pamflet betekende een uitdaging aan het adres van de verlichte wereld, die niet onbeantwoord bleef. Op dit eerste strijdschrift zouden er tot 1826 nog vijf pamfletten volgen ter verdediging en nadere adstructie van zijn antivaccinatiestandpunt.

Begin februari 1825 veroorzaakte een zware en aanhoudende noordwesterstorm in ons land een watersnood van enorme omvang. Grote delen van het gebied rond de toenmalige Zuiderzee werden met geweld geïnundeerd. De stad Amsterdam werd door het opgestuwde zeewater ernstig bedreigd. In totaal waren er 800 mensenlevens en het verlies van 46.000 stuks vee te betreuren. De materiële schade die deze watersnood aan Nederland toebracht, bedroeg toendertijd acht miljoen gulden. De gemoederen werden door deze rampspoed geheel in beslag genomen. In korte tijd kwam hulpverlening op gang. Door de Nederlandse bevolking werd meer dan tien miljoen gulden ten behoeve van de getroffenen bijeengebracht. Kenmerkend voor de geest van die tijd was dat allerlei dichters ter ere van Nederlands milddadigheid de loftrompet staken. Hierop werd door Bilderdijk met verontwaardiging gereageerd. Om de bevolking voorlichting te geven werden in velerlei vorm (krantenartikelen, gepubliceerde leerredenen, gedichten, artikelen in tijdschriften, pamfletten) beschouwingen gegeven, waarin men probeerde deze rampspoed te interpreteren. Algernon Sydney Thelwall, predikant bij de English Episcopal Church te Amsterdam en tevens zendeling onder de Joden in deze stad, die in nauw contact stond met de Réveilbeweging, riep de Nederlandse bevolking op tot boete en bekering in zijn pamflet *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen*[7]. De inhoud van dit

[3] Ami Bost, *Het godsdienstig Genève, in maart 1819*, Leyden 1821.
[4] Leyden 1823 (*Bezwaren*).
[5] Leyden 1823 (*Toelichting*).
[6] Amsterdam 1823 (*Bestrijding der Vaccine*).
[7] Amsterdam 1825 (*Keert u tot Hem die slaat*).

vlugschrift gaf aanleiding tot een stroom van tegenschriften en verdedigingsgeschriften. Deze wijze van volksvoorlichting laat ons opnieuw een confrontatie zien tussen de heersende Verlichtingsideeën en de opvattingen van de opkomende protestantse Réveilbeweging in ons land.

III. Temporele afbakening

De opkomende Nederlandse protestantse Réveilbeweging heeft met betrekking tot haar identiteit en idealen een periode van bewustwording doorgemaakt[8]. Het beginjaar van dit bewustwordingsproces kan gesteld worden op 1815. Dat is het jaar waarin de verlichte jurist Hendrik Willem Hoving met zijn *Christendom en Hervorming* de aanval opende op de gereformeerde belijdenisgeschriften. Als reactie daarop van orthodox-gereformeerde zijde bezorgde Nicolaas Schotsman in 1816 de uitgave van *De Kunstgrepen waarvan het hedendaagsch Ongeloof zich bedient om den Godsdienst door den Bijbel, en den Bijbel door den Godsdienst te bestrijden*[9]. Omdat er na 1826 in mindere mate sprake is van confrontatie-elementen zoals zich die in de Réveilpublicaties en de reacties hierop uit de periode 1815-1826 manifesteerden, kunnen we Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat* (1825), Capadoses *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* (1825)[10] en Da Costa's *Aan Nederland* (1826)[11] beschouwen als afronding van dit bewustwordingsproces van het vroege protestantse Réveil in Nederland en tevens 1826 als eindjaar van de te onderzoeken periode[12]. Het bewustwordingsproces van het vroege protestantse Réveil in Nederland (1815-1826) is de (kerk-)historische ontwikkelingsgang waarmee wij ons in dit onderzoek bezighouden.

In dit bewustwordingsproces onderscheidt P.N. Holtrop[13] een tweetal fasen: die van "ontwaking" en die van "opwekking". In de fase van "ontwaking" wijzen de aanvankelijke uitingen van het principiële verzet tegen de verlichte tijdgeest van Schotsman, Bilderdijk, de "Ware Vrienden van het Christendom"[14], Da Costa en Capadose erop dat er in ons land per-

---

[8] Zie : P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil. Het "Deutsche Christentumsgesellschaft" in Nederland, 1784-1833*, Amsterdam 1975, 222-223 (*Tussen Piëtisme en Réveil*).

[9] *De Kunstgrepen* verscheen in 1816 te Leiden. Dit werk is een vertaling van het Duitse geschrift: J.D. Müller, *Entdeckter Kunstgriff unsrer Zeiten, die Religion durch die Bibel und die Bibel durch die Religion zu bestreiten*, s.l. 1777.

[10] De volledige titelomschrijving luidt: Abraham Capadose, *Ernstige en herhaalde Waarschuwing aan allen, die de Waarheid liefhebben tegen de ongeoorloofde en verderfelijke Koepokinenting, of de Waarde der Vaccine, van den Med. doct. C.G. Ontijd, volledig wederlegd en eenige voorname Punten der Bestrijding verder ontwikkeld*, Amsterdam 1825.

[11] (I. da Costa), *Aan Nederland*, Amsterdam 1826. Opmerking: in deze dissertatie zijn auteursnamen tussen ronde haken geplaatst, wanneer van een anoniem verschenen geschrift inmiddels de naam van de schrijver bekend is.

[12] Hierbij merken we op dat Capadose na 1826 nog twee geschriften tegen de vaccinatiepraktijk publiceerde – afgezien van de bezwaren tegen de koepokinenting die hij in de periode 1864-1873 nog het licht deed zien – namelijk: *De Koepokinenting of eenige Vraagstukken nopens de Vaccine, onpartijdig onderzocht tot Heil des Menschdoms. Aan alle Regeeringen en Artzen op het Harte gedrukt door een veele Jaren gepractiseerd hebbende Geneesheer. Uit het Hoogduitsch vertaald, met eene Voorrede en ingevlochte Aanmerkingen vermeerderd* (Amsterdam 1827) en *De Koepok-inenting tegen de Leer des Bijbels strijdende, of Korte Aanwijzing voor Godvreezende Ouders* (Amsterdam 1828) brachten in vergelijking met de hieraan voorafgaande pamfletten hoegenaamd geen nieuwe argumenten terzake meer naar voren.

[13] Zie : P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil*, 222-223.

[14] De in 1817 door de Haagse Réveilman Cornelis van Zuylen van Nijevelt (1777-1833) opgerichte vereniging met als doelstelling om door middel van briefwisseling de leden onderling te versterken in het christelijk geloof; zie: M. Elisabeth Kluit, "Wenselijkheden voor de studie van het Réveil", in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*,

sonen en groeperingen waren die ernstige bezwaren hadden tegen de moralistisch-religieuze opvattingen van de Neologie[15], die in hun oog het geestesmerk droegen van de Verlichting en de Franse Revolutie. Met "ontwaking" wordt in dit kader het wakker worden uit de toestand van lethargie bedoeld, waarin kerk en samenleving volgens de verontruste landgenoten verkeerden. De strijdschriften uit de kring van het vroege protestantse Réveil in ons land hebben een polariserende uitwerking gehad. Tegenstellingen binnen godsdienstig Nederland die gedurende de Franse Tijd min of meer latent aanwezig waren, werden door die strijdschriften en de reacties daarop van verlichte zijde aan het licht gebracht, terwijl er zich godsdienstige scheidslijnen begonnen af te tekenen[16]. In de fase van "opwekking" in het bewustwordingsproces gaven predikanten gehoor aan de oproep om bijeenkomsten te organiseren tot gebed om de werking van de Heilige Geest of daartoe aan te sporen[17]. De afrondende betekenis van Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat* en Da Costa's *Aan Nederland* moet volgens Holtrop hierin worden gezien, dat deze appellerende geschriften niet alleen gericht werden tot het Nederlandse volk in zijn algemeenheid, maar vooral ook tot de leden van de protestantse kerken met daarbij de opwekking om de strijd tegen de geest der eeuw in eigen kerkgenootschap aan te binden[18].

IV. Huidige stand van het onderzoek

Betreffende de huidige stand van zaken van het onderzoek naar de inhoud en de receptie van de geschriften die door de kring van het vroege protestantse Réveil in Nederland in de periode van 1815 tot 1826 gepubliceerd zijn, kan worden vastgesteld dat er na het geleverde stukwerk op dit gebied uit het eerste kwart en het midden van de twintigste eeuw hoegenaamd geen resultaten van nieuw onderzoek meer zijn verschenen. Met het genoemde stukwerk hebben we (delen van) de volgende publicaties op het oog: de dissertatie van O.N. Oosterhof, getiteld *Isaäc da Costa als polemist* (1913), waarin hij "Da Costa tegen den geest der eeuw" aan de orde stelt (31-83); de beoordeling van de *Bezwaren* vanuit liberaal standpunt door de historicus en politicus W.H. de Beaufort in: "Da Costa's "Bezwaren tegen den Geest der Eeuw" 1823", in: *De Gids*, 1917, jg. 81, deel III, Amsterdam 1917, 258-292; de inleidingen op de door de gereformeerde predikant en kerkhistoricus J.C. Rullmann bezorgde heruitgaven van het volgende tweetal Réveilpublicaties, getiteld: *Isaäc da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw. Na honderd jaren opnieuw uitgegeven* (1923), v-xxiv, en *Keert u tot Hem die slaat.*

1956-1957, jg. 11, Wageningen 1957, 354-379, 366-367. Opmerking: de eerste cijfernotatie geeft het begin en het einde van het artikel aan; de tweede cijfernotatie de pagina(-'s) waar het citaat voorkomt.

[15] In de zin van "nieuwe leer" was de Neologie een stroming in kerk en theologie van de achttiende/negentiende eeuw, die aansloot bij de Duitse rationalistische theologie, waarin de menselijke rede ook als correctief op de kerkleer werd aanvaard.

[16] Cf. Armand Fiolet, *Een kerk in onrust om haar belijdenis. Een phaenomenologische studie over het ontstaan van de richtingenstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 2e dr., Nijkerk 1953, 27-37; Th.L. Haitjema, *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming. Van Gereformeerde Kerkstaat tot Christus-belijdende Volkskerk*, 's-Gravenhage 1964, 100-112; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, 7e dr., Kampen 2004, 40-44.

[17] Zie bijvoorbeeld: (Omikron), "Oproeping aan alle ware christenen, om te bidden om de uitstorting van den Heiligen Geest, in verëende en algemeene gebeden", in: *De Zaadzaaijer, of Bijdragen ter Aankweeking en Sterking van Godsdienst des Harten en Inwendig Christendom*, 1822, deel I, Utrecht 1822, 395-412; zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I. De aanduiding "[.....]" gebruiken wij in deze dissertatie om aan te geven dat een publicatie anoniem verschenen is.

[18] Cf. P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil*, 223.

Thelwall's Christelijke Opwekking aan de Nederlanders bij gelegenheid van de overstroomingen in februari 1825 na honderd jaren opnieuw uitgegeven en van een historische toelichting voorzien (1925), iii-xxviii; de beschrijving van de Nederlandse protestantse Réveilbeweging door M. Elisabeth Kluit in haar *Het Réveil in Nederland 1817-1854* (1936); de dissertatie van D. Kalmijn over Abraham Capadose (1955), waarin de auteur ruime aandacht schenkt aan Capadoses antivaccinatiestandpunt – door deze Réveilman vooral in de periode van het vroege protestantse Réveil door middel van een reeks geschriften in de openbaarheid gebracht – maar de receptie daarvan slechts exemplarisch behandelt; de objectieve besprekingen van de *Eerezuil* en de *Bezwaren* door de gereformeerde jurist en theoloog G.M. den Hartogh in zijn artikelen: "De wacht bij de Dordtse erfenis, pro en contra Schotsman en zijn "Eerezuil"", in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 1958, deel LVIII, Kampen 1958, 84-95 en "Rondom Da Costa's Bezwaren en hun ontvangst", in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 1959, jg. 59, Kampen 1959, 36-52[19].

Wat er na die periode aan publicaties over het vroege protestantse Réveil in Nederland is uitgekomen, blijkt ter zake van het onderzoek naar de inhoud en de receptie van Réveilgeschriften uit de periode 1815-1826 voornamelijk te steunen op onderzoeksresultaten van vroeger datum. Tot op heden wordt in de (kerk-) historische handboeken, monografieën en recente artikelen in tijdschriften en jaarboeken vrijwel uitsluitend aandacht besteed aan de inhoud van een beperkt aantal Réveilgeschriften uit de vroege periode, terwijl de receptie daarvan slechts in algemene zin of helemaal niet aan de orde komt. In dit verband noemen we in chronologische volgorde publicaties als het standaardwerk op het Réveil van de hand van M. Elisabeth Kluit, getiteld: *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (1970); het beknopte actualiserende commentaar op de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* van Da Costa door J. Hovius, met als titel: *Isaäc da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* (1973); het kerkhistorisch standaardwerk, geschreven door A.J. Rasker, met als titel: *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (1e dr. 1974, 7e dr. 2004); goed gedocumenteerd is het door de rooms-katholieke kerkhistoricus J.A. Bornewasser geschreven artikel "Roomse bezwaren tegen Da Costa's "Bezwaren"", in: C. Augustijn e.a. (red.), *Kerkhistorische Opstellen. Essays on church history, aangeboden aan, presented to Prof. Dr. J. van den Berg* (1987), 128-143; de dissertatie van O.W. Dubois: *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)* (1997); het artikel van Arie L. Molendijk: "Tegen de tijdgeest. Isaäc da Costa's Bezwaren (1823), het Réveil en de Verlichting", in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper (red.), *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de "lange" negentiende eeuw. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800*. Jaargang 13 (2005), 19-37 (*Is 't waar of niet?*); het artikel van Jan Peter Verhage: "De profeet en het beest. Dr. Abraham Capadose en zijn *Bestrijding der vaccine* (1823)", in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper (red.), *Is 't waar of*

[19] Behalve de hierboven opgesomde publicaties zijn nog verschenen: de bespreking door J. Hobma van Da Costa's *Bezwaren*, waarin hij ook enige aandacht schenkt aan de receptie ervan in: ""De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw", van I. da Costa"", in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede. Evangelisch Tijdschrift voor de Protestantsche Kerken*, 1924, jg. 61, Utrecht 1924, 193-227; de beknopte beschrijving van het optreden van de *Arnhemsche Courant* tegen Da Costa's *Bezwaren* gedurende het najaar van 1823 door D.J. Westerhuis in zijn artikel "De "Arnhemsche Courant" contra Da Costa ultimo anno 1823", in: *Stemmen des Tijds. Maandschrift voor Christendom en Cultuur*, 1925, jg. 14, Utrecht 1925, 370-377; de correctie op de beoordeling van de *Bezwaren* van de hand van W.H. de Beaufort door de antirevolutionair D.P. Oosterbaan, waarin hij een aanzet geeft tot een bespreking van de receptie van Da Costa's *Bezwaren* in: *Antirevolutionaire Staatkunde. Driemaandelijksch Orgaan van de Dr. Abraham Kuyperstichting ter Bevordering van de Studie der Antirevolutionaire Beginselen*, 1937, jg. 11, Kampen 1937, 1-53; de bespreking door E.F. Mees van de dissertatie van Dirk van Hogendorp en een aanzet tot een analyse van de receptie daarvan in het artikel: "Het stof opgewaaid om Dirk van Hogendorp's dissertatie", in: *Historia. Maandblad voor Geschiedenis en Kunstgeschiedenis*, 1947, jg. 12, 103-107.

niet?, 38-63; het artikel van Matthijs de Blois: "Bespiegelingen naar aanleiding van Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*", in: *Inter alia. Opstellen en andere bijdragen aangeboden aan Dr. Marijke van de Vrugt ter gelegenheid van haar afscheid op 1 september 2005*, s.l. s.a., 35-45; het artikel van Gert-Jan Johannes: "Bezwaren tegen welke eeuw? Over Isaäc da Costa's fundamentalistisch manifest", in: *De Negentiende Eeuw*, 2006, jg. 30, afl. 1, Hilversum 2006, 3-18; Simon Vuyk, "Kritiek op de Verlichting. Bezwaren van Isaac da Costa", in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Nijmegen 2007, 377-389. In dit vijftal artikelen komt de receptie van de besproken Réveilgeschriften tegen de tijdgeest nauwelijks aan de orde.

Er is een breuk gekomen in deze trend van vrijwel uitsluitende bespreking in algemene zin van een beperkt aantal vroege Réveilpublicaties en de receptie daarvan met de verschijning van het artikel van de hand van M. Kagchelland en R. Vanderstraeten, getiteld: "De watersnood van 1825: Gods roede over Nederland? Een cultuurhistorische studie van A.S. Thelwalls *Christelijke opwekking*", in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 27e jg. (2001), nr. 2, 201-226, waarin Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat* inhoudelijk besproken wordt en de receptie van dit geschrift veel aandacht krijgt; van dit artikel verscheen een op de Duitse situatie toegespitste versie: Michiel Kagchelland en Raf Vanderstraeten, "Die Anfänge der protestantischen Erweckung in den Niederlanden: Religionspädagogische Deutungen der Hochwasserkatastrophe von 1825", in: *Zeitschrift für Pädagogik*, Jahrgang 49, Heft 5, September/Oktober 2003, 695-717.

V. Vraagstelling en onderzoeksvragen

Uit het voorgaande destilleren wij de volgende vraagstelling: wat is de inhoud van de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de doorwerkende Verlichting in Nederland in de periode van 1815 tot 1826 — een confrontatie die zich voornamelijk als een pennenstrijd manifesteerde. Het is de bedoeling van deze studie om in de leemte van het onderzoek met betrekking tot de inhoud en de receptie van de bij de genoemde confrontatie betrokken publicaties in hoofdzakelijk coherent-descriptieve zin te voorzien. Hierbij formuleren wij het volgende negental onderzoeksvragen:

1. Hoe kan in algemene zin de kern van de controverse tussen de vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil en de verlichten hier te lande in de periode 1815-1826 gekarakteriseerd worden?
2. Vanuit welke maatschappelijke geledingen is er in de omschreven periode, zowel van de zijde van de doorwerkende Verlichting als van de kant van het opkomende protestantse Réveil in ons land, gepubliceerd als bijdrage aan de toen gevoerde pennenstrijd; wat stelden de auteurs in hun polemische geschriften aan de orde en welke doelstellingen probeerden zij daarbij te verwezenlijken?
3. Welke christelijke dogmata, welke christelijke waarden en normen en welke staatkundige beginselen waren in de polemiek gedurende de omschreven periode in het geding?
4. Wat waren voor de als "verlicht" te karakteriseren auteurs, behorend tot het rationalistisch supranaturalisme, de aanstootgevende elementen in de orthodox-gereformeerde theologie en antropologie, en welke Verlichtingsprincipia lagen ten grondslag aan hun kritiek terzake?

5. Welke principiële analyses van de geest der eeuw werden in de publicaties van de orthodoxe auteurs aan de orde gesteld, en wat was naar aanleiding van de gemaakte analyses de stellingname van deze auteurs inzake de situatie op kerkelijk, staatkundig en maatschappelijk gebied?
6. Hoe was de houding van de vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil hier te lande met betrekking tot de in 1796 doorgevoerde scheiding van kerk en staat; op grond van welke argumentatie werd die houding aangenomen en wat waren volgens hen de gevolgen van die scheiding?
7. Op welke manier hebben zowel de dompers als de verlichten een bijdrage willen leveren aan de voorlichting en opvoeding van hun landgenoten door middel van de door hen gepresenteerde interpretatie van de actuele nationale of regionale calamiteiten in ons land, en de door hen gesuggereerde morele veranderingsstrategieën (remedies) om na het "leermoment" van de rampspoed te komen tot een herstelde relatie met God?
8. In hoeverre traden de vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil in Nederland bij het uitdragen van hun denkbeelden met betrekking tot het kerkelijk, staatkundig en maatschappelijk leven op als een eenheid?
9. Is er gedurende de periode 1815-1826 een ontwikkeling te signaleren in de schriftelijke receptie van de publicaties vanuit het vroege protestantse Réveil, zowel wat betreft de reacties uit eigen kring als betreffende die van de kant van de vertegenwoordigers van het Verlichtingsdenken?

VI. Werkverdeling

Hoewel het onderzoek het product is van een coöperatie van beide auteurs, is er toch een werkverdeling aan te geven:

Auteur(-s)	Bijdragen
Arend Kagchelland	Hoofdstukken 2, 3, 6, 7
Michiel Kagchelland	Hoofdstukken 1, 4, 5, 8
Beide auteurs	Inleiding en Slotbeschouwing

Uiteraard tekenen beide auteurs voor het geheel van het werk.

VII. De primaire bronnen: werkwijze en methode van verzamelen

1. Werkwijze

Door middel van een bibliografische reconstructie betreffende ons onderwerp willen wij komen tot een beantwoording van de onderzoeksvragen. Daartoe is het noodzakelijk dat een zo uitgebreid en compleet mogelijk corpus van primaire bronnen wordt bestudeerd, immers: met het toenemen van het aantal opgespoorde publicaties neemt ook de representativiteit van dit onderzoek toe.

2. Methode van verzamelen

Ten behoeve van dit onderzoek hebben wij een inventaris van benodigde primaire bronnen opgemaakt. Een eerste reeks van titels werd samengesteld aan de hand van: A.B. Saakes, *Naamlijst van Nederduitsche Boeken, als mede van Fransche en Latijnsche Werken, Oratien, Dissertatien, Konstprenten, Pourtraitten, Landkaarten enz. gedurende de Jaaren (1790-1848) in ons Vaderland uitgekomen*, twaalf delen, Amsterdam/'s-Gravenhage 1794-1854, en: W.P. C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, negen delen, fotomechanische herdruk, naar de uitgave 's-Gravenhage 1889-1920, Utrecht 1978. De in bovenstaande werken gevonden titels vormden de basis van de lijst, die elders werd aangevuld. De volgende stap was het maken van een vergelijking van de basislijst met wat de volgende werken te bieden hadden: J.C. Rullmann, *Isaäc da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw na honderd jaren opnieuw uitgegeven*, Amsterdam 1923, xxii-xxiv; J.C. Rullmann, *Keert u tot Hem die slaat. Thelwall's Christelijke Opwekking aan de Nederlanders bij gelegenheid van de overstroomingen in februari 1825 na honderd jaren opnieuw uitgegeven en van een historische toelichting voorzien*, Amsterdam 1925, xxiv-xxxii; J.J. Kalma, *Rondom Is. da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw. Bibliografie*, Leeuwarden 1985 (deze bibliografie loopt tot 1982 en bevat over de jaren 1823-1825 ca. vijfenveertig titels); de bibliografie van Capadose in: D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 's-Gravenhage, 370-377. Deze vergelijking leverde nog een aantal nieuwe titels op. Vervolgens werden via PiCarta de systematische catalogi van een groot aantal bibliotheken doorzocht, waardoor nog een aantal titels aan onze lijst kon worden toegevoegd. Naast afzonderlijke publicaties vormden contemporaine tijdschriften, kranten, brieven, archiefstukken[20], traktaatjes, dagboeknotities en marginale aantekeningen in pamfletten een belangrijke bron voor ons onderzoek. Het doorzoeken van de periodieken leverde een aanzienlijk aantal relevante artikelen, leerredenen en gedichten op. Bovendien bleken verschillende van deze tijdschriften en kranten boekaankondigingen en recensies te bevatten. Het systematisch doornemen van deze periodieken had nog enkele titels als resultaat.

VIII. Receptieonderzoek: problemen en mogelijkheden

1. Receptieonderzoek

De receptiegeschiedenis houdt zich bezig met de reacties van concrete lezers op bepaalde teksten in een bepaalde periode[21]. Het receptieonderzoek werd eind jaren zestig van de vorige eeuw in Duitsland geïntroduceerd[22]. Door de critici wordt wel beweerd dat het receptieon-

[20] De door ons geraadpleegde archiefstukken berusten in het Bilderdijk-Museum te Amsterdam, het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) te Amsterdam, het Nationaal-Archief te 's-Gravenhage en het Réveil-Archief te Amsterdam.

[21] Zie: T. Anbeek, "Receptie-esthetika en receptie-geschiedenis. Enkele praktische problemen", in: R.T. Segers (red.), *Receptie-esthetika. Grondslagen, theorie en toepassing*, Amsterdam 1978, 75-84, 78-81 (*Receptie-esthetika*).

[22] Zie: R.T. Segers, "Grondslagen van de receptie-esthetika", in: R.T. Segers (red.), *Receptie-esthetika*, 9-19, 9. Op basis van de gedachte dat geen tekst ooit geschreven is om filologisch door filologen, of historisch door historici gelezen en geïnterpreteerd te worden, ontwikkelde Hans Robert Jauss in zijn oratie "Die Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft" van 1967 en in de jaren daarna zijn bekend geworden programma voor een receptiegeschiedenis; zie ook: Hans Robert Jauss, *Literaturgeschichte als Provokation*, Frankfurt a. M. 1970.

derzoek in het algemeen weinig zin heeft, omdat naar hun mening het receptiemateriaal maar zeer ten dele antwoord geeft op de gestelde vragen; het onderzoek slechts partiële, onbevredigende resultaten oplevert; en een getrouwe, min of meer volledige reconstructie van het receptieproces een fictie is[23]. Als beperkende factoren van het receptieonderzoek worden dan genoemd: het ontbreken van kwantitatieve gegevens; de onevenredige representatie op het publieke forum van de onderscheiden groepen recipiënten; de geringe informatieve waarde van de meeste referenties; de mogelijke discrepantie tussen privé-oordelen en publiekelijk uitgesproken visies; de eenzijdigheid van het materiaal en de interpretatieproblemen die dit materiaal oplevert[24]. Toch acht een criticus als J.J. Kloek het receptieonderzoek niet onmogelijk[25]. Hij besluit de epiloog van zijn dissertatie met enkele aanbevelingen, waarvan wij de volgende twee ter harte nemen: de doelstellingen moeten niet te ambitieus zijn; voor de interpretatie van het materiaal is kennis van de cultuurhistorische context noodzakelijk[26].

Receptieonderzoek is in de redenering van Kloek veel problematischer dan in de theorievorming is onderkend[27]. Het lijkt dan ook weinig aantrekkelijk om receptieonderzoek op deze leest te schoeien. Toch hebben wij dat onderzoek gedaan. Een aantal van Kloeks kritische aantekeningen is steekhoudend: aangezien er een kloof bestaat tussen de kritiek in recensies en het bredere lezerspubliek, komt men over de zogenaamde "echte" lezers van – in ons geval – de Réveilpublicaties en de tegenschriften daarop van verlichte zijde door het lezen van recensies inderdaad hoegenaamd niets te weten; bovendien ontbreekt in dezen exact cijfermateriaal, terwijl recensies ook interpretatieproblemen kunnen opleveren. Maar sommige bezwaren van Kloek zijn minder zwaarwegend. Uiteraard is het een fictie om te denken dat een volledige reconstructie van het receptieproces tot de mogelijkheden behoort. Het merendeel van de onderzoekers op dit gebied zal dat volmondig toegeven. Het is dan ook niet onze bedoeling geweest om een dergelijke reconstructie na te streven — wèl stond bij ons de representativiteit steeds voor ogen. We merken hierbij op dat bovengenoemde beperkingen aangaande het receptieonderzoek gelden voor elke vorm van historisch onderzoek[28].

Bepaalde methodologische problemen in het receptieonderzoek zijn aanzienlijk, zelfs ogenschijnlijk onoverkomelijk, maar dat wil nog niet zeggen dat men van elk receptieonderzoek moet afzien. De bestudering van een tekst in zijn cultuurhistorische context kan interessante gegevens opleveren. Ondanks de problematische kanten geeft het receptieonderzoek positieve resultaten. De gekozen vraagstelling bepaalt voor een deel het mogelijke succes van het onderzoek. Wanneer exacte cijfers, harde feiten en een definitief beeld met betrekking tot het lezerspubliek het doel van het onderzoek vormen, dan zijn de uitkomsten van een dergelijk onderzoek al bij voorbaat uiterst beperkt. Maar wanneer het onderzoek zoals het onderhavige als doel heeft om materiaal bijeen te brengen op basis waarvan een representatief beeld geschetst kan worden van de opvattingen over de Réveilgeschriften en de reacties daarop, dan zijn de resultaten daarvan allerminst onbevredigend te noemen[29].

---

[23] Zie: J.H.C. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*, Amsterdam 1993, 2-3 (*Nederlandse literatuur in het fin de siècle*).
[24] Zie: *Ibidem*, 3.
[25] Zie: J.J. Kloek, *Over Werther geschreven... Nederlandse reacties op Goethes Werther 1775-1800. Proeve van historisch receptie-onderzoek*, Utrecht 1985 (*Over Werther geschreven...*).
[26] Zie: *Ibidem*, 214 e.v.
[27] Zie: *Ibidem*, 214.
[28] Cf. J.H.C. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*, 3.
[29] Zie: *Ibidem*, 3-4.

2. Controleerbaarheid

Naar aanleiding van het voorgaande kan de concrete vraag gesteld worden: wat kan een receptieonderzoek van Réveilpublicaties opleveren? Men is geneigd om te zeggen dat wanneer volledige reconstructie niet mogelijk is, dan tenminste toch een partiële – representatieve – reconstructie van de toenmalige opvattingen over en naar aanleiding van de Réveilpublicaties. De betekenis van het begrip "reconstructie" is door de invloed van de zogenaamde "narrativisten"[30] op losse schroeven komen te staan, omdat volgens deze literatuurhistorici het begrip ten onrechte "herbouw" impliceert van wat reeds bestond. Maar in hun visie is het verleden geen verhaal (narratio) en kent het geen samenhangen. Het verhaal en de samenhangen ontstaan op het gebied van de historiografie, op het gebied van de "historische narratio". Het is de historicus die een verband aanbrengt tussen de historische feiten. De samenhang is dan een ordening die de historicus in zijn narratio van buitenaf aan het verleden oplegt[31].

De visie van de narrativisten komt evident over: de historicus brengt zelf een ordening aan in het materiaal dat hij heeft verzameld. Toch kleven er bezwaren aan deze opvatting. Het voornaamste bezwaar is dat er op deze manier een scherpe scheiding wordt aangebracht tussen onderzoek en narratio en dat deze aspecten los van elkaar komen te staan en niet gecontroleerd kunnen worden. De vraag die dan gesteld kan worden, is: hoe is het gesteld met de wetenschappelijke status van een dergelijke historiografie? Hoewel de relatie tussen de zogenoemde historische feiten of gebeurtenissen en de narratio daarover problematisch is, bestaat er toch een niet te ontkennen verband tussen die twee aspecten. Het is daarom van belang dat de constructieve elementen van de narratio controleerbaar zijn. Daartoe is het noodzakelijk om te weten, hoe de kritische lezers van de Réveilpublicaties deze geschriften beoordeelden en categoriseerden. Het is onze bedoeling geweest dat het antwoord op deze vraagstelling wordt gegeven in een controleerbare weergave van de schriftelijke reacties daarop [32].

3. Representativiteit

De representativiteit van een onderzoek, waarbij men uitgaat van een bibliografische reconstructie, kent vele facetten. Zo is het tot op zekere hoogte "toevallig" wanneer een manuscript destijds al dan niet in druk werd uitgegeven. Toch brengt een selectie "aan de bron" de representativiteit van dit onderzoek niet in gevaar, aangezien wij alleen te maken hebben met materiaal dat binnen de destijds heersende cultuur wèl gepubliceerd is. Hier komt bij – en dat is van groot belang voor de representativiteit – dat van het gepubliceerde materiaal een vrijwel volledige bibliografische reconstructie mogelijk is.

Bij geruchtmakende publicaties blijft uiteraard altijd de vraag bestaan naar de mate van representativiteit met betrekking tot het aantal personen, dat daarop met de pen gereageerd heeft. Het komt ons evenwel als zeer waarschijnlijk voor dat bij schriftelijke reflectie op prikkelende publicaties het sociale spectrum van de auteurs breder zal zijn dan naar aanleiding van minder opzienbarende geschriften te verwachten is. Uit de bibliografische reconstructie blijkt dat er inderdaad een tamelijk grote variëteit aan reflectanten geweest is. Naar onze mening is het daarom in het kader van de representativiteit gerechtvaardigd om de wederzijdse publicaties in de pennenstrijd te gebruiken als instrument om een peiling te verrichten naar

---

[30] Literatuurhistorici die ervan uitgaan, dat de geschiedenis op zichzelf geen verhaal (narratio) is en geen samenhangen kent. Zie: F.R. Ankersmit, *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language*, Groningen 1981; F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*, Groningen 1984.

[31] Cf. J.H.C. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*, 4.

[32] Cf. *Ibidem*, 4-7.

standpunten van de auteurs inzake bijbelopvatting, theologie, antropologie, christologie en verzoeningsleer; beschouwingen aangaande kerk, staat en maatschappij; interpretatiekaders met betrekking tot tegenslag en rampspoed; gesuggereerde godsdienstige veranderingsstrategieën tot verheffing van de moraal van de Nederlandse natie. In inhoudelijk opzicht fungeren de in dit onderzoek bestudeerde publicaties als evenzovele "boorlocaties" naar een al dan niet verlichte wijze van denken en gevoelen.

Het geheel overziend lijkt het ons ten slotte verantwoord om de resultaten van het onderzoek "uit te vergroten", dat wil zeggen: van toepassing te verklaren op de algemene verhouding tussen het "verlichte" en het "onverlichte" deel van de bevolking van Nederland in de periode 1815-1826.

4. Bronnen

In de reeds genoemde bibliografische werken van Saakes en Knuttel kan men over het algemeen terugvinden, welke titels in de periode van ons onderzoek verkrijgbaar waren in ons land en welke werden herdrukt. Voor recensies is grondig onderzoek van de destijds gangbare tijdschriften noodzakelijk. Interessant voor het receptieonderzoek zijn de gegevens over de herdrukken. Het is van belang om te weten of een boek, pamflet of gedichtenbundel werd herdrukt, zeker wanneer dit vaker gebeurde. Een herdruk wijst onmiskenbaar op de belangstelling van een bepaald lezerspubliek, al wordt daaruit niet duidelijk hoe groot dat lezerspubliek was en wie die lezers precies geweest zijn. Toch leveren ook de gegevens over herdrukken op zichzelf minder informatie op dan men zou wensen: oplagecijfers bijvoorbeeld zijn zelden of nooit bekendgemaakt. Ook is niet duidelijk hoeveel mensen een boek of pamflet daadwerkelijk gelezen hebben. Dat aantal kan groter zijn dan het aantal verkochte exemplaren. Een boek of pamflet kan immers door particulieren en bibliotheken worden uitgeleend. Anderzijds kan een boek of pamflet – ook al is het aangeschaft – ongelezen blijven.

Ook wanneer voor de genoemde tekortkomingen een oplossing gevonden zou worden, dan heeft men in het meest gunstige geval alleen cijfers tot zijn beschikking en het is niet mogelijk om opvattingen over teksten op getallen te baseren. En bovendien kunnen de verschillende lezers niet op één lijn worden gesteld. Administraties van bibliotheken, leesgezelschappen, uitgevers en boekhandelaren kunnen ook een belangrijke bron van receptieonderzoek vormen, maar veelal zijn dergelijke administraties verloren gegaan of zijn incompleet, zodat onderzoek daarvan hoogstens een ondersteunende of corrigerende rol kan vervullen. Het grote probleem van verreweg de meeste bronnen is dat ze te weinig informatie bieden over de daadwerkelijke reacties van de lezers. In dagboeken, memoires of brieven (de zogenaamde egodocumenten) hebben sommige lezers hun beoordelingen over geschriften – al dan niet uitgebreid – op schrift gesteld. Aangezien er te weinig materiaal van dit genre bewaard is gebleven, blijft de representativiteit ervan problematisch, al kan het wel dienen als ondersteuning van of correctief op het onderzoek.

Een laatste moeilijkheid betreffende de bronnen is dat een groot deel van de meningen over het gelezene vluchtig van karakter is: voor een niet onbelangrijk deel bestaat het uit gesprekken die mensen hebben gevoerd over hun lectuur. Bepaalde publicaties, zoals de *Bezwaren* van Da Costa, de *Bestrijding der Vaccine* van Capadose en *Keert u tot Hem die slaat* van Thelwall, kunnen het onderwerp van de dag zijn. Veel lezers nemen een boek ter hand op aanraden van een kennis of uit belangstelling voor een bepaalde gebeurtenis. Ook de zondagse preek was in het eerste kwart van de negentiende eeuw een bron van informatie en meningsvorming, zodat gepubliceerde preken ook een belangrijke bron vormen voor receptie-

onderzoek. Gesprekken en mondelinge informatie vervluchtigen voorzover ze niet zijn vastgelegd[33].

Voor receptieonderzoek is materiaal nodig waarin de contemporaine meningen over boeken of pamfletten duidelijk aan de orde komen. We beschikken over dat materiaal onder andere in de vorm van recensies. Boekbesprekingen, in ruime mate voorhanden in tijdschriften, zijn documenten die bestemd zijn voor de publiciteit en die aan de publieke opinie richting willen geven. Ze bevatten een meer of minder onderbouwd oordeel over een publicatie en geven daardoor ook informatie over de criteria die tot de oordeelsvorming geleid hebben, terwijl ze bovendien in meer of mindere mate inzicht verschaffen in de wijze van interpretatie van het gelezene. Recensies hebben als bron van receptieonderzoek een beperkte informatieve waarde[34]. Door bij het receptieonderzoek uit te gaan van boekbesprekingen krijgen we slechts een beeld van het oordeel van een bepaalde lezersgroep: de critici. Het oordeel van de recensenten kan lang niet altijd gelijkgesteld worden met de mening van een groter lezerspubliek. Ondanks dit bezwaar kan men ervan uitgaan dat de recensenten niet in een normatief vacuüm schreven. Voor een deel zullen zij de normen van een bepaald oordeelkundig publiek reflecteren en als zodanig zijn hun boekbesprekingen voor het receptieonderzoek bruikbaar. Bovendien kunnen we door een zorgvuldige selectie van de recensies ervoor zorgen, dat we zoveel mogelijk verschillende groepen binnen de kritiek aan het woord laten komen. Dat kan gerealiseerd worden door een zo breed mogelijk scala aan tijdschriften in het onderzoek te betrekken[35].

Een ander mogelijk bezwaar tegen het gebruik van recensies ligt in de diversiteit van de meningen. Elke criticus heeft zijn eigen oordeel en het is de vraag of de vele recensies niet uitsluitend een chaos van meningen aan de dag leggen. Hoewel de opvattingen van de recensenten inderdaad vaak verdeeld zijn, worden meestal toch de grote lijnen in de evaluatie van de in dit onderzoek betrokken geschriften duidelijk. Daar komt nog bij dat in een aantal gevallen verrassend veel consensus onder de recensenten blijkt te bestaan, vooral wanneer het gaat om een negatieve beoordeling van de boeken en pamfletten vanuit de Réveilkring. Bovendien spreken recensenten vaak in identieke bewoordingen over schrijvers en de geestelijke stromingen die deze representeren. Deze overeenstemming onder de recensenten biedt een geschikt uitgangspunt tot het aanbrengen van structuur in de chaos van beoordelingen. Ook het feit dat recensenten uit het eerste kwart van de negentiende eeuw soms moeilijk te interpreteren zijn, is een hindernis in het receptieonderzoek. Het is bijvoorbeeld niet altijd duidelijk of een recensent ironisch is en of zijn beoordeling gunstig is of niet. Toch is ook deze kwestie overkomelijk, want in het overgrote deel van de recensies wordt het in grote lijnen wel duidelijk met welke intenties de recensent zijn beoordeling geconcipieerd heeft. Daar komt bij dat de meeste recensenten vrij helder formuleren. Uiteraard worden veel onduidelijkheden voorkomen, wanneer men de bestudering van recensies combineert met de lectuur van het gerecenseerde boek of pamflet[36].

We laten de contemporaine receptie van de geschriften uit de Réveilkring en de reacties hierop zien met de hierboven genoemde beperkingen. Bij de vorming van een beeld van de contemporaine visie op de behandelde publicaties letten we sterk op de verbanden die de auteurs zelf leggen en gaan we zo min mogelijk uit van later ontwikkelde meningen over deze materie. We zullen ons steeds bewust zijn van de geestelijke achtergrond van waaruit gereageerd werd op de te onderzoeken geschriften. Waar in de gebruikelijke naslagwerken de na-

[33] Cf. J.H.C. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*, 7-9.
[34] Cf.: J.J. Kloek, *Over Werther geschreven...*, 199-204.
[35] Cf.: J.H.C. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*, 10.
[36] Cf. *Ibidem*, 10-11; T. Anbeek, "Receptie-esthetika en receptie-geschiedenis. Enkele problemen", in: R.T. Segers (red.), *Receptie-esthetika*, 75-84, 81-83.

druk wordt gelegd op de diachronie – de beschouwing van de historische ontwikkeling – wordt in ons onderzoek zoveel mogelijk de volle breedte belicht, waardoor veel meer publicaties en teksten aan de orde komen dan in de gangbare literatuur, voor zover daarin de pennenstrijd tussen een aantal vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil en verschillende representanten van de Verlichting in Nederland aan de orde komt.

IX. Toelichting op titel en ondertitel

Aan deze studie hebben wij als titel en ondertitel meegegeven:

> *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)*

De verklaring van de titel ligt hierin, dat Bilderdijk cum suis het vooruitgangsoptimisme van de Verlichting wilden uitdoven en om deze reden door de aanhangers van de Verlichting "dompers"[37] werden genoemd: een figuurlijk gebruik van het gelijknamige voorwerp om een kaars (-vlam) te doven. De spotprent op de omslag brengt deze gedachte in beeld: Bilderdijk zet een domper op een brandend vuur, terwijl een fakkel op zijn hoofd valt. Het onderschrift luidt: "Ik wenschte, dat deze Fakkel u de kop verplette, oude gek! Vive de verlichting. uwen vriend Jubelhond. Am(sterda)m 1820"[38].

[37] In het dichtstuk "Ruimte en Tijd" gaat Bilderdijk in op het scheldwoord "domper"; zie: Willem Bilderdijk, "Ruimte en Tijd", in: Willem Bilderdijk, *Zedelijke Gispingen*, Rotterdam 1820, 49-54; zie ook: "De dichtwerken van Bilderdijk", in: *Bilderdijk's Dichtwerken*, [bezorgd door I. da Costa], vijftien delen, Haarlem 1856-1859, deel XIII (1859), 268-270.

[38] Zie: Ton Geerts, *Het Bilderdijk-Museum. Catalogus van kunstvoorwerpen*, Leiden 1994, 49-50; zie ook: Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*, Pretoria/Amsterdam/Potchefstroom 1906, 461; G.J. Schutte, "Bilderdijk en de Revolutie", in: *Het Bilderdijk-Museum. Mededelingenblad van de Vereniging "Het Bilderdijk-Museum"*, 1991, jg. 8, Amstelveen 1991, 1-9, 7.

EERSTE HOOFDSTUK

CULTUURHISTORISCHE CONTEXT

In dit hoofdstuk geven wij betreffende de door ons onderzochte periode een kenschets van het cultuurhistorisch kader. Allereerst beschrijven wij de staatkundige en economische toestand van ons land in de periode ca. 1814 tot ca.1830. Omdat de toekomstverwachtingen die na de Franse Tijd in ons land heersten in verband stonden met het vooruitgangsoptimisme van de Verlichting, gaan we vervolgens nader in op het begrip "Aufklärung" en staan we stil bij het vooruitgangsgeloof van de Verlichting en bij de keerzijde van deze cultuurhistorische stroming. Daarna volgt een beschrijving van de contemporaine kerkelijk-godsdienstige ontwikkelingen. In de daarop volgende paragraaf geven wij een typering van het toenmalige Nederlandse volkskarakter. Tenslotte komen er twee bewegingen aan de orde, die geregeld in conflict kwamen met de op alle levensterreinen doorwerkende geest van de Verlichting: de Romantiek en het Réveil.

I. Staatkundige ontwikkelingen ca. 1814 tot ca. 1830

1. Het Congres van Wenen

Na de bevrijding van de Franse overheersing en het herstel van onze nationale onafhankelijkheid in het najaar van 1813, heerste in ons land een geest van optimisme en leefden er hooggespannen verwachtingen voor de toekomst. Die optimistische geest betrof onder meer de stichting van de vrede in Europa na jaren van oorlog, onderdrukking en verarming. Daarna bracht het Congres van Wenen (1814-1815) in Europa een politiek evenwicht tot stand, waardoor het gevoel van veiligheid aanzienlijk werd vergroot. Onder voorzitterschap van de Oostenrijkse kanselier Klemens Lothar Wenzel Prinz von Metternich (1773-1859) kwamen in Wenen de Europese staatshoofden of hun vertegenwoordigers bijeen om de ontstane staatkundige chaos in Europa te reorganiseren. Engeland, Oostenrijk, Rusland en Pruisen hadden als grote mogendheden de meeste inspraak. De agressor en verliezer Frankrijk, waar inmiddels Lodewijk XVIII (1755-1824) aan het bewind gekomen was, mocht per gratie een vertegenwoordiger naar Wenen sturen.

De optie om de landsgrenzen van vóór 1792 te handhaven, werd verworpen. De staatshoofden die actief aan de strijd tegen Napoleon hadden deelgenomen, achtten gebiedsuitbreiding een passende beloning voor hun militaire inspanningen. Bovendien was men van mening dat de mogendheden die de Franse dictator hadden gesteund, gestraft moesten worden met verlies van grondgebied. Bij het opnieuw vaststellen van de landsgrenzen werd niet gevraagd naar de mening daarover van de bewoners van de betrokken gebieden. De keuzen die

op het Congres van Wenen werden gemaakt, moesten daarom in de jaren na 1815 welhaast noodzakelijk tot nieuwe conflicten aanleiding geven[1].

Wat de Nederlandse situatie betreft, kan worden vermeld dat men hier de toekomstige ontwikkelingen niet lijdelijk heeft afgewacht, maar inmiddels was overgegaan tot het nemen van initiatieven. In november 1813 ging een delegatie namens het Algemeen Bestuur[2], dat in het ontstane machtsvacuüm het landsbestuur op zich genomen had, op bezoek bij erfprins Willem Frederik (1772-1843), de oudste zoon van stadhouder Willem V (1748-1806). De prins die in 1795 met zijn vader in ballingschap was gegaan, verbleef op dat moment in Londen. Door de Oranjegezinde Ocker Repelaer van Driel (1759-1832), die op dat moment ambteloos burger was, werd mondeling de boodschap overgebracht, "dat het de eenstemmige wil was, niet alleen der meest aanzienlijke en voornaamste Nederlanders, maar ook, voor zooveel tot dusver gebleken was, van de Natie, om aan Z.K.H. (sic) als oudsten zoon van den laatsten Stadhouder, de souvereiniteit over de Nederlandsche Gewesten op te dragen"[3]. In eerste instantie wees de prins dit aanbod af omdat hij zelf dacht aan het herstel van het stadhouderschap[4]. Nadat Repelaer van Driel hem ervan had overtuigd dat de soevereiniteit de meest geschikte regeringsvorm was, nam de prins de invitatie aan om naar de Nederlanden te komen en de leiding van het land op zich te nemen. Op 30 november 1813 landde hij op het strand van Scheveningen en werd daar met veel geestdrift ontvangen. In een proclamatie verklaarde hij dat het zijn verlangen was om de "voorige Onafhanglykheid en Welvaart te helpen herstellen"[5]. Op 2 december werd de prins te Amsterdam als Soeverein Vorst begroet. Met het voorlezen van een proclamatie aanvaardde hij officieel de soevereiniteit die de natie hem aanbood, "wijl de nood van het Vaderland, wijl de toestand van Europa dit vordert"[6].

Nog voordat in de slotakte van het Congres van Wenen het Koninkrijk der Nederlanden bevestigd was, nam de Soeverein Vorst reeds op 16 maart 1815 de koningstitel aan. Bij de geografische herindeling kreeg hij België en het hertogdom Luxemburg toegewezen. De Europese staatslieden zagen in een vereniging van de noordelijke en zuidelijke gewesten

---

[1] De samenvoeging van Nederland en België tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden is hiervan een voorbeeld.

[2] Het Algemeen Bestuur had van 21 november tot 6 december 1813 in naam van de prins van Oranje het bestuur van het land in handen. Door het optreden van het Algemeen Bestuur werd in een roerige periode de eenheid en stabiliteit in het land bewaard. Zie: "*Proclamatie van den 21sten November 1813, houdende Kennisgeving der daarstelling van een Algemeen Bestuur der Vereenigde Nederlanden: geprofluëerd uit het Besluit van dien Dag, no. 1*", in: *Staatsblad der Verëenigde Nederlanden. Voor den Jare 1813*, s.l. s.a., 3-6; Remieg Aerts, "Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk 1780-1848", in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy, Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, 5e dr., Nijmegen/Amsterdam 2007, 11-95, 55-56.

[3] O. Repelaer van Driel, "Aanteekening van Repelaer", in: H.T. Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet. Bronnenverzameling*, twee delen, 's-Gravenhage 1908-1909, deel I, 1814, reeks: Rijks Geschiedkundige Publicatiën; 1. Kleine serie, 's-Gravenhage 1908, 17-20, 18.

[4] Repelaer van Driel schrijft dat de prins meende "de *souvereiniteit* die hem aangeboden werd te moeten van de hand wijzen, daar hij slechts verlangde, in dezelfde rang en dezelfde waardigheid die zijn vader had bekleed, tot de bloei en voorspoed van het land werkzaam te zijn; te meer daar hij dacht dat de oude Regeringsvorm meer dan eenige andere der Natie aangenaam moest zijn" (*Ibidem*, 19).

[5] *Willem Frederik By de Gratie God's Prince van Oranje en Nassau &c.&c.&c. Allen den geenen die deze zullen zien ofte hooren leezen; Salut: Doen te weeten: Waarde Landgenooten!!* Proclamatie van 30 november 1813, ook opgenomen in: *Bijvoegsel tot het Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden. of Besluiten, Resolutiën, enz.; alleenlijk door middel van de Nederlandsche Staats-Courant gepubliceerd wordende, en niet geïnsereerd zijnde in hetzelve Staatsblad*, deel I, 1813-1814, Dordrecht 1816, 9-10; *Nederlandsche Staats-Courant. Voor de maanden november en december 1813*, maandag 3 januari 1814, No. 2.

[6] *Wij Willem Frederik, Prinse van Oranje en Nassau, aan allen die dit zullen zien, salut!* Proclamatie van 2 december 1813, in: *Staatkundig Dagblad van de Zuiderzee*, 4 december 1813; *Nederlandsche Staats-Courant. Voor de Maanden november en december 1813*, 3 januari 1814; *Bijvoegsel tot het Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden*, enz., deel I, 1813-1814, Dordrecht 1816, 16-17.

een welkome buffer tegen Frankrijk[7]. Luxemburg werd bij deze gelegenheid tot groothertogdom verheven en diende als compensatie voor het verlies van de Nassause erflanden aan Pruisen[8].

2. Staatkundige eenheid in de Lage Landen

Koning Willem I accepteerde het bestuur over de hem toebedeelde gebieden met graagte. Op 21 september 1815, tijdens de opening van de eerste zitting van de Staten-Generaal waarop Noord en Zuid beide vertegenwoordigd waren, verklaarde de koning dat de "naauwe en duurzame vereeniging dier provincien"[9] al drie eeuwen tevoren het doel van keizer Karel V (1500-1558) was geweest. Deze keizer was er toen al van overtuigd, "dat de Nederlanden, om gelukkig en onafhankelijk te zijn, niet alleen aan denzelfden Souverein moesten gehoorzamen, maar ook naar dezelfde algemeene wetten bestierd worden"[10]. De ideologische toon was hiermee gezet: het nieuwe koninkrijk had een historische basis en was geen product van de revolutie[11].

Dankzij het Congres van Wenen was er eenheid in het staatsbestuur gekomen. De staatkundig zwakke Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579-1795) had plaats gemaakt voor een staatkundige eenheid onder een koning uit het Oranjehuis. Voortaan zouden – zo hoopte men – de oude twisten tussen de rivaliserende provincies en de wedijverende partijen in die provincies het staatkundige leven niet meer traineren en verlammen[12]. In het kader van de vorming van een Groot-Nederlandse natie was de overheidsbemoeienis sterk gericht op de taal, het onderwijs en de opvoeding, de kerk en de godsdienst. Immers, op deze terreinen van het sociaal-culturele leven kon de volksopvoeding een bijdrage leveren aan de realisering van een tweetal elkaar supplementaire doelstellingen: enerzijds de vorming tot het Groot-Nederlandse staatsburgerschap en anderzijds de verkleining van de verschillen in volkskarakter die regionaal en religieus bepaald zijn.

3. Willem I, de "Koning-Koopman"

De taak waarvoor koning Willem I zich gesteld zag, was buitengewoon moeilijk. Twee staten, ieder met een geheel eigen cultuur en traditie, moesten tot één staatsbestel worden aaneen-

---

[7] Cf. J.A. Bornewasser, "Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel XI, Weesp 1983, 223-278, 224; E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam/Brussel 1976, 69-73; Anton van de Sande, "Vaderland in wording. Een halve eeuw Nederlandse geschiedenis in vogelvlucht", in: Wantje Fritschy en Joop Toebes (red.), *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830*, Nijmegen 1996, 61-93, 86 (*Het ontstaan van het moderne Nederland*).

[8] Het groothertogdom Luxemburg bleef tot 1867 in bezit van de Oranjes. In dat jaar verkocht koning Willem III het aan Napoleon III. Wel had koning Willem I zich al op 13 maart 1838 moeten neerleggen bij de splitsing van Luxemburg in een Belgische provincie en in het groothertogdom dat in afgeslankte vorm van hem bleef. Zie: K. ter Laan, *Woordenboek van de Vaderlandse Geschiedenis*, 's-Gravenhage/Batavia 1939, s.v. "Luxemburg"; H.W.J. Volmuller, *Nijhoffs Geschiedenislexicon Nederland en België*, 's-Gravenhage/Antwerpen 1981, s.v. "Luxemburg"; J.G. Kikkert, *Geld, macht & eer. Willem I, koning der Nederlanders en Belgen, 1772-1843*, Utrecht 1995, 95 (*Geld, macht & eer*).

[9] Troonrede van 21 september 1815, in: J.J.F. Noordziek, *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedurende de zittingen van 1815-1816*, 's-Gravenhage 1862, 3-4, 3.

[10] Troonrede van 21 september 1815, in: *Ibidem*, 3.

[11] Cf. Frank Santegoeds, "Het Verenigd Koninkrijk 1815-1830. Eenheid en scheiding", in: Wantje Fritschy en Joop Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland*, 215-242, 215.

[12] Cf. G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, Middelharnis 1927, paragraaf 996, 997, 998.

gesmeed. Van der Duyn van Maasdam had weinig vertrouwen in de toekomst van het nieuwe koninkrijk en betitelde het als een "mengelmoes", dat "weinig geschikt is voor de regelmatige en stelselmatige uitoefening van politieke regten"[13]. Reeds in de proclamatie die hij meteen na zijn landing op het strand van Scheveningen op 30 november 1813 uitvaardigde, sprak de toekomstige koning de verwachting uit dat een herleving van de koophandel "een der eerste en onmiddelykste Gevolgen"[14] van zijn komst zou zijn. Het staatshoofd heeft de daad bij het woord gevoegd en zich enorm ingespannen om de economische situatie van zijn koninkrijk te verbeteren; een inzet die Willem I de bijnaam "Koning-Koopman"[15] heeft opgeleverd. Nog in 1814 richtte de vorst de Nederlandsche Bank op. En om de Belgische industrie te stimuleren werd in 1822 de Société Générale des Pays-Bas opgericht. Een ander initiatief van Willem I was de in 1824 opgerichte Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), een "inrigting, waarvan het edel doel is de bevordering van de nationale welvaart"[16]. Het handelsmonopolie van de NHM leidde tot veel protesten van de kant van de reeds bestaande handelshuizen. Gijsbert Karel van Hogendorp verzuchtte naar aanleiding van de monopoliserende tendensen van de NHM met de nodige zelfkritiek dat het de Nederlanders zelf zijn geweest die hun geld gaven "aan de Handel-Maatschappij en daardoor met de daad een enkel man tot eenig koopman in het land"[17] hebben gemaakt. Voor koning Willem I vereiste het voeren van een winstgevende economische politiek een voortdurend laveren tussen twee uitersten: vrijhandel als noodzaak voor het handeldrijvende Noorden en protectie voor het industriële Zuiden[18]. Onder de maatregelen ter stimulering van de economisch-financiële sector bevonden zich ook vele infrastructurele projecten. Willem I liet verschillende kanalen graven[19] en wegen aanleggen. Ter bestrijding van de armoede werd in 1818 de Maatschappij van Weldadigheid opgericht. Door deze filantropische instelling werden in onontgonnen gebieden in Drenthe en Overijssel koloniën gesticht, waar armen uit de grote steden een bestaan konden vinden en tevens hun bijdrage konden leveren aan de economische opbouw van het land. Deze combinatie van liefdadigheid bedrijven en winst maken, was een tweesporenbeleid dat Willem I aansprak.

4. Economische stagnatie

Naast een politiek optimisme heerste er in ons land direct na de Franse overheersing ook een optimistische geest betreffende de economie. In de Franse Tijd waren handel en zeevaart lamgelegd, het land uitgemergeld en vele burgers tot de bedelstaf gebracht. De bevrijding van het vaderland deed evenwel de hoop op herstel van de welvaart herleven en gaf velen "den moed, om het verlorene weder te boven te streven en op te klimmen tot de vorige hoogte van wel-

[13] C.F. Sirtema van Grovestins, *Gedenkschriften van den Graaf Van der Duyn van Maasdam en van den Baron Van der Capellen*, Uit het Fransch, 2e dr., Amsterdam 1857, 83.
[14] Proclamatie van 30 november 1813. Zie noot 5 van dit hoofdstuk.
[15] Zie voor deze bijnaam van koning Willem I: Jan en Annie Romein, "Willem de Eerste, Koning-Koopman", in: Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, vier delen, 5e dr., Amsterdam 1946, deel III, 245-284.
[16] Willem, "*Besluit van den 29sten maart 1824, no. 163*", in: *Nederlandsche Staats-Courant*, donderdag 1 april 1824.
[17] Gijsbert Karel van Hogendorp aan Willem van Hogendorp, 18 mei 1825, in: Gijsbert Karel van Hogendorp, *Brieven en Gedenkschriften*. Uitgegeven door Mr. H. graaf van Hogendorp, zeven delen, 's-Gravenhage 1866-1903, deel VII, 1825-1830, 's-Gravenhage 1903, 55.
[18] Cf. J.G. Kikkert, *Geld, macht & eer*, 130.
[19] Zie voor een compleet overzicht: R. Filarski, *Kanalen van de koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Amsterdam 1995.

vaart en eere"[20]. Aanvankelijk scheen ten aanzien van de economische vooruitzichten een zekere mate van optimisme gerechtvaardigd te zijn. Nederland kreeg de meeste van de verloren gegane koloniën terug en onder de krachtige leiding van koning Willem I werd van overheidswege zoveel mogelijk gedaan om de economie weer tot bloei te brengen. Alle belemmeringen voor een wederopleving van de welvaart in ons sterk verarmde land leken weggevallen. Maar toch was meer dan tien jaar na het herstel van de vrede in Europa de hoop in ons land op verbetering van de economische toestand nog steeds niet in vervulling gegaan[21]. De voormalige Amsterdamse koopman Jan van Ouwerkerk de Vries (1770-1842) moest in zijn verhandeling over het verval en de middelen tot herstel van de Nederlandse handel tot zijn spijt erkennen dat "de eerste stralen van dit aangebroken licht, welke zoo ruim en vrolijk op ons nederschoten, wederom beneveld en verdwenen"[22] zijn. Ook Gijsbert Karel van Hogendorp betreurt het in zijn *Advys* dat de hoop op herstel van de Nederlandse koophandel "nog geenszins is vervuld geworden"[23]. Van Hogendorp zag vooral de protectionistische politiek van de overheid als de oorzaak van de tegenvallende handelsresultaten. Uit zijn "Memorie" van april 1816 blijkt dat de staatsman optimistisch was over een spoedig herstel van de Nederlandse koophandel: "Om geheel terug te keeren, heeft zij slechts tijd noodig, en de handel zal alles redden, indien men denzelven laat begaan. Matig belast, zal hij gedurig toenemen, jaarlijks millioenen aan het land afwerpen en overvloed verspreiden in al de gewesten"[24]. Hij gaf aan zijn pleidooi voor vrijhandel zelfs een mondiaal-pedagogisch perspectief, toen hij stelde dat een goed ontwikkelde Nederlandse handel zou kunnen bijdragen aan de beschaving van de gehele wereld[25].

De economische stagnatie die zich destijds in ons land voordeed, staat niet op zichzelf, maar is mede het gevolg van een al in de achttiende eeuw begonnen neerwaartse spiraal van het economisch bestel[26]. Na 1813 bleek dat er grote structurele veranderingen hadden plaatsgevonden in de Europese handelsbewegingen, waardoor Nederland buiten het economisch centrum was komen te liggen. Het heropenen van de wereldzeeën zorgde na een periode van schaarste voor een korte opleving van de handel. Toch werd al gauw duidelijk dat slechts enkele sectoren van de economie zich voorspoedig ontwikkelden, met name de landbouw[27]. Te laat werd ingezien dat Nederland niet meer zoals in vroeger tijden kon optreden als "grossier voor Europa"[28], waarbij men zich toelegde op de tussenhandel. De in de acht-

---

[20] J. van Ouwerkerk de Vries, *Verhandeling over de Oorzaken van het Verval des Nederlandschen Handels en de Middelen tot Herstel of Uitbreiding van denzelve, ter Beantwoording eener Vrage van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem*, Haarlem 1827, 5 (*Verhandeling*). Deze *Verhandeling* werd met goud bekroond.

[21] De Belgische statisticus A. Quetelet (1796-1874) publiceerde in 1827 calculaties over de jaren na de Franse overheersing. Daarin vertoont het Koninkrijk der Nederlanden in demografisch opzicht een wat gunstiger beeld dan de omringende landen. Maar toch liep aan die ontwikkeling die van de economie niet parallel. Zie: A. Quetelet, *Recherches sur la Population, les Naissances, les Décès, les Prisons, les Dépôts de Mendicité, etc., dans le Royaume des Pays-Bas*, Bruxelles 1827.

[22] J. van Ouwerkerk de Vries, *Verhandeling*, 5.

[23] Gijsbert Karel grave van Hogendorp, *Advys over de Verhandeling, bekroond door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, op derzelver Prijsvraag: over de Oorzaken van het Verval des Nederlandschen Handels, en de Middelen tot Herstel of Uitbreiding van dezelv*e, Haarlem 1828, 1 (*Advys*).

[24] Gijsbert Karel grave van Hogendorp, *Bijdragen tot de Huishouding van Staat in het Koningrijk der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten-Generaal*. Tweede verbeterde uitgave onder toezicht van Mr. J.R. Thorbecke, tien delen in vijf banden, Zalt-Bommel 1854-1855, deel I, Zalt-Bommel 1854, 62.

[25] Zie: G.K. van Hogendorp, *Advys*, 42.

[26] Cf. W.M.F. Mansvelt, *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*, twee delen, Haarlem s.a., deel I, 2; zie ook: I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, ongewijzigde herdruk, 's-Gravenhage 1976, 66-69 (*Paardenkracht en Mensenmacht*).

[27] Cf. Joost Jonker en Keetie Sluyterman, *Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de eeuwen heen*, Den Haag 2000, 141 (*Thuis op de wereldmarkt*).

[28] W.M.F. Mansvelt, *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*, deel I, 6.

tiende eeuw ingezette modernisering van de handel, die door de uitbreiding van het aantal onderlinge contacten een veel directer karakter kreeg, maakte de Nederlandse stapelhandel grotendeels overbodig[29]. Bovendien waren de Nederlanders de handel op Zuidoost-Azië voor een groot deel verloren aan de Engelsen. Ook bevond de Nederlandse handelsvloot zich in een dermate slechte staat dat zelfs de beste schepen "naauwelijks sloopers-waarde"[30] hadden. De vele bouworders die de Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Nederlandse scheepswerven verstrekte, leidden na 1824 echter tot een opwaardering van de handelsvloot.

Onder de condities zoals ze destijds bestonden, was er één variant van koophandel die – zij het ongeoorloofd – wel lucratief was: de smokkelhandel. Oud-minister van Financiën Izaak Jan Alexander Gogel (1765-1821), die in zijn *Memoriën* een analyse geeft van de vaderlandse handel, noemde dit bedrijf wat badinerend: "goed georganiseerd", "trouw bediend" en "de meest solide van allen"[31]. Ook op de regering richtte hij zijn pijlen. Als belastingspecialist hekelde hij ook de belastingen die volgens hem de handel belemmeren en ook voor de welvaart in het algemeen zeer nadelig zijn[32].

5. Opleving van de economie

Rond 1827 werden de eerste tekenen van economische groei zichtbaar[33]. De statistische gegevens van Jacob Arnold Drieling (1781-1837)[34], die in 1829 onderzoek deed naar de zeevaart en handel, bevestigen deze tendens. De auteur komt tot de conclusie dat de toestand van de Nederlandse economie van dat moment en de prognoses voor de toekomst gunstig genoemd mogen worden[35]. Een jaar eerder verklaarde de Engelse linguïst, schrijver en reiziger John Bowring (1792-1872) dat Holland met "een grootschen en snellen tred voorwaarts" zou spoeden, indien men van regeringswege de handel meer vrijheid zou geven, want "aan geld is er geen gebrek, evenmin als aan vlijt en geschiktheid"[36].

De economische stagnatie waarmee ons land na de Franse Tijd te kampen had, werd al in contemporaine publicaties toegeschreven aan gebrek aan moed en lust om te ondernemen. Zo was er volgens een anonymus geen uitzicht op verbetering "*zoo lang niet de tegenwoordige laauwheid en lusteloosheid door ijver, moed en ondernemings-geest wordt vervangen*"[37]. Recent onderzoek heeft echter uitgewezen dat, hoewel men de bakens niet tijdig heeft verzet,

---

[29] Cf. I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 67; Richard Griffiths en Dirk Jaap Noordam, "De overheid en de economische en sociale ontwikkelingen van 1780 tot 1830", in: Wantje Fritschy en Joop Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland*, 157-184, 160; Tjalling Pieter van der Kooy, *Hollands stapelmarkt en haar verval*, Amsterdam 1931, 64-100.

[30] J. van Ouwerkerk de Vries, *Verhandeling*, 147.

[31] I.J.A. Gogel, *Memoriën en Correspondentiën, betrekkelijk den Staat van 's Rijks Geldmiddelen in den Jare 1820*, Amsterdam 1844, 71 (*Memoriën en Correspondentiën*); zie ook: W.M.F. Mansvelt, *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*, deel I, 37.

[32] Zie: I.J.A. Gogel, *Memoriën en Correspondentiën*, 57; Geertje Dekkers, "Isaäc Jan Alexander Gogel. Vader van de Nederlandse belastingdienst", in: *Historisch Nieuwsblad*, maart 2008, nr. 2, Amsterdam 2008, 50-55.

[33] Cf. J.M.M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. Aspecten en trends*, 's-Gravenhage 1982, 33.

[34] Jacob Arnold Drieling (1781-1837) was jurist en notaris. In 1818 werd hij referendaris bij de Raad van State. In 1824 werd hij directeur van een bureau voor statistisch onderzoek.

[35] Zie: J.A. Drieling, *Bijdragen tot een vergelijkend Overzigt van Nederlands Zeevaart en Handel*, 's-Gravenhage/Amsterdam 1829, 229.

[36] John Bowring, *Brieven van John Bowring geschreven op eene reize door Holland, Friesland en Groningen; voorafgegaan door Iets over de Friesche letterkunde, en gevolgd door Iets over de Hollandsche taal en letterkunde; van den zelfden*, Leeuwarden 1830, 102 (*Brieven*).

[37] […..], "Over het verval des koophandels in de Nederlanden", in: *Arnhemsche Courant*, 14 maart 1826 en 16 maart 1826. Het citaat is uit het "Vervolg en Slot" van 16 maart 1826. Zie voor een typering van de *Arnhemsche Courant* Bijlage I.

de economische malaise toch niet te wijten valt aan te weinig ondernemingszin[38]. De Nederlandse economie blijkt toen wel degelijk een zekere dynamiek te hebben gehad. Bij nadere analyse van het ontwikkelingspatroon van de economie wordt duidelijk dat haar ontplooiing in vergelijking met het buitenland zelfs gelijkmatiger en meer verspreid over de verschillende sectoren verliep[39].

Afb. 1. De "dubbelzinnigheid" van het bewind van koning Willem I lijkt te worden weerspiegeld in dit statieportret van de hand van J. Paelinck, waarop de vorst op de grondwet wijst: "Werd zo beklemtoond dat de Grondwet afhankelijk was van de soeverein? Onderstreepte de koning daarmee zijn pretentie dat hij zich strikt hield aan het constitutionele kader?" Of wordt hier de gedachte tot uitdrukking gebracht, "dat de Grondwet de bezegeling vormde van het impliciete verdrag tussen vorst en volk waarmee zijn regering aangevangen was?" (C.A. Tamse en E. Witte (eds.), *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)*, 25-26).

6. Een constitutionele monarchie

Voor Gijsbert Karel van Hogendorp, die als lid van het Algemeen Bestuur in 1813 de onafhankelijkheid van Nederland hersteld had, was er slechts één staatsvorm acceptabel: de constitutionele monarchie. Aanvankelijk leek ook het staatshoofd dit de meest gewenste staatsvorm te vinden. In zijn inhuldigingsrede van 30 maart 1814 verklaarde hij immers dat de

[38] Cf. Joost Jonker en Keetie Sluyterman, *Thuis op de wereldmarkt*, 147-148.
[39] *Ibidem*, 148.

grondwet "aan de redelijke Ingezetenen geene meerdere vrijheid, aan den Souverein geene ruimeren magt"[40] te wensen overlaat. Maar al spoedig na zijn inhuldiging als koning bleek dat Willem I grote moeite had met het grondwettelijke denken. Hij toonde zelfs een afkeer te hebben van een staatsbestel waarin ook de koning onder de grondwet staat[41]. Overigens een weinig verwonderlijk standpunt voor een vorst, die ervan uitging dat zijn positie berustte op de soevereiniteit die hem al was verleend nog voordat de grondwetten van 1814 en 1815 tot stand waren gekomen[42]. Deze in staatsrechtelijk opzicht paradoxale houding van de koning betreffende soevereiniteit en constitutie is mede te verklaren vanuit zijn in vele documenten geponeerde zelfbeeld als "landsvader", wiens kinderen als staatsburgers per definitie onvolwassen zijn. Als verlicht despoot stelde de koning zich ook op als maatschappelijk opvoeder, die meende onder vigeur van de grondwet het recht te hebben "aan de geheele machine klem en veerkragt te geeven"[43].

Evenals in de wereld van handel en economie ging Willem I ook in politieke zaken zijn eigen weg. Regelmatig probeerde hij zijn eigen mening tegen een meerderheid in de Staten-Generaal, het kabinet of de Raad van State door te drijven. Het koninklijk bestuur verloor door dit solistische optreden van de vorst steeds meer kenmerken van een constitutionele monarchie en ging "bedenkelijke trekken vertonen van een despotie of dictatuur"[44]. Ook met ministeriële verantwoordelijkheid was de koning niet erg ingenomen. In een geest van verlicht absolutisme kwalificeerde hij deze als "een der gevaarlijkste instellingen voor den geregelde gang der bezigheden"[45]. Een gevolg van zijn autocratische opvatting van een constitutionele regering was ook dat het staatshoofd van mening was dat hij voor het landsbestuur eigenlijk geen ministers nodig had[46]. Voor Van Hogendorp was het onconstitutionele optreden van de koning reden tot grote bezorgdheid. In zijn *Brieven en Gedenkschriften* klaagt de staatsman die in 1813 voorzitter was van de Grondwetscommissie: "De Grondwet schrijft voor, dat alle wetten zullen gemaakt worden met gemeen overleg van de Staten Generaal; maar de Koning houdt zo vele zaken als hij kan buiten de wet, en regelt ze door besluiten. (…). Dit is niet anders, dan de volstrekte magt wederom invoeren. Wij zijn nog niet zo ver gevorderd, om te begrijpen, dat de wet alleen over ons moet heerschen, dat ook de Koning onder de wet is, en dat zijn geheel bestuur slegts dient te bestaan in de toepassing en uitvoering der wetten"[47].

---

[40] Redevoering door de Soeverein Vorst gehouden bij de aflegging van de eed op de grondwet voor de Verenigde Nederlanden op 30 maart 1814, in: *Departementaal Dagblad van de Zuiderzee en extra ordinaire Amsterdamsche Courant*, 30 maart 1814, s.l. 1814. De redevoering heeft geen titel.

[41] Cf. Henriëtte L.T. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, Rotterdam/Antwerpen 1948, 287.

[42] Cf. C.A. Tamse (red.), *De monarchie in Nederland*, Amsterdam/Brussel 1980, 111.

[43] Koning Willem I aan Gijsbert Karel van Hogendorp, 17 mei 1815, in: Gijsbert Karel van Hogendorp, *Brieven en Gedenkschriften*, deel VI, Grondwet 1814, 1815-1825, 's-Gravenhage 1902, 123-127, 124; cf. J.P. de Valk, "Landsvader en landspaus? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815-1830)", in: C.A. Tamse en E. Witte (eds.), *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)*, Brussel 1992, 76-97, 94; N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*, Amsterdam 2005, 415.

[44] Henriëtte L.T. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 289.

[45] Koning Willem I aan Gijsbert Karel van Hogendorp, 17 mei 1815, in: Gijsbert Karel van Hogendorp, *Brieven en Gedenkschriften*, deel VI, 123-127, 124

[46] Zie: Baron Sirtema van Grovestins, *Gedenkschriften van den graaf Van der Duyn van Maasdam en van den baron Van der Capellen*, 120.

[47] Gijsbert Karel van Hogendorp, *Brieven en Gedenkschriften*, deel V, 1813-maart 1815, 's-Gravenhage 1901, 163.

Willem Bilderdijk[48] (1756-1831) had een geheel eigen verklaring voor het eigenzinnige optreden van Willem I. Toen de doopsgezinde predikant Justus Hiddes Halbertsma[49] tijdens een wandeling door de straten van Haarlem aan Bilderdijk vroeg, wat hij van Zijne Majesteit dacht, antwoordde deze resoluut: "*Hij is vermoft*. (…). Gedurende een ballingschap van 19 jaren had hij hunne beginsels ingezogen. Dit zag men vooral in zijne zucht om in den Staat niets aan de vrije werking der wetten en den geest der inwoners over te laten, maar alles te willen regelen door besluiten, die de kracht van wet hadden. Dit is zuiver Duitsch"[50]. Inderdaad heeft koning Willem I op bestuurlijk gebied een Duitse praktische leerschool gehad. Van 1802 tot 1806 was hij namelijk vorst van het gesecularisseerde prins-bisdom Fulda en in die tijd heeft hij zich een verlicht-absolute stijl van regeren eigen gemaakt[51]. Over de constitutie in haar verhouding tot het staatshoofd was het laatste woord nog niet gesproken en geschreven![52].

7. De Belgische Opstand

Het eigenmachtig optreden van de koning leidde ook in het Zuiden tot protesten. Deze antigevoelens werden versterkt door een houding van meerderwaardigheid ten opzichte van de Belgen, die bij veel noorderlingen te bespeuren was[53]. Het beleid van de koning om in het kader van de natievorming meer eenheid in de verscheidenheid te brengen, is wel aangemerkt als "een programma van bureaucratisch gecontroleerde modernisering, een opvoedingsdictatuur"[54]. Illustratief is het gevoerde onderwijsbeleid, dat al spoedig leidde tot wrijvingen, die escaleerden toen de koning de priesteropleiding tot onderdeel van zijn unificatiepolitiek ging maken. Met zijn Koninklijk Besluit van 14 juni 1825, waarin hij onder meer de sluiting van alle kleinseminaria gelastte[55], joeg hij vele rooms-katholieken tegen zich in het harnas. Al eerder wist Willem I de woede van met name de liberalen te wekken, namelijk met zijn Taalbesluit van 15 september 1819, waarbij het Nederlands tot landstaal[56] werd verklaard in de provincies Limburg, Oost- en West Vlaanderen en Antwerpen[57], en met zijn Taalbesluit van 26 oktober 1822, waarbij de bepalingen van het Besluit van 15 september 1819 van toepassing werden verklaard op gedeelten van de provincie Zuid-Brabant, met name op de arrondissementen Brussel en Leuven[58]. Deze taalpolitiek van de koning, voor wie vaststond dat de

---

[48] Zie voor een biografische schets: hoofdstuk 4, paragraaf II.1.

[49] Justus Hiddes Halbertsma (1789-1869) was doopsgezind predikant te Deventer. In zijn theologische opvattingen is hij te typeren als rationalist. Naast zijn theologische arbeid heeft hij als verbreider van de Friese nationale gedachte baanbrekend werk verricht op het gebied van de Friese taal-, letter-, volks- en oudheidkunde.

[50] R.A. Kollewijn, "J. Halbertsma over Bilderdijk", in: *Groot Nederland. Letterkundig maandschrift voor den Nederlandschen stam*, 1908, 6e jg., deel I, Amsterdam 1908, 56-100, 86.

[51] Cf. J.A. Bornewasser, *Kirche und Staat in Fulda unter Wilhelm Friedrich von Oranien 1802-1806*, Fulda/Utrecht/Nijmegen 1956; J.P. de Valk, "Landsvader en landspaus? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815-1830)", in: C.A. Tamse en E. Witte (eds.), *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)*, 89-92.

[52] Zie hoofdstuk 4 en hoofdstuk 5.

[53] Cf. J.G. Kikkert, *Geld, macht & eer*, 155.

[54] Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam 2002, 22.

[55] Zie: Willem, "Besluit van den 14den Juni 1825, houdende eenige wijzigingen in de bestaande verordeningen nopens de Latijnsche Scholen, Kollegien of Kollegien onder de benaming van Athenaea", in: *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden. 1825*, No. 55, 's-Gravenhage 1826.

[56] Zie voor het begrip "landtaal": Floris Blauwkuip, *De taalbesluiten van koning Willem I*, s.l. 1920, 29-36.

[57] Willem, "*Besluit van den 15den September 1819, houdende bepalingen omtrent het gebruik der Landtaal in publieke akten, tot gerief en in het belang der ingezetenen*", in: *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden, 1819*, No. 48, 's-Gravenhage 1820; zie: Floris Blauwkuip, *De taalbesluiten van koning Willem I*, 36, 53-64.

[58] Willem, "Besluit van den 26 October 1822, waarbij de bepalingen van het Koninklijk Besluit van den 15 September 1819 (*Staatsblad*, No. 48), omtrent het gebruik der landtaal in publieke akten, op een gedeelte van de pro-

"Nationale taal *Nederduitsch*; zijnde Hollandsch, Vlaamsch, Brabantsch"[59] moest zijn, stond eveneens geheel in het licht van de natievorming. Het was een maatregel om nationale eenheid te bewerken en tegelijkertijd de grens tussen Frankrijk en het nieuwe koninkrijk scherper te trekken[60]. Van der Duyn van Maasdam karakteriseerde het Taalbesluit als een "dwaling" van de koning, "welker gevolgen ook krachtig medewerkten om de genegenheid der Belgen, meer en meer van zich te vervreemden"[61]. Het gevolg van deze regeringsstijl was dat de clericalen en de liberalen in 1828 een monsterverbond sloten met het doel om als gezamenlijke oppositie de macht van de koning terug te dringen[62]. De gestage toename van het aantal problemen in het Zuiden leidde bij Willem I tot een aanzienlijke bekoeling van zijn enthousiasme voor een eenheidspolitiek[63].

Gedurende het voorjaar van 1830 liep de spanning in Brussel hoog op. De stad fungeerde in die tijd als trefpunt van politieke ballingen en revolutionairen met verschillende politieke achtergronden. De vele Fransen onder hen droegen veel bij aan het ontstaan van een gespannen atmosfeer. Die spanning nam nog toe na de Juli-Revolutie in Parijs, waarbij koning Karel X (1757-1836) door de liberalen was verjaagd. Op 25 augustus 1830 brak in Brussel de opstand uit. Een opvoering van "La muette de Portici", een opera van de Franse componist Daniël Auber (1782-1871), waarin een volksopstand van de Napolitanen tegen de Spaanse overheersing wordt vertolkt, was de aanleiding tot een groot oproer onder het volk[64]. Op 4 oktober 1830 culmineerde de opstand in het uitroepen van een zelfstandige Belgische staat.

Willem Bilderdijk typeert in zijn *Geschiedenis des Vaderlands* de resultante van het Congres van Wenen als "των εχθρων δωρα (dat αδωρα zijn)"[65] van Engeland. Voor hem stond vast, "dat de Vereeniging van België (…) ons bij de in zichzelf zoo gezegende omwenteling van 1813, geheel het bestaan vergiftigen moest, en onze Natie, tot Godlooze Engelschen en Duivelsche Franschen doen ontaarden, in 't welk wij van dag tot dag grooter vorderingen maken, met dagelijksche verwoesting van al wat er nog Hollandsch en Christelijk bij ons overig is"[66]. In een brief van 4 september 1830 aan Isaac da Costa herhaalde Bilderdijk wat hij al vaker gezegd had over het staatkundig amalgaam: "(…) moesten wy uit de tegenwoordige samenstelling en organisatie onzes Vaderlands dit alles niet voorzien. God had ons

---

vincie *Zuid-Brabant*, worden toepasselijk verklaard", in: *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden 1822*, 's-Gravenhage 1823; zie: Floris Blauwkuip, *De taalbesluiten van koning Willem I*, 65-76.

[59] Eigenhandige aantekening van koning Willem I, geciteerd bij: A. de Jonghe, *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830). De genesis der taalbesluiten en hun toepassing*, Sint-Andries-bij-Brugge 1967, 48 (*De taalpolitiek van Koning Willem I*).

[60] Cf. J.A. Bornewasser, "Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel XI, 252; A. de Jonghe, *De taalpolitiek van Koning Willem I*, 11-23; Floris Blauwkuip, *De taalbesluiten van koning Willem I*, 33-36.

[61] C.F. Sirtema van Grovestins, *Gedenkschriften van den graaf Van der Duyn van Maasdam en van den baron Van der Capellen*, 94.

[62] Cf. A.J. Vermeersch, *Vereniging en revolutie. De Nederlanden 1814-1830*, Bussum 1970, 51-55 (*Vereniging en revolutie*).

[63] Verwijzend naar zijn regeringsperiode als Soeverein Vorst verzuchtte de koning in 1823: "Je le dis (…) j'aimerais beaucoup mieux *ma Hollande toute seule*. J'étais cent fois plus heureux alors! ", in : H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795-1840*, tweeëntwintig delen, 's-Gravenhage 1905-1922, deel VIII, Regeering van Willem I, 1815-1825, 1e stuk, reeks: Rijks Geschiedkundige Publicatiën; 25. Grote serie, 's-Gravenhage 1915, 298.

[64] De emoties van het massaal toegestroomde publiek bereikten in het tweede bedrijf een hoogtepunt, toen men de volgende woorden ging invullen voor de eigen situatie: "Amour sacré de la patrie / Rends nous l'audace et la fierté! / A mon pays je dois la vie, / Il me devra sa liberté". Vooral het "Aux armes" oogstte veel applaus. Geciteerd bij: Johan P. Nater, *De Tiendaagse Veldtocht*, Haarlem 1980, 15.

[65] W. Bilderdyk, *Geschiedenis des Vaderlands*. Uitgegeven door H.W. Tydeman, dertien delen, Amsterdam 1832-1853, deel XIII, 1e stuk, Amsterdam 1851, 8. "των εχθρων δωρα" betekent: gaven van de vijanden. Deze kunnen "slechts schade aanbrengen", zo licht de auteur toe in een noot.

[66] *Ibidem*, 8.

van de Zuidelijke gewesten afgezonderd, en dit wrocht onzen bloei en sterkte: waarom moesten wy door een heterogene verbinding grooter willen zijn? Waarom ons met de Papery en Fransche denkwijze van die provincien vereenigen?"[67]. De samenvoeging van beide landen moest volgens Bilderdijk noodzakelijk op een fiasco uitlopen, immers: "De vereeniging der Nederlanden was olij en water saamgeklopt; zoo dra het mengsel eens stilstond, moest het zich allengs weêr verdeelen, 't kon niet anders, en was te voorzien als *natuurlijk*"[68].

Isaac da Costa[69] (1798-1860) bezag de staatkundige ontwikkelingen vanuit eschatologisch perspectief. Met het oog op het toekomstig oordeel riep hij in dit verband op tot persoonlijke en nationale boetedoening, waarbij het drievoudig snoer tussen God, Nederland en Oranje weer hersteld moest worden[70]. Da Costa, die aanvankelijk geen voorstander was van een scheiding van Noord en Zuid, zag als enig mogelijke oplossing voor het conflict tussen beide landsdelen een "*geestelijke* vereeniging tusschen de Hervormde Kerk van Christus over Nederland, met den huize van Oranje, als geroepene Regeerders *onder God*, dezer gewesten, en beschermheeren van de op haren grond geplante Gemeente, en *met* het echte aloude volk, niet alleen van het Juda van ons Noorden, maar ook van de tot ons wedergebrachte tien stammen van het Zuiden"[71]. In een brief aan de dichter en Réveilman Willem de Clercq (1795-1844) van 5 oktober 1830 laat Da Costa naar aanleiding van de tijdsomstandigheden na een oproep tot bekering een eschatologische oordeelsdreiging volgen, wanneer hij stelt: "Maar dan ook zullen wy moeten erkennen (…) dat tot eene gewenschte vernieuwing en wedergeboorte van volk en overheid, Kerk en vaderland, van Nêerland en Oranje, zulke diepten, zulke verschrikkingen, en wellicht (…) nog meerdere, nog zwaardere rampen en ellenden noodig waren in Gods voornemens, opdat er op verootmoediging en roepinge tot Hem uit de benaauwdheid, verlossinge zijn moge, en Hy alleen de eere hebbe, van hetgeen noch wapenen, noch raadslagen, noch iets diergelijks ten uitvoer brengen kan"[72].

Koning Willem I wilde zich aanvankelijk niet bij de afscheiding van België neerleggen. Uiteindelijk accepteerde hij in 1839 de definitieve scheiding van Noord en Zuid, waarbij hij het mislukken van zijn unificatiepolitiek moest vaststellen. Een jaar later, toen hij al besloten had tot abdicatie, verklaarde hij tegenover gouverneur De Keverberg[73]: "*Ne veut-on plus de moi? On n'a qu'à le dire; je n'ai pas besoin d'eux*"[74]. Zo kwam er een einde aan een staatkundige eenheid, die voornamelijk materieel en bestuurlijk van aard was en bedoeld als bolwerk tegen Franse revolutionaire expansie. Maar dat bleek een te zwak fundament te zijn om diepgaande en zwaarwegende nationale tegenstellingen te kunnen dragen.

---

[67] In: Willem Bilderdijk, *Brieven van Willem Bilderdijk*, vijf delen, Amsterdam/Rotterdam 1836-1837, deel IV, Rotterdam 1837, 337-338.
[68] *Ibidem*, 338.
[69] Zie voor een biografische schets: hoofdstuk 4, paragraaf II.2.
[70] Cf. O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)*, Heerenveen 1997, 147 (*Een vriendschap in Réveilkring*).
[71] In: I. da Costa, *Brieven van Mr. Isaac da Costa, medegedeeld door Groen van Prinsterer*, drie delen, Amsterdam 1872-1876, deel I, Amsterdam 1872, 2-3. Het citaat is een fragment uit een brief van 3 februari die geschreven was aan Willem de Clercq, maar uiteindelijk bestemd was voor Groen van Prinsterer.
[72] Isaac da Costa aan Willem de Clercq, 5 oktober 1830, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F LXXVIII-189; cf. O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring*, 148.
[73] Charles Louis Guillaume Josephe baron de Keverberg (1768-1841) was onder het Nederlands bestuur gouverneur van Antwerpen en Oost-Vlaanderen. Sinds 1819 was hij lid van de Raad van State.
[74] Geciteerd bij H.T. Colenbrander, "Gesprekken met koning Willem I", in*: Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap*, deel XXXI, Amsterdam 1910, 258-313, 292.

II. De Verlichting

De verwachtingen die in ons land heersten ten aanzien van politiek en economie, stonden voor een belangrijk deel ook in verband met een ander en veel ouder optimisme, dat zijn wortels had in de ontwikkeling van het Europese geestesleven. In de loop van de zeventiende eeuw begon er een geest door Europa te waaien, die vooral in de achttiende en in de eerste helft van de negentiende eeuw het denken ging beheersen: de Verlichting.

1. Wat is Verlichting?

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de term "Verlichting" door velen in de mond genomen. Er bestond evenwel grote onduidelijkheid over de precieze betekenis van dit begrip. Over de definiëring van het begrip "Aufklärung" ontstond in 1783 in Duitse verlichte kringen een levendige discussie. De directe aanleiding was een artikel, dat in september van dat jaar in het *Berlinische Monatschrift* verscheen. Onder de uitdagende titel: "Vorschlag, die Geistlichen nicht mehr bei Vollziehung der Ehen zu bemühen"[75], hield de pseudonieme auteur E. v. K.[76] onder meer een pleidooi voor het idee dat verlichte mensen kunnen volstaan met een burgerlijk huwelijk, want "für aufgeklärte bedarf es doch wohl all der Ceremonien nicht!"[77]. Reacties bleven niet uit. De eerste die in hetzelfde tijdschrift de pen opnam was de theoloog en filosoof Johann Friedrich Zöllner (1753-1804). Hij beklaagt zich in zijn artikel "Ist es rathsam, das Ehebündniß nicht ferner durch die Religion zu sanciren?"[78] over het verval van zeden in zijn tijd; een proces dat nog bespoedigd zal worden, zo vreest hij, "wenn man ferner so kräftige Maßregeln anwendet, die ersten Grundsätze der Moralität wankend zu machen, den Werth der Religion herabzusetzen, und unter dem Namen der Aufklärung die Köpfe und Herzen der Menschen zu verwirren"[79]. Op deze plaats en in deze context stelt Zöllner de vraag die zou leiden tot de eerste definiëring van het begrip "Aufklärung". In een noot bij het woord Aufklärung in het bovenstaande citaat verklaart Zöllner: "Was ist Aufklärung? Diese Frage, die beinahe so wichtig ist, als: was ist Wahrheit, sollte doch wol beantwortet werden, ehe man aufzuklären anfinge! Und noch habe ich sie nirgends beantwortet gefunden!"[80]. Zöllner vertolkte met zijn vraag een algemeen gevoel van onzekerheid. Een verklaring voor deze onzekerheid wordt gegeven door Moses Mendelssohn[81]. In zijn verhandeling "Ueber die Frage: was heißt aufklären?", die hij in reactie op Zöllners vraag schreef, stelt hij dat de termen "Aufklärung, Kultur, Bildung (…) in unsrer Sprache noch neue Ankömmlinge" zijn, waarvoor de tijd nog te kort was om "die Grenzen derselben festzusetzen"[82].

---

[75] E. v. K., "Vorschlag, die Geistlichen nicht mehr bei Vollziehung der Ehen zu bemühen", in: *Berlinische Monatschrift*, 1783, II, 265-276. Overdruk in: Norbert Hinske, *Was ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatschrift*, 2. Auflage, Darmstadt 1977, 95-106 (*Was ist Aufklärung ?*).

[76] De auteur van het artikel is vermoedelijk Johann Erich Biester (1749-1816), een sleutelfiguur van de Duitse Aufklärung en één van de uitgevers van het *Berlinische Monatschrift*. Hij heeft meerdere malen onder het pseudoniem E. v. K. geschreven. Zie: Norbert Hinske, *Was ist Aufklärung?*, 484.

[77] E. v. K., "Vorschlag, die Geistlichen nicht mehr bei Vollziehung der Ehen zu bemühen", in: *Berlinische Monatschrift*, 1783, II, 265-276.

[78] (Johann Friedrich) Zöllner, "Ist es rathsam, das Ehebündniß nicht ferner durch die Religion zu sanciren?", in: *Berlinische Monatschrift*, 1783, II, 508-517. Overdruk in: Norbert Hinske, *Was ist Aufklärung?*, 107-116.

[79] *Ibidem*, 516 en 115.

[80] *Ibidem*, 516 en 115.

[81] Moses Mendelssohn (1729-1786) was als schrijver en wijsgeer wegbereider van de Joodse Verlichting en daarmee van de latere emancipatie en assimilatie van de Joden in West-Europa.

[82] Moses Mendelssohn, "Ueber die Frage: was heißt aufklären?", in*: Berlinische Monatschrift*, 1784, IV, 193-200, 193. Overdruk in: Norbert Hinske, *Was ist Aufklärung?*, 444-451, 444.

Afb. 2. Moses Mendelssohn.

Onder de discussiebijdragen die naar aanleiding van Zöllners vraagstelling zijn gepubliceerd, is er één die klassiek geworden is en nog steeds ruime bekendheid geniet: het antwoord van Immanuël Kant (1724-1804). Het verscheen in december 1784 onder de titel: "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?" in het *Berlinische Monatschrift*. De definitie van Kant luidt: "Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbst verschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen, sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen. Selbstverschuldet ist diese Unmündigkeit, wenn die Ursache derselben nicht am Mangel des Verstandes, sondern der Entschließung und des Muthes liegt, sich seiner ohne Leitung eines andern zu bedienen. Sapere aude! Habe Muth dich deines eigenen Verstandes zu bedienen! ist also der Wahlspruch der Aufklärung"[83].

In de definitie van Kant komt duidelijk naar voren, hoe nauw het Verlichtingsideaal van de individuele, intellectuele emancipatie verbonden is met een algemeen vooruitgangsoptimisme betreffende het gehele maatschappelijke leven. Door zijn eigen verstand te gebruiken, bevrijdt de mens zich van zijn onmondigheid. De praktisch-zedelijke rede dient hierbij als uitgangspunt. Dat wil zeggen: het goede inzicht leidt onvermijdelijk tot de goede daad. Volgens dit Verlichtingsdenken dient de mens zich te laten leiden door de morele ideeën, die in zijn redelijk-zedelijke natuur hun zetel hebben, zoals: vrijheid, deugdzaamheid, gelijkheid, toleran-

[83] I. Kant, "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?", in: *Berlinische Monatschrift*, 1784, IV, 481-494, 481. Overdruk in: Norbert Hinske, *Was ist Aufklärung?*, 452-465, 452. Gezien de trefzekerheid waarmee Kant in zijn definitie de kern van het Verlichtingsdenken onder woorden heeft gebracht, willen wij, wanneer wij in dit onderzoeksverslag het begrip "Verlichting" gebruiken, betreffende de definiëring aansluiten bij de definitie van deze Duitse wijsgeer.

tie, solidariteit. We stuiten hier op een humanistische trek in het denken van Kant. Volgens deze denker "heeft de mens een oneindige waarde; hij dient deze in de ander en in zichzelf te eerbiedigen"[84].

Afb. 3. Immanuel Kant.

Kants *Kritik der reinen Vernunft* (1781), dat beschouwd kan worden als de vrucht van jarenlange studie, bevat de kenleer van deze Verlichtingsdenker. Op de filosofie, maar ook op de theologie heeft dit werk lange tijd een diepgaande invloed uitgeoefend. Dat ook de theologie door de *Kritik der reinen Vernunft* beïnvloed werd, kwam niet alleen doordat Kant in dit boek theologische vraagstukken behandelt, maar ook en vooral doordat hij onderscheid maakt tussen geloven en weten. Kant toont aan dat het weten beperkt is tot het gebied van de empirische wereld en dat een transcendente, bovennatuurlijke werkelijkheid, en dus ook God, niet het object van het weten, maar wel van het geloven kan zijn. In tegenstelling tot vele filosofen en theologen uit de tijd van de Verlichting perkt Kant het gebied van het weten sterk in en grenst hij het sterk af. Niet alleen de filosofen maar ook de theologen van de volgende periode, in het bijzonder de protestantse, zijn hem daarin voor een belangrijk deel gevolgd.

2. Het vooruitgangsgeloof van de Verlichting

De Verlichting is te beschouwen als een consequente voortzetting van het Humanisme van de zestiende eeuw[85]. Zij wordt gekenmerkt door een groot vertrouwen in de verstandelijke ver-

[84] H. de Vos, *Kant als theoloog*, Baarn 1968, 46.

mogens en de goede aanleg van de mens. Door middel van zijn rede (ratio) is de mens in staat zelf in te zien en te bepalen wat goed en kwaad, wat waar en onwaar is. Jan Bakker (1791-1867), hervormd predikant te Sappemeer, bracht deze optimistische visie op de mens treffend onder woorden in een lezing die hij op 21 maart 1832 hield tijdens een vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen[86]. Volgens de spreker is de verlichte mens uitstekend in staat tot het maken van morele afwegingen, immers: "(...) hoe meer *waarlijk* en *geheel* verlicht, des te helderder wordt het bewustzijn van een eeuwig en onveranderlijk onderscheid tusschen goed en kwaad"[87]. De predikant stelt hierbij als voorwaarde dat men om in het bezit van deze kwaliteit te komen niet alleen verlicht, maar ook christen dient te zijn.

Afb. 4. Jan Nieuwenhuyzen.

De Verlichtingsidealen van vrijheid en gerechtigheid raakten het hart van velen. In een nog sterk feodaal georganiseerde samenleving beloven ze immers verheffing uit toestanden

---

[85] Zie: J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)*, twee delen, Zwolle 1992, deel I, *Secularisering*, 16; H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting*, 2e dr., Haarlem 1980, 18; Horst Günther, "Rückgriffe der Aufklärung auf Geschichtstheorien des Humanismus", in: Richard Toellner (Hrsg.), *Aufklärung und Humanismus*, Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, Band VI, Heidelberg 1980, S. 59-68; Sem Dresden, "Erasmianische Humanitas und aufklärerische Humanität", in: *Ibidem*, S. 147-165.

[86] De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd in 1784 opgericht door Jan Nieuwenhuyzen (1724-1806), doopsgezind predikant te Monnikendam, tot verspreiding van kennis en verbetering van het schoolwezen. Verspreid over het hele land waren er departementen. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ontplooide zich vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw onder invloed van de Liberale Partij en van de modernen, waarbij men zich sterk inzette voor de bevordering van het openbaar onderwijs.

[87] J. Bakker, "Over het kenmerkende der hedendaagsche en der ware Verlichting", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Amsterdam 1832, 2e stuk, "Mengelwerk", 473-489, 487 (zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I).

van afhankelijkheid, rechteloosheid en onderdrukking. De Verlichting als levens- en wereldbeschouwing kwam geheel tegemoet aan het emancipatiestreven van de burgers van die tijd[88]. Een cultuurhistorische beweging als de Verlichting was geen opzichzelfstaand verschijnsel, want bij alle propaganda voor eigen nieuwe ideeën was het een kritische reactie op wat er in de contemporaine samenleving als normaal werd beschouwd of als vanzelfsprekend was aanvaard, zoals: het voeren van fanatieke godsdienstoorlogen, het optreden van vorsten als absolute heersers, het bestaan van allerlei vormen van bijgeloof, het hechten van bijzondere betekenis aan astronomische verschijnselen. Ten gevolge van deze geesteshouding werd ook het gezag van Heilige Schrift en kerk aan kritiek onderworpen. Daar komt nog bij dat juist in deze periode allerlei ontdekkingen werden gedaan op het gebied van de natuur- en wiskunde. Het mysterieuze werd doorbroken doordat men achter de verschijnselen de wetmatigheden ging leren zien. Door het maken van reizen kwam men in aanraking met vreemde volken en onbekende religies. Het was de tijd waarin de nieuwe ideeën door een stroom van boeken, pamfletten, periodieken en kranten werden verspreid[89], mede ter verwezenlijking van het Verlichtingsideaal van de volksopvoeding.

Het "horizontalisme" van de Verlichting deed de blik van boven naar voren wenden. De grote godsdienstoorlogen die Europa geteisterd hadden, waren verleden tijd. Theologische strijdpunten, zoals het geding tussen Rome en Reformatie, de tweespalt tussen lutheranen en calvinisten, het geschil tussen remonstranten en contraremonstranten in ons land, trokken nog nauwelijks de aandacht; men wilde een Christendom dat boven geloofsverdeeldheid stond. De religie versmalde tot vrome zorg om het persoonlijke zieleheil. In de privé-sfeer bloeide zo hier en daar het Piëtisme. Velen gaven naast hun kerkelijke meelevendheid tegelijkertijd uiting aan een wereldsgezinde mentaliteit[90]. Maar ondertussen won het zogenaamde "vooruitgangsgeloof"[91] terrein: de Verlichting vormde een denkwijze, "die men als de geloofsbelijdenis der meeste beschaafden van dien tijd kan aanmerken"[92]. Op staatkundig, economisch, esthetisch en maatschappelijk gebied heeft de Verlichting tot grote veranderingen geleid. De politieke orde, het rechtssysteem, de schone kunsten, het schoolwezen moesten in overeenstemming worden gebracht met de Verlichtingsideeën van vrijheid en gerechtigheid.

Het optimisme van de Verlichting kwam ook in ons land tot uiting in de verwachting van een verbetering van de maatschappij. Men dacht daarbij niet zozeer in termen van revolutie en gewelddadige omverwerping van de bestaande orde als wel in termen van geleidelijkheid en vooruitgang, omdat het vertrouwen in het doorbrekende licht van de rede en de opvoedbaarheid van de mens vrijwel onbeperkt was. Het was met name de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen die zich inzette voor volksopvoeding en volksvoorlichting. De doelstelling van deze organisatie komt niet alleen in haar naam tot uitdrukking, maar is ook expliciet geformuleerd in het eerste artikel van haar statuut: "Godsvrucht en goede zeden, overeenkomstig met de grondbeginselen van den Christelijken Godsdienst te bevorderen: — en voorts zoodanige nuttige kundigheden en wetenschappen voort te planten, als voornamelijk voor den minvermogenden Burgerstand onontbeerlijk zijn; ten einde daardoor deszelfs verstand te be-

---

[88] Cf. J. Klapwijk, *Oriëntatie in de nieuwe filosofie*, 2e dr., Assen/Maastricht 1987, 39.

[89] Cf. H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting*, 54-74; G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, Den Haag 1995, 10-11; Jan de Vet, "Verlichting en christendom in Nederland", in: Wantje Fritschy en Joop Toebes (red.), *Het ontstaan van het moderne Nederland*, 113-115.

[90] In zijn dagboek beschrijft Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) hoe men in het milieu waarin hij opgroeide "zijn eigen rustigen weg" ging, "die op z'n tijd zeker naar de kerk voerde, maar ook naar 't beestenspel, de kermis en een Zondagavond-partijtje" (C. Tazelaar, *De jeugd van Groen (1801-1876)*, Amsterdam 1925, 3. Cf. C. Gerretson, "Groen's aanleg", in: *De Beweging. Algemeen Maandschrift voor Letteren, Kunst, Wetenschap en Staatkunde*, 1925, 11e jg., deel II, Amsterdam 1925, 1-37, 8-9).

[91] J. Klapwijk, *Oriëntatie in de nieuwe filosofie*, 40.

[92] L.W.E. Rauwenhoff, *Geschiedenis van het protestantisme*, derde gedeelte, Van het midden der achttiende eeuw tot op onzen tijd, Haarlem 1871, 61.

schaven, het hart te vormen, en, zooveel mogelijk, algemeen geluk te verspreiden"[93]. Sjoerd Ebele Wieling (1772-1835), doopsgezind predikant te Zaandam (Oostzijde) vatte de doelstelling van het Nut kort samen: "veredeling des harten" en "verbetering der zeden"[94].

De Verlichtingsideeën in ons land waren in tegenstelling met Frankrijk, waar een heel andere politieke en maatschappelijke situatie heerste dan hier, niet revolutionair. Johann Carl Riehm[95], hervormd predikant te Amsterdam, bracht deze karakteristiek van de vaderlandse Verlichting onder woorden in een rede, die hij op woensdag 2 februari 1831 hield in een vergadering van het Nut te Amsterdam. Naar zijn mening behoort Verlichting synoniem te zijn met "*verlichte godsvrucht*", die nooit een "*kweekster van oproer*" kan zijn; "*zij is veeleer een behoedmiddel daartegen, ja! een steun der Staten en een waarborg van de rust der volken*"[96]. Aanvallen op wat als verouderd werd gezien, misten veelal de scherpte, die we wel tegenkomen in Frankrijk[97]. De Verlichting in Nederland had een gematigd karakter en werd gekenmerkt door een geest van verdraagzaamheid[98], die toch vrij gemakkelijk kon omslaan in het tegendeel, wanneer met woord of daad werd ingegaan tegen de geest van de Verlichting[99]. Over het algemeen behoedde de Nederlandse nuchterheid voor excessen zoals die elders plaatsvonden[100].

---

[93] Geciteerd bij: N. Messchaert, "Redevoering strekkende ten onderzoek, of er aan de volksverlichting eenige grenzen moeten gegeven worden, en welke?", in*: De Fakkel*, 1825, Rotterdam 1825, 68-100, 69 (zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I). De redevoering werd gehouden op 18 december 1822 tijdens een bijeenkomst van het departement Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Nicolaas Messchaert (1774-1833) was doopsgezind predikant te Oude Sluis (Noordzijpe) 1794, Blokzijl 1796, Grouw 1800 en Rotterdam 1802-1833. Als supranaturalistisch theoloog erkende en eerbiedigde Messchaert het gezag van de goddelijke openbaring, maar was wel van mening dat de Bijbel gelezen moet worden met een onafhankelijke geest, vrij van kerkelijke leerstellingen. Hoewel deze verlichte predikant de rede een belangrijke plaats toedicht, is zij voor hem niet de kenbron van de christelijke leer. Messchaert was lid van verschillende genootschappen, waaronder het Nut.

[94] S.E. Wieling, "De nuttigheid en noodzakelijkheid van zoodanige volksverlichting, als de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, bedoelt en bevordert", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1831, 2e stuk, "Mengelwerk", 689-703, 695. Deze "Voorlezing" werd gehouden op 20 juli 1831 in het departement Zaandam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

[95] Johann Carl Riehm (1798-1842), afkomstig uit Neu Mornbach, begon in 1814 te Utrecht een theologiestudie. In 1815 trok hij als Utrechtse vrijwillige jager tegen Napoleon ten strijde. Na het behalen van zijn doctoraat werd hij achtereenvolgens hervormd predikant te Dijl en Enspijk, Zalt-Bommel en sinds 1829 te Amsterdam. Vele jaren was hij voorzitter van de Amsterdamse afdeling van het genootschap Tot zedelijke verbetering der Gevangenen. Ook was hij lid van de redactie van het *Maandschrift voor Christenen van den Beschaafden Stand* (zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I).

[96] (J.C.) Riehm, "Verlichting, geene kweekster van oproer, maar een behoedmiddel daartegen", in: *Nieuw Christelijk Maandschrift, voor den Beschaafden Stand*, 1831, deel V, Amsterdam 1831, 210-232, 214 (zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I).

[97] In Frankrijk waren het vooral Charles de Montesquieu (1689-1755) en Voltaire (1694-1778) die de daar heersende kerkelijke, staatkundige en maatschappelijke toestanden met satire, scherts en spot bekritiseerden en aanvielen.

[98] Cf. O. Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht*, 2e dr., Nijmegen 1976, 14-16; Jan de Vet, "Verlichting en christendom in Nederland", in: Wantje Fritschy en Joop Toebes (red.), *Het ontstaan van het moderne Nederland*, 117-118; H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting*, 11.

[99] Zie de navolgende hoofdstukken.

[100] Cf. A.M. Brouwer, "De oorsprong van het Réveil in Nederland", in: *Stemmen voor waarheid en vrede. Evangelisch tijdschrift voor de protestantsche kerken*, 1912, 49e jg., Utrecht 1912, 1-54, 15 (*Stemmen voor waarheid en vrede*); Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*, Oxford 1995, 1038-1066; zie ook de Nederlandse vertaling van dit werk: Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806*, twee delen, Franeker 1996, deel II: vanaf 1647, 1171-1191; E.G.E. van der Wall, "De Nederlandse Verlichting en de Nederlandse Kerkgeschiedenis", in: *Kerktijd. Contactblad Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, april 1996, jg. 8, nr. 1, Rotterdam 1996, 10-19, 13-14; Jonathan I. Israel, *Radical enlightenment: philosophy and the making of modernity 1650-1750*, Oxford 2001; Nederlandse vertaling: Jonathan I. Israël, *Radicale verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden*, Franeker 2005; Jonathan I. Israel, *Enlightenment contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752*, New York 2006; Jo-

Wat de periodisering van de Verlichting in Nederland betreft, kan als beginperiode uitgegaan worden van de tweede helft van de zeventiende eeuw[101] (ca. 1665) als tijd van de opkomst van het Cartesianisme en Spinozisme, en kan op grond van het voor dit onderzoek bestudeerde bronnenmateriaal gesteld worden dat zij doorliep tot ca. 1835.

3. De keerzijde van de Verlichting

Juist vanwege de maatschappelijke implicaties van het zich emanciperende menselijke denkvermogen hebben Zöllner, Mendelssohn en Kant al direct gewaarschuwd voor de mogelijkheid van een ontaarding van het streven naar Verlichting. Onder het mom van Verlichting kunnen zich immers allerlei ongewenste neveneffecten in het maatschappelijke leven voordoen, die de Verlichting in haar tegendeel kunnen doen omslaan. Mendelssohn schetst welhaast het meest sombere scenario wanneer hij stelt: "Mißbrauch der Aufklärung schwächt das moralische Gefühl, führt zu Hartsinn, Egoismus, Irreligion, und Anarchie"[102]. De mate waarin iemand volgens Mendelssohn verlicht kan worden, hangt af van zijn stand en beroep: "Die Bestimmung des Menschen setzet hier (…) seiner Bestrebung Maaß und Ziel"[103]. Mendelssohn is zó bevreesd om de waarheid te kort te doen dat hij van mening is dat, wanneer "die wesentlichen Bestimmungen des Menschen unglücklicherweise mit seinen außerwesentlichen Bestimmungen selbst in Gegenstreit gebracht worden sind; wenn man gewisse nützliche und den Menschen zierende Wahrheit nicht verbreiten darf, ohne die ihm nun einmal beiwohnenden Grundsätze der Religion und Sittlichkeit niederzureißen; so wird der tugendliebende Aufklärer mit Vorsicht und Behutsamkeit verfahren, und lieber das Vorurtheil dulden, als die mit ihm so fest verschlungene Wahrheit zugleich mit vertreiben"[104]. Dit is een opmerkelijke uitspraak uit de mond van een vertegenwoordiger van het Verlichtingsdenken, dat ten doel heeft om vooroordelen omtrent de nieuwe inzichten op allerlei gebied van die tijd door middel van volksverlichting te verdrijven. Ook Kant tekent voorbehoud aan bij de Aufklärung. Op de vraag: "Leben wir jetzt in einem aufgeklärten Zeitalter?", luidt zijn stellige antwoord: "Nein, aber wohl in einem Zeitalter der Aufklärung"[105]. Kant signaleert veel tegenkrachten in de samenleving die een bedreiging vormen voor het Verlichtingsproces: het leger, de kerk, de overheid, het kapitaal. Kant houdt dus ondanks een zeker optimisme rekening met de conflicten, waarop de verlichters in de samenleving kunnen stuiten. Mendelssohn en Kant hebben beiden hun definitie geformuleerd vanuit het bewustzijn, dat de Verlichting door de te verlichten maatschappij zelf bedreigd en teniet gedaan kan worden.

Ook in ons land werd al ten tijde van de Verlichting gediscussieerd over deze problematiek. Hierbij benadrukte men dat verstandsverlichting zonder zedelijke beschaving net zo gevaarlijk is voor de staat als bijgeloof of vooroordeel[106]. De bezwaren die tegen een

---

nathan Israel, *Gedachtevrijheid versus godsdienstvrijheid. Een dilemma van de Verlichting*, Nijmegen 2007; Ernestine van der Wall, "Religie en Verlichting", in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Nijmegen 2007, 13-35 (*Een veelzijdige verstandhouding*).

[101] Cf. J.C. de Bruïne, *Herman Venema. Een Nederlandse theoloog in de tijd van de Verlichting*, Franeker 1973, 10-18.

[102] Moses Mendelssohn, "Ueber die Frage: was heißt aufklären?", in*: Berlinische Monatschrift*, 1784, IV, 193-200, 199.

[103] *Ibidem*, 197.

[104] *Ibidem*, 198-199.

[105] I. Kant, "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?", in: *Berlinische Monatschrift*, 1784, IV, 481-494, 491.

[106] Zie: J. van der Linden van Spranckhuysen, "Redevoering, ten betooge dat de Verlichting van onze dagen, onder behoorlijke bepaling, eenen voordeeligen invloed heeft op de beschaving der zeden van onze eeuw", in: *Gro-*

onvoorwaardelijke Verlichting van het volk werden ingebracht, illustreren welke plaats de standenmaatschappij in de verlichte samenleving van anno 1825 nog innam. Zo was men van mening dat een onbeperkte Verlichting een aantasting zou betekenen van het geluk van de lagere volksklasse. "De arbeidende volksklasse te verlichten", zo redeneerde men, "heeft eene onmiddellijke strekking, om haar ontevreden, mismoedig, ja ongeduldig te maken in haren stand"[107]. Al deze gevoelens moeten noodzakelijk leiden tot een algemeen streven naar een hogere maatschappelijke rang: "De landarbeider zal landeigenaar, de ambachtsman en geringe winkelier koopman, de knecht heer willen worden"[108]. De tegenstanders van een te ver doorgevoerde volksverlichting wezen ook op een te verwachten mentaliteitsverandering, namelijk: "(...) eene zoo dwaze en bespottelijke, als gevaarlijke *verwaandheid*, die (…) het heerschend karakter van eene dus verlichte geringe volksklasse worden moet"[109]. Volgens dezelfde redenering zal deze karaktertrek zich uiten in "*luiheid*" en "*werkeloosheid*"[110]. Uiteindelijk is het volgens sommige critici niet ondenkbeeldig dat wat als liefdadigheid begon, een nadelige uitwerking kan hebben op de hogere volksklassen en zelfs de welvaart van de natie in gevaar kan brengen. Volgens het meest rampzalige scenario zal de volksverlichting uitmonden in ongeloof, zedeloosheid, wanorde en oproer, waarbij de "altaren waggelen, en de troonen worden omver gerukt"[111]. Veel minder ver gaand, maar toch voorzichtig, is Sjoerd Ebele Wieling. Volgens hem kan men door "overdrijving of overhaasting (…) veel goeds bederven"[112]. Het proces van Verlichting moet daarom niet plotseling, maar gedoseerd plaatsvinden, zo luidt het advies van deze predikant. Evenals in de natuur kan te veel licht de mensen ook verblinden.

Kritiek van een geheel andere aard werd geleverd door Willem Bilderdijk en Isaac da Costa. Vanuit een diep doorleefd religieus gevoel bedoelden zij met hun frontale aanval op de doorwerkende Verlichtingsidealen een krachtige apologie van Gods waarheid en tegelijkertijd een moreel appèl aan de hele Nederlandse natie[113].

III. De kerkelijk-godsdienstige ontwikkelingen

1. De scheiding van kerk en staat

In de meeste landen van Europa werd de invloed van de Franse Revolutie van 1789 in de jaren daarna merkbaar. De zogenaamde "Bataafse vrijheid" werd in ons land in 1795 verwezenlijkt. De omwenteling die hier toen plaatsvond, kan nauwelijks een door het volk teweeggebrachte revolutie genoemd worden. Zonder al te veel verzet aanvaardde men haar veeleer als een importproduct van Franse bodem[114]. Begin januari 1795 trokken Franse legereenheden onder generaal Charles Pichegru (1761-1804) en het Bataafse legioen onder patriottenleider

---

ninger Maandschrift tot Nut van 't Algemeen, 1816, 225-242, 225 (*Groninger Maandschrift*; zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I).

[107] N. Messchaert, "Redevoering strekkende ten onderzoek, of er aan de volksverlichting eenige grenzen moeten gegeven worden, en welke?", in: *De Fakkel*, 1825, 68-100, 76.

[108] *Ibidem*, 77.

[109] *Ibidem*, 78.

[110] *Ibidem*, 78.

[111] *Ibidem*, 82.

[112] S.E. Wieling, "De nuttigheid en noodzakelijkheid van zoodanige volksverlichting, als de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, bedoelt en bevordert", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1831, 2e stuk, "Mengelwerk", 689-703, 693.

[113] Zie hoofdstuk 3 e.v..

[114] A. Ypey en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, vier delen, Breda 1819-1827, deel IV, Breda 1827, 200-225.

Herman Willem Daendels (1768-1818) vanuit het zuiden over de bevroren rivieren ons land binnen. Nergens stuitten zij op enige tegenstand van betekenis. Tot verdriet van de prinsgezinden moest de stadhouderlijke familie op 18 januari 1795 vanuit Scheveningen de wijk nemen naar Engeland. Het was een politieke omwenteling die hier over het algemeen in alle rust en orde verliep. Maar binnen niet al te lange tijd zou men merken dat de geschonken "bevrijding van het stadhouderlijk juk"[115] niet kosteloos was en dat men in eerste instantie de Franse belangen zou moeten dienen. De Bataafse Republiek werd door de Fransen meer als overwonnen dan als bevrijd gebied beschouwd en daar werd ons volk ook naar behandeld: zware oorlogslasten moesten worden opgebracht. De vanuit Frankrijk ingevoerde revolutie knoopte aan bij de democratische bewegingen en bij het ideeëngoed van de omwentelingsgezinde patriottenpartij hier te lande (actief in de tweede helft van de achttiende eeuw, vooral in de tachtiger en negentiger jaren). Die partij bestond uit een nogal gevarieerde groep tegenstanders van het stadhouderlijk bewind. Onder de patriotten trof men aan: de democraten, die onder invloed van de Verlichting ijverden voor vergroting van het aandeel van de burgerij in de regering; de kerkelijke dissenters, die bij een groeiende tolerantie streefden naar volledige erkenning van de kant van de overheid; de aristocraten, die de macht van de regentenoligarchie wilden versterken. De nieuwe geest met haar verering van de Voorzienigheid en het Opperwezen vertoonde zich in ons land "niet in het ruwe kleed der Parijsche goddeloosheid, maar in een religieus gewaad van kerkelijke snede"[116].

De scheiding van kerk en staat, één van de grondbeginselen van de revolutie, werd door de Nationale Vergadering, die op 1 maart 1796 in de plaats was gekomen van de Staten-Generaal, al spoedig afgekondigd. In haar decreet van 5 augustus 1796 verklaarde zij dat "de afscheiding (…) *der Kerk van den Staat* noodzaaklyk is in een Land, daar waare Vryheid woonen zal, als mede, dat eene *heerschende* of *bevoorrechte Kerk* lynrecht strydig is, zelfs met de eerste grondbeginzelen van Gelykheid, waarop de waare Vryheid en Broederschap zyn gebouwd"[117]. Als consequentie van het besluit, dat er in Nederland "geen *bevoorrechte* noch *heerschende Kerk*" meer kan of zal worden geduld, zouden de uiterlijke tekenen van de vroegere bevoorrechting van de Gereformeerde Kerk ook voor de andere kerkgenootschappen verboden zijn: "Geene Leeraars of andere Kerkelyke beambten, van welk eene gezindtheid ook, zullen zich voortaan buiten der zelver Kerken met eenig onderscheiding teeken in het openbaar mogen vertoonen; alle Godsdienstige plegtigheden zullen zich *alleen* bepaalen binnen de muuren der Kerken of Bedehuizen; en geene Klokken zullen, ter aankondiging van Godsdienstoefeningen, meer mogen geluid worden"[118]. De Nationale Vergadering wenste aangaande de scheiding van kerk en staat te werk te gaan "met veele bedaardheid en voorzigtigheid"[119]. Dienovereenkomstig werd in een zestal "Additioneele Artikelen tot de acte van Staatsregeling" van 1798 door de "Constitueerende Vergadering, representeerende het Bataafsche Volk" ten aanzien van de "voormaals Heerschende Kerk"[120] het volgende bepaald: de traktementen van de dienstdoende predikanten zouden nog drie jaar bij wijze van pensioen uit

---

[115] R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, vijf delen, Amsterdam/Baarn 1965-1978, deel V, De kerk der hervorming in de negentiende eeuw: de strijd voor kerkherstel, Baarn 1978, 19.

[116] G.J. Vos Az, *Geschiedenis der Vaderlandsche Kerk van 630-1842*, 2e dr., Dordrecht 1888, 364.

[117] "Decreet by de Nationaale Vergadering genomen, in de alleszins belangryke Zitting van Vrydag den 5 Augustus, ter afscheidinge *der Kerk van den Staat* – of het doen ophouden eener *bevoorregte Kerk*", in: *Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland*, deel II, No. 145, maandag 8 augustus 1796, 's-Gravenhage 1796, 544 ("Decreet by de Nationaale Vergadering genomen").

[118] "Decreet by de Nationaale Vergadering genomen", 544; cf. Ernestine van der Wall, "Geen natie van atheïsten. Pieter Paulus (1753-1796) over godsdienst en mensenrechten", in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1995-1996, Leiden 1997, 45-62, 56-57.

[119] *Ibidem*, 544.

[120] "Additioneele Artikelen tot de Acte van Staatsregeling" van 1798, artikel 1, in: *Verzameling van Nederlandsche Staatsregelingen*, Zalt-Bommel 1840, 66-68, 66.

de kas van de overheid worden betaald; de kerkgebouwen en pastorieën die niet door de plaatselijke kerkelijke gemeente zelf waren gebouwd, zouden moeten worden overgedragen aan de overheid en vervolgens over de kerkgenootschappen verdeeld worden naar evenredigheid van hun zielental ter plaatse; kerktorens en bijbehorende klokken kwamen aan de burgerlijke gemeente; alle kerkelijke bezittingen werden tot nationaal eigendom verklaard en zouden een fonds vormen voor opvoeding en armenzorg[121]. Zoals elke godsdienstige gezindheid steeds al had gedaan, zou nu ook de Gereformeerde Kerk in de nabije toekomst haar erediensten, predikantsplaatsen en kerkgebouwen helemaal zelf moeten bekostigen. Uit het midden van de Nationale Vergadering werd een commissie benoemd, die de nodige regelingen en eventuele schadeloosstellingen moest gaan onderzoeken[122].

Al was de opheffing van de voordelen van de Gereformeerde Kerk in het tolerante Nederland niet zo'n zware ingreep als in Frankrijk betreffende de Rooms-Katholieke Kerk, toch betekende de scheiding van kerk en staat voor de gereformeerden in ons land een gevoelige achteruitzetting. Maar voor de katholieken, remonstranten, doopsgezinden, luthersen en Joden daarentegen hield de scheiding van kerk en staat en de daarmee gepaard gaande gelijkstelling van alle godsdiensten in ons land een welkome verheffing in vanuit een discriminatie, die in de meeste gevallen al meer dan twee eeuwen geduurd had[123]. De staatsregeling (grondwet) van april 1801 werd met een grote meerderheid van stemmen aangenomen. Het beginsel van de scheiding van kerk en staat werd door deze constitutie nog meer benadrukt dan door de vorige. Uit de Gereformeerde Kerk kwamen wel protesten, maar weinig daden. De toestand waarin zij opeens werd geplaatst, was zo ongunstig dat de kans om die te overleven erg klein scheen te zijn.

Afb. 5. Napoleon Bonaparte.

[121] "Additioneele Artikelen tot de Acte van Staatsregeling" van 1798, de artikelen 1-6, in: *Ibidem*, 66-67.
[122] "Additioneele Artikelen tot de Acte van Staatsregeling" van 1798, artikel 6, in: *Ibidem*, 67.
[123] Cf. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, 7e dr., Kampen 2004, 20 (*De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*); zie ook: Simon Vuyk, "Pleidooien voor de scheiding van kerk en staat", In: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 348-357.

2. Matiging van het revolutionaire radicalisme

In die tijd van omwenteling was de Gereformeerde Kerk nog het meest gebaat bij de bekoeling van de revolutionaire hartstochten onder de patriotten. Dat was al merkbaar in de grondwet van 1801, waarin de gematigde toonzetting er blijk van gaf dat er aan het radicalisme van de revolutie een einde was gekomen. Concreet hield dat in dat aan de kerkgenootschappen het behoud van verkregen rechten en het genot van vorige inkomsten werd verzekerd, terwijl de oude eigendomsrechten zo goed als geheel gehandhaafd bleven[124]. In de grondwet van 1805 werd dit beginsel bevestigd met duidelijke terughoudendheid tegenover en vrees voor radicale veranderingen[125]. Het bewind dat toen in ons land optrad, was dus gematigd: het streefde naar verzoening van de partijen. Deze gemodereerde houding van de overheid jegens de kerken hield verband met het feit dat Napoleon begrepen had dat de godsdienstloosheid van het Franse volk een bron van velerlei ellende was. Om die reden herstelde hij in Frankrijk zowel de rooms-katholieke als de protestantse godsdienst. In navolging van Napoleon sprak het bewind van de Bataafse Republiek in de zomer van 1803 uit dat de religie moest worden beschouwd als van het grootste gewicht voor de burgerlijke maatschappij en dat zij niet mag worden onttrokken aan het toezicht van de overheid[126]. Dit had als gevolg dat de zondagsrust weer regeringszaak werd; de predikanten weer in ambtskleding in het openbaar mochten verschijnen; de gemeente weer door klokgelui tot de godsdienstoefening geroepen mocht worden; de beroeping van predikanten weer werd onderworpen aan de goedkeuring van de gemeentelijke overheid; de provinciale synoden weer door commissarissen-politiek werden bijgewoond[127].

Afb. 6. Lodewijk Napoleon.

[124] "Staatsregeling van 1801", in: *Verzameling van Nederlandsche Staatsregelingen*, 71-87, 72.
[125] "Staatsregeling van 1805", "Algemeene Bepalingen", artikel 4, in: *Ibidem* , 89-100, 89.
[126] Cf. A. Ypey en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, deel IV, 188.
[127] *Ibidem*, 189.

De slechte financiële toestand van het Koninkrijk Holland (1806-1810) deed de overheid omzien naar middelen om de uitgaven te beperken. In verband daarmee werd op 13 november 1807 door het Staatsbewind besloten om in de steden het aantal predikantsplaatsen te verminderen en op het platteland kleine kerkelijke gemeenten te combineren, waardoor er ongeveer vijftig predikantsplaatsen werden opgeheven[128]. Ondanks de vrees van vele leden van de Gereformeerde Kerk dat koning Lodewijk Napoleon de Rooms-Katholieke Kerk zou bevoordelen boven hun kerkgenootschap, legde hij niettemin ten aanzien van de verschillende kerken en gezindheden een onpartijdige belangstelling aan de dag. Maar van de bedoeling om de gereformeerde predikanten en de geestelijken van andere gezindten de beloofde toelagen uit te keren, kwam vanwege de sterk ingezonken economische situatie in ons land niet veel terecht, zodat in tal van pastorieën, zoals trouwens op veel plaatsen in ons land, bittere armoede werd geleden. Na de inlijving van ons land bij het keizerrijk van Napoleon in 1810 werden de traktementen van de predikanten zelfs ingehouden of heel slecht uitbetaald[129]. In januari 1814, enkele maanden na het herstel van de Nederlandse zelfstandigheid, liet de "Soevereine Vorst", de latere koning Willem I, de uitbetaling van de hervormde traktementen hervatten met terugwerkende kracht vanaf 1 december 1813. De achterstallige uitbetalingen van de voorafgaande jaren zouden later worden uitgekeerd. Deze maatregel van de vorst gaf aan de andere kerkelijke gezindten de gelegenheid om aanvragen voor dergelijke uitkeringen bij de overheid in te dienen. Op de rijksbegroting werden voor die andere gezindten al gelden gereserveerd[130].

3. Het Algemeen Reglement van 1816

Sinds de Synode van Dordrecht (1618-1619) vertoonde de Gereformeerde Kerk zich wel als de bevoorrechte, maar zeker niet als de heersende kerk. Van een heersende positie kan niet gesproken worden, aangezien de staat haar controleerde[131]. Dit verklaart waarom koning Willem I zich vanaf begin 1814 met haar heeft bemoeid: staatsinmenging in de Gereformeerde Kerk was gevestigde traditie. Na alle ellende van de Franse Tijd had de ontredderde "voormaals Heerschende Kerk"[132] dringend behoefte aan bestuurlijk herstel. Zelf miste ze de kracht om het onklaar geraakte kerkelijk organisme weer in werking te brengen. Koning Willem I heeft toen ingegrepen en bij Koninklijk Besluit van 7 januari 1816 het "Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden" ingesteld. Het Algemeen Reglement werd op 1 april 1816 van kracht. De koning gevoelde en toonde zich de

---

[128] Zie: B. Glasius, *Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdienst in Nederland, na het Vestigen der Hervorming tot den Troonsafstand van Koning Willem I, als Leesboek voor den Beschaafden Stand bewerkt*, drie delen, Amsterdam 1842-1844, deel III, Amsterdam 1844, 170-171.

[129] Na de annexatie door Frankrijk op 9 juli 1810 werden de traktementen tot 1 december 1810 aangezuiverd, maar de rest van dat jaar en ook heel 1811 staakte het Franse bewind alle betalingen van traktementen. In de zomer van 1812 ontvingen de predikanten het eerste vierde gedeelte van hun inkomsten over 1811 en in november 1812 nog eens een achtste gedeelte hiervan. Zie: *Ibidem*, 177; W.H. den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801*, Zoetermeer 1994; W.H. den Ouden, *De ontknoping van de zilveren koorde. De geschiedenis van de rijkstraktementen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Zoetermeer 2004 (*De ontknoping van de zilveren koorde*).

[130] Zie: O.J. de Jong, "Uitkeringen aan kerken", in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat 1796-1996*, Zoetermeer 1998, 203-249, 227; W.H. den Ouden, *De ontknoping van de zilveren koorde*, 95-102.

[131] Zie: J.Th. de Visser, *Kerk en Staat*, drie delen, Leiden 1926-1927, deel II, Nederland (vóór en tijdens de Republiek), Leiden 1926, 117-445; C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koningrijk der Nederlanden*, Zaltbommel 1846, 16-20.

[132] "Additioneele Artikelen tot de Acte van Staatsregeling" van 1798, artikel 1, in: *Verzameling van Nederlandsche Staatsregelingen*, 66-68, 66.

beschermheer van de kerk, die met haar kon handelen zoals hij het voor haar nuttig en nodig oordeelde. Willem I oefende in de meest volstrekte zin het "ius maiestaticum circa sacra" uit en de kerk zelf had daar in principe vrede mee. Zij heeft zich niet verzet tegen het beginsel, dat het staatshoofd de hand mocht hebben in de samenstelling van het Algemeen Reglement[133], maar heeft wel protest aangetekend – zij het niet algemeen – tegen het feit, dat dit reglement zonder meer aan de kerk van bovenaf werd opgelegd[134]. Zowel van de kant van de kerk als van de staat was men het erover eens dat bevordering van de godsdienst een taak van de overheid is. Zelfs de classis Amsterdam in haar bekend protest van 4 maart 1816 klaagde alleen over de manier waarop de koning had ingegrepen[135]. Naast dat van de classis Amsterdam kwamen er in het voorjaar van 1816 ook protesten van de classes Tiel, Haarlem, Utrecht, Delft, Tielerwaard en Gorkum en van de Waalse gemeente van Dordrecht. Zij verzetten zich tegen de onkerkelijke invoering van de reglementering, de grote bestuurlijke bevoegdheid van de synode, de ontwijkende bepalingen over de leer van de kerk en enkele onderdelen van het Algemeen Reglement[136]. Geadviseerd door de ambtenaar Jacobus Didericus Janssen[137], een vertegenwoordiger van de Bataafse Verlichting en auctor intellectualis van het Algemeen Reglement, wees de koning alle protesten van de hand: hij had immers het beste met de kerk voor en de leer van de kerk was volgens hem niet in het geding. De synode had zich alleen maar bezig te houden met het besturen van de kerk. Op 3 juli 1816 werd in Den Haag de nieuwe algemene synode van de Hervormde Kerk namens de koning geopend met een toespraak door Ocker Repelaer van Driel, commissaris-generaal van het departement voor de zaken der Hervormde Kerk[138]. De Dordtse Kerkorde van 1619 was daarmee afgeschaft.

De indruk die de koninklijke reorganisatie van de Hervormde Kerk maakte, was erg verschillend. De partij van de liberalen en verlichten, die de bestuursfuncties in de kerk innam, was zeer ingenomen met deze "coup d'église", die de orthodoxie, voor zover deze nog in de gemeenten leefde, machteloos maakte. De leden van de Hervormde Kerk uit die tijd stonden positief tegenover het Algemeen Reglement, of men legde zich eenvoudig bij de nieuwe situatie neer. De vragen zouden pas loskomen na een jaar of tien, wanneer het Réveil ook in de Hervormde Kerk begint door te werken. De hervormde predikant uit Den Haag, Dirk Molenaar, was de eerste die – zij het anoniem – zijn kritiek op de nieuwe vorm van kerk-

---

[133] Zie: Aart de Groot, "Het Algemeen Reglement van 1816", in: J.H. van de Bank, F.G.M. Broeyer e.a., *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura. Studies over het Nederlandse protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Serie: Utrechtse Theologische Reeks. Publicaties vanwege de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht, deel 18), Utrecht 1993, 114.

[134] Koning Willem I had ervaring in zaken van kerkelijke reorganisatie, want "reeds als vorst van Fulda heeft koning Willem I zowel het katholieke als het protestantse kerkelijk leven tot voorwerp van intensieve staatsbemoeienis gemaakt" (J.A. Bornewasser, *Kirche und Staat in Fulda unter Wilhelm Friedrich von Oranien 1802-1806*, stelling I; en verder S. 133-261).

[135] Zie: *Memorie van Bezwaren, overhandigd door eene Commissie uit de Classis van Amsterdam, aan Zijne Majesteit, den Koning, tegen het Algemeene Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden. En Brief tot Antwoord aan de Classis van Amsterdam, geschreven door Zijne Excellentie, den Commissaris-Generaal voor het Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, provisioneel belast met de Zaken der Hervormden*, Amsterdam 1816. Het antwoord is gedateerd op 28 maart 1816; J.C.A. van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816*, Wageningen 1942, 157 e.v. en 187 e.v..

[136] Zie: J.C.A. van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816*, 18, 163, 168-174, 236-252, 263-268.

[137] Jacobus Didericus Janssen (1775-1848) was in 1796 korte tijd gereformeerd predikant te Oudenbosch waar hij het ambt van zijn vader waarnam die als representant de Nationale Vergadering bijwoonde. Als overtuigd patriot vervulde Janssen verschillende functies in staatsdienst onder wisselend bewind. Ook na de Franse Tijd bleef hij in overheidsdienst. Zijn grootste bekendheid verwierf Janssen door zijn bijdrage aan de totstandkoming van het Algemeen Reglement van 1816.

[138] Zie voor de tekst van deze toespraak: O. Repelaer van Driel, "Aanspraak van den Commissaris-Generaal, *provisioneel belast met de Zaken der Hervormde Kerk, enz.* bij de opening van de *Hervormde Synodale Vergadering*, gehouden te '*s-Gravenhage* den 3den July 1816", in: J.Th. de Visser, *Kerk en Staat*, deel III, Nederland van 1796 tot op heden, Leiden 1927, 783-790.

bestuur, met name de proponentsformule, kenbaar maakte in zijn geruchtmakend *Adres aan alle mijne Hervormde Geloofsgenooten*[139].

4. Koning Willem I en de rooms-katholieken in het Zuiden

Toen Willem I als soeverein vorst van Nederland werd erkend, verzekerde de grondwet van 1814 gelijke rechten voor alle burgers en vrijheid van godsdienst, behoudens toezicht van regeringswege op de gezindten die een staatstoelage ontvingen; alleen de soeverein vorst moest van de gereformeerde godsdienst zijn[140]. Door de samenvoeging van Nederland en België werden de godsdienstige verhoudingen in het nieuwe koninkrijk sterk gewijzigd. Het Verenigd Koninkrijk telde ruim vier miljoen rooms-katholieken en nog geen anderhalf miljoen protestanten. Dat komt erop neer dat driekwart van de onderdanen van Willem I tot de Rooms-Katholieke Kerk behoorde, de inwoners van het overwegend rooms-katholieke Luxemburg niet meegerekend. In het hele Zuiden tot aan de grote rivieren behoorde bijna iedereen tot de kerk van Rome. In het Noorden, met inbegrip van Noord-Brabant en Limburg, was onder Willem I bijna veertig procent van de bevolking rooms-katholiek[141]. Volgens Guillaume Groen van Prinsterer was Willem I zelf aanvankelijk "eenigermate zelfs aan de regtzinnige leer der Gereformeerde Kerk (…) gehecht"[142]. De grondwet voor het nieuwe koninkrijk (1815) was op het punt van de godsdienst gelijk aan die van 1814; alleen de bepaling dat de koning tot de Nederlandse Hervormde Kerk moest behoren, was nu vervallen.

Voor de rooms-katholieken in het Noorden was de grondwet gunstig en zij maakten geen bezwaren; bovendien waren zij bereid om mee te gaan in de vernieuwingstendensen op politiek terrein[143]. Vele Belgische rooms-katholieken daarentegen wilden de bevoorrechte positie van hun kerk in het Zuiden gehandhaafd of tenminste door een concordaat geregeld zien en hadden daarom principiële bezwaren tegen de gelijkstelling van de godsdiensten. Daar kwam nog bij dat artikel 139 van de grondwet van 29 maart 1814 voor hen een bedreiging vormde. De tekst van het bewuste grondwetsartikel luidt als volgt: "Onverminderd het regt en de gehoudenis van den Souvereinen Vorst, om zoodanig toezigt over alle de godsdienstige gezindheden uitteoefenen, als voor de belangen van den Staat dienstig zal bevonden worden, heeft Dezelve bovendien in het bijzonder het regt van inzage en beschikking omtrent de inrigtingen van die gezindheden, welke, volgens een der voorgaande artikelen, eenige betaling of toelage uit 's Lands kas genieten"[144]. Over dat "regt van inzage en beschikking" ontstonden bij de Belgische rooms-katholieken ernstige gemoedsbezwaren. Eenparig weigerde men op

---

[139] Amsterdam 1827. Dirk Molenaar (1786-1865) studeerde theologie te Utrecht en was achtereenvolgens hervormd predikant te De Vuursche (1809), Nieuw-Loosdrecht (1814), Doetinchem (1817), Middelburg (1821) en 's-Gravenhage (1822-1861 emer.). Zie voor het Adres van Molenaar en de reacties daarop: E.J.W. Posthumus Meyes, *Hervormd 's-Gravenhage in de negentiende eeuw. Kerkhistorische schetsen*, 's-Gravenhage 1935, 35-55; M. Elisabeth Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, 210-211 (*Het Réveil*); C.J. Toebes, *Haagse Hervomde Historiën*, Zaltbommel 1978, 273-288.

[140] Artikel 133 van de grondwet van 29 maart 1814 luidt: "De christelijke hervormde Godsdienst is die van den Souvereinen Vorst" ("Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden. Van den 29 maart 1814", "Achtste hoofdstuk. *Van den Godsdienst, het openbaar onderwijs en het Arm-bestuur*", in: *Verzameling van Nederlandsche Staatsregelingen*, 121-141, 139).

[141] J.G. Kikkert, *Geld, macht & eer*, 127.

[142] Geciteerd door J.A. Bornewasser in "Koning Willem I", in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, Alphen aan den Rijn 1979, 229-272, 258; in de editie van Utrecht 1996, 229-277, 262.

[143] Zie: J.P. de Valk, "Nederlandse katholieken in een overgangstijdperk: omslag en terugslag in de jaren 1780-1830", in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 1997, 112e jg., afl. 4, Den Haag 1997, 487-501, 497.

[144] "Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden. Van den 29 maart 1814", in: *Verzameling van Nederlandsche Staatsregelingen*, 121-141, 140.

deze voorwaarde enige toelage uit de staatskas te aanvaarden. Toen de regering echter de geruststellende verklaring gaf dat dit alleen beschikkingen waren van financiële aard en dat niet de minste invloed zou worden uitgeoefend op de leer, legden velen zich daarbij neer. Maar het wantrouwen tegen inmenging van de regering in kerkelijke zaken nam om verschillende redenen eerder toe dan af.

Ook vreesden de rooms-katholieken in het Zuiden dat de grote macht die de grondwet inzake het onderwijs aan de protestantse regering toestond, gebruikt kon worden tot nadeel van de Rooms-Katholieke Kerk[145]. Dat die vrees niet ongegrond was, bleek in 1825 toen de koning zich ging inlaten met de opleiding van de rooms-katholieke geestelijkheid. Hij hoopte deze aan zijn zijde te krijgen door de kleinseminaries te sluiten en zelf daarvoor in de plaats een nieuwe priesteropleiding te stichten, het Collegium Philosophicum[146] te Leuven, waarvoor hij zelf de regent en de hoogleraren benoemde, uiteraard alleen koningsgezinde. Op deze manier – zo verwachtte de koning – zou de geestelijkheid en door haar ook het volk tot koningsgezindheid worden opgevoed. Willem I handelde daarmee geheel in de lijn van de verlichte despoten. Het nieuwe college was ingericht voor 1200 studenten. De mislukking van deze opleiding wordt het best gedemonstreerd door het feit dat er nooit meer dan 167 studenten zijn geweest. Toen vele ouders besloten hun zonen in het buitenland een opleiding tot geestelijke te laten volgen, bepaalde de koning dat zulke opgeleiden in eigen land geen geestelijk, noch enig ander ambt zouden verkrijgen; omgekeerd verklaarde de geestelijkheid dat zij jongelui, opgeleid aan het Collegium Philosophicum, nooit zou wijden tot de geestelijke stand. Zo kwamen beide partijen scherp tegenover elkaar te staan. De koning zag tenslotte in dat hij de kracht van de geestelijkheid had onderschat en liet in onderhandeling treden met Rome om dienaangaande te komen tot een overeenkomst met de paus. Die besprekingen leidden in 1827 tot een concordaat.

Op het moment dat die onderhandelingen over een concordaat serieus op gang begonnen te komen, speelde de koning met de gedachte om de Rooms-Katholieke Kerk geheel op te heffen[147]. Maar het zou hem ook heel wat waard zijn, wanneer de vereniging van protestanten en rooms-katholieken in zijn rijk bevorderd werd. Om dat te bereiken moesten er alleen wat "ingeslopene verkeerdheden en misbruiken"[148] uit de weg worden geruimd. Wat hem betrof hoefden belangrijke verschillen in de leer geen hindernis te zijn om "gezamentlijk het gedagtenisfeest van Christus" te vieren, "behoudens een ieders vrijheid, om den zin dier plegtigheid op zijne wijze te beschouwen"[149]. Om tenslotte nog even terug te komen op het concordaat van 1827: deze overeenkomst tussen de Nederlandse regering en de paus over de rooms-katholieke aangelegenheden in het Verenigd Koninkrijk hield ook in dat de studie aan het Collegium Philosophicum facultatief werd gesteld. Dit betekende een nederlaag voor koning Willem I en zijn raadslieden[150].

---

[145] Cf. J. de Jong en R.R. Post, *Handboek der Kerkgeschiedenis*, vier delen, Utrecht/Nijmegen/Antwerpen/Brussel/Leuven 1947-1949, deel IV, "De nieuwste tijd (1789-1949)", 4e dr., 1949, 110.

[146] *Ibidem*, 113; zie: Willem, "Besluit van den 14den Juni 1825, waarbij de oprigting bevolen wordt aan eene der Hooge Scholen van het Rijk van een *Collegium Philosophicum*, ten behoeve der Roomsch Katholijke jongelingen die voor den geestelijken stand bestemd zijn", in: *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden. 1825*, No. 56.

[147] Zie: C. Gerretson (ed.), "Gesprekken met den Koning 1826-1839", in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 1936, LVII, Utrecht 1936, 110-226, 131; J.P. de Valk, "Landsvader en landspaus? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815-1830)", in: C.A. Tamse en E. Witte (eds.), *Staats-en Natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)*, 76-97, 80.

[148] Geciteerd bij: C. Gerretson, "Gesprekken met den Koning 1826-1839", in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 1936, LVII, 132.

[149] *Ibidem*, 132.

[150] Cf. J. de Jong en R.R. Post, *Handboek der Kerkgeschiedenis*, deel IV, 113; L.W.G. Scholten, *De regeering van Koning Willem I – 1813-1840*, 's-Gravenhage 1928, 75-76.

5. De geest van de tijd

De geestelijke toestand in de Gereformeerde Kerk had reeds lang voor 1795 velen bezorgd gemaakt. Gaandeweg hadden verschillende predikanten het gereformeerd belijden van de zestiende en zeventiende eeuw grotendeels losgelaten. Belangrijke thema's in de laat-achttiende-eeuwse verlichte preken zijn onder meer: het redelijke van de godsdienst, moralisme, het opwekken tot deugdzaamheid. Sommige predikanten gaven toe dat ze de kenmerkende leerstukken van de kerk niet meer konden onderschrijven. Onder de kleinere protestantse kerkformaties: de luthersen, de doopsgezinden en de remonstranten was de invloed van het Verlichtingsdenken in geen geval minder[151]. De luthersen in ons land bijvoorbeeld kregen van de Duitse universiteiten "aufgeklärte" predikanten[152]. Een conflict tussen de rationalistische jongere generatie en de oudere orthodoxie kon hierdoor niet uitblijven. In de Amsterdamse gemeenten leidde deze controverse in 1791 tot een separatie. Enkele kleine gemeenten kozen in de loop van de tijd de orthodoxe zijde. Uit deze scheuring ontstond de Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk.

In de tijd van de Verlichting veranderde de protestantse preek van lieverlee in een zedenkundige verhandeling, waarin de verhevenheid van de menselijke aanleg een Zaligmaker overbodig maakte[153]. Op die manier was tolerantie tussen de verschillende protestantse kerkgenootschappen een haalbare zaak geworden. Godsdienstige verdraagzaamheid was geen onbekende gedachte. Aangezien in de Nederlandse politieke en maatschappelijke verhoudingen van de zeventiende en achttiende eeuw de religie als een potentiële bron van onrust werd beschouwd, praktiseerde de overheid, teneinde conflictsituaties in die verhoudingen te voorkomen, in die tijd een zekere mate van verdraagzaamheid ten aanzien van de hier aanwezige geloofsgemeenschappen. Gedurende de Franse Tijd waren vredelievendheid en eendracht in het godsdienstige de voornaamste thema's van de meeste theologische beschouwingen. Na het herstel van de Nederlandse zelfstandigheid (1813) bleef de toonaangevende groepering in de samenleving aan die begrippen gehecht. Zij bleven zich bij voorkeur aanhangers noemen van vrijzinnigheid, verdraagzaamheid, verlichting, mildheid. Deze begrippen kunnen in één woord worden samengevat: liberaliteit[154].

---

[151] Cf. J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800*, Kampen 1997, 319-367 (*Woorden van een gezond verstand*). Bosma noemt een groot aantal predikanten, waaronder Johannes Clarisse (1770-1846), Ysbrand van Hamelsveld (1743-1812) en Jodocus Heringa Ezn. (1765-1840), die vertegenwoordigers werden van de op theologisch gebied heersende verlichte denkbeelden (385). Zie voor de geleidelijke mentaliteitswijziging die zich in de loop van de achttiende eeuw in ons land voordeed ook: Joris van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the Search for the Social Centre*, Kampen 1993, 173-219.

[152] Cf. L.H. Wagenaar, *Het "Réveil" en de "Afscheiding", bijdrage tot de Nederlandsche Kerkgeschiedenis van de eerste helft der XIX eeuw*, Heerenveen 1880, 2.

[153] Zie voor de inhoudelijke kenmerken van verlichte preken: J.J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, 319-367.

[154] Zie bijvoorbeeld de inaugurele rede *Oratio, de theologia, nostra aetate in Belgio feliciter exculta* (Groningae 1826) die Barthold Reinier de Geer (1791-1840) hield op 7 juni 1826 toen hij aantrad als hoogleraar te Franeker. Op bladzijde 9 van deze oratie wijst De Geer de liberaliteit in het denken aan als één van de oorzaken van de bloei van de godgeleerdheid in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Cf. (P. Hofstede de Groot), *De Bewegingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk, in de Jaren 1833 tot 1839. Uit de Bronnen, en met Inlassching der voornaamste Actestukken, verhaald door X. In het Hoogduitsch uitgegeven door Dr. J.C.L. Gieseler, Hoogleeraar in de Kerkgeschiedenis te Göttingen. Met de Voor-en Slotrede des Hoogduitschen Uitgevers, en eenige Bijvoegselen des Schrijvers, vooral dienende ter Voortzetting van het Verhaal tot in 1841*, Rotterdam 1841, 12-13. Blijkens het *Jaarboek der Rijks-Universiteit te Groningen 1886-1887*, Groningen 1887, 35 is X. het pseudoniem van Petrus Hofstede de Groot (1802-1886). Oorspronkelijke titel: (P. Hofstede de Groot), *Die Unruhen in der Niederländisch-Reformirten Kirche während der Jahre 1833 bis 1839. Aus den Quellen geschöpft, und mit Einfügung der vorzüglichsten Akten-Stücke dargestellt von X.* herausgegeben von J.C.L. Gieseler, Hamburg 1840.

Maar die liberaliteit was gestaag bezig om de klassieke gereformeerde dogma's te ondermijnen. G. Groen van Prinsterer geeft daarvan de volgende typering: "Christus, God geopenbaard in het vleesch, wordt een Goddelijk, een hooger dan de overige geschapene wezens genoemd; de Heilige Geest dien de Christenheid naast den Vader en den Zoon, op grond van den Bijbel, aanbidt, is slechts eene Goddelijke kracht; de erfzonde is zedelijke verdorvenheid, zwakheid, onvolkomenheid, volmaakbaarheid geworden; in het lijden en sterven van den Middelaar wordt geene verzoening, geene voldoening, geen lijden in onze plaats, geen dragen van de straf onzer ongeregtigheden, niets dan een blijk van Gods algemeene menschenliefde erkend; van wedergeboorte, bekeering, en heiligmaking heeft men zedelijke verbetering, begin en voortgang der deugdbetrachting gemaakt, en de hemel is voor elk die geene grove uiterlijke zonden begaat, met eene onbekrompenheid die gedurig ruimer wordt, opengesteld"[155].

6. Pogingen tot verbroedering

In 1795 was de partij van de radicale patriotten aan de macht gekomen en voerde in die positie de boventoon. In de eerste opwinding werden de predikanten wel eens beschimpt als "gebefte huichelaars, werktuigen der dwingelanden", en werd ook het Christendom voorgesteld als onbestaanbaar met de vrijheid en strijdig met de godsdienst van "de eeuw der Rede"[156]. Binnen dit kader moesten met name de Drie Formulieren van Enigheid van de Gereformeerde Kerk het ontgelden: de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561), de Heidelbergse Catechismus (1563), de Dordtse Leerregels (1618-1619). Een afkeurend oordeel over het vijfde antwoord van de Heidelbergse Catechismus werd in 's lands vergaderzaal in 1796 uitgesproken door de volksvertegenwoordiger Jacob Hendrik Floh (1758-1830), overtuigd aanhanger van de patriottenbeweging en voormalig doopsgezind predikant te Enschede. Bij de behandeling van de rechten van de Joden drukte hij zich als volgt uit: "En hoe gevaarlyk, hoe strydig met de *Broederschap*, is niet het Leerstuk, dat gevonden wordt in den Heidelbergschen Catechismus, die nog iederen Zondag, op veele Predikstoelen in Nederland wordt verhandeld, volgends welk, *wy menschen, van natuure genegen zyn, God, en onzen evenmensch, te haaten.* — Indien men de mogelyke schroomelyke uitwerksels, die uit zodanig een oneerbiedig Leerstuk, dat beide, voor den Schepper en zyn werk zo als het ligd onteerend is, zoude kunnen berekend worden, angstvallig wilde in aanmerkinge neemen, wie zou dan niet uitroepen, weg uit ons midden, met zulke elendigen, die zulks waarlyk gelooven, zo als hier onvoorzigtig geschreeven staat! —"[157]. Verder betoogde Floh dat aan dit punt niet weinigen uit andere protestantse gezindheden zich altijd al gestoten hadden. Deze aanval op de antropologie van de Heidelbergse Catechismus bewoog Ewaldus Kist (1762-1822), toendertijd hervormd predikant te Arnhem, tot verdediging van dit kerkelijk leerboek[158].

De polemiek was van korte duur wegens gebrek aan belangstelling voor dogmatische geschillen; de interesse lag toen op een heel ander gebied: de algemene kerkelijke verbroe-

---

[155] G. Groen van Prinsterer, *De Maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsregt getoetst*, Leiden 1837, 23.

[156] J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 5e dr., bezorgd door J. Lindeboom, 's-Gravenhage 1949, 406.

[157] *Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland*, vrijdag 26 augustus 1796, deel II, No. 163, 's-Gravenhage 1796, 684. Floh sprak in de Nationale Vergadering op dinsdag 23 augustus 1796.

[158] Zie: Ewaldus Kist, *Aanmerkingen over de Stelling van den Heidelbergschen Katechismus: Wy zyn van nature geneigd God en onzen Naasten te haten, bij Gelegenheid dat de Burger Repraesentant J.H. Floh heeft kunnen goedvinden deze Stelling te verklaren als strijdig met de Broederschap en verderflyk voor de Maatschappy*, Amsterdam 1796.

dering[159]. De toonaangevende leden van de kerk wilden verenigen en samenvoegen, zowel binnen als buiten de Gereformeerde Kerk. Er werd uitgezien naar een vereniging van alle protestanten en door sommigen zelfs naar een samengaan van alle christenen. Er was een eenheidsstreven, dat zowel leefde in de Gereformeerde en Waalse Kerk als bij de luthersen, remonstranten en doopsgezinden. Dat eenheidsstreven werd gevoed vanuit de in die tijd sterk op de voorgrond tredende theologische richting, die wordt aangeduid als het rationalistisch supranaturalisme[160]. Aan de ene kant werd de nadruk gelegd op de redelijkheid van de geloofszaken en aan de andere kant bleef men vasthouden aan het gezag van de goddelijke openbaring[161]. Voor de kerkelijke verbroedering hield dat concreet in dat controversiële punten in de geloofsleer, die een hindernis tot vereniging zouden vormen, terzijde moesten worden geschoven. De antropologie van de Heidelbergse Catechismus waaraan hierboven werd gerefereerd, is een voorbeeld van zo'n controversieel punt.

Reeds voor de omwenteling van 1795 was het merkbaar dat het aandringen op onderlinge tolerantie indruk had gemaakt. Toen alle kerkgenootschappen gelijke rechten hadden verkregen, achtte men de tijd gekomen voor een poging tot vereniging van alle protestanten in Nederland. In aansluiting aan het streven van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ging er van de Remonstrantse Broederschap een actie tot vereniging uit. Zij stuurde op 10 september 1796 een brief "*aan alle* de Leeraars en Opzieners *der Protestantsche Gemeenten in Nederland*"[162], waarin de Broederschap het plan tot vereniging van de protestantse Christenheid in Nederland opwierp. In een tweede brief, de dato 28 juni 1797, werkten de remonstranten hun denkbeeld nog nader uit. Het remonstrantse voorstel, dat alleen door de hervormde classis Westerkwartier in Groningen met instemming werd ontvangen, liep vanwege de afwijzing door alle andere classes op niets uit. Alleen de doopsgezinden te Dokkum namen het voorstel aan en richtten daar in 1798 met de remonstranten een verenigde gemeente op[163]. Een andere uiting van het streven naar vereniging was de oprichting van het genootschap Christo Sacrum in 1797 te Delft[164]. Onder leiding van de jurist Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius[165] vormden enkele jonge Waals-hervormden[166] een godsdienstige gemeenschap, waarvan de leden hun eigen kerk niet behoefden te verlaten. Zo waren er onder de leden protestanten van allerlei gezindten, en zelfs ook rooms-katholieken.

Na verloop van tijd verliepen beide pogingen tot kerkelijke verbroedering[167]. De historische verworvenheden leefden nog te sterk om deze pogingen enige kans van slagen te geven. Toch kan niet worden ontkend dat het eenheidsideaal op basis van het eendrachtig stre-

---

[159] Zie hoofstuk 2.

[160] Zie voor het rationalistisch supranaturalisme paragraaf III.8 van dit hoofdstuk.

[161] Cf. H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, vier delen, 5e dr. Kampen 1967, deel I, 137, 480-484, 506-509; deel II, 68, 332; M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 61-62.

[162] N.C. Kist en H.J. Rooyaards, *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, elf delen, Leyden 1829-1840, deel VII, Leyden 1836, 340-341, 342-347. Zie: Simon Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*, Amsterdam 1995, 76-90.

[163] Zie voor deze verbroederingspoging ook hoofdstuk 2, paragraaf II.2.a.

[164] Zie: E.G. Arnold, *Het genootschap Christo Sacrum te Delft. Privatisering van de godsdienst omstreeks 1800*, Haarlem 2003.

[165] Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius (1771-1838) was sinds 1793 advocaat en notaris. Beide ambten legde hij in 1795 neer in verband met zijn Oranjegezindheid. Eind 1797 werd hij voorzitter en voorganger van het godsdienstig genootschap Christo Sacrum te Delft.

[166] "Waals-hervormden" was in het eerste kwart van de negentiende eeuw een gebruikelijke aanduiding voor de Eglises Réformées Wallonnes des Pays-Bas ([…..], "Mag en moet men het gedrag van eenen leeraar van den godsdienst, in de dagelijksche zamenleving, beoordeelen, naar andere regelen, dan dat van elk ander mensch. [Eene voorleezing.]", in: *Nieuwe Bijdragen, ter Bevordering van de Kennis en Verbetering van den Openbaren Eeredienst, het Leeraarsambt en Kerkelijk Bestuur, bij de Protestantsche Christenen*, 1819, 2e deel, II., Zutphen 1819, 183-210, 185 (zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I).

[167] A. Ypey en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, deel IV, 210-224.

ven naar zedelijke vervolmaking en het prediken van onderlinge verdraagzaamheid, kenmerkend is voor de toenmalige protestanten, en er tevens het bewijs van is dat de lijnen van het strenge Calvinisme waren vervaagd.

7. Toename van vrijere denkbeelden

De veranderde relatie tussen de kerk en de staat bleek bevorderlijk te zijn voor de toename van vrijere denkbeelden, zowel aan de universiteiten als onder de burgerij. De overheid achtte zich alleen geroepen om de uitwendige belangen van de kerk te regelen (circa sacra) en niet de hervormde leer (in sacra). In de kerk werd reeds lang voor het optreden van de patriotten het gezag van de belijdenisgeschriften als een lastige band voor de ontwikkeling van de theologie beschouwd. Sommigen waren aan de leer der vaderen gehecht, zoals de Leidse hoogleraar Jona Willem te Water[168], maar zij legden de ontwikkeling van andere denkbeelden niets in de weg. En ook de kerkelijke besturen hielden zich niet langer met het toezicht op de leer bezig. Het was een tijd van vermenging van oude en nieuwe begrippen. Alleen de gevaarlijkste afwijkingen van de leer moesten bestreden worden, waarbij het aan willekeur niet ontbrak[169].

Gedurende de Franse Tijd lag de theologische wetenschapsbeoefening niet meer aan de leiband van de belijdenis. Het recht van zelfstandig denken, ook tegenover de nog altijd met onderscheiding genoemde Drie Formulieren van Enigheid, was een beslist feit geworden. Bij de aanvang van de negentiende eeuw was het merendeel van de theologen en predikanten heterodox in hun verklaring van de leer van Dordrecht en geneigd om de vrijheid van het geloof en de ware verlichting te verbreiden. De liturgische formulieren, waarin een deel van de kerkelijke leer is verwerkt (de sacramenten, de tucht, de ambten, het huwelijk), werden door de subjectiviteit van vele predikanten opzij gezet, waardoor ze in onbekendheid raakten[170]. De echte orthodoxie leefde vooral bij de volksklasse voort, die onder andere in huissamenkomsten of conventikels geestelijk voedsel zocht dat men in de kerk niet meer kon of wilde ontvangen. De conventikels waren mede een verzet tegen de geest van de tijd en betekenden als zodanig onder meer "een beginnend voorspel van het Réveil"[171].

8. Het rationalistisch supranaturalisme

Aan het eind van de achttiende eeuw en in het begin van de negentiende eeuw werd de leer van de Hervormde Kerk, zoals gezegd, gekenmerkt door het rationalistisch supranaturalisme[172]. Moe van alle extremisme en polemiek op kerkelijk gebied zocht en vond men rust in het compromis, waarin naast elkaar plaats was voor zowel Verlichting als orthodoxie, mits de

---

[168] Jona Willem te Water (1740-1822) was gereformeerd predikant te Haamstede 1761, Veere 1763 en Vlissingen 1765. In 1780 werd hij hoogleraar in de wijsbegeerte en vaderlandsche geschiedenis aan de Illustre School te Middelburg. Een benoeming tot hoogleraar te Leiden kwam in 1785. Zie: Jack de Mooij, *Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting*, s.l. 2008.

[169] Cf. J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 410-412.

[170] Cf. J.N. Bakhuizen van den Brink en W.F. Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis*, vier delen, Den Haag 1965-1968, deel IV, *De Kerk sedert de zeventiende eeuw*, Den Haag 1968, 175.

[171] M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 58. Van het fenomeen "conventikel" loopt er ook een lijn naar de Afscheiding van 1834.

[172] K.H. Roessingh spreekt in plaats van "rationalistisch supranaturalisme" van het "Oud-Liberalisme", omdat hij in deze stroming een voortzetting ziet van het Humanisme van de vijftiende eeuw. Zie: K.H. Roessingh, *Verzamelde Werken van dr. K.H. Roessingh*, bijeengebracht en van een inleidend overzicht voorzien door G.J. Heering, vijf delen, Arnhem 1926-1929, deel I, Arnhem 1926, 11-28, 12 (*Verzamelde werken*).

idealen van gematigdheid, tolerantie en redelijkheid werden nagestreefd. Deze idealen trof men aan in het zogenaamde rationalistisch supranaturalisme, "een compromis tussen geloof en verstand, tussen Openbaring en rede"[173]; het vertegenwoordigde een Aufklärungstheologie van een zeer gematigd bemiddelend type en is daarmee een voorbeeld van een theologie die een verbinding trachtte te leggen tussen godsdienst en cultuur. De destijds opkomende kritische zin, vooral op het gebied van de bijbelwetenschappen, deed de omtrekken van de kerkelijke orthodoxie vervagen. Als gevolg daarvan wonnen tolerantie en wetenschappelijke breedheid terrein op de kerkelijke traditie. Men zag uit naar een Christendom dat paste bij de behoeften van de redelijk denkende mens. De hervormde predikant Paulus Bosveld (1732-1809) heeft de inhoud van een Christendom dat voor rationalistisch denkend mens het meest aannemelijk is in een postuum verschenen werk (1825) als volgt samengevat: "Datgeen, hetwelk den inhoud van het Nieuwe Testament voor een denkend wezen het aannemelijkste maakt, is, dat daarin de eenvoudigste godsdienst geleerd wordt; een godsdienst, welke niets van den mensch vordert, dan hetgeen waarlijk en wezenlijk tot deszelfs tijdelijk en eeuwig geluk strekken moet, zonder eenige onnutte ceremoniën, bijgeloovigheden, of willekeurige geboden, die enkel dienen om een redelijk mensch te plagen"[174].

Het bovennatuurlijke in het Christendom werd niet ontkend, maar op de punten waar de menselijke ratio niet kon meespreken, "daar zweeg men liever, zonder te verwerpen"[175]. Het menselijk verstand werd overigens in staat geacht om geheel op eigen kracht de voornaamste geloofswaarheden te achterhalen. De openbaring diende volgens de rationalisten alleen tot groter duidelijkheid en bevestiging daarvan. Paulus Bosveld heeft aan deze zienswijze als volgt uiting gegeven: "De Christelijke godsdienst schrijft ons geene nieuwe pligten voor, noch geeft ons, eigenlijk gesproken, eene nieuwe wet; maar dezelve brengt ons tot de oude oorspronkelijke pligten terug, welke wij, ook zonder dien godsdienst, gehouden zouden geweest zijn in acht te nemen"[176]. Het was een supranaturalisme met een sterk rationalistische inslag of een rationalisme, dat door supranaturalistische elementen behoed werd voor excessen[177]. Bij een geesteshouding als deze bleef er van het gezag van de openbaring en van het traditionele dogma niet veel meer over.

Het rationalistisch supranaturalisme is als synthese van Christendom en wetenschappelijke cultuur van meet af aan een mislukking geweest, omdat zij front gemaakt heeft juist tegenover die stromingen, die het Europese geestesleven in hoofdzaak bepaalden[178]. Ook heeft het deze theologie ontbroken aan goede grondslagen: zij is welbewuste bemiddeling geweest en gebleven tot het einde, tot zij in de loop van de veertiger en vijftiger jaren van de negentiende eeuw is opgegaan in andere richtingen[179]. Als typische vertegenwoordigers van het rationalistisch supranaturalisme in ons land noemen we: Hermannus Muntinghe (1752-1824)[180], Johannes Henricus van der Palm (1763-1840)[181], Johannes Clarisse (1770-1846), Elias Annes Borger (1784-1820)[182], Henricus Egbertus Vinke (1794-1862).

---

[173] Cf. Armand Fiolet, *Een kerk in onrust om haar belijdenis. Een phaenomenologische studie over het ontstaan van de richtingenstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 2e dr., Nijkerk 1953, 13 (*Een kerk in onrust om haar belijdenis*).

[174] Paulus Bosveld, *Proeve eener eenvoudige en duidelijke Verklaring der voornaamste Waarheden van den Christelijken Godsdienst. Nagelaten Geschrift*, twee delen, Dordrecht 1825, deel I, 197-198. Bosveld hield zich al in een vroeg stadium bezig met het ontwerpen van een theologie, die kon voorzien in de religieuze behoeften van de rationalistisch denkende mens. Zijn theologische visie is daarmee representatief voor de onderzochte periode.

[175] Armand Fiolet, *Een kerk in onrust om haar belijdenis*, 14.

[176] P. Bosveld, *Proeve eener eenvoudige en duidelijke Verklaring der voornaamste Waarheden van den Christelijken Godsdienst*, deel I, 294-295.

[177] Cf. Armand Fiolet, *Een kerk in onrust om haar belijdenis*, 15.

[178] Cf. K.H. Roessingh, *Verzamelde werken*, deel I, 28.

[179] *Ibidem*, 14.

[180] Zie hoofdstuk 2, paragraaf II.8.

IV. Typering van het Nederlandse volkskarakter

Hoewel er in het begin van de negentiende eeuw op verschillende terreinen van het maatschappelijk en economisch leven heel wat initiatieven werden getoond, hebben de liberalen van het midden van de negentiende eeuw zich toch in negatieve zin over hun ouders en grootouders uitgelaten door te spreken van hun "Jan-Saliegeest"[183], waarvan de trekschuit als het symbool werd gezien[184]. Zij doelden hiermee op de Nederlandse natie, die in het bezit was van vele deugden of wat daarvoor kon doorgaan: ze was milddadig, huiselijk, godvruchtig, verdraagzaam, eenvoudig, vaderlandlievend, Oranjegezind. Bovendien was ze bekrompen, kleinburgerlijk, en bovenal niet of nauwelijks vatbaar voor kunst, schoonheid en geestdrift voor de hogere dingen van het leven[185].

De Engelse dichter John Bowring (1792-1872), die in 1827-1828 een bezoek aan ons land heeft gebracht, sprak van "een land zonder *hartstogtelijkheid*"[186]. Hij kreeg tijdens zijn rondreis de indruk dat in Holland "iedere gedachte en ieder gevoelen" in bedwang schijnt te worden gehouden "door den karigen invloed van het klimaat of volkskarakter"[187].

Jean Charles Isaac Secrétan[188], Waals predikant in Den Haag, werd bij zijn aankomst in ons land getroffen door de Hollandse apathie van die dagen. Willem de Clercq schreef over Sécretan in zijn *Dagboek* dat deze Zwitser zeer verwonderd was over "de groote dorheid en flauwheid bij de menschen"[189]. Ook De Clercq zelf sprak in negatieve bewoordingen over de lethargische houding van de Nederlandse natie. In een beschouwing over de politieke situatie in 1834 luidt zijn oordeel: "In Noord-Nederland kan men een blad hooren vallen, (…). Alles is hier zoo doodsch mogelijk"[190].

---

[181] Zie voor een biografie: hoofdstuk 5, noot 24.
[182] Zie voor een biografie: hoofdstuk 3, noot 35.
[183] In de allegorie "Jan, Jannetje en hun jongste kind", een opstel van E.J. Potgieter, is Jan Salie de jongste zoon. Jan Salie is de verpersoonlijking van de natie in verval: lamlendig en karakterloos (W.D—s., "Jan, Jannetje en hun jongste kind", in: *De Gids*, januari 1842, 6e jg., deel II, "Mengelingen", Amsterdam 1842, 22-46, 29). W.D—s. is het pseudoniem van de dichter en prozaschrijver Everhardus Johannes Potgieter (1808-1875). Zie: Jacob Smit, *Leven en werken van E.J. Potgieter 1808-1876*, 2e herz. dr., Leiden 1983; J.I. van Doorninck en A. de Kempenaer, *Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren*, Amsterdam 1970, 649.
[184] Cf. A. de Groot, "Sociocultureel en godsdienstig leven in de Noordelijke Nederlanden 1813-circa 1840", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel XI, Weesp 1983, 84-106, 102.
[185] *Ibidem*, 84-87.
[186] John Bowring, *Brieven*, 189.
[187] *Ibidem*, 189. Een goede tekening van het Nederlandse volkskarakter in het Nederland van de jaren twintig van de negentiende eeuw treffen we aan in het dagboek van Jacob van Lennep (1802-1868), die met zijn vriend Dirk van Hogendorp (1797-1845) (zie voor biografieën respectievelijk hoofdstuk 4, noot 206 en noot 139) in de zomer van 1823 een voetreis door Nederland maakte. Zie: Jacob van Lennep, *Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provintiën in den jare 1823*. Volgens het nagelaten manuscript van Mr. Jacob van Lennep verzorgd door M. Elisabeth Kluit, Utrecht 1942.
[188] De Zwitser Jean Charles Isaac Secrétan (1797-1875) werd in 1822 gouverneur bij een Amsterdamse patricische familie. Van 1825 tot 1828 was hij predikant te Stockholm. Op 3 augustus 1828 werd hij bevestigd als predikant van de Waalse Gemeente in Den Haag. Tevens trad hij op als hofprediker. Hij trok vele toehoorders en maakte met een kring geestverwanten deel uit van het Haagse Réveil. Na zijn emeritaat in 1861 heeft hij te Lausanne onder blinden en arme kinderen gewerkt.
[189] A. Pierson en De Clercq's jongste kleindochter, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, twee delen, Haarlem 1888, deel II, 96.
[190] *Ibidem*, 219.

Afb. 7. John Bowring.

De Duitse oriëntalist en opwekkingstheoloog Friedrich August Gotttreu Tholuck[191], die in het voorjaar van 1825 enige tijd in ons land verbleef, doet in een brief aan een vriend zijn beklag over het Nederlandse volkskarakter: "Ein Jahr hier, und ich wäre tot, rein tot! Denn je mehr ich mir langsame, schläfrige Leute gegenüber sehe, desto mehr verzehre ich mich in mir selber"[192]. Zijn conclusie was dat de Nederlanders "alle sluimerig und slaperig"[193] zijn.

In zijn analyse van de Nederlandse volksaard spreekt de jurist Jeronimo de Bosch Kemper[194] van een nationaal karakter dat al vanouds gekenmerkt wordt door "bedaardheid van gemoedsgesteldheid"[195]. Deze eigenschap heeft volgens de auteur in het verleden "ontelbare rampen"[196] voorkomen. Hij voegt hieraan toe dat dit volkskarakter ook negatieve implicaties heeft gehad, waar zij in "traagheid en onverschilligheid oversloeg, in de behandeling

[191] Friedrich August Gotttreu Tholuck (1799-1877) was hoogleraar te Halle en heeft als opwekkingstheoloog vele studenten beïnvloed. Tholuck bedreef zending onder de Joden als vertegenwoordiger van de London Society for promoting Christianity Amongst the Jews.

[192] Leopold Witte, *Das Leben D. Friedrich August Gotttreu Tholuck's*, Erster Band 1799-1826, Bielefeld/Leipzig 1884, 387.

[193] *Ibidem*, 387.

[194] Jeronimo de Bosch Kemper (1808-1876) was advocaat in Den Haag. In 1834 werd hij substituut-officier van justitie te Amsterdam. In 1841 volgde een benoeming tot advocaat-generaal bij het Hof van Noord-Holland. Een benoeming tot hoogleraar aan het Athenaeum te Amsterdam volgde in 1852. Ter verheffing van het volk gaf hij het *Volksblad* uit. Van zijn hand verscheen een reeks van geschriften.

[195] (J. de Bosch Kemper), *De staatkundige Partijen in Noord-Nederland, geschetst in een historisch Overzigt van deszelfs binnenlandsche Staatsgesteldheid van het Einde der grafelijke Regering tot op het Jaar 1813*, Amsterdam 1837, 13 (*De Staatkundige Partijen in Noord-Nederland*). De anonimiteit van dit geschrift bleef tot 1842 vrijwel bewaard. Cf. H.Th. Ambagtsheer, *Jhr. Mr. Jeronimo de Bosch Kemper. Behoudend maatschappijhervormer*, Amsterdam 1959, 23.

[196] (J. de Bosch Kemper), *De staatkundige Partijen in Noord-Nederland*, 13.

van openbare zaken, die het algemeen belang betroffen, en de gewigtigste zaken deed verwaarloozen"[197].

In het staatkundige blad *De Standaard* van 18 september 1830 worden in een redactioneel artikel bij een terugblik op de jaren 1813-1830 de "hoofdtrekken van den volksgeest, zoowel in het Zuiden (…) als in het Noorden des rijks" als volgt omschreven: "Tevredenheid toch in den aanvang, met de nieuwe orde van zaken, welke niets scheen te voorspellen, dan eene rust en kalmte, waarnaar men gedurende eenen zoo geruimen tijd verlangd had; ingenomenheid met eene vrijheid, die in tegenoverstelling van het afgeworpen juk der dwingelandij, ieders gemoed met een zeker gevoel van dankbaarheid vervulde; geneigdheid bij de meesten, om allereerst tot herstel van hunnen eigen verachterden toestand handen aan het werk te slaan, en zekere daaruit voortgevloeide laauwheid en onverschilligheid, jegens algemeene en openbare belangen, welke vrij algemeen, door de behartiging van eigene bijzondere belangen, wierden verdrongen"[198]. De auteur beschrijft hoe in de loop van deze periode door sommigen aan de volksgeest meer leven werd gegeven en hoe dit vooral in het Zuiden, maar ook in het Noorden tot een krachtige oppositie op politiek en staatkundig gebied heeft geleid[199].

Twee jaar later typeert een anonymus in *De Standaard* Nederland als een land, waar alles "rustig, vreedzaam en levenloos" is en waar alles en iedereen "van levenskracht schijnt beroofd"[200]. De oorzaak van deze lethargische houding is volgens de auteur niet gelegen in de toegenomen voorspoed en welvaart en een daaruit voortvloeiende tevredenheid; het zijn de afgelopen jaren van oorlogsdreiging geweest, die tot een "volslagen laauwheid en onverschilligheid"[201] hebben geleid.

De Amsterdamse hoogleraar Joannes Pieter van Cappelle[202] kan zijn ergernis niet bedwingen, telkens als hij hoort dat de Nederlander "een koud wezen" genoemd wordt, "geneigd tot rust, traag, ongevoelig voor edele prikkelingen, en uit dien hoofde onvatbaar voor hetgeen groot en verheven"[203] is. Toch kan Van Cappelle niet anders dan concluderen dat "het levend geslacht", wat betreft "zelfstandigheid en volksgevoel taant bij den helderen gloed der vaderen"[204].

Volgens Nicolaas Godfried van Kampen[205], die als letterkundige en historicus de Nederlandse volksaard vergeleek met de Duitse, is bij de Nederlanders een "zeker streven naar het zakelijke, het reéle en substantiéle niet te miskennen"[206]. Bij onze oosterburen, zo heeft

---

[197] *Ibidem*, 13.

[198] *De Standaard. Staatkundig Blad*, 18 september 1830, No. 1, 's-Gravenhage 1830, 1-4, 1. Het artikel, dat het voorwoord van de redactie is in het eerste nummer van dit tijdschrift, is anoniem en heeft geen titel. Zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.

[199] Als voorbeeld van een opwekkende kracht in het Noorden wordt Isaac da Costa genoemd, die zich met zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* heeft afgezet "tegen alles wat naar grondwets- en vrijheids-gezindheid zweefde" (*Ibidem*, 2). Zie hoofdstuk 5.

[200] *De Standaard*, 9 september 1832, 150. Het artikel is anoniem en heeft geen titel.

[201] *Ibidem*, 150.

[202] Joannes Pieter van Cappelle (1783-1829) was van oorsprong wis- en natuurkundige, maar werd in 1815 benoemd tot hoogleraar in het Nederlands, waarmee Bilderdijk werd gepasseerd. In 1819 werd Van Cappelle hoogleraar in de geschiedenis.

[203] J.P. van Cappelle, "Over het volkskarakter der Noord-Nederlanders", in: J.P. van Cappelle, *Nagelatene Bijdragen tot Natuurkunde en Geschiedenis*. Uitgegeven door D.J. van Lennep, Haarlem 1831, 93-120, 94.

[204] *Ibidem*, 95.

[205] Nicolaas Godfried van Kampen (1776-1839) was boekhandelaar en is als gematigd liberaal en verlicht te kwalificeren. Deze autodidact was sinds 1815 lector in de Duitse taal aan de universiteit van Leiden en sinds 1823 leraar geschiedenis en letterkunde aan het instituut Noorthey. In 1829 volgde een benoeming tot hoogleraar in de Nederlandse letterkunde en de vaderlandse geschiedenis aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam. Van Kampen heeft veel geschreven op allerlei gebied en veel vertaald. Zie voor Van Kampen hoofdstuk 5, de paragrafen III.2 en VII.5.a; Bijlage IV.

[206] N.G. van Kampen, "Over de bijzondere geaardheid der Nederlanders en Duitschers, ook blijkbaar in derzelver taal, kunsten en letteren", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1835, 2e stuk, "Mengelwerk", 53-66, 55.

Van Kampen vernomen, leidt deze karakteristiek tot de spotternij, "dat het eenvoudige menschenverstand (…) der *Nederlanders* te grof is, om al het fijne en scherpzinnige van hunnen (…) wijsheidsgeest te doorgronden"[207]. Op de vraag of deze bewering in overeenstemming is met de werkelijkheid gaat Van Kampen nauwelijks in. Hij stelt alleen vast dat het Duitse volkskarakter meer gericht is op het "denkbeeldige" en het Nederlandse meer op het "zakelijke"[208]. Dit verschil ziet de auteur vooral tot uiting komen in enerzijds de grootsheid van "de geheele *Duitsche* natie, als toonkunstenaar" en anderzijds in een begaafdheid voor de schilderkunst bij opmerkelijk veel Nederlanders [209].

Met het algemene volkskarakter zoals dat uit de contemporaine bronnen naar voren komt, is de geest die destijds in het onderwijs en in de opvoeding van de jeugd heerste in overeenstemming. Deze mentaliteit wordt treffend weergegeven door het schoolleesboekje *De brave Hendrik* (1810) van de hand van Nicolaas Anslijn[210]. Dit boekje, door Nicolaas Beets (1814-1903) getypeerd als een "kleine kinderbijbel"[211], was gedurende vele tientallen jaren, samen met de vrouwelijke pendant: *De brave Maria* (1811), buitengewoon populair. De mensen hielden deze moraliserende leesboekjes voor pedagogische meesterstukken[212]. In het slotversje van *De brave Hendrik* komen de verlichte opvoedingsidealen, volgens welke het kind gevormd moet worden tot een deugdzaam en godvruchtig mens, nadrukkelijk naar voren:

Een deugdzaam kind
Ziet zich bemind
Bij alle brave menschen;
Wie zou daar niet naar wenschen!
Maar grooter loon
En eerekroon
Kan hij bij God verwachten;
Wie zou daar niet naar trachten![213]

Het lauwe conservatisme dat in de eerste decennia van de negentiende eeuw heerste in de toonaangevende kringen in ons land, was als erfenis van de achttiende eeuw door de ervaringen van de Franse Tijd nog versterkt. Men probeerde scherpe tegenstellingen op politiek en kerkelijk gebied weg te werken of te verdoezelen. Men streefde naar eenheid en verbroedering zonder een diepere grond. Johannes van der Linden van Spranckhuysen (1766-1855), vrijzinnig hervormd predikant te Kantens, betreurde het dat de Nederlanders die elkaar in een sfeer van godsdienstige verdraagzaamheid weliswaar "gaarne als broeders omhelzen", daar-

[207] *Ibidem*, 55.
[208] *Ibidem*, 56.
[209] *Ibidem*, 56.
[210] Nicolaas Anslijn Nz. (1777-1838) was vanaf 1804 onderwijzer aan een stadsarmenschool te Amsterdam. In 1807 werd hij hoofdonderwijzer van een armenschool in Haarlem. Van zijn hand verschenen behalve moralistische kinderboeken ook school- en leerboeken.
[211] Nicolaas Beets, "Nicolaas Anslijn Nz.. Een woord aan allen die "De brave Hendrik" gelezen hebben", in: Nicolaas Beets, *Sparsa. Verzameling van verstrooide opstellen en kleine geschriften*, Amsterdam 1882, 13-26, 13. (Ook afzonderlijk verschenen: Haarlem 1838). In 1846 heeft Beets zijn mening over het leesboekje genuanceerd. Zie: Nicolaas Beets, "Verklaring", in: *Nijmeegsch schoolblad voor het christelijk onderwijs*, Nijmegen 1846, 2e jg., nr. 7, 59-60. Cf. Anca van der Sluys en Peter van Zonneveld, "Inleiding", in: Nicolaas Anslijn Nz., *De brave Hendrik gevolgd door De brave Maria. Leesboekjes voor jonge kinderen*. Ingeleid en toegelicht door Anca van der Sluys en Peter van Zonneveld, s.l., s.a., 12-13.
[212] Cf. A.M. Brouwer, "De oorsprong van het Réveil in Nederland", in: *Stemmen voor waarheid en vrede*, 1912, jg. 49, 19-23.
[213] N. Anslijn, Nz., *De brave Hendrik. Een leesboekje voor jonge kinderen*, 60e dr., Zutphen 1877, 32.

naast verweten kunnen worden dat zij de warme "Godsdienstijver" van weleer tot "laauwe onverschilligheid en koelheid"[214] hebben laten verworden.

Een andere geest dan die in de toenmalige toonaangevende kringen dominant was, leefde onder de bredere volksmassa. In een romantisch omzien achtte zij de waarde van het verleden in vele opzichten hoger dan die van de contemporaine situatie. Hoewel er ook onder deze mensen godsdienstige lijdelijkheid en geestelijke inactiviteit[215] voorkwamen, ontstond onder hen toch een toenemende verontrusting over de gevolgen van de doorwerkende Verlichting. Men kreeg een groeiende afkeer van de Neologie, zoals het geheel van de verlichte theologische denkbeelden wel genoemd werd. De neologen leerden dat de zin van de religie gelegen is in haar praktische, ethische toepasbaarheid tot verbetering van de mens en zijn wereld[216]. De verkondiging van deze optimistische mens- en wereldbeschouwing had ten gevolge dat een deel van die verontruste mensen zich uit de kerk terugtrok in gezelschappen of conventikels, omdat zij onder de prediking in de officiële kerkdiensten geen brood voor het hart ontving. Zoals we in een ander verband al hebben gesteld, moeten we dit verschijnsel enerzijds duiden als een protest tegen de tijdgeest en anderzijds als een allereerste begin van een geestelijke ontwaking[217].

V. Ontwakend gevoel: Romantiek en Réveil

Hoe sterk de geest van de Verlichting ook doordrong op alle levensterreinen, toch bleven bewegingen die zich verzetten tegen (aspecten van) het Verlichtingsdenken niet uit, namelijk: de Romantiek en het Réveil.

1. De Romantiek

De Romantiek kan worden omschreven als een Europese cultuurstroming die aan het einde van de achttiende eeuw ontstond en die zich in haar beginperiode vooral in Duitsland vertoonde. Van een afgerond systeem kan bij de Romantiek niet gesproken worden, maar veeleer van een geestelijke stroming die in een grote verscheidenheid van vormen op alle levensgebieden een diepgaande en blijvende invloed heeft uitgeoefend. Kenmerkend voor de Romantiek is een sterke zin voor het irrationele. Enerzijds komt dit irrationele element tot uiting als reactie op het Classicisme van de achttiende eeuw met zijn statisch ideaal van de klassieke Oudheid en op het rationalisme van de Verlichting. Anderzijds betekent dit element de doorbraak van het individu tot subjectieve vrijheid, de bevrijding van de krachten van het gevoel en de fantasie uit de banden van de rationaliteit[218].

De poëzie van de Réveildichter Isaac da Costa bijvoorbeeld vertoont onmiskenbaar bovenstaande romantische kenmerken. Hij komt op voor de vrijheid van het gevoel en de fantasie in de dichtkunst. In zijn dichtwerk "De Gaaf der Poëzy" uit hij zich daarover als volgt:

---

[214] J. van der Linden van Spranckhuysen, "Redevoering, ten betooge dat de Verlichting van onze dagen, onder behoorlijke bepaling, eenen voordeeligen invloed heeft op de beschaving der zeden van onze eeuw", in: *Groninger Maandschrift*, 1816, 225-242, 231.

[215] Cf. N. Schotsman, *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee hondert Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode*, Leyden 1819, 53-54. Zie hoofdstuk 3.

[216] Cf. P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil. Het "Deutsche Christentumsgesellschaft" in Nederland, 1784-1833*, Amsterdam 1975, 10 (*Tussen Piëtisme en Réveil*).

[217] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 58.

[218] Cf. K. Lankheit et al., "Romantik", in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3. Aufl., 5. Band, Tübingen 1961, 1166-1181, sp. 1167, 1177; M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 11-12.

Gevoel, Verbeelding, Heldenmoed,
Tot ééne ondeelbre kracht verbonden,
Te zaam gesmolten tot één gloed,
En door den boezem uitgezonden
Op vleugelen van melody[219].

Het gevoel kan bij de romantici een religieuze inhoud krijgen en door sommigen van hen zelfs worden gebruikt als synoniem van "geloof". Dat is het geval bij Da Costa in het gedicht "Gevoel", waarin hij het gevoel, opgevat als geloof, ook stelt tegenover het rationalisme (rede) van de Verlichting:

Gy, zijt mijn oorsprong en mijn doel!
Gy zijt de bron mijns levens!
Maar, overweldigend gevoel!
Die van mijn sterven tevens!

Gy zijt, 't geen my verbindt met Hem
Voor wien de Serafs knielen!
Gy zijt de weêrgalm van Zijn stem
In onze doffe zielen!

Maar als Gy onze stappen leidt,
Gevoel, van God gegeven!
Zoo snellen wy ter zaligheid,
Door 't stormen heen van 't leven!

'k Wil op mijn Rede, zwak en koel,
Mijns levens hoop niet bouwen!
Mijn krachtig, brandend zielsgevoel!
Op u wil ik vertrouwen![220].

Een ander kenmerk van de Romantiek is het gevoel van onvrede aangaande de eigen tijd (Weltschmerz), gecombineerd met een bijzondere aandacht voor de geschiedenis en voor de toekomst. Verheerlijking van en heimwee naar het grootse verleden werd één van de belangrijkste categorieën van het romantische denken. Typerend is de volgende gedachte van de Duitse romanticus August Wilhelm Schlegel (1767-1853), waarin hij als volgt zijn visie weergeeft op de mens in diens relatie tot de tijd: "Als sinnliche Erscheinung ist der Mensch in der Zeit, aber als selbstthätiges Wesen trägt er sie in sich, und da kann er historisch leben, und sein geistiges Daseyn aufschlagen wo er will"[221].

De geschiedschrijving van de Romantiek heeft een autobiografisch karakter; dat wil zeggen: het leven van de historiograaf en dat van de gemeenschap waarin hij staat, versmelten met elkaar. De geschiedschrijving in deze zin is een algemeen romantische verschijningsvorm. Opvallend daarin is dat enerzijds een verhoging wordt gedemonstreerd van de indivi-

[219] Isaac da Costa, "De Gaaf der Poëzy", in: Isaac da Costa, *Poëzy*, twee delen, Leyden 1821-1822, deel II, Leyden 1822, 119-124, 119; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*. Uitgegeven door J.P. Hasebroek, drie delen, Leiden s.a., deel I, 8e dr., 197-199, 197 (*Kompleete Dichtwerken*).
[220] Isaac da Costa, "Gevoel", in: Isaac da Costa, *Poëzy*, deel I, Leiden 1821, 144-147, 144, 145, 146; zie voor een licht gewijzigde versie van het gedicht "Gevoel": I. da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel I, 184-185.
[221] A.W. Schlegel, *Vorlesungen über schöne Litteratur und Kunst*, drei Bände, Heilbronn 1884, 2. Band, (1802-1803), Geschichte der klassischen Litteratur, 45.

dualiteit die haar ware betekenis ontdekt in de relatie tot het algemene, en anderzijds dat dit algemene zich concretiseert in het individu. Da Costa bijvoorbeeld heeft als historiograaf in zijn *Israël en de Volken*[222] de geschiedenis van het verstrooide Israël beschreven. In dit historisch overzicht identificeert de romanticus Da Costa zijn persoonlijke levensgeschiedenis met de historie van Israël[223].

Een belangrijk kenmerk is ook de voorkeur van de romantici voor het organisch gegroeide in staat, maatschappij en kerk. Dit in tegenstelling tot de voorliefde van de achttiende-eeuwse rationalisten voor het kunstmatige. De romantische hang naar orthodoxie en confessionalisme heeft hier één van haar wortels. Ook de strijd van verschillende romantici tegen revolutionaire, liberale en kritische tendensen vindt in deze gezindheid voor het historisch-organisch gewordene mede zijn oorsprong[224].

Een andere karakteristiek van het romantische levensgevoel is het heimwee naar een ander, ver gelegen land. Uit dit verlangen en de belangstelling voor het historisch gewordene moet de voorliefde voor de in tijd en plaats verwijderde culturen verklaard worden, zoals bijvoorbeeld de Middeleeuwen of het exotische Indië. "Maar de drang naar het afgelegene is in de kern iets diepers dan alleen belangstelling voor het exotische; in dien drang beweegt de romanticus zich uit deze hatelijke wereld toe naar een betere. Het heimwee naar de verte is de eschatologie der Romantiek"[225], aldus de godsdiensthistoricus Gerardus van der Leeuw (1890-1950) in zijn bloemlezing uit de geschriften van de romanticus bij uitstek Novalis (pseudoniem van Friedrich Leopold von Hardenberg (1772-1801). Van der Leeuw wijst erop dat de romanticus zowel achterwaarts als om zich heen ziet, maar ook voor zich uit naar de toekomst. Zo ontdekt de romanticus dat de "eerwaardige voortijd" het "verloren paradijs" blijkt te zijn, het heden "een droevig schouwspel" is, "waarin de lage machten heerschen"; de toekomst is "het gehoopte en verwachte herstel, de verlossing, die de vrijheid en de heerschappij van de liefde brengt"[226]. In deze romantische geschiedbeschouwing is in grote trekken die van de apocalyptiek te herkennen.

Andere kenmerken van de Romantiek zijn de waardering voor de natuur en de natuurbeleving, het geloof in de kracht van ideeën en idealen, een verlangen naar het goddelijke en de behoefte aan heldenverering die zich onder andere uitte in het weven van mythen rond bepaalde persoonlijkheden (Napoleon, Laurens Janszoon Koster).

De Romantiek is voor een belangrijk deel te verklaren vanuit de grote politieke en maatschappelijke veranderingen van die tijd. De Verlichting en vooral de Franse Revolutie brachten vele tradities die eeuwenlang hoog en heilig werden gehouden aan het wankelen. Allerlei zekerheden in godsdienst, moraal, staatkunde en maatschappelijk leven vielen weg, waardoor de mens zich bewust werd van zijn "historiciteit" en "individualiteit". Vanwege de volksaard was de Nederlandse Romantiek realistischer van karakter dan elders. De Romantiek als cultuurhistorische stroming kwam in ons land onder meer tot uiting in de Réveilbeweging, die het religieuze gevoelsleven sterk accentueerde als reactie op het rationalistisch supranaturalisme in de heersende theologie.

De Romantiek als tegenbeweging heeft zich voornamelijk verzet tegen het vooruitgangsoptimisme en het rationalisme van de Verlichting. Maar deze verzetsbeweging heeft de Verlichting niet wezenlijk kunnen overwinnen, omdat ze daartoe de innerlijke kracht miste. De oorzaak van die machteloosheid lag in het feit dat de Romantiek meer door de geest van

---

[222] Isaac da Costa, *Israël en de Volken; een overzicht van de geschiedenis der Joden tot op onzen tijd*, Haarlem 1849.

[223] Cf. Jaap Meijer, *Martelgang of Cirkelgang. Isaac da Costa als Joods romanticus*, Paramaribo 5715/1954; W.J. Aalders gebruikt de term "identiteitsphilosophie", zie: W.J. Aalders, "Novalis", in: W.J. Aalders, *Groote Mystieken*, twee delen, Baarn 1913-1914, deel II, Baarn 1914, 241-288, 270.

[224] Cf. K. Lankheit et al., "Romantik" , in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 5. Band, 1177.

[225] G. van der Leeuw, *Uren met Novalis*, Baarn s.a., 15.

[226] *Ibidem*, 57.

de Verlichting was bepaald dan zij zelf besefte[227]. De achttiende eeuw had de relativiteit van de moraal onderstreept en haar losgeweekt van de christelijke geloofswaarden. Daardoor ontstond er als consequentie daarvan in de periode van de Romantiek de tendens om in de individuele mens het criterium voor de morele waarden te zoeken. De ontwikkeling van deze optimistische visie op de mens, die haar wortels heeft in het Humanisme en in de Verlichting nog werd versterkt, liep in de Romantiek bij een aantal schrijvers dat ook in Nederland werd gelezen, zoals Jean Jacques Rousseau (1712-1778), Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), Lord Byron (1788-1824) uit op een cultus van het ego, waardoor de autonomie van de mens werd benadrukt en hij in het middelpunt van de theologische aandacht werd geplaatst[228]. Andere elementen uit de Verlichting die continïteit vonden in de Romantiek waren onder andere het sentimentele subjectivisme, een gematigd rationalisme[229] en de fysico-theologie die in de schoonheid van natuur en kosmos de bewijzen zag van de goedheid, wijsheid en rechtvaardigheid van God[230].

2. Het Réveil

Het Réveil als Europees verschijnsel kan gedefinieerd worden als een godsdienstige opleving gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw, vooral binnen het protestantisme[231]. Verschillende vertegenwoordigers van de Romantiek in ons land waren betrokken bij deze geestelijke opwekkingsbeweging. Voor de Nederlandse situatie kan het Réveil nauwkeuriger worden gedateerd: het begin rond 1815 en het eind omstreeks 1865[232]. Vrijwel gelijktijdig manifesteerden zich in verschillende Europese landen geestelijke opwekkingsbewegingen. Maar de ontstaansgeschiedenis en het karakter van die bewegingen waren van land tot land verschillend. Factoren die daarin een voorname rol hebben gespeeld, waren: de politieke verhoudingen, de kerkelijke toestanden, de nationale geschiedenis. Ondanks deze verschillen waren er ook vele punten van overeenkomst, die voor een deel te verklaren zijn vanuit de openheid voor onderlinge beïnvloeding[233].

In velerlei opzicht was het Réveil een voortzetting van het protestantse Piëtisme van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw. Tot de directe voorgeschiedenis van het Réveil dienen onder andere gerekend te worden de geschiedenis van de Moravische Broeders en de Herrnhutters, Johann Kaspar Lavater (1741-1801) en zijn correspondentiekring, het

---

[227] Cf. G.C. van Niftrik, *De vooruitgang der mensheid*, Nijkerk 1966, 83-121.
[228] Cf. H.G. Schenk, *De geest van de Romantiek*, Bilthoven 1966, 117-142.
[229] Cf. O. Noordenbos, "De Verlichting. Rationalisme en sentimentaliteit", in: Jan en Annie Romein, *De Lage Landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk*, 8e dr., Amsterdam 1979, 394-407, 400-406 (*De Lage Landen bij de zee*).
[230] Cf. J.A.B. Jongeneel, *Het redelijk geloof in Jezus Christus. Een studie over de wijsbegeerte van de Verlichting*, Wageningen 1971, 218-219.
[231] Cf. E.G. Rusch, "Réveil", in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 5. Band, 1077-1078; M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*; Armand Fiolet, *Een kerk in onrust om haar belijdenis*, 97-121; O. Noordenbos, "Romantiek en Réveil", in: Jan en Annie Romein, *De Lage Landen bij de zee*, 454-469; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 71-88; K.H. Roessingh, *Verzamelde Werken*, deel I, 43-60; B. Reymond, "Coup d'oeil sur la presse protestante de Paris, 1819-1834", in: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français* 129, Paris 1983, 369-402; H. Homann, "Kulturprotestantismus – Zum Problem moderner Religion", in: J. Bergmann u.a. (Hg.), *Religion und Kultur*, Opladen 1993, 169-190; H. Lehmann, "Neupietismus und Säkularisierung. Beobachtungen zum sozialen Umfeld und politischen Hintergrund von Erweckungsbewegung und Gemeinschaftsbewegung", in: H. Lehmann (Hg.), *Protestantische Weltsichten. Transformationen seit dem 17. Jahrhundert*, Göttingen 1998, 81-104.
[232] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 8.
[233] CF. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 71.

werk van de Deutsche Christentumsgesellschaft[234]. Eén van de voornaamste wortels van het Réveil is het Methodisme, dat in de achttiende eeuw door de invloed van de gebroeders John (1703-1791) en Charles (1707-1788) Wesley en George Whitefield (1714-1770) in Engeland opkwam als reactie op en protest tegen de daar heersende religieuze en morele verslapping, de formalistische kerkelijkheid binnen de Anglicaanse Kerk en de toenemende ontkerkelijking. De Engelse industrieel Richard Wilcox, een methodist uit de school van Whitefield, de Schot Robert Haldane (1764-1842), een baptist en de Schot Henry Drummond (1786-1868), ook een methodist, kwamen vanaf begin 1816 kort na elkaar als evangelist te Genève. Daar hadden zij grote invloed op een aantal theologiestudenten, zoals Henri Abraham César Malan (1787-1864), Paul Ami Isaac David Bost (1790-1874), Louis Gaussen (1790-1863), Jean Henri Merle d'Aubigné (1794-1872), de gebroeders Frédéric (1794-1863) en Adolphe (1802-1856) Monod. Drie jaar eerder had Madame de Krüdener (Barbara Juliana von Krüdener-Von Vietinghoff) (1764-1824)[235] nieuw leven ingeblazen in een bijbelkring van theologiestudenten te Genève, die onder invloed van het herrnhutter Piëtisme was ontstaan[236]. Later kwamen bij de genoemde groep studenten nog Jean Charles Isaac Secrétan en Alexandre Rodolphe Vinet (1797-1847).

De centrale dogmata in de theologische opvattingen van het Zwitserse Réveil waren: de godheid van Christus, de rechtvaardiging door het geloof alleen, de verzoening door voldoening, de predestinatie[237] en de goddelijke inspiratie van de Heilige Schrift; vooral op de laatste twee werd de nadruk gelegd[238]. Vanuit Zwitserland met als kernen Lausanne, Neuchâtel en in het bijzonder Genève, verbreidde het Réveil zich over Frankrijk (door de gebroeders Frédéric en Adolphe Monod) en Nederland[239].

Hoewel de Duitse Erweckung op zichzelf niet sterk internationaal georiënteerd was, hadden het Deutsche Christentumsgesellschaft en de Evangelische Broedergemeente (herrnhutters), die beide op het ontstaan en de verdere ontwikkeling van de Erweckung veel invloed hadden, wel allerlei contacten in het buitenland. De Erweckung stond zodoende toch in contact met de Europese Réveilbeweging. In de Rijnstreken met inbegrip van Württemberg en een invloedssfeer tot in Bremen werd de Erweckung gekenmerkt door de oude piëtistische vroomheid. In de Frankische, Markische en Pommerse streken had de Erweckung het karakter van een kerkelijke orthodoxe opleving. In Zuid-Duitsland, met name in Beieren, had de Erweckung zowel een protestantse als een katholieke zijde[240].

Het Zwitserse of Geneefse Réveil heeft op Nederland aanzienlijke invloed uitgeoefend. Het was in die tijd gebruikelijk dat het deel van de Nederlandse aristocratie dat godsdienstige stichting zocht, zich daartoe bediende van Frans-Zwitserse Réveilliteratuur. Ten behoeve van degenen die de Franse taal niet machtig waren, werden verschillende van die stichtelijke geschriften in het Nederlands vertaald. De eerste kennismaking langs deze weg van Nederland met het Zwitserse Réveil dateert van 1821, toen in Leiden de Nederlandse vertaling werd uitgegeven van een brochure van Ami Bost, getiteld: *Genève religieuse en mars*

---

[234] Zie: P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil. Het "Deutsche Christentumsgesellschaft" in Nederland, 1784-1833*, Amsterdam 1975.
[235] Zie: Everard Gewin, *Piëtistische Portretten*, Utrecht 1922, 7-78.
[236] Zie over de geschiedenis van het Frans-Zwitserse Réveil: A. Bost, *Mémoires pouvant servir à l' histoire du Réveil religieux des Églises protestantes de la Suisse et de la France, et à l' intelligence des principales questions théologiques et ecclésiastiques du jour*, trois tomes, Paris 1854-1855; W. van der Zwaag, *César Malan (1787-1864). Prediker van het Frans-Zwitserse Réveil*, Utrecht 1997.
[237] Cf. J.N. Bakhuizen van den Brink en W.F. Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis*, deel IV, 162; H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, deel I, 169.
[238] Cf. H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, deel I, 169.
[239] Cf. A.M. Brouwer, "De oorsprong van het Réveil in Nederland", in: *Stemmen voor waarheid en vrede*, 1912, jg. 49, 38-40.
[240] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 110.

1819. De Nederlandse uitgave is voorzien van een uitgebreid voorwoord van de Leidse predikant Nicolaas Schotsman (1754-1822)[241]. Op deze manier werd in ons land de aandacht op het Zwitserse Réveil gevestigd. Er is nog een andere weg geweest, waarlangs het Zwitserse Réveil invloed in Nederland heeft uitgeoefend. Die weg liep via de Réveilpredikant Jean Henri Merle d'Aubigné, die van 1823 tot 1830 te Brussel hofpredikant van koning Willem I is geweest en met wie daar in 1828 de secretaris van het Kabinet des Konings Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) in aanraking kwam.

Afb. 8. Johann Kaspar Lavater.

Afb. 9. César Malan.

Kenmerkend voor het Europese Réveil was de nadrukkelijke afkeer van en het principiële verzet tegen de Verlichting en haar uitvloeisels, waarvan de invloed juist in het begin van de negentiende eeuw sterk voelbaar was. Het Réveil was een reactie op de tanende invloed van de godsdienst op het maatschappelijke leven, op het rationalisme en liberalisme van de Verlichting met haar optimistische mens- en geschiedbeschouwing en verder op vele zaken die met de Verlichting samenhingen, zoals: deïsme, atheïsme, de theorieën over de vrijheid en gelijkheid van alle mensen, autonomie, het maatschappelijk verdrag, de revolutiegeest, de Neologie en de scheiding van kerk en staat. Tegenover de "geest der eeuw" predikte het vroege Réveil het herstel van het gereformeerde leven met zijn nadruk op de soevereiniteit van God, de godheid van Christus, de zondigheid van de mens, de oproep tot bekering, de verzoening alleen door het bloed van Christus, de theopneustie van de Heilige Schrift. Tegelijkertijd ver-

[241] Zie: hoofdstuk 3, paragraaf V.1.b.

zette het Réveil zich ook tegen een formalistisch Christendom[242]. Het Réveil bracht een heroriëntering op de Bijbel met zich mee, zodat deze van domineesboek weer tot huisboek werd. Met de herontdekking van de Bijbel en de bijbelse boodschap kreeg het vroege Réveil ook belangstelling voor het Joodse volk, waaruit de Messias is voortgekomen. Deze interesse voor het Jodendom uitte zich in het bedrijven van zending onder de Joden[243]. Binnen het kader van de heroriëntering op de Bijbel is ook de herleving van het biblicisme[244] in het Réveil te verklaren. De biblicistische lijn die loopt van Reformatie naar Piëtisme wordt daarmee doorgetrokken. De hernieuwde oriëntatie op de Bijbel betekende voor het Réveil niet in de eerste plaats een herleving van de theologie, maar vooral een persoonlijke herbeleving van de bijbelse waarheden. Aangezien er binnen deze kringen ook een ontwaken was van de belangstelling voor de laatste dingen, kan worden gesteld dat het Réveil eschatologisch gericht was[245]. Als gevolg van die eschatologische belangstelling waren in het Réveil het ventileren van chiliastische denkbeelden en het hanteren van apocalyptische voorstellingen en getallensymboliek zeer levendig. De chiliastische geschriften van Johann Albrecht Bengel (1687-1752) en vooral van de Schotse predikant Edward Irving (1792-1834) trokken sterk de aandacht van het internationale Réveil, ook van het Nederlandse Réveil[246]. In de bijzondere belangstelling voor de geschiedenis, het accent op het gevoelsleven en de godsdienstige ervaring, de eschatologische gerichtheid, de subjectieve aanvaarding van een verinnerlijkt geloof, liggen de aanrakingspunten tussen de Romantiek en het Réveil.

Het Réveil in Nederland is niet alleen door beïnvloeding vanuit het buitenland ontstaan, maar was ook een vrucht van eigen bodem. Tot de directe voorgeschiedenis van het Réveil in Nederland behoort de publicatie van een tweetal gedachtenispreken, die in de zomer van 1819 gehouden zijn door de al eerder genoemde Leidse hervormde predikant Nicolaas Schotsman, onder de titel: *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee hondert Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode*[247]. In dit tweetal preken waarin hij de Nationale Synode te Dordrecht van 1618-1619 herdenkt, spreekt Schotsman de wens uit dat het geloofsbeginsel van het Calvinisme weer tot levensbeginsel van het Nederlandse volk zal worden verheven, zowel in het particuliere als in het publieke leven. Schotsman was een predikant die vooral het volk aansprak. Daarnaast is het de veelzijdige dichter en jurist Willem Bilderdijk geweest, die een krachtige impuls heeft gegeven aan het ontstaan van het Réveil in Nederland door middel

---

[242] Allard Pierson (1831-1896) die door zijn opvoeding het Réveil heel goed van binnenuit heeft leren kennen, karakteriseert in zijn *Oudere Tijdgenooten* (4e dr., Amsterdam 1982, 36) het Nederlandse Réveil als volgt: "Het komt mij voor, dat, hoe zonderling het op het eerste hooren moge klinken, het *Réveil*, wat zijn innerlijk karakter betreft, niet beter gekenschetst kan worden dan als eene richting van orthodoxen, gekeerd tegen orthodoxie (…). Met orthodoxie wordt hier natuurlijk bedoeld, niet een godsdienstig leerstelsel, maar die opvatting van het kristendom, volgens welke het kristendom in de allereerste plaats is een leer, met andere woorden: een geheel van als waarheden te erkennen stellingen, die zoowel een historisch als een dogmatisch karakter dragen".

[243] Cf. M. Elisabeth Kluit, "Israël, knooppunt van het internationale Réveil", in: M. Elisabeth Kluit, *Nader over het Réveil. Vijf schetsen*, Kampen 1977, 134-165 (*Nader over het Réveil*); eerder verschenen in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 22e jg., april 1968, Wageningen 1968, 249-273; F.W.A. Korff en A. van Os (samenstellers), *Gedenkboek, uitgegeven bij de herdenking van het 50-jarig bestaan der Nederlandsche Vereeniging voor Israël*, s.l. 1911. Abraham Capadose, Isaac da Costa en zijn vrouw Hanna da Costa-Belmonte, zelf alle drie van joodse origine en overtuigde aanhangers van het Réveil, waren op 20 oktober 1822 overgegaan naar het Christendom.

[244] Zie: R.B. Evenhuis, *De biblicistisch-eschatologische theologie van J.A. Bengel*, Wageningen 1931, 52-53, 239; Martin Kähler, *Geschichte der protestantischen Dogmatik im 19. Jahrhundert*, München 1962, S. 28-30, 155-167; G. Gloege, "Biblizismus" , in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 1. Band, Tübingen 1957, S. 1262-1263.

[245] Cf. M. Elisabeth Kluit, "Internationale invloeden in de voorgeschiedenis van het Réveil in Nederland", in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 1963, deel XLV, nieuwe serie, 's-Gravenhage 1963, 33-52, 33; M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 243.

[246] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 123; 290; 397. Zie ook : C.E. te Lintum, *Willem de Clercq, de mensch en zijn strijd*, Utrecht 1938, 80-81; W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*, Amsterdam 1999, 244-245.

[247] Zie hoofdstuk 3.

van zijn privatissimum in de vaderlandse geschiedenis te Leiden aan een kleine groep aristocratische intellectuelen[248]. Het privatissimum van Bilderdijk heeft tien jaar geduurd (1817-1827). In die jaren hebben ongeveer veertig studenten voor langere of kortere tijd zijn colleges gevolgd. Verschillenden van hen hebben later een belangrijke positie bekleed in het politieke, kerkelijke of maatschappelijke leven. We noemen: Isaac da Costa, Abraham Capadose (1795-1874)[249], Willem van Hogendorp (1795-1838)[250] en zijn broer Dirk, Guillaume Groen van Prinsterer, Jacob van Lennep, Pieter Jacob Elout van Soeterwoude (1805-1893). In zijn colleges bestreed Bilderdijk de humanistische Verlichtingsvisie op de geschiedenis en bracht tegelijkertijd zijn contrarevolutionaire en conservatief-christelijke denkbeelden onder de aandacht[251].

Het Nederlandse Réveil, door Allard Pierson aangeduid als "de romantische school van Duitschland in het Nederlandsch Protestantsch overgezet"[252], was niet een op zichzelf staand gebeuren. De Nederlandse afdeling van het Deutsche Christentumsgesellschaft vormde een schakel tussen Piëtisme en Réveil en heeft daarmee een belangrijke plaats in de voorgeschiedenis van het Réveil in Nederland[253]. Toch droeg het in meer dan één opzicht een geheel eigen karakter. Ook in ons land kreeg het Réveil een eigen kleur door de nationale geschiedenis, de kerkelijke toestanden en de politieke verhoudingen. De vertegenwoordigers van het Réveil in Nederland hebben eveneens krachtig geprotesteerd tegen de geest van de Verlichting en tegen het rationalisme en liberalisme in kerk, staat en maatschappij. Daarbij heroriënteerden zij zich op de inhoud van de klassieke, gereformeerde belijdenisgeschriften en vonden ze aansluiting bij het bevindelijke geloofsleven van de Nadere Reformatie. Hoewel het Nederlandse Réveil herstel van de gereformeerde leer predikte en in een lange, telkens hernieuwde strijd ijverde voor de herleving van het oudprotestantse dogma, heeft de Leidse hoogleraar Johannes Henricus Scholten (1811-1885)[254] in de "Voorrede" op zijn *De leer der Hervormde Kerk* in een lange lijst van voorbeelden niettemin aangetoond, dat er bij de voormannen van het Réveil een aantal afwijkingen van de gereformeerde leer is geweest[255]. Scholten noemt in

---

[248] Bilderdijk begon zijn privatissimum in de achterkamer van zijn huis op het adres Hooigracht 33 (1817-1818), vervolgens ontving hij zijn studenten in een niet meer bestaand pand aan de Garenmarkt (1818-1819), daarna gaf hij zijn colleges op het adres Rapenburg 37 (1819-1823) en tenslotte in het huis Oude Singel 86 (1823-1827). In 1827 verhuisde Bilderdijk van Leiden naar Haarlem, waar hij op 18 december 1831 overleed.

[249] Zie voor een biografie: hoofdstuk 7, paragraaf II.

[250] Zie voor een biografie: hoofdstuk 4, noot 112.

[251] Cf. Willem Bilderdijk, "Gedachten omtrent de toekomst en 't Koningrijk van Christus", in: Willem Bilderdijk, *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud*, twee delen, Amsterdam 1833, deel II, 95-145, 95-110; Is. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk. Eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter en schriften*, Haarlem 1859, 328; L.H. Wagenaar, *Het "Réveil" en de "Afscheiding", bijdrage tot de Nederlandsche Kerkgeschiedenis van de eerste helft der XIX eeuw*, 67-69; H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter*, Kampen 1906, 188-191.

[252] Allard Pierson, *Oudere Tijdgenooten*, 189.

[253] Zie: P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil*.

[254] Johannes Henricus Scholten (1811-1885) was één van de belangrijkste voormannen van de moderne richting in de theologie in Nederland in de negentiende eeuw. Van 1843 tot 1881 was hij hoogleraar in Leiden. In zijn *De leer der Hervormde Kerk* (1848-1852) probeert hij de belijdenis der vaderen te interpreteren met behulp van het moderne wijsgerige denken. Vooral het idealisme van Hegel boeide hem. Cf. G. Brillenburg Wurth, *J.H. Scholten als systematisch theoloog*, 's-Gravenhage 1927.

[255] J.H. Scholten*, De Leer der Hervormde Kerk in hare Grondbeginselen, uit de Bronnen voorgesteld en beoordeeld*, twee delen, Leyden 1848-1852, deel I, Leyden 1848, v-xxvii, x-xxvii, en uitgebreider in de "Voorrede" op de 2e druk van deel I, Leyden 1850, v-lii, vii-xli; zie ook: K.H. Roessingh, *Verzamelde werken*, deel I, 52-53. Groen van Prinsterer heeft zich verweerd tegen de beschuldigingen van J.H. Scholten, dat hij niet goed gereformeerd en niet goed protestants zou zijn (nogal arminiaans en roomsgezind) in zijn brochure: *Repliek aan Dr. J.H. Scholten, hoogleeraar te Leiden*, Amsterdam 1849, ook verschenen als: G. Groen van Prinsterer, "Kerkelijk Staatsrecht", in: G. Groen van Prinsterer, *Grondwetsherziening en Eensgezindheid*, Amsterdam 1849, 403-474, 403-451. Da Costa heeft met dat verweer zijn instemming betuigd in een brief aan Groen van 9 september 1849 (in: I. da Costa, *Brieven van Mr. Isaac da Costa, deel I (1830-1849)*, Amsterdam 1872, 361-365, 363); zie: G.J.

zijn "Voorrede": Groen van Prinsterer, Capadose en Da Costa. Bij de laatstgenoemde wijst hij overigens niet op diens chiliastische denkbeelden en voorstellingen, die in de gereformeerde dogmatiek geen locus hebben.

Aangezien het denken van het vroege Nederlandse Réveil sterk verwant is aan dat van de Romantiek is een idealisering van het nationale calvinistische verleden en een warme gezindheid voor het Oranjehuis in deze kring in het geheel niet vreemd. In de Nederlandse Réveilkringen werd de religie ervaren met heel de intensiteit van het gemoedsleven, terwijl de waardering van dogma en kerk ondergeschikt werd geacht aan de "orthodoxie des harten"[256]. Het individualisme in de geloofsbeleving van de Réveilvrienden en hun zekere mate van heterodoxie zijn de natuurlijke gevolgen van hun theologiserend gevoel geweest[257]. Het is goed om er ook oog voor te hebben, dat er ten gevolge van het genoemde individualisme binnen het Réveil stromingen zijn geweest, die als onkerkelijk en anticonfessioneel moeten worden aangeduid[258]. De godsdienstige pluriformiteit van het Réveil in ons land betekende dus niet alleen dat er verschillende stromingen naast elkaar voorkwamen, maar ook dat er binnen die stromingen naast en door elkaar heen zich de volgende elementen voordeden: enerzijds een heroriëntering op de inhoud van de gereformeerde belijdenisgeschriften en het zoeken en vinden van aansluiting bij het bevindelijke geloofsleven van de Nadere Reformatie, en anderzijds het vertonen van een zekere mate van heterodoxie. Allard Pierson heeft die stromingen zeer waarschijnlijk voor ogen gehad, toen hij het Nederlandse Réveil als volgt karakteriseerde: "Zij legde al den nadruk op het kristelijk gemoedsleven en op de kristelijke praktijk, en beschouwde een zekere mate van orthodoxie, begrepen in deze hoofdsom: Godheid van Kristus, zijn plaatsvervangend Lijden, Ingeving der heilige schrift, niet als grondslag, maar als korrelaat van het kristelijk gemoedsleven. Zij, die het kristendom van de meer mystische en esthetische zijde opvatte, zeide niet: wie (in den omschreven zin) orthodox is, is kristen, is wedergeboren, maar: wie wedergeboren is, is of wordt eerlang orthodox"[259].

Een andere belangrijke ontwikkeling in de ontstaansgeschiedenis van het Nederlandse Réveil is de herleving van het missionair bewustzijn, dat tegen het einde van de achttiende eeuw vooral door Engelse impulsen in brede kringen van Europa ontwaakte. In Nederland leidde dit in 1797 tot de oprichting van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap met de arts Johannes Theodorus van der Kemp[260] als centrale figuur. Het Nederlandsch Zendeling-Genootschap, dat op instigatie van de London Missionary Society is opgericht, was evenals haar Engelse voorbeeld interkerkelijk van karakter. Het Amsterdamse Partikulargesellschaft van het Deutsche Christentumsgesellschaft ging rond 1800 een belangrijke rol spelen in de zendingsbeweging die zowel binnen als buiten Nederland op gang kwam. Men verzorgde bijvoorbeeld de formele contacten tussen het Nederlandsch Zendeling-Genootschap en het centrum van het Deutsche Christentumsgesellschaft te Bazel. Tevens legde het gezelschap verbindingen tussen die kringen in Nederland, waarbinnen zich ten gevolge van het nieuwe

---

Vos, *Groen van Prinsterer in zijn tijd. Studiën en schetsen op het gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis*, twee delen, Dordrecht 1886-1891, deel I. 1800-1857, Dordrecht 1886, 286; T. de Vries, *Mr. G. Groen van Prinsterer. Een bibliografie*, Utrecht 1908, 89-90.

[256] Allard Pierson, *Oudere Tijdgenooten*, 199.

[257] Cf. K.H. Roessingh, *Verzamelde werken*, deel I, 50.

[258] Cf. H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, deel I, 169.

[259] Allard Pierson, *Studiën over Johannes Kalvijn (1527-1536)*, Amsterdam 1881, 9.

[260] Johannes Theodorus van der Kemp (1748-1811) studeerde in Leiden geneeskunde. Na in zijn studietijd van zijn geloof te zijn afgedwaald, kwam hij in 1791 tot bekering. Hij behoorde in 1797 tot de oprichters van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap. Van der Kemp werd zelf door de London Missionary Society als zendeling uitgezonden naar Zuid-Afrika. Zie: J.P. Moet, *C.M. van der Kemp (1799-1862) inzonderheid als Réveil-figuur*, Vlaardingen 1948.

missionaire élan een godsdienstige opwekking voordeed en vergelijkbare kringen in het buitenland die bij het Deutsche Christentumsgesellschaft aangesloten waren[261].

Aanvankelijk had het Réveil weinig aandacht voor maatschappelijke problemen en filantropisch werk. Men concentreerde zich liever op de geestelijke armoede. Met het maatschappelijk werk zoals dat in Nederland onder andere door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bedreven werd, wilde men niets te maken hebben[262]. Isaac da Costa bijvoorbeeld zet zich in zijn *Geestelijke Wapenkreet* met nadruk af tegen "al die verderflijke Maatschappijen en Genootschappen, die onder den naam van *Zedelijke Verbetering* de kracht der Evangelische heiligmaking willen wegnemen, en die onder den naam van Algemeen Nut alle standen gelijkelijk rampzalig maken en ontchristenen"[263]. Na 1830 kreeg het Europese Réveil vastere vormen in kerkelijk, staatkundig en maatschappelijk opzicht. Er is bijna geen terrein van evangelisatie, zending, maatschappelijk werk en filantropie te noemen, waar niet gearbeid is door de mensen van het Réveil. Aan de christelijke praktijk werd op velerlei wijze gestalte gegeven: evangelisatie, zending onder de Joden, oprichting van zondagsscholen, stichting van tehuizen voor verwaarloosde jongeren, bestrijding van alcoholmisbruik, verbetering van het onderwijs, strijd voor een school met de Bijbel, zorg voor zieken en gevangenen. De Nederlandse pionier van de inwendige zending is Ottho Gerhard Heldring (1804-1876), de hervormde predikant uit Hemmen bij Zetten in de Betuwe, die vanaf 1845 allerlei vormen van maatschappelijk werk heeft georganiseerd. Hij werd bij zijn werkzaamheden krachtig gesteund door de Christelijke Vrienden, een groep vooraanstaande figuren uit het Réveil die zich bezighield met allerlei vraagstukken op het gebied van kerk, onderwijs, zending en filantropie. Van 1845 tot 1854 kwamen ze tweemaal per jaar onder voorzitterschap van Guillaume Groen van Prinsterer in Amsterdam samen. In deze kringen was men al eerder begonnen met evangelisatie onder de hogere standen en het verschaffen van particuliere hulp aan armen. Door Heldrings initiatieven werd het christelijk-maatschappelijk werk echter voor het eerst door een aantal hiertoe opgerichte verenigingen ter hand genomen.

Conform het verzet tegen de optimistische visie op de menselijke natuur van de Verlichting ging het voor de mannen en vrouwen van het Réveil bij hun maatschappelijk werk niet om heropvoeding tot deugdzaamheid. Men was overtuigd van de absolute verdorvenheid van de mens, een toestand waaruit alleen Christus verlossing brengen kan. Hun maatschappelijk werk had als doel de zedelijk ontspoorden en verwaarloosden met de vernieuwende krachten van het Evangelie in aanraking te brengen. Toen de Christelijke Vrienden in 1854 aan het eind van de twintigste vergadering uiteengingen, was er veel tot stand gebracht. Maar het hoogtepunt van het Nederlandse Réveil was toen eigenlijk al voorbij en bevond het zich in zijn nadagen[264].

Het Réveil in Nederland heeft een drietal belangrijke kernen gehad: in de eerste plaats het Amsterdamse Réveil, waarvan Willem Bilderdijk de voorbereider was en Isaac da Costa de centrale figuur en dat getypeerd kan worden als poëtisch, profetisch en eschatologisch[265]; vervolgens het Haagse Réveil met Guillaume Groen van Prinsterer als hoofdpersoon, dat meer

---

[261] Cf. P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil*, 151; M. Elisabeth Kluit, "Internationale invloeden in de voorgeschiedenis van het Réveil in Nederland", in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 1963, nieuwe serie, deel XLV, nieuwe serie, 41-45.

[262] Cf. Bernard Kruithof, ""In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen". Het Réveil en de sociale noden", in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800, Themanummer: Het Réveil in de praktijk*, juni 2002, jg. 25, nr.56, Kampen 2002, 4-16, 7-8.

[263] Isaac da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*, Rotterdam 1825, 8. Zie: hoofdstuk 6, paragraaf VI.

[264] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 473-480; zie voor de activiteiten en de leden van de Christelijke Vrienden ook: W. van Oosterwijk Bruyn, *Het Réveil in Nederland, in verband met de vergaderingen der Christelijke Vrienden te Amsterdam*, Utrecht 1890.

[265] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 125-172; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 75-88.

ecclesiologisch, confessioneel en politiek was ingesteld[266]; en in de derde plaats het Rotterdamse Réveil, dat een sterk piëtistisch karakter droeg en zijn middelpunt vond in de godsdienstige samenkomsten ten huize van Paulus Jacob Baron van Zuylen van Nijevelt (1775-1855)[267]. Aanvankelijk bleef het Réveil in Nederland goeddeels beperkt tot de aristocratische kringen in Amsterdam, 's-Gravenhage en Rotterdam, waar huiselijke bijeenkomsten tot bijbelstudie, godsdienstige stichting en gebed, de zogenaamde réunions of "soirées religieuses" naar Frans-Zwitsers voorbeeld in zwang kwamen. Lagere strata ontbraken in de aristocratische gezelschappen niet geheel, maar ze traden er niet op de voorgrond[268]. Toch waren het de lagere sociale klassen die de verbindende schakel vormden tussen Piëtisme en Réveil[269].

Afb. 10. Guillaume Groen van Prinsterer.

[266] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 173-205; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 89-96.
[267] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 206-208. Paulus Jacob Baron van Zuylen van Nijevelt (1775-1855), oudzeeofficier te Rotterdam, stelde in de jaren twintig van de negentiende eeuw zijn woning open voor godsdienstige samenkomsten. Feitelijk was de vrouw des huizes, J.J.Th. van Zuylen van Nijevelt-Bichon (1777-1827) degene die in deze Rotterdamse Réveilkring de toon aangaf. P.J. van Zuylen van Nijevelt was een broer van C. van Zuylen van Nijevelt (1777-1831), die in Den Haag woonachtig was. Deze secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken behoorde tot het Haagse Réveil.
[268] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 197-198.
[269] Cf. P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil*, 201-225.

Het Réveil als geestelijke opwekkingsbeweging is van grote betekenis geweest voor het kerkelijk, staatkundig en maatschappelijk leven in ons land. De bezieling waarmee de mannen en vrouwen van het Réveil op die terreinen gelovig werkzaam zijn geweest, klinkt na in de poëtische roepstem van Isaac da Costa:

Europe! schud de kluisters af
van goud- en machtzieke onverlaten!
Breng weêr uw Kerken en uw Staten
Aan Christus Opperherderstaf.
Breekt de outers[270] af der vreemde goden,
Herboren Evangelieboden!
En vorsten! staaft zoo grootsch een werk!
Vreest, vreest geen volksverleiders langer,
Hoe ook van schrikontwerpen zwanger!
God maakt op nieuw de Zijnen sterk!

O Nederland! Gij zult eens weêr
Het Israël van 't Westen worden!
God zal uw kerk met licht omgorden,
Uw Koningen met Davids eer![271]

[270] Altaren.
[271] I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*, 30; het gedicht dat deel uitmaakt van Da Costa's brochure *Geestelijke Wapenkreet* is onder dezelfde titel opgenomen in Da Costa's *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 111-115, citaat op bladzijde 113-114.

TWEEDE HOOFDSTUK

IN STRIJD OM DE BELIJDENIS

I. Inleiding

Zoals overal in Europa wilde ook het Nederlandse volk in de eerste jaren na de Franse Tijd niets liever dan vrede en rust op politiek en maatschappelijk gebied. In ons land betrof dat algemeen verlangen ook de terreinen van godsdienst, theologie en kerk. Door de ervaringen van het recente verleden mild geworden en bevreesd voor uitersten, was men gekant tegen zowel de Neologie van de rationalistische theologen als de orthodoxie van de Dordtse vaderen. Calvinistische dogmata als de menselijke onmacht om het geestelijk goede te doen, de doemwaardige toestand van de mens voor God, de dubbele predestinatie, de vergelding door God van de aangeboren en werkelijke zonden met tijdelijke en eeuwige straffen, werden door velen niet meer aanvaard, op zijn minst verzwegen of door anderen openlijk aangevallen als een leer "vervreemd van Gods woord"[1], of gekarakteriseerd als "ene lange, kunstig aaneengeschakelde, keten van drieste godgeleerde bepalingen, van voor deugd en geluk onvruchtbare, ja, ongerijmde, maar door bijgeloof, geestelijke heerschzucht en ouderdom, vastgeklonkene en geheiligde geloofsstukken"[2].

Binnen het kader van de doorgaande verwerkelijking van de Verlichtingsidealen hier te lande werd in de jaren na de Franse overheersing op grote schaal de goddelijke openbaring vereenzelvigd met de menselijke rede. De aandacht was verschoven van het goddelijk mysterie naar het menselijk handelen. Men voelde zich het meest behaaglijk bij een Christendom dat uitsluitend diende als stimulans tot een deugdzaam leven. De evangelisch-lutherse predikant te Haarlem, Johannes Conradus Andreas Sander[3], was bijvoorbeeld één van de vele theologen voor wie godsdienst gelijkstond aan zedelijkheid; in een prijsverhandeling omschreef hij het doel van het menselijk leven als volgt: "zedelijkheid, deugd, is het hoogste doel, waartoe God den mensch geschapen heeft"[4].

---

[1] L. Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw*, Amsterdam 1912, 266.

[2] R. Posthumus, *Leerrede ter Nagedachtenis van den Wel Eerw. zeer gel. Heer, P. Brouwer PZ., in leven Emeritus Predikant der Hervormde Gemeente te Blija en Hogebeintum; uitgesproken te Blija den 13 den Junij 1830. Door R. Posthumus, Predikant der Hervormden te Waaxens en Brantgum. Met eenige Aanmerkingen en Bijlagen*, Leeuwarden 1831, 23.

[3] Johannes Conradus Andreas Sander (1778-1838) was evangelisch-luthers predikant te Zaandam (1804) en Haarlem (1821-1838). Deze supranaturalist zag de Bijbel als een "Goddelijk Onderwijsboek", als "eene levende beeldspraak, waarin Gods wijs, liefderijk en regtvaardig wereldbestuur ons is afgebeeld" (J.C.A. Sander, *De Bijbel en het menschelijk Leven, elkander ophelderende Openbaringen Gods*, Amsterdam 1821, 1, 16; zie ook: Th. A. Fafié, "De bijbelbeschouwing van Ds. J.C.A. Sander (1778-1838)", in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis*, 1988, nr. 3, Haarlem 1988, 17-26).

[4] J.C.A. Sander, *Over den Invloed der Geloofsformulieren of zoogenaamde Symbolische Boeken in de Protestantsche Kerken. (Eene Proeve ter Beantwoording der door Teylers Godgeleerd Genootschap, in 1817 over dit Onderwerp uitgeschrevene, Prijsvraag)*, Koog aan de Zaan 1825, 121 (*Over den Invloed der Geloofsformulieren*).

De toonaangevende theologen uit die tijd leerden tegenover de theologie van de rationalisten een gematigd rationalistisch supranaturalisme, waarbij ze zoveel mogelijk probeerden de in hun ogen scherpe kanten van het gereformeerde leerstelsel af te slijpen. Zij preekten bij voorkeur over de goedheid van Christus, die door wonderen Zijn macht had getoond en de mensen had gewezen op de noodzaak van wedergeboorte, bekering, geloof en levensheiliging. Het aantal hervormde predikanten dat toendertijd de Drie Formulieren van Enigheid geringschatte, was groot. Paulus Wilhelmus Brouwer[5] bijvoorbeeld, vele jaren gereformeerd predikant te Maassluis, bestreed de leer van de triniteit, met name de persoonlijkheid van de Heilige Geest en de godheid van de Zoon. Samuël Magnet[6], gereformeerd predikant te Raamsdonk, achtte de leer van de verzoening door het bloed van Jezus Christus als onbestaanbaar met de liefde van God. En Gerardus Benthem Reddingius[7], gereformeerd predikant te Assen, verwierp de zondeloosheid van Jezus. Zelfs het orthodoxe *Zondag-Blad voor de Gereformeerden* wist in de beginjaren van de Franse Tijd ter verdediging van de predestinatieleer van de Hervormde Kerk geen ander argument aan te voeren dan dat de leer van de vrije wil evengoed als de leer van de predestinatie tot onaannemelijke gevolgtrekkingen leidt. Bij de vergelijking van beide dogmata stelt het *Zondag-Blad* dat hier kennelijk in verlegenheid is: "Er blijven, wij kunnen en willen dit niet ontkennen, zwaerigheeden overig, welke wij niet kunnen oplosschen; er zijn diepten in, welke wij niet doorgronden kunnen. Maar, in het leerbegrip der geenen, die eene *volstrekte Voorverordineering* ontkennen, liggen ook zwaerigheeden, zelfs meerdere en grootere, dan in het onse"[8].

In deze theologische gedachtewereld paste een godsdienstige verdraagzaamheid en een gezindheid van kerkelijke verbroedering, die de grenzen van de kerkgenootschappen overschreden. De sfeer waarin het verlangen naar kerkelijke verbroedering en vereniging van alle protestanten opkwam, bleek ook een voedingsbodem te zijn voor een toenemende weerstand tegen de gereformeerde belijdenisgeschriften, die, zo redeneerde men, in plaats van de kerkelijke eenheid te bevorderen juist de verdeeldheid in de hand werkten. Daarbij werd benadrukt dat het tot de grondbeginselen van de Hervorming behoort dat de Bijbel de enige bron van kennis en de enige regel van geloof en leven is. Na de "slaking der boeijen, door menschelijk gezag gesmeed"[9], teweeggebracht door de reformatoren, diende men ervoor te waken dat er na het herstel van het uitsluitend gezag van de Bijbel geen nieuwe banden aangelegd werden. Men vroeg zich af met hoeveel "regt, of onregt" de Synode van Dordrecht de "*Formulen van*

---

[5] Paulus Wilhelmus Brouwer (1758-1834) was gereformeerd predikant te Sleeuwijk 1784, Dreischor 1788 en Maassluis 1797. De opvattingen van Brouwer waren op verschillende punten in strijd met de kerkleer. Hij publiceerde o.m.: *Zestal Leerredenen over 's Heilands Verzoeking in de Woestijn* (Arnhem 1823), meer wijsgerig-theologische verhandelingen dan preken; het geruchtmakende *De Bijbelleer aangaande den Persoon van Jezus Christus in het Licht gebracht* (Arnhem 1826), waarin hij betoogt dat Jezus Christus een geschapen wezen was. In een classicale vergadering te Rotterdam werd Brouwer naar aanleiding van dit geschrift hevig aangevallen en wilde men er een synodale zaak van maken, maar de synode wees dit van de hand.

[6] Samuël Magnet (1747-1831) was gereformeerd predikant te Almkerk en Emmikhoven 1773 en te Raamsdonk van 1774 tot 1831. Magnet schreef een brochure, getiteld: *Gods oorspronkelijke genadige Menschenliefde, volgens de Leer van Jezus Christus en zijne Apostelen* (Dordrecht 1827), waarin hij de "hoofdwaarheid" ("Voorberigt", iii) van zijn prediking publiceert. Uitgaande van de woorden "God is liefde" (I Johannes 4:8) verwerpt hij de gereformeerde predestinatieleer (7) en ontkent hij in een rationalistisch-moralistisch betoog de gereformeerde opvatting dat God de Vader het object van de verzoening zou zijn en Zijn liefde zich niet tot alle mensen zou uitstrekken (13). Magnets brochure, die inging tegen de gereformeerde belijdenis, riep veel weerstand op.

[7] Gerardus Benthem Reddingius (1774-1844) was gereformeerd predikant te Minnertsga 1795, Schildwolde 1796, Waardenburg 1807 en Assen 1809. Benthem Reddingius heeft veel gepubliceerd. Een groot deel van zijn oeuvre is gewijd aan bijbelexegese. Zijn postillen voor de catechismusprediking zijn veel gebruikt. Door het uitgeven van brochures over allerlei onderwerpen betreffende het dagelijks leven, wilde hij een bijdrage leveren aan de volksopvoeding. In theologisch opzicht was hij een aanhanger van het rationalistisch supranaturalisme.

[8] […..], "Verdeediging van de leer der Hervormde Kerk, omtrent de Praedestinatie", in: *Zondag-Blad voor de Gereformeerden*, deel II, no. CV, zondag 10 november 1799, Amsterdam 1799, 355-362, 361.

[9] *Ibidem*, 145-146.

Overeenstemming" als "kenmerkende leuzen van ons Kerkgenootschap" heeft ingevoerd[10]. Veel protestanten hadden het gevoel dat gelegenheidsgeschriften verheven waren tot exclusief-zaligmakende geloofsformulieren en dat daarmee een nieuwe geestelijke tirannie was ingevoerd. Sander vestigt in de genoemde prijsverhandeling de aandacht op het feilbare karakter van de "symbolische boeken", wanneer hij zich afvraagt, "welk menschenwerk mag op eeuwige duurzaamheid rekenen?"[11].

Een ander bezwaar tegen de gereformeerde belijdenisgeschriften dat veel gehoord werd, was dat door de "heerszucht in religiosis"[12] de vooruitgang van het wetenschappelijk onderzoek ernstig werd gehinderd. Het in de Drie Formulieren van Enigheid vastgelegde geloof maakte ieder verder onderzoek niet alleen overbodig, maar "verbood het als het ware, door de menschelijke rede in zaken des geloofs alle stem te ontzeggen, en zoo alle wijsbegeerte buiten te sluiten, alle verder onderzoek"[13]. Immers, de "arbeid des onderzoeks (…) was volbragt, en alle werkzaamheid ten deze hield op"[14]. Volgens Sander hebben de ontwikkelingen omtrent de Formulieren sinds 1619 ertoe geleid dat "het bestaan der geloofsformulieren of symbolische boeken, niet gunstig, neen allerschadelijkst op de bespiegelende zedelijkheid der gemeenten heeft gewerkt"[15].

In het rumoer rond de gereformeerde belijdenisgeschriften liet ook een dichter zich in negatieve zin uit over de plaats en de status van de Drie Formulieren van Enigheid. Bij monde van een protestant bracht de dichter zijn kritiek op die belijdenisgeschriften als volgt onder woorden:

> (…) smeedt gij zelf een keten,
> Uit heersch- of ijverzucht, voor 't eeuwig vrij geweten?
> Wat heul[16], zoo Hierarchij dat dierbaar pand belaagt,
> Schoon ze op onfeilbaarheid kwanswijs[17] geen glorie draagt?
> Gij voert noch galg, noch rad, in uwe kerkbanieren,
> 't Is waar. Maar ach! gij legt door trotsche Formulieren,
> Het vrij geloof aan band. (…)[18].

De verminderde liefde voor de gereformeerde belijdenisgeschriften heeft ertoe geleid dat het gezag van de "Dordtsche regelen" werd gerelativeerd of in het openbaar verworpen. De "dwang der formulieren" werd niet alleen bestreden door verlichte predikanten als Martinus Theodorus Laurman[19] te Oosterlittens, Johannes van der Linden van Spranckhuysen[20] te Kan-

---

[10] R. Posthumus, "In hoeverre strookt het aanzien en gezag van onze zoogenoemde Formulieren van Eenigheid met de grondbeginsels bij de Hervorming aangenomen en nog door ons geëerbiedigd?", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1821, 2e stuk, "Mengelwerk", 541-549, 542-543. Rinse Posthumus (1790-1859) was hervormd predikant in de Friese plaatsen Waaxens en Brantgum.

[11] J.C.A. Sander, *Over den Invloed der Geloofsformulieren*, 185.

[12] Armand Fiolet, *Een kerk in onrust om haar belijdenis. Een phaenomenologische studie over het ontstaan van de richtingenstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 2e dr., Nijkerk 1953, 21.

[13] J.C.A. Sander, *Over den Invloed der Geloofsformulieren*, 69.

[14] *Ibidem*, 57.

[15] *Ibidem*, 136.

[16] "Wat heul" betekent: "Wat baat het".

[17] "kwanswijs" is een uit het Oudfrans afkomstige uitdrukking voor schijnbaar, quasi; ook geschreven als kwansuis.

[18] Geciteerd bij R. Posthumus, "In hoeverre strookt het aanzien en gezag van onze zoogenoemde Formulieren van Eenigheid met de grondbeginsels bij de Hervorming aangenomen en nog door ons geëerbiedigd?", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1821, 2e stuk, "Mengelwerk", 549.

[19] Martinus Theodorus Laurman (1788-1868) was hervormd predikant te Lellens 1813, Westerbroek 1819 en Oosterlittens 1828-1868. Kerkelijk nam hij een middenpositie in en toonde zich afkerig van de aanhangers van de gereformeerde orthodoxie.

tens en de al genoemde Rinse Posthumus, maar ook door een niet-theoloog als de Groningse jurist Hendrik Willem Hoving. De publieke, geruchtmakende aanval van de laatste op de gereformeerde belijdenisgeschriften zette als reactie daarop pennen in beweging, zowel van de kant van de orthodoxie als van de zijde van het supranaturalisme.

In het vervolg van dit hoofdstuk gaan wij na hoe in de periode 1815-1819 door Hoving in verschillende publicaties een rechtstreekse aanval op de gereformeerde belijdenisgeschriften werd uitgevoerd, hoe zijn geschriften werden ontvangen, hoe de periodieke pers op deze pennenstrijd reageerde en hoe Hoving zich verdedigde. We zullen onderzoeken op welke punten de receptiegeschiedenis van Hovings gedachtegoed een confrontatie laat zien tussen schrijvers met al of niet verlichte denkbeelden.

II. Hendrik Willem Hoving en zijn aanval op de gereformeerde belijdenis

1. Hendrik Willem Hoving; een biografische schets

De jurist Hendrik Willem Hoving (1770-1826) werd in de stad Groningen geboren als zoon van een belastingambtenaar. Hij studeerde rechten aan de universiteit van Groningen, waar hij op 8 juni 1791 promoveerde. Hoving was lidmaat van de Hervormde Kerk en werd later in toenemende mate remonstrantsgezind[21]. Hij behoorde destijds tot de partij van de patriotten. Als gevolg van de ongeregeldheden die de politieke spanningen met zich meebrachten, werd Hoving in 1797 door het stadsbestuur van Groningen benoemd tot rechter in de plaats van zijn afgezette voorganger. Deze benoeming was tegen de wens van het Hof van Justitie, het hoogste rechtscollege van het gewest Groningen, dat om die politieke reden in eerste instantie weigerde om Hoving de eed af te nemen, maar dit later alsnog deed. Nog in hetzelfde jaar verzocht Hoving om ontslag uit zijn functie, wat hem werd verleend.

Op 19 december 1811 werd Hoving bij Keizerlijk Decreet benoemd tot keizerlijk notaris binnen het arrondissement Appingedam. Gedurende de jaren 1811 tot 1813 resideerde hij te Appingedam, van 1813 tot 1825 te Onderdendam[22]. Deze plaats, gelegen in de Groninger Ommelanden, was in die tijd het centrum van bestuur en rechtspraak binnen de jurisdictie van het "Hunsingo Quartier"[23]. Hij fungeerde ook als secretaris van deze jurisdictie. Hoving was een actief lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; in de jaren 1815, 1816 en 1817 was hij voorzitter van het Nutsdepartement in zijn woonplaats Onderdendam. Sinds 1803 bewoonde hij het in dat jaar in zijn opdracht gebouwde "grote huis met de zes schoorstenen te

---

[20] Johannes van der Linden van Spranckhuysen (1766-1855) was gereformeerd predikant te Paesens 11 januari 1789 en te Kantens 1 juni 1789-1 april 1846. Hij liet zich kennen als vurig patriot en een fel tegenstander van de Dordtse belijdenis.

[21] Van der Aa vermeldt in zijn *Biografisch woordenboek der Nederlanden*, deel III, bladzijde 422, abusievelijk, dat Hoving behoorde tot de Doopgezinde Broederschap. Verschillende scribenten zijn Van der Aa daarin nagevolgd. In zijn *Christendom en Hervorming* deelt Hoving mee dat hij lidmaat is van "het Hervormd Genootschap, of de voormaals in Nederland heerschende Kerk" (185).

[22] Frans Talstra, *Inventaris van de archieven van de notarissen werkzaam binnen de arrondissementen van het departement van de Wester-Eems en van de provincie Groningen vanaf 1811 en van de archieven van de kamers van notarissen in de arrondissementen Appingedam, Groningen en Winschoten 1811-1842*, Groningen 1977/ 1980, 14, 55, 67, 77, 134-135.

[23] A.L. Hempenius, *Onderdendam. Middelpunt van Hunsingo*, Onderdendam 1992, 10.

Menkeweer"[24]. Het laatste jaar van zijn leven was hij griffier van de Provinciale Staten te Groningen. Hoving overleed op 27 juli 1826 op de leeftijd van bijna zesenvijftig jaar in zijn woning aan de Ossenmarkt te Groningen als één van de eerste slachtoffers van de geheimzinnige ziekte, die in 1826 met name in de provincie Groningen rondwaarde[25].

In 1815 zorgde Hoving voor grote opschudding in de Hervormde Kerk met zijn anoniem te Groningen verschenen *Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen Kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden*[26], in 1816 uitgebreid met en toegelicht door een *Voor- en Narede*[27] en in 1817 verdedigd en van een wijsgerig kader voorzien door *Christendom en Wijsgeerte*[28]. Deze geschriften zullen verderop in dit hoofdstuk nader besproken worden.

Hovings denkwijze, uitgangspunten en bedoelingen kunnen wij leren kennen uit zijn "Voorrede" op de eerste druk van *Christendom en Hervorming*. Hierin vermeldt hij met schaamte dat er in zijn leven een tijd is geweest, waarin bij hem "de eerbied voor het Christendom, hem door zijne genotene opvoeding bijgebragt, grootendeels was verloren gegaan" (iii). Hoewel de schrijver academisch onderwijs "in de leer der Hervormden" gevolgd heeft en de "bijzondere vriendschap van verlichte Mannen" genoten heeft, is hij niet van mening dat hij hierdoor "tot den echten geest en het ware wezen des Christendoms" (iii) was doorgedrongen. Veel van de indrukken die hij in deze periode van zijn leven opdeed, zijn later door "de verstrooijingen der wereld" (iii) weer uitgewist. De meeste kennis van het Christendom heeft Hoving opgedaan uit "eenige bijzondere gesprekken" (iii) en door wat hij van zijn catechiseermeester uit zijn hoofd moest leren. De preken die hij gehoord heeft, hebben volgens zijn zeggen weinig of niets tot zijn godsdienstige vorming kunnen bijdragen, omdat ze "geen slot of zamenhang" hadden en omdat ze "wezenlijke of schijnbare, ongerijmdheden" (iii) bevatten. Als gevolg van zijn eenzijdige theologische kennis en de "onvaste en verwarde begrippen" die hij had, begon Hoving de leer van Jezus te beschouwen "als niets meer zijnde dan eene bijzondere wijziging van nationaal bijgeloof, hetwelk, op zijn best genomen, eenige voorkeur verdienen kon boven dat, het welk verscheidene volken onder andere gedaanten zich hadden toegeëigend" (iv). Intussen verdiepte Hoving zich in de zedenkunde, het natuurrecht en de kantiaanse filosofie. Hoe meer hij zich hiermee bezighield, hoe minder waardering hij overhield voor het Christendom.

Het zijn "grievende smarten" (iv) in zijn privéleven geweest – meermalen werden zijn "vadervreugden (…) gesmoord in het graf van lievelingen"[29] – die Hovings "ligtzinnigheid" (iv) tot staan hebben gebracht. Vanaf dat moment kreeg hij een sterke behoefte aan "stellige

---

[24] Marion Bos (et al.), *Onderdendam : 200 jaar leven met het Nut*, Bedum 2001, 53, 57. Het adres van Hovings voormalige woonhuis is tegenwoordig: Middelstumerweg 17.

[25] G.H. van Senden, *Verdediging van Bijbel en Openbaring tegen de voornaamste vroegere en latere Bestrijders van dezelve. Eerste Deel, bevattende eene pragmatische Geschiedenis der Bestrijding van Bijbel en Openbaring*, Groningen 1827, 573 (*Verdediging van Bijbel en Openbaring*); Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage, Fiche F-4202, No. 77: "Groningen: overlijdens 1826, 27 juli-3 aug."; […..], *Herinnering aan den Jare 1826; of alphabetische Naamlijst der Overledenen te Groningen, sedert den 1 Januarij 1826, tot 31 December 1826. Benevens eenige Aanteekeningen van vroegere Ziekten, welke te Groningen geheerscht hebben, enz.*, Groningen s.a., 27.

[26] In het vervolg aan te duiden als *Christendom en Hervorming*. Hoewel Hovings *Christendom en Hervorming* voor grote opschudding in de Nederlandse Hervormde Kerk heeft gezorgd, is het opmerkelijk dat het merendeel van de handboeken aangaande de Nederlandse kerkgeschiedenis dat sindsdien verschenen is aan die commotie geen enkele aandacht besteedt.

[27] (H.W. Hoving), *Voor- en Narede bij de tweede Uitgave van het Werkje, getiteld: Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen Kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden. Eerste en Tweede Stuk*, Groningen 1816 (*Voor- en Narede*).

[28] (H.W. Hoving), *Christendom en Wijsgeerte. Door den Schrijver van: Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen Kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden. Eerste en Tweede Stuk*, Groningen 1817 (*Christendom en Wijsgeerte*).

[29] (H.W. Hoving), *Voor- en Narede*, "Narede", xvii.

zekerheid"(iv); "hij moest weten, wat hij gelooven kon" (v). Dit keerpunt in zijn leven heeft hem aangespoord tot het doen van eigen onderzoek, "of waarlijk de zekerheid, welke hij elders te vergeefs gezocht had, mogt te vinden zijn in het Christendom" (v). Betreffende het verloop van dit onderzoek en de uitkomst ervan verklaart Hoving het volgende: "Hij spande alle krachten in, om hetzelve volkomen te leeren kennen. Hij streefde ernstig naar waarheid; las, hoorde, vergeleek, en wenschte vurig, dat hij dezelve vinden mogt, om het even, of zij hem aangenaam zoude zijn, dan niet. God begunstigde zijne opregte pogingen; hij vond, hetgeen hij zoo hartelijk verlangde: en uit den voormaligen geringachter van den Christelijken Godsdienst is een ijverig voorstander van denzelven geworden" (v). Sinds deze grote ommekeer in zijn leven ziet Hoving het als zijn opdracht om als een kerkhervormer het "rijk der leugenen en der duisternis" (vi) te verstoren. In het belang van de waarheid wil hij "even driest en even onbewimpeld spreken, als eenmaal Luther deed, zonder de menschen te vreezen, of te willen behagen" (vi).

Volgens Gerhard Heinrich van Senden[30], predikant te Middelbert, was Hoving een man, "die door niet gewone kundigheden, gepaard met een uitnemend zedelijk karakter, boven velen uitblonk, en zoo wel door zijnen verstandigen en doorzettenden ijver voor billijkheid en regt, als door zijne onvermoeide werkzaamheid in zijnen post" alom gevoelens van "hoogachting en verpligting"[31] verworven heeft.

2. *Christendom en Hervorming*: een pleidooi voor verbroedering en een aanval op de Drie Formulieren van Enigheid

Christiaan Sepp (1820-1890), doopsgezind predikant te Leiden, ontmoette in de jaren vijftig van de negentiende eeuw nog bejaarde mensen die zich de opschudding konden herinneren, die de boeken van Hoving teweegbrachten[32]. In *Christendom en Hervorming* kreeg men dan ook "allerlei "stoutigheden" voorgedragen"[33]. De auteur voert in zijn boek, doorgaans op hoge toon, aanvallen uit op verschillende aspecten van de gereformeerde kerkleer, waarbij hij er als rationalist vanuit gaat dat alles wat in de Heilige Schrift of in de centrale begrippen van de hervormde leer voor de menselijke ratio niet te begrijpen is, geschrapt moet worden.

Hieronder zullen wij een nadere analyse geven van Hovings doelstelling, namelijk de vereniging van protestanten en daarnaast van zijn felle aanval op de Drie Formulieren van Enigheid, die hij beschouwt als de voornaamste hindernis op de weg naar de door hem gewenste kerkelijke vereniging. Hoving, die zichzelf als reformator presenteert, acht de tijd rijp om in het voetspoor van zijn illustere voorgangers erop toe te zien dat de zuiverheid, eenheid en vrede van het Christendom opnieuw tot leven komt en alles wat een dergelijke opleving in de weg staat te bestrijden[34]. Hoving meent in de filosofie van Immanuël Kant een krachtig instrument te bezitten om deze doelstellingen te kunnen verwezenlijken. Uit zijn betoog blijkt dat hij het Christendom in zijn oorsprong beschouwt als een opvoedingssysteem, dat door de Voorzienigheid gebruikt werd om de christelijke leer met gezag onder de mensen te brengen. Deze methode was nodig, omdat de menselijke rede toen nog gekenmerkt werd door een kinderlijke zwakheid. Maar die tijd is nu voorbij; anno 1815 is de rede volwassen geworden en daardoor in die mate zelfstandig, dat zij onafhankelijk van anderen kan oordelen en als

[30] Gerhard Heinrich van Senden (1793-1851) was hervormd predikant te Nenndorf (Oost-Friesland) 1815, Middelbert 1820 en Zwolle 1832. Van Senden genoot bekendheid als kanselredenaar. Hij was lid van verschillende binnen- en buitenlandse genootschappen.
[31] G.H. van Senden, *Verdediging van Bijbel en Openbaring*, 573.
[32] Christiaan Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858*, 3e dr., Leiden 1869, 262.
[33] *Ibidem*, 262.
[34] (H.W. Hoving), *Christendom en Hervorming*, 25.

hoogste en laatste kenbron van de waarheid kan optreden. Hoving beweert dat hij met deze visie geheel aansluit bij de zienswijze van de kerkhervormers van het eerste uur, die in zijn oog ook rationalisten waren en "aan verstand en rede alleen het regt toegekend hebben, om te oordeelen en te beslissen in zaken van den Godsdienst" (22). Het is binnen dit kader overigens wel opmerkelijk dat Hoving spreekt van het "zwakke redelicht" (21) van de menselijke natuur, aangezien hij aan dit kennelijk niet volmaakte oordeelsvermogen toch de status verleent van hoogste instantie, waarvoor de bijbelse waarheid zich moet verantwoorden.

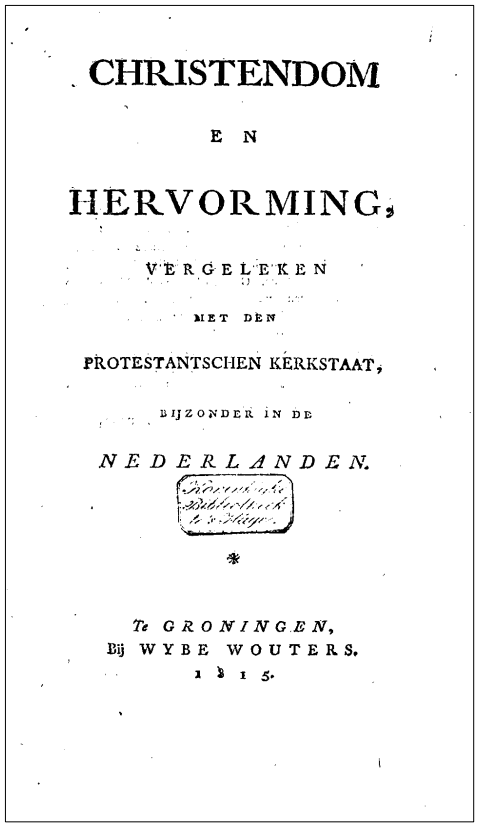
CHRISTENDOM

EN

HERVORMING,

VERGELEKEN

MET DEN

PROTESTANTSCHEN KERKSTAAT,

BIJZONDER IN DE

NEDERLANDEN.

Te GRONINGEN,
Bij WYBE WOUTERS.
1815.

Afb. 11. Titelpagina van (H.W. Hoving), *Christendom en Hervorming*.

a. Verbroedering van alle protestanten

Hoving beschouwt de totstandkoming van de verbroedering van alle protestanten in Nederland als het voornaamste onderdeel van zijn hervormingswerk. Hij verwijt de protestanten dat zij ten gevolge van een aantal scheuringen de kerkelijke eenheid verloren hebben laten gaan, zonder pogingen te hebben gedaan om zich te verenigen (26). Hoving is nog ontstemd over het mislukken van de poging tot kerkelijke vereniging, die in de jaren 1796 en 1797 uitging van de Remonstrantse Broederschap[35]. Verbitterd stelt hij vast dat de meerderheid van de protestanten aan de tot eenheid gezinde remonstranten de hand van broederschap niet heeft willen geven. Juist door gebrek aan eenheid wordt volgens Hoving de groei van het Christendom gehinderd. Bovendien is hij van mening dat door de bestaande verdeeldheid de vrijheid van denken, onderzoeken en geloven beperkt wordt en de verbreiding van waarheid en deugd op

[35] Zie: hoofdstuk 1, paragraaf III.6.

tegenstand stuit (26). Hoving ging er blijkbaar vanuit dat de gezaghebbende Drie Formulieren van Enigheid, waarin de leer van de Hervormde Kerk was vastgelegd, toen nog steeds een belemmering vormden voor de ontwikkeling van de theologische wetenschap. Maar aan het begin van de negentiende eeuw was de werkelijke stand van zaken zo dat de theologie toch minder sterk aan de banden van de belijdenis lag, dan Hoving meende. Aan de universiteiten was er toen namelijk al een scheiding gekomen tussen de bijbelse theologie en de dogmatiek; ook werd het streven bevorderd om de geloofswaarheden aan een nieuw wetenschappelijk onderzoek te onderwerpen.

Hoving richt zich heel direct tot zijn lezers wanneer hij ze de vraag voorlegt, wie hen eigenlijk het recht gegeven heeft om zich van elkaar af te scheiden. Hij doet daarbij de dringende oproep: "Zijt niet meer *Lutheranen, Calvinisten*, of iets anders, maar weest *Christenen*; leeft eensgezind, in liefde en in vrede: en de God der liefde en des vredes zal met u zijn!" (43). Teneinde te komen tot realisering van de vereniging van protestanten bestaat er volgens Hoving maar één doeltreffend middel, namelijk dat de formulierendwang wordt weggenomen. Deze door Hoving gepropageerde wegneming van alle dwang houdt voor hem concreet in dat de protestantse kerkgenootschappen van regeringswege de vrijheid dienen te verkrijgen in het al of niet gebruiken van menselijke formulieren, voorgeschreven dogmatische leerboeken en verplichte gezangenbundels. Ook dienen zij vrij te zijn ten aanzien van de bijbelse exegese en een bescheiden onderzoek (51). Verder pleit Hoving nog voor vrijheid betreffende de te gebruiken bijbelvertaling.

b. Aanval op de Drie Formulieren van Enigheid

Zoals Hoving in de "Voorrede" op de eerste druk van *Christendom en Hervorming* verklaart, werd na een periode van lichtzinnigheid in zijn leven het verkrijgen van zekerheid op levensbeschouwelijk gebied "eene onmisbare behoefte voor zijn hart" (iv). Die zekerheid vond hij in het Christendom, maar hoewel hij in eerste instantie de christelijke leer onvoorwaardelijk wilde aannemen, kon hij bij nader inzien toch geen aanhanger zijn van de christelijke godsdienst zoals die hem conform de besluiten van de Synode van Dordrecht was geleerd en zoals hij die toen nog op veel plaatsen hoorde verkondigen (iv). Sinds hij dit voor zichzelf had vastgesteld, is Hoving zijn pijlen gaan richten op de Dordtse rechtzinnigheid, zoals die volgens hem nog heerste in de Hervormde Kerk, die hij herhaaldelijk aanduidt als "het Gomaristisch Genootschap". Van de Dordtse leer zegt hij dat ze voor onze tijd niet meer geschikt is om als "gezagvoerende (en zoo wordt zij evenwel aangemerkt) in de Hervormde Nederlandsche kerk van gebruik te zijn: immers voegt zulks niet langer; het strekt tot oneer voor het Christendom van deze eeuw" (143). Hoving ziet in het voortbestaan van deze situatie een reële bedreiging voor de verdere verwezenlijking van de Verlichtingsidealen, want "Gedenkteekenen der duisternis staande te houden, is, kluisters te bewaren voor de verlichting" (143). Alleen uit vrees voor het verlies van hun stand en inkomsten, zo oordeelt Hoving op cynische wijze, onderwerpen veel predikanten zich nog aan de traditionele leer van de kerk en schikt men zich zo goed als men kan, want "men predikt, jaar uit jaar in, over eenen Heidelbergschen Catechismus, een schoolboek van den ouden tijd, dat noch door stijl noch inhoud zich in den tegenwoordigen [tijd] eenigzins aanbeveelt, en leert als nog daaruit de Christelijke zedekunde volgens de orde en beginselen van de Joodsche wet" (160).

Juist omdat hij de Drie Formulieren van Enigheid als niet meer van zijn tijd acht, noemt Hoving ze onchristelijk. Hij probeert deze bewering te staven door te stellen dat het een voortreffelijke eigenschap van het Christendom is, dat het passend is voor alle tijden. Uit deze redenering volgt onvermijdelijk Hovings conclusie: wat deze eigenschap niet heeft, is geen Christendom en moet ervan afgezonderd worden (143). Ook op het doop- en avond-

maalsformulier doet Hoving een felle aanval, wanneer hij ze kwalificeert als "allerellendigste formulieren, welke volkomen geschikt zijn, om alle warmte van het hart te verdooven" (160). Hoving pleit ervoor dat het gouvernement, dat destijds aan de handelingen van de Nationale Synode van Dordrecht gezag verleende, nu de verklaring zal geven dat het gezag van de Drie Formulieren van Enigheid, vanwege de aard van de veranderde tijden, omstandigheden en wijze van denken, beëindigd is (171). Op die manier dient de overheid duidelijk te maken dat zij van haar kant niet wil dat het unificatieproces in het Christendom gehinderd wordt (171). De wens van Hoving dat er van overheidswege ingegrepen wordt in zaken die de belijdenis van de kerk betreffen, mag hoogst opmerkelijk worden genoemd. Als jurist kon Hoving immers weten dat onze overheid nooit een *ius in sacra* heeft gehad, alleen een *ius circa sacra*. Hoving ziet uit naar een Christendom zonder geloofsverdeeldheid. Van de kant van de overheid verlangt hij dat zij wat de Nederlandse christenen betreft alleen een verschil erkent tussen rooms-katholieken en protestanten, aangezien er naar zijn mening tussen hen zulke wezenlijke verschillen bestaan, dat de openbare eredienst noodzakelijk voor elk van beide groepen christenen afzonderlijk moet worden uitgeoefend (172). Het verwijt dat Hoving vooral de hervormde protestanten maakt, is het feit dat zij er veel te weinig zorg voor dragen dat het "leerstuk van de onfeilbaarheid van de paus"[36] niet vervangen wordt door een vorm van "ander menschelijk gezag" (44), neergelegd in zogenaamde papieren pausen, zoals de Drie Formulieren van Enigheid.

Het ideaal van Hoving is één algemene protestantse kerk. Zolang die er nog niet is, voelt hij zich in kerkelijk opzicht nog het meeste thuis bij de remonstranten. Het is opvallend, hoe vaak Hoving in positieve bewoordingen over de remonstranten spreekt. Wat hij vooral in hen waardeert, is dat zij zich niet inlaten met alle verschilpunten, die de overige protestantse gezindten verdelen. Die instelling leidt er volgens Hoving toe dat de Remonstrantse Broederschap "zich bij het eenvoudig en algemeen Christendom bepaalt" en niet vervalt in de "ongerijmdheden (…), waarin sommige van die Gezindheden zich door hunne aangenomene stellingen zelve inwikkelen" (47). Het liefst zou Hoving de naam "Remonstranten" vervangen door een naam die niet meer herinnert aan de godsdienstige twisten uit het verleden: "Brave Remonstranten, Ulieden past geen bijzondere naam, onder welken men u kan verketteren of verongelijken. Uw genootschap behoort alleen den naam te dragen van Algemeene Christelijke of Protestantsche Kerk" (46-47). Het heeft er veel van weg dat Hoving wil optreden als zaakwaarnemer van de Remonstrantse Broederschap, wanneer hij de oratorische vraag stelt: "Welk verlicht mensch is ten huidigen dage geen voorstander van dezelfde gewetensvrijheid, welke Gij verdedigt?" (47). Hoving, die aangeeft graag een bijdrage te willen leveren aan de christelijke eendracht, die het gevolg is van het verwerpen van vooroordelen, geeft evenwel sterk de indruk zelf ook niet vrij van vooroordelen te zijn. Tegenover zijn bijzondere sympathie voor de Remonstrantse Broederschap staat zijn duidelijke antipathie tegen de Hervormde Kerk, waarvan hij een lidmaat is, maar die hij vanwege haar sterke gehechtheid aan de Drie Formulieren van Enigheid als de negatieve factor in het proces van verbroedering beschouwt.

Er komt een opmerkelijke wending in het betoog van Hoving, wanneer hij het in ere houden van de Apostolische Geloofsbelijdenis bepleit, omdat deze volgens hem voor alle christenen acceptabel is (52). Ook zou hij er geen bezwaar tegen hebben als men naast het klassieke Apostolicum ook nog andere, nieuw samengestelde, formulieren ging gebruiken.

[36] Met "leerstuk van de onfeilbaarheid van de paus" refereert Hoving aan de rooms-katholieke opvatting aangaande de persoonlijke onfeilbaarheid van de paus inzake het leergezag. Deze opvatting heeft een eeuwenlange traditie: reeds door de kerkvaders werd de pauselijke onfeilbaarheid impliciet erkend waar zij getuigenis afleggen van de stoel van Rome. Tenslotte werd in 1870 op het Vaticaans Concilie als bekroning van een lange ontwikkeling de onfeilbaarheid van de paus als dogma plechtig afgekondigd. Zie: H. Brink (hoofdred.), *Theologisch Woordenboek*, deel III, Roermond en Maaseik 1958, s.v. "Onfeilbaarheid"; Anton Willem Joseph Houtepen, *Onfeilbaarheid en hermeneutiek. De betekenis van het infallibilitas-concept op Vaticanum I*, Brugge 1973.

Als reden daarvoor geeft hij aan "om eenvoudige Leeraars te gemoet te komen, dien het wel niet aan goeden wil, maar aan talenten ontbreken zoude, om, uit den gloed van een geestvol hart, zelve op de omstandigheden en naar den aard van elke plegtigheid voegende gedachten, ter bezieling van hunne Gemeenten, voort te brengen" (53). Hoving stelt daarbij wel als voorwaarde dat het gebruik van die formulieren niet tot een "verpligtende wet" (53) mag worden gemaakt.

Naast het houden van een pleidooi voor verbroedering van alle protestanten in Nederland en het uitvoeren van een aanval op de kerkelijke formulieren heeft Hoving zich in *Christendom en Hervorming* ook afgezet tegen een aantal gereformeerde leerstellingen. Hij beschouwt het gezag van de Heilige Schrift als ondergeschikt aan de autoriteit van de menselijke rede[37], hij bestrijdt de leer van de erfzonde[38], de predestinatie[39] en de goddelijke drieeenheid[40]. Bovendien komt hij op voor de vrijheid ten aanzien van "menselijke formulieren"[41], de bijbelse uitlegkunde[42] en de keuze tussen kinder – of volwassendoop[43].

3. Recensies van *Christendom en Hervorming*

Direct na het verschijnen van *Christendom en Hervorming* ontstond er naar aanleiding van dit geschrift in vele hervormde gemeenten grote onrust. Cornelis van Epen[44], destijds hervormd predikant te Delfzijl, was kort na het uitkomen van de eerste druk in de gelegenheid om op verschillende plaatsen de reacties van gemeenteleden op het boek te peilen. Op grond van zijn observaties kon hij melding maken van een over het algemeen positieve ontvangst, waarbij gesproken werd van een "in eenen uitmuntenden vorm en wegslependen stijl geschreven en alle opmerking verdienend, werkje"[45]. Het viel de predikant in die tijd meteen al op dat in Groningerland de jurist Hoving door sommigen als auteur werd genoemd van het anoniem verschenen *Christendom en Hervorming*. Anderen dachten ook aan Hoving, maar dan in samenwerking met enkele theologen. De tamelijk positieve receptie door veel gemeenteleden heeft verschillende predikanten zorg gebaard. Onder hen was ook Van Epen, die in 1816 vaststelt dat *Christendom en Hervorming* bij velen nog zo'n grote indruk maakt, dat een recensie van dit geschrift niet overbodig is. Van Epen vermeldt ook dat na de publicatie van Hovings *Voor- en Narede* bij de tweede druk van *Christendom en Hervorming* de bij velen reeds aanwezige positieve indruk nog versterkt werd. De Delfzijlster pastor spreekt de verwachting uit dat door een onpartijdige beoordeling van *Christendom en Hervorming* en van de in reactie daarop te verschijnen tegenschriften de indruk die Hovings geschrift gemaakt heeft, verzwakt en ook het goede dat hij heeft, behouden zal worden. In de jaren na de publicatie van *Chris-*

---

[37] (H.W. Hoving), *Christendom en Hervorming*, 21-23.
[38] *Ibidem*, 47.
[39] *Ibidem*, 47.
[40] *Ibidem*, 48, 56.
[41] *Ibidem*, 39-44, 179.
[42] *Ibidem*, 23-27.
[43] *Ibidem*, 28-29.
[44] Cornelis van Epen (1774-1841) was hervormd predikant in 't Woud 1797, Nieuwerkerk 1800, Vlissingen 1804, Blokzijl 1808, Wolvega 1810, Delfzijl 1816, Veendam 1817 en Maastricht 1822. Van Epen was een aanhanger van het rationalistisch supranaturalisme en stond bekend om zijn welversneden pen. Voor het tijdschrift *Bijdragen, tot de Beoefening en Geschiedenis der Godgeleerde Wetenschappen* (*Bijdragen*; zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I) schreef hij anonieme recensies. De identificatie van Van Epen als recensent van de *Bijdragen* berust op de gegevens van de hoogleraar Hermannus Bouman (1789-1864), gepubliceerd in zijn *De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland, gedurende het laatste gedeelte der vorige en in de loop der tegenwoordige eeuw. Gemengde, historische herinneringen*, Utrecht 1862, 247.
[45] *Bijdragen*, 1816, deel IV, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 910-980, 912.

tendom en Hervorming hebben de redacties van verschillende vooraanstaande tijdschriften uitgebreide besprekingen van Hovings boekwerk in hun periodieken opgenomen.

De vermoedelijke auteur van de recensie in de *Bijdragen*[46], de reeds genoemde Cornelis van Epen, probeert de gemoederen tot bedaren te brengen. Hij legt de lezer uit dat het niet verwonderlijk is, dat als gevolg van de grote veranderingen op politiek en godsdienstig gebied, er zich aan de theologische horizon "singuliere phenomènes" (911) vertonen. Omdat de waarheid gebaat is bij iedere aanval die erop uitgeoefend wordt, vindt Van Epen het raadzaam dat men zich door geschriften als *Christendom en Hervorming* niet uit zijn evenwicht laat brengen.

Van Epen gelooft niet dat Hoving de juiste persoon is om als kerkhervormer op te treden. Evenmin ziet hij in hem een bevoegd beoordelaar van de hervormde leer, aangezien hij hem sterk bevooroordeeld vindt ten aanzien van de hervormde leer (916). Veel van Hovings denkbeelden zijn volgens de recensent dan ook meer aan onkunde en vooroordeel dan aan zijn scherpzinnigheid te wijten (917). Dit gebrek aan kennis betreffende de hervormde leer is niet te verontschuldigen wanneer juist deze persoon als hervormer wil optreden. Van Epen meent daarom met recht te kunnen zeggen dat Hoving niet zozeer opponeert tegen de hervormde leer, als wel tegen een overdrijving daarvan.

Tegenover het standpunt van Hoving dat het Christendom in wezen een "Godsdienst der rede" is, stelt Van Epen de waarschuwing dat wij niet "onze eigene rede, of die van anderen, al ware het ook van een' Im. Kant, als onfeilbaar op den troon verheffen!" (928). Wat de Drie Formulieren van Enigheid betreft, is Van Epen ervan overtuigd dat deze niet altijd vanuit het juiste oogpunt zijn opgevat. Tegen de geest van de Hervorming in worden ze beschouwd als volmaakte en onveranderlijke regels en niet als provisionele, conform de tegenwoordige inzichten geformuleerde, maar voor verbetering vatbare middelen tot unificatie (934). Van Epen staat op het standpunt dat men niet in hetgeen eens is vastgesteld, had mogen berusten, maar van het steeds toenemend licht van de waarheid gebruik had moeten maken tot verandering en verbetering van de Drie Formulieren van Enigheid (934). Hierdoor zou tevens een geest van liefde en verdraagzaamheid zijn aangekweekt en zouden de verschillende protestantse kerkgenootschappen reeds lang in de geest verenigd zijn (934). Een vereniging zoals Hoving die voorstelt, is volgens Van Epen om praktische redenen niet wenselijk. Wanneer Hoving betreffende de Drie Formulieren van Enigheid spreekt van "Formulieren van gemoedsdwang", dan is de recensent van oordeel dat hij zich te sterk uitdrukt. Wel stemt Van Epen ermee in dat formulierdwang, die berust in het volksvooroordeel van de onfeilbaarheid daarvan, weggenomen moet worden.

Ook de recensent van de *Boekzaal*[47] staat afwijzend tegenover het geschrift van Hoving. De beoordelaar geeft al in de eerste twee regels van zijn bespreking duidelijk zijn mening weer, wanneer hij opmerkt dat *Christendom en Hervorming* niet gedrukt had moeten worden. Hij betreurt het dat Hoving zich niet heeft verdiept in het werk van vooraanstaande supranaturalistische theologen als Muntinghe, Van der Palm en Clarisse. Al spoedig zouden hun geschriften Hoving van zijn vooroordelen afgebracht hebben (124), zo meent de recensent. De gedachte van een vereniging van protestanten juicht de recensent ten zeerste toe, maar de voor hem onbekende schrijver van *Christendom en Hervorming* lijkt hem niet de juiste figuur om de vereniging van de protestanten te bevorderen (128). Tenslotte krijgt Hoving het advies om deskundigen te raadplegen, niet meer te overdrijven, de waarheid in liefde te behartigen en

[46] *Ibidem*, 910-980.
[47] *Boekzaal der Geleerde Wereld, en Tijdschrift voor de Protestantsche Kerken in het Koningrijk der Nederlanden*, 1816, "Boekbeschouwing", Amsterdam 1816, 123-129 (*Boekzaal*). Zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.

zich niet meer door vooroordelen te laten verblinden (129) — een kritiekpunt dat we ook aantreffen bij de recensent van de *Bijdragen*.

Een beoordeling van Hovings geschrift die in eerste instantie afwijkt van de mening van de recensenten van de *Bijdragen* en de *Boekzaal*, wordt gegeven door de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, wanneer hij opmerkt dat *Christendom en Hervorming* "wèl geschreven, en in meer dan één opzigt opmerking en nadenken waardig"[48] is. Rondom de vereniging van protestanten wordt er volgens de recensent door Hoving veel gezegd dat waar en goed is (141). Hovings filippica tegen onverdraagzaamheid en gewetensdwang bijvoorbeeld vindt de recensent nauw aansluiten bij het algemeen heersend gevoelen. Met Hoving betreurt de boekbespreker de heersende verdeeldheid onder de protestanten. Ook in Hovings ideeën over godsdienstige vrijheid, bijbeluitleg en vrijmoedig onderzoek kan de recensent het vele ware en goede niet over het hoofd zien (141).

Ondanks het vele positieve dat hij in *Christendom en Hervorming* aantreft, heeft de recensent toch enkele bedenkingen. In de eerste plaats vindt hij Hovings aanvallen op de hervormde leer weinig bedachtzaam. Ten tweede wil de recensent, in tegenstelling tot Hoving, bij het streven naar de grootst mogelijke verdraagzaamheid de orthodoxen niet uitsluiten. Hij acht Hovings ideeën om die reden niet rijp voor een geheel verbroederde en verenigde christelijke kerk (146) — een mening die de recensent deelt met de beoordelaar van de *Boekzaal*.

Aan het slot van zijn bespreking uit de recensent de vrees, dat wanneer de Drie Formulieren van Enigheid afgeschaft zouden worden, sommigen de dan ontstane leervrijheid zullen overdrijven (147).

In 1819, vier jaar na het verschijnen van de eerste druk van *Christendom en Hervorming*, hield het geschrift van Hoving de gemoederen nog zodanig bezig, dat er een bespreking van de eerste en tweede editie tezamen in het *Letterkundig Magazijn, van Wetenschap, Kunst en Smaak*[49] werd geplaatst. Met veel opmerkingen van Hoving kan de recensent het in hoofdlijnen eens zijn. Hij heeft de indruk dat er uit het "stelsel" van Hoving wel wat goeds voor het Christendom kan voortkomen (304). Zo is de recensent met Hoving van hetzelfde gevoelen dat gewetensdwang en onverdraagzaamheid onverenigbaar zijn met de geest van het Christendom en van de Hervorming. Toch is hij ook van mening dat Hoving veel waarheden overdrijft, over het hoofd ziet en in een verkeerd perspectief plaatst (296). Hij doelt hier onder andere op Hovings uitlatingen over de Synode van Dordrecht en de Drie Formulieren van Enigheid. Omdat de recensent ervan overtuigd is dat Hoving met de godsdienst zeer is ingenomen, besluit hij zijn bespreking met de wens dat Hoving steeds meer bestraald zal worden door "*de verlichting des Evangelies der heerlijkheid van CHRISTUS, die het Beeld Gods is*" (400)[50].

4. Antikritiek van Hoving

"Ik heb geene andere reden, dan van de grootste tevredenheid over de beoordeelingen, welke mijne eerste stukken in openbare Tijdschriften ondergaan hebben, zoo velen daarvan tot nu toe ter mijner kennisse zijn gekomen. De geest, waarin derzelver stellers die geschreven hebben, heeft mij stof gegeven tot innige blijdschap (…), om het even, of zij gemeend hebben mij te moeten tegenspreken, dan wel zich tot eene volkomene onzijdigheid hebben willen bepa-

[48] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1816, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 137-148, 141.
[49] *Letterkundig Magazijn, van Wetenschap, Kunst en Smaak*, 1819, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", Amsterdam 1819, 289-304, 337-352, 385-400. Zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.
[50] Enige jaren eerder, in 1816, heeft in dit zelfde tijdschrift een recensent zich veel negatiever uitgelaten over Hoving en zijn *Christendom en Hervorming*. Zie paragraaf II.8.h van dit hoofdstuk.

len"[51]. Met deze onverwacht positieve bewoordingen reageert Hoving in het "Voorberigt" van zijn *Christendom en Wijsgeerte* op de eerste twee van de hierboven besproken recensies.

Hoewel de recensie in de *Bijdragen* voornamelijk is geschreven om Hoving te weerleggen, vindt hij zelf dat het stuk "verre weg de uitnemendste onderscheiding" verdient (156) als het vergeleken wordt met andere reacties op zijn werk. Uit de recensie maakt Hoving op dat hij hier te doen heeft met een alleszins redelijke auteur, die weerlegt, zoals het behoort (156-157). Hoving kent de recensent niet, maar hij vermoedt dat hun op veel punten botsende meningen geen reden behoeft te zijn om zich niet "regt broederlijk (…) te vereenigen" (156).

Nogmaals probeert Hoving zijn lezers ervan te overtuigen dat wanneer de protestantse kerken in het algemeen en de Nederlandse Hervormde Kerk in het bijzonder geen afstand nemen van de Drie Formulieren van Enigheid, het kerkbezoek van de mensen die "tot eenen aanmerkelijken trap van geestbeschaving gevorderd zijn" (158) sterk zal afnemen. Hoving beaamt dat het gevaarlijk is om "ons vooraf voor te stellen, *wat* wij in den Bijbel, al dan niet vinden moeten"(186-187)[52]. Toch wil de rationalist Hoving de mogelijkheid behouden om, voordat hij de Bijbel gaat lezen, zich voor te nemen niets voor waar aan te nemen wat strijdig is met de rede (187).

Resumerend stelt Hoving vast dat als de geest van zachtmoedigheid en oprechtheid, waar deze recensie zo sterk van getuigt, kenmerkend was voor de hervormden in het algemeen, hij *Christendom en Hervorming* waarschijnlijk geheel niet of tenminste niet op deze manier geschreven zou hebben (171).

Over de recensent van de *Boekzaal* is Hoving minder goed te spreken, al prijst hij tot op zekere hoogte zijn goede intenties (293). Hoving laat in zijn korte reactie de goedmoedige toon geheel los wanneer hij de schrijver schaart onder de mensen die het aan te zien is, "dat zij in een land zijn, waar zij niet t'huis behooren" (293). Hoving besluit zijn antikritiek met de recensent nadrukkelijk te betuigen dat hetgeen hij afkeurt in *Christendom en Hervorming* niets anders is dan de "*waarheid*" (293).

5. Schotsman contra Hoving

Onder degenen die met grote verontrusting op Hovings *Christendom en Hervorming* hebben gereageerd, bevond zich ook Nicolaas Schotsman[53], hervormd predikant te Leiden. Zijn bijdrage aan de strijd tegen de geest van Hovings boek bestond uit de heruitgave van de Nederlandse vertaling van een Duits boekje, dat inmiddels in de vergetelheid was geraakt. De Leidse predikant voorzag de heruitgave (Leyden 1816) van het anonieme boekje van een uitvoerige "Voorrede". De titel van de Nederlandse vertaling luidt: *De Kunstgrepen, waarvan het hedendaagsch Ongeloof zich bedient om den Godsdienst door den Bijbel en den Bijbel door den Godsdienst te bestrijden. Uit het Hoogduitsch. Uitgegeven met eene Voorrede door Nicolaas Schotsman*[54].

---

[51] H.W. Hoving, *Christendom en Wijsgeerte*, Groningen 1817, 155.
[52] *Bijdragen*, 1816, deel IV, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 952.
[53] Zie voor een biografie: hoofdstuk 3, paragraaf II.1.
[54] In het vervolg aan te duiden als *De Kunstgrepen*. *De Kunstgrepen* is een vertaling van: (Johann Daniël Müller), *Entdeckter Kunstgriff unsrer Zeiten, die Religion durch die Bibel und die Bibel durch die Religion zu bestreiten*, s.l., 1777. De auteur van dit anonieme geschrift is zeer waarschijnlijk Johann Daniël Müller (1721-1794), sinds 1768 hoogleraar in de theologie te Rinteln. In 1829 verscheen te Amsterdam ook nog een tweede druk van de Nederlandse vertaling van dit boekje vermeerderd met een "Naschrift" van de hand van Isaac da Costa.

a. Schotsman in verzet tegen de Neologie van Hoving

Nicolaas Schotsman heeft in het verschijnen van Hovings *Christendom en Hervorming* gerede aanleiding gevonden om positie te kiezen tegen de oprukkende Neologie in ons land. De in dit kader door Schotsman bezorgde heruitgave van *De Kunstgrepen*, dat in 1777 in het Duits verschenen was, werd acht jaar later in het Nederlands vertaald. Schotsman schrijft in zijn "Voorrede" dat in 1785 een landgenoot, die bezorgd was om de toenemende invloed van de Neologie, dit geschrift uit het Duits in het Nederlands vertaalde en in afleveringen in het mengelwerk van de toenmalige *Nederlandsche Bibliotheek*[55] publiceerde. Maar zoals dat doorgaans met publicaties in tijdschriften gaat, ging het ook hier: men leest ze vluchtig, geeft ze aan anderen door en men denkt er niet meer aan. Dat is vooral het geval, wanneer het gelezene niet in één keer wordt afgehandeld, maar van maand tot maand wordt vervolgd, terwijl men niet zelden het voorgaande al vergeten is wanneer men het volgende in handen krijgt. Bovendien was men toen in ons land met heel andere dingen bezig: alle aandacht en energie werden besteed aan de twisten tussen de patriotten en de prinsgezinden. Daar kwam nog bij dat de Neologie, de Duitse Verlichtingstheologie, hier in die dagen nog lang niet zo in de belangstelling stond en ook die invloed nog niet had dan zo'n dertig jaar later wel het geval zou zijn (vii).

Schotsman moet constateren dat dezelfde denkbeelden die rond 1775 in Duitsland zoveel kwaad hebben gesticht, nu ook in ons eigen land steeds meer aanhangers en invloed beginnen te krijgen. Dat heeft hem ertoe gebracht om dit geschrift in boekvorm uit te geven, voorzien van een "Voorrede" van zijn hand om daarmee nadrukkelijk in te gaan tegen de toenemende invloed van de "hedendaagsche verlichters" (viii). Schotsman brengt naar voren dat dit geschrift oorspronkelijk is uitgegeven om "de toenmalige aandacht der Duitschers te bepalen bij de bedekte ondernemingen en onvermoeide pogingen der Illuminaten en Neologen, die den Duitschen bodem overstroomden en den volksgeest verpestten" (v). De voor hem onbekende schrijver heeft de volgens hem rampzalige gevolgen van de Verlichting voorzien en voorzegd (vi). Hoewel het boekje volgens Schotsman ontoereikend is geweest om de ogen van het Duitse volk te openen en de snelle voortgang van het kwaad te stuiten, gaat hij er niet vanuit dat het geheel vruchteloos geschreven en uitgegeven is. De predikant is van mening dat het geschrift ongetwijfeld menigeen heeft afgehouden van het "pad des verderfs" en menigeen die zich al op dat pad bevond, heeft teruggeleid tot de "erkentenis der waarheid" (vi).

Schotsman wijst erop dat wij als zwaar getuchtigd maar nu weer rijk beweldadigd volk ons wijs en dankbaar dienen te betonen door ons af te wenden van het ongeloof en zijn kunstgrepen. Maar de aanhangers van de Verlichting zien dat anders. Schotsman benadrukt dat de schrijver van *Christendom en Hervorming* dit tijdstip juist bijzonder gunstig vindt[56] om onder het voorwendsel van kerkhervorming de invoering van het ongeloof te bewerkstelligen (viii). Toen Schotsman zijn "Voorrede" schreef had Hovings boek al heel wat stof doen opwaaien, vooral in de provincie Groningen. Hoving wil volgens Schotsman een hervorming van de kerk, die geheel aansluit bij de actuele godsdienstige ontwikkelingen. Zijn boek ademt de geest van de Verlichtingstheologie. Toch houdt Hoving volgens Schotsman rekening met heel wat tegenstand, die op het platteland niet zo groot zal zijn dan in de steden, want op het platteland zijn voornamelijk jonge predikanten actief, die veel meer openstaan voor het invoeren

[55] Bedoeld wordt: *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek, waar in Beoordeelingen en Berichten van verscheidene Boeken en kleindere Geschriften, benevens eenige Mengelstukken, worden opgegeven. Alles tot Bevordering van Geleerdheid en Weetenschappen, en voornaamelijk ingerigt tot Bevestiging en Verdediging van den Christelijken Godsdienst in 't gemeen, en van den Gereformeerden in 't bijzonder*, 1785, deel V, 2e stuk, "Mengelstukken", Rotterdam 1785, 349-374, 397-418, 433-450. *De Kunstgrepen* verscheen in drie afleveringen onder het motto: "Candide et Modeste" (vertaling: "Oprecht en Gematigd").
[56] (H.W. Hoving), *Christendom en Hervorming*, 138.

van vernieuwingen en veranderingen dan oudere dienaren des Woords die vooral in de steden hun standplaats hebben. Verder denkt Hoving – zo refereert Schotsman – dat de nieuwe Verlichting vooral tegenstand zal ondervinden bij de rechtzinnige predikanten en catechiseermeesters[57] (x). Bovendien zal het moeilijk zijn om "aan het Gereformeerde volk zijnen Heidelberger Catechismus te ontwringen" (xi). In zijn "Voorrede" neemt Schotsman het tegen Hoving op voor de Heidelbergse Catechismus, wanneer hij stelt: "Men mag denzelven een oud schoolboek noemen, dat noch door stijl noch door inhoud zich tegenwoordig meer aanbeveelt[58]; men mag trachten hetzelve uit de scholen te verbannen en zelfs op de Predikstoelen konstig ter zijde te schuiven; het is en blijft toch bij het godsdienstig deel des Gereformeerden volks het lievelings boek; het heeft bij ons het regt van verjaring bekomen en behouden, ondanks alle smaad en bitterheid die men er van tijd tot tijd opgeworpen heeft" (xi). Hoving moet ook niet denken dat de invoering van een nieuwe kerkorde gepaard zal gaan met de afschaffing van de belijdenisgeschriften en de liturgische formulieren van de Hervormde Kerk en hij kan maar beter ophouden met het lastig vallen van de koning daarover.

Schotsman maakt Hoving het verwijt dat hij zich bij zijn kerkelijk streven exclusief opstelt: hij bepleit wel eenheid en verbroedering, maar sluit de rooms-katholieken van die unificatie uit. In het licht van de recente vereniging van de hoofdzakelijk rooms-katholieke Zuidelijke Nederlanden met de voornamelijk protestantse Noordelijke Nederlanden noemt Schotsman dit eenheidsstreven van Hoving onvoorzichtig (xii-xiii). Hoving bepleit een vereniging van alle protestanten in ons land, "maar", zo tekent Schotsman hierbij aan, "op het talrijkst gedeelte, waarvan hij zelf belijdt Broeder en Lid te zijn, valt hij aan met eene woede en bitterheid[59], die men van geen Christen-mensch, veel minder van eenen geloofsbroeder, verwachten zou. Hij verheft de Doopsgezinden en vooral de Remonstranten[60] tot de wolken, en vernedert de Gereformeerden tot den afgrond. Is dit geschikt om deze met gene en wederkeerig te vereenigen? Wil hij, dat de Remonstranten tot ons zullen wederkeeren? Maar zouden zij dwaas genoeg zijn om zich te laten ketenen aan de knellende kluisters, die wij, naar zijn voorgeven[61], dragen? Of wil hij dat wij tot hen zullen overloopen? Maar zij zullen wel bedanken, om zulke hatelijke Calvinisten en Gomaristen[62] in hunne vreedzame kerkgemeenschappen te ontvangen" (xiii-xiv).

Schotsman sluit zijn "Voorrede" af met het aangeven van de bedoeling van de publicatie van *De Kunstgrepen*. De uitgever wil door middel van dit geschrift proberen de lezers op te wekken "tot waken en bidden, opdat het Christendom niet ontchristend, en onze Gereformeerde Kerk, in plaats van hervormd, niet meer en meer misvormd worde" (xvi).

b. De kunstgrepen van het ongeloof in hoofdlijnen

Het zijn in totaal vijftien kunstgrepen, waarvan volgens de schrijver van het boekwerkje het hedendaags ongeloof zich bedient om de godsdienst door de Bijbel en de Bijbel door de godsdienst te bestrijden. Ze vormen als het ware een programma om de invloed van de christelijke godsdienst geheel uit de samenleving te verwijderen. We laten hieronder de kunstgrepen in verkorte vorm volgen.

---

[57] *Ibidem*, 141.
[58] *Ibidem*, 160.
[59] *Ibidem*, 73, 156-157.
[60] *Ibidem*, 44-50.
[61] *Ibidem*, 143.
[62] *Ibidem*, 51, 56, 192.

1. Wie de natuurlijke en geopenbaarde godsdienst wil bestrijden en vervalsen, moet beginnen om bij de belijders ervan de Bijbel boven alles aan te prijzen (5-7).
2. Na de Bijbel moet de christelijke zedenleer boven alles worden aangeprezen, en alles wat op die zedenleer geen onmiddellijke invloed heeft, worden afgekeurd (7-9).
3. Vervolgens moet de verdraagzaamheid bij de mensen worden aangeprezen, zonder te verklaren of het om een verdraagzaamheid jegens personen dan wel jegens dwalingen gaat (9-12).
4. Dan moet men zich ontdoen van de logica, ten einde de handen vrij te krijgen om te kunnen oordelen en beslissen zoals men zelf wil, zonder vrees voor verwijten daarover (12-16).
5. Nu is het moment gekomen om afscheid te nemen van de algemeen erkende grondwaarheden, omdat vrijdenkerij met de gangbare denkbeelden over God, de wereld en de menselijke ziel niet bestaan kan (16-19).
6. Dan is de tijd aangebroken om zich te ontdoen van alle dogmatische handboeken en theologische leerstelsels, of ze in ieder geval al hun aanzien te ontnemen (20-22).
7. In aansluiting daarop moet men komen tot het afschaffen van de symbolische geschriften (22-28).
8. Alle sporen van de systematische theologie en van de symbolische en liturgische geschriften in preken, catechese, openbare gebeden, kerkgezangen en spreekwijzen moeten nu worden uitgewist (28-33).
9. Om verder te komen met dit werk van bestrijden en vervalsen van de godsdienst moeten alle personen, die vast willen houden aan de zaken die men wil afschaffen of uitwissen, en hun geschriften waarmee ze die zaken willen verdedigen of aan anderen doorgeven, in diskrediet worden gebracht (34-38).
10. Zodra de Bijbel in het vernederen en verachten van alle overige theologische geschriften en van de samenstellers daarvan zijn werk heeft gedaan, is het tijd geworden om hem zelf af te schaffen (38-47).
11. Na het afdanken van de Bijbel moet men vervolgens ook de christelijke geloofs- en zedenleer laten varen, zodat men geheel van de geopenbaarde godsdienst af is (47-52).
12. Na de afschaffing van de geopenbaarde godsdienst kan nu ook de natuurlijke godsdienst uit de weg worden geruimd (52-56).
13. Aan het algemene mensenverstand is nu geen behoefte meer, zodat men het vaarwel kan zeggen, waardoor er ruimte komt voor luchtige invallen (56-63).
14. Om de mensen schadeloos te stellen voor alles wat ze aan schone zaken hebben losgelaten, gaat men ze nu het genot van schone woorden aanprijzen (63-67).
15. Tenslotte gaat men om de gemoederen gerust en tevreden te stellen de mensen aanzetten tot het zingen van drank- en minneliederen en tot het spotten met heilige en eerwaardige dingen. Het zoete en nieuwe van dat alles zal de mensen spoedig bevredigen en ze zoals de kinderen in een zachte slaap wiegen (67-70).

c. *Christendom en Hervorming* en *De Kunstgrepen*: een vergelijking

De Kunstgrepen is destijds geconcipieerd om op een schokkende manier te laten zien, hoe volgens de schrijver het ongeloof in vijftien stappen de natuurlijke en geopenbaarde godsdienst systematisch wil elimineren om tenslotte zelf de daardoor vrijgekomen plaats in te nemen. Maar zoiets is Hovings bedoeling met *Christendom en Hervorming* nimmer geweest. Een planmatige ontkerstening van de Nederlandse samenleving stond hem geenszins voor ogen. Hij wilde het Christendom van zijn tijd actualiseren door het te conformeren aan de geest van de Verlichting, wat voor mannen als Schotsman al erg genoeg was. Met zijn actua-

liserende pogingen in zijn boek wilde Hoving uiteindelijk de vereniging of verbroedering van alle protestanten in Nederland bereiken. Voor de verwezenlijking van die doelstelling achtte Hoving het noodzakelijk dat alle dogmatische hindernissen uit de weg zouden worden geruimd, die voor de luthersen, doopsgezinden en remonstranten een belemmering vormden om zich met de hervormden tot één kerkgenootschap te uniëren. De voornaamste leerstellige hinderpaal om tot een kerkelijke vereniging te komen, was volgens Hoving de inhoud van de gereformeerde Drie Formulieren van Enigheid en van de liturgische geschriften die bij de hervormden in gebruik zijn. Als overtuigd aanhanger van de Verlichting bepleitte Hoving op kerkelijk en zedelijk gebied humaniteit en tolerantie, waarbij hij nadrukkelijk uitging van een optimistische mensbeschouwing. Aangezien de genoemde formulieren en liturgische geschriften een dergelijke optimistische antropologie niet erkennen, dienden ze volgens Hoving zo spoedig mogelijk te worden afgeschaft, waardoor de weg zou worden vrijgemaakt voor de door hem voorgestelde kerkelijke verbroedering.

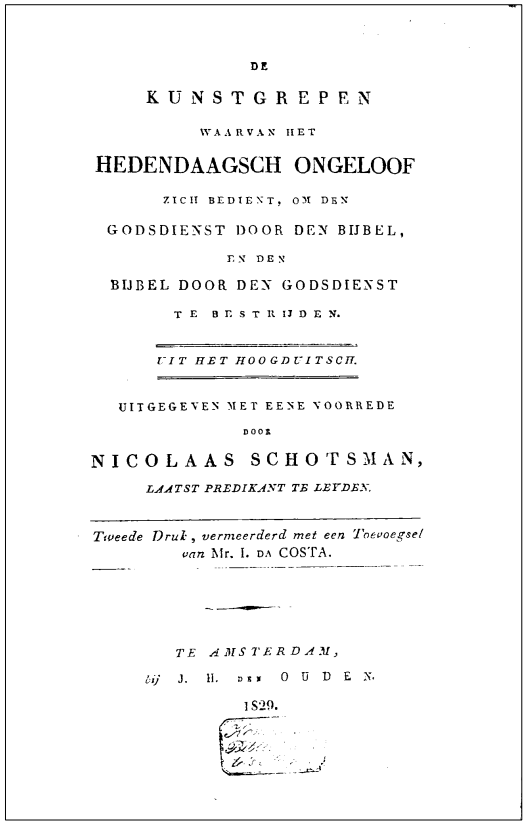
DE

KUNSTGREPEN

WAARVAN HET

HEDENDAAGSCH ONGELOOF

ZICH BEDIENT, OM DEN

GODSDIENST DOOR DEN BIJBEL,

EN DEN

BIJBEL DOOR DEN GODSDIENST

TE BESTRIJDEN.

UIT HET HOOGDUITSCH.

UITGEGEVEN MET EENE VOORREDE

DOOR

NICOLAAS SCHOTSMAN,

LAATST PREDIKANT TE LEYDEN.

Tweede Druk, vermeerderd met een Toevoegsel van Mr. I. DA COSTA.

TE AMSTERDAM,

bij J. H. DEN OUDEN.

1829.

Afb. 12. Titelpagina van (Johann Daniël Müller), *De Kunstgrepen*, uitgegeven met eene Voorrede door Nicolaas Schotsman.

Met het uitgeven van *De Kunstgrepen*, zonder een correlatie te hebben aangebracht tussen de inhoud van dit geschrift en dat van *Christendom en Hervorming*, heeft Schotsman er zich te gemakkelijk van afgemaakt. Een beperkt aantal verwijzingen in de "Voorrede" op de *Kunstgrepen* naar bepaalde denkbeelden in Hovings werk is voor een vergelijking te summier. In dezelfde "Voorrede" doet Schotsman zijn lezers de suggestie om *De Kunstgrepen* nauwkeurig te vergelijken met *Christendom en Hervorming* en met wat in andere actuele publicaties naar voren wordt gebracht. Zij zullen er zich dan van kunnen overtuigen dat er in verge-

lijking met vroeger tijden wezenlijk geen verschillen zijn en dat men in grote lijnen gebruik maakt van dezelfde kunstgrepen van het ongeloof (xv-xvi). Het is natuurlijk de vraag of Schotsman hierin het gelijk aan zijn kant had, maar dat neemt niet weg dat hij de moed heeft getoond om *De Kunstgrepen* onder eigen naam uit te geven, ten einde het op die manier op te nemen tegen de geest van zijn tijd.

Hoving heeft op *De Kunstgrepen* alleen in die zin gereageerd, dat hij te kennen geeft geen enkele verwachting te hebben dat Schotsman nog eens ontvankelijk zal worden voor zijn ideeën[63].

d. Recensies van *De Kunstgrepen*

In de *Boekzaal*[64] van augustus 1816 verscheen de eerste recensie van *De Kunstgrepen*. Hoewel het boekje speciaal voor de Duitse situatie van rond 1775 was geschreven, is de anonieme recensent wel van mening dat het geschrift actueel is voor de vaderlandse situatie. Verder is de recensent ervan overtuigd dat studenten in de theologie en jonge predikanten hun voordeel kunnen doen met "het goede en ware" (131) van dit geschrift. Aan de andere kant moet de boekbespreker wel constateren dat Schotsman voor deze nieuwe uitgave de tekst had moeten omwerken om ze meer passend te maken voor de eigen tijd. De recensent stemt echter geheel met Schotsman in dat het noodzakelijk is om dringend te waarschuwen tegen "de fijne en listige pogingen van het rampzalig bijgeloof" (131).

De eveneens anonieme recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd tijdens het lezen van *De Kunstgrepen* vervuld met een gevoel van ergernis en droefheid, omdat het enerzijds tot zijn spijt waarheid bevat en anderzijds "wegens deszelfs geheel nadeelige strekking, en de vermoedelijk verkeerde toepassing"[65]. De recensent twijfelt er niet aan dat het ongeloof zich bedient van de vijftien kunstgrepen die Schotsman opnieuw onder de aandacht heeft willen brengen, maar hij verwijt het Schotsman dat hij bij Hoving dergelijke negatieve oogmerken vermoedt (179). Volgens de recensent had de predikant er beter aan gedaan om de tweede druk van *Christendom en Hervorming* af te wachten, want, zo is zijn stellige overtuiging: "tegen die *Kantiaansche* grondstellingen snijdt deze Duitscher niets geen hout" (180), of met andere woorden: de oorspronkelijke schrijver van *De Kunstgrepen* is niet opgewassen tegen de geest van de Verlichting.

In 1819 verscheen er in het *Letterkundig Magazijn* nog een derde recensie van *De Kunstgrepen*. De onbekende auteur hiervan is het volledig met Schotsman eens en bedankt de predikant voor de heruitgave van dit geschrift, dat naar zijn mening vooral door hervormde predikanten gelezen zou moeten worden[66]. Deze aanbeveling wordt gevolgd door de bede dat de Voorzienigheid "hetzelve doe strekken, om velen de slechte kunstgrepen van het hedendaagsch Ongeloof te doen kennen, opdat zij door het schijnschoone niet verleid, door het klatergoud niet verblind worden" (536). De recensent besluit zijn bespreking van *De Kunstgrepen* met een oproep tot verdraagzaamheid naar het voorbeeld van Jezus.

---

[63] (H.W. Hoving), *Voor-en Narede*, "Narede", cxi.
[64] Jg. 1816, "Boekbeschouwing", 129-131.
[65] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1817, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 178-180, 178.
[66] *Letterkundig Magazijn*, 1819, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 535-537, 536.

6. […..], *De Leer van den Hervormden Godsdienst verdedigd*

a. Korte inhoud

De anonieme schrijver van *De Leer van den Hervormden Godsdienst verdedigd* heeft zijn brochure tegen *Christendom en Hervorming* geschreven om te voorkomen dat veel weldenkende en vooral eenvoudige christenen door de schone schijn van de denkbeelden misleid en van de zuivere en eenvoudige leer van de Bijbel zouden kunnen worden afgebracht[67]. Tevens is het de bedoeling van dit lidmaat van de Hervormde Kerk om een geloofsleer die zijns inziens vals beschuldigd wordt van onzuiverheden, vrij te pleiten en te verdedigen. De schrijver wil met zijn tegenschrift ook bewijzen dat er in zijn tijd, ondanks de sterk doorwerkende Verlichtingsdenkbeelden, nog wel degelijk hervormden zijn, die evenals hij verlichte standpunten zoals die door Hoving naar voren worden gebracht, durven tegenspreken en weerleggen (v-vi).

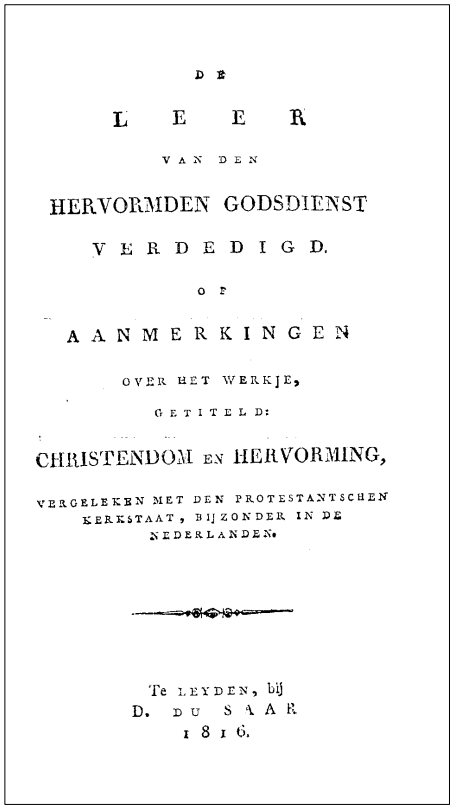
DE

LEER

VAN DEN

HERVORMDEN GODSDIENST

VERDEDIGD.

OF

AANMERKINGEN

OVER HET WERKJE,

GETITELD:

CHRISTENDOM EN HERVORMING,

VERGELEKEN MET DEN PROTESTANTSCHEN KERKSTAAT, BIJZONDER IN DE NEDERLANDEN.

Te LEYDEN, bij
D. DU SAAR
1816.

Afb. 13. Titelpagina van [.....], *De Leer van den Hervormden Godsdienst verdedigd*.

Het is niet verwonderlijk dat deze verdediger van de orthodoxie chaotische toestanden verwacht, wanneer Hovings voorstellen betreffende de vereniging van alle protestanten doorgang zouden vinden. De schrijver voorziet een grote onrust en onzekerheid, doordat de theo-

[67] De volledige titelomschrijving is: […..], *De Leer van den Hervormden Godsdienst verdedigd. Of Aanmerkingen over het Werkje, getiteld: Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen Kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden*, Leyden 1816, iv (*De Leer van den Hervormden Godsdienst verdedigd*).

logisch minder onderlegde gemeenteleden door de verschillende opvattingen van hun predikanten gaan twijfelen welke gedeelten van de Bijbel zij als goddelijke openbaring moeten beschouwen en welke schriftplaatsen als onecht verworpen moeten worden (7). De schrijver ziet op het punt van de verbroedering Hoving ver afwijken van het karakter van Jezus, omdat hij zich in geloofszaken opwerpt als een willekeurig gebieder en met zijn plannen voor een "allezins ongepaste en verwarringwekkende vereeniging"(41) juist verdeeldheid in de hand werkt.

Betreffende de status van de kerkelijke formulieren staan de meningen van beide auteurs in scherp contrast met elkaar. De anonieme schrijver is het volstrekt oneens met de bewering van Hoving dat de hervormden onder het juk van menselijke formulieren gebukt gaan. Hij stelt hier tegenover dat een last die men gewillig draagt geen juk is. De formulieren beschouwt hij als geschriften die letterlijk op de Bijbel gegrond zijn. Als voorbeeld noemt hij de Heidelbergse Catechismus die naar zijn mening geheel met de bijbelse leer in overeenstemming is (18).

Naar aanleiding van de remonstrantsgezinde uitingen in *Christendom en Hervorming* geeft de schrijver in duidelijke taal zijn mening over Hoving als hij deze een "huichelaar" noemt, die zich "uiterlijk den blooten naam van *Hervormde* aanmatigt" (11), maar in zijn hart een andere leer is toegedaan. De schrijver koestert een groot wantrouwen tegenover de Groninger jurist, die hij beschouwt als een man die zich onder de dekmantel van godsdienst, een uitgesproken voorstander van het Atheïsme toont te zijn (30).

De anonymus is somber gestemd over de tijd waarin hij leeft. Hij ziet haar als een sprekend getuige van de verbastering van de godsdienst en als een periode waarin een ieder die slechts enigszins een voorstander is van de oude rechtzinnige geloofsleer bijna overal miskend en veracht wordt (50). Toch heeft deze verdediger van de orthodoxie hoop voor de toekomst, aangezien hij verschillende predikanten kent die zich niet, zoals Hoving, slechts "*in naam*, maar *inderdaad* HERVORMDEN toonen te zijn" (50). Hij ziet in hun optreden een duidelijk teken dat God Zijn ware kerk uit Nederland nog niet verwijderen wil (50).

Tenslotte richt de schrijver zich met een bekeringsoproep tot Hoving. Hij maakt daarbij een vergelijking van het optreden van Hoving met dat van de jonge Paulus, toen deze nog uit onkunde en onwetendheid de eerste christenen vervolgde op een wrede en ongehoorde manier. In aansluiting daarop adviseert hij Hoving dringend om de stem in de volgende bijbelwoorden goed te beluisteren: "Saul, Saul! wat vervolgt gij Mij?"[68]. Indien Hoving hiertoe niet bereid is en bij zijn standpunten blijft, raadt de schrijver hem aan om zo spoedig mogelijk tot een ander kerkgenootschap over te gaan (67).

b. Recensies van *De Leer van den Hervormden Godsdienst verdedigd*

Nog in 1816 verscheen in de *Bijdragen* een bespreking van *De Leer van den Hervormden Godsdienst verdedigd*. Hoewel Cornelis van Epen, de vermoedelijke auteur van deze recensie, zelf kritisch tegenover *Christendom en Hervorming* staat, beoordeelt hij dit tegenschrift toch negatief als een "nietsbeteekenende brochure"[69]. Volgens de oud-liberale Van Epen had de weerlegging van Hoving nooit in de onbevoegde en ongewijde handen mogen vallen van een schrijver, die er betreffende erfzonde en uitverkiezing nog zulke orthodoxe standpunten op na houdt als de anonieme schrijver van de brochure dat doet en die bovendien de Drie Formulieren van Enigheid opvat als zuivere bijbelleer.

In 1817 werd ook in de *Boekzaal* een recensie van dit tegenschrift gepubliceerd. De auteur van deze bespreking heeft een milder oordeel dan Van Epen. Hij twijfelt niet aan de

[68] Handelingen der Apostelen 9:4.
[69] *Bijdragen*, 1816, deel IV, 6e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 980-982, 980.

goede bedoelingen van deze anonieme schrijver en hij geeft toe dat hij "ook wel iets goeds"[70] gezegd heeft. Maar toch acht deze recensent de schrijver van de brochure tegen *Christendom en Hervorming* net zo ongeschikt om op een overtuigende manier de gereformeerde orthodoxie te verdedigen tegen haar aanvallers als Hoving dat is om een wezenlijke kerkhervorming tot stand te brengen (267).

7. [.....], *Brieven en Gesprekken*

a. Korte inhoud

Christendom en Hervorming beschouwd in eenige Brieven en Gesprekken, tusschen Aristus en Philomathes is een anoniem verschenen boekwerk[71] met gefingeerde brieven en gesprekken, respectievelijk veertien en negen in getal. In dit tegenschrift legt de schrijver zinsneden uit Hovings *Christendom en Hervorming* in de mond van Philomathes (Leergierige), die hij vervolgens door Aristus (Beste) laat weerleggen.

Aristus had Philomathes voor het laatst gezien toen deze nog een kind was. Hij was destijds een goede vriend van de inmiddels overleden vader van Philomathes. Tijdens een recente ontmoeting heeft Aristus tot zijn grote teleurstelling moeten constateren dat de zoon van wijlen zijn vriend met "ligtzinnigheid omtrent den Godsdienst" besmet" is. In een brief aan Philomathes laat Aristus weten dat diens geringschatting van het Christendom hem zozeer tegen de borst stuit dat van een door hem gewenste vriendschap tussen hen beslist geen sprake kan zijn (4). Ter voorkoming van onaangename twistgesprekken over de godsdienst wijst Aristus de uitnodiging van Philomathes om enkele dagen bij hem te komen logeren resoluut van de hand. De inhoud van deze brief geeft aanleiding tot een voortgezette briefwisseling.

Philomathes begint zijn epistel als antwoord aan Aristus met een uiteenzetting van wat hij onder de door hem aangehangen "Godsdienst der Rede" (7-8) verstaat. Het komt er volgens deze vertegenwoordiger van het Verlichtingsdenken op neer dat de mens de bijzondere openbaringen die God in Zijn Woord aan de mensheid geeft, eigenlijk niet nodig heeft. Hij heeft de mens immers met het geschenk van de rede in staat gesteld om Hem te kennen en te dienen. Volgens Philomathes is de rede de eerste oorzaak van de zichtbare wereld en die wordt God genoemd. God onderhoudt en bestuurt de wereld om de doelstellingen die Hij bij de schepping had in de loop van de geschiedenis te verwezenlijken. Verder maakt de rede de mens duidelijk dat God onze eerbied, liefde en vertrouwen volkomen waardig is en dat ook onze medemens het voorwerp van onze genegenheid moet zijn. Het is ook de ratio die de mens aanspoort tot deugdzaamheid. De rationalist Philomathes gaat uit van een optimistisch mensbeeld, waarbij hij erkent dat de mens in de beoefening van de deugd gebrekkig is. Maar wanneer hij daar berouw over heeft en tegelijk naar verbetering streeft, dan is er voor hem geen belemmering om te delen in de liefde van God.

Aristus reageert op deze uiteenzetting van Philomathes met een beschouwing waarin hij het gebrekkige van de menselijke rede, met name op het gebied van de godsdienst, nadrukkelijk aan de orde stelt. Philomathes geeft hierna al spoedig toe niet in staat te zijn om de argumenten van Aristus te weerleggen.

Een identieke afloop heeft de correspondentie over de authenticiteit en geloofwaardigheid van de nieuwtestamentische geschriften en over de goddelijkheid van de christelijke leer. Na een uitvoerige schets van de voortreffelijkheid van deze leer door Aristus betuigt Philomathes dat hij met het Christendom is verzoend. Een ernstige ziekte waaraan hij in deze tijd leed, heeft

[70] *Boekzaal*, 1817, "Boekbeschouwing", 266-267, 266.
[71] Groningen 1816 (*Brieven en Gesprekken*).

bijgedragen tot de genezing van zijn afkeer van het Christendom. Toch is Philomathes er nog van overtuigd dat de leer van de Hervormde Kerk elementen bevat die in de Bijbel geen grond vinden. Hij nodigt Aristus opnieuw uit om bij hem te komen en deze vraagstukken met hem te bespreken. Dit keer gaat Aristus welwillend op de invitatie in. Hier houdt de briefwisseling op en beginnen de gesprekken.

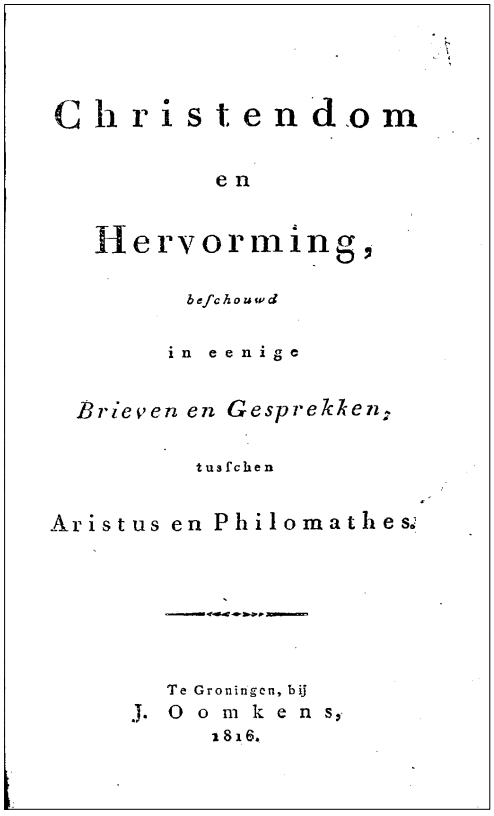
Christendom
en
Hervorming,
beſchouwd
in eenige
Brieven en Gesprekken,
tusſchen
Aristus en Philomathes.

Te Groningen, bij
J. Oomkens,
1816.

Afb. 14. Titelpagina van [.....], *Brieven en Gesprekken*.

De conversatie gaat over "verborgenheden" in het algemeen en van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest in het bijzonder. Ook de verdorvenheid van de mens, de verlossing door Jezus Christus, de genadewerking van de Heilige Geest, de verzoening, het geloof, de bekering, de vereniging van protestanten en de Drie Formulieren van Enigheid leveren veel gesprekssstof op, speciaal de twee laatstgenoemde onderwerpen. Philomathes verdedigt ook nu weer het standpunt van Hoving en propageert een vereniging tot een algemene Christelijke Kerk, waarin alle protestanten samenkomen om gezamenlijke godsdienstoefeningen te houden (209). Een dergelijke verbroedering is volgens hem gemakkelijk te realiseren. Men hoeft zich alleen te beperken tot de zuivere leer van Jezus en Zijn apostelen en de eenvoudige geest van het Christendom. Verder moet men ervoor waken dat er niet meer waarde wordt gehecht aan menselijke uitleggingen en toevoegingen aan die leer, dan aan de zuivere geest daarvan (209).

Aristus zet vervolgens uiteen tot welke moeilijkheden dit eenheidsstreven onvermijdelijk zal leiden. Zo zullen er verhitte discussies losbarsten over de vraag welke leerstellingen tot het wezenlijke van het Christendom behoren en welke niet. Uiteindelijk zullen dergelijke

verbroederingspogingen mislukken en zal men uiteengaan met een veel mindere mate van broederlijke gezindheid dan toen men elkaar voor het eerst benaderde (211). Overigens benadrukt Aristus dat er wel een zekere eensgezindheid onder de protestanten behoort te bestaan.

Philomathes beschouwt de Drie Formulieren van Enigheid als belangrijke oorzaak van de bestaande verdeeldheid onder de protestanten. Ter bevordering van de eenheid in het Christendom zou er volgens hem niets nuttiger zijn, dan dat de dwang, die in de kerk is ingevoerd wordt weggenomen en dat zij vrij verklaard wordt van menselijke formulieren (235). Aristus wijst er zijn gesprekspartner op dat men voor een juiste beoordeling van de Synode van Dordrecht (1618-1619) deze kerkvergadering moet zien binnen het geheel van de context, waarin zij samenkwam en vergaderde. Ook benadrukt hij dat men de bedoelingen van de vastgestelde bepalingen niet uit het oog mag verliezen, namelijk: de bevordering van de vastheid van de Hervormde Kerk en van de zekerheid van haar leer (238). Tenslotte laat Philomathes zich wat de uitbreiding van het in de kerk te zingen repertoire aangaat snel overtuigen door het praktische bezwaar, aangevoerd door Aristus, dat de mensen toch niet met een groot aantal gezangbundels ter kerke kunnen gaan (254).

Het resultaat van de briefwisseling en de gesprekken is dat Aristus keer op keer Philomathes van zijn verlichte standpunt weet af te brengen en hem geleidelijk naar een vaarwater loodst, dat als gematigd rechtzinnig getypeerd kan worden. Het valt overigens zeer te betwijfelen of Hoving zich zo snel als Philomathes had laten overtuigen door de argumenten van Aristus.

b. Recensies van *Brieven en Gesprekken*

De recensenten die een bespreking aan de *Brieven en Gesprekken* hebben gewijd, schrijven zonder uitzondering lovend over dit boekwerk.

De recensent van de *Bijdragen* prijst de onderhoudende stijl en vindt het betoog van Aristus overtuigend[72]. Het geschrift bevat naar zijn mening een adequate en bescheiden weerlegging van Hovings *Christendom en Hervorming*. De recensent beveelt het een ieder aan die zich na het lezen van Hovings boek afvraagt wat waarheid is (984).

De beoordelaar van de *Boekzaal* is van mening dat het voor veel gereformeerden erg nuttig kan zijn om de *Brieven en Gesprekken* te lezen. Hij is verheugd over het verschijnen van *Christendom en Hervorming* in zoverre dit boek aanleiding heeft gegeven tot de publicatie van "dit belangrijk werkje"[73].

Zelfs nog in 1819 verscheen er een bespreking van de *Brieven en Gesprekken* in *De Recensent, ook der Recensenten*[74]. Hoewel de anonieme auteur Hovings geschriften "niet zoo goed" vindt, omdat hij er niets nieuws uit kan leren, maar ook "niet zoo kwaad" (584) acht, omdat hij met veel redeneringen van Hoving kan instemmen, staat hij overwegend positief tegenover het door hem gerecenseerde tegenschrift. Het is naar zijn mening "wèl geschreven" en hij vindt dat het hier en daar een goede toelichting bevat (585).

c. De reactie van Hoving

Hoving is niet met stilzwijgen voorbij willen gaan aan de tegenschriften op *Christendom en Hervorming*. Onder andere in het "Voorberigt" van *Christendom en Wijsgeerte* heeft hij vele

---

[72] *Bijdragen*, 1816, deel IV, 6e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 982-984

[73] *Boekzaal*, maart 1817, "Boekbeschouwing", 267-274, 272.

[74] Jg. 1819, deel XII, 1e stuk, "Recensiën", 583-585 (*De Recensent*; zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I).

pagina's gevuld met antikritiek. Over de *Brieven en Gesprekken* wil hij alleen opmerken dat het "in zijne soort, wel is" en door "de geheele groote hoop van de zich in de strengste beteekenis regtzinnig noemende Hervormden (…) met nut kan gelezen worden"[75]. Hoving gaat ervan uit dat ook de auteur van het hierboven geanalyseerde tegenschrift, *De Leer van den Hervormden Godsdienst verdedigd*, tot die groep hervormden behoort. De geïnteresseerde lezer kan volgens Hoving uit geschriften zoals de *Brieven en Gesprekken* opmaken, hoe weinig hierin door de auteurs tegen bestaande vooroordelen ondernomen wordt (23). Ook trekt Hoving de opmerkelijke conclusie dat zelfs uit dergelijke tegenschriften valt op te maken, dat het gehele "oude kerkstelsel", waar hij zelf tegen geschreven heeft, openlijk voor niet meer houdbaar wordt erkend (23). Hoving beschuldigt de schrijvers ervan dat zij, als volksleraars aan wie de opvoeding van velen is toevertrouwd, de mensen "nog in zulke, der zedelijkheid schadende, wanbegrippen en vooroordeelen stijven" (23). Bovendien vindt hij dat ze zich exclusief opstellen als "Gods eenige lievelingen" (23), die op andersdenkenden met verachting, of in het gunstigste geval met medelijden, neerzien en zodoende een "maatschappij in den boezem der kerk, een rijk in een rijk, en alzoo een zeer verdeeld rijk, onderhouden" (24). Eén van de meest kwalijke gevolgen hiervan is dat de vereniging van alle protestanten – Hovings ideaal – verhinderd wordt. Hoving acht een uitgebreide weerlegging van de *Brieven en Gesprekken* niet nodig, omdat hij ervan uitgaat dat in zijn *Christendom en Wijsgeerte* alle argumenten van de schrijver, zoals hij die Aristus in de mond heeft gelegd, vanzelf wegvallen (25).

8. Polemiek tussen Muntinghe en Hoving

De verschijning van Hovings *Christendom en Hervorming* heeft in de jaren 1815-1817 geleid tot een opmerkelijke pennenstrijd tussen de rationalist Hoving en de supranaturalistische hoogleraar in de theologie Hermannus Muntinghe (1752-1824)[76] uit Groningen. Muntinghe stelde zich als rationalistisch supranaturalist tegenover andersdenkenden doorgaans verdraagzaam op[77]. Die tolerante houding had hij gemeen met zijn tijd, die afkerig was van partijschappen en alle vormen van polemiek. Tolerant waren de gereformeerde theologen van het voorafgaande tijdperk in overgrote meerderheid niet geweest. In de zondagse preken werd de gemeente met grote regelmaat onderwezen in de leer- en cultuurverschillen die er bestonden tussen haar en de andersdenkenden, waardoor er een geest van wantrouwen en intolerantie werd aangekweekt[78]. In de tijd van de Verlichting zag men misprijzend neer op de toestand van kerk en theologie van de afgelopen twee eeuwen, die met de woorden van de hervormde predikant Jan Scharp[79] als volgt gekarakteriseerd kan worden: "(…) Staatsgeschillen, in ons land altijd verknoopt aan kerkelijke verdeeldheden, speelden nog hunne ongelukkige rol; de kansels dreunden nog van de twisten met *anen* en *isten* en *anten*; Verdraagzaamheid was een soort van Ketterij; Regtzinnigheid en Stugheid, Vroomheid en Dweepzucht waren woorden van dezelfde beteekenis; Theologische geschillen van meerder of minder of nietsbeduidend gewigt, werden met hatelijkheid, hoogmoed, belangzucht en domheid gevoerd, niet slechts door zoogenaamde Godgeleerden maar ook door Kerkeraden en Gemeenteleden, niet slechts

[75] (H.W. Hoving), *Christendom en Wijsgeerte*, 22-23.
[76] Zie: A. Steenbeek, *Hermannus Muntinghe*, 's-Gravenhage 1931.
[77] Cf. *Ibidem*, 53, noot 2; 149.
[78] *Ibidem*, 149-150.
[79] Jan Scharp (1756-1828) werd na zijn studie theologie te Leiden gereformeerd predikant te St. Annaland 1778, Axel 1780, Noordwijk-Binnen 1788, Rotterdam 1789, waar hij als gevierd kanselredenaar veel toeloop had. Hij bestreed de opkomende Verlichtingstheologie van zijn dagen. In 1796 werd Scharp vanwege zijn orangisme en zijn weigering de burgereed af te leggen uit zijn ambt ontzet. Hij werd toen predikant te Loga in Oost-Friesland. In 1800 keerde hij weer terug naar Rotterdam.

in Steden, maar ook op Dorpen"[80]. Bij het sluiten van de eerste synodale vergadering die onder vigeur van het Algemeen Reglement van 1816 gehouden was, prees de commissaris-generaal van de eredienst, Ocker Repelaer van Driel, de synodeleden tot wier adviseurs Muntinghe behoorde, omdat in de kerkvergadering een geest van orde, vrede en eensgezindheid had geheerst[81].

Afb. 15. Het opschrift op de sokkel luidt: "HERMAN MUNTINGHE. Doctor in de Godgeleerdheid en rustend Hoogleeraar in derzelver Faculteit aan 's Rijks Hoogeschool te GRONINGEN, Ridder der Orde van den Nederl. Leeuw, Lid van het Koninkl. Nederl. Instituut enz. enz. enz. Overleden den 24 April 1824".

In een tijd, die de leuzen van "eensgezindheid" en "verdraagzaamheid" hoog in zijn vaandel had geschreven, is het voorkomen van een vrij heftige polemiek niet voor de hand liggend en nog minder dat een gematigd man als Muntinghe in zo'n pennenstrijd verwikkeld zou raken. Toch komen we in werken van Muntinghe uit die tijd bepaalde passages tegen die het rechtvaardigen om van polemiek te spreken. Ook tijdgenoten van Muntinghe hadden die mening. In de beoordeling van de delen negen en tien van Muntinghes *Geschiedenis der*

[80] J. Scharp, *Avond-Godsdienst op den driehonderdjarigen Feestdag der Hervorming den tweeden van Slagtmaand MDCCCXVII in de groote Kerk der Hervormden te Rotterdam*, Rotterdam 1817, v.
[81] […..], "Over de Nieuwe Reglementen, door de algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde kerken vastgesteld", in: *Bijdragen*, 1816, deel IV, 5e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 799-829, 801.

Menschheid naar den Bijbel[82] merkt een recensent het volgende op: "Evenwel ontveinzen wij niet, dat er plaatsen in deze beide Deelen voorkomen, welke ons minder behaagden, — verklaringen van gewigtige onderwerpen, zoo als wij dezelve van den Hoogleeraar niet verwachtten, en waarin wij ons niet vinden konden; en bijzonderlijk (…) tegen Hoving, welke ons nergens minder op hare plaats dunkten dan hier. (…), zoo heel veel *dogmatiek* en *polemiek* waren wij hier niet wachtende; en sommige *bijzondere* opvattingen schenen ons en anderen toe, juist niet noodzakelijk in *zulk* een Werk te *moeten* ontvouwd worden"[83]. Blijkbaar veroordeelt de recensent vanwege de gepresenteerde dogmatiek ook de polemiek, hoewel Muntinghe in zijn schrijven veel gematigder van toonzetting is dan Hoving in *Christendom en Hervorming*.

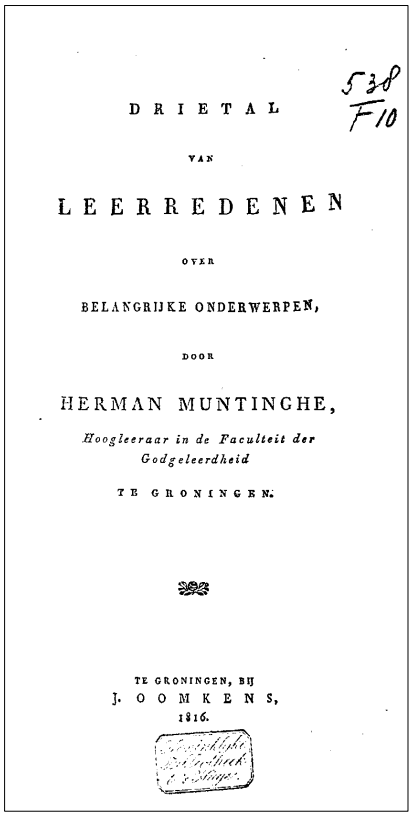
DRIETAL

VAN

LEERREDENEN

OVER

BELANGRIJKE ONDERWERPEN,

DOOR

HERMAN MUNTINGHE,

Hoogleeraar in de Faculteit der Godgeleerdheid

TE GRONINGEN.

TE GRONINGEN, BIJ
J. OOMKENS,
1816.

Afb. 16. Titelpagina van Herman Muntinghe, *Drietal van Leerredenen*.

De pennenstrijd tussen Muntinghe en Hoving vindt voor de Groninger hoogleraar zijn oorzaak in het feit, dat Hoving zich in *Christendom en Hervorming* vijandig heeft uitgelaten over de Hervormde Kerk en daarbij volgens hem allerlei verkeerde voorstellingen van de her-

[82] Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid naar den Bijbel*, elf delen, Amsterdam/'s-Gravenhage 1801-1819 (*Geschiedenis der Menschheid*).

[83] *De Recensent*, 1818, deel XI, 1e stuk, "Recensiën", 145-152, 145-146, 148. De boekbespreker van de *Bijdragen* heeft zich hier in het geheel niet aan gestoord. Hij beveelt deze passage juist aan als "der moeite waardig, dit na te lezen" (*Bijdragen*, 1817, deel V, 1e stuk, "Pragmatische Behandeling der Bijbelsche Geschiedenis", 520-553, 532). In de recensie die geplaatst werd in het *Letterkundig Magazijn*, 1817, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 673-674, wordt nergens gerefereerd aan de polemiek tussen Muntinghe en Hoving.

vormde kerkleer heeft gegeven. Toen inmiddels gebleken was dat het boek van Hoving door velen met grote instemming gelezen werd, ging Muntinghe tot de aanval over. Aangezien volgens hem de lezing van Hovings werk bij onvaste geesten een kwalijke uitwerking kon hebben, dacht hij er goed aan te doen om een tweetal preken te houden, dat wel niet rechtstreeks tegen *Christendom en Hervorming* gericht zou zijn – "want de predikstoel moet mijns inziens nooit tot een strijdperk misbruikt worden" – maar dan toch geschikt genoeg om "te waarschuwen tegen misvattingen der gezonde leer, en (…) tegen verkeerde begrippen van de ware Evangelieleer, zoo als die in ons Kerkgenootschap geleerd wordt"[84]. De eerste en de tweede leerrede zijn met dat doel opgesteld, uitgesproken en ook in druk uitgegeven. De eerste preek gaat over de plicht van de christenen om tot duidelijkheid proberen te komen over wie Christus waarlijk is (n.a.v. Mattheüs 16:13-20). De tweede leerrede gaat over het doel van de verzoening, teweeggebracht door de zelfofferande van Jezus Christus ten behoeve van zondaren (volgens Titus 2:14). Bij de publicatie van deze twee leerredenen voegde Muntinghe nog een derde, die hij enkele jaren tevoren al eens had gehouden en die de werking van God tot onze zedelijke verbetering of bekering (Filippenzen 2:13) tot onderwerp heeft.

In het "Voorberigt" op het *Drietal van Leerredenen* verklaart Muntinghe dat hij de schrijver van *Christendom en Hervorming* op één lijn stelt met degenen, die uit onkunde, vooroordeel en hoogmoed zich voordoen als zelfstandige denkers om op die manier een onverdiende roem te verwerven (iv). En verder richt Muntinghe aan het adres van Hoving het verwijt dat hij zoveel onkunde aan de dag legt inzake de exegese van de Heilige Schrift, de ware aard van de hervormde leer en de huidige stand van zaken in de dogmatische wetenschap, dat hij herhaaldelijk een lasteraar wordt van wat hij niet begrijpt (v).

Op deze beschuldiging van Muntinghe reageert Hoving met de gevoelsuiting dat hij bij de eerste lezing van deze woorden hevig verontwaardigd werd, omdat Muntinghe "het hart en de bedoelingen van eenen schrijver poogde te bezwalken, die zich zelven bewust is, dat hij niets dan waarheid zoekt"[85]. Ter verontschuldiging van Muntinghe betreffende het beledigende karakter van diens beoordeling van Hovings motieven tot het schrijven van zijn *Christendom en Hervorming* voert de biograaf van Muntinghe aan dat de hoogleraar kennelijk behoorde tot die mensen, die bij debatten of in polemieken de portee van eigen woorden niet goed overzien[86].

Aan de hand van een vijftal aspecten willen we nu nader ingaan op de polemiek tussen Muntinghe en Hoving. Achtereenvolgens zullen we stilstaan bij: de triniteit, de verzoening, de heiliging, het gezag van de rede, de bestemming van de mens.

a. Over de triniteit

In *Christendom en Hervorming* laat Hoving zich lovend uit over de remonstrantse predikant in het algemeen, wanneer hij zegt: "Hij zal u het Goddelijk wezen, dat Eenig en Onbegrijpelijk is, niet gaan beschrijven, als uit drie onderscheidene Personen zamengesteld"[87]. Hoving benadrukt hiermee dat de remonstrantse predikanten het klassieke dogma van de goddelijke drieëenheid niet aanhangen en in verband daarmee "de onverstaanbare uitdrukking van *eeuwige generatie*" (48) niet in hun theologisch vocabulaire hebben opgenomen. Die afwijzende opstelling van de remonstranten waardeert Hoving als bijzonder verdienstelijk. Maar om dat nu uitsluitend als een verdienste van de remonstranten te laten gelden, gaat Muntinghe

[84] Herman Muntinghe, *Drietal van Leerredenen over belangrijke Onderwerpen*, Groningen 1816, vi (*Drietal van Leerredenen*).
[85] (H.W. Hoving), *Voor- en Narede*, "Narede", iii.
[86] A. Steenbeek, *Hermannus Muntinghe*, 153.
[87] (H.W. Hoving), *Christendom en Hervorming*, 48.

veel te ver. Hij eist voor zichzelf en voor de Hervormde Kerk een deel van de eer op, die Hoving alleen aan de remonstranten wil toekennen.

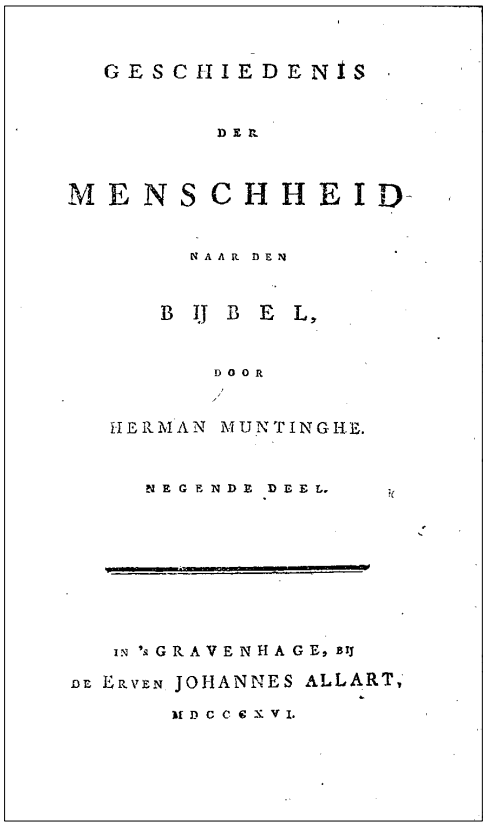

GESCHIEDENIS

DER

MENSCHHEID

NAAR DEN

BIJBEL,

DOOR

HERMAN MUNTINGHE.

NEGENDE DEEL.

IN 'S GRAVENHAGE, BIJ
DE ERVEN JOHANNES ALLART,
MDCCCXVI.

Afb. 17. Titelpagina van Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel IX.

Muntinghe geeft tegenover Hoving toe dat men in vroeger tijden over de goddelijke Drieeenheid, over de vereniging van de goddelijke en de menselijke natuur in de Verlosser, over een eeuwige generatie van de Zoon, over het van de Vader en de Zoon uitgaan van de Heilige Geest, "zekerlijk dikwijls te veel gesproken, te stoute bepalingen gemaakt, te veel roemlooze en onvruchtbare twisten gevoerd heeft" (35). Maar dat alles was nog "in min verlichte" (35) tijden. Muntinghe verklaart dat hij zelf aan zulke geloofsvoorstellingen is ontgroeid en geeft vervolgens aan dat ook in de nieuwere theologische leerboeken dergelijke begrippen niet meer voorkomen (36). En dan beroept Muntinghe zich op zijn reeds in 1801 verschenen theologisch *Compendium*[88], waarin hij de woorden "*Drieëenheid, persoon, eeuwige generatie*, en dergelijke, in de godsdienstleer"[89] zelfs afgekeurd heeft. Hij benadrukt dat ook door ambt- en

[88] De volledige titel van het theologisch *Compendium* luidt: *Pars Theologiae Christianae Theoretica. In compendium redegit Hermannus Muntinghe*. Dit dogmatisch werk van Muntinghe verscheen te Harderwijk in 1801. De tweede druk verscheen in twee delen in 1818 en 1822 te Groningen.
[89] Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel IX, "Aanmerkingen", 36.

tijdgenoten "deze leer even eenvoudig, even rein Bijbelsch, zonder dien scholastieken omslag" (36) behandeld wordt[90].

Muntinghe is het geheel eens met de schrijver van *Brieven en Gesprekken* en daarmee met Hoving, wanneer de anonymus de volgende woorden in de mond van Aristus legt: "Zoo wel als gij, keur ik het gebruik der spreekwijzen: *drieëenheid*, *personen*, en dergelijke aangaande het Opperwezen niet goed. Ik geloof met u (Philomathes), dat dezelve ligtelijk aanleiding geven tot verkeerde denkbeelden. Ik heb er daarenboven tegen, om dat zij in den Bijbel niet gevonden worden. Het zijn enkel schoolsche termen van eene menschelijke uitvinding"[91]. Over de klassieke leer van de triniteit blijkt er tussen Hoving en Muntinghe uiteindelijk geen verschil van mening te bestaan: zij kan in de ogen van beiden geen genade vinden.

b. Over de verzoening

Wanneer Hoving niet goed bekend is met de leer van de drieëenheid in de Nederlandse Hervormde Kerk, dan is dat volgens Muntinghe ook het geval met de leer aangaande de verzoening, waaraan hij aanstoot neemt[92]. Het verschil in opvatting tussen Hoving en Muntinghe op het punt van de verzoening is minder groot dan de eerste denkt. Muntinghe is het geheel met Hoving eens, wanneer deze tot de meest verderfelijke en de redelijkheid het meest storende gedachten beschouwt de opvattingen van hen die menen, dat Jezus door Zijn genoegdoening hun plichten reeds in hun plaats heeft vervuld en dat in de persoon van Christus hun zonden al bij voorbaat plaatsvervangend zijn gestraft[93].

Waarin Muntinghe van Hoving verschilt, is de methode van onderzoek naar de leer van de verzoening. Muntinghe probeert de grammaticale betekenis van Jezus' woorden te doorgronden en hij vraagt daarom hem te bestrijden op grammaticale gronden en niet door middel van machtspreuken[94]. Volgens de rationalist Hoving is de Heilige Schrift ondergeschikt aan de autoriteit van de menselijke rede, terwijl de supranaturalist Muntinghe ervan uitgaat dat de bijbelse openbaring de hoogste kengrond is van de christelijke godsdienst en van alle zedelijke waarden en normen voor een christen[95]. Hoewel de beide polemici van elkaar verschillen in de benadering van de Bijbel, stemmen ze toch hierin overeen dat in hun optimistische visie op de verhouding tussen God en mens geen plaats is voor een verzoeningsleer in juridische zin, zoals die in de gereformeerde belijdenisgeschriften wordt aangetroffen[96].

---

[90] *Ibidem*, 36-37. Muntinghe noemt in dit verband het volgende vijftal supranaturalistische ambt- en tijdgenoten, dat evenals hij is ontgroeid aan wat hij noemt de "scholastieke" voorstellingen in de gereformeerde theologie: Anneaus Ypey (1760-1837), Helias Meder (1761-1825), Albertus Brink (1755-1810), Gerardus Benthem Reddingius (zie voor een biografie noot 7 van dit hoofdstuk), Fokko Liefsting (1747-1824).
Zie ook: A. Ypey en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, vier delen, Breda 1819-1827, deel IV, Breda 1827, 271-275.

[91] […..], *Brieven en Gesprekken*, 102; Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel IX, "Aanmerkingen", 66.

[92] Er bestaat in de christelijke geloofsleer een nauwe samenhang tussen het dogma van de triniteit en de verzoeningsleer. In de geschiedenis van de theologie waren de scherpste critici van de triniteitsleer in de regel ook felle bestrijders van de verzoeningsleer. De kritiek van de socinianen is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zie: Th.L. Haitjema, "Verzoening", in: Th.L. Haitjema en A.B. te Winkel (red.), *Onder Eigen Vaandel. Driemaandelijksch Theologisch Tijdschrift*, 1930, 5e jg., no. 3, Wageningen 1930, 175-200, 184.

[93] (H.W. Hoving), *Christendom en Hervorming*, 66-67; Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel IX, "Aanmerkingen", 74-75.

[94] Hermannus Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel IX, "Aanmerkingen", 83.

[95] *Ibidem*, 70-71; 116-128.

[96] Zie: Heidelbergse Catechismus, zondag 23 en Nederlandse Geloofsbelijdenis, artikel 21; Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel IX, "Aanmerkingen", 75; (H.W. Hoving), *Christendom en Hervorming*, 73.

c. Over de heiliging

Het derde dogmatische geschilpunt tussen Muntinghe en Hoving betreft de leer van de heiliging. De supranaturalist Muntinghe wil in dezen de gulden middenweg bewandelen "tusschen overdrevene *Orthodoxie*, en spoorbijstere *Heterodoxie*"[97]. Muntinghe ziet de mens in geen geval als een zuiver werktuiglijk wezen zonder enige individuele morele verantwoordelijkheid voor zijn doen en laten. Hoving geeft er blijk van dat hij de uiteenzetting van Muntinghe in diens *Drietal van Leerredenen* niet goed heeft begrepen, wanneer hij de hoogleraar toevoegt: "Mijne rede zegt mij: *wij zijn niet goed, – niet deugdzaam, – wij handelen niet zedelijk, niet braaf, niet Godebehagelijk* (dat alles op hetzelfde neerkomt), dan in zoo ver wij zelve de oorzaken of bewerkers zijn van onze handelingen (hetgeen ook, omgekeerd, het geval met ondeugd is, zij moge dan begaan worden metterdaad of door pligtverzuim); en indien U Hoog Eerw. die stelling mogt gelieven te bestrijden, zoo zal het echter niet moeijelijk zijn, dezelve te verdedigen"[98]. Maar Muntinghe gaat niet in op het verzoek van Hoving om die stelling te bestrijden, want in paragraaf 252 van zijn *Compendium* heeft hij immers uitdrukkelijk aangetoond dat zedelijke verbetering in de Heilige Schrift niet alleen als een werk van God voorkomt, maar ook als een werk van de mens zelf[99]. Muntinghe trekt zich dan ook niets aan van Hovings verwijt: "Ik houde niet van eene uitlegging, die *heiligmaking* voor eene hyperphysische werking op onzen geest verklaart: dezelve is een *pligt*, en wordt aan menschen als een pligt voorgeschreven, dien zij zelve te vervullen hebben"[100].

Ook op het punt van de heiliging staat de zienswijze van de supranaturalist Muntinghe dichter bij die van de rationalist Hoving dan de laatste vermoedt. Muntinghe heeft met zijn polemiek geen ander doel dan dit juist aan te tonen.

d. Over het gezag van de rede

Over het gezag van de menselijke rede denkt Muntinghe geheel anders dan Hoving. Muntinghe verwijt de rationalistische theologen dat zij het gezag van Jezus Christus als enige Meester van de christenen verloochenen, wanneer ze Zijn leer onderwerpen aan het gezag van de rede. Dan is niet Christus de hoogste leraar, maar de rede. En het gevolg daarvan moet zijn dat alles uitloopt op louter scepticisme omdat, wanneer men in zaken die de godsdienst betreffen de rede tot het hoogste beginsel maakt, iedereen zich houdt aan wat hij in overeenstemming met zijn rede beschouwt[101]. Groot moet daarom volgens Muntinghe onze dankbaarheid zijn jegens de goddelijke goedheid, die ons een Leraar gegeven heeft, van Wie wij op goede gronden kunnen geloven dat Hij in alles wat Hij zegt onfeilbaar is en op Wiens woord wij geheel kunnen vertrouwen (122). Maar dan komt er een vraag aan de orde, die zowel door Hoving als door Muntinghe is gesteld: wat moeten wij geloven van al die verschillen in exegese van de Heilige Schrift, die soms aan elkaar tegengesteld zijn? Hoving is als rationalist van mening dat het raadzaam is om die exegese te volgen, die overeenstemt met wat de rede en de moraliteit als eeuwige waarheid opdringen[102]. Muntinghe ziet tussen de rationalistische en de supranaturalistische beschouwing van de Heilige Schrift niet een kwantitatief maar een

[97] Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel IX, "Aanmerkingen", 89. Zie ook: Herman Muntinghe, *Drietal van Leerredenen*, 85-92.
[98] (H.W. Hoving), *Voor- en Narede*, "Narede", xiv; Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel IX, "Aanmerkingen", 90.
[99] Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel IX, "Aanmerkingen", 90.
[100] (H.W. Hoving), *Voor- en Narede*, "Narede", xv; Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel IX, "Aanmerkingen", 91.
[101] Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel IX, "Aanmerkingen", 124.
[102] (H.W. Hoving), *Voor- en Narede*, "Narede", ix.

kwalitatief, niet een gradueel maar een principieel verschil. Muntinghe wil tegenover Hoving benadrukken dat de supranaturalistische benaderingswijze van de theologie het christelijk geloof behoedt voor de scepsis van het rationalisme.

Concluderend kunnen we stellen dat op het punt van het gezag van de menselijke rede in verhouding tot de autoriteit van de Heilige Schrift de standpunten van Hoving en Muntinghe aan elkaar tegengesteld zijn.

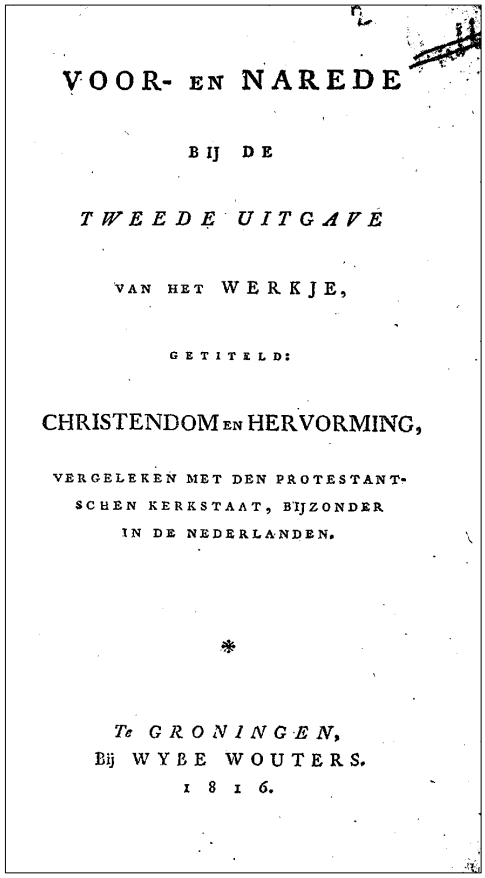
VOOR- EN NAREDE

BIJ DE

TWEEDE UITGAVE

VAN HET WERKJE,

GETITELD:

CHRISTENDOM EN HERVORMING,

VERGELEKEN MET DEN PROTESTANTSCHEN KERKSTAAT, BIJZONDER IN DE NEDERLANDEN.

Te GRONINGEN,
Bij WYBE WOUTERS.
1816.

Afb. 18. Titelpagina van (H.W. Hoving), *Voor- en Narede*.

e. Over de bestemming van de mens

Hoving en Muntinghe komen dicht bij elkaar in hun visie op de bestemming van de mens. Met betrekking tot de bestemming van de mens is zowel Hoving als Muntinghe van mening, dat de mens steeds beter en steeds meer aan God gelijkvormig moet worden; de mens moet en kan op zedelijk gebied het hoogste ideaal van volmaaktheid steeds meer naderen[103].

Binnen het kader van deze overwegingen vraagt de remonstrantsgezinde Hoving zich af: "Hoe worden nu de menschen zedelijk beter en volkomener? (…). Indien nu de menschen zullen verbeterd worden, waarop moet dan worden gewerkt? Op hunnen wil; en wel op hunnen *vrijen* wil. Zij moeten leeren, goed te *willen* zijn; en wel vrijwillig: want hetgeen zij ge-

[103] (H.W. Hoving), *Voor- en Narede*, "Narede", xxxvi; Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel X, 's-Gravenhage 1817, 76.

dwongen doen, dat willen zij niet, maar een ander wil het, die magtiger is dan zij; en dit geeft hun al wederom geen de minste waarde"[104]. En geheel in de lijn van deze verlichte antropologie beschouwt Hoving ook de morele verantwoordelijkheid van de mens: "Bij het zedelijke (bij al wat niet werktuigelijk, 't zij mechanisch of organisch, is) komt het eeniglijk op *onzen eigenen wil* aan. Van *eens anders wil* kan hier de vraag niet zijn. De mensch is voor niets verantwoordelijk, dan in zoo verre hij zelf de vrije oorzaak is van zijn doen en laten"[105]. Muntinghe heeft deze opvatting betreffende de persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens met alle implicaties van dien geheel met Hoving gedeeld[106].

f. Nogmaals over het gezag van de rede

In 1817 verscheen te Groningen Hovings *Christendom en Wijsgeerte* als vervolg op zijn *Christendom en Hervorming*. In een uitvoerig "Voorberigt" gaat de schrijver een aantal van zijn opponenten van het afgelopen jaar langs om ze vervolgens van repliek te dienen. Duidelijk meer dan in *Christendom en Hervorming* maakt hij in *Christendom en Wijsgeerte* gebruik van het begrippenapparaat van de kantiaanse wijsbegeerte.

In die rij van opponenten heeft ook Muntinghe een plaats. Hoving begint met de verklaring dat hij voor de persoon en de eruditie van Muntinghe grote achting heeft en dat hij door middel van de polemiek veel van hem geleerd heeft. Toch wil Hoving in dit "Voorberigt" zijn gelijk tegenover Muntinghe nog eens benadrukken[107]. Hoving verwerpt de mening van Muntinghe dat het gezag van Jezus' leer boven dat van de menselijke rede staat en dat de leer van Jezus daarom het hoogste beginsel van alle kennis omtrent zedelijke en godsdienstige waarheid is, waaruit een christen weet wat hij doen of laten, of wat hij geloven moet. En zolang Muntinghe met geen enkel woord het standpunt van Hoving weerleggen kan dat de hoogste kenbron van alle religieuze en morele waarheid geen ander kan zijn dan de rede, blijft Hoving bij zijn rationalistische opvatting.

Uit Hovings breedvoerig betoog komt naar voren dat beide mannen grote waarde hechten aan het gebruik van het gezond verstand bij de exegese van de Heilige Schrift. Bij Hoving staat gezond verstand gelijk aan de rede, waaraan het gezag van de Heilige Schrift is gesubordineerd. Bij Muntinghe is het omgekeerde het geval: het gezond verstand dat hij met enige terughoudendheid rede wil noemen, staat bij deze supranaturalist onder het gezag van de Bijbel[108].

In zijn "Voorberigt" richt Hoving meerdere malen tot Muntinghe het verzoek om op zijn opmerkingen te reageren. Aangezien Muntinghe op dat verzoek niet is ingegaan, heeft Hoving in deze polemiek het laatste woord.

g. Nabeschouwing op de polemiek

In bovenstaande pennenstrijd is de toonzetting van de supranaturalist Muntinghe duidelijk gematigder dan die van de rationalist Hoving. Uit de polemiek komt onmiskenbaar naar voren dat het Muntinghe vooral te doen is om de overeenkomst tussen de opvattingen van beiden aan te tonen. De kleur van die opvattingen is bij beide polemici overwegend rationalistisch. De pennenstrijd laat ons zien dat beide mannen kritisch staan tegenover de leer van de

---

[104] (H.W. Hoving), *Voor- en Narede*, "Narede", xxxvi-xxxvii.
[105] (H.W. Hoving), *Christendom en Wijsgeerte*, "Voorberigt", 181.
[106] Herman Muntinghe, *Geschiedenis der Menschheid*, deel X, 170-172.
[107] (H.W. Hoving), *Christendom en Wijsgeerte*, "Voorberigt", 179-186; 208-267.
[108] *Ibidem*, 226-236.

Nederlandse Hervormde Kerk, met dit verschil dat die kritische houding bij de supranaturalist Muntinghe minder nadrukkelijk aanwezig is dan bij de rationalist Hoving. Zijn kritische houding brengt Muntinghe tot mitigatie van verschillende kerkelijke leerstellingen; bij Hoving leidt deze houding daarentegen tot een bewuste breuk daarmee. Hoewel beide polemici uitgaan van een optimistische antropologie, worden ze het niet eens over de relatie tussen het gezag van de menselijke rede en de autoriteit van de Heilige Schrift.

h. Recensies van *Drietal van Leerredenen*

De recensent van het *Letterkundig Magazijn* vindt het ongelofelijk en zelfs "aanstootelijk" dat binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, die "thans bloeit en uitmunt door eenen meer redelijken, stillen en verdraagzamen geest", een "zoogenaamd Lidmaat" optreedt om met "den geest der omwentelingszucht (als een *revolutionair* burger) zijne gal uit te braken tegen eene Belijdenis, welke hij toont niet eens regt te verstaan, waardoor hij dan ook niet zelden in het wilde henenschermt en in zijn boekje, getiteld *Christendom en Hervorming* de schandelijkste gevoelens openbaart"[109]. Volgens deze recensent heeft Hovings boek echter "niets anders uitgewerkt, dan de verachting van alle welgezinde Hervormden en de hoogste afkeuring der verstandige Remonstranten tegen den Schrijver te verwekken" (338). Met deze stand van zaken in gedachten wilde de recensent zijn lezers er zo snel mogelijk op attent maken dat de hoogleraar Muntinghe een bundel leerredenen heeft uitgegeven met het doel om zwakke lidmaten te wapenen tegen de invloed van Hovings "lasterschrift" (338).

"Gouden woorden!" (339), zo prijst de recensent alleen al het "Voorberigt" van Muntinghe. Voor de supranaturalistisch ingestelde recensent is de echte zuivere hervormde leer – wel verstaan en schriftuurlijk voorgesteld – geen andere dan die in de Drie Formulieren van Enigheid is samengevat en de "toets kan doorstaan van het gezond verstand en den Bijbel" (340).

Resumerend stelt de recensent vast dat Muntinghe met deze prekenbundel "de schoonste en nuttigste apologie" voor de gereformeerde belijdenis heeft gegeven die men wensen kon en die zeer geschikt is "om de dwaasheid van eenen Lasteraar te beschamen en hem in al zijne domheid te ontmaskeren" (343). De recensent hoopt van harte dat de preken gelezen zullen worden door diegenen, "die door verkeerd onderwijs, kwaad gezelschap of krachtig werkende vooroordeelen omtrent de leer der Hervormde Kerk eenigen twijfel koesteren" (344); een portret waarin zonder veel moeite Hoving is te herkennen. Met Gods zegen kunnen zij dan nog tijdig tot inkeer komen.

Ook de boekbespreker van *De Recensent* heeft met genoegen de preken van Muntinghe gelezen. Hij beschouwt deze bundel als één van de "bondigste en *liberaalste* Verdedigingsgeschriften voor de welbegrepene Kerkleer van het Hervormde Genootschap"[110], die sinds lange tijd zijn uitgekomen. Hij twijfelt er dan ook niet aan of Muntinghe heeft met deze publicatie een stevige dam opgeworpen "tegen de valsche begrippen der *neologie* en het laag vallen van bevooroordeelde *dissenters* op de zuiver Hervormde Geloofsbelijdenis" (470). Wat deze geloofsbelijdenis betreft spreekt de recensent het vermoeden uit dat ze "veel minder verachters zoude gehad hebben, indien zij altoos wel begrepen, maar ook, wel *verklaard* geworden was" (470).

[109] *Letterkundig Magazijn*, 1816, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 337-344, 337.
[110] *De Recensent*, 1816, deel IX, 1e stuk, "Recensiën", 469-471, 470.

Het *Drietal van leerredenen* is volgens de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* "het nadenken overwaardig"[111]. Met name degenen die naar aanleiding van *Christendom en Hervorming* "wat al te luide triumf" (420) blazen, kunnen zich dit aantrekken, maar niet minder degenen die zich al te zeer verontrust tonen. Deze laatste groep heeft volgens de recensent maar weinig te vrezen zolang zij mannen als Muntinghe aan hun zijde hebben. Ook degenen die voor scheuring en verbittering tussen verschillend denkenden vrezen, kunnen gerust zijn, want "naauwelijks zal er iemand zijn onder dezulken, die Muntinghe niet gaarne, (…) hoe zeer hij van hem ook mogt verschillen, (…) de hand van broederschap weigeren zou" (421). Omdat hij zich onpartijdig wil opstellen, voelt de recensent zich verplicht op te merken dat het duidelijk is, dat de schrijver van *Christendom en Hervorming* eigenlijk de juiste man niet is om tegen iemand als Muntinghe op te treden (421).

Cornelis van Epen, ook nu weer de vermoedelijke auteur van een recensie in de *Bijdragen*[112], kan geheel instemmen met de inhoud van het *Drietal van leerredenen*. Hij vindt dat in de prekenbundel een geest van redelijk Protestantisme en van een verstandig onderzoek van de Heilige Schrift naar voren komt, waarbij de uitersten vermeden worden (771). Samenvattend merkt de recensent op dat de prekenbundel een proefstuk van een gematigde en liberale denkwijze is van Muntinghe; hij betuigt de hoogleraar voor deze publicatie zijn hartgrondige dank (783).

9. G.J.F. Cramer von Baumgarten, *Brieven*

a. Korte inhoud

Het was niet de bedoeling van Gerrit Johan Friedrich Cramer von Baumgarten[113], predikant van de hervormde gemeente van het Groningse Middelbert, om een "twistschrift"[114] tegen Hoving uit te geven. Toch heeft hij zijn bezwaren tegen *Christendom en Hervorming* willen publiceren. In negen brieven geeft de predikant antwoord op vragen die een bevriend gemeentelid hem stelt na het lezen van Hovings geschrift. Verder koos Cramer von Baumgarten zelf nog enkele thema's die hem als belangrijk voorkwamen. De vriend bespreekt op zijn beurt de antwoorden later weer met de gemeenschappelijke vriend "B", die veel waardering heeft voor *Christendom en Hervorming* en mogelijk door deze brieven van zijn twijfel en ongeloof verlost kan worden. Cramer von Baumgarten presenteert zichzelf als supranaturalist en geeft daarbij aan dat deze aanduiding voor hem een erenaam is (vi). Hij verschilt met Hoving vooral van mening over het gezag van de menselijke rede in verhouding tot het gezag van de Bijbel. Cramer von Baumgarten is ervan overtuigd dat wij ons alleen aan de Heilige Schrift hebben te houden, op haar gezag moeten afgaan en daarbij de rede alleen mogen gebruiken als een hulpmiddel ter ontdekking, ter verklaring en verdediging van de christelijke geloofsleer (35). Hij toont zich een ware supranaturalist wanneer hij verklaart dat hij bepaalde leringen uit de Bijbel die zijn rede te boven gaan, alleen wil aannemen onder voorwaarde dat zij geen tegenstrijdigheden bevatten, hoezeer zij ook het menselijk verstand te boven gaan (36).

---

[111] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1816, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 420-422, 420.
[112] *Bijdragen*, 1816, deel IV, 1e stuk, "Predikkunde", 769-783.
[113] Gerrit Johan Friedrich Cramer von Baumgarten (1787-1855) was als predikant verbonden aan de hervormde gemeenten van Ferwerd (1808), Loga (Oost-Friesland) (1810), Middelbert (1812), Eenrum (1819) en Midwolda (1824).
[114] G.J.F. Cramer von Baumgarten, *Brieven, over het Werkje: Christendom en Hervorming, vergeleken met den protestantschen Kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden, Geschreven aan eenen Vriend*, Groningen 1816, iii (*Brieven*).

Eén van de zaken waar Cramer von Baumgarten nader op ingaat, betreft Hovings visie op de Bijbel. Hij vraagt zich af wat Hoving eigenlijk onder de Bijbel verstaat, aangezien deze zich zeer kritisch uitlaat over het Oude Testament. Aan de openbaring zoals die in dit deel van de Bijbel beschreven is, hecht Hoving namelijk weinig waarde. Bij zijn kritiek op het Oude Testament gaat Hoving uit van de redenering dat de godsdienstige kennis van de Israëlieten zeer gebrekkig was en daardoor teveel doortrokken was van menselijke en zinnelijke denkbeelden[115]. Volgens Cramer von Baumgarten kan Hovings aanval op de oudtestamentische profeten leiden tot het aantasten van het gezag van Jezus en Zijn apostelen. Uiteindelijk zal deze visie ertoe leiden, zo vreest de predikant, dat men "zoo alle waarheid op losse schroeven stelt, Jezus en zijne Apostelen beneden de wijsgeren en leeraren van den ouden dag plaatst" (24). Wie in navolging van Hoving aan het Oude Testament geen waarde meer hecht, zo waarschuwt Cramer von Baumgarten zijn lezers, zal blijven twijfelen en geen grond van zekerheid meer vinden (25).

Veel aandacht besteedt Cramer von Baumgarten aan wat Hoving in *Christendom- en Hervorming* naar voren brengt over het zedelijk bederf van de mens. Hij karakteriseert in enkele zinsneden de gedachten van Hoving over dit leerstuk als volgt: "Hij gaat hier zijnen eigenen weg, werpt enkele gezegden los henen, en beschuldigt en veroordeelt, als opperste regter, in eenen adem alles, wat hem niet welgevallig is" (87). Cramer von Baumgarten is van mening dat Hoving aan de leer betreffende de erfzonde dingen toeschrijft, die "*naar de leer der Hervormde Kerk, zoo als dezelve in hare formulieren is uitgedrukt, openbaar onregtzinnig zijn*" (88). Cramer von Baumgarten, die juist in de tijd toen hij *Christendom en Hervorming* las getroffen werd door het verlies van een kind, is diep geschokt door het gezegde van Hoving dat zijn kerkgenootschap vroeger de erfzonde beschouwde als "toereikende grond voor de verdoemenis van kinderen, die buiten hunne moeders nooit geleefd hebben, of in de jaren der onnoozelheid gestorven zijn"[116]. Cramer von Baumgarten brengt tegen deze voorstelling van Hoving in dat die geen grond in de Bijbel heeft (89) en hij voert hierbij aan, mede tot geruststelling van zijn lezers, "*dat de kinderen der Christenen, stervende in hunne kindschheid, onder de uitverkorenen moeten gerekend worden, dewijl zij van God uit dit leven verlost worden, eer zij de voorwaarden zijns* verbonds *verbroken hebben*" (90)[117]. Cramer von Baumgarten vervolgt zijn betoog terzake met een beroep op de volgens hem rechtzinnige Wilhelmus à Brakel (1635-1711)[118].

Cramer von Baumgarten verwijt Hoving herhaaldelijk dat hij gebrek aan theologische kennis heeft. Ook waar Hoving in verband met de zedelijke vrijheid van de mens spreekt van de "toerekening van schuld", waardoor God voor zowel kwade als goede daden verantwoordelijk wordt gesteld[119], wijst hij op Hovings onkunde betreffende de hervormde leer door te stellen dat hij in geen enkel kerkelijk gezaghebbend boek de uitdrukking "toerekening van schuld" heeft aangetroffen (91). Om de lezer erop te attenderen hoe zuiver bijbels de Dordtse leer in dit verband is, wijst Cramer von Baumgarten op Romeinen 5:12-21, waar de apostel Paulus de parallel trekt tussen Adam en Christus: zoals er een samenhang is tussen Adam, het hoofd en de stamvader van het menselijk geslacht, zo is er ook een relatie tussen Jezus Christus en de zijnen.

Cramer von Baumgarten heeft ook bezwaren tegen de optimistische visie op de mens, die Hoving in zijn boek propageert. Hoving gaat ervan uit dat de zedelijke vrijheid van de mens onverenigbaar is met de leer van de zedelijke verdorvenheid, die volgens hem ertoe leidt dat "de onverstandige al ligt kan denken, dat hem, zoo hij toch niet uitverkoren is, alle be-

---

[115] Zie: (H.W. Hoving), *Christendom en Hervorming*, 83-89.
[116] *Ibidem*, 47.
[117] Cf. *Dordtse Leerregels*, hoofdstuk I, artikel 17.
[118] Zie: W. à Brakel Th.F., *Redelijke Godsdienst*, twee delen, deel I, 3e dr., Rotterdam s.a., 978.
[119] Cf. (H.W. Hoving), *Christendom en Hervorming*, 118.

looning zal doen missen"[120]. Zo iemand zal volgens Hoving het zekere voor het onzekere nemen, "en zich ten minste het tegenwoordige zoo goed zoeken te maken, als hij kan zonder zich om den Godsdienst veel te bekommeren"[121]. Ook het vervolg van Hovings betoog is tamelijk voorspelbaar, waar hij verwacht dat de leer van de voorzienigheid zorgeloosheid en goddeloosheid bewerkt (105-106)[122].

In Hovings klacht dat de hervormden een verbroederingspoging van de kant van de remonstranten hebben laten mislukken, brengt Cramer von Baumgarten een sterke nuancering aan. Hij spreekt van een "schijnverbroedering" (150), die de deur voor nieuwe scheuringen zou hebben opengezet. De auteur van de *Brieven* doet bij zijn lezers een beroep op het gezond verstand, wanneer hij de praktisch onmogelijke combinatie van voorwaarden tot de destijds gewenste eenheid schetst: "Men zou zich tot ééne gemeente vormen; heden zou een Luthersch, morgen een Remonstrantsch, nu een Hervormd, dan een Doopsgezind Leeraar den predikstoel beklimmen; elk hunner mogt aan zijne formulieren vasthouden; de eene leerde dus, naar zijne overtuiging in gemoede de alomtegenwoordigheid van Jezus ligchaam, de andere sprak dit tegen; de eene doopte kinderen, een ander achtte dit ongeoorloofd" (150). Volgens Cramer von Baumgarten zou een dergelijke door Hoving gepropageerde verbroedering alleen maar verwarring en tweedracht hebben gesticht, in plaats van broederliefde. De mislukking van die verbroederingspoging schrijft Cramer von Baumgarten niet toe aan haat jegens de remonstranten, maar aan de zijns inziens praktische onuitvoerbaarheid van de zaak (151)[123].

Ondanks zijn kritiek op Hoving inzake diens voorstel tot verbroedering van alle protestanten blijkt Cramer von Baumgarten zelf toch ook een warm voorstander te zijn van een zodanige fraternisering. Maar voor die verbroedering heeft hij een geheel eigen motivatie. Hij is ervan overtuigd dat het zaak is voor het Protestantisme om steeds meer eendrachtig op te treden. Hij ziet namelijk een dreiging uitgaan van het Rooms-Katholicisme, dat juist in die tijd door de vereniging van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden qua percentage onder de bevolking sterk in de meerderheid kwam. Cramer von Baumgarten staat zeer wantrouwig tegenover het Rooms-Katholicisme, dat, zo vreest hij, als het de kans krijgt "door symbolische uiterlijkheden en plegtigheden, den geest verdraaije, en deszelfs ijzeren juk op onzen, door den maalstroom van allerlei nieuwigheden, verzwakten hals drukke, en ons verliezen doe, hetgeen onze brave voorvaderen zoo duur verwierven – vrijheid van geweten en eenen zuiveren geestelijken Godsdienst" (152). De verbroedering zoals hij die in gedachten heeft, kan volgens hem bereikt worden zonder uitwendige vereniging (152). Hij stelt voor om elkaar te beschouwen als broeders, als leden van één lichaam, waarvan Christus het hoofd is, waarbij de protestantse kerkgenootschappen niets van hun eigen identiteit prijsgeven (153).

De heftige aanvallen op de Drie Formulieren van Enigheid maken het voor Cramer von Baumgarten steeds opnieuw duidelijk dat Hoving zijn boek niet onbevooroordeeld geschreven heeft. Tegen een kerkhervorming zoals Hoving zich die voorstelt, wil hij zich verzetten tot het uiterste (164). Hovings "reformatie" leidt volgens Cramer von Baumgarten tot

---

[120] *Ibidem*, 163.
[121] *Ibidem*, 163.
[122] *Ibidem*, 163-164.
[123] Jan van Eijk (1757-1822), hervormd predikant te Loosduinen, die in zijn *Verhandeling over de waare Christelijke Verdraagzaamheid* (Amsterdam 1820) de *Brieven* van Cramer von Baumgarten en het *Drietal van Leerredenen* van Muntinghe ter lezing aanbeveelt (106), betwijfelt of de door Hoving voorgestane vereniging van alle protestanten tot iets anders kan leiden dan tot "een overgang van alle Kerkgenootschappen tot dat der Remonstranten" (106). In de genoemde verhandeling houdt Van Eijk een pleidooi tot bevordering van de ware christelijke verdraagzaamheid, die naar zijn mening door de "loop der tijden, gevoegd bij de toeneemende Verlichting" (i) bevorderd wordt. Vanwege zijn verdraagzame instelling kwam deze verlichte volksopvoeder dikwijls uit op een synthese. Zo wijst hij enerzijds belijdenisdwang en leertucht af, maar waarschuwt hij anderzijds voor onverschilligheid ten aanzien van de leer.

een kerk, waarin na een doorgevoerde zuivering een Christendom gepredikt wordt dat geen onderscheid meer kent tussen de protestantse kerkgenootschappen (164). In reactie op Hovings typering van de Drie Formulieren van Enigheid als "voorschriften om te gelooven"[124] merkt Cramer von Baumgarten op dat Hoving een onjuist beeld heeft van het gezag, dat aan de Formulieren toegekend moet worden. Om deze onjuiste voorstelling te corrigeren, betoogt de schrijver van de *Brieven* dat de hervormden alleen de Bijbel als richtsnoer erkennen (174). Het belang van de Formulieren ziet Cramer von Baumgarten vooral liggen in hun functie van huishoudelijk reglement dat onderlinge stichting bevordert en wanorde helpt voorkomen (179).

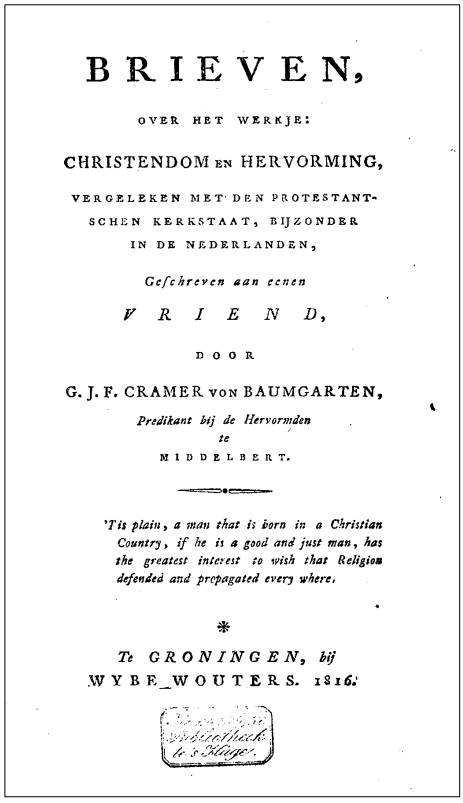

BRIEVEN,

OVER HET WERKJE:

CHRISTENDOM EN HERVORMING,

VERGELEKEN MET DEN PROTESTANTSCHEN KERKSTAAT, BIJZONDER IN DE NEDERLANDEN,

Geschreven aan eenen

VRIEND,

DOOR

G. J. F. CRAMER VON BAUMGARTEN,

Predikant bij de Hervormden te

MIDDELBERT.

'Tis plain, a man that is born in a Christian Country, if he is a good and just man, has the greatest interest to wish that Religion defended and propagated every where.

Te GRONINGEN, bij

WYBE WOUTERS. 1816.

Afb. 19. Titelpagina van G.J.F. Cramer von Baumgarten, *Brieven*.

b. Recensies van de *Brieven*

De recensies die naar aanleiding van Cramer von Baumgartens *Brieven* in enkele vooraanstaande periodieken verschenen, zijn zonder uitzondering positief.

De recensent van de *Boekzaal* prijst de bedaardheid van de auteur, evenals zijn verlichte en gematigde denkwijze en zijn vasthouden aan de bijbelse waarheden[125].

Deze mening wordt gedeeld door de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, die de auteur van de *Brieven*, conform de standaard van zijn tijd, als een "bedaard en verstandig regtzinnig Leeraar" heeft leren kennen. Vanuit dit oogpunt beschouwd, vindt de boek-

[124] (H.W. Hoving), *Christendom en Hervorming*, 39.
[125] *Boekzaal*, 1817, "Boekbeschouwing", 275-279, 278.

bespreker dat deze *Brieven* in alle opzichten aanprijzing en lof verdienen[126]. Hij verwacht dan ook dat dit geschrift "met nut en genoegen zal gelezen worden"[127].

De boekbespreker van het *Letterkundig Magazijn*[128] ziet Cramer von Baumgarten met dankbare blijdschap optreden als verdediger van het Evangelie tegen het ongeloof. De recensent beschouwt *Christendom en Hervorming* als een uiting van ongeloof, omdat hierin de gehele leer van het Evangelie onderworpen wordt aan een met de tijd wisselende wijsbegeerte en waarin de voornaamste grondslagen van die leer verloochend en weggeredeneerd worden. Het was voor deze recensent daarom een reden tot grote blijdschap, toen hij zag dat Cramer von Baumgarten de pen had opgevat, om het dwalende, misleidende en onwaarachtige, dat volgens de boekbespreker in Hovings geschrift overvloedig voorkomt, aan te wijzen, te analyseren en te weerleggen (104). Ook de opzet en de stijl van de *Brieven* worden in deze recensie geprezen.

c. Hovings reactie op de *Brieven*

Heel wat minder positief over de inhoud van de *Brieven* is Hoving zelf. In het "Voorberigt" van zijn *Christendom en Wijsgeerte* wijdt hij vele bladzijden aan een reactie op de *Brieven*, waarbij hij aangeeft geen "exegetischen wedstrijd"[129] te willen aangaan.

Hoving vraagt zich af tot welk doel de leerstellingen dienen zullen, die Cramer von Baumgarten met ijver verdedigt (44). In reactie op de uiteenzetting van Cramer von Baumgarten ter verdediging van de triniteitsleer[130] geeft Hoving aan dat het voor hem niet duidelijk is, waartoe die uitvoerige "uitpluizing" dient; hij verklaart dat hij het niet gevonden heeft (45). De verlichte Hoving die de deugdzaamheid hoog in zijn vaandel heeft geschreven, blijft zich afvragen waarom een mens die de deugd beoefent zonder iets van de triniteitsleer te weten of zonder er aan te denken, minder zou zijn dan een ander, die deze voor een geloofspunt houdt (45). Om uitdrukking te geven aan zijn afkeer van het naar zijn gevoel opgelegde leerstuk van de goddelijke drieëenheid, hanteert Hoving opzettelijk een opmerkelijk vocabulaire: "Indien wij het bevel ontvingen: "gelooft in Abracadabra", zouden wij dan zeggen: "wij gelooven daarin?"" (45). Ook het doelbewust gebruik van onwerkelijke voorstellingen wordt door Hoving niet geschuwd om zijn aversie tegen de leer van de goddelijke drieëenheid duidelijk te maken: "Het kan ondertusschen ook wel zijn, dat dit woord op de Maan of in den Uranus eene onloochenbare waarheid beteekent: maar wat helpt mij dit, daar ik het niet versta? en hoe kan ik dan zeggen, dat ik het geloof?" (45-46). Hoewel Hoving beweert dat hij het dogma van de triniteit niet kan en wil loochenen, geeft hij aan dat het voor hem geen enkele waarde heeft: "Wat het intusschen ook zijn moge, voor mij is het — niets; het raakt mij niet, en ik heb er geen nut van" (46).

Ook tegen de door Cramer von Baumgarten behandelde verzoeningsleer heeft Hoving ernstige bezwaren. Als jurist en als rationalist weet hij het denkbeeld van het overbrengen van straf op een onschuldige niet te plaatsen en kwalificeert het daarom als onrecht, wanneer de één wordt gestraft voor de misdaad van de ander. In zijn verdere uiteenzetting over de satisfactio vicaria maakt Hoving een vergelijking met een strafzaak uit zijn juridische praktijk (49-51) om daarmee aan te tonen dat aan het lijden en sterven van Jezus Christus geen plaatsvervangende betekenis kan worden toegekend.

---

[126] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1817, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 103.
[127] *Ibidem*, 103.
[128] Jg. 1820, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 104-108.
[129] (H.W. Hoving), *Christendom en Wijsgeerte*, "Voorberigt", 31.
[130] Zie: G.J.F. Cramer von Baumgarten, *Brieven*, 44-69, 109-137.

Hoving is van mening dat de supranaturalist Cramer von Baumgarten in zijn *Brieven* de wijsbegeerte verwerpt en dat hij daarmee het gezond verstand miskent. In ieder geval verheft hij het gezag van bijbelse letters boven en ten koste van het gezond verstand, zo stelt Hoving vast (65).

Cramer von Baumgartens sombere kijk op de eigen tijd, gekoppeld aan de vrees voor "het ijzeren juk"[131] van het Rooms-Katholicisme, wordt door Hoving niet gedeeld. Bij hem is er juist sprake van een tegenovergestelde verwachting (124). Hoving erkent dat hij leeft in een turbulente tijd. Hij wil vooral de nadruk leggen op het goede dat de woelige tijden teweeg hebben gebracht. Evenals het voor de natuur goed is als zij af en toe gezuiverd wordt door natuurgeweld, evenzo was zo'n zuiveringsmiddel nodig geworden voor de zedelijke toestand van de wereld. Als positieve gevolgen van de onlusten die zich in heel Europa voorgedaan hebben, signaleert Hoving onder meer een sterk toegenomen lees- en onderzoekslust onder alle sociale strata, een helderder oordeel over nieuwe denkbeelden en een verbetering van het onderwijs. Hij ziet in de loop van de gebeurtenissen de sturende hand van een alwijze en zorgende Voorzienigheid (131). Als vertegenwoordiger van het Verlichtingsdenken formuleert Hoving de werking van de Providentie als een streven om de vervolmaking van de mensheid te doen voortgaan en nog belangrijker vorderingen voor te bereiden (131-132). Het door Cramer von Baumgarten gevreesde mysticisme[132] denkt Hoving te kunnen overwinnen door een vrij en onbelemmerd gebruik van de kracht van de menselijke rede (139).

Al met al vindt Hoving de *Brieven* van Cramer von Baumgarten scherper van toon dan de eerder uitgekomen tegenschriften. Hoving vat zijn ongenoegen over de kritiek van Cramer von Baumgarten als volgt samen: "Hij heeft het toch regt goed op mij gemunt" (28).

10. J.E. Winter, *De Redenen der Onvruchtbaarheid*

Aanvankelijk leek het erop dat Hoving een medestander had. Het gerucht deed namelijk de ronde dat een door Johannes Ernestus Winter[133], hervormd predikant te Zuidhorn, gehouden preek over Jesaja 53:1 voor de Evangelisch-Lutherse Gemeente van Groningen op 21 april 1816 in verband zou staan met Hovings *Christendom en Hervorming*[134]. Winter zou met het houden van deze preek op deze plaats aan Hoving een vriendendienst hebben willen bewijzen inzake diens polemiek met Muntinghe. Hij zou zich in die preek speciaal gekeerd hebben tegen de inhoud van de tweede leerrede van Muntinghes *Drietal van Leerredenen*, welke gaat over Titus 2:14.

Na van bevriende zijde daartoe te zijn geadviseerd, besloot Winter om de volgens hem ongegronde verdenking tegen te gaan door de bewuste preek te publiceren[135] en in een korte voorrede openlijk te verklaren dat hij deze preek tevoren al meer dan eens gehouden heeft. In het "Voorberigt" noemt hij de data, waarop hij deze preek al eerder hield: 8 augustus 1801 en 3 december 1815. Hij wil hiermee benadrukken dat deze leerrede geen verband kan houden met *Christendom en Hervorming*. Ook verklaart Winter dat hij met Hoving en met diens geschrift net zo bekend is en was als met de keizer van China. Met het houden van deze preek voor een Evangelisch-Lutherse Gemeente heeft Winter overigens wel getoond dat hij zich

[131] *Ibidem*, 152.
[132] *Ibidem*, 152.
[133] Johannes Ernestus Winter (1751-1841) was hervormd predikant te Sellinge (1775) en vanaf 1778 te Zuidhorn.
[134] Zie: *Boekzaal*, 1816, "Boekbeschouwing", 137-139, 137.
[135] J.E. Winter, *De Redenen der Onvruchtbaarheid van de Evangelie-verkondiging, aangewezen in eene Leerrede over Jes. LIII:1. Voor de Evangelisch Luthersche Gemeente te Groningen, gehouden den 21 April 1816. Uitgegeven ten Voordeele der Luthersche Armen te Groningen*, Groningen 1816 (*De Redenen der Onvruchtbaarheid*).

conform de hoofddoelstelling van Hoving begeven heeft op het pad van kerkelijke verbroedering.

In deze preek over Jesaja 53:1 gaat Winter in op de zwaarte van het ambt van predikant, waarbij hij vooral stilstaat bij de hindernissen die een gezegende uitwerking van de evangelieprediking in de weg kunnen staan. Bij het zoeken naar de "redenen der onvruchtbaarheid van de Evangelie-verkondiging" komt Winter terecht bij een aantal collega's: niet alle verkondigers van het Evangelie zijn volgens hem, wat ze moeten zijn; ze doen niet, wat ze kunnen doen. Bij heel wat predikanten treft Winter onkunde, zinnelijkheid en godsdienstig vooroordeel aan met alle schadelijke gevolgen van dien: men wordt daardoor verstoken van het nut en de troost, die men anders uit het Evangelie en de verkondiging daarvan zou kunnen putten. Vergelijking van beide preken wijst uit dat Winter in zijn preek niet ingaat tegen de genoemde leerrede van Muntinghe.

11. […..], "Hedendaagsch godgeleerd krakeel"

a. Korte inhoud

In het tijdschrift *Le Vigilant/De Waakzame*[136] reageert een anonieme auteur met het artikel "Hedendaagsch godgeleerd krakeel" op *Christendom en Hervorming*[137]. Met het oog op de twisten tussen de remonstranten en de contraremonstranten betreurt de schrijver het dat men zich opnieuw met zulke ijdele haarkloverijen gaat bezighouden. En dan lijkt het er veel op dat er uit het verleden werkelijk niets geleerd is. De schrijver ziet een opmerkelijke overeenkomst tussen de tijd waarin hij zelf leeft en die van het begin van de zeventiende eeuw, namelijk dat zodra de wereldse zaken op orde zijn, de aandacht zich weer richt naar godsdienstige aangelegenheden.

Dan volgt er een korte schets van de ommekeer in Hovings leven, zoals hij die zelf in de voorrede van *Christendom en Hervorming* beschrijft. De anonymus noemt die voorrede "niet zeer lang", maar hij had volgens hem nog veel korter gekund en beperkt kunnen blijven tot de enkele woorden: "*Ik ben een dweper*" (19). Hoving heeft volgens de schrijver zijn onderzoekingen in het rijk der waarheid voortgezet en zodoende ontdekt dat de tegenwoordige toestand van de protestantse kerk, speciaal in Nederland, niet overeenstemt met de geest van het Christendom.

Het gerucht dat dit boek maakte, was groot, maar niet minder groot was de brandende ijver van enkele predikanten van de "Dordsch-kristelijke gemeente, om den nieuwerwetschen hervormer te wederleggen" (20). En dat kan de schrijver heel goed begrijpen, want welke rechtzinnige predikant zou kunnen aanzien "de verkleining des gezags van zijn kostelijken Bijbel, de vertrapping van de Grondwet der hervormde kerk, en de minachting van zijn Heidelbergsch vragenboek, dat onschatbaar kleinood en lievelingsboek der Dordsche kristenen? zoude hij kunnen dulden dat men aan 's Heeren woord zwakheden, daar alle menschelijke boeken mede behept zijn, toeschreef? dat men de bepalingen der kerkvergadering van 1618 en 1619, voor een kontrakt over den godsdienst uitmaakte?" (20). Zoals we gezien hebben kon Nicolaas Schotsman dat in ieder geval niet. Als één van de eersten ging hij in tegen de neoloog uit Groningen. Hovings uitlatingen over het schriftgezag, de antropologie, de verzoeningsleer en de triniteit waren voor hem onverdraaglijk. Wat spottend typeert de anonieme auteur Schotsmans reactie op *Christendom en Hervorming* als volgt: "Uit een oude duitsche

[136] *Le Vigilant/De Waakzame*, troisième série, second volume, derde afdeling, deel II, La Haye, de l'imprimerie Belgique, 1816, 18-30. Zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.

[137] Het artikel draagt als motto de vrije weergave van een uitspraak van Mohammed: "*De ongelovigen alleen twisten over den godsdienst*"; cf. *Koran*, Sūra 40:4.

boedel schommelde hij de wapenen op, daar hij den *neoloog* mede zou bevechten. In vijftien *kunstgrepen* bewees hij hoe het ongeloof zich van den Bijbel bedient om de leer van Kristus te bestrijden" (21)[138]. En ook de hoogleraar Muntinghe bleef niet achter in de strijd tegen de "nieuwen hervormer" (21)[139]. Dat de dweper Hoving bestreden moet worden, is voor de schrijver zonder meer duidelijk. Hij vraagt zich echter af, waarom men Hoving zo hard aanpakt en niet eerst geprobeerd heeft om het dwalende schaap met zachtheid bij de grote kudde terug te brengen? Het zou toch aangenamer zijn geweest om het schaap Hoving met zachte hand in de "Dordsche schaapskooi" (21) terug te leiden, zoals goede herdershonden dat doen: zij duwen het dier zonder bijten of blaffen naar de kudde terug. De schrijver wil zich niet wagen in het godgeleerde doolhof, waar zoveel "schrikdieren (…) onder de namen van *goddelijk raadsbesluit*, *erfzonde*, *borgtogtelijk lijden* en wat dies meer is, ons aangrimmen" (22). Maar toch wil hij een tweetal zaken aanhalen: de gevoelens van de "hervorming-ontwerper" Hoving betreffende de bijbelse leer en de Synode van Dordrecht van 1618-1619. Bij de pogingen tot omverwerping van die twee grondzuilen van de Nederlandse Hervormde Kerk mag niet één rechtzinnig predikant onverschillig blijven (23).

De schrijver wijst erop dat de rechtzinnigen in de Nederlandse Hervormde Kerk de Bijbel beschouwen als de geopenbaarde wil van God en als de enige grondslag van het Christendom. Volgens de rechtzinnigen in deze kerk is de Bijbel het onfeilbare Woord van God. Maar Hoving gaat tegen deze overtuiging in door te stellen dat er in de Bijbel veel onjuiste overbrengingen in onze taal, interpolaties, andere gebreken en tegenstrijdigheden voorkomen[140]. Volgens de auteur kan een rechtzinnige van dat alles niets toegeven. Naar zijn mening brengt de bewering van Hoving bij zijn lezers het gezag van de Bijbel aan het wankelen, want wanneer men toegeeft dat een bepaald gedeelte van de Bijbel aan de zwakheden van alle menselijke boeken onderhevig is geweest, dan geeft men in feite toe dat dit ook bij andere bijbelgedeelten kan zijn gebeurd. En als bijvoorbeeld I Johannes 5:7: "Want drie zijn er, die getuigen (in de hemel: de Vader, het Woord en de Heilige Geest; en deze drie zijn één)" een interpolatie is van iemand die een bewijsgrond nodig had voor zijn geliefkoosd dogma van de triniteit, dan kunnen dergelijke inschuivingen in de bijbeltekst evengoed zijn gedaan door anderen, die daarop hun dogmatisch standpunt wilden funderen.

Na de Bijbel, zo gaat de schrijver verder, ligt bij de rechtzinnige leden van de Nederlandse Hervormde Kerk niets zo na aan het hart dan de besluiten van de Synode van Dordrecht (1618-1619), "het talmudje der hervormden" (25). Dat hoeft ons niet te verbazen, zo vindt hij, want ze vormen de grondwet van de kerkregering en tegelijk het richtsnoer van het geloof, waarin de leer van het Christendom die door heel de Bijbel verspreid ligt, bijeen is gebracht om de gemeente voor te lichten. Hieraan moeten allen zich houden en men kan niet toelaten dat iemand van die richtlijnen geen gebruik wil maken. Wie er zich niet aan houdt en er bovendien openlijk kritiek op uitoefent zoals Hoving, wordt bestempeld met de naam van "*vrijdenker* of *zelfdenker*" (26). Maar wanneer het geoorloofd is van de voeten gebruik te maken om te gaan waarheen men wenst, van de handen om te pakken wat men verlangt, alles evenwel met inachtneming van de bepalingen die de mensen overeengekomen zijn om aan elkanders handelingen noodzakelijke grenzen te stellen, zo staat het naar de mening van de anonieme schrijver ook vrij om met de hersenen te denken wat men wil. De "Eerste Oorzaak van al wat bestaat" (zo noemt de anonymus de Schepper) heeft aan de mens het "edel ge-

[138] Zie: paragraaf II.5 van dit hoofdstuk.
[139] Zie: paragraaf II.8 van dit hoofdstuk.
[140] Zie: (H.W. Hoving), *Christendom en Hervorming*, 48; 81-87; Hoving spreekt in dit verband bijvoorbeeld van "gebrekkige bijbelvertaling" en van "ondergeschovene zinsneden" (48); als voorbeeld van een tegenstrijdigheid in de Bijbel verwijst Hoving naar de volgens hem contraire uitspraken van enerzijds Ezechiël 18:20, waar wordt benadrukt dat een zoon niet mede de ongerechtigheid van de vader dragen zal, en van anderzijds Exodus 20:5 en Deuteronomium 5:9, waar we lezen dat God de ongerechtigheid der vaderen bezoekt aan de kinderen tot in de derde en vierde generatie (81-87).

schenk"(27) van het denkvermogen gegeven en daarbij het recht om het te gebruiken. Volgens de schrijver is de tijd voorbij dat de mensen door de "zoogenaamde geestelijkheid" (27) het recht op het gebruik van hun denkvermogen wordt ontzegd. Met het uitspreken van de volgende wens doet de schrijver zich kennen als een rationalist à la Kant: "Mogt de tijd naderen, waarop de mensch, zijne edelste vermogen volkomen ontwikkeld ziende, niet meer volgens een hersenschimmig gezag of op dat van anderen, maar alleen op dat der rede zal denken!" (27-28).

De anonymus houdt Hoving voor dat hij als ontwerper van hervormingsstelsels goed begrijpen moet dat hij bij de grote massa die liever alles klakkeloos aanneemt dan redeneert, omdat het eerste gemakkelijker is dan het tweede, weinig ingang zal vinden en bij de rechtzinnige hoeders van de christelijke kudde die liever bij het oude blijven, veel tegenstand zal ontmoeten. En dat is niet zonder reden: dat zij zich verzetten tegen alle nieuwigheden die nadelig kunnen zijn voor het christelijk geloof, brengt hun positie nu eenmaal met zich mee (29). De verkeerde pogingen tot verbeteringen op kerkelijk en theologisch gebied veroorzaken niets dan twisten bij mensen van wie de emoties meestal sterker zijn dan hun rede. De twisten zijn niet alleen nadelig voor de maatschappij, maar ook voor de zaak van het Christendom: de verdeeldheid onder de christenen wordt er alleen maar door vergroot. En ook de tegenstelling tussen verlichten en orthodoxen wordt er niet mee opgelost.

Tenslotte roept de anonieme auteur de partijen op om te stoppen met hun "krakeel over leerstukken der Kerk" (29), teneinde te voorkomen dat er twisten ontstaan die voor alle ingezetenen van ons koninkrijk schadelijk zullen zijn. Hij besluit zijn artikel geheel in overeenstemming met de algemene geest van tolerantie van zijn tijd: "Daarenboven is al, wat verschil van godsdienstige begrippen kan te wege brengen, geheel strijdig met dien geest van verdraagzaamheid, welke een der sterkste zuilen van maatschappelijk geluk is, tot welks bevordering *zelfs* de godsdienstige instellingen moeten medewerken" (30).

b. Hovings reactie op "Hedendaagsch godgeleerd krakeel"

In het uitgebreide "Voorberigt" van *Christendom en Wijsgeerte* reageert Hoving ook op het artikel "Hedendaagsch godgeleerd krakeel" in *Le Vigilant*. Tegenover de schrijver hiervan wil hij bewijzen dat hij geen dweper is, waartoe hij door deze anonymus inderdaad kortweg gevonnist is. Hoving is van mening dat de auteur op een geestig-schertsende toon wel veel ware dingen naar voren brengt, maar hij vindt in weerwil daarvan dat zijn onderwerpen te ernstig zijn om die schertenderwijs te behandelen. Bovendien zou er op die onderwerpen nog heel wat aan te merken zijn (271). Hoving merkt verder op dat volgens de schrijver de kerk- en vaderlandse geschiedenis nadrukkelijk leren hoe gevaarlijk godsdiensttwisten zijn voor de rust en het geluk van de samenleving (271). Hoving heeft op het gebied van de godsdienst wel iets willen hervormen en zich met die zaken wel bemoeid. Daarom heeft de schrijver aan hem de kwalificaties "dweper" en "onverstandige" toegekend. Maar daartegen verzet Hoving zich.

De rationalist Hoving is het geheel eens met de schrijver, wanneer deze stelt dat God aan de mens zowel zijn hersenen als zijn andere lichaamsdelen tot vrij gebruik geschonken heeft. Hoving brengt in deze opvatting evenwel de correctie aan dat de mens niet alleen een redelijk, maar ook een zedelijk wezen is. Hij verwijt de auteur dat hij bij de mens onderscheid maakt tussen hersenen en hart. Wanneer een mens, zo vervolgt Hoving zijn antikritiek, serieus belang stelt in de godsdienst, dan moet men ervan uitgaan dat er bij hem een innerlijk verband bestaat tussen die godsdienstige belangstelling en zijn zedelijkheid. Dat men bij die religieuze belangstelling uitgaat van redelijke beginselen vindt Hoving in zijn tijd niet ongepast. Inzake de verhouding tussen geloven en handelen, godsdienst en zedelijkheid, hangt Hoving de opvatting aan van Kant dat de godsdienst zich in niets onderscheidt van de zedelijkheid en dat

de zedenwet van de rede door de mens ervaren wordt als besef van plicht[141]. Geheel in deze lijn stelt Hoving, dat door de mens die zijn plicht doet, het doel van de godsdienst reeds bereikt wordt (272).

Er is volgens Hoving een belang dat alle redelijke mensen gemeen hebben en dat voor hen het hoogste doel, het hoogste goed uitmaakt, dat alle andere belangen overtreft en waarin alle mensen broeders zijn en waarop dus het kosmopolitisme steunt (273). Maar nu is het in de visie van Hoving zo dat de inhoud van het hoogste goed niet voor iedereen hetzelfde is, en overeenkomstig het karakter dat aan het hoogste goed wordt toegekend, zijn ook de middelen die worden gebruikt om het te verwerven. Is het een particulier goed, dan krijgen bij de mens denk- en handelwijze onvermijdelijk een richting die lijnrecht ingaat tegen het kosmopolitisme, waardoor de ideale maatschappelijke orde wordt verstoord en de mens tot een speelbal gemaakt wordt van dweperij en priestergezag. Maar streeft men naar het enig en onveranderlijk goed, ruimt men dienaangaande alle valse begrippen uit de weg en verspreidt men alleen rechte en zuivere begrippen, dan kan het niet anders of het algemeen belang van de mensheid wordt gediend. Maar inderdaad, zo geeft Hoving aan de schrijver van "Hedendaagsch godgeleerd krakeel" toe, dweperij en bijgeloof vormen voor dat algemeen belang een reële bedreiging (274-275).

12. (H.W. Hoving), *Christendom en Wijsgeerte*

a. Korte inhoud

In het "Voorberigt" van zijn *Christendom en Wijsgeerte* erkent Hoving ruiterlijk dat hij bij het schrijven van *Christendom en Hervorming* van een verkeerd standpunt is uitgegaan. Hij verkeerde toen nog in de veronderstelling, dat het bij de godsdienst tenslotte op wijsgerige of metafysische bewijsgronden aankwam (4). Nadat hij zich dit bewust geworden was, is Hoving bij de tweede uitgave van *Christendom en Hervorming*, met name in de "Narede", volgens eigen zeggen van een "zuiverder beginsel" (4) uitgegaan. Omdat hij het gevoel kreeg dat er hierdoor een leemte tussen de "Narede" en het boek zelf was ontstaan, besloot hij dit hiaat op te vullen. Ook vindt hij dat er in die "Narede" dingen voorkomen, die aanleiding tot misverstand zouden kunnen geven. Al deze overwegingen hebben geleid tot het schrijven van *Christendom en Wijsgeerte*.

Dit lijvige boekwerk begint met het al genoemde "Voorberigt" dat niet minder dan driehonderd bladzijden beslaat. Hoving licht hierin zijn zienswijze, zoals hij die in *Christendom en Hervorming* onder woorden heeft gebracht, nader toe en verweert hij zich tegen zijn opponenten. Hij dient speciaal de predikant Cramer von Baumgarten en de hoogleraar Muntinghe van repliek. De teneur van het stuk is dat Hoving zich "nederig" verheven acht boven alle bedenkingen, die men aangaande de inhoud van *Christendom en Hervorming* heeft. Scherpe uitvallen en beledigingen wenst hij niet terug te nemen. Enige verzachting probeert hij aan te brengen door te verklaren dat hij niemand heeft willen kwetsen.

Na het "Voorberigt" volgt het hoofdstuk: "Gebruik van het gezond verstand in de christenleer" (1-84), waarin de vraag: "Wat is waarheid?" centraal staat (1). Voor de rationa-

[141] (H.W. Hoving), *Christendom en Wijsgeerte*, "Voorberigt", 56-61, 82-87; over de plicht bij Kant, zie: Immanuel Kant, "Kritik der praktischen Vernunft", in: *Immanuel Kants Werke*, herausgegeben von Ernst Cassirer, elf Bände, Berlin 1911-1923, Band V, Berlin 1914, 1-176, 95; over de goede wil, zie: Immanuel Kant, "Grundlegung zur Metaphysik der Sitten", in: *Immanuel Kants Werke*, Band IV, Berlin 1913, 241-324, 277-278; over de verhouding tussen moraal en godsdienst, zie: Raymond Schmidt, *Immanuel Kant. Die drei Kritiken in ihrem Zusammenhang mit dem Gesamtwerk mit verbindendem Text zusammengefasst*, 5. Aufl., Stuttgart 1949, S. 367-370 (*Immanuel Kant*).

list Hoving is er uiteraard maar één instantie die betreffende deze vraagstelling uitsluitsel kan geven, namelijk: de menselijke ratio. Zoals we bij de analyse van *Christendom en Hervorming* al zagen, heeft voor Hoving de rede ook op het gebied van de godsdienst het laatste woord. Iedere als goddelijk voorgestelde openbaring wil hij onderwerpen aan de kritiek van de rede. Hovings onderzoekingen hebben hem duidelijk gemaakt dat het Christendom, de rede en de wijsbegeerte één geheel vormen, waarvan de onderlinge delen nooit met elkaar in conflict komen. De filosofie staat bij Hoving hoog aangeschreven, want naar zijn mening wordt het Christendom met en door de wijsbegeerte opgehelderd en bevestigd (50). De rede is voor hem de kenbron van de waarheid en een geloof zonder redelijke grond noemt hij daarom "een blind geloof – een bijgeloof – een ingebeeld zien met geslotene oogen (…) van datgene, welks tegendeel klaarblijkelijk voor onze oogen staat" (21). Kort samengevat komt het erop neer dat Hoving de inhoud van de Bijbel wil terugbrengen tot "zuivere redebeginselen" (37). Wat er dan voor hem als het meest wezenlijke overblijft is de Bijbel als "*boek van Gods Voorzienigheid en van aanstalten ter zedelijke opvoeding des menschelijken geslachts*" (39)[142].

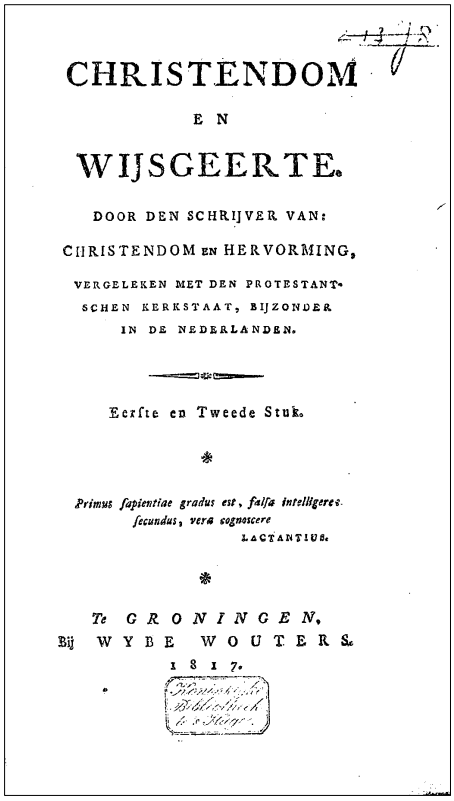
CHRISTENDOM
EN
WIJSGEERTE.
DOOR DEN SCHRIJVER VAN:
CHRISTENDOM EN HERVORMING,
VERGELEKEN MET DEN PROTESTANTSCHEN KERKSTAAT, BIJZONDER IN DE NEDERLANDEN.
Eerste en Tweede Stuk.
Primus sapientiae gradus est, falsa intelligere: secundus, vera cognoscere
LACTANTIUS.
Te GRONINGEN,
Bij WYBE WOUTERS.
1817.

Afb. 20. Titelpagina van (H.W. Hoving), *Christendom en Wijsgeerte*.

[142] We constateren hier een opmerkelijke overeenkomst tussen de voorstelling van Hoving en die van de Duitse geschiedenisfilosoof Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), die in zijn *Die Erziehung des Menschengeschlechts* (Berlin 1780) de geschiedenis van de mensheid beschouwt als een zedelijke opvoeding van Godswege, waarbij de openbaring ertoe dient om een volgende fase sneller te bereiken dan door de rede alleen mogelijk zou zijn.

Ook in *Christendom en Wijsgeerte* haalt Hoving zijn gram door te stellen dat er nooit iets meer strijdig met het gezond verstand en met de geest van het Christendom is geweest dan het "geestelijk schrikbewind" (5), zoals dat in de Nederlandse Hervormde Kerk door de orthodoxie gevoerd wordt. Hoving verwijt de vertegenwoordigers van deze richting dat zij de tegenstelling tussen ontwikkelde en niet ontwikkelde geestvermogens in stand houden en bij de gelovigen een verachting voor de rede inscherpen. De negatieve mensbeschouwing zoals die in vraag en antwoord vijf en acht van de Heidelbergse Catechismus wordt voorgesteld, ziet Hoving als een treffende demonstratie van de "ongerijmdheden" en "handtastelijke onwaarheden" (22), die zoal door de "regtzinnige menschenhater" (24) verkondigd worden. Wat Hoving betreft, is er tegen het orthodoxe "schrikbewind" (6), dat in scherp contrast staat met de geest van de tijd, maar één remedie: "deszelfs geheele uitroeijing" (6).

Het tweede hoofdstuk (85-132) van *Christendom en Wijsgeerte* bestaat uit een redevoering, die Hoving op maandag 4 november 1816 in het departement Middelstum van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gehouden heeft, getiteld: "Onderscheiden grond van theoretische en practische kennis, aangetoond in eene redevoering over de algemeene orde". Aan de hand van zijn beschouwingen over de natuur leidt Hoving de lezer binnen in de kantiaanse wijsbegeerte. Hoving vraagt zich af, of er vanwege de onveranderlijkheid van de natuurwetten voor de mens nog iets anders overblijft "dan te lijden en te genieten" (94). Want wanneer het zo is dat het universum beheerst wordt door causale wetmatigheden, valt dan de mens niet ten prooi aan de wetten van de natuur en het noodlot? (94). Op grond van de orde die in de natuur heerst, kan Hoving niet anders concluderen dan dat de mens volledig onderworpen is aan de natuurwetten (99).

Maar er is meer. Om de orde in de loop der dingen vanuit het juiste perspectief te beschouwen, maakt Hoving een onderscheid tussen theoretische en praktische kennis. Onder theoretische kennis verstaat hij de kennis die de mens langs natuurlijke weg, via "de *aanschouwing* van hetgeen is" (105), verkrijgt. Het object van die aanschouwing bestaat uit de natuurwetten en wat er overeenkomstig die natuurwetten gebeurt; met andere woorden: het object van de aanschouwing is de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid. Tegenover deze "*natuur*" stelt Hoving het "*overnatuurlijke* of *overzinnelijke*" (106). Van het "overnatuurlijke" kan de mens geen kennis hebben. Hoving verklaart in dit verband nadrukkelijk dat hij het wijsgerig denken van Kant navolgt. Een tweede vorm van kennis die Hoving in navolging van Kant aan de orde stelt, is de praktische kennis, die ook zedelijke of morele kennis genoemd wordt en die de morele wet die in ons is als bron heeft (110). Uit het bestaan van het "gebod van pligt" concludeert Hoving dat de mens niet alleen een wezen is dat aan de natuurwetten is onderworpen, maar ook een wezen dat tot de "overzinnelijke wereld" (110) behoort. Het onderscheid tussen de "natuurlijke" en de "overnatuurlijke of overzinnelijke" wereld brengt een onderscheiding in tweeërlei noodzakelijkheid met zich mee: in de eerste plaats "de natuurlijke noodwendigheid" (108), die dwangmatig van karakter is en waaraan de mens is onderworpen; in de natuur "gebeurt iets, omdat het gebeuren *moet*: wanneer de oorzaak aanwezig is, dan kan het gevolg niet achterblijven" (108); en in de tweede plaats het "zedelijke gebod in mij" (108); het is "iets dat *behoort*, al gebeurt het niet" (108); hoe verplichtend het zedelijk gebod als categorische imperatief ook is, "mij dwingen, dat ik mijnen wil verandere, – dat ik, in plaats van den goeden wil, eenen boozen, of in plaats van den boozen wil, eenen goeden aanneem, – dat kan zij niet, wanneer ik niet wil" (109). De wil van de mens is hierin geheel vrij (119-120).

Ondanks zijn beperkingen heeft de mens als zedelijk wezen toch het vermogen om steeds meer het goede te doen en is hij hierin niet onderworpen aan de natuur en haar wetten. Deze vrijheid als eerste postulaat van de praktische kennis wordt met betrekking tot het gehoorzamen aan de zedenwet bepaald door de correspondentie tussen een "du sollst" en een "du kannst". Vanuit de zedenwet moet de gehele natuur beschouwd worden "als onderworpen

aan een zedelijk doel (117). Opnieuw in navolging van Kant gaat Hoving ervan uit dat de praktische kennis als tweede postulaat het bestaan van God als het hoogste beginsel van alle zedelijkheid impliceert, want een algoede God moet achter de wereldorde staan (119). Ook stelt hij de godsdienst of het geloof voor als identiek met de zedelijkheid (123). In dit kader benadrukt Hoving de autonomie van de mens, wanneer hij stelt: "Wij leeren Gods geboden niet kennen van Hem, maar door dezelve kennen wij Hem en zijnen wil. Die geboden liggen echter ook in onze harten diep ingeschreven, en komen ongeroepen te voorschijn" (123). Hoving laat in dit verband ook het zedelijk beginsel en de goddelijke voorzienigheid samenvallen. De praktische kennis impliceert als derde postulaat de onsterfelijkheid van de menselijke ziel (123), want in dit leven is een overeenstemming tussen deugd en geluk niet mogelijk, maar alleen in het hiernamaals waar gelukzaligheid met zedelijkheid verbonden zal worden (122)[143]. Het geloof "aan vrijheid, aan zedelijke orde, aan God en onsterfelijkheid, rijst en daalt, of wordt meer en min levendig in den mensch, naar gelange hij in deugd en zedelijkheid toeneemt, of er zich van vervreemdt" (123). Uit deze bewering van Hoving blijkt dat het christelijk geloof bij hem is gereduceerd tot een ethische levenshouding.

b. Recensies van *Christendom en Wijsgeerte*

Terwijl *Christendom en Hervorming* veel schriftelijke reacties heeft losgemaakt, is er naar aanleiding van *Christendom en Wijsgeerte* geen enkel verdedigings- of tegenschrift verschenen. De schriftelijke reflecties bleven beperkt tot een drietal recensies in vooraanstaande periodieken.

De recensent van de *Boekzaal*[144] vindt dat Hoving er in zijn *Christendom en Wijsgeerte* blijk van geeft enkele vorderingen in de kantiaanse filosofie te hebben gemaakt. Hoewel de boekbespreker van mening is dat Hoving het één en ander geschreven heeft waarmee ieder weldenkend mens zal instemmen, heeft hij wel zijn twijfels bij de originaliteit ervan (6). Wat door Hoving met zoveel omhaal als nieuws gepresenteerd wordt, is immers reeds vele malen door anderen gezegd en geschreven. De anonieme recensent stoort zich aan het bespotten van de Heidelbergse Catechismus. Hij vindt dat niet passen bij iemand die "Christen-Wijsgeer" (6) wil zijn. Het komt deze recensent overigens als het beste voor wanneer Hoving doorgaat met zijn onderzoekingen, waarbij hij wel de hoop uitspreekt dat Hoving "op den regten weg komen zal, vasthoudende aan de *Leere der Apostelen*" (7).

De boekbespreker van *De Recensent*[145] is het tot op zekere hoogte met de ideeën van Hoving eens. Wat Hovings critici betreft is hij van mening dat slechts weinigen in staat zijn gebleken om een objectief oordeel te geven (584). Wel denkt de recensent dat wanneer Hoving afstand neemt van de kantiaanse wijsbegeerte en de Bijbel gaat lezen en God zijn hart opent voor "het Evangelie der *genade*" (585), hij al spoedig veel van zijn uitspraken zal intrekken en veel van zijn stellingen zal verwerpen.

De recensent van het *Letterkundig Magazijn* kan de "voor Godsdienst en goede zeden schadelijke dwalingen"[146], die Hoving in de Bijbel en in de geloofsleer aanwijst niet vinden. Hij denkt dat Hoving zichzelf misleidt door uit te gaan van valse vooronderstellingen. In Hovings redevoering over de algemene orde treft de recensent veel goede gedachten aan. De lezer wordt volgens hem als het ware bij de hand genomen tot erkenning van de grootheid, wijs-

---

[143] Over de postulaten van God, vrijheid en onsterfelijkheid, zie: Immanuel Kant, "Kritik der reinen Vernunft", in: *Immanuel Kants Werke*, Band III, Berlin 1913, 1-675, 26-27, 38, 536-537. Raymond Schmidt, *Immanuel Kant*, 274.
[144] Jg. 1818, "Boekbeschouwing", 3-12.
[145] Jg. 1819, deel XII, 1e stuk, "Recensiën", 583-585.
[146] *Letterkundig Magazijn*, 1820, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 108-112, 110.

heid en goedheid van de "Heer der natuur en bestuurder van den loop der dingen" (111). Maar – en dan verandert de kritiek van de recensent van positief in negatief – doordat er in Hovings redevoering geen plaats is voor de goddelijke openbaring zal zij in plaats van ons verstand te verlichten het veeleer verduisteren.

III. Samenvatting

Zoals alle aanhangers van het Verlichtingsdenken heeft ook Hendrik Willem Hoving een groot vertrouwen in de menselijke rede en in de bekwaamheden van het redelijk denkvermogen. Bij Hoving staat het redelijk denken in dienst van de mondige mens, die door het bezit van dit instrumentarium in staat wordt geacht om ook in godsdienstige aangelegenheden zelfstandig beslissingen te nemen. Het gezag van de Heilige Schrift is naar zijn inzicht gesubordineerd aan de autoriteit van de ratio. De rationalistisch supranaturalistische theologen hebben uiteraard het redelijk denken niet geminacht of gewantrouwd, maar het alleen de functie gegeven van technisch hulpmiddel bij hun exegese en verwerking van de Heilige Schrift, die zij beschouwen als de enige bron en hoogste maatstaf van de waarheid omtrent God, de wereld en de mens. Denken en geloven op gezag van welke wereldlijke of kerkelijke instantie ook is volgens Hoving in strijd met de behoeften en de mogelijkheden van de verlichte mens. In Hovings antropologie wordt de voortreffelijkheid van de mens bepaald door zijn ratio als onafhankelijke kenbron van de waarheid, als autonoom principium cognoscendi. In feite propageert Hoving in zijn geschriften een rationalistische humaniteitsreligie, die kritiek levert op de Bijbel en op de gereformeerde belijdenisgeschriften. Binnen dit kader heerst er bij Hoving een optimistische geest waaraan een sterk vooruitgangsgeloof ten grondslag ligt, waarin hij de mensheid ziet opklimmen tot een steeds hogere trede van zelfstandigwording en zedelijke volmaking. Op zijn manier heeft Hoving een bijdrage willen leveren aan de verwezenlijking van een universeel-humanitair Christendom, dat de aangeboren redelijk-zedelijke beginselen in de mens tot grondslag heeft. Als zodanig heeft hij zichzelf gezien als een met Luther te vergelijken kerkhervormer. Hoving weet zich gedragen door een godsdienstig begrepen Verlichtingshumanisme, verbreed en verdiept met de kantiaanse wijsbegeerte. Het is Hovings stellige overtuiging dat zowel de kerk als de theologie schade zullen ondervinden, wanneer ze de kritische geest en de redelijke humaniteit van de Verlichting verwaarlozen of bestrijden.

Door middel van zijn geschriften heeft Hoving anderen willen informeren betreffende zijn verworven inzichten met als doelstelling dat ook zij speciaal op godsdienstig en kerkelijk gebied verlichte mensen zullen worden, die streven naar een Christendom dat verheven is boven alle geloofsverdeeldheid. De Verlichting met haar humaniteit en tolerantie, met haar hoge waardering voor het onafhankelijke denken en optimistische verwachtingen aangaande de opvoedbaarheid van de mens verdient het volgens Hoving alleszins om een centrale plaats te krijgen in het geheel van de christelijke levens- en wereldbeschouwing. Met een sterk pathos heeft Hoving zijn Neologie gepresenteerd, die in schriftbeschouwing, theologie, antropologie, christologie en verzoeningsleer een correctief wil zijn op de gereformeerde kerkleer. Deze stellingname van Hoving heeft ertoe geleid dat hij op elk van de punten, waarin hij van de gereformeerde confessie afwijkt in meerdere of mindere mate bestreden is door zowel orthodox-gereformeerde als door supranaturalistische theologen. Doordat hij overeenkomstig de kantiaanse wijsbegeerte de christelijke openbaringsgodsdienst als het ware gereduceerd heeft tot vrijwel een zedelijke aangelegenheid op humanistische grondslag, is er in de voorstelling van zijn religie geen plaats voor bijbelse noties als zonde en schuld, berouw en bekering, genade en vergeving, verlossing en vernieuwing.

Het bezwaar van Hoving tegen de Drie Formulieren van Enigheid en tegen de liturgische formulieren, zoals die in de Nederlandse Hervormde Kerk worden gebruikt, bestaat enerzijds uit het verplichtende karakter daarvan voor allen, maar anderzijds vooral uit de daarin geleerde antropologie, die hij niet meer in overeenstemming acht met de eigentijdse optimistische mensbeschouwing van de Verlichting. Wanneer de Nederlandse Hervormde Kerk aan die formulieren niet meer zo gehecht zou zijn, dan zou dat volgens Hoving de vereniging van alle protestanten in Nederland in ieder geval aanzienlijk vergemakkelijken.

Hovings eerste werk, *Christendom en Hervorming* (1815), is volgens de gereformeerde predikant te Delfzijl, Cornelis van Epen, in de provincie Groningen wel door vele gereformeerde gemeenteleden, maar niet door de gereformeerde predikanten positief ontvangen. Na de publicatie van de tweede druk van *Christendom en Hervorming* (1816), voorzien van een uitgebreide *Voor- en Narede*, die ook afzonderlijk in één bundel zijn uitgegeven (1816), wordt bij velen de al aanwezige positieve indruk nog versterkt. Deze toenemende waardering voor de gedachten van Hoving baart bij een aantal gereformeerde predikanten in ons land zorg en doet ze overgaan tot bestrijding van Hovings denkbeelden. De beide uitgaven van Hoving hebben aanleiding gegeven tot publieke reacties in overwegend afwijzende zin. De reacties zijn verschenen in de vorm van recensies, tijdschriftartikelen, afzonderlijke publicaties. Het meest opvallend in deze fase van reflectie op het werk van Hoving is in de eerste plaats het optreden van de orthodox-gereformeerde predikant te Leiden, Nicolaas Schotsman, die als tegenschrift een heruitgave bezorgt van *De Kunstgrepen, waarvan het hedendaagsch Ongeloof zich bedient om den Godsdienst door den Bijbel en den Bijbel door den Godsdienst te bestrijden. Uit het Hoogduitsch. Uitgegeven met eene Voorrede door Nicolaas Schotsman* (Leyden 1816) en in de tweede plaats de polemiek tussen Hoving en de supranaturalistische hoogleraar in de theologie te Groningen, Hermannus Muntinghe, over een aantal kernzaken uit de gereformeerde geloofsleer en over de status van de menselijke ratio ten aanzien van de autoriteit van de Heilige Schrift. Het laatste geschrift van Hoving, *Christendom en Wijsgeerte* (1817), waarin hij zijn religieuze voorstellingen schoeit op de leest van de kantiaanse filosofie, krijgt in ons land nauwelijks aandacht en de weinige recensies van dit boek vellen een negatief oordeel.

DERDE HOOFDSTUK

NICOLAAS SCHOTSMAN: "EEN OUDE GETROUWE SCHILDWACHT"[1]

I. Inleiding

Met de heruitgave van *De Kunstgrepen, waarvan het hedendaagsch Ongeloof zich bedient om den Godsdienst door den Bijbel en den Bijbel door den Godsdienst te bestrijden*[2] heeft Nicolaas Schotsman stelling willen nemen tegen de geest van zijn tijd. De predikant maakte zich al jarenlang grote zorgen over de toenemende invloed van de Verlichting. Reeds bij de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw gaf hij in een nieuwjaarspreek een typering van de in zijn ogen bedenkelijke toestand van Nederland op theologisch en kerkelijk gebied: "Men heeft ons zoo lang de verdraagzaamheid voorgepredikt en zoo onbepaald aangepreezen, dat wy eindelyk los en onverschillig zyn geworden; en nu heeft men een Godgeleerdheid zonder openbaaring, eene openbaaring zonder Zaligmaaker, eene Zaligmaaker zonder voldoening aan Gods gerechtigheid, of, ten minsten, eene voldoening zonder derzelver toepassing"[3], zodat men een godsdienst heeft zonder deugd, deugd zonder bekering en bekering zonder vernieuwing van het hart. De Verlichting heeft ons volgens Schotsman beroofd van onze beginselen, met ongeloof en zedeloosheid als gevolg[4]. Deze geesteshouding heeft volgens Schotsman geleid tot een kerk, waarvan de belijders door geesteloosheid traag, door onverschilligheid zorgeloos en door weelde bedorven zijn[5]. Voor deze toestand houdt Schotsman de Nederlanders niet alleen persoonlijk, maar ook als natie verantwoordelijk en benadrukt hij dat het hier gaat om nationale zonden, die God hier op aarde nationaal zal vergelden[6].

De discussie naar aanleiding van de geschriften van Hendrik Willem Hoving was nog niet beëindigd, toen Nicolaas Schotsman in 1819 te Leiden zijn *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee hondert Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode* publiceerde. Het is het eerste van een reeks geruchtmakende geschriften die door de Leidse predikant en zijn medestanders Willem Bilderdijk en Gerardus Wuyster[7] in de periode 1819-1822 werd uitgegeven. In dit hoofdstuk bieden wij een bibliografische reconstructie van de pennenstrijd tussen "dom-

---

[1] (W. Bilderdijk), "Voorrede des uitgevers van den tegenwoordigen druk", in: Nicolaas Schotsman, *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee honderd Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode*, 2e dr., Leyden 1819, iii-vii, iii.

[2] Leyden 1816. In het vervolg aan te duiden als *De Kunstgrepen*. Zie: hoofdstuk 2, paragraaf II.5.

[3] N. Schotsman, "De negentiende eeuw geöpend met eene leerreede, ter ernstige overweeging van den tegenwoordigen toestand van Kerk en Vaderland", in: N. Schotsman, *Herinnering aan de voornaamste Lotgevallen van Kerk en Vaderland, geduurende de agttiende Eeuw, by derzelver Uitgang, in een Dank- en Bid-uur. En de nieuwe Eeuw geöpend met eene Leerreede, over onzen thans bedenkelyken Toestand*, Sneek 1801, 23-56, 44-45 (*Herinnering*).

[4] *Ibidem*, 45.

[5] N. Schotsman, *Herinnering*, 11.

[6] N. Schotsman, "De negentiende eeuw geöpend met eene leerreede, ter ernstige overweeging van den tegenwoordigen toestand van Kerk en Vaderland", in: N. Schotsman, *Herinnering* , 46.

[7] Zie voor een biografie van Gerardus Wuyster noot 104 van dit hoofdstuk.

pers" en "verlichten" die in het genoemde tijdvak van orthodox-gereformeerde zijde werd aangebonden tegen de geest van de Verlichting, zoals die tot uiting kwam in de visie op de mens, de kritiek op de belijdenisgeschriften en de Synode van Dordrecht van 1618-1619, het streven naar verbroedering van alle protestanten. Wij zullen nagaan in hoeverre de receptie van de bedoelde geschriften een confrontatie inhoudt tussen het gedachtegoed van de opkomende Réveilbeweging en de heersende verlichte denkbeelden, en op welke wijze en in welke geest men zijn bevindingen onder woorden bracht. Voordat dit hoofdstuk afgesloten wordt met een samenvatting gaan wij eerst nog in op het corpus postmortale poëzie, dat naar aanleiding van Schotsmans overlijden is geschreven, voorzover dit relevante thema's bevat voor de receptiegeschiedschrijving van zijn theologische denkbeelden.

II. Schotsman treedt in het strijdperk

1. Nicolaas Schotsman; een biografische schets

Nicolaas Schotsman werd op 1 november 1754 te Purmerend geboren. Na eerst enkele jaren apotheker te zijn geweest, ging hij op bijna 25-jarige leeftijd en reeds gehuwd theologie studeren in Leiden. In 1787 werd hij gereformeerd predikant te Spanbroek en Opmeer, twee kleine gemeenten in Noord-Holland. Binnen het jaar deed hij zijn intrede te Oudshoorn en ruim twee jaar later nam hij een beroep aan naar Schoonhoven. In 1793 werd Leiden zijn volgende standplaats, waar hij in 1796 wegens zijn orangistische sympathieën van zijn ambtsbediening werd ontheven. Na een ambteloze periode van bijna anderhalf jaar bediende hij achtereenvolgens de gemeenten van Molenaarsgraaf, Sloten en Sneek. Dankzij de algemene amnestie van 1801 mocht hij na ruim vijf jaar terugkeren naar Leiden om daar zijn pastorale arbeid te hervatten.

Schotsman was een overtuigd aanhanger van de gereformeerde theologie. Vooral de geschriften van de voetiaanse predikant Jacobus Fruytier[8] werden door hem geprezen. Hij was bevriend met de dichter Willem Bilderdijk. In 1807 verscheen van hem een toespraak tot zijn gemeente naar aanleiding van de ontploffing van een kruitschip binnen de stad Leiden op 12 januari van dat jaar. Ter gedachtenis aan die ramp publiceerde Schotsman een jaar later een drietal leerredenen: alle drie boetepredikaties waarin hij zijn landgenoten opwekt om zich te verootmoedigen voor de God der vaderen. Na de dood van stadhouder Willem V in 1808 schrok de Leidse predikant er in die dagen niet voor terug om in de Hooglandse kerk een herdenkingsrede uit te spreken. Een andere preek die van zijn liefde voor het Oranjehuis getuigt, hield hij in 1814 toen er weer een Oranjetelg aan de regering kwam. Uit vrees voor het niet gehandhaafd blijven van de gereformeerde belijdenis bracht Schotsman met een aantal predikanten uit de classis Leiden bezwaren in tegen het Algemeen Reglement van 1816. In de hierop volgende jaren is Schotsman zich blijven verzetten tegen de neologische geest van zijn tijd.

[8] Jacobus Fruytier (1659-1731) was achtereenvolgens gereformeerd predikant te Aardenburg 1681, Dirksland en Herkingen 1688, Vlissingen 1691, Middelburg 1695, Rotterdam 1700. Fruytier streed als polemist voor de handhaving van de gereformeerde leer. Naast polemist deed hij zich ook kennen als pedagoog: hij publiceerde een drietal geschriften ten behoeve van het catechetisch onderricht. Zie: J. Koolen, *Jacobus Fruytier (1659-1731). Een strijdvaardig vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie*, Utrecht 2000.

Afb. 21. Nicolaas Schotsman.

Een typering van Schotsmans prediking wordt gegeven in een lofdicht dat Johannes Schyvliet[9] naar aanleiding van Schotsmans overlijden op 10 januari 1822[10] geschreven heeft:

> Hij was het, die zoo vaak de wereldling deed beven,
> Bij 't schetsen van het lot, dat hem hierna eens wacht;
> Maar ook zoo roerend noopte om naar dat heil te streven,
> Waartoe het zondig hart gevormd wordt door Gods kracht,
> Hij was 't, in wien de ziel, door schuldbesef verslagen,
> Een zachten trooster vond, uit Gods getuigenis,
> Als hij, aan 't treurig hart, zoo liefdrijk voor mogt dragen,
> Hoe alle heil en troost in Jezus zoendood is.— [11].

[9] De uit Leiden afkomstige Johannes Schyvliet, die op 16 november 1805 op 19-jarige leeftijd in Leiden werd ingeschreven als student in de letteren, schreef *Ter Nagedachtenis* uit "vriendschap en hoogachting" (8) voor Schotsman. Zie: *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV accedunt Nomina Curatorem et Professorum per eadem Secula*, Hagae Comitum MDCCCLXXV, 1209 (*Album Studiosorum*), waar zijn naam staat vermeld als Johannes Schijvliet. Johannes Schyvliet was notaris te Amersfoort.

[10] Zie voor het overlijden van Nicolaas Schotsman paragraaf VI van dit hoofdstuk.

[11] J. Schyvliet, *Ter Nagedachtenis van den weleerwaarden, zeer geleerden Heer: Nicolaas Schotsman, in deszelfs Leven veel geliefd Evangeliedienaar bij de Hervormde Gemeente te Leyden; En aldaar Overleden op den 10. Januarij 1822*, Leyden 1822, 5.

Hoe Schotsman in zijn pastorale arbeid te werk ging, wordt door Katharina Wilhelmina Bilderdijk-Schweickhardt[12], de echtgenote van Willem Bilderdijk, beschreven in haar gedicht *Ter Nagedachtenis van den waardigen Leeraar, Nikolaas Schotsman*[13]:

> In liefde en dienstbetoon, waar ooit de noodkreet rees,
> Steeds vaardig tot de hulp die hy zijn' hoordren prees! (5).

Schotsmans biograaf S. vermeldt dat hij in zijn omgang "zeer minzaam"[14] was. Ook wordt Schotsman door hem gememoreerd als een behulpzaam man, "vol van reine Godsvrucht, standvastig van karakter, een ronde Hollander, met vurige liefde voor Vorst en Vaderland bezield"[15].

2. Schotsmans *Eere-zuil*: een overzicht

Grote bekendheid kreeg Schotsman door zijn in de avonddiensten van 9 en 16 mei 1819 in de Marekerk te Leiden gehouden preken ter herdenking van de tweehonderd jaar tevoren gehouden Nationale Synode te Dordrecht (1618-1619), die hij vervolgens publiceerde onder de titel: *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee honderd Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode*[16]. Voor dit geschrift ontving Schotsman een kerkelijke goedkeuring. Deze approbatie is namens het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland ondertekend door de president en de secretaris, respectievelijk Wilhelm Leendert Krieger (1749-1822) en Isaäc Sluiter (1779-1836). Voor zover bekend, zijn de twee preken van Schotsman de enige die speciaal bij deze gelegenheid zijn gehouden en gepubliceerd[17]. Van officiële kerkelijke zijde werd er geen aan-

---

[12] Katharina Wilhelmina Bilderdijk-Schweickhardt (1776-1830), een dochter van de kunstschilder Hendrik Willem Schweickhardt (1746-1797), was de tweede echtgenote van Willem Bilderdijk. Zij leerde de dichter kennen in 1796 toen deze tijdens zijn ballingschap in Londen verbleef. Kort daarna volgde zij hem naar Brunswijk in Duitsland. Zij publiceerde verschillende dichtstukken en gedichtenbundels, waarvan enkele in samenwerking met haar man. Zie: M.W.L.S. Bilderdijk, "Bilderdijks familie", in: Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*, Pretoria/Amsterdam/Potchefstroom 1906, 3-20, 19); zie ook: Isaac da Costa, *Overzicht van het leven en de werken van Mr. Willem Bilderdijk en Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk-Schweickhardt*, Haarlem 1854, 35-36, 229.

[13] Leyden 1822. Zie ook: Katharina Wilhelmina Bilderdijk, *De dichtwerken van vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk*, drie delen, Haarlem 1858-1860, deel III, Haarlem 1860, 370-373. De licht gewijzigde titel van het dichtstuk luidt hier: "Ter nagedachtenis van den waardigen leeraar, Nicolaas Schotsman".

[14] S., "Voorberigt", in: César Malan, *Stukken betrekkelijk de Afzetting van den Leeraar Malan van zijn Ambt als Regent der Vijfde Klasse van het Collegie der Stad Genève. Uit het Fransch vertaald, en vermeerderd met eene Voorrede en Levensberigt van Nicolaas Schotsman, in Leven Predikant te Leyden*, Leyden 1822, iii-xii, xi (*Stukken betrekkelijk de Afzetting van den Leeraar Malan*).

[15] *Ibidem*, xi-xii.

[16] Leyden 1819. In het vervolg aan te duiden als *Eere-zuil*.

[17] Zie: […..], "Nicolaas Schotsman, geb. 1 nov. 1754 te Purmerend; overl. in 1822", in: *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde*, deel II, nr. 10, 3 januari 1835, Amsterdam 1835, 54-57, 56 (*Nederlandse Stemmen*; zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I). In remonstrantse kringen deed het gerucht de ronde dat de hervormde synode haar predikanten de aanbeveling zou doen om in de eredienst niet stil te staan bij de tweehonderdste verjaardag van de Synode van Dordrecht. Uit de *Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden* blijkt echter niets van een dergelijke aanbeveling. Zie voor dit gerucht: Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)*, Amsterdam 1998, 121 (*Uitdovende Verlichting*). Ter herdenking van de Synode van Dordrecht van 1618-1619 (en tevens ter gelegenheid van het in 1817 gevierde derde eeuwfeest van de Kerkhervorming) verscheen ook: *Het twee- en driemaal Halleluja, ter Gelegenheid van het gehouden derde Eeuwfeest der Kerkhervorming in 1817; en het tweede Eeuwfeest van het gehouden Nationale Synode te Dordregt, in 1618 en 1619, of Zamenspraak, gehouden bij die Gelegenheid, tusschen Vader en Zoon*, Schiedam 1819 (*Het twee- en driemaal Halleluja*), geschreven door iemand die zich "Een Oud Rechtzinnig Lid der Hervormde Kerk" noemt. In reactie

dacht besteed aan het tweede eeuwgetijde van de Synode van Dordrecht[18], omdat de geest in de Hervormde Kerk van die tijd in het teken stond van groeiende verdraagzaamheid tussen de verschillende partijen, waardoor een toenadering tussen die groeperingen mogelijk leek; de remonstranten bijvoorbeeld spraken bij hun tweede eeuwherdenking in 1819 de hoop uit, geen derde meer te zullen vieren[19]. Binnen het kader van de algemene zin tot kerkelijke verbroedering en vereniging van alle protestanten werd de Synode van Dordrecht "verguisd"[20].

Schotsman gaf zijn *Eere-zuil* uit onder het motto: "Non ego sum Veterum, non assecla crede Novorum: Seu vetus est verum, diligo, sive novum"[21]. Hij opent de *Eere-zuil* met een voorrede, waarin hij de titel als volgt verklaart: Hoewel de christelijke kerk helden en doden niet met monumenten vereert, houdt ze haar "getrouwe voorstanders" (iv) door middel van beschrijving van hun daden toch in gedachtenis. In die zin heeft Schotsman dit werkje bedoeld.

a. "Kerk-rede ter nagedachtenis van de Nationale Synode van Dordrecht, gehouden in den jare 1618 en 1619"

De eerste preek van de *Eere-zuil* heeft als titel: "Kerk-rede ter nagedachtenis van de Nationale Synode van Dordrecht, gehouden in den jare 1618 en 1619". In deze kerkrede, die een geschiedkundig en apologetisch karakter heeft, geeft Schotsman eerst een impressie van de heersende opvattingen ten aanzien van de Dordtse kerkvergadering. Hij stoort zich eraan dat, in tegenstelling tot een eeuw tevoren, de Nederlandse Hervormde Kerk de Nationale Synode van Dordrecht (1618-1619) niet op een feestelijke wijze herdenkt. Schotsman hoort vele kritische stemmen die zeggen dat de tijden veranderen en wij met de tijden. De predikant reageert hierop met de vraag, of dan ook de waarheid verandert met de tijden en met de mensen en of wat tweehonderd jaar geleden beproefde waarheid was, nu geen waarheid meer is? (3). Vervolgens geeft Schotsman een illustratieve opsomming van veel gehoorde kritiek op de Synode van Dordrecht. De oordeelvellingen die hij later systematisch gaat weerleggen, komen in het kort hierop neer: dat deze kerkvergadering meer vanuit politieke overwegingen dan vanuit een streven tot behoud van de waarheid is samengeroepen; dat de daar behandelde geschillen niet om de inhoud gingen, maar slechts neerkwamen op een woordenstrijd; dat er redenen zijn om aan de bekwaamheid en het gezag van de Dordtse vaderen te twijfelen; dat zij zich in het beoordelen van de geschillen meer door partijzucht dan door liefde tot de waarheid hebben laten leiden; dat deze kerkvergadering geen heilzame vruchten heeft afgeworpen; dat het in een tijd waarin men de vereniging van alle protestanten nastreeft, niet gepast is die oude twisten op te halen en aan de kerkvergadering, die de remonstranten zo streng beoordeeld heeft, met lof te gedenken (3-4). Schotsman tekent hierbij aan dat deze bedenkingen niet nieuw zijn en dat ze

---

op dit geschrift werd in 1819 te Schiedam uitgegeven: *Aanhangsel op het Werkje getyteld Het twee- en driemaal Halleluja, zijnde een Hartbroederlijke Brief, aan den Schrijver van dat onschatbaar Werk*, geschreven door J.P. de L.… die volkomen met *Het twee- en driemaal Halleluja* instemt en er "Ja en Amen" (4) op zegt.

[18] Zie: J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 5e dr., bezorgd door J. Lindeboom, 's-Gravenhage 1949, 426-427; Nicolaas Schotsman, *Eere-zuil*, 1-4.

[19] Zie: A. des Amorie van der Hoeven, *Het tweede eeuwfeest van het seminarium der remonstranten, te Amsterdam op den 28 october MDCCCXXXIV plegtig gevierd*, Leeuwarden 1840, 66; zie ook: E.H. Cossee, *Abraham des Amorie van der Hoeven 1798-1855. Een remonstrants theoloog in de Biedermeiertijd*, Kampen 1988, 101; Christiaan Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858*, 3e dr., Leiden 1869, 265, 267; (W. Broes), *Geschiedkundig Onderzoek over de Vereeniging der Protestanten in de Nederlanden. Door een' Leeraar bij de Afdeeling der Hervormden*, 's-Gravenhage 1822, 238-269, 288-300.

[20] Is. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk*, 335; cf. L.H. Wagenaar, *Het "Réveil" en de "Afscheiding", bijdrage tot de Nederlandsche kerkgeschiedenis van de eerste helft der XIX eeuw*, Heerenveen 1880, 59.

[21] Vertaling: "Ik ben geen naloper van het oude, en ook niet van het nieuwe, geloof mij: ik waardeer, of het oude, als het waar is, of het nieuwe".

bovendien al vele malen weerlegd zijn[22]. Schotsman heeft de indruk dat, nu men het hoofd vol heeft van kerkelijke verbroedering, de genoemde oude kritiekpunten inzake de Synode van Dordrecht weer vaker dan voorheen gehoord worden. Hij vermoedt dat deze geluiden ten doel hebben de aandacht van de vastgestelde waarheid af te leiden en de gemoederen met vooroordelen tegen de synodale besluiten te vervullen (4). Schotsman roept zijn gemeente op om zich niet door zulke "kunstgrepen" te laten verleiden en daarmee "de reine asch" (4) van de vaderen te onteren en hun werk te versmaden (4).

Aangaande een eventuele vereniging van protestanten, waar Schotsman in principe niet afwijzend tegenoverstaat[23], waarschuwt hij ervoor om niet omwille van een volgens hem ingebeelde kerkelijke vereniging de Drie Formulieren van Enigheid en de liturgische formulieren prijs te geven, of ze te vermengen met opvattingen die de vaderen onderzocht en afgewezen hebben (4-5). Om ervoor te zorgen dat de voornoemde kritiekpunten geen gehoor vinden bij onbevooroordeelde mensen, wil Schotsman de aangevoerde bedenkingen weerleggen en tegelijk de Dordtse vaderen zuiveren van de laster die ze volgens hem worden aangedaan en de voortreffelijkheid van hun werk prijzen (5). Hij gaat hierbij uit van Handelingen 20:30 en 31a: "*Uit U zelve zullen mannen opstaan, sprekende verkeerde dingen, om de Discipelen af te trekken achter hen: Daarom waakt*" (6). De apostel Paulus, die in dit schriftgedeelte aan het woord is, waarschuwt bij zijn afscheid van de opzieners van de gemeente te Efeze voor de zware tijden die zullen aanbreken (Handelingen 20:23). De christelijke kerk zal als een weerloze kudde bloot komen te staan aan de woede van haar tegenstanders. Een nog groter onheil, door Paulus aangekondigd in Handelingen 20:30, ziet Schotsman werkelijkheid worden: binnen de christelijke gemeenten zelf staan "dwaalgeesten" op, die de eenvoudige gelovigen van de leer der waarheid proberen af te brengen en hen ertoe te verleiden om hen te volgen in hun dwaalleringen (7). Hoe treurig het bestaan van dergelijke dwaalgeesten ook is, het zou naar de mening van Schotsman nog draaglijk zijn als ze zich maar zouden willen afscheiden door uit de gemeente te gaan. Maar integendeel, zij blijven om in de gemeenten hun dwalingen te verspreiden en op die manier twist, tweedracht en scheuringen te bewerkstelligen, en zoveel mogelijk gemeenteleden voor hun zienswijze te winnen (8). Vervolgens weerlegt Schotsman de hierboven genoemde kritiek op de Synode van Dordrecht.

Het is volgens Schotsman in de eerste plaats de taak van de opzieners van de gemeente om een waakzaam oog op de gelovigen te houden. Zij behoren elke nieuwe leer te toetsen aan het Woord van God, de dwalingen die zij vinden te weerleggen en degenen die hardnekkig dwalen van de gemeenschap met de kerk af te zonderen en uit te werpen. Met dit doel voor ogen is destijds ook de Synode van Dordrecht (1618-1619) gehouden: niet uit staatkundige overwegingen, zoals een veel geopperd bezwaar aangeeft, maar om te waken voor het behoud van de waarheid (13).

Een volgende kritische vraag over de godsdiensttwisten van het begin van de zeventiende eeuw luidt: "*Waren die geschillen wel van zulk een gewigt, dat de leer der zaligheid daarbij vaststaan of wegvallen moest?*" (21). Schotsman antwoordt hierop dat het bij die geschillen niet slechts om een woordenstrijd ging, maar om de grondwaarheden van het christelijk geloof, al wordt van remonstrantse zijde het tegendeel beweerd (21-24).

De derde bedenking die volgens Schotsman tegen de Synode van Dordrecht wordt ingebracht, is deze: "*Maar hadden de Dortsche Vaderen wel de vereischte bekwaamheid en het bevoegde gezag, om deze leerstukken grondig te onderzoeken, over de geschillen te beslissen, en zoodanige besluiten te nemen, als zij werkelijk genomen en der Kerke voorge-*

[22] Binnen dit kader verwijzen we naar het uitgebreide overzicht van bestrijders van het Remonstrantisme en hun contraremonstrantse geschriften, in: H.C. Rogge, *Bibliotheek der Contra-Remonstrantsche en Gereformeerde Geschriften*, Antwerpen 1865.

[23] Zie voor Schotsmans opvatting betreffende een vereniging van protestanten ook *Eere-zuil*, 48.

schreven hebben?" (24). Aan de bekwaamheid van de synodeleden hoeft naar de mening van Schotsman niemand te twijfelen, want deze kerkvergadering was samengesteld uit de voornaamste theologen van die tijd uit binnen- en buitenland. Bovendien waren zij wettig opgeroepen en afgevaardigd tot het houden van deze kerkvergadering. Schotsman herinnert er verder aan dat kerkelijke zaken kerkelijk behandeld moeten worden. Ook had men een wettige roeping van staatswege, want de staat had het recht om op verzoek van de kerk een kerkvergadering samen te roepen om een einde te maken aan de geschillen.

Na een exceptie tegen de vermeende onbevoegdheid van de Dordtse Synode te hebben opgeworpen, merkt Schotsman in de vierde plaats op dat het er natuurlijk wel op aankomt of de synodeleden zich niet "*door drift en partijschap hebben laten vervoeren in de behandeling dezer geschillen*" (30). Een uitvoerige schets van de gang van zaken (30-43) dient om aan te tonen dat de synode zich niet heeft laten leiden door emoties of vooroordelen, partijzucht of gezag, maar door liefde voor de waarheid (62).

De vijfde klacht betreft de gevolgen van de synode: "*De vruchten (…) van dien arbeid waren niet zoet, maar bitter; de uitwerkselen niet heilzaam, maar nadeelig voor de Christelijke vrijheid*" (43). Schotsman meent te mogen stellen dat de genoemde synode wat haar gevolgen betreft tot grote zegen is geweest voor ons gemenebest, voor de Gereformeerde Kerk en voor de universiteiten (43-44). Hij ontkent niet dat er ook wel iets treurigs uit bedoelde synode voortkwam, maar in de "strijdende kerk" (46) is dat onvermijdelijk. Het lot van de veroordeelden was hard, maar zij hadden dit volgens Schotsman aan hun verzet te danken. Van tijd tot tijd werd hun lot echter gunstiger. Schotsman besluit zijn verweer door op te merken dat zij niets te klagen hebben; onder de regering van koning Willem I wordt immers voorzien in de bezoldiging van hun predikanten en in het onderhoud van hun weduwen en kinderen, en zijn de remonstranten met de andere godsdienstige gezindten op gelijke voet gesteld.

"*Maar*", als dit nu de praktijk geworden is en "*door het langzaam slijten dier oude geschillen, men in onze dagen wederzijds tot vereeniging schijnt te neigen, waartoe dan deze nagedachtenis dier Synode? waartoe dezelve gevierd met eene plegtige Kerkrede?*" (48) — zo brengt Schotsman de zesde en laatste bedenking onder woorden. Nadat hij benadrukt heeft, dat het niet zijn bedoeling is om met deze plechtige kerkrede ter herdenking van de Synode van Dordrecht oude wonden weer open te halen of de verlangde vereniging van protestanten – hij acht die meer wenselijk dan mogelijk (48) – tegen te werken of om een nieuwe scheuring te bewerkstelligen, geeft hij aan waarom hij die leerrede wèl gehouden heeft. Verschillende redenen somt Schotsman op om te motiveren waarom hij deze *Eere-zuil* voor de Synode van Dordrecht "betamelijk, billijk, noodzakelijk, nuttig en stichtelijk" (48) acht. In de eerste plaats wil hij zijn gemeente opwekken tot dankbaarheid aan God voor al de weldaden, die uit deze Dordtse kerkvergadering zijn voortgekomen. Verder wil hij openlijk hulde brengen aan de waakzaamheid, de ijver, de gematigdheid en de getrouwheid van de Dordtse vaderen. Ook wil hij de christelijke gemeente opwekken tot waakzaamheid. Een andere reden is dat Schotsman denkt dat dit monument nuttig kan zijn voor diegenen, die wel gesteld zijn op waarheid en rechtzinnigheid, maar die veelal niet vaardig zijn in het beschouwen en in de beoefening naar onrechtzinnigheid neigen (53). Een laatste drijfveer voor Schotsman is dat hij met de *Eere-zuil* de godvruchtigen wil opwekken tot volharding in het zuivere geloof en tot biddende waakzaamheid (55-57).

b. "Een woord van waarschouwing en vermaning voor het hedendaagsch Christendom"

De tweede leerrede van de *Eere-zuil* draagt als titel: "Een woord van waarschouwing en vermaning voor het hedendaagsch Christendom" en heeft als tekst Openbaring 16:15: "*Ziet, ik kom als een dief: zalig is hij die waakt en zijne kleederen bewaart, opdat hij niet naakt en*

wandele, en men zijne schaamte [*niet en*] *zie*" (64). Deze preek is door haar sterke gerichtheid op de toekomst eschatologisch van karakter; ze dient als nadere praktische toepassing van de eerste leerrede.

De woorden: "*Ziet, ik kom als een dief*" beschouwt Schotsman als de "grondslag" van deze tekst. Hij zet uiteen dat het hier gaat om de komst van Gods eigen Zoon. Schotsman maakt onderscheid in een komst in eigenlijke en in oneigenlijke zin. Met de eigenlijke komst wordt bedoeld de komst van Gods Zoon in het vlees of Zijn wederkomst ten oordeel. Geen van beide komt hier volgens Schotsman in aanmerking. Het gaat namelijk om Zijn komst in oneigenlijke zin, die plaatsvindt als Hij Zijn kerk in het algemeen, of een gemeente in het bijzonder, bezoekt met tuchtiging of zegening. Deze oneigenlijke komst zal plaatsvinden, wanneer de zesde fiool[24] over de Eufraat uitgegoten zal worden (Openbaring 16:12). Onder het uitgieten van de zesde fiool moet volgens Schotsman de ondergang van het Ottomaanse of Turkse Rijk worden verstaan (68). Dit zal gebeuren, "*opdat de weg der Koningen bereid zal worden, die van den opgang der Zon* [*komen zullen*]" (68). Onder de "Koningen" verstaat Schotsman de Joden. Dit volk zal middels een koninklijke optocht door het Turkse Rijk onder aanvoering van Immanuël (88), de Zoon van God, het oude erfland opnieuw (en dan voor eeuwig) in bezit nemen en zich tot Hem bekeren. Om de grootste hindernis hiervoor uit de weg te ruimen moet tijdens het uitgieten van de zesde fiool het Turkse Rijk te gronde gaan. Aan deze ondergang zal door een drietal machten medewerking worden verleend: de Draak, dat is de satan als opperbevelhebber van de heidenen; het Beest, dat is de pauselijke supremacie; de valse Profeet, dat is Mohammed. Door hun steun zullen de Draak, het Beest en de valse Profeet hun eigen rijk ten onder doen gaan[25]. In direct verband met deze toekomstige gebeurtenissen staat volgens Schotsman Jezus' komst als een dief in de nacht om de christelijke kerk haar voorrechten te ontnemen (71). Er zullen dieven komen die in de kerk binnensluipen of door de muren heen inbreken om de "beste bezittingen" (71) te komen stelen. De betekenis hiervan is dat er "valsche Leeraars en verleidende dwaalgeesten" (71) in de kerk zullen binnendringen, die de grondwaarheden van het Christendom eerst heimelijk en vervolgens meer gewelddadig zullen proberen teniet te doen, de leer te vervalsen, de kerkelijke tucht op te heffen en de bestaande eenheid te verbreken (71-72).

Omdat Jezus komt als een dief in de nacht dienen wij ervoor te waken dat de kleding die wij afgelegd hebben niet weggeroofd wordt en wij, door het verlies hiervan, "naakt uitgeschud zijnde, niet verlegen staan om onze schaamte te bedekken" (73). Tot opheldering van deze allegorische voorstelling schetst Schotsman het beeld van een waakzame en zorgdragende christen. Zo iemand is uit de zorgeloze slaap gewekt, waarin alle mensen liggen zolang zij onbegenadigd zijn. Hij blijft wakker en is er steeds op bedacht om niet weer door de slaap overmand te worden. Een christen ontwaakt om te werken en om zich te oefenen in de plichten van geloof en godzaligheid. Een waakzaam christen is voorzichtig; hij is op zijn hoede voor alles wat hem van buitenaf of van binnenuit zou kunnen doen dwalen (73-76). De waakzame zorg vertoont een christen vooral "*in het bewaren van zijne kleederen*" (76), waarmee bedoeld wordt: de zuiverheid van zijn geloofsbelijdenis en een onberispelijk leven. Hij waakt

---

[24] Een fiool is een platte drink- en offerschaal die vervaardigd is van aardewerk of edelmetaal. Cf. W.H. Gispen e.a. red., *Bijbelse Encyclopedie*, twee delen, 2e dr. , Kampen 1975, deel I, s.v. "fiool", 312.

[25] Schotsman ontleent deze exegese naar eigen zeggen voor een belangrijk deel aan: Robert Fleming, *Sleutel tot de Openbaaringe of Verhandeling over de Opkomst en den Val des Pausdoms, in zich behelzende Voorzeggingen aangaande de Omwendtelingen in Frankrijk; het Lot van deszelfs Koning; enz. Uitgegeven met het Begin des Jaars 1701, Uit het Engelsch*, Amsterdam 1794. De Engelsman Robert Fleming (1660-1716) kwam in 1679 naar Nederland. Hij studeerde theologie in Leiden en Utrecht en werd in 1692 predikant van de Engels Episcopale Gemeente te Leiden. In 1695 volgde hij zijn vader op als predikant van de Schotse Kerk te Rotterdam. Door de Engelse koning William III werd hij geconsulteerd inzake de kerkelijke toestand in Schotland. Fleming zag op veel punten Gods hand in de geschiedenis. Ook in het bovengenoemde werk komt dit Godsbeeld sterk naar voren.

ervoor dat hij zijn belijdenis niet schikt en plooit naar de geest van de tijd. Ook moet degene die zijn klederen bewaart zich wapenen tegen het geweld van de rovers en zich mannelijk tegen hen verzetten. Daarom wapent de waakzame christen zich met de geestelijke wapenrusting van God: "*Hij omgordt zijne lendenen met de waarheid, en doet het borstwapen der gerechtigheid aan; hij neemt aan het schild des geloofs, den helm der zaligheid en het zwaard des geestes, hetwelk is Gods woord*" (78-79)[26]. Aan het verwaarlozen van deze plicht is schade en schande verbonden: wie van zijn kleding beroofd wordt, moet naakt lopen en ontdekt zijn schaamte. Die schaamte zal gezien worden door de vijanden van de christelijke kerk. Daar staat tegenover dat wie waakt en zijn kleding bewaart, voordeel en eer ontvangt, namelijk zaligheid (79-83).

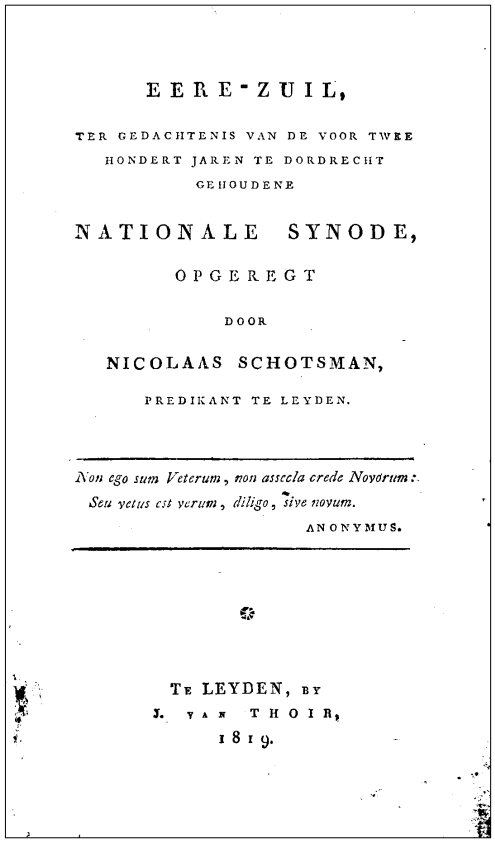

EERE-ZUIL,

TER GEDACHTENIS VAN DE VOOR TWEE HONDERT JAREN TE DORDRECHT GEHOUDENE

NATIONALE SYNODE,

OPGEREGT

DOOR

NICOLAAS SCHOTSMAN,

PREDIKANT TE LEYDEN.

Non ego sum Veterum, non assecla crede Novorum:
Seu vetus est verum, diligo, sive novum.

ANONYMUS.

TE LEYDEN, BY
J. VAN THOIR,
1819.

Afb. 22. Titelpagina van de eerste druk van Nicolaas Schotsman, *Eere-zuil*.

Schotsman gaat ervan uit dat hij zelf leeft aan de vooravond van de grote gebeurtenissen, die hij in deze preek aan de orde stelt. Veelzeggend zijn voor Schotsman ook de rapporten van bijbelgenootschappen waaruit hij afleidt dat Mohammed voor Jezus wijken moet. Van zijn eigen tijd geeft Schotsman een pessimistische analyse. Velen zijn en blijven onbewust van de geestelijke toestand waarin ze verkeren en ongevoelig omtrent hun eeuwig behoud. Die lethargische houding gaat gepaard met de afwezigheid van geest en leven in denken, doen en spreken. Er wordt slechts gedroomd van eigen voordeel, gemak en genoegen. De heersende ongevoeligheid voor geestelijke dingen en ongodsdienstigheid doen Schotsman

[26] Cf. Efeze 6:10-17.

vrezen dat velen die ontwaakt lijken te zijn, toch nog slapen (90-91). Na deze klacht over de alom heersende geesteloosheid, onverschilligheid, godsdienstige ingezonkenheid en sterk verminderde waakzaamheid, roept Schotsman tegen het einde van zijn preek zijn gehoor op met een bewogen "Ontwaakt! ontwaakt!" (93) — een oproep tot een geestelijk Réveil!

Samenvattend komt de inhoud van de eerste van de twee preken waaruit de *Eere-zuil* bestaat hierop neer dat Schotsman de geschiedenis van de Synode van Dordrecht (1618-1619) verhaalt, de Dordtse vaderen van de hun aangedane laster probeert te zuiveren en de door hun verrichte arbeid prijst. De tweede preek dient als toepassing van de eerste en is een dringende oproep aan de christenen om wakker te blijven en alert te zijn op dreigende gevaren, vooral waar het de geloofsbelijdenis betreft. Vele malen herhaalt Schotsman zijn boodschap dat ware christenen waakzaam zijn ten aanzien van de zuiverheid van de leer en daarom zorg dragen voor een "gezonde geloofsbelijdenis" en "onergerlijk gedrag" (86) vertonen. Dat Schotsman, met name in de eerste preek, voor de leerstellige en kerkrechtelijke beginselen van de Synode van Dordrecht opkwam, druiste in tegen het door velen toegejuichte streven naar verbroedering van alle protestanten. Hierbij dient wel aangemerkt te worden dat het niet de bedoeling van Schotsman was om met zijn *Eere-zuil* de beoogde kerkelijke vereniging van alle protestanten, die hij zelf meer wenselijk dan mogelijk achtte, tegen te werken. Ook was het niet zijn doelstelling om een kerkelijke afscheiding van de tegenstanders van de verbroederingsgedachte te bewerkstelligen.

3. Receptie door de periodieke pers: kritiek en antikritiek

De *Eere-zuil* kon rekenen op grote belangstelling van de periodieke pers: in de toonaangevende tijdschriften verschenen al spoedig recensies en artikelen naar aanleiding van Schotsmans publicatie[27].

Verschillende schrijvers zijn het er over eens dat het niet te pas kwam om in deze dagen waarin men de broederliefde en de vereniging van alle protestanten behartigde, oude twisten op te halen en de kerkvergadering die zo streng in haar oordeel jegens de remonstranten was geweest, met zoveel lof te herdenken. Zo kan L., de recensent van het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, niet begrijpen dat er mensen zijn die een synode willen prijzen en zelfs gedenken met een *Eere-zuil*, terwijl deze kerkvergadering "uit blinden godsdienstijver zamengeroepen en vergaderd"[28] was en zich het recht aanmatigde om te oordelen over hetgeen al of niet voor waarheid gehouden moest worden. En dat terwijl deze synode volgens de beoordelaar onmogelijk onpartijdig kon zijn en bovendien de bekwaamheden miste om een juist oordeel te vellen. L. is daarom van mening dat Schotsman zich ervoor moet schamen dat hij juist in deze tijd van kerkelijk eenheidsstreven een *Eere-zuil* heeft opgericht voor de orthodox-gereformeerde theologie en antropologie die door de recensent worden aangeduid als "dit oude, vervallene gebouw"(117). Waarom niet liever "alles in duigen geworpen, en, op deszelfs puinhoopen, den tempel der waarheid en deugd gebouwd?" (117), zo vraagt de verlichte

[27] De recensie van de *Eere-zuil* in de *Bijdragen*, 1819, deel VII, 4e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 600-610, is niet in de hieronder besproken reeks opgenomen, omdat de anonieme auteur zich wat zijn eigen opvattingen betreft slechts tot enkele opmerkingen beperkt. De meest opvallende hiervan is dat hij, wanneer Schotsman over de bekering van de Joden schrijft, hierbij aantekent: "*Dordtsch Gereformeerd* te maken? Denkelijk! Misschien wel met onderteekening der Dordtsche geloofsregelen!" (609). Het slot van deze recensie luidt: "Alles te zamen genomen, schijnt Ds. Schotsman ons juist de man te zijn, om voor de *Dordtsche* Synode eene *Eerezuil* op te regten" (610).

[28] *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, 1819, deel III, 1e afdeling, "Boekbeöordeelingen", Amsterdam 1819, 115-120, 115. Zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.

recensent zich af. De criticus, die er blijk van geeft sympathie voor het Remonstrantisme te hebben, vindt het niet gepast dat Schotsman zo nadrukkelijk uiting geeft aan zijn rechtzinnigheid, juist in een tijd "waarin ieder mensch van verbeterden smaak van dezen reuk walgt; waarin de verschillen tusschen ons en onze Broederen met stilzwijgen, meestal, worden voorbijgegaan; waarin men pogingen doet ter onderlinge vereeniging der *Christenen*; waarin onze verdraagzaamheid bij andere gezindten openlijk begint geroemd te worden; waarin een genootschap, ook in het godsdienstige vak, tot nut van het algemeen, zoo loffelijk, werkt" (119).

In reactie op de recensie van L. verscheen in het *Letterkundig Magazijn* het kritische artikel "Iets over verdraagzaamheid en regtzinnigheid"[29]. De schrijver, die zich T.O.H.C. noemt, is na het lezen van de negatieve recensie van de *Eere-zuil* door L. zeer ontstemd over diens bespreking. Volgens de schrijver is het juist L. die oude geschillen tot leven wekt door zich in termen van een "twistzoekende en allerbitterste onverdraagzaamheid" (339) ten aanzien van andersdenkenden uit te laten. T.O.H.C. voelt zich overigens niet geroepen om de inhoud van de *Eere-zuil* te verdedigen. Het is voor hem een principiële kwestie waarbij de grondslagen van het Verlichtingsdenken in het geding zijn. De schrijver van het artikel onderscheidt zichzelf als een waarachtig verlicht man ten opzichte van die "vrijheid- en verlichtingspredikers", bij wie naar zijn mening woorden en daden niet met elkaar in overeenstemming zijn. De recensent bekritiseert de onverdraagzaamheid van degenen die zich volgens hem ten onrechte verlicht noemen (337-338). Met zijn kritiek op de in zijn ogen weinig rationele denkwijze van een onverdraagzame auteur die zichzelf echter wel als verlicht beschouwt, wijst de schrijver in feite op een uitingsvorm van "de keerzijde van de Verlichting"[30].

Ook met het oog op de kerkelijke verbroedering werpt de auteur zich op als een voorvechter van de verlicht-christelijke verdraagzaamheid, die hij beschouwt als een onmisbare eigenschap voor iedereen die dit proces voorstaat. In dit kader waarschuwt hij ervoor dat men de verdraagzaamheid niet moet verwarren met onverschilligheid – volgens de schrijver een kenmerk van de geest van zijn tijd – door in een verenigingsproces de geloofsleer op te geven[31]. Met Schotsman is T.O.H.C. van mening dat een vereniging van protestanten geenszins volstrekt onmogelijk moet worden geacht, maar aan de andere kant toch voor betrekkelijk onmogelijk gehouden moet worden. De verklaring die hij hiervoor geeft, is dat er met een aanzienlijk aantal "naamchristenen" (345) rekening gehouden dient te worden. Overigens wil T.O.H.C. de uitspraken die Schotsman aangaande de remonstranten doet geheel voor diens rekening laten. Hij ziet in het doen van die uitspraken ook geen reden om Schotsman aan de kaak te stellen. Hij heeft immers evenveel recht op vrije meningsuiting als alle andersdenkenden.

De liberale geest van verdraagzaamheid ademt ook de recensie van de *Eere-zuil* in de *Boekzaal*[32]. De auteur van deze bespreking wil iedereen vrijlaten in zijn manier van beschouwen (18), een vrijheid die hij ook voor zichzelf verlangt en behouden wil. Hoewel de recensent zich tolerant opstelt ten aanzien van visies die afwijken van de zijne, staat hij afwijzend tegen-

---

[29] De volledige titelomschrijving luidt: T.O.H.C., "Iets over de verdraagzaamheid en regtzinnigheid; of een woord aan den schrijver der recensie van het geschrift, getiteld: *Eerezuil, ter gedachtenis van de Dordsche Synode*, Door Ds. N. Schotsman, Pred. te *Leyden*. *Welke gevonden wordt in het Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift, bij* A. Vink, *te* Amsterdam. III *Deels.* 8*ste Stuk. Augustus* 1819. *Bladz.* 115-120", in: *Letterkundig Magazijn*, 1820, 2e stuk, "Mengelstukken", 337-345, 385-394 ("Iets over verdraagzaamheid en regtzinnigheid").

[30] Zie: hoofdstuk 1, paragraaf II.3.

[31] Wanneer men dat doet dan stelt men volgens T.O.H.C. het goede gelijk aan het kwade, waardoor alle beginselen vernietigd worden en de grondvesten van het Christendom en de gehele burgermaatschappij onzeker en twijfelachtig gemaakt worden Wat men in dit kader verdraagzaamheid noemt, is volgens T.O.H.C. in wezen onverschilligheid.

[32] Jg. 1820, "Boekbeschouwing", 18-21.

over het oprichten van erezuilen voor "menschelijke bepalingen"(19) die, hoe goed ze ook mogen zijn, voor hem toch altijd het stempel van onvolkomenheid dragen. Met nadruk wijst de beoordelaar erop dat alleen de goddelijke openbaring ons richtsnoer dient te zijn. In plaats van datgene op te halen wat reeds te veel en te lang de harten verkild en verdeeld heeft, had Schotsman naar de mening van de verlicht-christelijke recensent moeten waarschuwen voor "de dwalingen en boosheden" (19), die in zijn eigen tijd plaatsvinden. Met een zodanige gerichtheid op de actualiteit had Schotsman eraan kunnen bijdragen om de belijders van het Evangelie te doen toenemen in de beoefening van het geloof en van de bekering (19).

Een reactie die eveneens – conform de heersende opvatting van die tijd – gekenmerkt wordt door verdraagzaamheid, is het artikel "Een woord over de *Eere-zuil* voor het Dordsche Synode, gesticht door den weleerwaarden heer *Schotsman*"[33]. De anonieme schrijver verklaart dat een ieder die volgens vaste beginselen en vanuit plichtsbesef handelt, kan rekenen op zijn achting, om vervolgens zijn eigen tolerantie te benadrukken met de veelzeggende toevoeging: "al dwaalt hij" (663). De schrijver is van mening dat respect voor de opinie van Schotsman het uitgangspunt behoort te zijn, wanneer men een evaluerende uitspraak over de *Eere-zuil* doet. Men mag zich hierbij nooit door emoties laten meeslepen (663). De auteur is van oordeel dat er niet aan getwijfeld kan worden of de predikant uit plichtsbesef zijn *Eere-zuil* heeft opgericht. Iedere aanval op de predikant en zijn werk die voortkomt uit haat tegen en verachting van de persoon Schotsman, beschouwt de schrijver niet alleen als strijdig met de beginselen van de Verlichting, maar keurt hij ook af als "hoogst onchristelijk" (663).

Hoewel de schrijver het vanuit humaan opzicht voor Schotsman opneemt, staat hij toch kritisch tegenover de inhoud van de *Eere-zuil*. Hij betwijfelt of de Synode van Dordrecht een geschikt onderwerp is voor een godsdienstige feestviering. Ook vraagt hij zich betreffende deze kerkvergadering het volgende af: Is zij van een voortdurende betekenis? Is zij voor de beoefening van de theologie voor- dan wel nadelig geweest? Heeft zij geen schade toegebracht aan de uitoefening van het christelijk geloof? Is zij niet de bron van godsdienstige veten in ons vaderland geweest? (663-664). De auteur spreekt zijn vermoeden uit – en daarmee geeft hij aan dat hij zelf de uitersten wil vermijden – dat in heel de pennenstrijd rondom de *Eere-zuil* het aloude spreekwoord van kracht is: "*Waar twee kijven hebben beiden schuld*" (664). Met een verwijzing naar de reacties die de *Eere-zuil* in den lande heeft losgemaakt, geeft de schrijver uiting aan de wens dat het kwaad, tegen Schotsmans bedoeling door de uitgave van de *Eere-zuil* veroorzaakt, niet verder zal toenemen. Hierbij wil de recensent alle betrokkenen oproepen om voortdurend het apostolisch onderwijs uit I Korinthe 3:13-18 voor ogen te houden en hen aanmoedigen zich in te spannen om "een werk te stichten, dat proefhoudende is" (664).

Een ronduit positief oordeel over de *Eere-zuil* wordt gegeven door de anonieme recensent van het *Letterkundig Magazijn*, die in de waarschuwingen, vermaningen en opwekkingen die Schotsmans geschrift bevat, juist datgene aantreft wat men gezien de betekenis voor de eigen tijd beslist ter harte moet nemen[34].

De positieve beoordeling die deze recensent van de *Eere-zuil* geeft, blijkt niet alleen gebaseerd te zijn op de overtuigingen die hij met Schotsman deelt, maar komt ook voort uit zijn liberale instelling. Met een verwijzing naar de "*aurea libertas*" (690) (d.i. gulden vrijheid) vraagt hij zich namelijk af waarom voor Schotsman en zijn geestverwanten geen vrijheid van meningsuiting zou gelden. Ook vanwege zijn ambt heeft Schotsman volgens de re-

[33] In: *Letterkundig Magazijn*, 1819, 2e stuk, "Mengelstukken", 663-664. Dit artikel verscheen eerder in het *Letterkundig Magazijn* dan de nog te bespreken recensie van de *Eere-zuil* in dit tijdschrift.
[34] *Letterkundig Magazijn*, 1819, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 688-690, 689.

censent het volste recht op de mening dat een verbroedering van alle christenen op den duur onmogelijk is en dat dit voor het zielenheil van de gelovigen schadelijk kan zijn.

Een beoordeling van de *Eere-zuil* die geheel tegengesteld is aan die van het *Letterkundig Magazijn* treffen we aan in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. In dit tijdschrift spreekt een anonieme recensent van een publicatie, die geen christen zonder ergernis, zonder droefheid en ontevredenheid kan lezen[35]. De recensent beperkt zich in zijn negatieve kritiek niet uitsluitend tot de *Eere-zuil*, maar betrekt ook Schotsman zelf in zijn oordeel, wanneer hij opmerkt dat de publicatie van de Leidse predikant dan wel als een "*eere-zuil*" voor de Synode van Dordrecht bedoeld mag zijn, zij voor de schrijver ervan "gewis eene altoosdurende *schand-zuil*" (505) zal zijn.

De schrijver van deze recensie, die een voorstander is van een vereniging van alle protestanten, verwijt Schotsman dat hij het door velen gewenste verbroederingsproces verstoord heeft met de uitgave van zijn *Eere-zuil*. Bij zijn weten is er nog nooit een publicatie verschenen, waarin zo negatief geschreven is over de oude geschillen tussen de remonstranten en contraremonstranten dan naar zijn mening het geval is in de *Eere-zuil*. Voor een dergelijke uitgave is volgens de recensent geen enkele verontschuldiging ter verschoning in te brengen, zeker niet in een tijd waarin vrede heerst en de protestanten alom elkaar tegemoet komen. Omdat Schotsman naar het oordeel van de recensent met de publicatie van de *Eere-zuil* het gebod tot naastenliefde heeft overtreden, is de straf die hij voor de predikant in gedachten heeft niet gering: "De algemeene verontwaardiging behoort hem te blijken; de kerkelijke tuchtroede behoorde hem te kastijden" (511).

Een aspect dat in geen van de andere reacties op de *Eere-zuil* aan de orde wordt gesteld, maar dat de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zeer tegenstaat, is dat aan de *Eere-zuil* kerkelijke goedkeuring is verleend. En dan nog wel door Wilhelm Leendert Krieger, de president van het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland, die toendertijd tevens president van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk was! Verontwaardigd wijst de recensent erop dat juist deze kerkelijke leidsman in de circulaire tot uitnodiging om op 16 juli 1817 het derde eeuwfeest van de Kerkhervorming te vieren, getuigt van de "*broederlijke gezindheid, welke, bij alle verschil van begrippen, kan en moet bestaan*" (511). En deze president verklaart zich bovendien "*tot aankweeking daarvan, steeds* OP HET DUURST VERPLIGT *te achten*" (511). Kortom: het is voor de recensent onbegrijpelijk dat door Krieger approbatie is verleend[36] aan een geschrift, "dat openlijk liegt en lastert, oproer binnen de muren van het eigen Hervormd kerkgebouw, en oorlog daarbuiten tracht te stichten" (512).

Een reactie die volkomen verschillend is van alle andere die zijn aangetroffen, werd geplaatst in de *Nieuwe Bijdragen*. Het gaat om het anonieme artikel "Onderzoek, of het tegen de wijsheid van den goddelijken bestuurder van het rijk der waarheid en godsvrucht strijde, dat er, van tijd tot tijd, als leeraars optreden, de zoodanigen, welke zulks door hun gedrag onwaardig

---

[35] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1819, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 504-513, 504. Waarschijnlijk is deze recensie van de hand van Elias Annes Borger (1784-1820), die sinds 1818 te Leiden hoogleraar in de letteren en wijsbegeerte was. Borger beschouwde de rede als het meest verheven en goddelijke geschenk dat God de mens gegeven heeft. In zijn hoofdwerk *Disputatio de mysticismo* (1819) probeert deze vertegenwoordiger van het rationalistisch-supranaturalisme een brug te slaan tussen het rationalisme van de Verlichting en het schriftgeloof van de gereformeerde orthodoxie. Zie: C. van der Woude, *Elias Annes Borger (1784-1820). Een geleerde-leven in het begin der 19e eeuw*, Kampen 1975.

[36] Toch is het niet verwonderlijk dat Krieger kerkelijke goedkeuring aan de *Eere-zuil* wilde verlenen. Krieger legde een sterke nadruk op de persoonlijke beleving van het geloof en op de liefde tot Christus. Zowel de zuivere gereformeerde leer als de Drie *Formulieren van Enigheid* lagen hem na aan het hart. De laatste wilde hij onverkort handhaven. Hij zag de oude vormen als een bolwerk tegen het binnendringen van "*gevaarlijke nieuwigheden*" (geciteerd bij: J.C.A. van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816*, Wageningen 1942, 127).

zijn. [Eene voorlezing]"[37]. Hoewel de naam van Schotsman in dit artikel niet genoemd wordt, is uit het geheel toch op te maken dat de anonieme schrijver, die zelf ook predikant is[38], met de "zoodanigen" uit de titel in het bijzonder Schotsman op het oog heeft[39]. In dit licht bezien is de stelling van de schrijver dat de voorzegging van Paulus in I Timotheüs 4:1-6 aangaande verleidende geesten in zijn tijd in vervulling gaat een directe aanval op de Leidse predikant. De schrijver worstelt met de vraag, waarom God het toelaat dat er predikanten zijn die door hun gedrag het "rijk van waarheid en deugd" (378) schade toebrengen. Hij vermoedt dat ook dit kwaad dient "*ten goede voor het rijk der waarheid*" (384).

4. Bilderdijk neemt het op voor Schotsman

De invloed van de *Eere-zuil* op het lezerspubliek is volgens de samensteller van Schotsmans biografie in de *Nederlandsche Stemmen* behoorlijk groot geweest [40]. De felheid en toonzetting van verschillende reacties schrijft de auteur toe aan de bewustwording die de *Eere-zuil* teweegbracht, waardoor de de verbroedering van de protestanten geen doorgang vond. De schrijver maakt ook melding van personen die veel moeite deden om de invloed van de *Eere-zuil* tegen te gaan door verschillende recensenten te benaderen met het verzoek het niet openbaar te weerleggen (56). Dat deze pogingen vruchteloos zijn geweest, blijkt uit het grote aantal recensies dat niet alleen van de eerste druk van de *Eere-zuil* verschenen is, maar ook van de tweede editie. De belangstelling onder het publiek voor de *Eere-zuil* was namelijk zo groot dat nog in hetzelfde jaar een tweede druk moest worden uitgebracht. Als bezorger van deze heruitgave trad Schotsmans oude vriend en stadgenoot Willem Bilderdijk op. Bilderdijk voorzag deze editie van de *Eere-zuil* van een "Voorrede" en van "Voorloopige Aanmerkingen", waarin hij anoniem de tegenstanders van Schotsman hard aanpakte[41]. De *Nederlandsche Stemmen* spreekt hier van een nog grotere invloed van de *Eere-zuil* dan de hierboven al genoemde, omdat het geschrift niet alleen het plan tot verbroedering van de protestanten in duigen deed vallen, maar ook doordat het "een geduchter strijder" (56) heeft opgewekt om het tegen de geest van de Verlichting op te nemen. De schrijver merkt op dat de strijd, die Bilderdijk vanaf dat moment tegen de Neologie gevoerd heeft, vooral is toe te schrijven aan de verguizing die zijn vriend om de verdediging van de waarheid ondervond (56-57). Terugblikkend concludeert de schrijver dat de strijd tegen de geest der eeuw sindsdien steeds meer een strijd voor de waarheid van God tegen de wereld is geworden en uit deze beginselen is voortgekomen (57).

a. Bilderdijks "Voorrede"

Bilderdijk vindt het, gezien de regelloze stand van zaken, niet vreemd dat "een oude getrouwe schildwacht, in eene ouderwetsche monteering, op een eenzame post staande die hem toebetrouwd is, door een hoop baldadige jongens, van uit eenen duisteren schuilhoek met slijk en vuiligheden, en door stouter en kwaadaartiger knapen meer openlijk met steenen gesmeten, en

[37] *Nieuwe Bijdragen*, 1819, deel II, III., 375-394.
[38] Met de woorden "onzen eerwaardigen stand" (377) geeft de schrijver aan ook zelf het ambt van predikant te bekleden.
[39] Ook Willem Bilderdijk twijfelde niet aan de intenties van de auteur. Zie voor Bilderdijks reactie op dit artikel paragraaf II.4.b van dit hoofdstuk.
[40] […..], "Nicolaas Schotsman, geb. 1 nov. 1754 te Purmerend; overl. in 1822", in: *Nederlandsche Stemmen*, 3 januari 1835, deel II, nr. 10, 54-57, 56.
[41] Ondanks de anonimiteit dragen beide stukken onmiskenbaar de "signatuur" van Bilderdijk.

door die allen uitgejouwd en bespot wordt"[42]. Volgens Bilderdijk willen de tegenschrijvers de kerk beroven van wat de Synode van Dordrecht heeft vastgesteld. Ook vindt hij het in de toestand van lichtzinnigheid waarin het land naar zijn idee verkeert niet verwonderlijk dat wanneer Schotsman "de rechtzinnige Kerk der Hervormden" voorstaat en de grondslag van het Christendom verdedigt tegen het Arminianisme, hij aan "alle de kwaadaartigheid van de algeheele clique van Pelagianen, Socinianen, en Ongodisten, die de Arminianerij uitgebroeid heeft, (…) en inzonderheid aan die van de talrijke maandschriften waarvan deze onverlaten zich meester gemaakt hebben, ten doel staat" (iv).

Bilderdijk verzekert de lezers dat ieder waarachtig christen, ieder rechtschapen Nederlander en elk welmenend mens Schotsman dankbaar is dat hij tegen de geest van de eeuw in, het hoofd moedig hemelwaarts heeft gehouden en de algemene smaad van deze eeuw niet heeft geschroomd. Om de vervolgingen in de vorm van een verfijnde en duurzame pijniging door smaad en bespotting, die de "nieuwe hervormers" in de plaats hebben gesteld van schavotten en brandstapels, geduldig en met een bedaard gemoed te ondergaan, zal de steun van God niet ontbreken, zo steekt Bilderdijk bij Schotsman een hart onder de riem. Overigens zijn er volgens Bilderdijk nog duizenden mensen die hun knieën voor de Baäl van eigengerechtigheid en "zelfzaligmaking" (vii) niet buigen, God de eer geven, en het bloed van Jezus Christus niet smaden.

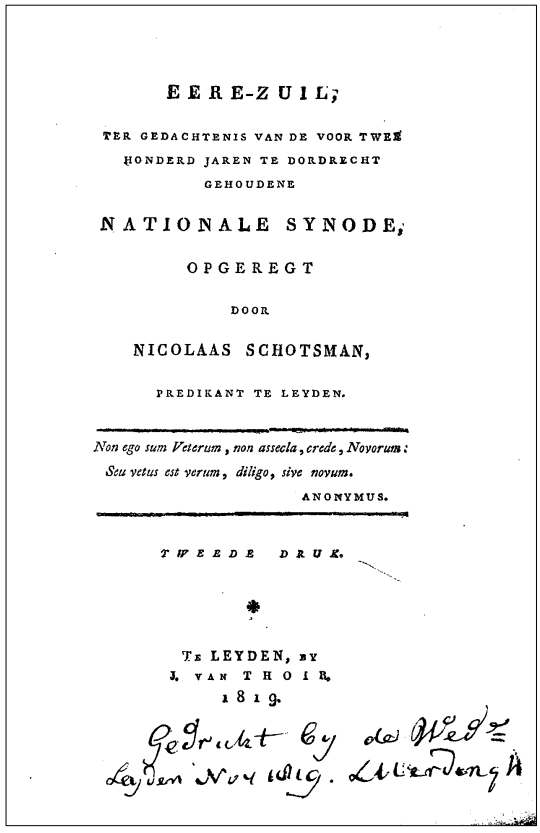
EERE-ZUIL;

TER GEDACHTENIS VAN DE VOOR TWEE HONDERD JAREN TE DORDRECHT GEHOUDENE

NATIONALE SYNODE,

OPGEREGT

DOOR

NICOLAAS SCHOTSMAN,

PREDIKANT TE LEYDEN.

Non ego sum Veterum, non asseela, crede, Novorum:
Seu vetus est verum, diligo, sive novum.

ANONYMUS.

TWEEDE DRUK.

TE LEYDEN, BY
J. VAN THOIR.
1819.

Gedrukt by de Wed.
Leyden Nov 1819. L. Verdonk

Afb. 23. Titelpagina van de tweede druk van Nicolaas Schotsman, *Eere-zuil*.

[42] (W. Bilderdijk), "Voorrede des uitgevers van den tegenwoordigen druk", in: Nicolaas Schotsman, *Eere-zuil*, 2e dr., Leyden 1819, iii-vii, iii.

b. Bilderdijks "Voorloopige Aanmerkingen"

De negatieve recensie van de *Eere-zuil* in het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*[43] beschouwt Bilderdijk als een typische uiting van de geest der eeuw". De auteur van deze bespreking wordt door Bilderdijk gerekend tot de "ongerechtigheidplegers" voor wie het noemen van de naam van Christus genoeg is, terwijl zij Hem, Zijn onfeilbaar Woord, Zijn vergoten bloed en Zijn oppermacht in de hemel en op de aarde bestrijden en bespotten (viii-ix). En zij mogen dan wel van verbroedering spreken en vereniging op kerkelijk gebied willen bewerkstelligen, Bilderdijk veracht "die Kaïns broederschap" met hun ingebeelde verlichting, die uit loutere zelfaanbidding en miskenning van God en Zijn Genade bestaat (ix).

Voor Bilderdijk bestaat er slechts één volstrekte Waarheid en die is niet afhankelijk van tijden of mensen. De waarheid te bestrijden uit zucht voor het nieuwe, uit hoogmoed en "onverstand" en degenen die deze waarheid belijden en verkondigen te smaden en uit kerk en staat te bannen, is zeker geen toonbeeld van de juist door hen zo hoog geprezen verdraagzaamheid. Heftig vaart Bilderdijk uit wanneer hij vervolgt: "Niets dwangzuchtiger ooit, dan de grootste schreeuwer van *vrijheid*, niets onverdraagzamer dan die de *verdraagzaamheid* steeds in den mond hebben" (x).

De beschuldiging dat de Synode van Dordrecht de godsdiensthaat en de twist heeft laten voortduren[44], wijst Bilderdijk met stelligheid af. Hij is ervan overtuigd dat de Dordtse kerkvergadering van 1618-1619 hieraan juist een eind heeft gemaakt door te bepalen wat de kerkleer was. Bilderdijk wijst vervolgens aan wie zich volgens hem wel hebben schuldig gemaakt aan het laten voortbestaan van de godsdiensttwisten: het zijn de arminianen. Hij verwacht dat zij de haat en de twist levend zullen blijven houden, totdat God daar een eind aan maakt. Volgens Bilderdijk belastert L., de recensent van het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, de gehele Nederlandse Hervormde Kerk (xv). En nogmaals neemt Bilderdijk het volledig voor Schotsman op, wanneer hij verklaart: "Zoo *schaamt* dan een Schotsman zich niet, (…) *op dit oude, vervallen gebouw* (…) *nog een Eerzuil te stichten*[45]; en wy schamen ons niet, ons-zelven om die Eerzuil te scharen" (xvii).

Eén van de andere "maandelijksche Kampioenen" (xxiii) op wie Bilderdijk zijn pijlen richt, is de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Wie de desbetreffende recensent is, weet Bilderdijk niet, maar hij beschouwt zijn laster als lof. De uitspraak van de recensent dat de *Eere-zuil* een geschrift is, dat openlijk liegt en lastert[46], wordt door Bilderdijk geretorqueerd met alle verachting die de recensent volgens hem toekomt.

De "fijne en ingewikkelde sarcasmen" (xxiv) van de *Bijdragen*[47] brengen Bilderdijk tot de conclusie dat ook hier de juiste mensen niet te vinden zijn om voor de Synode van Dordrecht een erezuil op te richten. Met hoop voor de toekomst besluit Bilderdijk zijn "Voorloopige Aanmerkingen" door de verwachting uit te spreken, dat er naast Schotsman nog anderen zullen zijn die, indien nodig, op zullen staan tegen de geest van de Verlichting.

---

[43] Jg. 1819, deel III, 1e afdeling, "Boekbeöordeelingen", 115-120. Zie voor een bespreking van deze recensie paragraaf II.3 van dit hoofdstuk.
[44] Zie: *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, 1819, deel III, 1e afdeling, "Boekbeöordeelingen", 115.
[45] Cf. *Ibidem*, 117.
[46] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1819, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 504-513, 510, 512. Zie voor een bespreking van deze recensie paragraaf II.3 van dit hoofdstuk.
[47] Jg. 1819, deel VII, 4e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 600-610. Zie voor deze recensie noot 27 van dit hoofdstuk.

5. Isaac da Costa en Willem van Hogendorp: Brieven over de beroering

De tweede druk van Schotsmans *Eere-zuil*, voorzien van Bilderdijks "Voorrede" en "Voorloopige Aanmerkingen", maakte opnieuw heel wat gevoelens los. Voordat we deze reacties nader bekijken, laten we eerst twee leerlingen van Bilderdijk aan het woord: Isaac da Costa en Willem van Hogendorp. In hun correspondentie naar aanleiding van de tweede uitgave van de *Eere-zuil* kunnen we iets proeven van de grimmige sfeer, die in Amsterdam en Den Haag heerste.

Op 12 december 1819 schrijft Da Costa vanuit Amsterdam aan zijn vriend Willem van Hogendorp in Den Haag: "Hebt gij den tweeden druk van Schotsman's eerezuil reeds gezien met de voorrede van Bilderdijk?…. en wat zegt gij van dat stuk? Men is hier, hoor ik, woedend tegen hem om dit schrijven"[48]. Da Costa moet het de critici nageven dat Bilderdijks stukken "zekerlijk cras geschreven" (133) zijn. Hij laat hier echter onmiddellijk op volgen: "Maar zoo moet men die vervloekte godverloocheningen en waanwijze dwaasheden tegengaan, in welke betrekking dan ook" (133). Nog geheel onwetend van de hoofdrol die hij zelf binnen enkele jaren zou gaan spelen in de strijd tegen de tijdgeest, spreekt Da Costa vol bewondering over zijn leermeester: "En mijn hart juicht met geestdrift den held toe, die te midden van een dolzinnige eeuw spreken durft en de wijsheid, die God hem ingeeft, ontfangen en verkonden" (133).

Tot zijn grote spijt kan Da Costa zich niet publiekelijk over deze kwestie uitlaten. Zonder de werkelijke reden onder woorden te brengen, herinnert hij Van Hogendorp aan de bijzondere verontschuldiging die hij voor zijn stilzwijgen heeft: "Het onderwerp is *te delicaat*, dan dat *ik* in *mijne positie* er veel van zeggen kan" (133). Omdat Van Hogendorp op de hoogte was van Da Costa's voorgenomen overgang van het Jodendom naar het Christendom – daarop doelt Da Costa namelijk – kon Da Costa schrijven: "Gij begrijpt mij en mijn gevoel, en tegen u dus kan ik spreken" (133).

Blijkens zijn brief aan Da Costa van 16 december 1819 heeft ook Willem van Hogendorp de pennenstrijd rondom de *Eere-zuil* intensief gevolgd: "Om de geheele kracht van Bilderdijks voorrede te gevoelen, moet gij de recensiën gelezen hebben, die hem het zwaard hebben doen aangrijpen. Ondertusschen zijn de menschen hier woedend, 't geen hem wel niet zeer na aan 't hart zal gaan. In het standpunt, waarin zij zich nu eens geplaatst hebben, kunnen zij hem niet eens begrijpen, en bijten in het wilde"[49].

Nogmaals schrijft Da Costa openhartig en met zelfkennis aan zijn vriend over wat hem bezighoudt. In hem brandt het verlangen om in de voetsporen van zijn leermeester te treden en het openlijk tegen de geest van zijn tijd op te nemen: "Dikwijls zwijge ik; maar wie kan dat altijd, vooral wanneer men zelf in de gelegenheid is de kleinheid en laaghartige waanzin van het algemeen in zooveele gevallen te leeren kennen? Ik wil het ook niet ontkennen; misschien gevoele en drukke ik mij met meer drift in al zulke dingen uit, als wel raadzaam of zelfs noodig ware. Maar waar en waarachtig! ik kan de geest der eeuw niet lijden!" (133-134). Met deze laatste woorden formuleert Da Costa in feite zijn strijdkreet voor de komende jaren.

6. Reacties in periodieken op de tweede druk van de *Eere-zuil*

Evenals na het verschijnen van de eerste druk van de *Eere-zuil* werden na het uitkomen van de tweede editie van Schotsmans publicatie in diverse tijdschriften recensies geplaatst. Hoewel de meeste recensenten in hun bespreking ruime aandacht hebben voor de "Voorrede" en

[48] Geciteerd bij: W.G.C. Byvanck, "De jeugd van Isaäc da Costa. (1798-1823)", in: *De Gids*, 1893, Amsterdam 1893, deel II, 231-256, 437-462; deel III, 125-157; citaat: deel III, 133.
[49] Geciteerd bij: *Ibidem*, 133.

de "Voorloopige Aanmerkingen" van de hand van Bilderdijk en betrekkelijk mild oordelen over Schotsman en zijn twee leerredenen, wordt er door sommige beoordelaars zware kritiek geuit op de Leidse predikant en zijn *Eere-zuil*. J., de schrijver van het artikel "Iets op de *Eere-zuil der Dordsche Synode*, door Dominé Schotsman: 2de druk", dat in het *Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentie-Blad*[50] verscheen, geeft bijvoorbeeld te kennen dat hij had gehoopt dat de tijd waarin "oproerpredikers" de "zuivere bron van verlichting" konden bestrijden, voorbij was. Tot zijn spijt heeft de ondervinding hem echter geleerd dat "blinde ijverzucht" en "onverdraagzaamheid" de Nederlandse bodem nog niet verlaten hebben. Het is hem namelijk gebleken dat er "een Leeraar der Godsdienst" is, die juicht bij wat J. noemt: "de verjaring van het treurspel onzer geschiedenis" en die onder het mom van zogenaamde rechtzinnigheid de nog maar nauwelijks geheelde wonden openrijt en met milde handen de zaden van tweedracht en oproer uitstrooit.

Geen tegenschrijver gaat zo ver in de schildering van de eventuele negatieve gevolgen die de *Eere-zuil* kan hebben voor de Nederlandse samenleving als J. doet. Hij vreest namelijk dat vanwege het naar zijn mening onverdraagzame karakter van Schotsmans publicatie de grondzuilen waarop de toekomstige welvaart van ons land berust, aangetast zullen worden en dat de band tussen het staatshoofd en zijn onderdanen verbroken zal worden. Met enige verontwaardiging weerspreekt de schrijver van het artikel Bilderdijks typering van Schotsmans tegenstanders als "een hoop baldadige jongens" die met "slijk en vuiligheden"[51] werpen. Naar zijn mening zijn het juist de weldenkende mensen die Schotsman beklagen of verachten, omdat volgens hen onkunde, zo niet egoïsme, hem bezielt.

Quasi-overtuigd door Schotsmans betoog erkent J., die een voorstander is van kerkelijke vernieuwing, dat het hem na het lezen van de *Eere-zuil* duidelijk is geworden dat het zeer verstandig is de kerkleer onveranderd te bewaren om zodoende voortdurend de oppervoogdij over ieder lidmaat en daarmee over heel het volk uit te kunnen oefenen.

Ook de boekbespreker van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* – dezelfde persoon die ook de eerste druk van de *Eere-zuil* voor dit tijdschrift heeft gerecenseerd – beschuldigt Schotsman van een weinig verdraagzame opstelling: hij typeert de Leidse predikant als iemand die zich "voor den bouwval van het Monnikenklooster der *onverdraagzaamheid*, waaraan schier niemand meer dacht"[52], sterk gemaakt heeft. Niet zonder voldoening stelt de recensent vast dat wat hij in zijn bespreking van de eerste druk van de *Eere-zuil* voorzegd heeft, namelijk "dat deze *Eere-zuil* voor haren Stichter eene *Schandzuil* zijn zou"[53], grotendeels bewaarheid is. Zonder medelijden met Schotsman en met verachting sprekend over de Dordtse leer oordeelt de recensent: "Dat komt er van, als oude schildwachten in het hoofd krijgen, om zich, in eene bespottelijke montering van vorige eeuwen, bij de puinhoopen van een oud gesticht, waar weinigen meer belang in stellen, te plaatsen, en de stille voorbijgangers, die er den hoed niet voor afnemen, te brutaliseren" (8). Als gevolg van de reacties op de *Eere-zuil* die reeds verschenen zijn, ziet de recensent de *Eere-zuil* al aan het wankelen gebracht. Het monument zou beslist al omgevallen zijn als Schotsman er niet een "*dommekracht*" (8), dat is Bilderdijk, onder had geplaatst. Volgens de recensent heeft Schotsman hiermee niet meer bereikt dan dat de

[50] J., "Iets op de *Eerezuil der Dordsche Synode*, door Dominé Schotsman: 2de druk", in: *Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 20, zondag 26 december 1819, "Mengelwerk", 's-Gravenhage 1819. Alle citaten zijn van dezelfde pagina. Zie voor een typering van deze krant Bijlage I.

[51] (W. Bilderdijk), "Voorrede des uitgevers van den tegenwoordigen druk", in: Nicolaas Schotsman, *Eere-zuil*, 2e dr., iii-vii, iii.

[52] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1820, 1e stuk, "Boekbeschouwimg", 7-9, 7. Ook van deze recensie is E.A. Borger de vermoedelijke auteur. Zie noot 35 van dit hoofdstuk.

[53] Zie: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1819, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 504-513, 505. Zie paragraaf II.3 van dit hoofdstuk.

Eere-zuil "in schijn, weêr vast" staat en "de trouwe schildwacht, als voren, op zijn' post" (8) de wacht houdt, nu echter met Bilderdijk als waakhond (8-9).

Ook de recensent van de *Bijdragen* betwijfelt het ten zeerste of Schotsman veel aan zijn helper Bilderdijk zal hebben: "Zijn schelden verbittert welligt meer, dan het verschrikt: en zoo schijnt het te vreezen, dat de arme oude getrouwe wachter op Sion's muren eenen nieuwen en hevigeren aanval te wachten heeft"[54]. Overigens wil de recensent, die zich ten aanzien van Schotsman verdraagzaam opstelt, de predikant niet het recht ontzeggen om een *Eere-zuil* voor de Synode van Dordrecht op te richten: niet het oprichten van de *Eere-zuil*, maar alleen haar bouworde heeft de recensent als kunstcriticus beoordeeld. De uitkomst van dit bouwkundig onderzoek is dat de architectuur niet overeenkomstig de smaak van de recensent blijkt te zijn, maar dat Schotsmans bouwstijl wel "*harmonie heeft met den smaak van* 1618 *en* 1619" (89).

De recensent, die ook de auteur is van de recensie in de *Bijdragen* van de eerste druk van de *Eere-zuil*, stoort zich er niet aan dat Schotsmans verdediger in de bewuste recensie "fijne en ingewikkelde sarcasmen"(87)[55] heeft bespeurd. Hij is nog steeds tevreden over de manier waarop hij de *Eere-zuil* heeft gerecenseerd. Minder voldaan is de recensent erover dat andere beoordelaars zich onverdraagzaam hebben opgesteld en zo heftig tegen Schotsman zijn uitgevaren. Hij betreurt het dat de pennenstrijd ten dele is uitgelopen op een scheldpartij. Bezorgd vraagt hij zich af wat daarvan het nut is en welk voordeel dit voor het Christendom oplevert (89).

De positie die de recensent van de *Boekzaal* inneemt ten aanzien van de inhoud van Bilderdijks bemoeiingen met de tweede druk van de *Eere-zuil*, is geheel anders dan die van zijn collega-boekbeoordelaars. Deze recensent wil namelijk erkennen dat door de auteur van de "Voorrede" en de "Voorloopige Aanmerkingen" wel "eene en andere waarheid, welke, ofschoon hard voor eenigen om te hooren, evenwel onloochenbaar zeker is, vermeld is"[56]. Toch heeft de schrijver van beide stukken hem niet van mening doen veranderen sinds hij zijn bevindingen van de eerste druk van de *Eere-zuil* voor deze periodiek aan het papier toevertrouwde[57]. Hij wil juist openlijk verklaren dat de taal en stijl zo onbescheiden, en de geest ervan zo weinig in overeenstemming met die van het Evangelie op hem overkwam dat hij die moet afkeuren (21). Bovendien is hij er na het lezen van beide stukken nog sterker dan eerst van overtuigd, dat Schotsman dit geschrift beter niet had kunnen publiceren (21). Want hoewel de gematigde recensent het initiatief prijst dat iemand met kennis van zaken een verhandeling schrijft over de Synode van Dordrecht en daarin deze kerkvergadering verdedigt, blijft hij van mening dat dit beslist geen stof voor een preek is.

Uit de titel "Vrede onder de broeders", waaronder in het tijdschrift *De Protestant* een artikel naar aanleiding van de tweede druk van de *Eere-zuil* werd geplaatst, spreekt al direct de gematigde en verenigingsgezinde houding die in hoofdzaak het karakter van dit artikel kenmerkt[58]. De anonieme schrijver is van mening dat hij niet gerechtigd is om het werk van Schotsman af te keuren in zoverre dit nuttig, stichtelijk en heilzaam kan zijn voor de Hervormde Gemeente van Leiden. De auteur staat echter afwijzend tegenover het initiatief van Schotsman om de twee preken ter nagedachtenis van de Synode van Dordrecht, die hij voor zijn eigen gemeente vervaardigde en uitsprak, uit te geven. De auteur is ook van mening dat

---

[54] *Bijdragen*, 1820, deel VIII, 1e stuk, 86-89, 88.
[55] (W. Bilderdijk), "Voorloopige Aanmerkingen", in: Nicolaas Schotsman, *Eere-zuil*, 2e dr., viii-xxiv, xxiv.
[56] *Boekzaal*, 1820, "Boekbeschouwing", 18-21, 20.
[57] *Ibidem*, 18-21.
[58] […..], "Vrede onder de broeders", in: *De Protestant*, deel II, 1820, Dordrecht 1820, 95-98. Zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.

Schotsman niet behandeld had mogen worden zoals dat in een "bekende *recensie*" (97) van zijn *Eere-zuil* gebeurd is[59]. Wat volgens de schrijver vooral niet had moeten plaatsvinden, is het hooghouden van Schotsmans eer op de manier zoals dat in de "Voorrede" en de "Voorloopige Aanmerkingen" geprobeerd wordt.

Aan zijn artikel verbindt de auteur een oproep aan alle protestanten om het aantal scheuringen dat onderling bestaat niet te vermeerderen. Hij doet een uiterste poging om de partijen te brengen tot het beslechten van hun godsdienstige geschillen. Meer dan ooit ziet hij reden om als protestanten te streven naar een spoedige vereniging. De schrijver heeft voor zijn verlangen naar eenheid een motief dat in geen van de andere reacties naar aanleiding van de *Eere-zuil* wordt aangetroffen. Hij is er namelijk van overtuigd dat er van de Rooms-Katholieke Kerk een toenemende dreiging voor de protestanten uitgaat[60]. Om niet het gevaar te lopen nog een keer onder het juk te komen van een "geestelijke dwingelandij" (98), of nog sterker: om het Christendom te redden, roept de schrijver de lezers van *De Protestant* op om sterk te zijn door eendracht, eensgezindheid, onderlinge verdraagzaamheid en door broederlijke, christelijke liefde.

In dit verband richt de auteur zich ook waarschuwend tot Schotsman en iedereen die "den standaard der verdeeldheid oprigten en, van onder de puinhoopen der verloopene jaren, de overblijfselen eens ouden wroks op te delven poogt" (98). De anonymus, die een steeds dreigender toon aanslaat, spreekt de wens uit dat iedereen die dit betreft, getroffen wordt door de unanieme veroordeling door het gehele Nedelandse Protestantisme (98). Tenslotte stelt de schrijver, die zojuist nog een pleidooi voor kerkelijke verbroedering heeft gehouden, zich uitzonderlijk exclusief op wanneer hij degenen die volgens hem een dergelijke verbroedering tegenwerken nadrukkelijk het volgende toeroept: "Ga uit ons midden; uw geest is de geest van Christus niet!" (98).

Een beoordelaar die zich wel consequent verdraagzaam opstelt, is de anonieme boekbespreker van *De Recensent*[61]. Hoewel hij in de *Eere-zuil* veel aantrof waarmee hij niet kan instemmen en het hem lijkt alsof af en toe de geest van de *Eere-zuil* strijdig is met de geest van het Evangelie, is de recensent er wel van overtuigd dat Schotsman bevoegd was om zijn stem te laten horen. Conform zijn verlichte wijze van denken is de recensent van mening dat het Schotsman, beschouwd vanuit zijn standpunt, niet kwalijk is te nemen dat hij beide preken heeft vervaardigd, gehouden en gepubliceerd (589).

Wat het werk van collega-recensenten betreft, vindt deze recensent dat het diverse aanmerkingen bevat waarvan hij de juistheid moet betwijfelen. Geheel in overeenstemming met zijn verdraagzame instelling betreurt hij het dat verschillende schrijvers bij hun terechtwijzingen van de "dwalingen" van Schotsman te satirisch geschreven hebben. De beoordelaar uit daarom de wens dat de tijdschriften nu zwijgen zullen (590). Hij vreest dat het over en weer op elkaar reageren alleen leidt tot verhitte gemoederen en dus niets zal opleveren ten gunste van de waarheid.

De boekbespreker laat merken dat hij sterke vermoedens heeft omtrent het auteurschap van de "Voorrede" en de "Voorloopige Aanmerkingen". Beide stukken zijn volgens hem afkomstig van dezelfde welbekende hand. De recensent is ervan overtuigd dat ook hier enkele waarheden gedebiteerd worden, maar hij is er even sterk van overtuigd dat Bilderdijks

---

[59] De auteur bedoelt hier zeer waarschijnlijk de recensie in het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, 1819, deel III, 1e afdeling, "Boekbeöordeelingen", 115-120. Zie paragraaf II.3 van dit hoofdstuk.

[60] Zoals we al eerder gezien hebben (hoofdstuk 2, paragraaf II.9.a) leefde sinds de vereniging van Nederland en België onder verschillende protestanten een zekere angst voor machtstoename van de Rooms-Katholieke Kerk nu het grootste gedeelte van de bevolking rooms-katholiek was.

[61] Jg. 1819, deel XII, 1e stuk, "Recensiën", 588-590.

toonzetting en ongunstig oordeel over personen en zaken hem door onpartijdige lezers niet in dank worden afgenomen (590).

7. Berusting bij de Remonstrantse Broederschap

De Remonstrantse Broederschap heeft aan de verschillende oproepen van recensenten om naar aanleiding van de *Eere-zuil* het stilzwijgen te bewaren, gehoor gegeven. De enige schriftelijke reactie van de kant van de remonstranten betreft een interne publicatie van "De Commissie tot behartiging van de in- en uitwendige belangen der Remonstrantsche Broederschap", gericht aan alle predikanten van remonstrantse gemeenten in Nederland[62]. Het stuk, dat uitkwam op 28 december 1819, is van de hand van de predikanten Martinus Stuart[63] en Jan Konijnenburg[64], respectievelijk president en scriba van de genoemde commissie.

Beide commissieleden geven aan dat zij enige maanden tevoren niet weinig bedroefd werden door de uitgave van de *Eere-zuil*, die door hen wordt getypeerd als "een geschrift, waarin de Remonstrantsche naam en de eer der brave Grondleggers van ons Godsdienstig Genootschap jammerlijk gehoond werden" (1). De schrijvers gaan van de veronderstelling uit dat de *Eere-zuil* door de remonstrantse predikanten "ongetwijfeld even zeer veracht" wordt als bij het toonaangevend deel van de Nederlandse Hervormde Kerk, dat gematigd en vredelievend is (1)[65]. De auteurs storen zich aan de kerkelijke goedkeuring die aan de *Eere-zuil* is verleend, maar zij herinneren hun lezers eraan dat zij nog onlangs (in 1817) door de synode van de Hervormde Kerk zijn uitgenodigd om gezamenlijk het derde eeuwfeest van de Kerkhervorming te vieren[66] en dat dezelfde synode alle protestanten tot een broederlijke gemeenschap aan de

---

[62] M. Stuart en J. Konijnenburg, *De Commissie tot Behartiging van de in- en uitwendige Belangen der Remonstrantsche Broederschap, aan alle de Leeraren van derzelver onderscheidene Gemeenten in Nederland*, Amsterdam 1819.

[63] Martinus Stuart (1765-1826) was remonstrants predikant te Dokkum 1787, Utrecht 1790 en Amsterdam 1793-1826. Na de omwenteling van 1795 kwam hij met het voorstel om alle protestantse kerken te verenigen. Stuart was in zijn tijd een beroemd kanselredenaar. Zijn preken waren bevattelijk voor een breed publiek. Stuart hield zich ook bezig met andere takken van wetenschap en verdiepte zich onder andere in de klassieke talen, de oudheidkunde en de vaderlandse geschiedenis. In 1815 werd Stuart door koning Willem I benoemd tot rijksgeschiedschrijver. Zie: Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 68-89.

[64] Jan Konijnenburg (1758-1831) werd in 1779 remonstrants predikant te Hazerswoude, in 1783 te Leiden en stond van 1786-1790 te Utrecht. Gedurende de periode 1790-1827 was hij hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium. In de jaren 1796 en 1797 was Konijnenburg lid van de Nationale Vergadering waar hij een vertegenwoordiger was van de meest radicale vleugel, die van de unitarissen. Na een overwinning van de moderaten kwam er in 1798 reeds een einde aan de politieke carrière van deze radicale democraat. Konijnenburg had een brede culturele belangstelling en was lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Zie: Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 51-67; Simon Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften der Verlichting (1720-1820)*, Amsterdam 2000, passim.

[65] De Rotterdamse remonstrantse predikant Pieter Weiland (1754-1842) reageerde in een kerkenraadsvergadering op 3 december 1819 furieus op de tweede druk van de *Eere-zuil*. De kerkenraad achtte het evenwel niet nodig om op Schotsmans brochure in te gaan. In Leiden ging de kerkenraad van de Remonstrantse Broederschap wel tot actie over. In een brief van eind 1819 aan "De Commissie tot behartiging van de in- en uitwendige belangen der Remonstrantsche Broederschap" uit de kerkenraad naar aanleiding van de tweede druk van de *Eere-zuil* haar ongenoegen over de tekst van Schotsman en Bilderdijks "Voorrede" en "Voorloopige Aanmerkingen" en verzoekt zij de commissie om maatregelen te nemen. Jan Konijnenburg antwoordde de Leidse kerkenraad onder meer dat de "ijver en woede" van Bilderdijk "zo onmatig" lijken te zijn, "dat die geen kwaad kunnen stichten". Geciteerd bij: Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 121. Zie voor het antwoord van Konijnenburg ook noot 67 van dit hoofdstuk.

[66] Zie voor deze invitatie: "Besluit tot de plegtige viering van het derde eeuwfeest van de kerkhervorming", in: *Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden. In den jare 1817*, 's-Gravenhage 1822, 42-43; zie ook: "Uitschrijving voor het Hervormingsfeest", in: *Ibidem*, 111.

avondmaalstafel wil toelaten[67]. Vanwege het voornamelijk historische karakter van de *Eere-zuil* had de commissie het direct na het uitkomen van dit geschrift niet nodig geacht om de predikanten op te roepen om deze publicatie niet schriftelijk te bestrijden. Men was namelijk van de veronderstelling uitgegaan dat er voldoende geschriften voorhanden waren, waarin remonstranten duidelijk stelling nemen tegen soortgelijke aanvallen. Toen de commissieleden echter de tweede druk van de *Eere-zuil* in handen kregen en daarvan de "Voorrede" en de "Voorloopige Aanmerkingen" lazen, is hun "verdriet" overgegaan in "de bitterste smart" (2)[68]. Omdat de kerkelijke goedkeuring volgens Stuart en Konijnenburg deze keer zonder meer van de eerste druk is overgenomen, noemen zij deze approbatie "schijn" (2) en zijn zij van oordeel dat de lezer daardoor misleid wordt.

Afb. 24. Martinus Stuart.

[67] Zie: "Voorstel tot het toelaten van alle protestanten tot het Avondmaal", in: *Ibidem*, 59. Zie ook: "Rapport der commissie over het toelaten der Protestanten tot het Avondmaal", in: *Ibidem*, 109-110. In zijn antwoord op de brief van de kerkenraad van de Remonstrantse Broederschap te Leiden (eind 1819) merkt Jan Konijnenburg ten aanzien van de ook te Leiden gewraakte approbatie op dat er geen reden is om verdere stappen te ondernemen. De kerkelijke goedkeuring van de *Eere-zuil* betreft immers alleen de tekst van Schotsman en niet de "Voorrede" en "Voorloopige Aanmerkingen" van Bilderdijk. Cf. Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 121.

[68] De beide commissieleden beschouwen deze heruitgave als een publicatie "zoo lasterlijk en kwaadaardig, als ooit de hitte van den rampzaligen kerktwist voortbragt, zoo hatelijk en bitter van taal en toon, als of het hoofd zelf van het rijk der duisternis tegen dat des vredes en der liefde ware los gebroken" (2-3).

De schrijvers bekennen dat zij zelf verontwaardigd werden over Bilderdijks "Voorrede" en "Voorloopige Aanmerkingen" en nemen aan dat bij de predikanten dezelfde gevoelens zijn losgemaakt. Toch geven de schrijvers aan er beducht voor te zijn dat door "zulk eene herhaalde terging" (3) één of meer remonstranten ertoe gebracht worden om vanuit een gevoel van plicht en met het oog op eerherstel voor de Remonstrantse Broederschap het stilzwijgen te verbreken. Alleen zwaarwegende redenen hebben de twee auteurs hun toorn kunnen doen bedwingen en hen van weerlegging van de *Eere-zuil* doen afzien, namelijk: de zaak van de christelijke vrijheid en liefde; de broederlijke eensgezindheid en genegenheid; de overtuiging dat kerkelijke verdeeldheid geweerd moet worden; het verlangen naar rust in het vaderland; de vrede van de Kerk van Jezus Christus (3-4). Op grond van deze overwegingen, waaruit blijkt dat er ook onder de remonstranten een sterk verlangen tot verbroedering bestond, doen Stuart en Konijnenburg de dringende oproep aan de predikanten om met de commissie in hetzelfde christelijke gevoel te berusten en zich de laster niet aan te trekken, maar daarboven te gaan staan conform het voorbeeld van de "Grooten Meester, die *als hij gescholden werd, niet wederschold*, en *als hij leed, niet dreigde, maar alles overgaf aan Hem, die regtvaardiglijk oordeelt*" (I Petrus 2:23) (4)[69]. Nadrukkelijk worden de lezers opgeroepen om aan de wereld te tonen dat de remonstranten het voorbeeld van Jezus volgen. Dit dient tot uitdrukking te komen in het liefhebben van de vijanden, het zegenen van die hen vloeken, het weldoen aan degenen die hen haten en door te bidden voor degenen die hen vervolgen en geweld aandoen (Mattheüs 5:44)[70].

Hoeveel belang de commissie hecht aan het stilzwijgen van de kant van de remonstranten, blijkt uit het slot van het stuk waar het verzoek om niet op de *Eere-zuil* te reageren nog eens herhaald wordt in de vorm van een bede: "Wij bidden U alzoo, geliefde Broeders, dat Gij niet alleen U zelven, maar ook alle Opzieners en Leden uwer Gemeenten van alle wederlegging terughoudt, opdat het diepste stilzwijgen bij alle onze Broeders bewaard blijve, en geen Remonstrant ergens zich door eenen anderen geest late leiden, dan dien wij U thans hebben aangeprezen, zoodat uit onzen boezem geen geschrift voortkome, hetwelk aanleiding kan geven tot onrust" (6). Hoewel de auteurs in dit schrijven bij herhaling en met nadruk aandringen op een houding van stilzwijgen, sluiten zij niet uit dat een toekomstige "Groote Vergadering" van hun Broederschap anders zal beslissen en dat de "Commissie tot behartiging van de in- en uitwendige belangen der Remonstrantsche Broederschap" tot andere maatregelen zal moeten overgaan. De auteurs bidden dat God dit genadig zal verhoeden. Voor zover bekend, is er van remonstrantse zijde overeenkomstig het verzoek niet publiekelijk op de *Eere-zuil* gereageerd.

8. Geen maatregelen door het Departement van Eeredienst

Door het toenmalige Departement van Eeredienst zijn naar aanleiding van de *Eere-zuil* tegen Schotsman en Bilderdijk geen maatregelen genomen. Ongetwijfeld heeft Schotsmans lofrede op de Synode van Dordrecht wel de aandacht getrokken van Jacobus Didericus Janssen, de hoogste ambtenaar voor kerkelijke aangelegenheden. Een dergelijke laudatio op Dordt ging immers lijnrecht in tegen zijn streven naar eenheid onder de protestanten in het algemeen en

[69] Op een indringende wijze worden de predikanten tot kalmte gemaand: "Dat niemand onzer zich alzoo wage in eenen strijd, waarin noch eer, noch nut, noch stichting te behalen, maar in tegendeel niet dan partijschap en onrust voor Kerk en Staat te duchten zijn! Onze ziel kome nimmer tot zulk een heilloos ontwerp; onze voet zette zich nooit op dezen weg, die, zo niet Gods eeuwige wijsheid en goedheid dit verhoeden, onfeilbaar ten verderve zoude leiden!" (5).

[70] Het dringende verzoek van de commissie luidt: "Moge dan ook niemand uit uwe Gemeenten zich door eenen anderen geest laten leiden, en uw invloed genoegzaam zijn om zulks te voorkomen, gelijk wij ons verzekerd houden, dat Gij ons gaarne gehoor zult geven!" (6).

verbroedering met de remonstranten in het bijzonder. Toch werden de Leidse predikant en zijn verdediger van die zijde ongemoeid gelaten.

Afb. 25. Hans Willem Cornelis Anne Visser.

Goed beschouwd stonden Schotsman als predikant en Bilderdijk als dichter bij velen hoog in aanzien: een gegeven dat veelszins overweging verdient voor men als overheid tot eventuele strafmaatregelen zou overgaan. Bovendien is de *Eere-zuil* vrij mild van toonzetting en bevatten beide preken geen personaliteiten. Ook keert Schotsman zich in zijn publicatie niet tegen het Algemeen Reglement van 1816. Verder is aan het geschrift kerkelijke goedkeuring verleend door Wilhelm Leendert Krieger, de president van het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland en tevens president van de Algemene Synode. Deze prominente kerkelijke bestuurder heeft men wellicht ook niet voor het hoofd willen stoten. Ook zal op het departement in aanmerking genomen zijn dat zowel Schotsman als Bilderdijk vanwege hun liefde voor het Oranjehuis in het verleden de bereidheid hebben getoond tot het brengen van offers. Al deze zaken hebben mogelijk geleid tot departementale terughoudendheid in deze kwestie[71].

Wellicht is ook een brief van Hans Willem Cornelis Anne Visser[72], hervormd predi-

[71] Cf. G.M. den Hartogh, "De wacht bij de Dordtse erfenis, pro en contra Schotsman en zijn "Eerezuil"", in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 1958, deel LVIII, Kampen 1958, 84-95, 89.

[72] Hans Willem Cornelis Anne Visser (1773-1826) was hervormd predikant te Warns 1795 en IJsbrechtum 1810. Behalve als predikant trad Visser sinds 1804 ook op als schoolopziener in Friesland. In 1815 werd hij secretaris van de provinciale commissie van onderwijs. Visser redigeerde ook een liturgisch tijdschrift dat van 1804 tot 1826 onder verschillende titels verscheen (zie Bijlage I: *Nieuwe Bijdragen*). Van zijn hand verschenen veel geschriften op het gebied van het onderwijs. Hierin bepleitte hij de vorming van de leerling op geestelijk, verstandelijk en zedelijk gebied. In de geest van de Zwitserse opvoedkundige Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827)

kant te IJsbrechtum, bepalend geweest voor de gang van zaken. Deze predikant, die al sinds 1804 met Janssen over allerlei kerkelijke aangelegenheden correspondeerde, schreef hem op 18 november 1819 naar aanleiding van Schotsmans *Eere-zuil* het volgende: "Vraagt men nu, welk een indruk het maakt! ik durf zeggen: geheel geen! Een gedeelte praat er anderhalve week over. Een ander gedeelte leest het half. Een derde keurt het dadelijk af, en bij deze allen maakt het geen indruk ter wereld. Een enkel vroom zusje klaagt slechts over het verval der rechtzinnigheid met Schotsman"[73]. In deze brief schetst Visser een bijna tegengesteld beeld van de receptie van Schotsmans *Eere-zuil* dan uit de correspondentie van Isaac da Costa en Willem van Hogendorp naar voren komt[74].

Ook uit een brief van de directeur-generaal van het Departement van Eeredienst Frederik Willem Floris Theodoor baron van Pallandt van Keppel[75] is een fragment over Schotsman bewaard gebleven. Naar aanleiding van een beroep naar de Hervormde Gemeente van Neede in 1819 van Johannes Schotsman[76], een oomzegger van Nicolaas Schotsman die ook predikant was, schreef Van Pallandt van Keppel aan Janssen: "Want is hij een dweeper zoo als zijn broer te Leijden moeten wij hem niet verdragen"[77]. Blijkens deze opmerking ziet de directeurgeneraal ten onrechte Johannes Schotsman aan voor een broer van de Leidse predikant.

Concluderend kan worden vastgesteld dat, hoewel men in regeringskringen bedenkingen had tegen het optreden van Schotsman, men in de *Eere-zuil* toch niet voldoende aanleiding vond om tot tegenmaatregelen over te gaan.

III. Schotsman zet de strijd voort

Hoewel er door sommige auteurs negatief op de *Eere-zuil* is gereageerd, heeft dit er Schotsman niet van weerhouden om zich tegen de geest van zijn tijd te blijven verzetten. Nog in het begin van december van hetzelfde jaar verzorgde hij de uitgave van de door David Pareus[78]

---

en van zijn vriend en collega-schoolopziener Johannes Henricus Nieuwold (1737-1812) streed Visser voor verbetering van het onderwijs. De door Matthijs Siegenbeek gehouden necrologie over Visser is opgenomen in *Handelingen van de jaarlijksche Vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, te Leyden. Gehouden den 2den van Hooimaand 1827*, Leyden 1827, 26-35. Zie ook: […..], "Levensschets van Ds. H.W.C.A. Visser. (*Ontleend uit de Aanspraak van Professor* Siegenbeek, *als Voorzitter bij de laatstgehouden Vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gedaan*)", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, 1828, deel I, No. 20, 306-312 (zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I); […..], "Necrologie", in: *De Argus*, 1826, deel III, No. 16, Brussel 1826, 351-352 (zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I).

[73] Geciteerd bij: G.M. den Hartogh, "De wacht bij de Dordtse erfenis, pro en contra Schotsman en zijn "Eerezuil"", in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 1958, 84-95, 88-89.

[74] Zie paragraaf II.5 van dit hoofdstuk.

[75] Frederik Willem Floris Theodoor baron van Pallandt van Keppel (1772-1853) werd in 1793 burgemeester te Doetinchem. Van 1818 tot 1841 was hij directeur-generaal van het Departement van de Hervormde en andere Eerediensten (in de tekst kortheidshalve aangeduid als Departement van Eeredienst), sinds 1828 met de titel van minister.

[76] Johannes Schotsman (1787-1847) was een zoon van een broer van Nicolaas Schotsman. Hij werd op 3 november 1813 gereformeerd predikant te Brandlicht. In 1814 vertrok hij naar Niënhuis, in 1819 naar Neede, in 1823 naar Emmelenkamp, in 1826 naar Gasselter-Nieuwveen en in 1828 naar Zuidwolde (Gron.).

[77] Geciteerd bij: G.M. den Hartogh, "De wacht bij de Dordtse erfenis, pro en contra Schotsman en zijn "Eerezuil"", in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 1958, 84-95, 89.

[78] David Pareus of David Wängler (1548-1622) stond als student in Heidelberg onder invloed van Zacharias Ursinus (1534-1583). Na predikant en docent te zijn geweest werd Pareus in 1598 hoogleraar in de exegese te Heidelberg. Pareus stelde uit de nagelaten manuscripten van Ursinus een commentaar op de Heidelberger Catechismus samen, dat na een bewerking verscheen onder de titel *Corpus doctrinae christianae ecclesiarum a papatu reformatorum* in 1598, 1616, 1621 en 1623. Deze catechismusverklaring is in ons land bekend geworden als

op 1 februari 1619 in de Moederkerk[79] te Heidelberg uitgesproken *Academische Redevoering*[80] over de Synode van Dordrecht (1618-1619). Schotsman voorzag deze door A.O.Z. uit het Latijn vertaalde redevoering van een geruchtmakende voor- en narede. Het is niet alleen vanwege de naamsbekendheid van Pareus, de bijzondere tijd waarin deze zijn redevoering hield en de zeldzaamheid van dit stuk dat Schotsman haast heeft gemaakt met de uitgave van de *Academische Redevoering*, maar ook vanwege de overeenstemming die hij zag tussen de inhoud van Pareus' redevoering en zijn eigen *Eere-zuil*.

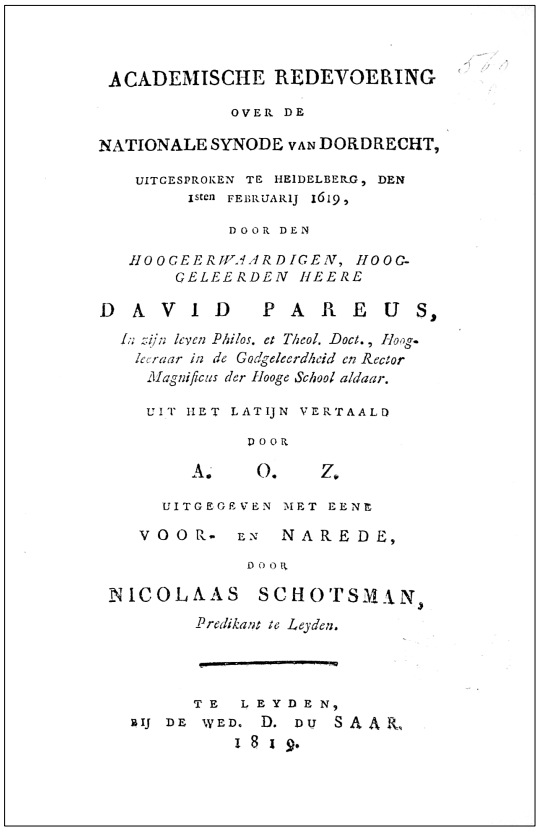

ACADEMISCHE REDEVOERING

OVER DE

NATIONALE SYNODE VAN DORDRECHT,

UITGESPROKEN TE HEIDELBERG, DEN 1sten FEBRUARIJ 1619,

DOOR DEN

HOOGEERWAARDIGEN, HOOGGELEERDEN HEERE

DAVID PAREUS,

In zijn leven Philos. et Theol. Doct., Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Rector Magnificus der Hooge School aldaar.

UIT HET LATIJN VERTAALD

DOOR

A. O. Z.

UITGEGEVEN MET EENE

VOOR- EN NAREDE,

DOOR

NICOLAAS SCHOTSMAN,

Predikant te Leyden.

TE LEYDEN,
BIJ DE WED. D. DU SAAR.
1819.

Afb. 26. Titelpagina van David Pareus, *Academische Redevoering*.

Het Schatboek der Verklaringen over de Heidelbergsche Catechismus: uit de Latijnsche Lessen van Zacharias Ursinus opgemaakt door David Pareus (1602). Het *Schatboek* heeft grote invloed gehad op de theologie van de Gereformeerde Kerk in ons land. Cf. Karl Spitzer, *Heidelbergs Kirchen und Kirchengeschichte*, Heidelberg 1931, 48, 55, 119.

[79] Met "Moederkerk" (Mutterkirche) wordt de Sankt Peterskirche, de oudste kerk van Heidelberg, bedoeld. Van deze kerk is bijvoorbeeld de Heiliggeistkirche een dochterkerk. De Sankt Peterskirche is de officiële universiteitskerk en is gelegen ten zuidwesten van het aangrenzende universiteitskwartier. Het universiteitszegel dat meteen na de stichting van de universiteit in 1386 vervaardigd is, draagt de apostel Petrus als schutspatroon van de Heidelbergse universiteit. Cf. Anneliese Seeliger-Zeiss, *Ev. Peterskirche Heidelberg: Universitätskirche*, München/Zürich 1986; Karl Spitzer, *Heidelbergs Kirchen und Kirchengeschichte*, 7-14; Eike Wolgast, *Die Universität Heidelberg 1386-1986*, Berlin/Heidelberg/New York/London/Paris/Tokyo 1986, 5.

[80] David Pareus, *Academische Redevoering over de Nationale Synode van Dordrecht, uitgesproken te Heidelberg, den 1sten February 1619. Uit het Latijn vertaald door A.O.Z.. Uitgegeven met eene Voor- en Narede, door Nicolaas Schotsman, Predikant te Leyden*, Leyden 1819 (*Academische Redevoering*).

1. De *Academische Redevoering* van David Pareus

a. "Voorrede van den uitgever"

Korte tijd na het verschijnen van de eerste druk van zijn *Eere-zuil* kreeg Schotsman de oorspronkelijke Latijnse tekst met een vertaling in het Nederlands van de *Academische Redevoering* van David Pareus toegestuurd. De onbekend gebleven vertaler A.O.Z. had hierbij het verzoek gevoegd om het manuscript aandachtig te lezen, de vertaling met het origineel te vergelijken en, als het zijn goedkeuring zou krijgen, het geheel met een voorrede van zijn hand te publiceren. Schotsman ziet het voldoen aan dit verzoek als zijn plicht. Hij typeert zichzelf als iemand die niet gewend is om de geest van de tijd te volgen en zichzelf te sparen.

Verwijzend naar de ontvangst van zijn *Eere-zuil* door verschillende vertegenwoordigers van de periodieke pers, verklaart Schotsman: "Het is er toch zoo ver van daan, dat de hoonende oordeelvellingen over zijne uitgegevene *Eerezuil* hem zouden ontmoedigd hebben, dat hij door dezelve zich heeft opgewekt gevonden, om in allen ootmoed God te danken, dat hij waardig wierd geacht om der waarheid wil gesmaad te worden" (iv). Het verheugt hem dat hij de negatieve beoordelingen als een bewijs van zijn getrouwheid en oprechtheid kan zien, vooral omdat hij weet vanuit welke hoek die aanvallen op hem zijn gedaan. Schotsman schrijft dat de lezer in deze voorrede geen verdediging van de *Eere-zuil* tegen de aanmerkingen van de recensenten zal aantreffen. Hij acht een dergelijke apologie overbodig en ongepast, omdat dit reeds is gedaan door "den geleerden Voorredenaar en Uitgever van den tweeden druk" (v) van de *Eere-zuil*. De predikant is van mening dat hij de recensenten dan ook kan verwijzen naar die verdediging. Hij heeft hierbij willen aanmerken dat die steun door hem ongezocht was. Ook verklaart hij dat als niemand de verdediging van de *Eere-zuil* op zich had genomen, hij ook zelf zijn eigen werk niet verdedigd zou hebben "tegen de naamlooze Schrijvers van tijdschriften, die zich in het duister schuil houden, om, te straffeloozer, bij gebrek van overtuigende redenen, hunne broodbladen met schelden en lasteren op te vullen, wanneer het de regtzinnigheid raakt" (v).

Zichzelf verdedigen doet Schotsman niet, maar hij gaat wel in de aanval. Hij richt zich in deze voorrede direct tot de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[81] en verzoekt hem om in een mondeling onderhoud antwoord te geven op de volgende vragen: 1. of hij bereid is de beschuldigingen van leugen en laster[82] terug te nemen; 2. of hij duidelijk wil maken, waarom hij als iemand die de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk een warm hart toedraagt een aanval op haar preses kon doen[83]; 3. hoe de beschuldiging dat Schotsman het gebod tot naastenliefde overtreden heeft[84], te rijmen valt met de uitspraken van de recensent, "*dat* de *algemeene verontwaardiging* hem behoort te blijken, dat de *Kerkelijke tuchtroede* hem behoort te *kastijden*" en zijn wens, "*dat Schotsman nader aan de kaak gezet worde!!!*" (vi)[85]; 4. wie de recensent de vrijheid gegeven heeft om niet alleen het verstand maar ook het hart van hem als schrijver van de *Eere-zuil* aan te tasten. Schotsman daagt zijn anonieme tegenstanders uit om hun naam bekend te maken. Hij belooft dat hij, zo gauw ze uit de anonimiteit tevoorschijn zijn getreden, al hun vragen zal beantwoorden. Ook houdt hij zijn tegenschrijvers voor dat hij onveranderd vasthoudt aan wat hij in de voorrede van de *Eere-zuil*

[81] Zie: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1819, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 504-513. Zie voor een bespreking van deze recensie paragraaf II.3 van dit hoofdstuk.
[82] *Ibidem*, 510, 512.
[83] *Ibidem*, 512.
[84] *Ibidem*, 511-512.
[85] *Ibidem*, 511, 513.

schrijft, namelijk dat hij gelaten wenst af te wachten hoe het publiek en de volksvoorlichters zijn werk beoordelen[86].

Na een biografische schets van David Pareus gegeven te hebben, zet Schotsman uiteen waarom deze *Academische Redevoering* volgens hem nog onze aandacht en aanprijzing verdient. Schotsman wijst eerst op het opmerkelijke tijdstip waarop deze redevoering is uitgesproken: een periode "waarin de geschillen in aller harten leefden en op aller tongen zweefden" (xiii). In zulke tijden, meent Schotsman, is men in de gelegenheid om de verschillende meningen nauwkeurig te onderzoeken en te beoordelen (xiv). Waarom de *Academische Redevoering* naar de mening van Schotsman vooral waardering verdient, is vanwege haar innerlijke waarde. Schotsman bedoelt hiermee dat Pareus "de toenmalige geschillen tot in de diepte naspoort, alles, wat op dezelve betrekking heeft, naauwkeurig uit één zet, de wettigheid der Synode zoo bondig betoogt en over den uitslag der Synodale handelingen met de zedigste vrijmoedigheid en voorzigtigste wijsheid in dien tijd zich uitlaat" (xv). Mocht iemand zich nu afvragen, wat wij na twee eeuwen van voortgeschreden inzicht in de waarheid nog aan zo'n geschrift hebben, dan herhaalt Schotsman het antwoord dat hij al in zijn *Eere-zuil* op een soortgelijke vraag gegeven heeft: "De tijden veranderen en wij met de tijden, maar verandert dan ook de waarheid?" (xv)[87]. En dit is zeker geen "Monnikenstreek" (xv), zo reageert Schotsman op de beschuldiging die in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[88] naar aanleiding van dit antwoord tegen hem geuit is, want de schrijver van de *Eere-zuil* is niet onbekend met de contemporaine wetenschappelijke ontwikkelingen op exegetisch gebied; evenmin is het hem onbekend hoe de geest der eeuw die gemaakte vorderingen nutteloos maakt en bederft (xv-xvi). Schotsman is ervan overtuigd dat het juist in een tijd waarin men de "Arminianerij verfijnd heeft en nog verfijnt" (xvi), zaak is om schrijvers te raadplegen die zich al in de begintijd van het Arminianisme tegen deze stroming verzet hebben. Met de uitgave van Pareus' *Academische Redevoering* heeft hij wat dat betreft niet meer dan een proeve willen geven. Mochten de lezers aan dit "tweehonderdjarig gedenkstuk" (xvi) niet genoeg hebben, dan is Schotsman bereid "om de honderdjarige Schrijvers te voorschijn te brengen" (xvi).

Schotsman besluit zijn voorrede met het stellen van de Nederlandse Hervormde Kerk onder de hoede van God met de wens dat God haar zal bewaren voor een afkeer van de rechtzinnigheid en dat ze prijs zal stellen op de leer van de Dordtse vaderen.

b. David Pareus, *Academische Redevoering*

David Pareus heeft voor zijn *Academische Redevoering* ter gelegenheid van de jaarlijkse voorlezing van de wetten van de Paltische Hogeschool te Heidelberg een onderwerp gekozen dat destijds het gesprek van de dag was: de Nationale Synode van Dordrecht.

In zijn redevoering gaat Pareus eerst in op de voorgeschiedenis van de Dordtse Synode, die op dat moment nog gaande was. Uitgaande van de aard, de oorsprong en de ontwikkeling van de kerkelijke geschillen betoogt de redenaar dat de Synode van Dordrecht noodzakelijk was, omdat "het er niet ver af was, of het scheepje van Kerk en Staat strandde en dreigde te vergaan" (7).

Vervolgens doet Pareus verslag van de werkzaamheden van de Dordtse Synode tot dan toe, waarbij hij uitgebreid ingaat op de remonstrantse leer zoals die in een vijftal artikelen is samengevat: 1. de verkiezing vanwege een door God vooruitgezien geloof; 2. de algemene verzoening door Jezus Christus; 3. de kracht van de verdorven wil ten goede; 4. de wederstandelijkheid van de genade; 5. de mogelijkheid van een afval der heiligen. Pareus analyseert

[86] Zie: Nicolaas Schotsman, *Eere-zuil*, vi.
[87] *Ibidem*, 3.
[88] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1819, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 505.

deze leerstellingen en veroordeelt het denken van de remonstranten als strijdig met de Heilige Schrift. De door Pareus gegeven kritiek en weerlegging ademt dezelfde geest als het oordeel van de Synode van Dordrecht, zoals dat is opgetekend in “De Dordtse Leerregels zijnde de Vijf Artikelen tegen de Remonstranten”.

Afb. 27. David Pareus.

Na de wettigheid van de Dordtse Synode verdedigd te hebben, spreekt Pareus over de waarschijnlijke uitslag van deze kerkvergadering, waarbij hij ingaat op de vraag wat wel en wat niet van haar mag worden verwacht. Hierbij moet in aanmerking worden genomen dat Pareus zijn *Academische Redevoering* hield op 1 februari 1619, ruim drie maanden voor het einde van de Dordtse synodale vergadering. Volgens Pareus hoeft men er niet op te rekenen dat deze synode een einde aan de godsdienstige geschillen zal maken. Ook wijst Pareus er in dit verband op dat God zelf in Zijn Woord ons leert, “dat het goed zij, *dat er dwalingen en ketterijen zijn, opdat de gene die opregt zijn openbaar worden*[89]” (57-58).

c. “Narede van den uitgever”

Schotsman heeft zich bij de uitgave van de *Academische Redevoering* niet beperkt tot het schrijven van een voorrede, zoals de vertaler hem verzocht had, maar het geschrift ook voor-

[89] Zie: I Korinthe 11:19.

zien van een "Narede van den uitgever". In deze narede gaat Schotsman nader in op de door sommigen tegen Pareus geuite bedenking dat hij "een Calvinist — een Heidelberger" (61) was en daarom niet onpartijdig kon zijn. Schotsman vraagt zich af wie hierover zou willen twisten, immers: "Die hem hierom van partijdigheid wil verdenken, zal zich zelven ter naauwernood van partijdigheid tegen de Calvinisten kunnen vrijpleiten" (61). Wanneer men het oordeel van Pareus verwerpt juist omdat hij een theoloog uit Heidelberg was, leidt dat er volgens Schotsman toe dat men bij consequent doorredeneren alles verwerpt wat uit Heidelberg afkomstig is. En de uiteindelijke en onvermijdelijke conclusie zal dan zijn dat men de Heidelbergse Catechismus wil afschaffen. Dat remonstranten zo denken en spreken, kan Schotsman nog wel verdragen, maar wanneer er binnen de muren van zijn eigen kerkgenootschap zo gesproken wordt, dan kan hij dat niet anders kwalificeren als "eene onverdragelijke trouweloosheid of huichelarij" (62).

Tenslotte wil Schotsman uiting geven aan de overtuiging dat hij zich over de uitgave van de *Academische Redevoering* evenmin als over zijn *Eere-zuil* behoeft te schamen. Wanneer hij vanwege de uitgave van dit geschrift opnieuw te maken krijgt met de partijdige laster van degenen die zich zo sterk beroemen op hun verdraagzaamheid, dan wenst Schotsman die opnieuw geduldig te ondergaan en altijd te tonen dat hij niet anders denkt dan hij predikt (65).

2. Recensies van de *Academische Redevoering*

Het aantal reacties op de *Academische Redevoering* is met vier boekbesprekingen, geschreven door drie recensenten, relatief gering. Het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift* heeft evenwel ruime aandacht besteed aan Pareus' geschrift door er een tweetal besprekingen aan te wijden van de hand van L., die al eerder de *Eere-zuil* voor dit tijdschrift recenseerde[90]. In zijn "Eerste beöordeeling"[91] bespreekt L. uitsluitend de redevoering van Pareus, terwijl de "Tweede beöordeeling"[92] een recensie is van Schotsmans voor- en narede.

L., die zich in zijn bespreking van de *Eere-zuil* al een tegenstander toonde van de orthodox-gereformeerde theologie en antropologie, geeft van zijn afkeer van deze leer ook blijk in zijn oordeel over de *Academische Redevoering*. Hij laat zich over dit geschrift uit in negatieve bewoordingen. Zo noemt hij het een stuk "vol nietigheden, leugens, blijken van onkunde in het *exegetische* vak, onwijsgeerig gesnap" (34). L. vraagt zich zelfs af, of er geen godslasteringen in voorkomen. Zijn uitwerking van de genoemde kritiekpunten laat zien dat de rationalistische recensent L. zich op dogmatisch gebied met name sterk afzet tegen de orthodox-gereformeerde theologie inzake de dubbele predestinatie, waartegenover hij de vrije wil van de mens verdedigt. Met "nietigheden" bedoelt L. in de eerste plaats dat het hem persoonlijk niet raakt, wat God over hem besloten heeft. God heeft immers beloofd: "*Dengenen, die zijnen weg wèl aanstelt, zal ik mijn heil doen zien*[93]" (34). En in de tweede plaats vraagt L. zich af, wat het hem nu aangaat of Christus voor alle mensen of alleen voor de uitverkorenen is gestorven. Voor zichzelf vindt hij de wetenschap voldoende, "dat hij, *die in den Zoon gelooft, het eeuwige leven heeft; maar die den Zoon ongehoorzaam is, het leven niet zien zal*[94]" (34). Ook de vraag of de roeping en bekeering onwederstaanbaar zijn of niet en de vraag of de heiligen al of niet kunnen afvallen, vindt de recensent niet belangrijk. Tot de onwaarheden die L. meent te lezen in de *Academische Redevoering* rekent hij onder meer Pareus' stellingen: dat God de

[90] Zie paragraaf II.3 van dit hoofdstuk.
[91] *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, 1820, deel IV, 1e afdeling, "Boekbeöordeelingen", 33-36.
[92] *Ibidem*, 49-55.
[93] Zie: Psalm 50:23.
[94] Zie: Johannes 3:36.

ene mens boven de andere verkiest; dat de roeping onwederstaanbaar is en dat er geen afval der heiligen bestaat. Volgens L. is dit geen leer van God, maar van hem, "*die in de waarheid niet is staande gebleven, in wien geene waarheid is, die een leugenaar is, en een vader der leugenen!*[95]" (35). Pareus geeft naar de mening van de recensent blijken van onkunde op exegetisch gebied wanneer hij Romeinen 3: 19, Handelingen 13: 48, Mattheüs 11: 25, 26 en nog andere bijbelteksten toepast op de leer van de verkiezing en verwerping[96]. Waarom deze toepassing van een onjuiste exegese zou uitgaan, geeft L. niet aan. Evenmin onderbouwt hij de bewering dat de *Academische Redevoering* bestaat uit "onwijsgeerig gesnap" (34).

Hoewel de recensent er stellig van overtuigd is dat Pareus een dwaalleer verkondigt, schrikt hij terug voor de vraag of er in de *Academische Redevoering* blasfemie voorkomt. L. doelt hiermee in het bijzonder op de predestinatieleer, waarover hij als rechtgeaard rationalist opmerkt dat hij liever geen God heeft dan een God, "die den eenen voor den anderen trekt, — een partijdig wezen, zóó wreed, dat hij een groot gedeelte zijner redelijke schepselen, eenvoudig omdat hij het zóó wil, tot eeuwige martelingen verwijst, lang vóór derzelver wording reeds; die zijne bijzondere lievelingen heeft, voor deze alléén zijnen Zoon in de wereld zond, — hen alleen roept, hun de noodige genade ter bekeering geeft, enz. enz.!" (35-36). L. heeft zo'n afkeer van een dergelijke theologie, dat hij liever voor eeuwig wil zwijgen dan zijn mond voor "zulke godslasteringen" (36) open te doen. Ondanks zijn terughoudendheid geeft L. dus toch een bevestigend antwoord op de vraag of er in de *Academische Redevoering* blasfemie voorkomt.

Zoals te verwachten was, is ook de tweede recensie van L., waarin hij de voor- en narede van Schotsman bij Pareus' geschrift beoordeelt, negatief. De recensent gaat direct in de aanval door het maken van de opmerking dat het voor Schotsman natuurlijk geen vraag was of de inhoud van de *Academische Redevoering* in aanmerking kwam om uitgegeven te worden: "Het was toch eene *Synodale* redevoering, ten voordeele der regtzinnige (?!) leer en ter vereeuwiging van scheuring en broederhaat uitgesproken. Was dit niet genoeg?"[97]. L. betwijfelt het of het de plicht van Schotsman was om de *Academische Redevoering* uit te geven. Wanneer er al sprake is van plicht, dan omschrijft L. die als een plicht die het geweten hem oplegde om een redevoering uit te geven, waarin een aantal onbeduidendheden, ongegronde redeneringen en onjuiste exegese van bijbelplaatsen voorkomen, en waarin "zoo maar *en passant*, een God wordt gepredikt, die de menschen verdoemt, en hen ter straf bestemt lang reeds vóór de geboorte dezer ellendigen!" (50).

Nadat hij met deze woorden opnieuw de predestinatieleer bekritiseerd heeft, brengt de recensent ook de verbroedering van de protestanten weer ter sprake. L. betreurt het vooral dat Schotsman deze *Academische Redevoering* opnieuw uitgeeft, juist in een tijd waarin de protestanten toenadering tot elkaar beginnen te zoeken. Naar de mening van L. zijn dergelijke publicaties alleen geschikt om "bij onkundigen den haat te vermeerderen tegen alles, wat niet tot de partij behoort" (50).

Uit het betoog van L. komt sterk naar voren dat hij Schotsman ziet als een vijand van de Verlichtingsidealen, die met de uitgave van zowel de *Eere-zuil* als de *Academische Redevoering*, voorzien van een voor- en narede van zijn hand, het schijnsel van de Verlichting verduistert, de sektegeest levendig houdt en haat en verwijdering predikt. Tot zijn tevredenheid kan L. betreffende de receptie van de door Schotsman geschreven of bezorgde publicaties evenwel het volgende berichten: "Duizenden, die zich *gereformeerd* noemen, onder welke wij niet schromen te zeggen, dat zelfs *leeraren* geteld worden, lagchen hartelijk met alles, wat een Schotsman geschreven en uitgegeven heeft" (50).

---

[95] Zie: Johannes 8:44.
[96] Zie: David Pareus, *Academische Redevoering*, 20 e.v..
[97] *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, 1820, deel IV, 1e afdeling, "Boekbeöordeelingen", 49-55, 49.

Van de "Narede van den uitgever", die L. van weinig betekenis acht, prijst hij Schotsmans opmerkingen over wederzijdse verdraagzaamheid[98]. Maar als mensenvriend kan hij niet verdragen dat Schotsman geschriften uitgeeft, waarin volgens hem de oude vete tussen remonstranten en contraremonstranten opgerakeld wordt en die bij de lezers tot een negatief oordeel over de remonstranten kunnen leiden. Het is daarom niet verwonderlijk dat L. de lezers van zijn recensie het kopen en lezen van de *Academische Redevoering* en van de *Eerezuil* ontraadt.

De gematigde recensent van de *Bijdragen* heeft veel minder woorden nodig dan L. om zijn oordeel over de *Academische Redevoering* en de eraan toegevoegde voor- en narede van Schotsman duidelijk te maken. Hij beschouwt de uitgave van de *Academische Redevoering* vooral als een nieuwe bijdrage van de kant van Schotsman aan de pennenstrijd, die naar aanleiding van de *Eere-zuil* is uitgebroken. Wat de recensent vooral hoog zit, is dat Schotsman in de voorrede schrijft dat hij in zijn schik is met de "Voorrede" en "Voorloopige Aanmerkingen", die de anonieme bezorger van de tweede druk van de *Eere-zuil* geschreven heeft. De recensent had het veel beter gevonden als Schotsman bij het zien van beide teksten verontwaardigd had gezegd: "*Gij weet niet, van welken geest gij zijt! Ik ben dienaar van Hem, die als Hij gescholden werd, niet weder schold!*""[99]. Wat de *Academische Redevoering* betreft en alle geschriften die mogelijk nog in verband met deze brochure worden uitgegeven, wil de recensent het bij deze korte bespreking laten.

Wanneer de *Academische Redevoering* vergeleken wordt met de *Eere-zuil*, dan komt volgens de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[100] duidelijk naar voren dat Pareus en Schotsman als auteurs geheel overeenstemmen: Schotsman heeft in de negentiende eeuw in dezelfde geest weten te schrijven als Pareus in de zeventiende eeuw deed (151). Ondanks de aangegeven overeenkomst tussen beide auteurs dient er volgens de recensent toch een verschil in beoordeling van hun werk gemaakt te worden, want wat destijds in de hitte van de strijd enigszins verontschuldigd kon worden, is onvergeeflijk in de huidige tijd, waarin overal vrede en eensgezindheid heersen (152). De *Academische Redevoering* zelf acht de recensent geen bespreking waard, daar zij volgens hem niets bevat wat men niet in veel andere voor de remonstranten beledigende geschriften kan lezen. Daarom gaat hij snel over tot de beoordeling van de voor- en narede van Schotsman, welke stukken hij "erbarmelijk" (152) noemt.

De recensent maakt van de gelegenheid gebruik om het viertal vragen te beantwoorden, dat Schotsman in zijn voorrede op de *Academische Redevoering* speciaal aan hem heeft voorgelegd[101] naar aanleiding van zijn bespreking van de eerste druk van de *Eere-zuil*. De recensent verklaart: 1. dat hij niets terugneemt van zijn beschuldiging, dat Schotsman in zijn *Eere-zuil* gelogen en gelasterd heeft; 2. dat er inderdaad een verband bestaat tussen zijn waardering voor de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk en het bekritiseren van haar preses; 3. dat hij inderdaad vanuit de christelijke liefde kan wensen dat Schotsman kerkelijk bestraft en nader aan de kaak gesteld wordt; 4. dat het antwoord op de vierde vraag eveneens bevestigend is, omdat hij zich uit hoofde van Schotsmans onwil ten aanzien van de remonstranten daartoe gerechtigd vond (153).

---

[98] Zie: Nicolaas Schotsman, "Narede van den uitgever", in: David Pareus, *Academische Redevoering*, 59-66, 62.
[99] *Bijdragen*, 1820, deel VIII, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 89-90.
[100] Jg. 1820, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 151-154.
[101] Zie: Nicolaas Schotsman, "Voorrede van den uitgever", in: David Pareus, *Academische Redevoering*, iii-xvi, v-vii. Zie paragraaf III.1.a van dit hoofdstuk. De recensent is niet ingegaan op Schotsmans uitnodiging voor een persoonlijk gesprek over de geschillen (*Ibidem*, vi). Hij wil alleen via een publiek medium reageren omdat Schotsman hem de vragen ook openlijk gesteld heeft.

IV. "Ja, Schotsman, staan wij pal"[102]

Schotsman stond in zijn strijd tegen de tijdgeest niet alleen: zijn vriend Willem Bilderdijk nam het voor hem op. Maar er waren ook anderen die niet schroomden om tegen de heersende opinie in de verdediging van de strijdbare predikant op zich te nemen of hem in het openbaar te prijzen en aan te moedigen. In deze paragraaf zullen we stilstaan bij de positieve reacties die naar aanleiding van het werk van Schotsman gepubliceerd zijn. Ook zullen we aandacht schenken aan de receptie van deze steunbetuigingen in de periodieke pers.

1. G. v.. B…….., *Bij het zien optreden*

Grote vreugde en dankbaarheid weerklinken uit het lof- en dankdicht *Bij het zien optreden van den hartelijk geliefden Leeraar Nicolaas Schotsman; des nadenmiddags van den Tweeden Pinksterdag, in de Hooglandsche Kerk binnen Leyden*[103]. Het dichtwerk is vervaardigd door de anoniem gebleven G. v.. B…….., nadat Schotsman op Tweede Pinksterdag 1820 na een ernstige ziekte weer voor het eerst op de kansel stond. De dichter had voor de predikant al het ergste gevreesd, maar inderdaad:

> (…) als terug gebragt van uit het rijk der schimmen,
> Zien wij dien Godsgezant den leerstoel weêr beklimmen,
> Hoe vrolijk mag nu 't licht weêr gloeijen aan de kimmen,
> Van Leydens Kerkgemeent'!

De dichter wenst dat het Schotsman nog vele jaren gegeven zal zijn om zijn opponenten in woord en geschrift van repliek te dienen:

> Juich, Leydens Kerkgemeent'! Bid vurig voor zijn leven:
> Moog hem, bij lust en moed, de kracht toch nooit begeven,
> Om elken vijand steeds met kloekheid te weêrstreven;
> Door woorden-klem en schrift.

Wanneer voor deze "Kruisgezant", nadat hij het edelste genot op aarde gesmaakt zal hebben, "de hemelvreugd zijn heil eens zal volmaken", dan zal het geen eerzuil zijn die hem voor altijd zal doen voortleven, maar iets van een geheel andere, hogere orde:

> Eene eerzuil – hoe! zou die den man onsterff'lijk maken?
> Zijn naam is in Gods boek gegrift!

---

[102] (W.) Bilderdijk, "Aan den wel-eerwaardigen heer Nicolaas Schotsman, bij zijne uitgaaf van het Gedenkschrift van Ananias Asher, over den afval der Christelijke Kerk in onze dagen", in: Ananias Asher, *De Afval der Christelijke Kerk in onze Dagen. Gedenkschrift van Ananias Asher; met eene Voorrede door Nicolaas Schotsman, Predikant te Leyden*. Uit het Fransch vertaald, Leyden 1822, geen paginanummer, na xxxi. In een licht gewijzigde vorm is dit gedicht ook als "Aan den heer Schotsman" opgenomen in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, drie delen, Rotterdam 1822-1823, deel II, Rotterdam 1822, 140. Zie ook: "De dichtwerken van Bilderdijk", in: *Bilderdijk's Dichtwerken*, [bezorgd door I. da Costa], deel I-XV, Haarlem 1856-1859, deel XI, Haarlem 1858, 275.

[103] Leyden 1820 (*Bij het zien optreden*). Het gedicht bestaat uit zes coupletten van vier regels verspreid over twee bladzijden die niet genummerd zijn. G. v.. B…….. heeft zijn gedicht gedateerd op 22 mei 1820.

2. Justus van Oldenburg, *Antikritiek*

a. Korte inhoud

Onder het motto: "Die kaatst moet den bal verwachten" voert Justus van Oldenburg, het pseudoniem van de hervormde emeritus predikant Gerardus Wuyster[104], in zijn *Antikritiek op de Recensiën van D°. Schotsmans Eerzuil, ter Nagedachtenis van de Nationale Synode van Dordrecht*[105] een tegenaanval uit op verschillende recensenten, die zich negatief over Schotsman en zijn *Eere-zuil* hebben uitgelaten. De auteur betrekt in zijn betoog ook een recensie van de *Academische Redevoering* van Pareus. Op uitdagende toon treedt de bejaarde schrijver de recensenten tegemoet[106].

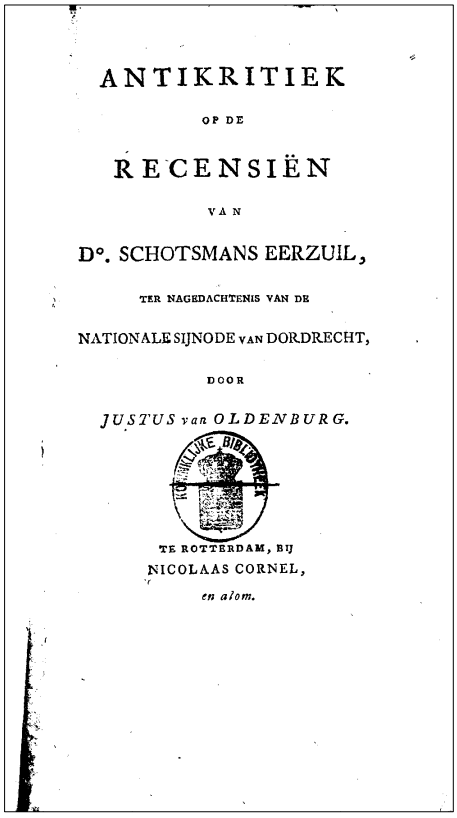
ANTIKRITIEK

OP DE

RECENSIËN

VAN

D°. SCHOTSMANS EERZUIL,

TER NAGEDACHTENIS VAN DE

NATIONALE SIJNODE VAN DORDRECHT,

DOOR

JUSTUS van OLDENBURG.

TE ROTTERDAM, BIJ

NICOLAAS CORNEL,

en alom.

Afb. 28. Titelpagina van Justus van Oldenburg, *Antikritiek*.

Justus van Oldenburg heeft met opzet veel werk gemaakt van de inleiding op zijn *Antikritiek*. Hij ergert er zich namelijk aan dat door sommigen het houden van een inleiding

[104] Gerardus Wuyster (1744-1826) was hervormd predikant te Grosthuizen 20 nov. 1768, Groote Lindt 13 december 1772, Schipluiden 14 juli 1776, Purmerend 2 december 1781 en Breda 11 jan. 1789. In 1815 ging Wuyster met emeritaat. Hij overleed op 25 januari 1826.

[105] Rotterdam 1820 (*Antikritiek*).

[106] Zie zijn opmerking: "Ik voel reeds, dat dit woordje u maar half zal aanstaan; maar het zal een woord op zijnen tijd zijn" (1).

op een preek bespot wordt[107]. In de inleiding op zijn *Antikritiek* vergelijkt Justus van Oldenburg de recensenten met voorbeelden uit de natuurlijke historie, uit de gebruiken en rechtsgang bij vreemde volken en uit de Bijbel. Dan past Justus van Oldenburg Mattheüs 7: 15-16[a] op de recensenten toe: "Wacht u van de valsche profeten, dewelke in schaapskleederen tot u komen, maar van binnen zijn zij grijpende wolven, aan hunne vruchten zult gij ze kennen" (10). Het is volgens Justus van Oldenburg niet moeilijk om in de recensenten valse profeten in schaapskleren te zien[108]. Omdat hij van mening is dat de latere recensies tegen Schotsman, Bilderdijk en Pareus inhoudelijk sterke overeenkomst vertonen, beperkt Justus van Oldenburg zich tot de beoordeling van een selectie uit dit corpus[109]. Hij citeert telkens een zinsnede uit een recensie om er vervolgens zijn commentaar op te laten volgen. Ook citeert hij uit de veelheid aan literatuur die hij gelezen heeft. Hierbij is het opmerkelijk dat hij ook verwijst naar teksten van rooms-katholieke auteurs.

De eerste recensie waarop Justus van Oldenburg antikritiek levert, is die van de tweede druk van de *Eere-zuil* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Justus van Oldenburg begint met het volgende citaat: "*Het gene wij voorspeld hadden, dat deze Eere-zuil voor haren stichter eene schandzuil zijn zou, is zoo tamelijk bewaarheid*" (15)[110]. Volgens Justus van Oldenburg is deze voorspelling alleen uitgekomen voor de anonieme recensenten die, terwijl ze openlijk door Schotsman ertoe uitgedaagd zijn, hun naam niet prijsgeven en met die schande zullen moeten voortleven. En wanneer de recensent beweert: "*Bij allen, die zich openlijk over dit lasterschrift hebben laten hooren, is hetzelve veroordeeld*" (17)[111], dan stelt Justus van Oldenburg daar tegenover dat deze "Vaderlandsche duisterling" (15) daartoe niet behoort, omdat hij zijn recensie anoniem gepubliceerd heeft. Hij schaart de recensent daarom onder wat hij de "nachtmenschen" (15) noemt. De opmerking van de anonieme recensent: "*Wij hebben geenen bijzonderen lezer ontmoet, die het niet verfoeid heeft*" (17)[112], pareert Justus van Oldenburg met de opmerking dat broodschrijvers niets lezen, wat niet in hun kraam te pas komt (17).

Hierna wordt het artikel "Vrede onder de broeders"[113] door Justus van Oldenburg bekritiseerd. Dit beoordelende artikel doet hem beven wanneer hij bedenkt, dat dit een recensie heet te zijn van "eenen *Protestant,* misschien *Gereformeerd Protestant*, jegens eenen *echt Gereformeerden Protestant*, en eenen *Leeraar van rang, in de Hervormde kerk van Nederland*" (19-20). Justus van Oldenburg vindt het schandelijk dat de redacteur van het tijdschrift *De Protestant* dergelijke artikelen in zijn periodiek opneemt. Na zulke schrijvers en recensenten gekwalificeerd te hebben als lieden die de mond vol hebben van "*verlichten* en *verlichting*", stelt Justus van Oldenburg de sceptische vraag of er ook een verlichting bestaat, waarbij een boze geest de fakkel in de hand houdt (20)[114]. Wanneer we de titel en de inhoud van dit artikel nader beschouwen, zien we volgens Justus van Oldenburg al gauw dat "Vrede onder de

---

[107] In dit verband hekelt Justus van Oldenburg de kennelijk in zijn tijd ingeburgerde gewoonte dat in de kerkdiensten de "tijd voor *inleidingen* weggezongen" wordt: "dat is nog gemakkelijker; dan vermoeit zich het volk, en de leeraar rust: elk is een dief in zijne nering" (5).

[108] Een voorbeeld hiervan ziet Justus van Oldenburg gedemonstreerd in het artikel "Vrede onder de broeders": "Die op eene pagina leest: "*vrede onder de broederen*", en op de andere zijde: "*schande overdekke hem*", heeft reeds den sleutel in handen" (12-13). […..], "Vrede onder de broeders", in: *De Protestant*, 1820, deel II, 95, 97.

[109] Betreffende de schrijvers van de eerder verschenen recensies is hij van mening dat ze in de tweede druk van de *Eere-zuil* al "genoeg bij de ooren gevat zijn" (13).

[110] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1820, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 7.

[111] *Ibidem*, 7.

[112] *Ibidem*, 7-8.

[113] In: *De Protestant*, 1820, deel II, 95-98.

[114] Justus van Oldenburg citeert hier met instemming uit: B. Wilbrink, *Afgeperst Antwoord aan den Redakteur van het Letterkundig Magazijn, van Wetenschap, Kunst en Smaak, voor het Jaar 1818. N°. 10. wegens zijne partijdige Recensie mijner Leerrede, getiteld: De Duurzaamheid en Onvergankelijkheid van Jezus ware Kerk betoogd*, Amsterdam 1819, 77. Bernardus Wilbrink (1775-1840) was pastoor te Weesp.

broeders" niets anders inhoudt dan "*vrede onder dissenters*" en "*oorlog en dood aan de oude Orthodoxen*" (20).

Justus van Oldenburg stoort er zich aan dat de recensent betwijfelt of Schotsman zijn *Eere-zuil* wel uit overtuiging geschreven heeft. Hij heeft daarbij de volgende opmerking van de recensent op het oog: "*Indien Schotsman zoo gehandeld heeft uit overtuiging*" (22)[115]. Met verontwaardiging reageert de bejaarde predikant als volgt op deze verdenking: "Schaamtelooze Recensent? wat verraadt gij uw karakter? Durft een Recensent zoo spreken, die met alle broodschrijvers, om den honger (…) te stillen, den eenen dag *uit overtuiging*, den anderen *tegen beter weten* en *zonder overtuiging* liegen en lasteren kan? Neen! de brave, de gemoedelijke *Schotsman* kan niet schrijven *zonder overtuiging*, maar gij, gij zijt de man" (II Samuël 12: 7) (22).

Uit de door de recensent gemaakte opmerking: "*Immers, voor dat gedeelte, hetwelk doorgaans het gehoor van D^o^. Schotsman uitmaakt*" (22-23)[116], maakt Justus van Oldenburg op dat de recensent neerziet op de gemeenteleden van de Leidse predikant. Hij spreekt de schrijver van het artikel naar aanleiding van diens denigrerende uitspraak rechtstreeks aan: "Weet gij dan niet, man van wind en wetenschap! dat *God niet vele rijken, niet vele edelen, maar het arme dezer wereld heeft uitverkoren*? (…). Geloof mij, Heer Recensent! in dat arm hoekje zitten menschen, hoedanige gij in uwen hoek weinige vinden zult; menschen die, indien gij u een uurtje daar toe wildet vernederen, u, en uw soort, de handen vol zouden geven; menschen, die hunnen geheelen bijbel zouden verdedigen, daar gij, en uw soort, aan knaagt, en die gij (…), van tijd tot tijd, zoekt kleiner en krachteloozer te maken" (23). Tot de geestverwanten van de recensent rekent Justus van Oldenburg ook Hoving, de schrijver van *Christendom en Hervorming*[117]. Van de kerkelijke verbroedering die zij tot stand proberen te brengen, is Justus van Oldenburg geen voorstander. Hij noemt de vereniging van alle protestanten schadelijk voor de kennis, voor de standvastigheid, voor de kenbaarheid, voor de liefde en orde (26). Na een schildering gegeven te hebben van de grote verwarring die zal ontstaan, wanneer vertegenwoordigers van tegengestelde opvattingen in één gemeente voorgaan in de eredienst, spreekt hij concluderend van een "*onmogelijkheid van vereeniging*" (27)[118]. In het "Laatste Naschrift" van de *Antikritiek* herhaalt hij zijn standpunt betreffende de vereniging van alle protestanten nog eens duidelijk en krachtig: zij is "onmogelijk en *onbestaanbaar*" (60).

Telkens weer wijst Justus van Oldenburg erop hoe onverdraagzaam de anonymus zelf is, en dat terwijl hij zijn artikel de veelzeggende titel "Vrede onder de broeders" heeft gegeven. Die onverdraagzaamheid ziet Justus van Oldenburg vooral tot uiting komen in de volgende exclamatie, waarin de schrijver zich exclusief opstelt: "*Gaat uit ons midden; uw geest is de geest van Christus niet*" (27)[119].

Justus van Oldenburg betreurt het dat de schrijver van de *Eere-zuil* dergelijke aanvallen te verduren krijgt. Verontwaardigd roept hij uit: "Dat heet eerst *vrede onder de Broeders*! Arme *Schotsman*! waar nu heen? Gij wordt uit het Protestantendom gebannen en kunt buiten hetzelve niet te regt" (27). Justus van Oldenburg is echter niet bevreesd dat Schotsman kerkelijk dakloos zal worden[120].

---

[115] […..], "Vrede onder de broeders", in: *De Protestant*, 1820, deel II, 95.
[116] *Ibidem*, 96.
[117] Zie hoofdstuk 2. De titel van Hovings geschrift wordt door Justus van Oldenburg abusievelijk weergegeven als: *Godsdienst en Hervorming*.
[118] Justus van Oldenburg verwijst hierbij naar een niet nader aangeduide publicatie van de rooms-katholieke auteur Joachim George le Sage ten Broek (zie voor een biografie noot 129 van dit hoofdstuk), die deze "*onmogelijkheid van vereeniging*", volgens hem, overtuigend heeft aangetoond.
[119] […..], "Vrede onder de broeders", in: *De Protestant*, 1820, deel II, 98.
[120] Ter bemoediging refereert de schrijver aan Schotsmans verbanning uit Leiden in 1796 vanwege zijn orangistische sympathieën en het in 1801 gevolgde eerherstel.

Na zijn uitvoerige antikritiek op de beoordelingen van de *Eere-zuil* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en in *De Protestant* komt Justus van Oldenburg op de recensie van Pareus' *Academische Redevoering* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[121].

Opnieuw valt het de predikant op hoe weinig verdraagzaam de recensenten zijn, terwijl zij anderen juist van onverdraagzaamheid betichten[122]. Hoewel hij Schotsman heel goed in staat acht om zichzelf te verdedigen, wil Justus van Oldenburg deze recensie toch in zijn *Antikritiek* aan een nadere analyse onderwerpen. De antwoorden die de recensent geeft op het viertal door Schotsman aan hem voorgelegde vragen[123], worden volgens Justus van Oldenburg stuk voor stuk gekenmerkt door het ontbreken van een steekhoudende argumentatie.

Tenslotte geeft Justus van Oldenburg ons nog een impressie van de reactie van het lezerspubliek op de pennenstrijd naar aanleiding van de *Eere-zuil* door te vermelden dat er lezers van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* waren, die niet wisten of zij zich meer over de beledigingen van de recensent van dit tijdschrift moesten verwonderen of over de zachtmoedige stilzwijgendheid van Schotsman (46).

In een uitgebreid "Naschrift" heeft Justus van Oldenburg nog allerlei "kleinigheden" (49) opgenomen, die hem door de jaren heen bij het lezen van boeken en artikelen zijn opgevallen. Op het "Naschrift" volgt nog een "Laatste Naschrift". Hierin brengt Justus van Oldenburg een nuancering aan. Op het laatste moment kwam hem het artikel "Iets over verdraagzaamheid en regtzinnigheid"[124] van T.O.H.C. onder ogen. Nadat hij dit artikel gelezen had, voelde hij zich verplicht tot een rehabilitatie van de auteur.

b. Recensies van de *Antikritiek*

De receptiegeschiedenis van Justus van Oldenburgs *Antikritiek* laat zien dat er door slechts weinigen met de pen op dit geschrift is gereageerd: er zijn geen afzonderlijke publicaties voor of tegen deze brochure verschenen en van de vooraanstaande tijdschriften hebben alleen het *Letterkundig Magazijn* en de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een recensie van de *Antikritiek* geplaatst.

Korte tijd nadat Justus van Oldenburg zich in zijn "Laatste Naschrift" verontschuldigd heeft ten aanzien van T.O.H.C., een recensent van het *Letterkundig Magazijn*, en deze beoordelaar geprezen heeft om zijn verdraagzaamheid, verscheen er in hetzelfde tijdschrift een zeer negatieve recensie van zijn *Antikritiek*. Wat de auteur van deze boekbespreking al enige tijd vreesde, is gebeurd: "De zaak van Schotsmans Leerredenen, of Eerzuil voor de Dordsche Synode van 1618 en 1619 (…) is wederom opgewarmd"[125]. De recensent, die doelt op de *Antikritiek* van Justus van Oldenburg, had gehoopt dat de *Eere-zuil* spoedig in het vergeetboek zou geraken. Het tegendeel is echter het geval, aangezien met de uitgave van de *Antikritiek* de aandacht opnieuw op de *Eere-zuil* en daarmee op de Dordtse theologie is gevestigd. Omdat naar de mening van de recensent de verdeeldheid van de protestanten door de *Eere-zuil* en de *Antikritiek* wordt vergroot, kijkt hij met een sombere blik naar de toekomst. De boekbeoordelaar maakt zich bezorgd over een toename van de macht en invloed van de Rooms-Katho-

[121] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1820, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 151-154. Zie voor een bespreking van deze recensie paragraaf III.2 van dit hoofdstuk.
[122] In dit kader verheft Justus van Oldenburg, met een verwijzing naar I Samuël 17:40-51, waarschuwend zijn stem: "Wee! wee! wee! als de verdraagzame het Goliathszwaard uitgetrokken heeft, om allen, die hij denkt dat van hem verschillen, het hoofd aftehouwen, en hun vleesch aan de Vogelen des Hemels ten spijze te geven" (37).
[123] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1820, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 153.
[124] Zie: T.O.H.C., "Iets over verdraagzaamheid en regtzinnigheid", in: *Letterkundig Magazijn*, 1820, 2e stuk, "Mengelstukken", 337-345, 385-394. Zie voor een bespreking van dit artikel paragraaf II.3 van dit hoofdstuk.
[125] *Letterkundig Magazijn*, 1821, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 300-303, 300.

lieke Kerk, die, zo vreest hij, van iedere verdeeldheid onder de protestanten dankbaar gebruik zal maken.

De recensent, die tegenover Schotsman een gematigder houding aanneemt dan tegenover Justus van Oldenburg, is van mening dat Schotsman in Justus van Oldenburg een onwaardige verdediger gevonden heeft (300). Hij is er zelfs van overtuigd dat diens *Antikritiek* bij de Leidse predikant gevoelens van schaamte oproept, als hij er tenminste niet zelf de hand in heeft gehad. De recensent houdt kennelijk ook rekening met de mogelijkheid dat Schotsman zich met de uitgave van de *Antikritiek* heeft bemoeid. Omdat hij het een verward geschrift vindt – zonder samenhang en duidelijke doelstelling – wil de recensent de *Antikritiek* niet nader analyseren. Volgens de recensent geeft Justus van Oldenburg er duidelijk blijk van dat hij sympathie heeft voor het Rooms-Katholicisme. De recensent heeft hier het oog op de herhaaldelijk door Justus van Oldenburg met instemming geciteerde of genoemde rooms-katholieke auteurs[126]. Verder valt het de beoordelaar op dat er een sterke overeenkomst in stijl van schrijven bestaat tussen Justus van Oldenburg en veel pastoors[127].

De recensent heeft uit betrouwbare bron vernomen wie er achter het pseudoniem "Justus van Oldenburg" schuilgaat. Hierna volgen enige biografische bijzonderheden, die niet alleen een buitengewoon negatief beeld geven van de bedoelde predikant, wiens naam overigens niet genoemd wordt, maar waarin ook de al meermalen geuite angst van de recensent voor de rooms-katholieken doorstraalt.

Na de schildering van het negatieve portret van Justus van Oldenburg vindt er een opmerkelijke verharding in het oordeel van de recensent plaats. Ging hij tot nog toe vooral ironisch en belasterend te werk, nu wordt de predikant in de discussie naar aanleiding van een theologisch geschrift letterlijk dood gewenst, wanneer de boekbespreker stelt dat Justus van Oldenburg ook een man is "naar wiens ware en eeuwige rust elk weldenkend lid der Hervormde kerk, in zijne woonplaats, verlangt, opdat hij niet eens, tot schande dier kerk, tot het *Pausdom* overga, waartoe hij op den weg is" (302-303).

Een geheel andere wijze van benaderen treffen we aan in de korte bespreking van de *Antikritiek*, die zich onder de boekbeschouwingen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1821 bevindt[128]. In deze als persiflage te karakteriseren recensie wordt Justus van Oldenburg door de recensent direct aangesproken en door hem voorgesteld als Schotsmans oude waakhond die, hoewel hij inmiddels door Bilderdijk is afgelost omdat hij niet meer blaffen en bijten kan, zijn meester toch nog probeert te verdedigen als hij aangevallen wordt. Over Schotsman wordt en passant opgemerkt dat hij door de recensenten welverdiend onder handen wordt genomen.

3. Rooms-katholieke beschouwingen over de protestantse pennenstrijd

Nog voordat Justus van Oldenburg zijn critici van repliek kon dienen, kreeg hij steun uit onverwachte hoek. Er werd namelijk van rooms-katholieke zijde gereageerd op de pennenstrijd tussen de protestanten. In de door hemzelf geredigeerde *Roomsch-Catholijke Bibliotheek voor het Koningrijk der Nederlanden* spreekt Joachim George le Sage ten Broek[129] zijn afkeuring

[126] Zie: Justus van Oldenburg, *Antikritiek*, 10-11, 26-27, 60.

[127] Volgens de recensent zijn veel pastoors evenals Justus van Oldenburg gewoon hun toehoorders "met platte straattaal, grappige invallen en kwinkslagen te *diverteren*" (301).

[128] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1821, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 287.

[129] Joachim George le Sage ten Broek (1775-1847) stamde uit een protestants gezin, maar ging in 1806 over naar de Rooms-Katholieke Kerk. Sinds 1815 streed hij in woord en geschrift voor de maatschappelijke, politieke en culturele emancipatie van zijn geloofsgenoten. Le Sage ten Broek verzette zich aanvankelijk vooral tegen vooroordelen en beschuldigingen van protestantse zijde. In het begin van de jaren twintig raakte hij er echter van

uit over de besprekingen van de *Antikritiek* die hij in de recent verschenen tijdschriften gelezen heeft. De hierboven besproken persiflage in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* is voor Le Sage ten Broek een duidelijke aanwijzing dat de protestantse journalisten van zijn tijd niet alleen de rooms-katholieken onheus behandelen, maar ook de orthodox-gereformeerden niet meer verdragen kunnen[130].

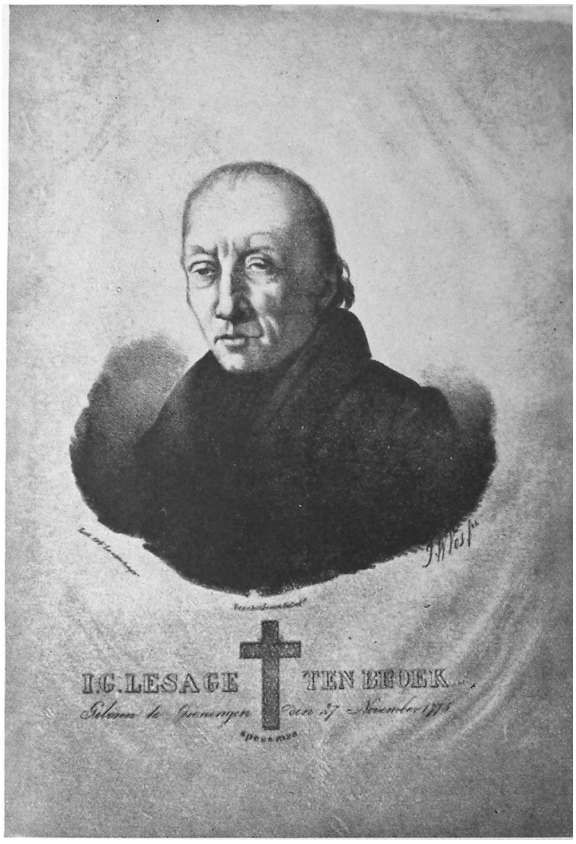

Afb. 29. Joachim George le Sage ten Broek.

Met verontwaardiging reageert Le Sage ten Broek op het gezegde van de recensent van het *Letterkundig Magazijn* dat Justus van Oldenburg een man is "naar wiens ware en eeuwige rust elk weldenkend lid der hervormde kerk in zijne woonplaats verlangt"[131]: "Foei! gij wenscht daar uwen evenmensch den dood toe! Hier mogen en moeten wij zeggen: *ex un-*

overtuigd dat hij tegen een breder front moest strijden en dat de Verlichting in haar verschillende uitingsvormen de voornaamste vijand was. Tegenover gereformeerde protestanten zoals Schotsman, Bilderdijk en Da Costa, die hij zag als medestrijders tegen de Verlichting als gemeenschappelijke vijand, betuigde hij eerbied en hoogachting (cf. G. Gorris S.J., *J.G. Le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken*, twee delen, Amsterdam 1947-1949, deel I, Amsterdam 1947, 242). Zie voor de negatieve duiding van het begrip "tijdgeest" door rooms-katholieke opinievormers Bijlage II.

[130] Zie: *Roomsch-Catholijke Bibliotheek*, 1821, deel I, "Overzigt der protestantsche tijdschriften", 183-184, 183.

[131] *Ibidem*, 1821, deel I, "Overzigt der protestantsche tijdschriften", 313-316, 313. Zie: *Letterkundig Magazijn*, 1821, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 300-303, 302.

gere leonem!!" (313)[132]. Bezorgd vraagt Le Sage ten Broek zich af, waartoe mensen zoals deze recensent in staat zouden zijn als zij de macht hadden. Le Sage ten Broek is ook van mening dat de recensent niet namens alle weldenkende leden van de Hervormde Gemeente in de woonplaats van Justus van Oldenburg, Breda, had mogen schrijven, want hij kan zich niet voorstellen dat de leden van de Hervormde Gemeente te Breda, waaronder hij vrienden en kennissen heeft, zo liefdeloos zijn dat ze zich schuldig hebben gemaakt aan de door de recensent genoemde verwensing. De suggestie van de recensent, verbonden aan het *Letterkundig Magazijn*, dat Justus van Oldenburg tot het Rooms-Katholicisme over zou willen gaan, vindt Le Sage ten Broek onbegrijpelijk. Immers, wanneer hij werkelijk voldoet aan het beeld dat men van hem schetst, waarom zou men dan bevreesd moeten zijn voor zijn overgang naar het Rooms-Katholicisme als de Nederlandse Hervormde Kerk daarmee slechts nutteloze ballast kwijtraakt? Overigens zegt Le Sage ten Broek de *Antikritiek* niet gelezen te hebben en de man die achter de naam Justus van Oldenburg schuilgaat niet te kennen. Maar ondanks het negatieve beeld dat van hem geschetst wordt, heeft Le Sage ten Broek intussen wel achting voor de schrijver van de *Antikritiek* gekregen.

Vervolgens gaat Le Sage ten Broek nader in op de kenmerken waaraan boekbesprekingen zijns inziens moeten voldoen. De recensie in het *Letterkundig Magazijn* beschouwt de schrijver als een schoolvoorbeeld van ondeugdelijke boekbesprekingen, omdat de opsteller ervan volgens hem geen objectief standpunt heeft ingenomen.

4. G. Wuyster, *Die heb ik ook gelezen*

a. Korte inhoud

Gerardus Wuyster, de 77-jarige emeritus predikant van de Hervormde Gemeente te Breda, die het onder het pseudoniem Justus van Oldenburg met zijn *Antikritiek* voor Schotsman opnam, heeft inmiddels het tweetal hiervan verschenen recensies gelezen. Het dringende advies van de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* om stilletjes heen te sluipen[133] negerend, neemt Wuyster in het "Voorberigt opgedragen aan alle onzijdige en hervormde lezers" van zijn *Die heb ik ook gelezen*[134] de pen op tegen zijn critici.

Wuyster is niet verbaasd over de heftige reacties die zijn *Antikritiek* heeft losgemaakt. Hij had voorzien dat waar Schotsman en Bilderdijk nog met roeden gegeseld werden, hij met schorpioenen gekastijd zou worden (xi)[135]. Deze vooruitziende blik heeft hem doen besluiten zijn *Antikritiek* onder een schuilnaam uit te geven[136]. Wuyster laat de in het *Letterkundig Magazijn* tegen hem geuite kritiek niet op zich zitten. Hij beschouwt het als loze beschuldigingen zonder enige grond (xiv-xv). De tegen hem geuite verdenking dat hij als hervormd predikant

---

[132] Vertaling: Aan zijn klauwen herkent men de leeuw.

[133] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1821, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 287.

[134] G. Wuyster, "Voorberigt opgedragen aan alle onzijdige en hervormde lezers", in: G. Wuyster, *Die heb ik ook gelezen, of Aantal Uittreksels, Uitlegkundige en Godgeleerde Aanteekeningen uit beroemde en aangeprezene Schrijvers, gedurende 50 Jaren uit zijne Boekerij verzameld, en op zijn 77ste jaar uitgegeven, met eene Voorrede, ter Verdediging der Antikritiek van J. v. Oldenburg, tegen de voorbeeldelooze Recensiën in de Vad. Letteroef. en het Letterk. Magazijn, 1821, nos. 7 en 11. Eerste Aflevering*, Breda 1821, iii-xxii (*Die heb ik ook gelezen*).

[135] Cf. 1 Koningen 12:11, 14; 2 Kronieken 10:11, 14.

[136] Toen Wuyster aan een vriend vroeg hoe men in zijn stad over de *Antikritiek* en de beoordelingen hiervan door de recensenten dacht, antwoordde deze, "dat vriend en vijand die recensiën verfoeiden" en dat hij Wuysters naam door niemand had horen noemen, "maar dat de één Prof. Te Water; de ander Bilderdijk, daarvoor hielden" (xvi). De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* vond dit blijkbaar te veel eer en maakt daarom in een recensie van Jan van Eijk, *Verhandeling over de ware Christelijke Verdraagzaamheid* (Amsterdam 1820) bekend wie de auteur van de *Antikritiek* is; zie: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1821, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 464-467.

sympathie voor het Rooms-Katholicisme zou hebben en zelfs serieus zou overwegen om converterende stappen in die richting te zetten, wijst Wuyster met stelligheid af (iv-v).

b. Recensies van *Die heb ik ook gelezen*

Wuysters provocerende geschrift *Die heb ik ook gelezen* miste zijn uitwerking niet. Opnieuw werden de pennen van de recensenten in beweging gebracht. Deze keer niet alleen van de boekbeoordelaars van het *Letterkundig Magazijn* en de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[137], maar ook van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* en de *Boekzaal*[138]. Terwijl de recensies van de *Antikritiek* beide een ronduit negatief karakter hebben, zijn de besprekingen van *Die heb ik ook gelezen* nogal gevarieerd van toonzetting.

M., de recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[139], verklaart dat hij een vijand is van alle twist, vooral van theologische twist. Deze recensent blijkt inderdaad een gematigd man te zijn, die pleit voor "*vrede onder broederen*" (151). Dat is volgens de recensent juist datgene wat Wuyster, zeker als rustend predikant, voor ogen had moeten staan. Hij had er dan ook wijzer aan gedaan met dit werkje maar achterwege te laten (151). Doelend op Wuysters "Voorberigt" vreest M. dat het geschrift van de predikant zijn tegenpartij slechts zal verbitteren.

M. had gewenst dat men Wuyster rustig zijn gang had laten gaan en dat men zich niet aan hem had gestoord; zeker had er geen recensie zoals die in het *Letterkundig Magazijn* aan gewijd moeten worden (151). Met deze afkeurende woorden aan het adres van zijn collega-recensent van het *Letterkundig Magazijn* geeft M. opnieuw blijk van zijn gematigd standpunt. De recensent vermoedt ook dat zulke scherpe recensies Wuyster zeker niet van standpunt zullen doen veranderen. Bovendien stelt volgens deze recensent het grootste gedeelte van het lezerspubliek er geen belang in.

Het is niet verwonderlijk dat de recensie van *Die heb ik ook gelezen* in het *Letterkundig Magazijn*[140], die van de hand is van dezelfde anonieme recensent die eerder de negatieve recensie van de *Antikritiek* voor dit tijdschrift schreef[141], eveneens een scherp karakter heeft. De recensent, die eerder heeft gewenst dat Justus van Oldenburg geen deel meer uitmaakte van het land der levenden, wekt nu de suggestie dat het levenseinde van de bejaarde predikant aanstaande is (112).

De recensent, die achter de publicatie van *Die heb ik ook gelezen* een complot vermoedt van orthodox-gereformeerden en rooms-katholieken, is van oordeel dat Wuysters geleerde medewerkers aan dit geschrift beter hadden moeten weten en dat hadden moeten tonen door de uitgave te verhinderen. "Van zijne Roomsche vrienden was dit natuurlijk niet te verwachten, maar zijne Gereformeerde waren daartoe gehouden geweest, om althans de eer van

[137] In de recensie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1822, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 553-555) wordt *Die heb ik ook gelezen* in enkele pennenstreken veroordeeld. De recensent rekent het werk tot die boeken, die "geene de minste waarde hebben voor het lezend Publiek" (553). Verder heeft de beoordelaar sterk de indruk dat Wuyster "juist niet gewoon was, uit de boeken, die hij voor zich had, het beste te kiezen" (554).
[138] De recensent van de *Boekzaal* heeft maar weinig woorden nodig voor zijn bespreking van *Die heb ik ook gelezen*. De volledige titelbeschrijving neemt hier meer ruimte in beslag dan de recensie zelf, die gekenmerkt wordt door een gematigde toonzetting en het ontbreken van scherpe uitlatingen of personaliteiten. *Boekzaal*, 1822, "Boekbeschouwing", 269.
[139] Jg. 1822, deel VI, 7e stuk, "Beöordeelingen", 150-152.
[140] *Letterkundig Magazijn*, 1822, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 112-117.
[141] De recensent verklaart dat de auteur van de eerder in dit tijdschrift verschenen recensie van de *Antikritiek* "dezelfde is als die van dit Stuk" (116).

eenen ouden Leeraar der Hervormde Kerk, in zoo verre dit nog mogelijk ware, op te houden" (114); met deze woorden spreekt de recensent, evenals in zijn bespreking van de *Antikritiek*, openlijk de verdenking uit dat Wuyster rooms-katholieke sympathieen koestert. Hij meent hiervoor de nodige bewijzen te kunnen aanvoeren. Eén van de aanwijzingen voor het neigen naar het Rooms-Katholicisme door Wuyster is volgens de recensent gelegen in het feit dat de predikant "zulke *deelnemende* verdedigers vindt in de Schrijvers van de *Roomsch-Catholijke Bibliotheek*", door de sterk antipapistische recensent aangeduid als een "gewrocht van kwaadaardigheid en Fanatisme" (115). Voor de beoordelaar wordt dit vermoeden zelfs "hoogst waarschijnlijk", doordat Wuyster zich op dit tijdschrift "als zijnen bevoegden en genoegzamen verdediger beroept" (115)[142]. Op velerlei manieren weet de recensent zijn verdachtmaking te formuleren.

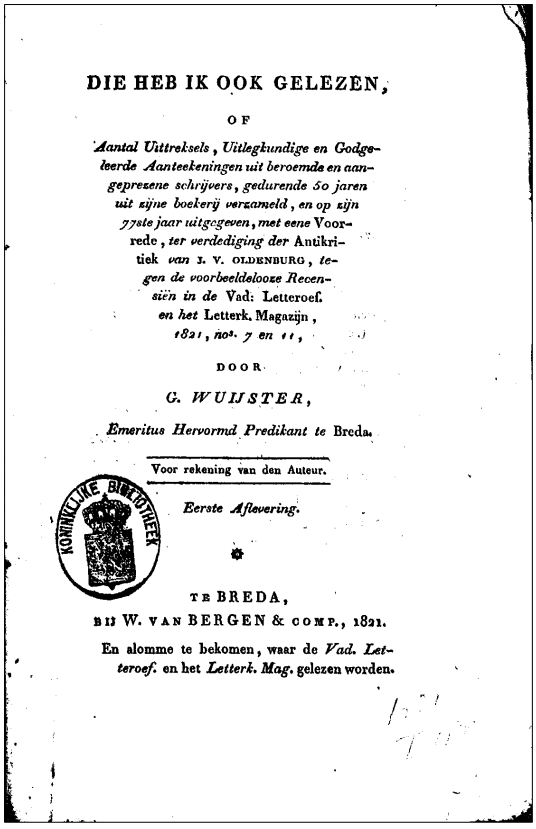

DIE HEB IK OOK GELEZEN,

OF

Aantal Uittreksels, Uitlegkundige en Godgeleerde Aanteekeningen uit beroemde en aangeprezene schrijvers, gedurende 50 jaren uit zijne boekerij verzameld, en op zijn 77ste jaar uitgegeven, met eene Voorrede, *ter verdediging der* Antikritiek *van* J. V. OLDENBURG, *tegen de voorbeeldelooze Recensiën in de* Vad: Letteroef. *en het* Letterk. Magazijn, *1821, nos. 7 en 11,*

DOOR

G. WUIJSTER,

Emeritus Hervormd Predikant te Breda.

Voor rekening van den Auteur.

Eerste Aflevering.

TE BREDA,

BIJ W. VAN BERGEN & COMP., 1821.

En alomme te bekomen, waar de *Vad. Letteroef.* en het *Letterk. Mag.* gelezen worden.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Afb. 30. Titelpagina van G. Wuyster, *Die heb ik ook gelezen.*

5. Analyses van een rooms-katholieke commentator

De recensie van *Die heb ik ook gelezen* in het *Letterkundig Magazijn* wordt door Le Sage ten Broek becommentarieerd in zijn *Roomsch-Catholijke Bibliotheek*[143]. Hij attendeert de recen-

[142] G. Wuyster, "Voorberigt opgedragen aan alle onzijdige en hervormde lezers", in: G. Wuyster, *Die heb ik ook gelezen*, iii-xxii, xxi.
[143] *Roomsch-Catholijke Bibliotheek*, 1822, deel II, "Overzigt der protestantsche tijdschriften", 354-358.

sent op het feit dat deze met zijn kwalificatie van de *Roomsch-Catholijke Bibliotheek* als "*een gewrocht van kwaadaardigheid en fanatisme*" (355)[144] de rooms-katholieken uiteindelijk een eervolle vermelding verleent.

Le Sage ten Broek ziet in de maatschappij waarin hij leeft zich het patroon ontwikkelen, dat degenen die beseffen dat ze tegen de waarheid niet bestand zijn, zich juist negatief uitlaten jegens de rooms-katholieken die gebruik maken van de hun verleende vrijheden en ook jegens anderen die de waarheid niet schuwen (356). Tot deze laatste categorie rekent hij ook Wuyster die "supra-liberaal" aangevallen wordt, omdat hij nog belijdenis doet van de gereformeerde religie zoals die in ons land overeenkomstig de Heilige Schrift naar de uitspraken van de Synode van Dordrecht geleerd en beleden wordt (354-355).

De verschijning van Wuysters "Eerste Aflevering" van *Die heb ik ook gelezen* en de heftige polemiek die naar aanleiding daarvan volgde, betekende een markante episode in de aanvankelijke strijd tegen de geest der eeuw. Het geschrift heeft geen vervolg meer gekregen. Ook heeft de bejaarde emeritus predikant aangaande volgende publicaties van de hand van Nicolaas Schotsman zich niet meer in het openbaar geuit.

V. "Eene bange vrees voor de toekomst"[145]

Ondanks de niet aflatende stroom van negatieve publiciteit rondom zijn geschriften bleef Nicolaas Schotsman zich tegen de Neologie verzetten door nu ook Franstalige protestgeschriften tegen de kerkelijk-godsdienstige toestanden, afkomstig uit de kring van het Zwitserse Réveil, in het Nederlands uit te geven. Hij voorzag die geschriften van een op de situatie hier te lande toepasselijke voorrede. Met de uitgave van deze geschriften kreeg Nederland zowel aansluiting bij de zich in Europa manifesterende Réveilbeweging in het algemeen, alsook bij het Zwitserse Réveil in het bijzonder[146]. In de jaren 1821-1822 verschenen te Leiden: A. Bost, *Het godsdienstig Genève, in maart 1819. Met eene Voorrede van Nicolaas Schotsman, Predikant te Leyden. Uit het Fransch vertaald*[147]; Ananias Asher, *De afval der Christelijke Kerk, in onze Dagen. Gedenkschrift van Ananias Asher; met eene Voorrede door Nicolaas Schotsman, Predikant te Leyden. Uit het Fransch vertaald*[148] en César Malan, *Stukken, betrekkelijk de Afzetting van den Leeraar Malan*[149]. De laatste twee titels zijn postuum verschenen: Schotsman overleed op 10 januari 1822. Het laatstgenoemde geschrift heeft Schotsman niet meer van een voorrede kunnen voorzien. Daarom hebben wij deze brochure niet in onze analyse be-

---

[144] *Letterkundig Magazijn*, 1822, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 115. Over de andere recensies van *Die heb ik ook gelezen* heeft Le Sage ten Broek zich niet uitgelaten.

[145] Nicolaas Schotsman, "Voorrede", in: A. Bost, *Het Godsdienstig Genève, in maart 1819. Met eene Voorrede van Nicolaas Schotsman, Predikant te Leyden. Uit het Fransch vertaald*, Leyden 1821, iii-xx, iii (*Het Godsdienstig Genève, in maart 1819*).

[146] Zie: hoofdstuk 1, paragraaf V.2.

[147] Leyden 1821 (*Het godsdienstig Genève, in maart 1819*). De Franse titel van de brochure van Bost luidt: *Genève religieuse en mars 1819*. Zij werd in het Nederlands vertaald door de Haagse Réveilman Cornelis Baron van Zuylen van Nijevelt (1777-1833).

[148] Leyden 1822 (*Gedenkschrift*). De Franse titel van de brochure van Ananias Asher luidt: *La Révolte de l'Eglise Chrétienne de nos Jours. Memorial par Ananie Asher*, s.l. 1819.

[149] De volledige titelomschrijving is: César Malan, *Stukken, betrekkelijk de Afzetting van den Leeraar Malan van zijn Ambt als Regent der Vijfde Klasse van het Collegie der Stad Genève. Uit het Fransch vertaald, en vermeerderd met eene Voorrede en Levensberigt van Nicolaas Schotsman, in Leven Predikant te Leyden*, Leyden 1822 (*Stukken, betrekkelijk de Afzetting van den Leeraar Malan*). De Franse titel van dit geschrift uit 1819 luidt: *Pièces relatives à la Destitution du Ministre Malan de sa Place de la Ve Classe du Collège du Genève*.

trokken. In deze paragraaf laten we de genoemde geschriften van Ami Bost en Ananias Asher de revue passeren. Hierbij geven wij eerst een analytisch overzicht van de inhoud van het geschrift zelf. Vervolgens staan we stil bij de eraan toegevoegde voorrede door Schotsman. Daarna volgt een analyse van de reacties door de recensenten van diverse tijdschriften op beide publicaties.

1. A. Bost, *Het godsdienstig Genève, in maart 1819*

Rond 1817 was in Genève een Réveilbeweging actief door zich af te zetten tegen de protestantse staatskerk, waaruit, zo vond men binnen deze Réveilbeweging, door de invloed van het rationalisme het geestelijk leven vrijwel geheel verdwenen was[150] en waarbinnen het vanaf 3 mei 1817, toen het Consistoire het beruchte reglement afkondigde, verboden was in de preek aan de orde te stellen: 1. de wijze waarop de goddelijke natuur zich verenigd heeft met de mens Jezus; 2. de erfzonde; 3. de wijze waarop de genade werkt of de doelmatigheid van de genade; 4. de predestinatie[151]. In reactie op de vanuit de Vénérable Compagnie des Pasteurs de Genève geuite verdachtmakingen aan het adres van de Geneefse Réveilbeweging publiceerde Paul Ami Isaac David Bost[152] in 1819 zijn *Genève religieuse en mars 1819*.

a. Korte inhoud

In *Het godsdienstig Genève, in maart 1819* stelt Bost vast dat de kerk van Genève hetzelfde ontwikkelingspatroon vertoont als alle kerken hier te lande, die onder de invloed van het Verlichtingsdenken zijn gekomen: "Zij verlaten van lieverlede het ware Christendom; langzamerhand neemt het zinnelijke toe en groeit bij den dag aan; de leer wordt ongevoelig verdonkerd; langzamerhand wordt dezelve ontbonden; men stemt al meer en meer in beginselen van godsdienst en zeden met de beginsels en zeden van de wereld overeen: weldra werpt het verstand het juk van het Evangelie af, als te tegenstrijdig met de neigingen van den natuurlijken mensch; de leer wordt eindelijk vervalscht, de zedeleer bedorven, en het kwaad, tot zijn toppunt gestegen, wekt eindelijk de aandacht van die weinige Godvreezende op, die de algemeene schipbreuk ontvloden zijn" (6-7). Dat de kerk van Genève in zo'n deplorabele toestand verkeert, is volgens Bost algemeen bekend. De oorzaak daarvan is hem ook duidelijk: een groot gedeelte van de predikanten stemt in met denkbeelden die dit verval veroorzaken (7). Zodoende is er sprake van een tweetal partijen: de Nationale Kerk die spreekt van de voortschrijdende Verlichting en de opwekkingsbeweging die de oude leerstellingen blijft aanhangen (xxiii).

De "Novateurs"[153] gaan volgens Bost systematisch en in het verborgen te werk om hun valse leerstellingen in te voeren. Evenals Johann Daniël Müller, die in zijn *Entdeckter Kunstgriff unsrer Zeiten, die Religion durch die Bibel und die Bibel durch die Religion zu bestreiten*[154] uit 1777 laat zien hoe het "ongeloof" volgens hem gefaseerd te werk gaat om

[150] Zie: M. Elisabeth Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, 89-97 (*Het Réveil*).
[151] Zie: *Ibidem*, 93.
[152] Paul Ami Isaac David Bost (1790-1874) studeerde gedurende vier jaar theologie te Genève, waar het theologisch onderwijs dat op rationalistische leest geschoeid was, invloed op hem had. Na vier jaar predikant te zijn geweest, aanvaardde hij de calvinistische leer van genade en rechtvaardiging. In 1819 scheidde hij zich af van de Geneefse staatskerk en werd hij predikant bij de vrije Église du Bourg de Four te Genève. Gedurende vijfendertig jaar was hij voor de London Continental Society actief in de zending en de evangelisatie.
[153] In een voetnoot licht Bost deze aanduiding als volgt toe: "Een *Novateur* is een mensch, die nieuwe leerstellingen belijdt, tegenovergesteld aan die, welke de Kerk ten allen tijde in hare formulieren en geloofsartikelen beleden heeft".
[154] Zie: hoofdstuk 2, paragraaf II.5.

kerk en geloof af te breken, zo signaleert Bost bij de "Novateurs" een dergelijk stappenplan, waarvan hij een nadere uitwerking geeft.

Vervolgens geeft Bost een opsomming van wat hij beschouwt als de gevolgen van de voortgaande Verlichting, namelijk: een toenemend streven naar autonomie; een gebrek aan christelijke verootmoediging; onbekendheid met de ware godsvrucht; zedenverwildering; bederf van de jeugd; ontbinding van de maatschappelijke orde; scepticisme; afschaffing van de kerkdiensten; doorbreking van de diverse bestuursstructuren die samenhangt met de algemene geest van revolutie en verwarring (46-47).

Na zijn analyse van de toestand in de Nationale Kerk gaat Bost over tot een beschrijving van de "Vernieuwde Kerk", die zich in het najaar van 1817 van de Nationale Kerk had afgescheiden en waaraan hij ook zelf verbonden was.

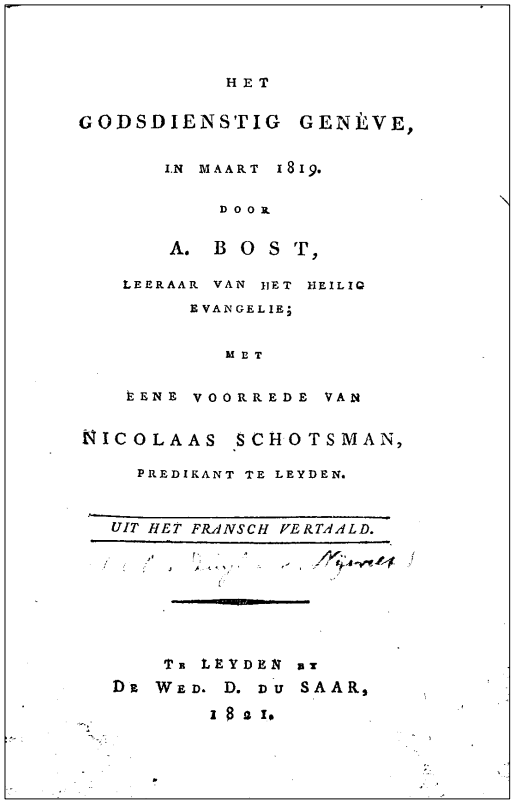
HET
GODSDIENSTIG GENÈVE,
IN MAART 1819.
DOOR
A. BOST,
LEERAAR VAN HET HEILIG EVANGELIE;
MET
EENE VOORREDE VAN
NICOLAAS SCHOTSMAN,
PREDIKANT TE LEYDEN.
UIT HET FRANSCH VERTAALD.
TE LEYDEN BY
DE WED. D. DU SAAR,
1821.

Afb. 31. Titelpagina van A. Bost, *Het godsdienstig Genève, in maart 1819.*

b. Nicolaas Schotsman, "Voorrede"

In zijn voorrede op *Het Godsdienstig Genève, in maart 1819* geeft Schotsman uiting aan tweeërlei gevoelens die bij hem om de voorrang strijden. Een nauwkeurige observatie van de Hervormde Kerk in Nederland geeft hem enerzijds reden tot dank aan God voor Zijn bewaring en trouwe zorg aan haar tot dat moment bewezen. Maar hoewel hij reden heeft tot dankbaarheid, boezemt het nadenken over verontrustende verschijnselen hem anderzijds toch ook "eene bange vrees voor de toekomst" (iii) in. Het is Schotsman bekend dat velen zijn zorgen

delen. Het problematische is echter dat niet iedereen die bezorgd is, in staat is om over de toestand van de omstandigheden waarin de Nederlandse Hervormde Kerk verkeert juist te oordelen. Hiervoor is volgens Schotsman bij velen de kennis te beperkt. Daarom verheugt het hem dat het geschrift van Bost in het Nederlands wordt uitgegeven, want nu kunnen de Nederlanders er aan de hand van het Geneefse voorbeeld kennis van nemen wat de gevolgen zijn van een doorwerkende Neologie. Wanneer Schotsman de Geneefse toestand vergelijkt met de Nederlandse dan is hij, ondanks de vele negatieve reacties op zijn publicaties, toch verheugd dat koning Willem I door de invoering van het Algemeen Reglement van 1816 in de Nederlandse Hervormde Kerk orde op zaken heeft gesteld (viii-ix). In dit kader laat Schotsman zich dus positief uit over het Algemeen Reglement en de opstelling van de overheid terzake. De van de proponenten geëiste ondertekening van de Drie Formulieren van Enigheid ziet hij als een waarborg voor het behoud van belijdenis en geloofsleer, zodat men niet, zoals in Genève met de kerkelijke formulieren gebeurd is, enige verandering daarin zal toelaten of zelfs komen zal tot afschaffing daarvan (xi).

Schotsman gaat ervan uit dat de aanvallen op de belijdenisgeschriften afgeslagen kunnen worden. Een voorwaarde hiervoor is dat de predikanten eerlijk en getrouw zijn en blijven. Uit eigen ervaring weet Schotsman dat ook in Nederland velen de predikanten die conform de leerstukken van de Hervormde Kerk prediken, "miskennen, haten, lasteren, en met mond en pen over den hekel halen" (xii). Hij is er evenwel van overtuigd dat die predikanten hierdoor niet wezenlijk geschaad of gehinderd worden. Ondanks een bepaalde mate van optimisme is Schotsman er toch niet helemaal zeker van dat de belijdenisgeschriften – gezien het diep verval en de toenemende onverschilligheid – altijd gehandhaafd zullen blijven. Schotsman heeft er begrip voor als iemand na het lezen van *Het Godsdienstig Genève, in maart 1819* opmerkt dat het in Nederland zover niet komen zal. Toch meent hij, met het oog op de ontwikkelingen in Genève, te moeten waarschuwen voor een dergelijke onbezorgdheid, want wie zou ooit gedacht hebben dat Genève, dat voor drie eeuwen Johannes Calvijn tot haar predikant had, zover van het Evangelie zou afwijken en zou komen tot vervalsing van de geloofsbelijdenis (xiii-xiv). Schotsman benadrukt dat uit de gebeurtenissen te Genève de lering getrokken moet worden, dat de waarheid haar vastheid niet ontleent aan kerkelijke formulieren en bescherming van de staat (xiv). De uitwendige kracht van de kerk zal volgens Schotsman weinig of niets baten, wanneer het gebrek inwendig schuilt en het verval zich van lieverlee ontwikkelt en verspreidt bij gebrek aan een levend geloof en het nastreven van een christelijke levenswandel (xiv). Dit is precies wat Schotsman al enkele tientallen jaren ziet gebeuren en waartegen hij met de uitgave van *De Kunstgrepen* al waarschuwde: de leer van de Nederlandse Hervormde Kerk wordt ondermijnd en aangevallen. Schotsman constateert dat men het vooral gemunt heeft op de Heidelbergse Catechismus. De Nederlandse Geloofsbelijdenis laat men over het algemeen met rust, omdat die nagenoeg niet meer gebruikt wordt, maar van de Dordtse Leerregels mag geen melding worden gemaakt (xv). Bezorgd vraagt hij zich af waartoe deze sluipende ontwikkeling uiteindelijk zal leiden. Opmerkelijk is dat Schotsman in principe geen bezwaar heeft tegen wetenschappelijk onderzoek op theologisch gebied. Hij denkt dat het in bepaalde opzichten zelfs nuttig kan zijn. Wel waarschuwt hij ervoor dat een toenemend verlangen om door middel van onderzoek de waarheid te willen bevestigen ook kan inhouden, dat men probeert de belijdenisgeschriften aan te tasten en afwijkingen van de traditionele leer door te voeren (xvi). Volgens Schotsman wordt door Bost duidelijk beschreven, hoe de geringste afwijking van de waarheid ons steeds verder kan doen dwalen.

Schotsman is ervan overtuigd dat ieder weldenkend christen het met hem eens zal zijn, dat uit de vergelijking van de ontwikkelingen in de Nederlandse Hervormde Kerk met de gebeurtenissen te Genève geconcludeerd moet worden, dat de in die plaats heersende neologische geest ook in ons land maar al te duidelijk bespeurd kan worden (xviii). Ook wijst Schotsman de lezer erop dat uit de Geneefse kerkgeschiedenis geleerd kan worden dat God de macht

heeft om het kwaad te stuiten. Met nadruk betoogt Schotsman dat niemand moet denken dat hij in zijn "Voorrede" de Nederlanders probeert te bewegen om zich van de Nederlandse Hervormde Kerk af te scheiden. Voor een dergelijke ingrijpende maatregel is volgens hem tot op dat moment geen reden. Aangezien hij geen voorstander is van een kerkelijke afscheiding, is hij van oordeel dat hij, ondanks zijn sombere analyses en prognoses, de scheldnamen van "scheurmaker of sectenmaker" (xix) niet verdient. Mocht de Nederlandse Hervormde Kerk ooit zo diep vallen als de Gereformeerde Kerk te Genève en wanneer de omstandigheden hier te lande een kerkhervorming noodzakelijk maken, dan hoopt Schotsman dat er mannen zullen opstaan, "die bezield met den geest der Hervormers van vóór drie eeuwen, op het voetspoor hunner Vaderen van vóór twee eeuwen, voor de zaak van God pal staan, en in dien heiligen strijd voor het geloof, dat eenmaal den heiligen overgeleverd is, de overwinning over de dwalingen van ongeloof en bijgeloof behalen mogen!" (xx). Toen Schotsman zijn "Voorrede" dagtekende op 26 januari 1821, had hij niet kunnen denken dat de tijd waarin zulke mannen zouden opstaan om de strijd tegen de geest der eeuw te voeren, al heel dichtbij gekomen was.

c. Recensies van *Het Godsdienstig Genève, in maart 1819*

Van *Het Godsdienstig Genève, in maart 1819* is in een viertal vooraanstaande tijdschriften een bespreking verschenen: *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, *Bijdragen*, *Letterkundig Magazijn*, *Vaderlandsche Letteroefeningen*. De recensenten komen tot zeer uiteenlopende conclusies over dit geschrift en de "Voorrede" die Schotsman eraan heeft toegevoegd.

Een ronduit negatieve beoordeling is geschreven door Z., de recensent van het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*[155]. Z. stelt na het lezen van *Het Godsdienstig Genève, in maart 1819* twee vragen bij het werk van de zestiende-eeuwse kerkhervormers. Dat tweetal vragen luidt: 1. Werden die hervormers zodanig door de Heilige Geest gedreven, dat zij onfeilbaar waren in spreken en schrijven? 2. Hebben die hervormers geen dwalingen begaan en hebben zij alles volstrekt helder ingezien? De recensent die beide vragen met een stellig "neen" beantwoordt, komt tot de conclusie dat wij dus niet op het standpunt van de reformatoren moeten blijven staan, maar erkennen dat elke eeuw probeert toe te nemen in godsdienstige verlichting. Volgens Z. zijn de meeste predikanten van Genève uit die tijd vooruitstrevend en hebben zij de kerk aldaar tot bloei gebracht. Maar nu is de opgaande lijn door enkele "scheurmakers" (122), onder wie Bost, verstoord.

Door Z. worden Schotsmans analyses betreffende de toestand van de Nederlandse Hervormde Kerk in zijn tijd niet serieus genomen. Het is wat hem betreft wel duidelijk waarom Schotsman zijn medewerking aan "dit onbeduidend stuk" (122) heeft verleend: het komt in zijn kraam te pas.

In de *Roomsch-Catholijke Bibliotheek* staat Le Sage ten Broek afwijzend tegenover deze recensie[156]. Met de conclusie die Z. trekt uit zijn met "neen" beantwoorde vragen, is Le Sage ten Broek het oneens. Volgens hem stelt de recensent de godsdienst gelijk met de menselijke wetenschap en loochent hij de volmaaktheid van de goddelijke openbaring door Jezus Christus.

Tot een eveneens negatieve beoordeling van *Het Godsdienstig Genève, in maart 1819* en van Schotsmans "Voorrede" op dit geschrift komt de anonieme recensent van de *Vaderlandsche*

[155] Jg. 1821, deel V, 1e afdeling, "Boekbeöordeelingen", 121-123.
[156] Le Sage ten Broek spreekt van een "vuilaardige zoogenaamde beoordeeling". Zie: *Roomsch-Catholijke Bibliotheek*, 1821, deel I, "Overzigt der protestantsche tijdschriften", 299-301, 299.

Letteroefeningen. De boekbeoordelaar laat zijn visie op de gebeurtenissen in Genève duidelijk naar voren komen als hij de afgescheiden gemeente van Genève omschrijft als "eene kleine partij (…) die tot de oude regtzinnigheid is wedergekeerd, en zich van hare overige broederen heeft afgescheurd, luid schreeuwende over derzelver afwijking, en trachtende, op alle mogelijke wijzen, proselyten te maken"[157]. Het is niet verwonderlijk dat de recensent ook ten aanzien van Bost als auteur van *Het Godsdienstig Genève, in maart 1819* uiterst kritisch staat. Aan een ieder die "lust heeft, om de jeremiaden van dezen Franschen Declamateur, Scheurmaker en Lasteraar zijner broederen" (285) te lezen, adviseert de recensent om het boekje te kopen.

Het verbaast de recensent niet dat "Vader Schotsman" zich "*hartelijk verblijd*"[158] (285) heeft, toen hij vernam dat het geschrift van Bost in het Nederlands uitgegeven zou worden. Evenals bij de recensent van het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift* het geval is, worden Schotsmans analyses met betrekking tot de kerkelijke situatie in Nederland ook door de boekbeoordelaar van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* niet serieus genomen. In de "Voorrede" is volgens de recensent een "oude man" aan het woord die "redekavelt" (285) over de toestand van de Hervormde Kerk hier te lande. Op Schotsmans bede dat er in de toekomst, indien nodig, mannen zullen opstaan die voor de zaak van God pal zullen staan, reageert de recensent met de geheel bij de inhoud en het karakter van deze boekbespreking passende uitroep: "*Bravo!*" (286).

Tot een geheel ander oordeel over het geschrift van Bost en de "Voorrede" van Schotsman komt de anonieme recensent van de *Bijdragen*[159]. Wat hem betreft heeft het doel waarmee Schotsman zijn "Voorrede" schreef zijn volledige goedkeuring. Hij is het met Schotsman eens dat er in de Nederlandse Hervormde Kerk gebreken zijn, die niemand ontkennen kan. Anderzijds ziet hij in dit kerkgenootschap nog veel goeds (681). Daarom vindt de boekbeoordelaar het prijzenswaardig dat Schotsman dit onder de aandacht brengt van de Nederlandse kerkelijke gemeenten. Toch vreest de recensent dat het boekje van Bost voor de Nederlandse lezer geen duidelijk beeld geeft van de gebeurtenissen te Genève. Het is immers geschreven voor een publiek dat met de gang van zaken betreffende de Geneefse kerkelijke gemeente over het algemeen goed op de hoogte is. Omdat ook Schotsman in zijn "Voorrede" niet in deze leemte heeft voorzien, neemt de recensent de taak op zich om dit te doen en geeft hij vervolgens een uitgebreid verslag van de kerkelijke gebeurtenissen in het Genève van de afgelopen decennia.

De auteur van deze positieve recensie eindigt zijn bespreking met het prijzen van de brochure van Bost als een geschrift dat in een "goeden geest" gesteld is en dat "rond, eerlijk, Christelijk, zonder bitterheid" (698) is.

Een eveneens positieve beoordeling van *Het Godsdienstig Genève, in maart 1819* treffen we aan in het *Letterkundig Magazijn*[160]. De brochure van Bost vervulde de recensent met gevoelens van verbazing, van droefheid en van blijdschap. Het verbazingwekkende voor hem is dat men tradities uit trouweloosheid verwerpen kan. Wat de recensent bedroeft is het feit, dat mensen het Evangelie verwerpen. De voor de recensent verheugende kant van de zaak is in het algemeen dat de Nederlandse Hervormde Kerk door de berichten uit Genève in de gelegenheid gesteld wordt om zich aan de kerk van Genève te spiegelen. Meer in het bijzonder verheugt het hem dat hieruit onmiskenbaar blijkt dat Christus Zijn waarheid en gemeente niet loslaat (491).

---

[157] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1821, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 284-286, 284.
[158] Zie: Nicolaas Schotsman, "Voorrede", in: A. Bost, *Het Godsdienstig Genève, in maart1819*, iii-xx, vi.
[159] Jg. 1821, deel IX, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 681-698.
[160] Jg. 1821, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 491-492.

Als oorzaak van de kerkelijke afscheiding die te Genève heeft plaatsgevonden, ziet de recensent de onverdraagzaamheid van de grootste voorstanders van de verdraagzaamheid (492). Terwijl de recensent zich kritisch uitlaat over de verlichte predikanten van Genève, spreekt hij met respect over Schotsman. Volgens hem heeft de predikant een voor zijn tijd hoogst belangrijke en bij het geschrift van Bost passende voorrede geschreven. De recensent beveelt de publicatie vooral ter lezing aan bij jonge predikanten. Wanneer zij een toestand van geestelijk verval zoals in Genève willen vermijden, dan luidt zijn advies dat zij de bijbelse waarheden steeds op de voorgrond moeten plaatsen en deze ook moeten toepassen in hun onderwijs. Hij denkt dat op deze manier voorkomen kan worden dat verlichte opvattingen de Nederlandse Hervormde Kerk aantasten, zonder dat de rechtzinnigheid tot een uithangbord gemaakt wordt (492).

Het *Letterkundig Magazijn* heeft in haar recensies van Schotsmans publicaties en die van zijn verdediger Wuyster twee geheel verschillende gezichten laten zien. Zo is de recensie van de *Eere-zuil* gematigd van toon en geeft de recensent er blijk van begrip te hebben voor het standpunt van de schrijver ervan[161]. Maar het tweetal recensies dat in deze periodiek verscheen naar aanleiding van Wuysters geschriften, is daarentegen negatief en blijkt geschreven te zijn door een recensent met verlichte opvattingen[162]. Het is bekend dat de laatstgenoemde besprekingen van dezelfde anonieme hand afkomstig zijn[163]. Gezien de toonzetting, gedachteontwikkeling en woordkeus is in de bespreking van *Het Godsdienstig Genève, in maart 1819* vermoedelijk weer de recensent aan het woord, die eerder de recensie van de *Eere-zuil* schreef[164].

Le Sage ten Broek merkt in de *Roomsch-Catholijke Bibliotheek* op dat er in de recensie van *Het Godsdienstig Genève, in maart 1819* in het *Letterkundig Magazijn* een belangrijke opmerking voorkomt die hij alle protestanten wil aanbevelen[165]. Hij doelt hiermee op het gezegde van de recensent dat als men "het te *Genève* doorgebroken bederf ontvlieden en tegen hetzelve (…) waken"[166] wil, men de bijbelse waarheden op de voorgrond moet plaatsen. De roomskatholieke commentator denkt dat wanneer degenen die voor het *Letterkundig Magazijn* schrijven zich deze woorden aantrekken, zij hierdoor de waarheid een betere dienst zouden bewijzen, dan door hun onophoudelijke aanvallen op het Rooms-Katholicisme, dat zij als bijgeloof beschouwen (57). Le Sage ten Broek erkent dat voor het op deze manier ingaan tegen de tijdgeest vooral moed vereist is, want men stelt zich daarmee aan het gevaar bloot om openlijk met Schotsman aan de kaak gesteld te worden (57).

2. Ananias Asher, *Gedenkschrift*

Kort voor zijn plotseling overlijden op 10 januari 1822 schreef Schotsman opnieuw een uitgebreide "Voorrede" bij een uit het Frans vertaald geschrift[167]. Het betreft het reeds genoemde in 1822 in Leiden uitgegeven boekje van vijfenzeventig pagina's, getiteld: *De Afval der Christelijke Kerk in onze Dagen. Gedenkschrift van Ananias Asher; met eene Voorrede door*

---

[161] Zie: *Letterkundig Magazijn*, 1819, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 688-690. Zie voor een bespreking van deze recensie paragraaf II.3 van dit hoofdstuk.
[162] Zie voor een bespreking van beide recensies de paragrafen IV.2.b en IV.4.b van dit hoofdstuk.
[163] Zie voor een verklaring van de recensent noot 141 van dit hoofdstuk.
[164] Hetzelfde geldt voor de recensie in het *Letterkundig Magazijn* van het *Gedenkschrift* van Ananias Asher. Zie voor een bespreking van deze recensie paragraaf V.2.d van dit hoofdstuk.
[165] *Roomsch-Catholijke Bibliotheek*, 1822, deel II, "Overzigt der protestantsche tijdschriften", 56-58, 56.
[166] *Letterkundig Magazijn*, 1821, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 492.
[167] Schotsman heeft deze "Voorrede" gedateerd op 20 december 1821.

Nicolaas Schotsman, Predikant te Leyden. Uit het Fransch vertaald[168]. In het boekje is na de "Voorrede" het gedicht opgenomen dat Willem Bilderdijk ter gelegenheid van deze uitgave voor Schotsman maakte: "Aan den Wel-eerwaardigen Heer Nicolaas Schotsman, bij zijne uitgaaf van het Gedenkschrift van Ananias Asher, over den afval der Christelijke Kerk in onze dagen".

We geven hierna eerst een bespreking van de tekst van Ananias Asher. Daarna volgt een overzicht van Schotsmans "Voorrede" en van het gedicht van Bilderdijk.

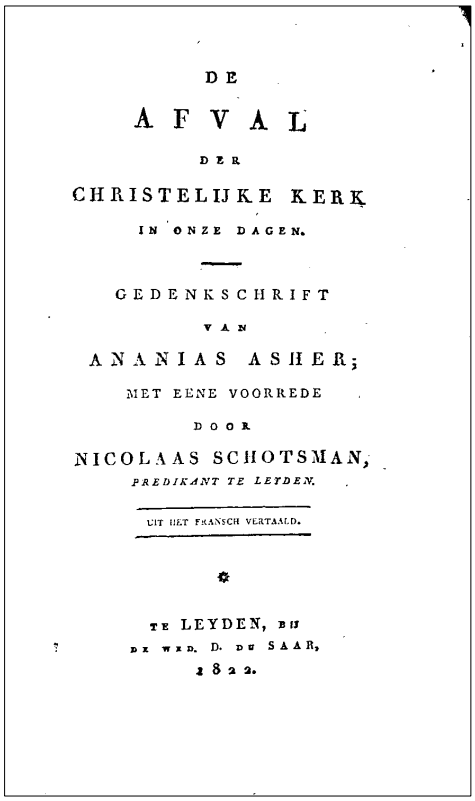

DE
AFVAL
DER
CHRISTELIJKE KERK
IN ONZE DAGEN.

GEDENKSCHRIFT
VAN
ANANIAS ASHER;
MET EENE VOORREDE
DOOR
NICOLAAS SCHOTSMAN,
PREDIKANT TE LEYDEN.

UIT HET FRANSCH VERTAALD.

TE LEYDEN, BIJ
DE WED. D. DU SAAR,
1822.

Afb. 32. Titelpagina van Ananias Asher, *Gedenkschrift*.

a. Korte inhoud

In een inleidende paragraaf splitst Ananias Asher het rijk der duisternis op in twee afdelingen: het bijgeloof (de Rooms-Katholieke Kerk) en het ongeloof. Het "Rijk des lichts" (6) is gelegen tussen deze twee afdelingen van het rijk der duisternis. De meest geduchte tegenstander van de kerk is het ongeloof. Het is deze vijand tegen wie de kerk vooral haar krachten moet

[168] Via de Zwitserse catalogus "Helveticat" bleek ons dat Ananias Asher het pseudoniem is van de Zwitserse oriëntalist en piëtist Beat Rudolf von Lerber (1788-1849). Hij was een telg uit een oud patriciërsgeslacht uit de stad Bern. Als eigenaar van een landgoed en als jurist was hij lid van de Grote Raad van Bern. Onder de naam Beat von Lerber publiceerde hij tal van werken op theologisch en staatsrechtelijk gebied. Alleen het geschrift *La Révolte de l'Eglise Chrétienne de nos Jours. Memorial par Ananie Asher*, s.l. 1819 (in het Nederlands uitgegeven onder de titel: *De Afval der Christelijke Kerk in onze Dagen. Gedenkschrift van Ananias Asher*) verscheen onder de schuilnaam Ananie Asher. Hij was fel gekant tegen de filosofie en Neologie van de Verlichting.

bundelen, zo meent de schrijver. Ananias Asher presenteert in zijn *Gedenkschrift* het verslag van zijn onderzoek naar het ongeloof.

In het eerste hoofdstuk maakt hij in de groep van ongelovigen een onderverdeling in filosofen en neologen. Het verschil tussen beide groeperingen bestaat voor hem hierin dat de filosofen de goddelijke openbaring rechtstreeks en uiterlijk aanvallen, terwijl de neologen datzelfde meer bedekt doen.

In het tweede hoofdstuk onderzoekt hij de oorsprong en de geschiedenis van de filosofie en de Neologie. Toen in de zestiende eeuw de Reformatie doorbrak, bleken twee wijdverbreide ketterijen uit de tijd van de Vroege Kerk – het Arianisme en het Pelagianisme – nog steeds actueel te zijn. Zij doken in de kerk weer op en veroorzaakten volgens Ananias Asher een brand van ongeloof, die oplaaide in Frankrijk en vervolgens oversloeg naar geheel Europa, wat leidde tot afval van de christelijke kerk op grote schaal.

Het "plan" en de "leerstellingen" (30) van de filosofen en de neologen worden door Ananias Asher geanalyseerd in het derde hoofdstuk. Hij betoogt hierin dat de vernietiging van de geopenbaarde godsdienst het uiteindelijke doel is van zowel de filosofen als de neologen.

In hoofdstuk vier verdiept Ananias Asher zich in de middelen die de filosofen en de neologen gebruiken om hun doelstellingen te bereiken. Hij bespreekt een vijftal middelen, namelijk: 1. de huichelarij en veinzerij; 2. het voortdurend propageren van vrede, verdraagzaamheid en toegevendheid; 3. het oprichten van scholen; 4. het gebruik van de letterkunde; 5. het stichten van internationale geheime gezelschappen en organisaties.

In het vijfde en laatste hoofdstuk gaat Ananias Asher in op de verbreiding, omvang en macht van de filosofie en Neologie. Hij stelt vast dat de afval of filosofie – beide termen zijn voor hem synoniem – zich over de gehele wereld heeft verbreid. De conclusie van Ananias Asher is dat er slechts twee landen in Europa zijn waar de filosofie en de Neologie het hoogste gezag nog niet bereikt hebben: Groot-Brittannië en Nederland. Ananias Asher besluit zijn *Gedenkschrift* met een roep om een Réveil: "Waakt. Staat op, laat ons van hier gaan" (75)[169].

b. Nicolaas Schotsman, "Voorrede"

Hoewel Schotsman wist dat het *Gedenkschrift* van Ananias Asher[170] niet als zodanig is bedoeld geweest, heeft hij in deze brochure toch een tegenhanger gezien van *Historie der Verbasteringen van het Christendom*[171] van de hand van de Engelse theoloog, filosoof en chemicus Joseph Priestley (1733-1804). Hij brengt het verschil tussen respectievelijk Joseph Priestley en Ananias Asher als volgt onder woorden: "Daar de een het Christendom verbastert door het licht des Evangeliums uitteblazen en de toorts der Rede aantesteken, tracht de ander het verbasterd Christendom tot zijne oude zuiverheid te rug te brengen door den Afgod van onze dagen, de menschelijke Rede, van den troon te stooten en ons de genade van God in Christus op nieuw te doen huldigen" (vii).

Evenals Ananias Asher waarschuwt Schotsman voor de manier waarop de kerk wordt aangevallen, namelijk: verleiding tot afval door dwalingen en ketterijen. Deze geest van afval overvalt de kerk doorgaans in een periode van rust en vrede, wanneer niemand op een aanval bedacht is. Ook komt de verleiding vaak uit onverwachte hoek. De geest van afval is volgens Schotsman daarom zo gevaarlijk, omdat hij onder het mom van waarheidsliefde zijn ware be-

[169] Johannes 14:31.

[170] Schotsman kende de schrijver van het *Gedenkschrift* niet, getuige zijn opmerking: "Wie hij zij en waar hij woont is ons onbekend". Nicolaas Schotsman, "Voorrede", in: Ananias Asher, *Gedenkschrift*, i-xxxi, iv.

[171] Zie: Joseph Priestley, *Historie der verbasteringen van het Christendom*; uit het Engelsch vertaald, twee delen, Dordrecht 1784; John Towill Rutt, *The theological and miscellaneous works of Joseph Priestley*, vol. 5, The history of the corruptions of Christianity, Bristol 1999.

doelingen bedekt (xii). Conform *De Kunstgrepen* legt Schotsman vervolgens uit, hoe de geest van afval trapsgewijs te werk gaat. Bezorgd laat Schotsman zien wat de verspreiding en de doorwerking van het ongeloof volgens hem zo gemakkelijk maakt. De geest van ongeloof kan zich vrijwel onbelemmerd verbreiden vanwege de natuurlijke menselijke neiging tot navolging. Juist ook vanaf de kansels wordt "de smaak des tijds" (xv) verkondigd, waardoor velen worden meegesleurd in de "stroom des tijds" (xvi). Analyserend zet Schotsman uiteen hoe deze menselijke neiging tot navolging velen op het traject brengt, dat loopt "van afwijking tot dwaling, van dwaling tot ketterij, van ketterij tot een volslagen ongeloof en afval van het Christendom" (xvi)[172]. Wanneer de verleiding haar werk heeft voltooid, breekt een nieuwe fase aan: vervolging. In een tijd waarin het ongeloof zo wijd verbreid is, vindt Schotsman het weldadig en opmerkelijk dat er zich in Frankrijk en in Zwitserland een opwekkingsbeweging manifesteert en de protestanten zich daar verzetten tegen de Neologie (xviii).

Dan stelt Schotsman de vraag naar de mate waarin dit alles van toepassing is op de gesteldheid van de Nederlandse Hervormde Kerk. Hoewel hij de opmerkingen van Ananias Asher over de rechtzinnigheid van het Nederlandse Protestantisme vleiend vindt, gelooft Schotsman niet dat die lofspraak helemaal terecht is (xx). Toch komt hij in dit verband tot de opmerkelijke constatering dat de "grove Néologie" (xxi) in Nederland nog niet algemeen is en dat de neologische denkbeelden die in ons land worden geïmporteerd doorgaans niet worden aangeprezen. Ook stelt hij vast dat "het weinige, dat op eigen grond gewassen is" op neologisch gebied, wordt weerlegd[173]. Ondanks deze voor Schotsman bemoedigende zaken blijft hij bezorgd, want sommigen zijn aan de Neologie niet vreemd (xxi). Zijn zorgen betreffen evenwel vooral de toekomst. Wat hem ongerust maakt, is het besef dat hij leeft te midden van dissenters, en dat in een tijd die door "eene luchtige denkwijze in zaken des geloofs zeer gereedelijk tot ligtzinnigheid en twijfelarij vervoeren kan" (xxii). Daar komt nog een probleem bij: hoewel het niet ontbreekt aan "opregte liefhebbers en getrouwe voorstanders der regtzinnigheid" (xxiii), blijven zij als zwijgende groepering op de achtergrond. Maar Schotsman vertrouwt erop dat hun stilzwijgen zal worden doorbroken naar mate de geest van afval begint door te trekken. Hij wil deze tijd evenwel niet lijdzaam afwachten, maar het kwaad opzoeken en in de kiem smoren (xxiii).

Voor degenen die aan de verleiding van de Neologie hebben toegegeven, heeft Schotsman de volgende boodschap: zij moeten terugkeren tot de Bijbel, de belijdenis en gelovige beoefening van de christelijke leer (xxiii). Overigens waarschuwt Schotsman ervoor dat de meest strikte rechtzinnigheid ons niet beschermen zal tegen de geest van de afval, wanneer het geloof en de praktische beoefening daarvan bij ons gemist worden (xxix-xxx).

Schotsman dateerde de "Voorrede" op 20 december 1821; precies drie weken voor zijn overlijden.

c. Willem Bilderdijk, "Aan den wel-eerwaardigen heer Nicolaas Schotsman"

Ook Willem Bilderdijk heeft een bijdrage geleverd aan de uitgave van Ananias Ashers *Gedenkschrift*. Hij schreef voor deze gelegenheid het gedicht "Aan den wel-eerwaardigen heer Nicolaas Schotsman, bij zijne uitgaaf van het Gedenkschrift van Ananias Asher, over den afval der Christelijke Kerk in onze dagen"[174]. Het gedicht, dat uit twee coupletten bestaat, is direct na de "Voorrede" van Schotsman geplaatst. Deze poëtische bijdrage betekent opnieuw

[172] Cf. J.D. Müller, *De Kunstgrepen*.
[173] Als voorbeeld noemt Schotsman de reacties op "het befaamde boek van onzen landgenoot Hovius [!], getiteld: *Christendom en Hervorming*" (xxi).
[174] In zijn dichtbundel *Krekelzangen* (deel II, 140) heeft Bilderdijk dit gedicht opgenomen onder de titel: "Aan den heer Schotsman". Zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XI, 275.

een openlijke steunbetuiging en aansporing aan het adres van Schotsman. Bilderdijk schetst in dit gedicht een veel somberder beeld van de kerkelijke toestand in Nederland dan Ananias Asher en Schotsman doen.

In het eerste couplet wordt Schotsman door de dichter geprezen, omdat hij in een tijd van algemeen verval van de christelijke godsdienstleer en van de zeden de moed heeft om bij de kerk, die ten dode opgeschreven lijkt te zijn, deze diagnose te stellen:

> Wel hem, die bij 't verderf van Godsdienstleer en zeden,
> 't Blanketsel van 't gelaat der valsche Leeraars vaagt:
> Den kanker open legt die 't hart der Kerk verknaagt;
> En 't wanspook onder 't oog, het schaamtloos oog, durft treden,
> Dat met de klaterkroon der ingebeelde Reden
> Het kenbaar merk des vloeks op 't Kaïns voorhoofd draagt[175].

In het tweede couplet richt Bilderdijk zich direct tot Schotsman en wekt hij hem op om onder de aanvallen vanuit de verlichte wereld staande te blijven:

> Ja, Schotsman, staan wij pal. Bij Jezus kruis gebogen,
> Verachten wij den wrok van Heiden en Sofist,
> Wier wijsheid dwaasheid is en loos verniste logen,
> En vruchtloos ons den zoen in 's Heilands bloed betwist.
> 't Vijandlijk gruwelrot koom woedende aangetogen,
> God-zelf belacht om hoog hun niets vermogend pogen:
> Voor 's Werelds wording-zelf heeft Hij den strijd beslist[176].

d. Recensies van het *Gedenkschrift*

Na het verschijnen van het *Gedenkschrift* van Ananias Asher heeft een drietal periodieken een boekbespreking aan deze brochure gewijd: *Bijdragen*, *Letterkundig Magazijn* en *Vaderlandsche Letteroefeningen*. De beoordelingen door de recensenten lopen zeer uiteen. Er zijn geen afzonderlijke publicaties in reactie op het *Gedenkschrift* verschenen.

De anonieme recensent van de *Bijdragen* is niet erg te spreken over de brochure van Ananias Asher, die door hem wordt gekarakteriseerd als "eene *Jeremiade* over het groot aantal *Filosofen* en *Neölogen* in de Christelijke kerk"[177]. Hoewel hij niet kan ontkennen dat er in het geschrift veel ware dingen aan de orde worden gesteld, vindt de recensent dat er ook veel overdreven en onnauwkeurige zaken in voorkomen. Ook is hij van mening dat het betoog van Ananias Asher niet erg christelijk van toonzetting is (364). Het goede dat de recensent erin aantreft, is volgens hem al vele malen eerder gezegd en geschreven en bovendien veel beter dan in dit geschrift het geval is. Het verwondert de recensent daarom dat Schotsman dit geschrift zo'n uitgebreide voorrede heeft waardig gekeurd en dat Bilderdijk de uitgave van deze brochure in de Nederlandse taal zó belangrijk vond dat hij dit feit in een gedicht aan Schotsman bezingt.

---

[175] (W.) Bilderdijk, "Aan den wel-eerwaardigen heer Nicolaas Schotsman, bij zijne uitgaaf van het Gedenkschrift van Ananias Asher, over den afval der Christelijke Kerk in onze dagen", in: Ananias Asher, *Gedenkschrift*, geen paginanummer, na xxxi.
[176] *Ibidem*, na xxxi.
[177] *Bijdragen*, 1822, deel X, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 363-366, 363-364.

De recensent is het niet met Schotsman eens dat Ananias Asher een oordeelkundig verslag van de verbasteringen van het Christendom gegeven heeft; de kwalificatie "oordeelkundig" is hier volgens hem niet van toepassing. Opmerkelijk is dat de recensent voor Schotsmans "Voorrede" meer waardering heeft dan voor de tekst van Ananias Asher. De recensent prijst Schotsman ervoor dat hij zijn overtuiging is gevolgd en dienovereenkomstig heeft geschreven. Conform zijn verlichte instelling is de recensent van mening dat degene die de predikant om die reden smaad aandoet, toont dat hij niet bezield is door de geest van verdraagzaamheid.

Volgens de recensent heeft het gedicht van Bilderdijk niets van de goede toon die naar zijn overtuiging heerst in Schotsmans "Voorrede". Hij zegt dat hij in het gedicht de man herkent, die schrikt van al wat nieuw is en die het niet kan laten heftig te worden tegen allen, die nieuwigheden voorstaan (365). De recensent ziet verder in het gedicht gedemonstreerd, hoe de dichtkunst misbruikt kan worden om te schelden en hoezeer Bilderdijk gebeten is op de neologen. Hij twijfelt er evenwel aan, of de dichter met zulke wapens de rechtzinnigheid kan beschermen (366).

Terwijl de recensie in de *Bijdragen* als overwegend negatief getypeerd kan worden, treffen we in het *Letterkundig Magazijn* een positieve beoordeling van het *Gedenkschrift* aan[178]. De anonieme recensent zegt er geen voorstander van te zijn om in kleine geschriften de brandklok te luiden. Dergelijke publicaties, waartoe de beoordelaar ook het *Gedenkschrift* rekent, geven volgens hem niet zelden eenvoudigen, die deze klok van verre horen luiden, aanleiding om alles wat hen ongewoon voorkomt als verschrikkelijke ketterijen aan te merken en als zodanig te betreuren. Ondanks deze aanmerking vraagt de recensent zich toch ook af, welke oprechte christen het niet zou goedkeuren dat er tegen de Neologie en haar doelstellingen en methoden gewaarschuwd wordt. Terloops merkt de recensent op dat het nauwkeuriger geweest zou zijn, wanneer er in de titel van het *Gedenkschrift* sprake was geweest van afval "*in*" de Christelijke Kerk van onze tijd in plaats van het absolute "der" (339).

Op de "Voorrede" van Schotsman gaat de recensent niet in; wel op het gedicht van Bilderdijk dat hij, in scherp contrast met de mening van zijn collega van de *Bijdragen*, prijst als een waarheidsgetrouw dichtstuk (338). Geheel in overeenstemming met zijn in deze recensie geuite waardering voor het *Gedenkschrift* beveelt de recensent deze brochure ter lezing aan (339).

Tegengesteld aan de visie van de recensent van het *Letterkundig Magazijn* is de mening van de anonieme recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[179], die ervan uitgaat dat het *Gedenkschrift* de eeuwen niet overleven zal. De recensent is van oordeel dat in het *Gedenkschrift* veel invectieven en hatelijke machtspreuken, zonder enig bewijs voorkomen. Volgens de boekbeoordelaar wekt het geschrift van Ananias Asher dan ook niets dan verontwaardiging en medelijden bij de lezers op. Ook vindt hij dat boeken zoals dit *Gedenkschrift* de goede zaak van de godsdienst onteren en veel nadeel toebrengen. Hij voegt eraan toe dat volgens hem deze manier van schrijven niet de juiste is om de hemelse waarheid te verdedigen (6).

Drie jaar na het overlijden van Schotsman wil de recensent niet nader ingaan op diens "Voorrede". Wel wil hij uiting geven aan zijn verbazing over het feit dat Schotsman aan de uitgave van het *Gedenkschrift* zijn medewerking heeft verleend, terwijl hij toch van mening was dat de invloed van de Neologie in Nederland beperkt bleef[180]. De recensent komt tot de slotsom dat de publicatie van het *Gedenkschrift* een negatieve invloed heeft op het godsdienstig gevoelen van de Nederlanders en dat het afbreuk doet aan de inhoud van Schotsmans

[178] *Letterkundig Magazijn*, 1822, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 338-340.
[179] Jg. 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 2-7.
[180] Zie: Nicolaas Schotsman, "Voorrede", in: Ananias Asher, *Gedenkschrift*, xxi.

“Voorrede”. Opmerkelijk is dat de recensent hier, evenals de beoordelaar van de *Bijdragen*, Schotsmans “Voorrede” positiever beoordeelt dan de tekst van Ananias Asher. Even eenstemmig laten beide recensenten zich afkeurend uit over het gedicht van Bilderdijk.

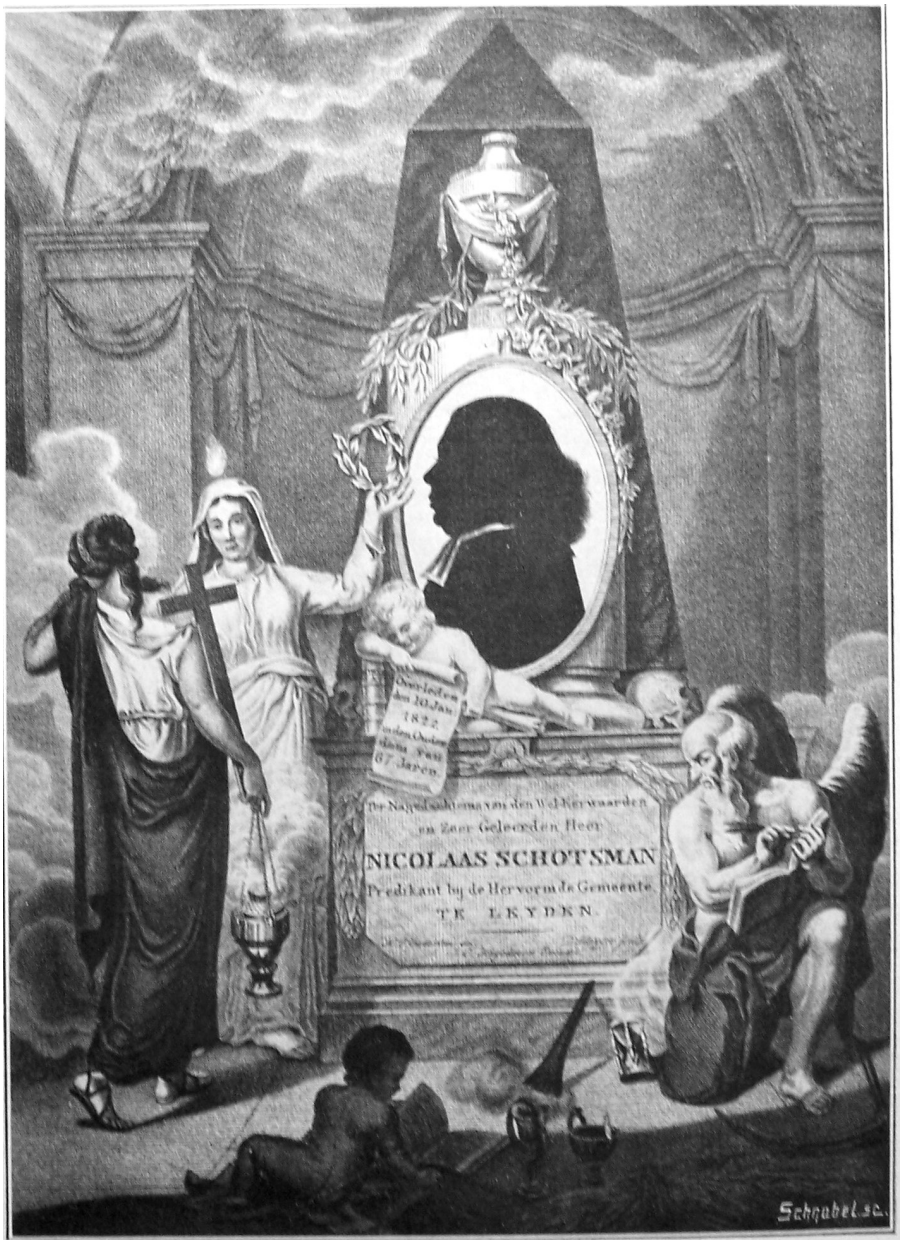

Afb. 33. Gedenkzuil voor Schotsman. Het opschrift op de sokkel luidt: “Ter nagedachtenis van den Wel-Eerwaarden en Zeer Geleerden Heer NICOLAAS SCHOTSMAN Predikant bij de Hervormde Gemeente TE LEYDEN”.

VI. Schotsmans verscheiden in postmortale poëzie en in periodieken

Het levenseinde kwam voor Schotsman plotseling. Op de avond van donderdag 10 januari 1822 werd hij getroffen door een "stikzinking"[181], aan de gevolgen waarvan hij, ondanks alle medische hulpverlening, nog diezelfde avond op 67-jarige leeftijd overleed[182]. Voor de Hervormde Gemeente van Leiden was het plotselinge overlijden van haar tot op dat ogenblik nog dienstdoende predikant een grote schok en betekende het een zwaar verlies.

1. "Laat ons (…) hem een gedenkzuil stichten"[183].

De rouw naar aanleiding van het overlijden van Schotsman was algemeen. Verschillende poëten hebben in dichtmaat uitdrukking gegeven aan hun gevoelens. Dit heeft geleid tot het ontstaan van een heel corpus van funeraire poëzie, dat laat zien dat tegenover het in de media door verschillende auteurs geschetste negatieve beeld van Schotsman er ook een positief beeld van hem bestaat, geschetst door sympathisanten van de Leidse predikant. Voorzover dit corpus van belang is voor de reconstructie van de strijd tussen dompers en verlichten en voor de rol die Schotsman en de zijnen hierin speelden, zal het hieronder de revue passeren.

De funeraire verzen die op de dood van Schotsman zijn gepubliceerd, vertonen structuurelementen die dit genre in de poëzie al kenmerken sinds de Klassieke Oudheid: luctus (klacht), laus (lof), consolatio (troost)[184]. Aan de hand van deze kenmerken zullen we een aantal verzen bij het verscheiden van Schotsman bespreken[185].

---

[181] In een overlijdensadvertentie in de *Leijdsche Courant* van maandag 14 januari 1822 deelt Schotsmans weduwe, mevrouw J. Schotsman-Bol, mee dat haar man is overleden aan een "Stikzinking". Zie ook: S., "Voorberigt", in: César Malan, *Stukken, betrekkelijk de Afzetting van den Leeraar Malan*, iii-xii, xi. Onder een stikzinking (catarrhus suffocativus) verstond men in de achttiende en negentiende-eeuwse pathologie een aandoening aan het bovenste gedeelte van de luchtpijp. Bij een stikzinking of smorende zinking – tegenwoordig aangeduid als anafylactische shock – gaat het om een acute overgevoeligheidsreactie op bepaalde soortvreemde eiwitstoffen, die gekenmerkt wordt door een slijmvliesontsteking met veel slijmafscheiding. De patiënt krijgt hevige hoestbuien en loopt door een vernauwing of afsluiting van de luchtpijp het gevaar te stikken. Cf. Johannes Jacob Woyt, *Gazophylacium medico-physicum, of Schat-Kamer der Genees- en Natuur-Kundige Zaaken, behelzende de meeste Konst-woorden die in de Genees-kunde gebruikelyk zyn, Verhandelingen van veele in en uitwendige Ziektens, beneffens derzelver Genees-middelen, alle de Mineralen, Metaalen en Aarden. Vreemde en Inlandsche-Dieren, Kruiden, Bloemen, Zaaden, Zappen, Olyen, Harsten enz. alle zeldzaame Speçeryen in de Medicynen gebruikelyk. En ten laatsten veele fraaje tot de Werktuig-kunde behorende Hand-greepen, alles in een welgepaste Orde na 't Latynsche Alphabet te zamen gestelt, en in de Hoog-duitsche Taale beschreven. Nu na den Tienden Druk vertaalt, vermeerdert en met Aanmerkingen verrykt door Joann. Christ. Schmellentin*, s.v.: "Catarrhus Suffocativus", Amsterdam 1741, 98; A.A. Weijnen, A.P.G.M.A. Ficq-Weijnen, *Ziektenamen in de Nederlandse dialecten*, 's-Gravenhage 1995, 166-168; E.E.M. Beyk e.a., *Woordenboek der Nederlandsche taal*, deel XXVIII, s.v. "zinking", 's-Gravenhage 1996.

[182] Zie: S. "Voorberigt", in: César Malan, *Stukken betrekkelijk de afzetting van den leeraar Malan*, iii-xii, xi.

[183] W.v.H., *Iets ter Nagedachtenis van wijlen den weleerwaarden Heer, Nicolaas Schotsman, Predikant der Hervormde Gemeente te Leyden. Overleden den 10 Januarij 1822, in den Ouderdom van ruim 67 Jaren*, Leyden 1822, 8 (*Iets ter Nagedachtenis*).

[184] S.F. Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance. Enkele funeraire gedichten van Heinsius, Hooft, Huygens en Vondel, bezien tegen de achtergrond van de theorie betreffende het genre*, Assen 1969, 98-131; Elianne Muller, ""O mens gij dwaalt, zo gij uw stond bij Nestors eeuw afmaalt". Funeraire poëzie in de Noordelijke Nederlanden" ("Funeraire poëzie"), in: *Streven: cultureel maatschappelijk maandblad*, Vlaamse editie, 2001, 68 (10), Antwerpen 2001, 867-880 (*Streven*).

[185] Naast de in de tekst genoemde bronnen zijn nog verschenen: K.W. Bilderdijk, *Ter Nagedachtenis van den waardigen Leeraar, Nikolaas Schotsman*, Leyden 1822; D.D……, "Op het afsterven van den wel eerwaardigen zeer geleerden heer N. Schotsman, Predikant te *Leijden*", in: *Boekzaal*, januari 1822, "Mengelwerk", 68; J. Nebeling, *Ter Nagedachtenis van den zalig afgestorven Leeraar, den wel eerwaardigen zeer geleerden Heere Nicolaas Schotsman, in Leven, zeer geliefd en getrouw Evangelie-dienaar der Hervormde Gemeente te Leyden; en aldaar overleden den 10den Januarij 1822*, Leyden 1822; J. Schyvliet, *Ter Nagedachtenis van den weleerwaarden,*

a. Luctus

De rouwklacht naar aanleiding van het overlijden van Schotsman werd in Leiden alom gehoord. De dichter W.v.H. verwoordt dit treffend in zijn *Iets ter Nagedachtenis* als hij schrijft: "Gansch Leiden treurt om zijn gemis!" (3). Nu Schotsman er niet meer is, heeft een anonieme dichter het gevoel dat er een belangrijke pijler onder de kerk is weggenomen:

> Treur vrij, ô Kerk! om Schotsmans dood;
> Bezef 't gemis — ô! dat is groot,
> Gods tempel mist een steunpilaar,
> Die sterk — ja van de sterkste waar,
> Die steun, heeft ons de dood ontnomen,
> Die slag moest eilings overkomen[186].

W.v.H. vreest zelfs het ergste voor het Koninkrijk van God nu deze dappere strijder gesneuveld is:

> 't Verlies is onberekenbaar!
> Het Rijk van waarheid, licht en leven
> Zag eenen dappren strijder sneven,
> En neigt ten ondergang, ten val,
> De Satan juicht met helsche woede,
> Daar hij 't door hem gestichte goede
> Nu ongestoord vernielen zal[187].

Ook Johannes Roemer[188], remonstrants predikant te Leiden, die in het "Berigt" van zijn in 1822 te leiden uitgegeven *Bij het Graf van den wel eerwaardigen, zeer geleerden Heer Nikolaas Schotsman, in Leven Leeraar der Hervormde Gemeente te Leyden*[189] nog verklaart: "Zijne *Eerzuil* behaagde mij niet"(3), is diep bedroefd en klaagt met de treurenden mee:

> Zou ik, bij de algemeene tranen,
> Die het gevoel ontlasting banen,

---

zeer geleerden Heer: Nicolaas Schotsman, in deszelfs Leven veel geliefd Evangeliedienaar bij de Hervormde Gemeente te Leyden; En aldaar Overleden op den 10. Januarij 1822, Leyden 1822 (zie voor dit geschrift paragraaf II.1 van dit hoofdstuk).

[186] […..], *Lijk-zang. Ter Eeren van den weleerwaardige en geleerde Heer, Nicolaas Schotsman, Overleden te Leyden, op den 10. Januarij 1822*, Leyden 1822, 3 (*Lijk-zang*).

[187] W.v.H., *Iets ter nagedachtenis*, 5.

[188] Johannes Roemer (1769-1838) was remonstrants predikant te Nieuwkoop 1792 en Leiden 1802-1838. Behalve over de lokale geschiedenis van Leiden publiceerde Roemer onder andere catechetische leerboekjes, een handleiding voor godsdienstig onderwijs en op het gebied van de natuurlijke historie een boekje voor de jeugd over in- en uitheemse vruchten. Roemer stond geheel in de lijn van de Verlichting. Zie, Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 110-127.

[189] In het vervolg aan te duiden als *Bij het Graf*. Roemer heeft dit dichtstuk op veler verzoek vervaardigd. Omdat hij Schotsman hoogachtte, kon hij "den aandrang, om zijne nagedachtenisse te huldigen, niet wederstaan" (3). In een negatieve recensie van *Bij het Graf* in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* schrijft een recensent dat hij aanvankelijk de verdraagzaamheid van de Remonstrantse Broederschap had willen prijzen, omdat juist één van haar predikanten als lofdichter optreedt voor de schrijver van de *Eere-zuil*. Tot zijn teleurstelling las de recensent echter in het "Berigt" van Roemer dat wij de vervaardiging en uitgave van dit lijkdicht slechts te danken hebben aan de aandrang van anderen, die Roemer niet kon weerstaan. "Had hij hieraan maar *niet* toegegeven!", klinkt het afkeurend. Volgens de recensent, die kennelijk de kwaliteit van de funeraire poëzie voor Schotsman niet hoog waardeert, winnen de vereerders van Schotsman er "waarlijk niet bij, dat er een kreupel vers meer het licht ziet"; zie: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1822, "Beöordeelingen", 84-85, 85.

Gelijk zijn aan een marmer beeld?
Neen! neen! in de algemeene smarte,
Weent ook mijn oog, prangt mij het harte,
Het geen in zoo veel rouwe deelt (6).

b. Laus

In veel postmortale gedichten wordt na de rouwklacht van de treurenden de aandacht gericht op de overledene zelf, van wie dan de specifieke goede eigenschappen worden geprezen. De grootte van het verlies wordt hiermee nog benadrukt[190]. In het corpus van rouwpoëzie, dat naar aanleiding van het sterven van Schotsman is gepubliceerd, vallen wat de lofprijzing betreft verschillende subthema's te onderscheiden: Schotsmans prediking, Schotsmans pastorale arbeid en Schotsman als strijder voor de waarheid. Op het laatstgenoemde subthema zullen wij ons in deze paragraaf concentreren.

Een treffend voorbeeld van een gedicht waarin Schotsman wordt geëerd om de strijd die hij voerde ter verdediging van wat hij beschouwde als de bijbelse waarheid tegen de aanvallen van de kant van de vertegenwoordigers van de Verlichting, is het in 1822 te Leiden uitgegeven *Ter Uitvaart van den wel eerwaardigen Heere, Nicolaas Schotsman, in Leven Predikant te Leyden*[191], dat Willem Bilderdijk ter gelegenheid van Schotsmans uitvaart aan de overleden predikant wijdde. In dit dichtstuk wordt Schotsman door Bilderdijk direct aangesproken als strijder voor de waarheid tegen het ongeloof. Mede vanwege het biografisch karakter ervan laten we dit dichtstuk integraal volgen:

Oprechte Herder, die by 't reutlend wolfsgehuil
De u toebetrouwde Kooi verdedigde en behoedde,
En d'aanblik door dorst staan van d'opgesparden muil
Der tot verderf en moord steeds afgerichte woede!
Gy, wien my de echte zucht voor Jezus eer verbond,
Geen vriendschap van deze aard, geen inzicht van belangen,
Noch welk een snoer het zij, waar, in dees duistre stond,
Het aardschgezinde hart des stervlings in blijft hangen!
Ja, Gy verkondiger van 's Heilands Godlijk woord
In ongesmukte taal, en wars van kunstversiering
Wier wareldsche afgodstooi den Christenëenvoud stoort,
Ontfang dit handvol loofs by deze uwe Uitvaartviering!
Ik, grijzaart, ik, uw tijd, uw lot-, en leedgenoot,
Toen Kerk en Staat bezweek voor horden van Barbaren,
Ik volg u, en getroost, naar 's aardrijks duistren schoot,
Den zachten schoot der rust na stormen en bezwaren.
Ik volg u; ja, ook my wenkt de eigen hand naar 't graf;
't Ontsluit zich, 'k ben gereed. Wat zou de Christen beven?
Hem scheidt geene aardsche macht van onzen Goël af;
Hem, wien deze aardsche dood een doorgang is naar 't leven!
Bewierook' vrij, wien 't lust, den valschen Filozoof,

[190] Cf. Elianne Muller, "Funeraire poëzie", in: *Streven*, Vlaamse editie, 2001, 68 (10), 867-880, 876.
[191] In het vervolg aan te duiden als *Ter Uitvaart*. Onder de titel "Ter uitvaart van den waardigen leeraar N. Schotsman" heeft Bilderdijk dit gedicht opgenomen in het derde deel van zijn *Krekelzangen* (Rotterdam 1823), 137-139. Zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XI, 317-318. Bilderdijk heeft *Ter Uitvaart* gedateerd op 11 januari 1822.

Met Heidnenpraal vergood by gluipende Ongodisten!
U eert de warme zucht voor 't ware Heilgeloof,
En kent den Godsgezant in d' ongeveinsden Christen.
U lacht de palmtak toe, in uws Verlossers hand;
Gy kampte, en hebt volhard; gy hebt den kamp volstreden,
En, werd uws Heilands eer baldadig aangerand,
Voor Jezus, voor Zijn leer, Zijn Koninkrijk, geleden.
Ach! duizend, door uw hand ter hemelbaan geleid,
Verbeiden u by God met dankbre liefdegalmen,
Terwijl ze u Jezus naam, van uit Zijn heerlijkheid
Met Englenmelody verrukkend tegenpsalmen!
Rijs, Broeder, Leeraar, Vriend, en Herder van uw stal!
Rijs, Burger van het Rijk der vrije Zoengenade,
Waar de uitverkoren schaar u juichend volgen zal;
En sla een troostend oog op uw bedroefde Gade.
Zy schreit, daar de aardsche band des huwlijks zich verscheurt,
Gevoelig, maar gedwee, gereed u na te stijgen;
En zalig, die, als zy op 't graf eens Egaâs treurt,
En de Almacht danken kan, en zijn' Verlosser zwijgen!
Ook gy, benepen schaar die neêrbuigt by zijn stof,
Dankt voor de zegepalm die 's Leeraars hoofd mag kroonen:
Uw Opperherder leeft, aan Hem-alleen zij lof!
Hy, die de wonden heelt waarmeê Hy zeegnend trof,
Hy zal zich aan zijn Kerk als God en Wreker toonen.

Evenals Bilderdijk prijst ook de anonieme schrijver van *Ter Nagedachtenis van den wel eerwaarden, zeer geleerden Heer: Nicolaas Schotsman; Overleden binnen Leyden den 10 Januarij 1822. Opgedragen aan de Hervormde Gemeente aldaar*[192] Schotsman om zijn strijdlust en keert hij zich tegen degenen die de overledene hierom hebben beschimpt:

Wat ijver, wat vuur voor het ware geloof
Blonk door in zijn schriften en woorden!
Het ongeloof sloeg hij zoo dikmaals ter neêr;
Hij wist het zijn masker te ontnemen.

Wat hoon en wat smaad men hem schimpende deed,
Hij achtte, hij heette dit zalig!
Om Godsdienst te lijden, was wellust voor 't hart,
Dat uitzag naar 't loon der genade! (5).

Ook een andere anonymus roept zijn lezers op om Schotsman te blijven gedenken als een moedig strijder die pal stond voor de waarheid:

Herinnert hem aan zijnen Leer,
Hoe ging hij snood bedrog te keer,
Zijn hart was met geen vlek besmet,
Die stoeide tegen God of wet;
Met mannenmoed heeft hij gestreden,

[192] Leyden 1822.

Voor zuivre Godsdienst en voor Zeden.
Pal stond hij als een Dienaar Gods,
En liet nooit zijn gevoelen los,
Gevoelens, trouw, voor God, zijn Heer,
En voor den Euangelie Leer,
En voor zijn naastens heil te werken
Kon ieder mensch aan hem bemerken[193].

W.v.H. herinnert eraan dat "Hoe 't ongeloof zich mogt vermommen", Schotsman het steeds heeft "ontmaskerd en verneerd"[194]. Deze dichter verhaalt verder hoe de duistere machten Schotsman herhaaldelijk, maar tevergeefs, hebben aangevallen:

Zoo heeft die heldre ster geschitterd!
Men zegt, dat in het Helsch gebied
De Satan, om dien glans verbitterd,
Zijn' grooten raad vergadren liet:
Toen werd 's mans ijver te belagen
Aan duisterlingen opgedragen,
Die vielen hem bedektlijk aan;
In galle werd gedoopt hun veder,
Zij schoten pijlen op hem neder,
Maar Schotsman kon hun woen weerstaan (5).

Vergelijkbare lofuitingen treffen we aan in het gedicht *Op den Dood van den wel eerwaardigen zeer geleerden Heer Nicolaas Schotsman, Leeraar van Gods kerk te Leyden. Op den 10 Januarij 1822 ontslapen. Tot een Aandenken voor zijne Vrienden*[195] van de hand van Carel Steenhauer[196], een leerling van Schotsman:

Rust, Vader Schotsman! zacht in 's aardrijks koelen schoot,
En, vrede zij uw asch! — Gij hebt tot aan den dood
Getrouw uw' post vervuld, gestreden, en geleden,
En voor Gods Kerk gewaakt, en voor Gods Kerk gebeden. —[197].

c. Consolatio

Veel van de postmortale gedichten die naar aanleiding van Schotsmans overlijden vervaardigd zijn, eindigen – overeenkomstig de kenmerken van dit genre – met woorden van troost. Die troostwoorden variëren van een oproep tot berusting, gekoppeld aan een vermaning om niet in opstand te komen tegen God, tot een aan alle lezers gericht "memento mori". Dit "gedenk te sterven" geeft de desbetreffende gedichten een godsdienst-pedagogisch karakter.

Een bijzondere dimensie krijgt de consolatio bij Johannes Roemer. Deze remonstrantse predikant houdt in zijn dichtwerk *Bij het Graf* een pleidooi voor verbroedering van alle

[193] […..], *Lijk-zang*, 4.
[194] W.v.H., *Iets ter Nagedachtenis*, 5.
[195] De verdere bibliografische gegevens zijn: s.l. s.a..
[196] De uit Leiden afkomstige Carel Steenhauer studeerde aan de universiteit te Leiden. Op 22 februari 1816 werd hij op 17-jarige leeftijd ingeschreven bij letteren en theologie (zie: *Album Studiosorum*, 1242). Steenhauer overleed in 1846 als hervormd predikant te Oosterblokker.
[197] Dit citaat staat op de laatste bladzijde van deze ongepagineerde publicatie.

protestanten. Hij stelt zich voor hoe Schotsman in de hemel het engelenkoor hoort zingen: ""*Een God, Een Heiland, en Een Doop!*""[198]. En wanneer hij voor de troon van God is aangekomen, ziet Schotsman "De *zuivre Lichten* van Gods Kerk" (12). Na het aanschouwen daarvan:

> (…) zal Hij in hun' kring verkeeren,
> Gezaligd na 't volbragte Werk.
> Dan hoort Hij daar de Lofpsalmen,
> Eenstemmig, door den Hemel galmen, —
> En 't raadsel is Hem opgelost,
> Waarom op de Aard' de Christenscharen,
> Zich nog niet Broederlijk vergaren?
> 't Geen ons nog zoo veel weedom kost (12).

Ook in de laatste versregels van Roemers *Bij het Graf* klinkt zijn verlangen naar verbroedering door:

> Maar wat is de Aard, met al haar nooden,
> Bij 't Leven en de Onsterflijkheid?
> Vereenen we ons voor 't hooger leven:
> Laat Dood en Graf ons dan omzweven:
> Ons hart zij Jezus toegezeid! (12).

2. "Des Grijsaarts zij geen schimp"[199]

Naast de vele blijken van verdriet aangaande de dood van Schotsman en van waardering voor de persoon en de arbeid van de overledene treffen we ook een daaraan tegengestelde reactie aan.

a. R., "Grafschrift op D^{s}. N. Schotsman"

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van februari 1822 verscheen een door R. opgesteld epitaaf, getiteld: "Grafschrift op D^{s}. N. Schotsman"[200], waarin wordt gememoreerd dat de overleden predikant zich tot zijn dood toe heeft verzet tegen de verachters van de Dordtse leer, ter gedachtenis waarvan hij een erezuil heeft opgericht. Maar toen die erezuil van zwakte ineenstortte en de maker ervan over het puin struikelde, kwam deze daarbij door verstikking om het leven. De dichter van het "Grafschrift" roept zijn lezers op om Schotsman niet te betreuren en ook niet vernederend over hem te spreken, want – zo versterkt hij de ironische ondertoon van het dichtstuk – hij die de vervolgzucht leerde, is in de eeuwigheid bezig met het bestuderen van de liefde.

De redacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Jacob Wybrand Yntema[201], verklaart in een voetnoot bij het epitaaf van R. dat hij er in het algemeen voor is om de doden te

---

[198] J. Roemer, *Bij het Graf*, 11.

[199] A.G. van Alderwerelt, *Gedachten na het Lezen van zeker Grafschrift, op den wel eerwaardigen Heere Nicolaas Schotsman, in Leven Predikant te Leyden, Voorkomende in de Vaderlandsche Letteroefeningen, voor Februarij 1822, No. 2*, Leyden 1822, 8 (*Gedachten*).

[200] R., "Grafschrift op D^{s}. N. Schotsman", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1822, 2^{e} stuk, "Mengelwerk", 99 ("Grafschrift").

[201] Jacob Wybrand Yntema (1779-1858) stond bekend als uitgever en redacteur (sinds 1806) van het verlichte tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen*, waarin veel gedichten en andere bijdragen van zijn hand voorkomen.

laten rusten. Hij was echter na de lezing van Bilderdijks *Ter Uitvaart* van mening in dezen een uitzondering te moeten maken ten behoeve van het hem toegezonden "Grafschrift". Hij wil hierbij onbeslist laten, welke spreuk het gelijk aan haar zijde heeft: "V*an de dooden niets dan goed*, of: *niets dan waar*" (99). Het "Grafschrift" luidt als volgt:

> Hier ligt een hoogbejaard en ijvrig Predikant,
> Die van Verdraagzaamheid, Verlichting, Remonstrant,
> En al wie de uitspraak van de Dordsche Vadren hoonde,
> Tot aan zijn' jongsten snik, den hoogsten afkeer toonde.
> Men zegt, zijne *Eerezuil* (juist niet van hecht arduin)
> Stortte onverhoeds omver; — hij struikelde over 't puin,
> En stikte in de oude borst, die sinds geen aêm kon halen.
> Dat niemand hem betreur! Laat niemand op hem smalen!
> Verzekerd, schoon hij hier Vervolgzucht heeft *geleerd*,
> Dat hij in de Eeuwigheid de Liefde *bestudeert* (99).

b. A.G. van Alderwerelt, *Gedachten*

> Welk doel wordt hier beoogd? geen roem! maar bittre laster,
> Of taal, die ijverzucht, of vuige wraakzucht voedt?[202].

In bovenstaande dichtregels brengt Adriaan Gaspar van Alderwerelt[203], hervormd predikant te Rijnsaterwoude, zijn afkeuring tot uitdrukking betreffende het hiervoor aan de orde gestelde "Grafschrift op D^{s}. N. Schotsman". Ook Van Alderwerelt deelt in de schrik en het verdriet vanwege het onverwachte overlijden van Schotsman. Hij memoreert in een "Berigt" vooraf hoe Bilderdijk en zijn gade de Hervormde Gemeente van Leiden en al de vrienden van Schotsman hebben verblijd met de vereeuwiging van de overledene in hun zangen. Met een gevoel van smart heeft Van Alderwerelt daarentegen het "Grafschrift" in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* gelezen. Tot zijn verbazing heeft de redacteur van dit tijdschrift er een opmerking bij geplaatst, waarmee deze suggereert dat er een tegenschrift tegen Bilderdijks gedicht nodig was, en alsof Schotsman een tegenschrift verdiende (3). Hoewel Van Alderwerelt ervan overtuigd was dat Schotsman zijn verdediging tegen het "Grafschrift" niet nodig had, voelde hij zich toch genoodzaakt om zijn *Gedachten* te publiceren. Hij meende namelijk "hier en daar een lach, een vergenoegen, om deze bezoedeling van 's Mans leven, te bespeuren" (4) en dat was voor hem onverdraaglijk. Met voldoening heeft de predikant daarentegen ook kunnen vaststellen dat velen hun verontwaardiging over het "Grafschrift" betuigd hebben (4).

Uit Van Alderwerelts *Gedachten* rijst het beeld op van Schotsman als de volhardende strijder, die een instrument was in de handen van God. Zich afzettend tegen de aantijgingen die in het "Grafschrift" voorkomen, probeert de dichter de diepste intentie die Schotsman dreef in dichtmaat te vertolken:

Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink, de auteur van zijn necrologie in de *Algemeene Konst- en Letterbode* (27 februari 1858, No. 9, "Berigten", 65) beschrijft Yntema als "een deftig burgerman van eene eerlijke overtuiging, die eerst door teleurstellingen wat zwartgallig werd, niet zonder beschaving, niet zonder smaak, niet zonder geest, die al de lusten deelde van den tijd zijner ontwikkeling: leerlust, zanglust en genootschapslust". Yntema overleed na een langdurig lijden op 16 februari 1858 op zijn buitenverblijf "Huize *Rijnheuvel*" bij Arnhem. Zie Yntema's overlijdensadvertentie in: *Nieuwe Amsterdamsche Courant. Algemeen Handelsblad*, zaterdag 20 februari 1858, 4.

[202] A.G. van Alderwerelt, *Gedachten*, 5.

[203] Adriaan Gaspar van Alderwerelt (1789-1879) was hervormd predikant te Zandvoort 1813, Rijnsaterwoude 1817, Polsbroek 1823 en Heenvliet 1827. Na vijftigjarige dienst ging hij op 1 juli 1863 met emeritaat.

Die *onverdraagzaamheid* hebt Gij niet willen wraken,
Die geen *vervolgzucht* was, maar *liefde* tot zijn' Heer:
Of kan verdraagzaamheid ook zielsrust *dan* doen smaken,
Als het *geweten* zegt: "dat is geen Bijbelleer?" (6).

Na een lofzang op de arbeid van Schotsman waarschuwt Van Alderwerelt de opsteller van het gewraakte epitaaf:

Dat elk Hem dan betreur! *Laat niemand Hem dus smalen*:
"*Gestikt in d' oude borst*". Die onverwachte dood
Des Grijsaarts zij geen schimp, *om sinds geen aêm te halen*;
Maar doorgang tot dat heil, dat Jezus liefde Hem bood (8).

De wetenschap dat Schotsman nu bij Christus is en daar de hoogste liefde geniet, is voor Van Alderwerelt tot troost:

Dáár, bij zijn grooten Vriend, geniet Hij Zaalger liefde
In een veel hooger trap, dan 't grootst geloof bevat (8).

Aan het einde van zijn dichtstuk appelleert Van Alderwerelt aan de gevoelens van zijn lezers om zich vanuit christelijk oogpunt aan Schotsmans levenswijze te conformeren:

ô! In Hem zie ik 't loon, dat braven zal verbeiden:
Zijn werken volgen Hem; Hij is er in verheugd!
Eens slaat ook zoo ons uur, gelukkig dan ons scheiden,
Als 't Schotsmans leven is, en Schotsmans Christendeugd (8).

c. J.G. le Sage ten Broek, *Roomsch-Catholijke Bibliotheek*

"Wat willen toch de Protestanten? Moet zich elk naar zijne eigene overtuiging of naar die van andere gedragen?"[204]. Deze vragen worden gesteld door de rooms-katholieke commentator Le Sage ten Broek, nadat hij in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* het "Grafschrift op D^{s}. N. Schotsman" gelezen heeft. Wanneer het inderdaad zo is dat men zich in het Protestantisme voegt naar het prescriptief van de dominante groepering, dan stellen de protestanten zich volgens Le Sage ten Broek onfeilbaar op, terwijl ze juist aan de Rooms-Katholieke Kerk de onfeilbaarheid betwisten (263). Is het echter toch zo dat ieder binnen het Protestantisme zijn eigen inzicht mag volgen, dan impliceert dat volgens Le Sage ten Broek dat Schotsman de vrijheid had om naar eigen overtuiging te schrijven (263). Le Sage ten Broek vindt het overigens logischer dat Schotsman als "gereformeerd Predikant van den *Dordschen* stempel" met zijn *Eere-zuil* "de instelling zijner sekte op het *Jubilé* van derzelver vestiging" (263) vierde, dan dat de "Calvinistische kerken" in 1817 de "invoering eener sekte" vierden, waarmee men volgens hem niet overeenstemde (263-264)[205].

Wat de bedoelingen van Schotsman betreft, merkt de rooms-katholieke criticus op dat het zeker één van de ergste misdaden is om als het ware op Gods rechterstoel te gaan zitten, het geweten van anderen te willen doorgronden en daarin boze oogmerken te veronderstellen (264).

[204] *Roomsch-Catholijke Bibliotheek*, 1822, deel II, "Overzigt der protestantsche tijdschriften", 263-264, 263.
[205] Bedoeld wordt de 300-jarige herdenking van de Kerkhervorming.

3. Een postmortaal portret door recensenten

Uit de opmerkingen van recensenten, gemaakt in verschillende boekbesprekingen die na het overlijden van Schotsman in diverse tijdschriften verschenen, kan een postmortaal protret van de predikant worden samengesteld. Hoewel de recensenten, die aan dit portret een bijdrage hebben geleverd, zich niet of slechts ten dele konden vinden in Schotsmans gedachtegoed, overheersen bij hen toch achting en respect voor de persoon en de arbeid van de overledene.

In een recensie van het *Gedenkschrift* van Ananias Asher, geplaatst in de *Bijdragen*, prijst een anonieme recensent het in de overleden predikant dat hij, "zijne overtuiging volgende, overeenkomstig dezelve sprak"[206].

De recensent van de *Boekzaal*[207] ziet in het grote aantal dichtstukken, dat naar aanleiding van het overlijden van Schotsman is gepubliceerd, een duidelijk bewijs dat hij door velen hooggeacht werd. De boekbespreker denkt dat de naam van de overleden Leidse predikant bij velen in achting zal blijven, ook bij hen die het niet in alles met hem eens waren (284). Het is de wens van deze recensent dat Schotsmans nagedachtenis en zijn werk in ere zal blijven. Zonder het in zijn oog verkeerde te willen vergoelijken, vindt de recensent dat nu Schotsman zich niet meer verdedigen kan, de critici moeten ophouden met doornen in plaats van rozen op zijn graf te strooien (285).

Een overeenkomstig beeld komt naar voren uit de woorden van de recensent van het *Letterkundig Magazijn*[208], die, hoewel hij aangeeft op veel punten van Schotsmans begrippen te verschillen, toch met grote waardering spreekt over diens persoon en arbeid, omdat hij in de overleden Leidse predikant dezelfde geestesgesteldheid onderkent als die van waaruit de "brave vaderen" – hieronder verstaat hij zowel de gomaristen[209] als de arminianen[210] – hetgeen zij voor waarheid hielden met standvastigheid verdedigden (340). Tenslotte stelt de anonieme recensent dat in een tijd die gekenmerkt wordt door een "laffen en plooijenden geest" (340), Schotsman juist daarom des te meer eer toekomt.

VII. Samenvatting

Na de heruitgave van de *De Kunstgrepen, waarvan het hedendaagsch Ongeloof zich bedient om den Godsdienst door den Bijbel en den Bijbel door den Godsdienst te bestrijden* in 1816 is Nicolaas Schotsman zich blijven verzetten tegen de verleidende kunstgrepen van de Neologie. Hij zag het als zijn taak om te laten zien hoe door de neologen de leer van de Nederlandse Hervormde Kerk ondermijnd en aangevallen werd. Aan de waarschuwing voor valse leraars verbond Schotsman de oproep om de Drie Formulieren van Enigheid in ere te houden. Na aanvankelijk bezwaren te hebben gehad tegen de invoering van het Algemeen Reglement van

[206] *Bijdragen*, 1822, deel X, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 363-366, 365.
[207] Jg. 1822, "Boekbeschouwing", 284-285. Het betreft een gecombineerde recensie van het anonieme gedicht *Ter Nagedachtenis* en van *Bij het Graf* door J. Roemer.
[208] Jg. 1822, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 338-340. Het betreft een gecombineerde recensie van: Ananias Asher, *Gedenkschrift*; (W.) Bilderdijk, *Ter Uitvaart*; […..], *Ter Nagedachtenis*; J. Roemer, *Bij het Graf*.
[209] Volgelingen van Franciscus Gomarus (1563-1643), die in 1594 hoogleraar in de theologie te Leiden werd. De gomaristen of contraremonstranten waren inzake de predestinatieleer de tegenstanders van de arminianen of remonstranten. Zij wonnen op de Synode van Dordrecht (1618-1619) het pleit tegen de arminianen.
[210] Volgelingen van Jacobus Arminius (1560-1609), die in 1603 hoogleraar in de theologie te Leiden werd. Arminius' leerstellingen aangaande de predestinatie werden door de Synode van Dordrecht (1618-1619) verworpen. De arminianen of remonstranten vormen sindsdien een afzonderlijk kerkgenootschap: de Remonstrantse Broederschap.

1816[211], beschouwde hij deze kerkorde als wettig en zag hij in deze nieuwe kerkelijke organisatie een waarborg voor de zuiverheid van de leer. Hij hechtte grote waarde aan de belijdenisgeschriften, maar benadrukte dat daarnaast het oprecht geloof en de praktische toepassing daarvan noodzakelijk is. De meest strikte rechtzinnigheid achtte hij beslist geen afdoende beveiliging tegen de geest van afval. Schotsman en zijn verdediger Bilderdijk beschouwden de belijdenisgeschriften naast de Bijbel als bindende regels voor de kerkleer en als zodanig als waarborgen van een echte eenheid binnen de christelijke kerk[212].

Schotsman heeft het Nederlandse publiek bekend gemaakt met het Zwitserse Réveil en met de kerkelijke afscheiding die daar heeft plaatsgevonden. Hoewel hij somber gestemd was over de toestand van de Nederlandse Hervormde Kerk, met name over haar toekomst, achtte hij een afscheiding in Nederland nog niet gerechtvaardigd. Daarom vond Schotsman dat hij ten onrechte voor "scheurmaker" of "sectenmaker"[213] werd uitgemaakt. Toch werd hij door zijn critici van deze activiteiten beschuldigd. Ongeacht het waarheidsgehalte van wat hij naar voren bracht, verweten zij hem dat hij, juist in een tijd waarin men in een geest van kerkelijke verbroedering de vereniging van alle protestanten nastreefde, de oude godsdienstige twisten weer oprakelde door de kerkvergadering die zo streng in haar oordeel jegens de remonstranten was geweest met zoveel lof in zijn *Eere-zuil* te herdenken.

Verschillende critici hielden zich in hun reacties niet zozeer bezig met de theologische weerlegging van Schotsmans *Eere-zuil*, maar richtten zich veelmeer op de persoon van de schrijver zelf, waarbij door sommige auteurs royaal gebruik werd gemaakt van invectieven. Deze wijze van bestrijden komt niet theologisch deskundig over, maar geeft wel een treffend beeld van een door vooraanstaande tijdschriften gehanteerde methode van polemiseren binnen het kader van de theologie in het eerste kwart van de negentiende eeuw[214].

Tot zijn dood toe heeft Schotsman gestreden tegen de geest van de Verlichting en ondanks de felle aanvallen die door recensenten op hem en op zijn verdedigers Willem Bilderdijk en Justus van Oldenburg werden uitgevoerd, weigerde hij te buigen voor de publieke opinie. In het licht van het voorgaande willen we hier opmerken dat de kerkhistoricus Johannes Reitsma (1837-1902), wanneer hij Schotsman typeert als "een ijverig, maar gemoedelijk voorstander van gereformeerde rechtzinnigheid"[215], dan voorbijgaat aan diens aanhoudend verzet tegen de geest van zijn tijd en aan zijn volhardende strijdvaardigheid betreffende de handhaving van de gereformeerde belijdenisgeschriften.

De "Voorrede" van Schotsman op het door hem bezorgde *Gedenkschrift* van Ananias Asher is in vergelijking met de vroegere voorreden wat gematigder van toonzetting. Na de uitgave van het *Gedenkschrift* van Ananias Asher is het vooral Bilderdijk die door de recensenten aangevallen wordt. Schotsman daarentegen werd door verschillende recensenten zelfs ge-

---

[211] Zie: J.C.A. van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816*, 178-179.

[212] Cf. G.M. den Hartogh, "De wacht bij de Dordtse erfenis", in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 1858, 84-95, 94.

[213] Nicolaas Schotsman, "Voorrede", in: A. Bost, *Het Godsdienstig Genève, in maart 1819*, Leyden 1821, iii-xxiv, xix.

[214] Hendrik Peter Scholte (1805-1868) beschrijft het rumoer rondom Schotsman vijftien jaar nadien als een ware hetze tegen de Leidse predikant: "Alles spande te zamen om hem als een oude stijve weetniet te schandvlekken" (H.P. Scholte, *Merkwaardig Voorbeeld van hedendaagsche Verdraagzaamheid van het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur, ten Opzigte der Gereformeerde Gemeente van Doveren, Genderen en Gansoyen en derzelver Herder en Leeraar. Met eene Inleiding en Narede van H.P. Scholte, Bedienaar des Goddelijken Woords in voornoemde Gemeente*, 's-Gravenhage 1834, 11). Het door de Réveilmannen Isaac da Costa, Hendrik Jacob Koenen (1809-1874), Willem de Clercq en Anne Maurits Cornelis van Hall (1808-1838) geredigeerde tijdschrift *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde* spreekt zestien jaar later nog van een "in de kerkhistorie bijna voorbeeldeloozen smaad en hoon (…), waarmede van alle kanten op den braven Schotsman werd aangevallen" ([…..], "Nicolaas Schotsman, geb. 1 nov. 1754 te Purmerend; overl. in 1822", in: *Nederlandsche Stemmen*, 3 januari 1835, deel II, nr. 10, 54-57, 56).

[215] J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 5e dr., 427.

waardeerd, ook al stonden ze afwijzend tegenover de inhoud van de geschriften die hij het licht deed zien. Die recensenten waren van mening dat men een hervormd predikant het recht niet kon ontzeggen om zijn geloofsgenoten te onderwijzen in wat er twee eeuwen tevoren betreffende de grondslagen van de geloofsleer was voorgevallen; om bij de herdenking daarvan aan te dringen op het handhaven van de belijdenis; om op te roepen tot een christelijke levenswandel; om de Nederlanders bekend te maken met aspecten van de Zwitserse kerkgeschiedenis en op de hoogte te stellen van de manier waarop de kerk in dat land werd aangevallen door het ongeloof; om te waarschuwen voor de gevaren die de kerk hier te lande loopt.

Een opvallend aspect van de receptiegeschiedenis van de geschriften van Schotsman, Bilderdijk en Wuyster uit de periode 1819-1822 is de van rooms-katholieke zijde betuigde sympathie voor de Leidse predikant en zijn geestverwanten. Omdat de vertegenwoordigers van de gereformeerde orthodoxie alsook rooms-katholieken als Le Sage ten Broek tegen de doorwerkende invloed van de Verlichting in onder meer bleven vasthouden aan de godheid van Christus, welk dogma door de geest der eeuw werd aangetast, was hier sprake van een strijd tegen een gemeenschappelijke vijand.

Het bondgenootschap tussen Bilderdijk en Schotsman betekent het begin van de opzettelijke strijd tegen de geest der eeuw[216]. Na de dood van Schotsman ging Bilderdijk op de ingeslagen weg voort, strijdend tegen een eeuw waarover hij in 1827 in dichtvorm sprak: "Deze Eeuw zal nooit de mijne zijn"[217].

[216] Cf. J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw*, 2^e^ dr., Amsterdam 1916, 52.

[217] W. Bilderdijk, "Eeuw", in: W. Bilderdijk, *Vermaking*, Rotterdam 1828, 133-134, 134. Zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel VI, 39-40, 39.

VIERDE HOOFDSTUK

"VREDE IN DES HEEREN NAAM! AAN DE ONGODISTEN KRIJG!"[1]

I. Inleiding

Toen Bilderdijk in 1806 uit zijn tienjarige ballingschap in ons land was teruggekeerd, verlangde hij naar rust in zijn bestaan. Aangezien Bilderdijk ervan overtuigd was dat de straf van God over het vaderland vanwege de nationale zonden onafwendbaar was, gaf hij er de voorkeur aan om zich met het gehele volk van Nederland onder de uitvoering van het goddelijk strafgericht ten onder te laten gaan, of, zoals hij dat in zijn gedicht "Onrust" uit 1820 onder woorden brengt:

> Besture en voer' men 't schip aan goede en zeekre ree'!
> Verzeil' men! 't raakt my niet, ik vaar eenvoudig meê.—
> 'k Verzuip dan met de rest.— Maar kan ik 't onheil keeren?
> 't Geen allen treffen moet, staat my niet af te weeren[2].

De door Bilderdijk zozeer gewenste rust bleek voor hem niet te zijn weggelegd. Hij ondervond veel vijandschap, die hij in een brief aan Samuël Iperuszoon Wiselius[3] van 25 september 1817 als volgt analyseert: "Omdat ik de zielskwellingen niet dragen kan, die anderen met den naam van plaisir bestempelen, deuge ik niet. En dit is de eigenlijke grond van de vijandschap tegen my"[4]. In een brief van 8 maart 1818 aan dezelfde geadresseerde geeft Bilderdijk een precisering van de heersende, door hem ondervonden, antigevoelens met de volgende opsomming van de eigenschappen waarom zijn vijanden hem "haten en vloeken": "α) persoonlijk, β) als Bilderdijk heetende, γ) als ouden oranjeklant, δ) als voorstander der verdrukten (voor 1787 van de Prinsgezinden, na 1787 van de Patriotten), ε) als Monarchist, ζ) als voorstander van den rechtzinnigen godsdienstleer, η) als Antifilozoof, θ) als Antisiegenbekiaan in de spelling, ι) als — &c. &c."[5]. Ook in Leiden, de stad waar Bilderdijk zich in mei 1817 gevestigd had, vond hij de door hem verlangde rust niet, getuige zijn constatering:

> Ook hier vervolgen my lafhartige tyrannen,
> Wier aanhang zich van wet en koning meester maakt,
> En, tot den val des Staats arglistig saamgespannen,

---

[1] Bilderdijk besluit een brief van 14 maart 1823 aan Da Costa met de wens dat deze woorden voortaan hun beider leus zal zijn. In: Willem Bilderdijk, *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, vijf delen, Amsterdam/Rotterdam 1836-1837, deel IV, Rotterdam 1837, 92 (*Brieven*).
[2] Willem Bilderdijk, "Onrust", in: Willem Bilderdijk, *Zedelijke Gispingen*, Rotterdam 1820, 40-48, 47; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XII, Haarlem 1859, 195-199, 198 (zie voor een titelbeschrijving noot 82 van dit hoofdstuk).
[3] Zie voor een biografie: hoofdstuk 5, noot 110.
[4] Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel III, Amsterdam 1837, 90-92, 92.
[5] *Ibidem*, 102-103, 102.

Op, wie den Heiland eert, zijn helschen laster braakt[6]

Toch is het niet verwonderlijk dat Bilderdijk geen rust kon vinden, want nadat hij zijn vriend Nicolaas Schotsman had gesteund bij diens verzet tegen de tijdgeest, zette Bilderdijk na Schotsmans overlijden deze strijd onverminderd voort.

In dit hoofdstuk zullen we onze aandacht richten op de periode december 1818 tot juli 1823. In deze tijd raakte Bilderdijk in ongunstige zin bekend als de aanvoerder van een kleine groep studenten, die bij het interpreteren van (kerk-)historische vraagstukken en bij het doordenken van maatschappelijke en politieke kwesties wilde steunen op de Bijbel, gezien door de bril van de *Canones van Dordrecht* (1618-1619)[7]. Ook was het de tijd waarin Bilderdijk in zijn *Krekelzangen*[8] hevige aanvallen deed op de tijdgeest in haar verschillende uitingsvormen. In het bijzonder was het een periode van voorbereiding voor de jonge dichter Isaac da Costa, die popelde om in de voetsporen van zijn leermeester Bilderdijk te treden en tegen de verlichte wereld ten strijde te trekken. Da Costa maakte hiermee in 1821 een begin met de uitgave van het eerste deel van zijn *Poëzy*[9], dat samen met het tweede deel en de drie delen *Krekelzangen* van Bilderdijk gezien kan worden als een poëtische voorbode op wat spoedig in proza volgen zou: de schriftelijke bronnen voeren ons in dit hoofdstuk mee naar de preluderende sfeer van strijd tegen de tijdgeest, die zou culmineren in de publicatie van Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* op donderdag 7 augustus 1823.

II. Een portret van meester en leerling: Willem Bilderdijk en Isaac da Costa

1. Willem Bilderdijk

Willem Bilderdijk[10] werd op 7 september 1756 te Amsterdam geboren en overleed op 18 december 1831 te Haarlem. Hij was de oudste zoon van Izaak Bilderdijk (1720-1798) en Sibilla Duyzenddaalders (1731-1789). Vader Bilderdijk stond in zijn tijd bekend als vervaardiger van politieke gedichten die hij publiceerde onder het pseudoniem Batavus; hij was sinds zijn jeugd een groot voorstander van het huis van Oranje en op godsdienstig gebied was hij eerder ruimdenkend dan streng orthodox[11].

Een verwonding aan zijn linkervoet die Bilderdijk als kind bij het buitenspelen had opgelopen en niet wilde genezen, was er de oorzaak van dat hij meer dan twaalf jaar aan huis gebonden was. In deze periode van afzondering van de buitenwereld las de uitzonderlijk begaafde Bilderdijk vele boeken over allerlei onderwerpen, waarmee hij als autodidact de basis legde voor zijn veelzijdige kennis. In toenemende mate hield hij zich ook bezig met de beoefening van de dichtkunst, wat ertoe leidde dat zijn naam als dichter al op twintigjarige leeftijd gevestigd was.

---

[6] Willem Bilderdijk, "Uitzicht op mijn dood", in: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XII, 367-373, 372. Het gedicht dateert van 1824.
[7] Cf. R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en werken*, twee delen, deel II, Amsterdam 1891, 228.
[8] Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, drie delen, Rotterdam 1822-1823.
[9] Isaac da Costa, *Poëzy*, twee delen, Leyden 1821-1822.
[10] Zie voor een uitgebreide bibliografie betreffende Bilderdijk: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, zes delen, Kampen 1978-2006, deel V, Kampen 2001, s.v. "Willem Bilderdijk", 60-65 (*Biografisch lexicon*).
[11] Cf. W. Messchert, "Voorbericht", in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel III, v-xvi, vi.

Afb. 34. Willem Bilderdijk op drieëndertigjarige leeftijd. Zie: Is. da Costa, "Op een afbeeldsel van Bilderdijk in 1787", in: *Album der Schoone Kunsten. Romantiesch, Kritiesch en Historiesch Tijdschrift voor Hollandsche en Vlaamsche Letterkunde en Kunst*, 1851, Haarlem 1851, 33-34.

Na een viertal jaren administratief werk te hebben verricht op het kantoor van zijn vader, die na het verlopen van zijn dokterspraktijk een controlerende functie bij de belastingen had aanvaard, studeerde Bilderdijk van 1780 tot 1782 rechten aan de universiteit te Leiden. Na zijn studie vestigde hij zich als advocaat te 's-Gravenhage, waar hij als zodanig werkzaam was van 1782 tot 1795 en hij zich een goede naam en een drukke praktijk verwierf. Vooral de politieke processen in die tijd van conflicten tussen patriotten en prinsgezinden die toen in Den Haag plaatshadden, bezorgden hem veel werk. Zelf tot de orangistische factie behorende heeft hij veel partijgenoten juridisch bijgestaan. Zijn meest bekende rechtszaak is die betreffende Kaat Mossel[12] geweest. Na de Omwenteling van 1787[13] verdedigde hij ook patriotten

[12] Dat was Catharina Mulder (1723-1798), een orangistische visvrouw uit Rotterdam, die door het patriottistische stadsbestuur in 1784 op beschuldiging van het uiten van orangistische leuzen gevangen werd gezet. Pas een jaar later kwam de zaak voor het Hof van Holland. In september 1787 werd ze uit hoofde van amnestie vrijgelaten.

die door de veranderde omstandigheden in het nauw waren geraakt. Deze handelwijze werd niet door iedereen begrepen: de oranjegezinden namen tegenover hem een minder vriendelijke houding aan, terwijl hij bij de patriotten toch even gehaat bleef[14].

Bilderdijk trad op 21 juni 1785 te Amsterdam in het huwelijk met Catharina Rebecca Woesthoven[15]. Dit huwelijk bleek al spoedig een mislukking. Toen Bilderdijk in maart 1795 door de nieuwe machthebbers buiten de landsgrenzen werd verbannen – hij weigerde de eed van trouw op het bewind van de recent gestichte Bataafse Republiek af te leggen[16] – volgde zijn vrouw hem niet en bleef met hun twee kinderen in Den Haag achter. De ballingschap van Bilderdijk duurde elf jaar. Hij bracht die tijd voornamelijk door in Londen (1795-1797) en in Brunswijk (1797-1806), terwijl hij in zijn onderhoud voorzag met het geven van lessen in allerlei vakken. Het is de grandeur van de persoonlijkheid van Katharina Wilhelmina Schweickhardt[17], zijn tweede echtgenote, geweest, die hem door de misère van die jaren als mens en als christen heeft heengeleid[18].

Bilderdijk beweerde dat hij via zijn moeder afstamde van de vroegmiddeleeuwse graven van Teisterbant[19]. Hij liet zich op deze vermeende afstamming niet weinig voorstaan: hij heeft zich zelfs enige tijd "Willem van Teisterbant, gezegd Bilderdijk" genoemd. Ook voor zijn beide vrouwen heeft hij schitterende stambomen weten samen te stellen. Vooral in zijn Brunswijkse periode gaf hij uiting aan zijn trots op zijn vermeende adeldom. Met dat al hebben we aan deze genealogische fantasieën de romance *Elius*[20] (1786 en 1788) te danken, waarin Bilderdijk deze "familielegende" bezongen heeft.

In het begin van 1806 waren de politieke verhoudingen in het vaderland zodanig veranderd dat Bilderdijk meende op de uitnodiging van enkele vrienden te kunnen ingaan om vanuit zijn ballingschap naar Holland terug te keren. Eind maart 1806 vestigde hij zich metterwoon in Leiden. Enkele maanden later kreeg hij een aanstelling als privé-leraar Nederlands en als bibliothecaris van de Fransman Lodewijk Bonaparte (1778-1846), die als Lodewijk Napoleon het staatshoofd werd van het door keizer Napoleon gestichte Koninkrijk Holland, dat

---

[13] In september 1787 braken de Pruisen onder aanvoering van hertog Karel van Brunswijk (1735-1806), die op last van stadhouder Willem V door Bilderdijk werd bijgestaan als juridisch adviseur inzake bijzondere plaatselijke rechten, de kracht van de patriotten en herstelden de stadhouder in zijn waardigheden.

[14] Cf. N.P. Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren, "Bilderdijk als advocaat", in: Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*, Pretoria/Amsterdam/Potchefstroom 1906, 103-167, 160-161.

[15] Catharina Rebecca Woesthoven (1763-1828) hertrouwde na rechterlijke scheiding van Willem Bilderdijk (25 februari 1802) op 3 september 1809 te 's-Gravenhage met de weduwnaar Johan Liebrecht van Westreenen (1774-1855), toen luitenant bij de cavalerie, maar reeds op 9 mei 1810 werd door de Amsterdamse vierschaar scheiding van tafel en bed tussen hen uitgesproken. Uit haar huwelijk met Bilderdijk werden vijf kinderen geboren, van wie er drie op zeer jonge leeftijd zijn overleden.

[16] Omdat Bilderdijk niet wenste te handelen in strijd met zijn godsdienstige en juridische principes weigerde hij als burger en als advocaat de eed van trouw op het nieuwe bewind af te leggen: hij wilde niet ontrouw worden aan het huis van Oranje, hij kon de revolutionaire beginselen van de volkssoevereiniteit niet huldigen en ook weigerde hij te erkennen dat de mannen van de revolutie een prijzenswaardig werk hadden gedaan. Zie voor de eedformule, het rekest van Bilderdijk betreffende zijn weigering van eedsaflegging en het besluit van de provisionele representanten van het volk van Holland naar aanleiding van dat rekest: "Echte stukken betreffende de uitzetting van Bilderdijk in maart 1795 (1821)", In: Willem Bilderdijk, *Mr. W. Bilderdijk's Briefwisseling 1795-1797*. Uitgegeven door J. Bosch, H.W. Groenevelt en M. van Hattum, twee delen, deel II, Commentaar, Utrecht 1988, 446-451 (*Briefwisseling 1795-1797*).

[17] Zie voor een biografie: hoofdstuk 3, noot 12.

[18] Cf. Willem Bilderdijk, *Briefwisseling 1795-1797*, deel I: "Brieven", 12-13.

[19] Vroegmiddeleeuws graafschap dat in het jaar 709 voor het eerst genoemd werd en gelegen was tussen Lek, Maas en Waal; het omvatte o.m. de Bommeler- en de Tielerwaard. Volgens Bilderdijk strekte het graafschap zich uit van het Land van Heusden tot Wezel in Duitsland. Cf. D.P. Blok, "Teisterbant", in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde*, nieuwe reeks, deel 26, no. 12, Amsterdam 1963, 453-470, 460-465.

[20] Semper Idem (Willem Bilderdijk), *Elius*, s.l., 1786 en 1788; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel I, Haarlem 1856, 16-54.

als zodanig bestaan heeft van 5 juni 1806 tot 3 juli 1810. Na de ramp van Leiden in januari 1807[21] verhuisde Bilderdijk naar Den Haag. In 1808 kreeg Bilderdijk van koning Lodewijk Napoleon de eervolle benoeming tot lid van het door hem te stichten Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten[22], wat hem verplichtte om in Amsterdam te gaan wonen.

De betrekkelijke rust die Bilderdijk ten tijde van het Koninkrijk Holland genoot, kwam zijn poëtische en wetenschappelijke werkzaamheden ten goede. In deze periode vervaardigde Bilderdijk een aantal grote dichtwerken, waarvan we noemen: het veelal omstreden gedicht *Napoleon. Ode* (1806)[23]; het voornaamste en grootste dichtwerk uit die tijd *De ziekte der geleerden* (1807)[24], dat gedrukt werd ten voordele van de getroffenen door de hierboven genoemde ramp van Leiden; het onvoltooid gebleven epos *De Ondergang der Eerste Wareld* (1809-1810)[25], dat berust op een merkwaardige exegese van Genesis 6:2 en 4 en voor het eerst in 1820 werd uitgegeven.

Met de inlijving van ons land bij Frankrijk begon er voor Bilderdijk een periode (begin juli 1810 tot eind november 1813) van grote materiële nood. Doordat hij met het vertrek van Lodewijk Napoleon het door hem toegekende jaargeld verloor, kwam Bilderdijk in een toestand van bittere armoede. In 1811 werd zelfs een faillissement uitgesproken, zodat hij een deel van zijn huisraad en boeken moest verkopen. Ondanks alle tegenslagen hield hij zich toch intensief bezig met dichterlijke en taalwetenschappelijke arbeid. Groot was Bilderdijks vreugde toen eind 1813 de restauratie van het Oranjehuis plaatsvond. Maar de afkondiging van de nieuwe grondwet kort daarna betekende voor hem een teleurstelling, omdat de daarin bepaalde constitutionele monarchie als staatsvorm onverenigbaar was met zijn ideaal van een absolute monarchie. In 1815 leek een lang gekoesterde wens in vervulling te gaan, toen hem een professoraat in de Nederlandse taal- en letterkunde aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre in het vooruitzicht werd gesteld. Het college van curatoren wenste hem echter als zodanig niet en benoemde de wis- en natuurkundige Johannes Pieter van Cappelle (1783-1829) in die functie. Gedesillusioneerd vertrok Bilderdijk in mei 1817 uit Amsterdam om zich opnieuw in Leiden te vestigen, waar hij na de zomervakantie van dat jaar een privatissimum in de vaderlandse geschiedenis opende[26]. In zijn colleges bracht hij zijn antiliberale, antirationalistische en contrarevolutionaire denkbeelden naar voren, die gegrond waren op een conservatief-christelijke levens- en wereldbeschouwing. Bilderdijk was "antipode van den geest zijns tijds"[27]. De tekst van deze colleges, die hij hield voor een selecte groep toehoorders,

---

[21] De ramp van Leiden werd veroorzaakt door het ontploffen van een kruitschip op maandag 12 januari 1807, waardoor een deel van de stad werd verwoest en er vele slachtoffers onder de burgers vielen.

[22] In 1851 werd het *Koninklijk Instituut* omgezet in *Koninklijke Nederlandsche Akademie*, eerst voor de *Wis- en Natuurkunde* en in 1855 voor de *Wetenschappen* in het algemeen. Naar het voorbeeld van het *Institut de France* wilde het *Koninklijk Instituut* wetenschap en kunst bevorderen. Bilderdijk was lid van de Tweede Klasse voor de Vaderlandse Letterkunde. Cf. W. van den Berg, "De Tweede Klasse: een afdeling met een problematische missie (1808-1816)", in: W.P. Gerritsen (red.), *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst*, Amsterdam 1997, 61-71.

[23] Willem Bilderdijk, *Napoleon. Ode*, 2e onveranderde druk, Amsterdam 1836; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel IX, Haarlem 1858, 17-22.

[24] Willem Bilderdijk, *De Ziekte der Geleerden*. Gedrukt ten voordeele der stad Leyden, Amsterdam/'s-Gravenhage 1807; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel VI, Haarlem 1857, 363-452.

[25] Willem Bilderdijk, *De Ondergang der Eerste Wareld*, Amsterdam 1820; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel II, Haarlem 1856, 343-424.

[26] Zie: hoofdstuk 1, paragraaf V.2.

[27] L.H. Wagenaar, *Het "Réveil" en de "Afscheiding", bijdrage tot de Nederlandsche kerkgeschiedenis van de eerste helft der XIX eeuw*, Heerenveen 1880, 67 (*Réveil en Afscheiding*).

werd later door Hendrik Willem Tydeman[28] uitgegeven naar de collegedictaten die Bilderdijk aan hem had overgedragen op 26 oktober 1828[29].

Afb. 35. Katharina Wilhelmina Bilderdijk-Schweickhardt.

Als religieus denker heeft Bilderdijk zijn stempel gezet op een aantal jonge intellectuelen dat een invloedrijke plaats zou innemen in de Nederlandse protestantse Réveilbeweging. De belangstelling van Bilderdijk voor mystieke en theosofische[30] denkbeelden blijkt uit het voortdurende voorkomen daarvan in zijn werk van na 1795, zoals: de in de gevallen mens aanwezige goddelijke vonk, het inwendige licht of de intuïtieve kennis, de vergroving van mens en wereld na de zondeval, een zeker dualisme tussen lichaam en ziel[31]. De bijzondere

[28] Hendrik Willem Tydeman (1778-1863) studeerde rechten te Groningen en Leiden. In 1802 werd hij benoemd tot hoogleraar te Deventer, in 1803 te Franeker en in 1812 te Leiden. Van 1832 tot 1853 verzorgde hij de uitgave van Bilderdijks *Geschiedenis des Vaderlands*. Hendrik Willem Tydeman was evenals zijn vader de jurist Meinard Tydeman (1741-1825) bevriend met Bilderdijk.

[29] W. Bilderdyk, *Geschiedenis des Vaderlands*, uitgegeven door H.W. Tydeman, dertien delen, Amsterdam 1832-1853.

[30] De theosofie (goddelijke wijsheid, wijsheid over God) omvat alle pogingen van de mens om op grond van een religieuze overtuiging tot een hogere kennis door te dringen, die voor het niet-verlichte verstand ontoegankelijk blijft. Ze wordt als mystiek-filosofisch systeem van wereldbeschouwing gekenmerkt door methodische meditaties, visioenen, openbaringen, waarbij ze zich beroept op oude en mystieke overleveringen.

[31] Zie: Joris van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*, Hilversum 1998, 127-192 (*Hogere sferen*).

interesse van Bilderdijk voor de filosofie van de rationalist Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) en dan met name voor diens monadenleer en harmonie-idee[32], heeft grotendeels een theosofische achtergrond[33].

Afb. 36. Willem Bilderdijk, 1801.

Naast zijn omvangrijke dichtwerk, dat door Isaac da Costa is uitgegeven (1856-1859), schreef Bilderdijk talrijke opstellen over onderwerpen van uiteenlopende aard: ethiek, kentheorie, natuurrecht, esthetica, architectuur, taal- en letterkunde, plantkunde. Slechts een klein deel van deze opstellen liet hij tijdens zijn leven in druk verschijnen; een groot aantal is ook nu nog niet gepubliceerd. Ook vertaalde hij stichtelijke en theologische werken.

Bilderdijk was een vertegenwoordiger van de conservatieve reactie op het Verlichtingsdenken, dat een einde wilde maken aan de gevestigde tradities. Deze reactionaire beweging deed zich door heel Europa gelden in de laatste decennia van de achttiende en de eerste decennia van de negentiende eeuw. In het bijzonder heeft Bilderdijk zich verzet tegen de Duitse Neologie, die hij in belangrijke mate verantwoordelijk hield voor de neergang van het oude Nederlandse bestel en de vaderlandse cultuur. Veel van de deels ongepubliceerde theologische en wijsgerige opstellen die hij in de loop der jaren schreef, zijn gericht tegen de neolo-

[32] Volgens de leer van Leibniz werken de monaden niet op elkaar in. Het bij de ervaring van de andere monaden aansluitend gebeuren, dat elke monade beleeft, verloopt overeenkomstig de *harmonia praestabilita* (voorbeschikte harmonie), waarin alles door de alwijze, algoede en almachtige God is vastgesteld. Daarom is deze wereld, die Hij schiep, de beste van alle mogelijke werelden. Zie: Reinhard Finster e.a., *Leibniz Lexicon. A Dual Concordance to Leibniz's Philosophische Schriften*, Hildesheim-Zürich-New York 1988, 220-223, 136-137.
[33] Cf. Joris van Eijnatten, *Biografisch Lexicon*, deel V, 63.

gen[34]. Ze gaan onder meer over de voorzienigheid van God, de erfzonde, de onsterfelijkheid, de borgtochtelijke verzoening door Christus. De filosofie van Immanuel Kant[35] beschouwde Bilderdijk als "Autolatrie"[36], een "Eerdienst, van U-zelv, in plaats van Godsvereering"[37]. Talrijk zijn de taal- en letterkundige studies die Bilderdijk vanaf 1805 regelmatig het licht deed zien. Verder heeft hij een omvangrijke correspondentie nagelaten, die gedeeltelijk is uitgegeven.

Bilderdijk legde binnen het kader van zijn eschatologische verwachtingen als chiliast de nadruk op de spoedige wederkomst van Christus, die vanaf dat ogenblik als alleenheerser over het duizendjarig vrederijk op aarde zal regeren. Een bijzondere plaats in deze zienswijze gaf hij aan het Jodendom, waarvan hij binnen afzienbare tijd een algehele bekering tot het Christendom verwachtte. Bilderdijk onderhield vriendschappelijke relaties met Joodse intellectuelen als Isaac da Costa en Abraham Capadose. Mede door zijn invloed gingen zij in 1822 te Leiden over naar het Christendom. Toen Da Costa naar aanleiding van zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* (1823) een stroom van kritiek kreeg te incasseren, nam Bilderdijk het voor hem op en publiceerde een verdedigingsgeschrift[38]. In 1827 verhuisde Bilderdijk van Leiden naar Haarlem, waar hij op 18 december 1831 overleed. Hij werd begraven in de Grote of Sint Bavokerk aldaar.

Een treffende typering van Bilderdijk gaf Maurits Cornelis van Hall[39] in zijn gedicht "De Aloë, aan Mr. W. Bilderdijk"[40]:

> Wie zijt ge, o wonderschoone plant,
> Die 't blad, met scherpen doornen rand,
> Zoo statig houdt ter aard' gebogen;
> Die, rijzende als uit stalen voet,
> Daar achtbaar schittert voor mijne oogen,
> Als 't beeld van majesteit en moed? (79).
> (…)
> Een wacht van doornen, scherp gewet,

---

[34] Cf. *Ibidem*, deel V, 62.

[35] Zie voor de wijsbegeerte van Kant: hoofdstuk 1, paragraaf II.1.

[36] Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIV, "Aanteekeningen", Haarlem 1859, 506; zie ook paragraaf III.2 van dit hoofdstuk.

[37] Willem Bilderdijk, *Perzius Hekeldichten, vrij, en in toepassing op onzen tijd nagevolgd*, Rotterdam 1820, 46; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel VII, Haarlem 1857, 253-282, 275. In een aantekening bij deze dichtregel maakt Bilderdijk de opmerking over de filosofie van Kant van toepassing op de gehele verlichte geest van zijn tijd wanneer hij stelt: "Inderdaad ('k heb het elders, en voor zeer lang, beredeneerd,) koomt de geheele tijdgeest in alles op Autolatrie neder. — Doch wel te recht schreef Luther reeds in zijn tijd: "Dit kan God van den mensch niet verkrijgen, dat hy Hem God laat zijn, en zich niet in Zijne plaats stelt". Steeds was het zoo; alleen wordt dit thands tot uitersten gedreven, waar vroegere eeuwen van gegruwd en gebeefd zouden hebben" (Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIV, "Aanteekeningen", 506); zie ook paragraaf III.2 van dit hoofdstuk; cf. Joris van Eijnatten, *Hogere sferen*, 294.

[38] Willem Bilderdijk, *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht*, Leyden 1823.

[39] Maurits Cornelis van Hall (1768-1858) was advocaat te Amsterdam en een verdienstelijk dichter. Hij was de vader van Anne Maurits Cornelis van Hall (1808-1838), de advocaat van de afgescheidenen (1834) en van Floris Adriaan van Hall (1791-1866), de bekende staatsman.

[40] M.C. van Hall, "De aloë, aan Mr. W. Bilderdijk", in: M.C. van Hall, *Gedichten*, tweede verzameling, Amsterdam 1829, 79-84. Bilderdijk heeft op de vergelijking van zijn persoon met de aloëplant in een brief van 7 augustus 1829 aan Mr. Maurits Cornelis van Hall te Amsterdam als volgt gereageerd: "Op eene alleraangenaamste wijs word ik verrast door het voortreflijke Dichtstuk uwer zuivere en altijd gekuischte en nette Zangster op my (…). Tegen uw vriendelijk verwijt zal ik my niet verdedigen, maar alleen aanmerken dat onze leeftijd ons vormt tot het geen wy worden, en de mijne my altijd contrair is geweest". Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, Rotterdam 1837, 319-320, 319.

Houdt, om uw bladren uitgezet,
Vaak den vernoegden wandlaar tegen;
Der lieve maagden zachte hand
Plukt blij de veldbloem allerwegen,
Maar ducht uw doornen, fel van tand. (80).
(…)
Ja, de Aloë, zij is uw beeld,
o Grijze Bard, wiens dichtvuur speelt
En blaakt in steeds hernieuwde spranken! (83).

2. Isaac da Costa

Isaac da Costa[41], geboren te Amsterdam op 14 januari 1798 als zoon van Daniel Haiem da Costa (1761-1822) en Rebecca Ricardo (1768-1841) en aldaar overleden op 28 april 1860, stamde uit een oud patricisch geslacht van Portugees-Joodse origine[42]. Daniel da Costa was een welgesteld Amsterdams cargadoor in wijnen en bekleedde belangrijke bestuursfuncties in de Sefardische gemeente; hij maakte enige tijd deel uit van het bestuur van de synagoge, het college van parnassim[43]. Da Costa werd opgevoed binnen de Portugees-Joodse cultuur met inachtneming van de voorgeschreven godsdienstige gebruiken en feesten. Zijn opvoeding is niet strijdig geweest met de geest der eeuw, maar wel "passend in de kleurloze sfeer der Amsterdamse Sefardiem uit het eerste tijdperk na de Emancipatie"[44]. Van 1811 tot 1815 studeerde Da Costa aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, waar de colleges van de hoogleraar David Jacob van Lennep[45] hem overtuigden van de historiciteit van de boeken van het Oude Testament, wat van groot belang voor zijn verdere leven zou zijn[46].

Da Costa was al op jeugdige leeftijd een tamelijk bekend dichter. Zijn dichtstuk "Lof der dichtkunst" (1812)[47] trof Bilderdijk, met wie hij naar aanleiding van dit gedicht door bemiddeling van zijn leraar Hebreeuws, de verlichte en geassimileerde Jood Mozes Lemans (1785-1832) in 1813 voor het eerst in contact kwam. Gedurende het studiejaar 1815-1816 volgde Da Costa als voorbereiding op zijn rechtenstudie aan de universiteit te Leiden privé-colleges in het Romeins recht bij Bilderdijk. De persoonlijke contacten tussen Da Costa en

---

[41] Zie voor een uitgebreide bibliografie betreffende Da Costa: *Biografisch lexicon*, deel III, Kampen 1988, s.v. "Isaac da Costa", 85-88; O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)*, Heerenveen 1997, 18-25 (*Een vriendschap in Réveilkring*).

[42] De familie Da Costa behoorde tot de Sefardische of Spaans-Portugese Joden, die zich aan het begin van de zeventiende eeuw in ons land vestigden. Gevlucht uit Portugal voor de inquisitie, bereikten zij, met behoud van hun Sefardisch nationaal besef en het gebruik van de Portugese taal, een zekere mate van assimilatie in de Nederlandse cultuur. De Sefardische Joden in ons land waren Oranjegezind.

[43] Zie: Jaap Meijer, *Isaac da Costa's weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*, Amsterdam 1946, 15-39.

[44] Jaap Meijer, *Martelgang of cirkelgang. Isaac da Costa als Joods romanticus*, Paramaribo 1954, 7.

[45] De classicus David Jacob van Lennep (1774-1853) ontwikkelde bij Da Costa o.a. de liefde voor de klassieken en het geloof in de roeping van het Joodse volk. Hij was de vader van de dichter, historicus en romanschrijver Jacob van Lennep (1802-1868).

[46] Nog jaren later, kort na de dood van David Jacob van Lennep, gaf Da Costa uiting aan zijn dankbaarheid voor de colleges van deze hoogleraar met de opmerking dat die hem door de voorzienigheid en de genade van God "aan de voeten brachten van Jezus van Nazareth, mijns volks Messias en den Heiland mijner ziel", zie: I. da Costa, *Herinneringen van mijne vroegste kennismaking en latere omgang met den hoogleeraar David Jacob van Lennep, overleden op zes en zeventig jarigen leeftijd den 17e februarij des jaars 1853. Medegedeeld in de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen te Amsterdam, den 20e Maart daaraanvolgende*, s.l. 1853, 5.

[47] Zie: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, uitgegeven door J.P. Hasebroek, 8e dr., drie delen, Leiden s.a., deel I, 1-4.

Bilderdijk werden door die colleges geïntensiveerd. Na dit jaar van voorbereiding vertrok Da Costa naar Leiden om daar zijn rechtenstudie te vervolgen. Tot het eind van zijn studie woonde hij Bilderdijks privatissimum in de vaderlandse geschiedenis bij. Na zijn promotie in de rechten op 7 december 1818 was Da Costa te Amsterdam werkzaam in de advocatuur. Op 21 juni 1821 volgde zijn promotie in de letteren en wijsbegeerte.

Mede door de invloed van Bilderdijk ging Da Costa op 20 oktober 1822 over tot het calvinistisch Christendom. Samen met zijn vrouw Hanna Belmonte (1800-1867) en zijn vriend Abraham Capadose (1795-1874) werd hij in de Pieterskerk te Leiden gedoopt door de plaatselijke hervormde predikant Lucas Egeling[48], die bij die gelegenheid een preek hield naar aanleiding van Romeinen 11:5. Da Costa heeft zijn levensverandering enkele jaren nadien onder woorden gebracht in het dichtstuk *God met ons, Hymne* (1826)[49]. Al meteen na zijn doop bond Da Costa de strijd aan met de "Goden dezer Eeuw"[50]. Zijn leven als christen wilde hij in dienst stellen van Jezus Christus. In het dichtstuk *God met ons, Hymne* omschrijft hij zijn nieuwe levenstaak als volgt:

> Voor U wil ik strijden, voor U wil ik lijden,
> Voor U wil ik de aarde doorgalmen van lof!
> Aan U wil ik adem en levenskracht wijden,
> Tot de Engel des Levens mij slake uit dit stof![51].

Kort na zijn officiële overgang naar het Christendom kreeg Da Costa van de doopsgezinde predikant Izaak Molenaar (1776-1835), die destijds in Krefeld (Duitsland) stond, een anoniem Duits geschriftje toegestuurd met het verzoek om dat in het Nederlands te vertalen en uit te geven. In het begin van 1823 publiceerde Da Costa na raadpleging van Bilderdijk daarover het door hem vertaalde werkje onder de titel *Aan alle Christenen*, dat een opwekking tot gebed om de werking van de Heilige Geest bevat[52].

Da Costa werd een voorvechter en één van de belangrijkste vertegenwoordigers van het Réveil in Nederland. Nog geen jaar na zijn doop kwam hij in opspraak wegens zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* (1823), een strijdschrift tegen de verlichte denkbeelden op het gebied van godsdienst, staat en maatschappij. In aansluiting op de *Bezwaren* publiceerde Da Costa in de jaren 1824-1826 nog een aantal polemische geschriften, waarvan de bekendste zijn: *De Sadduceën* waarin Da Costa oproept tot de strijd tegen de Neologie; de *Geestelijke Wapenkreet* waarmee Da Costa de vreesachtigen wilde opwekken om moedig voor hun belijdenis uit te komen; *Aan Nederland* waarin Da Costa de algemene godsdienstige afval in verband brengt met de watersnood van 1825 en de epidemie van 1826 in het noorden van het

---

[48] Lucas Egeling (1764-1835) studeerde theologie te Utrecht en was vervolgens gereformeerd predikant te Hemmen 1788, Vollenhove 1794, Hoorn 1802 en van 1804 tot zijn dood te Leiden. Als homileet drong hij aan op bevattelijkheid, op een ontdekkende prediking die vooral de nadruk legt op het verderf van de mens en de genade van God, op gepast gebruik van Bijbel en bijbeltaal, actualiteit van de prediking en ootmoed. Hij achtte het noodzakelijk dat bij de predikant leer en leven in overeenstemming zouden zijn. Egeling liet zich afkeurend uit over een naar zijn mening te scherp formuleren van het dogma, zoals dat bijvoorbeeld gedaan is in de *Dordtse Leerregels*. Hoewel hij Da Costa cum suis gedoopt had, rees er bij hem toch misnoegen jegens Da Costa vanwege diens *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* (zie: hoofdstruk 5, paragraaf III.1).

[49] I. da Costa, *God met ons, Hymne*, Amsterdam 1826; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 131-133.

[50] Isaac da Costa, *Aan Nederland, in de Lente van 1844. Een Woord des Dichters, uitgesproken in de vijftiende Vergadering der Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsche Instituut, op den 9 April*, Amsterdam 1844, 15 (*Aan Nederland, in de Lente van 1844*); zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 251-256, 255, 256.

[51] I. da Costa, *God met ons, Hymne*, 6; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 133.

[52] Zie de brief van Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk van 13 januari 1823 (Bilderdijk-Museum, hs. E5-1); zie ook: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 70-71.

land als bezoekingen van God, gevolgd door een oproep tot bekering[53]. Intussen had Da Costa afgezien van een juridische loopbaan om zich geheel te kunnen wijden aan de bestudering van het Evangelie en de betekenis daarvan voor zijn tijd.

Afb. 37. Isaac da Costa met buste van Bilderdijk.

Als dichter behoorde Da Costa tot de protestantse Romantiek[54]. Tussen 1840 en 1850 publiceerde hij zijn bekende tijdzangen, waarin hij uiting geeft aan zijn persoonlijke geloofsverwachting; het zijn godsdienstige liederen met een lyrische, profetische, historiserende en actu-

[53] Zie hoofdstuk 6.
[54] Zie voor Da Costa als romantisch dichter: G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, 7e dr., vier delen, 's-Hertogenbosch 1980, deel III, Geschiedenis van de Noordnederlandse letterkunde van 1766-1875 en van de Zuidnederlandse van 1598-1780, 338-343. Ook Bilderdijk was als dichter een vertegenwoordiger van de protestantse Romantiek.

aliserende inhoud, zoals: *Vijf en twintig Jaren, een Lied in 1840*[55]; *Aan Nederland, in de Lente van 1844*[56]; *Wachter! Wat is er van de Nacht? Een Lied bij de Uitgangen van 1847*[57]; *1648 en 1848, Dichtstuk*[58] en *De Chaos en het Licht. Een Halve-Eeuw-Lied*[59].

Da Costa schreef ook historisch en theologisch werk. Vele van zijn voordrachten over taal en geschiedenis, gehouden binnen en buiten Amsterdam, zijn in druk uitgegeven. Van zijn historisch werk noemen we *Israël en de volken. Een overzicht van de geschiedenis der Joden tot op onzen tijd*[60], dat als één van zijn voornaamste publicaties beschouwd wordt. Van dit historisch overzicht verschenen vertalingen in het Duits en Engels. Verder maken we melding van Da Costa's *Opstellen van godgeleerden en geschiedkundigen inhoud*[61]. Van 21 oktober 1824 tot 7 november 1852 hield Da Costa op zondagavond in zijn huis bijbellezingen, die door een grote groep van belangstellenden werd bijgewoond[62]. Deze bijbellezingen zijn "opgeteekend en medegedeeld" door Johan Frederik Schimsheimer (1803-1878) in negen delen[63]. De exegese van Da Costa's *Bijbellezingen* is eenvoudig en stichtelijk; ze getuigt van liefde voor en geestelijk inzicht in de Heilige Schrift.

Da Costa leefde met een grote betrokkenheid mee met de kerkelijke gebeurtenissen en ontwikkelingen van zijn tijd. Op de meningsvorming met betrekking tot de Afscheiding van 1834, waarin hij niet de hand van God kon zien, heeft Da Costa in de kringen van het Réveil grote invloed gehad[64]. Anders dan zijn vriend Willem de Clercq nam Da Costa tegenover Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875) een kritische houding aan. Bekend geworden is de briefwisseling tussen beide mannen (1833-1834), die Da Costa op 15 november 1833 begonnen was naar aanleiding van een door Kohlbrugge gehouden preek over Romeinen 7:14. In zijn brief uitte Da Costa ernstige kritiek op die preek van Kohlbrugge[65]. Da Costa heeft Kohlbrugge het verwijt gemaakt van antinomianisme, lijdelijkheid en geestelijke hoogmoed. Volgens Da Costa bevorderde de leer van Kohlbrugge het egoïsme van de mens en zag zij reële zonden over het hoofd. Da Costa verwierp de opvatting van Kohlbrugge dat een christen na zijn bekering in wezen dezelfde zou zijn als daarvoor, namelijk even verdorven. Da Costa's kritiek op Kohlbrugge was gebaseerd op de woorden van I Korinthe 1:30, waar Paulus schrijft dat Jezus Christus ons van God geworden is tot wijsheid, rechtvaardigheid, heiliging en verlossing. Da Costa beschuldigde Kohlbrugge ervan dat hij de mensen wel medicijn, maar geen geestelijk voedsel gaf.

---

[55] Amsterdam 1840; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 213-228.
[56] Amsterdam 1844; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 251-256.
[57] Haarlem 1848; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel III, 1-15.
[58] Haarlem 1848; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel III, 18-30.
[59] Haarlem 1850; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel III, 110-123.
[60] Haarlem 1849, 2e verm. dr., Utrecht 1876 (*Israël en de volken*).
[61] Uitgegeven door de Réveilman H.J. Koenen, vier delen, Amsterdam 1861-1862 (*Opstellen*).
[62] Zie: Hanna da Costa-Belmonte, *Dagboekje van Hanna da Costa-Belmonte*, Heerenveen 2000, 36, 148.
[63] Isaac da Costa, *Bijbellezingen van wijlen Mr. I. da Costa, opgeteekend en medegedeeld door J.F. Schimsheimer*, negen delen, Amsterdam 1861-1879 (*Bijbellezingen*).
[64] Da Costa heeft zijn eigen worsteling met en zijn meningsvorming aangaande de Afscheiding van 1834 vanaf 15 november van dat jaar regelmatig onder de aandacht gebracht van de lezers van het Réveiltijdschrift *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde*. Zie: J. Kamphuis, *Isaäc da Costa en de Afscheiding van 1834. Rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat der Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland op 6 december 1974*, Kamper Bijdragen, o.r.v. J. Kamphuis en J.P. Lettinga, deel XIV, Groningen 1975.
[65] Deze briefwisseling werd in 1880 te Utrecht voor het eerst in druk uitgegeven onder de titel: *Hoogst belangrijke briefwisseling tusschen Dr. H.F. Kohlbrügge en een van de meest beroemde zijner tijdgenooten over de leer der Heiligmaking, naar aanleiding van eene Leerrede van Dr. Kohlbrügge over Rom. 7:14*. Precies honderd jaar na de aanvang van de briefwisseling verscheen: *Hoogst belangrijke briefwisseling tusschen Dr. H.F. Kohlbrugge en Mr. I. da Costa over de leer der heiligmaking naar aanleiding van en vermeerderd met de leerrede van Dr. Kohlbrugge over Rom. 7:14*, vierde herziene en vermeerderde uitgave, Amsterdam 1933.

In het eschatologisch denken van Da Costa nam het chiliasme een ruime plaats in[66]. Op grond van bepaalde teksten uit de Openbaring van Johannes, speciaal Openbaring 20:1-10, en andere schriftgedeelten die hij letterlijk opvatte, kwam hij tot de overtuiging dat zesduizend jaar na de schepping van de wereld het laatste millennium zal aanbreken als het tijdperk van Christus' koninklijke heerschappij op aarde met een algehele vrede onder de volken, wat een bloeitijd voor de kerk zal betekenen en de glorie voor het in Romeinen 11:26 genoemde Israël, dat dan zijn Messias gevonden zal hebben[67].

Binnen de Réveilkring volgde Da Costa op zekere momenten een eigen weg door afstand te nemen van bepaalde opvattingen van zijn Réveilvrienden. Als gevolg van het feit dat ook hij bij voortschrijdend inzicht in de ontwikkelingsgang van de geschiedenis een legitieme progressie ging onderkennen, nam hij in politicis van lieverlee een ander standpunt in: van contrarevolutionair werd hij christelijk-historisch[68]. Zijn veranderde denkbeelden aangaande de functie van de belijdenisgeschriften binnen het proces van kerkherstel heeft Da Costa beschreven in zijn brochure *Rekenschap van Gevoelens bij Gelegenheid van den Strijd over het Adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland*[69]. In deze publicatie geeft hij een uiteenzetting van zijn "medisch" standpunt inzake kerkherstel tegenover het "juridische" dienaangaande van de zogenaamde "Zeven Haagse Heren"[70]. Da Costa schrijft: "In jonger leeftijd meende ik genezing van het bestaande ernstige, en wezenlijke, en hoogstbeklagenswaardige kwaad in Kerk en Godgeleerdheid en maatschappij grootendeels te mogen zoeken in de terugkeering tot een *vroegeren* toestand; thans zie ik die genezing alleen denkbaar in den weg van voortgang naar een *nieuwe* (van God gewilde, bereide, beloofde) uitkomst"[71]. In een brief aan Groen van Prinsterer van 30 april 1844 gaf hij aan dat hij niet langer een tegenstander was van de constitutionele monarchie[72].

---

[66] Cf. I. da Costa, *De apostel Johannes en zijne schriften*, Amsterdam 1853, 109-110, 198, 266-267, 346-350; I. da Costa, *Beschouwing van het Tweede Boek van Lucas, genaamd Handelingen der Apostelen*, deel I, Amsterdam 1858, 24-25, 106-115; I. da Costa, *Opstellen*, deel I, 24-26; deel II, 77-80, 95-145; I. da Costa, *Bijbellezingen*, deel II, 46-48, 106, 300-301, 330-333, 471-472, 489-491; deel VI, 183-184; deel VIII, 111-128.

[67] Cf. I. da Costa, "De wederoprichting van een koninkrijk van Israël, uit de schriften van Oud en Nieuw Testament, bij gelegenheid der bidstonden voor Israël, betoogd", in: *De toekomst Israëls. Twaalftal redevoeringen uitgesproken in de bidstonden voor Israël, te Amsterdam, Gorinchem, 's-Gravenhage en Leiden*, Gorinchem 1852, 163-180; deze redevoering is ook opgenomen in: I. da Costa, *Opstellen,* deel IV, 381-396; I. da Costa, *Vijf en twintig stellingen over de nationale wederoprichting van Israël en de wederkomst van den Heer Jezus Christus in heerlijkheid, aangeboden aan de Vergadering van Evangelische Christenen te Parijs, in hunne zitting van 30 aug. 1855*, Amsterdam 1855; deze stellingen zijn ook opgenomen in: I. da Costa, *Opstellen*, deel IV, 397-408; I. da Costa, *Beschouwing van het Tweede Boek van Lucas, genaamd Handelingen der Apostelen*, deel I, 30-33, 90-115; I. da Costa, *Bijbellezingen*, deel II, 30-31, 40-41, 543-547; deel VI, 185-186; I. da Costa, *Israël en de volken*, 2e dr., Utrecht 1876, 304-305, 389-395, 414-415.

[68] Cf. I. da Costa, *Rekenschap van Gevoelens bij Gelegenheid van den Strijd over het Adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland*, Amsterdam 1843, 2-7 (*Rekenschap van Gevoelens*); Isaac da Costa aan Guillaume Groen van Prinsterer, 11 november 1852 en augustus 1854, in: I. da Costa, *Brieven van Mr. Isaäc da Costa*, medegedeeld door Groen van Prinsterer, drie delen, Amsterdam 1872-1876, deel II, Amsterdam 1873, 104-108, 105-106; 206-274, 219-221 (*Brieven*); I. da Costa, *Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer, bij zijn aftreding uit de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Haarlem 1854, 18-19.

[69] Amsterdam 1843 (*Rekenschap van Gevoelens*).

[70] Zeven heren uit Den Haag: G. Groen van Prinsterer, D. van Hogendorp, M.B.H.W. Gevers, A. Capadose, P.J. Elout van Soeterwoude, J.A. Singendonck en C.M. van der Kemp – allen jurist behalve de medicus Capadose – vertolkten in 1842 in een *Adres* aan de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk de wensen van de orthodoxie uit dat kerkgenootschap, waarbij zij aandrongen op het nemen van kerkrechtelijke maatregelen tegen de Groninger Richting, tegen het staatsonderwijs en tegen het Algemeen Reglement van 1816. Na afwijzing door de Synode van dit *Adres* stelden zij in 1843 een tweede *Adres* op, dat deze keer gericht was aan de Hervormde Gemeente van Nederland. Wegens een andere zienswijze op de remedie tot kerkherstel had Da Costa zich onthouden van de ondertekening van beide *Adressen*.

[71] I. da Costa, *Rekenschap van Gevoelens*, 6.

[72] In: I. da Costa, *Brieven*, deel I, Amsterdam 1872, 159-167, 161.

Kerk en theologie in Nederland, het land dat in zijn visie eens weer "het Israël van het Westen"[73] zou worden, hebben Da Costa als apologeet van de bijbelse waarheden steeds gestimuleerd om de Neologie te bestrijden op meerdere fronten. Tegen de Duitse theoloog Daniël Friedrich Strauss (1808-1874), volgens wie op de mensheid in haar bonte verscheidenheid betrekking heeft wat op mythische wijze in het leven van Jezus werd uitgebeeld, verdedigde hij de historiciteit van de evangeliën[74] en tegen de Tübinger hoogleraar Ferdinand Christian Baur (1792-1860), aanhanger van de dialectische wijsbegeerte van Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), verdedigde hij de historiciteit van Paulus' leven en werkzaamheid en de echtheid van alle brieven van deze apostel[75]. In de theologie van de Groninger Richting met haar fundamentele gedachte dat de openbaring aan en de opvoeding en vorming van het mensdom, door God in Jezus Christus ons gegeven om ons aan God steeds meer gelijkvormig te maken[76], hoofdzaak van het christelijk geloof zou zijn, miste hij de bijbelse ootmoed[77]. Tegen de Leidse theologische faculteit die hij geen andere naam dan die van "pseudo-calvinisme"[78] kon geven en die naar zijn oordeel zowel in geloofsleer als in exegese wegredeneerde, wat zij niet in overeenstemming achtte met de nieuwste wetenschappelijke ontwikkelingen, stelde hij met nadruk de onverenigbaarheid van deze Leidse theologie met de "consciëntie eener Christelijke Kerk"[79]. Verder richtte hij verschillende bezwaarschriften aan de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Met veel toewijding was Da Costa de laatste acht jaar van zijn leven actief als bestuurder van en docent aan het Theologisch Seminarie voor binnen- en buitenlandsche Evangelisatie der Vrije Schotsche Kerk te Amsterdam, een opleidingsschool voor evangelisten en zendelingen[80]. In zijn laatste levensjaar publiceerde Da Costa de door hem samengestelde biografie van Bilderdijk[81], verschenen als deel XVI in de reeks *Bilderdijk's Dichtwerken.* Eerder had hij zich beziggehouden met de bezorging van de uitgave van de verzamelde gedichten van Willem Bilderdijk[82] en van Vrouwe Bilderdijk[83].

Da Costa overleed op 62-jarige leeftijd na een ziekbed van ruim vijf maanden. Onder algemene belangstelling werd hij bijgezet in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Zijn leven lang

---

[73] Da Costa vergeleek de geschiedenis van Nederland met die van het oudtestamentische Israël. Zie: I. da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 114, 122-128. Met die vergelijking sloot Da Costa aan bij een gereformeerde traditie, waarin de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden werd aangeduid als "Neerlands Israël". Cf. C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*, Dordrecht 1983, 46-60; Joris van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the Search for the Social Centre*, Kampen 1993, 43, 150, 183.

[74] Zie: I. da Costa, *Voorlezingen over de Verscheidenheid en de Overeenstemming der vier Evangelien, of Proeve van de Middelen, welke de Bijbel ook den niet wetenschappelijken Onderzoeker aanbiedt tegen de Aanvallen van het Ongeloof, bepaaldelijk tegen het Leben Jesu van Dr. D.F. Strauss*, twee delen, Leiden 1840-1842.

[75] I. da Costa, *Paulus, eene Schriftbeschouwing*, twee delen, Leiden 1846-1847.

[76] Cf. J. Vree, *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)*, Kampen 1984, 98-103, 167-172.

[77] Zie: I. da Costa, *Eenige Opmerkingen omtrent het onderscheidend Karakter der Groningsche Godgeleerde School*, Amsterdam 1847.

[78] I. da Costa, *Wat er door de theologische faculteit te Leyden al zoo geleerd en geleverd wordt. Eene stem der smart en des beklags*, Amsterdam 1857, 13.

[79] *Ibidem*, v.

[80] Zie: Isaac da Costa aan Guillaume Groen van Prinsterer, 16 augustus 1852, 17 augustus 1852, 20 augustus 1852, in: I. da Costa, *Brieven*, deel I, 95-96, 96-97, 97-99.

[81] I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk. Eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter en schriften*, Haarlem 1859 (*De mensch en de dichter*). Eerder publiceerde hij: Isaac da Costa, *Overzicht van het leven en de werken van Mr. Willem Bilderdijk en Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk, geb. Schweickhardt*, Haarlem 1854.

[82] "De dichtwerken van Bilderdijk", in: *Bilderdijk's Dichtwerken*, [bezorgd door I. da Costa], deel I-XV, Haarlem 1856-1859 (Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*).

[83] "De dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk", in: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XVII-XIX, Haarlem 1858-1860 (Vrouwe Bilderdijk, *Dichtwerken*).

is hij blijven getuigen van zijn christelijk geloof en blijven strijden tegen "de goden dezer Eeuw"[84].

III. De "Domperfabriek"

Hoewel Bilderdijk geen hoogleraar aan de universiteit van Leiden was, drongen zijn historisch-politieke en theologische denkbeelden via de deelnemers aan zijn privatissimum in de vaderlandse geschiedenis toch door tot de Leidse universitaire wereld. Geïnspireerd door de colleges van Bilderdijk verdedigden verschillende van zijn leerlingen bilderdijkiaanse stellingen tijdens hun promotie in het Groot Auditorium in het Academiegebouw aan het Rapenburg te Leiden. Voordat we overgaan tot een nadere beschouwing van de dissertaties van deze promovendi zullen we eerst stilstaan bij de (kerk-) historische, contrarevolutionaire en anticonstitutionele denkbeelden van Willem Bilderdijk.

1. Bilderdijks visie op de geschiedenis

De kern van Bilderdijks godsdienstige opvattingen die ten grondslag liggen aan zijn geschiedbeschouwing is, "dat er slechts ééne waarheid is, dat is God; en slechts ééne Wijsheid, dat is Jezus Christus te kennen, en dien gekruist"[85]. Bilderdijks uitgangspunt is dat de wereldharmonie sinds de zondeval in het paradijs is verscheurd en dat die toestand zo blijft, totdat zij hersteld wordt door de komst van Christus' rijk op aarde. Deze geloofsovertuiging beheerst Bilderdijks visie zowel op de wereldlijke als op de kerkelijke geschiedenis, die hij als één geheel beschouwt. Hij stelt in zijn opstel "Gedachten omtrent de toekomst en 't Koningrijk van Christus" dat de kerkgeschiedenis naar het ontwerp van de goddelijke voorzienigheid de wereldgeschiedenis omsluit en er als het ware mee samengesmolten is[86]. Waar het voor Bilderdijk bij het (kerk-) historisch onderzoek en bij de (kerk-) geschiedschrijving om gaat, is de weg van Gods voorzienigheid met de mensheid in het algemeen en met Zijn kerk in het bijzonder (96). Volgens Bilderdijk geeft geen van de in zijn tijd gangbare geschiedschrijvingen antwoord op vragen naar het rijk van Christus en de voorafschaduwingen daarvan of de voorbereidingen en toebereidselen daartoe in de geschiedenis (97), omdat de auteurs ervan geen oog hebben voor de doorgaande geschiedenis van de Christelijke Kerk in de loop der eeuwen, gerelateerd aan de voorzeggingen dienaangaande in de Bijbel. In deze leemte wilde Bilderdijk voorzien.

In het genoemde opstel "Gedachten omtrent de toekomst en 't Koningrijk van Christus" geeft Bilderdijk een schets van wat hij ziet als de geschiedenis van de Christelijke Kerk. Bilderdijk begint zijn schets met de Zaligmaker die Zijn leerlingen en volgelingen uitzond om het Evangelie te verbreiden en hen voor Zijn hemelvaart Zijn goddelijke tegenwoordigheid tot het einde der tijden toezegde. De apostelen trokken de wereld in, predikten en stichtten wijd en zijd kerken die ondanks verdrukking en vervolging in omvang toenamen. De christelijke kerken die zich ontwikkeld hadden van huisgemeenten tot lokale en regionale kerken, groeiden niet alleen, maar verbonden zich ook tot één groot lichaam, dat het algemene godsdien-

[84] Isaac da Costa, *Aan Nederland, in de Lente van 1844*, Amsterdam 1844, 15; zie ook: Isaac da Costa, *Komplee-te Dichtwerken*, deel II, 255-256, 256.
[85] Willem Bilderdijk, "Brief aan een predikant", in: Willem Bilderdijk, *Opstellen van Godgeleerden en Zedekundigen Inhoud, nagelaten door M^r^. Willem Bilderdijk*, twee delen, deel II, Amsterdam 1833, 65-80, 79.
[86] Cf. Willem Bilderdijk, "Gedachten omtrent de toekomst en 't Koningrijk van Christus", in: *Ibidem*, deel II, 93-145, 96.

stige instituut van het Romeinse Rijk ging vormen[87]. Met de scheuring van het Romeinse Rijk scheurde ook de Christelijke Kerk. Het West-Romeinse Rijk ging ten onder, maar de kerk bleef voortbestaan. Nadat de kerk zelfstandig was geworden, nam ze toe in gezag ten koste van de wereldlijke machten. Tenslotte verwierf de paus de algemene heerschappij in het Westen. Men mag hier volgens Bilderdijk een middellijke, aardse regering van Christus in zien, maar "miskend, misbruikt, en verbeurd" (99); en daarom: "God stiet het om, tot een rijper tijd, en gaf de kerk over aan invloeden die haar verwoesten moesten" (100). Er ontstond een conflict tussen de kerkelijke en de wereldlijke macht, waarvan het Christendom de nadelige invloed ondervond. Ondertussen werd in het Oosten het Christendom door de opgekomen Islam onderdrukt of uitgeroeid. Moslims en Grieken brachten Europa de klassieke letteren en de wetenschappen, maar deze vreemde invloed van de kant van niet-christenen ondermijnde het gevoel van christelijke godsdienst en godsvrucht dat nog algemeen aanwezig was en ontwortelde het. Daarom drongen volgens Bilderdijk, "het gruwzaamste zedebederf, de gedrochtlijkste ongodistery" (101), door tot in de top van de rooms-katholieke hiërarchie. Deze ontwikkeling leidde tot inwendige verdeeldheid in de kerk. De reformatoren traden op om de kerk te hervormen. Zij moesten om de verkeerdheden in de kerk te bestrijden het beginsel van individualiteit aannemen, waardoor het Christendom in grote lijnen uiteenviel in een rooms-katholiek en een protestants deel, die elkaar over en weer veroordeelden en voor "Antikristisch" uitmaakten (102). De Rooms-Katholieke Kerk nam sterk in omvang af en de paus werd "een bloote vertooning" (103) zonder macht of gezag. De Protestantse Kerk had door haar beginsel van individualiteit afstand gedaan van alle heerschappij "en onderwierp wat Christus behoort, hier aan vorsten, daar aan magistraten, elders aan haar kerkbedienaren" (102). Dit alles heeft er volgens Bilderdijk toe geleid dat de staten ophielden christelijke staten te zijn en dat de ongodsdienstigheid de grondslag van de nieuwe constituties is geworden.

Bilderdijk ziet het merkwaardige van deze laatste periode nog vergroot worden door de inlijving van de Joden in het burgerschap van de naties waaronder zij leven en waardoor zij ophouden een bijzonder volk te zijn. Hun massale afval van de wet van Mozes en hun overgang tot het Deïsme of Spinozisme komt daar nog bij. De Joden hebben niet in Christus geloofd, omdat Hij niet als wereldlijk vorst en legeraanvoerder verscheen; de christenen dachten niet aan Zijn rijk, maar aan eigen menselijke grootheid. Deze tweevoudige verwerping van Christus was evenwel voorzegd en moest bestraffing en verwerping van Godswege ten gevolge hebben. Volgens Bilderdijk nadert echter het tijdstip waarop Christus verschijnen zal. Dan zullen Joden en christenen Hem erkennen en zullen Zijn rijk en Zijn heerschappij zich onweerstaanbaar openbaren (103-104). Bilderdijk beëindigt zijn schets met de eschatologische waarschuwing, dat de tekenen die in de Bijbel voorzegd worden, zich al aankondigen en dat deze onze verwachting moeten scherpen.

2. Bilderdijks contrarevolutionaire en anticonstitutionele opvattingen

Het uitgangspunt van Bilderdijks staatsleer is dat het gezag zijn oorsprong heeft in God, terwijl het secundair zijn grond heeft in de menselijke natuur[88]. In Bilderdijks visie is het gezag dienstbaar aan de door God in de mens ingeschapen "algemeene *liefde*"[89]. Zonder deze liefde

[87] Zie: A.M. Brouwer, *De kerkorganisatie der eerste eeuw en wij*, Baarn (1937).
[88] Cf. H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter*, Kampen 1906, 173.
[89] W. Bilderdijk, "Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht", in: W. Bilderdijk, *Verhandelingen Ziel-, Zede-, en Rechtsleer betreffende*, Leyden 1821, 1-94, 10 (*Verhandelingen*). Deze verhandeling over het natuurrecht verscheen eerder in drie afleveringen in: *Mnemosyne. Mengelingen voor Wetenschappen en Fraaije Letteren*, 1818, 5e stuk, Dordrecht 1818, 203-232; 1820, 9e stuk, Dordrecht 1820, 99-122; 1821, 10e stuk, Dordrecht 1821, 85-121 (zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I).

kan volgens Bilderdijk geen enkele menselijke samenlevingsvorm een duurzaam bestaan hebben (10). Iedere maatschappij veronderstelt immers een coëxistentie, waarbij men elkaar over en weer het recht op existentie toekent (80). De Bijbel toont ons echter hoe de menselijke samenleving al direct ontaardde in haat en doodslag. Om dergelijke escalaties in de maatschappij te voorkomen, is volgens Bilderdijk het gezag – en niet het maatschappelijk verdrag dat een product van de Verlichting is – het aangewezen middel (83-91):

> Wat is de band, die 't wettig kroost verbindt? –
> De Vader uit wiens hartebloed zy sproten. –
> Wat is de kracht, de klem van 't Staatsbewind? –
> De vuist die 't snoer onwrikbaar houdt besloten: –
> Wat is de kracht der maatschappij? – 't Gezag,
> Waarvoor zy buigt, als regel van haar richting,
> En 't zielsgevoel dat niets versmooren mag,
> Van Hooger macht als oorsprong der verplichting[90].

De oorsprong en het voorbeeld van het gezag zijn voor Bilderdijk gelegen in het gezin, waar het vaderschap alle gezag insluit[91]. Bilderdijk is daarom ook een groot voorstander van de monarchale regeringsvorm; hij ziet hierin de vader als hoofd van het gezin voorgesteld in de persoon van de vorst, die zijn gezag van God ontvangt:

> Neen, geen gezag, of 't daalt van 's Hoogsten throon;
> 't Is met Zijn beeld, Zijn afdruk steeds vereenigd;
> En 't heilig recht der gouden Koningskroon
> Spruit uit geen zwerm, geen dwarrelende menigt'.
> Den Vorst behoort het oordeel en 't gebiên,
> Ook by den raad van wel ervaren mannen[92].

Zoals uit de bovenstaande dichtregels blijkt, is Bilderdijk een uitgesproken tegenstander van een volksregering of democratie[93]. Het bepalende primaat van de tijdgeest en daarmee dus ook van de democratie als verworvenheid van het verlichte denken, is volgens Bilderdijk de "*autolatrie* of zelfverheffing des menschen"[94]. In de volksregering ziet hij het in zichzelf onmachtige schepsel, de mens, zich verheffen tot zijn eigen god en wetgever. Hieruit kwamen de door Bilderdijk verfoeide nieuwe beginselen van gelijkheid en van volkgezag voort (171). De gevolgen van staatkundige ontwikkelingen, zoals het gelijkheidsbeginsel, het volksgezag en de vrije wil, heeft Bilderdijk zijn leven lang bestreden, of zoals hij in het gedicht "Belijdenis" uit 1820 verklaart:

> Wie dien gruwelleer belijden
> (God vergeve 't, die het doet!)

---

[90] Willem Bilderdijk, "Gezag", in: Willem Bilderdijk, *De Voet in 't Graf. Jongste Gedichten van Mr. Willem Bilderdijk*, Rotterdam 1827, 113-115, 113 (*De Voet in 't Graf*); zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIV, 181-182, 181.

[91] Zie: W. Bilderdijk, "Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht", in: W. Bilderdijk, *Verhandelingen*, 90.

[92] Willem Bilderdijk, "Gezag", in: Willem Bilderdijk, *De Voet in 't Graf*, 115.

[93] Bilderdijk beschouwt de democratie als "een misgeboorte van 't menschelijk onverstand, een bron van al wat onmenschelijk is" en als de moeder van "de Godslasterlijke en hersenschimmige afgod van volksmajesteit" (W. Bilderdijk, "Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht", in: W. Bilderdijk, *Verhandelingen*, 91).

[94] W. Bilderdijk, "Van het menschelijk verstand", in: W. Bilderdijk, *Verhandelingen*, 139-186, 171; zie ook paragraaf II.1 van dit hoofdstuk.

Zal ik rusteloos bestrijden
Tot mijn laatsten druppel bloed[95].

Bilderdijk beschouwt de volkssoevereiniteit niet alleen als een opstand tegen God en de door Hem gegeven orde en wetten, hij is er ook van overtuigd dat deze vrijheidszucht in wezen bandeloosheid is. Zij is immers een product van de Franse Revolutie:

Bedrieglijk Vrijheidsspook, uit Vrijheids moord geteeld,
Blanketselschoon gedrocht, maar naakt, afschuwlijk beeld,
In Frankrijks gruwelpoel by 't moordrot opgetogen,
Getroeteld door 't Verraad, gevoedsterd door de Logen[96].

Vroeg of laat zal de volkssoevereiniteit daarom weer omslaan in anarchie of tirannie, zo luidt Bilderdijks voorspelling. Bilderdijk noemt het in zijn verhandeling "Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht" een "verkeerd en onbestaanbaar" (93) begrip van het gezag, wanneer dat wordt opgevat als het resultaat van een verdrag dat individuen met elkaar sluiten met het doel een algemeen bestuur op te richten. Bilderdijk is van mening dat God in Zijn wijsheid de oorsprong van het gezag in het vaderschap heeft gelegd. Wanneer men deze betrekking en de consequenties die zij heeft in het "groote huisgezin" (83), de staat, niet meer wil zien, dan voorziet Bilderdijk dat men noodzakelijk moet eindigen met het uitroeien van alle zedelijkheid in de mens, het omkeren van de staten en het invoeren van de dictatuur (94)[97].

In een direct verband met zijn visie op het staatkundig verdrag staat Bilderdijks afkeer van de constitutie. Hij was een tegenstander van een staatsinrichting, waarbij de vorst door een grondwet aan zijn volk gebonden is en moet samenwerken met ministers die niet aan het staatshoofd, maar aan het volk verantwoording moeten afleggen[98]. Volgens Bilderdijk wordt de vorst door zijn eed op de grondwet verlaagd tot de slaaf van de ministers en dat terwijl de ministers in Bilderdijks visie "dienaars van 't Gemeen!"[99] behoren te zijn. Hij is van mening dat de vorsten ook nooit mogen toelaten dat het volk zelf haar wetten bepaalt[100]. In zijn gedicht "Staatsgezag" waarschuwt Bilderdijk de vorsten als plaatsbeklebers van God op de aardse tronen voor een dergelijke greep naar de macht door het volk:

Gezalfden in Zijn naam! beteugelt elk vermetelen
Die de onberaden vuist naar Uwen scepter strekt.
Duldt nooit, dat vloekbare aterlingen

---

[95] Willem Bilderdijk, "Belijdenis", in: Willem Bilderdijk, *Sprokkelingen*, Rotterdam 1821, 133-135, 135; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XII, 207-208, 208.
[96] Willem Bilderdijk, "Het vrijheidsspook dezes tijds", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel I, Rotterdam 1822, 57-62, 57; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, Haarlem 1859, 298-300, 298.
[97] In Bilderdijks ogen zijn de verkondigers van een dergelijk "wetteloos gezag" dat op een "ingebeeld verdrag" steunt "Lafaarts, die van vrijheid schreeuwen, maar geboren voor het juk; / Van verdragen, maar vermoordend wie voor hun geweld niet bukk'; / Van elk aangeboren rechten, maar schoffeerende alle recht". Zie voor de eerste twee citaten: Willem Bilderdijk, "Het vrijheidsspook dezes tijds", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel I, 61. Zie voor de geciteerde dichtregels: Willem Bilderdijk, "Aan 't Vaderland", in: Willem Bilderdijk, *Rotsgalmen*, twee delen, Leyden 1824, deel I, 15-18, 18; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel IX, 259-260, 260.
[98] Cf. Willem Bilderdijk, "Ministers", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, Rotterdam 1822, 148; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 363.
[99] *Ibidem*.
[100] Zie: Willem Bilderdijk, "Voor dezen en nu", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, 147; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 362.

Dien Lucifer gelijk, zich in Uw zetels dringen,
Als sprong Uw rijksgezag uit hunnen boezem voort.
Neen, de Almacht stelde u hun tot Vaders,
Bemint, verzorgt uw volk met Vaderlijk gemoed[101].

Waar het binnen het geheel van Bilderdijks contrarevolutionaire en anticonstitutionele opvattingen voor het volk uiteindelijk op aankomt, is dat het onder het bewind van zijn vorst een gerust en godzalig leven leidt. Bilderdijk brengt zijn visie terzake in dichtvorm als volgt onder woorden:

Wat is het recht des Volks? — Gerust te mogen leven[102]
In schuts van Vorst en Wet naar 't voorschrift van Gods woord,
Aan huis en standsberoep vereischte zorg te geven,
In vlijt en vlijtgenot door geene macht gestoord.
Niet van een woesten hoop van schreeuwers af te hangen,
Geslingerd naar den wind van opgeworpen waan,
Die 't eindloos zwarer juk op hals en schouders prangen
Dan Vorsten-willekeur ooit noodzaakt te ondergaan.
Niet van hetgeen 't niet kent door zijns gelijk beschikken,
Maar, op de hand gerust wie God het Staatsroer gaf,
Zich in een stoorlooze echt met Gade en kroost verkwikken,
In kinderlijk ontzag voor God en Koningsstaf[103].

Wat de invulling van het goddelijk koningschap betreft, was Bilderdijk in koning Willem I teleurgesteld. Door het aanvaarden van een constitutie maakte de koning volgens Bilderdijk een knieval voor de volkssoevereiniteit en verloochende hij hiermee het koningschap dat "bij de gratie Gods" bestaat. In zijn gedicht "Verbintenissen" uit 1823 verwoordt Bilderdijk deze teleurstelling als volgt:

De Hemel (docht my) daalde. Oranje greep den staf,
't Juichte alles — maar hoe dra brak die begoochling af![104].

Wat koning Willem I naar de inschatting van Bilderdijk niet leek te kunnen waarmaken, verwachtte hij wel van diens zoon, de latere koning Willem II, voor de dichter de "hoop van 't Vaderland!"[105]. In zijn gedicht "Aan Zijne Koninklijke Hoogheid, den Prinse van Oranje" geeft Bilderdijk uiting aan zijn hooggespannen verwachtingen ten aanzien van de kroonprins,

[101] Willem Bilderdijk, "Staatsgezag", in: Willem Bilderdijk, *De Voet in 't Graf*, 12-17, 14-15; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel IX, 363-366, 364.
[102] Blijkens deze dichtregel zijn Bilderdijks denkbeelden inzake de taak van de overheid met betrekking tot godsdienst en kerk conform de inhoud van artikel 36 van de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* en wat zijn verwachtingen van de Oranjevorsten als "voedsterheren" van de kerk betreft, staat hij op één lijn met Da Costa. Cf. Willem Bilderdijk, "Rechtsspraak", in: Willem Bilderdijk, *Navonkeling*, twee delen, deel II, Leyden 1826, 100-108, 107-108; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIV, 78-82, 82; cf. Willem Bilderdijk, "Aan den koning", in: Willem Bilderdijk, *Rotsgalmen*, deel I, 60-72, 70-71; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel IX, 261-267, 267.
[103] Willem Bilderdijk, "Het recht des volks", in: Willem Bilderdijk, *De Voet in 't Graf*, 55; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIV, 172; cf. Willem Bilderdijk aan Abraham Capadose, 28 april 1824, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, 93-97, 96.
[104] Willem Bilderdijk, "Verbintenissen", in: Willem Bilderdijk, *Rotsgalmen*, deel I, 151-159, 153; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XII, 239-243, 240.
[105] Willem Bilderdijk, "Aan Zijne Koninklijke Hoogheid, den Prinse van Oranje", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, 7-14, 13; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel IX, 240-244, 243.

in wie hij een Oranje zag die wèl naar het voorbeeld van zijn illustere voorvaderen[106] de vervallen kerk van Nederland zou kunnen herstellen en de komst van het Godsrijk bevorderen:

> En gy, getrouw aan 't bloed der Vaderen,
> Gy, met hun Heldengeest in de aderen,
> Verwinnaar van u–zelv' en 't heir der Godsverraderen,
> Zult heerschen in Zijn naam zoo verr' de morgen licht[107].

3. Bilderdijkiaanse dissertaties

In deze paragraaf zullen we nagaan welke elementen van Bilderdijks gedachtegoed door een aantal van zijn leerlingen in hun aan de Leidse universiteit verdedigde dissertaties zijn verwerkt en hoe op deze dissertaties van zowel verlichte zijde als van meer orthodoxe kant werd gereageerd. Het geheel vormt een markante episode uit de geschiedenis van de Leidse universiteit.

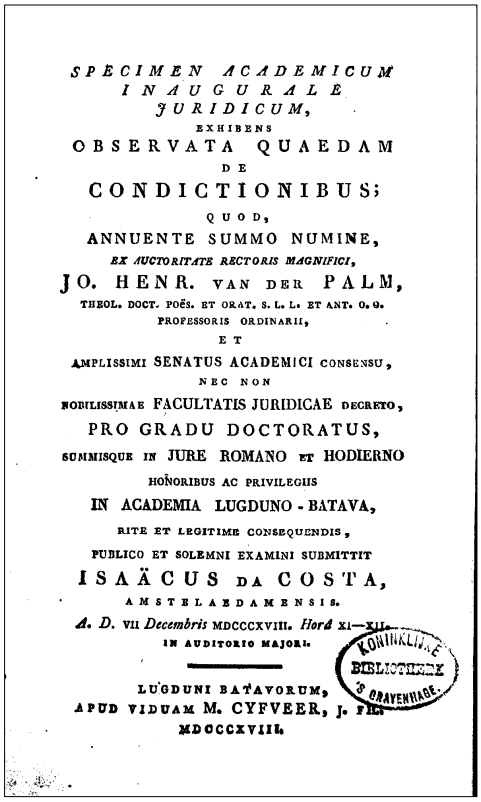

SPECIMEN ACADEMICUM
INAUGURALE
JURIDICUM,
EXHIBENS
OBSERVATA QUAEDAM
DE
CONDICTIONIBUS;
QUOD,
ANNUENTE SUMMO NUMINE,
EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI,
JO. HENR. VAN DER PALM,
THEOL. DOCT. POËS. ET ORAT. S. L. L. ET ANT. O. O.
PROFESSORIS ORDINARII,
ET
AMPLISSIMI SENATUS ACADEMICI CONSENSU,
NEC NON
NOBILISSIMAE FACULTATIS JURIDICAE DECRETO,
PRO GRADU DOCTORATUS,
SUMMISQUE IN JURE ROMANO ET HODIERNO
HONORIBUS AC PRIVILEGIIS
IN ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA,
RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS,
PUBLICO ET SOLEMNI EXAMINI SUBMITTIT
ISAÄCUS DA COSTA,
AMSTELAEDAMENSIS.
A. D. VII Decembris MDCCCXVIII. Horâ XI—XII.
IN AUDITORIO MAJORI.

LUGDUNI BATAVORUM,
APUD VIDUAM M. CYFVEER, J. FILI.
MDCCCXVIII.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK 'S GRAVENHAGE

Afb. 38. Titelpagina van Isaäcus da Costa, *Observata quaedam de condictionibus*.

De eerste leerling van Bilderdijk die aan de Leidse universiteit promoveerde, was Isaac da Costa. Op maandag 7 december 1818 verdedigde hij zijn juridische dissertatie *Observata*

[106] Hier wordt gedoeld op prins Willem I (1533-1584) en prins Maurits (1567-1625).
[107] Willem Bilderdijk, "Aan Zijne Koninklijke Hoogheid, den Prinse van Oranje", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, 14; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel IX, 243.

quaedam de condictionibus[108]. In de achtste these bij zijn dissertatie stelt Da Costa: "Quod ajunt summam majestatem penes populum esse, illud tamquam juris publici principium admitti posse non videtur"[109], waaruit duidelijk wordt dat de staatkundige ideeën van Bilderdijk bij Da Costa weerklank vonden. Dat er van Bilderdijk een sterke stimulans op Da Costa uitging om hem in zijn opvattingen en in zijn strijd tegen de eeuwgeest na te volgen, blijkt uit het gedicht "Den Heere Izaäk da Costa", dat Bilderdijk ter gelegenheid van Da Costa's promotie vervaardigde en dat achterin de dissertatie is afgedrukt[110]. In dit dichtwerk spoort de meester zijn leerling aan om moedig voort te gaan in zijn voetsporen. Bilderdijk is ervan overtuigd dat Da Costa de juiste eigenschappen heeft om "'t verderf der eeuw" te bestrijden:

> Ga, toon u dus: betreed die baan
> Die ge u vervaardigt in te slaan,
> (Ze is heilig, God verpand; ze is U, ze is onzer waardig)
> Met d'onverschrokken heldenmoed
> Van 't Dichterlijk, van 't bruischend bloed,
> Dat de edelste afkomst schonk, tot d'eedlen Godstrijd vaardig.
> Sta pal voor de onschuld; red; herstel!
> Vervolg, bestrij de ontbonden Hel
> Die aangrimt, wie voor God de wapens aan durft gorden!
> (…)
> Da Costa, 'k zie, uw bloed ontsteekt;
> Uw oog, geheel uw houding spreekt:
> Gij zult dit: gij mijne asch, gij 's Hemels gift niet honen.

Op donderdag 27 mei 1819[111] promoveerde Willem van Hogendorp[112]. In de voorrede van

---

[108] Isaäcus da Costa, *Specimen academicum inaugurale juridicum, exhibens Observata quaedam de condictionibus*, Lugduni Batavorum MDCCCXVIII (*Observata quaedam de condictionibus*; vertaling: *Zekere beschouwingen over afspraken*).

[109] Vertaling: Het kan niet als toelaatbaar worden beschouwd dat het hoogste gezag in handen van het volk is, alsof dat in principe een staatsrecht is.

[110] Geen paginanummer. Zie ook: Willem Bilderdijk, "Den Heere Izaäk da Costa, by zijne bevordering tot doctor in de rechten", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel III, Rotterdam 1823, 43-48; Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XI, Haarlem 1858, 203-206.

[111] De tweede promovendus was Nicolaas Carbasius. Hij verdedigde op vrijdag 5 februari 1819 zijn juridische dissertatie *Specimen academicum inaugurale, exhibens Disquisitionem de institutis juris publici et privati inter Batavos*, Leydae MDCCCIX (vertaling: *Onderzoek naar de instellingen van het staatsrecht en het burgerlijk recht onder de Bataven*). Deze dissertatie vertoont geen uitgesproken bilderdijkiaans karakter. Nicolaas Carbasius (1795-1834) was een telg uit een voornaam Hoorns geslacht. Naast zijn studie rechtsgeleerdheid te Leiden verdiepte hij zich onder meer in de vaderlandse geschiedenis. Vanuit deze interesse nam hij deel aan het privatissimum van Bilderdijk, wiens benadering van de geschiedenis hem aansprak. Na zijn promotie vestigde Carbasius zich als advocaat te 's-Gravenhage. Op 22 maart 1834, kort na zijn benoeming tot rechter bij de rechtbank te Den Haag, overleed Carbasius aan een ernstige ziekte. Zie: Is. da Costa, *De mensch en de dichter*, 330; *Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Gehouden den 19 van Zomermaand 1834*, s.l. s.a., 51-54; […..], "Levensschetsen", "Mr. N. Carbasius", in: *'s-Gravenhaagsche Stads Almanak voor het Jaar 1837. Met vergunning van Hun Ed. Achtb. de Heeren Burgemeester en Wethouders*, 's-Gravenhage 1837, 21*-23*.

[112] Willem van Hogendorp (1795-1838), de oudste zoon van Gijsbert Karel van Hogendorp, werd na zijn promotie benoemd tot referendaris bij de Raad van State en tot secretaris van een commissie die verslag moest uitbrengen over de toestand van het armenwezen. In 1825 werd hij benoemd tot eerste secretaris van een commissie die met uitgebreide volmacht naar Nederlands-Indië vertrok. In deze functie heeft Willem van Hogendorp invloed gehad op de ontwikkeling van de koloniën (zie: H. graaf van Hogendorp, *Willem van Hogendorp in Nederlandsch-Indië 1825-1830, naar onuitgegeven bronnen bewerkt*, 's-Gravenhage 1913). Nadat hij met dysenterie besmet was geraakt, keerde hij naar Nederland terug. Kort na zijn installatie tot lid van de Raad van State in de zomer van 1838 overleed Willem van Hogendorp.

zijn dissertatie *De Gulielmo III*[113] schrijft hij dat hij niet weet, hoezeer zijn geest door Bilderdijk wordt bewogen[114]. Bilderdijk had in zijn colleges betoogd dat hij koning-stadhouder Willem III als een oprecht christen beschouwde bij wie het geloof in de Voorzienigheid steeds van invloed op zijn gedrag is geweest[115]. Geïnspireerd door Bilderdijk, voor wie deze bevrijder van Europa "eindloos meer dan Staatsman, Vorst of Krijger"[116] was, schreef Willem van Hogendorp zijn dissertatie.

Afb. 39. Willem van Hogendorp.

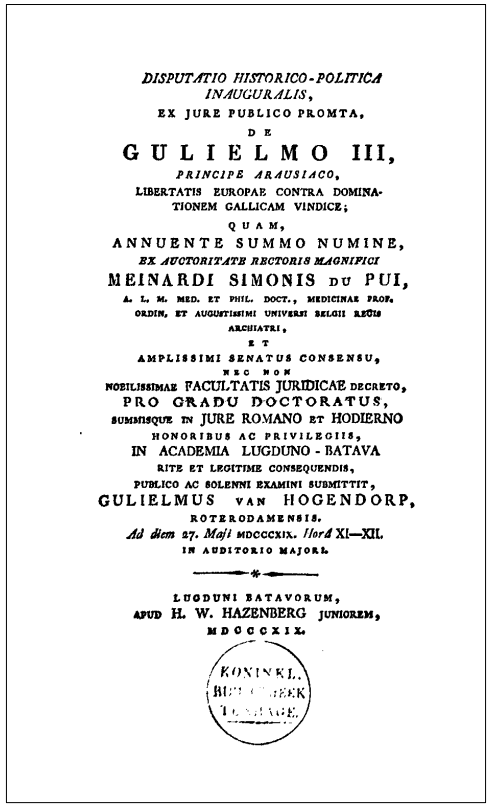

DISPUTATIO HISTORICO-POLITICA
INAUGURALIS,
EX JURE PUBLICO PROMTA,
DE
GULIELMO III,
PRINCIPE ARAUSIACO,
LIBERTATIS EUROPAE CONTRA DOMINATIONEM GALLICAM VINDICE;
QUAM,
ANNUENTE SUMMO NUMINE,
EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI
MEINARDI SIMONIS DU PUI,
A. L. M. MED. ET PHIL. DOCT., MEDICINAE PROF. ORDIN. ET AUGUSTISSIMI UNIVERSI BELGII REGIS ARCHIATRI,
ET
AMPLISSIMI SENATUS CONSENSU,
NEC NON
NOBILISSIMAE FACULTATIS JURIDICAE DECRETO,
PRO GRADU DOCTORATUS,
SUMMISQUE IN JURE ROMANO ET HODIERNO HONORIBUS AC PRIVILEGIIS,
IN ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA
RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS,
PUBLICO AC SOLENNI EXAMINI SUBMITTIT,
GULIELMUS VAN HOGENDORP,
ROTERODAMENSIS.
Ad diem 27. *Maji* MDCCCXIX. *Horâ* XI—XII.
IN AUDITORIO MAJORI.

LUGDUNI BATAVORUM,
APUD H. W. HAZENBERG JUNIOREM,
MDCCCXIX.

KONINKL. BIBLIOTHEEK

Afb. 40. Titelpagina van Gulielmus van Hogendorp, *De Gulielmus III*.

[113] Gulielmus van Hogendorp, *Disputatio historico-politica inauguralis, ex jure publico promta, de Gulielmo III, Principe Arausiaco, libertatis Europae contra dominationem Gallicam vindice*, Lugduni Batavorum MDCCCXIX (*De Gulielmo III*). Vertaling: *Over Willem III, prins van Oranje, de redder van de Europese vrijheid tegenover de Franse alleenheerschappij*. Stadhouder-koning Willem III (1650-1702) was de grote tegenstander van de Franse koning Lodewijk XIV (1638-1715) die Frankrijk gevreesd maakte door zijn veroveringsoorlogen in de Nederlanden en Duitsland. Willem III zag het als zijn levenstaak om de heerszuchtige plannen van de Franse vorst te verijdelen. Tot de verdediging van de vrijheid van Europa op staatkundig en godsdienstig gebied achtte hij zich door God geroepen. Zie: A.G.H. Bachrach (red.), *Willem III. De stadhouder-koning en zijn tijd*, Amsterdam 1988.

[114] "*Bilderdykii* vero cum nomen profero, nescio quemadmodum mihi animus commoveatur!", in: Gulielmus van Hogendorp, *De Gulielmo III*, ongepagineerd.

[115] Zie: W. Bilderdyk, *Geschiedenis des Vaderlands*, deel X, Willem III, Amsterdam 1836, 204.

[116] Willem Bilderdijk, "Prins Willem de Derde", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel I, 144-145; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel IX, 248.

Ter gelegenheid van de promotie van zijn leerling vereerde Bilderdijk hem met het gedicht "Aan Jonkheer W. van Hogendorp"[117], waarin hij hem aanmoedigt om naar het voorbeeld van zijn vaderen de "Wreker van het recht, de schrik der dwinglandy" te zijn, en de "Staatsverraderen" te ontmaskeren[118]. Ook Da Costa verraste zijn vriend met een gelegenheidsvers, waarin hij hem ziet als toekomstig strijder tegen onrecht en geweld[119].

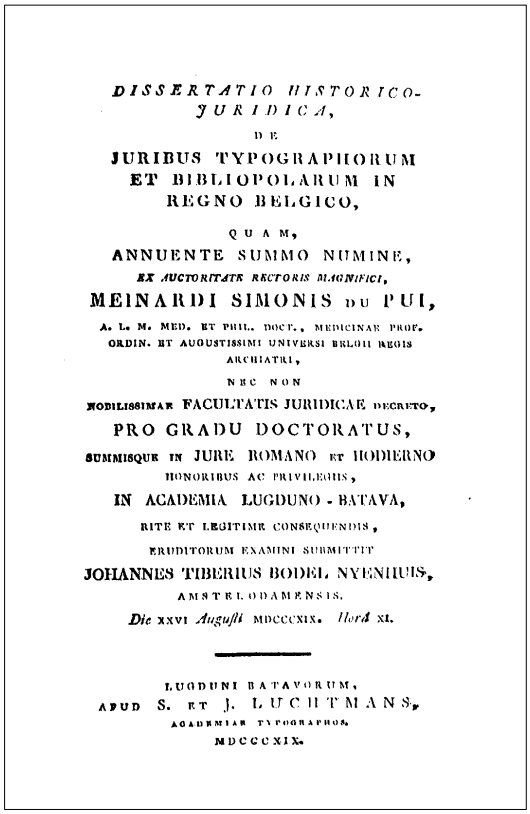

DISSERTATIO HISTORICO-JURIDICA,

DE

JURIBUS TYPOGRAPHORUM ET BIBLIOPOLARUM IN REGNO BELGICO,

QUAM,

ANNUENTE SUMMO NUMINE,

EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI,

MEINARDI SIMONIS DU PUI,

A. L. M. MED. ET PHIL. DOCT., MEDICINAE PROF. ORDIN. ET AUGUSTISSIMI UNIVERSI BELGII REGIS ARCHIATRI,

NEC NON

NOBILISSIMAE FACULTATIS JURIDICAE DECRETO,

PRO GRADU DOCTORATUS,

SUMMISQUE IN JURE ROMANO ET HODIERNO HONORIBUS AC PRIVILEGIIS,

IN ACADEMIA LUGDUNO - BATAVA,

RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS,

ERUDITORUM EXAMINI SUBMITTIT

JOHANNES TIBERIUS BODEL NYENHUIS,

AMSTELODAMENSIS.

Die XXVI *Augusti* MDCCCXIX. *Horâ* XI.

LUGDUNI BATAVORUM,

APUD S. ET J. LUCHTMANS,

ACADEMIAE TYPOGRAPHOS.

MDCCCXIX.

Afb. 41. Titelpagina van Johannes Tiberius Bodel Nyenhuis, *De juribus typographorum et bibliopolarum in Regno Belgico*.

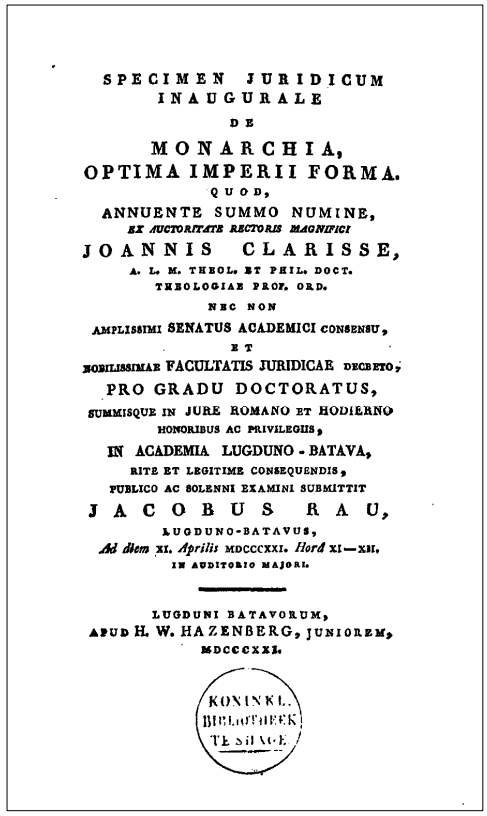

SPECIMEN JURIDICUM INAUGURALE

DE

MONARCHIA, OPTIMA IMPERII FORMA.

QUOD,

ANNUENTE SUMMO NUMINE,

EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI

JOANNIS CLARISSE,

A. L. M. THEOL. ET PHIL. DOCT.

THEOLOGIAE PROF. ORD.

NEC NON

AMPLISSIMI SENATUS ACADEMICI CONSENSU,

ET

NOBILISSIMAE FACULTATIS JURIDICAE DECRETO,

PRO GRADU DOCTORATUS,

SUMMISQUE IN JURE ROMANO ET HODIERNO HONORIBUS AC PRIVILEGIIS,

IN ACADEMIA LUGDUNO - BATAVA,

RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS,

PUBLICO AC SOLENNI EXAMINI SUBMITTIT

JACOBUS RAU,

LUGDUNO-BATAVUS,

Ad diem XI. *Aprilis* MDCCCXXI. *Horâ* XI—XII.

IN AUDITORIO MAJORI.

LUGDUNI BATAVORUM,

APUD H. W. HAZENBERG, JUNIOREM,

MDCCCXXI.

KONINKL. BIBLIOTHEEK TE S'HAGE

Afb. 42. Titelpagina van Jacobus Rau, *De monarchia, optima imperii forma*.

[117] Het gedicht is achterin de dissertatie afgedrukt (ongepagineerd); ook als: "Aan Jonkheer Willem van Hogendorp, op zijne Strijdrede over Prins Willem den Derde", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, 161-163; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XI, 211-212.

[118] Willem van Hogendorp was verheugd over het gedicht van Bilderdijk. Aan Da Costa schreef hij hierover: "het vers is anti aristocratisch, anti Loevesteinsch, enfin tegen alles waar myne dissertatie tegen is, en zoude er by al myn verlangen om een vers van Bilderdyk daar achter te mogen plaatsen, uitnemend by komen. Maar hy vindt het wat forsch en raadde het my af". Willem van Hogendorp aan Isaac da Costa, 20 april 1819, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-5.

[119] I. da Costa, "Aan Jonkheer W. van Hogendorp, bij zijne bevordering tot doctor in de rechten", in: Gulielmus van Hogendorp, *De Gulielmo III*, ongepagineerd. Het gedicht verscheen ook als "Aan Jonkheer M^r^. W. van Hogendorp", in: Isaac da Costa, *Poëzy*, deel II, 101-106, en als "Aan Jhr. Willem van Hogendorp, by zijne bevordering tot doctor in de rechten", in: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 86.

Op donderdag 26 augustus 1819 promoveerde Johannes Tiberius Bodel Nyenhuis[120]. In verband met zijn toekomstige loopbaan als boekdrukker en uitgever schreef hij de historisch-juridische dissertatie *De juribus typographorum et bibliopolarum in Regno Belgico*[121]. In de "Praemonenda" (Voorrede) wordt Bilderdijk door zijn leerling uitgebreid geprezen (xiii).

De promoties van Da Costa, Carbasius, Willem van Hogendorp en Bodel Nyenhuis verliepen in alle rust. Dit was niet het geval met de promotie van Jacob Rau[122], die plaatsvond op woensdag 11 april 1821. Rau promoveerde op een dissertatie waarvan alleen al de titel een aanwijzing is van Bilderdijks invloed op de auteur: *De monarchia, optima imperii forma*[123]. Ook in een eerste reeks stellingen die als samenvatting van zijn betoog dient, laat Rau zien dat hij een leerling van Bilderdijk is. In de zesde these brengt Rau een kerngedachte van Bilderdijk onder woorden: "Imperio patrio simillimum est Monarchicum, eoque perfectius, quo magis hoc illud imitetur atque exhibeat"[124]. Matthijs Siegenbeek (1774-1854), hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde en in de welsprekendheid te Leiden, waarschuwde tijdens deze promotie de aanwezigen openlijk voor de in zijn ogen negatieve invloed van Bilderdijk op die "doctores imberbes"[125].

Da Costa promoveerde op donderdag 21 juni 1821 voor de tweede maal. Hij deed zich bij deze literaire promotie duidelijk als volgeling van Bilderdijk kennen. Aan het einde van de tweede verhandeling ("De Voluntate")[126] van zijn dissertatie *Positiones quaedam ad philosophiam theoreticam pertinentes*[127] doet hij – overigens zonder enig verband met het voorgaande – geheel in de geest van Bilderdijk een politieke uitspraak, die gericht is tegen het idee van de volkssoevereiniteit: "Nonne quoque in jure publico fictio illa, qua (…) summum imperium in imperantem per pactum collatum dicitur, stultissimae et perniciosissimae opinioni, summam majestatem apud populum esse, locum dedit?"[128]. Van de stellingen, gevoegd bij de dis-

---

[120] Johannes Tiberius Bodel Nyenhuis (1797-1872) volgde gedurende zijn studie sinds 1817 ook de colleges van Bilderdijk. Na zijn promotie kwam Bodel Nyenhuis in de drukkers- en uitgeversfirma van zijn grootvader Johannes Luchtmans (1726-1809), die hij vele jaren mede heeft bestuurd. In 1852 droeg hij zijn zaken over aan Everard Jan Brill (1812-1871) en wijdde hij zich geheel aan zijn wetenschappelijke arbeid. Hij maakte registers op allerlei door anderen geschreven werken en schreef bijdragen over uiteenlopende onderwerpen voor verschillende tijdschriften. Van 1839 tot 1861 was Bodel Nyenhuis secretaris van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

[121] Johannes Tiberius Bodel Nyenhuis, *Dissertatio historico-juridica, de juribus typographorum et bibliopolarum in Regno Belgico*, Lugduni Batavorum MDCCCXIX (*De juribus typographorum et bibliopolarum in Regno Belgico*; vertaling: *Over de rechten van de boekdrukkers en de boekverkopers in het Koninkrijk der Nederlanden*). In drie hoofdstukken behandelt de auteur achtereenvolgens het kopierecht, de vrijheid van drukpers en de boekverkopersgilden.

[122] Jacob Rau, heer van Gameren (1799-1876) werd op 8 november 1815 op 16-jarige leeftijd te Leiden ingeschreven als student in de letteren en de rechten (zie: *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV accedunt Nomina Curatorum et Professorum per eadem Secula*, Hagae Comitum MDCCCLXXV, 1241 (*Album Studiosorum*)). Later was Rau president van het Provinciaal Gerechtshof van Gelderland en dijkgraaf van Over-Betuwe. Zie: *Nederland's Patriciaat*, A° 1917, 8e jg., 's-Gravenhage 1917, 363.

[123] Jacobus Rau, *Specimen juridicum inaugurale de monarchia, optima imperii forma*, Lugduni Batavorum MDCCCXXI (*De monarchia, optima imperii forma*; vertaling: *Over de monarchie, de beste regeringsvorm*).

[124] Vertaling: "Aan een vaderlijke regeringsvorm beantwoordt het meeste de monarchie, die des te volmaakter is naarmate zij [de monarchie] die vorm meer navolgt en verwezenlijkt".

[125] Vertaling: baardeloze doctors. Dirk van Hogendorp aan Isaac da Costa, 23 juli 1821, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-3.

[126] Vertaling: "Over de wil".

[127] Isaäcus da Costa, *Specimen academicum inaugurale, exhibens positiones quasdam ad philosophiam theoreticam pertinentes*, Lugduni Batavorum MDCCCXXI (*Positiones quaedam ad philosophiam theoreticam pertinentes*; vertaling: *Enkele stellingnames met betrekking tot de theoretische wijsbegeerte*).

[128] *Ibidem*, 15. De vertaling luidt: "Heeft ook de in het staatsrecht geponeerde fictie, dat (…) de hoogste macht in de staat op een verdrag berust, niet de dwaaste en verderfelijkste mening in het leven geroepen, namelijk dat het hoogste gezag bij het volk berust?". Cf. H.G. Hubbeling, "De literaire dissertatie van Isaac da Costa", in: *Docu-*

sertatie, geven VII tot en met X uiting aan denkbeelden in de geest van Bilderdijk en doen met de bovenstaande politieke uitspraak reeds denken aan de inhoud van Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*:

VII. Perniciei multo plus quam commodi generi humano attulit praeli inventio.
VIII. Etiam historia bene intellecta docet nos Summum Imperium nonnisi ab institutione Divina directa deduci posse.
IX. Hinc Summo Imperanti non licet Imperium absolutum, in quo ab initio constitutus fuit, sive sponte, sive postulante populo, arctioribus limitibus circumscribere.
X. Historia igitur nostrorum temporum, quibus praecipue, tam vi et armis, quam consiliis et scriptis, hoc majestatis regiae principium oppugnare conantur, spectaculum exhibet manifesti belli contra Deum[129].

Het waren deze stellingen die door de hoogleraar Hendrik Willem Tydeman "gevaarlijk"[130] werden genoemd. Zowel Tydeman alsook zijn collega Siegenbeek opponeerden heftig, waarbij Tydeman vooral tegen stelling VIII heeft geopponeerd[131]. Dat de reacties op de bilderdijkiaanse uitingen fel waren, blijkt uit de brief die Da Costa ruim twee weken na zijn promotie aan Willem van Hogendorp schreef: "Men schreeuwt, men raast, men ridiculiseert ons, als naar gewoonte onder de Heeren Verlichters"[132]. Berustend, maar ook strijdbaar vervolgt Da Costa: "Doch wat raakt mij dit alles. (…) Oosterling, Edelman, Dichter, en kwekeling van Bilderdijk is het mijn bestemming voor de goede zaak in mijne kring en naar mijn vermogen te werken"[133]. Deze mededelingen zullen Willem van Hogendorp niet verbaasd hebben, aangezien hij zich al op 2 juli 1821, na het lezen van Da Costa's dissertatie, verwonderd afvroeg: "Hoe heeft men U toch de plaatsing uwer drie laatste theses toegelaten?"[134].

Op dezelfde dag als Da Costa, direct na diens promotie, verdedigde Isaac Vosmaer[135] zijn historisch-juridische dissertatie, getiteld: *De decimis et jure decimandi*[136]. Twee van de stellingen die Vosmaer bij zijn dissertatie heeft gevoegd, trekken de aandacht. In these XI

---

mentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw, nr. 17, Amsterdam 1983, 13-25, 15; Jaap Meijer, *Isaac da Costa's weg naar het christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der joodsche problematiek in Nederland*, Amsterdam 1946, 96-97 (*Da Costa's weg*). Hubbeling corrigeert Meijer die ten onrechte beweert dat Da Costa's literaire dissertatie op zich geen enkel thema bevat, dat de invloed van Bilderdijk verraadt.

[129] Isaäcus da Costa, *Positiones quasdam ad philosophiam theoreticam pertinentes*, ongepagineerd. De vertaling van de stellingen luidt: VII. De uitvinding van de drukpers heeft aan het menselijk geslacht veel meer verderf dan voordeel aangebracht. VIII. Ook de welbegrepen geschiedenis leert ons dat de hoge overheid niet anders dan uit een onmiddellijke goddelijke instelling kan worden afgeleid. IX. Daarom is het de vorst niet geoorloofd zijn absolute macht, waarin hij eerst werd geplaatst, of uit zichzelf, of door het eisende volk, door nauwere grenzen te bepalen. X. De geschiedenis van onze tijd, waarin men vooral, zowel door geweld en wapenen, als door beraadslagingen en geschrift, dit beginsel van de koninklijke majesteit probeert te bestrijden, vertoont de aanblik van een klaarblijkelijke oorlog tegen God.

[130] Isaac da Costa aan Willem van Hogendorp, 6 juli 1821. Geciteerd bij Jaap Meijer, *Da Costa's weg*, 165.

[131] *Ibidem*.

[132] *Ibidem*.

[133] *Ibidem*.

[134] Willem van Hogendorp aan Isaac da Costa, 2 juli 1821, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-63.

[135] Isaac Vosmaer (1796-1846) was een zoon van Willem Carel Vosmaer (1749-1818), president van het Hoogerechtshof van Financiën en Zeezaken te Den Haag. Hij werd op 24 oktober 1814 te Leiden ingeschreven als student Jura. Na zijn promotie werd Isaac Vosmaer advocaat te Den Haag. De promotie van Vosmaer vond plaats van elf uur tot twaalf uur 's morgens, direct na de promotie van Da Costa, die duurde van tien uur tot elf uur (zie de titelpagina's van beide dissertaties). Zie: *Nederland's Patriciaat*, 1944, 30e jg., 's-Gravenhage 1944, 369; *Album Studiosorum*, 1233.

[136] Isaäcus Vosmaer, *Disputatio politico-juridica inauguralis, de decimis et jure decimandi*, Lugduni Batavorum MDCCCXXI (*De decimis et jure decimandi*; vertaling : *Over de tienden en het recht van het heffen van de tienden*).

stelt hij dat Jacob Rau op voortreffelijke wijze heeft betoogd dat de monarchie de beste staatsvorm is: "Egregie Cons. Rau contendit Monarchiam optimam esse imperii formam"[137]. Opvallend is ook these XX waarin Vosmaer zich achter Schotsman en diens *Eere-zuil* schaart en waarmee hij laat zien dat ook hij een leerling van Bilderdijk is: "Praeclare Venerand. Schotsman Synodi Dordracenae praestantiam tuitus est"[138]. Tijdens het opponeren bij de promotie van Vosmaer viel Siegenbeek niet alleen de promovendus aan, maar refereerde hij er ook nog aan – waarschijnlijk naar aanleiding van these XI – hoe onlangs "een drijverig baardeloos doctor"[139] hem had willen leren wat aan een vorst geoorloofd is.

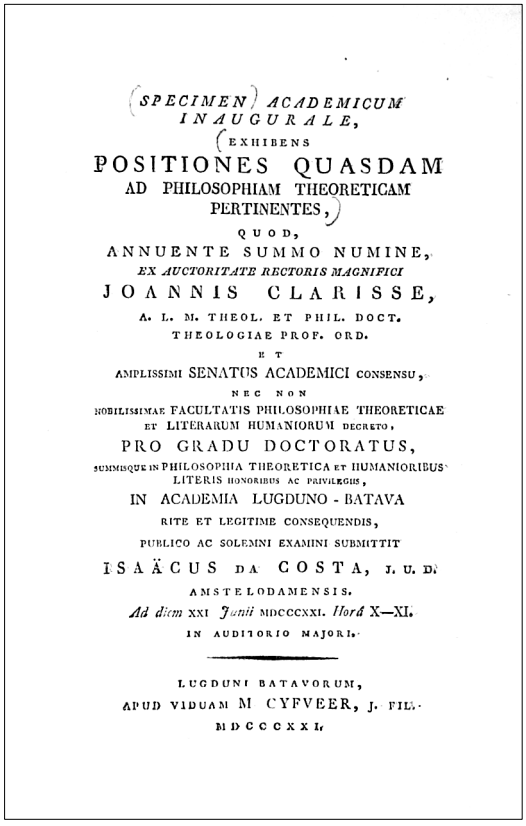
SPECIMEN ACADEMICUM INAUGURALE,
EXHIBENS
POSITIONES QUASDAM
AD PHILOSOPHIAM THEORETICAM
PERTINENTES,
QUOD,
ANNUENTE SUMMO NUMINE,
EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI
JOANNIS CLARISSE,
A. L. M. THEOL. ET PHIL. DOCT.
THEOLOGIAE PROF. ORD.
ET
AMPLISSIMI SENATUS ACADEMICI CONSENSU,
NEC NON
NOBILISSIMAE FACULTATIS PHILOSOPHIAE THEORETICAE
ET LITERARUM HUMANIORUM DECRETO,
PRO GRADU DOCTORATUS,
SUMMISQUE IN PHILOSOPHIA THEORETICA ET HUMANIORIBUS
LITERIS HONORIBUS AC PRIVILEGIIS,
IN ACADEMIA LUGDUNO - BATAVA
RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS,
PUBLICO AC SOLEMNI EXAMINI SUBMITTIT
ISAÄCUS DA COSTA, J. U. D.
AMSTELODAMENSIS.
Ad diem XXI *Junii* MDCCCXXI. *Horâ* X—XI.
IN AUDITORIO MAJORI.

LUGDUNI BATAVORUM,
APUD VIDUAM M CYFVEER, J. FIL.
MDCCCXXI.

Afb. 43. Titelpagina van Isaäcus da Costa, *Positiones quaedam ad philosophiam theoreticam pertinentes*.

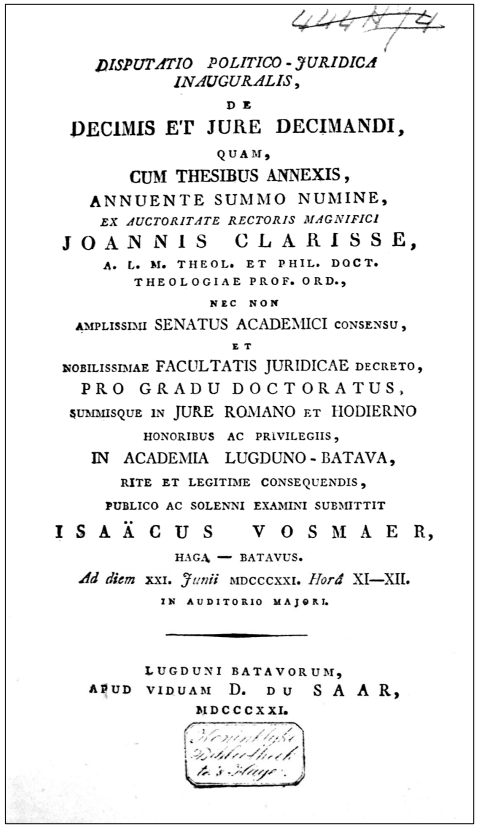
DISPUTATIO POLITICO - JURIDICA
INAUGURALIS,
DE
DECIMIS ET JURE DECIMANDI,
QUAM,
CUM THESIBUS ANNEXIS,
ANNUENTE SUMMO NUMINE,
EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI
JOANNIS CLARISSE,
A. L. M. THEOL. ET PHIL. DOCT.
THEOLOGIAE PROF. ORD.,
NEC NON
AMPLISSIMI SENATUS ACADEMICI CONSENSU,
ET
NOBILISSIMAE FACULTATIS JURIDICAE DECRETO,
PRO GRADU DOCTORATUS,
SUMMISQUE IN JURE ROMANO ET HODIERNO
HONORIBUS AC PRIVILEGIIS,
IN ACADEMIA LUGDUNO - BATAVA,
RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS,
PUBLICO AC SOLENNI EXAMINI SUBMITTIT
ISAÄCUS VOSMAER,
HAGA — BATAVUS.
Ad diem XXI. *Junii* MDCCCXXI. *Horâ* XI—XII.
IN AUDITORIO MAJORI.

LUGDUNI BATAVORUM,
APUD VIDUAM D. DU SAAR,
MDCCCXXI.

Afb. 44. Titelpagina van Isaäcus Vosmaer, *De decimis et jure decimandi*.

[137] *Ibidem*, 206.
[138] Vertaling: "De eerbiedwaardige Schotsman heeft de voortreffelijkheid van de Synode van Dordrecht uitstekend verdedigd". *Ibidem*, 208. De paginering springt van 206 naar 208.
[139] Dirk van Hogendorp aan Isaac da Costa, 23 juli 1821, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-3. Met "een drijverig baardeloos doctor" wordt Jacob Rau bedoeld, die op 11 april 1821 promoveerde. Dirk van Hogendorp (1797-1845) was een jongere broer van Willem van Hogendorp. Na zijn promotie (26 januari 1822) sloot hij zichzelf voor ieder justitieel ambt uit doordat hij, conform zijn trouw aan Bilderdijks anticonstitutionele opvattingen, weigerde een eed op de grondwet af te leggen. Toen hij hiertoe wel bereid was, werd hij in 1830 substituutofficier bij de arrondissementsrechtbank te Amsterdam. In 1842 was hij één van De Zeven Haagse Heren die bij de Hervormde Synode een bezwaarschrift indienden (zie noot 70 van dit hoofdstuk).

Een week later, op donderdag 28 juni 1821, promoveerde Hendrik Amersfoordt[140]. Tijdens het opponeren tegen Amersfoordts literaire dissertatie *Demosthenis Orationem*[141] is het volgens Dirk van Hogendorp "woedend toegegaan in Leyden"[142].

Onder andere these XIII bij de dissertatie van Amersfoordt laat zien dat Bilderdijks leerlingen de meester niet altijd volgden in zijn interpretatie van de vaderlandse geschiedenis[143]. Amersfoordt stelt: "Gulielmus II. Princeps Arausionensis, Amstelodamum oppugnans, merito a gravissimis historicis reprehensus est"[144]. Da Costa spreekt in dit verband van een zelfstandigheid bij sommige leerlingen, "die ook tegenover den geliefden Leermeester wel eens de proef doorstond"[145]. Ook Hendrik Willem Tydeman kende leerlingen van Bilderdijk, die tijdens hun omgang en bij zijn colleges vast bleven houden aan hun eigen mening[146]. Ook aarzelden de leerlingen niet om bij promoties tegen elkaar te opponeren[147], waartoe zij destijds gerechtigd waren.

---

[140] Hendrik Amersfoordt (1796-1843) studeerde theologie en letteren te Leiden. In 1818 werd hij benoemd tot rector van de Latijnse school te Sneek. Na zijn promotie hield Amersfoordt zich intensief bezig met de Friese geschiedenis. Samen met Hans Willem Cornelis Anne Visser verzorgde hij de uitgave van het *Archief voor Vaderlandsche en inzonderheid Friesche Geschiedenis, Oudheid- en Taalkunde* (drie delen, Leeuwarden 1824-1828). In 1827 was Amersfoordt één van de oprichters van het Provinciaal Friesch Genootschap tot beoefening van Friesche geschied-, oudheid- en taalkunde, waarvan hij achtereenvolgens penningmeester, secretaris en voorzitter was. Na het overlijden van H.W.C.A. Visser in 1826 werd Amersfoordt benoemd tot diens opvolger als schoolopziener over het achtste district in Friesland. In 1827 werd Amersfoordt secretaris van de Provinciale Commissie van Onderwijs. Op 8 mei 1843 overleed Hendrik Amersfoordt aan de gevolgen van een "zenuwberoerte". Zie: U.A. Evertsz., *Woord ter herinnering aan H. Amersfoordt, medeoprigter en lid van het Provinciaal Friesch Genootschap, ter beoefening der Friesche Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, uitgesproken bij de opening der 45ste Vergadering van dat Genootschap*, Workum 1843. Zie voor de "zenuwberoerte" bladzijde 26.

[141] Henricus Amersfoordt, *Specimen literarium inaugurale, exhibens Demosthenis Orationem de Symmoriis variis lectionibus et annotatione perpetua instructam, sive Disputationis de Atheniensium Symmoriis*, I, Lugduni Batavorum MDCCCXXI (*Demosthenis Orationem de Symmoriis variis lectionibus et annotatione perpetua instructam, sive Disputationis de Atheniensium Symmoriis*; vertaling: *Over de verschillende lezingen van Demosthenes' Rede over de Symmoriën en voorzien van een doorlopende annotatie of Van de Verhandeling over de Atheense Symmoriën*) (*Demosthenis Orationem*). De Symmoriën waren in het oude Athene de twintig afdelingen van de tien phylen (districten) die voor een bepaalde liturgie waren aangewezen. Een tweede deel van zijn dissertatie, dat vooral aan een beschouwing van de inrichting van de Symmoriën gewijd zou zijn, heeft Amersfoordt nooit geschreven.

[142] Dirk van Hogendorp aan Isaac da Costa, 23 juli 1821, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-3.

[143] Een voorbeeld hiervan is ook these XII, waaruit blijkt dat Amersfoordt de visie van zijn leermeester op de veroordeling en executie van Johan van Oldenbarnevelt niet deelde: "Immerito de Barneveldio sententiam dixit Vir, doctus in primis, idemque summus poeta: *Hy viel, en liet zijn hoofd strafschuldig op 't schavot*" (vertaling: "De geleerdste man, die tevens de beste dichter is, heeft over Barneveld onverdiend de volzin uitgesproken: (...)"). Henricus Amersfoordt, *Demosthenis Orationem*, geen paginanummer; Willem Bilderdijk, "Oldenbarneveld", in: Willem Bilderdijk, *Mengelingen*, vier delen, 2e dr., 's-Gravenhage 1828, deel III, 94; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel VIII, Haarlem 1858, 401.

[144] Vertaling: "Willem II, prins van Oranje, is vanwege zijn belegering van Amsterdam door de meest gezaghebbende historici terecht berispt". Met Willem II wordt bedoeld: Willem II (1626-1650), prins van Oranje, graaf van Nassau, Vianden, Buren, Leerdam en Meurs, die van 1647 tot 1650 stadhouder was van de Noord-Nederlandse gewesten (behalve Friesland).

[145] Is. da Costa, *De mensch en de dichter*, 328.

[146] H.W.T.(ydeman), "Voorrede", in: W. Bilderdyk, *Geschiedenis des Vaderlands*, deel I, Van de wording des lands af, tot het begin der grafelyke regering, Amsterdam 1832, i-xxiv, xiv.

[147] Dirk van Hogendorp schreef naar aanleiding van de promotie van Hendrik Amersfoordt aan Isaac da Costa die deze promotie niet had bijgewoond: "Wy hadden het over Willem II, ik heb een halfuurtje geopponeerd, en ik geloof dat ik hem vry in het naauw had, toen men my met geweld het woord heeft afgenomen, zoo dat ik Siegenbeek nog niet heb kunnen antwoorden over zyne doctores imberbes, ik heb voor het oogenblik moeten cedeeren en niet weer kunnen beginnen daar de defensie haast uit was". Dirk van Hogendorp aan Isaac da Costa, 23 juli 1821, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-3.

4. Toenemende onrust aan de Leidse universiteit

Ondertussen was een aantal Leidse hoogleraren verontrust geworden over de invloed van Bilderdijk op de studenten die zijn privatissimum bezochten[148]. In augustus 1821 schreef Dirk van Hogendorp aan Da Costa dat het gerucht de ronde deed dat Johan Melchior Kemper[149], hoogleraar in de rechten te Leiden, de curatoren van de juridische faculteit had verzocht er zorg voor te dragen, "dat Bilderdijk uit Leyden komt, ten einde de voortgang zijner principes te stuiten"[150]. Een tweede door Dirk van Hogendorp genoemd gerucht betreft het instellen van censuur aan de universiteit "om de theses stuks na te zien, en die niet overeenkomen met hunne gevoelens in het politieke te schrappen"[151]. In een poging Bilderdijks invloed een halt toe te roepen, opende Kemper op 19 september 1821 het nieuwe academische jaar met de oratie "De liberali disputatione"[152]. In deze "Lectio inauguralis anno 1821" verklaart Kemper voor zijn academisch gehoor dat de geest waarin sommige dissertaties sinds enige tijd gesteld zijn, hem bedroefd heeft; niet omdat er andere beginselen dan de zijne in voorgedragen worden, maar "omdat dezelve een' secte-geest ademden, die van de Akademische studiën geheel vreemd behoorde te zijn"[153]. Deze "secte-geest" komt volgens Kemper voornamelijk daarin tot uiting, "dat men, boven alle andere stoffen, de meest betwiste punten ter bearbeiding uitzocht, met gezag de gevoelens van de eene partij voordroeg, en alle anders denkenden voor verstoorders van Godsdienst en orde verklaarde" (155-156). Tot besluit van zijn lezing waarschuwt Kemper de Leidse studenten ervoor om nooit standpunten van anderen aan te nemen dan nadat zij de zaak van alle kanten hebben bekeken (156). Op 21 september 1821 hield Matthijs Siegenbeek een oratie, getiteld: "De laude Wagenarii"[154], een lofrede op de door Bilderdijk scherp bekritiseerde historieschrijver Jan Wagenaar[155].

---

[148] Bilderdijks tegenstanders spraken van een "onbevoegd en eigendunkelijk aangematigd leeraarschap in de Nederlandsche Geschiedenis". H.W.T.(ydeman), "Voorrede", in: W. Bilderdyk, *Geschiedenis des Vaderlands*, deel I, xiv.

[149] Johan Melchior Kemper (1776-1824) werd in 1799 hoogleraar in de rechten te Harderwijk en in 1809 te Leiden. In 1813 werkte hij samen met Gijsbert Karel van Hogendorp en was hij commissaris-generaal van het Algemeen Bestuur te Amsterdam. In 1815 ontwierp hij de rechterlijke organisatie voor België en in 1816 diende hij een ontwerp in van een Burgerlijk Wetboek. Sinds 1817 zette hij zich als lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal in voor een constitutionele regering. Zie: Johanna W.A. Naber, *Joan Melchior Kemper (1776-1824)*, Haarlem 1913.

[150] Dirk van Hogendorp aan Isaac da Costa, 14 augustus 1821 en 10 september 1821, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, respectievelijk H XVII-7 en H XVII-8.

[151] Dirk van Hogendorp aan Isaac da Costa, 14 augustus 1821, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-7. Dirk van Hogendorp vermoedt dat men het besluit tot een dergelijke censuur niet heeft durven nemen, maar "diergelyke praatjes expresselyk uitstrooit, om de studenten afteschrikken, zulke onderwerpen te kiezen". Het is volgens hem "zeker" dat van de hoogleraren Hendrik Willem Tydeman zich in die zin heeft uitgelaten. Dirk van Hogendorp aan Isaac da Costa, 10 september 1821, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-8.

[152] Vertaling: "Over de vrijheid van het disputeren". Hoewel Kemper ontkende dat er een instelling van censuur op de dissertaties op handen was, oordeelde hij het wel nodig de promovendi te leren hoe zij van hun vrijheid gebruik moesten maken; reden waarom hij zijn oratie de titel "De liberali disputatione" gaf. Zie: Dirk van Hogendorp aan Isaac da Costa, 22 september 1821, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-10.

[153] J.M. Kemper, *Verhandelingen, Redevoeringen en staatkundige Geschriften van Jhr. Joan Melchior Kemper*, verz. door J. de Bosch Kemper, drie delen, Amsterdam 1835-1836, deel III, Amsterdam 1836, 155.

[154] Vertaling: "Over de lof van Wagenaar".

[155] Jan Wagenaar (1709-1773) werd opgeleid voor de handel. Naast zijn werk als houthandelaar verrichtte hij ook geestelijke arbeid. Wagenaar is vooral bekend om zijn *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden* (eenentwintig delen, Amsterdam 1749-1759). Bilderdijk stond zeer kritisch tegenover Wagenaar. Naar zijn mening heeft Wagenaar de vaderlandse geschiedenis beschreven vanuit een staatsgezinde optiek, waarin de stadhouders dienaren waren en hun streven naar een meer onafhankelijke macht onwettig was. In 1789 heeft Bilderdijk zijn kritiek op de historicus Wagenaar verwoord in het hekeldicht "Wagenaar", dat H.W. Tydeman als motto voor Bilderdijks *Geschiedenis des Vaderlands* heeft geplaatst. Zie voor dit gedicht ook: Willem Bilderdijk, *Nalezingen*, twee delen, deel I, Amsterdam 1833, 34; Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 16. Zie: Leonhard Hendrik Maria Wessels, *"Verandering der tyden". Een historiografische*

Afb. 45. Jan Wagenaar.

Afb. 46. Matthijs Siegenbeek.

Een indruk van de gebeurtenissen in Leiden krijgen we vanuit de brieven die de gebroeders Van Hogendorp schreven aan Da Costa, die in die tijd in Amsterdam verbleef. Willem van Hogendorp schreef hem op 21 september 1821: "Kom toch in Leyden! Wonderlyke tydingen zult gy er vernemen. De krygsmachten zyn te velde en de campagne is geopend met oratien die den bozen geest onzer anti liberaliteit en anti humaniteit te lyf willen"[156]. Dirk van Hogendorp geeft in een brief die een dag later is gedateerd het volgende verslag van de oratie van Kemper: "Hy had altyd aan ons gedacht, alle dissertatiën had hy gelezen, alle waren mooi sommigen uitsteekend, maar eenige en voornamenlyk de theses losbandig en geschikt om tweedracht te strooien, daar tegen wilde hy ons waarschuwen"[157]. Geagiteerd luisterde Dirk van Hogendorp naar de oratie van Kemper: "Het bloed vloog naar het hoofd. (…) Ik stond in een hoek, om niet gemerkt te worden, doch hy vond my en by iedere uitval fixeerde hy my"[158]. Dirks conclusie luidt: "Wat kan Bilderdyk die Klub uitlagchen die Hemel en aarde tegen hem bewegen"[159].

---

studie over de Nederlandse geschiedschrijver en publicist Jan Wagenaar (1709-1773), 's-Gravenhage/Nijmegen 1996.

[156] Willem van Hogendorp aan Isaac da Costa, 21 september 1821, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-68.

[157] Dirk van Hogendorp aan Isaac da Costa, 22 september 1821, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-10.

[158] Ibidem. Hoewel hij Siegenbeeks oratie niet heeft bijgewoond, weet Dirk van Hogendorp te melden dat deze onder de studenten geen opgang maakte, maar verontwaardiging opriep en dat de "demagogische exclamatien" van de hoogleraar door een zwak applaus zijn gevolgd.

[159] Ibidem.

5. *De Gulielmi I.*: een geruchtmakende dissertatie

Op zaterdag 26 januari 1822 promoveerde er weer een leerling van Bilderdijk aan de Leidse universiteit: op deze dag verdedigde Dirk van Hogendorp zijn historisch-juridische dissertatie *De Gulielmi I.*[160], een verhandeling waarin de auteur zich opwerpt als verdediger van het recht dat Willem I van Oranje (1533-1584) had op het hoogste gezag in Holland.

Reeds in zijn voorwoord poneert Dirk van Hogendorp een aantal van zijn opvattingen: prins Maurits en prins Willem II waren uitstekende leiders; Van Oldenbarnevelt was schuldig en is niet onrechtmatig veroordeeld; de aanval op Amsterdam van Willem II is prijzenswaardig; de opzichzelf afschuwelijke moord op de gebroeders De Witt is te excuseren vanwege de omstandigheden en op grond van het feit dat zij uit antipathie ten aanzien van het huis van Oranje de belangen van het volk veronachtzaamd hebben (xvii).

In de "Introductio"wordt een beknopt overzicht gegeven van het bestuur van de Nederlanden vanaf Philips de Schone (1478-1506) tot Philips II (1528-1598). Verder acht de schrijver de opstand van de prins van Oranje tegen Philips II gerechtvaardigd, omdat hij die beschouwt als een opstand van een vrije vorst van Oranje tegen een koning wiens gelijke hij was, en niet als een opstand van een stadhouder tegen een boven hem gestelde soeverein. Volgens Dirk van Hogendorp is het volk onder leiding van de prins van Oranje conform de enige geoorloofde reden tegen Philips II in opstand gekomen, namelijk diens schending van de godsdienst- en gewetensvrijheid van de Nederlanders[161]. Door zijn optreden is de prins van Oranje in de visie van de promovendus – en dit heeft hij ook in de titel van zijn dissertatie tot uitdrukking gebracht – bij uitstek de beschermer van de vrijheid van godsdienst en van de vrijheid van geweten (12). Hierna geeft de schrijver een beschouwing over het absolute gezag van de prins, waarin hij onder meer stelt dat de Staten geen onafhankelijk lichaam vormden, omdat zij door de prins bijeengeroepen werden en niet zelfstandig besluiten konden nemen. Kortom: de Staten waren ondergeschikt en onderworpen en hadden hoegenaamd geen recht om het gezag van de prins in te perken (22).

Na de "Introductio" verdedigt Dirk van Hogendorp in vier hoofdstukken, die telkens een korte episode van de opstand in de periode 1572-1584 beslaan, het recht van Willem I op het hoogste gezag in Holland, — een soevereiniteit die volgens hem jure bij Willem I berustte, maar facto meermalen door de Staten van Holland werd uitgeoefend, omdat ze voortdurend uit heerszucht op dit recht van de prins van Oranje inbreuk maakten (181)[162]. In het vijfde hoofdstuk komt het recht van de erfgenamen van de prins op de soevereiniteit over Holland aan de orde. Ook dit recht hebben de Staten niet toegekend.

In de "Conclusio" wordt Willem van Oranje geëerd en geprezen om zijn voortreffelijke eigenschappen en vanwege zijn verdiensten voor het vaderland. De schrijver rondt zijn betoog af met de waarschuwing dat sinds de soevereiniteit van het huis van Oranje is afgenomen, het met de kwaliteit van het bestuur van de Nederlanden bergafwaarts is gegaan. Er heeft sindsdien naar zijn mening geen werkelijke vrijheid meer bestaan. De les die volgens hem uit deze geschiedenis geleerd kan worden, is: "Cives indigere moderamine ut liberi

---

[160] Didericus van Hogendorp, *Disputatio historico-juridica inauguralis, de Gulielmi I. Principis Arausiae, liberi cultus divini, liberaeque conscientiae vindicis, juribus, in summum imperium in comitatu Hollandiae*, Lugduni Batavorum MDCCCXXII; vertaling: *Historisch-juridische inwijdingsverhandeling over het recht op het hoogste gezag in het bestuur van Holland voor Willem I, prins van Oranje, de beschermer van de vrijheid van godsdienst en van de vrijheid van geweten* (*De Gulielmi I.*); zie: E.F. Mees, "Het stof opgewaaid om Dirk van Hogendorp's dissertatie", in: *Historia. Maandblad voor Geschiedenis en Kunstgeschiedenis*, 1947, jg. 12, Utrecht 1947, 103-107.

[161] Een bijkomende voorwaarde is voor Dirk van Hogendorp dat de onderdanen niet in de gelegenheid waren om het land te verlaten.

[162] Cf. W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands*, deel VII, Van de Unie van Utrecht tot aan het Twaalfjarig Bestand, Amsterdam 1835, 1-82, met name 70-80.

sint"[163] (254). Dirk van Hogendorp wijst erop dat door de komst van de constitutie de rechten van het huis van Oranje opnieuw zijn aangetast. Waarschuwend roept hij tenslotte zijn lezers toe: "NUMQUAM OBLIVISCAMUR INJURIARUM DOMUI ARAUSIACAE ILLATARUM TAMQUAM FONTIS ET ORIGINIS OMNIUM MALORUM, QUAE PASSI SUMUS, QUAE SI ITERUM COMMITTANTUR, CERTUM EST EASDEM CALAMITATES, NON MINORES, SED GRAVIORES POTIUS, ESSE INSECUTURAS![164] (255).

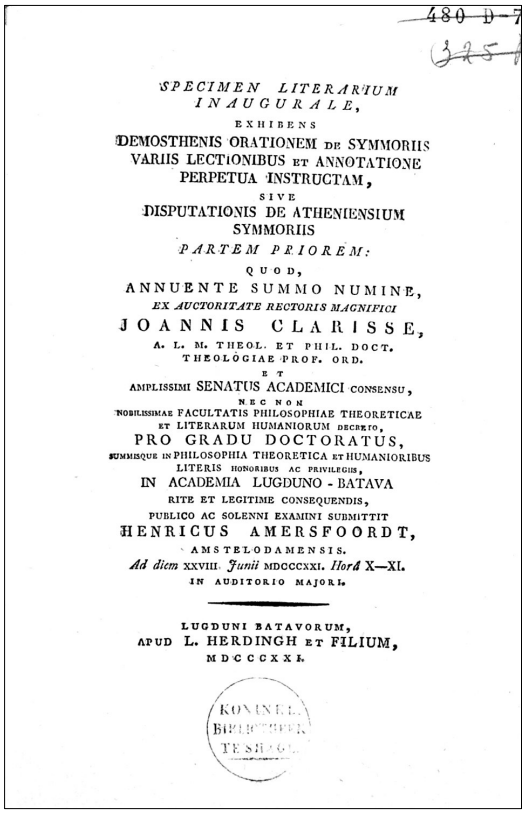
SPECIMEN LITERARIUM
INAUGURALE,
EXHIBENS
DEMOSTHENIS ORATIONEM DE SYMMORIIS
VARIIS LECTIONIBUS ET ANNOTATIONE
PERPETUA INSTRUCTAM,
SIVE
DISPUTATIONIS DE ATHENIENSIUM
SYMMORIIS
PARTEM PRIOREM:
QUOD,
ANNUENTE SUMMO NUMINE,
EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI
JOANNIS CLARISSE,
A. L. M. THEOL. ET PHIL. DOCT.
THEOLOGIAE PROF. ORD.
ET
AMPLISSIMI SENATUS ACADEMICI CONSENSU,
NEC NON
NOBILISSIMAE FACULTATIS PHILOSOPHIAE THEORETICAE
ET LITERARUM HUMANIORUM DECRETO,
PRO GRADU DOCTORATUS,
SUMMISQUE IN PHILOSOPHIA THEORETICA ET HUMANIORIBUS
LITERIS HONORIBUS AC PRIVILEGIIS,
IN ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA
RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS,
PUBLICO AC SOLENNI EXAMINI SUBMITTIT
HENRICUS AMERSFOORDT,
AMSTELODAMENSIS.
Ad diem XXVIII. Junii MDCCCXXI. Horâ X—XI.
IN AUDITORIO MAJORI.
LUGDUNI BATAVORUM,
APUD L. HERDINGH ET FILIUM,
MDCCCXXI.

Afb. 47. Titelpagina van Henricus Amersfoordt, *Demosthenis Orationem*.

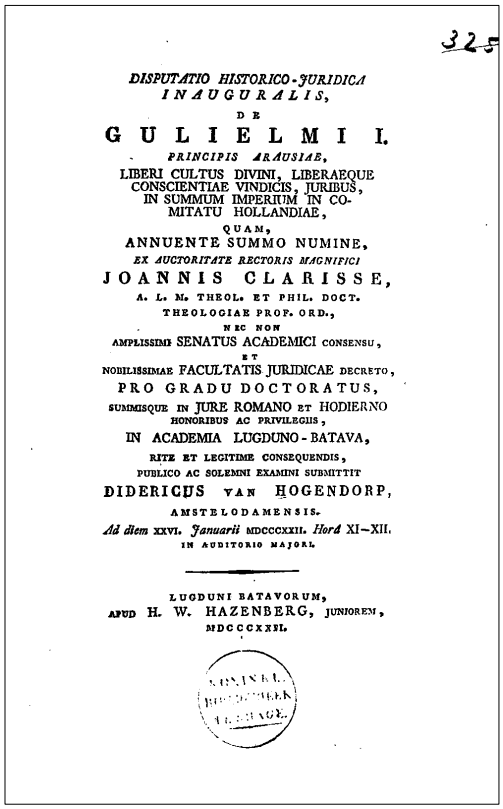
DISPUTATIO HISTORICO-JURIDICA
INAUGURALIS,
DE
GULIELMI I.
PRINCIPIS ARAUSIAE,
LIBERI CULTUS DIVINI, LIBERAEQUE
CONSCIENTIAE VINDICIS, JURIBUS,
IN SUMMUM IMPERIUM IN COMITATU HOLLANDIAE,
QUAM,
ANNUENTE SUMMO NUMINE,
EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI
JOANNIS CLARISSE,
A. L. M. THEOL. ET PHIL. DOCT.
THEOLOGIAE PROF. ORD.,
NEC NON
AMPLISSIMI SENATUS ACADEMICI CONSENSU,
ET
NOBILISSIMAE FACULTATIS JURIDICAE DECRETO,
PRO GRADU DOCTORATUS,
SUMMISQUE IN JURE ROMANO ET HODIERNO
HONORIBUS AC PRIVILEGIIS,
IN ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA,
RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS,
PUBLICO AC SOLEMNI EXAMINI SUBMITTIT
DIDERICUS VAN HOGENDORP,
AMSTELODAMENSIS.
Ad diem XXVI. Januarii MDCCCXXII. Horâ XI—XII.
IN AUDITORIO MAJORI.
LUGDUNI BATAVORUM,
APUD H. W. HAZENBERG, JUNIOREM,
MDCCCXXII.

Afb. 48. Titelpagina van Didericus van Hogendorp, *De Gulielmi I.*.

Bij het vervaardigen van zijn dissertatie werd Dirk van Hogendorp onder meer geadviseerd door zijn vader. Van Hogendorp senior, die geloofde in de macht van de rede als leidsvrouw van de mensheid en die vertrouwde op de macht van contracten en conventies voor het lands-

[163] Vertaling: De burgers hebben behoefte aan bestuur opdat zij vrij zijn; dat wil zeggen: er bestaat geen vrijheid zonder gezag.
[164] Vertaling: Laten wij nooit het onrecht vergeten aan het huis van Oranje aangedaan als de bron en de oorsprong van alle rampen, die wij geleden hebben, en als dit opnieuw plaats zou hebben, is het zeker, dat dezelfde onheilen, niet geringer, maar eerder ernstiger, zullen volgen.

bestuur, was in staatkundig opzicht een tegenpool van Bilderdijk[165]. Op 12 augustus 1821 schreef hij zijn zoon: "Ik bevele u slegts aan, om met geen obscurantismus en despotismus voor den dag te komen, zooals Da Costa in zijn laatste drie theses[166] gedaan heeft"[167]. Toch is het eindproduct een typisch bilderdijkiaanse dissertatie geworden, waarin Gijsbert Karel "een zwaar hoofd"[168] had. Vooral de volgende passage beviel hem niet: "In imperio monarchico non valere argumentum *ab Ordinibus* desumtum *ad limitatum* principis *imperium* in rebus ad imperium pertinentibus"[169] (24). Gijsbert Karel noemde deze verklaring "een hoogst onvoorzichtige en onnoodige politieke geloofsbelijdenis"[170].

Het bilderdijkiaanse karakter van *De Gulielmi I.* wordt nog versterkt door een tweetal gedichten van de hand van Bilderdijk, dat in het proefschrift is opgenomen. Op de eerste bladzijde staat een titelloos gedichtje waarin Bilderdijk de zon voorstelt als prins Willem I en de maan als de Staten die de souvereiniteit van de prins willen afnemen. De maan, die afgunstig is op de zon omdat het maanlicht slechts een weerkaatsing is van het licht van de zon, probeert de plaats van de zon aan het firmament in te nemen. Het gevolg hiervan is echter duisternis. Uiteindelijk loopt deze "greep naar de macht" voor de zon en daarmee voor het land goed af:

> Naijvrig op de bol van 't Licht
> Vloog hem de Maan in 't aangezicht,
> Om in zijn plaats te blinken.
> Wat was 't? Heur eigen glans verdween,
> Een algemeene nacht verscheen,
> En alles dacht op eens in 't aaklig niet te zinken.
> Dan neen, God lof! wy zien hem weer,
> En 't schrikbre duister is niet meer.

Op de laatste pagina van het proefschrift is het gedicht "Aan jonkheer D. van Hogendorp, bij zijne verdedigingsrede van het recht van prins Willem den Eerste" afgedrukt. In dit vers he-

---

[165] Zie: Gijsbert Karel van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, 21 januari 1821 en 11 februari 1821. In de brief van 21 januari 1821 wijst Gijsbert Karel van Hogendorp zijn zoon erop dat Willem I volgens hem beslist geen recht had op het hoogste gezag: "Hij was de bekwaamste om het land te besturen. De natie begeerde hem tot vorst. Maar regt had hij in het geheel niet. Zijn eenigst regt, als stadhouder, was vervallen met den afgezworen souverein". En in de brief van 11 februari 1821 luidt het advies: "Ik oordeel dat gij niet te sterk op het punt van regt moet drukken". Beide brieven zijn gepubliceerd in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, tweeëntwintig delen, 's-Gravenhage 1905-1922, deel VIII, Regeering van Willem I, 1815-1825, 3e stuk, reeks: Rijks Geschiedkundige Publicatiën; 30. Grote serie, 's-Gravenhage 1916, 306-307 (*Gedenkstukken*); cf. W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)*, twee delen, Zutphen 1894-1896, deel I, Zutphen 1894, 243.

[166] Het betreft hier de theses VIII, IX en X behorende bij Da Costa's literaire dissertatie, getiteld: *Positiones quasdam ad philosophiam theoreticam pertinentes*; zie paragraaf III.3 en noot 129 van dit hoofdstuk.

[167] In: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 307.

[168] Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, januari 1822, in: *Ibidem*, deel VIII, 3e stuk, 409.

[169] Vertaling: In een monarchale regering is het ongeoorloofd dat *door* gekozen *Staten* de macht van de *vorst verkleind* wordt in zaken die op de regering betrekking hebben.

[170] Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, januari 1822, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 409. Toen er eind januari 1822 "gekheden" over *De Gulielmi I.* de ronde bleken te doen, verzuchtte Gijsbert Karel van Hogendorp: "*Dat komt er van wanneer men met de beste intentiën zich blindelings leiden laat door anderen die kwade intentiën hebben*". Willem van Hogendorp die dit gezegde van zijn vader in een brief van 1 februari 1822 aan zijn broer Dirk meedeelt, schrijft over de houding van zijn vader ten aanzien van hem en zijn broer in deze brief ook: "Papa hangt van den eenen dag op den anderen warmer aan zijn ideeën; en ons daarvan te zien afwijken is hem beurtelings een voorwerp van innig leedwezen en dan weer van ergernis, waarbij hij zich toornig maakt en menig hard woord zegt" (beide citaten uit: Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, 1 februari 1822, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 409).

kelt Bilderdijk de "Tuimelgeest", die het vorstelijk gezag wil aantasten en moedigt hij zijn leerling aan om op de ingeslagen weg voort te gaan:

> De Lafaart zwijge, of plooi', en heul' met 's Lands verraderen;
> Gy, blijf aan Nassaus huis, aan God en de eer gehecht!
> Geheel een razende eeuw moog voor hun Drekgoôn knielen,
> En slaven kruipen doen voor slaven, hun gelijk;
> Een edelaartig kroost van vrijgeboren zielen,
> Staat pal, verduurt, volhardt, en lijdt met
>
> Bilderdijk[171].

Zo is Bilderdijk de alfa en de omega van Dirk van Hogendorps dissertatie[172].

6. Reacties op *De Gulielmi I.*

a. [.....], "Verdediging der gewezene Nederlandsche Republiek, en harer groote mannen"

Al spoedig werd *De Gulielmi I.* de meest geruchtmakende dissertatie uit de kring van Bilderdijks leerlingen. Enkele weken na de promotie van Dirk van Hogendorp verscheen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* het anonieme artikel "Verdediging der gewezene Nederlandsche Republiek, en harer groote mannen"[173], dat als een negatieve recensie van *De Gulielmi I.* geschreven is. Volgens de anonymus zijn er "op eene *Nederlandsche* Hoogeschool, sedert eenigen tijd, niet ten gevolge van het onderwijs der Hoogleeraren, die zulks meestal ten hoogste afkeuren, maar van bijzondere lessen eens daartoe geenszins aangestelden noch bevoegden mans, stellingen verdedigd" (118), waarin de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en haar "groote mannen" bekritiseerd en veracht worden. De schrijver, die afwijzend staat tegenover de door "den nieuwen Staatsregtkenner" (122) verdedigde stellingen[174], gelooft niet dat deze "uit het hart" (124) van de jeugdige auteur gevloeid zijn. Zonder de naam van Bilderdijk te noemen, houdt de anonieme schrijver van het artikel hem als leider van een "Sekte, die in het verborgene rondsluipt" (128) voor het produceren van die stellingen verantwoordelijk[175]. De anonymus ergert zich eraan dat door Bilderdijk en zijn leerlingen de prinsen

---

[171] Het geciteerde fragment is afkomstig uit: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, 164. Voor de publicatie van het gedicht in deze bundel heeft Bilderdijk de tekst zodanig gewijzigd en aangevuld, dat de gezamenlijke strijd van de meester en zijn leerlingen tegen de tijdgeest benadrukt wordt. In de titel spreekt Bilderdijk niet meer van een "verdedigingsrede", maar van een "Strijdrede": (W.) Bilderdijk, "Aan jonkheer D. van Hogendorp, by zijne Strijdrede over 't recht van Prins Willem I.". De uitbreiding van de tekst bestaat uit de laatste vier geciteerde regels, waarbij ook de signatuur in het gedicht is geïntegreerd. Zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XI, 245.

[172] Cf. E.F. Mees, "Het stof opgewaaid om Dirk van Hogendorp's dissertatie", in: *Historia*, 1947, 104.

[173] In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1822, 2e stuk, "Mengelwerk", 118-132.

[174] De schrijver noemt de denkbeelden van Dirk van Hogendorp "adderenvergif" (124).

[175] De anonymus verklaart: "Wij herkennen de venijnige bron deszelven, die vele Jongelingen dreigt te verpesten" (124). Da Costa schreef over dit artikel aan Dirk van Hogendorp: "Ex ungue leonem (vertaling: Aan de klauw (herkent men) de leeuw), zoude ik zeggen, doch de man heeft niets van een leo. De unguis (vertaling: nagel) is er eerder in te vinden, in zoverre men zegt dat die het wapen van een machtelooze maar woedende vrouw is. Voor het overige heb ik in het stuk niets gevonden, dat de herinnering, de aandacht, of zelfs de lectuur verdient". Geciteerd bij: W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)*, deel I, 260.

Maurits (1567-1625), Willem II (1626-1650) en Willem III (1650-1702) tot "Heiligen" (123) worden verklaard en dat zij een afkeer tonen van Johan van Oldenbarnevelt[176].

b. Cornelius Leidensis, "Aan den Heer Redakteur der *Vaderlandsche Letteroefeningen*"

Het anonieme artikel "Verdediging der gewezene Nederlandsche Republiek, en harer groote mannen" was "bijzonder welkom" bij de pseudonieme schrijver Cornelius Leidensis, die in een brief aan de redacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[177] te kennen geeft dat het hem reeds lang geërgerd heeft, "dat zekere woelgeest, te *Leyden*, het oude, dood en graf verdienende, poogt op te delven; terwijl hij het nooit veroudende en der onsterfelijkheid overwaardige tracht onder te wroeten" (295-296). Nadat hij het artikel gelezen had, bracht Cornelius Leidensis zijn verontwaardiging over de dissertatie van Dirk van Hogendorp tot uitdrukking in het gedicht "Aan Leyden", dat direct aansluitend op bovengenoemde brief in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* is opgenomen. In dit gedicht spreekt hij zijn verontwaardiging uit over de geschonden eer van de stad Leiden, die eens zijn trots was, maar nu niet meer, want:

> (…) een knaap, nog zwak van hand,
> Maar sterk door een', wiens zwellende aders
> Het bloed niet onzer vrome Vaders,
> Maar gal en gif en wrok doorwoelt,
> Zijn' ongetergden moedwil koelt,
> Den roem der Vadren aan durft randen,
> En, met pas uitgeschoten tanden,
> Aan 't hun geheiligd marmer knaagt,
> Dat spraakloos nog om eerbied vraagt!... (296).

c. S.C.V., *De Eer van Leydens Hoogeschool, in M^r^. W. Bilderdyk verkeerdelijk aangerand, en zijne Gevoelens ten onregte voor verderfelijk uitgekreten*

Ter verdediging van Bilderdijk en Dirk van Hogendorp en ook om "den schimp en smaad welke men tegenwoordig van alle kanten zeer ten onregte op Leydens Hoogeschool werpt, in deszelfs nietigheid aan te toonen, en de partijzucht en eenzijdigheid der geschriften, welke tegenwoordig over dit onderwerp handelen, een weinig aan 't licht te brengen"[178], schreef S.C.V.[179] de brochure: *De Eer van Leydens Hoogeschool, in M^r^. W. Bilderdyk verkeerdelijk*

---

[176] Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) werd in 1586 benoemd tot landsadvocaat. Zijn politieke principe was: eenheid in Holland en eenheid in de Republiek onder leiding van Holland. Van Oldenbarnevelt streefde naar vrede met Spanje. Voor deze politiek had hij de steun van de kooplieden. Hij werd bestreden door onder andere de predikanten die een herleving van het Rooms-Katholicisme vreesden en door prins Maurits, die aanvankelijk tegen een bestand met Spanje was. In 1616 koos prins Maurits openlijk partij voor de contraremonstranten en keerde hij zich tegen Van Oldenbarnevelt die dichter bij de remonstranten stond. De strijd tussen arminianen en gomaristen was tevens een strijd tussen de regenten en het volk en tussen Van Oldenbarnevelt en prins Maurits.

[177] Cornelius Leidensis, "Aan den Heer Redakteur der *Vaderlandsche Letteroefeningen*", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1822, 2^e^ stuk, "Mengelwerk", 295-296, 296. Zie ook het anonieme gedicht "Aan de belasteraars onzer voorvaderen", waarin Bilderdijk en zijn leerlingen "nachtgespuis" en "oproerlingen" worden genoemd, in: *Ibidem*, 291-295, 293, 294.

[178] S.C.V., *De Eer van Leydens Hoogeschool, in M^r^. W. Bilderdyk verkeerdelijk aangerand, en zijne Gevoelens ten onregte voor verderfelijk uitgekreten*, Leyden 1822, 3.

[179] Volgens een annotatie in de Algemene Catalogus van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag zijn de letters S.C.V. de initialen van S.C. Vissering, van wie ons geen biografische gegevens bekend zijn. In een brief van 15

aangerand, en zijne Gevoelens ten onregte voor verderfelijk uitgekreten. In reactie op het anonieme artikel "Verdediging der gewezene Nederlandsche Republiek, en harer groote mannen" in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* stelt S.C.V. vast dat er in Leiden niets anders aan de hand is dan dat daar de vaderlandse geschiedenis door Bilderdijk wordt gedoceerd vanuit de bronnen en volgens de grondregels van de jurisprudentie (6). S.C.V. is van mening dat de pseudonieme auteur van het artikel ongegrond oordeelt. Hij acht het stuk daarom geen weerlegging waard (17). Ook zal volgens S.C.V. "al het geschreeuw dat men tegenwoordig overal over de ergerlijke gevoelens van Bilderdijk en Hogendorp maakt, (…) moeten ophouden, want", zo verklaart de schrijver, "waarheid blijft waarheid" (17).

d. Hendrik Meijer Junior, "Hulde aan M^{r}. Joan van Oldenbarneveldt"

Mede naar aanleiding van het eind 1821 gevoerde discours over het al of niet schuldig zijn van Johan van Oldenbarnevelt aan landverraad en het in verwarring brengen van de protestantse godsdienst, heeft de met de Verlichtingsidealen sympathiserende dichter Hendrik Meijer Junior[180] een aantal bronnen over deze kwestie onderzocht. Zijn nasporingen hebben geresulteerd in een gedicht van zesendertig elfregelige coupletten, getiteld: "Hulde aan M^{r}. Joan van Oldenbarneveldt". Meijer heeft dit gedicht in januari 1822 voorgedragen in het Haarlemse letterkundige genootschap "Oefening in Wetenschappen" en heeft het in hetzelfde jaar gepubliceerd in zijn bundel *Gedichten*[181].

In dit dichtstuk verklaart Meijer dat Van Oldenbarnevelt het slachtoffer is geworden van "Staats- en Godsdienst-twisten" (15) en dus onrecht is aangedaan. Zich richtend tot Van Oldenbarnevelt zet Meijer uiteen hoe men volgens hem tot de gewraakte veroordeling is gekomen:

> Ach! de argwaan sluipt in Maurits boezem,
> En kerktwist blaast zijn vonken aan;
> De ondankbaarheid slurpt van den droessem
> Van loos verzonnen gruweldaân.
> Partijgeest komt de fakkel zwaaijen,
> En port het volk tot oproerkraaijen,
> Al uw verdraagzaamheid ten spot;
> Uw hart, tot meineed niet te dwingen,
> Moog' rust voor kerk en staat bedingen,
> Men durft als vijand u bespringen
> Van Vaderland en Vorst en God. — (9).

---

juli 1822 aan Abraham Capadose merkt Bilderdijk over S.C.V. en zijn brochure het volgende op: "Wie de schrijver van het stukjen, geteekend S.C.V. zij, weet ik niet; en zeker! het ware ruim zoo goed weggebleven; doch de man schijnt het WEL gemeend te hebben, en het is zoo, dat niemand (denk ik) my verdenken zal, van daarvan iets geweten te hebben" (Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, 5-8, 6-7). Overigens stelt Bilderdijk in dezelfde brief met een zeker optimisme dat hij de indruk heeft dat "ondanks het ijsselijk kraaien der Neologen in Godsdienst- en Staatsleer (…) de begrippen eene zekere wending ten goede beginnen te krijgen" (7).

[180] Hendrik Meijer Junior (1776-1856) was behalve dichter ook steenhouwer en metselaar te Haarlem. Hij was een vooraanstaand lid van het Haarlemse genootschap Democriet, waar hij bekendstond onder de bijnaam Carolus Tuijnman (naar Carolus Tuinman (1659-1728), dichter en gereformeerd predikant te St. Kruis (1685), St. Maartensdijk (1687), Goes (1691) en Middelburg (1699)). Zie: Bert Sliggers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869*, Haarlem 1995, 145.

[181] Haarlem 1822, 2-24; cf. Lotte Jensen, "Controversiële helden. Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt in de ogen van literatoren, 1800-1830" ("Controversiële helden"), in: *De negentiende eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19^{e} eeuw*, 2007, deel XXXI, afl. 1, Leiden 2007, 4-21, 17-18 (*De negentiende eeuw*).

Afb. 49. Hendrik Meijer Junior.

Dan spreekt de dichter de "verdoolde zielen" (13) – dat zijn de vertegenwoordigers van de gereformeerde orthodoxie en met name de bilderdijkianen – aan, die de oude godsdienstige en staatkundige twisten oprakelen en in hun geschriften Van Oldenbarnevelt veroordelen:

> Uw zwaard eischt voor Geneve ontzag:
> Gij doemt tot onverzoenbre zonden,
> Wie niet, als gij, Gods raad doorgronden,
> En durft een gruwelleer verkonden,
> Waar aan geen stervling twijflen mag (13).

Vervolgens spreekt Meijer bemoedigend tot de terechtgestelde staatsman:

> Haast zal het nageslacht u wreken,
> Calvijns verwerpingsleer weêrspreken,
> En roeijen, op een goddlijk teeken,
> Dien gruwel der verwoesting uit. — (14).

Maar hoewel er anno 1822 alom sprake is van hernieuwd eerbetoon voor Van Oldenbarnevelt, ziet Meijer zich tot zijn ergernis genoodzaakt het volgende vast te stellen:

> Maar hoe (...)
> Randt nog, omhuld van 's afgronds duister,

Een nachtgebroed uwe onschuld aan? —
In neevlen van partijschap levend,
In stelseldamp en baatzucht zwevend,
Wordt de ergste gruwel deugd genoemd? —
En 't listig menschen regt-verbreken,
Van dwinglandij 't verachtlijk teeken,
Dat nog de Oranjekleur doet bleeken,
Als 't heiligst regtsgeding geroemd? — (17).

Waarschuwend richt Meijer zich in de directe rede tot de bilderdijkianen:

Terug, gij die in 't brein verwilderd,
De vrijheid u als voorspook schildert
Van wreevle en strafbre muiterij; —
Wat kan u 't lage hart verkloeken,
Om bij partijgeest baat te zoeken,
Door Barneveldt in 't graf te vloeken?
Terug! — het nakroost spreekt hem vrij! —

Gij, die hem durft verrader noemen,
Wiens hand den stroom dwong van 't geweld,
Gij hebt, door Barneveldt te doemen,
Ook 't vonnis, dat u doemt, geveld; — (20).

Op het eind van het dichtstuk verklaart Meijer de gereformeerde orthodoxie als afgedaan en bedient hij zich in een antropologische beschouwing van stereotiepe Verlichtingsretoriek:

Wat poogt ge aan lang geknakte struiken
Nog nachtgebloemt te doen ontluiken? —
Gomarus stelsel is geweest.
(...)
Neen! 's menschengeest gedoogt geen stremming,
Volmaakbaarheid is zijn bestemming:
Wee wie hem stuit — dien sta het duur;
De vrijheid spant en sterkt zijn krachten;
Wee wie haar vonk te blusschen trachten! (22)[182].

[182] In 1824 – er zijn dan inmiddels verschillende tijdkritische geschriften uit het kamp van Bilderdijk verschenen – merkt een recensent, die in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* (1824, deel VIII, 1e afdeling, "Beöordeelingen", 56-60) Meijers *Gedichten* bespreekt, naar aanleiding van "Hulde aan Mr. Joan van Oldenbarneveldt" het volgende op: "Hij is vervaardigd in het tijdstip, toen de *domperfactie*, welke het thans waagt den geest der eeuw zoo fel te bestrijden, en welke juist deze eeuw tot openbare schande verstrekt, hare venijnige maar magtelooze pijlen afschoot op den onbesmetten roem van vaderlandsche mannen, wier namen en gedachtenis het billijke nageslacht in eene treurige maar diepe vereering houdt" (57). De recensent vreest dat Bilderdijk cum suis zich niets zullen aantrekken van Meijers vermaningen aan hun adres, maar deze juist zullen rangschikken onder "de wanstaltige voortbrengselen onzer eeuw" (57). Zie: Lotte Jensen, "Controversiële helden", in: *De negentiende eeuw*, 2007, deel XXXI, afl. 1, 17-18.

e. [.....], *Bedenkingen tegen eenige Punten*

Er was ook een anonymus die het voor Dirk van Hogendorp opnam met de publicatie van een brochure, getiteld: *Bedenkingen tegen eenige Punten, voorkomende in de Verdediging der Nederlandsche Republiek en harer groote Mannen, te vinden in de Letteroefeningen voor de Maand maart ll. N°. III*[183]. Evenals S.C.V. laakt de schrijver van dit pamflet de zijns inziens gebrekkige argumentatie van het besproken anonieme artikel in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Ook stoort hij zich aan de ironische voordracht van de auteur en de spottende aanmerkingen die hij maakt (16).

7. Ingezonden stukken in het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*

Intussen was er in het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* een discussie op gang gekomen, waarin door verschillende auteurs bezorgd gewaarschuwd werd voor de invloed van Bilderdijks historisch-theologische opvattingen op de studenten en voor een teruglopend studentenaantal aan de Leidse universiteit, dat met Bilderdijks privatissimum te Leiden in verband zou staan.

Op zaterdag 13 april 1822 werd een ingezonden stuk geplaatst, dat ondertekend is met "Een Leijdsch Student"[184]. Het baart deze student zorgen dat zich de naar zijn mening "belagchelijke mare" verspreidt, "als of de *Leijdsche Hoogeschool* en derzelver Studenten, zoo verschrikkelijk in onderlinge tweedragt waren gedompeld, dat zulks reeds tot dadelijkheden aanleiding gegeven had; ja zelfs wordt er openbaar verhaald", zo vervolgt de student zijn uiteenzetting, "dat sommige lieden uit andere steden expresselijk daarom hunne zonen aan andere *Hoogescholen* zouden willen zenden, opdat zij te *Leijden* niet zouden worden bedorven door de afschuwelijkste gevoelens (zoo als de laster dezelve durft noemen), welke hen door zeker groot man worden ingeprent". De student meent dat de oorzaak van dergelijke geruchten ligt bij enkele al te scherpe beoordelingen van aan de Leidse universiteit verdedigde dissertaties. Met zijn ingezonden stuk wil de student wereldkundig maken dat dergelijke dissertaties en de opvattingen van bepaalde personen niet in het minst van invloed zijn op de eendracht die onder de Leidse studenten heerst.

In dezelfde krant verzekert op zaterdag 27 april 1822 een schrijver die zich P. noemt dat de bedoelde mare inderdaad ongegrond is wat betreft de vermeende tweedracht onder de studenten[185]. Op een ander punt is P. het echter niet eens met de student. Volgens P. is het namelijk maar al te waar dat "onderscheidene ouders of voogden hunne zonen of pupillen juist daarom op andere Hoogescholen dan te Leijden geplaatst of ze zelfs van deze laatste Hoogeschool verwijderd hebben, opdat ze niet zouden worden bedorven door gevoelens hun door zekeren man ingeprent".

P. beschouwt Bilderdijk als één van de uitmuntendste geleerden en als de "puikdichter" van het vaderland en van zijn tijd. Het probleem is echter volgens P. dat Bilderdijk "een zeer slecht staatsman" is. En wanneer zo iemand zijn visie op de geschiedenis en zijn theologische en staatkundige opvattingen tracht over te brengen op "onervarene jongelingen",

[183] Leyden 1822 (*Bedenkingen tegen eenige Punten*).
[184] Een Leijdsch Student, "*Aan den Redacteur van het Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, N°. 30, zaterdag 13 april 1822, 's-Gravenhage 1822, 3. Zie voor een typering van deze krant Bijlage I.
[185] P., "*Aan den Redacteur van het Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, N°. 34, zaterdag 27 april 1822, 2.

dan acht de schrijver het noodzakelijk om tegen een zodanige "verderfelijken invloed" weerstand te bieden. P. is van mening dat Bilderdijk door de schrijver van "Verdediging der gewezene Nederlandsche Republiek en harer groote mannen" naar verdienste beoordeeld is en dat in dit artikel de eer van onze roemrijke voorvaderen gehandhaafd is tegen "den klad, dien baardelooze jongelingen[186], door *Bilderdijk* op het dwaalspoor gebragt", op hun nagedachtenis zouden willen werpen. Volgens P. moet de dissertatie van Dirk van Hogendorp als typisch bilderdijkiaans geschrift iedere Hollander die thuis is in de vroegere geschiedenis van zijn land, gevoelens van schaamte en spijt bezorgen.

De redacteur van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* heeft achter het ingezonden stuk van P. een uitgebreid "Antwoord"[187] geplaatst. Hierin spreekt de redacteur zijn onbegrip uit over de manier waarop het bestuur van de Leidse universiteit zich met betrekking tot de bilderdijkiaanse dissertaties in het algemeen en tot *De Gulielmi I.* in het bijzonder heeft opgesteld. In het "Antwoord" brengt hij zijn gevoelens dienaangaande als volgt onder woorden: "Hetgene ons in deze zaak het meest verwonderd heeft, is, niet dat een jongeling, aan verkeerde handen toebetrouwd, gedwaald hebbe; neen, maar dat het bestuur der Leijdsche Akademie zulke dwalingen niet plegtiglijk veroordeeld, niet openlijk deszelfs ongenoegen te kennen gegeven hebbe, over eene dissertatie waarin, als het ware, den spot wordt gedreven met al wat, staatkundiglijk, heilig en algemeen erkend is" (2). De redacteur is van mening dat de Leidse universiteit een strenge veroordeling had moeten uitspreken over de gewraakte stellingen van Dirk van Hogendorp. De redacteur stelt in zijn "Antwoord" dat deze plicht van het bestuur van de Leidse universiteit vervuld is door de redactie van de *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Toch betreurt hij het dat in dit tijdschrift deze gevoelige zaken uit de vaderlandse geschiedenis aan de orde gesteld moesten worden – zaken waar volgens de redacteur alle weldenkende mensen het volkomen over eens zijn en waarover dus niet meer getwist hoeft te worden – terwijl deze "*secte* van jongelingen" door een enkele terechtwijzing op het rechte pad teruggebragt zou kunnen worden (3).

Ook de reeds aan de orde gestelde S.C.V. wilde in het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* reageren op het ingezonden stuk van P.. De redactie heeft deze reactie niet willen plaatsen[188]. S.C.V. heeft de niet geplaatste brief toen opgenomen in zijn *De Eer van Leydens Hoogeschool*[189]. Een opvallend fragment in deze brief is de passage, waarin S.C.V. het in zijn ogen partijdige tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* bekritiseert, omdat zij zelfs de doden niet kan laten rusten, en hun goede naam, door "laffe puntdichten" (19) besmeurt; S.C.V. doelt hier op het door R. vervaardigde "Grafschrift op D^{s}. N. Schotsman", dat na het overlijden van de Leidse predikant Nicolaas Schotsman in dit tijdschrift werd geplaatst[190]. Ook werpt S.C.V. de vraag op of de Leidse universiteit gemachtigd is om over de gevoelens van personen een strenge veroordeling uit te spreken en of een dergelijke "Inquisitie" (23) in een vrij land is toegestaan.

---

[186] P. haalt hier de woorden aan die Matthijs Siegenbeek tijdens de promotie van Jacob Rau gebruikte om Bilderdijks leerlingen te typeren (zie paragraaf III.3 van dit hoofdstuk). Waarschijnlijk heeft P. deze promotie bijgewoond.

[187] […..], "Antwoord", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, N°. 34, zaterdag 27 april 1822, 2-3.

[188] In de krant van zaterdag 4 mei 1822 deelt de redactie van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* onder het kopje "Correspondentie" mee, dat S.C.V.'s reactie niet geplaatst zal worden, "vermits daarin te vele onderwerpen tevens behandeld worden, en de schrijver zich ook vergenoegt met te *zeggen* dat onze Correspondent *ongelijk* heeft, zonder deze beslissing door eenig bewijs te staven".

[189] S.C.V., "*Aan den Redacteur van het Nederlandsch Nieuws- en Advertentie-Blad*", in: S.C.V., *De Eer van Leydens Hoogeschool*, 18-24.

[190] R., "Grafschrift op D^{s}. N. Schotsman", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1822, 2^{e} stuk, "Mengelwerk", 99. Zie: hoofdstuk 3, paragraaf VI.2.a.

Mede doordat er na 26 januari 1822 geen uitgesproken bilderdijkiaanse dissertaties meer gepubliceerd zijn, was met de afwijzing van de brief van S.C.V. de discussie over dit onderwerp in het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* gesloten.

Afb. 50. Anton Reinhard Falck.

8. Minister Falck toont zich verontrust en de "Domperrubriek" wordt geopend

Het Leidse gebeuren rond de dissertaties van Bilderdijks leerlingen werd steeds meer een nationale aangelegenheid. Eén en ander leidde zelfs tot verontrusting in regeringskringen. Zo bevat het jaarverslag van de minister van Onderwijs, Anton Reinhard Falck[191], aan de Staten-Generaal over de toestand van het onderwijs in 1821 met betrekking tot de hogescholen de volgende rapportage: "Men heeft geklaagd over het misbruik, dat in sommige inaugurele dissertatien is gemaakt van de vrijheid bij de reglementen gegeven, om alle stellingen te mogen verdedigen, welke niet strijdig zijn met de openbare orde en de goede zeden. Doch het is te hopen, dat tot die klagten hoe langer hoe minder aanleiding zal worden gegeven; dat de hoog-

[191] De jurist Anton Reinhard Falck (1773-1843) was na zijn studie eerst advocaat te Amsterdam. Van 1802 tot 1806 verbleef hij als gezantschapssecretaris te Madrid. Na zijn terugkeer vervulde hij verschillende functies op een drietal departementen in Den Haag. Zie: J.C.H. de Pater, *De familie Falck in den patriottentijd en de reis van Anton Reinhard Falck uit het bezette gebied van Holland naar Frankrijk in het jaar 1795*, Amsterdam 1943.

leeraren zich meer en meer zullen bevlijtigen, om in hunne lessen den jonge lieden voor te gaan door een naauwkeurig onderzoeken en een onbevangen oordeelen, en dat zij hunnen invloed zullen uitoefenen om het te berde brengen en verdedigen van gewaagde of partijzuchtige stellingen voor te komen"[192].

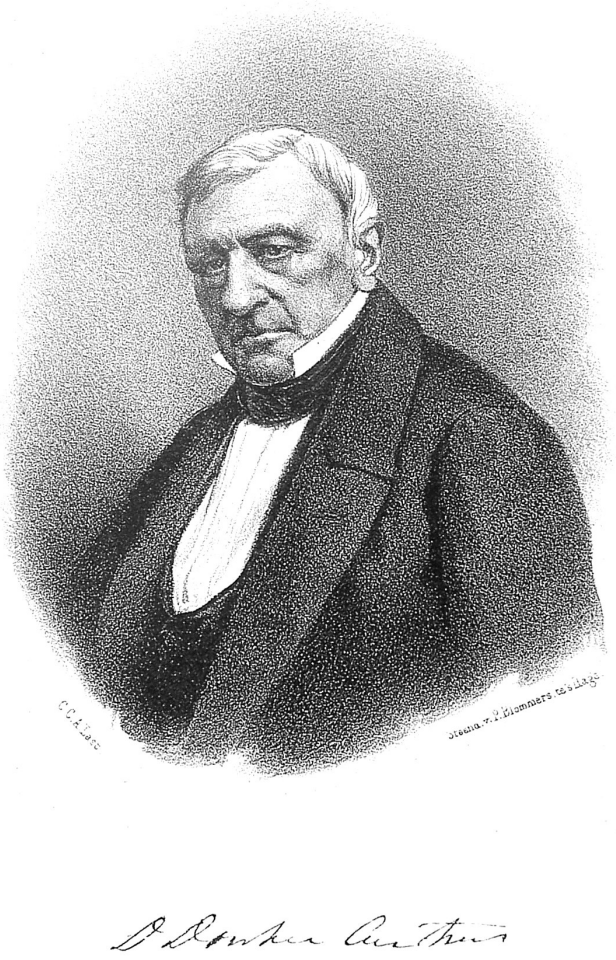

Afb. 51. Dirk Donker Curtius.

Een brede bekendheid verkregen de verwikkelingen rond de dissertaties van Bilderdijks leerlingen doordat de fel-liberale *Arnhemsche Courant*[193] in de editie van dinsdag 19 maart 1822 een "Domperrubriek" opende. In deze rubriek worden in bedekte termen publicaties van Bilderdijk en zijn leerlingen besproken en worden Bilderdijk en zijn geestverwanten gepresenteerd als vijanden van de in deze krant hooggeroemde Verlichtingsidealen. De "Domperrubriek", die regelmatig in de *Arnhemsche Courant* terugkeert, laat zien hoe vooraanstaande vertegenwoordigers van het Verlichtingsdenken in Nederland aankeken tegen het gedachte-

[192] A.R. Falck, "Verslag van den staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen, in 1821, [toegezonden aan de Staten-Generaal, vóór het einde der jongste vergadering van H. Ed. Mog., ter voldoening aan art. 226 der Grondwet.]", in: *Nederlandsche Staats-Courant*, dinsdag 8 oktober en woensdag 9 oktober 1822. Zie voor het citaat de krant van 9 oktober onder het kopje "Hooge Scholen".
[193] Zie voor een typering van deze krant Bijlage I.

goed dat door Bilderdijk en de kring rondom hem werd uitgedragen. Ook verschaft deze rubriek een unieke blik op de wijze waarop een medium als de *Arnhemsche Courant* probeerde om de publieke opinie te beïnvloeden ten nadele van een bepaalde groep in de samenleving. De redactie van deze krant bestond destijds uit de juristen Dirk Donker Curtius[194] en Jacob Matthaeus de Kempenaer[195].

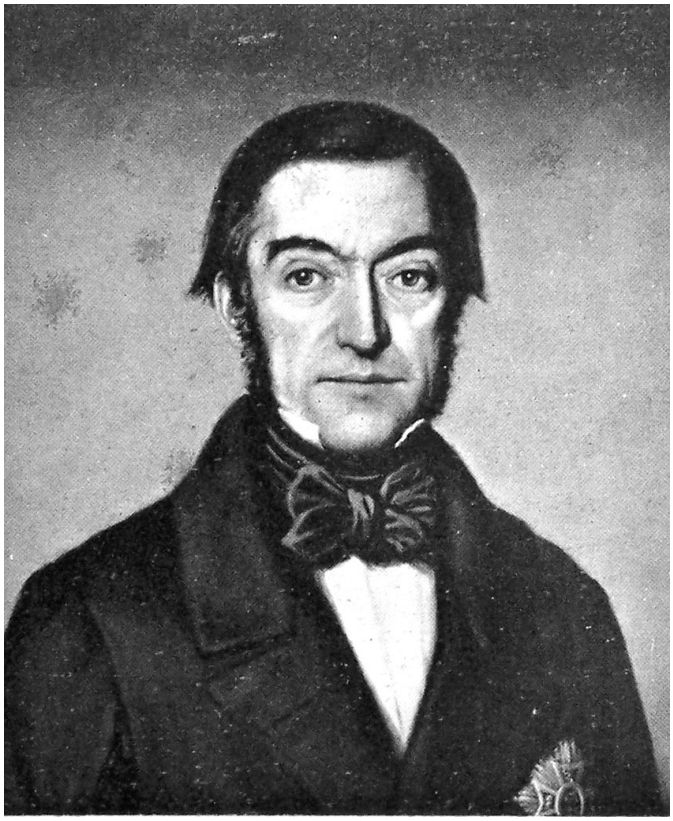

Afb. 52. Jacob Matthaeus de Kempenaer.

Het eerste stuk met als titel "Lof van den Domper" geeft de volgende verklaring van het begrip "domper": "Er zijn verschillende soorten van dompers. Niet alleen van blik, koper of tin, zoo als wij ze gewonelijk op onze nachtblakers hebben; maar ook *zedelijke*. Van zulk soort heeft men er in elke wetenschap (…). Alle wetenschap namelijk is een *licht*, hetwelk

[194] Dirk Donker Curtius (1792-1863) studeerde rechten te Leiden. Na zijn promotie werd hij advocaat te Den Haag. Als redacteur van de *Arnhemsche Courant* pleitte hij voor vrijheid van drukpers. Sinds 18 september 1830 gaf hij te 's-Gravenhage het tijdschrift *De Standaard. Staatkundig Blad* uit. In verschillende kabinetten was Donker Curtius minister van Justitie. Zie: Odilon Périer, *Dirk Donker Curtius. Ministre d' état Néerlandais*, La Haye/Bruxelles 1876.

[195] Jacob Matthaeus de Kempenaer (1793-1870) studeerde rechten te Leiden. In 1816 vestigde hij zich als advocaat te Arnhem. Van 1844 tot 1848 was hij lid van de Tweede Kamer. Van 1848 tot 1849 was hij minister van Binnenlandse Zaken. Van 1853 tot 1860 was hij opnieuw lid van de Tweede Kamer. Zie: J. Heemskerk Az., "Levensberigt van Mr. J.M. de Kempenaer", in: "Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Bijlage tot de Handelingen van 1870", in: *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1870*, Leiden 1870, 557-632.

schijnsel geeft. Al wat dat licht uitdooft is de *domper*. (…). Te *Leijden*, naast den tempel der verlichting, is de fabriek van den domper opgezet[196]. Aan het uithangbord is zij te kennen; en wie niet zien kan, heeft slechts te spreken, en — een kind kan hem teregt brengen! Niemand behoeft dus verlegen te zijn. Een bezwaar evenwel is er: namelijk, dat men er niet, gelijk bij den blikslager, voor een dubbeltje teregt kan komen. De prijs, integendeel, is hoog, en zoude enorm kunnen schijnen, indien men vergeten kon, dat het een hemelsch breed verschil maakt of men eene eenvoudige huiskaars, dan of men het licht der wijsgeerte, regts- en staatkunde uitbluscht. Naar mate de laatste vlam grooter is, moet ook de domper grooter zijn en dus meer geld kosten"[197].

In het artikel "De Domperfabriek" van dinsdag 30 juli 1822 wordt de lezer gewezen op het bestaan van "eene fabriek die in nieuwheid en zeldzaamheid alle fabrieken overtreft, en welker oprigting men buiten twijfel tot nog toe als onmogelijk had beschouwd"[198]. De anonieme schrijver van het artikel vermoedt dat de lezers intussen wel weten welk bedrijf hier bedoeld wordt, namelijk "de domperfabriek, waar voor alle staatkundige kaarsen, staatkundige dompers te krijgen zijn". Voor wie het oude licht onaangenaam begint te worden, heeft de schrijver het volgende advies: "Eén brief naar de domperfabriek en men wordt oogenblikkelijk geholpen; het staatkundige licht moge zoo helder schijnen als het wil, hetzelve moge nog zoo helder flikkeren, een domper uit de fabriek zal hetzelve aldra doen verdooven, en ons van dat onaangename schijnsel bevrijden. — ".

Na dit artikel wordt in de loop van enkele maanden vier keer een monster uit de "Domperfabriek" gepresenteerd[199], die het publiek in staat zullen stellen om die fabriek en haar producten op hun juiste waarde te schatten[200]. In deze monsters worden passages met een hoog bilderdijkiaans gehalte uit de dissertatie van Dirk van Hogendorp besproken. Als auteur van deze "domper-machine"[201] wordt Dirk van Hogendorp een "waardig kweekeling" en een "veelbelovend lid"[202] van de "Domperfabriek" genoemd[203]. Volgens de redactie van de *Arnhemsche Courant* zullen de monsters uit de "domperfabriek" een impressie geven van de heilzame gevolgen die men met de uitbreiding van deze fabriek tegemoet mag zien: "–Welke meer verlichte denkbeelden van staat en volkenregt die dompers alom zullen verspreiden. –En hoe wij voortaan in de beoordeeling der groote mannen van vroegeren en lateren tijd op eene geheel nieuwe wijze moeten te werk gaan!" "– Ja", roept de redactie tenslotte quasi-verheugd uit, "wij twijfelen geen oogenblik, of het mededeelen dier monsters zal voor de fabriek die gevolgen te weeg brengen, welke wij daarvan te gemoet zien, en wie toch zoude zich niet gelukkig achten, om medetewerken tot den bloei eener zoo heilzame inrigting, als de *domperfabriek! –*"[204].

---

[196] De schrijver doelt hier op Bilderdijks woning aan het Rapenburg vlakbij het eveneens aan het Rapenburg gelegen universiteitsgebouw, dus met andere woorden "de school van Bilderdijk".
[197] […..], "Lof van den Domper", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 19 maart 1822, Arnhem 1822.
[198] […..], "De Domperfabriek", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 30 juli 1822.
[199] Het betreft de volgende artikelen: […..], "Monsters uit de Domper-Fabriek. Monster No. 1", dinsdag 10 september 1822; […..], "Monsters uit de Domper-Fabriek. Monster No. 2", dinsdag 24 september 1822; […..], "Monsters uit de Domper-Fabriek. Monster No. 3", dinsdag 15 oktober 1822; […..], "Domper-Fabriek. Monster No. 4", dinsdag 17 december 1822.
[200] Zie: […..], "De Domperfabriek", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 30 juli 1822.
[201] […..], "Monsters uit de Domper-Fabriek. Monster No. 3", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 15 oktober 1822.
[202] […..], "Monsters uit de Domper-Fabriek. Monster No. 1", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 10 september 1822.
[203] Volgens de anonymus voldoet Dirk van Hogendorp aan de vereisten om een goede domperfabrikant te worden, aangezien hij in het bezit is van "eene groote mate van verwaandheid, en een zeer verheven denkbeeld van zich zelve en zijne bekwaamheden" (*Ibidem*).
[204] […..], "De Domperfabriek", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 30 juli 1822.

Afb. 53. Jacob van Lennep.

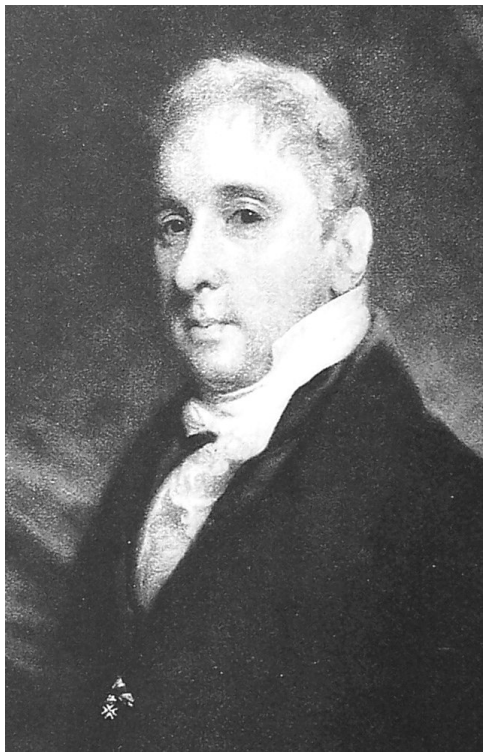

Afb. 54. David Jacob van Lennep.

9. "Of strop of rad of dolk of beulszwaard zij zijn loon"[205]

Nog in juni 1823 kwam Dirk van Hogendorp vanwege zijn dissertatie in een penibele situatie terecht. Samen met zijn vriend Jacob van Lennep[206] maakte hij van 28 mei tot 2 september 1823[207] een rondreis door Nederland met als doel de zeden en gewoonten in ons land te leren

[205] Jacob van Lennep, *Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provintiën in den jare 1823*. Volgens het nagelaten manuscript van Mr. Jacob van Lennep verzorgd door M. Elisabeth Kluit, Utrecht 1942, 87 (*Nederland in den goeden ouden tijd*).

[206] Jacob van Lennep (1802-1868) studeerde rechten te Amsterdam en te Leiden. In Leiden leerde hij Bilderdijk kennen en werd hij een aanhanger van diens politieke en staatkundige denkbeelden, dit tot ongenoegen van zijn vader de hoogleraar David Jacob van Lennep (zie: David Jacob van Lennep aan Anton Reinhard Falck, 24 juli 1821, in: J. van Lennep, *Het leven van M^r^. Cornelis van Lennep en M^r^. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd*, vier delen, Amsterdam 1865, deel IV, nieuwe uitgaaf, 212; zie ook: M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, twee delen, 2e dr., Amsterdam 1910, deel I, 49). Eind jaren twintig vervreemdde Jacob van Lennep van het Réveil. Hij is Bilderdijk echter altijd als mens en als dichter blijven waarderen. In 1832 werd Van Lennep lid van de Amsterdamse vrijmetselaarsloge "Willem Frederik". Van Lennep schreef toneelstukken, poëzie en historische werken, maar is vooral bekend om zijn historische romans *De roos van Dekama* (1836) en *De lotgevallen van Ferdinand Huyck* (1840), en om zijn twaalfdelige Vondeluitgave (1855-1869). Zie: M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*.

[207] Zie: *Ibidem*, deel I, 65.

kennen en een indruk te krijgen van de mate van gehechtheid van de Nederlanders aan de godsdienst, de koning en het vaderland[208]. Op woensdag 18 juni waren Van Hogendorp en Van Lennep in de stad Groningen aangekomen, waar zij enkele dagen zouden verblijven. Op zaterdagavond 21 juni gaf in hetzelfde logement, "De Toekomst" genaamd, waarin de beide reizigers hun intrek hadden genomen, Wiardus Willem Buma[209] ter gelegenheid van zijn promotie een feest, dat zou uitlopen op een studentikoze poging om Dirk van Hogendorp te straffen omwille van de door hem verdedigde stellingen. Dirk van Hogendorp vatte de actie van de Groninger studenten evenwel serieus op en zag hierin een poging tot mishandeling en zelfs tot moord[210].

10. Terugblik van Isaac da Costa

Wanneer Isaac da Costa ongeveer veertig jaar later terugziet op de periode, waarin hijzelf en enkele van zijn medestudenten het privatissimum in de vaderlandse geschiedenis van Bilderdijk bezochten en mede onder diens leiding hun dissertatie schreven, merkt hij daarover relativerend op: "Onder die altijd (…) in aantal zeer beperkte schare van hoorders, deels ook huisvrienden van Bilderdijk, heerschte, ja zeker! eenige jeugdige opgewondenheid, ja zeker! hier en daar by sommigen eene ingenomenheid met den in alles buitengewonen Voorganger, die op het gemoed der Academische Voorgangers wel eens onaangenaam kon te rug werken, — ook een soort van jeugdigen overmoed, misschien, tegenover vooral de oude en zoo deerlijk door Bilderdijk ten toon gestelde begrippen, en misvattingen, en naïveteiten van Wagenaar"[211].

IV. Da Costa's *Poëzy*: een prelude op de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*

Da Costa voelde zich steeds meer gedrongen om zijn stem publiekelijk te verheffen tegen de verlichte geest van zijn tijd. In 1821 en 1822 gebruikte hij daartoe zijn dichterlijke gaven en publiceerde hij zijn uit twee delen bestaande *Poëzy*. Dat hij in zijn *Poëzy* opzettelijk de confrontatie met de tijdgeest zocht en daarmee bewust in de voetsporen van Bilderdijk trad, blijkt uit de "Voorrede" op het eerste deel van de *Poëzy* waarin hij strijdlustig verklaart: "Opgevoed in een denkwijze geheel strijdig met den heerschenden geest der eeuw, en in die denkwijze bevestigd door den les en het voorbeeld van den grooten Dichter, die zoo krachtig als onveranderlijk zich jaren lang tegen dien geest verzet heeft en nog verzet, moet het dus niemand

[208] Dirk van Hogendorp aan Willem van Hogendorp, 24 april 1823, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 425-426, 426.
[209] Wiardus Willem Buma (1802-1873) promoveerde op zaterdag 21 juni 1823 op de dissertatie *Specimen juridicum inaugurale de jure gratiae*, Groningae MDCCCXXIII (*De jure gratiae*; vertaling: *Over het recht op gratie*). Tot 1831 was hij advocaat te Leeuwarden. In 1829 werd hij lid van de Provinciale Staten van Friesland en in 1831 van de Gedeputeerde Staten van Friesland, welke functie hij tot 1845 vervulde. In 1842 werd Buma benoemd tot voorzitter van de Provinciale Commissie van Onderwijs in Friesland en in 1845 tot curator van het stedelijk gymnasium te Leeuwarden. Vanaf 1834 trad Buma op als rechter-plaatsvervanger, vanaf 1845 als raadsheer bij het Provinciaal Gerechtshof van Friesland en vanaf 1865 als president van dat hof.
[210] Dirk van Hogendorp aan Willem van Hogendorp, 28 juni 1823, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 427-428, 427. Zie voor een poëtische weergave van de gebeurtenissen: Jacob van Lennep, *Nederland in den goeden ouden tijd*, 83-88.
[211] Is. da Costa, *De mensch en de dichter*, 331-332.

verwonderen, dat ik, ook in de hier verschijnende stukjes, geheel andere dan de tegenwoordig algemeen wordende begrippen belijde, en daar openlijk en met nadruk voor uitkome"[212].

1. Isaac da Costa, *Poëzy*

Eén van de dichtstukken uit het eerste deel van zijn *Poëzy* waarin Da Costa de heersende tijdgeest bestrijdt, is "Het natuurlijk verband van wijsbegeerte en dichtkunst"[213]. In dit gedicht stelt de romanticus Da Costa dat de dichtkunst in wezen een "gevoel" is, dat als "Godsspraak" (25) beschouwd moet worden. Een dichter die dit gevoel vertolkt in zijn verzen is voor Da Costa de ware wijsgeer. Da Costa brengt naar voren dat de menselijke rede, die hij beschouwt als een weldaad van God om de mens ten dienste te zijn op het levenspad, deze "Godsspraak" behoort te volgen. In een tijd waarin de rede aan de mens wetten voorschrijft en als autonome ratio de mens meevoert, waarschuwt Da Costa:

> Beef, zoo zy 't onderstaat, en van haar boei ontslagen
> U meêvoert in den vaart, dien ze onbezuisd dorst wagen!
> Beef! de afgrond is het eind van haar verdwaalden loop! (25).

De "dwaling" (25) van een heersende rede en van het niet gehoorzamen aan de stem van God beheerst volgens Da Costa ook het door revolutie en oorlog verzwakte Europa:

> De Rede was 't, wier trots, verhit en onberaden,
> De stem van 't hart, de stem der Godheid dorst versmaden,
> Geen waarheid hulde deed dan die haar kortziend oog
> Mocht treffen, en wat aard en aardsch begrip te hoog,
> Zich langs verheevner weg aan 't menschdom openbaarde,
> Van op haar rechterstoel voor hersenschim verklaarde!
> Helaas! dees schuldige eeuw, door gruwelen berucht,
> Zag in haar dolle drift gezag en wet ontvlucht
> Allengs haar dwinglandy verbreiden, 's menschen zielen
> Vervreemden van hun aart, en voor een afgod knielen,
> Door 't licht verblinde volk voor Waarheid aangebeên! (25-26).

Uit het dichtstuk "Aan Bilderdijk"[214] spreekt hoe sterk in Da Costa het verlangen leefde om naar het voorbeeld van zijn leermeester en inspirator Bilderdijk de verlichte tijdgeest aan te vallen en met haar vertegenwoordigers op leven en dood slag te leveren:

> O! brandend, kokend krijgt mijn Jeugd,
> Om op uw spoor voor Waar en Deugd
> (Verleen' my God de kracht, en blijve aan Hem de glorie!)
> In dien ontzachelijken strijd,
> Dien de afval aanheft van dees tijd,
> Den dood te zoeken, of een heilige victorie! (69).

De jonge dichter denkt nog slechts een korte tijd van voorbereiding nodig te hebben…

---

[212] Isaac da Costa, "Voorrede", in: Isaac da Costa, *Poëzy*, deel I, Leyden 1821, ongepagineerd.
[213] In: Isaac da Costa, *Poëzy*, deel I, 21-40; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel I, 220-230.
[214] In: Isaac da Costa, *Poëzy*, deel I, 65-70; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 70-73.

En dan op 't monster aangerukt,
Den Waan, die deze onze eeuw verdrukt (70)[215].

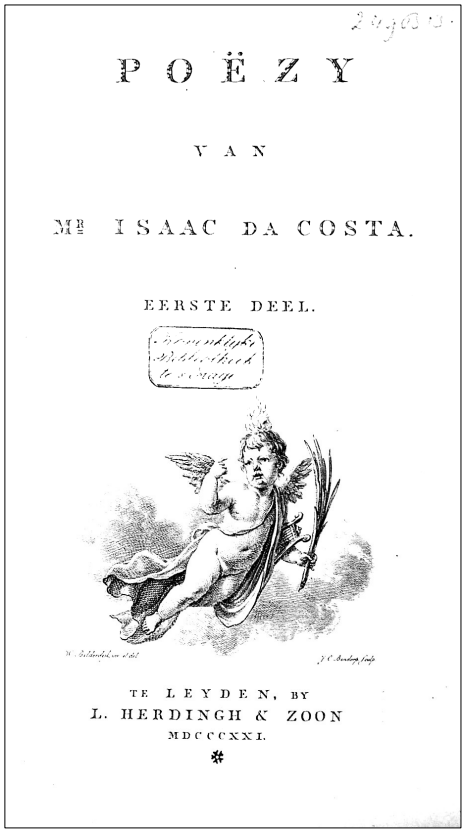

POËZY

VAN

Mr ISAAC DA COSTA.

EERSTE DEEL.

TE LEYDEN, BY
L. HERDINGH & ZOON
MDCCCXXI.

Afb. 55. Titelpagina van Isaac da Costa, *Poëzy*, deel I.

In het gedicht "Israël"[216], dat een lofzang is op het Jodendom en een kenschets inhoudt van de "leeuw van Juda" (84) in de diaspora, richt Da Costa zich tot de filosofen die er trots op zijn dat zij met hun pleidooi voor gelijkheid en verdraagzaamheid de gelijkstelling van de Joden met de christenen hebben bewerkstelligd. Volgens Da Costa heeft deze verdraagzaamheid voor het Joodse hart geen waarde, omdat zij slechts een fictie is die haar beloften alleen waar kan maken ten koste van "'t heiligst zielsgevoel" (85). Daarom luidt zijn radicale boodschap aan het adres van de verlichte wijsgeren:

De vlam der Inquisitievuren,
Ja, heel een werelds bittre hoon,

[215] Nadat Da Costa het gedicht "Aan Bilderdijk" had voltooid en aan Bilderdijk had gestuurd, bedankte deze hem per brief voor dit "voortreffelijke vers", dat voor Bilderdijk duidelijk maakte hoezeer Da Costa met hem gelijkdenkend was ten aanzien van de verlichte tijdgeest en hoe sterk het verlangen in Da Costa leefde om Bilderdijk in zijn strijd hiertegen na te volgen. Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 3 januari 1821, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, Rotterdam 1837, 22-26, 22.
[216] In: Isaac da Costa, *Poëzy*, deel I, 80-86; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 73-75.

Is eindloos beter te verduren,
Dan weldaân door u aangeboôn! (85).

Met een gespannen eschatologische verwachting ziet Da Costa de tijd van de komst van het Koninkrijk van God en van de nederlaag van de satan tegemoet, wanneer geoordeeld zal worden

Wie heerlijk zijn moet, wie veracht:
De philosophen dezer dagen,
Of Jacobs lijdend nageslacht! (86).

Eén van de dichtstukken uit het tweede deel van Da Costa's *Poëzy* die veel gerucht zouden gaan maken, is het aan Willem van Hogendorp opgedragen "Vijf bijschriften"[217]. Het geheel van dit dichtstuk bestaat uit de volgende vijf gedichten (bijschriften) over Oranjeprinsen: "Willem de Eerste", "Maurits", "Frederik Hendrik", "Willem de Tweede", "Willem de Derde", die worden voorafgegaan door het vers "Aan Jonkheer M^{r}. W. van Hogendorp". Da Costa heeft zijn "Vijf bijschriften" opgedragen aan zijn vriend, omdat ze samen zo dikwijls met weemoed de heldendaden van de prinsen die het onderwerp zijn van de vijf lofdichten hebben herdacht, en omdat Willem van Hogendorp met zijn dissertatie *De Gulielmo III*

(…) in den naam van 't vrijgewerkt Europe,
Een parel vlocht in Derden Willems kroon! (104).

Da Costa voorzegt zijn vriend aangaande de nabije toekomst van Nederland, dat deze onder leiding van de Oranjekroon als "Gods Stedehouder" (106) eervol (105) zal zijn en dat Nederland als zodanig een voorbeeldfunctie heeft te vervullen in de strijd tegen de geest der eeuw:

Ja! Neêrland zal der volken voorbeeld wezen,
En, onverleid door 't filozoofsch geschreeuw,
Aan God en plicht nog trouwer dan voordezen,
Verplettren eens het oproer dezer eeuw (105).

In het gedicht "Parijs"[218] wijst Da Costa de Franse hoofdstad aan als de "boom van Ongenade" (175), waarvan de omringende landen de hart- en zielverdervende vruchten hebben geplukt. Da Costa ziet een sterke overeenkomst tussen deze stad van goddeloosheid, waar zonden als goden gediend worden en de door God vervloekte steden Babel, Sodom en Gomorra. Hij verwacht ook dat, evenals bij de genoemde steden, de totale ondergang het lot van Parijs zal zijn:

Die Stad is 't Babel onzer dagen!
Als Babel stort zij eens in puin!
De grond is moede haar te dragen!
De Hemel laat haar trotsche kruin!

---

[217] In: Isaac da Costa, *Poëzy*, deel II, Leyden 1822, 99-116; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel I, 190-197.
[218] In: Isaac da Costa, *Poëzy*, deel II, 173-180; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 90-93. Zie voor de door Da Costa verwoorde visie op Parijs ook Bilderdijks opstel "Teekenen der tijden", dat opgenomen is in het tweede deel van de door Da Costa bezorgde *Opstellen van Godgeleerden en Zedekundigen Inhoud, nagelaten door M^{r}. Willem Bilderdijk*, Amsterdam 1833, 116-131, 129.

Die Stad is 't hedendaagsch Gomorrhe,
't Verbeestlijkt Sodom van Euroop (174).

Omdat volgens Da Costa het uur van het oordeel nabij is, probeert hij met dit gedicht de Parijzenaars tot inkeer te brengen:

Bekeer, verneêr u, smeek genade!
De keus is ligt, de tijd is kort!
De wereld slaat angstvallig gade
Wat van uw hachlijk noodlot word'!
Hoe zal de toekomst van u wagen,
Gy, thands der Duivlen Paradijs?
Zijt gy het Ninive onzer dagen,
Of 't aan den Vloek gewijd Parijs? (180).

Een belangrijk gedicht in het kader van de poëtische prelude op de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* is "Het Paard"[219]. Dit gedicht heeft een autobiografisch karakter doordat Da Costa – verlangend om tegen de tijdgeest ten strijde te trekken, maar wachtend op het juiste moment – zichzelf vergelijkt met een ongeduldig trappelend "krijgspaard", dat tot de aanval zal overgaan, zodra daartoe het signaal weerklinkt. De integrale tekst van "Het Paard" luidt als volgt:

Het krijgspaard, in wiens aâm de roode dampen snuiven
Van d'opgezwollen moed, die hem de borst vervult,
Doet met zijn ijzren hoef den grond rondom hem stuiven,
Daar 't uit te breken poogt in prikklend ongeduld!
Met vaste hand en knie bedwingt hem zijn Berijder,
Tot dat de schelle klank der krijgstrompetten stijgt!
Maar 't teeken wordt gehoord! Nu viert de forsche Strijder
De teugels aan het dier, dat naar de ontmoeting hijgt!
Het voert zijn meester, als op vleugels, ter viktorie,
Springt tegen kogels in, en over lijken heen,
En door gehoorzaamheid deelachtig aan de glorie,
Is 't oorlogshafte ros met zijn Berijder één! —
Mijn God! mijn ziel verlangt voor U ten strijd te spoeden!
Maar gaat die zucht te ver, ô! tem mijn ongeduld!
Het klemmen van Uw toom zal my de hoop doen voeden,
Dat Ge in den dag des strijds mijn Ruiter wezen zult! (184).

Met name in de laatste vier dichtregels, die tevens het einde uitmaken van Da Costa's twee delen *Poëzy*, geeft de jonge dichter er blijk van gereed te staan voor wat hij als zijn roeping ziet: voor God ten strijde te trekken tegen de geest der eeuw[220].

[219] In: Isaac da Costa, *Poëzy*, deel II, 183-184; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 93-94; Isaäc da Costa, *Dwaasheid, ijdelheid, verdoemenis!* Een keuze uit het werk. Met inleiding en aantekeningen door G.J. Johannes, Amsterdam 1996, 46.

[220] In het gedicht "Het Zwaard" geeft Da Costa uiting aan hetzelfde verlangen als hij uit in "Het Paard". Hij vraagt zich af wat een zwaard dat werkloos in zijn schede rust anders is dan een prooi voor de roest. Da Costa's bede op het einde van het gedicht luidt: "Neem in Uw hand het hart der U getrouwe braven, / En 't zal een zwaard zijn, dat den roem Uws Naams verbreidt!". Isaac da Costa, "Het Zwaard", in: Isaac da Costa, *Poëzy*, deel II, 181-182, 182; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 93.

2. Reactie op rijm van Willem de Clercq

Da Costa's vriend Willem de Clercq heeft in zijn dagboek opgetekend dat het enthousiasme van het publiek voor het eerste deel van de *Poëzy* groot was[221]. Zelf behoorde hij ook tot de bewonderaars van Da Costa's dichtwerk en droeg het gedicht "Aan mijnen vriend I. da Costa, na de lezing van het eerste deel zijner gedichten"[222] aan de dichter op. In dit gedicht moedigt De Clercq zijn vriend aan:

> Ja, bliksem met uw geestdrift rond,
> Doorgloei wie ooit uw lied weerstond,
> Wees d' Adlaar die 't gebied des Hemels ons doet nadren (381).

Afb. 56. Willem de Clercq.

Toch komt in dit gedicht de controverse tot uitdrukking die tussen beide vrienden bestond: De Clercq nam op theologisch-staatkundig gebied een meer gematigd standpunt in dan Da Costa[223]. Nadat hij verklaard heeft: "Zie mij betooverd door uw lied: —", vervolgt De Clercq met:

[221] A. Pierson en De Clercqs jongste kleindochter, *Willem de Clercq naar zijn Dagboek*, twee delen, Haarlem 1888, deel I, 178.
[222] In: *Mnemosyne*, 1823, deel II, 380-383; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 289-291.
[223] Zie: O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring*, 75.

Maar slinger ook den banvloek niet,
Als vrijheid in mijn hart haar achtbaar beeld bleef drukken (381).

Voert gij me in 't rijk van Davids zoon,
Dan kniel ik voor zijn leeuwentroon,
En zal hem aan uw zij mijn hart ten offer brengen.
Maar daar, waar 't bijgeloof gebiedt,
De trouw den wanklen troon ontvliet,
Daar blijf ik d' offerkelk ter eer der vrijheid plengen (382).

Als reactie op het gedicht van De Clercq droeg Da Costa hem eveneens een gedicht op, getiteld: "Den Heere W. de Clercq, in antwoord op een voortreffelijk vers my by de uitgave der "Poezy" toegezonden"[224]. In dit gedicht onderschrijft Da Costa de opvatting van De Clercq dat men zich omwille van de ware burgervrijheid dient te verzetten tegen vorsten die verzuimen hun van God gegeven plichten uit te voeren:

'k Vloek met u den dwingeland,
Die den staf, van God ontfangen,
Met een ijzerharde hand
Tot verderf slechts weet te prangen!
'k Huldig meê den stouten arm,
Die zijn trots dan durft verneêren!
Ja! de dwaling-zelf zal 'k eeren
Van het onbaatzuchtig harte, voor gevoel en braafheid warm! (160-161).

Da Costa houdt De Clercq vervolgens voor dat hij wel ten strijde trekt wanneer

(…) de zinloosheid
Van verwaten duisterlingen,
Door een helschen geest geleid,
God-zelv' naar de kroon durft dingen,
Tronen en altaren schokt,
's Werelds loop dreigt om te zetten,
Krijg verkondt aan orde en wetten,
En op alles, wat de menschheid eenmaal heilig achtte, wrokt (161).

Da Costa verklaart vervolgens strijdlustig dat hij naar het wapen van de dichtkunst grijpt om de tijdgeest te verpletteren met de galmen van zijn "bliksemende lier" (162).

De Clercq reageerde op Da Costa's ode met een gedicht[225] waarin hij voorbijgaat aan de geschilpunten tussen Da Costa en hemzelf, terwijl hij de wezenlijke overeenstemming tussen hen benadrukt[226].

[224] In: Isaac da Costa, *Poëzy*, deel II, 156-163; zie ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 82-86, waar de titel luidt: "Den heere W. de Clercq, in antwoord op een voortreffelijk vers my by de uitgave der "Poezy" toegezonden".
[225] Zie voor dit gedicht dat geen titel heeft: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 291-293.
[226] Cf. O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring*, 75.

3. Recensies van de *Poëzy*

In een tweetal tijdschriften werden recensies van Da Costa's *Poëzy* aangetroffen: het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift* (later getiteld: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*) en de *Vaderlandsche Letteroefeningen*.

Nadat ***R, de recensent van het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, het eerste deel van Da Costa's *Poëzy* gelezen heeft, ziet hij zoveel overeenkomsten tussen het dichtwerk van Da Costa en Bilderdijk dat hij uitroept: "Ja deze is de zoon van Bilderdijk, niet naar het ligchaam, maar naar den geest!"[227]. Hoewel Da Costa volgens de recensent in het bezit is van "voortreffelijke dichtergaven" waarschuwt hij de lezers ervoor dat zij zich niet moeten laten verblinden door het "dichterlijke en bevallige" van de vorm en daardoor het "dikwijls wanstaltige" (200) van de inhoud niet zien. De recensent is ervan overtuigd dat het door Da Costa in navolging van Bilderdijk gepresenteerde gods-, mens- en wereldbeeld bij algemene doorvoering ertoe zal leiden dat de mensheid verlaagd wordt tot een slavenras en dat de doodsteek wordt toegebracht aan vrijheid, volksgeluk en verlichting.

De door Da Costa in zijn dichtstuk "Het natuurlijk verband tusschen Wijsbegeerte en Dichtkunst" gegeven voorstellingen dat de poëzie als creatie van het gevoel als echte godsspraak beschouwd moet worden en daarom als ware wijsbegeerte moet worden opgevat en dat de menselijke rede in dezen slechts een dienende functie heeft, worden door ***R afgewezen. Volgens deze verlichte recensent speelt de menselijke rede juist een grote rol in de wijsbegeerte. Bovendien is hij met het oog op de poëzie van Bilderdijk en Da Costa van mening dat de geschiedenis ons ten aanzien van de poëzie leert dat zij, wanneer zij niet gelouterd en bestuurd wordt door de rede, doorgaans een verbreidster wordt van "de grofste dwaalbegrippen" (203), die dikwijls aanzet tot onmenselijkheid en wreedheid. De recensent, die van oordeel is dat Da Costa te kritiekloos de opvattingen van zijn leermeester overneemt en uitdraagt, houdt de jonge dichter het volgende devies van de Romeinse dichter en lyricus Quintus Horatius Flaccus (64-8 v. Chr.) voor: "Nullius addictus iurare in verba magistri"[228].

Naar aanleiding van het gedicht "Israël" merkt ***R op dat wie denkt dat Da Costa zich verheugt over de verdraagzaamheid die de Joden door de voortgang van de Verlichting in vrijwel alle christelijke landen ondervinden, een misrekening maakt. Het geven van een verklaring voor de opstelling van Da Costa ten aanzien van de verlichte wijsgeren is voor de recensent niet moeilijk, immers: "Da Costa is een *Bilderdijkiaan* van top tot teen, en moet dus gelijk zijn leermeester uitvaren tegen de Filozofen dezer eeuwen; die ongelukkige Filozofen zijn het echter, welke de gelijkstelling der Joden met de Christenen hebben doorgedrongen, en om dus *consequent* te zijn blijft er aan Da Costa niets anders over, dan de weldoeners en de weldaad tevens te vervloeken" (204).

Aan het einde van zijn bespreking van het eerste deel van de *Poëzy* richt de recensent zich rechtstreeks tot Da Costa in een slotwoord dat conform de ambivalente geest van deze recensie enerzijds bewondering voor zijn talenten en anderzijds de noodzaak tot bestrijding van zijn afwijkende denkbeelden tot uiting brengt: "Vaar voort groote kweekeling van den grooten Bilderdyk, welke gevoelens gij ook koesteren moogt, zij welden uit uw hart en de dwalingen van een hart gelijk het uwe zijn altijd eerbiedwaardig; pligt, dure pligt gebood mij, die uwe talenten bewonder, uwe dwaalbegrippen te bestrijden, opdat niet de schatten voor zooveel bloeds en tranen gekocht, prijs mogten worden gegeven door onnadenkende bezitters" (208).

---

[227] *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, 1821, deel V, 1e afdeling, "Beöordeelingen", 200-208, 200.
[228] Vertaling: "Ik heb me ten opzichte van geen enkele meester verplicht te zweren bij zijn woorden". Zie: Horatius, *Epistulae*, 1, 1, 14.

Ook van het tweede deel van Da Costa's *Poëzy* schreef ***R een recensie voor ditzelfde tijdschrift, dat inmiddels verscheen onder de titel: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*. Evenals bij zijn beoordeling van het eerste deel van de *Poëzy* staat de recensent ook ambivalent tegenover deze bundel. Enerzijds spreekt hij van de "heerlijke geschenken"[229] die Da Costa de lezer geeft, anderzijds bekritiseert hij de inhoud van de bilderdijkiaanse gedichten en spreekt hij van "*ridders van den Domper*" (358) om Bilderdijk en zijn leerlingen aan te duiden als bestrijders van de verlichte tijdgeest.

De "Vijf bijschriften" kunnen volgens de recensent weinig kwaad voor de algemene geest in het land[230], maar des te meer voor "eenige jonge lieden, die, blind hunnen voorganger naloopende, verdrinken eer zij weten waar het water is" (358). Met deze woorden verbindt de recensent aan zijn bespreking een waarschuwing voor de zijns inziens kwalijke invloed die van Bilderdijk op zijn leerlingen uitgaat. De beide dichtstukjes "Het Zwaard" en "Het Paard" vindt de recensent in hun toepassing "te Oostersch" en "te mijstisch" (359). De diepere autobiografische betekenis van deze twee gedichten lijkt door ***R niet te zijn opgemerkt.

Tenslotte geeft de recensent nogmaals te kennen dat het tweede deel van de *Poëzy*, evenals het eerste deel, tegengestelde gevoelens bij hem oproept. Naast "heerlijke poëzij" (359) komen er namelijk ook denkbeelden in voor die hem vurig doen bidden of God het vaderland nog lange tijd wil behoeden voor de algemene verspreiding daarvan.

De anonieme recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* komt tot een opmerkelijk positief oordeel over het eerste deel van Da Costa's *Poëzy*. De beoordeling die de recensent aan de dichtbundel van Da Costa toekent, luidt: "*Bene! bene!*"[231]. Hoewel de recensent afwijzend staat tegenover die passages uit de "Voorrede" en die dichtstukken waarin Da Costa de verlichte geest van de tijd veroordeelt, kan hij zijn positieve beoordeling toch motiveren. De recensent noemt een dichtbundel goed, wanneer de hierin verwoorde denkbeelden belangrijk, de woorden en beelden welgekozen, de prozastijl natuurlijk, en het vers harmonisch is — stuk voor stuk voorwaarden waaraan het eerste deel van Da Costa's *Poëzy* naar zijn mening voldoet. Wel is de recensent van oordeel dat de Jood Da Costa er ten aanzien van de verdraagzaamheid een extreem standpunt op na houdt door zich hierover uit te laten alsof het een ondeugd is. Naar de mening van de recensent zou Da Costa, juist omdat hij een Jood is, de onverdraagzaamheid en de vervolging moeten afkeuren; temeer daar de Nederlanders destijds de uit Portugal gevluchte Joden zo gastvrij hebben opgenomen. Ondanks zijn bezwaren tegen Da Costa's visie op de heersende verlichte denkbeelden op het gebied van godsdienst en maatschappij is de gematigde recensent wel van mening dat de opvattingen van Da Costa overeenstemmen met de geest van de oudtestamentische profetie. Het bevreemdt de recensent eigenlijk dat iemand die zo nauw met christenen omgaat en die denkt zoals Da Costa, zelf niet reeds christen is. De recensent heeft er vertrouwen in dat de subjectiviteit die hij in Da Costa's oordelen bespeurt onder invloed van de tijd en door ondervinding wel zal verdwijnen en dat er uiteindelijk "niet dan goeds" (486) van Bilderdijks invloed op zijn leerling zal overblijven. Geheel in overeenstemming met zijn overwegend positieve beoordeling sluit de recensent af met de wens: "Levere ons Bilderdijk meer zulke kweekelingen!" (492).

---

[229] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1822, deel VI, 1e afdeling, "Beöordeelingen", 353-359, 355.

[230] Volgens ***R is de Nederlandse natie te goed met haar geschiedenis bekend om niet te weten welke waarde men aan dergelijk "papegaaijenklap" (358) hechten moet. Hiermee bedoelt de recensent dat Da Costa de wijsgerige, theologische en staatkundige denkbeelden van zijn leermeester Bilderdijk kritiekloos napraat.

[231] Vertaling: "*Goed! goed!*". *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1821, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 483-492, 491.

In december 1822 verscheen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een recensie van het tweede deel van Da Costa's *Poëzy*[232], geschreven door dezelfde anonieme recensent die eerder voor dit tijdschrift het eerste deel van de *Poëzy* recenseerde. Hoewel zij afkomstig is van dezelfde hand, staat de recensie van het tweede deel in een scherp contrast met de beoordeling van het eerste deel. Al direct nadat de recensent naar aanleiding van Da Costa's overgang tot het Christendom uitgeroepen heeft: "En ziet, hij is het geworden!" (642)[233], verandert hij de toonzetting van zijn boekbespreking door op te merken dat het hem spijt niet te kunnen zeggen dat met de laatste resten van de Joodse zuurdesem ook de "kwade geuren en smetten" (643) uit Da Costa's dichtwerk verdwenen zijn. Het tegendeel is volgens de recensent het geval en daarom heeft het tweede deel van de *Poëzy* een veel ongunstiger indruk bij hem achtergelaten dan het eerste deel.

Terwijl de recensent aan het eind van zijn bespreking van het eerste deel nog de wens uitsprak dat Bilderdijk meer van zulke kwekelingen zou opleiden, kan hij na lezing van het tweede deel van de *Poëzy* niet anders concluderen dan dat Da Costa "al te zeer een afdruksel van Bilderdijk" (643) is. Hij bedoelt hiermee zowel de stijl als de inhoud van Da Costa's dichtwerk. De recensent ziet de overeenkomst tussen meester en leerling tot uiting komen in beider "godsdienstige en staatkundige denkwijze, deszelfs sombere, ja ondankbare beschouwing van het leven, en eeuwig klagen en grommen" (643): een houding die de recensent wat Bilderdijk betreft, gezien diens levensloop en leeftijd, nog vergeven kan, maar die hij de vierentwintigjarige Da Costa, die zich naar zijn opvatting te zeer opwerpt als alwetende historicus, staatkundige en profeet, vindt misstaan.

De "Vijf bijschriften" zijn volgens de recensent geheel gesteld "in den geest der Sekte, die (…) de oude veeten weêr zoekt op te warmen" (647). De door Da Costa in navolging van Bilderdijk in de "Vijf bijschriften" uitgedragen overtuiging dat de vorsten stadhouders van God zijn, wordt niet gedeeld door de recensent[234]. Deze beschouwt het aanhangen van een dergelijke godsdienstig-politieke theorie door "een' Jood, of ci-devant Jood[235]" (648) als merkwaardig, temeer daar er volgens hem in de Bijbel nergens sprake is van de vorstelijke waardigheid als goddelijke instelling — alleen dat "*Jehovah aan Israël een' Koning gaf in zijnen toorn*"[236] (648). In reactie op het gedicht "Parijs" verklaart de recensent dat hij zelf ook geen vriend van de Fransen is. Toch vindt hij dat Da Costa zich op onchristelijke wijze over deze stad uitlaat. Men kan immers ook de duivel te zwart afschilderen, zo meent de recensent. De dichtstukken "Het Zwaard" en "Het Paard" prijst de recensent enerzijds als gedichten "vol leven, vuur en kracht" (651), maar anderzijds bekritiseert hij ze als verzen waarin de mens te lijdelijk wordt voorgesteld. De recensent wekt in eerste instantie de indruk dat hij, evenals zijn collega-recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, de autobiografische betekenis van "Het Zwaard" en "Het Paard" niet heeft onderkend, aangezien hij zich afvraagt wat de laatste vier regels van "Het Paard"[237] te betekenen hebben. Toch laat de recensent even

---

[232] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1822, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 642-652.

[233] De rooms-katholieke commentator Le Sage ten Broek heeft uit deze recensie vernomen dat Da Costa christen geworden is. Nu hem ook ter ore is gekomen dat Da Costa protestant is geworden, merkt Le Sage ten Broek niet zonder teleurstelling op dat het hem vreemd voorkomt, "dat een man van letteren, geboren in den Israëlitischen godsdienst (…) niet beter heeft toegezien; maar een gevaarvolle sprong gedaan heeft 15 eeuwen ver over de R. Catholijke Kerk henen" (J.G. le Sage ten Broek, "Vaderlandsche Letteroefeningen (*voor December 1822 N°. XV.*)", in: *Roomsch-Catholijke Bibliotheek*, 1823, deel III, 250-254, 253).

[234] De opvatting van het "Stedehouderschap der Godheid" behoort volgens de recensent mede tot "die vele gewaagde, onbewijsbare stellingen der Sekte, welke alleen ingang vinden kunnen bij menschen, die zich door de tooverwoorden van *Loevesteinschen haat* en *Loevesteiner Santen en Santinnen* laten overbluffen, en napraten, wat hun voorgezegd is" (648).

[235] Een "ci-devant Jood" is een gewezen, een voormalige jood.

[236] Zie Hosea 13:11.

[237] Het betreft de volgende dichtregels: "Mijn God! mijn ziel verlangt voor U ten strijd te spoeden! / Maar gaat die zucht te ver, ô! tem mijn ongeduld! / Het klemmen van Uw toom zal my de hoop doen voeden, / Dat Ge in

later merken dat hij het autobiografische karakter van beide gedichten doorziet, getuige zijn aanbod: "Gaarne helpen wij intusschen den dichter bidden, dat hij niet te vurig om de martelkroon ijvere!" (652).

Da Costa was zeer verbolgen over de recensie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van het tweede deel van zijn *Poëzy*. In een brief van 5 december 1822 aan Bilderdijk[238] typeert hij de *Vaderlandsche Letteroefeningen* als "dit onbeschaamde en laffe Tydschrift" en licht hij Bilderdijk in over de in deze periodiek verschenen beoordeling van het tweede deel van zijn *Poëzy*, die naar zijn mening geheel in overeenstemming met de geest van de tijd is. Da Costa geeft de inhoud van de recensie als volgt weer: "Met onzen overgang tot het Christendom schynt men maar half in zijn schik, en dat nog, naar het blykt, om een zeker uiterlijk te houden en fatsoenshalve. Doch ook op andere plaatsen is de leer en de voordracht beide zoo schandelijk kwaadaartig, dat men er tegen te velde zoude trekken, en die onbeschaamde lafäarts met een duchtigen uitval verpletteren, zoo hunne zwakheid en blijkbaar onvermogen, niet eer belachelijk ware, en beneden verdere aandacht. Dat zy de tolken zyn van de *publieke opinie*, is helaas! maar al te waar. Welk een Tyd! welk een Tyd!". Uit dit brieffragment blijkt dat deze recensie als uiting van de verlichte tijdgeest Da Costa in hoge mate irriteerde. Toch gaat hij nog niet over tot de aanval.

4. "Domper-poëzy"

Nadat de lezers van de *Arnhemsche Courant* kennis hadden kunnen nemen van de godsdienstig-politieke denkbeelden van Dirk van Hogendorp door middel van enkele "monsters" uit zijn dissertatie[239], wordt in de editie van dinsdag 12 november 1822 in het artikel "Domper-poëzy" een ander lid van de "domper-fabriek" voorgesteld, dat "met grooten ophef zijne talenten als dichter in de domper-fabriek heeft aangewend, en echte *Domper-poëzy* heeft aan het licht gebragt". De anonieme schrijver doelt hiermee op het tweede deel van Da Costa's *Poëzy* en in het bijzonder op de "Vijf bijschriften". Hij vindt speciaal de bijschriften op prins Maurits en prins Willem II echte monsters uit de domperfabriek. De schrijver geeft te kennen dat hij voorafgaande aan zijn beoordeling van het optreden van deze twee Oranjes, zich op de hoogte heeft gesteld zowel van hun deugden en verdiensten als van hun misslagen en gebreken. De anonymus verwijt Da Costa dat hij – evenals zijn geestverwanten – te weinig genuanceerd te werk is gegaan: de daden van deze prinsen die men algemeen voor verkeerd en onrechtvaardig houdt, wil Da Costa doen voorkomen als deugden, en paradoxale denkbeelden staande houden. De auteur besluit deze passage met de kwalificatie: "Ziedaar het hoofdwerk der domper-fabriekanten".

Na een vergelijking van de "Vijf bijschriften" met de dissertatie van Dirk van Hogendorp inzake de terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt komt de schrijver tot de conclusie dat Da Costa volmaakt met zijn collega overeenstemt. Dit blijkt volgens de schrijver vooral uit het bijschrift op prins Maurits, waarin Da Costa de terechtstelling van Van Oldenbarnevelt tot de loffelijkste daden van prins Maurits rekent. Met verontwaardiging heeft de schrijver in het bijschrift op prins Frederik Hendrik gelezen dat Da Costa het als een zwakheid van deze prins beschouwt dat hij uit afkeer van de vervolgingen van de remonstranten onder zijn regering aan dit kerkgenootschap vrijheid van godsdienstoefening verleende.

---

den dag des strijds mijn Ruiter wezen zult!" (Isaac da Costa, "Het Paard", in: Isaac da Costa, *Poëzy*, deel II, 184).

[238] Bilderdijk-Museum, hs. E4-10.

[239] Zie paragraaf III.5 van dit hoofdstuk.

Tenslotte concludeert de schrijver, dat er zich onder de Nederlandse dichters ook al ridders van den domper bevinden en spreekt hij de wens uit, "dat in het gebied van Apollo[240] de waren uit de domper-fabriek als contrebande werden beschouwd!".

V. Bilderdijks *Krekelzangen*: een poëtisch protest tegen de geest der eeuw

Na het overlijden van de Leidse predikant Nicolaas Schotsman zette Bilderdijk de strijd tegen de verlichte tijdgeest voort met de uitgave van zijn drie delen *Krekelzangen*. De eerste twee delen verschenen in 1822, het derde deel kwam uit in 1823. In veel van de gedichten die in de *Krekelzangen* zijn gepubliceerd, uit Bilderdijk scherpe kritiek op de geest van de verlichte samenleving. Tevens bevatten deze gedichten elementen van zijn godsdienstige visie op staat en maatschappij[241]. Verschillende thema's die Bilderdijk in zijn verzen aan de orde stelt, keren in proza terug in Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* en in Bilderdijks toelichting[242] op dit strijdschrift. Aangezien Bilderdijk in zijn *Krekelzangen* een ruime plaats geeft aan poëzie met een offensief karakter tegen de verlichte tijdgeest, kan worden gesteld dat hij met de publicatie van dit dichtwerk, na een periode van steun aan Schotsman in diens strijd tegen de eeuwgeest, gekomen is in een fase waarin hij die strijd sterker dan voorheen op persoonlijke titel is aangegaan.

We zullen ons nu eerst bezighouden met die gedichten in de *Krekelzangen*, die in de hierboven genoemde strijd als wapens het meest typerend zijn. Vervolgens zullen we nagaan hoe de receptie van de *Krekelzangen* door verschillende recensenten is geweest en hoe enkele andere lezers van Bilderdijks verzen op deze poëzie hebben gereageerd.

1. Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*

In het "Bericht" voor het eerste deel van de *Krekelzangen*[243] waarschuwt Bilderdijk de lezer ervoor dat wat hij in deze bundel onder ogen krijgt, producten zijn van de "onbehaaglijke ouderdom" (ii). Er zweeft volgens de dichter "niet één Zomer-, ja geen Herfstluchtjen meer, door de drooge bladen en takken" (ii). Spottend met zichzelf vervolgt hij op uitdagende toon: "En (wat er, als het slimste nog by komt!) de oude sukkel is met den Tijdgeest niet meê gewandeld, maar ging en gaat nog zijnen eigen weg. — "En hij waagt zich in het daglicht aan ieders gezicht"? — Ja, Lezers, hy laat honden blaffen, en exters snateren, en stoort er zich thands nog even min aan, als door zijn geheele leven" (ii). Omdat hij weet dat hij niet in staat is om de Verlichtingsideeën te accepteren, meent de dichter dat hij maar het beste op zijn eigen wijze als een krekel door het graan kan "huppen en kwelen" (iii). Met dit "Bericht" heeft Bilderdijk de toon voor de *Krekelzangen* gezet.

---

[240] In de Griekse mythologie schenkt Apollo als god van de kunsten en wetenschappen aan de mensen de gave van zang en muziek en is hij de leider van de muzen. Apollo werd tevens vereerd als god van de akkerbouw, beschermer van de veeteelt en van het gewas, god van de verzoening en de genezing en, in nauwe samenhang met zijn macht over leven en dood, als god van het orakel. Het bekendste orakel van Apollo was dat te Delphi. Cf. H. Lamer, *Encyclopedisch Woordenboek der Klassieke Oudheid*, 2e dr., Alphen a/d Rijn 1978, 34, s.v. "Apollo"; zie ook noot 291 van dit hoofdstuk.

[241] Ook volgende dichtbundels van de hand van Bilderdijk bevatten dergelijke tijdzangen.

[242] Willem Bilderdijk, *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht*, Leyden 1823; zie hoofdstuk 5.

[243] Willem Bilderdijk, "Bericht", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel I, i-x; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XV, Haarlem 1859, 206-210.

Een felle aanval op het vrijheidsdenken doet Bilderdijk in het gedicht "Het vrijheidsspook dezes tijds"[244]. Om de lezer een indruk te geven van het naar zijn mening verwoestende werk van wat hij het "Bedrieglijk Vrijheidsspook" noemt, geeft Bilderdijk dit "gedrocht" (57) in zijn destructieve activiteiten eerst nog een "aansporing" om op die manier tot een typering te komen van wat hij door dat spook in de samenleving ziet gebeuren:

> Vaar voort, verraderes, begoochel en vervoer;
> Omslinger volk by volk in uw verwarrend snoer;
> (…)
> Volhard! keer Kerk en Throon met woeste dolheid om,
> En eigen u deze aard als wettig eigendom.
> (…)
> Ga, trap de deugd op 't hart, schroei Godsdienst en geweten
> In d' ijzren boezem toe, en sleep de Helsche keten
> In naam van Vrijheid, met de aan één gespannen Moord
> En Eedbreuk en Geweld en al 't afgrijss'lijkst, voort.
> Doem de onschuld van het hart; ontwortel plicht en zeden;
> Verzaak des Heilands bloed voor Heidnen spoorloosheden;
> En recht uwe outers op aan d' afgod in uw borst,
> Waar heete Heerschenszucht naar zelfverdelging dorst,
> Met opstand, krijg, en haat, en onverzoenbaar wrokken,
> Om de Almacht, die zy vreest, ten zetel af te schokken!
> Zwaai Redens fakkel, zwart van pikdamp, stout in 't rond,
> En sluit uw oog voor 't licht der heldre middagstond
> Dat van Gods aanschijn gloort en uitstraalt; om in 't donker
> Te tuimelen naar een vonk van scheemrend schijngeflonker!
> Breek 't juk der Godheid, en verbrijzel wie 't erkent! (58-59).

Na deze typering van het afbrekend werk van het vrijheidsspook betreffende kerk, staat en maatschappij, die een kenschets inhoudt van wat naar de inschatting van Bilderdijk de heersende geest van zijn tijd uitmaakt, roept de dichter met ontzetting uit: "Mijn God, waar berg ik my! Is dit der Vaadren erf?" (59). Voor het gedrag van zijn landgenoten die juist datgene toejuichen waartoe het vrijheidsspook ze probeert te verleiden, geeft Bilderdijk de volgende verklaring:

> Dit (Hemel!) juicht een Volk, zoo schenziek, zoo vermetel,
> Uit dartle weelde toe ten smaad van Christus naam,
> En spant in 't wreevlig hart met d' Alverderver saam (60).

Nadat Bilderdijk zijn afschuw heeft uitgesproken over degenen die het zaad van het oproer in hun kroost voortplanten, vervolgt hij zijn dichtwerk met een dringende bede tot God om persoonlijk in te grijpen en op te treden tegen deze "Barbaren" (60) en om de eenheid van kerk en staat te herstellen:

> Verhoe dit! wend het af! ja keer het, God van orde!
> Verlos ons van 't geweld dier Godvergeten horde!
> (…)

[244] In: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel I, 57-62; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 298-300.

Breek, breek de kluisters van elk wetteloos gezag
Dat niet op 't uwe rust, maar ingebeeld verdrag!
(…)
Gy, wreek Uwe almacht, hier door d' afgrond stout besprongen,
Van 't dwangjuk, door de Hel den halzen opgedrongen.
Toon, toon U! Ja, verschijn, en zet den moedwil perk;
Hereenig in Uw hand, ô Jezus, throon en kerk! (61).

Bilderdijk is van mening dat de toestand waarin Nederland verkeert niet lang meer kan voortbestaan. Hij hoort en ziet God al naderen "met de wolken des hemels"[245] om de volken te tonen aan wie de macht in de hemel en op de aarde toebehoort. De dichter bidt tot God om ten uitvoer te brengen, wat hij in een apocalyptisch visioen al voor zich ziet:

Verdelg wie, weêrstand biedt, door 't vlammend hemelzwaard!
Splijt de Aarde, en geef der Hel haar prooi van muitelingen! (62).

Hoopvol en berustend eindigt Bilderdijk daarna met het volgende vooruitzicht:

Uw Rijk is 't rijk der Vreê, dat de Engelen zalig zingen!
Wy wachten 't, Heiland; sterk wie op dat heiluur wacht,
En in Uw Mogendheid al 't aardsch geweld belacht! (62).

Ook in het dichtstuk "'t Vorschgekwaak"[246] geeft Bilderdijk uiting aan zijn afkeer van "Dees diep bedorven eeuw, van God en eer vervallen" (153). Wat de dichter vooral zorgen baart, is het feit dat de massa zich kritiekloos lijkt te scharen achter datgene wat ze door de invloedrijke vertegenwoordigers van het Verlichtingsdenken wordt voorgehouden, en

(…) dat men zich alom by 't walglijk Vorschenkwaken
Der sluimring overgeeft in plaats van op te waken;
Ja, goedschiks samenschoolt by 't laffe slootgebroed,
En meêkwaakt of verstomt wanneer men spreken moet (153).

Omdat het Verlichtingsdenken zo wijd verbreid is en algemeen kritiekloos geaccepteerd lijkt te worden, vraagt Bilderdijk zich in gemoede af:

Is alles, alles dan, in dees onlijdbre dagen
Verkikkerd in 't heelal en met den vloek geslagen? (153).

De dichter kan deze vraag niet anders dan bevestigend beantwoorden, immers: "Wat bleef er, in deze eeuw van gruwelen, niet onteerd?" (154). Vanuit zijn theologisch-staatkundige opvattingen laat Bilderdijk vervolgens zien, hoe de Nederlanders volgens hem massaal tegen God in opstand zijn, doordat zij "het Godsgezag, in 't Kroonrecht aangebeden" (154) proberen aan te tasten:

Dringt pier- en wormgespuis, zich wringende uit zijn dop,
De diadeem niet in, als paste ze om hun kop?
(…)

[245] Cf. Markus 14:62.
[246] In: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel I, 153-159; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XII, 224-227.

Ja, zelfs de Koningsthroon werd onder 't peil verlaagd
Des aardworms, die in 't slijk aan rottende eikels knaagt (154-155).

Op grond van zijn analyses van de samenleving komt Bilderdijk tot de volgende taxatie van de Verlichtingsidealen:

En dit moet Wijsheid zijn, dit vordring in beschaving! —
Bedwelming, dronkenschap, verstands- en zielsverslaving,
Gaan dus voor vrijheid door, verlichting, deugd, en eer! (155).

De verklaring die de dichter geeft van wat hij beschouwt als een algemene verstandsverbijstering, is dat met het verdwijnen van "Godsdienst, Zeedlijkheid, en taal, en denkvermogen", het "menschlijke aan den mensch, de mensch zich-zelv' onttogen" (155) is, kortom:

't Is Fransche denkvorm, 't is het Engelsch wanverstand,
En 't Duitsche waangevoel (met waanzin in verband),
Die 't Hollands aâmend hart bestelpen en verstikken,
En met bedwelming gif (zoo 't heeten moet) *verkwikken* (155).

Omdat volgens Bilderdijk ook de jeugd door de heersende Verlichtingsgeest is aangetast, ziet hij de toekomst van Nederland ernstig bedreigd met goddeloosheid en ondergang:

Dit ziet men; de onschuld van eene argelooze Jeugd
Wordt in 't verderf gesleept, vervoerd van God en deugd,
En met den geest vervuld die de aarde in vlam en vonken
Doet opgaan; ja, met list in 's Duivels boei geklonken,
Om, tegen de Almacht-zelv' baldadig opgestaan,
In gruwlen, razerny, en zelfmoord te vergaan (155).

Evenals "Het vrijheidsspook dezes tijds" eindigt ook "'t Vorschgekwaak" met een bede of God wil ingrijpen om Zijn ordening, inclusief de eenheid van kerk en staat, te herstellen:

Gy, Godheid, zie, zie neêr op dees verwarde Tijden!
Herstel Uw orde, Uw wet; verplet wie haar bestrijden;
Breng de afgevallen' tot Uw ordening weêrom;
Hereenig Kerk en Staat, en zij 't één heiligdom! (158).

Meer analyses van de Nederlandse samenleving worden door Bilderdijk gegeven in het dichtstuk "De wijsgeerigheid dezer eeuw"[247], opgenomen in het tweede deel van de *Krekelzangen*. In dit dichtstuk wijt Bilderdijk het aan de invloed van de Verlichtingsfilosofie dat veel vrouwen en moeders danspartijen bezoeken, echtgenoten en vaders zich naar "Klub of Spel" (77) begeven, en velen aanzitten bij feestmaaltijden en genieten van "het woeste feestgedruis" (78). Wat Bilderdijk waarneemt als uiting van de tijdgeest, is dat "'t hart, vervreemd van God" (78) geen zielenheil meer weet te smaken. Met gebruikmaking van dezelfde quasi-aanmoedigende methode als bij zijn typering van de activiteiten van het vrijheidsspook schetst Bilderdijk een beeld van de verlichte filosoof, zoals hij deze figuur beschouwt en tot wie hij zich rechtstreeks richt met de woorden:

[247] In: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, 77-83; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 335-338.

Roei de grondbeginsels uit,
Waar de rust en vreê aan hangen:
Maak Gods aardrijk tot uw buit;
’t Is gereed uw juk te ontfangen:
Schud, en schok, en ondermijn!
Haast zult ge alles meester zijn (80).

Nadat Bilderdijk heeft opgemerkt dat de verlichte wijsgeren proberen om de mensheid een juk op te leggen, behandelt hij kritisch de kantiaanse begrippen “Vrijheid”, “Eigenwet” en “Reden”, die volgens hem niet leiden tot de vrijheid, zoals die door de Verlichtingsfilosofen gepredikt wordt, — integendeel. In feite hekelt Bilderdijk hiermee het verschijnsel, dat later zou worden aangeduid als “dialectiek van de Verlichting”[248]:

Weg met de ouderwetsche deugd! —
Vrijheid! Eigenwet! en Reden!
Ja, de hoogste wet is Vreugd
En de vrijheid rechtvertreden!
Loopt in ’t jaagpad aan de lijn,
Menschen! dat heet vrij te zijn (80).

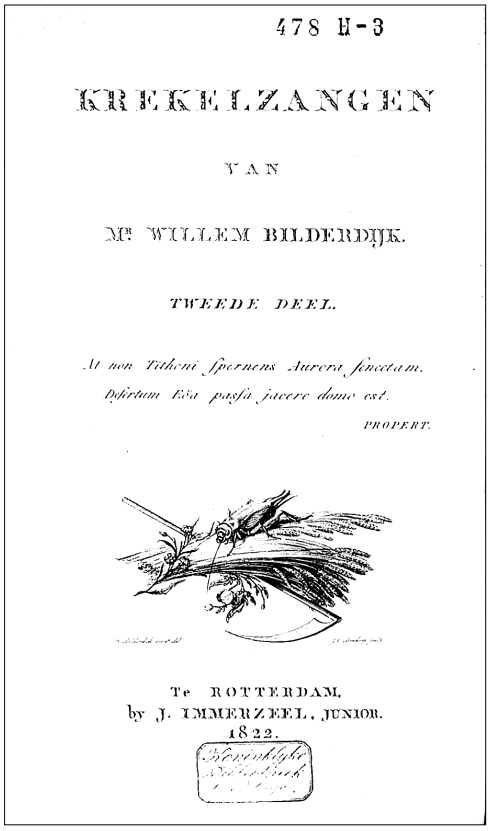
478 H-3

KREKELZANGEN

VAN

Mr. WILLEM BILDERDIJK.

TWEEDE DEEL.

At non Tithoni spernens Aurora senectam,
Desertam Eôa pagsa jacere domo est.

PROPERT.

Te ROTTERDAM,
by J. IMMERZEEL, JUNIOR.
1822.

Afb. 57. Titelpagina van Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II.

[248] Zie: hoofdstuk 1, paragraaf II.3.

Keer op keer stelt Bilderdijk in het tweede deel van de *Krekelzangen* de verlichte tijdgeest in haar verschillende verschijningsvormen aan de kaak. Zo richt hij zich in het gedicht "Cour d' amour"[249] verwijtend, maar ook waarschuwend, tot "'t lichtgeloovig Volk dat zich in slaap laat wiegen" (146) door "de onfeilbaarheid van 't Courantiers verstand" (145). Voor Bilderdijk staat vast dat de verlichte massa een vloek van God over zich afroept en dat die vloek, wanneer ze komt, rechtmatig zal zijn. In het gedicht "Rechtmatige vloek" uit 1821 vat de dichter zijn visie op de verlichte samenleving nog eens kernachtig samen. Ook in dit dichtstuk benadrukt Bilderdijk dat de door velen zo hooggeroemde vrijheid, die de Verlichting in morele zin zou kunnen aanbrengen, in wezen onvrijheid is:

> Het Helsch gespuis, dat God miskent in de oppermacht,
> 't Verachtlijk graauw de teugels geeft in handen,
> De Deugd vertrapt, met Zede en Godsdienst lacht,
> De moorddolk drukt in zuivere ingewanden,
> Verwoesting blaast, verwarring, roof, geweld,
> Het hoogste heil in heiligschending stelt,
> En rechten kraait om van geen plicht te hooren,
> Wier domheid, slaaf van 't stikziendst onverstand,
> Op vrijheid roemt in 't rammlen met zijn band[250].

Omdat volgens Bilderdijk in Nederland "'t woedenst Heidendom den kop naar boven steekt" en men in Christus' naam het Christendom bestrijdt, doet hij in het gedicht "Aan de zendelingen"[251] een oproep aan hen die in verre streken het Evangelie verkondigen om bij hun zendingsarbeid het moederland niet te vergeten. Zij moeten hier te lande meehelpen om "het hellend kruis te schragen" (190). En in het gedicht "Zielvergif"[252] waarschuwt Bilderdijk zijn lezers voor de "Verlichters van 't verstand", die "zielenmoord" (191) plegen door de mensen "Dood en Hel" (192) te laten drinken.

Ook een aantal gedichten, dat werd gepubliceerd in het derde deel van de *Krekelzangen*, is te beschouwen als een verzameling tijdzangen. Zo geeft Bilderdijk bijvoorbeeld in het gedicht "Staats- en kerknood"[253] uit de eerste helft van 1823 een analyse van de noodtoestand waarin staat en kerk zich naar zijn mening bevinden. Zich richtend tot de "Vermeetlen" die de Almachtige lasteren, verzucht Bilderdijk:

> Hoe lang nog? tot hoe verr' vervolgt ge uw spoorloosheden,
> Schept wetten, naar 't u lust, vernietigt tucht en zeden,
> En maakt het leven tot een gruwelspel van moord,
> Geweld, en oproer, en verwoesting? — (…) (98).

Volgens Bilderdijk proberen degenen die de Verlichtingsidealen uitdragen daarmee – tot hoon van Gods majesteit – de vorsten de kroon van het hoofd te rukken of hen het "volksjuk" (98) op te leggen. Bilderdijk ziet in deze manier van doen pogingen van de mens om zich te verheffen tot "heerschers boven God" (99). Voor hen die met deze handelwijze tonen uit de

---

[249] In: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, 145-146; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 361-362.
[250] Willem Bilderdijk, "Rechtmatige vloek", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, 166; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 293.
[251] In: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, 190; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 370.
[252] In: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, 191-192; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 71.
[253] In: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel III, 97-100; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel V, Haarlem 1857, 252-253.

"Helsche giftkelk" (99) te drinken en die uiteindelijk proberen om godsdienst en geweten te vertrappen, voorziet Bilderdijk een zwaar oordeel: hen wacht de straf van God!

In het gedicht "Aanmaning"[254], dat hij ook in de eerste helft van 1823 schreef, waarschuwt Bilderdijk nogmaals voor de alom gepredikte vrijheid van de Verlichting, die naar zijn mening in werkelijkheid kerk en staat ten prooi laat vallen aan "d' afgerichtsten dwang" (182) en dus allerminst vrijheid betekent:

> Een dwang, die, onder 't hartennijpen,
> 't Vervolgen door bedekt venijn,
> Met dolken voor 't verraad te slijpen
> En 't aandoen van een heuschen schijn,
> Om 's warelds teugels aan te grijpen
> Zich niets op aard te Helsch laat zijn!
>
> En dit, dit moet Verlichting heeten;
> Dit kleurt men als Verdraagzaamheid!
> Dien vloekbond tegen 't vrij Geweten,
> Die uitroeit wat hy niet verleidt!
> Die dweepzucht, God en eer vergeten,
> Die de aard met dolheên overspreidt! (183).

Bilderdijk herhaalt zijn waarschuwende boodschap dat de door de aanhangers van de Verlichting beloofde vrijheid spoedig onderdrukking zal blijken te zijn, in het gedicht "Vrijheidsschreeuw"[255]:

> Doch wat is 't dat weldra die Vrijheid moet volenden?
> De onlijdelijke dwang en laagste slaverny,
> Wanneer een echt Tyran hun hals vertrapt en lenden,
> En 't jammrend kroost verzucht in vreemde heerschappy (188).

In het laatste gedicht van het derde deel van de *Krekelzangen*, getiteld: "De duivel"[256], laat Bilderdijk zien hoe naar zijn overtuiging de goddeloosheid haar finale stadium heeft bereikt, nu men zelfs niet meer in de duivel gelooft:

> De Duivel had altijd een groot getal van Vrienden;
> Die namen 't voor hem op, als die hem hartlijk dienden:
> *De droes is niet zoo zwart als hy geschilderd wordt*,
> Was 't telkens; — *de arme droes! men doet hem veel te kort*.
> Maar, eindlijk, 't blad keerde om; nu mag hy niet meer wezen.
> *Daar is geen Duivel, foei! Wie zou dat onding vreezen!* —
> Natuurlijk! heel dat ras, eerst by hem in de leer,
> Deed thands zijn duiv'lenproef, en wil geen meester meer.

[254] In: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel III, 181-186; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 392-395.
[255] In: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel III, 187-188; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 396.
[256] In: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel III, 204; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 402.

2. Recensies van de *Krekelzangen*

Terwijl Bilderdijk met zijn *Krekelzangen* op uitdagende wijze zijn strijd voerde tegen het verlichte Nederland, vreesde Dirk van Hogendorp voor de mogelijke negatieve gevolgen die de publicatie van de prikkelende verzen voor Bilderdijk zou kunnen hebben. Enkele dagen voordat het tweede deel van de *Krekelzangen* uitkwam, heeft Dirk van Hogendorp samen met Bilderdijk twee uren lang in dat deel gelezen. Nadat hij op deze wijze kennis genomen had van de inhoud, schreef hij op 30 november 1822 op bezorgde toon aan zijn broer Willem het volgende: "Het heeft mij doen ijzen, en ik vrees voor de gevolgen. De zaken die hij behandelt (alles tegen de geest onzer eeuw) zijn sterker dan ooit. Hij heeft zijne vijanden geheel uit het veld geslagen, maar ik vrees dat zij hem nu op eene andere wijze zullen aanvallen, en dat de kwaadaardigheid meer werken zal"[257]. Op het moment dat er één deel van de *Krekelzangen* verschenen was en de volgende twee delen niet lang meer op zich zouden laten wachten, heeft Dirk van Hogendorp de stemming onder Bilderdijks critici goed aangevoeld. Zoals – overigens niet onverwacht – uit de in deze paragraaf opgevoerde reacties blijkt, gaf het eerste deel van de *Krekelzangen* de verlichte schrijvers in ons land veel reden tot kritiek en hebben de delen twee en drie de beoordelaars beslist niet milder gestemd. Naar aanleiding van de recensies op de *Krekelzangen* schreef Isaac da Costa op 1 januari 1823 aan Dirk van Hogendorp: "De Recensenten zyn woedend op Bilderdyks Krekelzangen. Helaas! ook zulken, die zich Christenen noemen, haten ons, en bespotten ons, en zouden ons gaarne vervolgen en den mond sluiten. Daar is naauwlyks meer een echt Contraremonstrant te vinden!"[258]. Zelf las Da Costa de *Krekelzangen*, die hij zag als een wapen in Gods hand, met genoegen, getuige zijn brief van 25 augustus 1823 aan Bilderdijk, waarin hij zich als volgt uitlaat over het derde deel van de *Krekelzangen*, dat hij de vorige dag ontvangen en gelezen had: "Welk een jeugdige kracht, welk eene verhevene Geest heerscht in die ongelykbare poëzy waarmede Gy voor God en Zyne Waarheid geroepen zyt te stryden. Neen! nimmer heeft er zulk eene poëzy, buiten de Heilige Schriften, bestaan!"[259].

Nadat de recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* zich vanwege het karakter van Bilderdijks poëzie bij het recenseren van het eerste deel van de *Krekelzangen* genoodzaakt zag zijn taak van boekbeoordelaar in te wisselen voor die van openbare aanklager voor de rechtbank van de publieke opinie, voor welk gerecht hij Bilderdijk beschuldigt van "Godslastering", "verduisteringszucht" en "oproerschreeuwen"[260], twijfelt de recensent er niet aan dat het publiek weet wat het bij het lezen van het tweede deel van de *Krekelzangen* te wachten staat. Het lezerspubliek kent immers "den Aartsvader onzer Godsdienstige, staatkundige en wijsgeerige dweepers" (114-115) te goed om op zijn bekering te durven hopen.

---

[257] Dirk van Hogendorp aan Willem van Hogendorp, 30 november 1822, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 415-416, 416. De ongerustheid van Dirk van Hogendorp werd niet gedeeld door Bilderdijks vriend Meinard Tydeman (1741-1825). Deze rechtsgeleerde, wijsgeer en letterkundige moedigde de dichter aan om voor God en vaderland te blijven zingen, door hem op 13 december 1822 het volgende gedicht te sturen: "Zing maar voort, gij oude Krekel! / Stoor u aan geen' lasterrekel! / Zing voor God, en 't Vaderland! / Tot Gods Engel u zal halen; / Brengen U in 's Hemels zalen; / Plaatsen aan Gods regterhand!—" (Meinard Tydeman aan Willem Bilderdijk, 13 december 1822, in: H.W.T. Tydeman, *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en mrs. M. en H.W. Tydeman. Gedurende de jaren 1807 tot 1831*, twee delen, Sneek 1866-1867, deel II, Sneek 1867, 222). Tydeman schreef dit gedicht in antwoord op Bilderdijks vers "Aan den Hooggeleerden Heer en Mr. M. Tydeman, voor het tweede deel der "Krekelzangen"", waarin Bilderdijk zelf aangeeft door te zullen gaan met het schrijven van gedichten tegen de geest van zijn tijd (Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XI, 325).
[258] Isaac da Costa aan Dirk van Hogendorp, 1 januari 1823, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 21.
[259] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 25 augustus 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E7-4.
[260] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1 maart 1823, deel VII, 4e stuk, "Beöordeelingen", 114-119, 114.

Afb. 58. Meinard Tydeman.

Hoewel de recensent verklaart dat er in het tweede deel van de *Krekelzangen* enkele gedichten voorkomen, die hem bijzonder zijn bevallen, kan hij niet anders constateren dan dat Bilderdijk dikwijls de smakelijkste gerechten door zijn "saus van gal en roet" (117) bedorven heeft. Eén van de gedichten waarop de recensent in dit verband het oog heeft, is "De wijsgeerigheid dezer eeuw", een dichtstuk dat de beoordelaar heeft ontzet, omdat hij van oordeel is dat Bilderdijk hierin de filosofen godslasterlijke taal in de mond legt.

Wat het derde deel van de *Krekelzangen* betreft, is de recensent van mening dat ook dit "derde *concert*" in de keuze van onderwerpen en in de manier van behandeling doorgaans het stempel van de reeds genoegzaam bekende "krekelmuzijk"[261] draagt. Toch geeft de recensent te kennen dat hij zich aan de inhoud van het derde deel minder gestoord heeft dan aan die van de twee voorgaande delen (460). De recensent sluit evenwel niet uit dat, wanneer zijn vermoeden juist is, Bilderdijk met opzet een andere methode gekozen heeft om zijn doel te bereiken, toen hij uit de algemene verontwaardiging, die er tegen hem is ontstaan[262] geconcludeerd heeft dat zijn vroegere werkwijze niet het aangewezen middel was om het publiek te overtuigen[263]. De recensent, die het niet eens is met Bilderdijks theologisch-staatkundige opvattingen

[261] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1 november 1823, deel VII, 14e stuk, "Beöordeelingen", 459-466, 460.
[262] Blijkens deze opmerking waren er inmiddels al verschillende negatieve reacties op de *Krekelzangen* verschenen.
[263] Volgens de recensent is de "zachter en gemoedelijker toon" die hij in het derde deel van de *Krekelzangen* meent aan te treffen, alleen bedoeld om de mensen niet af te schrikken en alleen door Bilderdijk gebruikt om de lezers "zachtkens in zijn net te lokken" (460). De beoordelaar beschuldigt Bilderdijk ervan dat hij de "zonderlingste kunstgrepen" toepast om zijn aanhang te vergroten en zijn tegenpartij, "de Liberalen en Filosofen" (460)

en analyses van de samenleving, moet daarentegen wel erkennen dat hij bijna voortdurend in bewondering wordt meegesleept; een bewondering die de boekbeoordelaar deelt met een aantal collega-recensenten.

Zo betreurt bijvoorbeeld de anonieme recensent van het *Letterkundig Magazijn* het in zijn bespreking van het eerste deel van de *Krekelzangen* dat de dichterlijke begaafdheid van Bilderdijk op zo'n jammerlijke manier omlaaggehaald wordt door "den afschuwelijksten wrevel"[264] die hij in dichtvorm tot uiting brengt. Hij ziet dit onder meer gedemonstreerd in Bilderdijks gedicht "Het vrijheidsspook dezes tijds". Vervuld van afgrijzen over dit gedicht van Bilderdijk heeft de recensent de "bladen met deze menschheid schendende taal besmet" (628) omgeslagen.

Het oordeel van dezelfde recensent over het tweede deel van de *Krekelzangen* is niet minder negatief dan dat over het eerste deel. Opnieuw betreurt de recensent het dat Bilderdijk zijn van God gekregen gaven door zoveel haat en vijandschap tegen ieder die anders denkt dan hij, ontheiligt[265]. Teleurstelling en onbegrip bij de recensent aangaande de inhoud van Bilderdijks dichtwerk kenmerken ook deze boekbespreking. De recensent vraagt zich bijna wanhopig af waarom Bilderdijk zich niet tot het uiterste inspant om de blijmoedigheid van de ware christen te laten zegevieren over zijn kwade luimen (37).

Met het gedicht "De wijsgeerigheid dezer eeuw" kan de recensent ten dele instemmen. Dat de in dit dichtstuk bedoelde wijsgerigheid een valse wijsbegeerte is, staat ook voor de recensent vast. Hij betwijfelt echter of die valse wijsgerigheid wel zo kenmerkend is voor deze eeuw, als Bilderdijk beweert. Met de dichter betreurt de boekbespreker iedere voortgang van het zedenbederf, maar in tegenstelling tot Bilderdijk gelooft de recensent dat God dit kwaad laat meewerken ten goede.

Na alle gedichten uit het tweede deel van de *Krekelzangen* gelezen te hebben, komt de recensent tot de slotsom dat Bilderdijk een beklagenswaardig mens is. Hij ziet immers niets dan "monsters en helgedrogten, die Staat en Kerk trachten om te keeren" (43)[266]. Beducht voor de invloed die van Bilderdijk is uitgegaan, eindigt de recensent met de waarschuwing: "Lezers! wie gij ook zijt, laat de grootheid, laat de geleerdheid van een B. u niet bedwelmen of verleiden om hem na te praten" (43). Uit de laatste regel van de recensie blijkt dat deze waarschuwing speciaal is gericht aan jonge geleerden en dichters, met wie de recensent hoogstwaarschijnlijk de leerlingen van Bilderdijk bedoelt en met name Da Costa, wiens twee delen *Poëzy* in 1821 en 1822 te Leiden verschenen en die dezelfde geest ademen als Bilderdijks *Krekelzangen*.

---

in het nauw te brengen. Een "meesterlijke kunstgreep der *Bilderdijkiaansche* taktiek" (460) ziet de recensent in het gedicht "Aan de vrouw". In dit vers probeert Bilderdijk volgens de recensent de vrouwen eerst in hun zwakke punt aan te tasten door een aantal coupletten op te vullen met "de uitbundigste eeretitels en suikerzoetste bijnaampjes", om vervolgens uit te barsten in de volgende "magtspreuk" (461): "Druischt een eeuw vol roekeloozen / Tegen Staatsgezag en throon, / God, en Zijn gezalfden Zoon; / U verëeren, God te haten, / Kan zich nooit vereenen laten; / Maar hun leus is Vrouwenhoon" (Willem Bilderdijk, "Aan de vrouw", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel III, 91-96, 94; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel VIII, 239-242, 241). De recensent veronderstelt dat Bilderdijk van dergelijke uitspraken des te meer uitwerking verwacht, "daar hij zeer wel weet dat de *Logica* geene bijzondere studie der vrouwtjes is, en zij derhalve eene valsche sluitrede *ongevisiteerd* doorlaten" (461). Het onvermijdelijke gevolg van deze "krijgslist" ziet de recensent al voor zich: "Kan het nu wel anders of de lieve schoonen moeten in die oproerlingen tegen staatsgezag en troon (…) en in die opstandelingen tegen God en zijn gezalfden Zoon (…) slechts eenen hoop booswichten en vrouwenhaters zien?" (462).

[264] *Letterkundig Magazijn*, 1822, 1e stuk, "Uittreksels en beoordeelingen", 619-632, 625.

[265] *Ibidem*, 1823, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 33-43, 37.

[266] De recensent schrijft deze voorstellingen toe aan de "ontstelde verbeelding" (43) waar Bilderdijk volgens hem aan lijdt en ziet op dit punt een treffende overeenkomst met Don Quichot, de hoofdpersoon uit *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha* (1605) van Miguel de Cervantes Saavedra (1547-1616), die tegen molens streed in de veronderstelling dat het reuzen met vier armen waren.

In zijn beoordeling van het derde deel van de *Krekelzangen* in het *Letterkundig Magazijn*[267] roemt de recensent de uniciteit van Bilderdijks veel omvattend, scheppend en onuitputtelijk genie door de dichter te kwalificeren als "Bilderdijk den eenigen" (26). De recensent beschouwt Bilderdijk echter niet alleen als uniek in zijn volkomen beheersing van de taal, maar ook in "zijne zwartgallige ontevredenheid, in zijne verbittering tegen geheel het menschdom, voor zoo ver het zich niet naar zijne, uit hoogmoed geborene, zonderlingheid wil schikken; voor zoo ver het niet met hem raast" (26).

Het eindoordeel van deze recensent is dat weldenkende lezers zich ongetwijfeld zullen bedroeven over de liefdeloosheid die uit Bilderdijks dichtbundel spreekt. Ook waarschuwt de recensent ervoor dat diegenen die geen ware zielenvrede kennen en met alles onvergenoegd zijn, in deze *Krekelzangen* "maar al te veel vergiftigend voedsel vinden, dat hunne kwaal doet verergeren" (32).

Ook de anonieme boekbespreker van *De Recensent* keurt de *Krekelzangen* sterk af. In het eerste deel las deze recensent overal "beleedigende aanrandingen van betere en verlichtere inzigten"[268] dan die van de dichter zelf. Met de bewering van Bilderdijk dat hij zijn levenspad in eenzaamheid bewandelt[269], is de recensent het volstrekt oneens. Ongerust over de ontwikkelingen rond Bilderdijk en zijn leerlingen merkt hij op: "Dit pad is ver van eenzaam te zijn; het wordt maar al te sterk bezocht, en wij hopen slechts, dat de niet weinig vermogende invloed van den Dichter er geen mode-wandelplaats van zal kunnen maken. Daarvoor beware ons de goede tijdgeest!" (32). Van het vele dichtwerk wat hem niet bevalt, spant voor de recensent "Het vorschgekwaak" de kroon[270].

In het tweede deel van de *Krekelzangen* heerst volgens de anonieme recensent dezelfde toon, die ook kenmerkend is voor het eerste deel. Voor de tweede keer uit de recensent zijn bezorgdheid over de invloed die van Bilderdijk uitgaat. In dit verband noemt hij het ongelukkig dat een man met zoveel bekwaamheden, van zo grote geleerdheid en – uitgezonderd zijn geliefkoosde wonderspreuken – van zo grote oordeelkundigheid en scherpzinnigheid, zich als "een onfeilbaar hoofd der nachtgezinden aan de spits eener *factie*" plaatst waarvan de onzalige invloed "noch in de Kerkgenootschappen, noch in de Staten, noch voor de Vorsten, noch voor de Onderdanen eenig heil te verwachten is"[271]. Van het derde deel van de *Krekelzangen* is in *De Recensent* geen bespreking verschenen.

Geheel in overeenstemming met het oordeel van zijn collega-boekbeoordelaar van *De Recensent* doet het de anonieme recensent van het in oktober 1823 voor het eerst verschenen *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde* leed om in de rubriek "Prulwerken" een dichtbundel[272] te moeten bespreken van een man die na zoveel blijken van zijn dichterlijk talent gegeven te hebben, zich nu verlaagt om "de krankzinnigste godsdienstige en staatkundige begrippen te koesteren, dezelve voort te planten, en met zoo veel gal, bitterheid en onzin te verdedigen"[273]. Tot een bespreking van afzonderlijke gedichten uit deze bundel komt de recensent niet.

---

[267] Jg. 1824, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 26-32.
[268] *De Recensent*, 1823, deel XVI, 1e stuk, "Recensiën", 30-50, 31.
[269] Zie: Willem Bilderdijk, "Bericht", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel I, ii.
[270] De recensent beschouwt "Het vorschgekwaak" als een "meesterstuk van Dichterlijke razernij" en als een "soort van aanblaffende poezij" (43) waarin Bilderdijk niet snel overtroffen zal worden.
[271] *De Recensent*, 1823, deel XVI, 1e stuk, "Recensiën", 318-332, 319.
[272] Het betreft hier het tweede deel van de *Krekelzangen*.
[273] *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*, No. 1, oktober 1823, "Boekbeöordeelingen", "Prulwerken", Amsterdam 1823, 30; zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.

Ook Sw.[274], de recensent van het derde deel van de *Krekelzangen* voor het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*, heeft ambivalente gevoelens aangaande deze poëzie van Bilderdijk. Zo prijst hij enerzijds Bilderdijks taalbeheersing, maar waarschuwt hij anderzijds voor het "schoone der inkleeding", waardoor men soms het "gedrochtelijke der stellingen"[275] gemakkelijk voorbijziet[276]. Hij neemt het daarom jonge mensen, bij wie de verbeeldingskracht nog sterk werkt, niet kwalijk dat de "viva vox"[277] van Bilderdijk hen "vervoert tot de punten, waarheen hij hen gebragt wil hebben" (351)[278]. Een punt van kritiek dat door geen van de andere recensenten van de *Krekelzangen* wordt genoemd, maar door Sw. nadrukkelijk aan de orde wordt gesteld, is dat volgens hem Bilderdijk met zijn strijd tegen de tijdgeest de Rooms-Katholieke Kerk in de kaart speelt.

Meer dan bij zijn collega-recensenten het geval is, wordt door de boekbeoordelaar van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[279] een aantal theologische kwesties onder de aandacht gebracht. Als verlicht man voor wie God een God van liefde is, wil de recensent graag van Bilderdijk vernemen hoe hij aan een theologie komt, waarin de goddelijke wraak zo'n grote rol speelt en niet de liefde (127). Een ander theologisch punt dat de recensent opgehelderd wil hebben, brengt hij tot uiting in de volgende vraagstelling: hoe denkt Bilderdijk het te kunnen verantwoorden dat hij in deze dichtbundel de voorbeschikking en volstrekte machteloosheid op een alle zedelijke krachtsinspanning verwoestende manier voorstelt? (127). Ook is het de wens van de recensent om van Bilderdijk te weten te komen, hoe hij, die de Bijbel en het Evangelie zo hoog waardeert, het aanwakkeren van burger- en religietwisten vanuit de Bijbel denkt te verdedigen? (128). En dan vervolgt de recensent: "Zal niet veeleer elke bladzijde hem zeggen, dat hij een verloochenaar van de liefde, een verwoester van den vrede is?" (128). Ondanks zijn zware inhoudelijke kritiek op de *Krekelzangen* noemt de recensent Bilderdijk toch een vorst op de gebieden van geleerdheid en dichtkunst (128)[280].

Na het lezen van de eerste bladzijde van de voorrede op het tweede deel van de *Krekelzangen* is het voor de recensent al duidelijk: dit deel is gesteld op dezelfde toon van "betweterij en overschreeuwing"[281] die volgens hem ook het eerste deel kenmerkt. In reactie op het gedicht "Aan den heer Schotsman"[282], waarin Bilderdijk onder meer spreekt van het verderf van geloofsleer en zeden, valse leraars en ingebeelde redelijkheid, uit de recensent zijn bezorgdheid over de naar zijn verwachting onvermijdelijke negatieve beeldvorming aangaande de kerk bij niet-ingewijden in het kerkelijk leven, wanneer zij dit gedicht lezen (251)[283].

---

[274] Hoogstwaarschijnlijk Johannes Samuël Swaan; zie voor een biografie noot 301 van dit hoofdstuk.

[275] *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*, No. 10, oktober 1824, "Boekbeoordeelingen", 351-356, 351.

[276] Volgens Sw. bevat het gedicht "Vrijheidsschreeuw" godslasterlijke oproerkreten die de "thans zoo gelukkig gebluschte vlam der tweedragt" (355) weer dreigt aan te steken. Ook het gedicht "De duivel" bevalt de recensent niet. Spottend merkt hij op dat hij zelf met "dien zwarten heer" niet zo bekend is als Bilderdijk, "die in deszelfs fabrijk provisor schijnt geweest te zijn, daar hij ons pertinent weet aan te wijzen, wie tot de leerlingen zijner paardenvoetige majesteit zoo al behoord hebben" (355); zie ook het slot van deze paragraaf.

[277] Vertaling: het levende, gesproken woord.

[278] Kennelijk met het oog op de gebroeders Van Hogendorp kan de recensent het, bezien in dit licht, ook de "zonen van mannen van naam door hun liberale denkbeelden" niet euvel duiden dat zij "door eenen B. worden weggesleept tot het staande houden van stellingen, die, op de schaal van het gezond menschen verstand gewogen, te ligt bevonden worden" (352).

[279] Jg. 1823, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 121-129.

[280] De recensent nuanceert deze lofprijzing overigens onmiddellijk door op te merken dat ook de satan een vorst is, namelijk van de duisternis, en dat deze zijn val te danken heeft aan zijn gaven die hem tegen God deden opstaan. Overigens ontkent de recensent stellig dat deze woorden op Bilderdijk van toepassing zijn.

[281] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 247-254, 247.

[282] Zie voor dit gedicht ook hoofdstuk 3, paragraaf V.2.c.

[283] Da Costa beschouwde deze recensie, die volgens hem gekenmerkt wordt door een geest van verleiding, als een typische uiting van de verlichte tijdgeest. In een brief aan Bilderdijk van 3 mei 1823 schrijft hij het volgen-

Reagerend op Bilderdijks opmerking in diens voorwoord op het derde deel van de *Krekelzangen* (ix-xiv) dat een ieder die zich geroepen voelt tot uitbreiding of verdediging van recht, waarheid, en Christendom en dit onder druk van "het extergeschreeuw der boosaardigheid" (ix) nalaat, een kind is, geeft de recensent, die dit deel in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* bespreekt, een beschrijving van kinderen die bij het opgroeien hun kwalijke eigenschappen niet kwijtraken en daardoor uitgroeien tot "groote, leelijke kinderen, baldadige, sarrende, alles, wat binnen hun bereik komt, bedervende kinderen"[284]. Vervolgens past de recensent zijn pedagogische beschouwing over vervelende kinderen toe op Bilderdijk, hoewel hij de naam van de dichter niet noemt. Voor het overige is de recensent van mening dat het derde deel van de *Krekelzangen* geheel in de geest van de delen één en twee is geschreven. Hoewel hij in deze bundel veel gedichten heeft aangetroffen, die hij inhoudelijk moet afkeuren[285], geeft hij aan enkele – gelet op de inhoud – toch de kwalificatie "allervoortreffelijkst" (169).

3. Overige reacties op de *Krekelzangen* in tijdschriften

Naast een reeks recensies werd er naar aanleiding van de *Krekelzangen* in de periodieke pers ook een aantal ingezonden reacties van lezers geplaatst. Met uitzondering van één gefingeerde brief in proza gaat het hierbij steeds om gedichten. Onder die gedichten treffen we zowel korte parodieën[286] aan alsook grotere dichtstukken, waarin de auteur aan de hand van poëtische teksten van Bilderdijk een tegengestelde versie van dat bepaalde gedicht van Bilderdijk geeft. Ook komen we dichtstukken tegen, waarin de auteur wèl zijn bedenkingen tegen bepaalde opvattingen van Bilderdijk in dichtmaat weergeeft, terwijl zijn tegendicht geen aanwijsbare betrekking op enig gedicht van Bilderdijk heeft.

In het tijdschrift *Euphonia* van maart 1823 heeft een lezer van de *Krekelzangen* het ludieke artikel "Uit de wereld der krekels. (*Extract uit eene particuliere correspondentie*.)"[287] laten plaatsen. Het stuk is een "passage" uit een gefingeerde brief van een krekel aan een andere krekel. De schrijver, die zich verschuilt achter het toepasselijke pseudoniem A.C. Spring in 't Veld, brengt in deze brief de lezer op de hoogte van het laatste "staatsnieuws" (163). In de wereld van de krekels is namelijk grote onrust ontstaan over de staatkundige opvattingen van iemand die zich "Krekel" noemt en die hij in zijn *Krekelzangen* openbaar gemaakt heeft. A.C. Spring in 't Veld laat zich afkeurend uit over Bilderdijks anticonstitutionele en antiliberale opvattingen, die hij psychopathologisch verklaart als "eene soort van geleerde razernij" (163).

---

de: "De Letteroefeningen zyn wederom zeer kwaadaartig in het nommer dezer maand. Eene recensie van het tweede deel der Krekelzangen is weder, als naar gewoonte, dom en onrechtzinnig in religieus en politiek beiden. Ach! die schreeuwertjens! Laat hun dat kortstondige genoegen! De val van den Geest die hen bezielt is naderend; en de kracht van verleiding in hunne schriften is ontwricht!" (Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 3 mei 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E6-4).

[284] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 166-170, 167.

[285] Naar de mening van de recensent zou het gedicht "Aan de vrouw" (*Krekelzangen*, deel III, 91-96; zie ook noot 263 van dit hoofdstuk) een "pronkjuweel" zijn geweest als Bilderdijk in dit dichtstuk de vrouwen niet had opgestookt tegen ""een eeuw vol roekeloozen", die "tegen Staatsgezag en throon, God, en Zijn gezalfden Zoon" aandruischen" (169). "Staats- en Kerknood" (*Krekelzangen*, deel III, 97-100) typeert de recensent kortweg als "een magazijn van laster en schelden" (169).

[286] Illustratief is de volgende parodie op Bilderdijk en zijn gedicht "Het vrijheidsspook dezes tijds" van de hand van een anonymus die ondertekende met "†.": "Dat was een vreeslijk spook, uit vrijheidsmoord geteeld, / Dat (wis te middernacht) door 't brein u heeft gespeeld! / Wij ijzen op uw schets: hoe hebt gij 't uitgestaan? / Gij hebt een spook gezien – daar is geen twijfel aan. – ". (†., "Aan den dichter van "Het vrijheidsspook"", in: *Euphonia*, februari 1823, N°. 6, "Kleinigheden", Utrecht 1823, 96; zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I).

[287] In: *Euphonia*, maart 1823, N°. 11, 161-165.

Afb. 59. Alexander François Sifflé.

Een schrijver die zich eveneens buigt over Bilderdijks staatkundige denkbeelden, in het bijzonder over zijn visie op de constitutionele monarchie, is de Middelburgse dichter, jurist en filosoof Alexander François Sifflé[288], auteur van het in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* geplaatste dichtstuk "De grondwettige alleenheersching"[289]. Evenals Bilderdijk ziet Sifflé in het gezinsleven een beeld van de ideale staatkundige verhoudingen. In een compleet gezin waar de vader heerst als een koning en wordt bijgestaan door zijn echtgenote die zijn zware taak verlicht, ziet de dichter een verbeelding van "'t weldadigste gezag" (545). Anders dan Bilderdijk is Sifflé wel een voorstander van de parlementaire democratie. Ook verdedigt hij de door Bilderdijk verworpen constitutionele monarchie, een staatsbestel waarin volgens hem de vrijheid van de burgers gewaarborgd wordt door de eed van de vorst op de grondwet. Nadat Sifflé deze visie onder woorden heeft gebracht, vaart hij heftig uit tegen Bilderdijk en diens geestverwanten, die het *droit devin* van voor de invoering van de constitutionele monarchie verdedigen, waarbij zij ervan uitgaan dat het koningschap zijn oorsprong heeft in God en waarvan volgens het natuurrecht het besef leeft in het menselijk bewustzijn:

Terug, terug dan duisterlingen[290],

[288] Alexander François Sifflé (1801-1872) werd na zijn rechtenstudie te Leiden (1825) notaris te Middelburg. In deze plaats was hij de oprichter van de liberale *Middelburgsche Courant* (1848). Daarnaast was hij dichter en toneelschrijver. Zie: Siebe Thissen, "Een Middelburgse Robespierre of een negentiende eeuwse Spinoza? A.F. Sifflé 1801-1872", in: *Zeeuws Tijdschrift*, 1994, vol. 44, afl. 6, Middelburg 1994, 206-219.

[289] In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 545-547.

[290] In een voetnoot bij het woord "duisterlingen" maakt Sifflé, met een verwijzing naar Bilderdijks gedicht "'t Vorschgekwaak" de volgende kritische aanmerking bij de bilderdijkiaanse staatkunde: "Men denke hier aan de overdrevene gevoelens der *Bilderdijksche factie*: door haar zou het heelal wel niet *verkikkerd* en *verslibberd*, maar wel degelijk *verstedehouderd* en *verslaafd* worden". Sifflé wil hiermee benadrukken dat bij het ten uitvoer

Verblind door middeleeuwschen waan!
Hoe! durft gij logenliedren zingen,
En zóó naar Phebus[291] lauwren staan?
Hoe! zijn de vorsten stedehouders
Van God? en hebben ze, als onze ouders,
Hun regten van natuur ontleend? —
Neen, neen! zij rooven schepters, kroonen,
Zoo vaak het menschdom om hun troonen
Zich niet, uit vrijen wil, vereent (546).

Tot een ander genre behoort het anonieme hekeldicht, dat in de tweede helft van 1823 in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* gepubliceerd werd onder de titel: "Aan een' bulhond onzes tijds"[292]. Hoewel Bilderdijks naam in het gedicht niet voorkomt, heeft de dichter met de "bulhond" ongetwijfeld Bilderdijk op het oog. De anonymus heeft zich gestoord aan de gelegenheidsgedichten voor de gebroeders Van Hogendorp, Jacob Rau, Isaac da Costa en Abraham Capadose, die in het tweede en derde deel van de *Krekelzangen* zijn opgenomen. De anonieme dichter verzoekt Bilderdijk op te houden met dit eerbetoon aan zijn volgelingen, wat volgens de anonymus ook een vorm van zelfverheerlijking is. In een directe rede tot Bilderdijk stelt de dichter dat hij Bilderdijks leerlingen beschouwt als slaafse navolgers van hun meester en als

(…) keffers, die, in 't klein,
Apen van hunn' meester zijn.
Die gestadig op staan passen,
Of zij u ook hooren bassen,
En wier treden zijn gerigt,
Waar ge uw been hebt opgeligt (701).

Tenslotte geeft de anonymus aan dat hij meent te weten om welke reden deze schimppoëzie van Bilderdijk toch door velen gelezen wordt:

Neen! men heeft uw schimpgezangen
Slechts met taai geduld ontvangen,
Omdat ge een, in onzen tijd,
Waarlijk groote Bulhond zijt (702).

Vanaf de zomer van 1823 werd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een reeks opmerkelijke dichtstukken geplaatst, vervaardigd door de Ootmarsumer advocaat Henricus Bloemen[293]. In een brief aan de redacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* laat Bloemen weten dat de "verregaande stoutheid, waarmede Mr. Willem Bilderdijk personen, gevoelens en zaken be-

---

brengen van Bilderdijks ideeën op staatkundig gebied, dit ten koste gaat van de vrijheid als verworvenheid van de Verlichting.

[291] Met Phebus bedoelt Sifflé Phoebus, de naam waaronder in de Klassieke Oudheid Apollo optrad als god van kunsten en wetenschappen die de gave van zang en muziek kon schenken en leider was van de Muzen. Tot de attributen van Apollo behoort onder andere de lauriertak. Cf. H. Lamer, *Encyclopedisch Woordenboek der Klassieke Oudheid*, 34, s.v. "Apollo"; zie ook noot 240 van dit hoofdstuk.

[292] In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 701-702.

[293] De enige ons bekende biografische gegevens van Henricus Bloemen zijn dat hij op 7 september 1805 te Groningen werd ingeschreven als student in de rechten, dat hij op 12 december 1810 aldaar promoveerde en dat hij daarna te Ootmarsum werkzaam was als advocaat.

schimpt"[294] bij hem meermalen groot ongenoegen heeft veroorzaakt. Dit ongenoegen heeft hem ertoe gebracht om naar aanleiding van enkele van deze "schimpgezangen" van Bilderdijk pendanten te vervaardigen.

In een tegenhanger op het gedicht "Sofist en Filozoof"[295] uit het tweede deel van de *Krekelzangen* geeft Bloemen antwoord op de door hemzelf opgeworpen vraag, of Bilderdijk een "Godsdienstvriend"[296] genoemd kan worden. De titel van deze tegenhanger: "Godsdienstvriend, Dweeper, Huichelaar" doet meteen al vermoeden dat Bloemens onderzoek aangaande de godsdienstige praktijk bij Bilderdijk hoegenaamd geen positieve zaken heeft opgeleverd. Inderdaad komt Bloemen al spoedig tot de conclusie dat Bilderdijk naar buiten toe een geloof belijdt, dat niet in overeenstemming is met zijn innerlijke overtuiging. Verder stelt Bloemen vast dat Bilderdijk verlichte denkers veroordeelt; een handelwijze die volgens Bloemen bij de ware godsdienstvriend nooit zal worden waargenomen. Wat Bilderdijk naar de mening van Bloemen tot een "Dweeper" (798) maakt, is zijn exclusieve opstelling ten aanzien van andersdenkenden. Daar komt volgens de inschatting van Bloemen nog bij dat de godsdienst voor Bilderdijk slechts een middel is en geen doel op zich, dat hij zichzelf beroemt en dat hij rede en deugd ten onrechte houdt voor ijdelheid.

Wat Bloemen in hoge mate verontrust, is het feit dat er een aantal jonge mannen is dat Bilderdijks wijsgerige, theologische en staatkundige opvattingen overneemt. In zijn gedicht "Kraaigeschreeuw"[297], een tegenhanger op "'t Vorschgekwaak" van Bilderdijk, zet Bloemen uiteen dat Bilderdijk zelf voor de verlichte wereld het grootste probleem niet is, immers: "Onze Eeuw, te zeer verlicht, hoort naar geen klaterschallen" (393). Het gevaar schuilt bij de leerlingen van Bilderdijk: zij geven er blijk van dat ze het voorbeeld van hun leermeester navolgen[298]. Bloemen besluit het "Kraaigeschreeuw" met een bede tot God om de woede van de oproerkraaiers – Bilderdijk en zijn geestverwanten – te verijdelen:

> Verijdel, groote God! de pogingen van 't Rot,
> Dat, knielend voor de Magt, met Regt en Wetten spot!
> Verijdel, groote God! dier oproerkraaijers woede;
> Bewaar Gij Vorst en Volk en Wet in Uwe hoede! (396).

---

[294] H.B., "Aan den Redacteur der *Vaderlandsche Letteroefeningen*", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 547-548, 547. De tegenhangers verschenen eerst anoniem of onder de initialen H.B.. In een schrijven van 22 maart 1824 aan de redacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* onthult de schrijver zijn identiteit; zie: H. Bloemen, "Aan den Heer Redacteur der *Vaderlandsche Letteroefeningen*", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 391-393, 393.

[295] Zie: Willem Bilderdijk, "Sofist en Filozoof", in: Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, 152; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIII, 366.

[296] (H. Bloemen), "Godsdienstvriend, Dweeper, Huichelaar. (Een Tegenhanger van het versje, onder den titel: *Sofist en Filozoof*, voorkomende in het IIde Deel der Krekelzangen van Mr. W. Bilderdijk.)", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 798-799.

[297] H. Bloemen, "Kraaigeschreeuw. (Een tegenhanger van het vers, onder den titel van *'t Vorschgekwaak*, voorkomende in het eerste deel der *Krekelzangen*.)", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 393-396.

[298] Wat Bloemen tot in zijn "boezem" en "innig zielsgevoel" beangstigd, "Is, dat, in Nederland, een aantal jonge dwazen, / Door de oude Kraai verblind, hem naäapt in zijn razen, / En, om hem zaamgeschoold, als ware 't zijn gebroed, / Van hem het voorbeeld neemt, hoe dat het kraaijen moet; / Is, dat deez' Kraaijenteelt, in deez' verlichte dagen, / Onze Eeuw bedorven noemt en met den vloek geslagen; / Is, dat, op hoogen toon, dit schreeuwziek Kraaijenzaad / Verdoemt, wat groots en goeds in Nederland bestaat" (393). In deze dichtregels verwijst Bloemen niet alleen naar de dissertaties van Bilderdijks leerlingen, maar ook naar de *Poëzy* en de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* van Da Costa, en naar de in oktober 1823 verschenen *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst* van Abraham Capadose (zie hoofdstuk 7). Dat Bilderdijk voor het bederven van "kwâ jongens" (395) niet de doodstraf krijgt, heeft hij volgens Bloemen mede te danken aan de bescherming die de juist door hem zo verafschuwde grondwet hem verleent.

Zelfs nog in februari 1825 werd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een tegenhanger van de hand van Bloemen geplaatst. In een begeleidend schrijven van 25 februari 1825 bij zijn gedicht "Het Naamchristendom dezer Eeuw", dat een tegenhanger is van Bilderdijks "De Wijsgeerigheid dezer Eeuw" uit het tweede deel van de *Krekelzangen*, maakt Bloemen aan Bilderdijk het verwijt dat hij de "onnoozele menigte" probeert op te zetten tegen haar "grootste weldoeners, de Wijsgeeren"[299]. Bloemen voert daarom opnieuw een aanval uit op "dat Rot, dat, onder den dekmantel van gehechtheid aan den Godsdienst, gaarne alle Verlichting, Rede en Vrijheid zou in den ban doen" (295). Bloemen gaat van de veronderstelling uit dat het de bedoeling van Bilderdijk en zijn volgelingen is om uiteindelijk zelf te heersen als aan God ondergeschikte kerkelijke en wereldlijke tirannen (295). Omdat Bloemen denkt dat het krediet dat Bilderdijk cum suis bij sommigen misschien hebben, ingetrokken wordt wanneer hij ze in hun "afschuwelijke naaktheid" (295) tentoonstelt, kwalificeert hij zijn tegenstanders in zijn laatste tegenhanger als belangrijke vertegenwoordigers van "het naamchristendom dezer eeuw". Bloemen duidt in het begin van zijn pendant Bilderdijk en de zijnen aan als leugenaars, omdat zij volgens hem de waarheid lasteren en zich met "vroomheidsschijn" (295) omhullen. Ook vindt hij dat zij de weldaden van God verloochenen door het aardrijk als een hel af te schilderen. Verder is Bloemen van mening dat zij zich tegenover God ondankbaar opstellen, omdat zij Zijn zegeningen niet weten te waarderen. Daar komt volgens Bloemen nog bij dat er bij Bilderdijk en zijn geestverwanten sprake is van "gewaande deugd" (296). In zijn gedicht herhaalt Bloemen de verdenking van heerszucht, die hij ook in zijn brief van 25 februari 1825 aan de redactie van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* tot uiting brengt. Omdat Bilderdijk en zijn volgelingen "Vrijheid, Licht en Reden" lasteren, denkt Bloemen dat zij met hun "Godsdienstschijn" het mensdom willen voortzwepen aan de "Dwangzuchts lijn" (206)[300]. Met een op besliste toon gestelde boodschap richt Bloemen zich tenslotte nogmaals direct tot Bilderdijk en zijn leerlingen. Hij houdt hen nadrukkelijk voor dat zij beslist niet moeten denken dat, wanneer zij aan het einde van hun leven gekomen zijn, een moment waarop alle schijn vervalt en alleen de waarheid nog telt, zij troost of raad zullen ontvangen van wat Bloemen hun "Valsche Godsdienst" (297) noemt:

> Voor u is geen rust in 't graf,
> Dáár voor u geen toevlugt open;
> Alle schijndeugd valt u af.
> Wat zoudt gij dan kunnen hopen?
> Neen, hier namaals geldt geen schijn;
> Alles zal daar waarheid zijn (297).

Onder degenen die zich hebben gestoord aan Bilderdijks *Krekelzangen* en daar in geschrifte blijk van hebben gegeven, bevindt zich ook Johannes Samuël Swaan, rector van de Latijnse

[299] H. Bloemen, "Het Naamchristendom dezer Eeuw", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 294-297, 295. Naast de in de tekst behandelde tegenhangers zijn verschenen: H.B.(loemen) "Jan de Wit. *Een tegenhanger van het dichtstuk* Prins Maurits, *voorkomende in het 1ste deel der Krekelzangen*" (zie voor een bespreking van deze tegenhanger: Lotte Jensen, "Controversiële helden", in: *De negentiende eeuw*, 2007, deel XXXI, afl. 1, Leiden 2007, 15-16) en H.B.(loemen), "Ministers. *Een Tegenhanger van het versje, onder dezen titel voorkomende in het IIde deel*", met een inleidende brief aan de redacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 547-549; (H. Bloemen), "Voor dezen en nu. (Een Tegenhanger van het versje, onder dezen titel voorkomende in het IIde Deel der *Krekelzangen* van Mr. W. Bilderdijk.)", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 797-798.

[300] Concluderend stelt Bloemen ten aanzien van Bilderdijk en zijn leerlingen het volgende vast: "Hoogmoed is uw ware God; / Heerschzucht is uw lust en leven; / Dwing'landij uw hoogst genot; / Baatzucht doel van al uw streven; / Onder 't mom van Godsdienstschijn, / Zoudt gij gaarne meesters zijn" (297).

scholen te Hoorn[301]. Van de hand van deze veelzijdige geleerde verscheen in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* een poëtische reactie op Bilderdijks dichtstuk "De Duivel"[302], getiteld: "Na het lezen van *De Duivel*, in het derde deel der Krekelzangen van Mr. *W. Bilderdijk*"[303]. In dit hekeldicht stelt Swaan dat Bilderdijk en de zijnen bij hun acties tegen de verlichte tijdgeest gesteund worden door de duivel. Tot deze conclusie komt Swaan op grond van de sofistische redenering dat Bilderdijk en zijn geestverwanten als bestrijders van de Verlichtingsidealen liefhebbers van de duisternis moeten zijn en als zodanig tot de vrienden van de "Vorst der duisternis" gerekend moeten worden. Ter illustratie van de wijze waarop destijds door prominente vertegenwoordigers van het Verlichtingsdenken werd gereageerd op degenen, die de door hen gekoesterde denkbeelden bestreden, volgt nu de integrale tekst van Swaans "Na het lezen van *De Duivel*":

> De duivel heeft ook nu, schoon weinig, enk'le vrienden
> Die, hoe zijn rijk meer zonk, hem steeds meer hartlijk dienden.
> Zij deden d' armen droes hun leven niet te kort:
> Bij hen was hij meer zwart dan hij geschilderd wordt.
> Natuurlijk! kon men Joost het zondenpak doen dragen,
> Werd d' eigen schouder vrij; nu deed geen schuld meer klagen.
> En Joost, die voor zijn magt steeds ijvrig werkzaam was,
> Verleende ook trouw zijn hulp aan 't duisterminnend ras,
> En leerde 't voor de kracht der waarheid nooit te zwichten;
> Zijn eigen kleur aan 't ware en edele aan te dichten.
> En, na deez' duiv'lenproef — praktijk van hunne leer,
> Dunkt elk dier dienaars zich nog knapper dan zijn Heer.

4. Bilderdijk en Da Costa over de receptie van de *Krekelzangen*

Bilderdijk heeft de stemming onder zijn opponenten juist ingeschat, toen hij in het voorwoord op het tweede deel van de *Krekelzangen* de verwachting uitsprak dat er in deze bundel "voor den razenden hoop, die zich thands aanmatigt den hoogen toon te voeren, (…) zekerlijk geene stoffe tot razen en tieren"[304] zal ontbreken. Zoals de bronnen, die in de vorige paragraaf zijn opgevoerd, laten zien, hebben de *Krekelzangen* in verlichte kringen felle reacties losgemaakt.

De negatieve kritiek op zijn *Krekelzangen* deed Bilderdijk hoegenaamd niets, getuige zijn verklaring: "Misbruiken zy tot zoo lang taal en reden, en verstrikken of overbluffen zy wat in hun bereik valt, mijne stem te smooren, of mijn hart te ontrusten, is boven hun-aller macht"[305]. Hoewel hij weinig waarde hechtte aan de opinie van de verlichte tijdschriften

---

[301] Johannes Samuël Swaan (1774-1826) werd opgeleid tot apotheker. Na enkele jaren het beroep van "Artzenijmenger" in Amsterdam te hebben vervuld, werd Swaan in 1805 conrector en in 1808 rector van de Latijnse scholen te Culemborg. In 1813 werd Swaan rector van de Latijnse scholen te Hoorn. In 1825 werd hij lector in de scheikunde en natuurlijke historie aan de Hoornse geneeskundige school. Swaan was lid van verschillende genootschappen in binnen- en buitenland, en van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Als lid van de redactie van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* schreef Swaan vele artikelen en recensies voor dit tijdschrift. Daarnaast schreef hij bijdragen voor andere periodieken. Ook heeft Swaan diverse afzonderlijke geschriften over uiteenlopende onderwerpen gepubliceerd. Zie: T.A. Jorritsma, "J.S. Swaan beschouwd als geleerde", in: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1827, deel XI, 2e afdeling, "Mengelwerk" 90-95 en de inleidende brief aan de redactie op blz. 89-90; citaat op blz. 91.

[302] Zie paragraaf V.1 van dit hoofdstuk.

[303] Jo. Sam. Swaan, "Na het lezen van *De Duivel*, in het derde deel der Krekelzangen van Mr. *W. Bilderdijk*", in: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, "Mengelwerk", 396 ("Na het lezen van *De Duivel*").

[304] Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel II, ii.

[305] *Ibidem*, deel II, ii.

waarin zijn poëzie werd gerecenseerd[306], was Bilderdijk toch wel geïnteresseerd in de reacties van deze periodieken op zijn prikkelende verzen. In een brief aan Isaac da Costa van 24 december 1822 vraagt hij aan zijn leerling: "Wat zegt men toch nu wel en wat keel of oogen zet men op over het II Deel der Krekelzangen?"[307]. Da Costa, die hiervan beter op de hoogte bleek te zijn dan Bilderdijk, wist over de reacties op het tweede deel van de *Krekelzangen* zijn leermeester het volgende te melden: "Wat men van het Tweede Deel der Krekelzangen zegt, vraagt Udg? Ik hoor zeer weinig van het algemeen gevoelen, voor zoo verre de drukpers dit niet verkondigt in de fraaie tijdschriften, die ik maandelijks eens *pour la rarité du fait* inzie. (...) Doch tusschen beiden dringt dan wel zoo eens het een of ander door, en, hiernaar te oordeelen, moeten de opposanten gantsch niet in hun schik zyn met het veldwinnen der goede gevoelens, die door de standvastige houding Uwer poëzy niet weinig by zommigen zich uitbreiden en versterken"[308]. Uit dit antwoord van Da Costa valt op te maken dat er naast de door diverse auteurs in toonaangevende tijdschriften gepubliceerde negatieve reacties op de theologische, wijsgerige en staatkundige opvattingen die Bilderdijk in zijn *Krekelzangen* presenteerde, ook een aantal mensen was dat Bilderdijks denkbeelden positief beoordeelde, maar die waardering niet door middel van de drukpers kenbaar maakte.

Bilderdijk zag in de algemene verontwaardiging over zijn *Krekelzangen* ook een positief aspect: velen werden door zijn gedichten aan het denken gezet. Hij schrijft in dit verband aan Da Costa: "Wat ik er van voorzie, wil ik liefst zwijgen; doch ik verbeeld my echter dat niet weinigen tot nadenken gebracht worden, en dit is een groot goed in zijne gevolgen"[309]. Wel vraagt Bilderdijk zich betreffende zijn critici af welk recht of gezag zij hebben om zijn opvattingen op hautaine wijze voor goed of kwaad te verklaren[310]. Illustratief voor de visie van Bilderdijk op de verlichte critici die zijn dichtwerk negatief beoordelen, is het vers dat hij aan het derde deel van de *Krekelzangen* meegaf, toen hij van dit werk als auteur "afscheid" nam en het toevertrouwde aan het lezerspubliek, dat volgens de dichter enerzijds bestaat uit een grote groep haters van de waarheid en anderzijds uit een klein aantal waarheidsgetrouwen:

Wees gewaarschouwd, ô mijn lied!
Spreek beleefd, op heusche tonen,
Dat men d' inhoud moog verschoonen
Dien gy aan uw lezers biedt.
Denk, voor wie gy op gaat treden:
Lieden op hun wijsheid stout,
In den waarheidshaat veroud,
Die geen oorsprong nam van heden.
Zwak is 't hoopjen, klein 't getal,
(Maar van d' echten geest gedreven.
Laat u dit vertrouwen geven!)
Dat u wel ontfangen zal[311].

---

[306] In het voorwoord op het derde deel van de *Krekelzangen* verklaart Bilderdijk met het oog op de verlichte periodieken waarin de reacties op zijn dichtwerk verschenen dat hij "niet gaarne prulschriften" (xii) leest.
[307] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 24 december 1822, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 54-60, 59.
[308] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 27 december 1822, Bilderdijk-Museum, hs. E4-13[a]/b; zie ook noot 283 van dit hoofdstuk voor de brief van 3 mei 1823 van Da Costa aan Bilderdijk, waarin Da Costa zijn mening geeft over de recensie van het tweede deel van de *Krekelzangen* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1823, 1[e] stuk, "Boekbeschouwing", 247-254).
[309] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 24 december 1822, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 59.
[310] Willem Bilderdijk, *Krekelzangen*, deel III, xii.
[311] *Ibidem*, xiv.

VI. Nadere standpuntbepaling door een tweetal Leidse hoogleraren

In deze paragraaf staan we stil bij de reacties van de Leidse hoogleraren Hendrik Willem Tydeman en Johan Melchior Kemper op de negatieve receptie van publicaties uit de school van Bilderdijk in het algemeen en van Da Costa's *Poëzy* in het bijzonder. We richten in de eerste plaats onze aandacht op het rechtsgeleerd dispuutcollege, dat de hoogleraar Tydeman gaf in de periode van 31 oktober 1822 tot 19 juni 1823. Vervolgens buigen we ons over een tweetal brieven dat de hoogleraar Kemper naar aanleiding van de gebeurtenissen in Leiden schreef aan respectievelijk zijn vriend de dichter Hendrik Harmen Klijn[312] en koning Willem I.

1. Het dispuutcollege van Hendrik Willem Tydeman

Het artikel "Domper-poëzy" in de *Arnhemsche Courant* van 12 november 1822 en de recensie van het tweede deel van Da Costa's *Poëzy* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van december 1822 waren voor de hoogleraar Hendrik Willem Tydeman aanleiding om op zijn rechtsgeleerd dispuutcollege van 12 december 1822 uiteen te zetten wat, in tegenstelling tot de naar zijn mening onliberale wijze van argumenteren van de genoemde media, een liberale wijze van argumenteren inhoudt. Nadat hij tijdens het dispuutcollege van 5 december 1822 zijn studenten al gewaarschuwd had voor de uitersten waarin men kan vervallen, wanneer men te heftig discussieert of te ver doorredeneert, reageert Tydeman in het dispuutcollege van 12 december 1822 op de actualiteit door het volgende over "andersdenkenden" onder de aandacht van zijn gehoor te brengen: "Dissentientes et (nostro judicio) errantes placide ferre humanum est et vere *liberale*: conviciis, cachinnis, injuriis eosdem proscindere et insectari, foedum et antiliberale est; foedius etiam, si e tenebris fiat ab anonymis, in diariis publicis, et in nobilissimos et honestissimos et optimos juvenes (*Arnhemsche Courant*; *Letteroefeningen*, caet.)"[313]. Naar de mening van Tydeman verdient de felheid die sommige jeugdige schrijvers kenmerkt altijd enige toegeeflijkheid, omdat jaren van rijping en ondervinding hen op de juiste middenweg zullen terugbrengen[314].

Omdat Tydeman, die bevriend was met Bilderdijk, van verschillende kanten werd beschuldigd van "Bilderdijkianisme" – een aantijging waarvan hij zegt te walgen – probeert de hoogleraar in de voorafspraak bij het dispuutcollege van 23 januari 1823 met deze volgens hem ongegronde beschuldiging af te rekenen. Hij doet dit door er openlijk voor uit te komen dat hij met Bilderdijk een frequente omgang heeft en dat hij hem hoogacht. Verder legt hij voor zijn auditorium de verklaring af dat hij de studenten die het privatissimum van Bilder-

---

[312] De dichter Hendrik Harmen Klijn (1773-1856) was, met zijn broer de dichter Barend Klijn (1774-1829), tot 1829 suikerraffinadeur te Amsterdam. De rest van zijn leven was hij ambteloos burger. Klijn begroette de Bataafse vrijheid met vreugde. Zijn dichtwerk wordt gekenmerkt door een rationalistisch getint Christendom. Evenals zijn broer was hij een typische vertegenwoordiger van het Verlichtingsdenken.

[313] Vertaling: "Andersdenkenden en die (naar ons oordeel) dwalen, goedgunstig te verdragen is menselijk en waarlijk *liberaal*: met scheldwoorden, luid gelach en beledigingen dezelfden te beschimpen en te vervolgen, is schandelijk en antiliberaal; nog schandelijker, als het gedaan wordt uit de duisternis door naamloze schrijvers, in openbare dagbladen, en tegen de edelste en fatsoenlijkste en beste jongelingen (*Arnhemsche Courant*, *Letteroefeningen*, enz.)". H.G. Tydeman, *Theses juridicae quas, a se propositas, praeside H.G. Tydeman, die 31 Octobris MDCCCXXII – die 19 Junii MDCCCXXIII*, college VII s.l. s.a., ongepagineerd (*Theses juridicae*); vertaling: H.W. Tydeman, *Juridische stellingen, die door de studenten zijn voorgesteld, en die zijn voorgezeten door H.W. Tydeman, 31 oktober 1822 – 19 juni 1823*. Zie ook: […..], "Aanspraken van den hoogleraar M^{r}. H.W. Tydeman, aan zijne leerlingen, bij het dispuutcollegie van 1822-1823", in: *De Weegschaal*, 1823, N°. 9, Leyden 1823, 330-339; zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I. Zie voor de reactie van de redactie van de *Arnhemsche Courant* hoofdstuk 5, paragraaf IV.1.

[314] Zie: H.G. Tydeman, *Theses juridicae*, college V, ongepagineerd.

dijk hebben bezocht en diens opvattingen hebben overgenomen nog steeds tot zijn vrienden rekent en ook hen hoogacht[315].

Afb. 60. Hendrik Willem Tydeman.

Ook de gehele voorafspraak bij het dispuutcollege van 30 januari 1823 heeft Tydeman gewijd aan de verhouding waarin hij tot Bilderdijk staat. Aanvankelijk is Tydeman terughoudend om zich betreffende Bilderdijks godsdienstige en staatkundige opvattingen uit te spreken: hij wil zijn oordeel dienaangaande vooralsnog opschorten. Totdat hij in de laatste zin van deze voorafspraak zich plotseling wel duidelijk uitspreekt en te kennen geeft dat hij slechts op weinig punten een andere mening is toegedaan dan zijn vriend en dat hij tot zijn genoegen gelijkdenkend is met Bilderdijk betreffende de zaken, die voor hem het meeste gewicht hebben, namelijk: de waarheden die geleerd worden in de Nederlandse Hervormde Kerk zoals die door de Synode van Dordrecht (1618-1619) zijn aangenomen; het voormalige staatsrecht van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden; de Loevesteinse factie.

2. Brieven van Johan Melchior Kemper

Terwijl Tydeman het met de genoemde opvattingen van Bilderdijk eens was, werden deze beginselen door de hoogleraar in de rechten Kemper afgewezen[316]. Evenals een aantal reeds

[315] Zie: *Ibidem*, college VIII, ongepagineerd.

door ons opgevoerde critici van Bilderdijk zag Kemper de invloed die van Bilderdijk uitging als een potentieel gevaar voor de heersende rust op godsdienstig en staatkundig gebied in de nog jonge Nederlandse staat. In een brief van 20 mei 1823 aan de met hem bevriende dichter Hendrik Harmen Klijn, die afgedrukt is in de "Voorrede" op Klijns dichtstuk *De Heldendood van Michiel Adriaanszoon de Ruiter*[317], doet Kemper een "poging om de vernieuwde twisten, zoo al niet in derzelver geboorte te smoren, ten minste in de toepassing op het werkelijk leven onschadelijk te maken"[318]. In zijn brief stelt Kemper zijn visie op de godsdienstige en staatkundige ontwikkelingen hier te lande sinds de moord op Willem van Oranje tegenover de zienswijze van Bilderdijk en zijn geestverwanten. De hoogleraar verklaart aan Klijn dat hij zijn standpunt de laatste jaren met des te meer aandrang ontwikkeld heeft, omdat hij zag dat enkele studenten zich tot gezichtspunten hebben laten verleiden, die naar zijn mening niet alleen vanuit historisch oogpunt onnauwkeurig zijn, maar die ook in Nederland kunnen leiden tot de ongewenste ontwikkeling van een "geest van réactie" (xiii). Kemper durft met gerustheid te stellen dat zijn visie binnen de Leidse universiteit breed gedragen wordt.

Afb. 61. Hendrik Harmen Klijn.

[316] Hoewel zij tegengestelde meningen hebben over de inhoud van Bilderdijks opvattingen zijn beide hoogleraren eensgezind in hun kritiek op de wijze waarop deze denkbeelden worden voorgedragen.
[317] J.M. Kemper aan Hendrik Harmen Klijn, 20 mei 1823, in: Hendrik Harmen Klijn, *De Heldendood van Michiel Adriaanszoon de Ruiter*, "Voorrede", 2e dr., Amsterdam 1824, v-xvi; zie voor deze brief ook: J.M. Kemper, *Verhandelingen, Redevoeringen en staatkundige Geschriften van Jhr. Joan Melchior Kemper*, deel III, 158-167.
[318] J.M. Kemper aan koning Willem I in een brief van 14 september 1823, in: *Ibidem*, 157-158, 158.

De door de redactie van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* geopperde gedachte dat het universiteitsbestuur de verspreiding van het bilderdijkiaanse gedachtegoed met gezag zou moeten verhinderen[319], wijst Kemper af als een onliberaal standpunt dat strijdig is met de in de grondwet vastgelegde vrijheid van denken en schrijven. Bovendien is hij van mening dat een dergelijke tussenkomst van het universiteitsbestuur averechts zal werken.

Afb. 62. Johan Melchior Kemper.

Hoewel Kemper kritiek heeft op de bilderdijkiaanse redeneringen in de dissertaties van Willem en Dirk van Hogendorp, die hij zijn vrienden noemt, beschouwt hij beide proefschriften als belangrijke bijdragen tot de vaderlandse geschiedschrijving, die, zo verwacht hij, nog vele jaren met vrucht geraadpleegd zullen worden. Kemper voegt hieraan toe dat hij ook van mening is dat Bilderdijks verdiensten voor de vaderlandse geschiedenis groot zijn en dat dit juist de reden is, waarom hij het betreurt dat er veel goeds verloren gaat door de wijze waarop Bilderdijk zijn opvattingen uitdraagt. Ook de negatieve beoordelingen van de publicaties uit de school van Bilderdijk en in het bijzonder de afwijzende reacties op Da Costa's *Poëzy* die in de media verschenen zijn, worden door Kemper betreurd. In zijn brief aan Klijn wijst Kemper aan wat volgens hem de oorzaak is van de eenzijdige beoordelingen inzake de geschriften uit

[319] Zie: […..], "Antwoord", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, N°. 34, zaterdag 27 april 1822; zie paragraaf III.7 van dit hoofdstuk.

de school van Bilderdijk: "Ik behoef u dan ook wel niet te zeggen, hoe weinig mij de oordeelvellingen (…) in de meeste tijdschriften voldaan hebben. — Maar dit is juist het nadeelige van dien noodlottigen partijgeest. — Men ziet, zoekt, leest en beoordeelt alleen hetgeen met de punten van verschil in verband staat, en eindelijk vergeet men zelfs aan den eersten onzer jeugdige Dichters regt te doen, omdat sommige zijner verzen te veel den stempel dragen van de school, waarin hij gevormd werd" (xv)[320].

In zijn brief van 14 september 1823[321] aan koning Willem I waarmee Kemper *De Heldendood van Michiel Adriaanszoon de Ruiter* van de hand van Klijn aan de koning heeft aangeboden, deelt de Leidse hoogleraar aan het staatshoofd mee dat de geschriften uit de "school van Bilderdijk", die zijns inziens ten doel hebben om de oude godsdienstige en staatkundige geschillen op te rakelen, door het lezerspubliek zowel met "schrik" als met "ongenoegen" zijn ontvangen[322]. Conform de door hem in zijn brief aan Klijn van 20 mei 1823 geuite gevoelens schrijft Kemper aan de koning dat het hem bovenal gegriefd heeft, "dat juist in Leiden het eerst deze schriften moesten verschijnen, en wel uit de pen en de school van een' man, wiens buitengewone bekwaamheden door niemand kunnen worden in twijfel getrokken" (157). Kemper schrijft dat hij aanvankelijk dacht dat wanneer men deze geschriften maar onaangeroerd liet, zij onopgemerkt zouden voorbijgaan en geen invloed op de publieke opinie zouden hebben. Tot zijn teleurstelling is dit niet het geval geweest en heeft schrijven geleid tot tegenschrijven. Tot nadere verklaring van zijn gepubliceerde brief aan Klijn over dit onderwerp stelt Kemper dat hij zich genoodzaakt zag om op deze wijze op deze zaak te reageren, omdat men de bilderdijkiaanse opvattingen, zoals die verwoord zijn in een aantal dissertaties, ging beschouwen als "leerstellingen" die het Leidse universiteitsbestuur "zoo al niet opentlijk beschermde, ten minste stilzwijgend met genoegen zag voordragen" (158).

VII. Samenvatting

In dit hoofdstuk is beschreven hoe zich te Leiden rond Willem Bilderdijk een kring van studenten vormde, die in navolging van deze dichter en universele geleerde bij het interpreteren van theologische vraagstukken en het in samenhang daarmee doordenken van maatschappelijke en staatkundige kwesties voor alles bewust wilden uitgaan van het bijbels getuigenis in orthodox-gereformeerde zin. Deze groep studenten deed al spoedig van zich spreken door in de verlichte academische wereld van Leiden dissertaties en stellingen met een uitgesproken bilderdijkiaans karakter te verdedigen. Het ging hierbij in het bijzonder om een verbinding van Bilderdijks theologische en staatkundige opvattingen als grondslag van zijn afkeer van de heersende verlichte geest van zijn tijd, die volgens hem onder meer tot uitdrukking kwam in de volkssoevereiniteit. Overeenkomstig de zienswijze van Bilderdijk lag aan dit democratisch staatkundig beginsel de zelfverheffing van de autonome mens ten grondslag. Omdat Bilderdijk het koningschap beschouwde als een stadhouderschap bij de gratie Gods, vervuld door een vorst die zich in zijn geweten gebonden weet aan de geboden van God en dienovereen-

[320] In een brief van 21 september 1823 aan Jacob van Lennep schrijft Dirk van Hogendorp dat hij na het lezen van de brief van Kemper er "diep van verontwaardigd" is vanwege Kempers "insidieuse taal en insinuante voordracht". Op de zinsnede waarin Kemper de gebroeders Van Hogendorp zijn vrienden noemt, reageert Dirk van Hogendorp met: "Wat beteekent het mij zijn vriend te noemen, wanneer hij bijkans met dezelfde woorden te kennen geeft, dat hij mij kent als een dwaas, een dweper en belachlijke schrijver?" (Dirk van Hogendorp aan Jacob van Lennep, 21 september 1823, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 431-432, 431).

[321] Dat is ruim een maand na het verschijnen van Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*.

[322] Johan Melchior Kemper aan koning Willem I, 14 september 1823, in: J.M. Kemper, *Verhandelingen, Redevoeringen en staatkundige Geschriften van Jhr. Joan Melchior Kemper*, deel III, 157.

komstig zijn volk vaderlijk wil regeren, verwierp hij de constitutionele monarchie, aangezien in die regeringsvorm de koning is onderworpen aan de wil van het volk.

De eerste aanleiding tot onrust aan de Leidse universiteit was de promotie van Jacob Rau op 11 april 1821 op een dissertatie, waarin de monarchie als de beste regeringsvorm wordt aangeprezen. Ook een aantal stellingen bij de literaire dissertatie waarop Isaac da Costa op 21 juni 1821 promoveerde, getuigt van een bilderdijkiaanse geest: in de stellingen VII tot en met X poneert de promovendus het goddelijk recht van de koningen. De meest gerucht-makende dissertatie uit de kring van Bilderdijks leerlingen was *De Gulielmi I.*, waarop Dirk van Hogendorp op 26 januari 1822 promoveerde.

De dissertaties uit de school van Bilderdijk leidden tot verontrusting en verontwaardiging binnen en buiten de Leidse universiteit over de invloed ten kwade, die van Bilderdijk zou uitgaan op de studenten die zijn geschiedkundig privatissimum bezochten. Toen het Leidse gebeuren rond Bilderdijk en zijn leerlingen door reacties in diverse media steeds meer een nationaal karakter begon te krijgen, vreesden sommigen, onder wie de Leidse hoogleraar Johan Melchior Kemper, dat het imago van de Leidse universiteit zou worden aangetast. Ook de minister van Onderwijs, Anton Reinhard Falck, toonde zich in zijn jaarverslag aan de volksvertegenwoordiging verontrust vanwege de bilderdijkiaanse dissertaties en stellingen en riep de hoogleraren in het algemeen en de Leidse hoogleraren in het bijzonder op om het verdedigen van "gewaagde of partijzuchtige stellingen"[323] in de toekomst te voorkomen. Aangezien het merendeel van de bilderdijkiaanse promovendi rechtswetenschappen had gestudeerd, is het niet verwonderlijk dat de reacties op de genoemde "gewaagde of partijzuchtige stellingen" – voorzover de identiteit van de reflectanten kan worden vastgesteld – hoofdzakelijk kwamen van de kant van juristen en staatsrechtgeleerden. Gelet op de theologische achtergrond en dito implicaties van verschillende van de geponeerde bilderdijkiaanse stellingen is het opmerkelijk te noemen dat er van een reactie van vergelijkbare omvang en intensiteit vanuit theologische kringen geen sprake is geweest.

Isaac da Costa, die zich sterk gedrongen voelde om Bilderdijk in zijn strijd tegen de verlichte geest van de tijd te volgen, publiceerde vanuit deze gedrevenheid in 1821-1822 zijn twee delen *Poëzy*. De recensenten hebben zich over het eerste deel hoofdzakelijk in lovende woorden uitgelaten; zelfs over gedichten die hun minder goed bevielen, waren ze in hun kritiek tamelijk gematigd. Maar de reacties op het tweede deel van de *Poëzy*, waarin Da Costa zich nog sterker dan in het eerste deel profileert als een kwekeling van Bilderdijk, zijn in hun beoordeling over de gehele linie negatief. De recensie van het tweede deel in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* beschouwde Da Costa als een typisch product van de door hem in zijn *Poëzy* aangevallen tijdgeest. De *Arnhemsche Courant*, die geen aandacht heeft besteed aan het eerste deel van de *Poëzy*, karakteriseerde het tweede deel evenwel als "echte *Domper-poezy*"[324].

Conform de *Poëzy* van Da Costa richtte ook Bilderdijk zich met zijn drie delen *Krekelzangen* (1822-1823) in de vorm van poëzie tegen de Verlichting als de heersende geestelijke stroming van zijn tijd, zoals hij die tot uitdrukking zag komen in de wijsbegeerte, de theologie, de staatkunde en in allerlei facetten van het maatschappelijk en persoonlijk leven. Enkele van de thema's die Bilderdijk in zijn *Krekelzangen* aan de orde stelt, zijn: de verbroken eenheid van kerk en staat; de deugd; de godsdienst; het geweten; de zelfverheffing van de mens die met zijn poging tot omverwerping van het godsgezag in de monarchale regeringsvorm in feite opstaat tegen de almacht van God; de onvrijheid die de Verlichting met zich meebrengt

[323] A.R. Falck, "Verslag van den staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen, in 1821, [toegezonden aan de Staten-Generaal, vóór het einde der jongste vergadering van H. Ed. Mog., ter voldoening aan art. 226 der Grondwet.]", in: *Nederlandsche Staats-Courant*, dinsdag 8 oktober en woensdag 9 oktober 1822. Zie voor het citaat de krant van 9 oktober onder het kopje "Hooge Scholen".
[324] […..], "Domper-poëzy", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 12 november 1822.

in plaats van de door velen gepredikte vrijheid; de invloed van verlichte denkbeelden op de jeugd; de onnadenkende massa die kritiekloos de verlichte denkbeelden overneemt. Herhaaldelijk waarschuwt Bilderdijk voor het naderende oordeel van God.

De *Krekelzangen* hebben in ons land heel wat schriftelijke reacties losgemaakt. De auteurs van de verschillende reacties die in de toonaangevende tijdschriften zijn gepubliceerd, geven vrijwel unaniem uiting aan hun afwijzing van de denkbeelden die in deze gedichten worden geventileerd en waarmee Bilderdijk ten strijde trok tegen de heersende verlichte beschouwingen op God, mens en maatschappij. Eén van de zeldzame positieve opmerkingen naar aanleiding van de *Krekelzangen* treffen we aan bij Alexander François Sifflé, die zijn instemming betuigde met Bilderdijks theologisch-staatkundig uitgangspunt, dat het gezinsleven een beeld is van de uitvoering van het staatsgezag.

Veel schrijvers tonen zich bezorgd over de invloed die van Bilderdijk uitgaat, in het bijzonder op zijn leerlingen. Men ziet hierin een bedreiging van de rust, die op godsdienstig en staatkundig gebied heerst in ons pasgestichte koninkrijk. Door Bilderdijks critici worden ook op theologisch gebied diverse bezwaren tegen de *Krekelzangen* naar voren gebracht. De recensent van het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde* toont zich bijvoorbeeld bevreesd voor de toenemende invloed van de rooms-katholieken in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden: mogelijkerwijze zouden zij van de door Bilderdijk veroorzaakte onrust gebruik maken om het aantal parochianen te vergroten. En in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* wordt Bilderdijk het uitdragen van een te hard godsbeeld verweten, omdat hij naar de mening van de recensent God te veel als een God van wraak voorstelt en te weinig als een God van liefde. Bovendien wordt hem in dit tijdschrift een te weinig optimistische antropologie ten laste gelegd, waarvoor als redenen worden aangevoerd: enerzijds zijn opvatting aangaande de goddelijke predestinatie en anderzijds zijn principe van de menselijke machteloosheid tot het doen van het geestelijk goede.

De slotparagraaf van dit hoofdstuk maakt duidelijk dat de Leidse hoogleraren H.W. Tydeman en J.M. Kemper enerzijds de toonzetting van de publicaties uit de school van Bilderdijk verwerpelijk achten, maar anderzijds de negatieve receptie van deze geschriften en van Da Costa's *Poëzy* betreuren. Tydeman verklaart in zijn rechtsgeleerd dispuutcollege dat hij het op belangrijke punten met zijn vriend Bilderdijk eens is. Kemper is bezorgd inzake de zijns inziens negatieve gevolgen van het optreden van Bilderdijk zowel voor de studenten als voor de universiteit van Leiden. Ook vreest hij voor een verstoring van de rust in ons land op godsdienstig en staatkundig gebied. Toch is Kemper ook van mening dat de ware verlichte en liberale criticus altijd oog behoort te hebben voor eventuele goede elementen in een werk, dat hij in essentie afkeurenswaardig acht.

Van rooms-katholieke zijde is nauwelijks gereageerd op het gebeuren rond de school van Bilderdijk. We kunnen in dit verband alleen de naam van Joachim George le Sage ten Broek noemen. Deze voorvechter ten gunste van de katholieke emancipatie mengde zich slechts zijdelings in de discussie over het tweede deel van Da Costa's *Poëzy* door in de *Roomsch-Catholijke Bibliotheek* naar aanleiding van de recensie van deze dichtbundel in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* niet op de kern van de zaak in te gaan, maar de aandacht hier te richten op Da Costa's overgang tot het protestantse Christendom.

De periode die in dit hoofdstuk beschreven wordt en loopt van eind 1818 tot medio 1823, is voor Da Costa een tijd van mentale voorbereiding geweest op zijn offensief optreden tegen de verlichte tijdgeest. Geïnspireerd door zijn leermeester Bilderdijk gaf hij met zijn twee delen *Poëzy* een prelude in dichtmaat op het strijdschrift in proza, dat vanaf 7 augustus 1823 in vrijwel geheel Nederland beroering en bij velen grote verontwaardiging bracht: *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*.

VIJFDE HOOFDSTUK

BEZWAREN TEGEN DEN GEEST DER EEUW

I. Inleiding

1. Ontwikkelingsgang naar de *Bezwaren*

Zoals we in hoofdstuk 4 hebben geconstateerd, bruiste Da Costa van strijdlust en was hij zeer gemotiveerd om het tegen de verlichte geest van zijn tijd op te nemen. Da Costa zag die strijd als zijn plicht. Reeds op 9 mei 1821 schreef hij naar aanleiding van de promotie van Jacob Rau aan Dirk van Hogendorp: "Zoo behoort het, en zoo zal ten minsten de goede zaak niet tot schande der eeuw geheel en al zonder defensie blijven! Of wy triumfeeren zullen, dit is voor ons menschen onzeker, by mijn gevoelen zeer twyfelachtig; doch wat gaat ons dit aan? Blyven wy slechts trouw waken op onze door de Voorzienigheid betrouwde posten; en wanneer ieder dit na zyn vermogen en naar de verschillende betrekkingen waar in hy geplaatst is of geplaatst zal worden, met moed en volharding doet, dan is reeds veel gewonnen voor Recht en Waarheid"[1]. Eind november 1822 vond Bilderdijk het nodig om zijn onstuimige leerling in te tomen. Hoewel het voor Bilderdijk vaststaat dat Da Costa mede geroepen en uitverkoren is tot uitbreiding van het Rijk van Christus en hoewel hij er van overtuigd is dat Da Costa die roeping ook daadwerkelijk zal gaan vervullen, waarschuwt hij hem ervoor niet ineens te veel te willen doen en adviseert hij hem de "Geest der Waarheid" tijd van werken te laten[2]. Nadat hij deze wenken van Bilderdijk heeft gekregen, laat Da Costa nog steeds strijdlustige geluiden horen. Typerend is zijn brief van 5 december 1822 aan Bilderdijk waarin hij uiting geeft aan zijn verlangen om tegen zijn opponenten ten strijde te trekken teneinde ze met een "duchtigen uitval" te "verpletteren"[3]. Ook kan verwezen worden naar een schrijven van Da Costa aan Bilderdijk de dato 23 januari 1823: "De Heertjens van de Tydschriften en van de Clubs woelen dan schrikkelyk tegenwoordig, naar ik hoore, en gedeeltelyk zie!", zo meldt Da Costa die van mening is dat dit alles behoort tot het grote web van de duivel over Europa — de duivel die Da Costa in het vervolg van deze brief zegt te willen bestrijden[4].

Korte tijd hierna, rond 17 februari 1823, overheerst bij Da Costa plotseling een gevoel van terughoudendheid om tot actie over te gaan en lijkt alle strijdlust bij hem verdwenen te zijn. Hij is er nu van overtuigd dat hij in een tijd leeft, waarin de genade van God onmiskenbaar is en in deze tijden als een wind opsteekt[5]. Met een opvallend optimisme schrijft Da Costa op 17 februari 1823 aan Bilderdijk dat hij dagelijks het Koninkrijk van God zich ziet uit-

[1] Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 1.
[2] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 28 november 1822, in: Willem Bilderdijk, *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, vijf delen, Amsterdam/Rotterdam 1836-1837, deel IV, Rotterdam 1837, 45-47, 46 (*Brieven*).
[3] Bilderdijk-Museum, hs. E4-10.
[4] Bilderdijk-Museum, hs. E5-2.
[5] Bilderdijk-Museum, hs. E5-5.

breiden[6]. Da Costa ziet in deze ontwikkelingen aangetoond dat zowel hij als zijn geestverwanten zich "in alles *mede lydelyk* en geenszins *werkzaam*, zelfs niet *ondergeschikt werkzaam* moeten achten"[7]. Deze periode van lijdelijkheid bij Da Costa heeft evenwel niet lang geduurd, want reeds op 4 april 1823 deelt hij Willem van Hogendorp mee dat hij bezig is aan "een werkjen in proza tegen de schijnverlichting der 19e eeuw"[8]. Kennelijk is Da Costa ervan overtuigd geraakt dat het goddelijke bevel tot de aanval inmiddels geklonken heeft[9]. Het is voor hem een gewetenszaak geworden om zijn pen tegen de tijdgeest op te nemen[10]. Uit een brief van Da Costa aan Bilderdijk van 6 april 1823 blijkt dat Da Costa kort voor deze dagtekening, dus eind maart of begin april, plotseling het gevoel heeft gekregen dat hij *moest* gaan schrijven. Hij is in die tijd zo vervuld van allerlei denkbeelden dat hij eerst nauwelijks en tenslotte in het geheel niet meer kan dichten: "(…) na slechts een paar verzen te hebben gemaakt, ben ik zedert eenigen tyd aan een stukjen in proza gaan arbeiden, waartoe ik my in eens als gedwongen voelde, inhoudende eenige bezwaren tegen den Geest der eeuw; en zedert kan ik volstrekt geen vers maken. Het vermogen der poëzy versmelt allengs by my en wordt iets anders in myn hart!"[11].

2. De Kosterfeesten van 10 en 11 juli 1823

Da Costa werd in zijn schrijfwerk gestimuleerd door de voor 10 en 11 juli 1823 aangekondigde Kosterfeesten. Tijdens deze feestelijkheden zou men uitgebreid stilstaan bij de vierhonderdste verjaardag van de uitvinding van de boekdrukkunst door Laurens Janszoon Koster[12]. Vanwege een veel ruimere strekking van de festiviteiten was er echter geen sprake van een

---

[6] *Ibidem*. De door Da Costa in deze brief tentoongespreide opgewekte gemoedsgesteldheid volgde op een periode van neerslachtigheid, waaronder Da Costa omstreeks eind januari 1823 gebukt ging. Zie: Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 31 januari 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E5-3.

[7] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 17 februari 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E5-5.

[8] Isaac da Costa aan Willem van Hogendorp, 4 april 1823, Nationaal-Archief, "Verzamelinventaris; .49 G.K. van Hogendorp", toegang 2.21.006.49, inventarisnummer 189.

[9] Cf. Da Costa's gedichten "Het Paard" en "Het Zwaard" uit het tweede deel van zijn *Poëzy*; zie voor beide gedichten: hoofdstuk 4, paragraaf IV.1. Mogelijk heeft de strijdkreet waarmee Bilderdijk zijn brief aan Da Costa van 14 maart 1823 eindigt: "Vrede in des Heeren naam! Aan de Ongodisten krijg!" (Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 86-92, 92), op Da Costa een opwekkende uitwerking gehad.

[10] Isaac da Costa aan Willem van Hogendorp, 8 augustus 1823, Nationaal Archief, toegang 2.21.006.49, "Verzamelinventaris; .49 G.K. van Hogendorp", toegang 2.21.006.49, inventarisnummer 189.

[11] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 6 april 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E6-1. Bilderdijks reactie op deze mededeling is enigszins geprikkeld. Hij kan nauwelijks begrip opbrengen voor Da Costa's onvermogen om te dichten en waarschuwt zijn leerling er andermaal voor om niets te forceren: "Dat mijn' lieven zoon da Costa thands geen verzen ontvloeien, begrijpe ik lichtelijk. Ik gevoel voor hem hoe zijn geest thands zwanger gaat. ô Poge hy niets te dwingen, maar late hy de werking inwendig vrijen loop, en hetgeen zich ontwikkelt, volgroeien en rijpen!" (Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 9 april 1823, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 96-98, 97). Het korte antwoord van Da Costa op Bilderdijks reactie is bevestigend, maar zelfverzekerd: "Het is, zoo als UEdg. zegt, *alles rypt*. Ik zwyge verder over dit punt, om niet voorbarig te worden, en bedwinge de vreugde myner ziel" (Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 16 april 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E6-2).

[12] Laurens Janszoon Koster (ook: Coster) (1405-1484) wordt door Hadrianus Junius (1511-1575) in zijn geschiedwerk *Batavia* (1588) opgevoerd als de uitvinder van de boekdrukkunst. De uitvinding zou door zijn knecht Johannes Gutenberg (Johannes Genschfleisch) († 1468) zijn gestolen en naar Mainz gebracht. Eén en ander heeft met betrekking tot de vraag naar het primaat van de uitvinding van de boekdrukkunst geleid tot de strijdvraag "Koster of Gutenberg?". Tegenover de zogenaamde Kosterianen staan degenen die Gutenberg als de uitvinder van de boekdrukkunst beschouwen. Zie: Lotte Hellinga-Querido en Clemens de Wolf, *Laurens Janszoon Coster was zijn naam*, Enschede 1988, 101-114.

herdenking zonder meer. Onder het motto "Laus urbi, Lux orbi"[13] werd in Haarlem[14] voor de gehele mensheid[15] het "Feest der Verlichting"[16] gevierd.

Afb. 63. Voor- en achterzijde van de penning die ter gelegenheid van de op 10 en 11 juli 1823 gevierde Kosterfeesten van stadswege is geslagen en uitgedeeld.

Enkele dagen nadat hij een eerste gedeelte van zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*[17] aan drukker Herdingh heeft gestuurd[18], vraagt Da Costa aan Bilderdijk of hij het inmiddels verspreide programma van de aanstaande feestelijkheden – Da Costa spreekt van "het programma van de Heidensche plechtigheden ter eere van Koster"[19] – reeds heeft gezien. Bilderdijk antwoordt hierop dat ook hij "die domme afgodery" verfoeit als een werk van de duivel[20]. Geheel in overeenstemming met stelling VII behorende bij zijn literaire dissertatie[21]

---

[13] Het motto "Laus urbi, Lux orbi", wat betekent dat Kosters uitvinding "Roem voor de stad, Licht voor de wereld" heeft gebracht, is het opschrift van de ter gelegenheid van de Kosterfeesten in goud en zilver geslagen medaille. Zie: […..], "Beschrijving van de medaille, van wege de stad Haarlem geslagen, bij de viering van het eeuwfeest der uitvinding van de drukkunst aldaar door Laurens Janszoon Koster", in: *Euphonia*, 1823, N°. 38, 600.

[14] Er waren ook Kosterfeesten in Hoorn, Dordrecht, Rotterdam, Groningen en Batavia. Zie: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 616; "Berigten", "Haarlem", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, vrijdag 25 juli 1823, deel II, N°. 30, 49-50. Zie voor de Kosterfeesten te Batavia: "Berigten", "Batavia *den 22sten September* 1823", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, vrijdag 6 februari 1824, deel I, N°. 6, 81-82.

[15] Vincent Loosjes, *Gedenkschriften wegens het vierde Eeuwgetijde van de Uitvinding der Boekdrukkunst door Laurens Janszoon Koster, van stadswege gevierd te Haarlem den 10 en 11 Julij 1823*, Haarlem 1824, 107 (*Gedenkschriften*).

[16] *Ibidem*, 20.

[17] Leyden 1823 (*Bezwaren*).

[18] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 12 juni 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E6-11.

[19] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 16 juni 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E6-12. In een brief van 16 juli 1823 aan Dirk van Hogendorp typeert Da Costa de Kosterfeesten als de "Haarlemsche Baälsdienst" (Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 29).

[20] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 27 juni 1823, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 117-120, 118-119. In een op de eerste dag van de Kosterfeesten aan Da Costa geschreven brief veroordeelt Bilderdijk dit evenement nogmaals: "(…) heden gevoel ik my by uitnemendheid dof en neergedrukt, en het is my als of de ontheiligende Baälsdienst uit Haarlem my met een stikdamp omwalmt, die mijn borst niet toelaat te ademen. Inderdaad drukt dit verfoeisel my zwaar op het hart, en het ligt my als opgeladen, dat het het teeken eener nieuwe bezoeking over het Land en misleide Volk is. Alles holt, reeds blindgehold, in het open verderf, en de priester is geworden als de Leviet, alles groeit uit verkeerdheid en juicht zich toe in den vloek, dien het zich meer en meerder verdubbelt en verzwaart" (Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 10 juli 1823, Bilderdijk-Museum, hs. F9-2). Cf. Willem Bilderdijk, *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht*, Leyden 1823, 57; zie ook paragraaf VIII van dit hoofdstuk. In 1824 schreef Bilderdijk nog het gedicht "By eene uitnoo-

voert Da Costa in zijn *Bezwaren* de drukpers op als een instrument, dat de in zijn ogen verwerpelijke beginselen van de Verlichting verspreidt[22].

Afb. 64. Willem Hendrik Warnsinck.

Afb. 65. Hendrik Tollens.

Afb. 66. Petronella Moens.

diging tot het feest van Laurens Koster", waarin hij op komische wijze zijn afkeuring van het hele spektakel uitdrukt; zie: Willem Bilderdijk, *Navonkeling*, twee delen, deel I, Leyden 1826, 195; zie ook: "De dichtwerken van Bilderdijk", in: *Bilderdijk's Dichtwerken*, [bezorgd door I. da Costa], deel I-XV, Haarlem 1856-1859, deel XI, Haarlem 1858, 379-381 (Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*). Cf. Willem Heijting, ""Sint Koster". Willem Bilderdijk over de uitvinding van de boekdrukkunst", in: *Het Bilderdijk-Museum. Mededelingenblad van de Vereniging "Het Bilderdijk-Museum"*, 2000, jg. 17, Leiden 2000, 1-9, 7-8.

[21] Zie: hoofdstuk 4, paragraaf III.3.

[22] I. da Costa, *Bezwaren*, 72; zie paragraaf II van dit hoofdstuk. Zie over de drukpers als "d'Afgod dezer dagen" Bilderdijks gedicht "De drukpers" uit 1824, in: Willem Bilderdijk, *Navonkeling*, deel I, 190; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIV, Haarlem 1859, 30.

En zo vierde men op 10 en 11 juli 1823 het grootste feest, dat "schier immer voor denkende schepselen werd toebereid!"[23]. Op de eerste dag van het feest hield de kanselredenaar Johannes Hendrikus van der Palm[24] een redevoering in de Haarlemse Sint-Bavokerk, waarin hij onder meer inging op de zegen van de boekdrukkunst, een uitvinding waarmee Koster volgens Van der Palm de grondslag voor de verlichting van de mensheid heeft gelegd[25]. Daarna droeg de gevierde Rotterdamse volksdichter en verfhandelaar Hendrik Tollens (1780-1856)[26] een "Feestzang"[27] voor. Hij sprak van de gewijde Haarlemse grond waarop "Verlichting viert haar heiligst feest" (162). Hier is immers een "nieuwe zon voor de aarde" opgegaan, toen de godheid voor de tweede maal sprak: "Daar zij licht!" (167). Van velen werden gelegenheidsdichten gepubliceerd. Zo ook van de blinde dichteres Petronella Moens (1762-1843)[28], die als typische representante van de Verlichtingsidealen onder andere de volgende versregels maakte:

> Neêrland, juich! in Haarlems beemden
> Ging voor eigen kroost en vreemden
> De uchtend der verlichting op;
> Daar is de achtbre boom ontsproten
> Die de wereld met zijn loten
> Overschaduwt. Landgenooten,

---

[23] W.H. Warnsinck, Bz., "De viering van het vierde eeuwgetijde der uitvinding van de boekdrukkunst door Laurens Janszoon Koster", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 531-536, 531 ("De viering").

[24] Johannes Hendrikus van der Palm (1763-1840) studeerde theologie te Leiden en was van 1785 tot 1788 gereformeerd predikant te Maartensdijk. In 1796 werd de vurige patriot Van der Palm hoogleraar in de oosterse talen te Leiden. Gedurende de periode 1799-1805 trad hij op als agent van nationale opvoeding. In 1806 keerde hij naar Leiden terug, waar hij tot 1833 hoogleraar in de gewijde welsprekendheid was, en sinds 1807 ook weer in de oosterse talen. Van zijn hand verschenen vele publicaties. Bekend is zijn driedelige bijbelvertaling (Leyden 1820-1830). Zie: Aart de Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, Wageningen 1960.

[25] J.H. van der Palm, "Redevoering op het vierde eeuwfeest van de uitvinding der boekdrukkunst binnen Haarlem, aldaar uitgesproken op den 10 julij des jaars 1823", in: J.H. van der Palm, *Verhandelingen, Redevoeringen en losse Geschriften*, zes delen, Amsterdam 1828-1846, deel III, Amsterdam 1824, 251-291, 273. Onder de titel "Redevoering" ook verschenen in: Vincent Loosjes, *Gedenkschriften*, 131-160, citaat op blz. 146. Dirk van Hogendorp had weinig waardering voor Van der Palms redevoering. Aan zijn broer Willem schreef hij hierover op 16 september 1823: "Ik heb de redevoering van Van der Palm gelezen en beneden alle critiek gevonden. Een geënerveerd geslacht, een geënerveerd mensch, een geënerveerde taal", in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, tweeëntwintig delen, 's-Gravenhage 1905-1922, deel VIII, Regeering van Willem I, 1815-1825, 3e stuk, reeks: Rijks Geschiedkundige Publicatiën; 30. Grote serie, 's-Gravenhage 1915, 430 (*Gedenkstukken*).

[26] Hendrik Tollens (1780-1856) was een aanhanger van de Verlichtingsideeën, maar toonde reeds in zijn jeugdjaren een afkeer van de Franse Revolutie. Hij vertaalde toneelspelen en vervaardigde vaderlandse dichtstukken en berijmde verhalen. Omdat in zijn poëzie de tevredenheid met het bestaande, een optimistische levens- en wereldbeschouwing en het huiselijk leven vaak terugkerende thema's zijn, groeide hij uit tot dichter van het volk. Tollens werd rooms-katholiek opgevoed, maar ging in 1827 over naar de Nederlandse Hervormde Kerk. Zie: G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld*, Rotterdam/'s-Gravenhage 1972.

[27] H. Tollens Cz., "Feestzang", in: Vincent Loosjes, *Gedenkschriften*, 161-180.

[28] De predikantsdochter Petronella Moens (1762-1843) schreef proza en poëzie. In 1766 werd zij blind (zie: hoofdstuk 7, noot 134). Zij behoorde tot de navolgers van Hiëronymus van Alphen (1746-1803). In haar werk riep zij op tot het bestrijden van ondeugden en tot gehoorzame leergierigheid, volgens het beproefde recept van de jeugdliteratuur uit de achttiende eeuw. Zij pleitte als typische representante van de Verlichtingsidealen voor goed onderwijs voor volwassenen en vooral voor meisjes, aan wier opvoeding in die tijd nog maar weinig aandacht werd besteed. Zie: Ans J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843). De Vriendin van 't Vaderland*, Nijmegen 2000.

Juicht! daar steeg uw roem ten top[29].

De jubelstemming waarin men verkeerde, wordt door de suikerraffinadeur en dichter Willem Hendrik Warnsinck (1782-1857), met gebruikmaking van een typisch verlicht vocabulaire, als volgt in proza onder woorden gebracht: "Driewerf gezegend *Nederland*, geboortegrond van Koster, wieg en bakermat der ware vrijheid, zetel der kennis en der verlichting, geliefd verblijf van orde, vrede en rust! blijf gij, tot in lengte van dagen, ten toonbeeld voor de volken, dat gij waardig zijt te deelen in de zegeningen van het licht, door Koster's kunst, tot heil der wereld, ontstoken!"[30].

Binnen de context van de nog voortdurende euforie en feestvreugde verscheen Da Costa's strijdschrift als een oorlogsverklaring aan de zo hemelhoog bejubelde verlichte tijdgeest. Op donderdag 7 augustus 1823 verscheen te Leiden het resultaat van Da Costa's arbeid als een boekje van achtennegentig bladzijden met de voor die tijd shockerende titel *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*. Van deze brochure was de eerste oplage van 500 exemplaren binnen enkele dagen uitverkocht[31]. Onmiddellijk kwam er een herdruk, gevolgd door een derde druk binnen enkele weken[32]. En nog in hetzelfde jaar zag binnen vier maanden de vierde druk het licht[33].

---

[29] P. Moens, "Bij het eeuwfeest der drukkunst dat te Haarlem gevierd zal worden den 10 Julij 1823", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, vrijdag 4 juli 1823, deel II, N°. 27, 7-9, 7.

[30] W.H. Warnsinck Bzn., "De viering", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 536.

[31] A. Pierson en De Clercq's jongste kleindochter, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, twee delen, Haarlem 1888, deel I, 264.

[32] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 16 september 1823, Bilderdijk-Museum, hs. F10-3.

[33] "Berigten", "Haarlem", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, vrijdag 19 december 1823, deel II, N°. 51, 388. Van de *Bezwaren* verschenen in 1923 twee afzonderlijke heruitgaven: J.C. Rullmann, *Isaäc da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw na honderd jaren opnieuw uitgegeven* (Amsterdam 1923); Rullmann voegde aan deze uitgave een uitvoerige "Inleiding" (v-xxi) en een "Literatuuroverzicht" (xxii-xxiv) toe; aan deze uitgave ontbreekt Da Costa's "Voorrede"; de andere heruitgave van dat jaar is bezorgd en van een voorrede "1823-1923" voorzien door J.E. Vonkenberg en is getiteld: *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw door Mr. I. da Costa* (Leiden 1923); aan deze uitgave ontbreekt Da Costa's "Voorrede". In 1968 en in 1974 verscheen een heruitgave van de *Bezwaren* (bezorgd door M.C.A. van der Heijden) in: *Vrijmoedige Bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875*, reeks: Spectrum van de Nederlandse Letterkunde 20, Utrecht/Antwerpen 1968, 1974 (herdruk in pocketvorm), 117-188 (*Vrijmoedige Bedenkingen*). Eveneens in 1974 verscheen een uitgave in hedendaags Nederlands (bezorgd door K. Exalto), getiteld: *Bezwaren tegen de geest der eeuw door Isäac da Costa* (Bleiswijk 1974); aan deze uitgave ontbreken Da Costa's "Voorrede" en notenapparaat. In 1985 werd een heruitgave van de *Bezwaren* opgenomen in de bundel *Kritisch proza uit de 19e eeuw van Isaäc da Costa, Jacob Geel, E.J. Potgieter, Conrad Busken Huet, Multatuli* (samenst. en red. Rob van Riet), reeks: Nederlandse Letterkunde 11, Utrecht/Antwerpen 1985, 6-74. In 1996 kreeg een heruitgave van de *Bezwaren* een plaats in: Isaäc da Costa, *Dwaasheid, ijdelheid, verdoemenis.* Een keuze uit het werk, met inleiding en aantekeningen door G.J. Johannes, Amsterdam 1996, 1-122. Onder verwijzing naar de literatuuropgave bij het lemma "Isaac da Costa" in het *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, zes delen, Kampen 1978-2006, deel III, Kampen 1988, 88 (*Biografisch lexicon*) en naar de bekende kerkhistorische naslagwerken, geven we een chronologisch overzicht van de voornaamste publicaties, die met betrekking tot de *Bezwaren* en de receptie ervan zijn geraadpleegd: Okko Nanning Oosterhof, *Isaäc da Costa als polemist*, Kampen 1913, 34-48; W.H. de Beaufort, "Da Costa's "Bezwaren tegen den geest der eeuw" 1823", in: *De Gids*, 1917, jg. 81, deel III, Kampen 1917, 258-292; J. Hobma, "De "Bezwaren tegen den Geest der Eeuw" van I. da Costa", in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 1924, deel LXI, Utrecht 1924, 193-227; D.P. Oosterbaan, "Rondom Da Costa's "Bezwaren"", in: *Antirevolutionaire Staatkunde*, 1937, jg. 11, Kampen 1937, 1-53; G.M. den Hartogh, "Rondom Da Costa's Bezwaren en hun ontvangst", in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 1959, deel LIX, Kampen 1959, 36-52; J. Hovius, *Isaäc da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, serie: Reformatorische Stemmen, Willem de Zwijgerstichting, 's-Gravenhage 1973; Ulrich Gäbler, "Zum theologischen Gehalt von Isaäc da Costas "Einreden wider den Zeitgeist", 1823", in: Ulrich Gäbler und Peter Schram (Herausgeb.), *Erweckung am Beginn des 19. Jahrhunderts. Referate einer Tagung an der Freien Universität*, Amsterdam 26.-29. März 1985, Amsterdam 1985, 223-245; J.A. Bornewasser, "Roomse bezwaren tegen Da Costa's "Bezwaren"", in: C. Augustijn e.a. (red.), *Kerkhistorische Opstellen. Essays on church history, aangeboden aan, presented to Prof. Dr. J. van den Berg*, Kampen 1987, 128-143; O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaäc da Costa*

3. Verdere structuur van dit hoofdstuk

In het onderstaande wordt eerst Da Costa's *Bezwaren* geïntroduceerd. Dan volgt een beschrijving van de algemene receptiegeschiedenis van Da Costa's brochure. Daarna wordt een impressie gegeven van de reacties op de *Bezwaren* zoals die in de *Arnhemsche Courant* en het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* zijn gepubliceerd. Vervolgens wordt stilgestaan bij de recensies van Da Costa's geschrift, geplaatst in een elftal contemporaine tijdschriften. Dan komt de eerste stroom van gepubliceerde bedenkingen tegen de *Bezwaren* aan de orde. Een analyse van de door Bilderdijk in 1823 te Leiden gepubliceerde brochure *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van M^r^. I. da Costa toegelicht* (*Toelichting*) laat zien hoe Bilderdijk het voor Da Costa opgenomen heeft. Als vervolg daarop wordt de kritiek op meester en leerling besproken, die losgekomen is in reactie op de *Toelichting*. In de hierop volgende paragraaf wordt aandacht geschonken aan de kritiek die in dichtvorm is verschenen. Hierna volgt een impressie van de wijze waarop Da Costa en Bilderdijk de negatieve receptie van de *Bezwaren* en de *Toelichting* hebben beschouwd. Nadat een bespreking is gegeven van die reacties, waarin met de meeste gedachten van Da Costa instemming wordt betuigd, wordt het hoofdstuk afgesloten met een samenvatting.

II. Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*: een overzicht

Da Costa acht in de *Bezwaren* zijn vijand niet gering. Dat blijkt al dadelijk uit het motto op het titelblad: "Want wy en hebben den strijt niet tegen vleesch ende bloet, maer tegen de Overheden, tegen de Machten, tegen de Geweldthebbers der werelt, DER DUYSTERNISSE DESER EEUWE, tegen de geestelicke boosheden in de lucht"[34]. Tegenover de veronderstelling dat men in een tijdperk van Verlichting leeft, wijst Da Costa erop dat juist de duisternis de overhand heeft. Doordat hij de woorden "der duysternisse deser eeuwe" in kapitale letters heeft laten drukken, komt des te beter de tegenstelling uit: het zogenaamde licht waarin de mensen zich verheugen, is niets anders dan duisternis. Dat de satan hierbij als de grote verleider optreedt, laat Da Costa uitkomen door op de andere zijde van het titelblad, tegenover de "Voorrede", de volgende woorden uit II Korinthe 11:14 een plaats te geven: "De Satan zelve verandert hem in een Engel des Lichts". Da Costa waarschuwt hier voor de satan die zich vaak anders voordoet dan hij is: hij is de vorst der duisternis, maar hij verandert zich in een engel des lichts. Hierin is hij voorbeeld en instigator van zijn dienaren, die zich uitgeven voor dienaren van Christus, maar het niet zijn. Da Costa voegt hierbij nog de woorden uit II Petrus 2:19: "Belovende haar VRIJHEIT, daar sy selve dienstknechten zijn der verdorvenheit". Hiermee zegt Da Costa dat de vrijheid die door de Verlichtingspredikers verkondigd wordt, niet de vrijheid is waarmee Christus de zijnen vrijmaakt. Met deze schriftwoorden als motto's geeft

en Willem de Clercq, Heerenveen 1997, 78-87 (*Een vriendschap in Réveilkring*); Matthijs de Blois: "Bespiegelingen naar aanleiding van Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*", in: *Inter alia. Opstellen en andere bijdragen aangeboden aan Dr. Marijke van de Vrugt ter gelegenheid van haar afscheid op 1 september 2005*, s.l. s.a., 35-45; Arie L. Molendijk, "Tegen de tijdgeest. Isaäc da Costa's Bezwaren (1823), het Réveil en de Verlichting", in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper (red.), *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de "lange" negentiende eeuw. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800*. Jaargang 13 (2005), 19-37; Gert-Jan Johannes, "Bezwaren tegen welke eeuw? Over Isaäc da Costa's fundamentalistisch manifest", in: *De Negentiende Eeuw*, 2006, jg. 30, afl. 1, Hilversum 2006, 3-18; Simon Vuyk, "Kritiek op de Verlichting. Bezwaren van Isaac da Costa", in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Nijmegen 2007, 377-389.

[34] Efeze 6:12. Wij hebben bij de bespreking van de *Bezwaren* gebruik gemaakt van de tweede druk uit 1823.

Da Costa een typering van de geest der eeuw en van de strijd die hij gaat voeren: niet een strijd tegen personen, maar tegen beginselen.

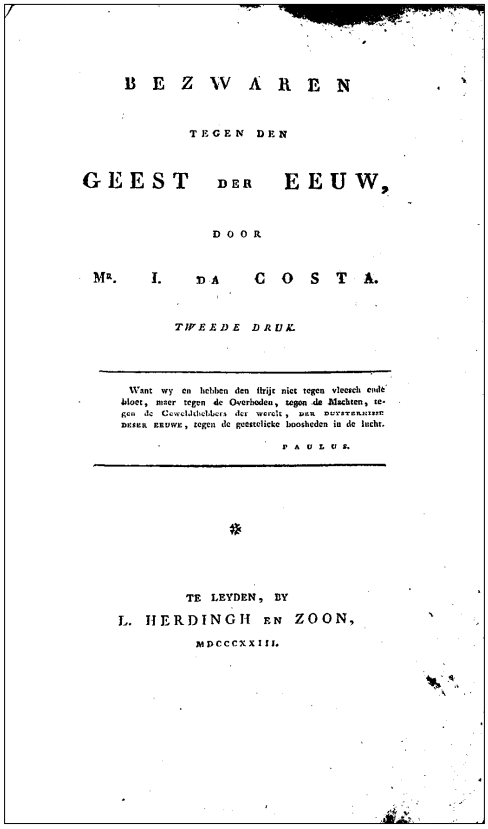

BEZWAREN

TEGEN DEN

GEEST DER EEUW,

DOOR

Mr. I. DA COSTA.

TWEEDE DRUK.

Want wy en hebben den strijd niet tegen vleesch ende bloet, maer tegen de Overheden, tegen de Machten, tegen de Gewelddebbers der werelt, DER DUYSTERHEYDT DESER EEUWE, tegen de geestelicke boosheden in de lucht.

PAULUS.

TE LEYDEN, BY
L. HERDINGH EN ZOON,
MDCCCXXIII.

Afb. 67. Titelpagina van I. da Costa, *Bezwaren*.

Afb. 68. Isaac da Costa.

"Voorrede"

Da Costa verklaart in de "Voorrede" dat hij deze brochure geschreven heeft "ter bestrijding van een vooroordeel, by het tegenwoordige geslacht algemeen aangenomen, verdedigd, geliefkoosd, en tot het beginsel van denk- en handelwijze bijna overal en in alles op het krachtdadigst vastgesteld" (v), namelijk het vooroordeel dat de eeuw waarin men anno 1823 leeft, in alle mogelijke opzichten boven de voorgaande eeuwen zou staan. Vooral op het naar zijn inschatting ongegronde en gevaarlijke van dit naar zijn mening hoogmoedige vooroordeel van zijn tijd zegt Da Costa de aandacht te willen vestigen. Hij meent dit doel te kunnen bereiken door middel van enkele opmerkingen over de voornaamste punten die betrekking hebben op de verlichting van het menselijk hart en verstand, en waarover in zijn tijd totaal anders gedacht wordt dan vroeger (vi). Da Costa lijkt de storm van protest die tegen hem zou opsteken te voorzien, wanneer hij zijn lezerspubliek opwekt om niet dadelijk klaar te staan met een veroordeling, wanneer de toon van de *Bezwaren* wat hard overkomt (vii). Als de toonzetting iemand niet bevalt, dan adviseert Da Costa deze lezer om des te grondiger te onderzoeken waarop de algemene overtuiging van de negentiende eeuw berust (vi).

In een tiental hoofdstukken opponeert Da Costa vervolgens tegen de tijdgeest. Hij rondt zijn pamflet af met een "Besluit". We zullen deze hoofdstukken nader bezien.

"Godsdienst"

Da Costa stelt voorop dat onder de leuze van Verlichting de "hedendaagsche Verlichtingpredikers" (1) feitelijk een strijd voeren tegen de begrippen, waarop degenen die in een geopenbaarde God geloven hun hoop en zaligheid bouwen. Alleen die eredienst mag redelijk en wijsgerig heten, die gewijd is "aan de kortzichtige Rede, aan den hemeltergenden Hoogmoed, en aan de dierlijke driften en begeerlijkheden van den vervallen mensch" (2). Daarom wordt het geloof in Gods onbepaalde en vrijmachtige voorbeschikking in de uitverkiezing van de begenadigden door Jezus Christus gerangschikt onder de bijgelovige begrippen (2). Dit verwondert Da Costa niet, aangezien een geloof dat zo zeer strekt tot verheerlijking van God en ter vernedering van de mens in de ogen van de verlichte wijsgeren niets anders dan bijgeloof kan zijn.

Da Costa zet uiteen hoe het leerstuk van de verkiezing door Paulus in overeenstemming met heel het Evangelie is verkondigd, door de voornaamste hervormers is beleden en verdedigd en op de Synode van Dordrecht (1618-1619) is verklaard en bewezen overeenkomstig het Woord van God te zijn. Het is echter al zover gekomen, zo vervolgt Da Costa zijn betoog, dat het leerstuk van de verkiezing openlijk bespot, verdraaid, belasterd of genegeerd wordt. Het feit dat deze praktijken niet alleen buiten het hart van de belijdenis voorkomen maar ook hierbinnen, leidt er volgens Da Costa toe dat slechts weinigen het zich nog durven herinneren, dat de leer van de vrije genade en onvoorwaardelijke verkiezing door God eigen is aan de Nederlandse Hervormde Kerk en dat nog minder mensen haar verdediging en de weerlegging van de tegen haar ingebrachte drogredenen op zich durven nemen, en dat degenen die dat wel doen op een goddeloze wijze worden bespot, gehaat en geminacht (5).

Ook andere klassieke dogmata als de godheid van Christus, de erfzonde en de verzoening zijn prijsgegeven onder de naam van bijgelovigheden of dweperijen. Nog nooit zijn deze grondwaarheden meer schaamteloos bestreden en met minder ijver verdedigd. Wat in vroeger dagen ketterij en afval heette, wordt in Da Costa's tijd "*Godsdienstige verlichting*" (7) genoemd. Volgens Da Costa is zijn eeuw op niets minder uit dan om de mens ertoe te brengen dat hij liever met zijn vrije wil en allesbeslissende ratio een god- en geesteloos dier wordt, dan dat hij met volkomen afhankelijkheid van God en loochening van alle eigen voortreffelijkheid aan de engelen gelijk wordt (8).

Het is naar het oordeel van Da Costa met de godsdienst inmiddels zo gesteld dat dwaalleraren als de Socinussen[35] voor zijn eeuw nog veel te rechtzinnig zijn, "want zelfs de naam van Christendom is aan de vrijheid- en verlichtingschreeuwers onzer filosofische tijden onverdraaglijk" (10). Spottend met de gezaghebbende wijsgerige stelsels van die tijd gaat Da Costa verder: "Wy hebben immers de Metaphysieke stelsels van Schelling en Fichte: wat hebben wy langer met die van Paulus en Joannes van nooden? Wy hebben de hoogmoedige *eigen wetgeving* van Kant; wat zullen wy ons langer om de nederige leer van liefde en zelfverloochening van den gekruisten Jezus van Nazareth bekommeren?" (10). In bijna ieder geschrift dat uitkomt, ziet Da Costa een nieuw bewijs van de slapheid, onverschilligheid, verkeerdheid, verdorvenheid en afschuwelijkheid van de heersende wijsgerige en theologische denkbeelden. Da Costa wekt de aanhangers van welke geloofsbelijdenis dan ook op om de Verlichting op het gebied van de godsdienst niet te erkennen of toe te juichen. Hij houdt tenslotte de oprechte belijders voor dat zij er na een onpartijdig onderzoek ongetwijfeld toe zullen komen om zich

[35] Da Costa bedoelt hier de jurist Lelius Socinus (1525-1562) en zijn neef de theoloog Faustus Socinus (1534-1604) die zich onder invloed van humanistische en doperse opvattingen keerden tegen de gangbare kerkleer en met name tegen de beschouwingen inzake de triniteit, de opstanding der doden, de predestinatie en de noodzakelijkheid van de genade en de verlossing.

"de eeuw te schamen, die zich zoo veel aanmatigt" en om openlijk haar diepe verdorvenheid en verregaande dwaasheid met hem te verkondigen (11).

"Zedelijkheid"
Over de zedelijkheid van zijn tijd oordeelt Da Costa dat deze evenmin als de godsdienst uitmunt boven de dagen van de voorvaderen. De mens wil autonoom zijn en niet gebonden aan goddelijke of menselijke wetten. Die autonomie bevordert de zedelijkheid niet, zo luidt de conclusie van Da Costa; naar zijn inschatting is de zedeloosheid nooit meer algemeen geweest dan in de negentiende eeuw[36]. Alle soorten van godslasterlijke, zedeloze en oproerige geschriften van de hand van Voltaire, Rousseau en vele anderen, en de theorieën van de Duitse neologen over het huwelijk[37] worden door gebruikmaking van de vrijheid van drukpers tot in het oneindige vermenigvuldigd (13-14)[38]. In vergelijking met vroeger tijden is er geen enkele ondeugd verloren gegaan of verminderd en is men in de uitoefening van geen enkele deugd gevorderd (16). Kortom: de invloed van de Franse omwenteling heeft de zedeloosheid in de eeuw van de rede alleen maar groter gemaakt.

"Verdraagzaamheid en menschlijkheid"
De negentiende eeuw beroemt zich volgens Da Costa ten onrechte op een grotere mate van verdraagzaamheid en menselijkheid in vergelijking met die van de voorafgaande eeuwen. Het is niet verwonderlijk dat wanneer een onderscheid gemaakt wordt tussen ware en valse verdraagzaamheid Da Costa de verdraagzaamheid van zijn tijd rangschikt onder de tweede soort. Die valse verdraagzaamheid ziet Da Costa daarin tot uiting komen dat degenen die haar uitdragen de volken in beweging brengen en hen oproepen "om hunne wettige Overheden niet te verdragen; om de duisterlingen, die aan Godsdienst en maatschappelijke orde met hun ouderwetsch geweten nog gehecht zijn, niet te verdragen, om de gevoelens van hun, die in hun Kerkgenootschap geene begrippen willen ingevoerd hebben, met deszelfs geloofsbelijdenis strijdig, niet te verdragen; en om, in één woord, geene andere rechten, dan die van eenige oproerige, dwaze, en eerlooze filosofen, te erkennen, of te verdragen" (22-23).

Overeenkomstig zijn visie op de verdraagzaamheid luidt Da Costa's oordeel over de grotere mate van menselijkheid waarop zijn eeuw zich beroemt: "Grootspraak! IJdelheid!" (23-24). Terecht verwijt men de vroegere eeuwen hun barbaarsheid, maar men vergeet alle trekken van grootheid, edelmoedigheid en godsvrucht van die dagen, terwijl men de gruwelen van de eigen tijd over het hoofd ziet. Moet men deze eeuw menslievend noemen, omdat men tegenwoordig uit lafhartigheid de openbare rustverstoorders slechts "ten halve durft temmen, en de orde der maatschappy niet dan met een zekere schroomvalligheid bewaren"? (25), zo vraagt Da Costa retorisch. Ook in de armenzorg, die naar de mening van Da Costa schijnbaar menslievend is, ziet hij de in vergelijking met vroeger meerdere weldadigheid allerminst tot uiting komen (26).

Ook in het ontwerp tot afschaffing van de slavernij kan Da Costa geen menselijkheid zien[39]. Hij verklaart: "Ik houde het daarvoor, dat de afschaffing van de slaverny der Negers almede behoort tot die hersenschimmige menschlijke wijsheid, die de Almacht wil vooruitloopen, en niets uit zal richten ten goede, maar veeleer eindeloos veel ten kwade" (26-27). Da

[36] Da Costa noemt onder andere de toename van het aantal onechte geboorten, de onveiligheid van de straten en de ontheiliging van de kerken.
[37] Mogelijk doelt Da Costa hier op het artikel "Vorschlag, die Geistlichen nicht mehr bei Vollziehung der Ehen zu bemühen" van de hand van E. v. K., dat in september 1783 in de *Berlinische Monatschrift* verscheen. Zie voor dit artikel hoofdstuk 1, paragraaf II.1. Ook in het hoofdstuk "Wetenschappen" uit Da Costa zijn ergernis over het ontheiligen van het huwelijk tot een "bloot burgerlijk verdrag" (39) door de Duitse neologen.
[38] Zie ook hoofdstuk 4, paragraaf III.3 en paragraaf I.2 van dit hoofdstuk.
[39] Volgens Da Costa heeft de afschaffing van de slavernij reeds geleid tot verwoesting van koloniën, moord op planters, regeringloosheid en oorlogen.

Costa verwijt de voorstanders van de afschaffing van de slavernij dat ze zonder kennis van zaken en zonder goed te hebben nagedacht te werk gaan en een wereld overeenkomstig hun eigen wetten willen creëren. De autonome mens beschimpt hiermee volgens Da Costa de beschikkingen van de Voorzienigheid, die hij in zijn hoogmoed meent te kunnen verbeteren. En dan gaat Da Costa verder: "Neen! zoo op het nageslacht van Cham nog de vloek rust van den gehoonden Aartsvader[40], ook aan dien vloek heeft Gods oneindige barmhartigheid een zegen ter verzachting gehecht" (28). De toestand van de slaven behoeft men zich volgens Da Costa overigens niet zo verschrikkelijk voor te stellen, omdat de neger, die in de orde van God dienstbaar is gemaakt aan de naar lichaam en ziel ver boven hem verheven blanken, als slaaf een veiligheid en welvaart geniet die een groot aantal vrije mensen moet missen. Da Costa wordt heftig als hij het geroep om afschaffing van de slavernij hoort en daarbij denkt aan de onvrijheid en verdrukking waaraan diegenen die de Waarheid liefhebben blootstaan door het optreden van "dit onrechtvaardige geslacht van *liberale* dwingelanden" (29).

"Schoone kunsten"

Omdat Da Costa op het standpunt staat dat de kunsten alleen daar bloeien, waar op goddelijk bevel het ingeboren genie het hart opwekt en het verstand verlicht, en omdat hij ervan overtuigd is dat zijn verlichte eeuw God buiten alles sluit, is het begrijpelijk dat hij de tijd waarin hij leeft als arm aan kunst beschouwt. Vroeger gingen kunstenaars te werk volgens het principe dat de kunst die uit God is, ook weer tot Hem moet zijn, wanneer zij geuit wordt. Toen dichtte, schilderde en bouwde men uit geloof en om God te loven, maar nu uit weelde en om naam te maken (34). Toch noteert Da Costa bij de schone kunsten ook positieve aanzetten, aangezien er vooral in eigen land bij de poëzie een nieuwe geest van godsdienstigheid te bespeuren valt. Vanzelfsprekend maakt deze poëzie, die een goddelijke oorsprong heeft, geen deel uit van de geest van de negentiende eeuw; zij moet daarentegen gezien worden als deel van "die uit den hemel aanrukkende legermacht" (35), die nu reeds de verlichte beginselen van de tijdgeest bestrijdt. Hiermee doelt Da Costa beslist op het dichtwerk van Bilderdijk en zal hij ook zijn eigen poëzie niet uitsluiten[41].

"Wetenschappen"

Op het gebied van de wetenschappen hebben de verlichters volgens Da Costa evenmin als wat de schone kunsten betreft reden om uit de hoogte neer te zien op het voorgeslacht. Des te meer redenen ziet Da Costa voor de verlichte wetenschappers om zichzelf de volgende vragen te stellen: "Waarop roemt dan deze negentiende eeuw, als tegen de domheid der voorgaande geslachten? Wat zien wy met onze verzwakte geest- en lichaamsvermogens neder op onze stevige, bedaarde, en wijze voorvaderen? Of is het ook om dat wy zoo veel meer weten dan zy van de kunst om zedelooze balletten te bewerktuigen, en om dat in onze dagen de Modesjournalen en de Almanakken voor Lekkerbekken tot de sieraden der letterkunde behooren, dat wy ons den voorrang boven hun in geleerdheid en kennis zullen aanmatigen?" (38). Da Costa erkent dat het tegenwoordige geslacht het verder heeft gebracht dan het voorgaande, maar dan alleen "in alle inrigtingen, die dienen kunnen om hart en zeden en goeden smaak te verpesten en te bederven" (38). Vanuit zijn afkeer van de eeuwgeest laat hij hier direct op volgen: "Moet dit ons dierlijker dan dieren worden *verlichting* heten?" (38). Volgens Da Costa moeten de wetenschappen de verheffing van het hart tot God en tot Zijn waarheid ten doel hebben. In zijn tijd ziet hij de wetenschappen echter misbruikt worden als een wapen tot bestrijding van Gods openbaring, Zijn geboden, Zijn bestaan (39), waardoor ze hun aandeel in de verbastering van het menselijk geslacht hebben gehad (40-41).

---

[40] Da Costa baseert zijn antiabolitietheorie op een bepaalde exegese van Genesis 9:25-27.

[41] Zie hoofdstuk 4.

"Constitutie"
In het hoofdstuk "Constitutie" bestrijdt Da Costa de theorie van de volkssoevereiniteit en voert hij het pleit voor het droit divin van de overheid op grond van Romeinen 13:1 en I Petrus 2:13-17. Hier is de bilderdijkiaan par excellence aan het woord! Da Costa zet uiteen hoe de theorie van het maatschappelijk verdrag, nadat in deze leer een verklaring van de oorsprong van de maatschappij gevonden was, geleid heeft tot het gevoelen van de oppermacht van het volk en de oorspronkelijke ondergeschiktheid van vorsten en overheden aan die macht. Geen institutie is bedrieglijker, gevaarlijker, afschuwelijker, en ook meer algemeen in onze dagen aangenomen, en met meer heftigheid gepropageerd dan dat van de volkssoevereiniteit, zo stelt Da Costa (46). Tegenover de voorstelling dat de vorst afhankelijk is van zijn onderdanen en zich moet schikken naar de opvattingen van de massa, stelt hij dat het gezag uit God is en niet bij verdrag aan de vorst is toegekend. Overeenkomstig dit standpunt is Da Costa van mening dat de bevelen van de vorsten onvoorwaardelijk gehoorzaamd moeten worden en dat hun macht onherroepelijk is, mits zij in strijd komen met het Woord van God of met Zijn kennelijke wil[42]. Conform deze opvatting luidt Da Costa's aanbeveling dan ook dat men zijn heil niet in het "tooverwoord CONSTITUTIE" (49) moet zoeken. Er ligt immers geen enkele waarborg voor vrijheid en wederzijdse rechten in een dergelijk document; deze waarborg moet alleen gezocht worden in het geweten van de vorst, die voor de invulling van zijn van God ontvangen aanstelling aan Hem verantwoording schuldig is. Nu er in Nederland een constitutie is, dient zij volgens Da Costa beschouwd te worden als "een van den Souverein uitgegaan Reglement van regering" (58), waaraan iedereen gehoorzaamheid schuldig is. Zij mag echter niet opgevat worden als een wederzijds verdrag dat beide partijen verbindt, want dat zou een oorlogsverklaring tegen God zijn[43].

Tenslotte volgt aan het einde van het hoofdstuk "Constitutie" nog een passage die veel gerucht zou gaan maken. Da Costa beseft dat zijn woorden bij velen vreemd in de oren zullen klinken, maar toch acht hij zich verplicht met mond en pen te verkondigen: "De Koning is aan den eed, door hem op de Constitutie gedaan, niet gehouden, zoo dra hy oordeelt (en over dit oordeel is hy voor zijn geweten alleen aanspraaklijk) dat de intrekking derzelve, het zij geheel of ten deele, gevorderd wordt ter handhaving van zijn gezag als Vader, van zijne waardigheid als Vorst, van zijne verpligting als Stedehouder Gods in de wereldlijke bestiering van zijne Volken, en van zijne betrekking als Christen Koning, die de Hervormde Geloofsbelijdenis, gelijk zijne Voorzaten, geroepen is aan te kleven en te beschermen!" (59).

"Geboorte"
Da Costa is van mening dat de mensen niet met gelijke rechten geboren worden. Geboorteadel geeft zekere voorrechten, zekere plichten en een zekere majoriteit. Versterkt door het zelfbewustzijn van een voornaam Iberisch geslacht af te stammen[44], verdedigt Da Costa het bestaan van de adel naast de lagere sociale strata als een door God gewilde orde. Daarom is hoge of lage geboorte geen toeval, zoals "de wijsbegeerte der eeuw" (60) wil doen geloven. De afstamming van de mens is door de Voorzienigheid bepaald en kan niet zonder meer ongedaan gemaakt worden. De gevolgen van een verjaging van de adel toont het jongste verleden. De revolutie die begonnen is met een oorlogsverklaring aan de adel, is ermee geëindigd

[42] Als voorbeelden van een wettige ongehoorzaamheid tegenover een vorst noemt Da Costa de opstand van de Nederlanders tegen de Spaanse koning en heer der Nederlanden Philips II (1528-1598) en de afzetting van de Engelse koning Jacobus II (1633-1701) in 1688.
[43] Cf. de stellingen VIII, IX en X bij de literaire dissertatie van Da Costa. Zie: hoofdstuk 4, paragraaf III.3.
[44] Zie: Isaac da Costa, *Israël en de volken. Overzicht van de geschiedenis der Joden tot op onzen tijd*, 2e dr., Utrecht 1876, 469-476; Jaap Meijer, *Isaac da Costa's weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*, Amsterdam 1946, 85-87 (*Isaac da Costa's weg naar het Christendom*).

dat men nooit méér prijs gesteld heeft op adellijke titels en ordetekenen dan in deze eeuw (66).

"Publieke opinie"
In het hoofdstuk "Publieke opinie" laat Da Costa aan de hand van een reeks voorbeelden zien hoe de openbare mening altijd en overal, aan zichzelf overgelaten, alle kwaad heeft berokkend, alle ongerechtigheid heeft liefgehad, schijnbare verdienste heeft gehuldigd, eerlijkheid en godsdienstigheid heeft miskend, vervolgd en mishandeld. Dit komt voort uit het feit dat de mens van nature geneigd is tot het kwade en zonder de genade van God niet in staat is om goed te oordeelen, goed te handelen, het goede te willen (69). Daarom moet de samenleving bestuurd worden door de machten die God boven zijn schepselen gesteld heeft. Deze moeten de publieke opinie leiden, zuiveren en heiligen. Volgens Da Costa zal de maatschappij zonder zo'n van God gegeven bestuur noodzakelijkerwijs in het verderf storten en kan zij als zodanig niet blijven bestaan. Omdat het de wens is van zijn eeuw dat de publieke opinie het richtsnoer zal zijn voor vorst en predikant en omdat de verlichte mens geen middel schuwt om de publieke opinie te doen zegevieren, roept Da Costa de vorsten op om de openbare mening in het goede spoor te leiden en daartoe alle middelen in het werk te stellen die hun geweten en hun van God afkomstig recht aanreiken. De overheid dient bijvoorbeeld te zorgen voor goede leraren en moet ook de vrijheid van drukpers beperken. Da Costa acht het ook de plicht van alle weldenkenden die invloed hebben op het hart en op het verstand van hun kinderen, leerlingen, ondergeschikten, bloedverwanten, vrienden, om de waarheid moedig en aanhoudend te verkondigen en geen haat of bespotting te vrezen.

"Onderwijs"
Ook het onderwijs, en dan in het bijzonder het lager onderwijs, wordt naar de mening van Da Costa gekenmerkt door de geest der eeuw (74). Da Costa beperkt zich in het hoofdstuk "Onderwijs" tot de bespreking van een tweetal misbruiken die in het lager onderwijs overheersend zijn geworden sinds de doorvoering van "de zoo hoog geroemde leerwijzen der Pestalozzi's[45] en Lancaster's[46]" (75); twee misbruiken die naar Da Costa's inschatting noodlottige gevolgen zullen hebben voor de opgroeiende jeugd en die uiteindelijk ook de samenleving als geheel verderf en onheil zullen brengen (75). De twee misbruiken in het lager onderwijs zijn "het onmatige, onbehoorlijke, en onredelijke prikkelen van de eer-, glorie, en ijverzucht" van de leer-

[45] De Zwitserse pedagoog Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) heeft als vader van het klassikale systeem de volksschool mogelijk gemaakt. In brede kring heeft hij belangstelling gewekt voor opvoedkundige vragen. Hij stelde het principe van de aanschouwelijkheid in het onderwijs centraal. Pestalozzi liet zich leiden door de ideeën van de Verlichting. Zie: R., "Nieuwheid en eigendommelijkheid van Pestalozzi's leerwijze", in: *Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*, 1822, deel IV, Amsterdam 1822, 71-80 (zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I).

[46] Rond 1800 kwamen de Engelse geestelijke Andrew Bell (1753-1832) en de onderwijzer Joseph Lancaster (1778-1838) op de gedachte om het zogenaamde monitorstelsel toe te passen op de lagere school ten behoeve van kinderen uit arme milieus, wat resulteerde in de zogeheten Bell-Lancaster-methode, door Lancaster aangeduid als "*a new and mechanical system of education*" (R., "Kan de Bell-Lancastersche leerwijze den toets doorstaan tot veredeling der menschheid", in: *Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*, 1822, deel IV, 223-240, 228). Het kenmerkende van deze "mechanische" methode was dat er één onderwijzer was voor 500 leerlingen (als het leerlingenaantal groot genoeg was), terwijl er voor elke tien leerlingen één monitor of opziener was, die uit hun midden gekozen werd. Eerst kregen de monitors les van de onderwijzer, waarna zij het geleerde doorgaven aan hun medeleerlingen. Scholieren die uitmuntten boven de rest werden nadrukkelijk beloond. Om de militaire orde in de scholen te handhaven, werden door Bell en Lancaster strenge tucht en zware straffen voorgeschreven. Zie: Joseph Lancaster, *Een eenig Schoolmeester onder duizend Kinderen in eene School. Eene Bijdrage tot Verbetering der Leerwijze en School-orde in de Lagere Volks-scholen*. Naar de Hoogduitsche Vertaling van B.C.L. Natorp in het Nederduitsch overgebragt door Jan van Hulst, Laurenszoon, Leeraar der Doopsgezinden te Norden, Haarlem 1811; Jan Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850*, Nijmegen 1988, 199-202.

lingen door eer- en schandbord en door de grote hoeveelheid onnutte kennis waarmee men hun verstand "overstelpt, verdooft, en onvruchtbaar maakt" (78). De eerste grondfout maakt kinderen tot "duivelen van hoogmoed, en tot duivelen van nijd" (77). Da Costa erkent dat de voorouders bij hun onderwijs en opvoeding ook wel beloningen gebruikten, maar, zo werpt hij tegen, deze waren niet de enige prikkel tot studie en plichtsbetrachting; het voorgeslacht ging namelijk van het pedagogische beginsel uit dat kinderen iets te doen of te laten hebben uit liefde tot en uit gehoorzaamheid aan God (77). Met instemming wijst Da Costa erop dat men voorheen niet terugschrikte voor lichamelijke kastijding; de negentiende eeuw daarentegen beschouwt dit opvoedingsmiddel als mensonwaardig en "beneden haren *trap van verlichting*" (77). De tweede dwaling in het lager onderwijs leidt ertoe dat men de leerlingen vormt tot "ingebeelde wijsgeertjes", die met minachting neerzien op de onkundige voorouders, zichzelf voor "groote vernuften" (79) houden en recht menen te hebben op alle functies in de staat, die hun aanstaan (80). Da Costa levert in zijn *Bezwaren* geen directe kritiek op de Onderwijswet van 1806, maar wel op de wijsgerige achtergronden van die wet en op de praktische toepassing daarvan in de verschillende vormen van onderwijsvernieuwing op de lagere scholen.

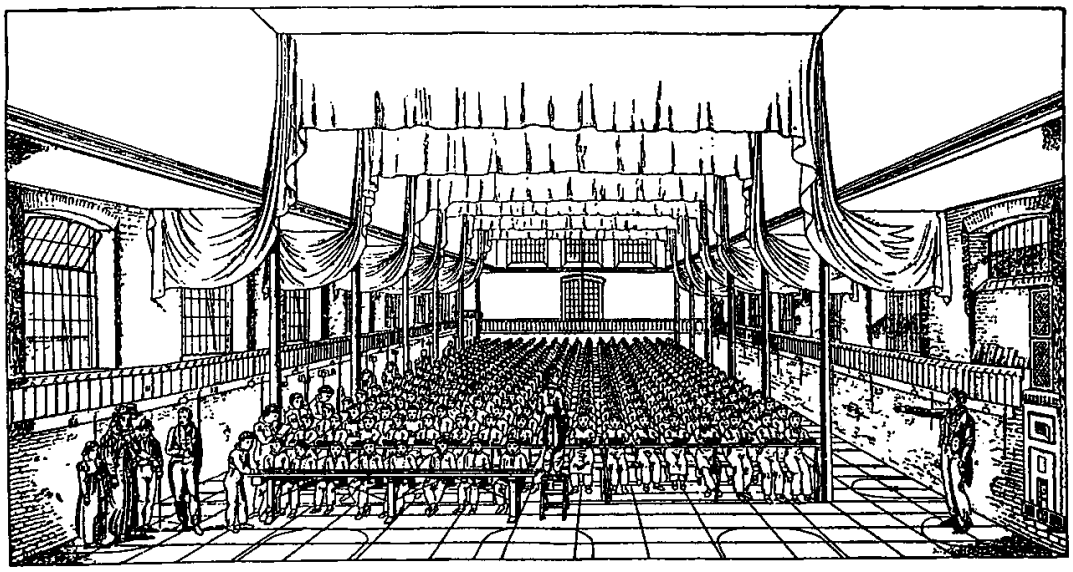

Afb. 69. De Lancaster Modelschool aan Borough-Road te Londen. Het lokaal bevat 365 leerlingen, die allen tegelijk schrijfles krijgen.

"Vrijheid en Verlichting"

Da Costa karakteriseert zijn tijd, die zichzelf beschouwt als de eeuw van de vrijheid en van de Verlichting, als een eeuw van slavernij, een eeuw van bijgeloof, van afgoderij, van onkunde en van duisternis.

— *Een eeuw van slavernij*. Da Costa ziet zijn tijd gebukt gaan onder de slavernij van de geest der eeuw: de wijsbegeerte van zijn tijd heeft zich opgedrongen aan de gevoelens en de gewetens, overal waar de zogenaamde "liberalen" aan de macht zijn (81). Da Costa ziet de persoonlijke vrijheid belemmerd worden door bemoeiingen van de overheid. Dit bevreemdt hem

niet, want, zo stelt hij, waarachtige burgervrijheid kan men niet verwachten van een eeuw die zich tot uitdrukking heeft gebracht in het "Fransche Wetboek"[47], dat één van de krachtigste werktuigen is geweest tot bevordering van onrecht, dwingelandij en onzedelijkheid (83-84).
— *Een eeuw van bijgeloof.* Da Costa vindt het een onvoorstelbare lichtgelovigheid en een "afschuwlijk bygeloof" (84) dat men aan allerlei filantropische acties steun verleent zonder de zaak te toetsen aan de beginselen van waarachtige godsdienst of zelfs aan de menselijke rede. Da Costa bekritiseert de algemene weldadigheid als een praktijk die enerzijds iedereen die dat wil voor een bepaald bedrag tot een weldadig en verlicht mensenvriend maakt, maar waarin anderzijds de waarachtige naastenliefde in het bijzonder verloochend wordt (85).
— *Een eeuw van afgoderij*. Om verschillende redenen karakteriseert Da Costa zijn tijd als een eeuw van afgoderij: er is een baäldienst van eigenwaarde en hoogmoed, een molochdienst van zedeloosheid en bandeloosheid, een mammondienst van geldzucht en mensvergoding.Wat het laatste kritiekpunt betreft is Da Costa van mening dat men met plechtigheden voor Edward Jenner[48] en Laurens Janszoon Koster, die geacht werden meegewerkt te hebben aan de voortreffelijkheid van de negentiende eeuw, de aan de dienst van God gewijde kerken ontheiligt en tevens het volk aanspoort om de Heiland te verlaten, te verloochenen en te honen, om vervolgens de afgodente dienen, opgericht door "filosofen zonder deugd, zonder verstand, en zonder ziel!" (87).
— *Een eeuw van onkunde*. Volgens Da Costa wordt de verlichting van het verstand waarop zijn tijd zich beroemt, niet gekenmerkt door nauwkeurig onderzoek of grondige geleerdheid, maar bestaat zij slechts uit "eene verwarring van algemeene, onvolkomen, onjuiste, begrippen, die men elkander napraat[49], na dat men zijn verstand verwrongen heeft naar de elendige sofisteryen van de Fransche of Hoogduitsche vrijdenkers" (87). Overeenkomstig het beginsel van de onfeilbaarheid van de natuurlijke mens en van de nieuwerwetse vooroordelen is het de geest der eeuw die over alles beslist (87).
— *Een eeuw van duisternis*. Da Costa omschrijft het verlichte tijdperk waarin hij leeft als een eeuw van duisternis, omdat hij ziet hoe heel Europa in een staat van verwarring, spanning of gisting verkeert. De oude beginselen worden gehaat en veracht, en al wat daarop gebouwd is, wordt afgebroken, terwijl het niet mogelijk is op de nieuwe beginselen te herbouwen.

"Besluit"
Da Costa eindigt zijn *Bezwaren* met een "Besluit" dat verrassend optimistisch is. De eerste zin luidt: "Maar uit deze duisternis zal wederom licht te voorschijn komen" (90). Hij ziet al kiemen van een betere tijd, van een tijd van herstel en hereniging, van een tijd van geloof, liefde

[47] Met het "Fransche Wetboek" bedoelt Da Costa de *Code Napoléon*, die na de inlijving van ons land bij Frankrijk in 1810 voor de Nederlanders van kracht werd. Hierin werd geen rekening gehouden met specifieke Nederlandse toestanden. In 1823 gold dat Franse wetboek nog steeds in ons land, zij het met enige wijzigingen en aanvullingen. Pas in 1838 werd het vervangen door een eigen Nederlands burgerlijk wetboek, dat overigens in heel wat artikelen herinnert aan de *Code Napoléon*.
[48] De Engelse medicus Edward Jenner (1749-1823) zorgde in 1796 voor een doorbraak in de preventieve geneeskunde door aan te tonen dat het inenten van de mens met koepokken immuniteit geeft voor de pokziekte. In 1798 publiceerde hij zijn bevindingen in *An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae, a Disease discovered in some of the western Counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the Name of Cow Pox*. Aanvankelijk verwierp Da Costa de koepokinenting, maar na het overlijden van zijn zevenjarige zoontje Jacques aan de pokken, op 1 april 1838, deed hij dat niet meer. Zie voor Da Costa's veranderde inzichten betreffende de vaccinatie: H. de Cock, *Waarom heb ik mijne kinderen laten vaccineeren? Open brief aan den heer D. Wijnbeek. Benevens mr. I. da Costa's denkbeelden betrekkelijk de vaccine*, Kampen 1871, 22-32; D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 's-Gravenhage 1955, 154-158. Zie hoofdstuk 7.
[49] Da Costa wijst hier op de onbekendheid aangaande het eigenlijke punt van verschil tussen prins Maurits en Van Oldenbarnevelt; op het bespotten van de Synode van Dordrecht (1618-1619) door velen die er geen notie van hebben wanneer die plaatsvond; op het bestrijden van de Bijbel door hen die deze alleen kennen uit de geschriften van Voltaire.

en onderwerping aan de macht van God. Da Costa onderkent reeds bekeringen van Joden en heidenen tot het Christendom, evangelische stemmen in rooms-katholieke kringen en groeiende rechtzinnigheid in alle christelijke groeperingen. Terwijl de trotse geest van de eeuw het niet merkt, bereidt de hand van de Almachtige dit groot werk in stilte en langzaam voor[50]. Hierbij ziet Da Costa het als een taak voor de christenen om te bidden en te waken en in alles hun roeping te vervullen. Nadat hij hiertoe de vorsten, de staatslieden, de soldaten, de leraren van de jeugd en de predikanten heeft opgeroepen, richt hij zich tot het breedst mogelijke publiek: "En wy allen, laten wy Christenen zijn! Bidden wy daartoe om geloof, om liefde, om nederigheid, om zelfverloochening, om heiliging, om ijver, om moed, om standvastigheid, om vertrouwen, om den Heiligen Geest!" (97-98). Juist voor de gelovigen van zijn tijd acht Da Costa de woorden van Nahum 2:1 van toepassing: "*De verstrooijer trekt tegen uw aangesichte op, bewaart de vestinge: besichtigt den weg, sterkt de lendenen, versterkt de kracht seer*" (98).

Overziet men het geheel van de *Bezwaren*, dan wordt duidelijk dat Da Costa ervan overtuigd is dat in alle maatschappelijke uitingen een antireligieuze geest heerst, die de leiding van God loochent en zichzelf op Diens plaats stelt. Hij vergelijkt zijn waarnemingen met de toestanden van vroeger en komt tot de conclusie dat die tijden beter waren dan zijn eigen tijd. Herstel van alles wat eenmaal geweest is, wordt door Da Costa niet bepleit; het gaat hem om de bestrijding van de tijdgeest, die gekenmerkt wordt door ongeloof en dwaalleer. Da Costa gelooft dat alleen God de uitredding uit deze donkere tijden zal brengen. Constructieve gedachten vindt men daarom nergens in deze brochure. In het lijden aan de eigen tijd (Weltschmerz) en het verheerlijken van het verleden vertoont de *Bezwaren* enkele kenmerken van de Romantiek[51].

Aan de *Bezwaren* ontbreekt een strakke compositie. Het tiental aspecten uit het godsdienstige, culturele, politieke en maatschappelijke leven wordt behandeld zonder verbindingen of dwarsverwijzingen. Binnen de hoofdstukken laat zich globaal hetzelfde schema herkennen: Da Costa begint met een schildering van de gangbare behandeling of beoordeling van de thema's door tijdgenoten; hierna volgt een analyse die moet aantonen dat de werkelijkheid anders is: er valt namelijk op geen enkel gebied enige vooruitgang te onderkennen; het slot bestaat uit een oproep tot verootmoediging en een vermaning.

III. Algemene receptiegeschiedenis

Onmiddellijk na het verschijnen van de *Bezwaren* stak er een storm van verontwaardiging op. Het geschrift was gedurende enige weken voor velen – zowel voor Da Costa's tegenstanders als voor degenen die met hem instemden – hét onderwerp van gesprek. Vrijwel meteen werd in couranten, tijdschriften, brieven en pamfletten op de brochure gereageerd. Op 22 augustus 1823 liet Abraham Capadose per brief aan Dirk van Hogendorp weten dat de *Bezwaren* in Amsterdam "een ysselyk geweld" teweegbrengt: "Men vloekt, men tiert en raast"[52]. Wat de meerderheid van de Amsterdamse predikanten van verschillende denominaties betreft, deelt Capadose in dezelfde brief mee dat hun oordeel over de door Da Costa verdedigde godsdienstige beginselen "zeer ongunstig" is. Uit de bronnen ontstaat het beeld dat waar mensen uit diverse, maar voornamelijk uit "beschaafde" kringen elkaar ontmoetten, vaak op heftige toon

[50] Cf. Da Costa's brief aan Bilderdijk van 17 februari 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E5-5; cf. paragraaf I.1 van dit hoofdstuk.
[51] Zie: hoofdstuk 1, paragraaf V.1.
[52] Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 10.

over Da Costa en zijn *Bezwaren* werd gediscussieerd. Zo maakt Nicolaas Carbasius, die aan Bilderdijks privatissimum had deelgenomen en een vriend van Da Costa was, er in een brief van 28 september 1823 aan de laatstgenoemde melding van dat hij naar aanleiding van de *Bezwaren* tijdens een vergadering van de Hollandsche Maatschappij een verhitte discussie had met de Leidse hoogleraar Johannes Hendrikus van der Palm: "ll. Zaturdag viel by de algemeene vergadering van den Holl. maatschappy v.d. Palm my bitterhard over U, en ik had veel moeite om het maar zoo ver te brengen, dat hy zonder te treden in de waarheid of valschheid der stellingen, echter hulde deed aan uwe bedoelingen; maar ook zelfs dit gelukte ter nauwernood, hoezeer ik hem in zyn eigen systhema op een volstrekte tegenstrydigheid opmerkzaam maakte, daar hy de geheele uitgave van het boekjen aan de zucht om singulier te zyn toeschreef, en tevens U als geheel door het ascendant[53] van Bilderdyk medegesleept en als een naprater van hem aanmerkte"[54]. Van der Palm, die zich liever niet in een pennenstrijd mengde[55], schreef als het ware terloops in het voorwoord voor zijn *Tiental Leerredenen* dat hij met zijn homiletische arbeid zou doorgaan, zonder het licht te versmaden, dat een gezonde uitlegkunde onder Gods zegen over bijbelkennis en godsdienstleer heeft doen opgaan[56]. Bij de volgende zinsneden moeten we denken aan bepaalde uitvallen van Da Costa in zijn hoofdstuk over de godsdienst: "Dit smadelijk nederzien op wezenlijke vordering in de nuttigste en verhevenste aller wetenschappen, het moge dan uit onkunde, of uit hoogmoed, of uit beiden ontstaan, houde ik bovendien voor verfoeijelijke ondankbaarheid tegen den Vader der lichten"[57]. Sfeertekenend is de geschiedenis waarvan Da Costa in een brief aan Bilderdijk van 10 november 1823 melding maakt. In dit schrijven spreekt hij er zijn bezorgdheid over uit of de pakketten en brieven die hij naar Bilderdijk stuurt niet onderschept zullen worden. Deze ongerustheid werd veroorzaakt door een gesprek tussen een veerman en zijn knecht dat Da Costa opving toen hij een pakket voor Bilderdijk met de schuit van deze man wilde meegeven, en nog werd versterkt door het feit dat hij sinds die tijd nog geen schrijven van Bilderdijk had ontvangen. Laten wij nu Da Costa aan het woord: "Deze man was juist bezig in een der Recensien tegen myne Bezwaren te lezen, en veroorloofde zich allerlei impertinentien tegen UEdg. en my, vragende wat al dat heen en weder zenden van pakken toch te beduiden had?". Hoewel hij beseft dat zijn vrees wellicht ongegrond is, verzoekt Da Costa Bilderdijk toch de ontvangst van het bewuste pakket te bevestigen[58].

1. Receptie van de *Bezwaren* binnen Da Costa's vrienden- en kennissenkring

Reeds vóór de publicatie van de *Bezwaren* op 7 augustus 1823 hield Da Costa's pamflet de gemoederen van zijn vrienden, die van zijn project op de hoogte waren, bezig. Op 7 april 1823 schrijft Dirk van Hogendorp aan zijn broer Willem, die op dat moment te Brussel verbleef, dat Da Costa "een werkje tot onderzoek der thans zoo geroemde verlichting"[59] aan het schrijven is. Hij laat zijn broer weten dat het hem "bij uitstek in kracht van redeneering en van taal"[60] bevalt. Dirk van Hogendorp twijfelt er niet aan dat dit geschrift, wanneer het in druk

[53] Dat is: persoonlijke invloed.
[54] Nicolaas Carbasius aan Isaac da Costa, 28 september 1823, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII, ongenummerd. Zie Bijlage II. Cf. Aart de Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, 154.
[55] Cf. *Ibidem*, 154.
[56] J.H. van der Palm, "Aan den lezer", in: J.H. van der Palm, *Tiental Leerredenen*, Leyden 1823, v-viii, vii; cf. Aart de Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, 154.
[57] J.H. van der Palm, "Aan den lezer", in: J.H. van der Palm, *Tiental Leerredenen*, vii.
[58] Bilderdijk-Museum, hs. E9-5.
[59] Dirk van Hogendorp aan Willem van Hogendorp, 7 april 1823, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 425.
[60] *Ibidem.*

uitkomt, "veel sensatie"[61] zal maken. Optimistisch voegt hij eraan toe dat het waarschijnlijk ook bij velen de ogen zal openen. Na zijn eerste positieve reactie van 7 april is het oordeel van Dirk van Hogendorp niet gewijzigd. Het geheel van de *Bezwaren* overziend, schrijft hij Da Costa op 17 augustus 1823 dat hij van oordeel is dat diens brochure "piano" begint en "fortissime"[62] eindigt. Wat de inhoud van het geschrift betreft, verklaart hij het volledig met Da Costa eens te zijn.

Afb. 70. Johannes Hendrikus van der Palm.

Positief is ook de eerste reactie van Willem van Hogendorp. Op 11 augustus 1823 schrijft hij vanuit Brussel aan Da Costa: "Dat ik het in alles met u eens ben is geen vraag"[63]. Vooral het hoofdstuk "Publieke opinie" kan hij waarderen; hij noemt het meesterlijk[64]. Willem van Hogendorp deelt de verwachting van zijn broer Dirk dat de *Bezwaren* in korte tijd groot gerucht zal gaan maken: "Sensatie zal het zeker maken, een groote, en dadelyk"[65].

Uit een brief die Willem van Hogendorp op 19 augustus 1823 aan zijn broer Dirk schreef, blijkt echter dat deze vriend van Da Costa toch op enkele punten kritiek had op de

[61] *Ibidem.*
[62] Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-34.
[63] Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-131.
[64] *Ibidem.*
[65] *Ibidem.*

Bezwaren. Hij geeft hierin te kennen dat het meer de "stijl en voordracht"[66] zijn die hem getroffen hebben, dan de inhoud. De toon waarop Da Costa geschreven heeft, wil Willem van Hogendorp niet laken, omdat hij daarin de "diepste verontwaardiging" en de "warmste welmeenendheid"[67] herkent – authentieke gevoelens die hij waardeert. "Maar", zo stelt Willem van Hogendorp kritisch vast, "de toon der overreding is het niet, en bekeeringen zal hij niet maken"[68]. Hij vermoedt dat de *Bezwaren* meer nut zal stichten onder degenen die het al grotendeels met Da Costa eens zijn en nog een prikkeling nodig hebben, dan onder de massa van "heele, halve en kwart liberalen"[69]. De kritiek van Willem van Hogendorp, die hij ook schriftelijk aan zijn vriend heeft kenbaar gemaakt, betreft in de eerste plaats Da Costa's stellingname ten aanzien van de Griekse vrijheidsoorlog[70]. Het tweede door Willem van Hogendorp genoemde punt van kritiek is Da Costa's visie op de negers. Volgens Willem van Hogendorp verdedigt Da Costa hier een standpunt, dat de critici veel vat op hem geeft en dat ook de welwillende lezer van hem zal verwijderen[71]. Op beide genoemde kritiekpunten na is Willem van Hogendorp het echter volledig met het in de *Bezwaren* geponeerde eens. Wel was het volgens hem beter geweest wanneer de diverse thema's die Da Costa in zijn brochure aanroert verder waren uitgewerkt. Hij vreest dat de kloof die er op godsdienstig en politiek gebied bestaat tussen "liberalen en anti-liberalen"[72] niet overbrugd wordt door honderd pagina's waarin alleen hoofdlijnen – hoe krachtig ook – geschetst worden.

Nog minder enthousiast over de *Bezwaren* was Willem de Clercq. Nadat Da Costa hem op 19 april 1823 voor het eerst kennis liet maken met de inhoud van zijn brochure in wording, tekende De Clercq, die geschokt was, hierover in zijn "Mémoires en Lectuur 1823" het volgende op: "Er is veel waars in, maar alles zoo lynregt strydende zelfs tegen de denkbeelden der zoogenaamde gematigde menschen, dat ik niet kan begrypen hoe hetzelve menschelykerwyze eenige goede indruk zou kunnen maken, en ik dus als vriend zou moeten wenschen, dat hetzelve niet wierd uitgegeven"[73]. Nadat Da Costa hem op 17 juli de hoofdstukken "Opvoeding" en "Vrijheid en Verlichting" had voorgelezen, werden zijn gevoelens ten aanzien van Da Costa's geschrift alleen maar versterkt: "Ik gaf hem myne angst by het verschynen van dat boek te kennen"[74], zo vertrouwde hij aan het papier van zijn dagboek toe. Op de avond van 7 augustus kreeg De Clercq het boekje van Da Costa in handen. Hoewel hij de hele geschiedenis van het schrijven van de *Bezwaren* had meegemaakt, was het hem nog alsof de bliksem insloeg[75]. De Clercqs dagboeknotities maken duidelijk dat deze vriend van Da Costa ambivalente gevoelens had ten aanzien van de *Bezwaren*: aan de ene kant kon hij Da Costa's staatkundig-historische opvattingen niet onderschrijven[76], maar aan de andere kant vond hij

---

[66] Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, 19 augustus 1823, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 429-430, 429.
[67] *Ibidem*, 429; zie ook: Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, 16 november 1824, in: *Ibidem*, 447-449, 449.
[68] *Ibidem*, 429.
[69] *Ibidem*, 429.
[70] Zie hierover noot 134 van dit hoofdstuk.
[71] Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, 19 augustus 1823, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 430. Volgens Willem van Hogendorp verwart Da Costa de slavernij met de slavenhandel.
[72] Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, 19 augustus 1823, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 430.
[73] Willem de Clercq, "Mémoires en Lectuur 1823", 19 april 1823, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F X B. Zie voor de reactie van Willem de Clercq op de *Bezwaren* ook : O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring*, 85-87.
[74] Willem de Clercq, "Mémoires en Lectuur 1823", 17 juli 1823, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F X B.
[75] *Ibidem*, 7 augustus 1823.
[76] De Clercq vreesde hiermee zichzelf en de zijnen in moeilijkheden te brengen. Zie: A. Pierson en De Clercq's jongste kleindochter, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, deel I, 262.

dat hij als christen en als vriend Da Costa niet mocht verloochenen[77]. In een brief aan Da Costa van 8 augustus 1823 verklaart De Clercq voorzichtig dat hij instemt met de *Bezwaren* betreffende al datgene wat tot eer van God en Zijn Zoon strekken moet. Samenvattend typeert De Clercq in dezelfde brief de *Bezwaren* als "een boek dat triumferen kan, doch niet verdedigd kan worden"[78]. Anders dan bij Willem van Hogendorp treffen we bij De Clercq geen inhoudelijke kritiek op de *Bezwaren* aan.

In Nicolaas Carbasius vond Da Costa een medestander. Over Carbasius tekende De Clercq op 5 september 1823 in zijn "Mémoires en Lectuur 1823" het volgende op: "*Carbasius* was ook nog by my. Hy schynt met alles wat dC. in zyn boekjen zegt, volkomen genoegen te nemen"[79]. Deze indruk van De Clercq wordt bevestigd door een brief van Carbasius aan Da Costa waarin hij verklaart het volkomen met de inhoud van de *Bezwaren* eens te zijn[80]. Deze adhesiebetuiging neemt echter niet weg dat Carbasius zich in dezelfde brief ten aanzien van één van Da Costa's opponenten – de schrijver van de *Vijf Brieven*[81] – voorzichtig afvraagt of "de man niet wel een weinig gelyk in sommige opzichten" zou kunnen hebben.

Afb. 71. Lucas Egeling.

[77] *Ibidem*, 262.
[78] Willem de Clercq aan Isaac da Costa, 8 augustus 1823, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-40.
[79] Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F X B.
[80] Nicolaas Carbasius aan Isaac da Costa, 28 september 1823, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII, ongenummerd. Zie Bijlage III.
[81] De volledige titelomschrijving luidt: (J.A. Lotze), *Vijf Brieven behelzende eenige Aanmerkingen over het zoo veel geruchtmakend Boek getiteld: Bezwaren tegen den Geest der Eeuw, door Mr. I. da Costa*, Amsterdam 1823 (*Vijf Brieven*). Zie voor dit pamflet paragraaf VII.1.a van dit hoofdstuk.

Een tussenpositie wordt ingenomen door Lucas Egeling, de Leidse predikant bij wie Da Costa belijdeniscatechisatie gevolgd had en die hem gedoopt had. Na ontvangst van de *Bezwaren* schrijft Egeling in een brief van 16 augustus 1823 aan Da Costa[82] dat hij met blijdschap Da Costa's ijver en moed in het belijden van de waarheid heeft opgemerkt. Toch denkt Egeling dat er ook onder Da Costa's critici mensen zijn, "die opregt van harte zyn en de eer van God boven alles liefhebben". Vanuit een kennelijke onzekerheid ten aanzien van de vraag "wat is waarheid?" kan Egeling zich niet ten volle achter Da Costa scharen en laat hem dit weten met de woorden: "Ik kies hier geene party". De verwijdering tussen de vroegere catechiseermeester en de catechisant komt tot uitdrukking in vragen met een kritische ondertoon als: "Grenst niet waar en onwaar, hoezeer verschillend zoms (...) naauw aan elkander? Moet dit ons niet zeer omzigtig maken, dat wy de juiste en naauwgezette palen niet overschryden?". Tenslotte spreekt Egeling zijn teleurstelling over de *Bezwaren* onverbloemd uit als hij schrijft dat hij deze brochure te stellig en te heftig vindt: "Intusschen kan ik den wensch niet ontveinzen, dat het boekje in een min beslissenden en een meer bezadigden toon geschreven ware: althans op my zoude het dan wel meer gewerkt hebben". Met een verwijzing naar 2 Timotheüs 2:25 zegt Egeling er zelf altijd naar te streven om zijn "vermaningen, onderwyzingen, waarschuwingen, by allen ernst en trouw, in zachtmoedigheid te onderwyzen de genen die tegenstaan".

David Jacob van Lennep, de vroegere leermeester van Da Costa[83], schreef naar aanleiding van de *Bezwaren* aan zijn zoon Jacob onder meer het volgende: "Da Costa schijnt niet begrepen te hebben dat nederigheid eene hoofddeugd van den Christen is. Overal beslist hij ex tripode en dikwijls zonder eenige kennis van zaken, zonder eenig onderscheid te maken tusschen tijden en personen"[84].

2. Uit het dagboek van Willem de Clercq

Zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien, heeft Willem de Clercq zich onthouden van inhoudelijke kritiek op de *Bezwaren*. Hij heeft zich beperkt tot het in zijn dagboek optekenen van reacties van anderen en wat die receptie voor hem persoonlijk betekende. Maar juist daarom vormen De Clercqs "Mémoires en Lectuur 1823" een unieke bron, die ons behalve een sfeertekening ook een impressie geeft van de uiteenlopende reacties die de *Bezwaren* losmaakte.

De meningen over Da Costa's pamflet liepen sterk uiteen, zij het – zo meldt De Clercq – dat de *Bezwaren* bij de meeste mensen een slechte naam heeft[85]. Professor Tydeman verklaarde het met het boekje van Da Costa "in alles wat het godsdienstige betreft" volkomen eens te zijn, terwijl de oude arts Immanuel Capadose[86] te kennen gaf het met alles eens te zijn

[82] Lucas Egeling aan Isaac da Costa, 16 augustus 1823, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII.
[83] Zie: hoofdstuk 4, paragraaf II.2.
[84] In: M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, 2e druk, twee delen, Amsterdam 1910, deel I, 75.
[85] Tenzij anders is aangegeven, is de herkomst van de citaten en de informatie in deze paragraaf: Willem de Clercq, "Mémoires en Lectuur 1823", 15 tot en met 30 augustus, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F X B.
[86] Immanuel Capadose (1751-1826) was door zijn huwelijk met Batseba da Costa een oom van Isaac da Costa. Hij was een bekend geneesheer en lijfarts van koning Lodewijk Napoléon. Jaap Meijer typeert hem als "het standaardtype van den Sefardie uit dien tijd" (Jaap Meijer, *Isaac da Costa's weg naar het Christendom*, 22). Zie: Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands 1600-1940*, Assen 1980, 24-25. Hoewel Abraham Capadose en Isaac da Costa in de persoon van Immanuel Capadose een gemeenschappelijke oom hadden, waren zij – in tegenstelling tot wat velen beweren – toch geen neven van elkaar (zie: "Geslachtslijst Da Costa", in: Jaap Meijer, *Isaac da Costa's weg weg naar het christendom*, 193.

"*behalve het Godsdienstige*"[87]. Ondanks zijn reserves ten aanzien van de *Bezwaren* was De Clercq verheugd over de heilzame uitwerking, die het geschrift had op de Amsterdamse doopsgezinde predikant Samuel Muller[88], — deze stelde zelfs tijdens een vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een heildronk op Bilderdijk in (overigens onder algemeen protest)[89]. Toch blijkt uit de correspondentie tussen Muller en De Clercq dat Mullers enthousiasme over de *Bezwaren* niet onverdeeld was. Met betrekking tot Da Costa's strijdschrift schreef Muller op 17 augustus 1823 aan De Clercq het volgende: "Ik heb het gelezen en herlezen met zeer verschillende gewaarwordingen, maar het zij verre van mij, dat ik den schrijver zou beoordeelen, nog minder veroordeelen. Niet alleen, omdat ik het met Da Costa volkomen eens ben, dat het oordeel over de beginselen alleen Gode toekomt, maar omdat ik aan die van Da Costa geloof, en mij van de zuiverheid zijner bedoelingen volkomen overtuigd houde. Indien dit geloof in ons leeft, kan het boek veel nut stichten, maar ook alleen onder die voorwaarde. Bij de ongeloovigen aan dC. moet het onwil, wrevel en haat verwekken. (...). Dc. slaat en treft gevoelig en smartelijk; hij moge en moet voor zich zich zelven en voor God verantwoorden, waarom hij dien toon aanneemt (...). Het is eene stoute onderneming, om zóó op te treden, maar hij staat vóór mijnen geest als een Profeet uit den ouden tijd, die den streng bestraffenden toon over het verdorven geslacht aanheft. God opene aller harten voor dien toon, indien dezelve uit Hem is"[90].

Getuige een brief van Muller aan De Clercq de dato 7 februari 1824 staat de predikant een half jaar na het verschijnen van de *Bezwaren* overwegend negatief tegenover dit geschrift en meent hij De Clercq te moeten waarschuwen voor zijn vriendschap met Da Costa, omdat hij van mening is dat die omgang voor De Clercq "gevaarlijk en zelfs nadeelig is"[91]. De liberaal Muller licht zijn standpunt als volgt toe: "Met alle hoogachting voor dC. schijnt het mij toe, dat zijn wijze van de dingen te beschouwen zekere eenzijdigheid verraadt, waardoor hij het goede van eene zaak veelal voorbijziet, het kwade vergroot, en zich geregtigd acht, den harden toon van beschuldiging en veroordeeling aan te nemen, die in zijn boekjen heerscht. (...) ik meen het daarvoor te mogen houden, dat dit gebrek bestaat, en het komt mij voor, dat gij grootelijks gevaar loopt van ook daartoe te vervallen, en de dingen dezer aarde op eene

---

[87] Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp refereren in hun correspondentie aan de door Immanuel Capadose geuite kritiek. Een opmerkelijk gegeven is dat ook Da Costa's echtgenote Hanna da Costa-Belmonte (1800-1867) in dit kader genoemd wordt. Dirk van Hogendorp schrijft: "Wat gij mij van da Costa's vrouw en Capadose's oom schrijft doet mij leed, hoezeer het eerste te verwachten was van de zachtheid van eene vrouw die haar man liefheeft, en daardoor dikwijls in eene ongegronde vrees en zwakheid vervalt. Het tweede is niet meer te verwonderen, en zoo kunt gij overtuigd zijn dat vele oprechte liberalen en blinden ons betreuren, en dat gelijk zij het noemen onze dwaling hen grieft" (Dirk van Hogendorp aan Jacob van Lennep, 27 november 1823, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 434). Colenbrander merkt in een noot bij de beide in de brief genoemde personen op, dat beiden "blijkbaar (…) zwak waren naar den geest en da Costa niet begrepen en niet steunden". Zie over de persoonlijkheid van Da Costa's vrouw: Hanna da Costa-Belmonte, *Dagboekje van Hanna da Costa-Belmonte*, bewerkt en toegelicht door O.W. Dubois, Heerenveen 2000, 27. Uit dit dagboek blijkt ook dat Hanna da Costa-Belmonte hierin niet de minste aandacht besteedt aan de verschijning van de *Bezwaren* en de reacties hierop (Cf. *Ibidem*, 24-25).

[88] Samuel Muller (1785-1875) was doopsgezind predikant te Zutphen (1806), Zaandam Oostzijde (1809) en Amsterdam (1814). Van 1827 tot 1856 was Muller hoogleraar dogmatiek, praktische theologie en mennonitica aan het Doopsgezind Seminarie te Amsterdam. Jarenlang was hij actief in het bestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Zie: Annelies Verbeek, *"Menniste Paus". Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken*, Hilversum 2005 (*"Menniste Paus"*).

[89] Zie voor meer informatie over de waardering van de *Bezwaren* door Samuel Muller en diens optreden tijdens de genoemde vergadering de brief die Abraham Capadose op 22 augustus 1823 schreef aan Dirk van Hogendorp. Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 10.

[90] Samuel Muller aan Willem de Clercq, 17 augustus 1823, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F LXXXV-31; cf. Annelies Verbeek, *"Menniste Paus"*, 87.

[91] Samuel Muller aan Willem de Clercq, 7 februari 1824, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F LXXXV-35; cf. Annelies Verbeek, *"Menniste Paus"*, 88.

wijze te beschouwen, die van (...) een zeker antiliberalismus getuigt". Muller wil niet zeggen dat De Clercq zijn vriendschap met Da Costa, die hij nu ook van "dweeperij" beschuldigt, moet verbreken: "Dat zij uwer", zo schrijft de predikant niet weinig suggestief. Waar het Muller vooral om gaat is om De Clercq op te wekken tot "waakzaamheid" jegens zichzelf en tot "nuchterheid". En nogmaals stelt Muller de vriendschap tussen De Clercq, Da Costa en nu ook Capadose waarschuwend aan de orde: "Ik veroordeel dC. en Cap. niet; ik geloof aan beider hart, en noem hen met vreugde broeders in Christus, maar ik zou voor de rust van mijn gemoed geen naauwe verbintenis met hen beginnen, en dit eigen gevoel dringt mij, u die in zulke innige betrekking met hen staat, tot waakzaamheid te vermanen, opdat de eenvoudigheid van uw Christelijk geloof geen gevaar loope".

Afb. 72. Samuel Muller.

Afb. 73. Ananias Willink.

De Zaandamse gortpeller Dirk Zwaardemaker Jansz.[92], die ook doopsgezind was, vertelde aan De Clercq dat hij de *Bezwaren* aan "verscheidene eenvoudige menschen van verschillende geloofsbelydenissen" had voorgelezen en dat zij "in vele stukken ongemeen behagen schiepen". Ook was De Clercq verheugd over de reactie van Bastiaan Heykens (1764-1845), zeepzieder en ouderling te Muiden[93], die Da Costa had laten weten dat diens opvat-

[92] Dirk Zwaardemaker Jansz. (1791-1840) werd in 1810 eigenaar van een gortpelmolen te Zaandam, waarmee hij de basis legde voor de latere industriële gortpellerij D. en H. Zwaardemaker. Tussen 1819 en 1824 droeg Zwaardemaker in bijeenkomsten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Zaandam door hemzelf vervaardigde dichtstukken voor.

[93] Zie: B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil. Opstellen van Mr. B. de Gaay Fortman (1884-1961)*, uitgegeven door de Stichting Het Réveil-Archief ter gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan, Kampen 1980, 413-416.

tingen al meer dan veertig jaar ook de zijne waren. In een brief van begin 1824 aan Da Costa uit Heykens zijn dankbaarheid voor de *Bezwaren* en verklaart hij: "Ik Ben te vol om Alles te zeggen wat ik wilde van uw gezegend schrift. Alleen God Almagtig zal het zegenen smeekte ik Met uw Pag 11"[94].

De Clercq vermeldt ook uitgesproken negatieve reacties. Zo hoorde hij bij de doopsgezinde kerk zijn broederdiaken Ananias Willink[95] zeggen dat hij niet begrijpen kon hoe iemand met gezonde hersenen zoiets kon schrijven. En van Samuel Muller vernam De Clercq dat diens hervormde ambtgenoot Adrianus Cornelis Roëll (1786-1865), die van 1819 tot 1860 te Goedereede stond, "ontzettend sterk tegen het boek was ingenomen" en er op zondagmorgen 17 augustus 1823 tegen gepreekt had[96]. Van Nicolaas Godfried van Kampen[97] ontving De Clercq een brief waarin hij zich "op de allerhevigste wyze" tegen de *Bezwaren* uitlaat[98]. Verder vermeldt De Clercq dat Jan Retemeijer, een oom van zijn vrouw, te Muiderberg zware disputen heeft gehad met de echtgenote van een plaatselijke predikant. Zij wilde eerst weten waar Da Costa ter kerke ging, voordat zij hem het recht verleende om over de orthodoxie te redeneren. En Sjoerd Ebeles Wieling (1772-1835), destijds doopsgezind predikant te Zaandam (Oostzijde) en een typische representant van de Verlichtingsidealen, had bij het hoofdstuk "Godsdienst" de *Bezwaren* bijna weggesmeten. Een vergadering in de Hollandsche Maatschappij, die grotendeels uit antibilderdijkianen en antidacostianen bestond, gaf een treffende demonstratie van de heersende onverdraagzaamheid in de Hollandse burgermaatschappij. De dichter en letterkundige Maurits Cornelis van Hall opende de vergadering met een toespraak "op een toon als of Da Costa reeds met de Inquisitie aan de deur stond"[99]. Toen begon de dichter Cornelis Loots (1765-1834), die een representant van het gedachtegoed van de Verlichting was, een lezing waarin een "gekoncentreerde woede" heerste en die zo veel "impertinenties"[100] bevatte dat Willem de Clercq het er warm van kreeg. Loots kreeg evenwel

---

[94] Bastiaan Heykens aan Isaac da Costa, begin 1824, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII, "B. Heykens aan I. da Costa (1824-1840)". Zie Bijlage IV.

[95] De koopman Ananias Willink (1778-1863) vervulde van 1825 tot 1856 politieke functies op lokaal, provinciaal en landelijk niveau. Van 1835 tot 1845 was Willink directeur van De Nederlandsche Bank. Zie: Peter Hofland, *Leden van de raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941*, Amsterdam 1998, 309; H. van Felius en H.J. Metselaars, *Noordhollandse Statenleden 1840-1919*. Hollandse historische reeks 21, Den Haag 1994, 260-261.

[96] Zie: Samuel Muller aan Willem de Clercq, 17 augustus 1823, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F LXXXV-31. In deze brief deelt Muller aan De Clercq mee dat hij met droefheid vernomen heeft, "dat Roëll heden ochtend geweldig is uitgevaren tegen het boekje". Aan het slot van deze brief verzoekt Muller De Clercq om bij gelegenheid Da Costa hartelijk van hem te groeten. Ook Capadose had vernomen dat Roëll tegen de *Bezwaren* gepreekt had. In zijn reeds genoemde brief van 22 augustus 1823 aan Dirk van Hogendorp schrijft hij dat Roëll een preek heeft gehouden, waarin hij zonder Da Costa te noemen "zyn werkje echter in 't geen 't vervat, geducht heeft aangevallen!". Volgens Capadose gaat Roëll bij zijn kritiek op de *Bezwaren* echter uit van een volkomen verkeerde voorstelling van zaken: "Den bloed en armsalige man schynt in zyne onnoozelheid de begrippen van Godsdienst daarin voorgedragen voor die van Da Costa of van Bilderdyk en niet voor die van onzen eenigen waarachtigen Meester en Leeraar Jesus Christus te houden! Welk eene verblindheid! —" (Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 10).

[97] Zie voor een biografie noot 278 van dit hoofdstuk.

[98] Zie Bijlage V. De Clercq vermeldt dat Van Kampen "woedend" bij Herdingh is "binnen gestoven" om een exemplaar van de *Bezwaren* aan te schaffen. Van Kampen heeft ook een pamflet tegen de *Bezwaren* geschreven dat, in vergelijking met zijn heftige primaire reactie, bezadigd genoemd kan worden; zie paragraaf VII.5.a van dit hoofdstuk.

[99] A. Pierson en De Clercq's jongste kleindochter, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, deel I, 266; zie ook: Margaretha H. Schenkeveld, "Willem de Clercq en de genootschapscultuur. Enkele documenten", in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, december 2005, jg. XXVIII, nr. 63, Kampen 2005, 49-56, 54.

[100] *Ibidem*, 266.

geen toejuichingen vanuit het publiek voor zijn op "een kelderachtigen toon" gelezen referaat, waarin hij spotte met de erfzonde en waarin hij Bilderdijk een "huichelaar"[101] noemde.

Afb. 74. Maurits Cornelis van Hall.

Afb. 75. Cornelis Loots.

3. Receptie van de *Bezwaren* in regeringskringen

Da Costa heeft zijn *Bezwaren*, met een begeleidend schrijven ook aan koning Willem I aangeboden[102]. Hij kreeg er geen reactie op[103]. Dit neemt niet weg dat het geschrift wel in regeringskringen de gemoederen bezighield. Minister van Onderwijszaken Anton Reinhard Falck (1776-1843) was van mening dat Da Costa's bovengenoemde brief aan de koning ten geleide van, zoals hij het noemt, "zeker over-orthodox maar zeer ongrondwettig werkje"[104], uit de hoogte beantwoord diende te worden. Vooral ten aanzien van Da Costa's uitlatingen in het hoofdstuk "Constitutie" was volgens deze minister een duidelijke afkeuring van de kant van het staatshoofd geboden, omdat, zo schreef hij de koning op 24 augustus 1823: "U. M. (…) behoort te vermijden, wat de kwaadwilligheid als eene goedkeuring derzelve van de zijde van

[101] De Clercq beschrijft de sfeer na Loots' optreden als volgt: "Het stuk was uit, eer iemand het dacht. Zonderling was het effect toen de zaak was afgeloopen. Niemand sprak een woord. Loots stond bijna ongekomplimenteerd daar, en het was inderdaad of hooger, geestelijke macht het publiek verhinderde, hem toe te juichen" (*Ibidem*, 266-267).

[102] A.R. Falck, *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck*, uitgegeven en van een appendix voorzien door H.T. Colenbrander, reeks: Rijks Geschiedkundige Publicatiën; 13. Kleine serie, 's-Gravenhage 1913, 224 (*Gedenkschriften*).

[103] Wel kreeg Da Costa een bedankbrief van prins Frederik. Zie: Willem de Clercq, "Mémoires en Lectuur 1823", 23 augustus, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F X B.

[104] A.R. Falck, *Gedenkschriften*, 224.

het hoogste gezag zoude kunnen uitleggen"[105]. Verder adviseerde minister Falck de koning om het aangeboden boekje aan de auteur terug te doen geven, onder mededeling van de redenen waarom zijn aanbod aan de koning onwelgevallig is geweest. Gezien het incidenteel onconstitutionele optreden van koning Willem I[106], is het niet verwonderlijk dat de vorst deze raadgevingen van minister Falck niet ten uitvoer heeft gebracht en Da Costa's *Bezwaren* – en in het bijzonder de passage over de eed op de grondwet – niet openlijk heeft afgewezen. Minister Falck zag af van een onderzoek of zulke beginselen straffeloos kunnen worden uitgedragen[107].

Afb. 76. Cornelis Felix van Maanen.

Afb. 77. Willem Frederik Röell.

Ook minister van Justitie Cornelis Felix van Maanen (1769-1846), die het uit de hoogte beantwoorden van de brief van Da Costa nog te veel eer vond, zag af van een strafrechtelijk onderzoek naar de *Bezwaren*. In een vertrouwelijke brief van 17 september 1823 aan burgemeester David Willem Elias (1758-1828) van Amsterdam schrijft hij over deze zaak: "Het prulschrift van Da Costa zoude misschien misdadig kunnen geacht worden, maar dat zot en dom geschrijf van dien aap van den grimmigen Bilderdijk zoude misschien te groote belangstelling verwekken, wanneer men daarvoor rechtsvervolgingen aanving; evenwel zoude er dunkt mij niet veel bij moeten komen om het stilzitten onmogelijk te maken"[108]. Dat de minister van Justitie de zaak hoog opnam en er een kwestie van nationaal en zelfs van Europees belang in zag, blijkt uit het vervolg van zijn brief: "Men achtte het volk, den staat, de constitutie, de kroon zelve, zoo er op den kreet der verschrikte meerderheid geen afdoende maatregelen genomen worden, in onmiddellijk dreigend gevaar. Nog een weinig tijds, nog eenige

[105] In: A.R. Falck, *Ambts-brieven 1802-1842*, 's-Gravenhage 1878, 66-68, 67-68 (*Ambts-brieven*).
[106] Zie: hoofdstuk 1, paragraaf I.6.
[107] A.R. Falck, *Ambts-brieven*, 67.
[108] Geciteerd bij J.C. Rullmann, *Isaäc da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw na honderd jaren opnieuw uitgegeven*, xv.

dergelijke geschriften, en men zag in Nederland, in Europa, de vestiging van het absolutisme, met oplegging bovendien van de leerregelen van Dordrecht, zoo goed als zeker tegemoet"[109].

De minister van Justitie heeft het hierbij niet gelaten. Burgemeester Elias kreeg van hem de opdracht om nauwkeurig op Da Costa toe te zien. De burgemeester gaf deze opdracht door aan de directeur van politie Samuël Iperuszoon Wiselius[110], die zich vervolgens volijverig van deze taak gekweten heeft. Hij liet het huis van Da Costa observeren door geheime agenten en rapporteerde wie er bij hem in- en uitgingen[111]. Hoewel Wiselius als warm voorstander van de volkssoevereiniteit[112] sterk tegen de *Bezwaren* gekant was[113], is zijn houding in dezen toch onbegrijpelijk. Wiselius was immers een groot vereerder van Bilderdijk met wie hij in briefwisseling stond[114] en hij was ook bevriend met Da Costa[115]. In zijn rapportages legt Wiselius herhaaldelijk verband tussen Da Costa en Bilderdijk enerzijds en de jezuïeten, die hen zouden steunen, anderzijds, — een verband dat ook door anderen werd gesuggereerd[116]. Dat de houding van Wiselius tegenover Da Costa sinds het verschijnen van de *Bezwaren* grondig is veranderd, wordt ook duidelijk uit zijn gedicht "Nieuwjaars-geschenk"[117] en uit zijn reacties op Da Costa's tweede strijdschrift, *De Sadduceën*, dat in april 1824 verscheen[118].

Genuanceerder in zijn oordeel over de *Bezwaren* was de voorzitter van de Eerste Kamer Willem Frederik Röell. Op 20 augustus 1823 schrijft hij aan minister Falck het volgende: "Het zeer singuliere en *bona mixta malis* bevattende werkje van den heer da Costa zal zekerlijk reeds onder de aandagt van Uwe Exc. geweest zijn. Zoo neen, dan kan ik de lecture daarvan, hoezeer ook in meer dan één opzigt van mijne wijze van zien afwijkende, wel aanraden"[119].

---

[109] Geciteerd bij J.C. Rullmann, *Isaäc da Costa. Onze groote mannen*, Serie 1, No. 9, Baarn 1915, 30.

[110] Samuël Iperuszoon Wiselius (1769-1845) vestigde zich na zijn rechtenstudie te Leiden in 1791 als advocaat te Amsterdam. In 1813 werd hij directeur van politie te Amsterdam. Als dichter was hij in zijn tijd de voornaamste beoefenaar van het nieuw-klassiek treurspel. Hij onderhield vriendschapsbanden met Bilderdijk en Da Costa, totdat deze tijdens de polemiek met Da Costa sterk bekoeld werden. Wiselius behoorde tot de Gereformeerde (Hervormde) Kerk en nam in godsdienstige, staatkundige en maatschappelijke zaken een verlicht standpunt in, dat hem in botsing bracht met de vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil. Zijn schoonzoon, Petrus van Limburg Brouwer (1795-1847), schreef zijn biografie: *Het Leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius*, Groningen 1846.

[111] Zie: H.J. Koenen, "Levensberigt van Mr. Is. da Costa", in: *Handelingen der jaarlijksche algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 21 Junij 1860, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Leiden*, s.l. s.a., 303-368, 334 ("Levensberigt van Mr. Is. da Costa"); zie ook de missive van procureur-generaal A.W. Philipse aan de minister van justitie C.F. van Maanen de dato 23 september 1825, in: F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de afscheiding van 1834*, vier delen, Kampen 1939-1946, deel I, Voorgeschiedenis (1822-1834), Kampen 1939, 65-66, 65. Uitgebreid onderzoek van de desbetreffende archieven, berustend in het Nationaal Archief te 's-Gravenhage, wijst uit dat de rapportages van Wiselius over het Amsterdamse Réveil aan de minister van Justitie C.F. van Maanen uit de periode augustus 1823 tot oktober 1825 stelselmatig ontbreken, hetzij door verwijdering, hetzij door vernietiging. Rapportages van 13 oktober 1825 en jonger datum zijn wel bewaard, zie: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX, Regeering van Willem I, 1825-1830, 2e stuk, R.G.P.; 37. Grote serie, 47 e.v..

[112] Zie: P. van Limburg Brouwer, *Het leven van mr. Samuël Iperuszoon Wiselius*, Groningen 1846, 288.

[113] Zie: *Ibidem*, 288-292; A. Pierson en De Clercq's jongste kleindochter, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, deel I, 264; H.J. Koenen, "Levensberigt van Mr. Is. da Costa", 334, 356.

[114] Zie: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel III, Amsterdam 1837, 82-186.

[115] Nog in 1822 heeft Da Costa Wiselius geëerd met het gedicht "Den Heer Mr. S. Ipszn. Wiselius". In dit gedicht spreekt Da Costa van de hechte vriendschap tussen "de balling van het Oost" en "den zoon van 't Noord", die samen ijveren voor het Woord van God; zie: I. da Costa, *Kompleete dichtwerken*, uitgegeven door J.P. Hasebroek, 8e druk, drie delen, Leiden s.a., deel II, 103.

[116] Anton van Duinkerken, "Da Costa en zijn rooms-katholieke tijdgenoten", in: J.G. Bomhoff, *Isaäc da Costa. Op 28 april 1960, honderd jaar na zijn overlijden, herdacht*, Nijkerk 1961, 72-80, 72-75; zie Bijlage VI.

[117] Zie: hoofdstuk 6, paragraaf V.8.

[118] Zie: hoofdstuk 6 de paragrafen III.4.a en V.9.a.

[119] In: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 2e stuk, 324.

4. Receptie in de Zuidelijke Nederlanden

Ons onderzoek naar de receptie in de Zuidelijke Nederlanden van de met de verlichte tijdgeest botsende bilderdijkiaanse opvattingen in het algemeen en van de *Bezwaren* in het bijzonder beginnen we met een brief, die de Luikse hoogleraar in de Nederlandsche taal en letterkunde, geschiedenis en welsprekendheid Johannes Kinker[120] op 14 september 1823 schreef in antwoord op een (niet bewaarde) brief van minister Van Maanen van Justitie. Reagerend op de door de minister gemaakte opmerkingen stelt Kinker dat hij met veel genoegen vernomen heeft dat Van Maanen met hem gelijkdenkend is over "het dweepzieke prulschriftje" van Da Costa en over de school van Bilderdijk[121]. Hoewel Kinker het te ver vindt gaan om "de zotte boekjes van Da Costa en Cappadoce[122]" als gevaarlijk te bestempelen, wil hij niet ontkennen dat "de zich al meer en meer verspreidende leer van den Leydschen onheilvoorspeller" niet "in de gevolgen gevaarlijk"[123] zou kunnen worden[124].

In Kinkers correspondentie treffen we enkele voorbeelden aan van een positieve receptie van bilderdijkiaanse opvattingen in de Zuidelijke Nederlanden. Zo schrijft Kinker in een brief van 5 maart 1824 aan Johannes Immerzeel (1776-1841), de uitgever van Bilderdijks *Krekelzangen*, het volgende: "Wat de zaamgezworen duisterlingen, de besnedenen zoo wel als de onbesnedenen, in 't oog hebben, weet ik niet; maar ik zie wel, dat zij tot zelfs in het Zuiden aanhangers zoeken, zoo al niet vinden"[125]. Concreter laat Kinker zich over deze vermeende aanhangers uit in een brief van 15 april 1824 aan zijn vriend de jurist Jan Fabius (1776-1850). In dit schrijven beklaagt Kinker zich over enkele onaangenaamheden[126] die hij tijdens zijn werk aan de universiteit van Luik heeft meegemaakt. Het zou hem na enkele incidenten niet verbazen wanneer daar een complot achter schuilt van "de uitgebreide sekte der Bilderdijkianen, welke met de donkere Zuidelijke Katholieken wel in eenig verband zouden kunnen staan"[127] — evenals bij Wiselius treffen we ook bij Kinker regelmatig deze verdenking aan.

---

[120] Johannes Kinker (1764-1845) studeerde medicijnen en rechten te Utrecht. Na zijn promotie in de rechten (1787) was hij advocaat te 's-Gravenhage en Amsterdam. In 1817 werd hij benoemd tot hoogleraar te Luik. Behalve taalkundige en dichter was Kinker ook wijsgeer en als zodanig een volgeling van Kant. Zie: G.J. Vis, *Johannes Kinker en zijn literaire theorie. Bijdrage tot een interpretatie van de voorredes bij zijn Gedichten (1819-1821)*, Zwolle 1967.

[121] Johannes Kinker aan Cornelis Felix van Maanen, 14 september 1823, in: A.J. Hanou en G.J. Vis, *Johannes Kinker (1764-1845). Briefwisseling*, drie delen, Amsterdam/Atlanta 1992-1994, deel II: 1823-1828, Amsterdam/Atlanta 1993, 93-98, 93-94 (J. Kinker, *Briefwisseling*). In een op 7 maart 1832 gehouden rede "Over de Teekenen des Tijds", waarin hij de ondergrondse stromingen in Europa in die tijd probeert te analyseren, laat Kinker zich nogmaals kritisch uit over de *Bezwaren*. Volgens hem beschouwt Da Costa ten onrechte de "*geest der eeuw*" en de "*geest des kwaads*" als woorden van bijna gelijke betekenis. Kinker vindt dit een te eenzijdige benadering. J. Kinker, "Iets over de meest kenschetsende teekenen des tijds, uit den tegenwoordigen toestand van Europa opgemaakt. Eene voorlezing", in: *De Recensent*, 1832, deel XXV, 2e stuk, "Antikritiek en mengelwerk", 241-264, 244; Cf. A.J. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*, twee delen, Deventer 1988, deel I, 112-114 (*Sluiers van Isis*).

[122] Capadoses *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst* zou overigens pas eind oktober van dat jaar uitkomen, vrijwel gelijk met Bilderdijks *Toelichting* (zie: Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 31 oktober 1823, Bilderdijk-Museum, hs. F10-12). Kennelijk was Kinker op de hoogte van dit project van Capadose.

[123] J. Kinker, *Briefwisseling*, deel II, 94.

[124] Als voorbeelden van hevige "paroxismen van de kwaal" verwijst Kinker naar bladzijde 58 en 59 van de *Bezwaren*, waar Da Costa zijn geruchtmakende opvattingen over de constitutie uiteenzet (*Ibidem*, 94-95).

[125] In: J. Kinker, *Briefwisseling*, deel II, 106-109, 108.

[126] In: *Ibidem*, deel II, 113-115, 113.

[127] *Ibidem*, deel II, 113. Kinker maakt melding van luidruchtige studenten en een tot tweemaal toe gebarricadeerde deur van zijn katheder. Eénmaal heeft hij zijn spreekgestoelte met hulp van een welwillende student "stormenderhand" moeten innemen (Johannes Kinker aan Jan Fabius, 27 december 1823, in: *Ibidem*, deel II, 101-105, 103).

Kinker noemt in dit verband ook zijn collega-hoogleraar de jurist Léopold Warnkönig (1794-1866), die, zo merkt hij veelbetekenend op, in correspondentie staat met professor Tydeman, "een der regter-, of wilt gij, linkerhanden van Bilderdijk"[128]. Verder noemt Kinker een te Luik gestationeerde luitenant, die bezoeken aan Bilderdijk had gebracht en door hem, naar eigen zeggen, zeer goed ontvangen is[129]. Tekenend voor de sfeer van verdenking is Kinkers opmerking dat hij uit zijn waarnemingen opmaakt dat "zij", dat zijn de bilderdijkianen, "een' vinger, zoo niet reeds te voren een hand, in Luik hebben"[130]. Al met al is Kinker ervan overtuigd dat degenen die hem dwarszitten niet zozeer handelen uit kwaadwillendheid, maar "door vreemde instigatie grootendeels als werktuigen van anderen werkzaam zyn"[131].

Afb. 78. Johannes Kinker.

Een laatste aanwijzing voor mogelijke sympathisanten van de bilderdijkianen in de Zuidelijke Nederlanden geeft Kinker in een brief van 11 mei 1824 aan de Amsterdamse re-

[128] Johannes Kinker aan Jan Fabius, 15 april 1824, in: *Ibidem*, deel II, 113.

[129] Vermoedelijk betreft het hier Peter Friedrich Ludwig von Eichstorff (1799-1848), die als eerste luitenant in Nederlandse dienst was (cf. *Ibidem*, deel II, 114, noot 4). In zijn *Deutsche Blumenlese aus Niederländischen Dichtern, (nebst einer Abhandlung über die Niederl. Poesie)* (Namur 1826) schrijft deze militair inderdaad in lovende bewoordingen over Bilderdijk die hij "der Reigenführer in jeder Gattung der Poesie" (9) noemt en ook "der hochgefeierte Heros der Niederländischen Poesie" (31). Betreffende Da Costa en Capadose stelt Von Eichstorff vast dat beide leerlingen van Bilderdijk wel een zekere faam hebben, maar bij het publiek minder hoog in achting staan dan Bilderdijk. Kan men Bilderdijk zijn grillen nog vergeven, minder verdraagzaam staat men tegenover jongemannen die – zo vindt ook Von Eichstorff – de mensen politieke en religieuze systemen willen opdringen, waarvan zowel de aanprijzing alsook de bestrijding niet anders dan nadelig kan zijn voor de inwendige rust van een staat (34). Concluderend kan worden opgemerkt dat het door Kinker bij Von Eichstorff veronderstelde Bilderdijkianisme in feite hoofdzakelijk een bewondering van Bilderdijk als dichter is.

[130] Johannes Kinker aan Jan Fabius, 15 april 1824, in: *Ibidem*, deel II, 114.

[131] *Ibidem*, deel II, 114.

monstrantse predikant Martinus Stuart (1765-1853), waarin hij reageert op door Stuart gemelde verrichtingen van Bilderdijk cum suis: "De domme napraters van dezen Gamaliël (…) zullen, wanneer men het niet weert, die pest overal inenten: (zelfs hier in Luik heb ik er kleine verschynsels van gezien) doch niet om de kwaal uit te roeyen, maar om ze ongeneeslijk en algemeen te maken"[132].

Voorbeelden van een negatieve receptie van de *Bezwaren* in de Zuidelijke Nederlanden treffen we in de eerste plaats aan in de te Antwerpen uitgegeven Franstalige krant *Journal d'Anvers et de la province. Feuille politique, commerciale, littéraire, affiches, annonces et avis divers*[133]. In de editie van 20 oktober 1823 wordt op ironische wijze een aantal van Da Costa's stellingen gepresenteerd: "Les Grecs sont entièrement composés de Jacobins et de révolutionnaires. Les Cortès espagnols sont déistes et des athées. L'enseignement de la jeunesse est trop libéral"[134].

Een ander voorbeeld van een negatieve reactie op de *Bezwaren* in de Zuidelijke Nederlanden treffen we aan in het te Brussel uitgegeven tijdschrift *De Argus*. In het artikel "*Over* Da Costa *en zijne geschriften*" typeert een auteur, die ondertekend heeft met O.B., de *Bezwaren* als een boekje waarin "alle de poëtische overijlingen van zijnen meester in hoog mijstiek en onbevallig proza (…) herhaald en uiteen gezet"[135] worden. Op een quasi-medelijdende toon en spottend met zaken die voor Da Costa heilig zijn, verhaalt O.B. hoe het de jeugdige auteur is vergaan, nadat velen zijn geschrift bekritiseerd hebben: "Arme Da Costa! zijn toestand werd nu van kwaad tot erger. Hij verbeeldde zich nu een wijze te zijn, wiens gevoelens werden aangerand, wiens waarheidsliefde miskend, wiens deugd betwijfeld was. Hij zag de godheid die hem wenkte; hij zag Christus, die hem trooste; hij zag den heiligen geest in zich leven, en wilde een martelaar wezen voor het geloof, een martelaar in onze dagen en in ons land!"[136].

Een andere reactie op de *Bezwaren* uit de Zuidelijke Nederlanden maakt duidelijk dat het strijdschrift ook in rooms-katholieke kringen in het Zuiden onderwerp van discussie was. Jan Frans Willems[137], een centrale figuur uit het Vlaamse culturele leven, die in februari 1823 al verklaarde "byzonder genoegen"[138] in Bilderdijks *Krekelzangen* te hebben, schrijft in een brief van 1 november 1823 aan de letterkundige Jeronimo de Vries (1776-1853) te Amsterdam het volgende: "Wat maakt *Da Costa* hier opschudding! Sedert eenige weken wordt er in ons Antwerpsch Genootschap byna over niets anders meer gesproken dan over de *bezwaren*

---

[132] Johannes Kinker aan Martinus Stuart, 11 mei 1824, in: *Ibidem*, deel II, 116-120, 118-119.
[133] Anvers 1821-1829.
[134] Geciteerd bij Lutgard Wagner-Heidendal, *Het filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden (1821-1829). Een bijdrage tot de studie van de publieke opinie in het begin van de negentiende eeuw*, Brussel 1972, 60. De zinsnede over de Grieken heeft betrekking op een voetnoot van Da Costa op blz. 55 van de *Bezwaren*, waarin hij zijn afkeuring uitspreekt over de opstand van de Grieken tegen de hen overheersende Turken: de Grieken kwamen volgens Da Costa in opstand tegen de Turken uit louter Jacobinisme. Zie uitgebreid over de visie van Bilderdijk en Da Costa op de Griekse vrijheidsoorlog: *Ibidem*, 46-65. Zie voor een overzicht van de reacties op Da Costa's bovengemelde voetnoot : *Ibidem*, 59-65.
[135] O.B., "*Over* Da Costa *en zijne geschriften*", in: *De Argus*, 5 oktober 1825, No. 4, Brussel 1825, 51-56, 54.
[136] *Ibidem*, 54.
[137] Jan Frans Willems (1793-1846) was onder meer filoloog en dichter en wordt beschouwd als de "Vader der Vlaamse Beweging". Hij trad op als polemist ter verdediging van de Nederlandse taal (Jozef Deleu e.a. red., *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, twee delen, Tielt/Utrecht 1973-1975, deel II, Tielt/Utrecht 1975 s.v. "Jan Frans Willems", 2073-2080; [.....], "Jan Frans Willems", in: *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, uitgegeven op Last der Maetschappy tot Bevordering der Nederduitsche Tael- en Letterkunde, 1846, deel X, Gent 1846, 459-483.
[138] Jan Frans Willems aan Johannes Immerzeel, 21 februari 1823, in: Ada Deprez, *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846.* Teksten I 1812-1824, Brugge 1966, 442-443, 442.

tegen den geest der eeuw"[139]. Nog in een brief van 5 april 1825 aan De Vries uit Willems zijn ongenoegen over de onverdraagzaamheid die verschillende recensenten ten aanzien van Da Costa tentoonspreiden: "Welke grove en Schaemtelooze *platitudes* worden er in Holland tegen Bilderdyk, Dacosta en anderen niet in de wereld gezonden!"[140]. Uit het vervolg van deze brief blijkt dat Willems geen geestverwant van Da Costa en Bilderdijk was, maar dacht en handelde vanuit een milde christelijke humaniteit en verdraagzaamheid: "Wy zyn noch Bilderdykiaensch, noch DaCostisten, doch wy achten het christelyke plicht te veronderstellen dat zy ter goeder trouw dwalen, althans wy gelooven, dat *wy* hun christelyk behandelen moeten"[141].

Afb. 79. Jan Frans Willems.

[139] Jan Frans Willems aan Jeronimo de Vries, 1 november 1823, in: *Ibidem*, 477-478, 477. In deze brief noemt Willems Da Costa "een onzer voortreffelykste dichters" en spreekt hij de verwachting uit dat hij ooit de enige en universele erfgenaam van Bilderdijk zal zijn.

[140] Jan Frans Willems aan Jeronimo de Vries, 5 april 1825, in: Ada Deprez, *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846.* Teksten II 1825-1829, Brugge 1968, 7-9, 9; cf. F. Baur, "Bilderdijk en Vlaanderen", in: *De herdenking van Bilderdijks geboortedag georganiseerd door het Nationaal Comité Bilderdijk-herdenking 1956*, Amsterdam 1956, 24-43, 26 ("Bilderdijk en Vlaanderen").

[141] Jan Frans Willems aan Jeronimo de Vries, 5 april 1825, in: Ada Deprez, *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846.* Teksten II 1825-1829, 9. In zijn *Thijm en Vlaanderen* (Amsterdam 1932) stelt Franciscus Antonius Vercammen dat Bilderdijk de rol van bemiddelaar tussen het Noorden en het Zuiden van het land vervulde. Wat zowel de Noord-Nederlandse als de Zuid-Nederlandse rooms-katholieken betreft, merkt Vercammen op dat zij, bij gemis aan een groot rooms-katholiek dichter uit de eigen tijd, juist naar de protestant Bilderdijk grepen vanwege zijn tweeledige strijd: tegen het rationalisme in het godsdienstige en tegen de revolutie in het maatschappelijke (23-24); zie voor andere aspecten van de receptie van het werk van Bilderdijk en Da Costa in de Zuidelijke Nederlanden: Franciscus Antonius Vercammen, *Thijm en Vlaanderen*, passim; W. van Eeghem, *Jan Frans Willems en Willem Bilderdijk*, Gent 1946; F. Baur, "Bilderdijk en Vlaanderen"; *Het Bilderdijk-Museum. Mededelingenblad van de Vereniging "Het Bilderdijk-Museum"*, "Bilderdijk en Vlaanderen", jg. 21, 2004.

5. Polemiek met een pastoor

Hoewel Da Costa in zijn in 1824 uitgekomen brochure *De Sadduceën* de Neologie en het Rooms-Katholicisme nog als verschillende uitingsvormen van dezelfde afgoderij beschouwt – de Neologie zoekt namelijk haar beginsel in de menselijke rede en het Rooms-Katholicisme in het menselijke gezag[142] – verklaart Da Costa in het "Besluit" van de *Bezwaren* dat hij ten aanzien van de Rooms-Katholieke Kerk een ontwikkeling ten goede bespeurt: hij ziet hierin kiemen van een tijd waarin "de Roomsche wereld zal belijden, dat Hy alleen door Zijnen Heiligen Geest het Hoofd is van de Algemeene Christelyke Kerk, en dat Hy-alléén onze rechtvaardigmaking, buiten eenige verdiensten van menschen, met zijn bloed verkregen heeft"[143]. Het punt van het menselijke gezag is één van de centrale thema's in een polemiek die Da Costa van eind 1823 tot maart 1824 voerde met een anonieme pastoor, die zijn brieven ondertekend heeft met A.[144].

Deze geestelijke laat Da Costa weten zo veel goeds in de *Bezwaren* gevonden te hebben dat hij daardoor aangemoedigd werd om met Da Costa in correspondentie te treden, uiteindelijk met het doel om de bezwaren die Da Costa tegen de Rooms-Katholieke Kerk heeft, weg te nemen. De pastoor, die de geest der eeuw als "volstrekt eenzelvig"[145] met die van de Hervorming beschouwt[146], hoopt aan te tonen dat Da Costa de waarheid beter zou kunnen dienen, wanneer hij zou inzien dat hij wat de protestantse leer betreft slechts oppervlakkig is onderricht en dat men hem betreffende de Rooms-Katholieke Kerk valse denkbeelden heeft ingeprent. Het behoeft geen verwondering te wekken dat de pastoor van mening is dat Da Costa bij een grondige doordenking van zijn *Bezwaren* onvermijdelijk tot het inzicht zal komen dat hij tot de Rooms-Katholieke Kerk dient over te gaan. Door middel van deze briefwisseling wil de pastoor Da Costa bij het zetten van deze stap behulpzaam zijn.

De correspondentie verzandde echter al gauw in een discussie over filosofische en historische bijzaken. Da Costa schrijft hierover op 8 maart 1824 aan Bilderdijk: "Ik ben nog gedurig met myn Anonymen Pastoor te Haarlem in correspondentie. 's Mans argumenten winnen er juist niet veel by, en, schoon zyn toon altoos vry meesterachtig blyft, zyn redenen worden telkens zwakker"[147]. De briefwisseling werd door A. afgebroken toen hem duidelijk werd dat Da Costa niet in een onfeilbaar menselijk gezag gelooft.

---

[142] I. da Costa, *De Sadduceën*, Leyden 1824, 32.

[143] I. da Costa, *Bezwaren*, 91.

[144] Zie voor de correspondentie tussen de pastoor en Da Costa: Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVI en H XVII, "Correspondentie met den Roomschen Pastoor". De anonieme pastoor is de in Rotterdam geboren Antonius Bogaerts (ca. 1790-1835), die bij de opening van het Seminari Hageveld in 1817, hoewel nog sub-diaken, hoogleraar in de wijsbegeerte werd. Een jaar later werd hij tot priester gewijd en werd hij pastoor te Haarlem. Sinds 1825 was Bogaerts pastoor van "De Papegaai", een rooms-katholieke schuilkerk in de Kalverstraat te Amsterdam. Voor een hem aangeboden leerstoel aan het Collegium Philosophicum te Leuven bedankte hij. Zie: J.C. van der Loos, "B.J. Gerving, aartspriester van Holland, Zeeland en West-Vriesland, 1834-1842", in: C.J. Gomet e.a. (red.), *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, deel XLI, Utrecht 1923, 313-393, 333; Joseph Anna Guillaume Tans, *Bossuet en Hollande*, Maastricht 1949, 144; Gerard Brom, *Cornelis Broere en de katholieke emancipatie*, Utrecht/Antwerpen 1955, 57; J.A. Bornewasser, "Roomse bezwaren tegen Da Costa's "Bezwaren"", in: C. Augustijn e.a. (red.), *Kerkhistorische Opstellen. Essays on church history, aangeboden aan, presented to Prof. Dr. J. van den Berg*, 130-132.

[145] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 11 december 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E9-8.

[146] In een brief van 12 december 1823 aan Da Costa noemt Bilderdijk de visie van de pastoor dat de "geest der eeuw" en de "geest der hervorming" dezelfde zijn, een "illusie", waarvoor hij een tweetal gronden aanwijst: in de eerste plaats de aanname dat de protestanten de rede absoluut en zonder restrictie tot rechter over de leerstukken maken; in de tweede plaats het gegeven dat de rooms-katholieken de Bijbel laten versmelten, en daarmee verwarren, met de eigen kerktraditie. Als derde punt komt hier weer uit voort, "dat zy den Bybel niet zelven verstaan, noch verstaanbaar kúnnen achten dan op auctoriteit, met wegwerping van welke die bybel hún dan ook niets leert of bewyst" (Bilderdijk-Museum, hs. F11-7).

[147] Bilderdijk-Museum, hs. E12-1.

6. Ludieke reacties

Verschillende schrijvers werden door de publicaties van Da Costa cum suis geïnspireerd tot het schrijven van satirische stukjes. Een voorbeeld hiervan treffen we aan in het anonieme artikel "Holland in 1823-1824", dat in *De Weegschaal*[148] werd geplaatst. Naar aanleiding van een proefneming met een nieuwe techniek voor stoomboten, waarbij de boten door een fout in de vooraf gemaakte berekeningen achteruit voeren in plaats van vooruit, merkt de schrijver op dat dit een geschikt type vaartuig zou zijn "voor de Heeren Da Costa, Capadose, en verdere deelgeregtigden in de naamlooze maatschappij, tot het rugwaarts drijven van den menschelijken geest"(305-306)[149].

Ook konden sommige recensenten het niet nalaten om bij het bespreken van boeken die hen om een bepaalde reden niet bevielen, parallellen te trekken tussen deze boekwerken en hun auteurs enerzijds en Da Costa en zijn *Bezwaren* anderzijds. Dit is bijvoorbeeld het geval in het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde* waar het door C.H. Thumb geschreven *Geschichtlich staats und privat rechtliches Handbuch über Pacht- und Verpachtungsvertrüge, practisch und gesetzlich vorgetragen* (Wiesbaden 1822) gerecenseerd wordt. Thumb eindigt zijn boek met de stellige verzekering dat leugen en bedrog het karakter van de tegenwoordige eeuw bepalen. De recensent merkt naar aanleiding van deze passage op dat men hieraan kan zien dat "Duitschland even goed als wij, zijne Da Costaatjes en betwetertjes heeft"[150].

Ludiek en satirisch, maar niet vrij van antisemitisme, is wat door een onbekende hand in de opmerkelijke periodiek *Zamenspraak tusschen Willem Voorzigtig, Klaas Bemoeial en Steven Regt door Zee, enz.*[151] over Da Costa en zijn *Bezwaren* is geschreven. In dit tijdschrift worden fictieve gesprekken tussen niet-bestaande personen over actuele gebeurtenissen weergegeven.

In september 1823 draagt een zekere Piro in rijm het volgende bij aan een gesprek waarook Willem Voorzigtig, Klaas Bemoeial en Steven Regt door Zee deelnemen: "'K maak u daar nog meer bekend, 'k blijf nog in de sijnagoge, 'k zie ook met mijn beide oogen, als de Jood met Kristen vleesch, ook nog spelen wil de beest"[152]. Twee weken later, op een avond in september, brengt Klaas Bemoeial na de vraag van Willem Voorzigtig of er nog nieuws is, het gesprek op Da Costa. Hij heeft namelijk "wat van dat bekeerde Joodje gelezen"[153]. Het is kennelijk ook de schrijver opgevallen dat Da Costa's kritiek op de verlichte tijdgeest overeenkomsten vertoont met wat op dit gebied in conservatieve rooms-katholieke kringen naar voren wordt gebracht, aangezien hij het gesprek door Klaas Bemoeial laat voortzetten met: "Als die eens een maand of twee met Le Sage in den boekweit had geloopen, zouden zij al wel bij elkanderen komen". Hierop brengt Steven Regt door Zee naar voren: "De Joden mogen blijde zijn dat zij zoo een knappe koopman in het geloof kwijt zijn, en de boekdrukkers en verkoopers blijde dat er zoo een zieltje gekomen is, dat geeft werk, daar zijn er geloof ik een boel aan het werk om deze knappe man na te zitten, schrijven en drukken maar, al weder werk voor de kosters kinderen". Willem Voorzigtig maakt zijn naam waar als hij opmerkt: "Het

---

[148] Jg. 1824, N°. 7, 297-308.

[149] De auteur is weer serieus wanneer hij rapporteert over de jeneverstokerijen en kritisch ten aanzien van Da Costa opmerkt dat als er "iets in de wereld grond van bezwaar tegen onze eeuw oplevert" (303), het de consumptie van sterke drank is.

[150] *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*, december 1823, N°. 3, "Boekbeoordeelingen", "Prulwerken", 162.

[151] Zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.

[152] *Zes-en-dertigste Zamenspraak Tusschen Willem Voorzigtig, Klaas Bemoeial, en Steven Regt door Zee, enz.*, september 1823, Dordrecht 1823, ongepagineerd.

[153] *Acht-en-dertigste Zamenspraak Tusschen Willem Voorzigtig, Klaas Bemoeial, en Steven Regt door Zee, enz.*, september 1823.

ware voorzigtiger dunkt mij zulke dwazen geen weerwerk te geven, want dit helpt niet, het is olie in 't vuur, en anders bloeit het dood". Klaas Bemoeial beaamt dit. Dan komt Piro het vertrek binnen. Klaas Bemoeial vraagt hem of hij nog iets over de "dweepers" weet, waarop deze antwoordt: "O ja wat zal ik hier van zeggen, om deze zaken uit te leggen, behoort zelfs een geleerd verstand, en men moet wezen bij de hand, meent gij Da Costa of Le Sage, die beiden krijgen de krawage, of schurft, zoo je 't noemen wil, dat volkje zit nimmer stil; ik ben er niet mee in mijn schik".

In december 1823 brengt Steven Regt door Zee zijn gesprekspartners op de hoogte van wat hij in de *Arnhemsche Courant* over Bilderdijk en zijn *Toelichting* heeft gelezen: "De aardappelen zegt *Bilderdijk*, die brengen de menschen van het redelijken spoor, dus geen aardappelen meer"[154]. Willem Voorzigtig denkt dat de grutters en meelverkopers niets tegen een dergelijk standpunt zullen hebben, maar vindt het zelf "wonderlijk zulke gekke praat, van zulk een knap man te hooren". Klaas Bemoeial meent hierin een bewijs te zien, "dat de grootste geesten kunnen dwalen". Hij denkt dat de "domper-Heeren of Ridders" niet zullen zwijgen "zoo lang men die Heeren weerwerk geeft"; waarop Steven Regt door Zee dreigend opmerkt: "Kon ik al die dompers krijgen, ik zou ze aan een touwtje rijgen". In februari 1824 geeft hij hun het advies naar Amerika te vertrekken: "dan waren wij dat boeltje kwijt"[155].

7. Terugblik van tijdgenoten

Hoezeer de *Bezwaren* de gemoederen bezighield, blijkt ook uit enkele getuigenissen van tijdgenoten.

In 1828 getuigt Jan Willem Gefken (1807-1887), toen student aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre: "De naam van da Costa werd nu, vooral te Amsterdam, een ware schriknaam, ook voor mij. (…) Een Nicodemus waagde het destijds niet de stoep van da Costa's huis bij dag op te stappen"[156]. Het was voortaan een daad van moed om vriendschap met Da Costa te sluiten. In dit verband schreef Guillaume Groen van Prinsterer begin jaren zeventig van de negentiende eeuw over het bedenkelijke van een dergelijke toenadering voor hem als kabinetssecretaris: "Wie aan da Costa de hand reikte, werd van zamenspanning tegen verlichting en vrijheid verdacht"[157]. Over de negatieve receptie van de *Bezwaren* door verlicht Nederland merkt Groen van Prinsterer bijna een halve eeuw na dato op: "Dergelijke bijzonderheid kenmerkt den toenmaligen thans voor velen ongeloofelijken graad der antipathie tegen ieder die bezwaren tegen den geest der eeuw had"[158].

Deze toestand rondom de persoon van Da Costa bleef jaren duren. Johannes Jacobus van Oosterzee (1817-1882) schrijft te zijn opgegroeid bij "de traditionele antipathieën tegen

---

[154] *Een-en-vijftigste Zamenspraak Tusschen Willem Voorzigtig, Klaas Bemoeial, en Steven Regt door Zee, enz.*, december 1823.

[155] *Twee-en-zestigste Zamenspraak Tusschen Willem Voorzigtig, Klaas Bemoeial, en Steven Regt door Zee, enz.*, februari 1824.

[156] Jan Willem Gefken, "Levenservaringen", 1, 2, Réveil-Archief, Verzameling-Gefken, M.

[157] I. da Costa, *Brieven van Mr. Isaac da Costa*, medegedeeld door Groen van Prinsterer, drie delen, Amsterdam 1872-1876, deel I, Amsterdam 1872, 1 (*Brieven*).

[158] *Ibidem*, deel I, 1. Nog in zijn laatste brief aan Da Costa van 18 maart 1860 – Da Costa overleed op 28 april van dat jaar – memoreert Groen van Prinsterer dat hij uit de *Bezwaren* "zooveel stof tot nadenken ontving" (*Ibidem*, deel III, Amsterdam 1876, 249-252, 250). En op 3 mei 1860, bij het geopende graf van Da Costa in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, betoogde Groen van Prinsterer in zijn grafrede dat ook de *Bezwaren* deel uitmaakte van de "gestadige belijdenis", die Da Costa's leven sinds zijn overgang tot het Christendom geweest was: "Sedert 1823, toen hij tegen den geest der eeuw optrad, totdat hij in November 1859 de laatste regelen schreef, was er, in al zijn werken en streven ééne gedachte: getuigenis geven en aldus zielen te brengen tot den Heer". Deze grafrede is opgenomen in *Ter gedachtenis aan M^r^. Isaac da Costa*, 2e dr., Amsterdam 1860, 26-28, 27; zie ook: I. da Costa, *Brieven*, deel III, 252-253, 252.

zijn persoon en zijne denkwijs"[159]. En Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) vermeldt over zichzelf: "(…) verbeeldt u hem voor het eerst (1842) in aanraking met twee mannen, die als Corypheën golden van de rigting die hij aan de academie vaak als de obscurantistische bij uitnemendheid had hooren beschrijven en waartegen hij uit den mond van hooggeachte leermeesters meer dan eens waarschuwende stemmen had hooren opgaan, Willem de Clercq en Isaäc da Costa"[160].

Wat tenslotte Pierre Daniël Chantepie de la Saussaye (1848-1920) opmerkt over de maatregelen tegen de afgescheidenen van 1834 geldt ook voor de voorafgaande jaren. De vorm en inhoud van een deel van de reacties op Da Costa's *Bezwaren* bevestigt zijn bewering: "Wij kunnen ons van de zelfgenoegzaamheid en onverdraagzaamheid bij de kerkelijk conservatief liberalen dier dagen nauwelijks een denkbeeld vormen (…): tegenover de dwepers achtte men verdraagzaamheid misplaatst; die rustverstoorders stonden buiten het gemeene recht"[161].

IV. Couranten contra Da Costa

De eerste gepubliceerde reacties op Da Costa's *Bezwaren* verschenen in de *Arnhemsche Courant* en het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, twee kranten die niet alleen berichtgevers, maar ook discussieplatforms waren. In deze paragraaf richten we eerst onze aandacht op de *Arnhemsche Courant* die haar "Domperrubriek" heropende, en vervolgens op het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* dat in haar "Mengelwerk" diverse ingezonden stukken heeft opgenomen en voorzien van een redactioneel antwoord. We zullen nagaan welke denkbeelden van Da Costa de respondenten het meest hebben geprikkeld en op welke wijze zij hebben gereageerd.

1. De *Arnhemsche Courant*

Naar aanleiding van Da Costa's *Bezwaren* bevatte de *Arnhemsche Courant* van dinsdag 2 september 1823 het artikel "Vorsten-Eeden" met als ondertitel "Volgens de mannen van den Domper". We lezen daarin: "De heer Mr. I. da Costa, heeft onlangs in een klein boekje zijne *bezwaren tegen den geest dezer eeuw* opengelegd, en al den onzin, welken men reeds gewoon is van Bilderdyk te hooren, nageklapt; al scheldende en honende, zoo als hij het van zijn baas geleerd heeft". In reactie op Da Costa's waarschuwing om de constitutie niet te beschouwen als een verdrag dat twee partijen verbindt en aan elkaar verantwoordelijk maakt, omdat dit een oorlogsverklaring tegen God zou betekenen[162], merkt de redactie in een noot op: "Alzoo heeft, volgens dezen *waanzinnigen*, onze koning den oorlog tegen God verklaard, toen hij declareerde, "de souvereiniteit niet te willen aanvaarden, dan onder voorwaarde eener constitutie, *welke de regten des volks waarborgde*". Ellendeling! Haast u met onzen koning te voet te vallen, en om genade te bidden voor den hoon, die gij hem aandoet". Nadat zij ook de passage geciteerd heeft waarin Da Costa stelt dat de koning in bepaalde gevallen niet gehouden is aan zijn

[159] J.J. van Oosterzee, *Iets over Da Costa*, Rotterdam 1861, 19.
[160] D. Chantepie de la Saussaye, *Rede, gehouden ter gedachtenis aan mr. I. da Costa*, Leiden 1860, 12. Het optreden van Daniël Chantepie de la Saussaye in het strijdperk van zijn tijd vinden we in zijn bundel *Témoignages contre l'esprit du siècle. Six sermons*, Amsterdam et Leide 1852 — voor de titel vergelijke men Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* — een zestal preken waarin hij de strijd met de tijdgeest aanbindt.
[161] P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het leven van Nicolaas Beets*, Haarlem 1904, 90.
[162] I. da Costa, *Bezwaren*, 58.

eed op de grondwet, wijst de redactie haar lezers er met klem op dat in deze woorden het ware programma van Bilderdijk en zijn geestverwanten tot uitdrukking komt: "Zie daar volk van Nederland! de domper-factie zich zelve het mom afligtende en hare verachtelijke bedoelingen onbeschaamdelijk openleggende!". De redactie, die er zeker van zegt te zijn dat de koning huivert van Da Costa's anticonstitutionele denkbeelden[163], is van mening dat dergelijke opvattingen niet alleen beledigend zijn voor het staatshoofd, maar ook dat zij nadelige gevolgen kunnen hebben voor het vertrouwen dat het Nederlandse volk in zijn vorst stelt.

De *Arnhemsche Courant* besluit haar eerste artikel tegen de *Bezwaren* met kritiek op Da Costa's wens tot inperking van de vrijheid van drukpers. Zij spreekt de hoop en het vertrouwen uit dat het zover in Nederland nooit komen zal; om hier onmiddellijk op te laten volgen dat wanneer het nodig wordt geacht, dan was het wel om geschriften als de *Bezwaren* te weren.

Op dinsdag 9 september 1823 werd onder dagtekening van "Amsterdam, den 3 Sept. 1823" een ingezonden stuk geplaatst dat als één grote persiflage op de *Bezwaren* beschouwd kan worden. De pseudonieme schrijver tooit zich met de opmerkelijke naam "T. Een aanstaande bewoner van het gelukkig eiland". Deze benaming verwijst naar het eschatologische beeld dat Da Costa in het "Besluit" van de *Bezwaren* oproept: "Te midden van eene algemeene overstrooming over de aarde verheft zich een eiland uit de baren, waarop Godsdienst en waarheid op nieuw gevestigd zullen worden"[164]. Spottend met Da Costa's hoop op het "naderend herstel van de afdwalingen en van de gruwelen"[165] met de komst van Christus, doet de schrijver de volgende toezegging: "Ontdek ik het nieuwe *Eden*, dan trek ik met mijne geheele familie derwaarts, voor dat de aangekondigde zondvloed komt, en neem niemand mede als Da Costa". Vervolgens betrekt de schrijver ook de constitutie in zijn persiflage: "Als ik mijn zin heb, wordt Da Costa aldaar tot koning verkozen en dan zullen wij eens zien of er niet te leven valt, zonder die eeuwige constitutiën en zonder die eeuwige verbindtenissen".

Refererend aan de recente bekering van Da Costa tot het Christendom, verklaart de schrijver aan het begin van het artikel – ook hier spottend met een voor Da Costa heilige aangelegenheid – dat hij na het lezen van de *Bezwaren* "zoo bekeerd als Da Costa zelve" is, om in de voor dit ingezonden stuk kenmerkende stijl te vervolgen met: "O! wat schrijft die man ferm, en wat is het vreemd zoo veel moeds aan te treffen in een jong mensch! wat heeft die man het ver gebragt in korte jaren; wat doorziet hij schrander de geheele wereld, van Adam af tot op onzen tijd; wat zijn zijne bezwaren uitgewerkt en doorkneed!".

Betreffende het bilderdijkiaanse karakter van de *Bezwaren* merkt de schrijver op dat hij het geschrift beschouwt als een "inblazing" van "den dichter B. te Leijden, wiens geest er zoo klaar in doorstraalt, en van wien men weet, dat de heer Da Costa een niet minder ijverig discipel is, dan nog enkele, zeer enkele jonge heeren, die zich gaarne eenen naam willen maken, en daarom bijzonder willen zijn".

In het derde artikel tegen Da Costa dat op dinsdag 16 september 1823 in de *Arnhemsche Courant* verscheen onder de titel "Domper Oproer", reageert de redactie opnieuw met verontwaardiging op de passage in het hoofdstuk "Constitutie", waarin Da Costa stelt dat de koning niet in alle gevallen aan zijn eed op de grondwet gebonden is. Centraal in dit artikel staat de vraag wat de mogelijke negatieve gevolgen zijn van het verspreiden van dergelijke beginselen.

---

[163] Hoewel de redactie van de *Arnhemsche Courant* ervan uitgaat dat de koning niet gelukkig zal zijn met Da Costa's uitlating betreffende het niet gehouden zijn van de koning aan zijn eed op de grondwet, zal deze zinsnede in de *Bezwaren* Willem I niet onwelgevallig zijn geweest. Zie: hoofdstuk 1, paragraaf I.6.
[164] I. da Costa, *Bezwaren*, 91.
[165] *Ibidem*, 91.

De redactie meent dat het onvermijdelijk is dat er door "het werkje, waarin deze Domper-Ridder de schandelijkste gevoelens en de grofste leugens op de onbeschaamdste wijze durft uitboezemen", onrust gewekt wordt bij het volk, dat wellicht zal ophouden de koning te eerbiedigen tegen wiens willekeur zij hoegenaamd geen waarborg bezit. Zelfs sluit de redactie niet uit dat de gewraakte uitspraak van Da Costa ertoe leidt dat het volk de wapens opneemt tegen de koning. Kortom: "Het principe derhalve van den heer Da Costa draagt de zaden in zich van oproer". De redactie is van mening dat Da Costa hierdoor valt in de termen van artikel 87 van het *Wetboek van Strafrecht*: "Hetzelve artikel, geplaatst onder de rubriek: *Des crimes contre la sureté intérieure de l'Etat*, bevat onder anderen deze bepaling, welke onzes inziens op den heer Da Costa toepasselijk is: — "L'attentat ou le complot, dont le but sera, d'exciter les citoijens ou habitants à 's armer contre l'autorité impériale seront punis de la peine de mort et de la confiscation des biens"". Maar als Da Costa op grond van artikel 87 van het *Wetboek van Strafrecht* beschuldigd zou worden van de misdaad, waarop de wetgever de doodstraf heeft gesteld, dan vreest de redactie niet voor het leven van Da Costa. Want wanneer het Openbaar Ministerie de toepassing van artikel 87 vordert, dan kan Da Costa's verdediger met het volste vertrouwen applicatie eisen van artikel 64 van hetzelfde wetboek, waar geschreven staat: "Il n'ij a, ni crime, ni délit, lorsque le prevenu était en état de démence au temps de l'action". Zo ontheft de redactie Da Costa tenslotte van de doodstraf door hem ontoerekeningsvatbaar te verklaren.

Drie weken later[166], op dinsdag 7 oktober, richt de *Arnhemsche Courant* zich opnieuw tegen Da Costa in een redactioneel artikel, getiteld: "Het Dompersystema, *in deszelfs verderfelijke strekking*". De redactie, die zegt zich tot hiertoe vooral badinerend met "de Leijdsche Domper-factie en derzelver zotternijen" te hebben beziggehouden, wil nu van toon veranderen, zonder echter in een eigenlijke weerlegging te vervallen. De reden om dit keer op een ernstige toon te spreken over "de verfoeijelijke pogingen van het *Rijk der duisternis*" ligt in het voor de redactie verontrustende feit dat er mensen waren, die na het lezen van de *Bezwaren* zeiden dat ze de inhoud van het geschrift niet zo erg vonden als men het wel wil doen voorkomen. De redactie was er kennelijk zo bevreesd voor dat de opvattingen van Da Costa een ruime ingang zouden vinden dat zij meer dan een kwart van deze editie aan de *Bezwaren* gewijd heeft.

Tegenover de mening dat het met de *Bezwaren* wel meevalt, wil de redactie van de *Arnhemsche Courant* haar standpunt staande houden, "dat dit Domperprodukt, voor elk, die met eenig nadenken leest, erkend moet worden, als in deszelfs *strekking*, allerverderfelijkst; zoodanig, dat elk vriend van het vaderland en van den koning hetzelve moet verfoeijen". Het "Dompersystema" wordt achtereenvolgens in een drietal punten uitgewerkt: I. "*Oproerige strekking van het Domper-geschrift*"; II. "*Het Domperboekje strekt, om de wettigheid van des konings bestuur te doen in twijfel trekken of ontkennen*"; III. "*Het Domper-geschrift strekt, om de rust van Nederland te verstoren, door het herstellen van staatkundige verdeeldheden*". Het artikel gaat nogmaals uitgebreid in op Da Costa's gedachten over de constitutie. Het stuk eindigt met een vinnige opmerking over Da Costa's mening dat de vrijheid van drukpers beperkt moet worden: "De heer Da Costa raast en tiert over het misbruik der drukpers. Zijn eigen boekje is het beste bewijs voor de waarheid zijner verzekering, dat de vrijheid der drukpers misbruikt wordt op eene schroomelijke wijze. Hij wil die vrijheid beperkt hebben: maar hierdoor toont hij, dat hij niet weet wat hij wil. Wij feliçiteren hem, dat de vrijheid der drukpers, door de grondwet gewaarborgd is. Want ware dit het geval niet, maar stond het met de drukpers bij ons, gelijk in vele andere landen; vooral, stond het met dezelve zoo als Da Costa het

[166] D.J.A. Westerhuis, "De "Arnhemsche Courant" contra Da Costa ultimo anno 1823", in: *Stemmen des Tijds. Maandschrift voor Christendom en Cultuur*, 1925, jg. 14, Utrecht 1925, 370-377, 374, heeft abusievelijk "14 dagen later".

misschien wenst; zoo zoude hij, wegens zijn geschrift, eene geregtelijke vervolging moeijelijk kunnen ontgaan".

De uitgave van 21 oktober 1823 bevat een tweetal artikelen tegen de "Domperfactie". Het eerste artikel, dat "Monster" als titel draagt, stelt andermaal de "monsterachtige staat- en zedekundige leer" van deze "liefhebbers van het koningdom" aan de kaak.

In het tweede artikel reageert de redactie op het stuk "Aanspraken van den hoogleeraar M^r^. H.W. Tydeman, aan zijne leerlingen, bij het dispuutcollegie van 1822-1823", dat in het liberale tijdschrift *De Weegschaal* was verschenen[167]. In dit artikel wordt verslag gedaan van het feit dat de Leidse hoogleraar H.W. Tydeman zich op zijn dispuutcollege afkeurend heeft uitgelaten over artikelen in onder meer de *Arnhemsche Courant* en de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, waarin anonieme schrijvers aanvallen uitoefenen op "de edelste, fatsoenlijkste, en beste jongelingen"[168].

De redactie van de *Arnhemsche Courant* verdedigt zich tegen de door Tydeman geuite kritiek met de opmerking dat zij het haar plicht acht om op de meest doelmatige wijze de "tegenwoordigen staat van zaken, die ons vaderland gelukkig maakt" te beschermen. Tegen het eind van het artikel suggereert de redactie dat *De Weegschaal* financieel gesteund wordt door Bilderdijk cum suis: "Is het niet duidelijk, dat de Weegschaal door de *Domperfabriek* wordt gesalarieerd? en daarom de Domperridders onder de *edelste* en *beste jongelingen* rangschikt?".

Elias Carel d'Engelbronner[169], redacteur van *De Weegschaal* en fervent tegenstander van Da Costa, liet dit niet op zich zitten en verwierp deze insinuatie van de *Arnhemsche Courant* in het artikel "Oud en Nieuw Nederland"[170]: "Goede dagbladen zijn nuttig, en hebben den besten invloed op den openbaren geest. *Wij* zijn hierbij geheel belangeloos, want ons Tijdschrift is geen dagblad, en de geest van ons Maandwerk heeft zelfs allen schijn van partijdigheid vermeden. Mogten dit ook altijd de Dagbladschrijvers doen, en niet, gelijk een *Arnhemmer Courantier*, ons op eene belagchelijke wijze voor *bezoldigden der domperfabriek* schelden"[171]

In volgende artikelen is de aandacht van de "Domperrubriek" niet meer gericht op de *Bezwaren* alleen. Zij zullen in volgende hoofdstukken aan de orde komen.

2. Het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*

De eerste reactie op de *Bezwaren* in het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* betreft een ingezonden stuk van iemand die zich "De Vaderlander" noemt en dagtekent van 25 augustus 1823[172]. De schrijver, die kennelijk de heersende supranaturalistische opvattingen onderschrijft, is er verontwaardigd over dat een "naauwelijks bekeerde Zoon van *Abraham*" het heeft durven wagen "de Protestantsche kerk in hare thans gematigde, zachtmoedige, verdraagzame en vredelievende gevoelens te veroordeelen en in hare thans minder stijve denkbeelden te berispen, op een zeer hoogen toon". De Vaderlander beschouwt de *Bezwaren* als een "zamenweefsel van bespottelijke stelsels" en als een boekje waarin de "walgelijkste denkbeel-

[167] Zie voor dit artikel ook hoofdstuk 4, noot 313.
[168] […..], "Aanspraken van den hoogleeraar M^r^. H.W. Tydeman, aan zijne leerlingen, bij het dispuutcollegie van 1822-1823", in: *De Weegschaal*, 1823, N°. 9, 330-339, 335.
[169] Zie voor een biografie noot 229 van dit hoofdstuk.
[170] (Elias Carel d'Engelbronner), "Oud en Nieuw Nederland", in: *De Weegschaal*, 1823, N°. 12, 421-431.
[171] *Ibidem*, 430-431.
[172] Het ingezonden stuk van De Vaderlander is geplaatst in het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* van zaterdag 30 augustus 1823, No. 70, 2-3.

den" zijn samengebracht. De schrijver is er echter van overtuigd dat Da Costa met zijn *Bezwaren* de Verlichting niet van haar glans noch kracht beroofd heeft, maar door zijn aanval juist in heerlijkheid doet toenemen. Tenslotte vraagt De Vaderlander naar het oordeel van de redactie over de *Bezwaren*.

Het antwoord van de redactie van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, geplaatst in dezelfde editie van 30 augustus 1823, luidt onder meer dat Da Costa zich bij zijn beoordeling van de tijdgeest niet, zoals dat volgens de redactie behoort, boven de eeuwen heeft verheven, maar zich slaafs aan de denkbeelden van vroeger tijden heeft verbonden. Wie zo te werk gaat komt naar het oordeel van de redactie tot "een zot *besluit*" en eindigt als "een gek". Toch betreurt de redactie deze uitkomst voor Da Costa, omdat zij in de *Bezwaren* wel "eenige ontegensprekelijke, hoezeer bedroevende waarheden" heeft aangetroffen. Welke waarheden dit zijn, wordt niet vermeld.

Naar aanleiding van de passage uit de *Bezwaren* waarin Da Costa schrijft dat de koning niet in alle gevallen gebonden is aan zijn eed op de grondwet, oordeelt de redactie dat het Da Costa ontbreekt aan rijpheid van oordeel, aan onpartijdigheid om het goede tegen het kwade af te wegen en vooral aan "gevoel van menschenwaarde om zich te wachten voor een systema, hetwelk den eenen mensch als een God boven den anderen verheft".

Kortom: de redactie van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* is van mening dat de stellingen die Da Costa in zijn *Bezwaren* poneert, "gedeeltelijk misdadig, gedeeltelijk dwaas, en voor een ander gedeelte onverstaanbaar" zijn.

De editie van woensdag 3 september 1823 bevat een ingezonden stuk[173] van één van de Amsterdamse abonnees van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, die zijn brief ondertekend heeft met "Een oud en echt Voetiaan"[174]. Omdat volgens deze schrijver in Amsterdam velen zich afvragen waarom "de onlangs te Leyden bekeerde Jood" Da Costa zijn *Bezwaren* heeft geschreven en omdat niemand in de hoofdstad kan begrijpen "hoe het dezen Protestantschen *Lesage ten Broek* in de hersens is gekomen zulk een misbruik van geleerdheid te maken, en wat nog zotter is, zich zelven tot eene proeve van dat belagchelijk *systema* ten toon te stellen", voelt de schrijver zich als "een echt en onveranderlijk *Voetiaan*" verplicht dit raadsel op te lossen.

Volgens de schrijver moet de bekering van de Jood Da Costa zo kort voor de publicatie van de *Bezwaren* gezien worden als een van tevoren uitgedachte actie om de verkoop van zijn brochure aan te wakkeren: "Die Mijnheer *da Costa* is (…) zeer *slim*; hij heeft dus begrepen dat wanneer hij, na eene vooraf gedane bekeering, tegen zijne vorige Geloofsgenooten, Roomschgezinden, Lutherschen, Mennonieten, Arminianen, en de zoogenaamde al of niet Orthodoxe Gereformeerden, op eene woeste wijze schold en aanging, hij dit genoegzaam tegen de geheele bevolking van ons land deed. Een ieder toch zou willen weten wat hem te laste gelegd wierd, en zijn *boeksken* koopen". Na de reeds gemaakte opmerkingen over Da Costa als "bekeerde Jood" neemt dit schrijven duidelijke antisemitische trekken aan als "Een oud en echt Voetiaan" opmerkt dat Da Costa's brochure inmiddels verkocht wordt met een succes, dat de Joodse handelaren op de kermis zich slechts kunnen wensen voor hun nering.

Tenslotte doet de schrijver het voorstel dat iedereen die een exemplaar van de *Bezwaren* bezit dit doorverkoopt aan een geïnteresseerde. Deze handel zou er volgens hem toe leiden dat "het vooraf bepaalde lot van dergelijke klassieken" bespoedigd wordt. Tevens zou hiermee verhinderd worden dat Da Costa zich "in deze eeuw van verlichting, beroeme, van met en door malligheid eene beurs te hebben gemaakt".

---

[173] Onder dagtekening van 30 augustus 1823.

[174] De schrijver, die zegt een hoge ouderdom te hebben, presenteert zich als een oud-koopman en handelaar, die veel ondervinding in godsdienstige en wereldlijke zaken heeft.

In een kort "Antwoord" in dezelfde editie zegt de redactie van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* Da Costa te kennen als een bemiddeld man die niet voor geld "de drukpers onder zijne Klaagliederen zoude hebben doen zuchten". Zij adviseert derhalve "Een oud en echt Voetiaan" om een ander plan uit te denken om de Nederlanders voor de vermenigvuldiging van dergelijke producten te behoeden. Ook maakt de redactie van de gelegenheid gebruik om de *Bezwaren* te typeren als een geschrift, dat het uitvloeisel is van een verhitte, melancholische en "zeer *kwalijk bestuurde*" verbeeldingskracht.

Enkele dagen later, op zaterdag 6 september 1823, bevat het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* een ingezonden stuk van de hand van S., die verontwaardigd is over de wijze waarop critici zoals "Een oud en echt Voetiaan" zich over Da Costa uitlaten: "Men handelt ter *kwader trouw*, verdraait zijne woorden, en legt hem gevoelens te laste, die hem vreemd zijn, en zoo tracht men zijn eerlijk en braaf hart in verdenking te brengen". Wat de gangbare stijl van recenseren van zijn tijd betreft, is S. van mening dat veel boekbesprekers meer de persoon van de schrijver dan zijn werk beoordelen. De kritiek van S. op de tegenschrijvers van Da Costa betreft echter voornamelijk de wijze waarop zij te werk gaan en niet zozeer de inhoudelijke aanmerkingen die zij op de *Bezwaren* maken. De zich liberaal opstellende S. geeft namelijk te kennen dat ook hij kritiek heeft op de inhoud van Da Costa's brochure.

Dan komt S. tot wat hem ten diepste bewogen heeft om zijn stuk te schrijven: "Ik bid den Hemel, dat een man van verlicht verstand en gezond oordeel, met de pen in de hand, het genoemd werkje moge *lezen*, *herlezen*, *overdenken*, om vervolgens *met bedaard overleg*, zonder aanzien des persoons, de gevoelens van den heer *da Costa* uit elkander te zetten, zijne doorwrochte aanmerkingen en gevoelens daarover op het papier te stellen, en der wereld in te sturen, en alzoo een smeulend vuur te dempen, welks vlam, indien zij uitbarstte, schrikkelijke verwoestingen zou kunnen aanrigten". S., die in de oplaaiende pennenstrijd naar aanleiding van de *Bezwaren* een gevaar voor land en natie ziet, meent dat iedereen die het geluk van de mensheid liefheeft en zijn vaderland voor de ondergang wenst te behoeden, deze bede zal onderschrijven.

In haar "Antwoord" op het ingezonden stuk van S., geplaatst in dezelfde editie van 6 september 1823, verklaart de redactie van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* dat zij het stuk van S. geplaatst heeft vanuit het oogpunt van onpartijdigheid. De redactie geeft vervolgens een proeve van haar visie op onpartijdigheid door zich af te vragen: "Wie is hier met schelden begonnen, de heer *da Costa*, of zijne tegenpartij? en in wie zoude dit dan het meest te berispen zijn, in degenen die aan eene eerste opwelling van verontwaardiging toegeven, of in den man die den eersten aanstoot geeft, den band der maatschappij losrukt en alles lastert?".

Nadat de redactie in de editie van zaterdag 11 oktober 1823 in een "Antwoord" op een ingezonden stuk over de Nederlandse gistfabricage[175] heeft gesteld dat zij Da Costa "noch voor geheel gek, noch voor slecht" houdt en vergoelijkend heeft opgemerkt dat er omstandigheden kunnen zijn die zelfs "goede en vernuftige" mensen in de "grofste en misdadigste dwalingen" doen vervallen, verklaart zij dat zij zich niet langer wil mengen in de discussie over de *Bezwaren* en verzoekt zij haar lezers om geen nieuwe stukken over dit onderwerp in te sturen.

Nadat Nicolaas Carbasius een aantal van de hierboven besproken reacties op de *Bezwaren* in de *Arnhemsche Courant* en het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* gelezen had, schreef hij in een brief van 28 september 1823 aan zijn vriend Da Costa het volgende: "Ik heb my den

[175] Het door haar gesuggereerde verband tussen de gistfabricage enerzijds en Da Costa en zijn *Bezwaren* anderzijds licht de redactie als volgt toe: "Hebben zijne denkbeelden niet de uitwerking der *gist* gehad op vele hoofden die niet veel beter gesteld zijn dan het zijne?".

moeite gegeven om wat zoo wel in de Arnhemsche couranten, als in de advertentie bladen en letteroefeningen daarover is uitgebraakt, te lezen, en al kende ik uw geschrift niet, zoo ware my die lecture voldoende om een diep medelyden te hebben met schepzels die van zulk een geest bezield zyn"[176].

V. Recensies van de *Bezwaren*

Dat Da Costa's brochure vele gemoederen in beroering bracht, blijkt onder meer uit het aantal recensies dat ervan verschenen is: een elftal contemporaine tijdschriften heeft een bespreking van de *Bezwaren* geplaatst. Verschillende recensies worden gekenmerkt door een royaal gebruik van invectieven, waarbij antisemitische uitlatingen niet ontbreken. Om recht te doen aan het karakter van deze bronnen en om een indruk te geven van de sfeer van verontwaardiging die in verlichte kringen heerste, nemen wij een representatieve selectie van deze typerende terminologie in onze analyse op.

Een recensie met een karakter in bovengenoemde zin treffen we aan – niet geheel onverwacht – in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[177]. Volgens de anonieme recensent van dit tijdschrift wordt er in de *Bezwaren*, waarin "wrevel, verbittering, schelden en razen de heerschende toon" (473) is, niets minder gezegd dan het volgende: "In 't algemeen deugt van onze Eeuw volstrekt niets, en moet bij alle andere achterstaan" (465). De recensent gaat op achttien punten nader op de *Bezwaren* in, waarbij hij regelmatig een scherpe uitval doet naar de persoon van Da Costa. Dat de koning volgens Da Costa niet aan zijn eed op de grondwet gebonden is, gaat hem beslist te ver. Al het vorige kan hij nog als "vruchten van verbijsterde hersenen, eener van 't spoor hollende verbeeldingskracht beschouwen", of er desnoods om lachen, maar nu is het alleen aan de vrijheid van drukpers, "eene vrijheid, meermalen door dat Inquisiteurtje aangerand", en de constitutie te danken dat Da Costa niet in een "*verbeter- of gekkenhuis*" (468) wordt opgesloten. Bovendien is deze jongeman nog maar een "piepjong Christen" (468). En men ziet het: "De oude *Farizeër*, de geest van bitterheid, vervloeking en verdoemenis" (471) zit er nog in. En die moet eruit om een waar christen te kunnen zijn. Dat Da Costa te goeder trouw is, wil de recensent wel geloven. Daarom raadt hij hem aan om het Nieuwe Testament te lezen, maar dan onpartijdig, zo mogelijk zonder invloed van Bilderdijk (473).

De recensent sluit af met optimisme en leedvermaak: "Zoo lang wij zulke mannen, als Van der Palm, onder ons hebben, zal het geschrijf van eenen Da Costa *c.s.* in *Nederland* wel zeer weinig kwaad doen. Met innige vreugde zien wij, dat dit schand- en schotschrift, bij alle klassen en standen, eene diepe verontwaardiging tegen, of – medelijden met, den Schrijver opwekt. Hij heeft den staf over zijne *reputatie* gebroken" (474).

Een bespreking die in dezelfde mate als die in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* gekenmerkt wordt door het gebruik van invectieven, treffen we aan in *De Recensent*[178]. Dit karakter komt al direct naar voren wanneer de recensent toelicht, waarom hij zich aan het schrijven van een bespreking van de *Bezwaren* heeft gezet. Zo geeft hij te kennen dat hij voor zichzelf besloten had aan deze brochure, die hij schaart onder de "*politico-theologische* keukenboekjes" (521), met stilzwijgen voorbij te gaan. Maar nu dit "wurmstekerige lettervruchtje" (521)

[176] Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII, ongenummerd. Zie voor een fragment van deze brief Bijlage III.
[177] Jg. 1823, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 465-474.
[178] Jg. 1823, "Recensiën", 521-535.

van "dat blaffertje tegen den geest der eeuw" (522) zoveel gerucht maakt en zoveel opzien baart en omdat er "met zoo veel hevigheid over geredekaveld, geschreven en gewreven" wordt en men er met zoveel ernst tegen begint op te treden, ziet de recensent zich toch genoodzaakt om een bespreking aan de *Bezwaren* te wijden.

De kern van Da Costa's "*theologico-politische* geloofsbelijdenis" (532) wordt volgens de recensent gevormd door het hoofdstuk over de constitutie; hij ziet hierin tevens de sleutel van "al het magt- en wonderspreukige" (532) dat hij reeds van de hand van de leden van de sekte waartoe Da Costa behoort, gelezen heeft[179]. Het theologische gedeelte acht de recensent van beide het minst schadelijk, omdat de grondwet verhoedt dat één bepaalde geloofsbelijdenis kan gaan heersen over andere. Wat het staatkundige gedeelte betreft, spreekt de recensent Da Costa ernstig en vermanend toe, omdat hij vindt dat Da Costa zich op meerdere punten schuldig maakt aan ongehoorzaamheid tegen de constitutie (534).

De recensent eindigt zijn bespreking in dezelfde stijl waarin hij begonnen is door op te merken dat hij zich al te lang met dit "ellendig uitbroeiseltje" (535) heeft opgehouden, "hetwelk te bespottelijk is, om er ernstig, maar, nadat het nu eenmaal zoo veel opspraak gemaakt heeft, tevens van eene te gevaarlijke strekking is, om er slechts in eene vrolijke luim van te gewagen" (535).

In zijn *Vijf Brieven behelzende eenige Aanmerkingen over het zoo veel geruchtmakend Boek getiteld: Bezwaren tegen den Geest der Eeuw door Mr. I. da Costa* (Amsterdam 1823) keurt een anonieme auteur (J.A. Lotze) de toonzetting van deze recensie af. Hij merkt op dat de schrijver ervan zich kan verbeelden dat hij door zijn zogenaamde geestigheid de publieke opinie kan bepalen, maar dat hem dat evenmin zal gelukken als het Da Costa zal gelukken zijn opvattingen aan anderen op te dringen (18)[180].

Even ongunstig, maar anders van stijl, is de recensie van de *Bezwaren* in de *Algemeene Konst- en Letter-Bode*[181]. De recensent van dit tijdschrift gebruikt bij zijn beoordeling, waarin hij niet ingaat op de inhoud van de *Bezwaren*, een tweetal bijbelteksten. In de eerste plaats vindt hij Jeremia 51:63 van toepassing op Da Costa's geschrift: "En het zal geschieden, als gij geëindigd zult hebben dit boek te lezen, dan zult gij een steen daaraan binden, en het werpen in het midden van den Frath". De beoordelaar wil hier alleen nog aan toevoegen dat dit boekje tot zijn blijdschap tenminste in één opzicht verschilt van het boekje, waarvan sprake is in Openbaring 10:10: "En ik nam dat boeksken uit de hand des engels, en ik at dat op; en het was in mijn mond zoet als honing, en als ik het gegeten had, werd mijn buik bitter". Men kan van de *Bezwaren* namelijk niet zeggen dat het in de mond honingzoet is. De recensent hoopt daarom dat het bij velen, vanwege de scherpe smaak van dat geschrift, geen kans krijgt de buik te verbitteren.

Er is ook een aantal recensies verschenen waarin geen uitgesproken invectieven worden gebruikt, maar waarin een verontwaardigde recensent zich zeer kritisch uitlaat over de *Bezwaren* en een hard oordeel uitspreekt over Da Costa als persoon.

Tot dit type recensie kan in de eerste plaats de bespreking in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[182] gerekend worden. Met verbijstering heeft de recensent van dit tijdschrift geconstateerd "*tot welk eene verbazende hoogte van waanzinnigheid en onbeschoftheid, slechte leermeesters en overprikkelde hoogmoed een' jong' mensch kunnen vervoeren*" (403). Als antwoord op de door hemzelf gestelde vraag wie de schrijver is, die zo snel gereed-

[179] De recensent is van mening dat men de onderwerpen die Da Costa in zijn *Bezwaren* aansnijdt "krachtiger en met oorspronkelijker kleuren" (522) lezen kan in Bilderdijks *Krekelzangen*.
[180] Zie voor dit pamflet paragraaf VII.1.a van dit hoofdstuk.
[181] Jg. 1823, deel II, "Nieuw-uitgekomen boeken, akademische en andere schriften. Mengelschriften", 170.
[182] Oktober 1823, "Beöordeelingen", 403-405.

staat om te verdoemen en te verketteren, die de volken tot oproer aanhitst en majesteitsschennis pleegt, antwoordt de recensent: "Het is de man, die alle menschelijkheid uitschudt en schandelijke godslastering uitbraakt" (404). Dan richt de boekbespreker zich met een retorische vraag tot zijn lezers: "Wat dunkt u, landgenooten! van den jongeling die pas uit het onverdraagzame Jodendom tot het liberale Christendom overgegaan, ons deze doorslaande blijken geeft van den geest der liefde, welke in hem heerscht?" (405)[183].

Volgens de recensent was het onvermijdelijk dat Da Costa – opgevoed in de onverdraagzaamste godsdienst en gevormd door de onverdraagzaamste en hoogmoedigste leermeester – zich ontwikkelde tot wat hij nu is: "Een jong mensch die zijnen heerlijken aanleg wegwierp en in plaats van een' zegen en sieraad, een' geesel en schandvlek werd des vaderlands en der negentiende eeuw" (405).

Aan het eind van zijn bespreking, waarin hij nauwelijks op de inhoud van de *Bezwaren* is ingegaan, verandert de recensent van toon: harde woorden aan het adres van Da Costa vindt hij toch niet op zijn plaats, maar veeleer medelijden en beklag. Voor de recensent is Da Costa een ongelukkige jongeling die slechts het werktuig is in de handen van Bilderdijk, wiens fanatisme bestaat uit gekwetste eigenliefde en beledigde hoogmoed. In tegenstelling tot Da Costa zijn er voor Bilderdijk geen verzachtende omstandigheden en daarom: "Op dien beterwetenden bederver van zulk eenen heerlijken aanleg ruste de verontwaardiging der natie, en eenmaal verantwoorde hij zijne daden voor den eeuwigen Regter" (405).

Een gematigde toonzetting kenmerkt ook de recensie in het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*[184]. Omdat het voor de recensent duidelijk is dat het Da Costa met zijn *Bezwaren* wezenlijk ernst is, heeft hij zijn beoordeling van dit geschrift hierop afgestemd, omdat volgens hem een dwaling van het verstand weerlegging en medelijden en geen beledigende spot (139).

Wanneer de recensent nagaat welke kritiek Da Costa op de godsdienstige stemming van zijn tijd heeft, komt hij tot het volgende drietal conclusies: dat bij Da Costa de godsdienst alleen in het leerstellige bestaat en in het bijzonder in de leer van de predestinatie; dat van Da Costa niemand zich betreffende de godsdienst tegen het gezag van de vorige eeuwen mag verzetten, laat staan dat iemand met gebruikmaking van zijn rede zelf de Bijbel gaat onderzoeken; dat Da Costa geen enkel bewijs levert bij wat hij aanvoert om deze eeuw van ongeloof aan te klagen.

Wat de zedelijkheid betreft, gelooft de recensent niet dat deze in de negentiende eeuw verminderd is in vergelijking met vroeger tijden. De recensent denkt dat de door Da Costa geroemde hogere mate van uiterlijke zedelijkheid van voorbije eeuwen grotendeels op rekening gesteld moet worden van een slaafse godsdienstige vrees voor God of zelfs voor de duivel. Dit in tegenstelling tot de in zijn tijd heersende meer echt christelijke zedelijkheid, zoals die bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in bijbel- en zendelinggenootschappen (146).

Na zich ook afkeurend te hebben uitgelaten over de andere hoofdstukken van de *Bezwaren* merkt de recensent op dat hij dit geschrift met veel ongenoegen gelezen en beoordeeld heeft. Toch heeft hij wel enkele positieve punten in de *Bezwaren* aangetroffen; Da Costa heeft echter het weinige ware dat er in is, door het vele onware krachteloos gemaakt. De recensent is evenwel niet bevreesd dat het geschrift daadwerkelijk kwaad zal aanrichten, omdat het daarvoor naar zijn inschatting te eenzijdig van karakter is en omdat de geest van de Verlichting reeds te algemeen geworden is (156).

---

[183] De recensent doelt hier op Da Costa's visie op de afschaffing van de slavernij en het oprichten van maatschappijen tot bevordering van de koepokinenting, tot zedelijke verbetering van gevangenen, tot bestrijding van armoede.

[184] December 1823, N°. 3, "Boekbeoordeelingen", 138-156.

De auteur van de recensie van de *Bezwaren* in de *Bijdragen*[185] is Hendrik Herman Donker Curtius, hervormd predikant te Arnhem en redacteur van dit tijdschrift[186]. In zijn recensie, die gekenmerkt wordt door een redelijke argumentatie, beperkt Donker Curtius zich tot de toetsing van de hoofdstukken "Godsdienst", "Zedelijkheid", "Verdraagzaamheid en Menschlijkheid". Keer op keer vraagt Donker Curtius naar de gronden van Da Costa's beweringen.

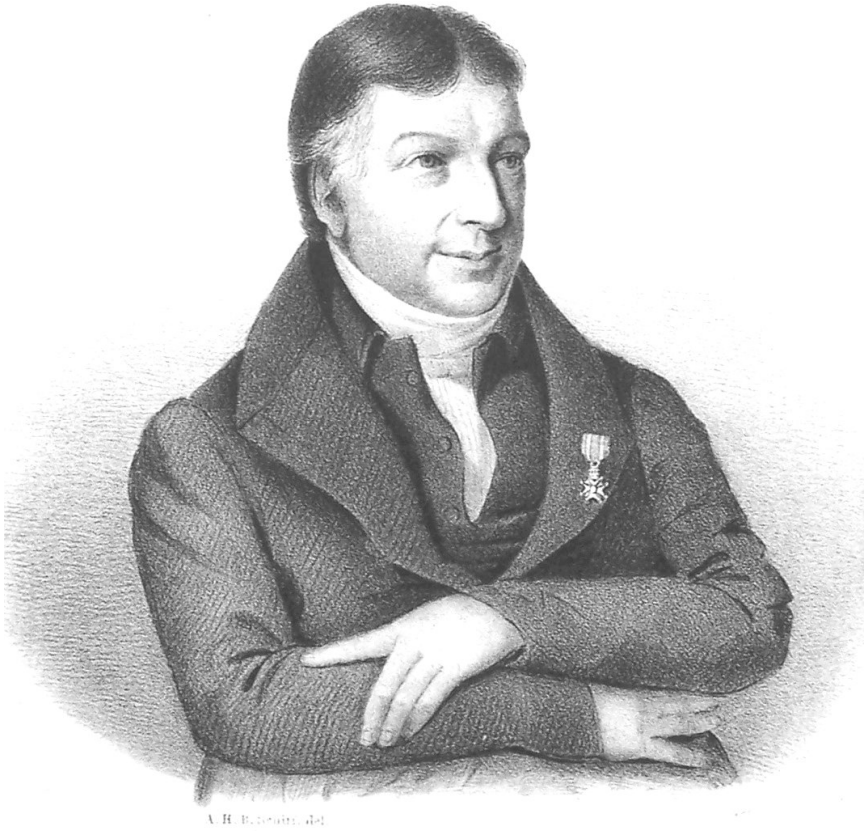

Afb. 80. Hendrik Herman Donker Curtius.

Wat de godsdienst betreft gaat Donker Curtius onder meer in op Da Costa's klacht dat het leerstuk van de predestinatie "openlijk bespot, verdraaid, belasterd, of geheel verzuimd, en als een afgestorven lid, onaangeroerd gelaten, niet alleen door die genen, die buiten de gemeenschap onzer belijdenis staan, maar binnen haren boezem zelven"[187]. Volgens Donker Curtius levert Da Costa voor deze aantijgingen geen bewijs en doet hij enkel ongegronde beweringen. Hij raadt Da Costa aan om de werken van vooraanstaande theologen uit verleden en heden te bestuderen en zich door nog levende theologen zoals Muntinghe of Egeling persoon-

[185] Jg. 1823, deel XI, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 692-724.
[186] De recensie is ondertekend met D.C., de initialen van Hendrik Herman Donker Curtius; zie voor hem Bijlage I, s.v. "*Bijdragen*".
[187] I. da Costa, *Bezwaren*, 5.

lijk te laten onderrichten. Donker Curtius twijfelt er niet aan dat de uitkomst van een dergelijk onderzoek zal zijn dat de leer van de predestinatie door alle theologen van naam beleden werd of wordt; laat staan dat deze leer openlijk, in geschrifte of op de kansel, door hen bespot zou zijn of zou worden. De onvermijdelijke conclusie van Donker Curtius is dat er slechts weinigen overblijven op wie Da Costa's beschuldigingen betrekking kunnen hebben en dat hij dus te algemeen gesproken heeft.

In reactie op de klacht van Da Costa dat "de enkele hier en daar opkomende moedige en brave mannen, die zich de zaak der Waarheid durven aantrekken, op eene Goddelooze wijze in minachting, spot, en haat worden gebracht"[188], merkt Donker Curtius op dat Da Costa hier wellicht niet aan predikanten, maar aan Bilderdijk heeft gedacht.

Ondanks zijn kritiek geeft Donker Curtius wel toe dat men anno 1823 veel minder gewag hoort maken van de leer van de predestinatie dan vijftig of meer jaren tevoren. Deze ontwikkeling moet volgens hem echter niet toegeschreven worden aan een afgenomen geloof in deze leer, maar aan het feit dat de zucht tot geschillen over deze leer is bedaard, en ook hieraan dat men door ondervinding heeft geleerd dat er geen leerstuk is waarvan zo gemakkelijk misbruik gemaakt kan worden als juist dat van de predestinatie[189].

Tegen Da Costa's bewering "dat slechts weinigen het zich nog durven herinneren, dat de leer der vrije Genade en Onvoorwaardelijke Verkiezing Gods aan onze Nederlandsche Kerken eigen is, en haar kenmerkt"[190], brengt Donker Curtius in dat het met de leer van de vrije genade geheel anders is gesteld dan met de leer van de predestinatie. Had hij ten aanzien van de predestinatieleer ontkend dat deze "openlijk bespot, verdraaid, belasterd, of geheel verzuimd, en als een afgestorven lid, onaangeroerd gelaten"[191] wordt, ten aanzien van de leer van Gods vrije genade spreekt hij dit met grote nadruk tegen. Donker Curtius houdt Da Costa voor dat als er één leer is die de predikanten in hun preken laten doorstralen, en zelfs uitdrukkelijk door hen wordt voorgestaan en verdedigd, het wel de leer is dat alle beschikkingen van God inzake de zaligheid van mensen voortgekomen zijn uit Zijn onverplichte goedheid en vrije genade (705). Da Costa wordt vervolgens aangeraden de uitgegeven preken van de beroemdste vaderlandse predikers erop na te slaan. Hij zal dan ontdekken hoe verkeerd hij oordeelde, omdat alle predikanten voorstanders zijn van de leer van de vrije genade. Ook wanneer Da Costa in steden en dorpen hervormde kerkdiensten gaat bijwonen, zal hij, wanneer hij onbevooroordeeld luistert, tot de erkentenis moeten komen dat hij voorbarig geoordeeld heeft en dat hij de predikanten met zijn woorden onrecht heeft aangedaan.

Donker Curtius is het eens met wat Da Costa schrijft over de afwijkingen van de oude kerkleer ten aanzien van leerstukken als de godheid van Christus, de erfzonde, de verzoening. Dat dit in vroeger dagen "*kettery* en *afval*" werd genoemd, maar tegenwoordig "*Godsdienstige verlichting*"[192], spreekt hij tegen. Volgens Donker Curtius worden dergelijke afwijkingen van de leer nog steeds ketterij en afval genoemd en zijn het door alle tijden heen juist de ketters en afvalligen die spreken van "Godsdienstige verlichting".

Onder wat Da Costa in het hoofdstuk "Zedelijkheid" aan de orde stelt, is volgens Donker Curtius veel dat naar waarheid gezegd is (708). Hij vindt echter Da Costa's betoog te eenzijdig en er te veel op toegelegd om alles alleen van de zwartste zijde te bezien. Hij noemt het een "schreeuwende partijdigheid en onregtvaardigheid" (709) dat Da Costa bij het vellen van zijn vonnis over de zedelijkheid van zijn tijd alleen negatieve zaken vermeldt en het goe-

[188] *Ibidem*, 5.
[189] Ter onderbouwing van zijn verklaring verwijst Donker Curtius naar de Heidelbergse Catechismus waarin het leerstuk van de predestinatie "niet opzettelijk wordt behandeld", maar alleen, "als in het voorbijgaan" (704) aan de orde komt in zondag 21.
[190] I. da Costa, *Bezwaren*, 5.
[191] *Ibidem*, 5.
[192] *Ibidem*, 7.

de dat er volgens hem ook is, verzwijgt. Verder stoort het hem dat Da Costa voortdurend zaken op rekening stelt van een hele generatie, waaraan slechts enkelen schuldig zijn (710).

Ook in het hoofdstuk "Verdraagzaamheid en Menschlijkheid" treft Donker Curtius één en ander aan wat hem gegrond voorkomt. Zo is hij het met Da Costa eens dat niet alles verdraagzaamheid is wat onder die naam gebracht wordt. Eveneens kan hij zich vinden in het door Da Costa gemaakte onderscheid tussen een verdraagzaamheid "van God" en een verdraagzaamheid "van den Bozen"[193]. Wat hij echter met kracht tegenspreekt, is dat de verdraagzaamheid van de negentiende eeuw tot de tweede soort behoort.

Donker Curtius beschouwt Da Costa's visie op de menselijkheid van de negentiende eeuw als niet minder partijdig, onbillijk en onrechtvaardig dan wat hij in zijn *Bezwaren* ten aanzien van de godsdienst, de zedelijkheid en de verdraagzaamheid naar voren brengt. Na de passage over de slavernij te hebben gelezen, merkt Donker Curtius enigszins verbijsterd op: "Na onze eeuw (…) eerst het verwijt der *on*menschelijkheid gedaan te hebben, gaat hij nu voort, om eene daad van *menschelijkheid*, welke hij niet loochenen kan, te veroordelen; zich zelven tot verdediger der *on*menschelijkheid te stellen; en het te doen voorkomen, als of *deze* welgevallig ware in de oogen van God, die liefde is!" (716).

Concluderend merkt Donker Curtius op dat een weerlegging van de *Bezwaren* eigenlijk overbodig is, aangezien de brochure zichzelf weerlegt[194]. Wat hem in de publicatie van de *Bezwaren* zowel bedroefd als geërgerd heeft, is dat iemand die nog zo kort geleden tot het Christendom is overgegaan voor het eerst weer van zich heeft doen spreken "door een geschrift, door hetwelk hij de zaden van wantrouwen, achterdocht, twist en tweedragt op den akker des Christendoms poogt te strooijen; en alzoo die zelfde gemeente te beroeren, in welke hij zoo broederlijk is opgenomen" (724).

Ook de recensent van de *Boekzaal* kan ondanks zijn vele punten van kritiek met enkele bezwaren van Da Costa instemmen[195]. Hoewel hij van mening is dat hier sprake is van een "schrikbarend en droefheid wekkend geschrift" waarvan hij wenst dat het nooit verschenen was, wil de recensent de mogelijkheid open laten dat Da Costa's intentie bij het schrijven goed geweest is; hij is er echter van overtuigd dat de strekking niet deugt (417). Hij stoort zich ook aan het in zijn ogen overmoedige en betweterige optreden van Da Costa en kan de *Bezwaren* onmogelijk verenigen met de christelijke nederigheid en liefde.

De recensent van de *Boekzaal* behoort tot de critici, die erkennen dat er in Da Costa's geschrift wel enkele juistheden en niet geheel ongegronde bezwaren voorkomen – als voorbeeld noemt de recensent Da Costa's klachten over de onzedelijkheid –, "maar", zo nuanceert hij onmiddellijk, "ze zijn niet met genoegzame kennis van zaken voorgedragen, niet behoorlijk ontwikkeld, niet menschkundig toegepast, in geenen edelen toon gesteld; ja zelfs zoo hier en daar ter neder geschreven en gedrukt, dat de onbedachte lezer, door de averechtsche voorstelling, gevaar loopt, van er tegen ingenomen te worden, en op eenen jammerlijken dwaalweg te geraken" (418).

Nadat hij alle afdelingen van de *Bezwaren* kort en bondig besproken heeft, komt de recensent tot de conclusie dat dit geschrift geen weerlegging verdient. Hij besluit met de wens dat Da Costa meer en meer met de ware geest van het Christendom bekend zal raken en doortrokken wordt, om zo het ware van het valse verstandig te leren onderscheiden. Meer van zulke schadelijke geschriften zal hij dan zeker niet schrijven.

---

[193] *Ibidem*, 20.

[194] Betreffende de aard van de receptie van de *Bezwaren* schrijft Donker Curtius het aan dit zichzelf weerleggend vermogen toe dat hij meer mensen gehoord heeft die met het geschrift spotten dan die er zich aan ergerden, hoewel het aantal van de laatsten volgens hem ook niet gering is (724).

[195] *Boekzaal*, oktober 1823, "Boekbeschouwing", 416-423.

Grotendeels van gelijke strekking als de recensie in de *Boekzaal* is de bespreking van de *Bezwaren* in het *Letterkundig Magazijn*[196]. Om verschillende redenen wekte de *Bezwaren* de nieuwsgierigheid op van de recensent. In de eerste plaats vanwege de titel. De recensent is namelijk van mening dat, hoewel de tijd waarin hij leeft door veel goede dingen gekenmerkt wordt, er nog genoeg bezwaren tegen de eeuwgeest ingebracht kunnen worden. Ook vanwege de schrijver zelf was de recensent nieuwsgierig naar de inhoud van de *Bezwaren*. Da Costa is immers geen onbekende in de geletterde wereld, waar hij vanwege zijn poëzie geëerd wordt, zo stelt de recensent. Voor de boekbespreker is Da Costa echter vooral belangrijk als bekeerde Jood (574). Zo iemand zal niet hoogmoedig veroordelen, maar integendeel de ware christelijke liefde betrachten. Tot zijn teleurstelling moet de recensent echter constateren dat verwaandheid en liefdeloosheid de hoofdkenmerken zijn van Da Costa's geschrift (574).

Aangezien volgens Da Costa de mens niet kan oordelen over het hart, maar alleen over de kracht van de aangevoerde bewijzen[197], heeft de recensent van deze gegeven vrijheid gebruik gemaakt bij het bespreken van Da Costa's geschrift, waarvan hij alle hoofdstukken behandelt. Zijn eerste oordeel is dat echte waarheden, schijnbare waarheden, en dwalingen door heel het geschrift heen met elkaar vermengd zijn. Ondanks zijn negatieve kritiek is de recensent het op verschillende punten met Da Costa eens. Zo is ook hij bedroefd over het bederf van de zeden en stemt hij met Da Costa in dat zedelijkheid zonder godsdienst een onding is, dat hoogstens te gebruiken is om de orde in de maatschappij te bewaren. Ook vindt hij dat Da Costa ten aanzien van de wetenschappen waarheden schrijft, die niet te betwisten zijn: inderdaad is het zo dat de beoefenaars van kennis en wetenschappen uit vroeger eeuwen de weg hebben gebaand waarop wij voortgaan, hoewel benadrukt moet worden dat er ook in het heden ontdekkingen gedaan worden.

Bij het hoofdstuk over de constitutie merkt de recensent op dat allen die enigszins bekend zijn in de geletterde wereld, weten in wiens geest Da Costa spreekt en dat men daarom ook wel kan begrijpen wat de lezer in dit hoofdstuk verwachten kan. Betreffende Da Costa's visie op de eed van de koning op de grondwet merkt de recensent verontwaardigd op dat deze "oproerige, deze eed en pligt verguizende taal vloeit uit denzelfden mond, die nog kort geleden openlijk belijdenis deed van de leer des Evangelies, eene leer die vrede en eensgezindheid ademt" (580).

In reactie op Da Costa's opmerkingen in het hoofdstuk "Vrijheid en Verlichting" over "lichamelijke en zedelijke ziekten" – volgens Da Costa zijn die in de vervallen staat van de natuur noodzakelijk en zullen zij in de hand van Gods voorzienigheid zichzelf te bestemder tijd genezen[198] – legt de recensent Da Costa de vraag voor of hij in geval van ziekte geneesmiddelen gebruikt. Ook zou hij willen weten hoe Da Costa reageert als hij tot zijn hals in een moeras gezakt was en de eerste die hem redden kon, die verantwoordelijkheid niet neemt, maar zegt: "*Ik mag immers de Voorzienigheid niet vooruitloopen? Arme* Da Costa! *gij moet maar blijven zitten tot het tijd is*" (582).

Nadat hij het hoofdstuk over vrijheid en verlichting gelezen heeft, is de recensent te vermoeid om Da Costa's betoog langer te volgen en laat het "Besluit" ongelezen.

Ook de recensent van het tijdschrift *De Zon*[199] is het in bepaalde opzichten met Da Costa eens. Zo onderschrijft hij Da Costa's stelling dat zijn tijd niet door een hogere mate van zedelijkheid uitmunt boven vroeger tijden, al is hij wel van mening dat Da Costa in de behandeling van dit punt te ver gaat. Ook is volgens deze boekbespreker Da Costa's kritiekpunt dat de

[196] Jg. 1823, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 573-583.
[197] I. da Costa, *Bezwaren*, "Voorrede", vii.
[198] *Ibidem*, 84.
[199] Jg. 1823, No. 1, Groningen 1823, 3-7; zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.

leerlingen in het lager onderwijs overstelpt worden met een veelheid aan onnutte en onvolmaakte kennis terecht (6).

Voor het overige heeft de recensent echter niet zonder verwondering en afschuw dit geschrift gelezen, waarin de eeuwgeest "met zulke zwarte en valsche kleuren" geschilderd wordt, dat hij niet kan begrijpen hoe iets dergelijks in het brein van een mens kan opkomen (4). De recensent is het bijvoorbeeld niet eens met Da Costa's bewering dat het ontkennen van de Godheid van Christus algemeen "*Godsdienstige verlichting*" (4) genoemd wordt[200]. Da Costa's opvatting dat de koning niet gehouden is aan de eed die hij op de grondwet gedaan heeft en dat hij die eed mag verbreken zodra hij dat nodig acht, brengt de recensent er bijna toe om in te stemmen met Da Costa's roep om de vrijheid van drukpers in te perken, aangezien hij van mening is dat deze vrijheid door de publicatie van dergelijke anticonstitutionele denkbeelden misbruikt wordt (5). Hoewel Da Costa volgens de recensent in de achting van elke rechtschapen Nederlander diep gedaald is, wil hij echter de hoop niet opgeven dat hij nog eens van zijn dwalingen zal terugkomen (7).

Door verschillende critici zijn Da Costa en Bilderdijk beschuldigd van Jezuïetisme[201]. Het is daarom interessant om na te gaan hoe de *Bezwaren* is gerecenseerd in het gematigd verlichte tijdschrift *De Katholijke, letterkundig Tijdschrift voor Godsdienst en Wetenschappen*[202].

De recensent, waarschijnlijk de Deventer pastoor Joannes Wernerus Antonius Muller[203], die de drijvende kracht was achter *De Katholijke*, was liever buiten de pennenstrijd rondom Da Costa's geschrift gebleven. De verschillen in zienswijze aangaande de godsdienst en de wetenschappen hebben hem er echter toe verplicht de lezers te waarschuwen, die door de titel *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* misleid zouden kunnen worden. Ook voor Da Costa zelf valt het oordeel van deze rooms-katholieke recensent ongunstig uit. Hij kan er zich namelijk niet genoeg over verwonderen, "dat er zoo veel zin en onzin, zoo vele wijsheid en zotternij, zoo veel licht en duisternis in denzelfden mensch kan zijn" (64). Aan de andere kant verbaast dit de recensent toch ook weer niet, aangezien hij van mening is dat we bij Da Costa van doen hebben met iemand die het schemerlicht van de rede en niet de heldere fakkel van het geloof volgt (64). De beoordelaar wijst erop dat Da Costa bij al zijn kritiek vergeet dat er nog een groot aantal goede rooms-katholieken in Europa is, dat niet door de tijdgeest beheerst wordt en de knieën niet voor die afgod gebogen heeft.

De recensent, die deze bespreking aangrijpt om zijn geloofsgenoten in hun overtuiging te bevestigen en te versterken, stemt op bepaalde, niet nader door hem aangeduide, punten in met Da Costa's kritiek op de eeuwgeest; het probleem is echter dat "zoo schoon en krachtig deze uitdrukkingen in den mond van den Katholijke zijn; zoo zinneloos zijn dezelve in den mond van eenen man, die zich onder de Nakomelingen telt van die lieden, die in de zestiende eeuw de staten en de kerk beroerd hebben" (66). De beoordelaar legt een causaal verband tussen de beginselen van de Reformatie en de bezwaren die Da Costa tegen de eeuwgeest heeft; volgens de criticus vloeit datgene waarover Da Costa terecht klaagt namelijk direct voort uit de Hervorming zelf: "Ach, beklagelijke Hervorming! hoe wrang en bitter zijn uwe vruchten!" (67). Geheel in lijn met zijn oordeel over de Reformatie beschouwt de recensent de keuze van

[200] I. da Costa, *Bezwaren*, 7.
[201] Zie Bijlage VI.
[202] Jg. 1824, "Boekbeoordeelingen", 62-71; zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.
[203] Joannes Wernerus Antomius Muller (1767-1829) werd in 1794 tot priester gewijd en kreeg in datzelfde jaar een aanstelling tot kapelaan te Deventer. Vervolgens was hij pastoor te Olst (1799), te Steenwijkerwold (1802) en te Deventer (1808). Muller zette zich in voor verbetering van het onderwijs. Hij stond hoog in aanzien bij koning Lodewijk Napoleon. Waarschijnlijk was hij ook de drijvende kracht achter het rooms-katholieke tijdschrift *Minerva. Tijdschrift voor Godsdienst, Wetenschap en Kunsten* dat van 1818 tot 1820 te Deventer werd uitgegeven. Zie G. Gorris, *J.G. le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken*, twee delen, Amsterdam 1947-1949, deel I, Amsterdam 1947, 239 (*J.G. le Sage ten Broek*).

Da Costa voor Johannes Calvijn als voorbeeld van de vroegere grote godgeleerdheid[204] als zeer ongelukkig: "Onkundiger Godgeleerde is er misschien wel niet geweest, dan Calvijn, onder degenen die zich als Hervormers in zijnen tijd hebben opgeworpen" (68). Verder verzoekt de recensent Da Costa niet meer te spreken van "de dwalingen des Pausdoms" (70), want hij dient wel te beseffen dat hij tegenover de op de Bijbel en de traditie steunende Rooms-Katholieke Kerk niets anders kan stellen dan "een oneindig getal zeer verschillende sekten van het Protestantendom" (69). Overigens twijfelt de recensent er niet aan dat wanneer Da Costa de zaak zal onderzoeken en om de nodige verlichting zal bidden, God zijn gebed zal verhoren en Da Costa uiteindelijk het ware, dat is het rooms-katholieke, Christendom zal ontdekken.

Uit het feit dat de *Bezwaren* ook in het gerenommeerde te Parijs uitgegeven tijdschrift *Revue Encyclopédique, ou Analyse raisonnée des Productions les plus remarquables dans les Sciences, les Arts industriels, la Littérature et les Beaux-Arts* is gerecenseerd[205], kan worden afgeleid dat Da Costa en zijn strijdschrift ook in Frankrijk een zekere bekendheid genoten[206].

Om voor zijn Franse lezerspubliek onmiddellijk de toon te zetten, vraagt de recensent, de medicus Joseph Romain Louis de Kirckhoff[207], zich in de eerste zin van zijn bespreking af, of Da Costa met de publicatie van zijn *Bezwaren* soms Madame de Genlis[208] wil overtreffen.

Na een opsomming te hebben gegeven van een aantal onderwerpen dat in de *Bezwaren* aan bod komt – commentaar hierbij acht hij overbodig – vervolgt de recensent met de vermaning dat Da Costa, voordat hij dergelijke "paradoxes" ging verkondigen, had moeten beseffen dat hij "par la publication de quelque mauvais livre"(173) zijn verworven reputatie te gronde richt.

De Kirckhoff betreurt het dat Da Costa, die als dichter zo goed bekend staat, zich van een zo ongunstige kant heeft laten zien met dit werk in proza, en dat hij zich zo heeft kunnen laten gaan door het op een onrechtvaardige en belasterende wijze onder woorden brengen van beginselen, die ook door een verlichte en waardige natie worden aangehangen. "A quoi bon

---

[204] I. da Costa, *Bezwaren*, 37.

[205] *Revue Encyclopédique, ou Analyse raisonnée des Productions les plus remarquables dans les Scien-ces, les Arts industriels, la Littérature et les Beaux-Arts*, 1824, tome XXI, "Bulletin bibliographique. Livres étrangers", "Europe", "Pays-Bas", 173-174 (*Revue Encyclopédique*); zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.

[206] Dat met het plaatsen van recensies van de *Kritische Aanmerkingen* van J.P. Arend, de *Vijf Brieven* van (J.A. Lotze), de *Verdediging van het Goede* van N.G. van Kampen en de *Toelichting* van Bilderdijk door dit tijdschrift aandacht is besteed aan de pennenstrijd die naar aanleiding van de *Bezwaren* is ontstaan, zal aan de bekendheid van dit geschrift en zijn auteur hebben bijgedragen; zie de paragrafen VI.2.b, VII.1.b, VII.5.b en IX van dit hoofdstuk.

[207] Joseph Romain Louis von Kirckhoff, alias De Kirckhoff of De Kerckhove, genaamd Vander Varent, ook bekend onder de naam chevalier De Kirckhoff (1789-1867), studeerde vanaf 1807 geneeskunde te Straatsburg. Zie: C.P. Winckel, jr., "Over J.R.L. von Kirckhoff", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, vrijdag 1 oktober 1824, deel II, N°. 41, 211-217; N.J. van der Heyden, *Extrait du Nobiliaire de Belgique, concernant la Famille De Kerckhove-Varent et contenant la Biographie du Vicomte Joseph-Romain-Louis de Kerckhove-Varent*, Anvers 1853.

[208] Caroline Stéphanie Félicité de DuCrest de Saint-Aubin Comtesse de Genlis (1746-1830) schreef vanuit een rooms-katholiek standpunt tegen de verlichte tijdgeest. Via een recensie hebben mevrouw Bilderdijk en haar echtgenoot kennisgenomen van een tijdkritisch geschrift van Madame de Genlis, getiteld: *De l'Emploi du Temps* (Paris 1824), dat in 1826 te Utrecht in een Nederlandse vertaling verscheen onder de titel: *Over het Gebruik des Tijds.* Naar het Fransch. Van Mevrouwe de Gravinne de Genlis. Een geschrift dat volgens mevrouw Bilderdijk ook heel goed *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* als titel had kunnen dragen. De bedoelde recensie, door mevrouw Bilderdijk "allerongunstigst en kwaadaardig" genoemd (Bilderdijk-Museum, hs. F42-6), is zeer waarschijnlijk de boekaankondiging en negatieve recensie van *De l'Emploi du Temps* in de *Revue Encyclopédique* van december 1823 (tome XX, "Bulletin bibliographique", "Livres Français", 639-642). Zie: Gabriël de Broglie, *Madame de Genlis*, Paris 1985; Birgit Neschen-Siemsen, *Madame de Genlis und die französische Aufklärung*, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/New York/Paris/Wien 1992; Marie-Emmanuelle Plagnal-Diéval, *Madame de Genlis*, Paris 1996.

ces déclamations? Quels motifs ont pu l'engager à publier cette brochure, dans un pays où elle ne pouvait obtenir ni succès, ni approbation? Était-ce pour s'attirer des critiques et faìre parler de lui?" (173), — deze vragen houden de recensent bezig. Als het er Da Costa inderdaad om te doen is de aandacht van de critici op zich te vestigen en van zich te doen spreken, dan kunnen we hem gelukwensen, zo meent De Kirckhoff. Toch vindt hij dat de hardnekkigheid waarmee verschillende tijdschriften Da Costa bekritiseren, en de ironie waarmee zij hem behandelen, niet nog gekker moeten gaan worden dan zij al zijn.

Afb. 81. Madame de Genlis.

Tenslotte spreekt De Kirckhoff de wens uit dat Da Costa niet langer zal ingaan tegen de principes "d'une sage liberté et d'une saine philosophie" (174) in een land waar men noch het juk van het despotisme noch dat van de inquisitie kent en waarin een overheid als vriend van het onderwijs en van het algemeen welzijn de verspreiding van Verlichtingsideeën en van alle soorten van verbetering te goeder trouw begunstigt.

VI. Scherpe kritiek in artikelen en pamfletten

In deze paragraaf komen bedenkingen tegen de *Bezwaren* in de vorm van pamfletten en tijdschriftartikelen aan de orde, waarin scherpe kritiek op Da Costa's opvattingen wordt geuit. Waar bronnen beschikbaar zijn, zal aandacht worden besteed aan de receptie van deze reacties.

1. […..], "Iets aan Mr. I. da Costa"

In het redactionele artikel "Iets aan Mr. I. da Costa" gaat de redactie van het *Gezondheids-Blad ter Onderrigting en Waarschuwing voor allen die Prijs stellen op Leven en Gezondheid*[209] in op passages in de *Bezwaren*, die in verband staan met de geneeskunde. In dit scherpe artikel richt de redactie zich direct tot Da Costa. Zij laat hem weten dat de bedoelde passages uit het hoofdstuk "Wetenschappen" haar ondoordacht voorkomen (166). De redactie eist van Da Costa bewijzen voor zijn beweringen, waarbij zij zich beroept op Da Costa's eigen woorden dat de mens "het oordeel alleen over de kracht der aangebrachte bewijsredenen"[210] toebehoort.

In de eerste plaats vraagt de redactie Da Costa te bewijzen dat de medische wetenschap "geene grootere vorderingen gemaakt heeft, boven hetgeen zij van het voorgeslacht heeft ontvangen" (166)[211]. Vervolgens wil de redactie dat Da Costa aantoont dat "onze eeuw geene mannen zoude voortgebragt hebben die over de geneeskunde (…) meer lichts en zekerheid verspreid hebben" (166) dan de Leidse hoogleraar in de geneeskunde en plant- en scheikundige Herman Boerhaave (1668-1738). Omdat Da Costa ongetwijfeld de kennis ontbeert om deze vraag te beantwoorden, krijgt hij het advies om informatie in te winnen bij zijn vriend de geneesheer Abraham Capadose. De derde en laatste vraag van de redactie is, of de door Da Costa opgesomde wetenschappen (geologie, sterrenkunde, natuurkunde[212]) de enige zijn die in deze eeuw zijn misbruikt tot bestrijding van Gods openbaring.

Naar aanleiding van zijn veroordeling van de plechtigheden voor Edward Jenner en Laurens Janszoon Koster[213] is het slot van het artikel heel direct op Da Costa gericht en wordt zijn optreden als auteur van de *Bezwaren* als onchristelijk aangemerkt: "Wie gaf u het regt om in het gerigt te treden, dat alleen den Oppersten kenner en doorgronder van het menschelijk hart toekomt. Neen waarachtig; gij moogt christen geworden zijn, gij mist de echte kenmerken, die den opregten belijder van het Evangelie der liefde, der genade, kenmerkt. Waarlijk gij bezit nog te veel gevoel van eigenwaarde, bij uwe verdorvene natuur, en wee dan ook u, die wijzer meent te zijn dan de eenvoudige en opregte vereerders en liefhebbers van Gods woord!" (167-168)[214].

---

[209] Jg. 1823, N°. XI, Amsterdam 1823, 166-168. Een handgeschreven aantekening vermeldt: "ing. 22 September 1823". Zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.
[210] I. da Costa, *Bezwaren,* vii.
[211] *Ibidem*, 36.
[212] *Ibidem*, 39.
[213] *Ibidem*, 86-87.
[214] De enige schriftelijke reactie op dit artikel die wij hebben aangetroffen, is een passage in een brief van Willem van Hogendorp aan zijn broer Dirk, waarin hij schrijft dat Da Costa in het *Gezondheids-Blad* "allerinfaamst mishandeld" wordt (Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, 26 september 1823, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 432).

2. J.P. Arend, *Kritische Aanmerkingen*

a. Korte inhoud

Met een gevoel van trots memoreert Johannes Pieter Arend[215] in zijn *Kritische Aanmerkingen op de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa*[216] alle mannen die met hun geschriften en door het opleiden van jonge mensen hebben geprobeerd een bijdrage te leveren aan de verspreiding van beschaving en verlichting om zo het mensdom naar een hogere trap van volmaaktheid te voeren (v). Schril is voor Arend het contrast met de man – zonder dat zijn naam wordt genoemd, wordt nu Bilderdijk in het betoog betrokken – die openlijk opstaat om tegen de Verlichting in het algemeen te strijden en zo mogelijk de mensheid naar de duistere tijden van de Middeleeuwen terug te voeren (vi). Arend maakt geen aanspraak op een geleerde beoordeling van de *Bezwaren*; de *Kritische Aanmerkingen* bestaat uit losse notities die hij tijdens het lezen maakte en die hij meende het publiek niet te mogen onthouden. Hij wil oppervlakkige en eenvoudige lezers waarschuwen voor de drogredenen en onwaarheden die volgens hem in ruime mate in Da Costa's boekje voorkomen (vii). Hij volgt de hoofdstukken van de *Bezwaren* op de voet en geeft daarbij zijn kritiek.

In het hoofdstuk "Godsdienst" zegt Arend wel "vuige lastertaal en ellendige dweeperij" aan te treffen, maar geen gezond verstand (8). Waar bewijzen hadden moeten staan leest hij slechts machtspreuken, drogredenen en exclamaties (7). Het hoofdstuk over de constitutie begint Arend met een scherpe veroordeling: "Deze afdeeling is een proefstuk van bitterheid, ellendige ironie, magtspreuken, en kwade trouw, ja zelfs nu en dan van goddeloosheid" (45). Op Da Costa's vaststelling dat de verlichte negentiende-eeuwse mens ontkent wat hij niet verklaren kan[217], reageert Arend furieus: "Zie daar dan door eene pennestreek van een' *ouderwetsch hervormd ortodoks* Christen eene eeuw van Atheisten gemaakt. Onze verontwaardiging of liever medelijden rijst ten toppunt, wanneer wij den verwaanden jongeling, zich op eene even hoonende als leugenachtige, op eene even belagchelijke als onjuiste wijze hooren uitdrukken, en onze eeuw iets aanwrijven hetgeen hij nimmer bewijzen kan" (47).

Tenslotte uit Arend de wens dat Da Costa's verstand verhelderd mag worden en ontdaan van de denkbeelden van zijn leermeester Bilderdijk (84). Arend verwacht niet dat de door Da Costa voorziene tijd van geloof, liefde en onderwerping aan de macht van God[218] zal aanbreken zolang men, zoals Da Costa, bijzondere godsdienstige leerstelsels en begrippen voor de godsdienst zelf houdt[219], en niet de tolerantie en filantropie nastreeft (84). Overigens gaat Arend, die op bijna elke bladzijde Da Costa verwijt ongegronde beweringen te doen, zelf mank aan het euvel beweringen te doen zonder argumentatie.

---

[215] Johannes Pieter Arend (1796-1855) beheerste door zelfstudie vele talen. Hij vestigde zich in 1823 te Amsterdam als privaatdocent in de moderne talen. Ook was hij redacteur van het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*. In zijn *Kritische Aanmerkingen op de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa* uit 1823 geeft Arend blijk van uitgesproken verlichte en liberale opvattingen. Een jaar later werd hij lector in Duits, Engels en wiskunde aan het athenaeum te Deventer. In 1837 werd hij docent Engels, Italiaans en Spaans aan het Koninklijk Instituut voor de Marine te Medemblik en in 1850 leraar in de vaderlandse geschiedenis, taal- en letterkunde aan het gymnasium te Amsterdam. Voor zijn onvoltooid gebleven *Algemeene Geschiedenis des Vaderlands, van de Vroegste tijden tot op Heden* (deel I, Amsterdam 1841) ontving hij een eredoctoraat van de Leidse universiteit. Zie: Gjalt Zondergeld, "J.P. Arend, een vergeten historicus?", in: *In de marge. Tijdschrift voor levensbeschouwing en wetenschap*, 2003, jg. 12, nr. 4, Amsterdam 2003, 16-21.

[216] Amsterdam 1823 (*Kritische Aanmerkingen*).

[217] I. da Costa, *Bezwaren*, 45.

[218] *Ibidem*, 91.

[219] Arend doelt hier met name op de leer van de predestinatie.

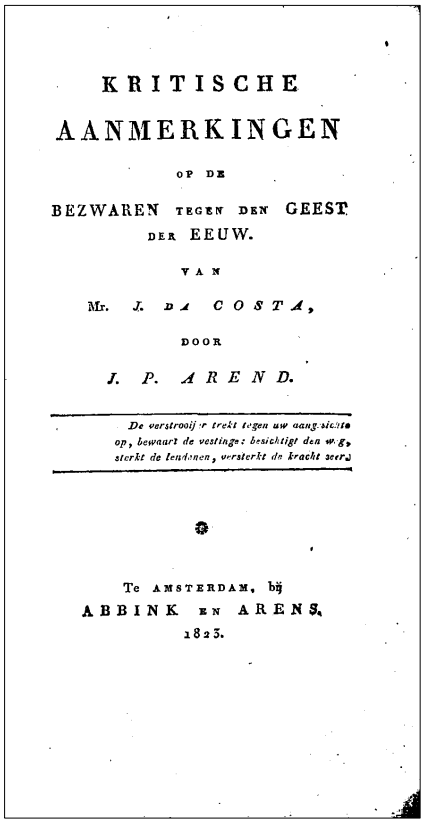

KRITISCHE
AANMERKINGEN
OP DE
BEZWAREN TEGEN DEN GEEST
DER EEUW.
VAN
Mr. J. DA COSTA,
DOOR
J. P. AREND.

De verstrooijer trekt tegen uw aangezicht op, bewaart de vestingen: besichtigt den weg, sterkt de lendenen, versterkt de kracht zeer.

Te AMSTERDAM, bij
ABBINK EN ARENS,
1823.

Afb. 82. Titelpagina van J.P. Arend, *Kritische Aanmerkingen*.

Afb. 83. Johannes Pieter Arend.

b. Recensies van de *Kritische Aanmerkingen*

De recensenten van de vijf tijdschriften waarin een bespreking van de *Kritische Aanmerkingen* is aangetroffen, zijn in hun oordeel over dit pamflet verdeeld.

De boekbeoordelaar van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* is van mening dat de aanmerkingen die Arend maakt allerminst kritisch zijn. Hij wijst erop dat de schrijver geen bewijzen levert bij zijn beweringen en zich niet minder in machtspreuken verliest dan Da Costa doet[220].

Ook de beoordelaar van het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde* – het tijdschrift waarvan Arend redacteur was – is van mening dat Arend, die Da Costa beschuldigt van het gebruik van ongefundeerde machtspreuken, zich hier zelf ook aan bezondigt. De *Kritische Aanmerkingen* maakt op hem de indruk te overhaast geschreven te zijn[221].

[220] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, 1e afdeling, "Beöordeelingen", 77-78.
[221] *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*, december 1823, No. 3, "Boekbeoordeelingen", 158-161.

Geheel anders luidt het oordeel van de recensent van het *Letterkundig Magazijn*[222]. Hij vindt Arends pamflet juist geschikt om de eenvoudige lezer te waarschuwen voor drogredenen en onjuistheden, die volgens hem in de *Bezwaren* voorkomen. De beoordelaar prijst het pamflet ook als een welgemeende poging "om den *illiberalen* onzin en het oproerig muitziek geschrijf van Da Costa *cum suis*" (633) zoveel mogelijk onschadelijk te maken.

Positief is ook het oordeel van De Kirckhoff die de *Kritische Aanmerkingen* recenseert in de *Revue Encyclopédique*[223]. Hij is van mening dat Arend eer toekomt voor zijn talent en zijn verlichte principes, en dat zijn pamflet het verdient een plaats te krijgen naast het interessante werk van professor Van Kampen[224].

De recensent van de *Bijdragen* vindt de *Kritische Aanmerkingen* getuigen van gezond verstand en een liberale denkwijze. Toch slaat hij het merendeel van de ook door hem gelezen en beoordeelde pamfletten hoger aan[225].

3. X.Q.Y. enz., "Eerzuil voor Scriblerus"

Een ronduit satirisch stuk is van de hand van een schrijver die zich "X.Q.Y. enz." noemt. De satire op Da Costa en zijn *Bezwaren* verscheen in oktober 1823 in het tijdschrift *Euphonia* met als opschrift: "Eerzuil voor Scriblerus, opsteller van de *Bezwaren tegen den geest der eeuw*"[226]. De schrijver roept de Nederlanders op om een erezuil op te richten voor hun landgenoot Scriblerus[227], die de onversaagde moed heeft om strijd te voeren tegen de geest der eeuw. Niet minder heeft Scriblerus die erezuil verdiend voor zijn onovertreffelijke wijsheid, die hij toont door geheel alleen als rechter over de denkwijze van de volken op te treden; door met gezag te beslissen wat waarheid is; door de volken voor te schrijven wat zij geloven moeten; door de vorsten te leren hoe zij handelen moeten om hun gezag te handhaven.

Vervolgens richt de schrijver zich rechtstreeks tot Scriblerus en stelt hij hem op de hoogte van het ontwerp van de erezuil. Het fundament zal gevormd worden door de menselijke rede. Het voetstuk van de zuil wil de schrijver versieren met Da Costa's meest geliefde leerstelsels om de geest der eeuw, die dit dan moet aanzien, te honen. Op een prominente plaats moet de predestinatie komen. Da Costa's opvattingen hierover hebben de schrijver geïnspireerd tot een afbeelding op het voetstuk van de gehele Synode van Dordrecht van 1618-1619, inclusief de verjaagde arminianen. De schacht van de zuil moet versierd worden met zaken die ergerlijk zijn voor de geest der eeuw. Om te beginnen acht de schrijver wit marmer het beste materiaal, waarmee de zedelijkheid van vroeger eeuwen, toen men nog geen Volksverlichting kende, tot uitbeelding kan worden gebracht. Verder moet de schacht opgetuigd worden met beeldspraak. Zo kunnen de zegetekenen van de aloude verdraagzaamheid weergegeven worden met het beeld van een aantal ketters dat verbrand wordt. Om de geest der eeuw in zijn menselijkheid te honen, moet de slavenhandel afgebeeld worden. Op de hemelhoge schacht van de zuil moeten ook afbeeldingen komen van dictaturen. De publieke opinie moet zo lelijk mogelijk vertoond worden, want Scriblerus maakt van die opinie een monster waarvoor de hele wereld siddert. Bovenaan de schacht moet de geest der eeuw zelf door een aantal sculpturen worden weergegeven. Eén beeld stelt de geest der eeuw voor als

---

[222] Jg. 1824, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 632-634.
[223] Année 1824, tome XXI, "Bulletin bibliographique. Livres étrangers", "Europe", "Pays-Bas", 174.
[224] Zie voor dit geschrift paragraaf VII.5.a van dit hoofdstuk; zie voor De Kirckhoffs recensie van het pamflet van Van Kampen paragraaf VII.5.b van dit hoofdstuk.
[225] *Bijdragen*, 1823, deel XI, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 890.
[226] X.Q.Y. enz., "Eerzuil voor Scriblerus, opsteller van de *Bezwaren tegen den geest der eeuw*", in: *Euphonia*, oktober 1823, No. 43, 661-676.
[227] De naam Scriblerus is afgeleid van het Latijnse verbum scribo, dat is schrijven, en het Griekse nomen ληρος, dat is onzin. Samen levert dit de betekenis "schrijver van onzin" op.

een slaaf met een juk om de hals; het is immers een eeuw van slavernij. Een ander beeld zal de geest der eeuw vertonen als het bijgeloof in eigen persoon. De geest der eeuw moet ook als "afgoderij" uitgebeeld worden, ""want" zegt Scriblerus: "eigenwaarde is de *Baäl*, zedeloosheid de *Moloch*, en geldzucht de *Mammon*, die door den geest der eeuw worden nagehoereerd"" (672). Verder moet de geest der eeuw in de gedaante van "onkunde" en in de gestalte van de Egyptische duisternis op de zuil pronken. Aan het boveneinde van de erezuil wil de schrijver nog een lijst maken en deze behangen met granaatappelen en druiventrossen, gegroeid op het gezegend eiland dat Scriblerus uit de oceaan van verwarring ziet oprijzen, en waarop naar zijn voorspelling een geheel nieuwe schepping zal bloeien[228]. Tenslotte moet op de top van de zuil een ontzettend grote domper geplaatst worden, die al het licht op de aarde zal uitdoven.

Tegen het einde van het stuk verandert de schrijver van toon en bekritiseert hij Da Costa met minder fijnzinnige spot dan hij bij zijn beschrijving van de erezuil gebruikt heeft. De schrijver doet het voorkomen alsof een groep landgenoten – getrouwe vrienden van oproer, barbaarsheid, slaafse onderwerping, eigenwaan en zucht naar roem – aan de koning een verzoekschrift heeft aangeboden om Scriblerus voor zijn arbeid te belonen door hem bij andere vorsten aan te bevelen als "onderwijzer in meineedigheid", als "aanstooker van oproer en burgertwist" en als "troongenoot en medehelper, om het volksregt te vertrappen, en elken straal van verlichting te verbannen" (675). Hebben ze hem daarvoor niet nodig, dan bevelen deze vrienden Scriblerus nederig aan als "opper-inquisiteur" (675), zodra de Inquisitie ergens opnieuw ingesteld wordt. Wanneer men Scriblerus voor deze functies niet nodig heeft, dan weten de vrienden nog een derde mogelijkheid: Scriblerus te plaatsen "in het midden van ingebeelde Koningen en Keizers, die zich in onze krankzinnig- of dolhuizen niet zelden ophouden" (676). Op deze plaats zou Scriblerus zijn doel bereikt zien, want zulke patiënten zouden "door eed noch pligt, door wet noch *constitutie*, zich gekluisterd voelen" (676). Scriblerus zou dan menen dat hij de Verlichting tot de laatste vonk uitgedoofd had en in zijn ingebeelde zegepraal gelukkig zijn.

4. Een' Vriend van Godsdienst en Wijsbegeerte, *Zedige Bedenkingen*

a. Korte inhoud

Ook Een' Vriend van Godsdienst en Wijsbegeerte[229], de schrijver van *Zedige Bedenkingen over de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw, van Mr. I. da Costa*[230], is op veel plaatsen bijtend scherp en af en toe grof tegen Da Costa. De schrijver vraagt zich af wat Da Costa ertoe gebracht heeft om "dien hoogmoedigen kreet van broedertwist" aan te heffen; om mensenhaat te prediken; om te beweren dat er meer kwaad dan goed in Gods wereld gevonden wordt; om tweedracht te zaaien waar eendracht heerst; om oude twisten aan te wakkeren; om "weerspannigheid te stoken waar eerbied en Vorstenliefde zoo regtmatig gevestigd zijn!" (vi). De schrijver had gewenst dat het geschrift van Da Costa ongemerkt voorbij was gegaan. Dit is evenwel niet gebeurd en omdat het veel gelezen en besproken is, en de verkeerde beginselen, die men erin aantreft, niet alleen navolgers en napraters, maar ook verdedigers vinden, heeft de anony-

[228] Zie: I. da Costa, *Bezwaren*, 91.
[229] Achter dit pseudoniem gaat Elias Carel d'Engelbronner (1779-1832) schuil. D'Engelbronner studeerde rechten en klassieke letteren. Hij was achtereenvolgens rector van de gymnasia te Zaltbommel en Middelburg; daarna officier van justitie te Goes. Ook was hij redacteur van het liberale tijdschrift *De Weegschaal*. D'Engelbronner was lid van de Waalse Gemeente te Amsterdam. Zie: I.H.v.E., "Elias Carel D'Engelbronner 1779-1832", in: *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam. Orgaan van het Genootschap Amstelodamum*, januari/februari 1978, jg. 65, nr. 1, Amsterdam 1978, 4-5.
[230] Leyden 1823 (*Zedige Bedenkingen*).

mus zijn *Zedige Bedenkingen* geschreven, speciaal uit dankbaarheid voor de zegeningen die onze tijd, in het bijzonder ons vaderland, ten deel zijn gevallen (vii).

In het hoofdstuk "Godsdienst" stelt de schrijver dat het vooral de wijsheid is waarom de mens naar Gods beeld geschapen heet te zijn. Als Da Costa de banvloek uitspreekt over de van God gegeven rede en hiermee een maatstaf geeft van wat voor hem godsdienst is – "eenen Godsdienst, die de rede wraakt en de wijsheid uitwerpt" (2) – dan beklaagt de schrijver Da Costa, want dan kent hij de geloofsleer van de Nederlandse Hervormde Kerk nog niet. Voor de anonymus staat onomstotelijk vast dat de christelijke godsdienst een redelijke godsdienst is. Volgens de schrijver overdrijft Da Costa niet als hij zegt dat "de enkele hier en daar opkomende moedige en brave mannen, die zich de zaak der Waarheid durven aantrekken, op eene Goddelooze wijze in minachting, spot, en haat worden gebragt, en des noods door vervolgingen van allerlei aart in dien het mogelijk ware, tot stilzwijgen genoodzaakt"[231]. Deze praktijken noemt de schrijver uitingen van onverdraagzaamheid die in strijd zijn met de beginselen van de Verlichting. Hij is het echter oneens met Da Costa's conclusie dat uit deze praktijken blijkt dat de leer van "Gods onbepaalde en vrijmachtige Voorbestemming in de Uitverkiezing der begenadigden door Jezus Christus"[232] op een bedroevende wijze achteruit is gegaan. Het is gebrek aan verlichting en verdraagzaamheid, waarover te klagen valt, zo stelt de schrijver, die zich overigens zelf ook niet steeds even verdraagzaam opstelt (9). Geheel oneens is de schrijver het met Da Costa's veroordeling van de "*eigen wetgeving* van Kant"[233]. Hij is juist van oordeel dat nooit een wijsgeer "de hoogmoedige aanmatigingen der dogmatiserende *rede*" (20) meer bestreden heeft dan Kant. Met een verwijzing naar de bijbelgenootschappen besluit de schrijver het hoofdstuk "Godsdienst" door vast te stellen dat in geen eeuw het Christendom meer over de aarde verspreid is dan in de zijne.

Met een veelheid aan citaten en met verwijzingen naar een grote diversiteit aan bronnen bestrijdt de schrijver de stellingen van Da Costa, waaronder hij zelfs "hoogst *onregtzinnige, ergerlijke en kettersche*" (55) meningen aantreft, zoals het door Da Costa veronderstelde bestaan van verschillende mensenrassen. De schrijver acht dit onderscheid onbijbels, aangezien alle mensen van Adam afstammen. Veel aandacht wijdt de schrijver aan het hoofdstuk "Constitutie". Hij zegt pas dan te zullen erkennen dat er geen constitutie nodig is, wanneer er een volmaakt mens op de troon zit (116). Hoewel het betoog in de *Zedige Bedenkingen* over het algemeen zakelijk genoemd kan worden, hanteert de schrijver een enkele keer een voor Da Costa onmiskenbaar beledigende stijl[234]. Ook is de *Zedige Bedenkingen* niet vrij van antisemitisme. Wanneer de schrijver er in het hoofdstuk "Godsdienst" op gewezen heeft dat de Joden thans gelijke rechten met hun medeburgers genieten, voegt hij er generaliserend aan toe dat zij nu "niet meer enkel tot een' vuil gewin zoekenden arbeid en lagen woeker gedoemd blijven" (19).

In zijn "Besluit" noemt de schrijver de *Bezwaren* een geschrift, dat niet alleen gekenmerkt wordt door oppervlakkigheid en onkunde, maar ook een boekje dat onchristelijk, onverdraagzaam en vooral onrechtzinnig is (175-177). Ook vindt de schrijver dat Da Costa in zijn *Bezwaren* toont de ware geest van het Christendom, de liefde, te missen. Hij raadt Da Costa aan om Romeinen 1:30-32 te lezen. In de daar voorkomende zondencatalogus zal hij onder meer verbondbrekers, onverzoenlijken en onbarmhartigen aantreffen. Tenslotte houdt hij Da Costa voor dat hij goed dient te beseffen, "dat Hij, die het *Licht* der wereld is, die ook liefde

[231] I. da Costa, *Bezwaren*, 5.
[232] *Ibidem*, 2.
[233] *Ibidem*, 10.
[234] Ter illustratie het volgende citaat: "Waarlijk, het is jammer dat dit boekje niet in het Turksch kan overgezet worden, (…) gewis verkreeg de Heer *da Costa* aldaar eene belooning zijner waardig; de Sultan stelde hem voorzeker aan als *eersten gesnedene* in den Harem! De voorstanders van waren Godsdienst, verlichting en wijsbegeerte zouden er dan ten minste zooveel bij winnen, dat het *dompergeslacht* niet voortgeplant werd, en hun *ravengekras* met het eerste geslacht een einde nam!" (121).

wil en verdraagzaamheid predikt, geen rijk der duisternis gesticht of banvloek wil uitgesproken hebben!" (178).

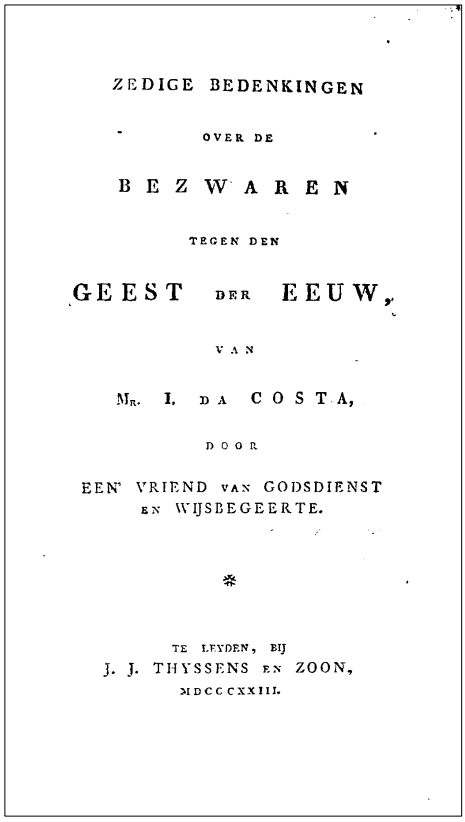
ZEDIGE BEDENKINGEN

OVER DE

BEZWAREN

TEGEN DEN

GEEST DER EEUW,

VAN

MR. I. DA COSTA,

DOOR

EEN' VRIEND VAN GODSDIENST EN WIJSBEGEERTE.

TE LEYDEN, BIJ
J. J. THYSSENS EN ZOON,
MDCCCXXIII.

Afb. 84. Titelpagina van Een' Vriend van Godsdienst en Wijsbegeerte, *Zedige Bedenkingen*.

Uit een brief van Da Costa aan Bilderdijk de dato 17 december 1823 blijkt dat de *Zedige Bedenkingen* door het publiek in Amsterdam en Den Haag zeer geprezen werd: "Hier ter stede en in den Haag roemt men zeer, zoo ik hoor, de *Zedige Aanmerkingen*[235] tegen myne Bezwaren door een Vriend van Godsdienst en Wysbegeerte"[236]. Bilderdijk schrijft op 21 december terug dat hij dit pamflet, waarvan in Leiden D'Engelbronner als auteur werd genoemd, niet gelezen heeft. Van Dirk van Hogendorp heeft hij echter vernomen dat de schrijver zijn brochure "wel begon, maar na 't Eerste hoofdstuk al steeds meer en meer van den Duivel beheerscht werd, en gruwelijk eindigde"[237]. Niettemin was Dirk van Hogendorp van mening dat de *Zedige Bedenkingen* gelezen dient te worden "als het beste werk dat tegen de *Bezwaren* geschreven is"[238]. Over de schrijver van dit pamflet merkt hij waarderend op dat deze rechtzin-

[235] Een saillant detail is dat Da Costa hier twee titels verwart, namelijk J.P. Arends *Kritische Aanmerkingen* en D'Engelbronners *Zedige Bedenkingen*.
[236] Bilderdijk-Museum, hs. E9-9.
[237] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 21 december 1823, Bilderdijk-Museum, hs. F11-8.
[238] Dirk van Hogendorp aan Jacob van Lennep, 15 december 1823, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 435-436, 436.

nig en Oranjegezind is en in zijn *Zedige Bedenkingen* vanuit een goed hart "menig bezwaar tegen onze eeuw"[239] heeft geuit.

b. Recensies van de *Zedige Bedenkingen*

De meningen van de recensenten van het viertal door ons aangetroffen boekbesprekingen met de *Zedige Bedenkingen* als onderwerp, lopen nogal uiteen.

Ronduit lovend is de recensie in het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*[240]. Volgens de recensent wordt de *Zedige Bedenkingen* onder meer gekenmerkt door gezonde redenering, helder inzicht en ruime kennis van het staatsrecht; stuk voor stuk kundigheden die de schrijver – in tegenstelling tot Da Costa – in staat hebben gesteld om zijn eeuw te vergelijken met vorige eeuwen en hierover gegronde uitspraken te doen.

Eveneens positief luidt het oordeel van de recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*. De boekbespreker van dit tijdschrift prijst zijn vaderland gelukkig met dit "meesterstuk van oordeelkunde en van geleerdheid", geschreven door "eenen Hercules die den *Augias*-stal van Bilderdijk en zijne apen in een oogenblik weet schoon te vegen"[241]. Als kritiekpunt merkt de recensent aan dat de *Zedige Bedenkingen* niet op iedere bladzijde blijk geeft van een beschaafde stijl.

Een gemengd oordeel treffen we aan in de *Bijdragen*[242], waar in één recenserend artikel ook een volgend pamflet van dezelfde schrijver besproken wordt[243]. De recensent prijst de schrijver om zijn kennis op velerlei gebied en heeft grote waardering voor zijn gematigde, verlichte wijze van redeneren over godsdienstige zaken, die in beide geschriften tot uitdrukking komt (45). Ondanks deze lovende woorden heeft de recensent ook zware kritiek. Zijn toon verandert volkomen wanneer hij de schrijver beschuldigt van het bezigen van "vurige lastertaal" (55) en "hatelijke uitdrukkingen" (56) aan het adres van het grootste deel van de hervormde predikanten en hoogleraren. De recensent vermoedt achter deze uitlatingen een zekere wrok ten aanzien van verschillende personen en verwijt de schrijver in zijn brochures ontevredenheid te stoken, waarmee hij het algemeen welzijn opoffert om zijn persoonlijke wraakzucht te voldoen. De beoordelaar aarzelt niet om in dit kader D'Engelbronners strafrechtelijk verleden inzake een ambtsmisdrijf ter sprake te brengen.

Tot een geheel ander oordeel komt de schrijver van de recensie in *De Katholijke*[244]. Deze boekbespreker meent dat het adjectief "zedige" wellicht nooit zo te onpas is gebruikt als bij deze bedenkingen. Naar zijn mening legt de schrijver in zijn pamflet een verwaandheid en hoogmoedigheid aan de dag, die alle verbeelding te boven gaat (80). Verrassend is het vervolg van de boekbespreking. De recensent verklaart namelijk, dat als de schrijver van de *Zedige Bedenkingen* zich had beperkt tot een weerlegging van de *Bezwaren*, hijzelf aan dit tegenschrift geen aandacht zou hebben besteed. Maar omdat, naar de mening van de recensent, de auteur in zijn geschrift de Rooms-Katholieke Kerk van alle tijden en plaatsen als "dom en

---

[239] *Ibidem*, 436.
[240] 10 December 1823, No. 99, 3-4; 17 december 1823, No. 101, "Tweede artikel", 3-4.
[241] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, 1e afdeling, "Beöordeelingen", 79-81, 80. De schrijver maakt hier een vergelijking met het verhaal uit de Griekse mythologie waarin Herakles de schijnbaar onuitvoerbare taak krijgt om de zeer vervuilde stal van koning Augeias uit te mesten. Herakles reiningt de stal in korte tijd door er de rivier de Peneios doorheen te leiden. Zie: Sophie Ramondt, *Mythen en Sagen van de Griekse wereld*, 4e dr., Bussum 1972, 98.
[242] Jg. 1824, deel XII, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 44-58.
[243] Den schrijver der Zedige Bedenkingen (E.C. d'Engelbronner), *Iets aangaande de Toelichtingen van Mr. W. Bilderdijk, betrekkelijk de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa*, Leyden 1823. Zie paragraaf XI.1.a van dit hoofdstuk.
[244] Jg. 1824, "Boekbeoordeelingen", Deventer 1824, 80-86.

onverlicht" (81) afschildert, wijdt hij toch een bespreking aan dit pamflet. Tekenend voor de toenmalige verstandhouding tussen rooms-katholieken en protestanten in ons land is de opmerking die de recensent maakt, dat hem bij het lezen van de *Zedige Bedenkingen* soms het gevoel bekroop dat de schrijver ervan de pennenstrijd rondom de *Bezwaren* heeft aangegrepen om negatief over het Rooms-Katholicisme te kunnen schrijven. Overigens is de recensent wel van mening dat Da Costa door degene die zich Een' Vriend van Godsdienst en Wijsbegeerte noemt in diens hoofdstuk "Godsdienst" onheus wordt behandeld. De recensent werkt dit kritiekpunt echter niet nader uit.

VII. Pamfletten met gematigde kritiek

In deze paragraaf staat een zevental reacties op de *Bezwaren* centraal, waarin, vergeleken met de in de vorige paragraaf besproken reacties, gematigde kritiek wordt geuit op Da Costa's opvattingen. Tevens wordt, voorzover er bronnen voorhanden zijn, aandacht besteed aan de receptie van deze reacties, zoals die tot uitdrukking komt in recensies en brieven.

1. (J.A. Lotze), *Vijf Brieven*

a. Korte inhoud

De anoniem verschenen brochure *Vijf Brieven behelzende eenige Aanmerkingen over het zoo veel geruchtmakend Boek getiteld: Bezwaren tegen den Geest der Eeuw, door Mr. I. da Costa*[245], is geschreven op een milde toon en in een geest van christelijke liefde, in de hoop iets te kunnen bijdragen tot een juistere waardering van de *Bezwaren*.

De schrijver, die in het laatste nummer van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een persiflage van de *Bezwaren* heeft aangetroffen[246], keurt dit stuk in zijn eerste brief nadrukkelijk af. Reacties van dit type beschouwt hij als "onedele middelen" (2) die een bescheiden en waarheidlievend man niet gebruikt, maar alleen een schrijver die zich door drift laat verbijsteren. "Is dat hunne zoo hoog geroemde *liberaliteit*?", vraagt hij zich ten aanzien van de "*Letteroefenaars*" (3) sceptisch af. De auteur maakt onderscheid tussen de begrippen "geest der eeuw" en "geest van een volk", en ook tussen "geest der eeuw" en "geest des tijds". Hij is van mening dat Da Costa deze begrippen niet behoorlijk heeft onderscheiden en dat hij het onderwerp van zijn geschrift scherper had moeten bepalen (6). Onder "geest der eeuw" verstaat de auteur een geheel dat alle volken omvat en dat bepaalde grondbeginselen heeft aangenomen, zich hierdoor laat leiden en die in zijn denk- en handelwijze kenbaar maakt. Bij de "geest des volks" gaat het om die karakteristieken waardoor het ene volk zich onderscheidt van de andere volken. De schrijver maakt onderscheid tussen de "geest der eeuw" en de "geest des tijds"

[245] Amsterdam 1823 (*Vijf Brieven*). W.P.C. Knuttel wijst in zijn *Catalogus van de pamfletten- verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* (negen delen, fotomechanische herdruk, naar de uitgave 's-Gravenhage 1889-1920, Utrecht 1978, deel VI, 1796-1830) J.A. Lotze aan als de schrijver van de *Vijf Brieven*. Johannes Anthony Lotze (1769-1832) studeerde theologie te Leiden. In 1791 werd hij gereformeerd predikant te Maartensdijk. Van 1805 tot 1811 was hij hoogleraar in de theologie te Franeker en van 1816 tot 1818 te Harderwijk. Sinds de opheffing van de Harderwijkse hogeschool in 1818 was hij ambteloos burger. Lotze was een gematigd verlicht theoloog. Getuige een brief van Bilderdijk aan Da Costa van 4 oktober 1823 (Bilderdijk-Museum, hs. F10-7) werd de *Vijf Brieven* destijds nog toegeschreven aan Wessel Albertus van Hengel (1779-1871), theoloog en hoogleraar aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam.

[246] Bedoeld wordt het anonieme artikel "Proeve van een' berijmden domper-katechismus"; zie paragraaf XII.3 van dit hoofdstuk.

door eerst te stellen dat elke eeuw uit verschillende tijdvakken bestaat. Datgene wat deze tijdvakken gemeenschappelijk hebben, maakt de "geest der eeuw" uit; wat elk tijdvak bijzonder kenmerkt, is de "geest des tijds".

Hoewel de schrijver in de tweede brief zegt beslist niet met het denken van Da Costa in te stemmen, is hij het wel met Da Costa eens wanneer deze stelt dat het Rationalisme door een aantal Duitse geleerden, onder wie Kant, wordt uitgedragen; dat er geleerden zijn die het erop toeleggen om de "geopenbaarde godsdienstleer" in een "onderwijs der *Rede*" (11) te herscheppen; dat er protestantse predikanten zijn, die de christelijke godsdienst ondermijnen, en de grondwaarheden van het Evangelie ontkennen (12); dat de tegenwoordige tijd betreffende de zedelijkheid niet boven vroeger tijden uitmunt; dat er op het onderwijs het één en ander is aan te merken; dat het niet goed is de slavernij plotseling te doen ophouden.

In de derde brief legt de schrijver zich vooral toe op zaken waarover hij met Da Costa van mening verschilt. Zo is hij van oordeel dat Da Costa met de passage, waar hij van de predikanten schrijft dat zij de leerstukken van de vrije genade en de onvoorwaardelijke verkiezing niet alleen onaangeroerd laten, maar ook de verdediging van deze leerstukken en de weerlegging van de sofismen die er tegenin gebracht worden, niet op zich durven nemen[247], achterdocht bij het kerkvolk heeft gewekt ten aanzien van de predikanten en tweedracht heeft gezaaid. Op grond van het bovenstaande vindt de schrijver dat Da Costa uiteindelijk tegen God zelf aan het strijden is.

De vierde brief is gewijd aan het hoofdstuk "Constitutie". De schrijver wil zich niet verdiepen in het vraagstuk over de oorsprong van de staten, maar zegt ervan overtuigd te zijn dat de ondervinding de mensen heeft genoodzaakt om aan de onbepaalde macht van de koningen paal en perk te stellen (37). Naar aanleiding van de passage over de eed van de koning op de constitutie merkt hij op: "Ik mag noch kan goedkeuren de bitterheid waarmede men in publieke nieuwspapieren den Heer Da Costa, wegens deze zijne verklaring, heeft behandeld; maar, zonder hem te beleedigen, kan en mag en moet ik zeggen, dat zij zoo onvoorzigtig is als zij eene hoogst schadelijke strekking heeft" (38-39). Terwijl Da Costa het verbreken van de eed verdedigt op godsdienstige gronden, ziet de schrijver het verbreken van een afgelegde eed juist als het verloochenen van het geloof in een alwetende en rechtvaardige God — een geloof op basis waarvan volgens hem de eed afgelegd wordt.

In de vijfde brief komen de schone kunsten en de wetenschappen aan de orde. De auteur voert tegenbewijzen aan om het ongunstige oordeel van Da Costa in dezen te ontzenuwen.

Naar aanleiding van de *Vijf Brieven* schreef Bilderdijk in een brief van 26 september 1823 aan Da Costa bemoedigend en vol verwachting voor de toekomst het volgende: "Men heeft my even zoo, van meer dan één kant gemeld, dat de *Vijf brieven* tegen *uwe bezwaren* goed doen. Inderdaad die slechts iets toegeeft, geeft alles over; een geest van bedaarde beschouwing is de eerste stap van toetreding tot de waarheid"[248]. Uit een brief van Da Costa aan Bilderdijk de dato 28 september 1823 blijkt dat ook hij van mening is dat door de *Vijf Brieven* de goede zaak op "eene onbegrypelyke wyze bevorderd wordt", immers: "De aandacht worde opgewekt, en wie zal zyn Heiland miskennen, waar Gods Geest de harten opent voor het geloof in Hem?"[249]. Als Bilderdijk de *Vijf Brieven* eenmaal gelezen heeft, is zijn oordeel over de inhoud van deze brochure negatief: "Wat laffe pedanterie, inconsequentie, &c. &c.!"; juist om deze reden denkt ook hij dat dit pamflet alleen maar goed kan doen[250].

---

[247] Zie: I. da Costa, *Bezwaren*, 5.
[248] Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 134-139, 137.
[249] Bilderdijk-Museum, hs. E7-10.
[250] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 4 oktober 1823, Bilderdijk-Museum, hs. F10-7.

Nicolaas Carbasius oordeelde gematigd positief over de *Vijf Brieven*. In een brief van 28 september 1823 aan Da Costa drukt hij zich over dit pamflet, met grote omzichtigheid, als volgt uit: "Onder alle de aanvallers maak ik evenwel eene gunstige uitzondering ten opzichte van den schryver van een vyftal brieven, die wezenlyk door my met genoegen gelezen zyn, en al beaamde ik dan ook meestal de gemaakte bedenkingen van den schryver niet; zoo moest ik echter den toon waar in hy schreef goedkeuren, en somwylen deed ik my de vraag: zou de man niet wel een weinig gelyk in sommige opzichten kunnen hebben"[251].

b. Recensies van de *Vijf Brieven*

De recensent van het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*[252] vindt dat de *Vijf Brieven* zich gunstig onderscheidt ten opzichte van diverse andere reacties op de *Bezwaren* door de gematigde toon waarop het geschreven is. Hoewel de recensent van mening is dat de schrijver de zachtmoedigheid overdrijft, erkent hij dat anderen die zich door emoties hebben laten leiden, Da Costa ondoelmatig bestreden hebben. De boekbespreker durft daarom te verzekeren dat de *Vijf Brieven* onder de geschriften die tegen de *Bezwaren* verschenen zijn een prominente plaats inneemt (158).

Van gelijke strekking is het oordeel van ***R., de recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*. Deze boekbespreker prijst de geest van voorbeeldige zachtmoedigheid en christelijke liefde, waarin de *Vijf Brieven* naar zijn mening geschreven is[253].

De geest die uit de *Vijf Brieven* spreekt, wordt ook door De Kirckhoff, recensent van de *Revue Encyclopédique*, positief gewaardeerd. Hij vindt dat de auteur van de *Vijf Brieven* de "détracteur injuste et acharné de notre siècle"[254] met veel scherpzinnigheid en op fatsoenlijke toon heeft bestreden.

Ook de recensent van het *Letterkundig Magazijn* is zeer te spreken over de gematigdheid, waarmee de schrijver van de *Vijf Brieven* zijn aanmerkingen op de *Bezwaren* heeft verwoord: volgens deze recensent is er zelfs sprake van een hoge mate van bezadigdheid en "de ware *Liberaliteit*"[255] — eigenschappen waarmee de *Vijf Brieven* zich naar de mening van deze recensent gunstig onderscheidt van een aantal van de overige tegenschriften. Als punt van inhoudelijke kritiek brengt de beoordelaar naar voren dat de schrijver Jezus Christus tekort doet door Hem als "gezant van God"[256] aan te duiden. De recensent verklaart dat hij het volkomen eens is met wat Da Costa over een dergelijke typering van de Heiland in zijn *Bezwaren* opmerkt[257].

De recensent van de *Bijdragen* is over de *Vijf Brieven* een andere mening toegedaan dan zijn collega-boekbesprekers. Hij vindt het geschrift onbeduidend en oppervlakkig, maar denkt wel dat de meeste lezers het beste gediend zijn met een dergelijk tegenschrift[258].

---

[251] Réveil-Archief, "Verzameling-Da Costa", H XVII, ongenummerd. Zie Bijlage III.
[252] December 1823, N°. 3, "Boekbeoordeelingen", 156-158.
[253] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 31 december 1823, deel VII, 16e stuk, "Beöordeelingen", 525-527, 526.
[254] *Revue Encyclopédique*, 1824, tome XXI, "Bulletin bibliographique. Livres étrangers", "Europe", "Pays-Bas", 174.
[255] *Letterkundig Magazijn*, 1824, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 230-234, 230.
[256] (J.A. Lotze), *Vijf Brieven*, 11.
[257] I. da Costa, *Bezwaren*, 9.
[258] *Bijdragen*, 1823, deel XI, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 872-883.

2. Jac. Haefkens, *De Geest der Eeuw verdedigd*

"Ja, de voorstanders van waarheid en licht mogen zich innig over dit lettergewrocht verheugen"[259], zo luidt het schijnbaar positieve oordeel over de *Bezwaren* van Jac. Haefkens[260], schrijver van *De Geest der Eeuw tegen Mr. I. da Costa verdedigd*. De auteur bedoelt dat het veelzeggend is dat zelfs nu de "voordeelen onzer eeuw" door iemand als Da Costa aangevallen zijn, en het dus niet aan kennis en bekwaamheden ontbroken heeft om al het mogelijke tegen haar in te brengen, deze kritiek de toets der gezonde rede niet kan doorstaan. Haefkens neemt bij zijn verdediging van de geest der eeuw een gematigd standpunt in en brengt nuances aan waar hij van mening is dat Da Costa zich over de vertegenwoordigers van het Verlichtingsdenken te generaliserend uitlaat. Evenals de schrijver van de *Vijf Brieven* is Haefkens het ten aanzien van een aantal verschijnselen waarover Da Costa zich beklaagt, met hem eens; overigens zonder met Da Costa gelijkdenkend te zijn over de oorzaken en de gevolgen van deze verschijnselen.

De over het algemeen rustige toon van Haefkens wordt even wat feller wanneer hij het vraagstuk van de constitutie bespreekt en constateert "hoe weinig de zoogenaamde ultra-koningsgezinden door wezenlijke liefde voor de vorsten zijn bezield" (74). Volgens Haefkens hebben zij slechts een stelsel aangenomen, dat zij willen volhouden ten koste van de vorsten zelf. Hierop besluit Haefkens: "Laten wij ons echter geluk wenschen: het getal dezer bedorvene of verdoolde lieden is gering onder ons! De Nederlander kan gerust de grondwet als den heiligen band beschouwen, welke hem en zijnen geliefden Vorst omsnoert" (74).

3. J. Roemer, *Voordeelen van den Geest der Eeuw*

a. Korte inhoud

De Leidse remonstrantse predikant Johannes Roemer, die zich eerder al verdraagzaam opstelde ten aanzien van Nicolaas Schotsman en deze hoogachtte[261], heeft zich in zijn *Voordeelen van den Geest der Eeuw*[262] noch als rechter, noch als Da Costa's tegenpartij willen opstellen. Roemer geeft aan dat men hem verkeerd beoordeelt, wanneer men zijn publicatie voor een "twistschrift" (v) houdt. Inderdaad kan worden gesteld dat Roemer in een vlot leesbare stijl een pendant geeft van de *Bezwaren*, in die zin dat dit pamflet meer een verhandeling over de voordelen van de geest der eeuw is, zoals de titel ook aangeeft, dan een goed beargumenteerde weerlegging van de *Bezwaren*. Volgens Roemer is zijn geschrift niets anders dan het resultaat van zijn overdenkingen bij de klachten over het bederf van de tegenwoordige tijd, alsof deze slechter zou zijn dan de voorafgaande eeuwen. In zijn brochure hanteert Roemer dezelfde hoofdstukindeling als Da Costa in de *Bezwaren*. Als typische vertegenwoordiger van de Verlichting behandelt Roemer alle onderwerpen evenwel vanuit het oogpunt van de steeds toenemende volmaakbaarheid van de mens (xvi).

---

[259] Jac. Haefkens, *De Geest der Eeuw tegen Mr. I. da Costa verdedigd*, Amsterdam 1823, 2 (*De Geest der Eeuw verdedigd*).

[260] Jac. Haefkens (1788-1858) hield zich geruime tijd op in Engeland en Zuid-Europa. In 1826 werd hij consul-generaal te Guatemala. Terug in Nederland was Haefkens gedurende een aantal jaren burgemeester te Leerdam en schoolopziener. Vervolgens werd hij consul-generaal te Athene. De opsteller van zijn necrologie in de *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant. Algemeen Advertentie-Blad* (maandag 7 juni 1858, N°. 133) herinnert zich de verlichte en gematigd liberale Haefkens als een man, die "waar het de bestrijding van onregt en willekeur betrof, een wereldburger bij uitnemendheid" was. Zie voor dezelfde necrologie en enkele aanvullende gegevens: *Algemeene Konst- en Letterbode*, 12 juni 1858, N°. 24, "Berigten", 185.

[261] Zie: hoofdstuk 3, paragraaf VI.1.c.

[262] Leyden 1823.

Eén van de door Roemer gesignaleerde voordelen van de geest der eeuw is de bloei van de godsdienst. Deze bloei van de godsdienst is volgens Roemer te danken aan de vorderingen van de menselijke rede, die het bijgeloof en de begrippen die daaruit voortvloeien, uitroeit en bestrijdt. Zonder acht te slaan op Da Costa's geloof in de genadige uitverkiezing door God stelt Roemer dat juist door de Joden, die tot het Christendom overgaan, bevestigd wordt, "dat de geest der eeuw hunne oogen verlicht" (7) en dat de Verlichting voortschrijdt[263].

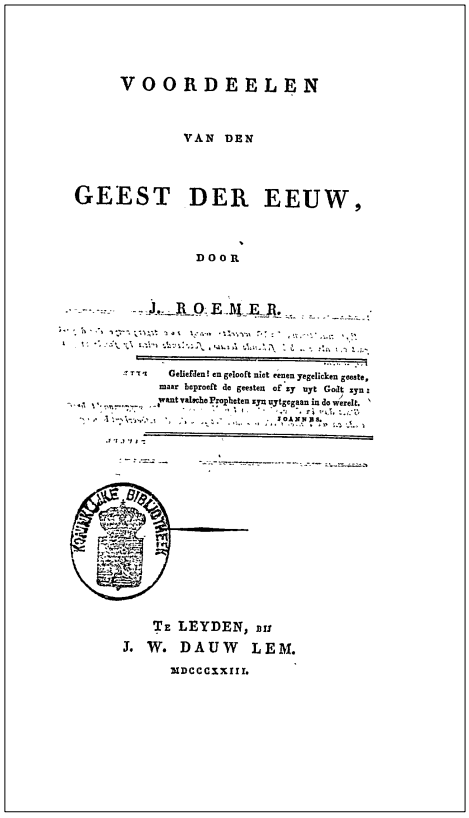
VOORDEELEN

VAN DEN

GEEST DER EEUW,

DOOR

J. ROEMER.

Geliefsten! en gelooft niet eenen yegelicken geeste, maar beproeft de geesten of sy uyt Godt syn: want valsche Prophesten syn uytgegaan in de wereld.
JOANNES.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

TE LEYDEN, BIJ
J. W. DAUW LEM.
MDCCCXXIII.

Afb. 85. Titelpagina van J. Roemer, *Voordeelen van den Geest der Eeuw*.

Wat de zedelijkheid van de negentiende eeuw in vergelijking met die van vorige eeuwen betreft, ziet ook Roemer geen vooruitgang; hij bespeurt echter ook geen grote achteruitgang. Met optimisme spreekt hij over de verdraagzaamheid. Nu de tijd van verdachtmakingen, verketteringen, veroordelingen en verwijdering voorbij is, ziet Roemer kansen voor een vereniging van alle protestanten. Vervolgens somt hij een groot aantal vormen van menselijkheid en milddadigheid op die eigen zijn aan de negentiende eeuw.

Ruime aandacht besteedt Roemer aan het onderwerp "constitutie". Een grondwet is voor hem de waarborg voor de vrijheid van de volkeren. Voor de vorst is de constitutie het schild, dat hem beveiligt tegen misdadige invloed van vleierij en misleiding. Roemer is ervan overtuigd dat de vorst zijn heilige eed op de grondwet nooit mag breken (52). De toon van Roemer verandert plotseling als hij stelt dat wie de vorst ertoe probeert te verleiden zijn eed

[263] Cf. Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)*, Amsterdam 1998, 122 (*Uitdovende Verlichting*).

op de grondwet te breken, zich schuldig maakt aan majesteitsschennis. Verder beschouwt hij een dergelijke poging als een aanslag op de vorstelijke eerlijkheid en de veiligheid van het volk; een poging om oproer te veroorzaken (53).

In zijn bespreking van de publieke opinie staat Roemer op een aantal punten dicht bij de mening van Da Costa. Wanneer Roemer de publieke opinie een "monster" (61) noemt en veel kwade eigenschappen van haar vermeldt, spreekt hij ook uit eigen ervaring[264]. Aan de andere kant is hij van mening dat de publieke opinie – die wel kwaad sticht, maar alleen in zoverre God dit toelaat (62) – niet altijd verworpen moet worden[265]. In het hoofdstuk over het onderwijs stelt Roemer dat het lager onderwijs grote verbeteringen heeft ondergaan, die voor een groot gedeelte te danken zijn aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Krachtig verdedigt hij het onderwijs tegen de bezwaren van Da Costa (69). Wat de vrijheid betreft is er volgens Roemer veel verbeterd en is alom verlichting waar te nemen.

In zijn "Besluit" verklaart Roemer dat hij niet zo hoogmoedig is om zich als zedenleraar van koningen, staatsmannen en krijgslieden op te werpen (83). Hij wil pleiten voor de waarheid, de rechten van de mensheid verdedigen en de eeuw waarin hij leeft, roemen, wat haar ook ontsiert. De leraren van de jeugd roept hij op om door te gaan met de arbeid tot verlichting en beschaving van hun kwekelingen, en de predikanten spoort hij aan tot verkondiging van de waarheid.

b. Recensies van *Voordeelen van den Geest der Eeuw*

Roemers *Voordeelen van den Geest der Eeuw* is, met een zevental aangetroffen boekbesprekingen, één van de meest gerecenseerde reacties op de *Bezwaren*. De meningen over deze brochure lopen uiteen.

De gunstigste beoordelingen krijgt Roemers brochure in de *Boekzaal*[266] en de *Bijdragen*[267]. De recensent van het eerstgenoemde tijdschrift prijst in een korte bespreking de lezing van *Voordeelen van den Geest der Eeuw* ten zeerste aan; de boekbespreker van de *Bijdragen* noemt het idee om een tegenhanger van de *Bezwaren* te schrijven een "gelukkige inval" (885) van Roemer.

In het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*[268] verklaart een recensent dat hij Roemers brochure, waarin hij kennis van zaken gepaard ziet gaan met ernst en gematigdheid, geschikt acht om de heilloze invloed van de *Bezwaren* te helpen weren. Een punt van kritiek is voor de recensent dat veel van wat Roemer opvoert, niet met argumenten wordt onderbouwd. Ook constateert hij enkele onjuistheden.

Na te hebben vastgesteld dat Roemers pamflet geen op bewijzen gegronde weerlegging van de *Bezwaren* is, komt de boekbespreker van het *Letterkundig Magazijn* tot een andere conclusie dan zijn collega van het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*: hij vindt de *Voordeelen van den Geest der Eeuw* niet krachtig genoeg om als "*tegengif*"[269] de *Bezwaren* onschadelijk te kunnen maken.

Ook ***R, de recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, wijst erop dat de exclamaties van Roemer niet veel bewijzen[270]. Toch kan deze recensent zich over het algemeen vinden in de stellingen van Roemer.

---

[264] Cf. *Ibidem*, 112-113.
[265] Als voorbeeld noemt Roemer onder andere Napoleon die, als hij de publieke opinie had geraadpleegd, niet zijn nederlaag in Rusland tegemoet zou zijn gegaan.
[266] December 1823, "Boekbeschouwing", 738-739.
[267] Jg. 1823, deel XI, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 885-887.
[268] Januari 1824, No. 1, 11-14.
[269] *Letterkundig Magazijn*, 1824, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 236-242, 241.
[270] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 31 december 1823, deel VII, 16e stuk, "Beöordeelingen", 527.

In het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*[271] laat een recensent zich hoofdzakelijk positief uit over Roemers brochure. Hij adviseert een ieder die de *Bezwaren* heeft gekocht, ook deze tegenhanger aan te schaffen. De recensent is het evenwel oneens met Roemers kritiek op de publieke opinie.

Conform de beoordeling in *De Katholijke* van de *Zedige Bedenkingen*, beschouwt de recensent van dit tijdschrift ook de *Voordeelen van den Geest der Eeuw* als een antirooms-katholieke publicatie[272]. De recensent verwijt Roemer dat hij op typisch protestantse wijze een gunstig beeld van de geest der eeuw in enkele Noord-Nederlandse gewesten schetst. Evenals enkele andere recensenten hebben vastgesteld, vindt ook deze boekbespreker de bewijsvoering van Roemers betoog gebrekkig. Voorzover Roemer wel gronden aangeeft, verwijt de recensent hem het gebruik van uitsluitend protestantse bronnen.

4. J.J.E.F.S…….., *Gedachten over de Bezwaren*

a. Korte inhoud

J.J.E.F.S……[273], de schrijver van *Gedachten over de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van M*^{r}*. I. da Costa*[274], maakt in de "Voorrede en Inleiding" van zijn brochure de opmerking dat de *Bezwaren* van Da Costa "vele, wel *treurige*, doch niettemin *zekere* waarheden" (v-vi) bevat. Wat hem echter, evenals verschillende andere critici die het deels met Da Costa eens zijn, tegenstaat, is de betweterige, hoogdravende en allesveroordelende toon die de *Bezwaren* naar zijn mening kenmerkt. Schröter vindt dat Da Costa de juiste weg op een zachte en bescheiden toon had moeten aanwijzen (vi). Omdat Schröter ervan overtuigd is dat er geen zaak zo kwaad is, of er kan nog een goede kant aan gevonden worden, wil hij als een zachtmoedige mensenvriend zijn lezers ervan overtuigen, dat de geest van de negentiende eeuw niet beschouwd hoeft te worden vanuit zo'n pessimistisch standpunt en dat deze eeuw ook wel positieve aspecten heeft (13).

Ten aanzien van de godsdienst stelt Schröter vast dat er onder de christenen een zekere slapte en onverschilligheid heerst, die, gevoegd bij een "overmaat van beschaving" (20), de basis heeft gelegd voor ongeloof. Schröter, die van mening is dat in zijn tijd de Verlichting en de beschaving op een hoog niveau staan, stelt voor om het goede van deze toegenomen Verlichting en beschaving te behouden en het kwade hieruit te laten vervallen. Dit moet volgens hem mogelijk zijn zonder dat men tot "de duisterheden der middeleeuwen" (23) terugkeert.

Uitgebreid geeft Schröter zijn visie op de constitutie (52-77). Op rustige toon gaat hij in tegen Da Costa's passage over de eed van de vorst op de grondwet en komt tot de conclusie dat Da Costa een "*rustverstoorder*" is, omdat hij wantrouwen ten aanzien van het gegeven koninklijke woord bij het volk opwekt (57). Met citaten uit de Bijbel neemt hij stelling tegen Da Costa door te laten zien dat God zelf ook meermaals een verbond heeft gesloten van het type waartoe ook de constitutie behoort. Schröter concludeert hieruit dat men dus in de menselijke samenleving de constitutie "veilig als het grondbeginsel van *zedelijkheid*, *orde* en *rust*" (73) mag aanmerken.

Met een zeker optimisme betreffende vrede, godsdienst en zedelijkheid besluit Schröter zijn evenwichtige poging tot weerlegging van de *Bezwaren* (128). Schröter, die later een aanhanger van het Réveil zou worden, verklaart op het eind van zijn *Gedachten over de Be-*

---

[271] Zaterdag 25 oktober 1823, No. 86, 3-4.
[272] *De Katholijke*, 1824, "Boekbeoordeelingen", 72-79.
[273] De schrijver heeft zich in een volgend pamflet bekend gemaakt als J.J.E.F. Schröter; zie voor een biografie noot 337 van dit hoofdstuk.
[274] Dordrecht 1823 (*Gedachten over de Bezwaren*).

zwaren nogmaals dat hij geen blinde voorstander van de tijdgeest is. Hij keurt niet alles onvoorwaardelijk goed, wat deze brengt: "Wij vinden in al dat nieuwe wel *veel*, dat niet zóó is zoo als zulks wezen kon, maar toch op verre na niet *alles* verkeerd en kwaad" (130).

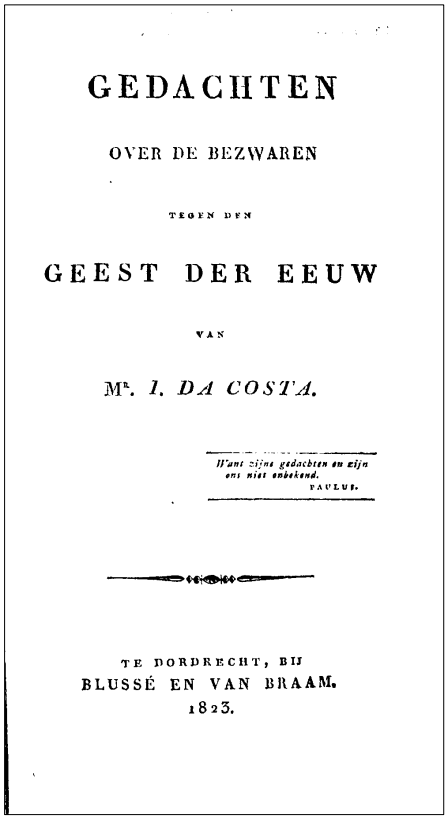

GEDACHTEN

OVER DE BEZWAREN

TEGEN DEN

GEEST DER EEUW

VAN

Mr. I. DA COSTA.

Want zijne gedachten zu zijn ons niet onbekend.
PAULUS.

TE DORDRECHT, BIJ
BLUSSÉ EN VAN BRAAM.
1823.

Afb. 86. Titelpagina van J.J.E.F.S....., *Gedachten over de Bezwaren*.

b. Recensies van *Gedachten over de Bezwaren*

De drie gevonden recensies van de *Gedachten over de Bezwaren* zijn unaniem positief in hun oordeel over dit geschrift.

In de *Boekzaal*[275] verklaart een recensent dat wie de *Gedachten over de Bezwaren* vergelijkt met "het geschrijf van Da Costa", geen gevaar loopt om zich door het laatstgenoemde te laten "bederven" (738).

Niet minder gunstig is de recensie in de *Bijdragen*[276]. De auteur van deze bespreking is van mening dat de schrijver van de *Gedachten over de Bezwaren* blijk geeft van een onbekrompen denkwijze; niet toegeeft wat niet toegegeven kan worden; kennis van zaken heeft; zich niet beperkt tot enkele algemene aanmerkingen, maar een grondige weerlegging van de *Bezwaren* geeft.

[275] December 1823, "Boekbeschouwing", 737-738.
[276] Jg. 1823, deel XI, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 883-885.

Hoewel de recensent van het *Letterkundig Magazijn* enkele onvolmaaktheden aantrof in de *Gedachten over de Bezwaren*, beschouwt hij dit pamflet als een "zeer vruchtrijke wederlegging der wangevoelens van den Heer Da Costa"[277].

5. N.G. van Kampen, *Verdediging van het Goede*

a. Korte inhoud

Korte tijd na het verschijnen van de *Bezwaren* heeft Nicolaas Godfried van Kampen[278] zich in een brief aan Willem de Clercq "op de allerhevigste wyze" tegen dit geschrift uitgelaten[279]. Die heftigheid is aanzienlijk getemperd in zijn in november 1823 verschenen *Verdediging van het Goede der Negentiende Eeuw, tegen de Bezwaren van den heer M^r^. I. da Costa*[280].

Van Kampen schrijft in het "Voorberigt" dat hij aanvankelijk van mening was, dat stilzwijgen wellicht het beste middel was om de *Bezwaren* zo spoedig mogelijk te doen vergeten (iii). Maar vanwege de sterke aftrek van het boekje wijzigde hij zijn voornemen en besloot hij het zijns inziens verkeerde of overdrevene in Da Costa's stellingen te weerleggen. Omdat hij niets dan waarheid wilde schrijven, heeft hij ook het gebrekkige of slechte van zijn tijd niet willen vergoelijken (iii). Persoonlijk heeft Van Kampen niets tegen Da Costa, die hij slechts eenmaal gesproken heeft en wiens dichterlijke talenten hij hoogschat. Hij verontschuldigt zich bij voorbaat voor zijn soms wat scherpe uitvallen. Het is opmerkelijk dat juist een verlicht man als Van Kampen hiervoor niet de verantwoordelijkheid wil dragen, maar stelt dat Da Costa vanwege zijn "onbewezene *declamatiën*, en hevige uitvallen" (iv) daarvan de schuld draagt. Voor zijn weerlegging van de *Bezwaren* gebruikt Van Kampen het liefst voorbeelden uit de Bijbel, omdat de eerbied voor de Bijbel vrijwel het enige is waarin zijn denkwijze met die van Da Costa overeenkomt.

Het eerste hoofdstuk van de *Verdediging van het Goede* bevat algemene bedenkingen tegen de *Bezwaren*. Van Kampen erkent dat er op de door Da Costa behandelde gebieden "veel, zeer veel verkeerdheid in deze Eeuw" (2) bestaat. Had Da Costa deze zaken met bescheidenheid bestreden, dan had zijn werk naar de mening van Van Kampen zelfs lof verdiend. De "zoo hoogen toon, met zoo vele vervloekingen van andersdenkenden" (9) waarop de *Bezwaren* gesteld is, vindt hij, zeker voor iemand die nog maar kort geleden christen is geworden, ongepast en zelfs strijdig met de geest van het Christendom. Omdat Da Costa wel op een godsdienstige toon spreekt, wil Van Kampen hem met theologische argumenten bestrijden.

Ook Van Kampen volgt de hoofdstukindeling van de *Bezwaren*. In het hoofdstuk "Godsdienst" verklaart hij dankbaar te zijn dat de leer van de predestinatie niet meer op de kansel behandeld wordt. Volgens hem kan deze leer goed gemist worden voor een christelijke

---

[277] *Letterkundig Magazijn*, 1824, 1^e^ stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 234.

[278] Nicolaas Godfried van Kampen (1776-1839) was sinds 1795 werkzaam in een Leidse boekhandel en kwam in 1801 in de redactie van de *Leidsche Courant*. Ook was hij bibliothecaris van de Bibliotheca Thysiana in zijn woonplaats. In 1815 werd de autodidact Van Kampen benoemd tot lector in de Duitse taal aan de Leidse universiteit; sinds 1823 was hij ook leraar geschiedenis en letterkunde aan het Instituut Noorthey, een gerenommeerde jongenskostschool die destijds gevestigd was in de buitenplaats Noorthey te Veur (thans Leidschendam). In 1829 werd Van Kampen benoemd tot hoogleraar in de Nederlandse letterkunde en vaderlandse geschiedenis aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam. Van Kampen, die verlicht en gematigd liberaal in zijn opvattingen was, heeft veel geschreven op allerlei gebied en veel vertaald.

[279] Willem de Clercq, "Mémoires en Lectuur 1823", augustus 1823, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F X B; zie paragraaf III.2 van dit hoofdstuk. Zie voor een fragment van de brief van Van Kampen aan De Clercq Bijlage V.

[280] Haarlem 1823 (*Verdediging van het Goede*).

levenswandel; de ervaring leert immers dat er uitnemende christenen geweest zijn, die niet in predestinatie geloofden (13). Naar aanleiding van Da Costa's visie op de afschaffing van de slavernij merkt Van Kampen op dat Da Costa "den geest van de wet der dienstbaarheid" nog niet heeft afgelegd, nog steeds aan de voorkeur van God voor sommige volken gelooft en dat hij in "den onbekrompen' geest van het Nieuwe Verbond" nog niet genoeg is ingewijd, maar deze vanuit zijn Joodse vooroordelen beschouwt (36-37). In het hoofdstuk "Constitutie" maakt Van Kampen uit Da Costa's staatkundige opvattingen op dat de jonge schrijver de denkbeelden van Bilderdijk op dit gebied kritiekloos overneemt op een wijze, die hem weinig tot een oorspronkelijk denker stempelt. De eedpassage wordt door Van Kampen scherp afgekeurd. Naar zijn mening is de algemene verontwaardiging van de Nederlandse natie hierover terecht: "Immers, wat kan er verschrikkelijker zijn, dan *met mond en pen, waar het pas geeft*, den meineed te prediken, en wat onbeschaamder, dan openlijk daarvoor uittekomen?" (64).

Afb. 87. Nicolaas Godfried van Kampen.

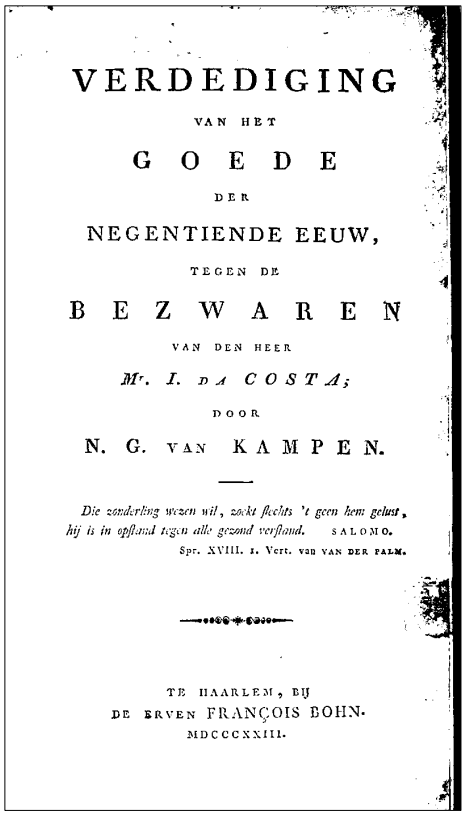

VERDEDIGING
VAN HET
GOEDE
DER
NEGENTIENDE EEUW,
TEGEN DE
BEZWAREN
VAN DEN HEER
Mr. I. DA COSTA;
DOOR
N. G. VAN KAMPEN.

Die zonderling wezen wil, zoekt slechts 't geen hem gelust,
hij is in opstand tegen alle gezond verstand. SALOMO.
Spr. XVIII. 1. Vert. van VAN DER PALM.

TE HAARLEM, BIJ
DE ERVEN FRANÇOIS BOHN.
MDCCCXXIII.

Afb. 88. Titelpagina van N.G. van Kampen, *Verdediging van het Goede*.

In zijn "Besluit" spoort Van Kampen de predikanten aan om toch vooral niet te vrezen voor "het gekras der nachtvogels, die onverdraagzaamheid prediken, of de lagen eener gewaande vroomheid" (106). In de geest van het Verlichtingsoptimisme spreekt hij aan het adres van de predikanten de wens uit dat door hun prediking en voorbeeld het gevoel van

eigenwaarde en het gevoel van de hoge bestemming van de mens bij velen levendig zal worden (106).

b. Recensies van *Verdediging van het Goede*

Van de *Verdediging van het Goede* zijn uitsluitend positieve recensies aangetroffen. De opsteller van de boekbespreking in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[281] beschouwt dit pamflet zelfs als het beste tegenschrift dat het publiek zich kan aanschaffen. De redenen die de recensent hiervoor geeft, zijn: "de uitspraken der gezonde rede, de lessen van den zachtmoedigsten en voortreffelijksten godsdienst" (78-79) en de historische feiten; bovendien wordt dit alles in "eenen krachtigen en keurigen stijl" (79) opgevoerd.

Ook naar de mening van de boekbespreker van de *Bijdragen* onderscheidt Van Kampens brochure zich in gunstige zin van de andere tegenschriften. Als redenen voor deze positieve waardering noemt deze recensent: "rijkdom van zaken", "klem van redenering" en "kracht van taal"[282].

De Kirckhoff, recensent van de *Revue Encyclopédique*, prijst Van Kampen om zijn vermogen om de morele waardigheid van de mens naar waarde te schatten. Naar het oordeel van deze recensent zijn de door Van Kampen gemaakte tegenwerpingen, die gedicteerd zijn door een ware filosofische geest, "empreints de cette noblesse de sentiments qui caractérise nos bons et judicieux Hollandais"[283].

De overige recensenten zien de brochure van Van Kampen vooral als een overwinning van het goede op het kwade. Zo noemt de boekbeoordelaar van het *Letterkundig Magazijn* de *Verdediging van het Goede* niet alleen "*Schoon!*" en "*Uitmuntend!*", maar ook "*Zegepralend!*"[284]. Hij acht het pamflet vanwege de populaire stijl waarin het geschreven is, bijzonder geschikt om "den kwaden indruk" (245) die de *Bezwaren* bij het grote publiek gemaakt heeft, weg te nemen.

De recensent van het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde* drukt zich bij het weergeven van dezelfde visie krasser uit, wanneer hij de wens uitspreekt dat de *Verdediging van het Goede* een tegengift zal mogen zijn voor diegenen van wie hart en verstand vergiftigd zijn door de opvattingen van Da Costa cum suis[285].

Gematigder, maar niettemin gebruikmakend van de superlatief, drukt de recensent van de *Boekzaal* zich uit, wanneer hij verklaart dat Van Kampen "de volkomenste overwinning"[286] op Da Costa heeft behaald.

De boekbespreker van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* tenslotte ziet in de verschijning van Van Kampens brochure een beslissende slag in een kosmische strijd: "Als een reus staat de edele Van Kampen naast dit dwergje. Als een engel des lichts, gloeijende van hemelsch vuur, en waarlijk sterk in den Heer (Zijn woord en geest), schijnt hij de valsche en dikwijls helsche flikkeringen, die zijn tegenstander als 't ware stuiptrekkend uitschiet, volkomen doof"[287].

---

[281] Jg. 1824, deel VIII, 1e afdeling, "Beöordeelingen", 78-79.
[282] *Bijdragen*, 1823, deel XI, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 887-890, 887.
[283] *Revue Encyclopédique*, 1824, tome XXI, "Bulletin bibliographique. Livres étrangers", "Europe", "Pays-Bas", 174.
[284] *Letterkundig Magazijn*, 1824, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 242-245, 243.
[285] *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*, januari 1824, No. 1, "Boekbeöordeelingen", 14-18.
[286] *Boekzaal*, december 1823, "Boekbeschouwing", 739-741, 740.
[287] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 589-595, 594-595.

6. […..], *Nog iets over de Bezwaren*

In de "Voorrede" van *Nog iets over de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van den heer Mr. I. da Costa*[288] vermeldt de anonieme schrijver het volgende over de receptie van de *Bezwaren*: "Naauwelijks was het werkje van den Heer Da Costa (…) in het licht verschenen, of ook spoedig werd hetzelve bij het groot gerugt, dat het maakte, over het geheel allerongunstigst, en vooral bij het beschaafd publiek als zoodanig, beoordeeld" (iii). De schrijver is van mening dat Da Costa in de meeste tegenschriften niet erg christelijk is behandeld. De anonymus, die een objectieve beoordeling van de *Bezwaren* heeft willen schrijven, zegt dat hij Da Costa's doelstelling met de uitgave van zijn geschrift niet kan, mag en wil beoordelen. Hij kan alleen constateren dat Da Costa uit ijver voor waarheid en deugd de heersende gebreken en ondeugden heeft vergroot, ten onrechte bepaalde zaken als zodanig heeft aangemerkt en werkelijk bestaande gebreken en ondeugden van vorige eeuwen heeft geprobeerd te verkleinen.

De anonieme schrijver geeft als doel van zijn boekje aan: het bevorderen van de verbreiding van waarheid, christelijke verdraagzaamheid en liefde (iv). Op verschillende punten is de schrijver het met Da Costa eens. Zo verwerpt ook hij de romans van bepaalde buitenlandse schrijvers uit die tijd, die een negatieve invloed op hart en verstand hebben[289]. De auteur kan evenwel niet zeggen dat zijn eeuw, wat de zedelijkheid betreft, op een lager peil staat dan de voorafgaande eeuwen. De constitutionele regeringsvorm wordt door de schrijver verdedigd als de meest wenselijke, omdat zij onbetrouwbare en zwakke vorsten belet naar willekeur te handelen of onder de invloed te komen van verleiders en bedriegers (26). Hoewel de schrijver het met Da Costa eens is dat de vorst zijn macht van God ontvangt, concludeert hij in tegenstelling met Da Costa, dat de vorst altijd aan de constitutie gebonden blijft (31).

De schrijver ziet de toekomst met optimisme tegemoet. De tekenen van herstel van de bestaande afdwalingen neemt hij al waar, hoezeer ook de kwaadwilligen dit mogen tegenwerken, zoals: toenemende verdraagzaamheid, ijver voor de waarheid, eerbied voor God en Zijn dienst, verlangen naar verlichting, verspreiding van de Heilige Schrift, aanstaande massale overgang van Joden naar het Christendom en afname van dwalingen in het Christendom (63).

Van *Nog iets over de Bezwaren* werd alleen een bespreking aangetroffen in het *Letterkundig Magazijn*[290]. Hoewel de recensent de blijken van volledige objectiviteit in deze brochure waardeert, vindt hij toch dat de schrijver te veel aan Da Costa toegeeft. De slotconclusie van de recensent is dat de schrijver er niet in is geslaagd om na alles wat er reeds over de *Bezwaren* is geschreven, nóg iets aan de discussie toe te voegen.

7. (Omikron), "ΠΡΩΤΟΝ ΨΕΥΔΟΣ"

Hoewel Omikron, dat is het pseudoniem van Frederik Lodewijk Abresch[291], die in 1823 hervormd predikant te IJsselstein was, bekend staat als een verdediger van Da Costa's *Bezwaren*, moeten wij het artikel "ΠΡΩΤΟΝ ΨΕΥΔΟΣ"[292] onder de gelijknamige rubriek in *De Zaad-*

[288] Amsterdam 1823 (*Nog iets over de Bezwaren*). In de *Boekzaal* van 1824, 125, staat aangekondigd: "Van dezelfden Schrijver zal zoodra mogelijk in het licht verschijnen: *De Bezwaren tegen den Geest der vorige Eeuwen, en blijde vooruitzigten in de toekomst*". Dit boek is nooit verschenen.
[289] Zie: I. da Costa, *Bezwaren*, 13-14.
[290] Jg. 1824, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 245-247.
[291] Frederik Lodewijk Abresch (1772-1856) studeerde theologie in Groningen en was achtereenvolgens hervormd predikant te Velp (1794-1802) en IJsselstein (1802-1845, emer.). In 1821 begon Abresch met de uitgave van *De Zaadzaaijer*, het eerste Nederlandse Réveiltijdschrift.
[292] Grieks: eerste onwaarheid; eerste leugen.

zaaijer[293], waarin Omikron als redacteur van dit eerste Nederlandse Réveiltijdschrift reageert op de *Bezwaren*, toch rangschikken onder de negatieve receptie van dit geschrift[294]. In dit artikel waarschuwt Omikron zijn lezers voor de πρωτον ψευδος, "de *eerste onwaarheid*, het *beginsel van afwijking* en dwaling" (415), die ervoor zorgt dat het verstand van het rechte spoor van de waarheid afwijkt; dat het hart, door de schijn betoverd, zijn vrijheid en zijn vermogen om voor het ware en het goede te kiezen verliest en bij wijze van spreken aan een band komt te liggen, waarmee het wordt weggesleept; en die ervoor zorgt dat wanneer de teugels van het verstand en van de wil in handen gegeven zijn van de hartstocht, de mens "onzinnig" door het leven draaft, — dit laatste des te erger naarmate die mens "in levendigheid van verbeelding, in schranderheid en in opgewonden gevoel sterk is" (416). Het lijdt weinig twijfel dat Omikron hier een typering van Da Costa geeft.

De πρωτον ψευδος, door de "vader der leugenen" sinds het paradijs "met behendige sluwheid" steeds opnieuw gebruikt om de mens op het verkeerde pad te brengen, is volgens Omikron zowel het beginsel van het ongeloof als van het bijgeloof. Omikron zet uiteen hoe gemakkelijk men vervalt tot de πρωτον ψευδος: één onwaarheid te lichtgelovig aangenomen, één veronderstelling te onbedachtzaam toegestemd, één verkeerde of onvolledige onderscheiding te vlot toegegeven, en er worden bijvoorbeeld onrechtvaardige vonnissen geveld, onjuiste diagnoses gesteld, verkeerde conclusies getrokken, veldslagen verloren, en "de godvruchtige zelfs wordt onvernuftig en een groot beest bij God"[295]. Verder leidt de πρωτον ψευδος er volgens Omikron toe – en dan laat hij zich ook uit over het beoordelen van de geest van de tijd – dat men "listig en boos (...) het oordeel der menschen over alle zaken en den geest des tijds leidt en verleidt, alle banden aan God, in de maatschappij, in alle betrekkingen losrukt, en den menschen met eene leugen in de regterhand laat verloren gaan" (417).

Het is Omikrons bedoeling om met de rubriek "ΠΡΩΤΟΝ ΨΕΥΔΟΣ" zijn lezers behulpzaam te zijn bij het onderkennen en mijden van het kwaad in zijn oorsprong en hen geregeld te waarschuwen tegen "de beginselen der afwijking van waarheid, godsvrucht en deugd" (418). Illustratief voor Omikrons negatieve beoordeling van Da Costa's *Bezwaren* is dat hij in de eerste aflevering van deze rubriek Da Costa opvoert als een "jong Christen uit de Joden, van ongemeenen aanleg, maar nog niet genoeg geleerd, geoefend en gelouterd in de school zijns Meesters", die zich door een πρωτον ψευδος laat vervoeren "om in zijnen hartelijken ijver den geest des tijds te lomp en te onvoorzigtig aantetasten, en de leer van de Hervormde kerk, waarin hij pas overkwam, driftig te verdedigen" (418). Omikron is wel van mening dat Da Costa in de *Bezwaren* veel waarheden debiteert; deze heeft hij echter naar het oordeel van Omikron niet genoeg doordacht weergegeven.

Evenals verschillende andere critici van Da Costa veroordeelt ook Omikron de manier waarop de schrijver van de *Bezwaren* door sommige tegenschrijvers behandeld wordt. Hij is van mening dat ook diegenen een πρωτον ψευδος begaan, die met drift en zonder onderscheid te maken tussen waarheid en overdrijving, Da Costa en zijn geschrift bestrijden. Naar de me-

---

[293] (Omikron), "ΠΡΩΤΟΝ ΨΕΥΔΟΣ", in: *De Zaadzaaijer, of Bijdragen ter Aankweeking en Sterking van Godsdienst des Harten en Inwendig Christendom*, 1825, deel II, "ΠΡΩΤΟΝ ΨΕΥΔΟΣ", Utrecht 1825, 415-419 (*De Zaadzaaijer*).

[294] Zie: F.L. van 't Hooft, "Abresch, Frederik Lodewijk", in: *Biografisch lexicon*, deel II, Kampen 1983, 10-11. Ook wordt Abresch in de literatuur ten onrechte opgevoerd als een verdediger van A.S. Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen* (Amsterdam 1825); zie: J.C. Rullmann, *Keert u tot Hem die slaat. Thelwall's Christelijke Opwekking aan de Nederlanders bij gelegenheid van de overstroomingen in februari 1825. Na honderd jaren opnieuw uitgegeven en van een historische toelichting voorzien*, Amsterdam 1925, xi, xix; M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*, Amsterdam 1936, 112; M. Elisabeth Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, 165 (*Het Réveil*); F.L. van 't Hooft, "Abresch, Frederik Lodewijk", in*: Biografisch lexicon*, deel II, 11. Zie: hoofdstuk 8, paragraaf VII.11.a.

[295] Cf. Psalm 73:21-22.

ning van Omikron ligt de πρωτον ψευδος meer algemeen beschouwd ook ten grondslag aan het optreden van die critici, die al degenen die bezwaren tegen de tijdgeest opperen en de kenmerkende leerstukken van de Nederlandse Hervormde Kerk voorstaan en verdedigen, als handlangers van Bilderdijk en Da Costa aan de algemene miskenning prijs willen geven en op stigmatiserende wijze als "Da Costa cum suis" (419) aanduiden.

VIII. Bilderdijk licht de *Bezwaren* toe

Temidden van de storm die in reactie op Da Costa's *Bezwaren* was opgestoken, nam Bilderdijk het zonder enige restrictie voor zijn leerling op met zijn brochure *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van M^r^. I. da Costa, toegelicht*[296], die op 31 oktober 1823 verscheen[297] bij L. Herdingh en Zoon te Leiden. Door de *Toelichting* van Bilderdijk kreeg de *Bezwaren* nog meer aandacht. Een deel van de verontwaardiging kwam nu ook neer op het hoofd van Bilderdijk, die – zo was algemeen het gevoelen – in de totstandkoming van de *Bezwaren* zeker wel de hand zou hebben gehad. In werkelijkheid is de *Bezwaren* wel in de geest van Bilderdijk geschreven, maar naar Da Costa's zeggen "geheel buiten diens voorkennis of medeweten ter pers gelegd"[298]. Bij deze opmerking dient wel aangetekend te worden dat Da Costa reeds in een brief van 3 mei 1823 aan Bilderdijk zich er vanwege een verhuizing over beklaagt dat hij de hele week nog niet aan zijn "stukjen tegen den Tydgeest"[299] heeft kunnen werken. Bilderdijk was dus wel op de hoogte van dit project van Da Costa. De tekst van een aantal hoofdstukken van de *Bezwaren* kreeg Bilderdijk op 1 juli 1823 voor het eerst onder ogen, toen Herdingh hem, op verzoek van Da Costa, een gedeelte van het manuscript ter inzage gaf[300]. Bilderdijk vond het "voortreffelijk" en "zeer klaar en *ad captum*[301] geschreven"[302]. Begin augustus 1823 kreeg Bilderdijk van Herdingh nog de gehele tekst in druk toegestuurd, met het verzoek het geschrift te lezen en te laten weten "of daar ook iets uit te vreezen ware, en zoo ja, het te verzachten"[303]. Men had Herdingh namelijk "bevreesd"[304] gemaakt over wat Da Costa in het hoofdstuk "Constitutie" stelt. Bilderdijk informeerde Da Costa per brief over de ongerustheid van Herdingh en liet hem weten dat de inhoud van de *Bezwaren* hem is bevallen, dat hij er niets in gevonden heeft dat genuanceerd zou moeten worden en dat hij de uitgever daarom gerustgesteld heeft[305].

In een brief aan Wiselius van 28 augustus 1823 geeft Bilderdijk te kennen dat hij de toon van de *Bezwaren* "eer te gematigd dan te stout"[306] vindt. In dezelfde brief schrijft Bilderdijk dat hij ervan overtuigd is dat Da Costa door God is geroepen om tegen "de afvalligen

---

[296] In het vervolg aan te duiden als *Toelichting*.
[297] Zie: W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Da Costa*, twee delen, Zutphen 1894-1896, deel II, Zutphen 1896, 312.
[298] Is. da Costa, *De mensch en de dichter. Eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften*, Haarlem 1859, 335.
[299] Bilderdijk-Museum, hs. E 6-4.
[300] Zie: Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 12 juni 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E 6-11; Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 4 juli 1823, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 120-124, 122. Cf. de brief van Bilderdijk aan Da Costa van 22 juni 1823, waarin hij met betrekking tot de *Bezwaren* opmerkt: "Ik verlang ze te zien" (*Ibidem*, 112-116, 116). Op 3 juli deelde Herdingh aan Bilderdijk mee dat het drukken van de *Bezwaren* begonnen was (Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 4 juli 1823, in: *Ibidem*, 120-124, 122).
[301] Vertaling: bevattelijk.
[302] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 4 juli 1823, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 122.
[303] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, augustus 1823, in: *Ibidem*, 127-131, 127.
[304] *Ibidem*, 127.
[305] *Ibidem*, 127.
[306] Willem Bilderdijk aan Samuël Iperuszoon Wiselius, 28 augustus 1823, in: *Ibidem*, deel III, 162-165, 163.

van Christus" (163) op te treden. Omdat hun "onbeschaamdheid en Godslastering ten top is geklommen en overal ingedrongen" (164) diende dit, zoals in de *Bezwaren* het geval is, op een wijze te gebeuren die hen schokt. Ook heeft Da Costa volgens Bilderdijk met de publicatie van de *Bezwaren* voldaan aan zijn verplichting en roeping om zijn geloof in Jezus Christus in het openbaar te tonen. Dit moest hij naar de mening van Bilderdijk doen "in termen, die hem van alle Deïsmus, Socinianismus, Arianismus, Pelagianismus en Arminianismus vrijstellen, en als waarachtig rechtzinnig Christen doen kennen" (164). In verband met de receptie van de *Bezwaren* schrijft Bilderdijk op 10 oktober 1823 aan Wiselius over het genoemde schokeffect dat Da Costa met zijn brochure teweeg moet brengen het volgende: "Dat er de grote menigte tegen raast is natuurlijk, en het is een zegen. Dat men er tegen schrijft, is natuurlijk, en ook dit is een zegen. Dit zijn blijken dat het indruk maakt, dat het schokt, en die schudding is heilzaam in de tot zoo verr' verstokte gemoederen"[307]. In dezelfde brief noemt Bilderdijk het schrijven tegen de *Bezwaren* nuttig, omdat het de algemene aandacht voor de door Da Costa aangeroerde punten vergroot en ongemerkt bij velen die verblind zijn een andere overtuiging doet ontwaken en aangroeien. In deze "woelingen" en "ter gelegenheid van al dat geschreeuw"[308] tegen Da Costa's strijdschrift voelde Bilderdijk zich verplicht om een toelichting op de *Bezwaren* te schrijven.

"Inleiding"

In de "Inleiding" van de *Toelichting* geeft Bilderdijk te kennen dat, hoewel hij ervan uitgaat dat zijn opvattingen genoegzaam bekend zijn, hij deze brochure geschreven heeft omdat hij door Da Costa's tegenstanders[309] in de pennenstrijd is gemengd. Conform zijn reeds genoemde mededeling aan Wiselius dat hij de negatieve receptie van de *Bezwaren* een natuurlijke reactie vindt, laat Bilderdijk de lezers weten dat de heftige reacties vanuit verlichte kringen hem niet verbazen: "*De bezwaren* van den Heer en Mr. Da Costa tegen *den Geest der Eeuw*, hebben als te voorzien was, de afgodendienaars van zich-zelven en slaven der Heerschende Dwangzucht, die zich met de dolk in de hand en godlasterenden vloek in den mond, thands *verdraagzaamheid* noemt, in het harnas gejaagd, en geschrift by geschrift uit doen stooten, met het echte merk van dat *Liberalismus* geijkt, dat thands (…) het baldadigste oproer tegen alle gezag (dat van den Almachtige niet uitgesloten) tot leus of tot masker strekt" (1)[310]. Met deze "Inleiding" zet Bilderdijk al direct de toon van zijn *Toelichting*, waarin hij het in forse taal opneemt voor Da Costa. Niets van wat Da Costa in de *Bezwaren* stelt, verzacht hij; de inhoud van de tien hoofdstukken van de *Bezwaren* neemt hij in het zevental afdelingen van de *Toelichting* volledig voor zijn rekening.

"Eerste afdeeling"

In de eerste afdeling geeft Bilderdijk een overzicht van het steeds toenemend verval op godsdienstig gebied sinds de Reformatie. Als kwalijke factoren die hebben bijgedragen aan het ontstaan van de toestand van de godsdienst van zijn tijd noemt Bilderdijk de moralistisch-spiritualistische theologie van Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590), het politieke streven van Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) en de Loevesteinse factie, het Arminianisme en de neologische theologie. Wat de toestand van de kerk en de godsdienst betreft, kan volgens Bilderdijk niet ontkend worden dat er predikanten zijn – en hieronder bevinden zich ook "weldenkende en waarachtig Gereformeerde leeraren" (21) – die uit vrees om aanstoot te

[307] *Ibidem*, 166-171, 166.
[308] Willem Bilderdijk aan Samuël Iperuszoon Wiselius, 2 november 1823, in: *Ibidem*, 171-172, 171.
[309] Bilderdijk spreekt in de hem kenmerkende stijl van "Duisterlingen, zoo verliefd op hun kunstlampjens als schuw voor het daglicht der Waarheid" (1-2).
[310] Opnieuw hekelt Bilderdijk hier het vrijheidsideaal en de verdraagzaamheid van de Verlichting.

geven geen zuivere hervormde leer meer prediken, maar een middenweg tussen remonstrants en hervormd bewandelen.

Afb. 89. Willem Bilderdijk, 1819.

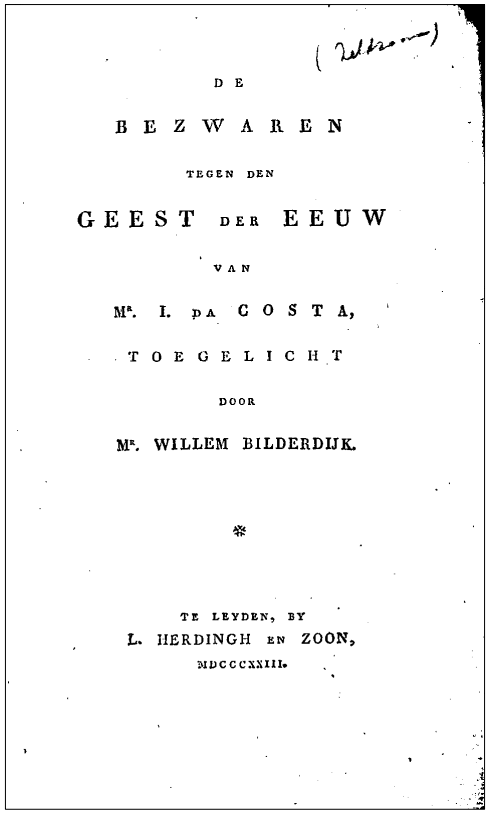

DE

BEZWAREN

TEGEN DEN

GEEST DER EEUW

VAN

Mr. I. DA COSTA,

TOEGELICHT

DOOR

Mr. WILLEM BILDERDIJK.

TE LEYDEN, BY

L. HERDINGH EN ZOON,

MDCCCXXIII.

Afb. 90. Titelpagina van Willem Bilderdijk, *Toelichting*.

"Tweede afdeeling"
Evenals Da Costa is Bilderdijk van mening dat er op het gebied van de zedelijkheid en het onderwijs geen sprake is van vooruitgang ten opzichte van vroeger tijden: met de moraal is het slecht gesteld en het onderwijs is van dien aard dat het kind "letterblokt" en "verhardt in de hem ingestampte vooroordeelen" (26), terwijl het egoïsme ten top stijgt en het wezenlijke van alle kennis en waarheid hem onbekend blijft (27).

"Derde afdeeling"
Over de verdraagzaamheid en menslievendheid merkt Bilderdijk op dat hij in een tijd leeft, waarin men van degenen die deze woorden veelvuldig in de mond nemen, alleen het tegenovergestelde hoort en ziet (28). Ook verwijt Bilderdijk hen dat zij pogingen ondernemen om andersdenkenden door de overheid met geweld het zwijgen op te laten leggen. Nadat Bilderdijk een verband heeft gelegd tussen het in zijn ogen lage niveau van de menselijkheid van zijn tijd en het consumeren van beendersoep en aardappelen – een verband dat de spotlust van zijn critici heeft opgewekt – verklaart hij dat de Verlichting totaal mislukt is door aan elk ver-

standig mens, die nog niet door de geest der eeuw is aangetast, het verzoek te richten om tot God te bidden voor de vervallen mensheid (30).

"Vierde afdeeling"
Bilderdijk denkt dat een ieder die enig gevoel heeft voor schone kunsten slechts zijn ogen hoeft te openen om te zien dat de bouwkunst, de muziek en de zangkunst – in tegenstelling tot vroeger – niet meer uit het hart voortkomen. Bilderdijk is beschroomd om over de dichtkunst te spreken, maar prijst de toon van vele eigentijdse dichtstukken.

"Vijfde afdeeling"
Het oordeel van Bilderdijk over de wetenschappen is niet milder dan dat van Da Costa. Samenvattend stelt hij: "Gelijk men in 't zedelijke leeft of er geen God ware, en zijn eigen wet zijn wil, zoo is 't in het wetenschappelijke. In filozofie of geestelijke aanschouwing, is het Eigen verstand; in 't lichaamlijke Natuurkracht, waar men alles toebrengt" (38).

"Zesde afdeeling"
Over de constitutie laat Bilderdijk zich niet minder scherp uit dan Da Costa. De algemeen geuite wens om behalve de zedenwet ook de staatswet zelf te regelen en om a priori constituties op te stellen en deze vervolgens aan vorsten en naties op te dringen, ziet hij als een uiting van de heersende geest van opstand tegen God, van het verlangen naar autonomie en zelfregering, en uiteindelijk van de wil om boven alle gezag – dat van God niet uitgezonderd – te zijn (43). Naar aanleiding van de algemene verontwaardiging over Da Costa's opvatting dat de vorst in bepaalde gevallen niet gebonden is aan zijn eed op de grondwet, wijst Bilderdijk erop dat Da Costa's verklaring eigenlijk zijn toelichting niet nodig heeft, aangezien Da Costa reeds bij zijn promotie in de theoretische wijsbegeerte op 21 juni 1821 in het openbaar woorden van gelijke strekking heeft gesproken en verdedigd[311]. Conform Da Costa schrijft Bilderdijk dat een koning die uit vrije wil een constitutie aan zijn onderdanen heeft gegeven, verplicht is "die in zich-zelf niet verbindende maar alleen door de belofte kracht hebbende regeling"(54) in te trekken, wanneer hij ziet dat hij als koning zijn plicht tegenover God anders niet ten uitvoer kan brengen.

"Zevende afdeeling"
In de zevende en laatste afdeling zet Bilderdijk zijn visie op de publieke opinie, vrijheid en Verlichting uiteen. De publieke opinie is volgens Bilderdijk niet meer zoals vroeger de stem van het dankbare hart, maar slechts dat "wat die schreeuwende aanhang aan eene onbedreven en voor hunne drogredenen en klinkende bentleuzen (…) niet bestand zijnde menigte trachten in te stampen" (58), namelijk: "Nieuwe, dolle begrippen, gegrond op die Staats- en volksverdervende beginsels van zelf te moeten regeeren. Democratische ochlo-archie[312], Demagogische opzetting, en wat daartoe behoort, en met dien geest van zelfvergoding, eigenwet, en eigenzucht overeenkomt, die God in het aangezicht hoont, Staten omkeert, en Volken vernietigt" (59). Bilderdijk spreekt uit eigen ervaring als hij opmerkt dat wie hiertegen zijn stem verheft, wordt aangevallen in dagbladen, tijdschriften en allerlei pamfletten (57). Wat de vrijheid betekent waarop de eeuwgeest zich beroemt, komt volgens Bilderdijk onder meer tot uitdrukking in de intolerantie tegenover andersdenkenden (56). Op overeenkomstige wijze geeft Bilderdijk zijn visie op de Verlichting: haar aanhangers zijn degenen "die 't heilig Euangelielicht uitdoven, de vensters voor den zonneschijn der Goddelijke genade toespijkeren, om hunne stinkende en verstikkende lampjens van Eigenwijsheid en Heidenenwaan en zoogenaamde Kritische wanleer in de plaats te stellen" (66). Dat Bilderdijk ten volle instemt met Da Costa's

[311] Zie: hoofdstuk 4, paragraaf III.3.
[312] Grieks: regering door het gepeupel.

oordeel over de Verlichting komt tot uiting in de slotwoorden van de *Toelichting*, waarin Bilderdijk verklaart dat hij de vermaningen van Da Costa's "Besluit" volledig tot de zijne maakt. Hij verwijst tenslotte allen die nog horen willen naar Jesaja 30:9-11.

In een brief van 1 november 1823 betuigt Da Costa zijn innige dank voor Bilderdijks "heerlyke toelichting"[313] van de *Bezwaren*; woorden schieten hem te kort om aan zijn gevoel van dankbaarheid uitdrukking te geven.

IX. Recensies van de *Toelichting*

Al spoedig na het uitkomen van de *Toelichting* verschenen in diverse periodieken recensies van dit geschrift. De auteurs van het zevental aangetroffen besprekingen van de *Toelichting* staan, niet onverwacht, afwijzend tegenover deze brochure.

De anonieme recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* meent dat Bilderdijk de *Toelichting* heeft geschreven om "de nederlaag van zijnen lieveling te herstellen"[314]. Toen Bilderdijk bemerkte dat de *Bezwaren* in plaats van de bedoelde schrik aan te jagen eerst de algemene verontwaardiging opriep en vervolgens alleen de lachlust, heeft hij, zo veronderstelt de recensent, geprobeerd om sommige verkeerd uitgevoerde aanvallen op een slimmer en krachtiger wijze te herhalen, sommige misslagen te verbloemen en het aantal punten, waarop Da Costa enig succes geboekt heeft met gebruikmaking van nieuwe wapens uit te breiden (499). Tegen zijn verwachting in moet de recensent vaststellen dat de toon van de *Toelichting* hem over het algemeen meevalt; hij vindt Bilderdijk bescheidener en "minder magtspreukig" (500) dan Da Costa. Wat de toekomst betreft, denkt de recensent dat de *Toelichting* waarschijnlijk na verloop van een eeuw door het nageslacht als niet meer dan een curiositeit beschouwd zal worden, waarvan men niet zal kunnen geloven dat het in het drieëntwintigste jaar van de negentiende eeuw geschreven is. Het enige nut dat het geschrift dan zal hebben gehad, is dat het Da Costa troost bood in zijn nederlaag.

Terwijl de recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* de *Toelichting* bespreekt op een luchtige en spottende toon, beschouwt de boekbespreker van het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde* de zaak met grote ernst[315]. Het smart deze recensent dat hij ten aanzien van Bilderdijk, die bij een andere geestesgesteldheid zo veel goeds zou kunnen stichten, moet vaststellen dat hij onrust zaait en verdeeldheid teweeg brengt; praktijken die, zo merkt de recensent bitter op, een man die zich als een waarachtig christen wil voordoen, niet passen. Verwijtend stelt hij vast dat Bilderdijks hart vol wrok is en dat zijn beginselen, die het oogmerk verraden het land te willen omkeren, lijnrecht indruisen tegen de grondbeginselen van het rijk van Christus. Met een verwijzing naar Galaten 5:19-21 vervolgt de recensent met de beschuldiging dat de boom Bilderdijk niets draagt dan de onzalige vruchten van het vlees. Verder moet Bilderdijk overeenkomstig Mattheüs 18:3 leren als een kind te worden. Ook dient hij de apostolische waarschuwing uit 1 Korinthe 13:1 ter harte te nemen dat hij, die "de talen der menschen en der engelen" spreekt, maar geen liefde bezit, een "klinkend metaal, of luidende schel" is.

---

[313] Bilderdijk-Museum, hs. E9-1.
[314] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1 december 1823, deel VII, 15e stuk, "Beöordeelingen", 498-502, 499.
[315] *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*, januari 1824, No. 1, "Boekbeöordeelingen", 18-26.

Toch is de recensent van mening dat de lezer in de *Toelichting* goede en ware aanmerkingen aantreft. Het probleem is echter volgens de recensent dat wat Bilderdijk ter verdediging van Da Costa aandraagt, weinig of niets ter zake doet en ook niet bewijst dat Da Costa gegronde bezwaren tegen de geest der eeuw heeft ingebracht. Vervolgens wordt Bilderdijk uitgedaagd om bewijzen te leveren voor zijn beweringen ten aanzien van de hervormde leer. Als hij hierin niet slaagt, heeft hij zichzelf naar het oordeel van de recensent gebrandmerkt als een "kettermaker en lasteraar" (22). Aangezien de recensent verwacht dat Bilderdijk daar niet in zal slagen, voelt hij zich moreel verplicht een ieder te waarschuwen voor de verkeerde denkbeelden van Bilderdijk (22). De recensent eindigt zijn bespreking van de *Toelichting* met een oproep aan het adres van de jongemannen die naar zijn mening Bilderdijk blindelings volgen, om toch vooral gehoor te geven aan de waarschuwingen die verschillende van hun hoogleraren hiertegen geuit hebben (26).

De boekbespreker van *De Recensent*, dezelfde die eerder de *Bezwaren* voor dit tijdschrift heeft gerecenseerd[316], verwijst naar zijn toendertijd geuite klacht dat men de *Bezwaren* gewicht geeft door er zo massaal en zo serieus tegen te schrijven[317]. De schrijver heeft inmiddels zijn vrees werkelijkheid zien worden, want het is inderdaad een zaak geworden, die alleen door de inspanningen van haar bestrijders belangrijk geworden is (667). Ook voorzag de boekbespreker reeds in een vroeg stadium dat er van de kant van de "nachtkleurige bestrijders van den verlichten geest onzer eeuw" – de recensent spreekt ook wel van "Joodsch-katholijke Christenen" (672) – nog meer onaangename oprispingen zouden volgen, wat nu dan met het verschijnen van Bilderdijks *Toelichting* en Capadoses *Bestrijding der Vaccine* gebeurd is. Eén van de verwijten die de recensent Bilderdijk maakt, is dat hij zich met het verkondigen van het primaat van de geestelijke macht boven de wereldlijke macht schuldig maakt aan de ergste staatkundige ketterij, die mogelijk is (672).

Ook de recensent van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* staat afwijzend tegenover Bilderdijks godsdienstig-staatkundige beschouwingen[318]. Vanuit dezelfde vrees voor ongewenste neveneffecten van op scherpe toon gestelde tegenschriften, die ook zijn collega van *De Recensent* heeft, dringt de boekbespreker er bij eventuele tegenschrijvers op aan het advies van Paulus aan Timotheüs: "Bestraf een ouden man niet hardelijk, maar vermaan hem als een vader"[319], niet uit het oog te verliezen; de recensent voorziet dat de verschijning van de *Toelichting* anders ernstige gevolgen zal hebben voor de rust en de eensgezindheid onder de burgers.

Een nog grotere angst leeft bij de auteur van de bespreking in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[320]. Deze recensent ziet als uiterste consequentie van de bilderdijkiaanse opvattingen het vestigen van een totalitair regiem. De boekbespreker waarschuwt daarom de lezers voor wat hij beschouwt als de eigenlijke doelstelling van Bilderdijk cum suis, namelijk om de vrijheid teniet te doen en wat dat betreft alleen voor zichzelf een uitzondering te maken. Zij hebben in feite de vorst evenmin als het volk, maar alleen zichzelf lief, en het openbaar bestuur willen zij het liefst tot slaaf maken van hun inzichten (606). Het verbaast de recensent dan ook niet dat deze door een geest van duisternis, dwaasheid en onverdraagzaamheid gekenmerkte sekte waarvan Bilderdijk de leider is, zich niet laat intomen of corrigeren door voorstanders van de "ware *liberaliteit*" (600) zoals N.G. van Kampen en Jac. Haefkens. Het lag voor deze

[316] Zie paragraaf V van dit hoofdstuk.
[317] *De Recensent*, 1823, deel XVI, 1e stuk, "Recensiën", 667-676, 667.
[318] *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, 8 november 1823, No. 90, 3-4.
[319] 1 Timotheüs 5:1.
[320] Jg. 1823, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 600-610.

recensent daarom in de lijn van de verwachting dat er opnieuw "vruchten van den boom des kwaads" tot rijpheid zijn gekomen[321] — "echte Sodomsappelen, van buiten de frischheid en den geur van den Godsdienst vertoonende, maar van binnen enkel stank en verrotting; Sodomsappelen, indien mogelijk nog wranger en bitterder, dan diezelfde stam reeds vroeger heeft voortgebragt" (600). Wat zijn bespreking van de *Toelichting* betreft, beperkt de recensent zich tot enkele losse aanmerkingen en het aanhalen van een aantal passages, waarin hij de bilderdijkiaanse geest treffend tot uitdrukking vindt komen.

Afwijzend, maar vanuit een geheel ander perspectief geschreven, is de recensie van de *Toelichting* in *De Katholijke*[322]. De anonieme recensent, die zijn bespreking heeft geschreven als een apologie van het Rooms-Katholicisme, beschouwt de *Toelichting* als het werk van "een *contraremonstrant*, die het gezag van de reeds lang vermolmde en door de wormen verteerde besluiten der *Dordsche* Synode, weer wat wil oplappen" (87). Volgens de recensent is dit vergeefse moeite, "want", zo stelt hij generaliserend, "thans weet men te wel, dat die staatkundige poets maar door Prins Maurits gespeeld is, om Jan van Oldenbarneveld den voet te ligten" (87). In de *Toelichting* ziet de rooms-katholieke criticus de "wrange vruchten der gewaande Hervorming" gedemonstreerd: "Het onfeilbare gezag der Katholijke Kerk willen zij niet erkennen, en zij willen zelve als godspraken aangebeden zijn" (88). In overeenstemming met de strekking van zijn betoog besluit de recensent met de waarschuwing aan zijn geloofsgenoten dat in dit geschrift voor hen geen licht is (89).

Ook in Frankrijk bleef Bilderdijks *Toelichting* niet onopgemerkt. De Kirckhoff, recensent van de *Revue Encyclopédique*, concludeert dat Bilderdijk met zijn geschrift niet minder de algemene verontwaardiging uitdaagt dan Da Costa met zijn *Bezwaren*[323]. De Kirckhoff verklaart dat het hem aangenaam is om zijn lezerspubliek te kunnen verzekeren dat beide brochures een unanieme negatieve receptie ten deel zijn gevallen.

X. "Aan Mr. I. da Costa"

1. Willem Bilderdijk, "Aan Mr. I. da Costa"

Niet alleen met de *Toelichting*, maar ook met het gedicht "Aan Mr. I. da Costa, by het in 't licht geven zijner *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*", dat in het eerste deel van zijn *Rotsgalmen*[324] is gepubliceerd, schaart Bilderdijk zich in het openbaar volledig achter zijn leerling. Het is voor hem geen vraag of Da Costa het juist gezien heeft en of hij terecht tegen de geest der eeuw is opgetreden:

> Ja, 't Ongeloof, ja de Afval, steeg ten top;
> Men voedt zijn kroost voor Hel en Wareld op,
> Vloekt Christus zoen, eert Heidnen logenvonden,
> Betwist Zijn macht in Hemel en op Aard';

[321] De recensent bedoelt Bilderdijks *Toelichting* en Capadoses *Bestrijding der Vaccine*.
[322] Jg. 1824, "Boekbeoordeelingen", 87-89.
[323] *Revue Encyclopédique*, 1824, tome XXI, "Bulletin bibliographique. Livres étrangers", "Europe", "Pays-Bas", 174-175.
[324] Twee delen, Leyden 1824, deel I, 160-163.

Ja, lastert wie 't geweten rein bewaart,
Wie Waarheidsleer op Waarheids stoel verkonden (160).

Bilderdijk richt zich rechtstreeks tot de verlichte tijdgeest met de waarschuwing dat de tijd van de vestiging van Christus' rijk nabij is:

Ja, Geest der Eeuw, der Helsche duisternis,
Verpest, verstik, wat Englen heilig is;
Klep wijd en zijd uw draak-, uw vleêrmuisvlerken!
Uw tyranny, uw aanhang, schokt en beeft,
En 't Rijk genaakt van Hem die eeuwig leeft,
En wiens Gezag geen Afgrond in zal perken (162).

Ook worden in dit gedicht al diegenen die beducht zijn voor de "Godbestrijdren" (162) door Bilderdijk opgeroepen om niet langer te zwijgen en "'t marteldom voor Hem" (163) tegemoet te treden:

Verheft uw stem, betoont U Godgetrouwen!
Verraadt, verzaakt, waar Belial gebiedt,
Uit laffen schroom uw God, uw Heiland, niet (162).

2. Recensies van "Aan Mr. I. da Costa"

In een tweetal aangetroffen recensies wordt Bilderdijks "Aan Mr. I. da Costa", samen met de meeste andere gedichten uit het eerste deel van de *Rotsgalmen*, negatief beoordeeld.

De recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* twijfelt er niet aan dat deze dichtbundel de algemene verontwaardiging tegen de bestrijder van al wat verlicht, goed en edel is, zeker niet zal verminderen[325]. Hij gaat ervan uit dat het lezerspubliek gemakkelijk kan vermoeden, wat "de groote reus den kleinen slingerapen, Da Costa en Capadose, die alle zijne grimassen nadoen, en zoo mogelijk nog verergeren" (444), toezingt, en gaat daarom niet verder op deze gedichten in[326].

Uitgebreider is de recensie van het eerste deel van de *Rotsgalmen* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[327]. Zoals de boekbespreker reeds vermoedde, heerst in deze dichtbundel, evenals in eerdere publicaties van de hand van Bilderdijk, naar zijn oordeel een geest van onverdraagzaamheid, ontevredenheid, grimmige vijandschap tegen al wat Verlichting en vrijheid voorstaat; een geest die de recensent in strijd acht met gedragskenmerken als nederigheid, bescheidenheid, zachtmoedigheid en dankbaarheid.

Naar aanleiding van "Aan Mr. I. da Costa" merkt de recensent bitter op dat Bilderdijk in dit gedicht zijn "kweekeling" verzekert, "dat hij *juist* over den Geest dezer Eeuw heeft geoordeeld, en nog niet half genoeg heeft gelogen en gelasterd" (584). Vanwege het omvangrijke vocabulaire aan veroordelende begrippen waar Bilderdijk over beschikt en waarvan hij in dit gedicht andermaal een demonstratie geeft, merkt de recensent spottend op dat Da Costa, mocht hij opnieuw een "kruistogt" tegen de geest der eeuw willen ondernemen, in deze dicht-

[325] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, "Beöordeelingen", 440-445, 440.
[326] Met het vers voor Capadose bedoelt de recensent Bilderdijks "Aan den Heer A. Capadose, op zijne Bestrijding der beestpok-inenting"; zie: hoofdstuk 7, paragraaf XII.6.a.
[327] Jg. 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 543-548, 580-586.

regels van zijn "Patroon en Meester" een aantal "nieuwe vervloekingen" (584) krijgt aangereikt.

In zijn slotwoord keert de recensent terug naar de persoon van Bilderdijk en omschrijft hij hem als iemand die de duisternis liever heeft dan het licht; die troost vindt voor zijn ziel in een middeleeuwse theologie; die dogma's aanhangt die niet door God zijn voorgeschreven, maar door mensen zijn vervaardigd; die zich liever kromt onder het juk van een oosters despotisme dan de zegeningen van een redelijke vrijheid geniet; die hardnekkig vasthoudt aan wat hij eenmaal heeft aangenomen, al wordt hij ook voortdurend van zijn ongelijk overtuigd; die gelooft dat hij alleen de waarheid in pacht heeft. Al deze eigenschappen is de recensent evenwel bereid met christelijk geduld en medelijden te dragen; bovendien wil hij Bilderdijk hierin vrij laten. Maar dat neemt niet weg dat de recensent in de persoon van Bilderdijk nadrukkelijk verfoeit en veroordeelt dat hij in een land waar rust en vrede heersen zonder ophouden tracht de rust te verstoren en het zaad van wantrouwen en tweedracht strooit; dat hij dagelijks ware verdiensten lastert en een ieder verdoemt die andere opvattingen heeft dan hijzelf; dat hij voortdurend op de rechterstoel gaat zitten.

XI. Kritiek op meester en leerling

De *Toelichting* van Bilderdijk was aanleiding voor een nieuwe golf van kritiek die onder meer zijn weerslag vond in een reeks pamfletten en tijdschriftartikelen, ditmaal gericht tegen meester en leerling. Tot in zijn vriendenkring ondervond Bilderdijk de negatieve receptie van de *Bezwaren* en de *Toelichting*. Zo schrijft Wiselius op 6 november 1823 aan Bilderdijk[328] dat hij de *Bezwaren* beschouwt als een geschrift, dat onchristelijk is en onbetamelijk wat de toon betreft; dat overloopt van de historische misvattingen; waarin zaken gescheiden worden die direct met elkaar in verband staan; dat nergens een schijn van bewijs bevat. Hier voegt Wiselius nog aan toe dat Da Costa's betoog op hem de indruk maakt "een strijd te zijn tegen spoken van eigen verbeelding". Wiselius zegt wel groot verdriet te hebben van "het woeste geschreeuw" dat tegen de *Bezwaren* is opgegaan; daarvoor, zo verzekert hij Bilderdijk, staat zijn achting en vriendschap voor Da Costa borg.

Gezien zijn eigen opinie behoeft het geen verbazing te wekken dat Wiselius de *Vijf Brieven* van (J.A. Lotze) met genoegen gelezen heeft en N.G. van Kampens *Verdediging van het Goede* met nog groter genoegen. Beide tegenschriften worden naar zijn mening gekenmerkt door bescheidenheid, en vooral Van Kampen is er volgens hem in geslaagd de stellingen en machtspreuken van Da Costa te weerleggen. De overige tegenschriften noemt Wiselius "ellendig", waarbij hij J. Roemers *Voordeelen van den Geest der Eeuw* bovenaan de lijst "prulschriften" plaatst, omdat hij het niet overtuigend vindt.

Over de *Toelichting* wil Wiselius het liefst zwijgen; hoe hij over de inhoud van dit geschrift denkt, blijkt volgens hem genoegzaam uit zijn opmerkingen over de *Bezwaren*. Terecht stelt Wiselius op het einde van zijn brief vast dat hij in velerlei opzicht hemelsbreed met Bilderdijk van inzicht verschilt. Dit hoeft volgens Wiselius geen afbreuk te doen aan de hoogachting en vriendschap die hij voor Bilderdijk zegt te voelen. Het verschil van mening leidde toch tot een tijdelijke breuk. Eind april 1824 houdt de briefwisseling tussen de voormalige vrienden op, om pas eind 1828 weer te worden aangeknoopt.

---

[328] Bilderdijk-Museum, "Margadant 1823"; zie voor deze brief (incompleet) ook P. van Limburg Brouwer, *Het leven van M^r^. Samuël Iperuszoon Wiselius*, 290-292. De verwijzing naar "Margadant 1823" geldt voor alle citaten in deze inleiding.

In deze paragraaf passeren veertien reacties op meester en leerling de revue. De toonzetting van deze stukken varieert van gematigd tot scherp. Waar mogelijk wordt ook aandacht besteed aan de receptie van deze kritiek op meester en leerling.

1. (E.C. D'Engelbronner), *Iets aangaande de Toelichtingen*

a. Korte inhoud

De schrijver[329] van *Iets aangaande de Toelichtingen van Mr. W. Bilderdijk, betrekkelijk de Bezwaren tegen de Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa*[330] stelt in het "Voorberigt" van zijn brochure dat het onvermijdelijk was dat de *Bezwaren*, waaraan volgens hem een deugdelijke bewijsvoering ontbreekt, door de bevoegde beoordelaars te licht bevonden is en als de onrijpe vrucht van een verhitte, jeugdige verbeeldingskracht terzijde is gelegd. De publicatie van de *Toelichting* omschrijft de criticus spottend als een onderneming van Bilderdijk "om het gezag van zijnen hooggeroemden naam, aan de stellingen van zijnen kweekeling te leenen, en dezelve met den glans van zijne vermaardheid te omstralen!" (iii).

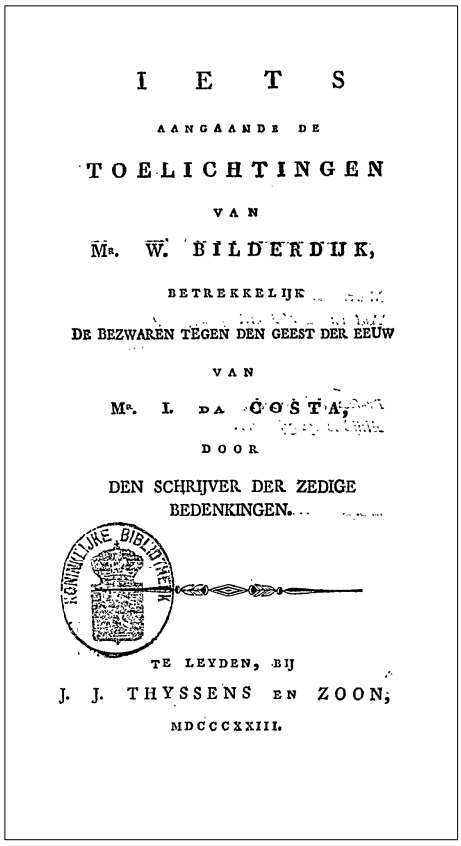
I E T S

AANGAANDE DE

TOELICHTINGEN

VAN

Mr. W. BILDERDIJK,

BETREKKELIJK

DE BEZWAREN TEGEN DEN GEEST DER EEUW

VAN

Mr. I. DA COSTA,

DOOR

DEN SCHRIJVER DER ZEDIGE BEDENKINGEN.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

TE LEYDEN, BIJ

J. J. THYSSENS EN ZOON,

MDCCCXXIII.

Afb. 91. Titelpagina van (E.C. d'Engelbronner), *Iets aangaande de Toelichtingen*.

[329] Op de titelpagina staat vermeldt dat deze brochure is vervaardigd "door den schrijver der *Zedige Bedenkingen*"; dat is Elias Carel d'Engelbronner.
[330] Leyden 1823 (*Iets aangaande de Toelichtingen*).

De auteur, die zich verplicht voelde om het door de *Toelichting* veroorzaakte onheil te helpen afweren, zegt met zijn *Iets aangaande de Toelichtingen* niets anders beoogd te hebben dan het besef te versterken dat het een voorrecht is te leven onder een constitutionele monarchie (iv). Evenals in de *Toelichting* treffen we in *Iets aangaande de Toelichtingen* zeven afdelingen aan die tegen de overeenkomstige van Bilderdijk worden gesteld. In dit pamflet wordt Bilderdijk ervan beschuldigd: dat hij met voorbedachten rade geschiedkundige feiten verdraait; bijvoorbeeld betreffende de geschillen tussen Leicester[331] en Van Oldenbarnevelt, en tussen deze staatslieden en prins Maurits (16-18); dat hij op verschillende plaatsen zichzelf tegenspreekt; bijvoorbeeld wanneer hij eerst stelt dat de burgerstand eigenlijk de volksaard uitmaakt, terwijl hij op het eind van de *Toelichting* alleen aan de geboren adel mensenwaarde wil toekennen (43, 93)[332]; dat hij dikwijls de meest onvergeeflijke onkunde verraadt; zo verwart hij de harmonia praestabilita van Leibniz[333] (66) met de gereformeerde leer van de predestinatie (67) en de aantrekkingskracht (vis attractrix) met de middelpuntzoekende (vis centripeta) en de middelpuntvliedende kracht (vis centrifuga) (67); dat hij bij al zijn misbaar maken over oproer en muitzucht zelf de grootste oproerkraaier is door in zijn *Toelichting* alles in het werk te stellen om verdeeldheid en wantrouwen te zaaien tussen de burgers onderling en tegenover de koning in het bijzonder, en door de smalle gemeente op te ruien om de maatschappelijke orde om te keren (51, 92, 97).

De toon van D'Engelbronner is in *Iets aangaande de Toelichtingen*, waarin ook regelmatig de *Bezwaren* ter sprake wordt gebracht, duidelijk gematigder dan in zijn *Zedige Bedenkingen*. Personaliteiten komen in dit werk niet voor.

b. Recensies van *Iets aangaande de Toelichtingen*

Van *Iets aangaande de Toelichtingen* is een drietal recensies aangetroffen. De meningen van de boekbesprekers lopen uiteen.

Een ronduit positieve beoordeling geeft de recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[334]. Hij vindt het betoog van D'Engelbronner in *Iets aangaande de Toelichtingen* overtuigend en is benieuwd hoe Bilderdijk zich "uit de engte zal redden, in welke hij zelf zich gebragt heeft" (82).

De recensie in de *Bijdragen*[335] is er één van uitersten. Enerzijds bejubelt de recensent D'Engelbronner om zijn grote kennis en "waarlijk gematigde, hoogst verlichte, echt *liberale* denk- of redeneerwijze omtrent het Godsdienstige" (45), anderzijds verwerpt hij de opstelling van de schrijver ten aanzien van het grootste deel van de hervormde predikanten en de hoogleraren in de theologie.

De recensent van *De Katholijke* oordeelt over *Iets aangaande de Toelichtingen* gunstiger dan over D'Engelbronners eerste pamflet, omdat hij in D'Engelbronners jongste publicatie minder bitterheid ten aanzien van de rooms-katholieken heeft aangetroffen[336]. Overigens houdt de recensent ook Bilderdijk verantwoordelijk voor de aanvallen op het Rooms-Katholicisme, die in de pennenstrijd naar aanleiding van de *Bezwaren* en de *Toelichting* gedaan zijn. De boekbeoordelaar is namelijk van mening dat Bilderdijk had moeten voorzien dat de rooms-katholieken daarin betrokken zouden worden.

---

[331] Robert Dudley graaf van Leicester (1533-1588).
[332] Zie: Willem Bilderdijk, *Toelichting*, 24, 62.
[333] Zie: hoofdstuk 4, noot 32.
[334] Jg. 1824, deel VIII, 1e afdeling, "Beöordeelingen", 81-82.
[335] Jg. 1824, deel XII, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 44-58.
[336] *De Katholijke*, 1824, "Boekbeoordeelingen", 90-92.

2. […..], “Domper-Fabriek”

Mede naar aanleiding van Bilderdijks *Toelichting* werd in de *Arnhemsche Courant* van dinsdag 9 december 1823 het anonieme artikel “Domper-Fabriek” geplaatst. De schrijver memoreert hoe men in verlichte kringen aanvankelijk de “Domperfactie” als een wezenlijk onheil beschouwde en zorgen had aangaande de toekomst, omdat men de voornaamste van de Nederlandse dichters zijn leerstelsel met hand en tand zag verdedigen en verbreiden. Naar de mening van de schrijver vreesde men terecht dat Bilderdijk, wanneer hij op tamelijk gematigde voet zou voortgaan, voortdurend nieuwe aanhangers zou krijgen en zou eindigen “met alom het licht door de duisternis te doen vervangen”. Intussen heeft de “Domper-Fabriek” zelf een geluk bij haar ongeluk gebracht. Immers, zo lang de “Domperfabrijkanten” met gegronde redeneringen kwamen, waren zij gevaarlijk, omdat velen het risico liepen hierdoor te worden misleid en in de waan gebracht dat de “Domperfactie” de waarheid sprak. “Maar”, zo begint de schrijver een analyse van de meest recente publicaties van Bilderdijk en zijn geestverwanten, “toen begon men te raaskallen van het zedelijk kwaad, door het gebruik der aardappelen te weeg gebragt; van bezwaren tegen den geest der eeuw; van de koepokinenting, een oproer tegen God; toen men begon te tieren, te razen en de vuilste scheldwoorden uittebraken, toen werd de sluijer voor het oog der twijfelaren weggerukt, en de Domper-fabriek vertoonde zich als een misselijk gedrocht, als een zamenraapsel der verst gezochte ongerijmdheden”. Naar de mening van de schrijver hebben Bilderdijk en de zijnen op bovengeschetste wijze door eigen toedoen al het gevaarlijke aan hun opvattingen ontnomen.

3. J.J.E.F. Schröter, *Landgenooten*

a. Korte inhoud

Jacobus Julius Emanuel Frederik Schröter[337], de schrijver van *Aan mijne waarde Landgenooten*[338], maakt zich in deze brochure bekend als de auteur van het anonieme geschrift *Gedachten over de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*[339]. Schröter wil met zijn publicatie voorkomen dat er naar aanleiding van de *Bezwaren* en de *Toelichting* verbittering, twist en tweedracht ontstaat. Ook wil hij met *Landgenooten* proberen om de door toedoen van Bilderdijk cum suis wellicht reeds bij sommigen ontstane achterdocht ten aanzien van overheden en predikanten, en de gerezen twijfel over de godsdienstige en zedelijke gesteldheid van Nederland weg te nemen.

Volgens Schröter heeft Bilderdijk zijn *Toelichting* om twee redenen geschreven. Ten eerste omdat hij ontevreden is over de *Bezwaren*, ten tweede omdat hij in zijn verwachting dat de *Bezwaren* onenigheid zou veroorzaken, teleurgesteld is. Schröter besteedt in *Landgenooten* weinig aandacht aan de bezwaren die door Da Costa tegen de geest der eeuw zijn ingebracht en door Bilderdijk zijn toegelicht, omdat hij vindt dat N.G. van Kampen in zijn “voortreffelijke” (v) *Verdediging van het Goede* het onware en ongerijmde daarvan ten volle bewezen heeft (vi). Waar Schröter wel over schrijft, zijn de gesteldheid van ons land onder Leicester, de godsdienst en de constitutionele regeringsvormen.

In de derde afdeling, “Van den Godsdienst”, gaat Schröter uitgebreid in op het vraagstuk van de predestinatie, waarbij hij de nadruk legt op de menselijke verantwoordelijkheid (56-58).

---

[337] Jacobus Julius Emanuel Frederik Schröter (1799-1851) werd in 1827 substituut-rijksarchivaris, daarna achtereenvolgens in verschillende plaatsen commies bij de posterijen.
[338] Dordrecht 1823 (*Landgenooten*).
[339] Zie paragraaf VII.4.a van dit hoofdstuk.

In de vierde afdeling, “Over de grondwettelijke (constitutionele) Regeringsvormen”, doet de schrijver pogingen om de lezer te overtuigen van het rechtmatige en nuttige van constitutionele regeringen (64).

In het “Besluit” roept Schröter zijn landgenoten op om tevreden te zijn en alle wantrouwen jegens het bestuur en alle angstvalligheid aangaande de godsdienstige en zedelijke gesteldheid van het vaderland te laten varen. Conform zijn gematigde instelling en streven naar consensus spreekt hij de wens uit dat de spreuk waaronder het Nederland eeuwenlang goed ging, nooit vergeten zal worden: “Concordia res parvae crescunt[340]” (90).

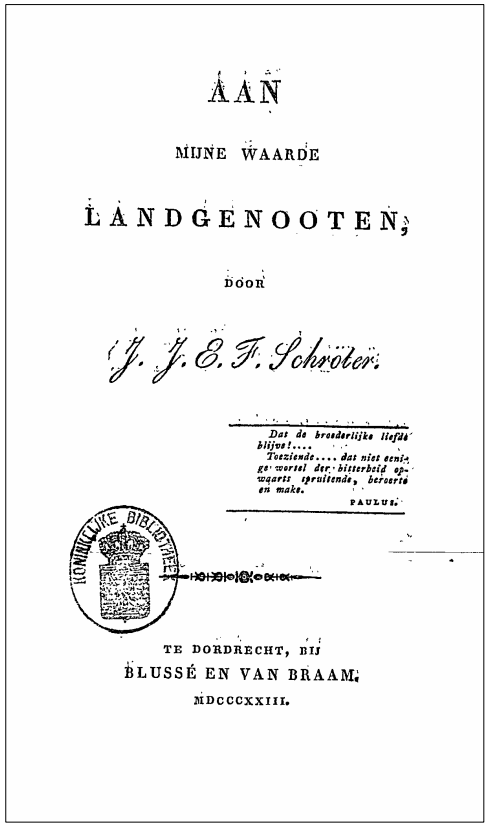
AAN

MIJNE WAARDE

LANDGENOOTEN,

DOOR

J. J. E. F. Schröter.

Dat de broederlijke liefde blijve!.... Toeziende.... dat niet eenige wortel der bitterheid opwaarts spruitende, bezeerte en make.

PAULUS.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

TE DORDRECHT, BIJ
BLUSSÉ EN VAN BRAAM.
MDCCCXXIII.

Afb. 92. Titelpagina van J.J.E.F. Schröter, *Landgenooten*.

b. Recensies van *Landgenooten*

Schröters *Landgenooten* heeft betrekkelijk weinig aandacht van de periodieke pers gekregen: er werden twee recensies van deze brochure aangetroffen.

De recensent van het *Letterkundig Magazijn* oordeelt positief; hij vindt Schröters *Landgenooten* krachtiger en samenhangender dan zijn *Gedachten over de Bezwaren*[341].

In de *Boekzaal*[342] wordt *Landgenooten* evenwel “kort en oppervlakkig” bevonden, maar ook “welmeenend en hartelijk” (150). De recensent twijfelt er in ieder geval niet aan dat

[340] Vertaling: Door eendracht groeit het kleine; ook wel: eendracht maakt macht.
[341] *Letterkundig Magazijn*, 1824, 1e stuk, “Uittreksels en Beoordeelingen”, 234-236.
[342] Februari 1824, “Boekbeschouwing”, 149-153.

er in deze brochure zaken aan de orde gesteld worden, die Bilderdijk en zijn geestverwanten wel ter harte mogen nemen (150).

4. G. Bruining, *Een hartig Woordje* en *Eenige Antikritiek*

a. Korte inhoud

De gewezen remonstrantse predikant Gerbrand Bruining[343] laat zich in *Een hartig Woordje aan Mr. W. Bilderdijk, over deszelfs dusgenoemde Toelichting van Mr. I. da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*[344] buitengewoon fel uit tegen Bilderdijk, tot wie hij zich onder het opschrift "Aan Mr. W. Bilderdijk" persoonlijk richt. Bruining opent gematigd met de opmerking dat hij Bilderdijks verdediging van Schotsmans *Eere-zuil*[345], "ondanks hare ruwe bitterheid" (3), niet geheel ongepast acht. Al spoedig verandert echter de toon van Bruinings betoog wanneer hij Bilderdijk op de volgende wijze uitdaagt: "Rep nu uw voorbeeldig scherp gebit tegen het mijne, dat onder een immer zittend leven wel eenigzins verstompt is, maar echter het bavianen gegrijns durft tarten, waarmede gij uwe Portugeesche kweekelinkjes[346] accompagneert" (6). Bij herhaling laat Bruining zich laatdunkend uit inzake de overgang naar het Christendom van Da Costa en Capadose. Zo verzekert hij Bilderdijk dat het "knaphandig" was zoals zijn "Joodjes" (9) hun geloof afzworen. Bruining, die Bilderdijk een "aterling" (7), een "ellendeling" (8) en een "schreeuwleelijk" (11) noemt, acht hem evenwel nog niet zo "ontmenscht" (11) dat een hartig woordje hem niet tot inkeer zou kunnen brengen. De schrijver is met name verontwaardigd over wat Bilderdijk met betrekking tot de vaccinatie[347] en de eed op de grondwet heeft geschreven. Aan een zakelijke analyse van de *Toelichting* komt Bruining niet toe.

Nadat Bilderdijk *Een hartig Woordje* heeft gelezen, geeft hij in een brief van 12 december 1823 aan Da Costa[348] zijn mening over dit pamflet als volgt kernachtig weer: "Hebt gy 't fraaie stukjen van Bruining tegen my gezien? Welk een onverstand en welk eene kwaadaartigheid". Uit zijn antwoord op dit schrijven van Bilderdijk blijkt dat Da Costa zich nauwelijks interesseerde voor de tegenschriften die uitkwamen: "Het stukjen van Bruining tegen UEdg. heb ik nog niet gezien. Het is waarschynlyk het *Hartig Woordje* dat ik in de Courant geannonceerd heb gezien. Wie kan die prulschriften byhouden? Ik zie er tegenwoordig niets meer van"[349]. In zijn brief van 21 december 1823 aan Da Costa bevestigt Bilderdijk dat het bij dit pamflet inderdaad om *Een hartig Woordje* van de hand van Bruining gaat; hij merkt over dit geschrift nog op dat hij niet weet of het "*hartig*" is, maar wel dat het "*hartenloos*" is[350].

---

[343] Gerbrand Bruining (1764-1835), zoon van een gereformeerd predikant, studeerde letteren, wiskunde en theologie te Franeker. Van 1792 tot 1811 was hij achtereenvolgens remonstrants predikant te Bleiswijk (1792), Berkel (1796), Nieuwkoop (1803), Nieuwkoop en Zevenhoven (1805), Zevenhoven (1808). Van 1817 tot zijn dood was Bruining beheerder van de Bibliotheca Thysiana te Leiden. Zie: Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)*, Amsterdam 1998, 128-142.
[344] Leyden 1823 (*Een hartig Woordje*).
[345] Zie: hoofdstuk 3, paragraaf II.4.
[346] Bruining bedoelt Da Costa en Capadose.
[347] In zijn *Toelichting* spreekt Bilderdijk van "de verfoeilijke vaccinatie" (20).
[348] Bilderdijk-Museum, hs. F11-7.
[349] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 17 december 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E9-9.
[350] Bilderdijk-Museum, hs. F11-8.

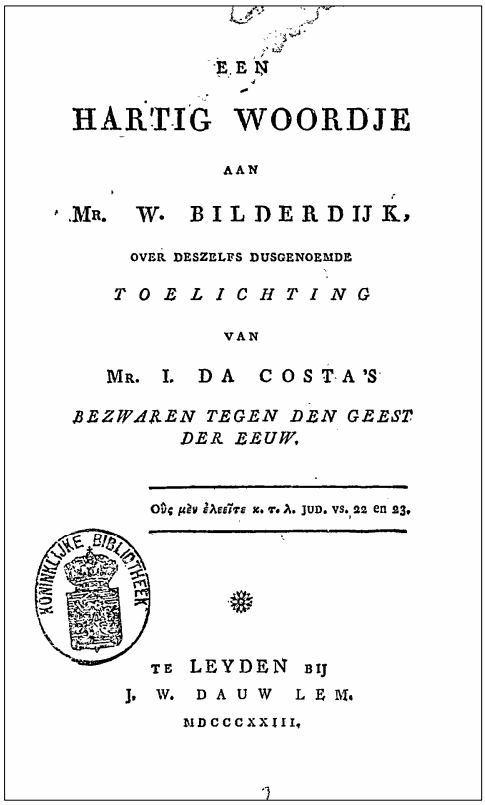

EEN

HARTIG WOORDJE

AAN

MR. W. BILDERDIJK,

OVER DESZELFS DUSGENOEMDE

TOELICHTING

VAN

MR. I. DA COSTA'S

BEZWAREN TEGEN DEN GEEST DER EEUW.

Οὓς μὲν ἐλεεῖτε κ. τ. λ. JUD. VS. 22 en 23.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

TE LEYDEN BIJ
J. W. DAUW LEM.
MDCCCXXIII.

Afb. 93. Titelpagina van G. Bruining, *Een hartig Woordje*.

Afb. 94. Gerbrand Bruining.

b. Recensies van *Een hartig Woordje*

Verschillende tijdschriften hebben een recensie gewijd aan *Een hartig Woordje*. De beoordelaars staan unaniem afwijzend tegenover dit pamflet.

De inhoud en stijl van *Een hartig Woordje* zijn voor Le Sage ten Broek reden om in de *Roomsch-Catholijke Bibliotheek*[351] op te merken dat het aan iedereen die onbevooroordeeld is, vreemd moet voorkomen dat men niet duldt dat Da Costa de calvinistische leer voorstaat, zoals die is vastgesteld door de Synode van Dordrecht. *Een hartig Woordje* wordt door Le Sage ten Broek als volgt gekarakteriseerd: "*Hartig*, dat is *heftig*, mag het, aan Mr. W. Bilderdyk gerigte, *Woordje* zijn, *liefderijk*, *christelijk* is het niet" (373).

De recensent van de *Boekzaal* formuleert zijn kritiek op *Een hartig Woordje* voorzichtig: hij heeft wel de indruk dat het pamflet vanuit een oprechte verontwaardiging is geschreven, maar hij gelooft niet dat Bruinings aanpak de juiste is om Bilderdijk tot zwijgen en tot boetvaardigheid te brengen[352].

Voor de recensent van het *Letterkundig Magazijn* is de wijze waarop Bruining zijn mening heeft kenbaar gemaakt, aanleiding om kritiek te uiten die meer tegenschriften betreft

[351] Jg. 1824, deel IV, 372-373.
[352] *Boekzaal*, februari 1824, "Boekbeschouwing", 153.

dan alleen *Een hartig Woordje*[353]. Hij stelt vast dat slechts weinig auteurs zich op een standpunt weten te plaatsen dat hen in staat stelt om over het "*landberoerend* geschrijf" van Da Costa en Bilderdijk een objectief oordeel te kunnen vellen.

Min of meer van gelijke strekking is het oordeel van de boekbespreker van het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*[354]. Hoewel hij zeker niet de indruk wil wekken dat hij tot "de bespottelijke sekte van Bilderdijk" behoort, hecht hij eraan om te verklaren dat de objectiviteit van zijn oordeel eist dat hij *Een hartig Woordje* op zijn "prullenlijst" plaatst[355]. Naar zijn mening moet dit geschrift vooral gezien worden als een "galuitbraking" tegen Bilderdijk die, mede vanwege de "particulariteiten" waarin Bruining vervallen is, voor het publiek geen enkel belang heeft.

Evenals zijn collega-boekbeoordelaars staat de recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* afwijzend tegenover het gebruiken van personaliteiten in een pennenstrijd[356]. Naar zijn mening heeft Bruining een schandelijk schotschrift geschreven dat hem oneindig dieper in de achting van de weldenkenden zal doen dalen dan degenen tegen wie hij de pen opnam. Volgens de recensent is een "driedubbeld *foei*, met den toon der diepste verachting uitgesproken", de beste beoordeling voor "hem, die zijn brood tracht te verdienen door een' ander zoo ten toon te stellen" (14).

c. G. Bruining, *Eenige Antikritiek*

In een tweede pamflet, getiteld: *Eenige Antikritiek, meer Kritiek, en menige historische Waarheid uit onze Tijden vol Flikkerlicht*[357], reageert Bruining onder meer op de negatieve recensie van zijn *Een hartig Woordje* in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*. Hij ontkent stellig de in deze boekbespreking geuite beschuldiging dat hij met het schrijven van *Een hartig Woordje* "*pecunieel voordeel*" (13) beoogde. Ter verdediging van zijn taalgebruik merkt hij op dat het zijn doel was om Bilderdijk te doen beseffen, "dat hij vergeefsche moeite deed, om al de wereld te overschreeuwen" (17). Dat hij in *Een hartig Woordje* geen beargumenteerde weerlegging van de *Toelichting* geeft, moet volgens Bruining verklaard worden uit het feit dat zijn opvattingen in veel opzichten niet van die van Bilderdijk verschillen (18). Bruining vermoedt dat in dit gegeven ook de eigenlijke reden van het drievoudig "foei" van de recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* gezocht moet worden. De toon van *Eenige Antikritiek* is beduidend gematigder dan die van *Een hartig Woordje*.

5. Adr. Stolker, "Aan den Heer Mr. W. Bilderdijk"

Een andere reactie van remonstrantse zijde is de openbare brief "Aan den Heer Mr. W. Bilderdijk" van januari 1824, door de Rotterdamse remonstrantse predikant Adriaan Stolker[358] naar

---

[353] *Letterkundig Magazijn*, 1824, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 247.
[354] Januari 1824, No. 1, "Boekbeöordeelingen", 44.
[355] Gezien zijn wijze van uitdrukken, is er ook voor deze recensent wat zijn eigen objectiviteit betreft ruimte voor progressie.
[356] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, 1e afdeling, "Beöordeelingen", 13-14.
[357] Leyden 1824 (*Eenige Antikritiek*).
[358] Adriaan Stolker (1751-1835) was remonstrants predikant te Schoonhoven en Nieuwpoort (1775-1784), Schoonhoven (1787-1788), Brussel (1788-1790) en Rotterdam (1790-1826). Rond 1800 was hij één van de leidende figuren binnen de Remonstrantse Broederschap. Stolker was medeondertekenaar van het voorstel tot vereniging van alle protestanten in ons land, dat de Broederschap in 1796 deed uitgaan (zie: hoofdstuk 1, paragraaf III.6). Stolker is vooral bekend geworden als onderzoeker van de geschiedenis van de remonstranten. Van Stolkers publicaties noemen we in dit verband zijn *Prins Maurits van Nassau geenszins Vijand, zijn Broeder Frede-*

aanleiding van Bilderdijks *Toelichting* geschreven en vervolgens gepubliceerd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[359]. In zijn brief geeft de schrijver eerst een loftuiting op Bilderdijks kundigheden en talenten als man van wetenschap en als dichter om daarna zijn verbazing uit te spreken over de "vele stoute, en voor duizenden hoogst aanstootelijke en honende, aantijgingen en beschuldigingen" (126), die Bilderdijk bij herhaling tegen levenden en doden zowel in zijn dichtstukken als in zijn kleine prozageschriften heeft geuit. Volgens de briefschrijver is de bitterheid van de reacties daarop zo groot, dat men niets liever zou zien dan dat er zo spoedig mogelijk aan deze felle polemiek een einde kwam (126-127). Stolker gaat van de veronderstelling uit dat Bilderdijk met zijn heftige manier van schrijven het publiek wil aanzetten om met hem een theologische en politieke pennenstrijd aan te gaan. Maar die opzet is volgens Stolker al bij voorbaat mislukt (128).

Een theologische twist zou dan moeten gaan over de kerkelijke geschillen, die voornamelijk in het eerste kwart van de zeventiende eeuw ons vaderland in beroering brachten en door de Synode van Dordrecht (1618-1619) beslecht zijn. Stolker vraagt zich af waarom daarover opnieuw een twist moet ontstaan. Aan die geschillen is door de genoemde kerkvergadering een einde gemaakt en Bilderdijk moet met die beslissing tevreden zijn, vooral omdat hij die voor onfeilbaar houdt, zo vindt Stolker (128). Mocht Bilderdijk hieraan twijfelen, dan is hij niet de enige: Stolker weet te melden dat honderdduizenden met hem twijfelen, maar zij doen er het zwijgen toe. Bilderdijk kon ook maar beter zwijgen, want een nadere beslissing aangaande die geschillen zou hem wel eens in verdenking van onrechtzinnigheid kunnen brengen. Ook de remonstranten zwijgen, want zij weten dat er nooit eenstemmigheid bereikt zal worden inzake de punten, waarover op de Synode van Dordrecht gedelibereerd is en besluiten zijn genomen (129).

Een politieke twist staat er naar Stolkers mening voor Bilderdijk even wanhopig bij. Er is in ons land door de genadige besturing van God onder de regering van de rechtschapen en gematigde koning Willem I een rust gekomen, die voor andere landen benijdenswaardig is. Wanneer Bilderdijk wil proberen om daarin door twisten verandering te brengen, dan staat hij in de visie van Stolker ver af van de geest van Christus, die zachtmoedigen en vreedzamen zalig spreekt (130). Maar de briefschrijver vertrouwt erop dat Bilderdijk de rust in het land niet wil verstoren en zich bij nader inzien in zijn uitlatingen zal matigen en zijn oproerige ophitsingen zal nalaten (130).

Teneinde bewijsgronden te verkrijgen voor de door Bilderdijk geuite machtspreuken richt Stolker vervolgens tot hem een drietal verzoeken om aan te tonen: dat Jacobus Trigland, die als weerlegging van Wtenbogaerts *Kerkelicke Historie* (1646) een beschrijving gaf van de Synode van Dordrecht in zijn *Kerckelycke Geschiedenissen* (1650), een geloofwaardiger schrijver is dan enkele andere en dat men op zijn schrijven en getuigenis alleen – boven dat van anderen – vertrouwen kan (132-133); dat Geraert Brandt, de auteur van de *Historie der Reformatie, en andre kerkelyke Geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden* (1671-1704), een ongeloofwaardig geschiedschrijver is; dat Jan Wagenaar, die de *Vaderlandsche Historie* (1752) schreef, in weerwil van alle loftuitingen geen andere naam verdient dan die van – zoals Bilderdijk hem noemt – "*den laffen* Wagenaar, *die, in zaken en uitdrukkingen altijd even onkundig, bedriegt, en ja vlijtig, maar onbedreven, en van alle vereischten ontbloot* was"(134)[360] en de bronnen bekend te maken die Wagenaar niet gekend heeft, "waaruit gij

---

rik Hendrik de Vriend der Remonstranten (Rotterdam 1827), een kundige en genuanceerde studie over Maurits en Frederik Hendrik, waarin hij uiteenzet dat beide prinsen vooral het landsbelang in het oog hadden gehouden en zich steeds hadden gedragen overeenkomstig de door hen als stadhouder afgelegde eed (zie: hoofdstuk 6, paragraaf V.5.a).

[359] Jg. 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 126-136.

[360] Cf. Willem Bilderdijk, *Toelichting*, 61-62.

pocht uwe historiekennis geput te hebben" en tegelijkertijd de "GETROUWE" *Geschiedenis des Vaderlands* uit te geven.

En wanneer dit niet genoeg is, verzoekt Stolker Bilderdijk er een weerlegging bij te voegen van de *Verantwoording der wettelijke Regering van Holland*[361] en te bewijzen dat Johan van Oldenbarnevelt terecht gevonnist is (135). Ook zou Bilderdijk volgens Stolker vele lezers een dienst bewijzen, als hij zou verklaren waarom hij raadpensionaris Johan de Witt, omdat hij de terechtstelling van één van de vier personen die een aanslag op hem pleegden[362] niet verhinderde, een "*wreedaard*" (135) noemt[363], en daarentegen prins Maurits, omdat hij Johan van Oldenbarnevelt geen gratie verleende, door hem "den *zachtmoedigen*" wordt genoemd[364] en waarom Bilderdijk prins Willem II, die Amsterdam bij verrassing probeerde te bezetten en een zestal politieke tegenstanders op slot Loevestein gevangen liet zetten (1650), de titel van "den *beminnelijken*" (136) toekent[365]. Tenslotte vraagt Stolker van Bilderdijk opheldering bij het "gelukkig middel", waarvan Maria van Reigersberch (1589-1653), de echtgenote van Hugo de Groot (1583-1645), gebruik maakte om haar man uit zijn gevangenschap op slot Loevestein te bevrijden (1621), tegelijk "eene *geoorloofde en lage* list kan heeten" (136)[366].

Da Costa liet Bilderdijk in een brief van 24 maart 1824[367] weten dat hij "by gelegenheid van den brutalen brief van zeker Remonstrantsch Predikant (Stolker) in de letteroefeningen tegen UEdg. geplaatst", op zijn college in de vaderlandsche geschiedenis, op verzoek van enkele deelnemers daaraan, aandacht heeft besteed aan "het verfoeilyke karakter van den snooden Jan de Witt". Geheel in bilderdijkiaanse stijl zegt Da Costa zich tijdens zijn voorbereiding op dit college verwonderd te hebben over "de verregaande ontmenschtheid dier Loevesteinsche dwingelanden, kenlyke instrumenten van den duivel om het werk van God in ons land, zoo verre het hun toegelaten is, te verzieken".

6. F. van Teutem, "Leerrede over Pred. VII:10"

Onder de remonstrantse reacties op de *Bezwaren* en de *Toelichting* bevindt zich ook een gepubliceerde preek. Het betreft de in *De Recensent*[368] geplaatste "Leerrede over Pred. VII:10", die Frederik van Teutem[369], remonstrants predikant te Utrecht, heeft uitgesproken op de algemene dankdag van vrijdag 18 juni 1824[370]. Naar aanleiding van de tekst: "En zegt niet, wat is er, dat de vorige dagen beter geweest zijn dan deze? want gij zoudt na zulks niet uit wijsheid vragen", merkt de predikant op dat de gewone en bekende klachten over het bederf der tijden oud en algemeen zijn. Van Teutem somt verschillende redenen tot dankbaarheid op: het her-

[361] Stolker bedoelt hier: Hugo de Groot, *Verantwoordinghe vande wettelijcke regieringh van Hollandt ende West-Vriesland, (…) sulckx die was voor de veranderingh gevallen inden jare 1618*. (…), s.l. 1622.
[362] Jacob van der Graaf, die met zijn broer Pieter en twee vrienden op 21 juni 1672 een aanslag op De Witt pleegde, werd op 29 juni 1672 onthoofd. De drie anderen ontsnapten naar het leger van prins Willem III.
[363] Cf. Willem Bilderdijk, *Toelichting*, 63.
[364] *Ibidem*, 11.
[365] *Ibidem*, 62.
[366] *Ibidem*, 11.
[367] Bilderdijk-Museum, hs. E 12-4.
[368] F. van Teutem, "Leerrede over Pred. VII:10. Uitgesproken op den laatst gehouden' algemeenen dankdag 18 Junij 1824", in: *De Recensent*, 1824, deel XVII, 2e stuk, "Mengelwerk", 351-364.
[369] Frederik van Teutem (1773-1848) was remonstrants predikant te Utrecht. Van Teutem was een vurig patriot en droeg verlichte denkbeelden uit. Hij stond open voor maatschappelijke noden en vragen. Zie: Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 202-220.
[370] Koning Willem I verbond de algemene dankdag voor gewas en arbeid aan de gedenkdag van de overwinning op Napoleon in de slag bij Waterloo op 18 juni 1815.

wonnen volksbestaan; vrede en veiligheid binnen de landsgrenzen; welvaart; burgerlijke en godsdienstige vrijheden; bevordering van eendracht en broederschap; handhaving van wet en orde; een goede relatie tussen vorst en volk. Vervolgens waarschuwt hij zijn toehoorders om in dezen geen onzinnige klacht te laten horen, zoals die "geest des onverstands" doet, die losgebroken is en die "al het goede veracht, al het edele verfoeit, en, in deszelfs duister en geheimzinnige geaardheid, het licht en den vrede, de waarheid en de liefde haat, die wij vereeren en beminnen" (353).

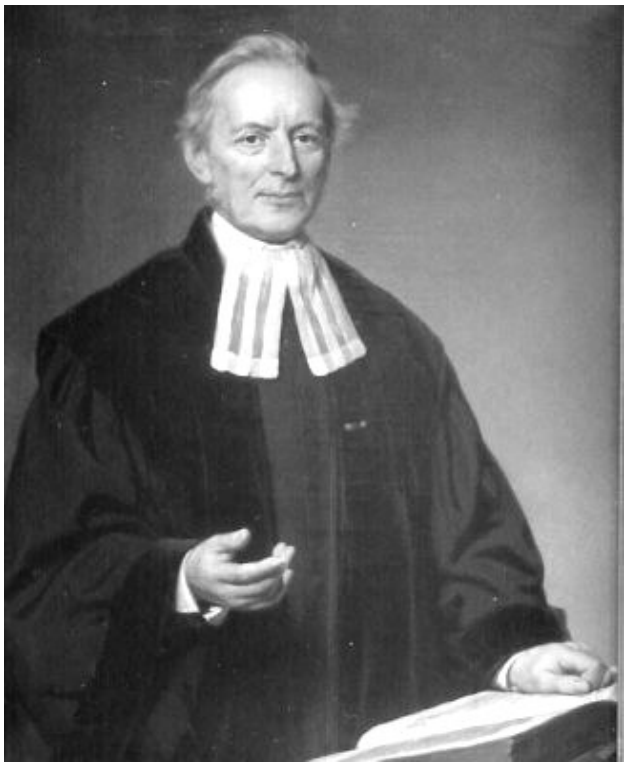

Afb. 95. Frederik van Teutem.

Hoewel Van Teutem de namen van Da Costa en Bilderdijk niet noemt, blijkt behalve uit zijn tekstkeuze voor deze preek ook uit bovenstaand citaat dat hij de inhoud van de *Bezwaren* en de *Toelichting* nadrukkelijk afwijst. Ongetwijfeld heeft hij opnieuw Da Costa en Bilderdijk op het oog, wanneer hij oproept om bij het zien en erkennen van al het gebrekkige en onvolmaakte in mens en samenleving, in volk en volksbestaan, op te passen voor eenzijdige beschouwingen, schromelijke overdrijving en ondankbare miskenning. Men mag het kwade niet verzwijgen, maar ook het goede niet loochenen, zo houdt de predikant zijn gemeente voor. Redenerend in de geest van de optimistische verlichte antropologie wijst Van Teutem op de hoge bestemming van de mens: "'s Menschen aanleg is verheven. Alles woelt en wast, kiemt en rijpt in hem tot ontwikkeling. Hij is, uit zijnen aard en naar zijne bestemming, een, in het oneindige, volmaakbaar Wezen" (359). Van Teutem ziet daarom de toekomst met optimisme tegemoet. Hij roept op om zoveel mogelijk het dwaze en slechte te verminderen en op te ruimen; de verlichting van het verstand en de zegenrijke openbare godsdienst niet te verzuimen; elkaar te vermanen en op te beuren (363).

7. D.B., "Brief aan eenen Vriend van Verlichting"

Er is een tweetal reacties aangetroffen, waarin specifiek Da Costa's opmerkingen over het onderwijs centraal staan: een door D.B. geschreven artikel en een brochure van de hand van P.. Hoewel de punten van kritiek van D.B. en P. in grote lijnen overeenkomen, is de manier waarop zij hun bedenkingen uiten geheel verschillend. Zo kan de "Brief aan eenen Vriend van Verlichting, over Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest dezer Eeuw*, inzonderheid omtrent het onderwijs"[371] scherp van toon genoemd worden, terwijl P's *Vrijmoedige Brieven aan den heer Da Costa, over den tegenwoordigen Staat van het Lager Onderwijs en Schoolwezen in het Koningrijk der Nederlanden*[372] evenwichtig en bescheiden van karakter is.

Als iemand die zich verheugt over het licht dat het lager onderwijs, vooral sedert de laatste jaren, onder alle standen van de maatschappij heeft doen opgaan, vindt D.B. het de moeite waard om te vernemen wat de "nieuwe Joden-Christen" (399) Da Costa op deze bron van verlichting heeft aan te merken. D.B. twijfelt niet over de oorsprong van wat Da Costa in zijn strijdschrift naar voren brengt: hij beschouwt de *Bezwaren* als een ei dat door Bilderdijk is gelegd en door Da Costa is uitgebroed. Verschillende keren refereert de schrijver aan Da Costa's overgang naar het Christendom. Hij is er niet verbaasd over dat Da Costa zijn "vooroordeelen en geestdrijverij" (400) niet direct heeft afgelegd toen hij deze stap zette. Evenmin had hij verwacht dat Da Costa met "den ouden Joodschen zuurdeesem" de denkbeelden van zijn leermeester zou afleggen. Niettemin stelt D.B. vast dat Da Costa met zijn *Bezwaren* "de verderfelijkste beginselen" (401) verspreidt. Hij is ervan overtuigd dat het Da Costa niet te doen is om wezenlijke verbetering, maar "alleen om te gispen, en om zijn verderfelijke vooroordeelen en denkwijze voort te planten" (401).

Ondanks zijn zware kritiek moet de schrijver omwille van de waarheid erkennen dat Da Costa op enkele punten gelijk heeft. Zo onderschrijft D.B. Da Costa's opmerkingen betreffende het "te veel en oppervlakkig leeren van de menigvuldige wetenschappen" (404). Omdat D.B. van mening is dat Da Costa de theorieën van Pestalozzi beoordeelt op grond van het misbruik, dat van de leerwijze van deze pedagoog gemaakt wordt, concludeert hij dat Da Costa de essentie van het werk van Pestalozzi niet kent. Ook de gelijkstelling van Pestalozzi's opvattingen met die van Bell en Lancaster wijst D.B. af. Opnieuw brengt D.B. Da Costa's overgang naar het Christendom ter sprake, als hij tenslotte Da Costa betreurt, die na zijn uitwendige bekering zoveel goeds had kunnen doen. Hij hoopt echter dat het nog tot een inwendige bekering komt, wanneer de stormen in Da Costa's gemoed geluwd zijn (406).

8. (C. Pothoff), *Vrijmoedige Brieven*

a. Korte inhoud

Een reactie met eenzelfde specialistisch karakter als de "Brief aan eenen Vriend van Verlichting" is het door P.[373] geschreven pamflet *Vrijmoedige Brieven aan den heer Da Costa, over*

[371] In: *Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*, 1823, deel V, 6e stuk, 398-405 ("Brief aan eenen Vriend van Verlichting").
[372] Zie paragraaf XI.8.a van dit hoofdstuk.
[373] P. is Cornelis Pothoff (1766-1844). Pothoff studeerde rechten te Groningen. Hij werd in 1789 benoemd tot rector te Meppel en was van 1798 tot 1838 achtereenvolgens landsschrijver, schout en vrederechter; van 1806 tot aan zijn dood tevens schoolopziener in Drenthe. Zie: [.....], "Levensberigt van Mr. Cornelis Pothoff", in: *Drentsche Volksalmanak. 1845*, negende jaar, "Mengelwerk", Koevorden 1845, 157-171. J. Kuiper wijst in zijn *Geschiedenis van het christelijk lager onderwijs in Nederland (16 na Chr.-1904)*, (2e dr., Amsterdam 1904, 64), Hans Willem Cornelis Anne Visser (zie voor een biografie: hoofdstuk 3, noot 72) aan als de schrijver van de

den tegenwoordigen Staat van het Lager Onderwijs en Schoolwezen in het Koningrijk der Nederlanden[374]. P. schrijft dat hijzelf hierin van veel van Da Costa's tegenstanders verschilt dat hij aan de goede bedoelingen van de schrijver van de *Bezwaren* niet twijfelt; hij is ervan overtuigd dat Da Costa gedreven is door een oprechte drang naar wat in zijn ogen christelijk, waar en goed is (3). Een dergelijke christelijke geest ademt volgens P. niet het werk van schrijvers die "bitterheden" (4) tegen Da Costa hebben geuit. Hun geschriften heeft P. met medelijden en afkeuring gelezen.

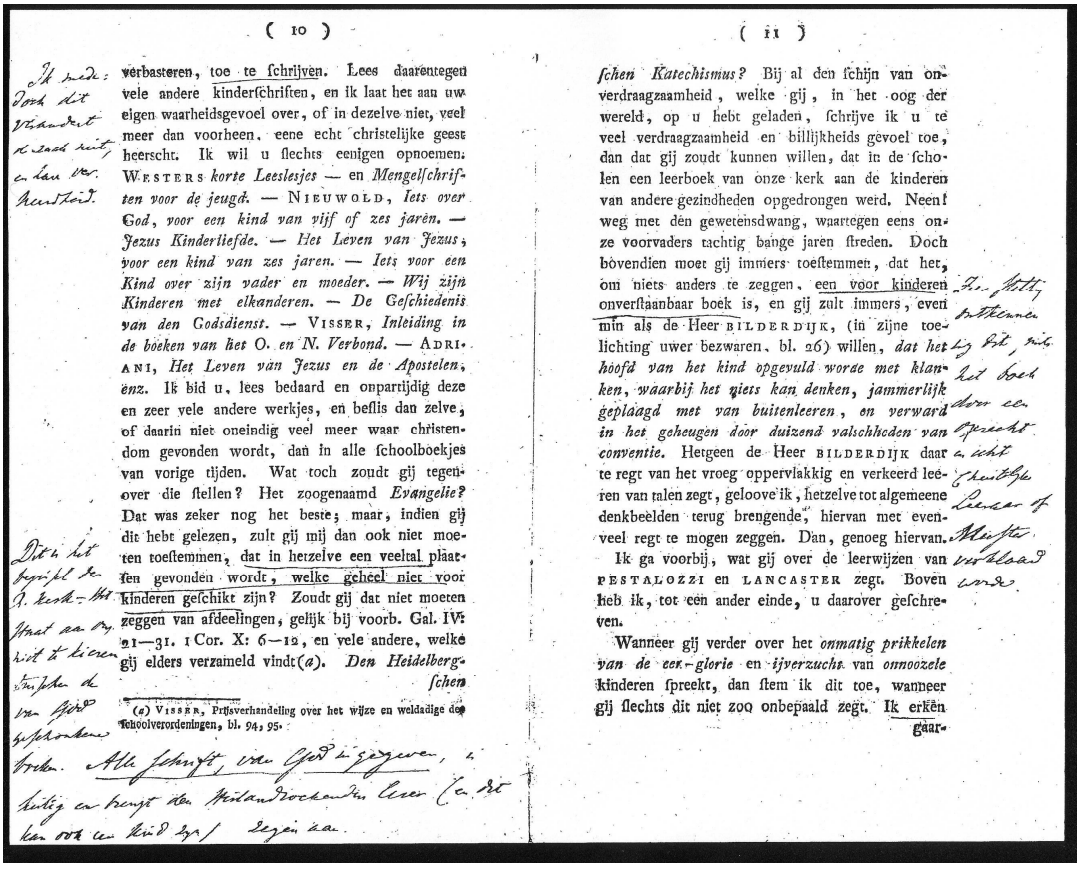

(10)

verbasteren, toe te ſchrijven. Lees daarentegen vele andere kinderſchriften, en ik laat het aan uw eigen waarheidsgevoel over, of in dezelve niet, veel meer dan voorheen, eene echt christelijke geest heerscht. Ik wil u ſlechts eenigen opnoemen. WESTERS *korte Leesleſjes* — en *Mengelſchriften voor de jeugd.* — NIEUWOLD, *Iets over God, voor een kind van vijf of zes jaren.* — *Jezus Kinderliefde.* — *Het Leven van Jezus, voor een kind van zes jaren.* — *Iets voor een Kind over zijn vader en moeder.* — *Wij zijn Kinderen met elkanderen.* — *De Geſchiedenis van den Godsdienst.* — VISSER, *Inleiding in de boeken van het O. en N. Verbond.* — ADRIANI, *Het Leven van Jezus en de Apostelen, enz.* Ik bid u, lees bedaard en onpartijdig deze en zeer vele andere werkjes, en beſlis dan zelve, of daarin niet oneindig veel meer waar christendom gevonden wordt, dan in alle ſchoolboekjes van vorige tijden. Wat toch zoudt gij tegenover die ſtellen? Het zoogenaamd *Evangelie?* Dat was zeker nog het beste; maar, indien gij dit hebt gelezen, zult gij mij dan ook niet moeten toeſtemmen, dat in hetzelve een veeltal plaatſen gevonden wordt, welke geheel niet voor kinderen geſchikt zijn? Zoudt gij dat niet moeten zeggen van afdeelingen, gelijk bij voorb. Gal. IV: 21—31. 1 Cor. X: 6—12, en vele andere, welke gij elders verzameld vindt(*a*). *Den Heidelbergſchen*

(*a*) VISSER, Prijsverhandeling over het wijze en weldadige der ſchoolverordeningen, bl. 94, 95.

(11)

ſchen Katechismus? Bij al den ſchijn van onverdraagzaamheid, welke gij, in het oog der wereld, op u hebt geladen, ſchrijve ik u te veel verdraagzaamheid en billijkheids gevoel toe, dan dat gij zoudt kunnen willen, dat in de ſcholen een leerboek van onze kerk aan de kinderen van andere gezindheden opgedrongen werd. Neen! weg met den gewetensdwang, waartegen eens onze voorvaders tachtig bange jaren ſtreden. Doch bovendien moet gij immers toeſtemmen, dat het, om niets anders te zeggen, een voor kinderen onverſtaanbaar boek is, en gij zult immers, even min als de Heer BILDERDIJK, (in zijne toelichting uwer bezwaren, bl. 26) willen, *dat het hoofd van het kind opgevuld worde met klanken, waarbij het niets kan denken, jammerlijk geplaagd met van buitenleeren, en verward in het geheugen door duizend valschheden van conventie.* Hetgeen de Heer BILDERDIJK daar te regt van het vroeg oppervlakkig en verkeerd leeren van talen zegt, geloove ik, hetzelve tot algemeene denkbeelden terug brengende, hiervan met evenveel regt te mogen zeggen. Dan, genoeg hiervan.

Ik ga voorbij, wat gij over de leerwijzen van PESTALOZZI en LANCASTER zegt. Boven heb ik, tot een ander einde, u daarover geſchreven.

Wanneer gij verder over het *onmatig prikkelen van de eer-glorie* en *ijverzucht* van *onnoozele* kinderen ſpreekt, dan ſtem ik dit toe, wanneer gij ſlechts dit niet zoo onbepaald zegt. Ik erken gaar-

Afb. 96. Pagina 10 en 11 uit de *Vrijmoedige Brieven* met onderstrepingen en marginale aantekeningen van Da Costa.

Vrijmoedige Brieven; hij doet dit overigens zonder nadere argumentatie. Onze identificatie berust op een contemporaine notitie op het titelblad van een exemplaar van de *Vrijmoedige Brieven*, dat afkomstig is uit de boekerij van J.T. Bodel Nyenhuis en dat thans berust in de universiteitsbibliotheek te Leiden.

[374] Koevorden 1824 (*Vrijmoedige Brieven*). De volledige titel is: *Vrijmoedige Brieven aan den heer Da Costa, over de tegenwoordigen Staat van het Lager Onderwijs en Schoolwezen in het Koningrijk der Nederlanden. De Verdediging der Nederlandsche Schoolinrigtingen zelve. Derde Stuk.* Deze brochure is het derde stuk van een reeks van drie die van 1822 tot 1824 te Koevorden verscheen. Het eerste en tweede stuk verschenen onder de titel: *Vrijmoedige Brieven aan eenen Vriend over den tegenwoordigen Staat van het Lager Onderwijs en Schoolwezen in het Koningrijk der Nederlanden.*

De auteur wil optreden als verdediger van de Nederlandse schoolinrichtingen. Hij stelt hoog belang in de zaak van de schoolverbetering. In acht brieven aan Da Costa, waarvan de eerste is gedateerd op 11 december 1823 en de laatste op 30 december van dat jaar, reageert P. op het hoofdstuk "Onderwijs" uit de *Bezwaren*. De *Toelichting* betrekt hij ook in zijn betoog. Wat zijn denkwijze betreft, zegt P. dat hij noch tot de liberalen, noch tot de "antiliberalen" (3) behoort. De ideeën die aan het liberalisme ten grondslag liggen, houdt hij echter voor "ontegenzeggelijke waarheden", maar hij gelooft ook dat de fout van het "*illiberalisme*" (3) – P.'s aanduiding voor de stroming waarvan hij Da Costa en Bilderdijk als typische vertegenwoordigers beschouwt – alleen gelegen is in het overdrijven van op zichzelf ware grondstellingen. P. geeft steeds antwoord aan Da Costa als had deze hem persoonlijk geschreven[375]. In deze "discussie" komen onder meer de volgende punten aan de orde: de intenties van de auteurs van pedagogische literatuur en leerboeken voor schoolkinderen; de begrijpelijkheid voor kinderen van de Heidelbergse Catechismus; het overmatig prikkelen van de kinderlijke eer- en ijverzucht; de zin van het straffen; het doel van het lager onderwijs.

Het *Letterkundig Magazijn* is het enige tijdschrift waarin een bespreking van de *Vrijmoedige Brieven* werd aangetroffen[376]. In deze recensie laat een boekbespreker zich in hoofdzaak positief uit over deze brochure. Hij spreekt de wens uit dat het geschrift ook op Da Costa en Bilderdijk een gunstige indruk zal maken.

b. Willem Messchert aan Isaac da Costa, 16 mei 1824

Een interessant egodocument uit de kennissenkring van Da Costa, dat een bron is voor de receptiegeschiedschrijving van de *Bezwaren* en van de *Vrijmoedige Brieven*, is de brief van de Rotterdamse dichter, schrijver, bierbrouwer en azijnfabrikant Willem Messchert[377] aan Da Costa, de dato 16 mei 1824[378]. Messchert schrijft dat hij na het lezen van de *Vrijmoedige Brieven*[379] tot dezelfde conclusie is gekomen als na het lezen van de andere geschriften die tegen Da Costa zijn verschenen: "Het heeft my overtuigd dat, in den grond van de zaak, de waarheid aan UWEd's zijde is". Uit de beperking die hij aanbrengt met de woorden "in den grond van de zaak" valt reeds af te leiden dat Messchert weliswaar sympathiseerde met Da

[375] Een exemplaar van de *Vrijmoedige Brieven* dat in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage wordt bewaard, stelt ons in staat een pedagogische en theologische "discussie" tussen P. en Da Costa weer te geven, aangezien dit boekje door Da Costa eigenhandig van onderstrepingen en aantekeningen in de marge is voorzien. Dat de aantekeningen door Da Costa zijn gemaakt, blijkt uit het handschrift en uit de aard van de gemaakte opmerkingen. Cf. A.M. van der Giezen, *Een halve eeuw Nederlandse onderwijspolitiek (1806-1857)*, s.l. s.a., 38-40. Zie Bijlage VII.

[376] *Letterkundig Magazijn*, 1824, "Uittreksels en Beoordeelingen", 634-638. In het *Nieuw Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding* (Amsterdam) verscheen in de jaren 1823-1825, naar aanleiding van de reeks *Vrijmoedige Brieven* een serie kritische artikelen van de hand van de Hattemse onderwijzer J. van Wijk Roelandszoon, getiteld: "Iets over de Vrijmoedige Brieven over den tegenwoordigen Staat van het Lager Schoolwezen in het Koningrijk der Nederlanden. (In eenige Brieven)", in: *Nieuw Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*, 1823, deel V, 110-123; 181-192; 327-344; 1824, deel I, 103-112; 153-162; 377-384; 1825, deel II, 145-153.

[377] Willem Messchert (1790-1844), die doopsgezind was, kreeg in de loop van de jaren twintig van de negentiende eeuw in toenemende mate moeite met het Rationalisme dat in zijn kerkgenootschap heerste (cf. M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 206-207). Volgens Willem van Hogendorp was Messchert in Rotterdam de enige die zich openlijk voor Da Costa verklaarde (Willem van Hogendorp aan Isaac da Costa, 8 september 1823, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-135). Zie ook de inleiding van paragraaf XIV van dit hoofdstuk.

[378] Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-5.

[379] In een brief van 4 mei 1824 aan Da Costa schrijft Messchert – hij heeft de *Vrijmoedige Brieven* dan net in huis – dat de toon van het geschrift op hem een gematigde indruk maakt, en dat het naar zijn mening de bedoeling van de schrijver is om waarheid te vinden (Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII-4).

Costa's opvattingen, maar zich niet kritiekloos achter hem schaarde. Messchert vraagt zich af hoe het mogelijk is dat de schrijver van de *Vrijmoedige Brieven*, die toont niet blind te zijn voor de gebreken van het onderwijs, al die gebreken toeschrijft aan "misbruik" en niet aan "het verkeerde van de grondbeginselen zelve", zoals Da Costa stelt. Ook is het Messchert opgevallen dat de schrijver op verschillende punten Da Costa heeft misverstaan. Zo erkent de schrijver wel de door Da Costa benoemde hoofdgebreken – het prikkelen van de eerzucht en het overladen met kennis – maar hij merkt hierbij op dat deze gebreken niet op *alle* scholen te vinden zijn. Messchert wijst erop dat Da Costa dat ook niet beweerd heeft. Een ander misverstand dat bij de schrijver leeft, is dat Da Costa in zijn *Bezwaren* de verbetering van het onderwijs op zichzelf afkeurt. "Neen", zo spreekt Messchert dit kritiekpunt tegen, "UWEd. stelt, dat hetgeen voor verbetering gaat, geen verbetering is: maar daarom blyft verbetering toch wenselyk".

Dan blijkt Messchert inderdaad ook zelf kritiek op het hoofdstuk "Onderwijs" uit de *Bezwaren* te hebben, als hij schrijft: "Ik wenschte dat UWEd. de bron der aangewezene euvelen meer had opgedikt, en dieper in de zaak waart ingetreden". Volgens Messchert is dit de grond van al het gebrekkige dat het onderwijs kenmerkt, "dat men de Opvoeding voor den Staat, en de Opvoeding voor den Hemel als twee verschillende zaken verkiest te beschouwen; en op de scholen de eerstgenoemde tot hoofddoel stelt". Waar het naar de mening van Messchert in het onderwijs om gaat, is dat men de kinderen leert om door de wereld te komen. Daartoe zijn volgens hem in de eerste plaats kundigheden nodig en in de tweede plaats maatschappelijke en christelijke deugden. Messchert zegt niet te kunnen inzien hoe men de kinderen het Christendom kan leren kennen, zonder van het "*leerstellige*" te mogen spreken. Bezorgd geeft Messchert aan waar dat toe zal leiden: "En wat invloed zal het op de jonge lieden hebben, als zy na genoten schoolonderwys, by het kerkelyk onderwys, het leerstellige als een toegift, als iets min noodzakelyks leeren kennen? Dit moet het indifferentismus bevorderen (…)".

9. J.S. Swaan, *Bedenkingen*

a. Korte inhoud

De rector van de Latijnse scholen te Hoorn, Johannes Samuël Swaan, die we al hebben leren kennen als felle criticus van Bilderdijk en zijn geestverwanten[380], legde op 23 december 1823 de laatste hand aan het pamflet *Bedenkingen, op de Bezwaren tegen den geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht door Mr. W. Bilderdijk, gelijk ook tegen de Toetsing der Vaccine aan Godsdienst en Rede, door A. Capadose, M. Dr.*[381].

Zoals van hem verwacht kon worden zet Swaan onmiddellijk in op een ironische toon. Zo verklaart hij dat hij er niet van opkeek dat Bilderdijk zijn leerling Da Costa, "de *magister equitum*[382] van het rijk des nachts" (3), te hulp schoot. Da Costa werd immers van alle kanten aangevallen, waarbij het nietige en het schandelijke van de *Bezwaren* werd aangetoond. Swaan acht zich verplicht om de *Toelichting* te bestrijden, omdat ze naar zijn overtuiging opzettelijke verdraaiingen van de geschiedenis bevat; geschreven is in een alle liefde uitsluitende onchristelijke geest en een "ware oproerkreet" (4) is. Het "stelsel" van Bilderdijk en "con-

[380] Zie: hoofdstuk 4, de paragrafen V.2 en V.3.
[381] Amsterdam 1824 (*Bedenkingen*). Zoals de titel aangeeft bestaat dit pamflet uit twee gedeelten. Het deel dat tegen Capadose is gericht (64-96) is afzonderlijk getiteld als *De Bestrijding der Vaccine, of De Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst en Rede getoetst; door Abraham Capadose, Med. Doctor; nader overwogen*; zie: hoofdstuk 7, paragraaf XI.6.a.
[382] Vertaling: meester van de ruiterij.

sorten" noemt Swaan "*godvergeten*" (5), omdat hierin volgens hem onder andere de weldaden die God aan de mensheid betoont, miskend worden, en omdat er een grote ondankbaarheid ten aanzien van de Voorzienigheid uit spreekt. Swaan is er namelijk van overtuigd dat Da Costa en Bilderdijk ongegronde bezwaren tegen het mensdom hebben, terwijl dit juist – en nu spreekt Swaan vanuit zijn Verlichtingsoptimisme – tot ongekende hoogte gestegen is.

Swaan beperkt zich in zijn bespreking van de *Toelichting* tot de hoofdzaken. Hij wisselt daarbij een meer zakelijke betoogtrant af met een geringschattend-spottende stijl en komt af en toe tot felle uitvallen naar Bilderdijk[383]. De visie van Bilderdijk op de constitutie vindt Swaan "onzin en bitterheid" (56). Toch zegt hij de zaak onpartijdig te willen beschouwen. Na alles wat er reeds over dit onderwerp is opgemerkt, wil hij daarom nog duidelijk maken dat Bilderdijk zijns inziens de inconsequentie zelve is, doordat hij enerzijds beweert dat de vorsten de constituties onder dwang van het liberalisme hebben aangenomen, maar anderzijds erkent dat het Nederlandse staatshoofd de grondwet vrijwillig aan zijn volk gegeven heeft (57).

Aangezien Swaan vertrouwen heeft in de rede, eindigt hij zijn bespreking van de *Toelichting* met de verzekering dat het Bilderdijk en de zijnen niet lukken zal "*het heilig Evangelielicht*" uit te doven, "*de vensters* voor den zonneschijn *der Goddelijke genade*" toe te spijkeren en daarvoor in de plaats hun "*stinkende en verstikkende lampjes van eigenwijsheid en Heidenenwaan en zoogenaamde kritische warleer*" (62-63) te stellen[384].

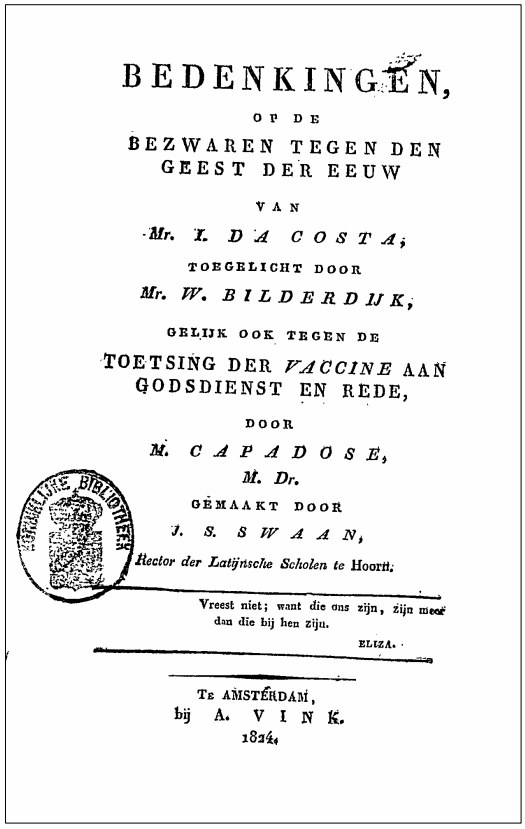
BEDENKINGEN,
OP DE
BEZWAREN TEGEN DEN GEEST DER EEUW
VAN
Mr. I. DA COSTA;
TOEGELICHT DOOR
Mr. W. BILDERDIJK;
GELIJK OOK TEGEN DE
TOETSING DER VACCINE AAN GODSDIENST EN REDE,
DOOR
M. CAPADOSE,
M. Dr.
GEMAAKT DOOR
J. S. SWAAN,
Rector der Latijnsche Scholen te Hoorn.

Vreest niet; want die ons zijn, zijn meer dan die bij hen zijn.
ELIZA.

TE AMSTERDAM,
bij A. VINK.
1824.

Afb. 97. Titelpagina van J.S. Swaan, *Bedenkingen*.

[383] Een proeve hiervan: "Schandelijk, gruwzaam, het aanblaffen van een dollen hond" (36).
[384] De hier gebruikte terminologie ontleent Swaan aan de *Toelichting* (66), waar Bilderdijk dezelfde uitdrukkingen gebruikt om de aanhangers van de Verlichting te typeren.

b. Recensies van de *Bedenkingen*

In een tweetal tijdschriften troffen we een aan Swaans *Bedenkingen* gewijde bespreking aan. De beide recensenten zijn unaniem in hun beoordeling van dit pamflet.

De recensent van het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*[385] stelt tevreden vast dat in Swaans pamflet "de jammerlijke stellingen en ellendige magtspreuken van den heer Bilderdijk" (330) worden weerlegd. Met goedkeuring ten aanzien van de door Swaan gehanteerde stijl merkt de recensent op dat de schrijver "nu eens op eene ernstige, en dan weder op eene boertende wijze, overeenkomstig met den aard en het gewigt der zake" in zijn *Bedenkingen* aantoont dat Bilderdijk het spoor bijster is.

Ook de recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* is Swaans *Bedenkingen* "uitmuntend bevallen"[386] (506). Met genoegen stelt hij vast dat de schrijver Bilderdijks opvattingen weerlegt.

10. Eenen Onzijdigen, *Het beiderzijdsche Ongelijk*

Wanneer er in het discours over de geest der eeuw gevraagd wordt of de ontwikkelingen die sinds circa 1770 in de wereldgeschiedenis hebben plaatsgevonden positief dan wel negatief geduid moeten worden, meent Eenen Onzijdigen[387], die de schrijver is van *Beschouwing van het beiderzijdsche Ongelijk in het Geschil over den Geest der Eeuw*[388] dat de waarheid gezocht moet worden tussen de twee uitersten. De schrijver ziet in de samenleving het heilloze gevolg van "valsche wissels" (9) op het gebied van vroomheid, wijsbegeerte en zedelijkheid. Hij is van mening dat die valse wissels geweerd moeten worden door hun kenmerken van valsheid aan te wijzen voor het grote publiek. Het voorlichten en waarschuwen van onkundigen op dit gebied is dan ook het doel dat de schrijver met zijn publicatie heeft.

Eenen Onzijdigen citeert rijkelijk uit andere pamfletten die in reactie op de *Bezwaren* verschenen zijn en treedt voortdurend in discussie met (J.A. Lotze), *Vijf Brieven*; N.G. van Kampen, *Verdediging van het Goede*; (E.C. d'Engelbronner), *Zedige Bedenkingen* en met het anonieme *Nog iets over de Bezwaren*. De schrijver, wiens brochure gematigd van toon en evenwichtig van inhoud is, vindt niet weinig van de tegenschriften "der vermelding onwaardig om de persoonlijke laagheden, door welke zich derzelver schrijvers hebben geschandvlekt" (22). Van de vier bovengenoemde pamfletten vindt de schrijver de *Zedige Bedenkingen* het beste, maar hij verwerpt nadrukkelijk de daarin voorkomende personaliteiten.

De auteur rekent Da Costa en Bilderdijk niet tot de "opzettelijke valschewisselmakers" (10), maar hij is wel van mening dat hoegenaamd geen "systema" (11) revolutionairder is dan juist wat Da Costa en Bilderdijk met betrekking tot het koninklijk gezag als een "onmiddellijke Goddelijke delegatie" (10) voorstaan. De schrijver stelt hiertegenover dat in de van God afgevallen mens geen "Goddelijke *delegatie* en magtgeving" (11) ondersteld kan worden.

Naar de mening van de schrijver kreeg de zaak van de *Bezwaren* een nog ernstiger aanzien dan zij al had, toen de geleerde en invloedrijke Bilderdijk zich in de discussie mengde

[385] September 1824, N°. 9, "Boekbeöordeelingen", 330-333.
[386] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, 1e afdeling, "Beöordeelingen", 505-506, 506.
[387] Eenen Onzijdigen is Tielman Olivier Schilperoort (1781-1851). Olivier Schilperoort werd in 1806, na een letterkundige opleiding, leraar aan de militaire school te Honselaarsdijk. In 1812 werd hij particulier secretaris van de maire te Antwerpen. Later was hij regent van het Athenaeum te Luxemburg. Olivier Schilperoort deed zich kennen als een conservatief, monarchaal gezind schrijver die de revolutionaire denkbeelden en de destijds opgekomen liberale partij bestreed. Zie voor de identificatie van Olivier Schilperoort als schrijver van *Het beiderzijdsche Ongelijk*: G. Gorris, *J.G. le Sage ten Broek*, deel I, 116.
[388] Amsterdam 1824 (*Het beiderzijdsche Ongelijk*).

met zijn *Toelichting*. De lauwheid en koelheid van de Nederlanders verhinderen echter dat "woelingen van eigenbaatzoekende partijzucht" (31) in ons land een kans krijgen.

Alleen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[389] is een recensie van *Het beiderzijdsche Ongelijk* aangetroffen. Volgens de boekbespreker onderscheidt deze brochure zich in positieve zin onder de andere reacties op de *Bezwaren* en de *Toelichting* door de zakelijke inhoud (108). De schrijver van *Het beiderzijdsche Ongelijk* betoont zich naar het oordeel van de recensent "een waarlijk onzijdige" te zijn, die een boekje heeft geschreven waarin een christelijke geest heerst. Het verschijnen van deze brochure rekent de recensent tot het goede dat door Da Costa cum suis is gesticht (108).

11. Philaletes, "Gedachten"

"Hoe toch is het mogelijk?"[390]; met deze vraag geeft een auteur, die zich Philaletes[391] noemt, uiting aan zijn verbijstering na het lezen van de *Toelichting* – een geschrift waarin Bilderdijk naar zijn oordeel met opzet waarheid en onwaarheid met elkaar verwart en dat gekenmerkt wordt door bedilzucht, ontevredenheid en liefdeloosheid (104). De schrijver maakt Bilderdijk het verwijt dat hij alle onderwerpen in de *Toelichting* subjectief en oppervlakkig heeft behandeld (105). Hij had er naar de mening van Philaletes beter aan gedaan om de argumenten die door J. Roemer en N.G. van Kampen tegen de *Bezwaren* zijn ingebracht op een bescheiden en onpartijdige wijze, zonder gescheld of gebruik van machtspreuken te weerleggen. In de eerste aflevering van zijn "Gedachten" laat Philaletes zich kritisch uit ten aanzien van wat Bilderdijk over de "oude *regtzinnige leer*" (108) aan de orde stelt. De schrijver beschuldigt Bilderdijk ervan dat hij zich hierbij onder meer heeft laten drijven door haatgevoelens jegens Van Oldenbarnevelt. Verder vindt hij dat Bilderdijk niets bewijst en dat de beweringen die hij doet hoofdzakelijk gegrond zijn op "dat zwartgallig zamenstel van denkbeelden, hetwelk hij éénmaal zich ten hoofddoel gesteld heeft, en naar hetwelk de geschiedenis van ons Vaderland in zijne school wordt geleerd" (108). Philaletes vraagt zich vervolgens af wat men denken moet van een man die met het woord "*Godsdienst*" op de lippen "den bittersten haat in het hart voedt" (109).

In de tweede aflevering van zijn artikel gaat de schrijver in op Bilderdijks opmerkingen over de zedelijkheid. Vanuit zijn Verlichtingsoptimisme relativeert Philaletes veel van Bilderdijks aanmerkingen en houdt hij een pleidooi voor de hoge graad van deugdzaamheid die hij in het land signaleert. De derde aflevering, waarin het onderwijs centraal staat, eindigt met een uitspraak van Bilderdijk zelf uit 1783, die als terugkaatsing naar hem persoonlijk bedoeld is: "ô Ongelukkige Wijsgeer! herinner het u, al uwe kennis, al uw roem, al uw arbeid is ijdel, ten zij gij ze nuttig doet zijn. Keer dan weêr van uwe afzondering, keer weêr tot het

[389] Jg. 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 108-109.

[390] Philaletes, "Gedachten van *Philaletes*, over de Bezwaren van Mr. *I. da Costa* tegen den Geest der Eeuw, toegelicht door Mr. *W. Bilderdijk*", in: *Letterkundig Magazijn*, 1824, 2e stuk, "Mengelstukken", 103-111, 185-197, 304-314, 465-478, 649-666, 693-709, 104 ("Gedachten").

[391] Philaletes is de Griekse term voor "Waarheidsvriend". Philaletes is het pseudoniem van Jacobus Hendrik van der Schaaff (1767-1852). Hij studeerde rechten te Utrecht en Leiden. Sinds 1789 was hij werkzaam in de advocatuur en in verschillende rechterlijke betrekkingen. Wat zijn opvattingen betreft, kan hij als gematigd liberaal getypeerd worden. Zie: […..], "Levensberigt van Mr. J.H. van der Schaaff, laatstelijk Oud-Raadsheer in het Provinciaal Geregtshof van Noord-Holland", in: *Algemeene Konst- en Letterbode*, vrijdag 11 november 1853, deel II, No. 45, 308-314; vrijdag 18 november 1853, deel II, No. 46, 324-329; vrijdag 25 november 1853, deel II, No. 47, 339-345, 326.

menschdom, tot uw vaderland, en verlicht het" (314)[392]. Deze aanhaling acht de schrijver ook van toepassing op de vierde afdeling van de *Toelichting*, waar het gaat over het verband tussen dichtkunst, welsprekendheid en wijsbegeerte. Ook ten aanzien van Bilderdijks uitlatingen over de wetenschappen en de constitutie staat Philaletes afwijzend. En Bilderdijks bespiegelingen over vrijheid, de publieke opinie en de Verlichting zijn volgens de criticus niet minder geschikt om een objectieve lezer onmiddellijk tegen zich in te nemen dan de overige speculatieve beweringen die de *Toelichting* volgens hem bevat.

12. […..], "Drie Brieven"

Een anonieme reactie met een geheel eigen karakter werd onder de titel "Drie Brieven over Mr. I. da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*" geplaatst in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[393]. Het betreft een drietal gefingeerde brieven van A. aan B., B. aan A. en C. aan A., waarin op een luchtige toon een beschouwing op de *Bezwaren* wordt gegeven met enkele malen een scherpe uitval naar Bilderdijk.

A. aan B.
In zijn brief aan B. typeert A. de *Bezwaren* als "een kort en vlugtig opgesteld stukje" (28), dat niet meer is dan de "*cramba recocta*"[394] van "den ouden betweter en hekel- of krekelzanger" en dus een "verwarring van alles door elkander", dat wel geschikt is om "zand in de oogen te strooijen, vele zwakken te bewegen, en misschien onrust in kerk en burgermaatschappij te stichten, maar waarlijk niet om licht in de duisternis te ontsteken, of iets ter bevordering van deugd en geluk, bekeering en eeuwig leven voort te brengen" (29). A. heeft grote twijfels omtrent Da Costa's kennis van het Christendom en vindt in het bijzonder de in het hoofdstuk "Godsdienst" geuite kritiek op de prediking onterecht: "Integendeel, liefde en heiligmaking zijn blijkbaar het doel, uitlegging der H. Schriftuur het middel, en eerbied voor de verborgenheden des Heeren het doorgaand kenmerk van het Christelijk onderwijs in ons land en onzen tijd" (31). De jongeling Da Costa krijgt het advies zich voortaan eerst beter op de hoogte te stellen voordat hij oordeelt.

B. aan A.
B. veronderstelt dat "het heele gebabbel van ons *Joodje*" is voortgekomen uit "eerzucht", "vechtzucht" of "geldzucht" (74). B. is echter wel van mening dat Da Costa groot gelijk heeft voor zover het de algemene verdorvenheid en in het bijzonder de onzedelijkheid en onverdraagzaamheid aangaat.

C. aan A.
C. vindt dat A. en B. zich de zaak van de *Bezwaren* veel te sterk hebben aangetrokken; het boekje is immers niet geschreven voor mensen die nadenken en enige kennis van zaken hebben. Het ergste wat er van de publicatie van dit geschrift te vrezen valt, zo meent C., is dat de gemeente van broeder Vijgeboom[395] enige aanwas krijgt. Uit deze opmerking van de anonymus blijkt dat men toendertijd in de groei van dergelijke groeperingen een bedreiging zag.

---

[392] Zie: Willem Bilderdijk, "Antwoord op de vraag van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden, Hebben de dichtkunst en welsprekendheid verband met de wijsbegeerte; en welk nut brengt dezelve aan de eene en andere toe?", in: *Werken van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden*, deel VI, Leyden 1783, 1-78, 68. Het betreft een antwoord op de prijsvraag van 1777.
[393] Jg. 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 27-34, 73-81, 141-147.
[394] Vertaling: opgewarmde kost.
[395] Johan Willem Vijgeboom (1773-1845) was afkomstig uit het Duitse graafschap Tecklenburg. Hij kwam ca. 1792 in Nederland. Hij trad op als oefenaar. Toen zijn aanhangers ("Vijgeboomianen") te Axel zich van de

De "Drie Brieven" waren voor Le Sage ten Broek aanleiding om in de *Roomsch-Catholijke Bibliotheek* zijn verbazing over de pennenstrijd rondom de *Bezwaren* te uiten: "Wat bezwaren de menschen zich toch vreesselijk over die *Bezwaren*!"[396]. Hij besluit om zich niet in de discussie te mengen: "Laten de heeren protest., onder elkander, dat kluwen ontwarren" (377).

13. […..], "De Vereeniging en Deelneming"

Het Verlichtingsoptimisme dat spreekt uit het anonieme artikel "De Vereeniging en Deelneming in zoo vele goede Inrigtingen een Teeken van den goeden Geest in ons Vaderland, en de beste Waarborg tegen het Rijk der Duisternis"[397] komt in grote lijnen overeen met de positieve waardering die N.G. van Kampen in zijn *Verdeediging van het Goede* geeft aan diverse aspecten van de eigen tijd. De anonymus houdt zijn lezers voor dat zij bij het beschouwen van Nederland verstomd moeten staan vanwege het feit, dat op zo'n kleine oppervlakte zo veel goede dingen verenigd zijn. En "laat dan klagen wie wil, en schrollen op den tijdgeest" (407) — voor de schrijver is wat hij in de titel van zijn artikel stelt een uitgemaakte zaak. De verlichte auteur wil zijn lezers in vijf punten onderhouden over de vele goede en weldadige instellingen in Nederland, die a) strekken tot roem van het land en tot eer van de natie; b) een krachtig middel zijn ter bevestiging van ons nationaal karakter, dat volgens deze schrijver in de eerste plaats gekenmerkt wordt door milddadigheid; c) bevorderlijk zijn voor het gemeenschappelijke gevoel[398]; d) een onderpand zijn ter bewaring van de goede geest in ons land, waar vrede, eendracht en ware Verlichting heerst; e) de zekerste waarborg zijn dat "ten minste in Noord-Nederland de pogingen der duisternis niet gelukken zullen" (407).

De schrijver is trots op de eeuw waarin hij leeft. De vrede mag dan een ogenblik worden verstoord door enkele personen die de oude brandklok opnieuw willen luiden, de klank van die klok is te dof geworden. En de "duisterlingen der eeuw" (414) mogen dan wel ten strijde trekken, maar bij de huidige gesteldheid in Nederland kunnen hun pogingen slechts een strijd op papier blijven. De schrijver acht het onmogelijk dat al het goede in het land te niet gedaan wordt, want daarvoor is immers de liberale geest te algemeen en zijn "de pogingen der duisternis (…) te dom en overijlend, te onbekookt en overdreven" (415). De anonymus roept zijn toehoorders – het stuk is van oorsprong een lezing – en lezers op om kloekmoedig op de ingeslagen weg voort te gaan en de echt vrije, vreedzame en verdraagzame geest te bewaren, die op niets anders kan uitlopen dan op rust en tevredenheid. Even wordt de schrijver heftig in de richting van Da Costa: "Dat een dwaashoofd onze Maatschappijen en Inrigtingen doeme, wij weten beter!" (416)[399]. Nuancerend voegt hij hieraan toe dat wij ook niet in een "dwaze overijling" (416) onze eeuw moeten roemen als het toppunt van Verlichting en zedelijkheid. Wel moeten wij zo wijs zijn om het goede aan te nemen waar het te vinden is.

Hervormde Kerk hadden afgescheiden en zich verenigd hadden als Herstelde Kerk van Christus, werd hij begin 1823 de voorganger van deze gemeente. In 1834 sloot hij zich aan bij de Afscheiding.

[396] *Roomsch-Catholijke Bibliotheek*, 1824, deel IV, 377.

[397] In: *De Recensent*, 1824, deel XVII, 2e stuk, "Mengelwerk", 405-417.

[398] Volgens de schrijver valt het niet te ontkennen dat "*verlichting*", "*verdraagzaamheid*" en "*algemeene verbroedering*" (411) sinds jaren in Nederland hun zetel hebben en nog dagelijks toenemen. Als bewijs hiervoor voert hij aan – hoogstwaarschijnlijk verwijzend naar Nicolaas Schotsman en zijn *Eere-zuil* – dat bij elke rechtschapen protestant diegene met een zwarte kool getekend wordt, die de oude wonden openrijt, of geschillen op de kansel brengt (411).

[399] Zie: I. da Costa, *Bezwaren*, 84-86.

14. [.....], “Bijdrage tot de bezwaren over den geest dezer eeuw”

De editie van 11 mei 1824 van het weekblad *De Lantaarn* bevat het anonieme ironische artikel: “Bijdrage tot de bezwaren over den geest dezer eeuw”[400]. De schrijver van deze bijdrage gaat ervan uit dat allen, die enigszins bekend zijn met de voornaamste publicaties op allerlei gebied zullen weten dat Bilderdijk en zijn “getrouwe echo Da Costa” (169) het nu voorzien hebben op de tegenwoordige eeuw: alles wat deze eeuw heeft voortgebracht, stellen zij in een kwaad daglicht. De auteur laat het voor de verantwoording van “die heeren” (169) in hoeverre zij hun medemensen gelasterd hebben, maar wat hemzelf betreft, is hij ze toch dank verschuldigd voor de aangename uren die zij hem door hun woordenstrijd tegen hun tijdgenoten hebben bezorgd.

Bilderdijk en Da Costa schijnen volgens de auteur erg zwakke ogen te hebben, zodat zij als “de oude lieden met den vergrootenden bril op den neus, slechts zien wat in hunne nabijheid is en geschiedt, en dat nog gebrekkig, en daarvan altoos het leelijkste” (170). De schrijver wil in dit opzicht de vinger op de mond leggen en eerbiedig zwijgen, wanneer zij spreken en veel liever als reactie op hun bezwaren een bijdrage leveren tot de gravamina van deze onbillijke beoordelaars van hun tijdgenoten door een beschrijving te geven van een casus die buiten het directe waarnemingsgebied van Bilderdijk en Da Costa ligt. Refererend aan de bilderdijkiaanse en dacostiaanse visie op het koningschap zal het volgens de schrijver de mensen in het algemeen vreemd voorkomen dat degenen die naar het getuigenis van Bilderdijk en Da Costa in naam van God op aarde aan de macht zijn, elkaar zo dikwijls op bloedige wijze die macht betwisten.

Quasi serieus wil de schrijver vervolgens laten zien dat Da Costa geen ongelijk had, toen hij zijn *Bezwaren* publiceerde. De auteur vraagt zich af, of de koningen van Spanje zich niet misdadig hebben gedragen, toen zij grond afstonden aan andere Europese landen om er factorijen, forten en kastelen te bouwen, en of zij zuiver godsdienstig gehandeld hebben als vertegenwoordiger van de wil van God, toen zij de slavenhandel en de slavernij in de nieuwe wereld hebben ingevoerd.

De anonieme schrijver besluit zijn bijdrage met een zogenaamde oproep tot bekering aan zijn tijdgenoten: “Laat u den domper op zetten, bedenkt dat gij toch allen, behalve dat gezelschap[401], dwazen en verkeerden zijt, en laat u blindelings leiden door die mannen, die immers zelve zeggen, dat zij het verstand in pacht hebben, en voorwaar! dan is er nog kans op, dat gij een bonnetje[402] in prosa of poëzij zult verdienen” (174).

XII. Reacties op rijm

Op Da Costa’s *Bezwaren* en Bilderdijks *Toelichting* werd niet alleen gereageerd in de vorm van artikelen en pamfletten, maar ook in dichtmaat. De inhoud en toonzetting van deze reacties op rijm variëren van satirisch en humoristisch tot beledigend en grof. Maar op één punt komen ze met elkaar overeen: ze wijzen de stellingen van Da Costa en Bilderdijk nadrukkelijk af. Voor het merendeel verschenen de poëtische reacties in tijdschriften; sommige werden afzonderlijk gepubliceerd.

[400] In: *De Lantaarn*, dinsdag 11 mei 1824, No. 19, Groningen 1824, 169-174; zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.
[401] Namelijk: Bilderdijk, Da Costa en hun aanhangers.
[402] Schriftelijk bewijs van goedkeuring.

1. ***., “Bezwaar tegen den geest der bekeering”

Onder de titel “Bezwaar tegen den geest der bekeering” – een zinspeling op de titel van Da Costa’s *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* – wordt in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[403] door een anonieme dichter kritiek uitgeoefend op Da Costa’s bekering en diens *Bezwaren*. De integrale tekst van dit korte gedicht luidt als volgt:

> Wasch duizendwerf den Moor, hij mag niet blanker heeten!
> Dat weet ge en doopt den Jood! Wat voordeel trekt ge er van?
> Hij steenigde voorheen Gods heilige Profeten,
> Thans, Christen slechts in naam, van de eigen wrok bezeten,
> Doemt hij den Filosoof, dien hij niet moorden kan.

2. X., “De hemel beware ons voor meer zulke bekeerlingen!”

De bekering van Da Costa is, met de bekering van Capadose, ook het onderwerp van het dichtstuk “De hemel beware ons voor meer zulke bekeerlingen!”, dat ondertekend met X. in het tijdschrift *Euphonia*[404] werd geplaatst. Dit kleine en wrange hekeldicht in de vorm van een dialoog begint met de vraag van A. aan B.:

> Hebt gij het werkje van Dacosta al gelezen?

B. antwoordt hierop:

> Ik ken dat vod.

Dan begint A. over Capadose:

> En Capadose, die handtastelijk heeft bewezen…..

Hierop roept B. uit:

> Hou op! die doet nog hooger bod….
> Zij schijnen stapelmal…..

Gezien de reactie van A. hebben A. en B. dezelfde mening over Da Costa en Capadose:

> Mijn vriend! ik dacht dat zelf….
> Maar viel toen weer op Titus *één*, vers *tien* en *elf*.

Bij de laatste dichtregel merkt de redactie quasi niet-begrijpend in een noot op: “Titus 1: vs. 10, 11 opslaande, vonden wij daar niets anders, in de Statenvertaling, dan de volgende woorden van Paulus: “Want daar zijn ook vele ongeregelde ijdelheids-sprekers en verleiders van zinnen, inzonderheid die uit de besnijdenisse zijn; welken men moet den mond stoppen (...)””. Door dit schriftwoord uit zijn context te lichten en vervolgens toe te passen op Da Costa en Capadose, wordt er een parallel gemaakt, die voor beide bekeerlingen beledigend is.

---

[403] 1 Oktober 1823, deel VII, 12e stuk, “Mengelwerk”, 536.
[404] November 1823, No. 47, 740.

3. (J.W. Yntema), "Proeve van een' berijmden Domper-Katechismus"

Ook in "Toegift. Proeve van een' berijmden Domper-Katechismus, in vragen en antwoorden, tusschen meester en leerling"[405], een persiflerend dichtwerk dat de *Bezwaren* op de voet volgt en waarin de meester (Bilderdijk) de vragen stelt, waarop de leerling (Da Costa) de antwoorden geeft, brengt een anonieme dichter[406] Da Costa's bekering onder de aandacht van de lezers.

De eerste vraag, waarin wordt herinnerd aan Da Costa's afkomst en zijn overgang naar het Christendom, de meester de leerling aanzet om de rust in de staat en de vrede in de kerk te verstoren en de indruk wordt gewekt dat de leerling in alles de meester napraat, luidt als volgt:

> Gij, in de Christenkerk en Christenmaatschappij
> Zoo liefderijk verpleegd, zoo hartlijk opgenomen;
> Dat u geen dankbaarheids gevloekte afgoderij
> (Want daarvoor hield ik steeds de erkentlijkheid) doe schromen!
> De rust heerscht in dien staat, die u beschermde als Jood,
> De vrede in deze kerk, waarin gij pas kwaamt kijken:
> Wel! breng er d'ouden twist; verslaaf; verketter; stoot
> Die rust, dien vrede neêr: doe u mijn leerling blijken!
> Hoe noemt ge thans die kerk en deze maatschappij? (553).

De leerling antwoordt:

> Broeinesten van de gruwzaamste Ongodisterij (553).

De meester prijst zijn leerling om het goede antwoord:

> Voortreflijk! Juist den toon gevat. Zoo mag ik 't hooren!... (553).

In de tweede aflevering van de "Proeve van een' berijmden Domper-Katechismus" gaat de dichter verder met het wekken van de indruk dat Bilderdijk de kwade genius is, die zijn leerling aanspoort om in zijn lijn de tijdgeest te bestrijden:

> Na korten ademtogt, (uw borst, alsnog te zwak
> En 't schelden ongewoon, moet zich allengs bekwamen,
> Om ellenlange vloek- en doemspraak uit te âmen)
> Hervatten we onze taak, den Tijdgeest, krak op krak
> En smaad op smaad gehoopt, den Duivel prijs te geven,
> Den *Staatsvorm* bovenal, waarnaar de volken streven (646).

De leerling zegt het antwoord keurig op:

---

[405] In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 553-556, 646-652 ("Proeve van een' berijmden Domper-Katechismus").

[406] De auteur is waarschijnlijk J.W. Yntema, de redacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Illustratief voor zowel de receptie van de *Bezwaren* en de *Toelichting* door Yntema, alsook voor de houding die men in verlichte kringen op grond van een dergelijke wijze van reageren aannam, is ook de volgende passage uit een brief van Da Costa aan Bilderdijk: "Yntema is mede in grooten yver tegen ons opgetreden in het Nut van het Algemeen, doch heeft het daar zoo grof gemaakt, dat er groote oneenigheid is ontstaan tusschen de leden, waarvan sommigen zich zeer sterk verklaard moeten hebben tegen hem en deze wyze van wederleggen" (Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 17 december 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E9-9).

Gezonde *logica*, men vindt ze nergens, ach!
Maar laat ze hem, die nog in God gelooven mag,
En dat doen wij-alleen. Wat praat men van Verdragen?
Van Constituties? 'k Moet de onzinnigen beklagen!
Bij hen zijn Koningen slechts menschen …. welk een waan! (646).

Ook het "Besluit" van de *Bezwaren* wordt door de dichter weergegeven. Op satirische wijze geeft hij aan tot welke "belangrijke" taak de leerling zich geroepen acht:

Nu moet ik, tot *Besluit*, nog zoo wat redeneren;
Als uitverkoorne 't volk vermanen tot bekeeren
En onderdanig zijn; dan mijn regtzinnigheid
Doen blijken, in een vroom sermoen, met fijn beleid;
Profeetje spelen; voorts den Koningen ter degen
Hunn' pligt inpeepren, en de volken nog eens vegen;
Den Staats-, den Krijgsman, den Professor, en, vooral,
Den Leeraar toonen, wat ook hun, bij 't diep verval
Van kerk en staat, te doen staat…. (651-652).

In de laatste versregel "belijdt" de leerling een instrument van de meester te zijn:

Ik ben uw schepsel, ja! U poogde ik na te galmen (652).

4. X., "Eene fabel"

Evenals in de "Proeve van een' berijmden Domper-Katechismus" wordt in een dichtwerkje, getiteld "Eene fabel"[407], de passage uit de *Bezwaren* gehekeld, waarin Da Costa stelt dat de koning, indien hij dat nodig acht, zijn eed op de grondwet kan verbreken. De samensteller van "Eene fabel", die ondertekend heeft met X., heeft als motto boven zijn fabel een citaat uit Homerus' *Ilias*[408] geplaatst. Daarin bijt Odysseus de zwetser Thersites toe dat hij moet ophouden met het schelden op de vorsten. X. maakt hiermee een zekere parallel tussen Thersites en Da Costa, want in zijn fabel laat hij de schrijver van de *Bezwaren* optreden als aapje, dat aan de bezorgde koning Leeuw voorhoudt dat hij door zijn eed niet gebonden is en hij die mag breken, wanneer het hem uitkomt. Deze raadgeving betekent een belediging voor de koning. Wij laten nu de laatste zes versregels volgen:

"Geen Vorst" luidt mijn advies: "is door zijn' eed gedwongen;
Hij mag dien breken naar zijn' zin".
"Wat?" zegt de Leeuw: "wie roert daar dus zijn' snater?
Hoe komt die wartaal hier te pas?
Men werp' den razenden in 't water…"
"*Geen water*" lispt een Vos: "*heeft vat ooit op dit ras*" (602).

[407] In: *Euphonia*, september 1823, N°. 39, 601-602.
[408] Homerus, *Ilias*, boek II, regel 212-214; zie: J.C. Bruyn, C. Spoelder, *Homerus, Ilias. Odyssee*, 10e dr., Groningen 1978: "Θερσιτης δ' έτι μουνος αμετροεπης εκολώα, / ός ρ' έπεα φρεσιν ήσιν άκοσμά τε πολλα τε ήδη, / μάψ, αταρ ου κατα κοσμον, εριζέμεναι βασιλευσιν". De vertaling ontlenen wij aan: Homerus, *Ilias. Metrische vertaling van Dr. Aegidius W. Timmerman*, Brussel/Amsterdam 1978, 212-214: "Maar Thersites alleen, d'onmatige prater ging kraaien. / Hij had, o, wonder! verstand van ordeloos zwetsen, van véél ook, / Doelloos en ongeregeld gepraat, om met vorsten te kijven".

Het beledigende voor Da Costa zit vooral in de keuze van het motto, want Thersites was de lelijkste man die ooit naar Troje was gekomen: kromme benen, een manke voet, twee bultige schouders naar de borst toe samengegroeid, daarboven een puntig hoofd met dunne vlokjes haar beplant. Om Thersites het schimpen en schelden op de vorsten af te leren, sloeg Odysseus hem met zijn staf op rug en schouders. Deze afstraffing werd door de omstanders beschouwd als verreweg het beste wat Odysseus ooit voor de Grieken gedaan had[409].

5. […..], "De Ridders van den Domper"

Het in december 1823 in het tijdschrift *Euphonia*[410] geplaatste hekeldicht "De Ridders van den Domper" is het eerste van een viertal hier opgevoerde poëtische reacties, waarin Da Costa cum suis vanwege hun strijd tegen de verlichte geest der eeuw worden voorgesteld als "domperridders". In "De Ridders van den Domper" vraagt iemand:

> Wat draagt die man daar op zijn borst?...
> Het schijnt geen teeken van een' Vorst
> Der hedendaagsche tijden — —
> 't Schijnt wel van koper of van blik —[411]
> Het schijnt een domper aan een' strik…
> Wat zonderbare praal! — Wien kan die tooi verblijden?...

De vraagsteller krijgt als antwoord:

> Het is een orde, goede vriend!
> En zij is eerlijk ook verdiend:
> 't Is de orde van den domper.

Wanneer gevraagd wordt wat daarvan het doel is, wordt er geantwoord:

> Deez' domperridders missen de eer
> Van zich door rang en glans naar wensch te zien omringen:
> 't Is dès, dat zij, op *dezen* voet,
> (Daar aanzien toch gedenken doet)
> Naar 't smerig baantje van 's rijks licht-uitdoovers dingen.

Zoals we al meer hebben gezien, zit ook in deze dialoog het venijn in de staart.

6. P(etronella) M(oens), "*Euphonia* aan hare lezers"

De voorstelling van Da Costa en Bilderdijk en hun geestverwanten als "domperridders" komt ook voor in het eindejaarsgedicht van Petronella Moens: "*Euphonia* aan hare lezers, bij het eindigen van het jaar 1823", in het tijdschrift *Euphonia*[412]. In dit dichtstuk neemt Petronella

---

[409] Zie: Homerus, *Ilias en Odyssee*, vertaald door M.A. Schwartz, Amsterdam 1981, 30-31.
[410] N°. 48, 756.
[411] Cf. het artikel "Lof van den Domper" in de *Arnhemsche Courant* van 19 maart 1822; zie: hoofdstuk 4, paragraaf III.8.
[412] December 1823, N°. 51, 814-816 ("*Euphonia* aan hare lezers"). Zie ook Bijlage VIII voor het gedicht "De geest der Middeleeuwen" van de hand van Petronella Moens.

Moens in een negental strofen afscheid van het jaar 1823 — een jaar waarin de verlichte eeuwgeest weer de zege heeft behaald op "woeste duisternis en logen" (815):

> Vergeefs trad, in 't verstorven jaar,
> Een magtelooze Ridderschaar,
> Die dompers voerden in hun wapen,
> Ten strijde — maar de geest der eeuw
> Lachte om hun vloekend wraakgeschreeuw,
> Als om een' sprong van grijnzende apen (815).

In de zevende strofe worden deze "onnoozlen" opgeroepen om hun "dwaas gewoel" te staken, want:

> Ontwikkling blijft Gods liefdrijk doel;
> De dag der kennis is aan 't gloren (815).

De dichteres stapt in de laatste strofe van dit onderwerp af, omdat anders haar harpje ontwijd wordt. Vol Verlichtingsoptimisme eindigt zij met de uitroep:

> (…) Snel voort, o tijd!
> Snel voort, breng ons volmaaktheid nader (816).

7. Ceratinus, *De Gebroken Domper*

a. Korte inhoud

In *W. van Teisterkoord, of de Gebroken Domper, Zangspel in twee Bedrijven*[413], samengesteld door Ceratinus[414], wordt de "domper-orde" letterlijk ten tonele gevoerd. In dit toneelstuk worden allerlei bilderdijkiaanse opvattingen bespottelijk gemaakt met het doel om het "Nacht-genootschap" (18) uit te schakelen. Naast Bilderdijk en Da Costa moet ook Capadose het ontgelden[415].

Het eerste bedrijf, bestaande uit drie tonelen, wordt opgevoerd in een straat voor een dorpsherberg. In het eerste toneel speelt een onderwijzer met schoolkinderen voor het huis. Een oude schoolmeester, ridder in de orde van de "zwart verlakten Domper" (4), zit op een bank hoofdschuddend een pijp te roken, die hij tenslotte aan stukken smijt uit ongenoegen over de moderne opvoeding:

> Wat zal er van 't nakroost nog worden?
> Geen vrees zit in kinderen meer,
> Men went hen aan plak noch aan orde;
> En snoeft dan: "zij leeren door d'eer" (6).

---

[413] Amsterdam 1824 (*De Gebroken Domper*).

[414] Ceratinus is het pseudoniem van Johannes Jacobus Abbink, verlicht boekenuitgever te Amsterdam. Abbink gaf ook eigen werk uit, zoals *De Gebroken Domper*. Ceratina is de Latijnse term, waarmee de sofistische drogrede van de hoorn wordt aangeduid: quod non perdidisti habes; cornua non perdidisti; habes igitur cornua (vertaling: Wat je niet verloren hebt, dat heb je; een hoorn heb je niet verloren; dus je hebt een hoorn). Met het aannemen van het pseudoniem Ceratinus geeft Abbink aan, dat hij de "drogrede van de domper" aan het licht wil brengen.

[415] Zie voor *De Gebroken Domper* ook hoofdstuk 7, paragraaf XII.3.

Een “rei van aardappelen schippers” (7) treedt op in het tweede toneel. Zij zingen op de wijs van “Schep vreugde in ’t leven” een lofzang op de aardappel, want:

> Wat Teisterkoord[416] dan dromen moog’,
> Als of dit voedsel van omhoog,
> Ons toegezonden waar ter straf,
> Hij koldert, lieve vriend!
> d’Aardäppel leve, enz.
> Dat op onze aardbol, Adams zond’,
> En ’t breken van het eerst verbond
> d’Aardäppelen te wijten zij;
> Dat liegt hij door zijn hals (7-8).

Aan het einde van het derde toneel wendt de onderwijzer zich tot de oude schoolmeester met de vraag:

> Is ’t dan waar, dat wij verbastren
> In den Godsdienst, zeên, verstand,
> Zelfs in alles? — of is ’t lastren,
> Aan den lastraar zelfs tot schand? (9).

Het tweede bedrijf, dat uit vier tonelen bestaat, wordt opgevoerd in een zaal met in het midden het altaar van de Waarheid, waarop de vlam van de Verlichting brandt. Boven het altaar hangt een domper aan een touw dat over een katrol loopt. Op de voorgrond ligt een zak aardappelen. Nu worden onder andere Bilderdijk (W. van Teisterkoord, Grootmeester) en de “Groot-Kruissen” Da Costa (J. van der Rib) en Capadose (A. van Arragon) ten tonele gevoerd. Als eerste zingt W. van Teisterkoord op de wijs van “Hier rust mijn Damon in het graf”:

> Wat is het boos! hoe brandt dit vuur,
> Dat Satan zelfs ontstak!
> Wat valt het niet ons, ouden! zuur,
> Dat d’ouden vorm men brak.
> ’T is nieuw in Godsdienst, onderwijs,
> In meening, adel, deugd.
> O! werd dit al der hel ten prijs;
> Hoe waar mijn hart verheugd! (10)
> (…)
> Maar ’k duld het niet; waarachtig neen!
> Zink domper op die vlam,
> Dan zinkt van d’eeuw al ’t licht daar heen,
> Eer ’t in meer oogen kwam.
> (…)
> Snelt, wakkre Kameraden! toe;
> Gij wellust van mijn ziel!
> Dat elk met mij zijn best thans doe,
> Op dat die domper viel (11).

[416] “Teisterkoord” is een parodie op “Teisterbant”; Bilderdijk noemde zich “Heer van Teisterbant”; zie: M.G. Wildeman, “Bilderdijk en de genealogie”, in: Bilderdijk Commissie, *M^r. Willem Bilderdijk*, Pretoria/Amsterdam/Potchefstroom 1906, 21-52; zie ook: hoofdstuk 4, paragraaf II.1.

Dan zingt J. van der Rib:

> Weg met dat licht! — Weg met dat licht! (12).

W. van Teisterkoord roept de beide "Groot-Kruissen" nu op om samen met hem de domper neer te laten. Hierop schieten J. van der Rib en A. van Arragon te hulp. Met z'n drieën doen ze nu hun best om de domper te laten zakken. Dan laat een zekere N. van Velden het touw plotseling vieren, maar trekt het meteen weer aan, waardoor allen in verschillende richtingen over het toneel rollen.

Na het optreden van de schimmen van een zevental figuren uit de vaderlandse geschiedenis[417] hoort men een onweer naderen. De domper wordt uiteen geslagen en de stukken vallen naast het altaar. W. van Teisterkoord, J. van der Rib en A. van Arragon geven een luide gil en zingen vervolgens op de wijs van "Waar is, waar is de rust der ziel":

> Wat vangt, wat vangt de klub nu aan?
> De domper is aan stukken.
> Wat nu toch voor 't vervolg gedaan?
> Wij zien ons plan mislukken.
> Men leert, men leert,
> Wat nut geeft 't allen tijde.
> Men ent, men ent
> De koepok ieder een[418].
> Geen hoop kan in 't vervolg ons beiden. —
> De domper-order is daar heen (20).

Tenslotte zingt de verlichte N. van Velden:

> (…)
> Zwijgt dan, zwijgt dan, wat nacht bemint,
> Daar nooit uw nacht weêr 't licht verslindt,
> O neen! o neen! o neen!
>
> Maar schenk het ons, weldadig Heer!
> Dat nooit dit edel licht,
> Tot ramp, door overdrijving, keer',
> Ons hindre in eenen pligt,
> Zoo, als een volgende eeuw begint,
> Zij ieder mensch meer Godsgezind.
> 't Zij zóó, 't zij zóó, 't zij zóó (20).

In een brief van 24 januari 1824 aan Bilderdijk maakt Da Costa zijn leermeester erop attent dat er een zangspel tegen hen is verschenen. Hoewel Da Costa van mening is dat *De Gebroken Domper* er blijk van geeft dat de duivel zich in deze dagen "al zeer gek aanstelt", vindt hij het stuk toch in zekere zin humoristisch en ziet hij het als een verschijnsel aan "de grappige zyde van de historie"[419]. Drie dagen later stuurt Da Costa zijn exemplaar van *De Gebroken*

---

[417] Het zijn de schimmen van prins Willem I, prins Frederik Hendrik, Johan van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot, Cornelis de Witt, Johan de Witt en Michiel de Ruyter.
[418] Zie hoofdstuk 7.
[419] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 24 januari 1824, Bilderdijk-Museum, hs. E10-7.

Domper aan Bilderdijk, hoewel hij het "waarlyk geen halve cent vrachtgeld"[420] waardig acht. In een brief, die deel uitmaakt van dezelfde zending, speculeert Da Costa over het auteurschap van het toneelstuk: "Het is zeker niet noodig een sleutel van het schoone Zangspel hier by te voegen: alleen geloof ik dat de naam Ceratinus op den titel beduiden moet, dat de schryver is de Rector van Hoorn, Zwaan genaamd, die ook onlangs by denzelfden boekverkooper eene fransche vertaling van een prulschrift tegen myne Bezwaren heeft aangekondigd"[421]. Wat Swaans voornemen betreft, is het bij deze aankondiging gebleven.

b. Recensie van *De Gebroken Domper*

Van *De Gebroken Domper* is, voor zover ons bekend, alleen een bespreking verschenen in het *Letterkundig Magazijn*[422]. De anonieme recensent vindt het toneelstuk geestig, maar stoort zich eraan dat "eerwaarde mannen" (248) als Frederik Hendrik, Johan van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot, de gebroeders De Witt en Michiel de Ruyter dingen in de mond worden gelegd die zij nooit hebben gezegd. Wat daarentegen Da Costa en Capadose (de "koepokkenman") betreft, is er volgens de recensent niets "zoo gek en ongerijmd" wat hen in de mond gelegd kan worden, "of zij hebben zich daarvoor vatbaar betoond, de een door zijne *bezwaren*, de andere door zijn *koepokkenboek*" (248). Geërgerd stelt de beoordelaar vast dat beide geschriften reeds zeer veel kwaad gesticht hebben en dat "die Heeren" (248) intussen in zo verre hun doel bereikt hebben dat zij veel van zich doen spreken.

In een slotwoord dat de vorm van een wens heeft, uit de recensent zowel zijn waardering voor de begaafdheden van Da Costa en Capadose, alsook zijn bezorgdheid om de nadelige gevolgen die hun strijdschriften kunnen hebben voor de rust op kerkelijk gebied en voor de eendracht onder de burgers.

8. Jan ten Brink, *Gedichten*

De benaming "Ridders van den domper" wordt ook gebruikt door de Groninger hoogleraar in de klassieke talen en dichter Jan ten Brink[423]. In het "Voorberigt" van zijn in oktober 1823 uitgekomen verzamelbundel *Gedichten*[424] verklaart hij ten aanzien van een aantal recent door hem vervaardigde gedichten dat deze zijn voortgekomen uit zijn verontwaardiging "over den hoogen toon en over de vele dwaasheden, waarmede een paar Ridders van den domper ons thans lastig valt" (iv). Ter vergoelijking van de scherpe toon die in enkele van zijn gedichten te beluisteren valt, merkt Ten Brink op dat diegene die zelf de onbescheidenheid ten toppunt voert, geen aanspraak kan maken op de bescheidenheid van anderen (iv).

Typerend is onder meer het gedicht "Vergeefsche moeite"[425], waarin Ten Brink stelt dat alle moeite die men aanwendt om een dweper het hoofd te bieden vergeefs is. Het niet mis te verstane oordeel van ten Brink over Bilderdijk en zijn leerling Da Costa, die zich in de

[420] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 27 januari 1824, Bilderdijk-Museum, hs. E10-8.
[421] *Ibidem*.
[422] Jg. 1824, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 248-249.
[423] Jan ten Brink (1771-1839) studeerde theologie en letteren te Leiden. Hij nam actief deel aan de omwenteling van 1795. In 1804 werd Ten Brink benoemd tot hoogleraar in de geschiedenis, welsprekendheid en Griekse letterkunde aan de hogeschool te Harderwijk. In 1812 werd hij rector van de Latijnse scholen te Haarlem. In 1815 volgde een benoeming tot hoogleraar in de Griekse en Latijnse letterkunde te Groningen. Ten Brink dichtte zowel in het Nederlands als in het Latijn. Zie ook noot 435 van dit hoofdstuk.
[424] Amsterdam 1823.
[425] In: Jan ten Brink, *Gedichten*, 105.

voorstelling van Ten Brink door zijn leermeester tot diens overtuigingen heeft laten overhalen, luidt:

> Gewis; hij maakt geen proseliet,
> Of, dien hij maakt, die 's even dwaas,
> En rijp voor 't dolhuis, als zijn baas (105).

Afb. 98. Jan ten Brink.

Het in dialoogvorm geschreven gedicht "Tooverwoord tegen tooverwoord"[426] is een poëtische reactie van Ten Brink op Da Costa's karakterisering van het begrip "Constitutie" als een toverwoord van de verlichte massa[427]. Ten Brink maakt door middel van de laatste vraag van A. aan B. duidelijk dat de constitutie gezien moet worden als zijnde in overeenstemming met het geschreven recht:

> A.: Hoe? *Constitutie* zou een tooverwoord slechts wezen?
> B.: Ja! neem dit kleine boek; daar kunt gij 't duidlijk lezen.
> De schrijver is, hoe jong, in alles onderleid.
> A.: Bestempelt hij ook zoo 't woord *Legitimiteit*? (113).

[426] In: *Ibidem*, 113.
[427] Zie: I. da Costa, *Bezwaren*, 49.

9. R. Kooiman, "Zamenspraak"

De stijlvorm van de gefingeerde dialoog is ook door R. Kooiman, "*Onderwijzer der Jeugd te Hindelopen*", toegepast in zijn "Zamenspraak tusschen Zwaarhoofd en Reinhart, over *Da Costa's Bezwaren, enz.*"[428], een discussie in dichtvorm tussen een medestander en een tegenstander van Da Costa. Zwaarhoofd, die overtuigd is van Da Costa's gelijk, komt het eerst aan het woord:

> Neen, *Reinhart*! zwets niet meer van ijdele verlichting,
> Van betren tijd, van deugd, van liefde en harmonij.
> Lees! lees Da Costa's boek, zoo als ik deed met stichting,
> En bloos dan eindlijk zelf om al uw pralerij (469).

Hierop reageert de verlichte Reinhart vol onbegrip:

> Ik weet niet wat ge meent, of… zouden dan de stralen
> Van zuiver waarheidslicht, reeds in u opgegaan…,

Zwaarhoofd zegt verder nog over zijn "bekering" tot de denkbeelden van Da Costa:

> Helaas! die uwen vriend zoo deerlijk deden dwalen,
> Ja, juist! dat fraaije licht heeft hij mij uitgedaan.
> Die wonderbare man en ongehoord geleerde
> Verdreef mijn' dwazen waan, en toonde zonneklaar,
> Dat Adams boos geslacht nooit in een' nacht verkeerde
> Zoo donker als onze eeuw, zoo akelig, — zoo naar! (469).

Zwaarhoofd, die het tegen Reinhart voor Da Costa opneemt, voert deze telkens aan de hand van de voornaamste thema's van de *Bezwaren* sprekend op. Dat doet hij ook in de volgende strofe:

> o Eeuw van bijgeloof! — in slavernij geklonken,
> Door domme duisternis, in sombren nacht gehuld,
> Heeft uw ontaard geslacht, tot afgodsdienst verzonken,
> Door Kosters *kunst* en *feest* de boosheids-maat gevuld! (472).

Reinhart, die het niet langer kan aanhoren, roept tenslotte uit:

> Breek af! 't is lang genoeg! — als licht verkeert in duister,
> De mensch zijn' rang verzaakt, en wriemlend in het stof,
> De slavenketen kust, en dankt voor boei en kluister, —
> Als *deze* nacht genaakt, — dan klinkt Da Costa's lof! (472).

Hoewel Zwaarhoofd – de negatieve betekenis van de naam is al veelzeggend – Da Costa's *Bezwaren* verdedigt, is deze dialoog toch bedoeld als afwijzing van dit geschrift. Dat blijkt ook uit de gunstige klank, die de naam van de bestrijder van de *Bezwaren* heeft: Reinhart. Hij heeft dan ook het laatste woord.

[428] In: *De Recensent*, 1823, deel XVI, 2e stuk, "Mengelwerk", 469-472 ("Zamenspraak").

10. […..], “Regels van mr. Jacob Cats over het onderwijs”

Het anonieme gedicht “Regels van mr. Jacob Cats over het onderwijs, geschreven in de XVII de eeuw. (Een snuifje voor zulke *Meesters*, als de Heer Da Costa *cum suis*.)”[429] is een poëtische reactie die uitsluitend gericht is tegen het hoofdstuk “Onderwijs” van de *Bezwaren*. Met een bij de dichtende pensionaris Jacob Cats (1577-1660) geciteerde passage hekelt een anonymus Da Costa’s rechtvaardiging van lichte lichamelijke kastijding, wanneer een kind niet voor rede vatbaar is[430] en vervolgens ook de door Da Costa bekritiseerde praktijk van aan- en ontmoediging door middel van eer en schande[431]. De regels van Jacob Cats luiden als volgt:

> Het is een quade greep de jeugt te willen dwingen,
> En als met enkel kragt het leeren op te dringen;
> Het kind, dat harde tugt en droeve slagen vreest,
> Krijgt dofheid aan het breyn en domheyt in den geest.
> Hoe menig edel kind, tot kunst alleen geboren,
> Heeft, door een strenge school, de boeken afgezworen;
> Heeft door een *wrangen nurk*, of om een *harden plak*,
> De leerzugt afgeleyd, gelijk een lastig pak!
> Voor slaven stuur[432] gebaar, en slagen voor de beesten;
> *De reden is genoeg voor wel-geboren geesten*;
> Daar is geen ander vrugt te trekken uyt den dwang,
> Als dat een vrije ziel neemt elders haren gang.
> *’t Is best de frissche jeugt door* eerzucht *op te wekken*,
> *En door gevreesde smaat van luyheyt af te trekken*;
> Men stelle wat men wil de jonge zinnen voor,
> *Dit is de beste toom en dat de beste spoor*[433].

Door expliciet in de titel van dit stuk te vermelden dat Cats de bovenstaande regels in de zeventiende eeuw geschreven heeft, wil de anonymus waarschijnlijk benadrukken dat Cats reeds in zijn tijd modernere pedagogische en didactische inzichten had dan waarvan Da Costa en Bilderdijk in de negentiende eeuw blijk geven.

11. Elias van Boren de Regt, “Boetpsalm voor alle afgodendienaars op ’t Kostersfeest”

Een markante poëtische reactie is het in 1995 voor het eerst gepubliceerde gedicht “Boetpsalm voor alle afgodendienaars op ’t Kostersfeest”[434]. Dit gedicht, dat uit zeven zesregelige strofen bestaat, werd exclusief voor de leden van het Haarlemse genootschap Democriet[435]

[429] In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, “Mengelwerk”, 756.
[430] Zie: I. da Costa, *Bezwaren*, 77. Cats, die veel poëzie over de burgerlijke samenleving geschreven heeft, bepleit een godsdienstige opvoeding, waarin de kinderen waarheid en gehoorzaamheid leren, maar niet met slaag.
[431] Zie: I. da Costa, *Bezwaren*, 75-77.
[432] Dat is stuurs, knorrig.
[433] Zie: Jacob Cats, *Dichtwerken van Jacob Cats, naar de behoeften van den tegenwoordigen tijd ingerigt*, acht delen, Deventer 1843-1854, deel IV, “Huwelijk, II”, “Moeder”, Deventer 1848, 35. De cursiveringen in de tekst zijn door de anonieme auteur aangebracht.
[434] Nop Maas, “Koster! Seks! Bilderdijk!”, in: Bert Sliggers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869*, Haarlem 1995, 77-110, 83 (*Democriet*).
[435] De in 1789 opgerichte besloten vereniging Democriet was een mengeling van letterkundig genootschap, humoristisch gezelschap, toneelvereniging, loge en patriottische sociëteit. De leden waren voorstanders van de idealen van de Franse Revolutie. Na 1815 heerste in Democriet vooral een geest van burgerlijke tevredenheid. De hoofddoelstelling van Democriet komt tot uitdrukking in het motto “Dicere Ridendo verum” (Lachend de waar-

geschreven door Elias van Boren de Regt[436]. De "Boetpsalm" is een reactie op Da Costa's kritiek op de verering van Laurens Janszoon Koster in het kader van de viering van het vierde eeuwfeest van de uitvinding van de boekdrukkunst — feestelijkheden waaraan ook door de leden van Democriet uitbundig is deelgenomen[437].

In de coupletten één tot en met zes van zijn "Boetpsalm" roept de quasi-schuldbewuste dichter de leden van Democriet op om boete te doen voor hun bijdragen aan de verering van Koster. Deze coupletten eindigen steeds met een aanval op Da Costa. Het zevende couplet is in zijn geheel direct tegen Da Costa gericht. Ter illustratie volgt nu de tekst van het tweede, derde, vijfde en zevende couplet, waaruit tevens duidelijk wordt dat deze "Boetpsalm" diverse antisemitische uitingen bevat:

Schaamt U Democrietelingen
Gij hebt Koster ook vergood;
Vloek rust op uw Baäls Liedjes[438],
Vraag het slechts den Christenjood
Vraag hem maar, vraag hem maar wilt gij het weten
Hij schagchert nu met Christenwaar.
Galmt dan Joodsche boetpsalmen
En verbrandt uw liedeboek,
Zoo ontsnapt gij ligt den bliksem
Van Da Costa's Joden vloek
Laat hem maar, Laat hem maar vloeken
Dat zit toch in merg en bloed.
(…)
Werpt gij allen, die den afgod
Wierook bragt aan Spaarnes zoom
Beeld en Monument, op 't roepen
Van da Costa, in dien stroom
Laat hem maar, laat hem maar, laat hem maar roepen
De echo van Paai Bilderdijk.
(…)
Neen, dat wie zich aan hem store
Wie voor zijn Sententies beef',
Hier in Democriet zijn wartaal
Rijke stof tot lagchen geef[t].
IJver maar, ijver maar, ijver da Costa
Democriet lacht u steeds uit.

---

heid spreken). Hoogstaande waarden in het genootschap waren spot en zelfspot. De hiervoor genoemde Jan ten Brink was tijdens zijn rectoraat van de Latijnse scholen te Haarlem lid van Democriet. Hij droeg in het genootschap de bijnaam Jan de Regt en komt uit de notulen naar voren als een actief lid. Zie: Rogier Schravendeel, "Patriotten en poëten. Letterkundige genootschappelijkheid bij Democriet", in: Bert Sliggers (red.), *Democriet*, 26-31, 26; B.C. Sliggers, "De leden van Democriet", in: *Ibidem*, 134-153, 136.

[436] Elias van Boren de Regt is de bijnaam die binnen het genootschap Democriet gedragen werd door Vincent Loosjes (1786-1840), boekverkoper, uitgever, redactielid van de *Algemeene Konst- en Letter-Bode* en van 1822 tot 1841 directeur van Teylers Stichting te Haarlem (zie: B.C. Sliggers, "De leden van Democriet" , in: Bert Sliggers (red.), *Democriet*, 145).

[437] Zie: Nop Maas, "Koster! Seks! Bilderdijk!", in: Bert Sliggers (red.), *Democriet*, 78-93.

[438] Bedoeld wordt het door Vincent Loosjes uitgegeven bundeltje: Democriet, *XII Volks-liedekens, op bekende Wijzen, ter Vervrolijking van Lourens Jansz. Kosters vierde Eeuw-feest; door Democriet*, Haarlem 1823.

12. […..], "Dichterlijke vrijheid"

Onder het kopje "Kleinigheden" verscheen in december 1823 in het tijdschrift *Euphonia*[439] het anonieme hekeldicht "Dichterlijke vrijheid". De dichter was gevraagd naar zijn mening over

> (…) twee, drie van die boeken[440],
> Onlangs gekomen in het licht,
> Die heel de wereld, en wat goed op aard is, vloeken.

De "dichtschool" van Bilderdijk wordt door de dichter aangewezen als de bron van herkomst van de drie geschriften. De inhoud ervan beschouwt hij als onbetrouwbare dichterlijke vrijheid:

> Mijn vriend! elkëen roept wraak op dit vermetel schrijven;
> Maar is het dan niet van een dichtschool uitgegaan?
> Ik zie al dat gezwets, dat keffen en dat kijven,
> En dat verdraaijen, en handtastlijk overdrijven,
> Voor dichterlijke vrijheid aan:
> Hoe grooter dichter des te minder te vertrouwen,
> En, 't geen hij zegt, voor proza *waar* te houên.

13. (J.L. Nierstrasz Jr.), *Iets aan Da Costa*

Het anonieme dichtwerkje *Iets aan Da Costa*[441], dat de uitgever J.L. Zeehuisen zijn landgenoten aanbiedt, is – al of niet gefingeerd – een vrucht van buitenlandse bodem. De dichter[442] stuurde het aan zijn vrienden in Nederland om die ervan te overtuigen dat Da Costa's *Bezwaren* ook door de vreemdeling met verontwaardiging gelezen is. Als motto is aan het dichtwerkje Prediker 7:10 meegegeven: "En zegt niet, wat is er dat de vorige dagen beter geweest zijn dan deze? Want gij zoudt naar zulks niet uit wijsheid vragen"[443]. De dichter trekt meteen fel van leer:

> Vermetel rot van lasteraren!
> Wat regt hebt gij tot uw geschreeuw?
> Kunt ge U te goeder trouw bezwaren,
> Ontaarden! over onze eeuw? (1).

---

[439] December 1823, N°. 50, "Kleinigheden", 788.
[440] Bedoeld zijn: Da Costa's *Bezwaren*, Bilderdijks *Toelichting* en Capadoses *Bestrijding der Vaccine*.
[441] Zwolle 1825.
[442] Johannes Leonardus Nierstrasz Junior (1796-1828), die waarschijnlijk de auteur is van *Iets aan Da Costa*, is bekend als dichter van de *Eeuwzang bij het vierde Eeuwgetijde van de Uitvinding van de Boekdrukkunst* (s.l. s.a.). Als typische representant van de Verlichtingsidealen wilde Nierstrasz met het mede door hem opgerichte Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen in de gevangenissen verlichting, verbetering, vertroosting, vrede, kennis, deugd en Jezus' "kruisvaan" brengen (M. Siegenbeek, "Levensberigt van Johannes Leonardus Nierstrasz Junior", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, 1829, deel II, 402-407, 421-426, 424). Zie ook de levensbeschrijving van Nierstrasz door Tollens in de *Nederlandsche Muzen-Almanak* van 1830 (232-237).
[443] Zie ook de leerrede van F. van Teutem over deze tekst; zie paragraaf XI.6 van dit hoofdstuk.

Het gebruik van het meervoud wordt in de tweede strofe voortgezet. Het is duidelijk, dat de dichter hier Da Costa en Capadose bedoelt:

> Werpt vrij, o Joodsche Renegaten[444]!
> Uw' helschen zwadder op haar' geest.
> Die geest zal Neêrland niet verlaten,
> Zoo lang het God en Koning vreest (1).

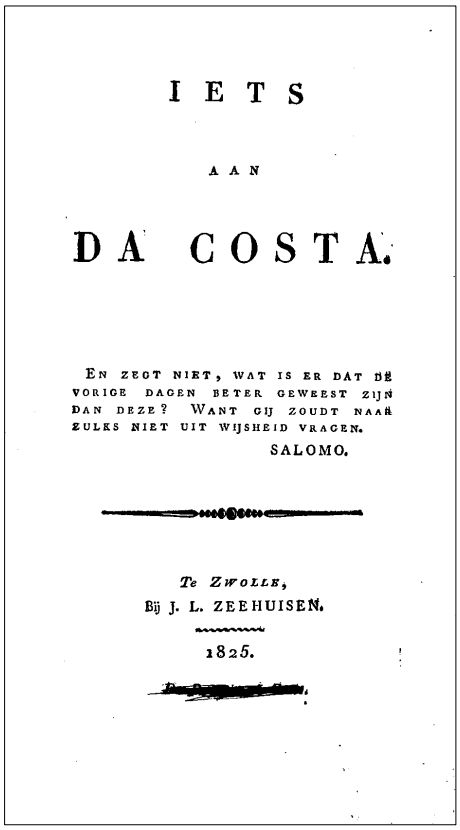

I E T S

A A N

D A C O S T A.

EN ZEGT NIET, WAT IS ER DAT DE VORIGE DAGEN BETER GEWEEST ZIJN DAN DEZE? WANT GIJ ZOUDT NAAR ZULKS NIET UIT WIJSHEID VRAGEN.
SALOMO.

Te Zwolle,
Bij J. L. ZEEHUISEN.
1825.

Afb. 99. Titelpagina van (J.L. Nierstrasz Jr.), *Iets aan Da Costa*.

Afb. 100. Johannes Leonardus Nierstrasz Junior.

De dichter geeft toe dat er altijd en overal onkruid tussen de tarwe groeit. Daarom is er geen tijdperk dat zich kan beroemen op morele zuiverheid. Het kwade zaad moet veroordeeld worden, maar het goede zaad beslist niet. De eigen tijd is "rijk in zonde", maar tegelijk ook "rijk in christen deugd" (2). Wanneer de jeugd wordt onderwezen in wetenschap en goede zeden, wanneer allerlei volken in aanraking worden gebracht met het "heilig licht" (3), wanneer bedelaars worden omgevormd tot goede burgers van de staat, wanneer de koning en onderdanen opkomen voor godsdienst, vaderland en recht, — "Is dan de geest der eeuw zoo slecht?" (3).

[444] Afvalligen.

Als er gesproken kan worden van de helden van Waterloo, van de afschaffing van slavenhandel en slavernij, van de toewijding van de staatslieden aan vaderland en koning, van de zuivere verkondiging van het Evangelie vanaf de kansels, — "Wie noemt den geest der eeuw dan slecht?" (4). Da Costa beoordeelt de geest der eeuw totaal verkeerd, want:

> Wanneer de staat der Nederlanden,
> U 't regt van burger niet ontzegt,
> Daar gij zijn' grondwet aan durft randen,
> Is dan de geest der eeuw zoo slecht? (5).

Integendeel, de geest der eeuw is edel: ze toont jegens Da Costa geen wraakzucht; redders van drenkelingen wagen hun leven; er is zorg voor weduwen en wezen; er wordt financieel geholpen in tijden van watersnood[445]. Da Costa kan maar beter zwijgen, als hij een christen is, want:

> De echte Christen spreekt geen kwaad,
> Hij geeft het volk geen stof tot twisten,
> Den Koning geenen helschen raad (9).

De dichter is van mening dat men zeker niet kan stellen dat het vroeger allemaal zo goed was. Da Costa moet maar eens nagaan: de priesters waren aan de macht; het bijgeloof verdraaide Gods Woord; Spanje verbande zijn voorgeslacht en verbrandde de neger tot eer van God. Ook moet hij maar eens denken aan de bloedplakkaten van Philips II en aan Alva, die moordde op de straten. En als Da Costa de politieke toestand in het huidige Spanje zo ideaal vindt, laat hij dan in dat land gaan wonen, immers:

> Daar pleegt de Koning geene zonden,
> Wanneer hij zijn' beloften breekt,
> Hij wordt door geenen eed gebonden,
> 't Is: "*Ik de Koning!*" die daar spreekt (10).

De dichter, die zegt geen Nederlander te zijn, wil tenslotte verklaren:

> Ik zal het goede juichend roemen,
> Dat Neêrland in zijn' werken toont,
> En Nederland gezegend noemen,
> Zoo lang er zulk een geest in woont (11).

Blijmoedig wenst de dichter met N.G. van Kampen, de schrijver van *Verdediging van het Goede*, zijn eeuw de lauwerkrans aan te bieden.

14. M. Martens, "Bruiloftszang"

Tot de poëtische reacties op Da Costa's *Bezwaren* (en Capadoses *Bestrijding der Vaccine*) behoort ook een couplet uit het dichtstuk "Bruiloftszang"[446], dat Marten Martens, doopsge-

[445] Zie: hoofdstuk 8, paragraaf III.
[446] De volledige titelomschrijving luidt: M. Martens, "Bruiloftszang op de Echtverbindtenis van mijnen Vriend den eerzamen jongeling Rinse Sijbrens de Jong en mijne Vriendin de eerz. jongedochter Geerdje Upts Dijkstra, beide van Holwerd; gevierd op de plaats van Upt Reinders Dijkstra, Huisman onder Holwerd, op Zaturdag den 3

zind predikant te Holwerd, Blija en Vischbuurt[447], vervaardigde ter gelegenheid van het huwelijk op 3 juli 1824 van een met hem bevriend bruidspaar. Nadat Martens het bruidspaar genoegen, gezondheid en geluk op het verdere levenspad heeft toegewenst en een zegenbede tot God heeft gericht, verrast hij door plotseling met de volgende waarschuwende en tevens geruststellende woorden te komen:

> Doet zich *Da Costa* zien of hooren,
> Of *Kappadoze*: — sluit uwe ooren,
> Sluit dan uwe oogen veilig toe!
> 't Gezond verstand is van 't gekakel,
> En van der gekken bont spektakel,
> God zij geloofd! van harten moê! — (34).

XIII. Da Costa en Bilderdijk over de negatieve receptie van de *Bezwaren* en de *Toelichting*

"Dat men razend boos op my is, kunt gy u wel verbeelden", — deze woorden, die één van de vroegste uitingen van Da Costa over de negatieve receptie van zijn *Bezwaren* behelzen, treffen we aan in een schrijven van zijn hand aan Dirk van Hogendorp, de dato 22 augustus 1823[448]. Als Da Costa van de eerste negatieve reacties heeft kennisgenomen, schrijft hij hierover op 18 september 1823 aan Bilderdijk: "De kwaadaartigheid openbaart zich aan alle kanten ieder dag meer. Doch, Gode zy dank! ook de goeden en welmeenenden worden kenbaar. De Jacobynen[449] van ons land zyn woedend tegen U en ons allen"[450]. Bilderdijk schrijft hierop een uitgebreid antwoord, waarin hij Da Costa probeert voor te bereiden op wat naar zijn verwachting nog aan reacties komen zal: "Inmiddels zijn er (gelijk ik verneem) zoogen. Weêrleggingen (ten minste tegenschriften) tegen uwe *bezwaren* uitgekomen, en daar zullen er meer komen, verwacht ik; en wellicht in zulke menigte, dat zy elkander beletten gelezen te worden, en het *copiaque ipsa nocet*[451] plaats grijpe. Dit heb ik in zaken van minder belang wel zoo gezien, en 't verwondert mij dat er niet reeds *brieven van A aan Z* en *losse verzen* over uw werk rondzwerven"[452]. Dat reacties van dit type op dat moment nog niet verschenen zijn, doet Bilderdijk vermoeden dat men de zaak daarvoor te ernstig vindt en "met tegenkrabbelen en tegenschreeuwen niet te beredden", en andere maatregelen, zoals verbanning, zal nemen, — iets wat Bilderdijk overigens niet zou verbazen: "Reeds lang heeft my iets dergelijks voor den

---

Julij des jaars 1824", in: M. Martens, *Nagelaten Gedichten*, Leeuwarden 1854, 26-34; zie: Sibrand P. Martens en Simon Vuyk, *Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt. De brieven van student Marten Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezind predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Friesland (1798-1852)*, Hilversum 2005, 150-151 (*Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt*).

[447] Marten Martens (1773-1852) was predikant bij de doopsgezinde gemeente te Holwerd, Blija en Vischbuurt. Martens letterkundige nalatenschap bestaat voornamelijk uit vertalingen en poëtisch werk. Zie: Sibrand P. Martens en Simon Vuyk, *Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt*.

[448] Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 31.

[449] De jakobijnen (of jacobijnen) zijn de leden van een in juni 1789 opgerichte invloedrijke politieke groepering, die democratie en gelijkheid wilde bevorderen. De groep ontleent haar naam aan het voormalige klooster St.-Jacques te Parijs waar zij werd opgericht. Sinds 8 februari 1790 draagt zij de officiële naam "Société des Amis de la Constitution". Op 12 november 1794 werd de vergaderruimte gesloten. Na het teloorgaan van enkele oplevingen, is de naam jakobijnen de aanduiding gebleven voor extreem-revolutionairen.

[450] Bilderdijk-Museum, hs. E7-7.

[451] Vertaling: Juist de overvloed schaadt.

[452] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 22 september 1823, Bilderdijk-Museum, hs. F10-5.

geest gezweefd; en dat ik op 't punt ware van een tweede uitzetting te ondergaan, zou my niets verwonderen"[453]. In zijn antwoord op dit schrijven van Bilderdijk geeft Da Costa aan zelf ook met een verbanning of met iets dat nog erger is rekening te houden: "Intusschen geloove ik met u dat men niet stil zit, en dat men ons allen, en U in het byzonder, wel zoude wenschen uit het land of zelfs uit de wereld te jagen, of op allerlei wyzen te kwellen"[454]. Daartegenover staat echter voor Da Costa vast dat er een bijzondere zegen rust op de verspreiding van de *Bezwaren*; hij zegt hiervan dagelijks nieuwe blijken te ondervinden.

Uit dezelfde brief blijkt dat Da Costa het geheel beschouwt vanuit een chiliastisch perspectief: "Daar gaat een nieuw licht over Europa, maar byzonder over Holland uit. Men bereidt zich in en om ons, met en zonder ons, door en buiten ons tot een nieuw Christelyk tydvak, een voorafschaduwing van den grooten dag van het ryk onzes Heeren op de aarde". Bilderdijk is het met deze visie op de gebeurtenissen volkomen eens: "Ja, lieve Vriend, uw werk is gezegend! het verlicht en bemoedigt, het wekt opmerking, inzicht, verbazing, en schudt of beschaamt. — Ja! het is een ontzach inboezemend oogenblik; alles bereidt zich voor, tot den grooten, den onverbeeldbaren dag der herstelling"[455]. Volgens Da Costa leveren zelfs de negatieve reacties op de *Bezwaren* een bijdrage – zij het onbedoeld – aan dit grote gebeuren, immers: "De aandacht wordt gevestigd op de goede zaak, en hier toe werken onze hatelykste tegenstrevers meer mede, dan zy of wy ons verbeelden kunnen"[456]. Ook deze mening onderschrijft Bilderdijk: "De Genade werkt thands door allerlei middelen ter opwekking, ter schokking, ter voorbereiding. Van alle kanten dringt zy op den mensch, en verwoest het rijk des bozens door zijn eigen werkingen"[457].

Wat de receptie van de *Toelichting* betreft, deelt Da Costa in een brief van 5 november 1823 aan Bilderdijk mee dat dit geschrift in Amsterdam woedende reacties heeft losgemaakt[458]. Dat men "recht boos" is over de *Toelichting*, hoeft volgens Bilderdijk niemand te verbazen, zo schrijft hij op 11 november terug[459]. Over de recensies en tegenschriften die tot dan toe van de *Bezwaren* en de *Toelichting* verschenen zijn, weet Da Costa in een brief van 10 januari 1824 aan Bilderdijk nog te melden dat deze zelfs door degenen die het met de in deze geschriften opgevoerde denkbeelden niet eens zijn, veroordeeld worden: "Men walgt overal van het laffe, elendige en ongerymde der Recensiën en tegenschriften, en is verwonderd dat er niets beters tegen de gevoelens, die wy belyden, te zeggen is"[460]. Opnieuw wijst Da Costa in deze brief op het positieve effect, dat deze negatieve receptie volgens hem teweeg brengt: "Daarby worden velen tot nader onderzoek van geschiedenis en godsdienstleer opgewekt".

XIV. Positieve ontvangst

Ondanks alle kritiek en tegenstand vormde zich rond Da Costa toch een kring van sympathisanten, bestaande uit mensen van allerlei rang en stand. In zijn correspondentie met Bilderdijk refereert Da Costa verschillende keren aan positieve reacties op de *Bezwaren* en de *Toelichting*. Op 18 september 1823 schrijft Da Costa: "De kwaadaartigheid openbaart zich aan alle

[453] Ibidem.
[454] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 25 september 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E7-9.
[455] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 26 september 1823, Bilderdijk-Museum, hs. F10-6.
[456] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 7 oktober 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E8-3.
[457] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 26 september 1823, Bilderdijk-Museum, hs. F10-6.
[458] Bilderdijk-Museum, hs. E9-4.
[459] Bilderdijk-Museum, hs. F11-2.
[460] Bilderdijk-Museum, hs. E10-4.

kanten ieder dag meer. Doch, Gode zy dank! ook de goeden en welmeenenden worden kenbaar"[461]. En op 11 december van dat jaar kan hij melden: "Het is onbegrypelyk hoe, te midden van de algemeene woede, zoo vele blyken van deelneming en eensgezindheid tot ons komen"[462].

Er waren ook velen die het niet met Da Costa en Bilderdijk eens waren, maar niettemin afwijzend stonden tegenover de manier waarop de beide auteurs door verschillende critici behandeld werden[463]. Daarbij, zo weet Da Costa te melden, zijn inmiddels velen opgewekt tot nadere bestudering van geloofsleer en vaderlandse geschiedenis[464]. Een voorbeeld hiervan is de reeds genoemde Rotterdamse dichter, schrijver, bierbrouwer en azijnfabrikant Willem Messchert. Naar de indruk van Da Costa hield Messchert zich steeds meer aan "de echte Godsdienstbegrippen"[465]. Gezien Messcherts geestelijke ontwikkeling en vanwege zijn lidmaatschap van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen sluit Da Costa niet uit dat Messcherts invloed binnen die maatschappij "een zeer goed gevolg"[466] kan hebben.

Mede naar aanleiding van de positieve reacties op de *Bezwaren* en de *Toelichting* is Da Costa, wat de neergang van de verlichte eeuwgeest betreft, optimistisch gestemd over de toekomst: "Ieder dag zal het nader blyken, dat de geest der neologie en revolutie in ons land met rassche schreden achter uit trekt, en hoe kan het anders: De Geest van God blaast de oproerige volksbegrippen en den filosofischen stroom te rug! Wie zal dan wederstand bieden?"[467]. Hoewel er sprake blijkt te zijn van vele positieve reacties op de aanval die Da Costa en Bilderdijk op de geest der eeuw hebben uitgevoerd, hebben maar enkelen hun standpunt in dezen via de drukpers publiekelijk bekend gemaakt. In deze paragraaf wordt een drietal aangetroffen positieve reacties besproken, waarbij tevens aandacht wordt besteed aan de receptie van deze publicaties.

1. J.J. le Roy, *Een Woord voor onzen Tijd*

a. Korte inhoud

Jacobus Johannes le Roy[468], hervormd predikant te Oude Tonge, beoogt met zijn onder de titel *Een Woord voor onzen Tijd. In twee Leerredenen*[469] uitgegeven preken over II Timotheüs 3:14 een bevordering van de "bedaarde overweging", dat is: "de bevordering van vereeniging en liefde" in de pennenstrijd over "het *oude* en het *nieuwe*" (iii). De predikant wil de gemoederen terugbrengen tot de overweging wat wel of niet echt oud en wezenlijk van God afkomstig is (v). De twee preken zijn gehouden op 2 november 1823, de zondag na hervormingsdag.

In de "Voorafspraak" op de eerste leerrede verklaart Le Roy dat "wij eenen hoogst wigtigen tijd beleven (…), waarin alle geestelijke en wereldlijke magten, zigtbare en onzigt-

[461] Bilderdijk-Museum, hs. E7-7.
[462] Bilderdijk-Museum, hs. E9-8.
[463] Zie: Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 10 januari 1824, Bilderdijk-Museum, hs. E10-4.
[464] Ibidem.
[465] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 10 januari 1824, Bilderdijk-Museum, hs. E10-4.
[466] Ibidem.
[467] Ibidem.
[468] Jacobus Johannes le Roy (1772-1850) studeerde theologie te Leiden. Hij was hervormd predikant te Sint Anthoniepolder (1794), te Sprang (1804) en te Oude Tonge (1813). Le Roy publiceerde tal van geschriften, die onder meer betrekking hebben op de kerkelijke strijd. Hij stond achter het *Adres* (1827) van de Haagse predikant Dirk Molenaar, nam het op voor de Dordtse Leerregels en was het eens met de Zeven Haagse Heren. Tot steun van hun standpunt richtte hij adressen aan de synode. Met de Afscheiding van 1834 kon hij niet instemmen. Zie: H.J. Koenen, "Ter nagedachtenis van Jacobus Johannes le Roy", in: *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*, 1863, deel XVII, Amsterdam 1863, 477-499.
[469] Dordrecht 1823.

bare, als met elkanderen in strijd zijn, om ieder zijn gezag te stevigen en dat des anderen te niet te doen, en daarbij zijne geliefkoosde begrippen te doen zegepralen" (1). In deze strijd over denkbeelden en begrippen wordt nu ook de Kerkhervorming getrokken. Sommigen lijken het er volgens Le Roy op toe te leggen om de Hervorming van de aarde te verbannen, omdat zij de eerste bron zou zijn van de revoluties, die in onze dagen de volken geschokt hebben (2). Omdat de mens die op zoek is naar de waarheid door allerlei bedenkingen heen en weer geslingerd wordt en in twijfel wordt gebracht, leidt de predikant in de morgendienst als pastorale handreiking uit het tekstwoord twee grondregels af, die zijn toehoorders zullen behoeden voor het vervallen in twee uitersten: enerzijds een schadelijke en al wat oud is verwerpende zucht naar het nieuwe (15) en anderzijds een ongegronde voorliefde voor het oude. De eerste regel houdt in dat wij ten opzichte van de godsdienst moeten blijven bij hetgeen wij geleerd hebben, dat is: bij wat wezenlijk oud is. De tweede regel zegt dat wij hiervan ook door eigen inzicht volkomen verzekerd moeten zijn en dat wij ons het oude niet blindelings wijs moeten laten maken. Om deze grondregels goed na te kunnen leven, moeten wij God danken voor Zijn duidelijk onderricht en er een nuttig, onderworpen en onbeschroomd gebruik van maken en alle vooroordelen laten varen (32-33).

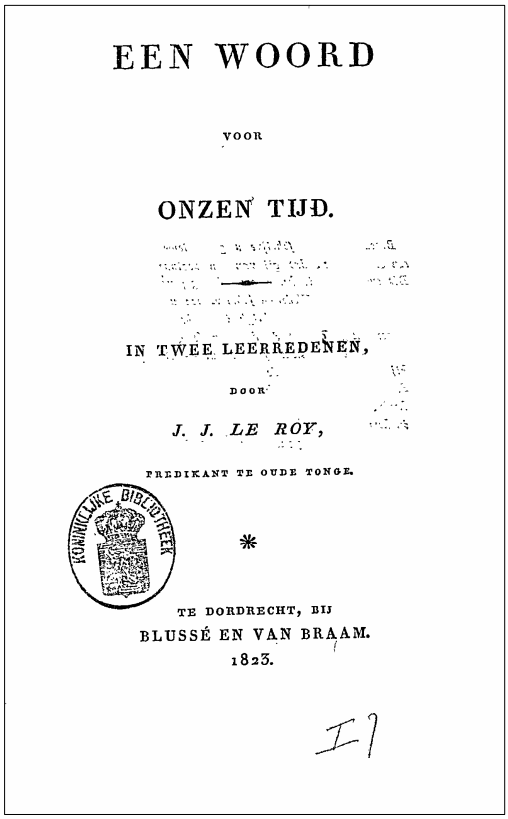

EEN WOORD

VOOR

ONZEN TIJD.

IN TWEE LEERREDENEN,

DOOR

J. J. LE ROY,

PREDIKANT TE OUDE TONGE.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

TE DORDRECHT, BIJ
BLUSSÉ EN VAN BRAAM.
1823.

I 7

Afb. 101. Titelpagina van J.J. le Roy, *Een Woord voor onzen Tijd.*

Afb. 102. Jacobus Johannes le Roy.

In de tweede leerrede past Le Roy de gevonden grondregels toe op de zaak waarover het verschil van mening bestaat. De les die wij volgens Le Roy uit II Timotheüs 3:14 moeten leren, is: "Houdt u aan hetgeen wezenlijk oud is, en in de Goddelijke Openbaring is gegrond, en ook als zoodanig van onze wijze en waarlijk van God verlichte Vaderen op goede gronden erkend is; — maar weest daarbij tevens in uw gemoed, door duidelijke bewijzen overtuigd, dat, hetgeen men u daarvoor uitgeeft, waarlijk zoodanig is" (72). De predikant legt er de nadruk op om bij het zoeken naar de ware leer de Bijbel boven alles te stellen. Le Roy is het met Da Costa eens, wanneer hij verklaart dat de "Eeuw van onze Vaderen, de Eeuw inzonderheid der gezegende hervorming" (60), beschouwd moet worden als een betere eeuw dan de negentiende. Maar aan de andere kant raadt hij aan om van de Hervorming ook weer niet te hoog te denken.

Hoewel Le Roy zich schaart aan de zijde van Da Costa cum suis, staat hij tegenover hen toch niet zonder kritiek. Dat blijkt uit de volgende passage: "Maar dubbel te beklagen is het, dat zelfs enkele, met meerder of minderen roem bekende Mannen meenen de oude beproefde waarheid dienst te doen, en te herstellen, door dezelve, zonder behoorlijk onderscheid te maken, zelfs met alle schadelijke misbruiken, met een' bitteren en eenzijdigen geest, te handhaven, partijdig tegen allen, die niet in alles op hunnen voorgang, Amen! zeggen" (86). Namen wil Le Roy niet noemen (iv), maar het ligt voor de hand wie hij in bovenstaande aanhaling met "bekende Mannen" bedoelt. Hij vindt hun standpunten te extreem en hun toon te bitter. Als gematigd man wil Le Roy de gulden middenweg bewandelen en wenst hij het goede om het kwade in het oude en het nieuwe niet te verwerpen. Hij waarschuwt het protestantse Christendom voor inwendige verdeeldheid.

b. Recensies van *Een Woord voor onzen Tijd*

Van *Een Woord voor onzen Tijd* hebben wij drie recensies aangetroffen in contemporaine tijdschriften. Het is opmerkelijk dat de boekbesprekers unaniem positief oordelen over de brochure van Le Roy.

De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* verklaart de beide preken van Le Roy grotendeels met genoegen gelezen te hebben[470]. De reserves die hij houdt, betreffen de naar zijn mening te hoge waardering voor "onze oude Hervormers" (64). De recensent prijst Le Roy echter om zijn onpartijdigheid en verdraagzaamheid, waarbij hij *Een Woord voor onzen Tijd* iedere nadenkende lezer van harte aanbeveelt.

Een nog positievere beoordeling van het geschrift van Le Roy treffen we aan in de *Boekzaal*[471]. Naar de mening van de recensent van dit tijdschrift heeft de predikant van Oude Tonge "een hartelijk en zeer gepast woord voor onzen tijd" (142) gesproken. De boekbespreker heeft de beide preken, die hij belangrijk noemt, met bijzonder genoegen gelezen en prijst deze uitgave daarom ter overweging en behartiging ten zeerste aan (142).

Eveneens positief is de beoordeling die de recensent van het *Letterkundig Magazijn* van de brochure van Le Roy geeft[472]. De recensent spreekt, evenals zijn collega van de *Boekzaal*, van "een zeer gepast woord", waarvan hij wenst dat het door alle protestanten zonder vooroordeel gelezen zal worden en dat het, waar nodig, de huidige generatie tot de geest van de waarheid- en deugdlievende vaderen zal terugbrengen (556).

---

[470] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 63-64.
[471] Februari 1824, "Boekbeschouwing", 140-145.
[472] *Letterkundig Magazijn*, 1824, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 556.

2. L.H. Bähler, *La Vérité de Jésus Christ*

a. Korte inhoud

Onder degenen die het voor Da Costa opnamen, behoort ook zijn vriend Louis Henry Bähler[473], Waals predikant te Zwolle. Hij betuigde zijn adhesie in een preek over Johannes 17:17[474], met name in de voorrede[475], die hij aan de gepubliceerde versie heeft toegevoegd. Bähler hield deze preek op zondag 2 november 1823, de eerste zondag na hervormingsdag en dus op dezelfde dag waarop J.J. le Roy zijn hierboven besproken leerredenen hield.

De predikant verklaart dat hij al gedurende zesentwintig jaar probeert zijn gemeente te waarschuwen "selon *la Parole de Dieu*, contre *l'Esprit de ce Siècle*" ("Préface", 23-24). Nu hij gezien heeft met hoeveel geweld men zich tegen de *Bezwaren* "de nôtre Da Costa" ("Préface", 24) gekeerd heeft en de gezegende waarheid van Jezus Christus in het geschil betrokken is, wil hij van de gelegenheid gebruik maken om zijn toehoorders te wapenen tegen de geest der eeuw. Dat was voor Bähler ook de reden om zijn preek uit te geven. Hij hoopt dat, wanneer al dat geweld tegen Da Costa cum suis bedaard zal zijn, er enige tegen de waarheid minder ingenomen mensen gevonden zullen worden, die zijn "Préface" en "Sermon" willen opslaan ("Préface", 25).

De Zwolse predikant deelt mee, dat hij zich bij het lezen van de *Bezwaren* verwonderd heeft: "Pour moi, je l'avoue, je n'ai pu qu'admirer dans ce livre de *Da Costa*, *la Grace de Dieu* chez *un Juif prosélyte*, qui n'ayant professé que depuis peu *Jésus Christ*, qu'il a embrassé pour *son Sauveur* dans *son batême*, s'y avance de ce zèle si généreux, parmi *nous mêmes Réformés*, à la défense de *sa Sainte Vérité* contre *l'Esprit régnant du Siècle*; lorsqu'il n'ignorait pas pourtant, ce qu'il avoit à attendre pour cela de la part de *ce Siècle*, à qui il n'a pas craint de dévoiler ainsi à lui même *son Préjugé le plus cher!*" ("Préface", 8-9). Volgens Bähler is vooral dit het kwetsende en ergerlijke in de *Bezwaren* geweest, dat een jonge, bekeerde Jood, nog maar nauwelijks gedoopt, met vrijmoedigheid de enge grenzen van het zogenaamde Liberalisme overschrijdt om het deksel weg te nemen, waarmee de hoogmoed deze eeuw blinddoekt en bovendien de oproep doet om zich voor God te verootmoedigen ("Préface", 9-11).

Hoewel Bähler van mening is dat Da Costa's geschrift "*plein de choses*, *et bien serré* pour *le raisonnement*" ("Préface", 9) is, heeft hij toch enige reserves. In een noot verzoekt hij de lezer wel op te merken dat hij in het openbaar noch voor, noch tegen Da Costa is betreffende "*la question même morale, ou politique, de l'esclavage, ou de l'affranchissement des Négres*" ("Préface", 20). Bähler wil Da Costa wel zuiveren van de aangewreven blaam dat zijn standpunt aangaande de afschaffing van de slavernij een Joods vooroordeel zou zijn; vol-

[473] Louis Henry Bähler (1766-1836) studeerde theologie te Lausanne. Van 1798 tot 1836 was hij Waals predikant te Zwolle. Bähler was bevriend met Bilderdijk en Da Costa. In 1825 vereerde Da Costa hem met het gedicht "Aan Ds. L.H. Bähler". Da Costa roept in dit gedicht de "Geloovigen" op om moed te houden in de strijd tegen de geest der eeuw, immers: "Met d'ijver voor Gods eer den Baälsdienst bestreden! / en 't hemeltergend juk van d'Eeuwgeest zij geweest" (zie: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 145-146, 146). Bähler overleed na een langdurige ziekte op 11 juli 1836. Zie: *Boekzaal*, 1836, "Kerk-Nieuws", s.v. Zwolle, 273-274.

[474] L.H. Bähler, *La Vérité de Jésus Christ, l'Esprit du Siècle, et la Réformation.* Sermon sur *Jean* XVII :17. Avec *un mot de Préface*, tout particulièrement rélatif à *l'Ouvrage* de *Da Costa*, de *Ses Griefs contre l'Esprit du Siècle*: ainsi qu'au *Jugement* qui en a été porté dans le Public, dans diverses *feuilles* et *journaux*, et dans *les Ecrits* qui ont paru en même tems, et suivi *contre ses Griefs*, Amsterdam 1824 (*La Vérité de Jésus Christ*). Van dit werk verscheen ook een vertaling in het Nederlands : L.H. Bähler, *De Waarheid in Jezus Christus, de Geest der Eeuw, en de Hervorming. Leerrede over Joh. XVII:17. Met een korte Voorrede, bijzonder betrekkelijk op de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw, van Da Costa, ter Verdediging derzelven tegen het Oordeel van sommige Tijd- en Tegenschriften*, Amsterdam 1824 (*De Waarheid in Jezus Christus*).

[475] Bähler heeft een "Préface" bij zijn "Sermon" geplaatst als "*une Défense de Da Costa dans ses Griefs*" ("Préface", 23).

gens hem houdt deze visie één van de sterkste gronden van vooringenomenheid tegen de *Bezwaren* in ("Préface", 20).

Ook over de *Toelichting* van Bilderdijk heeft Bähler een gunstig oordeel. In een verwijzing naar dit geschrift merkt hij op: "Une plume tout autrement exercée et habile que la mienne, n'a pas tardé, pour *les amis de la vérité*, à la donner cette *Défense*, dans Ses *Griefs contre l'Esprit du Siècle, éclaircis*" ("Préface", 23).

In zijn leerrede wil Bähler zijn toehoorders duidelijk maken, wat voor onze vaderen "*le vrai prix* surtout, de cette bienheureuse *Réformation*" ("Sermon", 2) uitmaakte en wil hij hen behoeden "contre *la Séduction*, comme *d'une nouvelle Lumière,* qui s'est introduite, qui gagne de plus en plus en nôtre tems, sous *le Nom* même et *la couleur de la Réformation*" ("Sermon", 2).

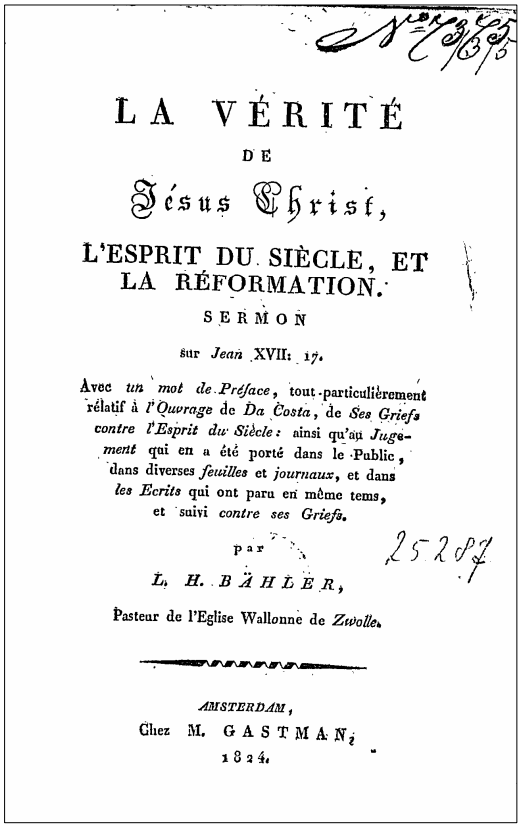
LA VÉRITÉ
DE
Jésus Christ,
L'ESPRIT DU SIÈCLE, ET LA RÉFORMATION.
SERMON
sur *Jean* XVII: 17.
Avec *un mot de Préface*, tout particulièrement rélatif à l'*Ouvrage* de *Da Costa*, de *Ses Griefs contre l'Esprit du Siècle:* ainsi qu'au *Jugement* qui en a été porté dans le Public, dans diverses *feuilles* et *journaux*, et dans *les Ecrits* qui ont paru en même tems, et suivi *contre ses Griefs*.
par
L. H. BÄHLER,
Pasteur de l'Eglise Wallonne de *Zwolle*.
AMSTERDAM,
Chez M. GASTMAN,
1824.

Afb. 103. Titelpagina van L.H. Bähler, *La Vérité de Jésus Christ*.

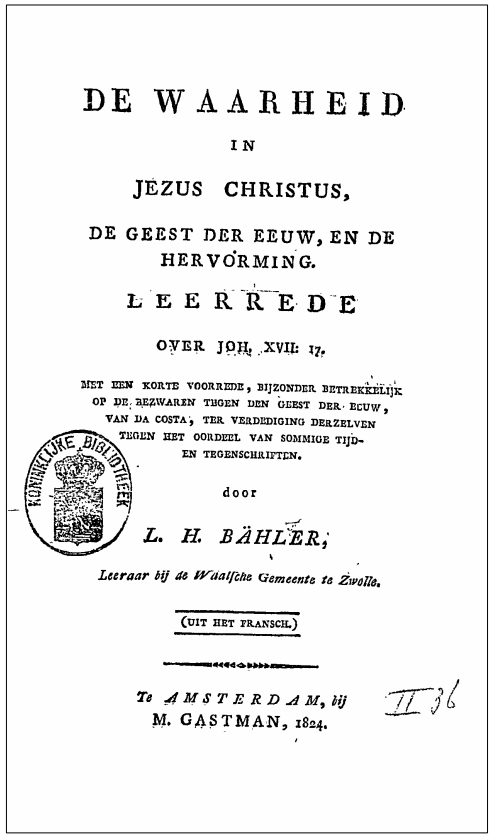
DE WAARHEID
IN
JEZUS CHRISTUS,
DE GEEST DER EEUW, EN DE HERVORMING.
LEERREDE
OVER JOH. XVII: 17.
MET EEN KORTE VOORREDE, BIJZONDER BETREKKELIJK OP DE BEZWAREN TEGEN DEN GEEST DER EEUW, VAN DA COSTA; TER VERDEDIGING DERZELVEN TEGEN HET OORDEEL VAN SOMMIGE TIJD- EN TEGENSCHRIFTEN.
door
L. H. BÄHLER,
Leeraar bij de Waalsche Gemeente te Zwolle.
(UIT HET FRANSCH.)
Te AMSTERDAM, bij
M. GASTMAN, 1824.

Afb. 104. Titelpagina van L.H. Bähler, *De Waarheid in Jezus Christus*.

b. Recensies van *La Vérité de Jésus Christ*

Van Bählers *La Vérité de Jésus Christ* zijn twee recensies aangetroffen. Ook over dit verdedigingsgeschrift zijn de recensenten unaniem in hun oordeel, zij het, in tegenstelling tot de lovende recensies van *Een Woord voor onzen Tijd*, uiterst negatief.

Hendrik Herman Donker Curtius, de auteur van de recensie in de *Bijdragen*[476], drukt zich kwetsend uit wanneer hij verklaart van mening te zijn dat protestanten zoals Bähler, "die, uit hoofde der donkerheid van hunne begrippen; het licht en vrijheid schuivende van hunne grondbeginselen; en de beperktheid van hunnen geheelen aanleg" (623), beter tot het Rooms-Katholicisme kunnen overgaan. De recensent meent zich echter op alle onbevooroordeelde lezers van de *Bezwaren* te mogen beroepen, wanneer hij stelt dat Bähler wel een en ander zegt, dat met de waarheid overeenkomt (623). Aan de andere kant twijfelt hij er ook niet aan dat dit lezerspubliek het met hem eens is, dat Bähler "als een dolleman, alles overdrijft, verdraait, in verkeerd licht plaatst, en aan de waarheid grootelijks te kort doet" (624). Donker Curtius beroept zich voor zijn oordeel ook op de inmiddels verschenen tegenschriften, waarin dit alles volgens hem bewezen is.

Zoals uit zijn recensie van de *Bezwaren* reeds duidelijk werd, oordeelt Donker Curtius niet uitsluitend negatief over Da Costa's strijdschrift[477]. Hij is ervan overtuigd dat niemand het Bähler kwalijk genomen zou hebben, wanneer hij was ingegaan op het ware in Da Costa's brochure. Maar dat de Zwolse predikant de *Bezwaren* beschouwt als een werk van de goddelijke genade en deze genade bewondert in "een *bewezen leugen en lasterschrift*", kan volgens Donker Curtius bij niemand verschoning vinden en grenst naar zijn mening aan "*profanie*" (625). Omdat de recensent vermoedt dat Bähler nauwelijks kennis heeft genomen van de inhoud van de tegenschriften die in reactie op de *Bezwaren* verschenen zijn, nodigt hij hem uit om dit alsnog te doen. Hij hoopt dat Bähler dan spoedig "het dwaze en onwaarachtige" (625) van de *Bezwaren* zal inzien en dat hij zich zal schamen dat hij dit geschrift verdedigd heeft.

Evenals over de "Préface" is het oordeel van de recensent over Bählers "Sermon" negatief: "Zij kan noch stichten, noch ergeren; noch goed, noch kwaad werken" (630-631). Het bewijs hiervoor is volgens Donker Curtius een gebrekkige samenhang tussen de onderwerpen, die Bähler in het eerste gedeelte van de titel van zijn brochure noemt: "La Vérité de Jésus Christ", "l'Esprit du Siècle" en "la Réformation".

Terwijl in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een positieve recensie verscheen van *Een Woord voor onzen Tijd* van Le Roy, werd in hetzelfde tijdschrift Bählers *La Vérité de Jésus Christ* negatief beoordeeld[478]. Evenals de beoordeling in de *Bijdragen* is deze recensie beledigend van karakter: "Het preekje noch de voorrede is waardig, dat iemand, wien het niet in het hoofd scheelt, en wien waarheid, vrijheid en vrede dierbaar is, zich die aantrekken" (596). De recensent spreekt tenslotte de wens uit dat het gerucht dat dit "vod" (596) in het Nederlands vertaald wordt, niet waar is.

3. H.W.M. Bähler, née Despar, "Pensées"

In het hierboven besproken werk van Louis Henry Bähler is tussen "Préface" en "Sermon" het gedicht "Pensées, après la lecture de l'Ouvrage de Monsieur et M^{tre} I. da Costa, de ses Griefs Contre l'Esprit du Siècle"[479] van zijn echtgenote Henriëtte Wilhelmine Mathilde Bähler-Des-

[476] Jg. 1824, deel XII, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 622-631.
[477] Zie paragraaf V van dit hoofdstuk.
[478] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 595-596.
[479] H.W.M. Bähler, née Despar, "Pensées, après la lecture de l'Ouvrage de Monsieur et M^{tre} I. da Costa, de ses *Griefs contre l'Esprit du Siècle*" ("Pensées"), in : L.H. Bähler, *La Vérité de Jésus Christ*, ongepagineerd, na blz. 26. De vertaling in het Nederlands luidt : H.W.M. Bähler, geb. Despar, "Gedachten na het lezen van de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, door den Heer en Mr. I. da Costa", in: L.H. Bähler, *De Waarheid in Jezus Christus*, 26-28.

par[480] opgenomen. Mevrouw Bähler steunde haar man krachtig in zijn strijd tegen de geest der eeuw en vertaalde zijn preken, die zij van gedichten voorzag.

Binnen het kader van de vroegnegentiende-eeuwse rolpatronen begint de dichteres haar "Pensées" met de verklaring dat het haar als vrouw niet past om te beoordelen, of de eeuw zich al dan niet met recht op haar wetenschappen en schone kunsten roemt, en ook niet om uit te maken welke regeringsvorm de beste is. Maar wanneer het God betreft, wiens eeuwige wijsheid door deze eeuw met haar waanwijsheid getart wordt, dan zwijgt ze niet. Daarom wil ze zich aansluiten bij Da Costa, die het tegen de lichtzinnige geest van deze eeuw durft op te nemen:

> Mais plutôt, je me joins à Vous, dont le *saint Zéle*,
> Dédaignant *le Mépris* de ce *Siècle si Vain*,
> Ose parler pour Dieu, prendre *sa Cause en main*;
> Et ranimer *l'Ardeur* de toute *ame Fidèle*.

Vervolgens doet de dichteres een oproep om Da Costa's voorbeeld te volgen:

> Oui, *combattons* ensemble en cette *bonne Guerre*:
> Arborons hardiment *l'Etendart de la Croix*:
> Osons dans ce moment élever nôtre voix:
> Le Ciel nous applaudit! Foulons au pieds la Terre.

Evenals Da Costa idealiseert ook de dichteres het verleden, toen alleen de grootheid van God werd geroemd en niet die van de mens. Maar door het bestrijden van de geest van deze eeuw zal alles weer goed komen en weer worden als voorheen. Mevrouw Bähler besluit haar "Pensées" met een bede:

> Viens, *Seigneur Jésus!* viens, et poursui *ton Ouvrage*:
> Souffle un *Esprit d'Elie*, et *Bahal* rougira:
> Et le *Dagon du Siècle*, à tes pieds tombera.
> Oui, montre toi, *Seigneur! Sauve ton Héritage*.

In dezelfde spottende stijl waarin de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen La Vérité de Jésus Christ* bespreekt, besteedt hij ook enkele regels aan de "Pensées", door hem aangeduid als het "zoogenoemd vers van moederlief, Bählers hulpe"[481].

XV. Samenvatting

Isaac da Costa, recent overgegaan van het Jodendom naar het Christendom en vurig aanhanger van de bilderdijkiaanse denkbeelden, achtte zich geroepen tot een aanval op de tijdgeest over de gehele linie. In jeugdige overmoed en vervuld van een contrarevolutionaire geloofsijver richtte hij zich in zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* tegen alles wat uit de Verlich-

[480] Van Henriëtte Wilhelmine Mathilde Bähler-Despar (ca. 1765-ca. 1847) is ons aan biografische gegevens, behalve het reeds genoemde, niet meer bekend dan dat zij in maart 1847 meer dan tachtig jaar oud was. Zie: Mevr. Bähler Geb. Despar, *Mijne laatste klanken*, Zwolle 1847, 4; cf. Hanna da Costa-Belmonte, *Dagboekje van Hanna da Costa-Belmonte*, 196-197.
[481] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 596.

ting en de Franse Revolutie voortkwam of geacht werd voort te komen en door het Liberalisme geprezen werd. Hij deed dit in de overtuiging dat de maatschappij van zijn dagen God als beginsel van leven en denken had losgelaten. In zijn vergelijking van verleden en heden idealiseert Da Costa de tijd van vroeger en bekritiseert hij zijn eigen tijd[482]. Dat doet hij onder meer met betrekking tot de godsdienst, zedelijkheid en menselijkheid; in zijn filippica tegen de afschaffing van de slavernij en in zijn bewering dat de schone kunsten vroeger uit geloof en tot eer van God beoefend werden en ze nu in weelde en eerzucht haar inspiratie vinden; in zijn voorbijzien van de vorderingen in de contemporaine wetenschappen; in zijn lofspraak over de tijd toen de burgers nog praktisch geen politieke zeggenschap hadden en in zijn verwerping van de constitutionele regeringsvorm; in zijn pleidooi voor privileges die aan geboorte in bepaalde maatschappelijke standen ontleend zijn; in zijn afwijzing van de vrijheid van drukpers; in zijn lofrede op het onderwijs in vroeger dagen en in de afkeuring van de in zijn tijd heersende onderwijspraktijk op de lagere scholen; in de veroordeling van allerlei middelen tot genezing van lichamelijke, geestelijke en maatschappelijke kwalen; in zijn uitsluitende lof voor prins Maurits en ongenuanceerde blaam betreffende Van Oldenbarnevelt.

Bilderdijk hanteerde in zijn *Toelichting* op de *Bezwaren* een niet minder heftige terminologie dan die van Da Costa. Hij fulmineerde hevig tegen de symptomen van de verlichte tijdgeest. Evenals zijn geestelijk vader Bilderdijk ging het Da Costa in principe om de proclamatie van Gods majesteit en genade tegenover de autonomie en zelfgenoegzaamheid van de verlichte mens, die zich in staat achtte met zijn rede alles te kunnen bereiken en beheersen. Vanuit deze kern van hun antithetische opstelling tegenover de verlichte tijdgeest bestreden Da Costa en Bilderdijk degenen, die naar hun mening de grondslagen van de christelijke godsdienst aantastten en ondermijnden. Zij verwierpen een verdraagzaamheid die de goddelijke waarheid miskende en zich onverdraagzaam opstelde tegenover andersdenkenden. In hun diepe verontwaardiging over de geest der eeuw keerden zij zich tegen de leer van de volkssoevereiniteit, die God als bron en wetgever van alle gezag op aarde loochende of verwaarloosde. Zij veroordeelden het in hun ogen onpedagogische systeem van eer en schande in het lager onderwijs, het intellectualisme met zijn overmaat aan onverwerkte kennis en het gebrek aan opvoedkundige, praktische zelfwerkzaamheid. Zij wilden niets weten van het streven om de filantropie een zelfstandige plaats in de maatschappij te geven en deze los te maken van de liefde tot God.

De indruk die de *Bezwaren* en de *Toelichting* in ons land maakten, was buitengewoon groot. Zelfs in de hoogste regeringskringen bracht Da Costa's publicatie verontrusting. Het deed het stof rond de "school van Bilderdijk" hoog opwaaien. Er was een aantal intellectuelen dat beide auteurs in een reeks van recensies, artikelen, pamfletten en hekeldichten aanviel, beschimpte en belasterde. Daarnaast was er een aantal meer gematigde auteurs dat reageerde in een milde toonzetting. Het aantal schrijvers dat uiting gaf aan een positieve receptie van de genoemde publicaties was gering. De krachtig aangeslagen grondtoon in de *Bezwaren* vond weerklank bij de gereformeerde orthodoxie hier te lande. In deze kring heerste de opvatting dat er naast de oude Bilderdijk nu een jonge, begaafde en moedige man, een tot het geloof in Jezus Christus gekomen zoon uit het Oude Volk was opgestaan om de vertolker te zijn van

[482] Da Costa's bestrijding van de verlichte tijdgeest was gegrond op de idealisering van het verleden, waardoor de *Bezwaren* een extreem calvinistisch en contrarevolutionair karakter kreeg. Maar als we letten op Da Costa's optimistische visie met betrekking tot de toekomst, zoals hij die in het "Besluit" onder woorden heeft gebracht, kunnen we niet instemmen met de evaluatie van Allard Pierson, wanneer hij de schrijver van de *Bezwaren* ongenuanceerd kenschetst als "zich nog plaatsend op het standpunt der onvoorwaardelijke reactie", Allard Pierson, *Isaac da Costa. Een gedenkrede*, Haarlem 1865, 47; cf. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, 7e dr., Kampen 2004, 80-81; M. Elisabeth Kluit, "Wenselijkheden voor de studie van het Réveil", in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, jg. 11, 1956-1957, Wageningen s.a., 354-379, 360.

hun klachten over het ongeloof en de afval van hun tijd[483]. De felle geest van algemene repristinatie in de *Bezwaren* en de *Toelichting* heeft veel schrijvers, die reeds een antipathie hadden tegen de oude en verouderd geachte gereformeerde orthodoxie, versterkt in hun mening over wat zij dienaangaande hielden voor hardnekkige bekrompenheid en schadelijke partijzucht.

Over de schriftelijke reacties op de *Bezwaren* en de *Toelichting* kan het volgende worden opgemerkt: dat het aantal negatieve publicaties aanzienlijk groter is dan dat van de positieve geschriften; dat het geringe aantal positieve reacties niet representatief geacht kan worden voor het aantal mensen dat met de opvattingen van Da Costa en Bilderdijk instemde; dat de poëtische reacties vrijwel allemaal scherp van toon zijn; dat er incidenteel sprake is van antisemitisme[484]; dat veel schrijvers zich geërgerd hebben aan de naar hun mening belerende, op een veroordelende en onchristelijke toon geschreven brochure van de hand van een vijfentwintigjarige jongeman, die nog maar kortgeleden tot het Christendom was overgegaan; dat verschillende schrijvers Da Costa op punten gelijk hebben gegeven, maar de manier afkeuren, waarop hij zijn stellingen heeft gepresenteerd, — dit laatste is ook van toepassing op vrienden van Da Costa, zoals de gebroeders Van Hogendorp en Willem de Clercq; dat de geuite kritiek hoofdzakelijk gericht is tegen Da Costa's opmerkingen over de constitutie, de slavernij en de predestinatie; dat gezien de vele en niet zelden heftige reacties op Da Costa's stellingen betreffende de constitutie, een belangrijk deel van de Nederlandse natie destijds openstond voor het staatsbestel van de constitutionele monarchie; dat veel schrijvers Bilderdijk aanwijzen als "de boze genius" achter Da Costa's aanval op de geest der eeuw en de daarmee gepaard gaande rustverstoring in het land; dat de reacties van rooms-katholieke zijde uiteenlopen van "het ecclesiologisch tweegevecht dat Bogaerts leverde", "de oppervlakkige scheldpartijen van *De Katholijke*"[485] en de gematigde en betrekkelijk afstandelijke opmerkingen van Le Sage ten Broek, die ook theologisch van inhoud zijn; dat Le Sage ten Broek er mede naar aanleiding van de pennenstrijd rondom de *Bezwaren* steeds meer van overtuigd raakte, "dat het ondogmatische, algemeen humanitaire christendom de voornaamste vijand van het ware christelijk geloof"[486] is; dat het geringe aantal reacties vanuit de Zuidelijke Nederlanden vermoedelijk toegeschreven moet worden aan een voorkeur van liberaal denkende rooms-katholieken om buiten de Noord-Nederlandse en hoofdzakelijk protestantse pennenstrijd te blijven; dat het vanuit het perspectief van een protestantse polemiek niet verwonderlijk is dat er ten aanzien van het geruchtmakende geschrift van de gewezen Jood Da Costa, geen schriftelijke reacties van Joodse zijde zijn aangetroffen; dat de vaak luidruchtige receptie verbaal minder gewelddadig is geweest dan vaak wordt voorgesteld; dat er ook in dezen een matiging is geweest door de Hollandse bedaardheid en verdraagzaamheid.

In de *Bezwaren* komt Da Costa naar voren als iemand die meer religieus dan politiek of sociaal bewogen is[487]. Bezield door het vuur van de bekeerling wil de schrijver openlijk getuigen van zijn christelijk geloof. De fundamentele gedachte van zijn strijdschrift is dat het

---

[483] De ongewoon-scherpe toon van de *Bezwaren* is niet, zoals Jaap Meijer stelt, de manifestatie van Da Costa's innerlijke onmacht om het Calvinisme te propageren, maar de bewogen uiting van een verontrust gemoed over de ernst van de zaak. Contra Jaap Meijer, *Isaac da Costa's weg naar het Christendom*, stelling IV.

[484] Dit in tegenstelling tot de bewering van Jaap Meijer dat uit antisemitische reacties op dit pamflet blijkt, dat de *Bezwaren* "terstond een aangelegenheid van Joodse problematiek" is geworden. Zie: Jaap Meijer, *Martelgang of cirkelgang. Isaac da Costa als joods romanticus*, Paramaribo 5715/1954, 76-77.

[485] J.A. Bornewasser, "Roomse bezwaren tegen Da Costa's "Bezwaren"", 134.

[486] *Ibidem*, 136.

[487] In het progressieve dagblad de *Heerenveense Koerier. Onafhankelijk Dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden* van 24, 27, 30 januari en 3 februari 1948 bestrijdt de antimilitarist, pacifist en christen-socialist Fedde Schurer (1898-1968) in een viertal hoofdartikelen onder de titel "Isaäc da Costa en onze tijd" de *Bezwaren*, met name de sociale paragraaf. Cf. G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, vier delen, deel III, Geschiedenis van de Noordnederlandse letterkunde van 1766-1875 en van de Zuidnederlandse van 1598-1780, 7e dr., 's-Hertogenbosch 1980, 340.

Christendom het leidend principe dient te zijn óók voor het staatkundig en maatschappelijk leven[488].

Da Costa heeft de beginselen, die hij als vijfentwintigjarige in zijn *Bezwaren* aan de orde stelde, nooit herroepen. Wèl blijkt uit zijn latere geschriften dat zijn blik zich is gaan richten van het verleden naar de toekomst. In 1823 – het verschijningsjaar van de *Bezwaren* – gold voor hem als ideaal: terug naar de toestand van vóór de Franse Revolutie. Twintig jaar later geeft hij in de volgende bewoordingen uiting aan het inzicht dat een dergelijke terugkeer niet meer mogelijk is: "Eertijds stelde ik in de verdediging van heilige en dierbare waarheid het *oude* tegen het *nieuwe*; thans levert mij juist het nieuwe de middelen op, en geeft mij de wapenen in de hand *tegen* het nieuwe; dat is: in hetgeen de geest des tijds voortbrengt of voort te brengen schijnt tegen de waarheid, die uit God is, meen ik juist den weg te hebben leeren onderscheiden, door welken in de gevolgen die Waarheid heerlijker en voller en onvermengder eenmaal uitkomen moet"[489]. In een brief van 11 november 1852 aan Groen van Prinsterer typeert hij de wijziging van zijn "jeugdig-Bilderdijksche" toepassing van zijn beginselen op kerkelijk, politiek en maatschappelijk gebied als volgt: "Die wijziging laat zich met een enkel woord formuleeren; het is de overgang van het *contra-* tot het *antirevolutionaire* standpunt geweest"[490]. In 1859 – het jaar vóór zijn dood – merkt Da Costa in zijn biografie van Bilderdijk over de *Bezwaren* het volgende op: "(...) een geschrift, dat, behoudens den onveranderden en (wy hopen) onveranderlijken grondtoon, voorzeker *destijds* door Bilderdijk, en *thands* door den Schrijver zelven, wel veelzins anders zou ingericht zijn geworden, doch waarvan overigens, met uitzondering van eenige jeugdig onbedachtzame uitdrukkingen, de toon en inhoud eigenlijk nog veel te zacht naar evenredigheid der te bestrijden kwaal geweest is"[491].

[488] Cf. M.C.A. van der Heijden, "Isaäc da Costa: Bezwaren tegen den geest der eeuw", in: *Vrijmoedige Bedenkingen*, 117-120.
[489] I. da Costa, *Rekenschap van Gevoelens bij Gelegenheid van den Strijd over het Adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland*, Amsterdam 1843, 6.
[490] Isaac da Costa aan Guillaume Groen van Prinsterer, 11 november 1852, in: Isaac da Costa, *Brieven van Mr. I. da Costa*, medegedeeld door Groen van Prinsterer, drie delen, Amsterdam 1872-1876, deel II, Amsterdam 1873, 104-111, 105.
[491] Is. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk*, 335-336.

ZESDE HOOFDSTUK

Da Costa zet de strijd tegen de tijdgeest voort

I. Inleiding

"Breng weêr uw Kerken en uw Staten aan Christus' opperherdersstaf"[1], — deze woorden geven uiting aan Da Costa's intentie met betrekking tot zijn voortgezette strijd tegen de verlichte tijdgeest. Alle negatieve kritiek en de stroom van personaliteiten die Da Costa naar aanleiding van de *Bezwaren* en Bilderdijks *Toelichting* daarop over zich had heengekregen, konden hem niet weerhouden om zijn strijd tegen de geest der eeuw die hij ook in kerk en staat de overhand zag krijgen, onverminderd voort te zetten. Reeds acht maanden na het verschijnen van de *Bezwaren* – er verschenen nog steeds tegenschriften tegen deze polemische publicatie – hernieuwde hij de aanval op de tijdgeest door de uitgave in april 1824 van zijn tweede strijdschrift, getiteld: *De Sadduceën*[2]. In de eerstkomende twee jaar zou er na dit geschrift nog een vijftal strijdschriften door hem worden gepubliceerd. In dit hoofdstuk zullen wij stilstaan bij de inhoud van deze polemische geschriften en zullen wij nagaan door welke personen en tijdschriften op deze geschriften van Da Costa is gereageerd, op welke manier dat is gedaan, welke toonzetting daarbij is gebruikt en welke thema's in die reacties aan de orde werden gesteld.

II. Da Costa's *De Sadduceën*: een overzicht

Onder verwijzing naar de tegenstand en de vijandschap die Da Costa als reactie op zijn *Bezwaren* en ook naar aanleiding van de *Toelichting* van Bilderdijk had ondervonden, luidt op het titelblad van *De Sadduceën* het eerste motto: "Ben ik dan uw' vyant geworden, u de waerheyt seggende?"[3]. Dit motto kan gelden als bewijs dat Da Costa ervan overtuigd was dat hij niet anders dan de waarheid had gesproken. En in het tweede motto op het titelblad verklaart

[1] I. da Costa, "Geestelijke Wapenkreet", in: Isaac da Costa, *Da Costa's Kompleete Dichtwerken*, uitgegeven door J.P. Hasebroek, 8e dr., drie delen, deel II, Leiden s.a., 111-115, 113 (*Kompleete Dichtwerken*).

[2] I. da Costa, *De Sadduceën*, Leyden 1824. Ook met dit geschrift stemde Bilderdijk, die meermalen aan Da Costa liet weten erg naar dit geschrift uit te zien (Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 12 en 21 december 1823, Bilderdijk-Museum, hs. F11-7, hs. F11-8), volledig in. Op 15 maart 1824 laat Bilderdijk aan Da Costa weten dat hij het manuscript "met het hoogste genoegen gelezen" heeft. Over de inhoud schrijft hij het volgende: "Het stuk is uitnemend juist en grondig gevoeld, gedacht, en geschreven, en geheel mijne ziel vereenigt er zich meê" (Bilderdijk-Museum, hs. F13-2). En in een brief van 29 maart 1824 schreef Bilderdijk betreffende de "Aanteekeningen" bij *De Sadduceën* aan Da Costa dat hij deze met "overgroot genoegen" gelezen heeft en ze "zeer belangrijk" gevonden heeft (in: Willem Bilderdijk, *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, vijf delen, Amsterdam/Rotterdam 1836-1837, deel IV, Rotterdam 1837, 158 (Willem Bilderdijk, *Brieven*)).

[3] Galaten 4:16.

hij nadrukkelijk dat hij niet de gunst van mensen zoekt: "Indien ik nog menschen behaegde, so en ware ik geen dienstknecht Christi"[4].

In het gedicht "Aan Dr. A. Capadose"[5], dat Da Costa in 1823 vervaardigde onder het motto: "Daerom neemt aen de geheele wapenrustinge Gods"[6] en dat hij voorin *De Sadduceën* heeft geplaatst als opdracht aan zijn vriend en medestrijder tegen de geest der eeuw[7], geeft de dichter uiting aan zijn roepingsbesef en strijdvaardigheid. Uit dit dichtwerk laten we de volgende veelzeggende strofen volgen:

Dat de waarheid zegevier'!
Ondergang aan 't rijk der logen!
Onder Jesus krijgsbanier
Riep ons de Almacht uit den hoogen!
Met Zijn vlekloos bloed besproeid,
Zijn wy Ridders Gods geslagen,
Om voor d'eernaam, dien wy dragen,
D'allerlaatsten drop te wagen,
Die onze aderen doorgloeit!

Wel! te wapen dan! te paard!
Met het machtig woord des Heeren
Eindeloozen krijg verklaard
In den naam, dien we éénig eeren,
(Van den God van Israël,
Van den God der twee verbonden,
Van den Kruisheld, in wiens wonden
We onze zielsgenezing vonden)
Aan de in oproer staande Hel!

Jesus is ons Legerhoofd!
Jesus-zelf ontfing onze eeden!
Al wie in Zijn macht gelooft,
Zal met Hem de Slang vertreden!
Volgen we onzen Leidsman na!
Geen geweld kan ons verneeren,
En geen aanslag kan ons deeren,
En wy zullen triumfeeren!
Gods genade slaat ons gâ.

(…)

Wel dan! waar Zijn wil ons zendt,
Spreken, onverschrokken spreken;
Waar de Wereld Hem ontkent,
Hem belijden, onbezweken;

[4] Galaten 1:10.
[5] Opgenomen in: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 103-106.
[6] Efeze 6:13.
[7] In een brief van 1 april 1824 aan Da Costa geeft Bilderdijk te kennen het "zeer goed" te vinden dat Da Costa dit "fraaie vers" voorin *De Sadduceën* laat afdrukken. Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, Rotterdam 1837, 160-163, 160.

En als alles (moet het) zwicht,
Onverwonnen, schuldloos lijden,
In dat lijden ons verblijden,
En het Hem ter glorie wijden;
Dit is Christen Ridderplicht!

Da Costa verklaart zich bereid om de wil van God ten uitvoer te brengen wanneer hij in *De Sadduceën* ten strijde trekt tegen het "doodelijke Sadduceïsmus, dat thans in byna alle de Christelijke landen den kop zoo vermetel opsteekt, en te gevaarlijker is, naar mate het meer gereed staat om (het moge vreemd klinken, maar het zal nader worden bewezen!) met dat zelfde Phariseïsmus, dat anders zijn natuurlijke vijand is, zamen te spannen, ten einde het voorwerp van hun gemeenen haat, de echte en onvervalschte Waarheid van het Evangelie, aan te randen, te ondermijnen, uit te roeien" (3). Met het doel om duidelijk te maken op welke manieren het Sadduceïsme zich in drie verschillende perioden heeft voorgedaan, behandelt Da Costa in *De Sadduceën* achtereenvolgens de thema's:

I. "Over de Sadduceën in het Joodsche land";
II. "Over het Sadduceïsmus der hedendaagsche Neologie";
III. "Over het Sadduceïsmus onder de Arminianen van de zeventiende eeuw" (5).

Da Costa's uitwerking van het eerste thema is met betrekking tot de volgende twee thema's van belang, omdat hij aan het eind van het eerste punt van behandeling tot de samenvattende conclusie komt dat het Sadduceïsme door het volgende drietal hoofdtrekken gekenmerkt wordt: 1. "ongeloof en lichtzinnigheid"; 2. "list en geveinsdheid"; 3. "overhelling tot – en zamenspanning met het Phariseïsmus[8], wanneer het de bestrijding der Waarheid, en de vervolging en verdrukking van hare belijders geldt" (15). Als slot van zijn bespreking van het eerste thema merkt Da Costa inzake de drie hoofdkenmerken van het Sadduceïsme op dat de lezer deze drie hoofdtrekken terug zal vinden in de Neologie van de negentiende eeuw en in het Arminianisme van de zeventiende eeuw. De doelstelling van Da Costa was om door middel van *De Sadduceën* de eeuwgeest in zijn ware gedaante aan het licht te brengen.

De bespreking van het tweede thema – het Sadduceïsme van de hedendaagse Neologie – begint Da Costa met het uitspreken van zijn verontrusting over de doorwerking hiervan. In het vervolg van zijn betoog stelt Da Costa dat de Neologie bij haar ondermijning van het Christendom de methode van het Sadduceïsme volgt. De aanvallen op godsdienst, kerk en staat van de kant van de encyclopedisten[9] en de gewelddadigheden van de Franse Revolutie deden velen twijfelen aan de waarde en het bestaansrecht van de gevestigde kerkelijke, staatkundige en maatschappelijke structuren. Volgens Da Costa wordt er in zijn dagen om hetzelfde doel te bereiken een andere weg bewandeld. Van die andere weg, de Neologie, geeft Da Costa de

[8] Reeds in 1822 gebruikte Da Costa de termen "Sadduceën" en "Phariseën" als aanduiding van de loochenaars van Christus en Zijn kruis. In het dichtstuk "Aan Bilderdijk" verklaart hij: "Vergeefs verloochnen Hem ontaarde Sadduceën, / wier waanverlichting thands de wereld overheert, / wier haat, afschuwlijker dan die der Phariseën, / het kruis van Jesus hoont, en schijnbaar triumfeert!" (in: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 99-103, 99).

[9] De medewerkers aan en de voorstanders van de Franse *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers. Par une Société de Gens de Lettres; mis en ordre et publié par M. Diderot; et quant à la Partie mathématique, par M. d'Alembert* (35 Tomes, Paris 1751-1780) waarin de kennis van natuurwetenschappen, kunst, techniek en filosofie in de geest van de Verlichting onder de burgerij werd gebracht. De opzet van de encyclopedisten was uitermate geschikt om de Verlichtingsideeën in brede kring uit te dragen, waardoor voor het eerst de encyclopedie een belangrijk massacommunicatiemiddel was. De geestelijke ondertoon was het geloof in de macht van de rede.

volgende typering: “Nu moest in de plaats van openlijk geweld, veinzery en list te baat genomen worden, en het gruwelijke denkbeeld werd geboren, om door eene nieuwe zoogenaamde Uitlegkunde de heiligste waarheden te ontzenuwen, de Godsdienst door het onderwijs in de Godsdienst zelf te vernielen, den Bijbel door de verklaring zelve van den Bijbel weg te redeneeren[10], Christus uit het Christendom te bannen, en den Heiligen Geest uit de Heilige Schriften” (21).

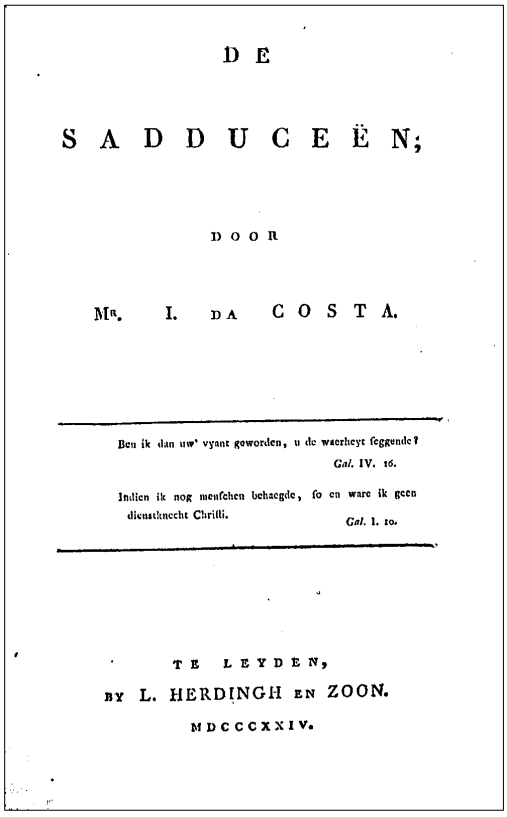

D E

S A D D U C E Ë N;

D O O R

Mr. I. DA COSTA.

Ben ik dan uw' vyant geworden, u de waerheyt seggende?
Gal. IV. 16.

Indien ik nog menschen behaegde, so en ware ik geen dienstknecht Christi.
Gal. I. 10.

TE LEYDEN,
BY L. HERDINGH EN ZOON.
MDCCCXXIV.

Afb. 105. Titelpagina van I. da Costa, *De Sadduceën*.

Geschokt moet Da Costa constateren dat de neologen gebruik maken van de algemeen heersende onkunde betreffende bijbelkennis en bijbelse geschiedenis om bij de onwetende hoorders en lezers, door allerlei bijbelteksten uit hun verband te rukken, verkeerde voorstellingen van zaken te geven en vooral door het verbreken van de eenheid van het Oude en het Nieuwe Testament gezag proberen te geven aan wat zij de godsdienstige en zedelijke verbetering van het mensdom noemen. Tegenover het systeem dat louter verbetering en beschaving van de mensheid beoogt, stelt Da Costa het Evangelie van de profeten en de apostelen, de schriftuurlijke leer aangaande God, de verlossing door het bloed van Jezus Christus en het werk van de Heilige Geest in de mens (24-25).

[10] Da Costa vertoont hier in zijn kenschets van de Neologie een opmerkelijke overeenkomst met die van *De Kunstgrepen waarvan het hedendaagsch Ongeloof zich bedient, om den Godsdienst door den Bijbel, en den Bijbel door den Godsdienst te bestrijden*; zie: hoofdstuk 2, paragraaf II.5. In 1829 zou Da Costa van dit door Nicolaas Schotsman in 1816 heruitgegeven geschrift een tweede druk, vermeerderd met een “Toevoegsel”, bezorgen.

Wanneer Da Costa nagaat wat er door het Sadduceïsme van zijn tijd allemaal geleerd wordt, dan verlangt hij antwoord op de volgende indringende vragen: met welk recht zij verklaren dat het Christendom een nieuwe godsdienst is en geen vervulling van het Oude Testament; met welk recht zij steeds spreken van zedelijkheid en van zelfwerkzaamheid, en het geloof niets achten of als een bijkomstigheid zien; wie zij zijn dat zij de mens vrij spreken van schuld, terwijl het Woord van God hem schuldig verklaart; wie zij zijn die ons een andere weg ter zaligheid willen aanwijzen dan de weg die aangewezen is door Hem, die zichzelf de Weg, de Waarheid en het Leven noemt?

Na deze vraagstellingen aan de neologen komt Da Costa met het verwijt dat zij dezelfde leer, die zij metterdaad en in het hart tegenspreken en teniet proberen te doen, evenwel niet schuwen te gebruiken en soms zelfs een lofprijzing niet onwaardig achten, wanneer zij denken dat deze leer dienstbaar gemaakt kan worden aan hun wereldse belangen of aan de ingebeelde wijsheid waarmee zij menen een beter middel gevonden te hebben dan het echte Christendom om de wereld te herstellen, en waarbij zij de moed hebben om de wijsheid van God als een ondergeschikt hulpmiddel voor hun eigen ontwerpen te kunnen aanwenden (28-29).

Ook tekent Da Costa protest aan tegen het feit, dat de neologen de betekenis van de gangbare theologische begrippen wijzigen, waardoor deze hun oorspronkelijke kracht verliezen. De "Sadduceesche zuurdeessem en de Geest der Neologie" is ook daar aanwezig, waar men de "verborgenheden der Waarheid" tracht weg te nemen en door "laffe en zoetsappige vonden" (29) de kracht van het uitgedrukte Woord probeert te verijdelen, waardoor de Heilige Geest slechts een invloed ten goede is; Jezus Christus van onze Verzoener en Zaligmaker verlaagd wordt tot een leraar en voorbeeld met verzwijging van Zijn goddelijk wezen en eeuwige waardigheid; verzoening en wedergeboorte alleen gelden in de zin van zedelijke verbetering en niet in die van bekering van hart en leven samen; onder verdraagzaamheid niet wordt verstaan het dulden en vergeven van persoonlijke beledigingen en smaad, maar het leren en toestaan van begrippen die in strijd zijn met de geloofsbelijdenis van de christelijke gemeente (29-30)[11].

Met hun "vermomd ongeloof" en de noodzakelijk daarmee verbonden "listigheid en veinzery" (30) treden de neologen geheel in het spoor van de sadduceeën uit de dagen van Jezus. Maar hun wederzijdse overeenkomst blijkt nog verder te gaan. Eén van de hoofdkenmerken van het Joodse Sadduceïsme was dat het zich bij het contemporaine Farizeïsme aansloot om de belijders van de waarheid te vervolgen en zo mogelijk uit te roeien (3). Hetzelfde verschijnsel van samenspanning heeft zich volgens Da Costa in een andere vorm herhaald, want hij ziet namelijk de jezuïetenorde van zijn dagen als de plaatsvervangende partij van die van de oude farizeeën. Da Costa constateert verregaande punten van overeenkomst tussen het Jezuïtisme en de Neologie, zowel in staatkundig als in theologisch opzicht. Hij noemt als voorbeelden het bij beide geldend beginsel, dat men een nuttig doel door ongeoorloofde middelen mag bereiken; de door beide "geliefkoosde konings- en muichelmoord"[12] (31); de

[11] In de "Aanteekeningen" die Da Costa aan *De Sadduceën* heeft toegevoegd (60-72), gaat hij in "Aanteekening" G (64-65) nader in op de betekenis van het onderschrijven van de belijdenisgeschriften. Da Costa merkt op dat men tegenwoordig niet schijnt te willen begrijpen dat het onderschrijven van geloofsbelijdenissen en formulieren degene die deze onderschreven heeft moreel verplicht om de gemeente overeenkomstig de inhoud hiervan te onderwijzen, of, zodra hij dit niet meer overeenkomstig zijn geweten meent te kunnen doen, afstand te doen van het ambt, waartoe hij kennelijk niet geroepen is. De hierop gevonden "uitvlucht" dat men de formulieren onderschrijft "*in zoo verre zy* met den Bijbel overeenkomen", vernietigt volgens Da Costa de kracht van de ondertekening volledig. Over het gezag van de belijdenisgeschriften heeft Da Costa zijn standpunt uiteengezet in zijn *Rekenschap van Gevoelens*, Amsterdam 1843.

[12] Sluipmoord, heimelijke aanslag; bij dichters uit de negentiende eeuw niet zeldzaam, tegenwoordig volstrekt in onbruik; voorbeeld: Willem Bilderdijk: "Verlaat me, en 'k vall' ten prooi' aan gruwbren muichelmoord!", Willem Bilderdijk, "Het slot van Damiate", in: Willem Bilderdijk, *Nieuwe Mengelingen*, twee delen, Amsterdam 1806, deel II, 35-58, 55; zie ook: "De dichtwerken van Bilderdijk", in: *Bilderdijk's Dichtwerken*, [bezorgd door

bij beide voorkomende intriges, bespiedingen, geheime genootschappen, eedverbonden. Verder vraagt hij zich af welk onderscheid er bestaat tussen enerzijds Ravaillac[13] en Balthazar Gerards[14] en anderzijds Sand[15] en Louvel[16], en wat het verschil is tussen de geheime orde van de jezuïeten en de geheime orde van voorbeeld de vrijmetselaars, welke laatste, zo meldt Da Costa, recentelijk hebben verklaard zowel in de kerk als in de staat tot de partij van de liberalen te zijn toegelaten. Vervolgens noemt Da Costa een aantal punten van overeenkomst tussen de twee orden: beide zijn werkzaam in het verborgen; beide proberen overal invloed uit te oefenen; beide proberen zich geliefd te maken door uiterlijke blijken van weldadigheid; beide gaan van een ander beginsel uit dan de eer van God en de christelijke liefde tot de naasten; het doel van beide is te heersen zowel in de kerk als in de staat, al of niet met de steun van vorsten en overheden (30-31).

Het Jezuïtisme is volgens Da Costa de vorm waarin het Farizeïsme zich in zijn tijd voordoet. Vanuit die eenheid van beginsel is het te verklaren dat de neologen meer gekant zijn tegen "de waarachtige Protestanten" (32) dan tegen de rooms-katholieken. De tijd zal het dan ook leren voor wie de Rooms-Katholieke Kerk meer genegenheid voelt: voor de gereformeerde religie of voor de Neologie.

Samenvattend kan worden gesteld dat Da Costa ervan overtuigd is dat de jezuïeten (de farizeeën van zijn dagen) en de neologen (de sadduceeën van zijn tijd) zich ook nu weer zullen verenigen, teneinde deze keer hun krachten te bundelen tegen het Gereformeerd Protestantisme om op die manier de waarheid te bestrijden en haar belijders te vervolgen en te onderdrukken.

Wanneer Da Costa een bespreking geeft van het Sadduceïsme, zoals dat volgens hem voorkwam onder de arminianen van de zeventiende eeuw, dan trekt hierbij vooral zijn beschouwing van de twisten tussen de remonstranten en de contraremonstranten de aandacht. Da Costa's opvatting dat de geschiedschrijving hiervan reeds lang door allerlei listen, verdraaiingen en vervalsingen gekenmerkt wordt, gaat lijnrecht in tegen de gangbare mening daarover van zijn tijdgenoten. Da Costa acht zich verplicht om "ter bestrijding van de gevaarlijke Neologie in onze Nederlandsche Kerken (…) de hoofden der Arminiaansgezinden van het begin der zeventiende eeuw in dat licht te plaatsen, waarin zy tot handhaving van recht en waarheid behooren geplaatst te worden, als nieuwigheidsdrijvers namelijk, die in hunne dagen, even als de Neologen in de onze, Gods verborgenheden in het Evangelie niet wilden dulden (34-35).

Teneinde de waarheid van zijn beweringen aan een oordeelkundig onderzoek van de zaak te toetsen, acht Da Costa het noodzakelijk om zowel geschriften van remonstranten als van contraremonstranten te raadplegen. Hij beroept zich in dit verband op de geschriften van

---

I. da Costa], deel I-XV, Haarlem 1856-1859, deel II, Haarlem 1856, 275-289, 286 (Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*).

[13] Jean François Ravaillac (1578-1610), een dweepziek rooms-katholiek geestelijke uit Frankrijk, vermoordde in 1610 koning Hendrik IV van Frankrijk, die hij vanwege diens uitvaardiging van het Edict van Nantes (1598) en diens anti-Habsburgse politiek als vijand van de paus zag. Hij werd ter dood veroordeeld en gevierendeeld.

[14] Balthazar Gerards (1557-1584), een fanaticus uit Frankrijk, bracht door middel van een vuurwapen op 10 juli 1584 te Delft prins Willem van Oranje om het leven. Gerards, uitvoerder van de ban die de Spaanse koning Philips II over de prins had uitgeroepen, werd gearresteerd en ter dood gebracht. Hij meende met zijn daad een goed werk te hebben gedaan voor de zaak van de Rooms-Katholieke Kerk.

[15] Karl Ludwig Sand (1795-1820), Duits student in de theologie en deelnemer aan het Wartburgfeest van 1817, bracht in 1819 door een moordaanslag de Duitse schrijver August Friedrich Ferdinand von Kotzebue (1761-1819) om het leven, omdat hij in hem een reactionaire bestrijder van de academische en nationale vrijheid zag. Sand werd ter dood veroordeeld en onthoofd.

[16] Louis Pierre Louvel (1783-1820) pleegde een politieke moord op Karel Ferdinand van Bourbon, hertog van Berry (1778-1820), een neef van de Franse koning Lodewijk XVIII. Louvel, een zadelmakersgezel, dacht door deze aanslag de stamvader van het geslacht Bourbon te doden. Louvel werd ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. De moord had de val van het liberale kabinet-Decazes ten gevolge.

contraremonstranten als Jacobus Trigland[17] en Jacobus Leydekker[18], op de door de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden uitgegeven acta van de Synode van Dordrecht[19] en op de nauwkeurige vergelijking hiervan met de tegenschriften van remonstranten als Johannes Wtenbogaert[20] en Geraert Brandt[21]. Wie nooit andere bronnen heeft geraadpleegd dan de laatstgenoemde, mag hier volgens Da Costa geen oordeel uitspreken. Da Costa is van mening dat een ieder die het om waarheid te doen is, de bewijsgronden dient te onderzoeken die door beide partijen zijn aangevoerd. Hij twijfelt er niet aan dat de uitkomst van een dergelijk onderzoek zijn aannames zal bevestigen.

Dezelfde "ongeloovigheid" die Da Costa constateert bij de sadduceeën uit de dagen van Jezus, meent hij ook waar te nemen bij de remonstranten van de zeventiende eeuw en ook bij de neologen uit zijn eigen tijd. Het is voor Da Costa evident dat zowel de remonstranten als de neologen de menselijke ratio tot rechter hebben gemaakt over goddelijke waarheden; wat zij met hun verstand daarvan niet kunnen begrijpen verwerpen zij als onredelijk en bijgevolg onwaar. Hoewel Da Costa ervan uitgaat dat de afwijking van de geloofsleer bij de remonstranten uit de zeventiende eeuw beslist dat diepe ongeloof niet was dat in de latere Neologie de overhand heeft, is hij toch van mening dat in beide groeperingen hetzelfde beginsel werkzaam was tot verachting van en opstand tegen één of meer artikelen van de christelijke geloofsbelijdenis. Volgens Da Costa streven beide groeperingen ernaar om de hemelse waarheden te onderwerpen aan de menselijke rede. De hoogmoed van de menselijke natuur ergert zich aan het leerstuk aangaande de predestinatie en dat is volgens Da Costa de reden, waarom de remonstranten dit dogma verwerpen. Evenals in zijn *Bezwaren* (3-5) neemt Da Costa het ook hier nadrukkelijk op voor de predestinatieleer. Da Costa wijst erop dat de predestinatieleer een aantal moeilijkheden met zich meebrengt, maar dat de remonstranten van hun kant nog veel minder in staat zijn om de vragen, die naar aanleiding van hun specifieke dogma's gesteld worden, bevredigend te beantwoorden. Onoplosbare moeilijkheden in de geloofsleer zullen blijven bestaan, zo is Da Costa's mening, zolang men God als oneindige en ondoor-

---

[17] Jacobus Trigland (1583-1654), gereformeerd theoloog en predikant en deelnemer aan de Synode van Dordrecht (1618-1619), is de auteur van *Kerckelycke Geschiedenissen, begrypende de swaere en bekommerlijcke Geschillen, in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen, met derselver Beslissinge, ende Aenmerckingen op de kerckelycke Historie van Johannes Wtenbogaert. Uyt autentycke Stucken getrouwelijck vergadert, ende op Begeerte der Zuyd en Noort-Hollantsche Synoden uytgegeven, tot nodige Onderrichtinge*, Leyden 1650.

[18] Jacobus Leydekker (1656-1729), gereformeerd theoloog en predikant, is de schrijver van *Eere van de Nationale Synode van Dordregt, in den Jaren 1618 en 1619. Voorgestaan en bevestigd tegen de Beschuldigingen van G. Brand, in syn Historie der Reformatie*, twee delen, Amsterdam 1705-1707 (zie noot 21 van dit hoofdstuk).

[19] De titel hiervan luidt: *Acta ofte Handelinghen des Nationalen Synodi inden Name onses Heeren Jesu Christi. Ghehouden door Authoriteyt der Hoogh. Mogh. Heeren Staten Generael des Vereenichden Nederlandts tot Dordrecht, anno 1618 ende 1619*, Dordrecht 1621.

[20] Johannes Wtenbogaert of Uitenbogaert (1557-1644), remonstrants theoloog en predikant, na de dood van Jacobus Arminius in 1609 de voorman van de arminianen en opsteller van de *Remonstrantie* (1610), is de schrijver van *De kerckelicke Historie, vervattende verscheyden gedenckwaerdige Saecken, inde Christenheyt voorgevallen, van het Jaar vierhondert af, tot in het Jaar sesthienhondert ende negenthien. Voornamentlick in dese geunieerde Provintien*, s.l. 1646. In dit werk wordt ruime aandacht geschonken aan de tegenstellingen tussen de remonstranten en contraremonstranten.

[21] Geeraert Brandt (1626-1685), remonstrants theoloog en predikant, schreef de vierdelige *Historie der Reformatie, en andre kerkelyke Geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden*. De delen III en IV zijn door de jongste zoon van Brandt, Johannes, in 1704 uitgegeven. Dit werk, behalve deel I, gaat in op de geschillen tussen de remonstranten en de contraremonstranten. Brandt schreef zijn *Historie der Reformatie* tegen Willem Baudartius (1565-1640), jarenlang gereformeerd predikant te Zutphen en schrijver van *Memoryen ofte Cort Verhael der ghedenck-weerdichste so kercklicke als werltlicke Gheschiedenissen van Nederland, Vranckrijck, Hoogduytschland, Groot Britannyen, Hispanyen, Italyen, Hungaryen, Bohemen, Savoyen, Sevenburghen ende Turkyen, van den iaere 1603. tot in het iaer 1624.*, 2e dr., twee delen, Zutphen 1624, dat sterk tegen de remonstranten gericht de periode van 1603 tot 1624 behandelt. Als biograaf van Hooft, Vondel en Michiel de Ruyter verkreeg Brandt grote bekendheid.

grondelijke Almacht blijft aannemen. Want, zo vraagt Da Costa, hoe zou het eindige schepsel de oneindige Schepper kunnen bevatten in de omvang van Zijn wereldbestuur?

Aan de verwerping van het leerstuk aangaande de predestinatie lag volgens Da Costa hetzelfde beginsel ten grondslag, waarop van remonstrantse zijde ook de triniteitsleer en de verzoeningsleer zijn verworpen en verder ook al die punten, die het menselijk begripsvermogen te boven gaan (39). De contraremonstranten hebben naar de mening van Da Costa terecht reeds in een vroeg stadium op de geschillen gewezen en juist daarom zo sterk aangedrongen op de rechtzinnige belijdenis van de "Vijf punten" (40)[22], omdat zij voorzagen dat de afwijking in de geloofsleer daarbij niet zou blijven. Volgens Da Costa is het aan het optreden van de contraremonstranten te danken, dat er een rechtzinnige belijdenis werd opgesteld aangaande de bekende vijf punten, waardoor deze gereformeerde leerstellingen werden gehandhaafd, terwijl het loslaten ervan zou hebben geleid tot een steeds verdere ondermijning van de fundamentele geloofswaarheden (40). Da Costa wijst de "hoogmoed van het menschelijk verstand" aan als het ondermijnend beginsel, waaruit alle zonden en afval van God zijn voortgekomen en dat te allen tijde tegen het Christendom is werkzaam geweest. Hij beschouwt dat beginsel in zijn aard hetzelfde, of het nu zoals in de negentiende eeuw de gehele waarheid van het Christendom bestrijdt, dan wel zoals in de zeventiende eeuw aan een hoofdartikel van die waarheid – de leer aangaande de genade van God – afbreuk probeerde te doen (41).

Zoals Da Costa "onoprechtheid en listigheid" (41) constateert bij de sadduceeën en de neologen, zo stelt hij die ondeugden ook vast bij de remonstranten van de zeventiende eeuw, namelijk in de manier waarop zij probeerden hun meningen verborgen te houden of ingang te doen vinden. Als voorbeeld noemt Da Costa hun aarzeling om openlijk voor hun gevoelens uit te komen, zowel wat betreft de vijf geschilpunten met de contraremonstranten als de geloofsbelijdenis en de catechismus, en in de poging van de voor de Nationale Synode te Dordrecht gedagvaarden om de werkzaamheden van deze kerkvergadering te belemmeren (41-42). Bij een aantal meer of minder bekende figuren uit de vaderlandse geschiedenis wijst Da Costa hun antigereformeerde houding aan, die over het algemeen gepaard ging met een gemengde voorkeur voor de rooms-katholieken en voor de remonstranten, zoals Joost van den Vondel (1587-1679) en Hugo de Groot (1583-1645) (47). Wie voor het Jezuïtisme en voor zijn invloed op de protestantse kerk bevreesd is, moet naar het advies van Da Costa steeds bedenken, "dat het krachtigste bolwerk ter verdediging, in het vasthouden bestaat van die Evangelische leer der Vrije Genade, waarvoor beide Luther en Calvijn de geestelijke wapenen tegen de heerschappy van Rome hebben gevoerd!" (50).

Da Costa besluit zijn beschouwingen over het Sadduceïsme in drie verschillende perioden met een "Toepassing". Hij dringt daarin bij de Nederlandse christenen sterk aan op het beoefenen van de geschiedenis om te leren kennen wat de Voorzienigheid voor hun land en voor de gemeente van Christus in dat land gedurende meer dan twee eeuwen gedaan heeft.

Da Costa geeft in zijn "Toepassing" een waarschuwing aan de inwoners van Nederland om waakzaam te zijn ten aanzien van de gevaren die hij van twee kanten ziet aankomen: aan de ene kant het gevaar van het Jezuïtisme en aan de andere kant de dreiging van de Neologie. Da Costa stelt met nadruk dat wij aan twee beginselen nooit ontrouw mogen worden, namelijk: het onvoorwaardelijk geloof aan het geopenbaarde Woord van God en de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de door God geordineerde machten[23]. Aan het eind van zijn strijdschrift tegen de Neologie spreekt Da Costa de overtuiging uit dat deze twee beginselen in Nederland samenvallen met enerzijds de belijdenis van de leer van de vrije genade in de

[22] Met de "Vijf punten" wordt bedoeld: *De Dordtse Leerregels, zijnde de vijf artikelen tegen de remonstranten of oordeel van de Nationale Synode der Gereformeerde Kerken van de Verenigde Nederlanden, gehouden te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619, over de vijf hoofdstukken van de leer, waarover in de Gereformeerde Kerken dezer Verenigde Nederlanden geschil is gevallen.*

[23] Zie: Romeinen 13:1-7.

kerk en anderzijds met de getrouwheid aan de door God "tot zegepraal gegeven leus: Oranje!" (59).

III. Receptie van *De Sadduceën*

In zijn biografie van Bilderdijk, *De mensch en de dichter*, memoreert Da Costa dat na de verschijning van zijn eerste strijdschrift, de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, "de algemeene verontwaardiging geene palen"[24] kende. Na kennisneming van de inhoud van *De Sadduceën*, het tweede strijdschrift van Da Costa tegen de tijdgeest en waarin hij in hoofdzaak aangeeft welke overeenkomst hij ziet tussen de leer van deze Joodse sekte en die van de liberale theologie (Neologie) van zijn dagen, schreef Willem de Clercq op 18 april 1824 in zijn dagboek: "Wat zal dit nu uitwerken? Te veel ben ik met sommige der denkbeelden vertrouwd, om te kunnen oordelen wat invloed het op de gemoederen zal maken. Het is bezadigder en zou ik zeggen met meer wysheid geschreven dan de bezwaren. Het attakeert niet alles te gelijk. Doch stenen des aanstoots zullen er genoeg zyn en er zal weder een geschreeuw opgaan. (...). Zeer *op mijn aise* ben ik toch niet op de dag dat er een diergelijk boek uitkomt"[25]. En op 22 april noteert De Clercq: "Nu beginnen de Sadduceeuwsche Stormen"[26]. En inderdaad, Willem de Clercq kreeg gelijk. Nog vóór hij bovenstaande dagboeknotities maakte, was de storm van protest al opgestoken en was duidelijk geworden dat Da Costa bij de geest der eeuw beslist niet "bezadigd" genoeg was overgekomen. En dienovereenkomstig waren van die zijde de reacties op *De Sadduceën*.

De Luikse hoogleraar Johannes Kinker duidt in een brief van 19 juni 1824 aan zijn vriend Jan Fabius[27] *De Sadduceën* – al of niet opzettelijk – aan als "de Pharizeen"[28], naar zijn mening een werk dat in dezelfde geest geschreven is als die heerst onder de revolutionaire liberalen in Portugal en Spanje en onder de republikeinen in Frankrijk.

Getuige de correspondentie van Bilderdijk waren er ook positieve reacties; deze zijn echter niet gepubliceerd. In een brief van 28 april 1824 aan Abraham Capadose merkt Bilderdijk naar aanleiding van de receptie van *De Sadduceën* het volgende op: "De woede tegen da Costaas Sadduceen is reeds vroeg ontstoken. Ik had het nog niet ontfangen, toen ik reeds schrijvens daarover ontfing. Razend zijn sommigen daarover. Anderen roemen het hooglijk wegens de gematigdheid van dat Stuk"[29]. Dat de reacties op *De Sadduceën* sterk uiteenliepen, blijkt ook uit de brief die Bilderdijk een dag later aan Da Costa schreef: "Uwe Sadduceen hoor ik hier zeer roemen, en tevens heb ik ze in een brief uit Amsterdam allergeweldigst uitgescholden en voor NB Antichristisch verklaard gezien"[30]. Wel uitte Bilderdijk in een brief

[24] Is. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk. Eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter en schriften*, Haarlem 1859, 336 (*De mensch en de dichter*).
[25] Willem de Clercq, "Memoires 1824", 18 april 1824, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F XI B.
[26] *Ibidem*, 22 april 1824.
[27] Johannes Kinker aan Jan Fabius, 19 juni 1824, in: A.J. Hanou en G.J. Vis, *Johannes Kinker (1764-1845). Briefwisseling*, drie delen, Amsterdam/Atlanta 1992-1994, deel II: 1823-1828, Amsterdam/Atlanta 1993, 122-127, 123-124.
[28] Cf. *Ibidem*, 123-124, noot 7.
[29] Willem Bilderdijk aan Abraham Capadose, 28 april 1824, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, 96-97.
[30] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 29 april 1824, Bilderdijk-Museum, hs. F13-11. Hoogstwaarschijnlijk doelt Bilderdijk hier op een (niet bewaarde) brief die hij van Wiselius ontving en waarop hij in een antwoord, de dato 24 april 1824, ten aanzien van *De Sadduceën* het volgende opmerkt: "Het geschrift van Da Costa is waarheid, waarheid die ik ter eere van onzen Godlijken Heiland met al mijn bloed bevestigen wil. Die tegen 't geen daarin geleerd wordt, leert, kent geen Christendom, maar is in het net der verleiding verstrikt. Gy spreekt in uwen brief van den Antichrist, maar kent gy hem? ô Bid dat God hem U openbare, en gy zult sidderen ter be-

van 12 mei 1824 aan Da Costa zijn verbazing over het feit dat publicaties tegen *De Sadduceën* uitbleven: "Schrijft men nog niet tegen uwe Sadduceen? — Dit verwondert my (...)"[31]. Da Costa antwoordde per ommegaande: "Myn Sadduceen heeft men nog niet tegengeschreven of gerecenseerd, dat ik wete; alleenlyk in den Recensent[32] met vier regelen afgekeurd"[33]. Uit het vervolg van deze brief blijkt dat Da Costa achter het uitblijven van recensies en tegenschriften een verandering in de strategie van zijn tegenstanders vermoedde: "Voor het overige hoor ik er zeer weinig van hier ter stede; en men schynt een geheel ander plan van defensie gevormd te hebben, als by het uitkomen der Bezwaren"[34]. Het zou echter niet lang meer duren voordat de eerste negatieve reacties op *De Sadduceën* werden gepubliceerd.

1. [.....], "Minzame Brief": De *Arnhemsche Courant* contra *De Sadduceën*

Op donderdag 3 juni 1824 plaatste de redactie van de *Arnhemsche Courant* de anonieme "Minzame Brief aan Mr. Da Costa, waarin gehandeld wordt over deszelfs bedenkingen tegen den geest der Eeuw, Capadoses Bestryding der Vaccine, Bilderdyks Rotsgalmen en Da Costa's Sadduceen"[35]. Zoals de titel aangeeft, heeft de "Minzame Brief" betrekking op verschillende geschriften. Wij zullen in deze paragraaf onze aandacht concentreren op de opmerkingen die de auteur van het artikel maakt over *De Sadduceën*.

Als een typisch voorbeeld van de opvallend directe en neerbuigende wijze waarop de auteur Da Costa aanspreekt, citeren wij eerst de volgende passage: "Ik lees daar, en ik word er koud van — je *Sadduceen*. — Ik lees ze met smart. – "Met smart", hoor ik je al zeggen: "wel he! 't is zoo'n mooi boekje". — Ja, kijk! mooi of niet, 't is toch een wereldsch domme streek van je, en een ding dat je zeker lelijk moet opbreken, zonder dat het eenig nut sticht, en ik geloof haast dat je 't opgesteld hebt terwijl je zóó van een punch-partij kwaamt". De anonymus kan namelijk niet begrijpen dat iemand "met nuchtere hersens" zich kan inbeelden dat hij iets goeds zal bewerken door op rooms-katholieken, neologen, remonstranten en vrijmetselaars "los te trekken", hen "de in oproer staande hel"[36] te noemen en vervolgens te gaan uitbazuinen, dat "als ze tegen hem opstaan, hij ze, met zijn door God gesteunden arm, terug zal bonzen in den afgrond die hen voedde"[37]. Dit wil er bij de schrijver niet in; ook niet dat Da Costa zich met oude godsdienstige twisten en staatkundige geschillen inlaat, die allang begraven zijn.

Een ander punt van kritiek dat de schrijver noemt, is de geringe mate van originaliteit die Da Costa naar zijn mening in *De Sadduceën* ten toon spreidt. Hij schildert Da Costa daarom af als "een Amsterdamsche ouwe kleêrekoop, die oude lompen en lappen van *Trigland* en anderen (…) opkookt" en er alleen maar wat "*Fariseeuwschen* zuurdeessem en gal met edik" bijvoegt, terwijl hij uitroept: "Heer! ik dank u dat wij niet zijn, gelijk dezen"[38].

Vervolgens richt de anonymus zich behalve tot Da Costa ook tot Capadose en houdt hij beide schrijvers voor wat hij van hen en hun strijdschriften vindt: "Dat jijlui beiden je verbeeldt, dat de verlosser door den mond van je ouden schoolmeester spreekt; dat jelui geheel naar zijne denkbeelden leeft en alles wat hem ontvalt, voor zoeten koek opeet; dat je noch *Ne-*

---

houdenisse" (Willem Bilderdijk aan Samuël Iperuszoon Wiselius, 24 april 1824, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel III, Amsterdam 1837, 175-179, 177).

[31] Bilderdijk-Museum, hs. F14-1.

[32] Zie hierna paragraaf III.2.

[33] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 13 mei 1824, Bilderdijk-Museum, hs. E13-4.

[34] Ibidem.

[35] Verder aan te duiden als "Minzame Brief".

[36] Zie: I. da Costa, "Aan Dr. A. Capadose", in: I. da Costa, *De Sadduceën*, ongepagineerd, 2e couplet.

[37] *Ibidem*, 8e couplet.

[38] Cf. Lukas 18:11.

derlanders, noch *Portugeezen*, maar enkel *Teister-bandieten*[39] wordt, je geheel in hem bewegende, zoo als de *Jezuiten* in Loyola en hunne volgende generaals".

Zich weer uitsluitend tot Da Costa richtend, verzoekt de anonymus de schrijver van *De Sadduceën* te denken aan de volgende bijbeltekst: "Die sta, zie toe dat hij niet valle!"[40], dit omdat hij zelf lijkt te doen wat hij de jezuïeten, farizeeën en sadduceeën verwijt, immers: hij zoekt Christus waar Hij niet is of zijn kan; hij verheft zich boven al zijn geloofsgenoten en gebruikt de heiligste teksten om ermee te pronken.

Tenslotte dringt de schrijver erop aan dat Da Costa het Evangelie van Johannes gaat bestuderen. Hij zal dan zien dat het hele Christendom op liefde en verdraagzaamheid berust, "en dat al, wie zonder deze twee te werk gaat, ver af is van deszelfs echte geest te hebben, (..) laat staan te kunnen voortplanten".

2. Recensies van *De Sadduceën*

In verschillende tijdschriften uit die tijd werd Da Costa's *De Sadduceën* gerecenseerd. We laten hier de door ons aangetroffen recensies de revue passeren.

De Recensent[41] kondigt *De Sadduceën* aan en geeft van dit polemische werk een beknopte typering met een citaat uit de geannonceerde publicatie. Het tijdschrift beschouwt het schrijven van *De Sadduceën* als "een alleronvoorzichtigste en allergevaarlijkste stap, waarvan de beweegredenen en noodzakelijke gevolgen niemand duister kunnen zijn" (212)[42]. Da Costa zelf gebruikte bovenstaande bewoordingen om daarmee het optreden van Jacobus Arminius aan de kaak te stellen.

De anonieme recensent die namens het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[43] een bespreking van *De Sadduceën* presenteert, stelt vast dat Da Costa zich met zijn *Bezwaren* richtte tot de gehele Nederlandse cultuur en met zijn *De Sadduceën* alleen tegen de Neologie (308). Wat de vorm betreft, ziet de recensent in deze brochure van Da Costa gelijkenis met een preek, die voorzien is van een verdeling in drie punten en een toepassing. De recensent geeft Da Costa's drieledige typering van het Sadduceïsme uit de dagen van Jezus letterlijk weer en ook diens bewijsvoering dat deze drie karaktertrekken worden teruggevonden bij de neologen van de negentiende en in de leerstellingen van de arminianen uit de zeventiende eeuw (308-309). Volgens de recensent heeft de inhoud en bewijsvoering van *De Sadduceën* grote overeenkomst met bepaalde werken van zeventiende en achttiende-eeuwse contraremonstrantse theologen "en wij kunnen dus hetzelve als eene zeer stichtelijke lektuur aanbevelen aan alle onze oefeninghouders, kettermakers, vrome zusjes enz." (309).

In één opzicht had de lezing van *De Sadduceën* de recensent een werkelijk genoegen gegeven, toen hij merkte dat de hardhandige terechtwijzingen die Da Costa ontvangen heeft, niet geheel zonder uitwerking zijn gebleven (309). De boekbespreker vindt dat de schrijver een bescheidener toon heeft aangenomen en verschillende scheldnamen heeft afgeleerd, die in zijn *Bezwaren* veelvuldig voorkomen. De recensent besluit zijn bespreking, waarin hij nauwelijks op de inhoud van *De Sadduceën* ingaat, met het uitspreken van de hoop dat de andere stappen in de goede richting spoedig zullen volgen.

---

[39] Met deze benaming verwijst de schrijver naar Bilderdijks vermeende afstamming van de heren van Teisterbant.
[40] 1 Korinthe 10:12.
[41] Jg. 1824, deel XVII, 1e stuk, "Recensiën", 212.
[42] Cf. I. da Costa, *De Sadduceën*, 46.
[43] Jg. 1824, deel VIII, "Beöordeelingen", 308-309.

Wat volgens de reeds meermalen genoemde Hendrik Herman Donker Curtius, recensent van het tijdschrift *Bijdragen*, tot nog toe werd verzuimd, heeft Da Costa in zijn *De Sadduceën* alsnog gedaan door de uitwerkingen van het Sadduceïsme op drie belangrijke tijdstippen in het bijzonder na te gaan[44]. Na een korte samenvatting van *De Sadduceën* gegeven te hebben, merkt de recensent op dat hij niet kan ontkennen dat er in het geschrift ware dingen worden vermeld. Overigens is alles volgens de recensent behandeld met een losheid, oppervlakkigheid en ordeloosheid, die bij geen enkele schrijver te verontschuldigen zijn, maar allerminst bij iemand die zo uit de hoogte spreekt als Da Costa naar zijn mening doet (405). De recensent stoort zich niet alleen aan de oppervlakkigheid van de behandeling, maar ook aan de "verregaande hatelijkheid, onheusche uitvallen en schreeuwende partijdigheid" in de hoofdstukken twee en drie.

In het eerste hoofdstuk wijst de recensent enkele onjuistheden van Da Costa aan, waarbij hij hem aanraadt om in de evangeliegeschiedenis nog eens na te gaan dat de sadduceeën in vereniging met de farizeeën Jezus maar zelden tegenspreken. Volgens de recensent verraadt het tweede hoofdstuk een verregaande onkunde inzake de geschiedenis van de neologie, al sluit hij ook een moedwillige verdraaiing van de historische feiten door Da Costa niet uit. Deze zou daarmee een verband of zelfs een wezenlijke eenheid hebben willen suggereren tussen de neologen en de aanvallen op de kerk door Voltaire (1694-1778) cum suis.

Volgens Donker Curtius is de presentatie van de inhoud van het derde hoofdstuk van *De Sadduceën* het eigenlijke doel van het gehele geschrift en is het vermoedelijk daarom – tegen alle logica in – achteraan geplaatst. In dit hoofdstuk "rijdt de Heer Da Costa op een der afgemende stokpaardjes der Bilderdyksche school, gevende lucht aan den hem ingeboezemden haat tegen de Remonstranten der XVIIe eeuw, welke hij doet voorkomen als de *ongeloovige*, *listige*, *geveinsde*, met het Katholicisme *tegen de waarheid en derzelver verdedigers zamenspannende* pesten in de Nederlandsche kerk; de Sadduceën der XVIIe eeuw" (413). Donker Curtius is bevreesd voor de uitwerking van de verontwaardiging, waarmee dit gedeelte van Da Costa's geschrift gelezen zal worden door hen, die tot het genootschap van de remonstranten behoren. De recensent verklaart dat hij zelf geen remonstrant is en dat hij het ook niet per se voor de remonstranten wil opnemen, omdat hij ziet dat er zowel van de ene als van de andere kant maar al te veel bepaald wordt door het menselijke en het zondige. Hij is bang dat Da Costa's geschrift een herhaling van hetzelfde onheilig gekijf uit de zeventiende eeuw teweeg zal brengen. Donker Curtius is ervan overtuigd dat Da Costa met zijn geschrift niet zal stichten, "maar wel *ergeren*: *en wee! den mensch, door wien de ergernis komt!*" (414)[45].

Het valt de recensent van Da Costa tegen dat hij geen bewijs levert inzake de door hem gedane zware beschuldigingen dat er in de zeventiende eeuw remonstranten waren die "in hunnen afkeer van de belijdenis der Hervormde kerk hier te lande *liever hunne toevlugt* of *tot het Pausdom namen*, of *tot het Socinianismus*, dan dat zij zich aan het gezag der meest afdoende bewijzen uit de schriften onderwierpen"[46] (415). Wanneer Da Costa de door hem gedane uitspraak niet wil of niet kan bewijzen, moet hij zwijgen, of hij wordt een lasteraar, zo oordeelt de recensent. En als Da Costa beweert dat de contraremonstranten alles beleden wat zij als geopenbaarde waarheid in de Heilige Schrift meenden te vinden, dan gold dat evengoed van de remonstranten. De recensent is van mening dat Da Costa hier en ook elders in een redeneerkundige cirkel rondloopt door telkens als een besliste en uitgemaakte zaak aan te nemen, wat tussen beide partijen in geschil was: "Hij gaat uit van het beginsel, dat de Remonstranten ongelijk hadden, en besluit dan: *ergo* waren zij *verachters*, en de anderen *belijders* der waarheid" (417).

---

[44] *Bijdragen*, 1824, deel XII, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 398-428, 398; zie: I. da Costa, *De Sadduceën*, 3.
[45] Mattheüs 18:7.
[46] Zie: I. da Costa, *De Sadduceën*, 35.

Afb. 106. Franciscus Gomarus.

Afb. 107. Jacobus Arminius.

De opmerking van Da Costa dat de overgang van het Arminianisme naar het Rooms-Katholicisme niet moeilijk is, ziet de recensent als een uiting van partijdigheid. En dan verdedigt hij vervolgens de personen die door Da Costa als voorbeeld van een dergelijke overgang worden genoemd, waaronder Vondel. Wanneer Da Costa zijn aantijgingen aannemelijk had willen maken, dan had hij andere bewijzen moeten aanvoeren. De recensent adviseert Da Costa om de *Institutiones Theologicae*[47] van Simon Episcopius (1583-1643) te lezen, dan zal hij zien dat deze man, evenals Jacobus Arminius (1560-1609) van oordeel was, dat er met de rooms-katholieken geen godsdienstige gemeenschap kan bestaan. Verder is het volgens de recensent in dit verband leerzaam voor Da Costa om ook kennis te nemen van de geschriften van Stephanus Curcellaeus[48] en Philippus van Limborgh[49], want dan zal het hem duidelijk worden dat deze remonstranten de dogma's van de Rooms-Katholieke Kerk bestreden (422). Dat Da Costa hier ook Hugo de Groot niet ongemoeid zou laten en dat hij voor de dag zou komen met de oude beschuldiging dat hij tot de leer van de Rooms-Katholieke Kerk neigde, had de recensent voorzien. Maar dat hij om die beschuldiging te staven zulke bewijzen zou aanvoeren, zoals in *De Sadduceën* wordt gedaan, had niemand kunnen denken. Ook over de wens van Hugo de Groot om te komen tot hereniging van protestanten en rooms-katholieken

[47] De recensent bedoelt de *Institutiones Theologicae privatis lectionibus Amstelodami traditae*, in: Simon Episcopius, *Opera Theologica*, twee delen, Amstelaedami 1650-1665, deel I, Amstelaedami 1650, 1-431.

[48] Stephanus Curcellaeus (Etienne de Courcelles) (1586-1659) was hoogleraar in de wijsbegeerte aan het Remonstrants Seminarium te Amsterdam en was als zodanig één van de leermeesters van Philippus van Limborch.

[49] Philippus van Limborch (1633-1712) werd na zijn studie in 1657 remonstrants predikant te Gouda, in 1667 lector en in 1668 hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium te Amsterdam, een functie die hij tot zijn dood uitoefende. Zijn moeder moest oom zeggen tegen Simon Episcopius. Cf. P.J. Barnouw, *Philippus van Limborch*, Den Haag 1962.

dient men volgens Donker Curtius na een tijdsverloop van twee eeuwen rechtvaardiger en redelijker te oordelen (427).

Donker Curtius besluit zijn boekbespreking met het aangeven van de reden van zijn uitvoerigheid: "Het is van belang, dat voor het Publiek blijke, hoe verre het er van af is, dat de pen van den Heer Da Costa door waarheidsliefde zoude worden bestuurd; en dat men op hetgene hij stoutweg verzekert volstrekt niet afgaan kan. Dit, en de elk in het oogvallende liefdelooze, onbescheidene en hevige toon, moeten elken bezadigden mensch doen gevoelen, *welken geestes kinderen* de leden der factie zijn, aan welker hoofd zich, onder anderen, ook Da Costa stelt" (428).

"*Eene doode vlieg doet de zalf des apothekers stinken en opwellen*", — de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, die met dit citaat uit Prediker 10:1 zijn bespreking van *De Sadduceën* opent, hoopt dat deze woorden van Salomo kunnen dienen tot verontschuldiging bij de lezer, dat hij "dit voortbrengsel, het zij van onkunde, het zij van onopregtheid, of beide"[50] zo spoedig en zo uitvoerig heeft gerecenseerd. Een dode vlieg moet worden geweerd, want de kostelijke zalf van een redelijke, vredelievende godsdienst gaat gemakkelijk over tot een gevaarlijke gisting. De recensent spreekt van "godsdienst" en niet van "gemeente of kerk", want dan zou hij ook Da Costa in eigen persoon "als de doode vlieg moeten aanmerken, die geweerd, teruggesmeten, of tot de Roomschgezinden, of misschien liever *Mahomedanen* (volgens de oude spraak: liever *Turksch* dan Paapsch!) moest overgebragt worden"[51]; de recensent zegt hem iets beters te gunnen, — "dat hij, namelijk, eenmaal waarachtig Christen worde, en het *quo semel est imbuta recens, servabit odorem testa diu*"[52], niet al te zeer aan hem bevestigd zal worden (277). Het komt de recensent bijna ongelooflijk voor, wat één van zijn collega's schijnt te veronderstellen dat het de opzettelijke bedoeling van *De Sadduceën* zou zijn om de oude twist, die kerk en staat eenmaal in beroering bracht, weer op te rakelen, wantrouwen, tweedracht en haat tussen predikanten en gemeenten te zaaien[53]. Het gevolg daarvan zou kunnen zijn dat er na de kerkelijke tegenstellingen van twee eeuwen geleden, weer twee partijen in de kerk zouden opstaan.

Het liefst richt de recensent zich hier op de woorden van Da Costa zelf, zoals hij die heeft uitgesproken in het strijdlied, opgedragen aan Abraham Capadose, "den vermetelen bestrijder der Vaccine, den waren vriend van de erfsmet, die, het *pro servandis civibus*[54] zijner kunstgenooten omkeerende, schijnt te zeggen: ik ben niet gekomen om te behouden, maar om te verderven"[55] (278). In het gedicht "Aan Dr. A. Capadose" zegt Da Costa dat het hem om de uitbreiding en de verdediging van de waarheid te doen is, maar – zo meent hier de recensent – de "*booze vijand*" verandert zich dikwijls in een "engel des lichts" (278), die doet alsof hij het

---

[50] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 277-290, 277.

[51] Hoewel hij zich niet met "dat *Katjes-spel*" wil inlaten, mengt Le Sage ten Broek zich in zijn *Roomsch-Catholijke Bibliotheek* (1824, deel IV, 475-477) naar aanleiding van de opmerking "liever *Turksch* dan Paapsch!" toch in het discours, overigens zonder zich over *De Sadduceën* in het bijzonder uit te laten: "Is dat niet zeer verdraagzaam! Men wil liever, dat iemand geheel geen Christen zij, dan dat hij een Christen zij, op andere gronden, dan die welke men zelve heeft; waar blijft nu het grondbeginsel van eigen onderzoek? (475-476). Naar de mening van Le Sage ten Broek staat of valt het Protestantisme met het grondbeginsel dat iedere protestant – dus ook Da Costa – zijn eigen overtuiging mag hebben en deze onder zijn medeprotestanten mag verspreiden, zelfs als dit rooms-katholieke overtuigingen zijn, — Le Sage ten Broek neemt hier de gelegenheid te baat om Da Costa te claimen voor de Rooms-Katholieke Kerk.

[52] Vertaling (letterlijk): een kruik bewaart de geur lang, waarmee ze eens doordrongen is geweest, m.a.w.: kennis of gewoonten die men zich in de jeugd goed heeft eigen gemaakt, verliest men niet licht (Horatius, *Epistulae*, I, 2, 69).

[53] Hier wordt hoogst waarschijnlijk verwezen naar de hiervoor besproken recensie van *De Sadduceën* in de *Bijdragen*.

[54] Vertaling: tot behoud van de burgers.

[55] Cf. Lukas 9:56.

rijk bestrijdt dat hij juist verdedigen en verheffen wil. Het werk van de "*booze vijand*" wordt echter gekenmerkt door hoogmoed, de zucht om beter en wijzer of in ieder geval anders te zijn dan andere mensen. De recensent gaat ervan uit dat *De Sadduceën* door Da Costa bedoeld is als een poging om het volk in opstand te brengen tegen zijn "*blinde leidslieden* of *wolven in schaapsvachten*" (279), terwijl het veronderstelde probleem moet worden aangepakt, waar het uiteindelijk zou moeten liggen: bij de predikanten, bij de hoogleraren in de theologie en bij de invloedrijke schrijvers uit die tijd, die als vertolkers van de Heilige Schrift en onderzoekers van de kerkgeschiedenis zijn opgetreden.

De recensent werpt de vraag op, waarom Da Costa zijn diepere inzichten, zijn minder bevooroordeelde geest, zijn onpartijdigheid en godvruchtige ijver niet gebruikt om bijvoorbeeld de *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* van Ypey en Dermout[56] te bestrijden en datgene te weerleggen, waarin de gang van zaken in het begin van de zeventiende eeuw zodanig wordt voorgesteld dat de zaak van de remonstranten in een nog gunstiger licht komt te staan dan bij de geschiedschrijver Brandt? Da Costa zou dat volgens de recensent alsnog kunnen doen, niet met machtspreuken en ook niet met het oprakelen van oude verwijten die in de hitte van de twisten over en weer zijn gemaakt, maar met de originele stukken. De recensent beweert niet dat daarmee alles is gezegd, maar hij wil alleen benadrukken dat Da Costa als leerling van de "*Bilderdijksche* school, die zich zoo hoog boven alle andere zet" (280), zijn aanval tegen dat historische werk had moeten richten. Nu heeft het er alle schijn van dat hij dat kerkhistorische handboek, dat Erasmus ten onrechte als de grootste van de hervormers beschouwt, niet gelezen heeft. Het verzwijgen van en het voorbijgaan aan de wettige voorlichters van het volk vindt de recensent niet veel beter dan "het geschreeuw van onvoorzigtigen en baatzoekers in het laatst der vorige eeuw, om overal de volken tegen den vorst en elke andere plaatshebbende regering op te ruijen" (280).

Voordat de recensent de inhoud van *De Sadduceën* aan de orde stelt, merkt hij eerst nog op dat Da Costa geen enkele poging heeft gedaan om de bedenkingen, die tegen zijn *Bezwaren* zijn ingebracht, te weerleggen. De recensent acht het evenwel niet onmogelijk dat Da Costa bij wijze van weerlegging van de kritiek op zijn *Bezwaren*, gecombineerd met de verdere uitvoering van de door hem opgevatte taak – het bestrijden van de geest der eeuw – en mede met het oog op de levensbeschouwelijke behoeften van zijn sympathisanten als onderwerp van zijn tweede strijdschrift het Sadduceïsme heeft gekozen. De boekbespreker is van mening dat Da Costa, die naar aanleiding van zijn *Bezwaren* vooral van Farizeïsme is beschuldigd en daarbij als schadelijk werd beschouwd voor deugd en goede zeden, zich nu in *De Sadduceën* niet rechtstreeks tegen deze tenlasteleggingen verweert, maar benadrukken wil dat het Sadduceïsme door Jezus niet minder sterk werd afgewezen dan het Farizeïsme.

Na een korte samenvatting van *De Sadduceën* te hebben gegeven, stelt de recensent dat Da Costa ten opzichte van de ongelovigheid en lichtzinnige godsdienstigheid van de sadduceeën overdrijft. Wel ziet hij met Da Costa enkele punten van overeenkomst tussen de sadduceeën en de arminianen, namelijk: de leden van beide groeperingen behoorden tot de aanzienlijksten en geleerdsten, en als kleinste in aantal en macht werden ze dikwijls gedwongen tot voorzichtigheid in hun uitlatingen, waardoor ze niet altijd begrepen werden. En wat de neologen betreft, vermoedt de recensent dat het een redeloze ijver van hun kant is geweest dat bij de meer rechtzinnigen het meeste kwaad heeft gesticht. Na deze opmerkingen spreekt de recensent, evenals zijn collega van de *Bijdragen*, zijn kritiek uit over Da Costa's volgorde van bespreking: de arminianen heeft hij achteraan geplaatst, hoewel deze groepering ouder is en minder afwijkend dan de eerder besproken neologen. Hij maakt Da Costa het verwijt dat hij

[56] A. Ypey en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, vier delen, Breda 1819-1827; de recensent bedoelt hier deel II, Breda 1822, 153-583 en deel III, Breda 1824, 1-128.

deze volgorde van behandeling gekozen heeft vanwege de climax, die daardoor ontstond (283)[57].

De boekbespreker geeft te kennen dat ook hij een afkeer heeft van de Neologie. Evenals Da Costa beschouwt hij de Heilige Schrift als de enige bron van godsdienstige kennis onder alle volken en houdt hij vast aan de goddelijkheid van het Evangelie en van de gehele heilsorde; hij gelooft in de wonderen en in de profetieën. Maar wat de recensent in *De Sadduceën* mist, is een inleidende begripsbepaling die veel misverstand had kunnen voorkomen. Door het ontbreken daarvan heeft volgens hem dit geschrift geen eenheid in structuur en gedachtegang en komt het over als een ongenuanceerde bestrijding van het gezag van de rede in godsdienstige zaken, waardoor het zich richt zowel tegen de verstandige exegeet, die ervan uitgaat dat rede en openbaring steeds hand in hand moeten gaan, als tegen de bijbeluitlegger die ten koste van alles de rede boven de openbaring stelt. Voor Da Costa zijn volgens de recensent beide benaderingswijzen in wezen hetzelfde.

Het komt de recensent voor dat grote onkunde aan *De Sadduceën* ten grondslag ligt. Hij acht de gezichtskring van Bilderdijk ten aanzien van de geschiedenis van de godsdienstige denkbeelden, zeker als het gaat over die van de laatste decennia, erg beperkt. En Da Costa heeft nog maar kortgeleden zijn godsdienstige begrippen aangenomen en wel zodanig dat ze voor hem bij uitsluiting dierbaar zijn en in zijn oog onfeilbaar, zodat hij in alles wat daar maar net buiten ligt niets dan dwaling, opzettelijke verloochening, boosheid en hersenschimmen ziet (285). De arminianen waren volgens de recensent in de optiek van Da Costa niet alleen bedriegers, maar ook geweldplegers, ongelovigen en pausgezinden, die ketterse ideeën aanhingen en op een hoogmoedige manier eigen gezag in de plaats stelden van dat van God (288). Het onzalige streven dat men lieden als Da Costa verwijt, bestaat in het wegnemen van alle vrijheid van denken, het onderwerpen van ieders bijzonder geloof aan imperatieve voorschriften, het beperken van de zaligheid tot een exclusieve gezindte en de hiermee verbonden neiging tot onverdraagzaamheid en zucht tot vervolging (289).

Tenslotte verklaart de recensent dat hij evenveel eerbied heeft voor de rechtzinnigen als voor de meer afwijkenden van het orthodoxe gevoelen, wanneer zij in hun hart christen zijn en de waarheid in liefde proberen in praktijk te brengen. Hij is blij dat hij zoveel overeenkomst constateert bij de schrijvers in hun afkeuring van de "uitvloeisels van de nieuwe Sekte" en dat er zo veel stemmen tegen deze "dolende Ridders" (290) opkomen.

"De Heer Da Costa, blijkt nog niet genezen te zijn van zijne zucht, om zijne begrippen in het Zedelijke en Godsdienstige, hoe vreemd en hoe onbekookt, en hoe duidelijk en krachtig ook wederlegd, het Publiek ware het mogelijk op te dringen. Wij vreezen dus, dat zijne kwaal vooreerst althans nog niet te herstellen zal zijn. Dit zonderling Stukje, geeft ons hiertoe maar al te veel grond"[58]. Door met deze woorden zijn bespreking van *De Sadduceën* te openen, zet een aan het tijdschrift *Boekzaal* verbonden recensent onmiddellijk de toon. Ook deze recensent vraagt zich af, waarom Da Costa bij de behandeling van de stof de chronologie niet in acht heeft genomen. Hoewel de recensent *De Sadduceën* over het algemeen minder scherp geschreven vindt dan de *Bezwaren* en in dit tweede geschrift van Da Costa goede dingen, gegronde aanmerkingen en christelijke voorstellingen aantreft, is hij toch van mening dat de

[57] In aansluiting op dit verwijt komt de recensent tot de volgende exclamatie: "*o Impudentem audaciam* (onbeschaamde brutaliteit)! o Schandelijke draaijerij, om eene kladde op zijnen vijand te werpen, en eene houding van orde en diep geputte waarheid aan het oppervlakkigst gesnap te geven! o Overfraaije vinding om de baardelooze wijzen ("doctores imberbes"; zie: hoofdstuk 4, paragraaf III.3), den uitverkoren hoop der Ridders van den Domper, de hoogvliegende kinderen van den onsterfelijken Krekelzanger (dat is Bilderdijk als dichter van de *Krekelzangen*) te verrukken! o Woord, te goed, te rijk voor onze verstompte eeuw; maar waarover zich de schoolsche haarklovers van vroegeren tijd (…) waarlijk zouden verheugd hebben!" (284).

[58] *Boekzaal*, oktober 1824, deel II, "Boekbeschouwing", 429-430, 429.

schrijver niet goed is toegerust om als krijgsman te strijden voor het ware geloof, ten aanzien waarvan hij volgens de recensent duidelijk blijk geeft dat hij dat zelf nog niet kent.

De recensent is ervan overtuigd dat een ieder die geleerd heeft om te oordelen meteen inziet dat het Da Costa inzake zijn optreden niet zozeer aan een goede doelstelling ontbreekt, maar wel aan kennis, oordeelsvermogen, bedaardheid en zachtzinnigheid. Hij vindt het een gelukkige omstandigheid dat de zaak van God zulke verdedigers, die wijs zijn in eigen oog en tegelijk zeer onkundig, niet nodig heeft.

Aan het eind van zijn boekbeschouwing kan de recensent tot zijn vreugde nog mededelen dat dit geruchtmakende geschrift van Da Costa inmiddels zo hier en daar de pennen van hen, die zich door *De Sadduceën* beledigd voelen, in beweging heeft gebracht, of om het kwaad dat naar hun mening door dit geschrift wordt gesticht tegen te gaan, of om de door hen voorziene nadelige gevolgen ervan te voorkomen. Op die manier zal het publiek in ieder geval beter worden ingelicht (430).

Volgens de recensent die voor het gematigd verlichte tijdschrift *De Katholijke*[59] *De Sadduceën* bespreekt, schijnen Da Costa en Capadose samen met hun leermeester Bilderdijk een driemanschap te vormen, dat samengezworen heeft tegen de tijdgeest en tegen de koepokinënting (185). De één heeft daartoe de verschillende terreinen, waarop de tijdgeest zijn kwalijke invloed heeft uitgeoefend, doorlopen[60], terwijl de ander de gezegende en nuttige vaccinatie heeft bestreden[61], met als gevolg dat hij alom veracht en bespot wordt (185). De recensent is van mening dat het doel van Da Costa en Capadose met hun publicaties is om het reeds lang vervallen "*Dordrechtsche* Protestantendom" weer op te richten en de bouwvallen en puinhopen ervan te verzamelen en zo mogelijk "wat aan een te lappen" (185). De boekbespreker vindt het betreurenswaardig dat deze geleerde mannen niet beseffen, dat ze uit enkel hoogmoed spreken en allen veroordelen die niet denken en geloven als zij. Wel beweren zij dat ze niemand willen veroordelen en dat God alleen het oordeel toekomt, maar toch kan men nauwelijks één bladzijde van hun geschriften lezen, of men treft er de hardste oordeelvellingen aan. Ook bij het lezen van *De Sadduceën* zal men volgens de recensent hiervan al snel overtuigd worden.

Op de eerste afdeling van De Sadduceën – "De Sadduceën in het Joodsche land" – heeft de recensent niets aan te merken. In de tweede afdeling, getiteld: "Het Sadduceïsmus der hedendaagsche Neologie", trof de recensent echter een passage aan, die hem als rooms-katholiek uit de pen van Da Costa ongepast voorkwam. In de bedoelde passage benadrukt Da Costa dat de Heilige Schrift de eeuwige, onveranderlijke waarheid is, die ons de enige en onfeilbare weg naar de hemel wijst[62]. De krachtige bewoordingen van die passage – door de recensent geheel uitgeschreven – hebben naar de mening van de boekbeoordelaar alleen waarde in de mond van een rooms-katholiek, en niet in de mond van een Da Costa, want de gehele Kerkhervorming is in feite niets anders dan één Neologie, waaraan op verschillende manieren uitdrukking is gegeven naar gelang van de denkbeelden van degenen, die er de stichters of invoerders van zijn geweest. Zodra men een onfeilbare goddelijke rechter[63] met betrekking tot het Woord van God verwerpt, wordt de menselijke rede er de uitlegster van en deze kan niets dan menselijke uitleggingen voortbrengen. De recensent hoopt dat de felle protestanten uit de kring van Bilderdijk, aan wier goede trouw in hun dwaling hij nu begint te twijfelen, dit uiteindelijk zullen erkennen (187).

---

[59] *De Katholijke*, 1824, "Boekbeoordeelingen", 185-189.
[60] Zie hoofdstuk 5.
[61] Zie hoofdstuk 7.
[62] Zie: I. da Costa, *De Sadduceën*, 26.
[63] De recensent bedoelt hier de rooms-katholieke leer aangaande de onfeilbaarheid van het kerkelijk leergezag in zaken van geloof en zeden.

Betreffende de derde afdeling van *De Sadduceën* – "Het Sadduceïsmus onder de Arminianen van de zeventiende eeuw" – merkt de recensent alleen op dat Arminius en zijn aanhangers veel logischer redeneerden dan Da Costa, Bilderdijk en hun gereformeerde voorgangers. De recensent voelt zich door *De Sadduceën*, waarin naar zijn gevoelen de rooms-katholieken weer zo geweldig beledigd worden, gedwongen om als slot van zijn bespreking enkele opmerkingen te maken.

1. Zolang de goddelijke zending van de gewaande reformatoren niet op goede gronden bewezen is, hebben rooms-katholieken het recht hen voor volksverleiders te houden, waaruit volgt dat hun kerkhervormende activiteiten onwettig waren (187-188).
2. Alles waarvan Da Costa in *De Sadduceën* de Rooms-Katholieke Kerk beschuldigt, zoals heerszucht, bedorven en ingedrongen priesters, bijgeloof, de dwalingen van het pausdom, de listigheid van de jezuïeten, het verval in leer en levenswandel, verbasteringen, dwalingen en misbruiken, dient hij met feiten te staven, anders is hij een lasteraar. De leden van het genoemde driemanschap mogen zich volgens de recensent er wel over verwonderen, dat na zoveel lasteringen van hun kant door de rooms-katholieken nog geen aanklacht wegens belediging tegen hen is ingediend. De recensent stelt ze met enige grootspraak in het vooruitzicht dat een dergelijke aanklacht er vroeg of laat komen zal[64] (188).
3. Wanneer Da Costa meent gegronde klachten tegen de leer en de levenswandel van rooms-katholieken te hebben, laat hij die dan aan de orde stellen, zodat de rooms-katholieken zich kunnen verdedigen of zich gewonnen geven (188).
4. Wanneer de rooms-katholieken Da Costa in al zijn beschuldigingen gelijk geven, dan dagen zij hem uit om te bewijzen dat Luther en Calvijn door God geroepen zijn en van Hem volmacht hebben ontvangen om de leer en de wandel van de Rooms-Katholieke Kerk te hervormen; en dat de Rooms-Katholieke Kerk juist in die zaken op een zodanige manier hervormd moest worden, zoals de reformatoren hebben gedaan. De recensent wil het Da Costa vanwege zijn nog jonge leeftijd vergeven, wanneer hij de kerkelijke verdraagzaamheid van voor 1795 roemt[65], waardoor de godsdienstoefeningen van de roomsgezinden vrij waren. Als Da Costa wat ouder is geworden en de desbetreffende plakkaten eens inziet, waarin "de *afgodische conventiculen* der *Papisten* zoo streng verboden worden, zal hij mogelijk anders beginnen te denken" (189).

3. Tijdschriftartikelen tegen *De Sadduceën*

Niet lang na het verschijnen van *De Sadduceën* werden in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* twee artikelen geplaatst – het één in de vorm van een gedicht, het ander in de vorm van een brief – die een felle negatieve reactie op Da Costa's strijdschrift inhouden. In andere contemporaine tijdschriften hebben we dergelijke artikelen niet aangetroffen.

a. […..], "Na het lezen van De Sadduceën van Mr. I. da Costa"

In het artikel "Na het lezen van De Sadduceën van Mr. I. da Costa"[66] geeft een anonymus uiting aan zijn kritiek op Da Costa in verband met zijn tweede strijdschrift. Hij doet dat in de vorm van een gedicht dat uit vijf coupletten van negen versregels bestaat. De anonieme dich-

[64] Cf. J.A. Bornewasser, "Roomse bezwaren tegen Da Costa's "Bezwaren"", in: C. Augustijn e.a. (red.), *Kerkhistorische Opstellen. Essays on church history, aangeboden aan, presented to Prof. Dr. J. van den Berg*, Kampen 1987, 128-143, 135-136.
[65] Zie: I. da Costa, *De Sadduceën*, 56.
[66] […..], "Na het lezen van De Sadduceën van Mr. I. da Costa", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 346-347.

ter hekelt in de eerste twee strofen de slechte eigenschappen, die hij bij de schrijver van *De Sadduceën* meent waar te nemen, zoals eigenwaan en trots, leugen en bedrog, het aanzetten tot tweedracht, eigenwijsheid en het zich aanmatigen van het recht om anderen te veroordelen vanwege hun zijns inziens afwijkende godsdienstige opvattingen. In de volgende drie strofen stelt de dichter de goede eigenschappen, die een gelovige dient te hebben, aan de orde en die hij dan bij nadere beschouwing bij Da Costa mist, namelijk: nederigheid en bescheidenheid, vreedzaamheid en naastenliefde, barmhartigheid, goedertierenheid en zachtmoedigheid; de slechte eigenschappen die men bij een christen niet mag aantreffen, maar die hij bij Da Costa juist wel weet aan te wijzen, zijn: bitterheid en toornigheid, laster, broederhaat en het stichten van kwaad.

b. Een Remonstrant, "Een Remonstrant aan Mr. I. da Costa"

In een aantekening bij het opschrift "Een Remonstrant aan Mr. I. da Costa" van een op juni 1824 gedateerde brief van de hand van een pseudonieme schrijver die ondertekend heeft met "Een Remonstrant", geeft de redactie van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* aan wat haar bedoeling is met de plaatsing van deze brief in haar tijdschrift[67], namelijk: een correctieve kastijding van Da Costa.

De remonstrantse briefschrijver begint zijn epistel met een citaat uit *De Sadduceën*, waarin Da Costa met het noemen van de convertieten Petrus Bertius (1565-1629), de Heer van Stoutenburg[68] en Joost van den Vondel als voorbeelden[69], wil aantonen dat het niet moeilijk is om van het Arminianisme over te gaan naar het Rooms-Katholicisme. Naar aanleiding van deze passage voegt de schrijver Da Costa toe dat onbeschaamdheid hem heeft aangezet om dergelijke leugens neer te schrijven. Volgens de schrijver wil Da Costa die onwaarheden graag aan anderen opleggen in de hoop dat onkundigen op dit gebied de moedwillige leugen van zijn leermeester *Bilderdijk* voor waar aannemen, "dat de Remonstrantsche Leeraars, die, in den jare 1619, gebannen werden, en wel die genen onder hen, welke *de hevigste en opregtste in 't Arminiaansch geloof* geweest waren, *bij menigte* tot de Roomsche kerk waren overgegaan" (422), zoals hij onder het pseudoniem "protestant" in zijn *Aan de Roomsch-Katholijken dezer dagen*[70] geschreven heeft.

De toetreding tot de Rooms-Katholieke Kerk van Bertius, Vondel en volgens Da Costa ook van Stoutenburg dient voor Da Costa als bewijs dat de overgang van het Arminianisme naar het Rooms-Katholicisme niet moeilijk was. Maar de remonstrantse briefschrijver vindt dat een argument, waarin hij al de kracht van Da Costa's eigen voorbeeld gevoelt: "Gij gingt uit *uw* Jodendom tot het Christendom van Mr. Bilderdijk over: derhalve is de overgang van *uw* Jodendom tot *zijn* Christendom zoo moeijelijk niet. Wel, wij gelooven het van harte. Maar wees er dan ook niet te trotsch op! En weet gij, wat gij doet? Omreis gij het Israël[71], waarvan gij zijt uitgegaan, eens, en verzamel daaruit allen, die *uw* Jodendom aankleven, en breng ze tot Mr. Bilderdijk. Dan zult gij niet lang zoo alleen staan. Mr. Bilderdijk zal er welhaast zulke Christen-proselyten van maken, als gij zijt" (423). Het is de briefschrijver opgevallen dat Da Costa van de remonstrantse predikanten die in 1619 verbannen werden er niet één weet te noemen, die tot de Rooms-Katholieke Kerk is overgegaan. De schrijver is van mening dat Da

[67] Een Remonstrant, "Een Remonstrant aan Mr. I. da Costa", in: *Ibidem*, 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 421-429.
[68] Willem van Oldenbarnevelt, heer van Stoutenburg (1590-1634) was de derde zoon van Johan van Oldenbarnevelt.
[69] I. da Costa, *De Sadduceën*, 46-47.
[70] Zie: Een Protestant, *Aan de Roomsch-Katholijken dezer Dagen*, Leyden 1823, 26. "Protestant" is hier het pseudoniem van Willem Bilderdijk.
[71] Cf. Mattheüs 23:15.

Costa daarmee zijn leermeester Bilderdijk aan de kaak stelt, want nu komt het uit dat ook hij niet in staat is geweest er één bij name te noemen.

De schrijver van de brief acht het niet mogelijk dat Da Costa de geschiedenis van Nederland en speciaal die van de kerk in voldoende mate kent, want "wat zoudt gij, die naauwelijks de kinderschoenen hebt uitgetrokken, sedert den blaauwen maandag, dat gij u Christen noemt, (want vroeger zult gij er u wel niet mede opgehouden hebben) van de *Nederlandsche* kerkgeschiedenis toch hebben gelezen?" (424). Verder neemt de schrijver aan dat Da Costa evenmin als Bilderdijk ooit iets heeft ingezien van de vele schrijvers op kerkhistorisch gebied dan alleen zo nu en dan wat gebladerd in het werk van Trigland en Leydekker.

In verzet tegen de stelling van Da Costa dat de overgang van het Arminianisme naar het Rooms-Katholicisme zo moeilijk niet is, geeft de briefschrijver van zijn kant het volgende tegenargument: "*Drie Contra-Arminiaansche Predikanten* (let wel! drie *Predikanten!* dit zegt toch iets meer, dan een Bertius, Stoutenburg en Vondel!) *drie Contra-Arminiaansche Predikanten*, dan, gingen, in den tijd van Bertius, of wat vroeger, tot de Roomsche kerk over: *ergo*: de overgang van het *Contra-Arminianisme* tot de Roomsche kerk is zoo moeijelijk niet. *Drie Contra-Arminiaansche Predikanten*!!!... Ja, ja, borstje! verwonder u maar zoo niet, en leer, dat men zoo maar niet enkel wat in zijnen Trigland gebladerd moet hebben, om achter de geheime anekdoten der kerkgeschiedenis te komen. Wilt gij nu wat nader bescheid? Wel, zie daar is het! — In den opgemelden tijd, dan, leefden Jan Haren[72] of Van Haren, Olivier van Hattem[73] en Fabrice de la Bassecourt[74]" (427-428).

De schrijver geeft Da Costa tenslotte het advies om het door hem gegeven argument eens rustig in overweging te nemen en in het vervolg beter beslagen ten ijs te komen.

4. S.I.Z. Wiselius, *De Sadduceën getoetst*

a. Korte inhoud

De Sadduceën van Mr. I. da Costa getoetst aan Redelijkheid, Geschiedenis, en Bijbel[75], het half juli 1824 uitgegeven tegengeschrift van Samuël Iperuszoon Wiselius op *De Sadduceën*

---

[72] Jan Haren (ca. 1540-1620) was eerst ongeveer achttien jaar Waals predikant te Valenciennes, waarna hij overging tot de Rooms-Katholieke Kerk. Spoedig kreeg hij hiervan berouw en keerde terug tot de protestantse Walen, en werd predikant onder hen te Brugge. Na enige tijd kreeg hij hier weer berouw van en keerde hij weer terug naar het Rooms-Katholicisme; de jezuïeten te Antwerpen ontvingen hem gastvrij. Ook dit beviel hem niet en hij sloot zich vervolgens aan bij de contra-arminianen te Wezel, die hem welwillend in hun midden opnamen, hoewel hij gedurende zijn rooms-katholieke perioden in geschrifte fel had uitgehaald naar de Hervorming en de hervormde predikanten "schandelijk gelasterd had" (428); cf. Johannes Franciscus Foppens (cura et studio), *Bibliotheca Belgica, sive virorum in Belgio vitâ, scriptisque illustrium catalogus, librorumque nomenclatura: continens scriptores à clariss. viris Valerio Andrea, Auberto Miraeo, Francisco Sweertio, aliisque, recensitos, usque ad annum M.D.C.LXXX*, duo partes, Bruxellis 1739, deel II, 653; *Biographie Nationale*, publiée par l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-arts de Belgiques, Bruxelles 1884-1885, deel VIII, 723-727.

[73] Olivier van Hattem (1572-1610) was ruim elf jaar gereformeerd predikant, eerst te Hagestein en daarna te Sint Anthoniepolder en Cillaarshoek. Toen hij overging tot de Rooms-Katholieke Kerk trok hij naar Leuven en schreef daar een boekje, waarin hij beweert dat de Rooms-Katholieke Kerk de enige, heilige, algemene en apostolische kerk is en de gereformeerde religie een kalverdienst, en dat de calvinisten en de andere sekten de hoer van Babel zijn.

[74] Fabrice de la Bassecourt (1578-1650) was eerst priester in de Rooms-Katholieke Kerk en ging over naar de Gereformeerde Kerk. Daarna ging hij weer over tot de Rooms-Katholieke Kerk, maar werd voor de tweede maal gereformeerd, en nu Waals predikant te Amsterdam, waar hij fel tegen de arminianen was (428).

[75] S.I.Z. Wiselius, *De Sadduceën van Mr. I. da Costa getoetst aan Redelijkheid, Geschiedenis, en Bijbel*, Amsterdam 1824 (*De Sadduceën getoetst*). De volgorde: redelijkheid, geschiedenis en Bijbel is een typering van de "geest der eeuw".

van Da Costa[76], heeft iets merkwaardigs: het is van de hand van een voormalige vriend van Bilderdijk en Da Costa. Hoewel de schrijver uitdrukkelijk verklaart dat hem een zakelijke weerlegging van *De Sadduceën* voor ogen stond, is Wiselius' publicatie gelardeerd met personaliteiten aan het adres van Da Costa. We geven enkele voorbeelden van persoonlijke beledigingen van Da Costa door Wiselius: "(…) toen ik zijne *Sadduceën* vlugtig had doorloopen, deed ik mij zelven nog geweld aan, om hem te rangschikken onder die soort van kranken, welke zich verbeelden glazen beenen, of het aangezicht vol vliegen te hebben" (7); en citerend uit de Kleine Profeten: "(…) maar *de verkeerde en weet van geen schaemte*"[77] (62); als het gaat over de kennis van de filosofen, heet het: "Van de *Kantiaansche Leer* althans weet hij niets, en hij kan er nimmer iets van weten, zoo lang hij niet helderder leert denken en niet kalmer van hoofd is" (70); de geschriften van Da Costa vinden alleen bijval "bij weinige, meestal nog jeugdige, personen, even verward van hersens en even onkundig, als hij zelve" (73); en naar aanleiding van Da Costa's overgang van het Jodendom naar het Christendom: "Ach! dat hij in het Jodendom verbleven ware! In het Christendom is hij *eene bittere galle, doende den naam des Heeren smaetheid aen* en *den Geest bedroevende*" (89). Deze voorbeelden kunnen met nog meerdere worden uitgebreid[78].

Volgens Wiselius wordt het Da Costa door velen kwalijk genomen dat hij de rust in het vaderland heeft verstoord, eerst met zijn *Bezwaren* en nu met *De Sadduceën*. Onruststokers worden over het algemeen beschouwd als intolerante figuren voor wie men op zijn hoede dient te zijn. Wiselius werpt zich op als de tolk van het algemeen gevoelen dat Da Costa beschouwt als een vertegenwoordiger van politieke en godsdienstige onverdraagzaamheid (iii-iv). Naar de mening van Wiselius is Da Costa met zijn onverdraagzaamheid in opstand tegen niemand minder dan de koning. Wanneer de wil van het staatshoofd wordt gehoorzaamd, dan is er rust[79]. Da Costa is niet alleen opstandig tegen de koning, maar volgens Wiselius ook – en nog veel heftiger – tegen de Koning der Koningen. In overeenstemming met de eeuwgeest is het de wens van Wiselius dat de oude verdeeldheden in kerk en staat vergeten worden en de zijns inziens verouderde rechtzinnige leer eveneens.

Nu is het overigens nog maar de vraag of Wiselius, die op deze manier oordeelt over de oude orthodoxie, deze leer ook werkelijk heeft verstaan. De volgende uitspraak van Wiselius is in dit verband veelzeggend: "*Laat hij* [Da Costa] *ook vrijelijk met hand en tand vasthouden de echte regtzinnige* leer: dat God, volgends zijn eeuwig raadsbesluit, zelfs kinderen der geloovigen en die in den naam van *Christus* gedoopt zijn, in hunne kindschheid stervende, *in de verdoemenisse*, door zijn regtvaardig oordeel, *laat blijven*, tot verklaring zijner regtvaardigheid, en dit, zonder eenige aanmerking van bekeering en geloove in den eenen, of van on-

---

[76] Zie: Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 19 juli 1824, Bilderdijk-Museum, hs. E14-5.

[77] Zefanja 3:5.

[78] In een brief van 19 augustus 1824 aan Da Costa laat Bilderdijk zich zeer negatief uit over Wiselius en zijn brochure. Zo spreekt hij van een "Godloos stuk", waaruit de "kwaadaartigheid" van het "hondsvod" Wiselius spreekt. Dat Wiselius het verbruid had bij Bilderdijk spreekt uit de volgende passage: "Nu, hy moet my eens weêr onder 't oog komen, de Booswicht, in wien de duivel des hoogmoeds thands al wat er goed in was, vertreden heeft en gants uit zal roeien, als ik hem voor twee jaren reeds voorspelde!" (Bilderdijk-Museum, hs. F15-7). Hoewel Da Costa reeds in een brief van 24 februari 1824 aan Bilderdijk laat weten dat hij Wiselius "volstrekt niet meer" ontmoet en ten aanzien van Wiselius vaststelt: "Hy schynt geheel tegen my ingenomen" (Bilderdijk-Museum, hs. E11-6), heeft de inhoud van *De Sadduceën getoetst* hem toch onaangenaam verrast, getuige de opmerking: "Het is buiten alle verwachting kwaadaartig tegen de goede zaak", die hij maakt in een brief aan Bilderdijk van 24 augustus 1824 (Bilderdijk-Museum, hs. E14-12).

[79] Zie: *Willem Frederik By de Gratie God's Prince van Oranje en Nassau &c.&c.&c. Allen den geenen die deze zullen zien ofte hooren leezen; Salut: Doen te weeten: Waarde Landgenooten!!* Proclamatie van 30 november 1813, ook opgenomen in: *Bijvoegsel tot het Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden, of Besluiten, Resolutiën, enz.; alleenlijk door Middel van de Nederlandsche Staats-Courant gepubliceerd wordende, en niet geïnserveerd zijnde in hetzelve Staatsblad*, deel I, 1813-1814, Dordrecht 1816, 9-10; *Nederlandsche Staats-Courant. Voor de Maanden november en december 1813*, maandag 3 januari 1814, No. 2.

bekeerlijkheid en ongeloove in den anderen" (19). De uitspraak van Wiselius is in strijd met de inhoud van artikel I, 17 van de *Dordtsche Leerregels* en met artikel II van de Contra-Remonstrantie van 11 maart 1611[80], waarin juist benadrukt wordt dat godzalige ouders niet behoeven te twijfelen aan de verkiezing en zaligheid van hun jonggestorven kinderen[81].

Afb. 108. Samuël Iperuszoon Wiselius.

Wiselius maakt Da Costa het verwijt dat hij heeft nagelaten om aan te geven wat hij onder "Neologie" verstaat. Wiselius noemt dit zelfs een grote fout van Da Costa, te meer daar hij de zaken die hij hier behandelt, bestempelt met benamingen die op veel andere zaken dan hij bedoelt, toegepast kunnen worden, zoals in *De Sadduceën* wezenlijk het geval is (26). Wel grenst Da Costa het begrip "Neologie" af met het bijvoeglijke naamwoord "hedendaagsch", maar waar komt men die dan tegen in ons eigen land? (31). Wanneer Da Costa slechts gewoon de openbare godsdienstoefeningen zou bijwonen, dan zou hij zich ervan kunnen overtuigen dat zijn waarschuwing tegen de Neologie achterwege had kunnen blijven (32).

Geheel in overeenstemming met deze ontwikkeling in de geest van de tijd hield men zich ook niet meer bezig met het nauwgezette onderzoek van de door Wiselius zo genoemde

[80] Zie: "Aende Edele, Moghende, Hoochwijse Heeren, mijn Heeren de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt", in: *Schriftelicke Conferentie, gehovden in 's Gravenhaghe inden Jare 1611, tusschen sommighe Kerckendienaren: Aengaende de Godlicke Praedestinatie metten aencleven van dien*, 's Graven-hage 1612, 13-29, 21.
[81] Cf. *De Dordtse Leerregels, zijnde de vijf artikelen tegen de Remonstranten*, I, 17. Zie: W. Verboom, *De belijdenis van een gebroken kerk. De Dordtse Leerregels, voorgeschiedenis en theologie*, Zoetermeer 2005, 138, 146.

"duistere leerstukken", waarbij men zich bij voorkeur beriep op apostolische vermaningen als: "*Verwerpt de vragen, die dwaes en sonder leeringe syn, wetende, dat se twistingen voortbrengen*" (II Timotheüs 2:23) (33). Zo betuigt ook Wiselius zijn instemming met het contemporaine verschijnsel dat men zich niet langer verdiept in het uitpluizen van dogmatische verborgenheden, waarover ook Da Costa spreekt. Dat Da Costa, die zelfs nog in de negentiende eeuw durfde spreken over de verbindende kracht van de Drie Formulieren van Enigheid, zich daarmee de ongenade van de "verlichte landgenoten" op de hals haalde, is volgens Wiselius binnen die context vanzelfsprekend te noemen.

Naar de mening van Wiselius bestaan de gehele tweede en derde afdeling van *De Sadduceën* uit onbewezen stellingen. De door Da Costa in *De Sadduceën* verwoorde opvatting dat er een eenheid van beginsel bestaat tussen de remonstranten van de zeventiende eeuw en de neologen van de negentiende eeuw wordt door Wiselius bestreden. Hij komt daarbij op voor de zaak van de remonstranten en verzet zich tegen de contraremonstranten, die naar zijn oordeel in de zeventiende eeuw slechts de wrange vruchten hebben geplukt van hun eigen onverdraagzaamheid. De Scherpe Resolutie van 1617[82], die het gevolg was van de hardnekkige weerstand van de remonstranten tegen het houden van een nationale synode, was niet bedoeld om de remonstranten te laten prevaleren over de contraremonstranten, maar wel om de goede orde te bewaren. Nu kwam het voor dat men in enkele steden, waar de contraremonstranten het onderspit moesten delven, overging tot het verbannen van enkele gomaristische predikanten; en dan noemt Wiselius de stad Rotterdam, waar in 1612 de gereformeerde predikant Cornelis Geselius werd afgezet[83]. Wiselius is van mening dat deze verbanningen uitsluitend het gevolg zijn van de onverdraagzaamheid en ongehoorzaamheid van de contraremonstrantse predikanten zelf, en kunnen die maatregelen beslist niet worden toegeschreven aan vervolgzucht van de plaatselijke of provinciale overheden (60-61). In zijn beoordeling van de twisten tussen de remonstranten en hun tegenstanders is Wiselius niet onpartijdig: de Scherpe Resolutie wordt door hem goedgekeurd (60-61, 118), terwijl hij de stellingname van prins Maurits ten gunste van de contraremonstranten afwijst (119); het getuigenis van contraremonstrantse historici, zoals Trigland, maakt hij bij voorbaat verdacht (53, 91, 140-142), zodat een afwijzing door hem van Da Costa's beschouwing in dezen niet verwonderlijk is.

De waardgelders[84] moesten in de visie van Wiselius dienen om de regering tegen de geest van oproer te beschermen en niet vanwege de twisten tussen remonstranten en contraremonstranten (61). Wel geeft Wiselius toe dat tegen de "*orthodoxe drift*" zo nu en dan de "*heterodoxe gal*" aan het gisten raakte, maar niemand heeft vervolgingen ondergaan vanwege het feit dat hij de onvoorwaardelijke voorbeschikking op een redelijke wijze voorstond. In zijn weerwoord aan Da Costa geeft Wiselius aan dat hij geen melding weet te maken van remonstranten, die zich gewelddadig meester hebben gemaakt van kerkgebouwen en ook niet dat zij contraremonstrantse predikanten uit hun vaderland hebben verdreven (61-62).

Da Costa neemt volgens Wiselius de houding aan alsof hij alle geschriften betreffende de Synode van Dordrecht (1618-1619) grondig heeft doorgenomen, maar Wiselius heeft de stellige indruk dat Da Costa die geschriften zelfs niet eens heeft ingezien (62). Wiselius neemt

---

[82] Besluit dat is ontworpen door Johan van Oldenbarnevelt en op 4 augustus 1617 werd aangenomen door de Staten van Holland, waarin niet bewilligd werd om een nationale synode te houden, die de rechten van de Staten zou kunnen schenden en waarbij de steden gemachtigd werden om waardgelders aan te stellen tot handhaving van de rust.

[83] Cornelis Geselius (ca. 1579-1613) studeerde theologie te Leiden, waar hij ook colleges volgde bij Gomarus. In 1605 werd hij gereformeerd predikant te Strijen en in 1606 Waals predikant te Rotterdam. Hier kwam het tot een hevige theologische twist tussen de gomarist Geselius en zijn arminiaansgezinde collega Nicolaus Grevinchoven (ca. 1578-1632). De stedelijke overheid nam het op voor Grevinchoven en zette Geselius als predikant af. In februari 1612 werd Geselius uit de stad gebannen. De Staten van Holland hebben in zijn onderhoud voorzien, totdat hij in Edam een nieuwe standplaats kreeg.

[84] Bezoldigde stedelijke rustbewaarders.

het Da Costa kwalijk dat hij oproer aan de kaak stelt, terwijl hij zelf een "muiteling" is tegen Christus, tegen koning Willem I en tegen alle vorsten die openlijk hebben verklaard eendracht, verdraagzaamheid en broederlijke liefde te willen nastreven, toen zij bij het bekend maken van het Heilig Verbond[85] "onzen Goddelijken Verlosser erkend hebben *voor den eenigen Souverein der Christenheid, waartoe zij, met hunne volken, behooren*" (63).

Volgens Wiselius is Da Costa niet in staat om zijn beweringen op kerkhistorisch gebied met bewijzen te staven. Naar aanleiding van wat Wiselius in *De Sadduceën* gelezen heeft over de negentiende-eeuwse Neologie die haar beginsel heeft in de "onzinnige Kantiaansche Autonomie"[86], merkt hij op dat Da Costa van deze wijsbegeerte hoegenaamd geen kennis heeft (70). Wat Da Costa als zijn mening naar voren brengt over het theologisch denken van de neologen acht Wiselius echter van belang[87]. Volgens Da Costa beschouwt de Neologie de christelijke godsdienst als uitsluitend een zedelijke verbetering van de mensheid. Als reactie op Da Costa's beoordeling van de Neologie en op diens persoonlijke godsdienstige overtuiging richt Wiselius zich tot alle christenen in Nederland in de volgende krachtige bewoordingen: "U, (…) mijne Nederlandsche Medechristenen! (…) U, Gereformeerden, Remonstranten, Doopsgezinden, en ook U, die, den naam van navolgers van den Grooten Luther, den eernaam van Eerstelingen der Hervorming dragende, van de grondwaarheden des Christendoms niet zijt afgeweken! (…), getuigt voor mij, of zulk een laster, tegen uwe Voorgangers en Leidslieden, in het geloof aan den éénigen, den Goddelijken Middelaar, niet zoude moeten geacht worden, een uitwerpsel te zijn van den Menschenmoorder, den Vader der logenen" (74).

Hoewel Wiselius de gehele derde afdeling van *De Sadduceën* als afgehandeld zou kunnen beschouwen, wil hij toch nog enkele zaken aan de orde stellen. Naar aanleiding van Da Costa's uitspraken over de liefde als vrucht van het christelijk geloof brengt Wiselius Da Costa opnieuw in verband met het Jezuïtisme[88].Volgens Wiselius betekent het woord "liefde" in de mond van Da Costa niets anders dan het onvervalste Jezuïtisme, waarvan *De Sadduceën* niet minder dan zijn leer over het niet verbindende van de eed van de koning op de constitutie[89] en meer van dergelijke zaken de kenmerken draagt (88). Wiselius benadrukt dat op een vergelijkbare manier de leden van de dominicaner orde de gewoonte hadden om te betuigen dat zij uit zuivere liefde handelden, toen zij hun medechristenen op de brandstapel brachten. Daarom vindt Wiselius Da Costa een beklagenswaardig man en hij acht het zijn plicht om voor hem te bidden, of de barmhartige God hem deze gruweldaden uit genade vergeven wil. Maar aangezien hem zijn verkeerdheden al herhaalde malen zijn voorgehouden en hij zich tegen de vermaningen verhardt, trekt Wiselius de volgende conclusie: "Ja, hem laten wij varen; van hem willen wij afwijken" (89).

Nu zou men verwachten dat deze verlichte tegenstander van Da Costa moeite zou doen om het in zijn visie onschriftuurlijke van de erkende Drie Formulieren van Enigheid en de schriftuurlijkheid van zijn eigen nieuwe theologische opvattingen te bewijzen, maar in Wiselius' tegenschrift vinden we daarvan niets. Veeleer geeft hij uiting aan zijn afkeer van die Formulieren en meent hij Da Costa te weerleggen door middel van bijvoorbeeld de volgende voorstelling van zaken: "Zoo is de voormalige eerbied van den Heer Da Costa voor zijne

[85] Wiselius verwijst hier naar de zogenaamde Heilige Alliantie, die in naam van de "zeer heilige en ondeelbare Drieëenheid" op 26 september van het jaar "der genade" 1815 te Parijs werd gesloten tussen tsaar Alexander I van Rusland, keizer Frans I van Oostenrijk en koning Frederik Wilhelm III van Pruisen als vertegenwoordigers van de christelijke godsdienst (de oosters-orthodoxe, de rooms-katholieke en de protestantse) op instigatie van tsaar Alexander. Vele Europese mogendheden traden tot de alliantie toe (Turkije, Engeland en de Kerkelijke Staat niet). De Heilige Alliantie ging uit van het "heilige beginsel" van legitimiteit en christelijke staatkunde.
[86] I. da Costa, *De Sadduceën*, 22.
[87] *Ibidem*, 22-25.
[88] Zie Bijlage VI.
[89] I. da Costa, *Bezwaren*, 59.

Massora[90], (even als zijne bitterheid[91]) slechts van voorwerp veranderd: de uitspraken der Dordsche Vaderen en de, daarmede hairklein overeenstemmende, uitleggingen der H. Schrift, zijn zijne tegenwoordige *Massora*. Hij schroomt daarom ook niet, Gods strafgerigte, als 't ware in te roepen, een *Maran atha*[92] uit te donderen over alle, die hem hierin hunne gerede toestemming weigeren; want hem, meent hij, is van God gegeven *de wijsheid en de kennisse; ofschoon hij van den Apostel Jakobus*[93] *weten konde, dat de wijsheid, welke van boven komt, bescheiden is*" (96-97).

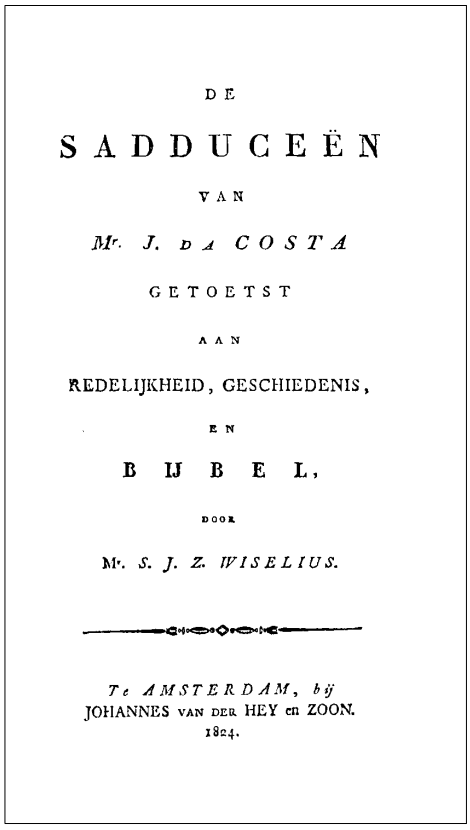
DE

SADDUCEËN

VAN

Mr. J. DA COSTA

GETOETST

AAN

REDELIJKHEID, GESCHIEDENIS,

EN

BIJBEL,

DOOR

Mr. *S. J. Z. WISELIUS.*

Te AMSTERDAM, bij
JOHANNES VAN DER HEY en ZOON.
1824.

Afb. 109. Titelpagina van S. I.Z. Wiselius *De Sadduceën getoetst*.

[90] Wiselius gebruikt het woord *massora* hier in de betekenis van: *onaantastbaar gezaghebbende traditie*. De term *massora* komt van het Hebreeuwse werkwoord מסר (masar), dat *overleveren* betekent. Dit werkwoord komt in het Oude Testament voor in Numeri 31:5 en 16. *Masoret* dat in Ezechiël 20:37 voorkomt, heeft als betekenis *band*, het *bindende*, het *verplichtende*. Toch is *masoret* het Hebreeuwse woord geworden voor *overlevering*, *traditie* van de Heilige Schrift. Masora of massora, zoals Wiselius het spelt, is een woord dat pas in de zestiende eeuw is gevormd naast masoret.

[91] Cf. S.I.Z. Wiselius, *De Sadduceën getoetst*, 7.

[92] Meestal geschreven als één woord: "maranatha". Over het algemeen wordt aangenomen dat het woord de transscriptie is van de Aramese uitdrukking (maran atha): Heere, kom! Deze term uit I Korinthe 16:22 heeft een parallel met de zinsnede uit Openbaring 22:20: Deze uitdrukking kreeg een plaats in het taalgebruik van de christelijke gemeente, die na Jezus' hemelvaart voortdurend bad om Zijn spoedige wederkomst (cf. I Thessalonicenzen 1:10). In I Korinthe 16:22 volgt deze bede (maran atha) om Jezus' komst na de vermaningen in deze brief en na het uitspreken van een vervloeking betreffende degenen die Jezus niet liefhebben. In deze zin gebruikt Wiselius deze uitdrukking, zowel hier als met *massora* refererend aan Da Costa's Joodse afkomst.

[93] Jakobus 3:17.

Teneinde een naar zijn mening meer waarheidsgetrouwe weergave van de historische gebeurtenissen te geven dan Da Costa in zijn *De Sadduceën* doet, citeert Wiselius vele bladzijden uit een boekwerk van Willem Broes[94], een historisch onderzoek aangaande de vereniging van de protestanten in ons land, dat hij als een oordeelkundige beschrijving en beschouwing van de ontwikkelingen op kerkelijk gebied in Nederland tussen ca. 1580 en ca. 1625 hoog waardeert (104). Uit het werk van Broes haalt Wiselius eerst de vermelding aan dat de volstrekte onverdraagzaamheid tegenover de remonstranten geduurd heeft tot 1625, toen prins Frederik Hendrik, die in godsdienstige aangelegenheden een gematigd standpunt innam, als stadhouder de opvolger werd van zijn broer prins Maurits, die aan de kant van de contraremonstranten stond (104)[95]. Vervolgens neemt Wiselius een drietal grote passages over uit het kerkhistorisch verslag van Broes betreffende de geschillen tussen de remonstranten en de contraremonstranten, die de schrijver tekent in hun vroegste ontwikkelingsstadium. Broes neemt hier als chronologisch kader de periode vanaf de vestiging van de Gereformeerde Kerk hier te lande (ca. 1580) tot enkele jaren na de Nationale Synode van Dordrecht (ca. 1625). Wiselius volgt daarin ook de opvatting van Broes, die ervan uitgaat dat beide kerkelijke partijen in alle oprechtheid meenden dat ze de waarheid nastreefden en verdedigden (104-105)[96].

Wiselius neemt afscheid van *De Sadduceën* en van Da Costa met de auteur te verwijzen naar de vreedzame en onpartijdige wijsheid die van boven is[97] en met de aansporing om zijn aandacht te richten op één van de wijze lessen van Gamaliël[98], namelijk: "*Het is lofwaardig de beoefening der H. Schrift te paren met wereldlijke bezigheden, want derzelver afwisseling verdrijft de aanleidingen tot het plegen van buitensporigheden, maar het enkel beoefenen der H. Schrift, zonder beroepsbezigheden, brengt ondeugd te weeg*" (152-153). Wanneer Da Costa dit werkelijk ter harte zou nemen, dan wordt hij misschien – zo meent Wiselius – "als een andere Paulus, eenmaal een zoo volijverige Voorstander en Verdediger der Waarheid, als hij zich nu nog haar verklaarden Vijand en Bestrijder betoont" (153).

b. Recensies van *De Sadduceën getoetst*

De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[99] begint zijn beoordeling van dit tegengeschrift op Da Costa's *De Sadduceën* met de vermelding dat met de bespreking van deze publicatie, waarmee de vrienden van waarheid en godsdienst zo ingenomen zijn, een uitzondering wordt gemaakt op het eerder genomen besluit van de redactie om recensies van tegengeschriften niet in het tijdschrift op te nemen. Met enige verbazing wordt opgemerkt dat Wiselius openlijk toegeeft dat hij "tot Da Costa in gemeenzame betrekkingen gestaan *heeft*" (557), toen hij hem nog beschouwde als het tegenbeeld van wat hij nu blijkt te zijn: een man die Joodse bitterheid op andere zaken overbrengt, die zich tegen de koning, tegen Christus en tegen de Protestantse Kerk opstandig heeft opgesteld.

Als een verlicht christen en echte protestant die de Bijbel goed kent, heeft Wiselius volgens de recensent als een wijsgerig mensenkenner en beoefenaar van de geschiedenis, de onwetendheid, de dwalingen, de verdraaiingen en de kwaadwillige geest van Da Costa in het

---

[94] (Willem Broes), *Geschiedkundig Onderzoek over de Vereeniging der Protestanten in de Nederlanden. Door een' Leeraar bij de Afdeeling der Hervormden*, 's-Gravenhage 1822.
[95] *Ibidem*, 55.
[96] *Ibidem*, 34-49, 55-58, 62-64, 133-135.
[97] Jakobus 3:17
[98] Een farizees wetgeleerde te Jeruzalem en lid van het Sanhedrin, die leermeester was van de jonge Paulus (Handelingen 22:3). Gamaliël greep met succes in toen Petrus en Johannes voor het Sanhedrin waren gedaagd en een politiek van afwachten bepleitte om te zien, hoe de zaken zich zouden ontwikkelen (Handelingen 5:34-39). Gamaliël stierf in 57 of 58 na Chr.
[99] Jg. 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 557-559.

daglicht gesteld. De recensent waardeert het betoog van Wiselius als krachtig en soms scherp, maar steeds verre van de "verwaandheid en hatelijkheid" (558), zoals Da Costa die in *De Sadduceën* wel tentoonspreidt. Naar de mening van de recensent verheft Wiselius' geschrift zich in geleerdheid en bondigheid hoog boven Da Costa's "*diarrhaea verborum*" (558) in *De Sadduceën* en heeft hij de voornaamste zaken die Da Costa in zijn strijdschrift aan de orde stelt op een meesterlijke wijze behandeld, zodat zijn werk beschouwd kan worden als een voldoend tegengif tegen *De Sadduceën*.

De recensent vindt het jammer dat de dwalingen en drogredenen van Da Costa door Wiselius niet in een goede volgorde zijn aangewezen en weerlegd, waardoor het werk niet voor allen bruikbaar is. Het verdient volgens hem aanbeveling dat een geschikte hand het werk vereenvoudigt door weg te laten, wat alleen voor de geleerden van belang is. Hiertoe rekent hij niet de uitspraken die dienen tot beschaming van Da Costa, en ook niet de zaken die behoren tot de kerkgeschiedenis.

"Wiselius een tegenschrijver van Da Costa!" (392), — dat vindt de boekbespreker, verbonden aan het tijdschrift *De Recensent*[100], een merkwaardig verschijnsel, zeker wanneer hij uit Wiselius' geschrift de bijzonderheid verneemt dat de auteur vroeger met Da Costa in een vriendschappelijke betrekking heeft gestaan. In zo'n geval mag men ervan uitgaan dat de tegenschrijver gegronde redenen heeft om als zodanig op te treden. De recensent betwijfelt of het tegenschrift wel doelmatig genoeg is om bij het gemengd lezerspubliek de nadelige invloed van Da Costa's *De Sadduceën* weg te nemen, want de inhoud van Wiselius' toetsing is nogal geleerd en geleerden hebben ter beoordeling van Da Costa's denkbeelden een geschrift als dat van Wiselius niet nodig, hoe interessant ze zijn publicatie ook kunnen vinden.

De waarde van Wiselius' tegenschrift ligt naar de mening van de recensent niet in de volledigheid en eenheid van de bestrijding van Da Costa's stellingen; het zou volgens hem de kracht van Wiselius' hele betoog aanzienlijk hebben doen toenemen, wanneer hij als tegenschrijver was uitgegaan van een algemene, samenhangende en tevens beknopte weergave van Da Costa's stellingen, gevolgd door een planmatig opgezette weerlegging van de "valsche redeneringen en drogredenen" (394), waarmee de schrijver van *De Sadduceën* geprobeerd heeft om het door hem gestelde te staven. In plaats daarvan heeft Wiselius zich beperkt tot het bestrijden van enkele hoofdzaken uit *De Sadduceën* en die weliswaar op een deskundige wijze weerlegd, waardoor in ieder geval "de onkunde, en de drogredenarij, en de meesterachtige verwaandheid" (394) van Da Costa op een magistrale manier aan het licht zijn gebracht.

Na deze algemene kritische opmerkingen gaat de recensent in op enkele bijzonderheden van Wiselius' verhandeling. De eindevaluatie van de recensent betreffende *De Sadduceën getoetst* is positief. Daarom beveelt de recensent Wiselius' verhandeling van ganser harte ter lezing aan bij "alle verstandige en voor den redelijken Godsdienst warm gevoelende Protestanten" (396). De recensent wenst Da Costa bij de lectuur van Wiselius' tegenschrift de nodige nuchterheid, objectiviteit en waarheidsliefde toe om de inhoud ervan goed te kunnen overdenken.

Volgens de recensent, verbonden aan de *Boekzaal*[101], kan Da Costa's *De Sadduceën* de toets "aan *Redelijkheid*, *Geschiedenis* en *Bijbel*" die Wiselius uitvoert, onmogelijk doorstaan. Hij vindt dat Wiselius in zijn verhandeling alle moeite heeft gedaan om zo duidelijk mogelijk aan te tonen dat men "zeer dwaas" (431) zou handelen door in *De Sadduceën* van Da Costa enig

[100] Jg. 1824, deel XVII, 1e stuk, "Recensiën", 392-397.
[101] Oktober 1824, deel II, "Boekbeschouwing", 430-433.

belang te stellen. De recensent werpt de vraag op of dit geschrift van Da Costa het wel verdient om opzettelijk weerlegd te worden[102].

De boekbeoordelaar verzekert de lezer dat Wiselius Da Costa "duchtig tegengesproken" (433) heeft en dat hij *De Sadduceën* zodanig heeft geanalyseerd en tentoongesteld, dat Da Costa zich zou moeten schamen voor het schrijven en publiceren ervan. Het tegenschrift is van de hand van een man – zo merkt ook deze recensent op – die voorheen in gunstiger zin over Da Costa dacht en zelfs in een vriendschappelijke betrekking met hem stond.

Wie in *De Sadduceën* nog enig belang dacht te stellen, wordt door de recensent geadviseerd om het grondig toetsend tegenschrift van Wiselius als een tegengif te lezen.

Nadat de recensent van het *Letterkundig Magazijn*[103] een tweetal geschriften van Da Costa en een publicatie van J.S. Swaan heeft besproken, begint hij zijn beoordeling van Wiselius' *De Sadduceën getoetst* met de uitroep: "*Paullo majora canamus!*" (622)[104]. Aan redelijkheid, geschiedenis en Bijbel heeft Wiselius *De Sadduceën* getoetst en naar het de recensent voorkomt, heeft hij onweersprekelijk aangetoond dat Da Costa's strijdschrift onredelijk, ongeschiedkundig en onbijbels is. Hij vindt het terecht dat Wiselius de "schimpende" stijl waarin *De Sadduceën* is geschreven, aanduidt als onbeschaafd.

De recensent vindt dat we Da Costa dankbaar moeten zijn, omdat *De Sadduceën* een tegenschrift als dat van Wiselius heeft opgeleverd. In deze boekbespreking wordt op de inhoud van het werk niet ingegaan.

Hoewel de recensent, die verbonden is aan het tijdschrift *Bijdragen*, verschillende tegenschriften tegen de "Bilderdijkiaansche factie"[105] met instemming gelezen heeft, is hij tot nog toe niet overtuigd van de noodzaak om op het "waanzinnig, leugenachtig en lasterziek geschrijf" (763) van deze lieden serieus in te gaan. "Hoogmoed, eigenwaan en laatdunkende zelfverheffing" (763) boven de gehele wereld maken Da Costa cum suis immuun voor elke vorm van kritiek. En degenen die aan hun leiband lopen, zowel op godsdienstig als staatkundig gebied, laten zich evenmin gezeggen: het *jurare in verba magistri*[106] (763) zit er te diep in. En bovendien: de meeste lezers van hun geschriften worden er hoegenaamd niet door beïnvloed, terwijl zeer veel anderen aan het lezen ervan niet eens toekomen. Het ingaan op al die "dwaasheid", "onzin" en "leugengeest" (763) brengt alleen maar nieuwe drogredenen voort en wakkert nodeloos het twistvuur aan. Om al die redenen vindt de recensent het beter om deze schrijvers geen antwoord waardig te keuren, of – wanneer men dat soms toch nodig acht – hun publicaties in een bespottelijk daglicht te stellen. Zo weet de recensent te melden dat toen hij zelf voor een gemengd gezelschap Da Costa's *Bezwaren*, Bilderdijks *Toelichting* en Capadoses *Bestrijding der Vaccine*[107] had behandeld, hem uit de algemene bijval duidelijk werd dat het hem gelukt was om zijn gehoor te overtuigen van "het dwaze en belagchelijke" (764) van de in deze brochures geponeerde stellingen. Ook komt het de recensent voor dat deze

[102] Wiselius zelf geeft een drietal redenen aan, waarom *De Sadduceën* weerlegd moet worden: in de eerste plaats om de onkunde van Da Costa inzake de dingen waarover hij spreekt aan de kaak te stellen om daardoor te bewerken, dat niemand zich ooit weer door zijn betoogtrant zonder overtuigende bewijzen zal laten misleiden; in de tweede plaats om Da Costa zelf alsnog tot nadenken te brengen; en in de derde plaats om aan het licht te brengen dat Da Costa in een daadwerkelijke opstand tegen de koning is, die juist de nadrukkelijke wens had geuit dat alle oude verdeeldheden onder het volk vergeten moesten worden. Cf. S.I.Z. Wiselius, *De Sadduceën getoetst*, 12-13.

[103] Jg. 1825, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 622-625.

[104] (Vergilius, *Bucolica*, 4, 1). Vertaling: Laat ons nu wat grotere dingen bezingen. Swaan wil hiermee zeggen: Laat ons nu tot ernstiger dingen overgaan.

[105] *Bijdragen*, 1824, deel XII, 5e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 762-772, 763.

[106] Vertaling: zweren bij het woord van de meester (Horatius, *Epist.* 1, 1, 14).

[107] Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst* (Amsterdam 1823); zie hoofdstuk 7.

"nieuwlichters of domperridders" (764) ook niet meer verdienen dan bespotting, want wanneer men ze krachtig te woord zou staan en ze oproermakers in kerk en staat zou noemen, dan bezorgde men ze al gauw de eer van het martelaarschap, die ze wel zoeken maar niet toekomen.

Eer en dank brengt de recensent toe aan de auteurs van de tegenschriften, in het bijzonder aan Wiselius voor zijn *De Sadduceën getoetst*, waarmee deze alleszins getoond heeft berekend te zijn voor de door hem opgevatte taak. Eerst had de recensent geen enkele behoefte om *De Sadduceën* van Da Costa te lezen, maar toen hij werd uitgenodigd om het tegenschrift van Wiselius te beoordelen, achtte hij zich verplicht om vooraf Da Costa's pamflet te lezen. Door de lectuur ervan werd hij versterkt in de overtuiging dat er tegen "zulk prulwerk" (765) eigenlijk niet te schrijven valt.

Door de recensent wordt benadrukt dat Wiselius terecht de aandacht richt op het schadelijke en onchristelijke van Da Costa's bijgelovige godsdienstijver en onverdraagzame optreden en het strijdige daarvan met de echte geest van het Protestantisme. Volgens de recensent wordt in de eerste afdeling van *De Sadduceën getoetst* meer in het algemeen Da Costa's ongelijk aangetoond. Hij is van mening dat Wiselius met waardigheid en ernst wijst op Da Costa's opstand tegen koning Willem I en ook tegen God (767). Naar tevredenheid van de boekbeoordelaar worden in de tweede afdeling de meest opmerkelijke stellingen van Da Costa door Wiselius aan de toets der kritiek onderworpen, zoals onder meer over de arminiaanse heers- en oproerzucht in de zeventiende eeuw, het Sadduceïsme van de negentiende-eeuwse Neologie, de kantiaanse filosofie, de Vrijmetselarij, de verlichte prediking van Gods Woord, het leerstuk van de triniteit, het Jezuïtisme, het gevaar van de Neologie in de Nederlandse kerken. De recensent is van mening dat Wiselius voor zijn verdediging van de waarheid alle dank uit naam van de Nederlandse Hervormde Kerk en haar vele achtenswaardige predikanten verdient (771).

De boekbeoordeling wordt afgesloten met het uitspreken van de overtuiging dat Da Costa "met al zijn geschreeuw niet in staat zal zijn den aanvankelijk zoo gezegend herstelden vrede en broederlijke eensgezindheid tusschen de Protestantsche Leeraren te stooren" (772).

5. J. Roemer, *De Pharizeën*

a. Korte inhoud

De Leidse remonstrantse predikant Johannes Roemer, die met een pamflet gereageerd heeft op Da Costa's *Bezwaren*[108], publiceerde ook een geschrift naar aanleiding van diens *De Sadduceën* onder de titel *De Pharizeën*[109]. Roemer gaf dit tegengeschrift uit onder twee motto's, die hij ontleende aan Paulus' *Galatenbrief* en die beide vermeld staan op het titelblad. Het eerste motto, waarmee Roemer de anti-arminiaanse houding van Da Costa aan de kaak wil stellen, luidt: "*Sy en yveren niet recht over u, maar zy willen ons uytsluyten, op dat gy over haer zoudt yveren*" (Galaten 4:17). En met het tweede motto: "*Ick verwondere my, dat gy, zoo haast wyckende van de genen, die u in de genade Christi geroepen heeft, overgebracht wordt tot een ander Evangelium*" (Galaten 1:6) wil Roemer te kennen geven dat Da Costa volgens hem met zijn contraremonstrantse denkbeelden, zoals hij die met *De Sadduceën* in de publiciteit heeft gebracht, er blijk van geeft dat hij is afgeweken van het zuivere Evangelie.

[108] Roemer schreef tegen Da Costa's *Bezwaren* een pamflet onder de titel: *Voordeelen van den Geest der Eeuw* (Leyden 1823); zie: hoofdstuk 5, paragraaf VII.3.a.
[109] J. Roemer, *De Pharizeën*, Haarlem 1824.

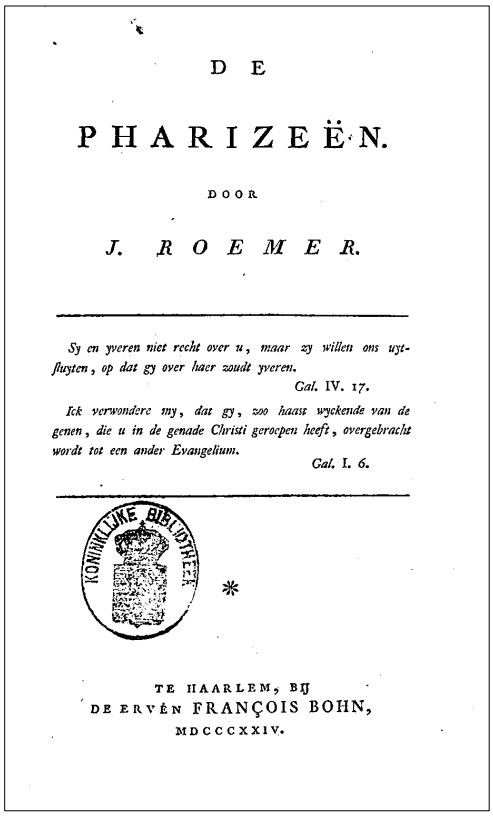

D E

PHARIZEËN.

DOOR

J. ROEMER.

Sy en yveren niet recht over u, maar zy willen ons uytsluyten, op dat gy over haer zoudt yveren.

Gal. IV. 17.

Ick verwondere my, dat gy, zoo haast wyckende van de genen, die u in de genade Christi geroepen heeft, overgebracht wordt tot een ander Evangelium.

Gal. I. 6.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

TE HAARLEM, BIJ
DE ERVEN FRANÇOIS BOHN,
MDCCCXXIV.

Afb. 110. Titelpagina van J. Roemer, *De Pharizeën*.

Roemer schreef *De Pharizeën* als pendant van Da Costa's tweede strijdschrift, zoals hij dat ook met betrekking tot diens *Bezwaren* heeft gedaan, en evenals toen ook nu zonder de naam van Da Costa en de titel van zijn geschrift uitdrukkelijk te noemen. Roemer begint zijn verhandeling met een korte typering van het doel waartoe Jezus op aarde kwam en maakt vervolgens melding van de tegenstand, waarmee Hij te maken kreeg. Zo komt Roemer op de farizeeën, die de voornaamste tegenstanders van Jezus zijn geweest. Roemer behandelt respectievelijk de volgende thema's: 1. Over de farizeeën in het Joodse land; 2. Over het Farizeïsme van de hedendaagse Neologie; 3. Over het Farizeïsme onder de gomaristen van de zeventiende eeuw. Roemer sluit zijn verhandeling af met een "Toepassing" waarna nog een negental "Aanteekeningen" volgt. De schrijver houdt in zijn *De Pharizeën* de volgorde van Da Costa's *De Sadduceën* aan om hem op die manier des te beter te kunnen weerleggen en hem tevens in de weergave van zijn denkbeelden zoveel mogelijk recht te doen.

In niet mis te verstane bewoordingen waarschuwt Roemer voor de vijanden van Christus en Zijn gemeente, onder wie hij ook de schrijver van *De Sadduceën* rekent: "Men moet zich wachten voor wolven in schaapskleederen, maar ook voor de zoodanigen, *die uit de besnijdenis zijn*, en, schoon gedoopt in den naam des Heiligen, in welken geen zonde was, den vrede der kerke op eene listige wijze pogen te storen, zich schaamteloos schandelijke onwaarheden veroorloven, en den roem van een' opregt, moedig en standvastig voorgeslacht, op eene ondeugende wijze, bekladden" (5).

Aan het eind van de eerste afdeling geeft Roemer een samenvatting van Jezus' waarschuwingen voor het Farizeïsme, waarmee hij tevens een typering van Jezus' vijanden en tegenstrevers geeft, en waaruit hij vervolgens bij wijze van toepassing afleidt dat Jezus ook ons

waarschuwt: "Ten eerste: tegen den roem en hoogmoed op eigen stellingen, gebouwd op gevoelens en overleveringen van menschen, strijdig met de heilige Schrift. Ten tweede: tegen huichelarij en schijndeugd. Ten derde: tegen de zamenspanning met de zoodanigen, welke zich als Voogden over het menschdom opwerpen, en een ieder verachten en verdoemen, die niet van hunnen staatkundigen of Godsdienstigen aanhang is, en die zich niet wil onderwerpen aan hunne magtspreuken" (18). Op de vraag of een dergelijk Farizeïsme nog bestaat en deze drie waarschuwingen nog steeds van kracht zijn, geeft Roemer een bevestigend antwoord in de volgende zin: elke eeuw heeft zijn gevoelens en begrippen, deugden en ondeugden; de mensen zijn in vrijwel alle eeuwen aan elkaar gelijk; de enige verschillen die men ontdekt zijn veelal afhankelijk van de gebeurtenissen van een bepaalde tijd, in een bepaald land, bij een bepaald volk (18).

In de tweede afdeling gaat het over het Farizeïsme van de toenmalige Neologie. Roemer wijst erop dat het begrip "neologie" nog maar enkele jaren in gebruik is en dat er dan met betrekking tot zo'n nieuwe term nog veel onbegrip bestaat, maar toch door velen op gezag van de geestelijke leidslieden wordt overgenomen. Anderzijds – zo gaat Roemer verder – zijn er altijd weer zelfdenkende en zelfstandige mensen geweest, die het waagden om hun medemensen te wijzen op de verkeerdheden die zij bij hun geestelijke leidslieden meenden te zien. Op deze kritische geesten achtte men de term "ketters" of "heterodox" van toepassing, terwijl men later de aanduiding "neologie" en "neoloog" gebruikte, omdat ze een "nieuwheid" leerden of een "nieuwigheidsleer" verkondigden. Men bedoelde daarmee niet zozeer de verkondiging van het nieuwe als zodanig, als wel het doordachte en verhelderende karakter ervan (18-19).

Bovenstaande komt Roemer niet vreemd voor, want de meest verheven, weldadige en volmaakte leer, gegrond op goddelijk gezag, werd door Jezus gepredikt en toch kon zij de afkeuring van de mensen niet ontgaan. Men noemde Jezus "een *Profeet uit Nazareth*, een *Galileër*, en zijne leerlingen *Galileërs*. *Wat nieuwe leer is deze*? vroegen de *Pharizeën* bij de prediking en de wondermagt van Jezus in het uitwerpen van *onreine geesten* (20-21)[110]. Roemer schrijft de vraag naar de nieuwe leer hier toe aan de farizeeën, hoewel het Evangelie van Joden spreekt, omdat de sadduceeën dat in dit geval niet konden doen, omdat zij niet geloofden aan het bestaan van geesten. Vervolgens noemt Roemer de apostelen die door de Geest van Pinksteren waren bezield en voor beschonkenen gehouden werden, toen zij over de grote werken van God spraken in talen die door de menigte nog nooit zo overtuigend, verstaanbaar en krachtig waren vernomen als op de Pinksterdag[111]. En Paulus werd te Athene door de stoïsche en epicureïsche wijsgeren vanwege zijn prediking een "klapper"[112] genoemd, omdat hij daarin zaken aan de orde stelde die voor deze filosofen geheel nieuw waren[113].

Volgens Roemer wordt over het algemeen onder Neologie een bepaald soort wijsbegeerte verstaan, dat geen hoger gezag bezit dan dat zij een weergave is van de resultaten van de rede of van onderzoekingen; men heeft die benaming vooral gegeven aan hen die òf met verwerping van het gezag van de Heiland een volslagen Deïsme leren, òf aan hen die Christus alleen voor een wijze man uit Nazareth houden, Zijn leer als het stelsel van een groot wijsgeer beschouwen, Zijn wonderen rationeel proberen te verklaren en als zodanig aan het Christendom de heiligheid van een bijzondere goddelijke openbaring ontzeggen (21-22). Roemer zelf verwerpt een dergelijke deïstische Neologie, zoals volgens hem een ieder dat doet die oprecht in de goddelijke zending van Jezus Christus gelooft.

Wat Roemer ook onder Neologie verstaat, is de verkondiging van elk leerstellig of ander begrip dat niet in het Christendom gevonden wordt en niet door Jezus geleerd is, maar

[110] Markus 1:27; Lukas 4:34.
[111] Handelingen 2:1-13.
[112] Handelingen 17:18.
[113] Handelingen 17:18-21.

toch als een geloofsartikel dat nodig is voor de zaligheid, wordt voorgeschreven. Wanneer een bepaald leerstuk eeuwenlang door de kerk verkondigd is, maar niet door de leer van Jezus bevestigd kan worden, dan is dat iets nieuws in de zuivere christelijke leer, waarmee men het Evangelie vervalst (22), immers: alleen het Evangelie is de bron van geloof en wat de kerk zegt, moet alleen door het Evangelie bevestigd worden. Degenen die anderen van Neologie beschuldigen, zijn dikwijls zelf grote neologen, zo stelt Roemer. Daarin komen ze met de farizeeën overeen (23). Het waren toen en het zijn nu nog de farizeeën, die hoogmoedig iedere terechtwijzing veroordelen. En nu zij bij de voortgaande Verlichting merken dat hun invloed sterk aan het verminderen is en ze zich ontmaskerd weten, gaan ze andere wapens gebruiken om "den geest der duisternis, welken zij vereeren" (27), te beschermen[114]. Zij zijn volgens Roemer van mening dat alleen zij rechtzinnig zijn en daarom zijn ze bij de minste tegenspraak onverdraagzaam. De echte farizeeën uit Roemers tijd zijn volgens de schrijver Da Costa cum suis.

Roemer is ervan overtuigd dat de goddeloosheid van de Neologie hierin bestaat dat zij Christus en Zijn leer tot geheel iets anders wil maken dan waartoe de Almachtige Zijn Openbaring bestemd heeft (29). Hij stelt Jezuïtisme en "neologisch Phariseïsmus" (37) aan elkaar gelijk, want naar zijn mening proberen beide hun eigen stelsel boven het zuivere Evangelie van Jezus Christus te verheffen. Daardoor worden de rust onder het volk en de vrede in de kerk verstoord. Beide keren zich naar Roemers inschatting tegen de in oprechtheid afgelegde geloofsbelijdenis van eenvoudige christenen[115] en zijn ze bezig om overal – in het geheim of in het openbaar – hun invloed te doen gelden en schuwen ze daartoe niet om bij vorsten en overheden in het gevlij te komen. Onder de schijn van zuivere orthodoxie zijn neologen zoals Da Costa en de zijnen "vijanden des Christendoms, gelijk de Pharizeën geheime en openlijke vijanden van Christus waren" (38).

In de derde afdeling, die gaat over het Farizeïsme onder de gomaristen van de zeventiende eeuw, maakt Roemer zich sterk om de zijns inziens door Da Costa in *De Sadduceën* gegeven onjuiste voorstelling aangaande de remonstranten uit de zeventiende eeuw te weerleggen. In een gematigde toonzetting wijst de remonstrant Roemer op farizese kenmerken bij de gomaristen. Wat hij beslist niet wil, is de gomaristen gelijkstellen aan de farizeeën in het Joodse Land ten tijde van Jezus. Ook wil hij hen niet van ongeloof beschuldigen of voor opzettelijke vijanden van de Zaligmaker uitmaken: hij erkent dat er zich onder hen grote geleerden bevinden en dat er onder hen oprechte gelovigen voorkomen. Het Farizeïsme dat hij op de gomaristen toepast, bestaat hierin dat zij zich als onbevoegde rechters gedroegen; dat zij hun meningen voor de alleen zuivere verklaarden; dat zij hun gezag en macht misbruikten; dat zij de scheuring met hen die de vrede zochten, veroorzaakten; dat zij ter versterking van hun partij invloed uitoefenden op de overheid. Roemer denkt niet dat alle gomaristen opzettelijk gedwaald hebben; velen hebben volgens hem ter goeder trouw gehandeld. Dit neemt echter niet weg, zo stelt Roemer, dat zij zich evenals de farizeeën naast de Bijbel aan menselijke formulieren en geloofsbelijdenissen onderwierpen, en deze, als zijnde van een minstens gelijk gezag als Gods Woord, eerbiedigden en geëerbiedigd wilden hebben.

Zonder de gomaristen al te zwaar met schuld te willen belasten, spreekt Roemer een woord ter verdediging dat hij nodig acht om de naar zijn mening door Da Costa geschonden eer van verschillende remonstranten uit het verleden te herstellen. In de eerste plaats stelt hij Arminius aan de orde. Ten gunste van hem en ter weerlegging van wat door Da Costa tegen hem als beschuldiging is aangevoerd, brengt Roemer naar voren dat de Amsterdammers hem

[114] Roemer bedoelt hier Da Costa cum suis.

[115] In aantekening G merkt Roemer hierbij het volgende op: "Het vaststellen van eene geloofsbelijdenis, buiten de Heilige Schrift; van formulieren, die als voorschriften des geloofs moeten gelden, en waarvan elke afwijking, als ketterij, gedoemd en met vloek en ban gestraft wordt, verklaren wij te houden voor inbreuk op de vrijheid van den geest en van de nakomelingschap" (72).

niet graag ontsloegen uit zijn ambt als predikant en dat geschiedschrijvers als Trigland een verkeerd beeld van hem hebben geschetst. Over Van Oldenbarnevelt brengt Roemer onder de aandacht dat deze door eene onwettige rechtbank werd veroordeeld.

Roemer acht de bijeenroeping van de Synode van Dordrecht ter beslechting van de geschillen over geloofszaken en de uitspraken daarover vanwege haar gebiedend en onfeilbaar karakter als volstrekt in strijd met de geest van de Reformatie, aangezien zij de boeien had verbroken waarmee menselijk gezag het vrije geweten aan banden legde (46). Roemer wil aan de leden van de Synode van Dordrecht geen geleerdheid, scherpzinnigheid en bekwaamheid ontzeggen, en hun zelfs onpartijdigheid en rechtvaardigheid toekennen, maar zij waren toch mensen van gelijke beweging als anderen: aan dwaling onderhevig, vatbaar voor misleiding, blootgesteld aan vooroordeel, wanbegrip, drift en partijdigheid. Roemer vindt dat het volkomen aansluit bij de geest van de Hervorming, die geen menselijk "opperhoofd" (47) in de christelijke kerk eerbiedigde, om hun gezag, evenals dat van bisschoppen, prelaten en priesters, ongeldig te achten.

Hoewel deze synode zich wettig geroepen kon achten, mocht zij volgens Roemer over geloofszaken niet oppermachtig beslissen. De regel: kerkelijke zaken moeten kerkelijk behandeld worden, mag gelden ten opzichte van de zedelijkheid, de tucht en de orde, maar in geloofszaken kan geen kerk uitspraak doen: het geweten kan zich geen gevoelens laten voorschrijven. Zonder evidentie, zonder bewijs, zonder overtuiging te moeten geloven, is volgens Roemer een zaak van geweld en een bewijs van de leugen. Roemer stelt: "De Rede is vrij. Zij heeft het regt en het vermogen, om te toetsen, te overwegen, en te beslissen. Jezus heeft haar het regt niet benomen, maar veel eer in hetzelve bevestigd. Hij wilde, dat wij de Schriften – dat is zijne leer – zouden onderzoeken, om, met overtuiging, over hare Goddelijkheid te oordeelen[116]. God is hier ook de eenige Regter. Aan Hem zijn wij verantwoording schuldig wegens ons geloof en leven" (47-48).

Tegen Da Costa neemt Roemer het op voor Episcopius, die naar zijn oordeel de zaak van de remonstranten in een voortreffelijke en welsprekende redevoering voor de synode verdedigd heeft, maar wiens woorden, evenals die van Jezus tot de farizeeën, in sommigen een valse godsdienstijver heeft aangeblazen. In reactie op de bewering van Da Costa dat Hugo de Groot roomsgezind zou zijn geweest, maakt Roemer de tegenwerping dat noch ballingschap, noch gebrek, noch listige verleiding, noch voordelige aanbiedingen hem van belijdenis konden doen veranderen[117]. Aangaande Bertius[118], Stoutenburg en Vondel, die rooms-katholiek geworden zijn, spreekt Roemer naast woorden van afkeuring ook woorden van begrip.

Op het eind van zijn "Toepassing" toont Roemer zich optimistisch over de actuele stand van zaken en de toekomst van de "Protestantsche kerk" van Nederland: "In onze dagen is de geest der verdraagzaamheid opgestaan, en heeft eene verbroedering voortgebragt, welke, als in stillen voortgang, als zonder werkelijk zigtbare middelen bewerkt, ons voor den wijzen raad des Eeuwigen dankbaar moet doen nederknielen (64). Roemer roept zijn lezers op om geen gehoor te geven aan degenen die de oude geschillen proberen op te rakelen (65). Wat vroegere verbittering tegen elkaar ook geprobeerd heeft uit te richten – volgens Roemer is er in zijn tijd geen sprake meer van twist in de kerkelijke gemeenten: oud zeer wordt niet meer opgehaald. Alleen is er zo hier en daar bij wat ouderen nog een restant van de voormalige

[116] Cf. Johannes 5:39; 7:16 en 17; I Korinthe 10:15.

[117] Aan het eind van aantekening I weet Roemer over Hugo de Groot het volgende te melden: "Aan Uitenboogaard verklaarde De Groot, dat *hij bij zichzelven besloten had, noch bij de Papisten, noch bij de Kalvinisten zich te voegen*. — Aan den Heer Van Reigersbergen schreef hij: *wie mij spreke van de Religie, ik antwoord rondelijk, dat ik mij houde bij die Kerke, waar van ik een lid ben geweest voor mijne gevangenisse. Voorts wachte ik mij, die van de Roomsche religie offensie te geven, en onderhoude goede vriendschap met die van de Gereformeerden, die zulks aangenaam is*" (76).

[118] Als slot van aantekening I deelt Roemer het volgende mee: "Het gedrag van Petrus Bertius werd door de Remonstranten steeds afgekeurd. Brandt noemt het *een schandelijk voorbeeld*" (76).

wrok, maar de nieuwe generatie wijst de onvoorzichtige daden en kerkelijke verwijderingen van de voorouders af. De avondmaalstafel wordt voor allen in gereedheid gebracht: er is geen uitsluiting. Wie de naam van Christus noemt, is uitgenodigd. Er is gemeenschap in de protestants-christelijke kerk (64-65). Wie het waagt om deze vrede te verstoren, is volgens Roemer een oproerling in de staat en in de kerk van Christus, want hij heeft de geest van het Evangelie niet, die een geest van vrijheid is[119]. En daar kan Da Costa het mee doen.

b. Recensies van *De Pharizeën*

Van Roemers *De Pharizeën* is door ons in de vooraanstaande contemporaine tijdschriften een viertal recensies aangetroffen. De recensenten zijn unaniem positief in hun oordeel over dit geschrift.

De recensent van het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*[120] geeft onder de rubriek "Lijst van Binnen- en Buitenlandsche Werken, die aanprijzing verdienen" een korte bespreking van Roemers *De Pharizeën*. Met bijzonder genoegen heeft hij het geschrift gelezen. Het is de hartelijke wens van de recensent dat het "weldadig moge werken op het gemoed van die zwakken welke zich nog door de drogredenen van den exjood mogten laten verleiden" (337-338). Op de inhoud van deze publicatie wordt door de recensent niet ingegaan.

De recensent, verbonden aan het tijdschrift *Boekzaal*[121] wijst erop dat Roemer aan het eind van de eerste afdeling als gevolgtrekking uit wat hij daarvoor heeft behandeld, laat zien dat Jezus met Zijn waarschuwing tegen de farizeeën ook ons waarschuwt: ten eerste voor roem en hoogmoed betreffende eigen stellingen, die gebaseerd zijn op gevoelens en overleveringen en die in strijd zijn met de Heilige Schrift; in de tweede plaats voor huichelarij en schijnheiligheid; en in de derde plaats voor samenspanning met diegenen die zich opwerpen als leiders van de mensheid en tegelijkertijd iedereen verachten en verdrukken, die hun staatkundige en godsdienstige opvattingen niet delen en die zich niet aan hun machtspreuken wensen te onderwerpen (434).

Met instemming haalt de recensent de waarschuwing van Roemer aan, door hem geuit in de tweede afdeling van zijn verhandeling, dat men zich moet hoeden voor de farizese neologen (434), aangezien zij onder de schijn van vroomheid op onbeschaamde wijze bezig zijn het zuivere Christendom te benadelen.

De derde afdeling, die meer geschiedkundig van aard is, dient volgens de recensent om duidelijk te maken dat mensen die oordelen als Da Costa cum suis, "dwaas" (435) oordelen en dat hun conclusies vals zijn en dat zij strijdig handelen met de ware geest van het Christendom door de oude geschillen en beroeringen van de kerk op te willen rakelen. De recensent heeft er alle begrip voor dat ook Roemer zich soms heeft overgegeven aan het vuur van zijn verontwaardiging; het is immers bijna niet mogelijk om beheerst te blijven, wanneer men opnieuw "het raaskallen van eenen Da Costa" (436) moet aanhoren. Het is de hoop van de recensent dat Da Costa door de lectuur van de geschriften van Wiselius en Roemer er in het vervolg van weerhouden zal worden om door zijn "ellendig geschrijf" (436) over zaken waarvan hij nog geen kennis heeft weldenkende mensen te brengen tot de klacht: "*Ach, ware toch Da Costa liever Jood gebleven!*" (436).

Deze bespreking van *De Pharizeën* wordt besloten met het uitspreken van de wens dat Da Costa tot inkeer zal komen, zich voor God zal verootmoedigen en de Heilige Schrift zal

[119] Cf. II Korinthe 3:17.
[120] September 1824, N°. 9, "Boekbeoordeelingen", 337-338.
[121] Oktober 1824, deel II, "Boekbeschouwing", 433-436.

gaan onderzoeken onder een vurige bede om verlichting van zijn verstand en om de genezing van zijn blindheid en ruwheid. Misschien wordt hij dan – zoals Wiselius ook al heeft gezegd[122] – als een andere Paulus, eenmaal een even ijverig voorstander en verdediger van de waarheid, als hij zich nu haar verklaarde vijand en bestrijder betoont (436).

Een vergelijkbaar vocabulaire wordt gehanteerd door de recensent die verbonden was aan het tijdschrift *Bijdragen*[123]. De boekbeoordelaar die zijn bespreking ondertekende met D.C., de reeds genoemde Hendrik Herman Donker Curtius, die eerder Da Costa's *De Sadduceën* recenceerde[124], opent deze bijdrage met de woorden: "Toen wij het schandelijke leugen- en lasterschrift van den Heer Da Costa, getiteld *de Sadduceën*, aankondigden, gaven wij onze bezorgdheid te kennen, dat zij, die geacht konden worden, de meeste reden te hebben, om zich die lasteringen aantetrekken, tegen het boekje zouden schrijven, op eene wijze, welke alzins geschikt konde zijn, om oude twisten; ten minste den geest van verwijdering te doen herleven" (500). Toen de recensent *De Pharizeën* in handen kreeg, was hij aanvankelijk bevreesd dat zijn vermoeden van herleving van oude twisten bewaarheid zou worden, maar de gematigde opstelling van de remonstrantse predikant Roemer, die al gebleken was uit een vroeger geschrift van hem tegen Da Costa, stelde hem gerust.

De recensent vindt dat Roemer de bal die Da Costa wierp, adequaat heeft teruggekaatst. Roemers gematigde opstelling verdient volgens Donker Curtius dubbele lof en bewondering, vooral wanneer we erop letten hoe "boosaardig de aanval was, tegen welken hij zich hier verzet" (500). Over "de gloed eener edele verontwaardiging" die *De Pharizeën* kenmerkt, hoeft Da Costa zich dan ook niet te beklagen.

Donker Curtius prijst Roemer om de gematigde wijze waarop hij het nodige heeft geschreven ter handhaving van de door Da Costa geschonden eer van Arminius. Wanneer hij de hele geschiedenis betreffende de remonstranten en de contraremonstranten nog eens naleest, dan is hij verbaasd over de "onbeschaamdheid" waarmee Da Costa "hetgene bewezen is leugen en bedrog van Trigland te zijn" (504), voorstelt als onbetwijfelbare waarheid.

De recensent acht het wenselijk dat de zaken met betrekking tot Johan van Oldenbarnevelt weer eens in het licht worden gesteld, aangezien niet alleen Bilderdijk en zijn aanhangers, maar ook anderen ongunstig oordelen over de handelwijze van deze staatsman, terwijl zij alles wat prins Maurits deed, toejuichen en bewonderen. Graag had de recensent in de brochure van Roemer wat meer aangetroffen, dat de betekenis van Episcopius onder de aandacht bracht. Vooral de magistrale toespraak waarmee hij afscheid nam van zijn studenten om naar de Synode van Dordrecht te vertrekken, wordt door de recensent in herinnering gebracht.

Roemer wordt door de recensent geprezen om zijn beknoptheid, maar het zou volgens hem toch de moeite lonen, wanneer men over dit onderwerp wat meer op schrift stelde om het grotere publiek te laten zien dat "de leugenschool van Bilderdyk" (507) probeert om het te misleiden. De recensent zwaait Roemer lof toe voor het feit dat hij geen gebruik maakt van de gelegenheid, die hem door Da Costa gegeven werd om een schandkroniek op te stellen van verschillende leden van de Synode van Dordrecht.

Donker Curtius besluit zijn boekbespreking met de opmerking dat synodebesluiten van de laatste tijd die een zekere verdraagzaamheid tot stand brachten, niet zullen worden ingetrokken, omdat een pas bekeerde ons verzekert dat zij niet deugen (509).

---

[122] S.I.Z. Wiselius, *De Sadduceën getoetst*, 153.
[123] Jg. 1824, deel XII, 1e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 500-509.
[124] Zie paragraaf III.2 van dit hoofdstuk.

De recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[125] merkt op dat Roemer terecht zich nergens met "den verdwaasden jongeling" (310) inlaat. Na behandeling van het Farizeïsme in de drie tijdperken, die reeds door Da Costa bij zijn bespreking van het Sadduceïsme in ogenschouw zijn genomen, besluit ook Roemer zijn brochure met een toepassing, gevolgd door aantekeningen die volgens de recensent bewijzen, "dat Bilderdijk en zijne domperlingen juist de eenige niet zijn, die iets van de geschiedenis weten" (310). Het kardinale punt waarom bij Roemer alles draait, acht de recensent meesterlijk behandeld: het betoog namelijk "dat de sekte der domperlingen, een eigenlijk Neölogismus in het Christendom zoekt daar te stellen, leerende leeringen, die van menschen geboden zijn" (310). De recensent sluit zijn bespreking van *De Pharizeën* af met een citaat uit het gerecenseerde werk dat hem geruststelt, hoe erg "domper en hel" ook tekeer zullen gaan: "Wat menschen ondernemen, God alleen is magtiger, dan al het vereenigd menschelijk vermogen. Jezus zal zijne Kerk niet verlaten" (311)[126].

6. Receptie van *De Sadduceën* binnen Da Costa's vrienden- en kennissenkring

De toetsing aan redelijkheid, geschiedenis en Bijbel, waaraan Wiselius Da Costa's *De Sadduceën* heeft onderworpen, hield voor Da Costa een ongunstige uitslag in: onkunde, onbezonnenheid en opstandige gevoelens tegen de koning waren Wiselius' voornaamste punten van kritiek op dit strijdschrift. "Da Costa", die een dergelijke reactie van iemand die min of meer als een vriend of geestverwant van zijn leermeester Bilderdijk bekend had gestaan, niet had verwacht, "is er sterk door getroffen geweest", zo vermeldt De Clercq[127]. Ook de Zaanse gortpeller Dirk Zwaardemaker Jansz., die met grote instemming Da Costa's *Bezwaren* had gelezen[128], stond negatief tegenover *De Sadduceën* en wel zodanig dat hij een ieder de lectuur van deze tweede polemische publicatie van Da Costa moest ontraden[129]. De door De Clercq voorzegde "Sadduceeuwsche Stormen"[130] die over Da Costa zouden heenkomen, gingen ook aan hem niet voorbij: de dichter Hendrik Harmen Klijn stuurde hem een brief waarin hij sterk "fulmineerde", Da Costa "boosaartig" noemde, en verklaarde dat De Clercq door zijn kennis aan Da Costa zijn hart onteert[131]. De Clercq, die hierover "regt boos" was, schreef aan Klijn een vrij krasse brief die hij overigens niet verzonden heeft[132]. Jacob de Vos, een oom van De Clercq[133], liet zich sterk tegen *De Sadduceën* uit en maakte Da Costa met een bekend scheldwoord voor Joden uit voor een "*smousse*" en zei dat hij een "sater[134]" van hem zou kunnen maken[135]. Uit zijn dagboeknotities blijkt dat De Clercq met *De Sadduceën* niet erg ingenomen

[125] Jg. 1824, deel VIII, 1e afdeling, "Beöordeelingen", 309-311.
[126] Cf. J. Roemer, *De Pharizeën*, 66.
[127] Willem de Clercq, "Mémoires 1824", 2 augustus 1824, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F XI B.
[128] Willem de Clercq, "Mémoires en Lectuur 1823", 30 augustus 1823, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F X B; zie: hoofdstuk 5, paragraaf III.2.
[129] Willem de Clercq, "Mémoires 1824", 26-28 april 1824, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F XI B.
[130] *Ibidem*, 22 april 1824; zie de inleiding op paragraaf III van dit hoofdstuk.
[131] *Ibidem*, 22 april 1824.
[132] *Ibidem*, 22 april 1824.
[133] Jacob de Vos (1774-1844) was een broer van De Clercqs moeder, Maria de Vos (1771-1823); cf. C.E. te Lintum, *Willem de Clercq. De mensch en zijn strijd*, Utrecht 1938, 243 (genealogisch overzicht).
[134] Een sater of satyr is een halfgod uit de Griekse en Romeinse mythologie die optrad als begeleider van Dionysos, de beschermgod van de wijn, en wordt voorgesteld als een kleine wilde mansfiguur met een kromme neus, spitse oren, een puntige baard, borstelig haar, een paardenstaart en bokspoten ; cf. Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*.
[135] Willem de Clercq, "Mémoires 1824", 22 april 1824, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F XI B.

was[136], waarbij moet worden opgemerkt dat ten aanzien van Da Costa's beide polemische geschriften hem kennelijk meer de toonzetting dan de inhoud ervan tegenstond[137].

In een brief van 1 mei 1824 deelt Dirk van Hogendorp aan Jacob van Lennep[138] mee dat hij *De Sadduceën* "bedaard geschreven" (439) vindt. Door het lezen van deze publicatie van Da Costa is hem het optreden van de sekte der sadduceeën onder de Joden veel duidelijker geworden. Hij is gaan beseffen dat de sadduceeën, die in zijn ogen veel verachtelijker waren dan de farizeeën, "bijkans bij uitsluiting de moordenaren van onzen Heiland mogen genoemd worden" (439). Het schijnt Dirk van Hogendorp toe dat de sadduceeën in verband staan met wat de apostel Johannes in zijn evangelie en in zijn eerste zendbrief vermeldt aangaande de wereld, die Christus niet kent en waarin de liefde van God niet aanwezig is. De wereld die volgens Dirk van Hogendorp zichtbaar is in alle regeringen, genootschappen en grote verenigingen van mensen, draagt als kenmerken "de begeerlijkheid des vleesches, de begeerlijkheid der oogen en de grootschheid des levens"[139] en is naar zijn mening één aaneenschakeling van Sadduceïsme met geen ander doel dan om "het Sadduceesche licht" (440) te verspreiden.

Een uitgesproken medestander vond Da Costa in de Rotterdamse dichter, schrijver, bierbrouwer en azijnfabrikant Willem Messchert, die in een brief van 4 mei 1824 aan Da Costa[140] *De Sadduceën* "een kernachtig woord op zijn tijd gesproken" noemt. Hij laat Da Costa weten dat hij de hoofdstukken "Over de Sadduceën in het Joodsche land" en "Over het Sadduceïsmus der hedendaagsche Neologie" met genoegen gelezen heeft. Bij de lezing van het derde gedelte "Over het Sadduceïsmus onder de Arminianen van de zeventiende eeuw" rees bij Messchert echter de vraag of dit punt geen bredere uiteenzetting en nadere toelichting behoeft.

Door zijn polemische geschriften had Da Costa zich vervreemd van Lucas Egeling, de predikant bij wie hij belijdeniscatechisatie volgde. Na ontvangst van *De Sadduceën* schrijft Egeling in een brief van 8 mei 1824 aan Da Costa het volgende: "Wy zyn in wyze van zien, van denken en gevoelen te zeer uyteenloopende dan dat ik het voor my raadzaam zou vinden u myne gedachten hieromtrent meetedeelen. (...). Intusschen hoop en bid ik van den Genadigen God, dat wy in de groote zaak, ik meen in de ootmoedige en hartelyke erkentenis en eerbiediging van den eenigen en hooggeloofden Verlosser van één gemoed en gevoelen zyn en blyven mogen en ik verblyde my, zoo dikwyls ik in uwe Schriften iets lees, waarop myn verstand en hart *Amen* zeggen kan; en dit gebeurt meermalen. Voorts wensch ik mynen waarheidlievenden broeder, die in zommigen opzigte van my verschilt, in liefde en zachtmoedigheid te verdragen gelyk ik hoop door hem verdragen te worden, gedenkende aan Paulus bede en vermaning Rom XV:5-7"[141]. Egeling verbrak met deze brief in feite de relatie met zijn oud-catechisant[142].

---

[136] *Ibidem*, 26-28 april 1824.

[137] Cf. O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)*, Heerenveen 1997, 93.

[138] Dirk van Hogendorp aan Jacob van Lennep, 1 mei 1824, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, tweeëntwintig delen, 's-Gravenhage 1905-1922, deel VIII, Regeering van Willem I, 1815-1825, 3e stuk, reeks: Rijks Geschiedkundige Publicatiën; 30. Grote serie, 's-Gravenhage 1916, 439-440 (*Gedenkstukken*).

[139] I Johannes 2:16.

[140] Willem Messchert aan Isaac da Costa, 4 mei 1824, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII (1822-1825 nr. 4).

[141] Lucas Egeling aan Isaac da Costa, 8 mei 1824, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII.

[142] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, 163 (*Het Réveil*).

IV. Da Costa's *Inlichtingen* en *Ophelderingen*: een overzicht

Hoewel Da Costa zich in *De Sadduceën* evenwichtiger heeft gepresenteerd dan in zijn *Bezwaren*, achtte de tijdgeest hem toch nog veel te heftig, zoals men hem in de geleverde kritiek probeerde duidelijk te maken. Maar de negatieve kritiek was toch niet in staat om Da Costa tot zwijgen te brengen. Nog in het jaar 1824 publiceerde hij het strijdschrift: *Inlichtingen omtrent het Karakter van den Stadhouder, Prins Maurits van Nassau. Eerste Stukjen*[143]. Het geschrift verscheen onder het motto: "*De gedachtenisse des rechtveerdigen sal tot segeninge syn*"[144]. Een jaar later verscheen als vervolg op deze publicatie van de hand van Da Costa: *Ophelderingen aangaande de Rechtspleging van 's Lands Advocaat, Johan van Oldenbarneveld. Tweede Stukjen, zijnde een Vervolg op de Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau*[145], met als motto een woord van John Newton[146]. Beide geschriften, *Inlichtingen* en *Ophelderingen* – we behandelen ze achter elkaar – hebben ten doel om de heersende denkbeelden betreffende een belangrijke periode van de kerk- en vaderlandse geschiedenis te bestrijden. Hiertoe behandelt Da Costa het karakter van prins Maurits, de rechtspleging van Johan van Oldenbarnevelt en wat er in samenhang daarmee heeft plaatsgevonden met betrekking tot het beslechten van de geschillen op kerkelijk en staatkundig gebied tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Wat Da Costa dienaangaande in zijn *Bezwaren* (3-5) slechts in het voorbijgaan noemde en in *De Sadduceën* (41-43, 47, 52) wat breder uitwerkte, stelt hij in deze geschriften als resultaat van zijn door studie verworven voortschrijdende historische inzichten uitvoerig aan de orde[147].

1. I. da Costa, *Inlichtingen*

Da Costa begint zijn *Inlichtingen* met het dichtstuk "Aan Bilderdijk"[148], dat ons laat zien dat Da Costa in zijn strijd tegen de eeuwgeest, ondanks alle vormen van tegenstand, naast de wil

---

[143] Rotterdam 1824 (*Inlichtingen*). Zie ook: I. da Costa, "Prins Maurits en Oldenbarneveld", in: I. da Costa, *Opstellen van godgeleerden en geschiedkundigen inhoud*, uitgegeven door Mr. H.J. Koenen, 4 delen, Amsterdam 1861-1862, deel III, Amsterdam 1862, 138-151 (*Opstellen*). De *Inlichtingen* heeft een moeizame uitgavegeschiedenis. Hoewel Da Costa reeds op 24 augustus 1824 het manuscript aan Bilderdijk stuurde, schrijft hij op 7 september van dat jaar aan Bilderdijk dat hij nog geen uitgever gevonden heeft. In dezelfde brief doet Da Costa van zijn vergeefse pogingen om een uitgever te vinden als volgt verslag: "Den Hengst (...) durft niet; Herdingh klaagt over de onaangenaamheden, die hy over het uitgeven van myn Bezwaren [en] Sadduceën heeft moeten lyden, en verzoekt my, zoo ik een ander uitgever kan vinden, verschoond te blyven. (...). Van Cyfveer te Leyden, dien ik by geval ontmoetende, de uitgave voorgesteld had, heb ik geen nader andwoord ontfangen". Tenslotte kan Da Costa in een brief aan Bilderdijk van 2 oktober 1824 melden, dat hij het met de Rotterdamse boekverkoper en uitgever Nicolaas Cornel (1781-1832) eens geworden is over de uitgave van de *Inlichtingen*. Eind november 1824 ontving Da Costa de eerste gedrukte exemplaren (zie respectievelijk de volgende in het Bilderdijk-Museum berustende brieven van Da Costa aan Bilderdijk: hs. E14-12 (24 augustus 1824), hs. E15-2 (7 september 1824), hs. E15-5 (2 oktober 1824), hs. E15-14 (27 november 1824).

[144] Spreuken 10:7.

[145] Rotterdam 1825 (*Ophelderingen*). Zie ook: I. da Costa, "Prins Maurits en Oldenbarneveld", in: I. da Costa, *Opstellen*, deel III, 138-151.

[146] Het motto van de Engelse methodistische predikant John Newton (1725-1807) luidt: "*Wanneer Geschiedschrijvers en Staatkundigen met alle hunne schranderheid redeneeren over de opkomst en den ondergang van Rijken en Staten, en naspooren willen het verband tusschen oorzaken en uitwerksels, dan zijn zij doorgaands ten eenenmale onkundig van het groote beweegrad, welk alles gaande houdt en bestuurt; namelijk, het oogmerk des Heeren ten goede van Zijne Kerk en Koninkrijk. Hieraan zijn alle gebeurtenissen ondergeschikt; hier voor moeten alle strijdige belangen buigen*".

[147] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 159-161; Lotte Jensen, "Controversiële helden. Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt in de ogen van literatoren, 1800-1830", in: *De negentiende eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19e eeuw*, 2007, deel XXXI, afl. 1, Leiden 2007, 4-21, 18-19.

[148] Zie voor dit gedicht ook: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 108-110.

om daarmee door te gaan ook geloofsmoed en lijdenskracht bezat. Dit gedicht werd door Da Costa geplaatst als opdracht aan zijn leermeester. We citeren enkele typerende passages:

Neen, Bilderdijk! wy sidd'ren niet,
Schoon hel en wereld woede!
Schoon Satan knarstande om ons lied,
Wij zingen 't in Gods hoede!
(…)
Met wapenen van vleesch en bloed
Moog ons de haat bestrijden!
Wij wachten ze af met Christenmoed;
God heiligt door het lijden!
(…)
'k Heb alles voor mijn Heiland veil[149],
Ik durf den aanval wagen!
(…)
Neen! 'k plant den vaandel op het slot,
Dat de Eeuwgeest dorst bezetten,
Of moog, ter eere van mijn God,
't Geweld mijn hoofd verpletten,
En blikk' mij, met dien dierbren vaan
Geklemd in stervende armen,
De gloriedag van Christus aan,
En 't uur van Gods erbarmen!

In de *Inlichtingen* noemt Da Costa als object van zijn bestrijding het "bijna onverdelgbaar algemeen gevoelen (waar in zich zelfs anderszins oprechte aanhangers van het huis van Oranje somtijds hebben laten wegsleepen) (…), volgens hetwelk Prins Maurits van Nassau moet gehouden worden voor een heerschzuchtige, voor een dwingeland, voor een wreedaart (en wat al niet meer?) die geen ander beginsel of wet gekend zou hebben dan eigen grootheid, glorie en voordeel" (4-5). Deze publieke opinie is volgens Da Costa ontstaan doordat het remonstrantse geschiedschrijvers als Brandt, Wagenaar en anderen gelukt is om hun zienswijze bij de grote massa ingang te doen vinden, terwijl men geen kennis nam van wat door contraremonstranten op dit gebied gepubliceerd werd. Ten einde dit algemeen gevoelen te weerleggen, voert Da Costa vooral aan wat een tweetal tijdgenoten van prins Maurits, gezanten van twee verschillende mogendheden, over prins Maurits en Johan van Oldenbarnevelt hebben geschreven, namelijk de Fransman Pierre Jeannin[150] (16-20) en de Engelsman Sir Dudley Carleton[151] (20-30). Op grond van hun getuigenissen en dat van Johannes Bogerman (1576-1637) geeft Da Costa van prins Maurits en diens regeringsbeleid een voorstelling, die geheel afwijkt van de in zijn visie partijdige oordeelvellingen van zijn tijdgenoten. Da Costa probeert de eer van prins Maurits te handhaven, niet alleen op staatkundig gebied, maar ook waar hij zich inliet met kerkelijke aangelegenheden. Prins Maurits is volgens Da Costa de beschermer geweest van de "verongelijkte Ingezetenen tegen de Barneveldsche tijrannij, en de handhaver

[149] Beschikbaar, ter beschikking in de zin van: bereid om het voor iets of iemand op te offeren.
[150] De rooms-katholieke Pierre Jeannin (1540-1622) was gezant van Frankrijk in ons land van 1607 tot 1609. Hij bevorderde de vredesonderhandelingen met Spanje (Bestand) en een betere verstandhouding tussen prins Maurits en Johan van Oldenbarnevelt. Ook leidde hij de eerste besprekingen teneinde daadwerkelijk te komen tot het Bestand (februari 1609 te Antwerpen). Na de totstandkoming van het Bestand in april 1609 – tegen de zin van prins Maurits – drong Jeannin aan op de hervorming van de Unie van Utrecht. Hij was bevriend met Van Oldenbarnevelt.
[151] Sir Dudley Carleton (1573-1632) was van 1616 tot 1628 Engels gezant te 's -Gravenhage.

der snood verdrukte Gereformeerde kerken" (37) en heeft "in deze verdediging der goede zaak niet dan eerlijke, wettige, en gematigde middelen" (37) in het werk gesteld.

Afb. 111. Prins Maurits van Nassau.

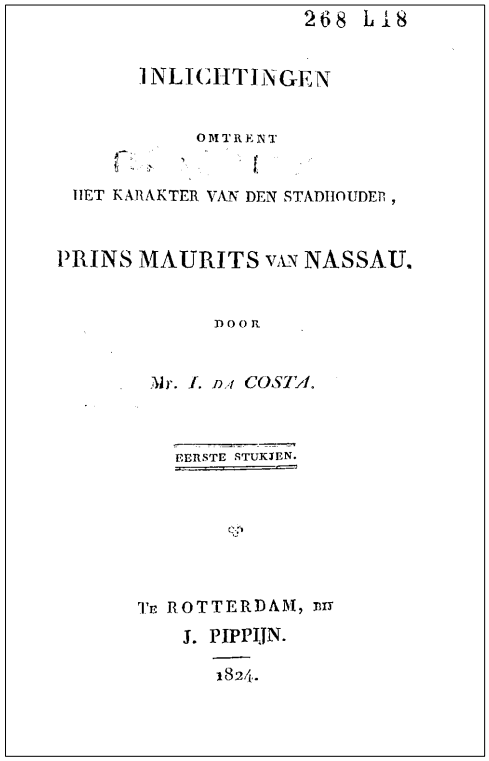

268 L 18

INLICHTINGEN

OMTRENT

HET KARAKTER VAN DEN STADHOUDER,

PRINS MAURITS VAN NASSAU.

DOOR

Mr. I. DA COSTA.

EERSTE STUKJEN.

TE ROTTERDAM, BIJ
J. PIPPIJN.
1824.

Afb. 112. Titelpagina van I. da Costa, *Inlichtingen*.

Vervolgens haalt Da Costa in zijn *Inlichtingen* (42-65) vele bladzijden aan uit Bogermans *Het christelijck Overlijden van Prince Mauritius van Nassau*[152] om met de woorden van een ooggetuige die op die bladzijden verslag doet van zijn ziekenbezoeken aan prins Maurits, tegen de publieke opinie in, het christelijk sterven van prins Maurits aan te tonen. Wat de orangist Da Costa in prins Maurits en andere vorsten uit het Oranjehuis het meeste aanspreekt, is dat zij optraden als handhavers en beschermers van kerk en staat in ons land. Daarom kan Da Costa het niet verdragen dat het nageslacht de weldaden die Nederland aan verschillende Oranjevorsten heeft te danken, vergeet en hun nagedachtenis bezoedelt. Da Costa spreekt de hoop uit dat koning Willem I, evenals verschillende vroegere Oranjevorsten, ook voor kerk en staat van betekenis zal zijn. Ook wenst hij de eenheid van kerk en staat terug, want de scheiding van beide is voor hem een gruwel. De verhouding tussen kerk en staat zoals die na de Franse Revolutie in ons land werkelijkheid is geworden, ziet Da Costa als "die

[152] Zie de 2e dr. van Bogermans *Het christelijck Overlijden van Prince Mauritius van Nassau*, 's-Gravenhage 1841, 1-10, 26-29, 30-32, 34-35.

bloedige afscheuring van onzen Staat uit den boezem van Gods Kerk, om welke Gods gramschap over het afgevallen Israël der Vereenigde Nederlanden nog heden is ontstoken" (69).

De koning heeft ook tot taak om "voedsterheer" van de kerk te zijn — een herhaaldelijk door Da Costa gebruikte oudtestamentische term[153]. De vorst moet het "afgevallen Israël" (69), zoals Da Costa Nederland noemt, weer maken tot het hersteld "Israël", reden waarom hij koning Willem I als volgt toespreekt: "Rijs op, en handhaaf de Waarheid der Christelijke Kerken tegen al wie haar, het zij in het openbaar, het zij in het geheim te versmoren trachten; rijs op, en breng dezen Staat weder onder de onmiddellijke bescherming van dien God, die door Jesus Christus regeert, en die gedurende twee honderd jaren zijne eeuwige en tijdelijke zegeningen zoo rijkelijk over het volk, in wiens midden hij geëerd werd, vermenigvuldigd heeft! (…). Breng ons land weder in aanraking met den hemel, groote Koning! en men zal het uitroepen met de woorden des Profeets: De heerlykheid deses laatsten Huises sal grooter worden dan des eersten, seyt de Heere der Heyrscharen[154] (69-70).

2. I. da Costa, *Ophelderingen*

Da Costa probeert in zijn *Ophelderingen* aan te tonen dat het rechtsgeding aangaande Johan van Oldenbarnevelt geheel rechtmatig is geweest en er in deze zaak geen smet mag worden geworpen op de naam van de rechters of op die van prins Maurits. Da Costa wijst in de eerste plaats op allerlei zaken, die volgens hem door Van Oldenbarnevelt ten gevolge van zijn hoogmoedig karakter onrechtmatig zijn doorgedreven (1-28). We zullen stilstaan bij enkele beschouwingen van Da Costa, die binnen het kader van ons onderwerp van belang zijn.

Het is opmerkelijk dat Da Costa de strijd tegen Spanje houdt voor een godsdienstoorlog tegenover degenen, die deze oorlog beschouwen als een vrijheidsstrijd tegen Spanje, die begonnen was als gevolg van de schending van de privileges[155]. De aanhangers van de laatste opvatting willen naar de mening van Da Costa in de opstand tegen koning Philips II van Spanje niets anders zien "dan den kamp van een verdrukte en vrijheidzoekende natie, tot handhaving en wrake van geschonden privilegiën, gerechtigheden en hoogheden dezer Gewesten, en als het middel om in het genot van vrijheid, aanzien, rijkdom, macht en glorie te geraken" (11). Volgens Da Costa lieten Van Oldenbarnevelt en de Loevesteinse factie zich door dit principe leiden. Een andere partij – zo stelt Da Costa – beschouwt de worsteling met Spanje daarentegen "als den Godgeheiligden kamp (…) van de ware Christelijke Kerk (…) tegen de Roomsche Inquisitie en de drukkende hand van den Spaanschen Pharao" (11). Da Costa gaat ervan uit dat de laatste partij de waarheid aan haar zijde heeft, want voor een ieder die nauwlettend de geschiedenis van de zestiende eeuw bestudeert, moet het duidelijk zijn dat de hoofdoorzaak van onze opstand tegen Spanje in de Kerkhervorming gelegen is. Alleen godsdienstige motieven rechtvaardigen zijns inziens die opstand (15). In de visie van Da Costa is het recht van opstand van goddelijke oorsprong. Met zijn opvatting dat de handhaving van de protestantse godsdienst het hoofdmotief en doel van de Nederlandse opstand tegen Spanje on-

[153] Cf. II Koningen 10:1, 5; Jesaja 49:23. In het elfde couplet van zijn dichtstuk "Geestelijke Wapenkreet" (1825) gebruikt Da Costa de term "voedsterheer" in dit verband: "o Nederland! Gy zult eens weêr / het Israël van 't Westen worden! / God zal uw Kerk met licht omgorden, / uw Koningen met Davids eer! / Uw Nassaus zullen weder blaken / van ijver voor uw tempeldaken, / en Sions voedsterheeren zijn, / de wrekers der verdrukte vroomen / op de afgodsdienst van 't trotsche Romen, / en 't slangenbroedsel van Socijn" (Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 111-115, 114); zie ook noot 281 van dit hoofdstuk.

[154] Haggai 2:10.

[155] Speciale rechten van de middeleeuwse steden, adel, geestelijkheid, gilden of bijzondere personen, die door de hertogen en graven waren verleend of van de landsheer waren gekocht.

der koning Philips II was, staat Da Costa op één lijn met Bilderdijk[156], Groen van Prinsterer[157] en Dirk van Hogendorp[158].

Johan van Oldenbarnevelt, die de niet-godsdienstige opvatting aangaande de opstand tegen Spanje aanhing, kreeg volgens Da Costa te maken met zaken die zijn hoogmoed in de weg stonden: de eer die prins Maurits ten deel viel en de grote invloed van de "Kerkendienaren" op het volk, en de gedurige tegenstand die zij boden aan de baatzuchtige oogmerken van de "Aristocraten" en van degenen die de godsdienst of geheel niet, of als iets bijkomstigs achtten en de kerk dienstbaar wilden maken aan de grilligheden van "eenige wereldsche en hoogmoedige Grooten" (33). Het eerstgenoemde deed hem – zo meent Da Costa – het Bestand doordrijven en de andere zaken brachten hem aan de zijde van de remonstranten om voor zijn macht in godsdienstige zaken gebruik te maken van de door hen veroorzaakte kerkelijke onenigheden, terwijl hij de gereformeerde predikanten het gewicht van zijn teleurstelling en gekrenkte eigenliefde goed liet voelen (35). Op die manier werd Van Oldenbarnevelt de politieke leider van de remonstranten en de beschermheer van hun belangen in politieke vergaderingen. Van Oldenbarnevelt wendde al zijn invloed aan om de zaak van de remonstranten tot de overwinning te brengen, wat hem zodanige middelen van geweld en opstand tegen de "Souvereine Macht der Vereenigde Gewesten, en tegen het fundament harer Unie heeft doen in het werk stellen, als welke hem naar alle beginselen van Rechten des doods hebben schuldig gemaakt" (36).

In het vervolg van zijn *Ophelderingen* (50-142) adstrueert Da Costa wat hij in het voorgaande beweerd heeft. Voordat hij overgaat tot het staven van zijn beweringen, acht hij het nodig om de aard van het geschil tussen de remonstranten en de contraremonstranten aan te geven (36-40) en daarop zijn beschouwing over de Drie Formulieren van Enigheid te laten volgen (41-49). Dat de remonstranten alleen bezwaar zouden hebben gehad tegen "het stuk van Voorbeschikking en Verkiezing, en wat onmiddellijk daaraan vast is" (37), wijst Da Costa als onwaar van de hand. Zoals hij in *De Sadduceën* (38-39) de onjuistheid van deze voorstelling al had aangewezen, laat hij die onjuistheid ook hier nog eens zien. Wanneer de remonstranten op dit punt de overwinning hadden behaald, dan was dat naar Da Costa's opvatting voor hen het sein geweest tot de verdere aanval op al de overige grondleerstukken, die achtereenvolgens ook door de arianen, socinianen, unitarissen, deïsten en atheïsten bestreden werden (37). Om dit te bewijzen beroept Da Costa zich op de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap, die sinds haar stichting in 1619 steeds verder afweek van wat Arminius en de zijnen nog als fundamenteel hadden beschouwd, en op "de onbestemdheid en tegenstrijdigheid van gevoelens" (37) van de eerste remonstranten, zoals Arminius, Wtenbogaert, Episcopius, Vorstius[159], Venator[160]. Hoe onzeker en hoe onstandvastig de remonstranten naar de inschatting van Da Costa ook mogen zijn en welke verschillen er zich onder hen ook mogen voordoen, in hun "afkeer tegen de Confessie en Catechismus, en andere symbolieke schriften onzer Kerken" (40) zijn ze eensgezind.

---

[156] Cf. W. Bilderdyk, *Geschiedenis des Vaderlands*, uitgegeven door H.W. Tydeman, dertien delen, Amsterdam 1832-1853, deel VIII, Amsterdam 1835, 208-211, 250-253; deel IX, Amsterdam 1836, 127.

[157] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, Middelharnis 1927, paragraaf 131-134.

[158] Zie: Didericus van Hogendorp, *Disputatio historico-juridica inauguralis, de Gulielmi I. Principis Arausiae, liberi cultus divini, liberaeque conscientiae vindicis, juribus, in summum imperium in comitatu Hollandiae*, Lugduni Batavorum MDCCCXXII; vertaling: *Historisch-juridische inwijdingsverhandeling over het recht op het hoogste gezag in het bestuur van Holland voor Willem I, prins van Oranje, de beschermer van de vrijheid van godsdienst en van de vrijheid van geweten*; zie: hoofdstuk 4, paragraaf III.5.

[159] Conradus Vorstius (1569-1622), remonstrants theoloog, werd in 1611 te Leiden benoemd als hoogleraar en opvolger van Arminius, ondanks het heftig protest van Gomarus en zijn medestanders.

[160] Venator (Lat. Jager), alias Adolphus de Jager (ca. 1565-1619) was arminiaans predikant te Alkmaar. Hij raakte verwikkeld in de woelingen tussen remonstranten en contraremonstranten.

Afb. 113. Johan van Oldenbarnevelt.

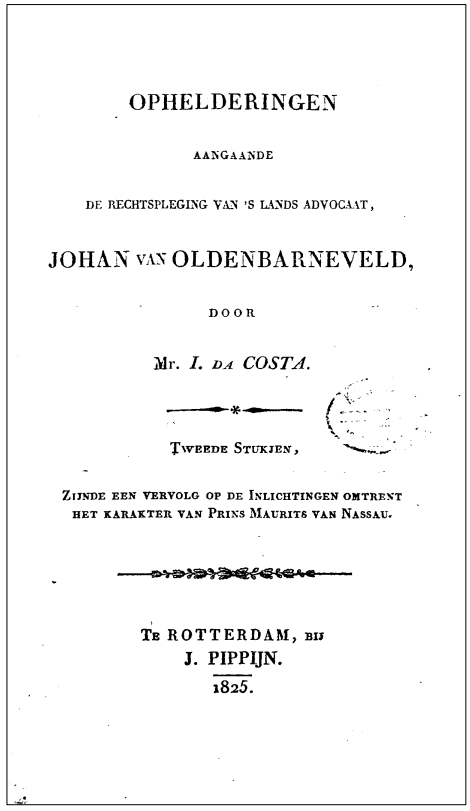

OPHELDERINGEN

AANGAANDE

DE RECHTSPLEGING VAN 'S LANDS ADVOCAAT,

JOHAN VAN OLDENBARNEVELD,

DOOR

Mr. I. DA COSTA.

TWEEDE STUKJEN,

ZIJNDE EEN VERVOLG OP DE INLICHTINGEN OMTRENT HET KARAKTER VAN PRINS MAURITS VAN NASSAU.

TE ROTTERDAM, BIJ
J. PIPPIJN.
1825.

Afb. 114. Titelpagina van I. da Costa, *Ophelderingen*.

Da Costa stelt zijn visie tegenover de opvatting van remonstranten inzake de Drie Formulieren van Enigheid en de heersende zienswijze dienaangaande van zijn tijd op het ontstaan, het wezen en de noodzakelijkheid van belijdenisgeschriften. Van Da Costa's opvatting betreffende de gereformeerde belijdenisgeschriften geven we een uitgebreide samenvatting om twee redenen: in de eerste plaats omdat zijn zienswijze in strijd was met de geest van zijn tijd, en in de tweede plaats omdat hij later[161] wat die zaak betreft een ander, meer genuanceerd standpunt heeft ingenomen. Da Costa's beschouwing inzake de belijdenisgeschriften komt in 1825 op het volgende neer (41-46): hij vindt het hier de plaats om in te gaan tegen de algemeen geworden dwaling van zijn tijd, waardoor men de belijdenisgeschriften is gaan beschouwen als in tegenstelling staand tot de Heilige Schrift en als strijdig met het hoge en uitsluitende gezag van het volmaakte Woord van God. Deze beschouwing berust op een misverstand, want de belijdenisgeschriften zijn niet een bijvoegsel van menselijk gezag aan de Heilige Schrift, maar een erkenning van de leer zoals die in de woorden van apostelen en profeten tot uitdrukking wordt gebracht, een betuiging dat het in de Schrift verkondigde "stelsel van Waarheden" (41) noodzakelijk is tot zaligheid. De belijdenis dient ook om ketterijen te voorkomen en ze te bestrijden, waardoor ze in de loop van de tijd aangroeit.

[161] Cf. I. da Costa, *Rekenschap van Gevoelens bij Gelegenheid van den Strijd over het Adres aan de Hervormde Gemeente van Nederland*, Amsterdam 1843 (*Rekenschap van Gevoelens*).

Toen de Reformatie de echte bijbelse leer weer tevoorschijn had gebracht, hebben de geloofsbelijdenissen overal krachtig meegewerkt tot behoud van deze bijzondere weldaad van God aan Zijn Kerk. En het zou in de visie van Da Costa inderdaad een onvergeeflijke nalatigheid zijn geweest, wanneer men verzuimd had tegen het pausdom en tegen de afdwalingen naar de andere zijde zo'n eenvoudig en wettig middel vast te stellen als een "Geloofsbelijdenis, door welke de Gemeente openlijk haar gevoelen en geloof aangaande de Waarheden van de Schrift voor God en menschen betuigt en belijdt, en geen andere Predikanten op hare leerstoelen toelaat, dan die door de bekentenisse en onderteekening derzelve Belijdenis zich verklaren over de leere der Zaligheid overeenkomstig daarmede te gevoelen, en zich verbinden ook dienvolgende hunne schapen te leiden en te weiden" (44).

Een oprechte en onder geloof en gebod aanhoudende beoefening van het Woord van God is voldoende in staat om ketterijen en dwalingen in de christelijke gemeente tegen te gaan, maar tot instandhouding van een gevestigde kerk behoort ook de zuivere prediking van en het onderwijs in de christelijke leer. Bovendien moet de gemeente de macht en het middel bezitten om degenen die anders leren dan wat haar aan het Woord en de Geest beproefde overtuiging meebrengt, van de openbare verkondiging af te weren. Aangezien men verplicht is de middelen die God verordineerd heeft te gebruiken, mag men een zo afdoend middel als dat van de belijdenis en formulieren tegen de valse leringen niet verwerpen of verwaarlozen, of de preekstoel staat open voor allerlei dwalingen (45). De invoering van de belijdenissen beschouwt Da Costa niet als een menselijke instelling, maar als een gevolg van een goddelijke beschikking die ten allen tijde tegen "allerlei middelen ter behoudenis van de waarheid aan Zijne geloovigen heeft in handen gegeven, en die geen zegen geeft daar, waar men de middelen, die Hij aanwijst en getoond heeft Hem welgevallig te zijn, moedwillig van de hand wijst, en verschopt" (46).

Over het ontstaan en het wezen van de belijdenisgeschriften en vooral over de noodzakelijkheid daarvan met betrekking tot de zuiverheid van de kerkleer sprak Da Costa, binnen het kader van de presentatie van zijn aan de publieke opinie aangaande de rechtspleging van Johan van Oldenbarnevelts tegenstrijdige zienswijze, gedachten uit die sterk verschilden van die van het toonaangevende deel van de Nederlandse natie. Aan die gedachten gaf hij uiting om ook op het punt van de zijns inziens ondergewaardeerde belijdenisgeschriften de strijd aan te binden tegen de geest der eeuw.

V. Receptie van de *Inlichtingen* en de *Ophelderingen*

Evenals de *Bezwaren* en *De Sadduceën* hebben Da Costa's *Inlichtingen* en *Ophelderingen* de pennen van een aantal van zijn tegenstanders in beweging gezet — zij het in bescheidener mate en vooral gericht tegen de *Inlichtingen*. Het corpus schriftelijke reacties op beide brochures omvat zowel artikelen en recensies in de periodieke pers, alsook afzonderlijk uitgegeven brochures. Van de hand van Johannes Samuël Swaan verscheen *Fredrik Hendrik van Nassau*[162]. Deze publicatie verscheen als brochure, nadat de auteur de tekst eerst als lezing had voorgedragen in het departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Hoorn en nadat hij gelezen had dat door Da Costa een geschrift over prins Maurits was uitgegeven. Adriaan Stolker nam het tegen Da Costa op met het in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* ge-

[162] J. S. Swaan, *Fredrik Hendrik van Nassau, een Tegenhanger op het Karakter van Maurits van Nassau, door Mr. I. da Costa, voorgelezen in het Departement der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, te Hoorn*, Hoorn 1824 (*Frederik Hendrik van Nassau*).

plaatste artikel "Iets over Jacobus Trigland"[163] en met het geschrift *Prins Maurits van Nassau*[164]. De Haagse Réveilman Carel Maria van der Kemp[165] nam het voor Da Costa op en bestreed de laatstgenoemde publicatie van Stolker met de brochure *Het Gedrag van Prins Maurits van Oranje*[166], waartegen Stolker zijn eveneens in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* gepubliceerde "Brieven"[167] schreef. Wiselius reageerde eind 1824 met een in *De Recensent* gepubliceerd "Nieuwjaars-geschenk"[168] voor Da Costa en enige maanden later met de brochure *Nog een Blik*[169]. De schriftelijke weerslag op de *Ophelderingen* omvat – voorzover ons bekend – slechts één artikel in de *Arnhemsche Courant* en een tweetal recensies. De aangetroffen reacties zijn, uitgezonderd Van der Kemps brochure, unaniem negatief.

Zeker niet eensluidend zijn de reacties op de *Inlichtingen* binnen Da Costa's vriendenen kennissenkring. Zoals verwacht kon worden was Bilderdijk het volkomen met de inhoud van deze brochure eens. In een brief van 30 november 1824 aan Da Costa spreekt Bilderdijk zijn dank uit voor de *Inlichtingen*, een boek dat hij beschouwt als een "algemeen geschenk aan de Natie en offer aan God ter getuigenis en verbreiding van waarheid!"[170].

Eveneens positief is de reactie van Willem Messchert, die Da Costa per brief bedankte voor de inhoud van het boekje. Messchert verzekert Da Costa, "dat elk die niet geheel blind en bevooroordeeld is, door hetzelve zoo al niet van de juistheid" van zijn inzichten, "ten minste begeerig zal worden om de zaak nader te onderzoeken, ziende dat er by onze geschiedschryvers veel partydigheid en onnauwkeurigheid heerscht"[171]. In dezelfde brief geeft Messchert te kennen uit te zien naar het vervolgdeel op deze brochure.

In die tijd ontving Da Costa ook een steunbetuiging van de gepensioneerde generaalmajoor Jan Willem van Imbyze van Batenburg (1756-1837). In een brief van eind januari 1825 betuigt deze oude kennis van Bilderdijk aan Da Costa zijn deelneming in de strijd tegen de geest der eeuw, waar hij sterk tegen ingenomen was[172].

Een geheel andere beoordeling kunnen we lezen in de brief die Willem van Hogendorp op 26 november 1824 aan zijn broer Dirk schreef. Na de *Inlichtingen* gelezen te hebben, geeft Willem van Hogendorp tegenover zijn broer uiting aan de wens dat Da Costa "wat bezadigder te werk ging en eens voor al wilde afzien om op den publieken geest te werken met

---

[163] Adr. Stolker, "Iets, over het wedervaren van Jacobus Trigland, bij de staatsvergadering van Holland, op den 8sten maart des jaars 1650, tot beantwoording van Mr. Da Costa's jongst geschrijf daarover, enz.", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 72-82 ("Iets over Jacobus Trigland").

[164] Adr. Stolker, *Prins Maurits van Nassau geenzins de Vijand, zijn Broeder Fredrik Hendrik, de Vriend der Remonstranten*, Rotterdam 1827 (*Prins Maurits van Nassau*).

[165] Zie voor een biografie noot 224 van dit hoofdstuk.

[166] C.M. van der Kemp, *Het Gedrag van Prins Maurits van Oranje omtrent de Remonstranten verdedigd tegen de Aanmerkingen van Adr. Stolker*, 's-Gravenhage 1828 (*Het Gedrag van Prins Maurits van Oranje*).

[167] Adr. Stolker, "Brieven, over de zoogenoemde verdediging van prins Maurits van Oranje van Mr. C.M. van der Kemp tegen Adr. Stolker, door den laatstgemelden", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1829, 2e stuk, "Mengelwerk", 253-262, 303-315, 495-507, 649-655, 684-691; 1830, 2e stuk, "Mengelwerk", 42-53 ("Brieven").

[168] (S.I.)W(iselius), "Nieuwjaars-geschenk voor den heer Mr. I. da Costa, of weerklank op het lied, onlangs door hem den Heere Mr. W. Bilderdijk toegezongen", in: *De Recensent*, 1824, deel XVII, 2e stuk, "Antikritiek en Mengelwerk", 571-574 ("Nieuwjaars-geschenk").

[169] S.I.Z. Wiselius, *Nog een Blik op de Sadduceën van Mr. I. da Costa; naar Aanleiding van deszelfs zoogenaamde Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau*, Amsterdam 1825 (*Nog een Blik*).

[170] Bilderdijk-Museum, hs. F17-5.

[171] Willem Messchert aan Isaac da Costa, 4 december 1824, Réveil-Archief, Verzameling- Da Costa, H XVII, (1822-1825 nr.9).

[172] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 1 februari 1825, Bilderdijk-Museum, hs. E18-1. Bilderdijk typeert Jan Willem van Imbyze van Batenburg als "een echt oud Hollandsch Edelman zijnen altyd verdienstelyken stam waardig, en die in alle beroerten die wy beleefden ook nog de beste gevoelens in Godsdienst en Staat aankleefde en moedig heeft voorgestaan". Verder was hij volgens Bilderdijk in het bezit van "eene ouderwetsche kracht van geest" (Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 3 februari 1825, Bilderdijk-Museum, hs. F21-1).

pamfletten, waarvan de oppervlakkigheid zich al te zeer verraadt"[173]. De karakterschets van prins Maurits is naar de mening van deze vriend van Da Costa "waarlijk te zeer beneden het onderwerp"[174].

In zijn antwoord op bovengenoemde brief is Dirk van Hogendorp in zijn afkeuring van de *Inlichtingen* nog stelliger dan zijn broer Willem[175]. Hij vindt het geschrift niet alleen "verre beneden het onderwerp", maar ook "beneden den schrijver" (450). Als Dirk van Hogendorp het drietal tot dan toe verschenen strijdschriften van Da Costa beoordeelt op hun verhouding tussen omvang en inhoud, komt hij tot de volgende conclusie: "De *Bezwaren* waren juist goed naar mijn oordeel, de *Sadduceën* te kort, maar dit werkje niet meer dan een pamphlet en wel van de minste soort. Want zoo men hier alle excursiën van af neemt, kan men met het onderwerp geen 10 bladzijden beslaan, want het uittreksel van Bogerman doet niets ter zake" (450). Verder is Dirk van Hogendorp van mening dat Da Costa door het schrijven van de *Inlichtingen* "veel vat" (451) op zich heeft gegeven, en het ligt volgens deze criticus in de lijn der verwachting dat men er gebruik van zal maken "om hem eens ten toon te stellen" (451). Ook het gedicht "Aan Bilderdijk" kan Dirk van Hogendorp niet bekoren: hij duidt dit aan als "het hoogdravende vers aan Bilderdijk" (451). Dirk van Hogendorp merkt tenslotte nog op dat het hem "innig leed" doet, "dat dit stukje in druk is uitgegeven" (451).

Wat de *Ophelderingen* betreft, beschikken we alleen over brieffragmenten van Bilderdijk en van Willem van Hogendorp. Bilderdijk bedankt in een brief van 2 juni 1825 Da Costa voor het "aangenaam boekgeschenk over de rechtspleging van de listigen, bedrieglijken, geld-, eer-, en heerschzuchtigen, en altyd vervolgzieken Oldenbarneveld"[176]. Willem van Hogendorp geeft er daarentegen in een brief van 30 mei 1825 aan zijn broer Dirk[177] blijk van weinig waardering te hebben voor de *Ophelderingen*. Hij beschouwt het geschrift vooral als een herhaling van wat anderen vóór Da Costa reeds hebben geschreven over het onderhavige onderwerp.

In het vervolg van deze paragraaf komt de receptie van de *Inlichtingen* en de *Ophelderingen* aan de orde, waarbij ook relevante recensies betrokken worden.

1. De *Arnhemsche Courant*

a. Sw., "AAN Mr. *W. BILDERDYK*"

In reactie op Da Costa's dichtstuk "Aan Bilderdijk", waarmee hij zijn *Inlichtingen* opent, verscheen in de *Arnhemsche Courant*, de dato zaterdag 1 januari 1825, van dit gedicht een poëtische tegenhanger van een zekere Sw.[178], getiteld: "AAN Mr. *W. BILDERDYK*. (*Weêrslag op* Da Costa's *opdragt van het karakter van Prins* Maurits)". Illustratief voor het standpunt van de dichter, die het opneemt voor de verlichte tijdgeest, zijn de volgende dichtregels:

> Neen Bilderdyk! wij sidd'ren niet,
> Hoe 't rot des dompers woede.
> Schoon Satan knarstande om ons lied,
> *Wij* zingen 't in Gods hoede.

[173] Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, 26 november 1824, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 450.
[174] *Ibidem*.
[175] Dirk van Hogendorp aan Willem van Hogendorp, 29 november 1824, in: *Ibidem*, 450-451.
[176] Bilderdijk-Museum, hs. F23-3.
[177] In: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel VIII, 3e stuk, 461.
[178] Mogelijk betreft het hier Johannes Samuël Swaan.

Schoon ook uw factie 't licht miskenn',
Waar wij den Heer voor looven,
En stout der menschen adel schenn':
Haar joelen zal verdooven.
Verbindt zich ook 't dweep'ren-rot,
Om onzen moed te smooren;
Geen nood! ons (want in 't licht woont God)
Blijft zegepraal beschoren.
(…)
Daar d'eeuwgeest voor geen schelden zwicht,
Zal nooit uw doel gelukken.
O Bilderdyk! o, van de rots,
Die g'u in trotschheid bouwdet[179],
Ploft u dra neer de donder Gods,
Daar leugen g'u vertrouwdet.
Galm dan uw schellen oorlogskreet,
Den kreet der Satans ridd'ren.
(…)
Dus plant g'uw vaandel nooit op 't slot,
Dat d'eeuwgeest *blijft* bezetten;
Want d'eeuwgeest werkt alleen door God,
Die Satan wil verpletten.

b. [.....], "Iets over twee zeer ongelyksoortige boeken"

Het artikel "Iets over twee zeer ongelyksoortige boeken", dat geplaatst werd in de *Arnhemsche Courant* van dinsdag 2 augustus 1825, is van de hand van een anonymus die recensent was voor één van de destijds vooraanstaande tijdschriften. In dit artikel zet hij een tweetal boeken tegenover elkaar: enerzijds een nieuw uitgekomen woordenboek Frans-Nederlands, Nederlands-Frans[180], waarin hij zich ten behoeve van een recensie aan het verdiepen was en dat naar zijn oordeel "ruimschootse aanbeveling" verdient; anderzijds Da Costa's *Ophelderingen*, een "schandstuk" dat van de schrijver de voornoemde kwalificatie beslist niet krijgt.

Hoe goed de auteur het dictionaire ook vindt, het woord "*Monomanie* (razernij op één punt)" trof hij er niet in aan. Hij wilde het naslaan toen hij de *Ophelderingen* gelezen had, omdat, zo stelt hij, "deze kwaal het eigendommelijk kenmerkende der Bilderdijksche klub schijnt te zijn". De frase die bij het woord "manie" wordt opgegeven, drukt echter zijn gevoel bij Da Costa's jongste publicatie precies uit: "Sa folie se changea en manie"[181].

Hoewel de schrijver van mening is dat het de moeite niet waard is om aandacht aan dit "broddelwerk" te besteden, ziet hij het toch als zijn plicht om de weinigen die het nodig mochten hebben ervan te verzekeren dat de *Ophelderingen* niets anders bevat dan "eenige weinige waarheden (…) die verdraaid zijn voorgedragen, of uit welke leugenachtige gevolgen worden afgeleid". Hij vindt dit ook zijn plicht, opdat "deze kerk en landverdervende faktie, bij stilzwijgen, den onkundigen niet zoude diets maken[182], dat er niets op te antwoorden is".

[179] De dichter refereert hier aan Bilderdijks dichtbundel *Rotsgalmen* (twee delen, Leyden 1824).
[180] Het betreft: S.J.M. van Moock, *Nouveau dictionnaire français-hollandais, et hollandais-français*, twee delen, Zutphen 1824.
[181] Vertaling: Zijn krankzinnigheid is overgegaan in een dwaze gewoonte.
[182] Iemand iets diets maken betekent: iemand iets wijs maken, op de mouw spelden.

Onvergeeflijk is het volgens de anonymus dat Da Costa het Van Oldenbarnevelt kwalijk neemt dat hij jarenlang niet heeft deelgenomen aan het Heilig Avondmaal[183]. Het is naar de mening van de schrijver juist Da Costa die zich reeds drie jaar van het Heilig Avondmaal had dienen te onthouden, "daar het formulier van het Avondmaal wel degelijk hen uitsluit, *die secte of muiterij in kerkelijke of wereldlijke regimenten zoeken aan te rigten*".

c. [.....], "Aan Mr. Da Costa, bij de uitgave van zijnen Prins Maurits van Nassau"

Een geheel ander karakter dan de hierboven behandelde artikelen heeft het stuk "Aan Mr. Da Costa, bij de Uitgave van zijnen Prins Maurits van Nassau", dat op dinsdag 27 september 1825 in de *Arnhemsche Courant* werd geplaatst. Het is een artikel dat opvalt door de macabere voorstellingen, weinig fijnzinnige beschouwingen en bijtende spot, die elkaar afwisselen en een bizar geheel vormen.

De anonieme auteur, die in deze open brief Da Costa direct aanspreekt, begint met de toonzettende opmerking dat Da Costa zijn jongste publicatie zou hebben gebruikt om bewijzen aan te voeren: tot verdediging van de meineed en van de verdoemenis van de negers tot een eeuwige slavernij; tegen de beschuldiging dat hij God en zijn medemensen lastert, dat hij door zijn publicaties twist en tweedracht veroorzaakt, oude en nieuwe partijschappen tegen elkaar opzet, de constitutionele monarchie probeert te ondermijnen en land en volk in rep en roer probeert te brengen. "Maar", zo stelt de anonymus grimmig vast, "geen woord van dat alles. Integendeel laat gij alle die krijtende schulden open staan, en maakt er onbeschaamd weder nieuwe bij".

De schrijver heeft de stellige indruk dat Da Costa problemen heeft met zijn zelfbeeld: tot voor kort zag hij zichzelf als "een Ridder Gods", nu is hij opeens "Vaandrig" bij een korps engelen, waarmee hij de hel wil bestormen[184]. Da Costa hoeft van deze bovenaardse hulptroepen echter niet veel bijstand te verwachten, zo meent de schrijver, — engelen zijn immers vredeboden die niet van vechten houden. De balans opmakend komt de anonymus met het volgende advies aan Da Costa: "Trek uwe oorlogsverklaring tegen de Hel weder in, en sluit een H. Verbond met Z. M. den Vorst der duisternis. Die is uwe natuurlijke vriend en bondgenoot, omdat gij één belang hebt. Gij haat het licht en de waarheid. Die Vader der leugenen insgelijks. Gij houdt veel van veroordeelen, verdoemen, verketteren, vervolgen; in 't kort: gij wilt het rijk der duisternis en barbaarschheid op aarde voortplanten; en dat is juist ook het zoeken van den Afgronds-Monarch".

Refererend aan de door Da Costa in het gedicht "Aan Bilderdijk" geschilderde apocalyptische voorstellingen geeft de auteur vervolgens een ridiculiserende beschrijving van Da Costa en zijn geestverwanten, die zich gereedhouden om op het geroffel van de eerste hemelse trom met het vaandel in de hand op te marcheren tegen de poorten van de hel: "Dagelijks zit gij, ongetwijfeld in het donkere van den nacht, bij elkander te luisteren naar het rommen der Hemeltrommen (…). De geweldige stormen, die wij gehad hebben, zullen u vaak in hooge geestverrukking gebragt hebben, onder de verbeelding van in het razen en bulderen van den wind trommen in de lucht te hooren. Nog meer overeenkomst misschien heeft het rommelen van den donder met het rommen van hemeltrommen, indien althans dezelve eenigzins gelijken naar onze aardsche trommen (…). En daar gij als Jood (die er nog niet geheel *uit* is, ten minsten de Christen is er niet *in*) menigmalen met eene hoog gespannen verwachting bij een onweder naar de komst van uwen Messias hebt uitgezien, wat moet gij dan nu als Vaandrig, bij het verwacht wordend detachement uit de lucht, gevoelen, wanneer gij het rommelen (…) der donderslagen hoort, als of het tromslaan ware!".

[183] Zie: I. da Costa, *Ophelderingen*, 5-6.
[184] Zie: I. da Costa, "Aan Bilderdijk", in: I. da Costa, *Inlichtingen*, 3e bladzijde (ongepagineerd).

Gaf het gedicht "Aan Bilderdijk" de schrijver nog reden om Da Costa te beklagen vanwege de naar zijn mening "ongerijmde taal" die hij hierin uitslaat, de rest van de *Inlichtingen* heeft bij de anonymus een heel andere indruk achtergelaten, namelijk die van een sluwe vos, – dit omdat hij juist prins Maurits tot onderwerp heeft gekozen en niet, wat volgens de schrijver logischer was geweest, Willem van Oranje. De schrijver veronderstelt dat deze Oranjevorst voor Da Costa wellicht te gematigd, te tolerant op kerkelijk gebied en een te christelijk beschermer van alle gezindheden was.

Wat de schrijver voornamelijk onder Da Costa's aandacht zegt te willen brengen, is de suggestie om in het vervolg lijviger boeken te schrijven, die uit enkele delen bestaan. Eén van de gunstige effecten hiervan zal zijn dat hij meer rust kan genieten, omdat hij niet terstond door de recensenten aangevallen zal worden; die zullen dan immers "meer te kaauwen" hebben. Als Da Costa zich afvraagt waarmee hij die dikke boeken moet volschrijven, heeft de anonymus wel een suggestie: schrijf de levensgeschiedenis van legitieme alleenheersers of van soevereine koningen en keizers, voornamelijk om aan te tonen, hoe goed die stadhouders van God op aarde waren, en hoe gelukkig de volken leefden onder hun regeringen. De schrijver stelt Da Costa voor een dergelijke beschrijving te beginnen bij koning Saul. Ongetwijfeld zal Da Costa enkele heersers aantreffen die hem niet bevallen, omdat zij teveel menselijkheid hebben getoond, maar dit wordt ruimschoots vergoed door "Nero's en Nero's gelijken". Treft hij er één aan die "wat heel ultra, ultra despotiek" te werk ging, zodat het hem "te slim" wordt om een dergelijke vorst "regt zuiver" te krijgen, dan heeft hij altijd nog zijn "vaderlijken voor- en toelichter"[185] bij de hand.

In een P.S. vermeldt de schrijver nog dat hij inmiddels uit Da Costa's *Ophelderingen* begrepen heeft dat het "niet beter" met hem geworden is, maar "hoe langer hoe doller".

2. Recensies van de *Inlichtingen* en de *Ophelderingen*

Het aantal tijdschriften dat een recensie van de *Inlichtingen*, van de *Ophelderingen*, of van beide geschriften geplaatst heeft, is niet groot in vergelijking met de dertien besprekingen van de *Bezwaren* en de vijf beoordelingen van *De Sadduceën*: van de *Inlichtingen* is een drietal recensies aangetroffen, van de *Ophelderingen* een tweetal. De recensenten staan unaniem afwijzend tegenover beide geschriften.

De recensent, verbonden aan het *Letterkundig Magazijn*, geeft aan dat het lezen van Da Costa's "onrustwekkend geschrijf"[186] in diens tweetal "blaauwboekjes"[187] bij hem afkeer opriepen (616). Hij wil daarmee niet zeggen dat er volstrekt geen ware of goede dingen in deze boekjes staan, maar aangezien ze kennelijk alleen maar dienen om oude geschillen en een bijna vergeten wrok op te rakelen, kan men ze niet anders dan met tegenzin lezen.

Het motto uit de Spreuken van Salomo[188], dat aan de *Inlichtingen* is meegegeven, zou alleen dan op zijn plaats zijn, wanneer Maurits' nagedachtenis werd vernieuwd met het doel om vrede te stichten en tweedracht in het land te weren, maar daarvan is hier volgens de recensent geen sprake nu Da Costa "het zwaard van Maurits opvat om de assche van Barneveld te beroeren" (616). En het gedicht als opdracht aan Bilderdijk, waarin veel over "Satan en Beëlzebul" voorkomt, kan in de smaak vallen bij degenen die "deze Ambachtsheeren der helle" meer van nabij kennen, maar voor andere lezers die "zoo veel *intimiteit* met het *Duivelsgeslacht* niet hebben" (616), heeft dit gedicht nauwelijks waarde.

---

[185] Hier wordt Bilderdijk bedoeld.
[186] *Letterkundig Magazijn*, 1825, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 615-617, 615.
[187] Boekjes met een blauwgekleurd omslag; schotschriften, pamfletten, paskwillen; bedoeld zijn hier *Inlichtingen* en *Ophelderingen*.
[188] Spreuken 10:7: "De gedachtenisse des rechtveerdigen sal tot segeninge syn".

Voorzover deze *Inlichtingen* het doel hebben om de nagedachtenis van prins Maurits van zekere blaam te zuiveren, is dit geschrift naar de mening van de recensent niet geheel onbelangrijk. Maar – en dat had Da Costa volgens de recensent moeten beseffen – het optreden van Maurits ten opzichte van Johan van Oldenbarnevelt is moeilijk te rechtvaardigen. Dit punt wordt door de recensent niet aan de orde gesteld, omdat hij Van Oldenbarnevelt geheel vrij van schuld beschouwt op grond van het feit, dat Maurits en de vierentwintig gedelegeerde leden van de rechtbank waardoor Van Oldenbarnevelt veroordeeld is, niet bevoegd waren om over diens schuld of onschuld een oordeel uit te spreken. De recensent vraagt zich af, wat in de visie van Da Costa de bewijsgronden van prins Maurits zijn geweest.

De recensent refereert eraan dat Da Costa zich in de eerste plaats beroept op het getuigenis van een tweetal vreemdelingen en in de tweede plaats op het verslag van een ooggetuige aangaande het sterfbed van prins Maurits. Wat het eerste betreft, is het voor de recensent onbegrijpelijk dat Da Costa zich op Jeannin beroept, aangezien er niets zekerder is dan het feit, dat Jeannin als vriend van Van Oldenbarnevelt diens dood toeschreef aan de invloed van laster, geweld en haat van de kant van Maurits cum suis; en wat Carleton aangaat: aan zijn mening kan vanwege zijn goede relatie met Maurits geen objectieve waarde worden toegekend. Kortom: beide door Da Costa opgevoerde getuigen worden door de recensent als partijdig aangeduid. En wat het tweede bewijs betreft, waarop Da Costa zich beroept, kan de recensent alleen stellen dat de daaruit gemaakte gevolgtrekking geheel mank gaat: uit het feit dat Maurits op zijn sterfbed geen wroeging met betrekking tot Van Oldenbarnevelt heeft laten blijken[189], kan niet zonder meer worden geconcludeerd dat Maurits zich met het oog op Van Oldenbarnevelt niets te verwijten had (617).

De eervolle typering die Da Costa van alle stadhouders vanwege hun betekenis voor kerk en staat geeft[190], zal door geen enkele deskundige tegengesproken worden, maar de recensent vindt het onbehoorlijk dat prins Frederik Hendrik door Da Costa met een zekere terughoudendheid wordt genoemd (617)[191].

In zijn bespreking van de *Ophelderingen* maakt dezelfde recensent van het *Letterkundig Magazijn* melding van de naar zijn mening eenvoudige en verheven manier, waarop in de *Resolutiën van Holland* de dood van Johan van Oldenbarnevelt staat aangetekend[192]. Da Costa noemt deze aantekening "aandoenlijk en liefderijk"[193], wat de recensent aanleiding geeft tot het maken van de opmerking dat die aandoenlijkheid en liefderijkheid bij Da Costa dan niet veel uitwerking heeft gehad, aangezien hij de oude staatsman in zijn graf nog niet met rust kan laten. De recensent vraagt zich af waarom Da Costa de moed van Van Oldenbarnevelt niet weet te waarderen, want of hij nu schuldig was of niet, hij wenste in het aangezicht van de dood het hoofd niet te buigen voor zijn onbevoegde rechters.

Wanneer Da Costa spreekt over de eigenlijke beweegredenen van onze vrijheidsstrijd tegen Spanje[194], dan beweert hij dat de ziel van onze oorlog tegen dat land de ijver voor de Kerkhervorming is geweest. De recensent vraagt zich dan echter af hoe het stond met de zuidelijke provincies van de Verenigde Nederlanden. Ook zij waren begrepen in het vonnis van de Inquisitie tegen alle Nederlanders; ook zij hebben zich verzet en een tijdlang samen met de noordelijke provincies zich tegen Spanje gekeerd. Maar al spoedig gaven zij hun verzet op en begaven zij zich weer onder de oude overheid (619). Volgens Da Costa moet dit onderscheid verklaard worden vanuit het feit, dat de zaak van de Gereformeerde Kerk bij de

[189] Cf. I. da Costa, *Inlichtingen*, 38.
[190] *Ibidem*, 65-69.
[191] *Ibidem*, 67.
[192] *Letterkundig Magazijn*, 1825, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 617-622, 618.
[193] I. da Costa, *Ophelderingen*, 1.
[194] *Ibidem*, 25.

zuidelijke provincies niet bestond. In die gewesten ging het bij de opstand om zuiver uitwendige zaken, zoals politieke vrijheid en economische belangen, waardoor de strijd al spoedig verslapte en teniet ging. In de noordelijke provincies daarentegen ging het boven alles om de zaak van Christus, en zij hebben getriumfeerd. De recensent vindt Da Costa's voorstelling van zaken betreffende de motieven van de opstand tegen Spanje "altemaal ijdelheid" (620). De recensent is van mening dat de tiende penning[195] de voornaamste oorzaak is geweest, waarom men niet in de zuidelijke provincies alleen, maar ook in de noordelijke tot verzet tegen de Spaanse tirannie overging, waarbij vrijheid van geweten en algemene godsdienstvrijheid de doelstellingen van Willem van Oranje en van al de Nederlanders zijn geweest, en beslist niet de vestiging van één uitsluitend heersende godsdienst. Het is juist om die reden dat Willem van Oranje bij de drijvers van een alleenheersende gereformeerde religie uit de gunst geraakte (620).

De recensent legt er tenslotte de nadruk op dat Da Costa ten onrechte beweert dat de gereformeerde religie de enig heersende godsdienst is geweest in alle gewesten van de Verenigde Nederlanden. Verder wijst hij nog op enkele zijns inziens exegetische (620) en historische (621-622) onjuistheden in de *Ophelderingen*.

"Dit stukje van Mr. Da Costa vangt aan met een' soortgelijken bespottelijken en ergerlijken wildzang, als men aan het hoofd van zijne zoogenoemde *Sadduceën* heeft kunnen lezen. Toen was die aan Dr. Capadose, nu is hij aan Mr. Bilderdijk gewijd"[196]; met deze woorden opent de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zijn bespreking van Da Costa's *Inlichtingen*. "Welke verbijstering! welke Godslasteringen!", zo luidt het oordeel van de recensent over het aan Bilderdijk gewijde gedicht. Vervolgens brengt de recensent zijn visie op de receptiegeschiedenis van de *Bezwaren*, de *Toelichting*, de *Bestrijding der Vaccine* en *De Sadduceën* onder woorden: "Tot hiertoe, in den dollemansstrijd, jammerlijk te kort geschoten, overal geklopt, te schande gemaakt en uitgejouwd, en overtuigd van laster, van logen, en van de redelooste en onregtvaardigste vijandschap tegen alwat braaf en uitmuntend is, zingen deze *Donquichots* echter triumf!" (53). De recensent ziet een treffende gelijkenis tussen Da Costa cum suis en de "*Naaktloopers*"[197] uit de zestiende eeuw: evenals deze "exhibitionisten" de lucht met hun "oproerkreten" vervulden, "*galmen* zij het (…) uit, dat zij voor God strijden, en God met hen strijdt!" (53). In een tijd waarin overal goddelijk licht en vrede heersen, proberen zij, zo meent de recensent, een rijk van duisternis, geweld en onderdrukking te stichten.

In de boekbespreking wordt naar voren gebracht dat het doel van Da Costa met zijn *Inlichtingen* is om aan te tonen dat prins Maurits zich in geen enkel opzicht heeft schuldig gemaakt inzake de rechtspleging van Johan van Oldenbarnevelt. Evenals zijn collega van het *Letterkundig Magazijn* is deze recensent van mening dat de twee getuigen die Da Costa opvoert, Jeannin en Carleton, partijdig waren en daarom als zodanig niet betrouwbaar. En het getuigenis van Johannes Bogerman aangaande Maurits' ziekbed dat de stadhouder erkend heeft, "dat hij *gezondigd, groffelijk gezondigd* had" en dat het hem "*leed* deed*, God niet meer*

[195] Voorstel van Alva (1569) tot heffing van tien procent belasting bij iedere verkoop van roerende goederen, naast de twintigste penning (vijf procent) bij verkoop van onroerende goederen en de honderdste penning (één procent) ineens over alle bezittingen.

[196] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, februari 1825, No. 2, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 52-63, 52.

[197] In februari 1535 wist de "profeet" Hendrick Hendricksz. zes mannen en vijf vrouwen, allen wederdopers, vergaderd in een huis in de Zoutsteeg te Amsterdam, te bewegen hun kleren in het vuur te gooien en naakt de straat op te gaan onder de uitroep: "Wee, wee, de wrake Gods, de wrake Gods!" Zij volgden daarmee het voorbeeld van de "profeet", die verkondigd had dat hun zonden waren vergeven en zij nu in een paradijselijke staat van onschuld konden leven. Ze werden gearresteerd en na weigering van alle kleding terechtgesteld. Cf. R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, vijf delen, Amsterdam 1965-1978, deel I, De kerk der hervorming in de gouden eeuw, Amsterdam 1965, 42-43.

gediend te hebben" (57) – zoals Da Costa bij Bogerman aanhaalt[198] – geeft de recensent aanleiding om aan Da Costa de vraag voor te leggen, wie hem gezegd heeft dat onder die erkenning van de stadhouder niet ook zijn zondigen met betrekking tot de rechtspleging van Johan van Oldenbarnevelt verstaan moet worden.

In zijn laudatie op de Hollandse en Friese stadhouders uit het Oranjehuis voor hun inspanningen inzake het welzijn van het ware Christendom, waaraan zij zelf zowel uiterlijk als innerlijk verbonden waren, maakt Da Costa ook volgens deze recensent ten onrechte een voorbehoud wanneer het om prins Frederik Hendrik gaat: in zijn jeugd zou deze prins door de remonstrantse factie zijn verleid – wat volgens de recensent niet te bewijzen is – maar later weer zijn teruggekeerd tot de gezonde begrippen van de Gereformeerde Kerk (57). Da Costa's oproep aan het adres van koning Willem I om de opperheerschappij van Koning Jezus te erkennen, de waarheid te handhaven, de staat weer te brengen onder de onmiddellijke bescherming van God en het land weer in aanraking met de hemel te brengen, vindt de recensent getuigen van "onbeschaamdheid" en "krankzinnigheid" (58).

Nadat de recensent een kritisch commentaar heeft gegeven op het drietal aantekeningen dat Da Costa achter zijn *Inlichtingen* heeft geplaatst (58-60)[199], brengt hij de inleiding van de verhandeling ter sprake (60-63)[200]. In deze lange inleiding, die doorloopt tot aan de door Da Costa weergegeven gedeelten van Bogermans verslagen van zijn bezoeken aan prins Maurits op diens ziek- en sterfbed, stelt Da Costa dat prins Maurits door de remonstranten en de Loevesteinse factie systematisch belasterd en zwartgemaakt is[201], waardoor een bijna onuitroeibaar gevoelen is ontstaan dat Maurits een heerszuchtige dwingeland en wreedaard is geweest. Hoe dit gevoelen de overhand gekregen heeft, verklaart Da Costa als volgt: de remonstranten en de Loevesteinse factie waren zo voortdurend bezig met de belastering van Maurits dat zelfs de vele tegengeschriften van de contraremonstranten dat tij niet konden keren. De recensent heeft daarover een andere mening: de gereformeerden waren zo druk met het behartigen van hun geestelijke belangen dat zij te weinig aandacht aan die laster hebben geschonken (61).

"Mikron biblion, mega kakon! *Een klein boeksken, een groot lasterschrift*, zoo als men het van Mr. Da Costa gewoon is" — dat zijn de openingswoorden van de bespreking van Da Costa's *Ophelderingen* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[202]. De recensent, die ook de *Inlichtingen* voor dit tijdschrift recenceerde, wil van de *Ophelderingen* eveneens pertinent verslag doen en dat doet hij uitgebreid. Hij parafraseert de zes afdelingen van deze verhandeling en de bijgevoegde aantekeningen achterin, waarbij hij regelmatig kritische opmerkingen maakt en correcties aanbrengt.

In zijn bespreking van de eerste afdeling, die over het karakter en de staatkundige beginselen van Johan van Oldenbarnevelt gaat, geeft de recensent aan dat Da Costa met dit geschrift wil aantonen dat Van Oldenbarnevelt uitsluitend door hoogmoed ten val is gekomen en dat ons land daardoor ten onder zou zijn gegaan, wanneer God dat niet verhoed had. De recensent refereert eraan dat het volgens Da Costa onvergeeflijk was, dat Van Oldenbarnevelt zich alleen inspande voor de politieke onafhankelijkheid van ons land en niet ijverde voor de belangen van de ware kerk, want dat laatste was de eerste grond en hoofdoorzaak van de opstand tegen Spanje (397). In de visie van Da Costa was die opstand niet gegrond op de schending van de privileges en was de afzwering van Philips II wettig vanwege de kennelijke roe-

[198] Cf. I. da Costa, *Inlichtingen*, 50-53; Johannes Bogerman, *Het Christelijck Overlijden*, 9-10.
[199] I. da Costa, *Inlichtingen*, 71-82.
[200] *Ibidem*, 1-41.
[201] *Ibidem*, 1-10.
[202] Jg. 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 395-413, 395.

ping door God van prins Willem van Oranje "*om Zijne arme kudde te beschermen*" (398)[203]. Volgens Da Costa ging het Willem van Oranje niet in eerste instantie om de handhaving van de politieke vrijheid, maar om de gereformeerde religie te verlossen van de dwinglandij en om een staat te stichten, waarvan God zelf de koning wilde zijn en die Hij door stadhouders wilde laten besturen – en niet door het volk of de Staten. Da Costa complementeert deze zienswijze door te stellen dat in de zuidelijke provincies, waar men ook tot opstand tegen Spanje was overgegaan, de verworvenheden daarvan al spoedig verloren gingen, omdat men daar vrijwel uitsluitend voor politieke vrijheid streed. In de noordelijke provincies daarentegen ging het volgens Da Costa om de zaak van Christus, dat is: om de ware kerk en dat leidde tot de overwinning (398). De recensent tekent hierbij aan dat Willem van Oranje het dan kennelijk mis gehad heeft, toen hij verklaarde dat de zuidelijke provincies juist door hun strijd voor de ware godsdienst ten onder gingen. Misprijzend noemt de recensent Da Costa in dit verband "onze ziener" en "Christenprofeet" (399).

Bij de behandeling van de tweede afdeling brengt de recensent de zaak van de arminianen ter sprake. De recensent is het met Da Costa eens, wanneer deze stelt dat de arminianen al in de achttiende eeuw volstrekt waren afgeweken van wat hun voorgangers uit de zeventiende eeuw leerden, maar verwerpt de door Da Costa benadrukte noodzakelijkheid van de belijdenisgeschriften, waarvan de arminianen zich steeds afkerig hadden getoond, als zijnde overbodig, aangezien hij het voldoende acht om alleen de Heilige Schrift als regel voor geloof en levenswandel aan te nemen (401).

In zijn bespreking van de derde afdeling, die gaat over het soevereine recht van de Staten-Generaal in zaken van religie en militie (402), geeft de recensent een opsomming van wat Da Costa allemaal bewijzen wil: dat na invoering van de gereformeerde religie in de Verenigde Nederlanden deze daar de enige publieke en heersende godsdienst is geweest; dat het militaire apparaat onder het onmiddellijke gezag van de Staten-Generaal en de stadhouder stond; dat de Staten-Generaal een soevereine overheid was, die zich mocht handhaven tegen een ieder die haar rechten aantastte (403). Maar dat lijkt de recensent een onmogelijke opgave: die taak is te ingewikkeld en te omvangrijk (405-406). Aan het eind van de bespreking van deze afdeling verwijst de recensent naar enkele publicaties, waarin de eer van Van Oldenbarnevelt verdedigd wordt.

In de vierde afdeling heeft Da Costa vele bladzijden gevuld met uitgebreide aanhalingen uit geschiedkundige werken van voornamelijk Wagenaar en Kluit[204] om daarmee de *Sententie over Oldenbarneveld* te rechtvaardigen. Over de "kostelijke aanmerkingen van dezen Lasteraar (…), zoo min, als over de daarin voorkomende leugenachtige bijzonderheden" (407) kan de recensent zich hier niet nader uitlaten.

De vijfde afdeling, waarin Da Costa de naamlijst geeft van de vierentwintig rechters van Van Oldenbarnevelt onder vermelding van hun staat van dienst, is bedoeld als verdediging en handhaving van de eer van die rechters. De recensent brengt enkele correcties aan in de gegevens van Da Costa (408-410).

Naar aanleiding van wat Da Costa in de zesde afdeling aan de orde stelt, herhaalt de recensent in andere bewoordingen een eerder geuite personaliteit aan het adres van Da Costa: "Hoe weet toch die Da Costa alle, zelfs de geheimste, dingen? trouwens, hij is een ziener!" (410). En verder: de recensent wordt door de argumenten van Da Costa niet overtuigd.

---

[203] I. da Costa, *Ophelderingen*, 17.

[204] Adriaan Kluit (1735-1807) was sinds 1779 hoogleraar te Leiden. Hij was in ons land de grondlegger van de studie betreffende oorkonden. Ook was hij de eerste kritische beoefenaar van de geschiedenis als wetenschap, vooral van de middeleeuwen. Kluit was één van de slachtoffers van de ramp met het kruitschip op 12 januari 1807; zie: Arti Ponsen, Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*, Leiden 2007, 15, 149, 170, 336.

Wat tenslotte de "Aantekeningen" betreft, merkt de recensent onder meer op dat Wtenbogaert, Episcopius, Vorstius en andere remonstranten door Da Costa worden zwartgemaakt.

Afb. 115. Pieter Gerardus Witsen Geysbeek.

De recensent van *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde*[205], die zijn boekbeoordeling van Da Costa's *Inlichtingen* ondertekent met P.G.W.G.[206], vergelijkt de torenbouw van Babel door de Noachieden met het schrijven van boeken door lieden als Da Costa: bij de eersten was taalverbijstering het gevolg van de zucht om naam te maken, bij de anderen schijnt dezelfde zucht uit te lopen op volslagen ideeënverbijstering, tenminste de *Inlichtingen* van Da Costa is daarvan een sprekend voorbeeld (48). De symptomen van ideeënverbijstering deden zich al voor in diens *Bezwaren* en komen nu in de *Inlichtingen* met verhevigde kracht weer opzetten.

De recensent merkt op dat het inmiddels bijna tweehonderd jaar geleden is dat prins Maurits zacht en kalm het tijdelijke met het eeuwige verwisselde, en dat kort daarna Johannes Bogerman, de preses van de Synode van Dordrecht, van dit christelijk overlijden een beschrijving publiceerde. De inhoud van dit vergeten boekje dient hier om Da Costa's *Inlichtingen* bij te lichten, maar de recensent is van mening dat zowel de bijlichting als de *Inlichtingen* zijn als een droevig eindje nachtkaars, dat eerder geschikt is voor Da Costa en Bilderdijk om ermee naar bed te gaan dan voor lieden die aan helder licht gewend zijn (50). De recensent ziet niet

[205] Februari 1825, N°. II, "Kritiek der Geschiedenis", 48-51; zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.
[206] Pieter Gerardus Witsen Geysbeek (1774-1833) was boekverkoper, letterkundige en verbreider van Verlichtingsideeën te Amsterdam. Hij was een productief schrijver, die vooral bekend is geworden door zijn *Nederduitsch Rijmwoorden-boek* (Amsterdam 1829).

in, waarom Da Costa deze verdediging van prins Maurits, Trigland, Bogerman, de vierentwintig gedelegeerde rechters van Van Oldenbarnevelt en van de "beruchtste en onverdraagzaamste" (50) contraremonstrantse predikanten geschreven heeft. Hij kan wel enkele redenen bedenken, maar moet die als irreëel verwerpen. Hoe het ook zij, de nagedachtenis van de werkelijk grote prins Maurits kan er naar de mening van de recensent onmogelijk mee gediend zijn, dat zijn roem als veldheer op deze manier gecompromitteerd wordt door het verdedigen van wat men op zijn zachtst "vlekken in zijn theologisch en politiek karakter" (51) noemen kan, die Da Costa na twee eeuwen net zo min kan wegwissen als anderen voor hem dit geprobeerd hebben.

3. J.S. Swaan, *Fredrik Hendrik van Nassau*

a. Korte inhoud

Aan het begin van zijn geschrift[207] over stadhouder Frederik Hendrik[208] werpt Johannes Samuël Swaan de vraag op, of zijn schets van de geaardheid van deze stadhouder niet een tegenhanger van of een vervolg op de brochure van Da Costa over het karakter van prins Maurits zou kunnen zijn. Maar op grond van vroegere werken van Da Costa heeft hij het sterke vermoeden dat hun denkbeelden over deze belangrijke figuren uit de vaderlandse geschiedenis niet erg eenstemmig zullen zijn. Wanneer deze lezing – al is het slechts bij weinigen – een bijdrage levert tot opwekking van de echt christelijke geest van verdraagzaamheid en liefde, dan acht de schrijver zijn doel bereikt (vi).

Naar de mening van Swaan wordt een goed regent gekarakteriseerd door een standvastigheid, die zich wijselijk naar de omstandigheden weet te schikken en daarom verschilt van een onbuigzame en onverzettelijke landsbestuurder (9). Zo'n standvastige regent en staatsman is naar het oordeel van de schrijver stadhouder Frederik Hendrik geweest.

De opvoeding van prins Frederik Hendrik was erop gericht om hem liefde bij te brengen voor de zaak, die zijn vader zo na aan het hart gelegen had en voor die vader zelf. Dit had ten gevolge dat hij als lijfspreuk aannam: *patriaeque patrique*, voor vaderland en vader; een spreuk waaraan hij zijn leven lang is trouw gebleven (13). Als krijgsman voerde Frederik Hendrik de strijd tegen de Spaanse tirannie met grote zelfopoffering, volharding, edelmoedigheid en heldhaftigheid (15). Swaan geeft daarvan verschillende voorbeelden (15-20).

In een tijd waarin de gemoederen nog in beroering waren door twisten op het gebied van kerk en staat – de tegenstellingen tussen remonstranten en contraremonstranten en tussen prins Maurits en Johan van Oldenbarnevelt – trad prins Frederik Hendrik aan het hoofd van de regering. Bij aanvang van zijn bestuur waren aller ogen op hem gericht. De afgezette remonstrantse predikanten en ontslagen regenten zagen uit naar herstelling van hun ambtsuitoefening en de verzachting van de strenge maatregelen, die onder Maurits' stadhouderschap waren genomen.

De toonaangevende kerkelijke partij van de contraremonstranten verwachtte geen medewerking van de kant van prins Frederik Hendrik, maar achtte zichzelf sterk genoeg om zich te handhaven. Het gematigde beleid dat door Frederik Hendrik gevoerd werd, leidde bij beide aan elkaar tegengestelde partijen tot ongenoegen: van de zijde van de remonstranten kwam

---

[207] J.S. Swaan, *Fredrik Hendrik van Nassau, een Tegenhanger op Het Karakter van Maurits van Nassau, door Mr. I. da Costa, voorgelezen in het Departement der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, te Hoorn*, Hoorn 1824 (*Fredrik Hendrik van Nassau*).

[208] Frederik Hendrik, graaf van Nassau en prins van Oranje (1584-1647) was de zoon van Willem van Oranje (1533-1584) en Louise de Coligny (1555-1620). In zijn binnenlandse politiek streefde Frederik Hendrik naar matiging van de tegenstellingen: zo werden de remonstranten met rust gelaten.

het verwijt dat de stadhouder niet genoeg voor hen deed en van de kant van de contraremonstranten werd hem verweten dat hij te veel voor de remonstranten deed (25). Maar in werkelijkheid deed hij er alles aan om de wederzijdse verbittering tussen die twee partijen weg te nemen, de wonden niet open te rijten en de gemoederen langzamerhand tot verdraagzaamheid te bewegen. Hij deed dit volgens Swaan met zoveel succes dat allen erkenden – enkele heethoofden uitgezonderd – dat hij het was, die in kerk en staat de nodige rust had weten te bewerkstelligen (26).

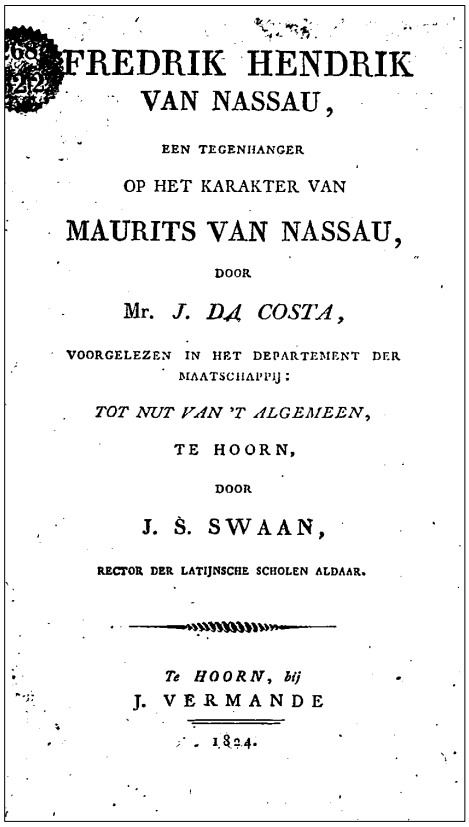
FREDRIK HENDRIK
VAN NASSAU,

EEN TEGENHANGER

OP HET KARAKTER VAN

MAURITS VAN NASSAU,

DOOR

Mr. J. DA COSTA,

VOORGELEZEN IN HET DEPARTEMENT DER MAATSCHAPPIJ:

TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN,

TE HOORN,

DOOR

J. S. SWAAN,

RECTOR DER LATIJNSCHE SCHOLEN ALDAAR.

Te HOORN, bij
J. VERMANDE

1824.

Afb. 116. Titelpagina van J.S. Swaan, *Fredrik Hendrik van Nassau.*

Afb. 117. Prins Fredrik Hendrik van Nassau.

Ondanks bezwaren van de contraremonstrantse predikanten en de weerstand bij een deel van de bevolking werden de samenkomsten van de remonstranten eerst oogluikend en vervolgens meer openlijk toegestaan en werd de stichting van een opleidingsschool voor remonstrantse predikanten gefiatteerd. Een aantal remonstrantse ballingen kwam in het vaderland terug en naarmate men minder van Spanje te vrezen meende te hebben, werd ook aan de rooms-katholieken in ons land meer vrijheid tot het houden van godsdienstoefeningen verleend (26). Zonder openbare aanstoot te geven, probeerde Frederik Hendrik van lieverlee eerbare regenten die afgezet waren, of hun kinderen weer een bestuurlijke functie te bezorgen (27). Ook met het buitenland, speciaal Engeland en Frankrijk, onderhield de stadhouder goede betrekkingen (27-30).

Frederik Hendrik van Nassau als mens, echtgenoot en vader wordt door Swaan zeer geprezen. De schrijver vat zijn beschouwingen over stadhouder Frederik Hendrik als volgt samen: Willem van Oranje heeft van de Verenigde Nederlanden de fundamenten gelegd; prins Maurits heeft de zijmuren opgetrokken; Frederik Hendrik heeft het staatsgebouw voltooid (32).

b. Recensies van *Fredrik Hendrik van Nassau*

Het geschrift van Johannes Samuël Swaan over prins Frederik Hendrik van Nassau als tegenhanger van Da Costa's *Inlichtingen* is naar de mening van de recensent van het *Letterkundig Magazijn* "eene eerzuil, opgerigt aan de nagedachtenis van den braven, dapperen, onberispelijken Frederik Hendrik"[209], dat zich met genoegen laat lezen. De recensent is wel van oordeel dat Swaans publicatie teveel het karakter heeft van een declamatie om in een geschiedkundige strijd die plaats te kunnen handhaven, waarop deze fraaie verhandeling overeenkomstig de doelstelling van de auteur aanspraak zou moeten maken. Deze korte en hoofdzakelijk lovende recensie van het werk van Swaan betekent per implicatie een negatieve beoordeling van Da Costa's *Inlichtingen*.

De recensent van *De Moniteur*[210] ondertekent zijn bespreking van Swaans *Fredrik Hendrik van Nassau* met de initialen P.G.W.G.[211]. Hij noemt het geschrift van Swaan: "Eene gewone historische Lofrede op den dapperen en beminnelijken Fredrik Hendrik" (52). De woorden "Tegenhanger op" in de titel hebben hem enigszins misleid. Hij verwachtte in deze brochure een weerlegging van de *Inlichtingen* aan te treffen en vertrouwt dat velen dit met hem verwacht hebben. Maar geen woord heeft hij in dit geschrift tot weerlegging van Da Costa's *Inlichtingen* gevonden. In zijn "Voorrede" deelt Swaan mee dat hij besloot deze brochure te publiceren nog vóór hij de *Inlichtingen* gelezen had. De recensent laat het in het midden of deze handelwijze consequent is, maar tegenhanger of niet, in dit geschrift heerst tenminste een betere geest dan in Da Costa's brochure. Van harte stemt de recensent in met de wens van de auteur dat deze voorlezing zal bijdragen tot opwekking en bevordering van de echt christelijke geest van verdraagzaamheid en liefde met als gunstig gevolg – wanneer staatslieden daarmee bezield zijn – het welzijn van de maatschappij[212].

4. Adr. Stolker, "Iets over Jacobus Trigland"

De Rotterdamse remonstrantse predikant Adriaan Stolker begint zijn reactie[213] op Da Costa's *Inlichtingen* met zijn lezers eraan te herinneren dat hij in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van maart 1824 in een openbare brief aan Bilderdijk[214] – waarop deze het antwoord tot dan toe is schuldig gebleven – melding heeft gemaakt van de onheuse behandeling die Jacobus Trigland is overkomen van de kant van de Staten van Holland in hun vergadering van 8 maart 1650, toen hij zijn *Kerckelycke Geschiedenissen* kwam presenteren. Stolker komt op deze

[209] Jg. 1825, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 622.
[210] Februari 1825, No. II, "Kritiek der Geschiedenis", 51-52.
[211] Pieter Gerardus Witsen Geysbeek.
[212] Zie: J.S. Swaan, *Fredrik Hendrik van Nassau*, vi.
[213] Adr. Stolker, "Iets, over het wedervaren van Jacobus Trigland, bij de staatsvergadering van Holland, op den 8sten maart des jaars 1650, tot beantwoording van Mr. Da Costa's jongst geschrijf daarover, enz.", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 72-82.
[214] Adr. Stolker, "Aan den Heer Mr. W. Bilderdijk", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, maart 1824, "Boekbeschouwing", 126-136, 133; zie: hoofdstuk 5, paragraaf XI.5.

kwestie terug, omdat Da Costa in zijn *Inlichtingen*[215] ook aandacht besteedt aan wat Trigland in de hierboven genoemde statenvergadering overkwam[216]. Maar Stolker is van mening dat wat Da Costa over deze zaak naar voren brengt in veel opzichten bezijden de waarheid is (70).

In zijn *Inlichtingen*[217] geeft Da Costa aan, dat hij kennis heeft genomen van de openbare brief van Stolker aan Bilderdijk. Als reactie op die openbare brief citeert Da Costa de *Resolutie* van de Staten van Holland de dato dinsdag 8 maart 1650[218] om op grond van het gestelde in dit document aan te tonen dat Jacobus Trigland door de Staten van Holland niet in die mate vernederend is behandeld, zoals door Stolker in de openbare brief aan Bilderdijk van maart 1824 beweerd wordt.

Stolkers artikel in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* is bedoeld als poging om zijn bewering, gedaan in zijn openbare brief aan Bilderdijk inzake de onheuse bejegening van Trigland door de Staten van Holland, te staven en Da Costa's standpunt in dezen te weerleggen.

5. Adr. Stolker, *Prins Maurits van Nassau*

a. Korte inhoud

In zijn brochure *Prins Maurits van Nassau*[219] schrijft Stolker dat de ervaring leert dat het zeer moeilijk is om vooroordelen en verkeerde gevoelens, die men in zijn jeugd heeft opgevat, af te leggen (1). Om die toch vaarwel te kunnen zeggen, dient men de desbetreffende zaken zo nauwkeurig mogelijk te onderzoeken. Meestal is er een bepaalde aanleiding nodig om tot een eigen onderzoek te komen. Door het lezen van Da Costa's *Inlichtingen* werd Stolker aangezet tot het doen van een historisch onderzoek met betrekking tot de houding van prins Maurits en van prins Frederik Hendrik ten aanzien van de remonstranten.

De schrijver van deze uitvoerige brochure verkeerde namelijk in de veronderstelling – zoals velen met hem – dat prins Maurits mede onder invloed van zijn neef Willem Lodewijk van Nassau (1560-1620), stadhouder van Friesland, een vijand van de remonstranten en een begunstiger van de contraremonstranten is geweest, en dat prins Frederik Hendrik zich met betrekking tot de belangen van de remonstranten te zwak heeft opgesteld (2).

In het eerste gedeelte van deze brochure (1-54) voert Stolker verschillende argumenten aan voor de opvatting dat prins Maurits beslist niet die afwijzende houding jegens de remonstranten heeft gehad, zoals doorgaans wordt aangenomen. Zo gaat Stolker er vanuit dat de theologische kennis van prins Maurits zeer gering was en dat hij de geschilpunten tussen remonstranten en contraremonstranten niet kende (7). Verder betoogt de schrijver dat prins Maurits het voor de rust en de veiligheid in het land aanbevelenswaardig achtte dat beide kerkelijke partijen eigen kerkgenootschappen zouden hebben. Toen duidelijk werd dat een dergelijke kerkscheuring niet strookte met het beleid van de Staten van Holland, probeerde prins Maurits

---

[215] I. da Costa, *Inlichtingen*, 72-74.

[216] *Ibidem*, 72; Da Costa citeert hier uit Stolkers "Brief aan den Heer Bilderdijk" de volgende passage: "Dat hij (Jacobus Trigland) namelijk *de vernedering heeft moeten ondergaan van, toen hij op den achtsten Maart des jaars 1650 in persoon met den Professoralen tabbaard aan, en zijn kostelijk boek onder den arm, voor de achtbare Vergadering der Heeren Staten van Holland, gekomen was, om hetzelve aan Hun Ed. Mog. eerbiedig aan te bieden, het te rug te moeten nemen, dewijl een der Leden, de Heer Bicker van Amsterdam, aan de Vergadering kennis gaf,* "*dat in dat boek niet alleen vele abuisen, maar ook verscheidene moedwillige leugenen waren*"". Zie: Adr. Stolker, "Iets over Jacobus Trigland", 72.

[217] I. da Costa, *Inlichtingen*, 72.

[218] *Ibidem*, 73.

[219] Adr. Stolker, *Prins Maurits van Nassau geenzins de Vijand, zijn Broeder Fredrik Hendrik, de Vriend der Remonstranten*, Rotterdam 1827.

deze Staten te bewegen – overigens tevergeefs – tot het instemmen met de door hem voorgestane kerkelijke tweedeling. Vervolgens was het naar Stolkers mening de wens van prins Maurits dat de synode van de Gereformeerde Kerk de geschillen zou beslechten, maar de uitslag van die kerkelijke vergadering viel anders uit dan hij verwacht had, doordat de partij van de remonstranten werd veroordeeld en die van de contraremonstranten geheel op het kussen werd geholpen. Toen was er volgens de schrijver voor prins Maurits geen terugweg meer: de contraremonstranten waren hem te sterk. Wel gaf hij uiting aan zijn ongenoegen daarover, maar schikte zich vervolgens in deze stand van zaken (42).

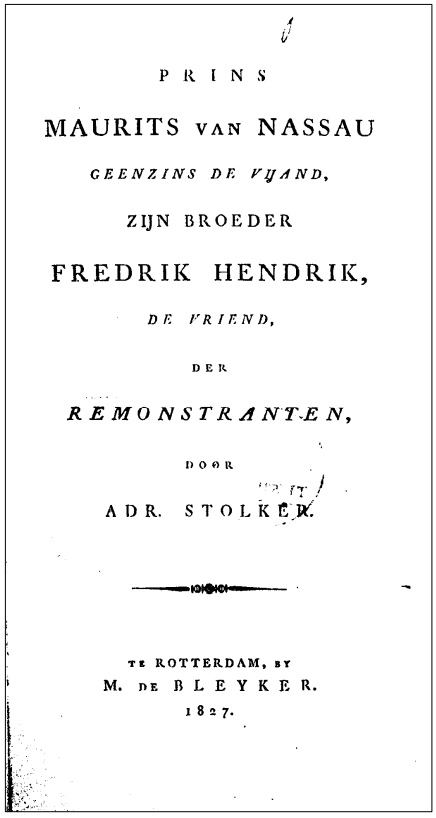
PRINS

MAURITS VAN NASSAU

GEENZINS DE VIJAND,

ZIJN BROEDER

FREDRIK HENDRIK,

DE VRIEND,

DER

REMONSTRANTEN,

DOOR

ADR. STOLKER.

TE ROTTERDAM, BY
M. DE BLEYKER.
1827.

Afb. 118. Titelpagina van Adr. Stolker, *Prins Maurits van Nassau*.

Stolker gaat in het tweede gedeelte van zijn brochure (54-134) over tot het vrijpleiten van prins Frederik Hendrik inzake zijn vermeende zwakheid in het opkomen voor de belangen van de remonstranten. De schrijver vindt het opmerkelijk dat prins Frederik Hendrik met betrekking tot de kerkelijke tweedeling precies het tegendeel van prins Maurits beoogde, namelijk de hereniging van de gescheurde Gereformeerde Kerk en dat hij daarom het streven van de remonstranten naar vrijheid van godsdienstoefening minder bevorderde (117-121). Wanneer dat de beweegreden van prins Frederik Hendrik was, dan is het volgens Stolker onbegrijpelijk dat hij na de Synode van Dordrecht nog hoop had op een kerkelijke hereniging. Dat prins Frederik Hendrik de vervolging van de remonstranten afkeurde en wenste dat ze beëindigd zou worden (116-123), strekt hem naar Stolkers mening tot onvergankelijke eer (132).

In deze studie heeft Stolker op kundige en genuanceerde wijze uiteengezet dat beide prinsen vooral het landsbelang in het oog hebben gehouden en zich hebben gedragen overeenkomstig de door hen als stadhouder afgelegde eed.

b. Recensies van *Prins Maurits van Nassau*

De recensent, verbonden aan het *Letterkundig Magazijn*[220], heeft de brochure van Adr. Stolker als reactie op Da Costa's *Inlichtingen* met grote aandacht en veel genoegen gelezen. Hij merkt op dat de inhoud van het geschrift in overeenstemming is met de titel ervan. Hij wil inzake het geschrift geen analytische beschouwing geven, maar kan het wel van harte ter lezing aanbevelen bij een ieder die belang stelt in de geschiedenis van ons vaderland en ook in de historie van ons vorstenhuis om de prinsen Maurits en Frederik Hendrik, aan wie ons vaderland zo veel te danken heeft, beter te leren kennen, vooral met het oog op hun gunstige gezindheid jegens de remonstranten.

Ook de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[221] heeft een beoordeling van Stolkers brochure opgenomen. De recensent heeft de indruk dat de remonstrantse predikant het algemeen gevoelen aantast dat prins Maurits een vijand van de remonstranten zou zijn geweest. Kerkhistorisch onderzoek in dezen – naar aanleiding van Da Costa's *Inlichtingen* – bracht Stolker tot het inzicht dat prins Maurits eigenlijk het hele geschil tussen de remonstranten en de contraremonstranten niet kende, "of liever de *Remonstranten* beschuldigde, dat *zij* de willekeurige verwerping, ook van kleine kinderen, stelden" (70)[222]. De recensent is van oordeel dat Stolker met grote geleerdheid opmerkelijke bewijzen voor zijn stelling naar voren heeft gebracht en dat heeft gedaan met de waarheidsliefde van de onpartijdige geschiedvorser (71). De recensent merkt op dat prins Maurits had kunnen weten dat concilies en synoden er nooit op uit zijn geweest om zaken in der minne te schikken, maar wel om te veroordelen. Het was volgens de recensent prins Maurits niet om de godsdienst te doen, maar om de politiek.

Om zich over het optreden van prins Frederik Hendrik aangaande de kerkelijke tegenstellingen van zijn tijd een zuiver oordeel te kunnen vormen, dient men volgens de recensent te bedenken dat hij oproeide tegen de stroom van de publieke opinie en dat prins Maurits zich daarentegen – wat veel gemakkelijker is – juist met deze stroom liet meedrijven (73-74).

6. C.M. van der Kemp, *Het Gedrag van Prins Maurits van Oranje*

a. Korte inhoud

In reactie op de brochure over de prinsen Maurits en Frederik Hendrik van Stolker verscheen het lijvige tegengeschrift *Het Gedrag van Prins Maurits van Oranje*[223] van de hand van de Haagse Réveilman Carel Maria van der Kemp[224], waarin deze een poging doet om de door

[220] Jg. 1828, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 540-541.
[221] Jg. 1828, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 70-74.
[222] Cf. Adr. Stolker, *Prins Maurits van Nassau*, 16.
[223] C.M. van der Kemp, *Het Gedrag van Prins Maurits van Oranje omtrent de Remonstranten verdedigd tegen de Aanmerkingen van Adr. Stolker*, 's-Gravenhage 1828.
[224] Carel Maria van der Kemp (1799-1862) studeerde letteren en rechten te Leiden. Hij volgde het privatissimum van Bilderdijk niet. Na zijn studie vestigde hij zich als advocaat in 's-Gravenhage. Hij behoorde tot de krachtige voorstanders van de onverzwakte handhaving van het leergezag en de leertucht in de Nederlandse Hervormde Kerk en was dogmatisch een overtuigd calvinist. Van der Kemp was één van de Zeven Haagse Heren, die in

Stolker geschetste houding van prins Maurits met betrekking tot de remonstranten te corrigeren, terwijl hij tegelijkertijd de stellingen van Da Costa terzake in diens *Inlichtingen* verdedigt.

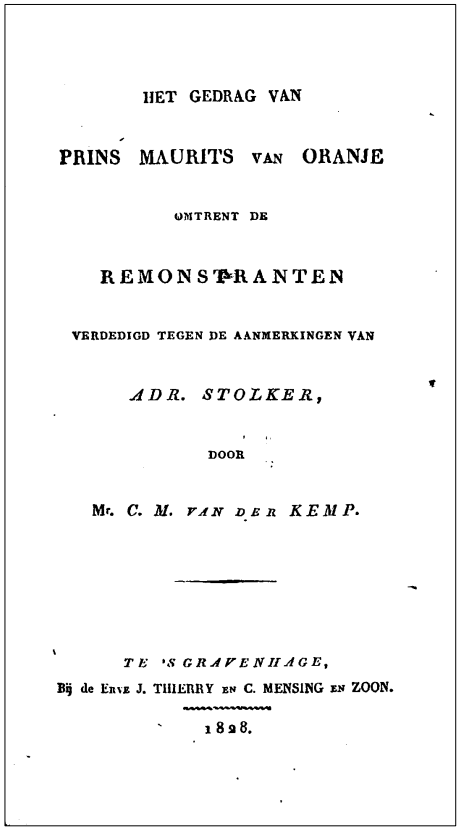

HET GEDRAG VAN

PRINS MAURITS VAN ORANJE

OMTRENT DE

REMONSTRANTEN

VERDEDIGD TEGEN DE AANMERKINGEN VAN

ADR. STOLKER,

DOOR

Mr. *C. M. VAN DER KEMP.*

TE 'S GRAVENHAGE,

Bij de Erve J. THIERRY en C. MENSING en ZOON.

1828.

Afb. 119. Titelpagina van C.M. van der Kemp, *Het Gedrag van Prins Maurits van Oranje.*

Van der Kemp schrijft in het "Voorbericht" op zijn brochure dat hij verwacht dat zijn geschrift met ongenoegen zal worden ontvangen, want het bevat een verdediging van prins Maurits' gedrag "en op verdedigingen van dezen Vorst is men tegenwoordig niet gesteld" (iii): de naam van deze stadhouder is namelijk te zeer verbonden aan een godsdienstleer die bij de tijdgenoten van de schrijver niet meer in de smaak valt (iii). Het doel dat Van der Kemp met zijn brochure wil bereiken, is "dat alle oprechten en waarheidlievenden overtuigd zullen zijn, dat er in Maurits niets te berispen is" (iv) en dat het duidelijk zal worden dat door de voorstellingen van Stolker er een smet is gekomen op het beminnelijk karakter en gedrag van deze Oranjevorst en de waarheid zeer tekort is gedaan.

Prins Maurits wordt door Van der Kemp voorgesteld als iemand die de diepe zin van de heersende godsdiensttwisten tussen de remonstranten en de contraremonstranten heel goed begreep, maar zich als onpartijdig stadhouder te onthouden had van een oordeel over deze kerkelijke kwestie, die door de kerk zelf moest worden opgelost; de verhalen die de ronde doen over Maurits' onkunde in dezen berusten volgens Van der Kemp enkel op leugen en las-

1842 een adres richtten aan de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Zie: J.P. Moet, *Mr. C.M. van der Kemp (1799-1862) inzonderheid als Réveil-figuur*, Vlaardingen 1948.

ter (12-27). De schrijver benadrukt dat prins Maurits met veel gematigdheid en helder inzicht onafgebroken gewerkt heeft aan de totstandkoming van een vreedzame scheiding van de twee kerkelijke partijen naar de eis van het Evangelie, dat een vrede door eenheid wil, gebaseerd op waarheid. De eenheid die Van Oldenbarnevelt bedoelde, was dat in dezelfde kerk waarheid en leugen gepreekt zou worden. Met de handelingen van de Nationale Synode van Dordrecht ging prins Maurits accoord. Mocht men uit gesprekken zo hier en daar het tegendeel hebben geconcludeerd, uit een nadere en betere beschouwing van zijn woorden blijkt zijn instemming daarmee volgens Van der Kemp toch telkens weer, wat concreet inhoudt dat prins Maurits het wenselijk achtte dat iedere partij over eigen kerkgebouwen zou beschikken om daar haar godsdienstoefeningen te houden, en dat alles in volledige wederzijdse verdraagzaamheid (41).

b. Recensie van *Het Gedrag van prins Maurits van Oranje*

"Wederom eene *brochure* wegens onze oude veete in de zeventiende Eeuw!", zo begint de recensent voor de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[225] zijn bespreking van Van der Kemps *Het Gedrag van Prins Maurits van Oranje*. De recensent vraagt zich in gemoede af, of na een tijdsverloop van meer dan twee eeuwen de driften nog niet zijn bedaard en het bloed van Johan van Oldenbarnevelt de haat van zijn vijanden nog niet heeft verzoend. Volgens de recensent meende Adriaan Stolker, de remonstrantse predikant en kenner van onze vaderlandse geschiedenis, met zijn brochure een toenadering te bewerkstelligen tussen de vroegnegentiende-eeuwse vereerders van prins Maurits, ook als staatsman, en die van Johan van Oldenbarnevelt (627-628) en het karakter van de stadhouder – tenminste op sommige punten – in een gunstiger daglicht te stellen. Maar als hij al dacht daarmee "de tegenwoordige drijvers der Kerkelijke Regtzinnigheid en Godsdiensthaat, de Bogermans, Triglands en Aarssens[226] van deze tijd" tevreden te stellen, dan heeft hij zich volgens de recensent deerlijk vergist: deze mensen weten van geen vrede; hun leuze is: "Heerschen! alleenheerschende Kerk!" (628). Prins Maurits is bij hen "heilig", omdat hij in hun ogen onverdraagzaam jegens de remonstranten en Van Oldenbarnevelt was.

Van der Kemp heeft zich volgens de recensent tot kampioen voor prins Maurits en voor de Synode van Dordrecht opgeworpen. Hij gaat daarbij – naar het oordeel van de boekbespreker met veel scherpzinnigheid – Stolkers geschrift van stap tot stap na. De recensent vindt dat Van der Kemp zich schuldig maakt aan partijdigheid: alles wat tegen prins Maurits wordt ingebracht, verwerpt hij als leugen en laster (628-629). De boekbespreker merkt op dat het kennelijk voor Van der Kemp een belangrijk punt is om aan te tonen dat prins Maurits in godsdienstige zaken lang niet zo onkundig was dan over het algemeen wordt aangenomen (629). De recensent is het met Van der Kemp eens, wanneer deze stelt dat prins Maurits zich meer om de politiek van zijn mededinger Van Oldenbarnevelt dan om de belangen van de kerk heeft bekommerd (630).

Aan het eind van zijn boekbeoordeling maakt de recensent, die duidelijk aan de zijde van Stolker staat, een vergelijking tussen het optreden van koning Willem I en dat van prins Maurits met betrekking tot het punt van kerkelijk separatisme. Prins Maurits wilde "de door woelzieke geesten opgeruide Gemeente" (635) niet tot bedaren brengen, maar integendeel een kerkscheuring bevorderen. Koning Willem I daarentegen heeft zoveel mogelijk de beginselen

[225] Jg. 1828, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 627-635.
[226] Bedoeld wordt Cornelis van Aerssen (1545-1627), griffier van de Staten-Generaal, die in het proces tegen Van Oldenbarnevelt optrad en met de bewering kwam dat deze ter waarde van f14.000 aan Spaanse pistoletten (gouden munten) zou hebben ontvangen; deze beschuldiging werd door de landsadvocaat met verontwaardiging verworpen.

van kerkelijk separatisme belet[227], zodat alle protestantse gezindten nu leven onder de bescherming van de troon in een geest van eendracht.

7. Adr. Stolker, "Brieven"

Stolker bleef een antwoord op het geschrift van Van der Kemp niet schuldig. In een viertal brieven, gepubliceerd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[228], gaat hij uitvoerig in op de inhoud van Van der Kemps brochure. Heeft Van der Kemp zich hier en daar nogal scherp uitgelaten over het geschrift van Stolker en konden zijn uitvallen de toets van de christelijke zachtmoedigheid en burgerlijke beleefdheid niet altijd doorstaan, in zijn "Brieven" spant Stolker, wanneer het erom gaat iemand personaliteiten toe te voegen, beslist de kroon, zo oordeelt Johannes Petrus Moet in zijn *C.M. van der Kemp 1799-1862 inzonderheid als Réveil-figuur*[229]. Christiaan Sepp daarentegen spreekt waardering uit over deze "Brieven" van Stolker, omdat ze volgens hem over veel beweringen aangaande de gezindheid van prins Maurits jegens de remonstranten een ander licht laat schijnen, waardoor ook Da Costa's *Inlichtingen* op verschillende punten wordt weerlegd[230]. Stolkers "Brieven" zijn gericht aan een "Waarde Vriend", die hem herhaaldelijk om een antwoord aan Van der Kemp had verzocht. We geven van dit viertal "Brieven" in zes afleveringen – geschreven in de periode van maart tot oktober 1829 – telkens een beknopte beschrijving van de inhoud.

"No. I": Stolker stoort zich eraan dat de nog jonge Van der Kemp, die als schrijver heeft gedebuteerd met het "onhebbelijk te bejegenen" van mannen die reeds lang gezaghebbend zijn op het gebied van de letteren, het "van bijzonder belang voor zijn *domperianisme* geacht heeft", hem – Stolker namelijk – aan te vallen.

Als reactie op Van der Kemps brochure wil Stolker alleen enkele punten belichten als proeve van een analyse van het hele boek en het "zotte en nietige" ervan aantonen (257). Naar aanleiding van Van der Kemps "Voorbericht" merkt Stolker op dat hijzelf geprobeerd heeft om prins Maurits vrij te pleiten van de publieke tenlastelegging dat hij een vijand en vervolger van de remonstranten is geweest, — iets wat volgens Stolker ook door Van der Kemp, die prins Maurits wil verdedigen, beweerd wordt (258). Hoewel Stolker dit ongerijmd vindt, begrijpt hij het wel: Van der Kemp wil voor de leer van de Dordtse vaderen ijveren en deze leer is met zijn zogenaamde verdediging van prins Maurits nauw verbonden; met andere woorden: als prins Maurits geen vijand en vervolger van de remonstranten geweest is, dan verliest die leer volgens Stolker haar gezag. Dan is dus niet de veronderstelde onfeilbaarheid van de Dordtse vaderen de grondslag van die leer, maar het betwistbaar gedrag van prins Maurits, zo concludeert Stolker.

"No. II": In deze brief gaat Stolker nader in op de verklaring van prins Maurits: "*Ik ben een krijgsman. Dit zijn zaken van Theologie, die ik niet versta, en daarover ik mij niet bemoeije*" (306) en de uitleg die Van der Kemp aan die verklaring geeft. Stolker is van oordeel dat Van der Kemp handelt volgens de "loffelijke gewoonte der Schrijvers van zijn *klique*, Bilderdijk,

[227] De recensent bedoelt hier het tegengaan van het separatistisch streven te Axel (Zeeuws-Vlaanderen) in de jaren 1822-1823 van de Vijgeboomianen, de aanhangers van de oefenaar Johan Willem Vijgeboom. Hun pogingen bleven mede door het optreden van de overheid vruchteloos.

[228] Adr. Stolker, "Brieven, over de zoogenoemde verdediging van prins Maurits van Oranje van Mr. C.M. van der Kemp tegen Adr. Stolker, door den laatstgemelden", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1829, 2e stuk, "Mengelwerk", 253-262, 303-315, 495-507, 649-655, 684-691; 1830, 2e stuk, "Mengelwerk", 42-53.

[229] Zie bladzijde 22.

[230] Christiaan Sepp, *Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers. Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der christelijke kerk geschreven hebben*, Leiden 1886, 284.

Da Costa enz." om nooit te laten blijken dat men hen weerlegd heeft, maar steeds – zoals Voltaire placht te doen – onbeschaamd te herhalen wat zij "ééns onwaars geschreven hebben" (308).

"No. III": In deze brief gaat Stolker in op het punt dat de remonstranten wel tot een vreedzame scheiding bereid waren, maar alle gewelddadige kerkscheuring verfoeiden. De Staten van Holland waren afkerig van een kerkscheuring en wilden slechts eenheid, terwijl prins Maurits het met de "*Contra-Remonstrantsche Zeloten*" (496), de scheurmakers, eens was dat voor een scheiding desnoods geweld moest worden gebruikt. Badinerend merkt Stolker op dat er in zijn tijd slechts één bevoorrecht en uitverkoren geslacht is dat de waarheid in pacht heeft, namelijk "het *Christelijk* Israël van ons klein *Noord-Nederland*", waaraan twee eeuwen geleden de waarheid is bekend gemaakt en waarvan thans de leiders zijn: "de Bilderdijken, Da Costaas, Capadoses, Vijgeboomen, Molenaaren[231], Van der Kempen, enz. enz." (505). Al die mannen zijn tot "*Ridders Gods geslagen*" (507).

"No. IV": In dit schrijven staat Stolker onder meer stil bij een uitspraak van prins Maurits dat "*de gebannen Remonstrantsche Predikanten gearbeid hadden, om hem den voet te ligten*" (653). Stolker beweert in zijn brochure *Prins Maurits van Nassau* dat prins Maurits dit gezegd heeft in drift of vanuit een kwaad humeur – een gemoedsgesteldheid die volgens Stolker de stadhouder in zijn laatste jaren kenmerkte[232]. Van der Kemp wil hiervan niets weten en heeft er naar zijn zeggen geen bewijs van aangetroffen (653).

Tenslotte culmineert Stolkers verontwaardiging over de inhoud van het geschrift van Van der Kemp. Over de "*leugen*" en "*laster*" van Van der Kemp dat Stolker prins Maurits niet alleen een moordenaar heeft genoemd, maar hem ook voor een "ontuchtigen van de ergste soort" houdt[233], zegt Stolker met grote stelligheid: "Mr. C.M. van der Kemp is een *Leugenaar* en *Lasteraar*. Acht hij zich hierdoor gegriefd, hij weet, waar hij mij daarover in Regten kan betrekken, en, gelieft hij dat te doen, ik zal hem staan, en hem nog bovendien van zijne *leugen* en *laster* doen *poeniteren*" (49) — getuige de laatste opmerking lijkt Stolker niet terug te deinzen voor een eventueel proces wegens smaad.

8. (S.I.) W(iselius), "Nieuwjaars-geschenk"

Eind december 1824 verscheen in het tijdschrift *De Recensent* van de hand van W., dat is Wiselius[234], het gedicht "Nieuwjaars-geschenk voor den heer Mr. I. da Costa, of weerklank op het lied, onlangs door hem den Heere Mr. W. Bilderdijk toegezongen"[235]. Het gedicht is een negatieve weerklank op Da Costa's gedicht "Aan Bilderdijk" dat voorin de *Inlichtingen* is afgedrukt.

De dichter begint zijn "Nieuwjaars-geschenk" met de uitroep:

Wat Christen gruwt niet, als hij ziet,
Hoe dweep-, hoe muitzucht woede;
Wat felle pijlen Satan schiet,
Van menschenmoord nooit moede.

[231] Stolker heeft hier het oog op de aanhangers van Dirk Molenaar (1786-1865), hervormd predikant o.m. te 's-Gravenhage (1822-1861, emer.).
[232] Cf. Adr. Stolker, *Prins Maurits van Nassau*, 47.
[233] Cf. C.M. van der Kemp, *Het Gedrag van Prins Maurits*, 159.
[234] Zie P. van Limburg Brouwer, *Het Leven van Mr. Samuël Iperuszoon Wiselius*, Groningen 1846, 295.
[235] In: *De Recensent*, 1824, deel XVII, 2e stuk, "Antikritiek en Mengelwerk", 571-574.

Met het oog op Da Costa en zijn geestverwanten dicht W. over satan, die "vloekt, en raast, en tiert" en zijn gif spuwt op "Kerk en Hoven" om zo "der Christ'nen rust te storen". De dichter drukt zich onverminderd in sterke bewoordingen uit, wanneer hij het optreden van Bilderdijk en zijn leerlingen als volgt beschrijft:

> Daar trekt de Leugengeest te veld
> Met zijne rotsgezellen:
> Elke onverlaat waant zich een held ...
> Hun hart, vol gal en bitterheid,
> En warsch van licht en waarheid,
> Zwelt op van trots; hun blik verspreidt
> Een zwarte nacht vol naarheid ...
> De woede maakt de voeten vlug
> Van 't helsche bondgenootschap.
> Dus vleit zich elke Satansknecht, ...
> Op rede, Godsdienst, wet en regt
> Te zullen zegepralen.

Hoever Wiselius verwijderd is geraakt van zijn vroegere vrienden blijkt uit het vocabulaire en de voorstellingen van de volgende passages: Het kleed van deze "satansknechten" is, volgens de dichter, rood als de gloed van de afgrond en aan hun gordel, die klam is van bloed, heeft elk een adder hangen. Hun kreet klinkt krijsend en

> (...) doet al het helsch gebroed
> Uit 's afgrondskolk hen naadren,
> En om hen heen een gierenstoet ...
> Een vuile damp is door de lucht
> Ten hemel opgeklommen.

Tot troost van de klagende, wenende en zuchtende "Kerkbruid" wijst de dichter op de trouw van haar Bruidegom:

> Zie, zie! daar snelt uw Heiland aan:
> Zij beven ..... geen erbarmen.
> Hij stort hen, met hun oproervaan,
> Den zwavelpoel in de armen.

9. S.I.Z. Wiselius, *Nog een Blik*

In een brief van 30 april 1825 aan Bilderdijk attendeert Da Costa zijn leermeester op een nieuwe publicatie van Wiselius, waarin deze de *Inlichtingen* onder vuur neemt en zich tevens kritisch uitlaat over Da Costa en enkele van zijn geestverwanten. Uit de wijze waarop Da Costa dit bericht presenteert, kan afgeleid worden dat de wetenschap dat hun gezamenlijke gewezen vriend opnieuw een publieke aanval op hen doet, Da Costa tamelijk onbewogen liet: "Hier is weinig nieuws of byzonders om U te melden. Dit alleenig misschien, dat Wiselius wederom een vrij dik boek tegen ons heeft uitgegeven, onder den titel van: *Nog een Blik op de Sadduceën*, gericht tegen myne Inlichtingen over Prins Maurits"[236]. Da Costa laat Bilderdijk

[236] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 30 april 1825, Bilderdijk-Museum, hs. E19-5.

weten dat Wiselius ook "geweldig" tegen Thelwall en Capadose "raast en tiert"[237], en besluit zijn berichtgeving over dit pamflet met de vaststelling dat het een geschrift is "om van te gruwen".

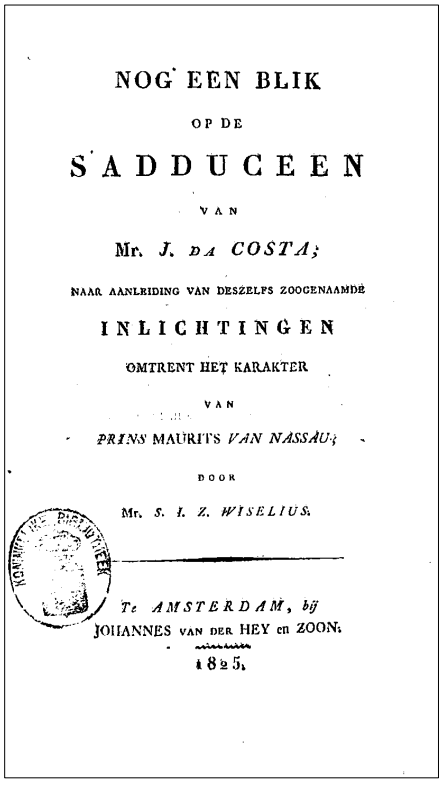

NOG EEN BLIK

OP DE

SADDUCEEN

VAN

Mr. J. DA COSTA;

NAAR AANLEIDING VAN DESZELFS ZOOGENAAMDE

INLICHTINGEN

OMTRENT HET KARAKTER

VAN

PRINS MAURITS VAN NASSAU;

DOOR

Mr. S. I. Z. WISELIUS.

Te AMSTERDAM, bij

JOHANNES VAN DER HEY en ZOON.

1825.

Afb. 120. Titelpagina van S.I.Z. Wiselius, *Nog een Blik*.

a. Korte inhoud

Onder het motto van de schriftwoorden uit Jesaja 59:5[238] en Jesaja 28:18[239] wil Wiselius, zoals hij in het "Voorberigt" aangeeft, met het geschrift *Nog een Blik op de Sadduceën van Mr. I. da Costa; naar Aanleiding van deszelfs zoogenaamde Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau* [240] in de bres springen voor de zuivere leer van het Evangelie tegen de verwerpelijke beginselen van die "duisterlingen (…) die zich zelve boven anderen verlicht noemen, doch wezenlijk in dienst staan van hem, die een menschenmoorder was van den beginne" (iii). Hij wil daarbij redelijke middelen gebruiken en in het voetspoor treden van Bilderdijk, die met de brochure *Een Protestant aan zijne Medeprotestanten*[241] de weg heeft

[237] Zie respectievelijk hoofdstuk 8, paragraaf VII.6 en hoofdstuk 7, paragraaf IX.5.f.

[238] Jesaja 59:5: "Zij broeden Basiliscus eijeren uit en zij weven spinnewebben: die van hare eijeren eet, moet sterven, en als het in stukken gedrukt wordt, barst daar een adder uit".

[239] Jesaja 28:18: "Maar hunlieder verbond met den dood zal te niete worden, en hun verdrag met de helle en zal niet bestaan".

[240] Amsterdam 1825 (*Nog een Blik*).

[241] De volledige titelomschrijving luidt: (Willem Bilderdijk), *Een Protestant aan zijne Medeprotestanten. Ter Gelegenheid van de Afschetsing der Voortreffelijkheid van den katholyken Kerkleer, door J.G. le Sage ten Broek*, Amsterdam 1816 (*Een Protestant aan zijne Medeprotestanten*). Dat Bilderdijk de schrijver is van deze anoniem

gebaand (iii). Bovendien wil Wiselius met zijn werk de predikanten in hun gewichtige en vaak moeilijke arbeid ondersteunen. In het besef van deze verplichting nam hij de pen op tegen Da Costa's *De Sadduceën* en naar aanleiding van diens *Inlichtingen* voelt hij zich opnieuw verplicht een tegenschrift te publiceren (iv).

Wiselius heeft zich afgevraagd, welke bedoeling Da Costa met zijn geschriften heeft. Sinds Wiselius het jongste werk van de lutherse theoloog Heinrich Gottlieb Tzschirner[242] gelezen heeft[243], is wat hem betreft die vraag volledig beantwoord: "De zoogenaamde Ultra's, hier als elders, hebben alle hetzelfde oogmerk; in doel en in de keuze van middelen stemmen zij volkomen overeen, zij mogen tot de R.K. Kerk behooren, of den naam van Protestanten dragen. Het is (…) om (…) het menschdom in het algemeen terug te voeren, onder den drukkenden scepter van redeloozen willekeur en van, geest- en hart-verstijvend, monnikengezag, en alzoo ook het beschaafde *Europa* weder te doen wegzinken in den jammerstaat der stikdonkere Middeleeuwen; in één woord, het is eene hernieuwing van den strijd van het *Antiliberalismus* tegen het *Liberalismus*" (iv). Maar Da Costa's inspanningen in die strijd zullen volgens Wiselius nauwelijks uitwerking kunnen hebben, want de worsteling van het Antiliberalisme heeft nog nooit zo'n geringe kans van slagen gehad als in onze tijd (v). Wiselius onderbouwt deze mening met het argument dat juist in zijn tijd het bijgeloof en de lichamelijke en geestelijke slavernij terrein beginnen te verliezen (v). De jezuïetenorde bijvoorbeeld, vroeger de ondermijner van tronen en van alle wereldlijk gezag, is wel hersteld[244], maar heeft volgens Wiselius[245] op dat ogenblik nergens meer een steunpunt waarop zij met enige zekerheid bouwen kan. En het menselijk verstand dat zijn rechten kent, heeft sinds het midden van de achttiende eeuw in Europa en Amerika geweldige vorderingen gemaakt (v).

Wiselius brengt verder onder de aandacht dat in het verleden de boosheid met wisselend succes geprobeerd heeft om door bedrog, list en geweld de waarheid te verstikken, maar dat de Voorzienigheid daartegen een muur heeft opgericht, waarvan de uitvinding van de boekdrukkunst de grondslag vormt. Daarna heeft de Kerkhervorming die muur verder opgetrokken, terwijl de algemene verspreiding en een redelijker verstaan van de Bijbel, waardoor er ook onder de rooms-katholieken een geest van redelijk onderzoek van de Heilige Schrift ontstond, die muur vrijwel tot voltooiing gebracht (vi).

---

uitgegeven brochure was al spoedig algemeen bekend. In dit geschrift kiest hij op stellige, maar waardige wijze positie tegen het pamflet van de rooms-katholieke auteur J.G. le Sage ten Broek, *De Voorbeeldlijkheid van de Roomsch-Katholieke Kerk*, Amsterdam 1816. Zie: G. Gorris, *J.G. le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der Katholieken*, twee delen, Amsterdam 1947-1949, deel I, Amsterdam 1947, 122-123 (*J.G. Le Sage ten Broek*); Is. da Costa, *De mensch en de dichter*, 307-308; Da Costa spreekt hier over Bilderdijks brochure in lovende bewoordingen: "(...) een toonbeeld van bondige en waardige Polemiek" (308).

[242] Heinrich Gottlieb Tzschirner (1778-1828) werd in 1805 hoogleraar in de theologie te Wittenberg. In 1809 vertrok hij als zodanig naar Leipzig, waar hij vanaf 1815 tevens als superintendent en predikant verbonden was aan de lutherse Thomaskirche aldaar. Als vertegenwoordiger van een op de filosofie van Immanuel Kant (1724-1804) georiënteerd ethisch-kritisch supranaturalisme kwam Tzschirner op voor de gelijkberechtiging van het theologisch rationalisme naast het esthetische systeem van Friedrich Daniël Ernst Schleiermacher (1768-1834) als vorm van een niet-gebonden Protestantisme tegenover Romantiek en Piëtisme.

[243] Wiselius bedoelt hier: H.G. Tzschirner, *Het Stelsel der Terugwerking voorgesteld en onderzocht*, uit het Hoogduitsch, Deventer 1824 (vertaling in het Nederlands van *Das Reaktionssystem dargestellt und geprüft*, Leipzig 1824), volgens hem een werk "dat als onmisbaar mag beschouwd worden voor allen, die in de Staatkundige en Kerkelijke gebeurtenissen van vroeger en later tijd, vooral ook in die van het tegenwoordige Europa, en in derzelver bronnen en springvederen, een helder en veelzins nieuw inzicht verlangen" (*Nog een Blik*, 38).

[244] De jezuiëtenorde werd fel bestreden door o.m. de aanhangers van de Verlichting, waardoor ze in diskrediet kwam te staan en uit verschillende landen werd verbannen. Om die reden hief de paus deze orde in 1773 op. In 1814 werd zij weer hersteld.

[245] Door in dit verband – al is het in relativerende zin – de jezuiëtenorde ter sprake te brengen, associeert Wiselius de activiteiten van Da Costa toch weer met die van deze als staatsgevaarlijk geachte rooms-katholieke geestelijke orde; zie Bijlage VI.

Hoewel deze ontwikkeling bewerkt heeft dat de burgers zich in toenemende mate bewust werden van hun waarde als mensen en als leden van de maatschappij en ook dat ze besef kregen van het onrecht dat ze vroeger is aangedaan, blijft volgens Wiselius waakzaamheid geboden. Dat is de reden waarom hij zijn eerste geschrift tegen *De Sadduceën* publiceerde (vii-viii).

Wiselius benadrukt dat hij uit plichtsgevoel nogmaals een ernstige blik op dit strijdschrift werpt en nu onder de aandacht brengt, wat hij in zijn vorige geschrift tegen *De Sadduceën* achterwege liet (viii)[246]. Wiselius vindt dat Da Costa[247] hem daartoe heeft gedrongen, vooral door zijn onbeschaamde machtspreuken, lasteringen en hoogdravendheid, waarmee hij gewoon doorgaat alsof er nooit kritiek op zijn manier van optreden was uitgeoefend (viii).

Na het aangeven van bovenstaande motivatie tot het schrijven van *Nog een Blik*, verklaart Wiselius dat hij met de lof die hem naar aanleiding van zijn *De Sadduceën getoetst* door de recensenten van enkele toonaangevende tijdschriften[248] wordt toegezwaaid, erg ingenomen is (ix). Minder aangenaam trof hem de recensie van zijn geschrift in *De Recensent*[249], waarvan de eerste zin luidt: "Wiselius tegenschrijver van Da Costa!". Wiselius vraagt zich af wat de recensent daarmee bedoelen kan: wil hij daarmee suggereren dat hij eerst met Da Costa op hetzelfde standpunt stond, maar daarvan nu is afgeweken, of doelt de recensent op de vriendschappelijke betrekkingen die er tussen hem en Da Costa geweest zijn? Hoe het ook zij, wat Wiselius in zijn leven ook verkeerd gedaan mag hebben, van principiële instabiliteit zal naar zijn idee niemand hem kunnen betichten. Integendeel, wanneer het aankwam op de verdediging van wat hij voor waarheid hield, dan ontzag hij naar eigen zeggen zelfs vriendschapsbetrekkingen niet (x).

Wiselius begint de "Inleiding" op *Nog een Blik* met de veronderstelling dat de tot dan toe verschenen strijdschriften van Da Costa – *Bezwaren*, *De Sadduceën*, *Inlichtingen* – producten zijn van fantasmagorie[250].

Wiselius wijst erop dat er door wat hij en anderen tegen Da Costa's publicaties geschreven hebben, geen verandering in de opvattingen van Da Costa teweeggebracht is: zijn laatste geschrift – *Inlichtingen* – is daarvan een duidelijk bewijs. Vervolgens betoogt Wiselius dat het optreden van Da Costa op deze manier een teleurstelling moet zijn voor Lucas Egeling, de predikant die hem heeft gedoopt (3). Wiselius vindt het taalgebruik van de *Inlichtingen* van een hoger niveau dan die van Da Costa's hieraan voorafgaande geschriften (4), maar de vraag of het een grotere inhoudelijke waarde heeft, moet ontkennend beantwoord worden. Op zichzelf beschouwd geeft het boekje weinig aanleiding tot belangwekkende weerlegging van Wiselius' kant, maar hij ziet hier de gelegenheid om op vroeger behandelde zaken nog eens terug te komen en een overzicht te geven betreffende de wezenlijke oorsprong van de godsdiensttwisten, die Da Costa zo graag hervat zou zien[251].

---

[246] Wiselius wijst erop dat hij in *Nog een Blik* "hier en daar met eenige meerdere warmte" geschreven heeft en de "Dortsche Synode" (viii) met minder verschoning behandeld heeft dan in zijn eerste geschrift tegen *De Sadduceën* (viii).

[247] Wiselius noemt Da Costa hier: "deze half Joodsch-half Roomsch-gezinde Diotrephes (III Johannes:9 en 10)" (viii). Diotrephes veroorzaakte door zijn heerszucht moeilijkheden in de christelijke gemeente, waartoe hij behoorde.

[248] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, *Boekzaal*, *Letterkundig Magazijn*, *Bijdragen*; zie paragraaf III.4.b van dit hoofdstuk.

[249] Jg. 1824, deel XVII, 1e stuk, "Recensiën", 392-397.

[250] Het presenteren van waanvoorstellingen aan het publiek.

[251] Wiselius heeft hier het oog op de twisten tussen de remonstranten en de contraremonstranten uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw.

Na het "Voorberigt" (i-xii) en de "Inleiding" (1-8) op *Nog een Blik* verdeelt de schrijver de stof over een viertal hoofdstukken. De "Eerste Afdeeling" (9-58) moet volgens Wiselius gezien worden als een aanhangsel bij *De Sadduceën getoetst*. De "Tweede Afdeeling" (59-119) bestaat voor het overgrote deel uit uittreksels van een kerkhistorisch werk van de hand van Johann Lorenz von Mosheim (1694-1755)[252], waarin de geschillen tussen de remonstranten en contraremonstranten uit het laatst van de zestiende en het eerste kwart van de zeventiende eeuw centraal staan. De "Derde Afdeeling" (126-186) bestaat uit Wiselius' beschouwing en toetsing van Da Costa's *Inlichtingen*. Het werk wordt afgesloten met de rubriek "Bijlagen" (187-223), waarin Wiselius een drietal publicaties uit de *Vaderlandsche Letteroefeningen* integraal overneemt om daarmee aan te tonen, dat hij in zijn afwijzende standpunt ten opzichte van de stellingen van Da Costa door anderen gesteund wordt[253].

We zullen nu achtereenvolgens stilstaan bij elk van de drie afdelingen van *Nog een Blik*.

"*Eerste Afdeeling*"

Wanneer Da Costa zijn gevoelens over godsdienst en geschiedenis publiceren wil, dan is dat zijn goed recht: er is in ons land vrijheid van geweten, denken en spreken (9-10). Binnen het kader van deze vrijheden zijn er in het afgelopen decennium op religieus en historisch gebied regelmatig prijzenswaardige geschriften verschenen, zo meent Wiselius. En dan noemt hij in dit verband als voorbeeld Bilderdijks *Een Protestant aan zijne Medeprotestanten* (iii, 10). Publicaties van een dergelijk schriftuurlijk en objectief karakter had Wiselius ook van Bilderdijks leerling Da Costa verwacht, maar het tegendeel is het geval (10-11).

Wiselius stelt met nadruk aan de orde dat Da Costa zich op het standpunt heeft gesteld dat de *Dordtse Leerregels* in uitsluitende zin de samenvatting zijn van de zuivere leer van het christelijk geloof. Wiselius maakt Da Costa het verwijt dat hij geen schriftuurlijke bewijsvoering levert voor de exclusieve status van die leer. Uiteraard staat het Da Costa volkomen vrij om die leer als zodanig aan te nemen en te proberen om anderen te bewegen dat ook te doen, maar – zo merkt Wiselius hierbij op – dan moet hij wel beseffen dat hij met het aanvaarden van de *Dordtse Leerregels* impliciet instemt met de opvatting die strijdig is met zijn bekeringsijver, namelijk de volkomen zedelijke onmacht van de mens tot het vinden en aanvaarden van het zaligmakend geloof (12). Da Costa behoort volgens Wiselius medelijden te hebben met de rampzaligen, die evenmin als hij het ware geloof deelachtig zijn geworden (16). In dit verband benadrukt Wiselius dat de door Da Costa aangehangen Dordtse leer van de volkomen zedelijke onmacht van de mens om tot zaligheid te komen, verbonden is met de leer van de predestinatie (16). Da Costa die zijn auteurschap in dienst heeft gesteld van zijn bekeringsarbeid, wordt door Wiselius geadviseerd om in zijn geschriften een duidelijke uiteenzetting te geven van zijn leerstelsel en dat te onderbouwen met schriftuurlijke bewijzen, vergezeld van de uitgesproken hoop dat het God behagen zal de oren van de ongelovigen te openen voor deze boodschap van heil. Maar – zo verklaart Wiselius – dat doet Da Costa niet: hij gaat er vanuit dat zijn leer de ware is en wie hem daarin niet volgen willen, veroordeelt hij zonder meer (17).

---

[252] Bedoeld wordt: Jo. Laur. Moshemius, *Jo. Laur. Moshemii Institutiones Historiae Ecclesiasticae Novi Testamenti*, Helmstadii 1755 (*Institutiones Historiae Ecclesiasticae*).

[253] De drie bijlagen zijn: (187-203) de recensie van de *Inlichtingen* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, februari 1825, No. 2, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 52-63 (zie paragraaf V.2 van dit hoofdstuk); (204-205), blz. 132-133 uit: Adr. Stolker, "Aan den Heer Mr. W. Bilderdijk", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, maart 1824, 126-136 (zie: hoofdstuk 5, paragraaf XI.5); (206-223), Adr. Stolker, "Iets, over het wedervaren van Jacobus Trigland, bij de staatsvergadering van Holland, op den 8sten maart des jaars 1650, tot beantwoording van Mr. Da Costa's jongst geschrijf daarover, enz.", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, februari 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 72-82 (zie paragraaf V.4 van dit hoofdstuk).

Na een vijftal schriftgedeelten te hebben weergegeven, waarin het geloof in Jezus Christus als het enig noodzakelijke tot de zaligheid van de mens centraal staat (32-33)[254], wijst Wiselius Da Costa erop dat van een waardig lid van de christelijke gemeente niets wordt geëist van de ingewikkelde leerstukken waarover de Synode van Dordrecht beslissende uitspraken heeft gedaan. En wanneer nu de "Kerk van Bogerman c.s." (33) werkelijk de enig ware kerk was geweest, zoals volgens Wiselius door Da Costa voortdurend verzekerd wordt, dan kon zij van haar leden geen meerdere eisen gesteld hebben dan Jezus en de apostelen aan de eerste christenen (33). Wiselius vraagt zich vervolgens af, of men soms iets van de "Dordtsche Wijsheid" (33) aantreft in de door alle christenen erkende Apostolische Geloofsbelijdenis? Wiselius stelt dat dit niet het geval is. En geheel in overeenstemming met de door Wiselius weergegeven schriftgedeelten over het object van het geloof en met de inhoud van het Apostolicum wordt volgens Wiselius ook gesproken in vraag en antwoord 22 van de door hem gewaardeerde Heidelbergse Catechismus (33).

Wiselius is van oordeel dat de verheffing van een synodebesluit tot een bijzonder belijdenisgeschrift voor de Gereformeerde Kerken der Verenigde Nederlanden – de Dordtse Leerregels – er een duidelijk bewijs van is dat degenen die dit hebben bewerkstelligd, wijzer wilden zijn dan de opstellers van de Heidelbergse Catechismus en vooral ook wijzer dan Jezus en de apostelen, omdat ze daarmee beweerden dat een speculatief theologisch stelsel, namelijk dat van Johannes Calvijn (1509-1564), in alle opzichten waar en in feite niet vatbaar was voor wezenlijke verbeteringen (33-38). Wiselius brengt in herinnering dat de paganisten gedurende de vroegchristelijke periode de christenen ervan beschuldigden staatsgevaarlijk te zijn en dat de katholieken hetzelfde deden betreffende de protestanten in de tijd van de Reformatie. En als vervolg op deze handelwijze verwijst Wiselius naar wat er volgens hem vóór, tijdens en na de Synode van Dordrecht plaatsvond, namelijk dat de calvinisten in ons land gebruik maakten van dezelfde verdachtmakende methoden met betrekking tot Arminius en de remonstranten. Daarbij aansluitend merkt Wiselius op dat naar zijn inschatting hetzelfde in zijn tijd ook wordt gedaan door Da Costa en zijn medestanders.

Wiselius besluit de "Eerste Afdeeling" van *Nog een Blik* met een dubbel verwijt aan het adres van de predikanten van de "Kerk van Bogerman c.s.", omdat zij naar zijn oordeel pretenderen met elkaar gestalte te geven aan de enig ware kerk en in de tweede plaats dat zij ondanks hun exclusieve ecclesiastische opstelling toch een figuur als Da Costa beschouwen als een waardig lid van die kerk (58). Die kerk en het Christendom zijn van elkaar gescheiden – naar de mening van Wiselius – "zoo ver de Hemel is van de aarde" (58). In *De Sadduceën getoetst* heeft Wiselius van Da Costa gezegd: "*Ach! dat hij gebleven ware in het Jodendom! In het Christendom is hij eene bittere galle*"[255]. En in *Nog een Blik* oordeelt Wiselius: "Ach! dat hij in het Jodendom gebleven ware! De inwendige kerk van Christus heeft hem uitgeworpen. Met haar kan hij geene vereeniging des Geestes, met het Geestelijk Opperhoofd dier Kerk geene gemeenschap hebben" (58).

"*Tweede Afdeeling*"

In de publicatie van Da Costa's *Inlichtingen* vond Wiselius een gerede aanleiding om een vroeger voornemen alsnog tot uitvoering te brengen, namelijk om door middel van een beknopt historisch overzicht duidelijk te maken, hoe de christelijke kerk van meet af aan door twisten over geloofszaken werd verbasterd, verdeeld of gescheurd, en om in het bijzonder stil te staan bij de geschillen tussen de remonstranten en contraremonstranten in ons land (59-62). Het kerkhistorische werk waarvan Wiselius in de "Tweede Afdeeling" excerpten geeft is het

[254] Mattheüs 16:26 en 27; Handelingen 16:30 en 31; Romeinen 10:9; Handelingen 8:30; Johannes 20:31.
[255] S.I.Z. Wiselius, *De Sadduceën getoetst*, 89.

al eerder genoemde *Institutiones Historiae Ecclesiasticae* van Von Mosheim[256]. Daarnaast citeert Wiselius een tweetal bladzijden uit het door hem gewaardeerde geschrift *Een Protestant aan zijne Medeprotestanten* van de hand van Bilderdijk en vervolgens ook uit de aantekeningen, die Archibald Maclaine[257] geeft bij zijn vertaling in het Engels van het kerkhistorisch werk van Von Mosheim[258]. Deze "Afdeeling" rondt Wiselius af met een korte slotbeschouwing die uitloopt op een voorstel betreffende doelstelling en inhoud van het godsdienstonderwijs (catechese). Telkens wanneer Wiselius bij een bepaalde passage daartoe aanleiding ziet, geeft hij in doorgaans uitgebreide voetnoten commentaar op de actuele nationale gebeurtenissen op het gebied van kerk, staat en maatschappij en doet hij herhaaldelijk uitvallen naar Da Costa en zijn medestanders Abraham Capadose en Algernon Sydney Thelwall[259].

Het gedeelte dat Wiselius overneemt uit het werk van Von Mosheim begint met de vestiging en opkomst van het Christendom in de eerste eeuw na Christus. Opname in het Christendom vond plaats door de doop van degenen die in alle eenvoud beleden dat Jezus Christus de Verlosser is van het menselijk geslacht. Het zuivere Christendom was nog maar enkele decennia geordend overeenkomstig de leer van de apostelen, of er ontstond een beweging die een bedreiging vormde voor het voortbestaan van het Christendom, de zogenaamde gnosis. Maar deze bedreiging werd overwonnen en het gevaar was geweken, totdat een nieuwe bedreiging zich aandiende. En zo gaat Wiselius door: telkens laat hij zien hoe in een volgende episode van de kerkgeschiedenis het Christendom door een ketterse beweging werd bedreigd en ook hoe verbastering daardoor van het Christendom werd afgewend en de zuiverheid van de christelijke leer gehandhaafd (63-83).

Na een beknopt overzicht van de twisten binnen de Rooms-Katholieke Kerk in de zestiende eeuw gegeven te hebben (83-90), schenkt Wiselius ruime aandacht aan de godsdienstige geschillen hier te lande tussen de remonstranten en de contraremonstranten, die hij in navolging van Bilderdijk hoofdzakelijk verklaart vanuit de toenmalige politieke tegenstellingen in onze gewesten (90-106). Vervolgens komt Wiselius bij de eigen tijd, waarin naar zijn mening die oude geschillen allang genezen en vergeten zijn en door geen Da Costa of welke "twistzoekende wargeesten" (106) ook opgerakeld kunnen worden. Binnen dit kader geeft Wiselius een citaat uit Bilderdijks *Een Protestant aan zijne Medeprotestanten*[260], die daarin het standpunt naar voren brengt dat de geschillen tussen de remonstranten en contraremonstranten meer een politieke twist zijn geweest dan een geschil van godsdienstige aangelegenheden (105-106).

Na een korte schets vanuit het werk van Von Mosheim over wat er in de achttiende eeuw onder de christenen speciaal in Engeland, is voorgevallen met betrekking tot het leerstuk van de triniteit (106-107), geeft Wiselius nog enkele aantekeningen die Archibald Maclaine maakte bij het werk van Von Mosheim over de geschillen in Engeland betreffende het bovengenoemde dogma. Aan dit soort geschillen zal waarschijnlijk nooit een einde komen,

---

[256] Wiselius beschouwt het werk van Von Mosheim, waarvan iedereen de zuiver christelijke geest waardeert, als een objectieve weergave van de kerkhistorische gebeurtenissen.

[257] Archibald Maclaine (1722-1804) was van 1747 tot 1796 predikant bij de Engelse Gemeente te 's-Gravenhage. Maclaine heeft vooral naam gemaakt door zijn vertaling in het Engels van het kerkhistorisch werk van J.L. von Mosheim (*Institutiones Historiae Ecclesiasticae*). Hij was een gematigd verlicht theoloog die zich verzette tegen de leidende Verlichtingsdenkers en die de feitelijkheid van de bijbelse wonderen verdedigde.

[258] Archibald Maclaine, J.L. von Mosheim, *An ecclesiastical history, ancient and modern. Translated and accompanied with notes and chronological table*, London 1765-1768.

[259] Zie noot 237 van dit hoofdstuk.

[260] (Willem Bilderdijk), *Een Protestant aan zijne Medeprotestanten*, 43-44. In een voetnoot merkt Wiselius het volgende op: "Als men dit gelezen heeft, zal men wel inzien en erkennen, dat de Heer Bilderdijk ten onregte wordt beschuldigd, den Heer Da Costa die boosaartigheid te hebben ingeboezemd, welke de laatstgemelde bij herhaling zoo openlijk aan den dag legt" (105).

want – en dat moet Da Costa goed beseffen – "*niets levert eene zoo onophoudelijke stoffe tot geschil op, als eene Leer, welke het bereik van het menschelijk verstand te boven gaat*" (109).

Wanneer Wiselius alle wederwaardigheden, twisten en geschillen, scheuringen en verdeeldheden die zich in de loop van de kerkgeschiedenis hebben voorgedaan, overziet, dan komt hij tot de conclusie dat de opgroeiende jeugd het best kan worden opgevoed met onderwijs in de meest eenvoudige geloofswaarheden, die noodzakelijk zijn tot de zaligheid. Jonge mensen moet men geen uitleg meer geven over het hoe van de menswording van Jezus, of over het hoe van de twee naturen van Christus, en evenmin over de predestinatie, eeuwige raadsbesluiten en "dergelijke onvruchtbare, twist, tweedragt en haat barende, vraagstukken en stellingen meer" (117). Omdat het reële gevaar bestaat dat zij later op één of andere manier toch met zulke leerstellingen in aanraking komen en erdoor in verwarring zullen raken, acht Wiselius het beter – mede met het oog op de ook door hem gewenste vereniging van alle protestanten – dat het catechetisch onderwijs aan de jeugd voldoet aan de volgende (of soortgelijke) richtlijnen:

I. De leerlingen na enkele voorbereidende lessen te overtuigen van de goddelijkheid van de Heilige Schrift, en van onze daaruit voortvloeiende verplichting om wat in de Heilige Schrift verhaald en duidelijk geleerd wordt, gelovig als ontwijfelbaar te aanvaarden.
II. Bij de leerlingen in hoofd en hart die bijbelse waarheden in te prenten, die ons bekend gemaakt zijn als noodzakelijk tot ons behoud, en ze daarbij altijd te doen bedenken dat het geloof onlosmakelijk verbonden is met een goede consciëntie en zonder de werken dood is.
III. De leerlingen grondig te onderwijzen aangaande de grenzen van ons kenvermogen en wat daarbinnen en daarbuiten valt. En ook de leerlingen te onderwijzen aangaande de dwalingen en godslasterlijke gevolgtrekkingen, waarin en waartoe men vervallen kan en bijna onvermijdelijk vervallen moet, wanneer wij ons buiten die grenzen begeven en de diepten van God die ondoorgrondelijk zijn, proberen te peilen.
IV. En tenslotte het theoretisch onderwijs voor de leerlingen praktisch te onderbouwen en te verduidelijken door middel van een beknopt, begrijpelijk en objectief boek over de geschiedenis van de Christelijke Kerk (118).

Wat betreft de totstandkoming van het in de ogen van Wiselius ideale boek over de geschiedenis van de Christelijke Kerk, geeft hij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in overweging om een prijsvraag uit te schrijven tot vervaardiging van een voor de genoemde doeleinden geschikt kerkgeschiedenisboek. Wiselius is ervan overtuigd dat de vastheid van het christelijk geloof in zekere zin afhankelijk is van de kennis van de kerkgeschiedenis (119).

"*Derde Afdeeling*"
De "Derde Afdeeling" bevat Wiselius' beoordeling van Da Costa's *Inlichtingen*. Het uitgangspunt van Wiselius bij die beoordeling is dat hij zich hoeden wil voor het lenen van een gunstig oor aan wat verspreid wordt ten nadele van de medemens, en ook voor het dadelijk aannemen daarvan als waarheid, aangezien dat regelrecht in strijd is met de broederliefde als één van de hoekstenen van de christelijke godsdienst (121). Maar juist omwille van de waarheid en de christelijke broederliefde voelt hij zich toch geroepen het zijne over de *Inlichtingen* te zeggen.

Wiselius beschouwt de stijl van de *Inlichtingen* niet zo volkomen de straattaal als die van *De Sadduceën*, maar is niettemin van mening dat het "in opzettelijke boosaartigheid" (123) hiervoor niet onderdoet. Wanneer het de bedoeling van Da Costa was om prins Maurits tegen valse beschuldigingen te verdedigen, dan had hij drie zaken aan moeten tonen: in de eerste plaats dat die beschuldigingen ook werkelijk bestaan; in de tweede plaats dat die beschuldigingen inderdaad vals zijn; en in de derde plaats dat die valsheid bewezen is (124-

126). Maar het schijnt Wiselius toe dat Da Costa bij zijn verdediging van prins Maurits zich op drie geheel andere aspecten heeft gericht: ten eerste dat prins Maurits zich in geen enkel opzicht heeft schuldig gemaakt aan onrecht met betrekking tot Johan van Oldenbarnevelt; ten tweede dat prins Maurits als een waar christen gestorven is; en ten derde dat Van Oldenbarnevelt terecht en volgens de juiste procedure veroordeeld is. Wiselius gaat op het eerste en het tweede aspect in. Hij verklaart dat hij geen *Inlichtingen* van Da Costa, die hij in het vervolg meestal "Heer Inlichter" noemt, nodig had. Aan het eerste aspect denkt volgens Wiselius in zijn tijd niemand meer met de minste schijn van bitterheid; onze wijze koning heeft ons immers geleerd om alle oude veten en geschillen te vergeten en geeft daarin met zijn eigen opstelling het voorbeeld. Het zijn Da Costa en zijn medestanders die volgens Wiselius enkele jaren geleden al begonnen zijn met de poging om de oude tegenstellingen nieuw leven in te blazen. Het tweede aspect is door echte christenen – tot welk kerkgenootschap ze ook mogen behoren – nooit in twijfel getrokken, omdat zij er verre van zijn om met Da Costa de rechterstoel van God te beklimmen. Op de materie van het derde aspect wil Wiselius nog niet ingaan, omdat Da Costa heeft toegezegd dit in een vervolgdeel, de *Ophelderingen*, breder aan de orde te stellen. Wiselius heeft er geen enkele moeite mee om in te stemmen met Da Costa's eerste en tweede aspect (128-129) en weerspreekt deze stellingen van Da Costa dan ook niet (133).

Wiselius wijst erop dat men het eens kan zijn met bepaalde stellingen en begrippen van Da Costa, maar dat het iets anders is, wanneer hij bij een zwakke presentatie daarvan ook nog argumenten als bewijs aanvoert, die geen steek houden en daarbij zelfs onwaarheden voegt. Wiselius heeft het voornemen om aan te tonen dat het door Da Costa gestelde in de *Inlichtingen* inderdaad het geval is, waarbij hij van mening is dat het belang hiervan door geen enkel verlicht en beschaafd mens ontkend zal worden (133). Wat volgens Wiselius meteen in de *Inlichtingen* opvalt is, dat wanneer het betreffende Da Costa's beweringen aan bewijzen of innerlijke overtuigingskracht ontbreekt, hij dan zijn stellingen zo dikwijls herhaalt dat ze ons als het ware worden ingeprent (135). Na een uitvoerig betoog van historisch-kritische aard (136-158) maakt Wiselius een "tussenbalans" op van de *Inlichtingen*, die in het kort toch hierop neerkomt: "samenweefsels van logen, laster, haat, boosaartigheid en partijwoede" (158).

Aan het eind van zijn onderzoek naar de waarde van de *Inlichtingen* komt Wiselius tot de constatering dat hij opnieuw bewijzen genoeg gezien heeft van Da Costa's partijdige, geemotioneerde, onbetrouwbare, algemene onkunde en vertroebelde inzichten in de geschiedenis, en daarbij aan de dag heeft gelegd: weerlegbare redevoeringen, geschonden trouw aan wat onder beschaafde mensen behoorlijk is, dubieuze waarheidsliefde en een onchristelijke gezindheid (186). Van het door Da Costa toegezegde "Tweede Deel" (de *Ophelderingen*) heeft Wiselius inzake de bedoeling en historische juistheid vooralsnog geen hoge verwachtingen (186).

Wiselius zegt de "Heer Inlichter" vaarwel met de volgende woorden van de profeet Jesaja: "*Wee den genen, die kwaad goed heeten en het goede kwaad; die duisternis tot licht stellen en het licht tot duisternis! Hun wortel zal wezen als eene uitteeringe, en hunne bloem zal als stof opvaren, omdat zij de Wet van den Heere der Heirscharen verwerpen en de redenen der Heiligen van Israël versmaden*"[261] (186).

[261] Jesaja 5:20, 24.

b. Recensies van *Nog een Blik*

Van *Nog een Blik* werd een drietal recensies in vooraanstaande tijdschriften aangetroffen. De recensenten zijn unaniem positief over dit pamflet van Wiselius en laten zich even gelijkgestemd in krasse termen uit over Da Costa en zijn opvattingen.

""*Nog een blik* – "*sem* mogt er wel achter," zeide iemand, die dit boek gelezen had; en, waarlijk, geduchter kan het niet. Waar bergt zich Da Costa?""[262], — met deze woorden opent de recensent namens de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zijn bespreking van Wiselius' tweede tegengeschrift op Da Costa's *De Sadduceën* naar aanleiding van diens *Inlichtingen* en niet ook naar aanleiding van diens *Ophelderingen*, zoals de recensent blijkens de ondertitel van *Nog een Blik* ten onrechte beweert. De recensent stelt dat Da Costa's strijd tegen de tijdgeest geen positieve uitwerking zal hebben, want daarvoor zijn diens geschriften te nietig, zowel in zaken als in behandeling (493).

De recensent heeft alle lof voor Wiselius' redeneringen over het geloof in de eerste afdeling van *Nog een Blik*. Wiselius, die de Dordtse vaderen vis à vis de remonstranten scherp hekelt, behoort uit overtuiging tot de Hervormde Kerk, zo stelt de recensent vast, die ook van mening is dat deze criticus van Da Costa geen ongegronde beweringen doet. De recensent is van mening dat de Hervormde Kerk Wiselius wel mag bedanken voor het feit dat hij met belangrijke bewijzen heeft aangetoond, wie van de leden van de Dordtse Synode hebben laten blijken dat zij van een andere geest waren dan de ultra-orthodoxen (494-495).

De weerlegging in de derde afdeling van de *Inlichtingen* is "zoo *sarcastisch als* mogelijk is, gesteld" (496), zo merkt de recensent met genoegen op. De behandeling van Da Costa's derde punt dat Johan van Oldenbarnevelt terecht is veroordeeld, door Da Costa als zodanig aan de orde gesteld in zijn *Ophelderingen*, heeft Wiselius overbodig gemaakt door zijn beoordeling van Da Costa's overige twee drogredenen (496), zo luidt het oordeel van de boekbespreker.

Wie na de weerlegging door Wiselius nog niet overtuigd is van "de schendige dwaasheid der Domper-ridders" (496), die is volgens de recensent niet meer op het rechte spoor te brengen. Het blijft de wens van de recensent dat alle lagen van de bevolking in overeenstemming met hun bevattingsvermogen bekend gemaakt worden met het "verderfelijke en schandelijke der razernij" (497), waarmee Da Costa cum suis ieder op eigen manier tekeer gaan.

De recensent van het *Letterkundig Magazijn*[263] is van oordeel dat Wiselius' *De Sadduceën getoetst* alleen kon worden overtroffen door diens *Nog een Blik*.

Volgens de boekbespreker wordt Campegius Vitringa[264] terecht door Wiselius als een helderschrijvend licht in de Gereformeerde Kerk beschouwd[265], maar hij tekent hierbij aan dat het de auteur toch niet onbekend kan zijn dat aan de rechtzinnigheid van deze geleerde theoloog door sommigen getwijfeld is.

Met instemming memoreert de recensent Wiselius' opmerking dat men onder de Imbises[266] en Dathenen[267] en andere geloofsbroeders van Da Costa de grootste vijanden van prins

[262] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 493-497, 493.
[263] Jg. 1825, 1e stuk, "Uittreksels en beoordeelingen", 623-625.
[264] Campegius Vitringa (1659-1722) was te Franeker hoogleraar in de Oosterse talen en theologie.
[265] Cf. S.I.Z. Wiselius, *Nog een Blik*, 50.
[266] *Ibidem*, 137. Bedoeld worden hier figuren als Jan van Hembyse (1503-1584). Van Hembyse was een calvinistisch schepen van Gent. Hij en zijn medestanders radicaliseerden na de Pacificatie van Gent (1576) de verhoudingen tussen de protestanten en de rooms-katholieken in deze stad en doorkruisten daarmee de verzoenende godsdienstpolitiek van Willem van Oranje.
[267] *Ibidem*, 137. Bedoeld worden hier figuren als Petrus Dathenus (1531-1588).

Willem van Oranje aantrof[268]. Deze stadhouder spande zich in voor een algemene vrijheid van geweten en bood weerstand aan een onbezonnen, godsdienstig activisme dat de vrijheid van godsdienst voor iedereen wilde belemmeren. Volgens de recensent is het historisch correct, wanneer Wiselius de eendrachtige verdediging tegen de gemeenschappelijke vijand als de doelstelling van de Unie van Utrecht beschouwt[269] en dat aan die Unie de geloofsvrede van aartshertog Matthias van Oostenrijk[270] ten grondslag lag, namelijk dat elk gewest vrijheid van godsdienst had (624-625).

De recensent spreekt de hoop uit dat Wiselius ook Da Costa's *Ophelderingen* een nadere blik zal waardig keuren en het Nederlandse lezerspubliek de vruchten van zijn overdenkingen niet zal onthouden. De hoop dat Wiselius naar aanleiding van dit geschrift ook iets zal publiceren, heeft de recensent ervan weerhouden om zijn eigen denkbeelden op dit punt algemeen bekend te maken. Hij besluit zijn bespreking met de wens dat dokter Capadose zich zal inspannen om Da Costa te genezen van diens schrijfziekte, want sinds 1823 heeft men zoveel ongerijmdheden uit zijn pen ontvangen dat men zeggen mag: "*Ohe! jam satis est!*"[271] (625).

"De Heer Wiselius blijft zich zelven gelijk in zijne regtmatige verontwaardiging over Da Costa's geschrijf" (788), zo begint de recensie van Wiselius' *Nog een Blik* in het tijdschrift *Bijdragen*[272]. De boekbeoordelaar brengt naar voren dat heel het beschaafde en godsdienstige publiek van Nederland Wiselius' gevoelens van verontwaardiging deelt. Volgens hem stoort het zich geweldig aan Da Costa's ophalen van oude staats- en kerkgeschillen. Terecht betreurt het de rampzalige twisten van vroegere eeuwen en de daardoor ontstane scheuring van de protestantse kerk en daarom kan of wil het niet verdragen dat aan de oude vete opnieuw voedsel wordt gegeven. Het Nederlandse volk is overtuigd van het grote belang dat de gehele protestantse kerk heeft bij een in- en uitwendige vrede en bij een hartelijke vereniging en zorgvuldige vermijding van alles wat verwijdering kan geven. De Nederlandse natie schaart zich ook daarom steeds meer in één geest om en bij haar geliefde koning met zijn edele leus voor kerk, staat en maatschappij: "Vergeven en vergeten" (789). Kortom: de Nederlandse bevolking "verfoeit, belacht of beklaagt in den armen Da Costa eenen door waanzin, hoogmoed en geestdrijverij, door krankzinnigheid of boosaardigheid alzoo, tot hier toe onverbeterlijken jongen mensch, die geheel vruchteloos woelt, om in Kerk en Staat oproer te zaaijen" (789).

De recensent verwondert zich daarom niet dat Nederland zich met algemene stem tegen Da Costa horen liet. Het is heel begrijpelijk dat een man als Wiselius, die daar heel bekwaam toe is, na het schrijven van *De Sadduceën getoetst* opnieuw naar de pen greep om Da Costa's "drogredenen, dwaasheden en onwaarheden", zijn "leugen- en lastergeest" (789) aan de kaak te stellen. De recensent geeft toe dat Wiselius er goed aan deed om dit geschrift te publiceren. Ook is hij het wat de gewichtigste punten betreft met Wiselius eens. Maar al is hij minder overtuigd van de noodzaak om weer op de stellingen van Da Costa in te gaan en al denkt hij over bepaalde bijzaken anders dan de schrijver, toch las hij dit werk, dat volgens hem meesterlijk aan zijn doel beantwoordt, met veel genoegen.

---

[268] *Ibidem*, 137.
[269] *Ibidem*, 43.
[270] *Ibidem*, 145. Matthias van Oostenrijk (1557-1619), broer en opvolger van keizer Rudolf II, werd in 1577, nadat de Staten-Generaal Don Juan uit de landvoogdij hadden ontheven, landvoogd der Nederlanden. Oorspronkelijk aangetrokken door de malcontenten (een oppositiegroepering voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden tegen de toenemende invloed van Willem van Oranje en de calvinisten in de periode 1577-1578) als tegenwicht ten opzichte van Willem van Oranje, behield deze laatste als luitenant-generaal het feitelijk gezag, terwijl Matthias bovendien een orangistische Raad van State naast zich kreeg. In 1581 keerde hij terug naar Oostenrijk, nadat Anjou tot landvoogd was aangesteld. In 1612 volgde hij zijn broer op als keizer van Duitsland.
[271] Vertaling: "Halt! nu is het genoeg!".
[272] Jg. 1825, deel XIII, 5e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 788-801.

Aangezien de recensent bij de inhoudelijke bespreking van *Nog een blik* niet alle zaken de revue kan laten passeren, doet hij een keuze uit wat hem het meest aanspreekt. Dat is uit de eerste afdeling van *Nog een Blik* Wiselius' bestrijding van Da Costa's stelling dat de canones die door de Synode van Dordrecht (1618-1619) zijn ingesteld bij uitsluiting het ware godsdienststelsel, de ontwijfelbare leerregels van het christelijk geloof bevatten (790). Uit de tweede afdeling richt de recensent de aandacht op Wiselius' opmerking over het nut van de kennis van de kerkgeschiedenis om tot een juiste waardering te komen van geschillen over de christelijke leer. Betreffende de derde afdeling staat de recensent stil bij de daar aan de orde gestelde hoofdpunten van Da Costa's *Inlichtingen*, namelijk dat prins Maurits in geen enkel opzicht aan onrecht of mishandeling jegens Van Oldenbarneveldt schuldig is geweest, en dat deze vorst als een waar christen gestorven is. Wiselius stemt geheel in met beide stellingen van Da Costa, maar hij blijft wel van mening dat hij de verdiensten van prins Maurits niet verkleint, wanneer hij hem niet zoals Da Costa zodanig verheft, alsof hij geheel zonder verkeerdheden en in alles onpartijdig boven alle berisping verheven zou zijn geweest. Dan blijft voor de recensent nog wel de vraag bestaan waarom Wiselius dit toch tegen Da Costa schrijft, met wie hij over de genoemde twee stellingen geen verschil van mening heeft (794)[273].

De recensent merkt op dat geen enkel tegenschrift invloed op Da Costa heeft. Hieruit blijkt volgens hem dat Da Costa "*of* kwaadaardig Duivelsch verhard; *of* volslagen krankzinnig" (796-797) is; een derde mogelijkheid ziet de recensent niet. Hij wil Da Costa rust geven, want elk wederwoord brengt hem in een nieuwe vlaag van razernij. Dat blijkt wel uit het inmiddels verschenen – en hieronder besproken – "belagchelijk en verwaand schotschrift, *Geestelijke Wapenkreet!!!*" (800).

De boekbespreking wordt besloten met een persoonlijk woord van de recensent aan Da Costa: "Houd op met uw geschrijf; en leer de waarheid en de liefde betrachten. Dan eerst kan de Christenmaatschappij u met regt *broeder* noemen, en onze Nederlandsche Hervormde kerk zich over uwen overgang van het Joden- tot het Christendom verheugen" (801).

VI. Da Costa's *Geestelijke Wapenkreet*: een overzicht

In 1825 publiceerde Da Costa zijn *Geestelijke Wapenkreet*[274]. Dit strijdschrift verscheen onder een tweetal motto's: op het titelblad "De HEERE is een Krijgsman"[275] en op de keerzijde van het titelblad: "STAAT!". Dit geschrift werd niet uitgegeven met het doel om de ongelovigen en de openbare of bedekte vijanden van de geopenbaarde waarheid en van de daarop gefundeerde leer op hun eigen territorium aan te vallen, maar om de vreesachtige christenen aan te sporen hun schroom af te leggen en moedig voor hun christelijke belijdenis uit te komen. Daarbij is het onvermijdelijk dat Da Costa op verschillende plaatsen ook de geest der eeuw bestrijdt. De algemene lauwheid die volgens Da Costa in de christelijke gemeente in ons land heerst, brengt hem tot de uitspraak dat er niets "moordender is voor het bestaan der Gemeente en voor de ziel harer leden, dan een laffe rust, een uitwendige vrede, een zwakke toegevendheid, en een misdadige werkeloosheid van onzen kant, wanneer van den anderen kant

[273] De recensent haalt Wiselius' antwoord (*Nog een Blik*, 133) hierop aan: "Men moge overeenstemmen in begrippen, iets anders is de wijze, waarop iemand dezelve voordraagt; iets anders zijn de redenen, welke hij tot derzelver staving aanvoert; iets anders is het, als bij een verkeerde voordragt, daarenboven blijkbare onwaarheden gevoegd worden" (794-795).
[274] I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*, Rotterdam 1825.
[275] Exodus 15:3.

geweld noch list gespaard wordt, om alle de grondleerstukken onzer gezegende Godsdienst uit de Kerk te bannen, en, ware het mogelijk, in eeuwige vergetelheid te brengen" (6).

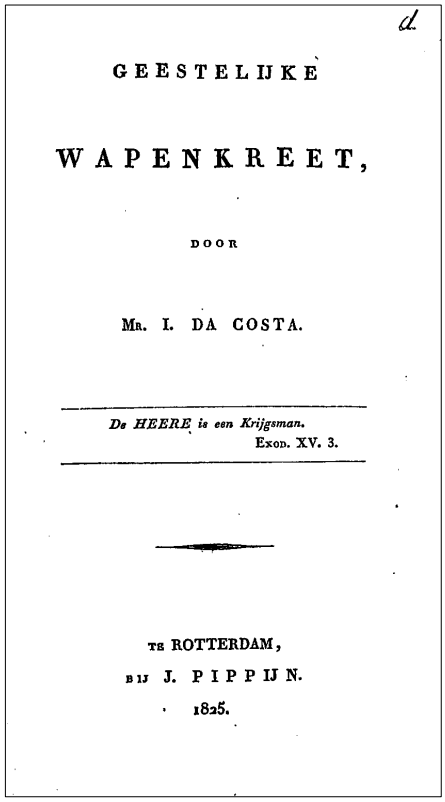

GEESTELIJKE

WAPENKREET,

DOOR

MR. I. DA COSTA.

De HEERE is een Krijgsman.
EXOD. XV. 3.

TE ROTTERDAM,
BIJ J. PIPPIJN.
1825.

Afb. 121. Titelpagina van I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*.

Da Costa moedigt in krachtige bewoordingen de vreesachtige christenen in ons land aan om niet langer te zwijgen en in stilte te zuchten en te wenen over het verval van kerk en staat, maar openlijk op te komen voor de eer van God en zich standvastig te verzetten tegen de aanvallen en lasteringen van Zijn vijanden. Da Costa wil ze wakker schudden uit hun lethargie en ze aanzetten tot de strijd tegen het verval. Door dit verval te concretiseren, geeft Da Costa nader aan tegen welke zaken de strijd tegen de geest der eeuw moet worden aangebonden. In de vorm van vragen – eerst en vooral aan de predikanten – stelt hij het volgende aan de orde:

1. Het zich in de prediking plooien naar de nieuwe ontwikkelingen uit vrees om aanstoot te geven aan de heersende filosofie of verlichting.
2. Het werkeloos en onbewogen aanzien dat de bijbelse waarheid wordt aangetast door de uitgave van nieuwe bijbelvertalingen[276].
3. Het met onverschilligheid de toename aanzien van maatschappijen en genootschappen, die onder de naam van zedelijke verbetering de evangelische heiligmaking willen ontkrachten en onder de naam van algemeen nut alle maatschappelijke standen willen dechristianiseren (7-8).

[276] Mogelijk doelt Da Costa onder andere op de door J.H. van der Palm bezorgde bijbeluitgave; zie noot 301 van dit hoofdstuk.

Da Costa is ervan op de hoogte dat vreesachtige christenen zich gemakkelijk tot zwijgen laten brengen door door de naar zijn mening op godslasterlijke wijze misbruikte begrippen als liefde, vrede, gematigdheid en verdraagzaamheid[277] (10). Teneinde deze mensen aan te zetten tot de strijd tegen het verval van kerk en staat wijst Da Costa er met nadruk op, dat ze zich anders laten misleiden door woorden en klanken zonder aanwezigheid daarin van de Heilige Geest (11).

Opnieuw werpt Da Costa een aantal vragen op:

1. Is het liefde tot God, wanneer men Hem in het rijk van de genade de soevereiniteit en almacht over Zijn schepselen laat ontnemen teneinde de verkiezing tot zaligheid uit de macht van God laat overbrengen naar de vrije wil van de mens?
2. Is het liefde tot God, wanneer men degenen die Hem verachten en Zijn Woord ontkennen of vervalsen, openlijk hoort toejuichen zonder op te komen voor Zijn eer?
3. Is het liefde tot Christus, wanneer men werkeloos toeziet en aanhoort, hoe men in de christelijke kerken Hem van al Zijn goddelijke waardigheden en middelaarsambten probeert te ontdoen en de inhoud van Zijn prediking minimaliseert tot uitsluitend zedelijke verbetering? (12).

Na zijn veroordeling van de eigentijdse praktijk van de liefde tot God en de medemens, gematigdheid, verdraagzaamheid en vrede, stelt Da Costa aan de orde wat volgens hem de Bijbel aangaande het in praktijk brengen van de genoemde zaken aangeeft (13-17). Het is voor Da Costa onverdraaglijk dat er nog zoveel mensen zijn die zich door bedrieglijke leuzen laten meeslepen. Het is beslist niet voldoende wanneer men alleen de afval van kerk en staat betreurt: ook het zwijgen daarover moet worden verbroken. Daarom richt Da Costa tot de vreesachtige christenen de volgende oproep: "Laat u niet langer misleiden, laat u niet langer verschrikken, verbreekt een lafhartig stilzwijgen, en staat af van een misdadige werkeloosheid! Laat u toch niet wegsleepen door dat ijdele geschreeuw, dat de lichtzinnige en ongegronde denkwijze dezer Eeuw een bewijs is van vordering en van verlichting! *Houdt het gene gij hebt! Dat niemand uwe kroon neme!*"[278] (18).

Da Costa bindt het de predikanten die nog met het hart aan de grondbeginselen van het Christendom en aan de Geest van de waarachtige hervorming van hart en kerk zijn gehecht op het hart om openlijk voor hun principes uit te komen. En van de ouderlingen van de christelijke gemeente is het eveneens de plicht om in de uitoefening van hun ambt getrouw te zijn. Da Costa waarschuwt de ouderlingen ervoor om niet roekeloos in te stemmen met al die pogingen, waardoor men in de kerken gevaarlijke en ergerlijke nieuwigheden invoert, de formulieren vervalst, preekbeurten afschaft en de inrichting van de voorvaderlijke eredienst wil veranderen en verbasteren (19-20). Vervolgens richt Da Costa zich waarschuwend tot degenen die zich voorbereiden op het predikambt om vooral alert te zijn op allerlei neologische, sociniaanse of arminiaanse elementen in het geheel van de theologische opleiding (20-21).

Da Costa besluit zijn *Geestelijke Wapenkreet* met een dichtstuk (25-32)[279], dat als het ware een echo in poëzie is op wat in het voorafgaande in proza aan de orde is gesteld. Dat Da Costa het zwijgen van de vreesachtige christenen wil doorbreken, komt duidelijk uit in de volgende versregels:

---

[277] Cf. I. da Costa, *Bezwaren*, 18-23.
[278] Openbaring 3:11.
[279] Het dichtstuk draagt als motto: "*Niet door kracht, noch door gewelt, maar door mijnen Geest zal het geschieden, seyt de Heere der heirscharen*" (Zacharia 4:6). Het dichtstuk is onder de titel "Geestelijke Wapenkreet" opgenomen in: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 111-115.

Te lang reeds zuchten Zijn getrouwen,
Bij 't hemeltergend outerbouwen[280]
Aan d'Oppervorst der duisternis
Te lang reeds heerschen de onverlaten,
Die Jesus bloedverzoening haten,
En wien Zijn kruis een gruwel is (27).

De vijand, tegen wie Da Costa oproept tot de geestelijke strijd, is in staat om telkens van aanvalstactiek te veranderen:

De godsdiensthater durft niet meer
Zijn gruwelleer zoo stout belijden!
Hij plooit, hij zoekt den strijd te mijden,
Hij wijkt, hij vliedt; of, keert hij weêr,
Zoo huichelt de onmacht van Zijn woede
Een vrede, dien zijn hart nooit voedde,
En neemt een laffe list te baat,
Om gif te mengen in Gods woorden,
Gericht om in 't geheim te moorden,
Doch reeds verijdeld in Gods Raad (29).

Tegenover het verval van kerk en staat en afval van God en Zijn dienst is Da Costa's hoop op herstel naast God ook op de Oranjevorsten gevestigd. Hij verwacht van deze vorsten dat zij "Sions voedsterheeren zijn, de wrekers der verdrukte vroomen" (30). Wanneer zij als zodanig in actie komen, dan zal Nederland "eens weer het Israël van 't Westen worden" (30). Da Costa wijst de inmenging van de koning in kerkelijke aangelegenheden niet af, mits ze aan de kerk ten goede komt. De gedachte dat de Oranjevorsten als voedsterheren van de kerk beschouwd moeten worden, zijn we bij Da Costa al eerder tegengekomen. Wanneer deze vorsten hun roeping tot verzorging en bescherming van de kerk ten uitvoer brengen, dan betekent dat in de visie van Da Costa zowel voor de kerk als voor land en volk een zegen, zoals in de oudtestamentische tijd de regering van de godvruchtige koningen uit de davidische dynastie geestelijk en materieel welzijn voor hun onderdanen met zich meebracht. Nederland bij wijze van vergelijking het Israël van het Westen[281] onder de regering van een koning die recht doet in de ogen van God — dat is een geliefkoosd toekomstbeeld van Da Costa. Zijn geloof aan deze toekomst brengt hij in het slotvers onder woorden:

Nog éénmaal, ja! zal 's Herders stem
Ons Neêrlands lammrenwei regeeren,
Wij, weêr de Oranjehelden eeren

[280] "Outer": Zuid-Nederlands dichtwoord voor "outaar", "altaar"; "outerbouwen" is: het oprichten van een altaar/altaren.

[281] Met zijn vergelijking – niet: gelijkstelling – van Nederland als het "Israël van het Westen" sluit Da Costa aan bij een oude gereformeerde traditie, waarin de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden werd aangeduid als "Neerlands Israël". Deze vergelijking van Nederland met Israël berust op een vijftal motieven: a. wanneer we letten op het verleden, kunnen we constateren dat God evenals Israël ook Nederland uit de slavernij heeft verlost en grootgemaakt; b. zoals Israël in Kanaän de ware godsdienst beleed en de genademiddelen gebruikte, zo heeft God ook in Nederland Zijn kerk geplant en onderhouden; c. God heeft ook aan Nederland Zijn rijke zegeningen geschonken; d. God heeft ook Nederland vaak op wonderlijke wijze gered; e. God betoonde ook over de zonden van Nederland Zijn lankmoedigheid. Cf. C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*, Dordrecht 1983, 55; Joris van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinisme and the Search for the Social Centre*, Kampen 1993, 41-44, 150-151.

Als trouwste wachters onder Hem!
’t Land, in der kerken boezem bloeiend,
Van melk en honig overvloeiend,
Gesterkt door d’ echten hemelwijn,
Zal wederom, als in de dagen
Van ’t nood verbeurde welbehagen,
Een wonder op het aardrijk zijn! (32).

VII. Receptie van de *Geestelijke Wapenkreet*

Zoals verwacht kon worden reageerde Bilderdijk positief op dit nieuwe strijdschrift van zijn leerling. In een brief van 17 juni 1825 aan Da Costa laat hij zich als volgt uit over zowel de inhoud en stijl, alsook over de inspiratie van waaruit Da Costa het pamflet volgens hem geschreven heeft: “Ik vind Uw stukjen met kracht en nadruk niet slechts maar recht vloeiend in stijl en vorm geschreven, en — zegen kome er over van den Heer Zijner Kerke wiens Geest het ingaf!”[282].

Verder omvat de receptie van de *Geestelijke Wapenkreet* een viertal negatieve artikelen in de *Arnhemsche Courant*, een viertal negatieve recensies in gerenommeerde tijdschriften en een viertal afzonderlijk uitgegeven reacties, waarvan er één positief is.

1. De *Arnhemsche Courant* contra de *Geestelijke Wapenkreet*

a. †., “Kruistogt tegen de Hel. (*Derde Bulletin*.)”

Gewoontegetrouw was het na de publicatie van de *Geestelijke Wapenkreet* de *Arnhemsche Courant*, die dit nieuwe geschrift uit de kring rond Bilderdijk publiekelijk aan de kaak stelde in de haar typerende spottende stijl. Als nieuwe aflevering in een al langer lopende reeks verscheen op dinsdag 23 augustus 1825 in het “Mengelwerk” van deze krant het anonieme artikel “Kruistogt tegen de Hel. (*Derde Bulletin*.)”.

Eerst worden de lezers bijgepraat over de belevenissen van de “Kruisvaarders”. Hierover kan de schrijver kort zijn: Er is niets van belang gebeurd. De oorzaak hiervan is volgens de anonymus gelegen in de geringe toevloed van nieuwe “Kruisvaarders”. Bij degenen die de kruistocht begonnen zijn – namelijk Bilderdijk en Da Costa als “hoofd-aanvoerders”, Vijgeboom als “adjudant” en Capadose als “veld-chirurgijn” – heeft zich alleen Bähler, Waals predikant te Zwolle, gevoegd. De schrijver beschouwt Bähler vanwege zijn leeftijd echter niet als een grote aanwinst voor de strijdkrachten[283]. Van meer belang kon de aankomst van de nog jonge predikant bij de Engelse Episcopale Gemeente te Amsterdam, Thelwall, geacht worden. Van deze rekruut hoeft men echter ook niets te verwachten, want “de eerste proeve, welke hij gegeven heeft in het behandelen van het wapentuig, heeft eene onhendigheid verraden, zoo groot, dat men aan zijne volslagene ongeschiktheid tot den strijd niet meer kan twijfelen”[284].

Omdat zich verder niemand gemeld heeft en het zich met stille trom terugtrekken geen optie was vanwege de schande die dat met zich zou meebrengen, is men na gehouden krijgs-

[282] Bilderdijk-Museum, hs. F23-4.
[283] Bähler is in 1766 geboren!
[284] De schrijver doelt op de door Thelwall geschreven brochure *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen* (Amsterdam 1825); zie hoofdstuk 8.

raad overeengekomen dat er, om nog iets te kunnen ondernemen, versterking nodig is. Daarom wordt de verklaring van Da Costa dat hij de vreesachtige christenen wil aansporen om onbeschroomd en moedig voor hun christelijke belijdenis uit te komen[285], door de schrijver geduid als een actie van hem om door het aanheffen van "ijsselijk krijgsgeschreeuw" de "slaperigheid van het algemeen" te beeïndigen en het voor het kruisvaardersleger "te wapen te doen vliegen".

Volgens de anonymus komt de inhoud van de *Geestelijke Wapenkreet* op het volgende neer: het belang van de zaak waarvoor gestreden wordt; de goede kans die men heeft om te overwinnen; het geringe gevaar dat men loopt; de roem die te behalen is; het onverantwoordelijke en strafwaardige van het zich niet aanmelden.

Het is de schrijver opgevallen dat Da Costa ervoor waakt om geen paard van Troje binnen te halen door iedereen aan te nemen die zich aanmeldt; Da Costa heeft de voorzichtigheid om van tevoren aan te geven dat hij onder "de banier der Kruisvaarders" alleen rechtzinnige predikanten en ouderlingen, regenten die het beste voorhebben met de zaak van de godsdienst en (theologie-)studenten, wenst te scharen[286]. De anonymus weet echter te melden dat "alle slagtoffers van de rampzalige verlichting" geredelijk zullen worden aangenomen[287]. Verder verzekert de schrijver dat men zelfs bereid zal zijn om vrouwen aan te nemen[288]. Indien zij zich aanmelden, zal men hiervan een corps amazones formeren waarvan het commando zal worden opgedragen aan de echtgenote van de oude veldprediker[289]; zij heeft zich immers door de "heerlijke krijgsliederen" die zij vervaardigd heeft hiertoe bekwaam getoond[290].

b. †., "Da Costiaansche Koningsliefde"

Op dinsdag 30 augustus 1825, een week na "Kruistogt tegen de Hel (*Derde Bulletin.*)", plaatste de *Arnhemsche Courant* opnieuw een artikel waarin de *Geestelijke Wapenkreet* sterk veroordeeld wordt. Het stuk, getiteld: "Da Costiaansche Koningsliefde", is waarschijnlijk van de hand van dezelfde anonieme auteur, omdat ook nu is ondertekend met "†.". De schrijver richt zich in dit artikel in het bijzonder tegen wat Da Costa – de schrijver spreekt van "deze voorvechter van het *Obscurantisme*" – stelt ten aanzien van het eerbiedigen en liefhebben van de koning.

Gewraakte passages zijn voor de anonieme auteur onder meer de volgende dichtregels uit het slot van de *Geestelijke Wapenkreet*, waarin Da Costa, nadat hij Nederland in het vooruitzicht heeft gesteld dat er een einde gaat komen aan de droevige toestand van de kerk, ten aanzien van de koning het volgende toekomstperspectief geeft:

> Uw Nassaus zullen weder blaken
> Van ijver voor uw tempeldaken,
> En Sions voedsterheeren zijn,
> (…)

[285] I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*, 3-4.
[286] *Ibidem*, 18-21.
[287] De schrijver noemt onder andere "veerschippers, aan welke de stoombooten de passagiers ontnemen"; "keurslijfmakers, die een slecht bestaan hebben, omdat de verlichting en vrijheidszucht geen balijnen keurslijf wil"; "katechiseermeesters, die geen aftrek meer hebben, omdat hunne leer te ouderwetsch is".
[288] Hier noemt de schrijver onder meer ouderwetse "katechiseermatressen" die steeds en alleen over Hellenbroek hebben gecatechiseerd; ouderwetse "wollenaaisters, die de kleederen niet naar het Fransche model willen snijden"; oude handlezeressen en koffiedikkijksters.
[289] Bedoeld wordt: Henriëtte Wilhelmine Mathilde Bähler-Despar.
[290] Zie: hoofdstuk 5, paragraaf XIV.3.

Nog éénmaal, ja! zal 's Herders stem
Ons Neêrlands lammrenwei regeeren,
Wij, weêr de Oranjehelden eeren
Als trouwste wachters onder Hem![291]

Omdat hij in deze dichtregels over de toekomst spreekt, concludeert de anonymus dat Da Costa hier ronduit beweert dat ""onze Nassaus *thans geenszins* van ijver blaken voor onze tempeldaken", *geenszins* "voedsterheeren van Sion zijn", en dat wij *tegenwoordig* onze "Oranjehelden"" niet kunnen eren als trouwste wachters onder de opperste Herder. De schrijver is van mening dat alle predikanten die van de voortgang van de Verlichting op godsdienstig gebied voorzichtig gebruik maken en die door Da Costa van huichelarij en laster beschuldigd worden[292], zich mogen troosten nu zij zien hoe "*huichelachtig*" Da Costa zelf is, en dat hij zelfs de koning belastert.

De schrijver prijst Nederland gelukkig dat het in de *Geestelijke Wapenkreet* niets anders herkennen kan dan het volledige bewijs van de waarheid van Da Costa's "streng *Dordtregtzinnige* betuiging, dat hij in zich zelven niet anders is dan — LOGEN"[293]. Als Da Costa niet krankzinnig is, dan staat het voor de schrijver vast dat hij een "*strafwaardige oproerprediker*" is. "Of", zo opent de auteur een reeks retorische vragen, "is *hij* zulks niet, die den vrede in Kerk en Staat poogt te verstooren, en die daartoe geene middelen, welke hij aanwenden kan, onbeproefd laat? En is het niet aldus, dat Da Costa handelt? Het bewijs ligt voor ons in het ellendige oproerschrift (…). Wat is het anders dan oproer stooken, wanneer men achterdocht verwekt en te wapen roept tegen elk, die naar licht en overtuiging het goede bevordert?" Kortom: de schrijver is van mening dat met de *Geestelijke Wapenkreet* het bewijs geleverd is dat "de factie van Da Costa" het erop toelegt om de vrede in de kerk te verstoren en daarmee de vrede in de staat.

Tenslotte lijkt de anonymus met een aantal bezweringen een ultieme poging te doen om Da Costa onschadelijk te maken: "Da Costa schelde en tiere, en liege en lastere; hij schreeuwe zich heesch en schor — gehoor zal hij niet vinden. Het licht zal steeds hooger rijzen. Vrede zal in Kerk en Staat blijven heerschen. Koning en onderdaan zal zich in denzelven verheugen: en aan Da Costa zal het loon ten deel vallen, wat steeds leugenaars, lasteraars en rustverstoorders getrokken hebben, t.w. — *schande* en *verachting*!"

c. Balthasar Bekker, "Kruistogt tegen de Hel. (*Verslag van een Officier*)"

Weer een week later, op dinsdag 6 september 1825, plaatste de redactie van de *Arnhemsche Courant* een artikel in de reeks "Kruistogt tegen de Hel" — deze keer met de ondertitel: "(*Verslag van een Officier, ter Verkenning uitgezonden*). Aan den Heer Kommandant der 2de Divisie van het Leger tegen de Hel"[294], dat met "Balthasar Bekker" is ondertekend.

Het artikel, waarin Da Costa op ludieke wijze wordt bekritiseerd, is een gefingeerd verslag van een zogenaamde officier uit Da Costa's leger die op verkenning is geweest. Hij rapporteert onder andere over de nieuwe rekruut "de Heer M…….t te R…….m[295]" en over de "boet-bazuin" van Thelwall die vele lauwe zielen heeft wakker geschud. Ook weet hij te melden dat de vijand zich in zijn "retranchementen" houdt, enkele schermutselingen daargelaten. J.L. Nierstrasz Junior heeft namelijk met zijn *Aan Mr. I. da Costa. Gedicht* – een werk "zon-

[291] I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*, 30, 32.
[292] Zie: *Ibidem*, 4, 26, 29.
[293] Zie: *Ibidem*, 23.
[294] Aan te duiden als "Kruistogt tegen de Hel. (*Verslag van een Officier*)".
[295] Bedoeld wordt: Willem Messchert te Rotterdam.

der veel *geschreeuw* en *gevloek*", zo merkt de schrijver nadrukkelijk op – verontrusting gebracht[296]. Balthasar Bekker[297] probeert Da Costa uit te dagen om op dit dichtstuk te reageren door op te merken dat Da Costa de kritiek van Nierstrasz niet op zich kan laten zitten.

d. †., "Kruistogt tegen de Hel. (*Vierde Bulletin.*)"

De *Arnhemsche Courant* van dinsdag 4 oktober 1825 bevat het artikel "Kruistogt tegen de Hel. (*Vierde Bulletin.*)", dat ook weer ondertekend is met "†.". In deze aflevering is het vooral mevrouw Bähler-Despar die het moet ontgelden. In aansluiting op de in het "Derde Bulletin" van "Kruistogt tegen de Hel" over haar gemaakte opmerkingen, stelt "†." voor dat, wanneer er zich niet genoeg vrouwelijke rekruten aanmelden om dienst te nemen in Da Costa's leger, mevrouw Bähler-Despar altijd nog huishoudelijk werk kan doen, zoals het schrobben van preekstoelen, — die zijn immers, zoals Da Costa in de *Geestelijke Wapenkreet* beweert, vervuild met "het slijk der lasteringen"[298].

2. Recensies van de *Geestelijke Wapenkreet*

Van de *Geestelijke Wapenkreet* werden in vier vooraanstaande tijdschriften recensies geplaatst. De boekbeoordelaars staan unaniem afwijzend tegenover dit strijdschrift van Da Costa.

De recensie van de *Geestelijke Wapenkreet* in het tijdschrift *Bijdragen*[299] begint met de bewering dat wanneer na lezing van Da Costa's vroegere geschriften er nog enige twijfel aangaande de zijn ware bedoelingen zou zijn overgebleven, deze door dit geschrift wordt weggenomen. Want wie "te wapen!" (763) roept, wil de vrede in kerk en staat verstoren: hij bedoelt twist en strijd. De toon waarop in de *Geestelijke Wapenkreet* tegen de vrede in de kerk wordt "geschreeuwd", is volgens de recensent Hendrik Herman Donker Curtius zo hardklinkend dat iedereen Da Costa's oproep tot de strijd wel horen moet, en tegelijkertijd zo onbeschaamd en stuitend dat Da Costa daardoor "zijn eigen vonnis heeft geteekend voor de regtbank van de zedelijkheid even zeer als voor die van het gezond verstand" (763-764). Vervolgens geeft de recensent enkele uitgebreide citaten uit de *Geestelijke Wapenkreet*, waarin Da Costa volgens hem probeert een onderbouwing te geven aan zijn stelling dat de godsdienst ernstig wordt ondermijnd (764) en een oproep doet om zich tegen die ontwikkeling te verzetten (765-766).

De recensent neemt het Da Costa kwalijk dat hij de talentvolle hoogleraar Van der Palm voorstelt als een "huurling en valsch Profeet"[300], die het bijbelwoord vervalst door middel van zijn nieuwe vertaling[301] met de "vergiftige en Jesuitische aanteekeningen" (766)[302].

---

[296] Zie paragraaf VII.4.a van dit hoofdstuk.
[297] Dit pseudoniem herinnert aan de naam van de verlichte predikant Balthasar Bekker (1634-1698), die grote indruk maakte met de publicatie van zijn vierdelige *De betooverde Weereld, zynde een grondig Ondersoek van 't gemeen Gevoelen aangaande de Geesten, derselver Aart en Vermogen, Bewind en Bedrijf, als ook 't gene Menschen door derselver Kraght en Gemeinschap doen. In vier Boeken ondernomen* (1691-1693) tegen het geloof aan heksen, spoken en de persoonlijke duivel.
[298] *Ibidem* , 31.
[299] Jg. 1825, deel XIII, 5e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 763-776.
[300] I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*, 7-8.
[301] Bedoeld wordt hier: *Bijbel bevattende alle de Boeken des Ouden en Nieuwen Verbonds*, drie delen, Leyden 1818-1830; herdrukken in verschillende uitvoeringen. Zie: A. de Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, Wageningen 1960, 210-234.
[302] I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*, 8.

Donker Curtius acht het een gelukkige omstandigheid dat de uitspraken van Da Costa geen weerlegging nodig hebben, want, zo veronderstelt hij, er is in heel ons land geen weldenkend mens te vinden die hierin de waarheid zal herkennen. Allen zullen het hierover eens zijn dat alleen blind vooroordeel, onverstand en drift kunnen brengen tot het doen van zulke uitspraken (767). Dit geschrift van Da Costa zal volgens de recensent, evenmin als de vroegere geschriften van zijn hand, iets bijdragen tot het door de schrijver gestelde doel.

De recensent wijst erop dat Da Costa zichzelf schuldig maakt aan een zaak, die hij juist anderen – vooral de hervormde predikanten – zonder bewijs ten laste legt: verdraaiing van de Heilige Schrift (768). Wanneer Da Costa de orthodoxe christenen in ons land aanspoort om openlijk op te komen voor de leer van de Synode van Dordrecht, dan geeft hij ze de verzekering dat ze bij hun actie kunnen rekenen – evenals destijds de apostelen – op de bijzondere bijstand van Jezus, in die zin dat Hij ze de woorden die zij spreken moeten in de mond zal leggen. Donker Curtius is van mening dat er hier getwijfeld moet worden aan de exegetische bekwaamheden van Da Costa, want met evenveel recht kan men uit de beloften aan de apostelen afleiden dat aan de verdedigers van de Dordtse leer ook de gaven van wonderdadigheid en onfeilbaarheid geschonken zullen worden (768-770). De recensent betwijfelt of Da Costa inziet tot welke ongerijmdheden hij vervalt, wanneer hij op deze wijze met de Bijbel omgaat. In ieder geval legt Da Costa er zich volgens de recensent op toe om anderen met zijn woorden eerst te verblinden en vervolgens te misleiden, waarbij hij blijk geeft van een "sluwheid (...), welke in hem den geest van het Jezuïtismus kenmerkt" (771).

Het is voor de recensent niet moeilijk om met een lijst van voorbeelden aan te tonen dat Da Costa de Bijbel naar eigen goeddunken uitlegt. Da Costa's manier van exegese leidt tot verdraaiing van de Heilige Schrift en tot ketterij. Da Costa gaat volgens Donker Curtius op deze wijze te werk om zijn onverdraagzaamheid en onchristelijk schelden op degenen die anders denken dan hij een schijn van schriftuurlijkheid te geven (772-776).

De recensent besluit zijn boekbespreking met de wens dat Da Costa zich vanwege zijn zonden, die hij door zijn onchristelijk schelden en lasteren beging, voor God zal verootmoedigen en bewaard zal worden van het in ijver en onverstand vermeerderen van de ergernissen (776).

De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[303] vraagt zich in zijn bespreking van de *Geestelijke Wapenkreet* af, welke uitwerking redelijke argumenten hebben op een onredelijk mens, welke invloed de zachte stem van de waarheid heeft op een schreeuwer en hoe het komt dat een "zoo oppervlakkig schrijvertje" (447) als Da Costa is, zoveel opzien baart? Hij beantwoordt deze vragen door te stellen dat een waarlijk groot man eigenschappen bezit die alleen door grote mannen worden gewaardeerd, en dat de andere mensen slechts die eigenschappen waarderen, die de grote massa behagen en die tegelijk de verstandigen overstemmen (447).

Vervolgens maakt de recensent melding van het feit, dat hij in één van de gerenommeerde letterkundige instellingen van Amsterdam de titel van een daar ter lezing liggend exemplaar van de *Geestelijke Wapenkreet* gewijzigd zag door verandering en wegschrapping van een tweetal letters in *Beestelijke Apenkreet*. Hoewel hij geen vriend is van dergelijke "aardigheden" (448), moest de recensent bij het zien van deze "correctie" toch glimlachen, vooral omdat hij deze persiflage zo treffend vond. Hij motiveert zijn instemming met de gepersifleerde titel van Da Costa's pamflet als volgt: "*Beestelijk* toch (in de zin van redeloos, laag, en den mensch, vooral den Christen, onwaardig) is wederom dit gansche geschrijf, waarin men geene zwarigheid maakt, geheele standen, Maatschappijen, en zaken, die als het sieraad van ons land (…) beschouwd worden, ten allerergste te verguizen, en zulks met schandelijk misbruikte Bijbelplaatsen, zonder eenig bewijs, te bewimpelen. En dat het niet dan een *Apenkreet* is, dien

[303] Jg. 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 446-453.

Mr. Izaak schetterend aanheft, behoeft wel geen betoog voor hem, die den geest des geschrijfs van den Vorst dezer Duisternissen maar eenigzins kent" (448).

Het slotvers is naar de mening van de recensent het minste dat hij van deze dichter onder ogen kreeg. Hij vindt het er het bewijs van dat de poëzie, die dient tot verheffing en veredeling van de menselijke geest, ook gebruikt kan worden tot verlaging en ontzenuwing van die geest (448).

Het motto van Da Costa's geschrift, "*De Heere is een Krijgsman*" (Exodus 15:3), was het eerste wat de recensent niet beviel, aangezien hij door de lectuur van de genoemde leerrede al met identieke oproerige gevoelens in aanraking was gekomen. Da Costa's motto, dat een versregel is uit het lied dat Mozes gezongen heeft na de verlossing van het volk Israël uit Egypte en de behouden doortocht door de Rode Zee (Exodus 15:1-18), acht de recensent als uit de lucht gegrepen en geheel uit zijn verband gerukt.

In kort bestek bespreekt de recensent de *Geestelijke Wapenkreet* aan de hand van een aantal vraagpunten, waarbij hij telkens tot Da Costa het verzoek richt om zijn beschuldigende beweringen met bewijzen te staven. Aan het eind van het pamflet gekomen, legt de recensent de volgende vraag aan Da Costa voor: "*Hoe en waartegen wilt gij dan toch, dat wij de wapens zullen opvatten?*" (453), waarmee hij te kennen geeft dat Da Costa hem dat niet duidelijk heeft kunnen maken. Betreffende Da Costa's toegevoegde dichtstuk wil de recensent geen kritische opmerkingen maken en geen vragen stellen, want poëten hebben immers het recht om te verdichten. Hij wil alleen benadrukken dat Da Costa wel bidden mag dat men tot zijn nadeel geen acht zal slaan op de volgens de recensent "regt Christelijke opwekking", zoals die door Da Costa zelf in zijn toegevoegde dichtstuk "Geestelijke Wapenkreet" sterk aansporend onder woorden is gebracht:

> Europe! schud de kluisters af
> Van goud- en machtzieke onverlaten!
> Breng weêr uw Kerken en uw Staten
> Aan Christus Opperherderstaf (453)[304].

De recensent die voor het tijdschrift *De Weegschaal*[305] de *Geestelijke Wapenkreet* bespreekt, typeert Da Costa naar aanleiding van het tweetal door hem gebruikte motto's: "*De Heere is een Krijgsman*" en "STAAT!" als een "geestelijk *korporaal*" (369). De recensent geeft te kennen dat het beslist zijn bedoeling niet is om de *Geestelijke Wapenkreet* in al zijn "onbetamelijkheid" (369) na te gaan en dat hij als vijand van kerkelijke geschillen het liefst over dit pamflet gezwegen zou hebben, ware het niet dat het melding maken van deze publicatie hem de gelegenheid biedt om zijn standpunt terzake naar voren te brengen: het oud zeer van de Nationale Synode van Dordrecht moet niet weer worden opgehaald — de huidige nationale eenheid mag door die bitterheid niet worden vergald (369).

De recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[306] voert in zijn bespreking van de *Geestelijke Wapenkreet* aan dat deze kreet – zoals de schrijver zelf verklaart – niet gericht is tot de ongelovigen, maar tot de oprechte belijders van Jezus Christus om niet langer lijdelijk toe te zien dat de grondleerstukken van onze godsdienst uit de Nederlandse Hervormde Kerk worden gebannen (345-346).

De recensent heeft er behoefte aan om Da Costa de vraag te stellen, of deze zich in waarheid durft overtuigd te houden dat hij bij het aanheffen van een zodanige wapenkreet, spreekt onder goddelijke invloed? (346-347). Vervolgens houdt de recensent Da Costa voor

[304] I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*, 30.
[305] Jg. 1825, N°. 8, 369-370.
[306] September 1825, deel IX, 11e stuk, "Beöordeelingen", 345-348.

dat het hem niet zal gelukken om de leer van het liefdevol Evangelie tot een stelsel van haat en vervolging te misvormen. Hij voegt hieraan toe dat de apostel Paulus, die geloof, hoop en liefde samen predikte, toch de voorrang gaf aan de liefde, zelfs boven geloof en hoop. De recensent wijst er ook op dat Da Costa volgens hem in feite beweert – omdat in Mattheüs 22:37-40 eerst het gebod van de liefde tot God en vervolgens het gebod van de liefde tot de naaste genoemd wordt – dat de liefde tot de naaste slechts in een mindere graad geboden zou zijn dan de liefde tot God (347)[307].

Naar het idee van de recensent moet Da Costa goed beseffen dat het Christendom ons leert om onze vijanden lief te hebben. Het Christendom zal zeker eenmaal zegevieren over de gehele aarde, maar de overwinning kan niet door wapenkreten worden voorbereid en niet door haat en vervolging bespoedigd worden (347). Het zal een overwinning zijn van het licht over de duisternis – zo vindt de verlichte recensent – en niet die van de duisternis over het licht (348). De boekbespreking wordt afgesloten met de volgende gedachte: het lied dat bij de geboorte van de Heiland werd gehoord, verkondigde vrede op aarde — een lied van vrede past de christendichter; wapenkreten en vloekpsalmen horen niet bij het Lam van God! (348).

3. Christianus Erenophilus, *Tegengalm, op den Geestelijken Wapenkreet*

Christianus Erenophilus[308], de pseudonieme schrijver van de *Tegengalm, op den Geestelijken Wapenkreet*, begint zijn pamflet met het geven van uiting aan zijn verontrusting en verontwaardiging ten aanzien van Da Costa's jongste strijdschrift: "Geestelijke Wapenkreet!!! …… welk een onrustwekkenden ontzettend woord, te midden van de rust, in welke Europa en ons geliefd vaderland door den Goddelijken zegen nu eenige jaren mag deelen. Ik beefde van verontwaardiging op het lezen van dezen oorlogzuchtigen titel in de nieuwspapieren, en dacht: durft Mr. Da Costa, een nieuw aangewonnen proseliet voor het Christendom, die zich reeds meermalen (*cum suis*) vrij ongunstig onderscheidde, nu wederom zoo onrustig zijn, dat hij den standaard des geestelijken oproers durft opsteken, en (…) een kerkelijken oorlog wil doen ontstaan?"[309]. Aan zijn *Tegengalm* heeft de schrijver op het titelblad het motto meegegeven: "*Die denkt om kwaad te doen, die zal men eenen meester van schandelijke verdichtzelen noemen*"[310].

Nadat de schrijver lucht heeft gegeven aan zijn negatieve gevoelens met betrekking tot de *Geestelijke Wapenkreet*, roept hij Da Costa op om de woorden van Jezus die Hij sprak tot Petrus toen deze naar het zwaard greep, want allen die het zwaard hanteren, zullen door het zwaard omkomen[311], en het woord van Paulus aan de Korinthiërs, dat de wapenen van onze krijg niet vleselijk zijn, maar krachtig door God tot nederwerping van de sterkten[312], goed in gedachtenis te houden (5-6). De schrijver stemt er wel mee in, wanneer Da Costa zegt dat hij niet door geweld of menselijke middelen, niet door geheime bondgenootschappen, maar alleen in de kracht van God wil strijden als een goed krijgsknecht van Jezus Christus[313], maar –

---

[307] Cf. I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*, 13-14, waar Da Costa het gebod tot naastenliefde niet subordineert aan het chronologisch eerder genoemde gebod van de liefde tot God, maar juist wil benadrukken dat het gebod tot naastenliefde volgens hem niet kan inhouden, dat "wij binnen de Kerk broederlijke gemeenschap met ketters en ketterijen moeten houden, noch dat de liefde bestaat in het dulden van de onteeringe van Gods Naam en Woord" (14).
[308] Vertaling: Vredelievend Christen.
[309] Christianus Erenophilus, *Tegengalm, op den Geestelijken Wapenkreet, door Mr. I. da Costa*, 's-Gravenhage 1825, 5 (*Tegengalm*).
[310] Spreuken 24:8.
[311] Mattheüs 26:52.
[312] II Korinthe 10:4.
[313] II Timotheüs 2:3.

zo vraagt de auteur – wat betekent de titel van zijn *Geestelijke Wapenkreet* anders dan dit: "Mr. Da Costa wil, dat elk onvergenoegde, Separatist, Methodist, Dissenter, en wat meer van dien stempel is, zich onder zijnen standaard verzamele, en met *Vygenboom* en andere dappere mannen, die gaarne zelve een nieuw mysticismus zouden willen invoeren, hoe eer zoo beter eenen religie-oorlog in den schoot der Hervormde kerk doe ontbranden, waarvan de thans rustige grond van Nederland op nieuw zal daveren" (7). Daarom alleen wil volgens de pseudonieme schrijver Da Costa de zedenmeester spelen en haalt hij gebeurtenissen van twee eeuwen geleden weer op en haalt hij bij wijze van spreken mannen uit het graf, die voor zijn rechterstoel opnieuw veroordeeld moeten worden (7).

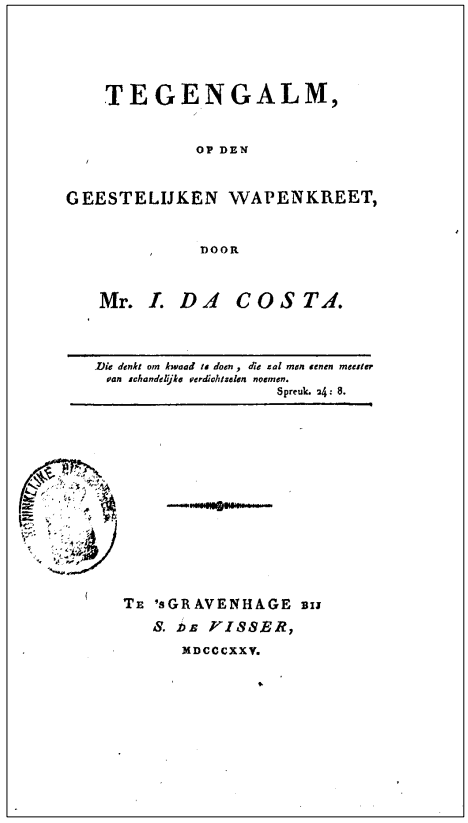

TEGENGALM,

OP DEN

GEESTELIJKEN WAPENKREET,

DOOR

Mr. *I. DA COSTA.*

Die denkt om kwaad te doen, die zal men eenen meester van schandelijke verdichtsselen noemen.
Spreuk. 24: 8.

TE 'SGRAVENHAGE BIJ
S. DE VISSER,
MDCCCXXV.

Afb. 122. Titelpagina van Christianus Erenophilus, *Tegengalm op den Geestelijken Wapenkreet.*

De schrijver benadrukt ook het feit, dat Da Costa nog maar korte tijd geleden vanuit het Jodendom overging naar het Christendom: "Mr. Da Costa is een ijverig, al te ijverig proseliet, hij schijnt nog veel van het ziedend Oostersch temperament van zijne voorouders geerfd te hebben. Mr. Da Costa, naauwelijks uit het Jodendom tot het Christendom bekeerd, wil dadelijk het Christendom naar zijnen smaak hervormen. Mr. Da Costa staaft op nieuw de waarheid van het Latijnsche spreekwoord: *odium Theologicum, odium diabolicum*[314] (7).

Vervolgens houdt de schrijver zich bezig met de inhoud van de *Geestelijke Wapenkreet*. Hij vraagt zich af wat Da Costa bedoelt, wanneer hij stelt dat alle fundamentele dog-

[314] Vertaling: een godgeleerde haat is een duivelse haat. Het gezegde verwijst naar de haat die belijders van verschillende godsdienstige richtingen elkaar kunnen toedragen.

ma's van onze godsdienst uit de kerk worden gebannen[315]. Dat de leerstukken op een meer redelijke toon dan voorheen worden gepresenteerd, betekent daarom nog niet uit de kerk of in de vergetelheid brengen (9)[316]. Maar welke zijn dan die leerstukken, die volgens Da Costa weggewerkt worden? Wanneer het geschillen zijn, die niets afdoen aan de ware leer der zaligheid, dan mist men er niets bij. Of wanneer het diepe verborgenheden zijn, die men eerbiedig voordraagt en gelooft zonder ze nu aan een nauwgezette analyse te willen onderwerpen, dan moet men bedenken dat de eeuwigheid ons eens zal openbaren, wat in deze bedeling verborgen is (9).

De pseudonieme schrijver weerspreekt Da Costa, wanneer deze beweert dat de belijdenis uitsluitend in stilte plaatsvindt, want volgens hem is het een tijd waarin het een ieder vrijstaat om zijn gevoelens te uiten en zelfs door middel van de drukpers te publiceren (8). De schrijver vraagt waar de eer van de hemelse Vader en die van Zijn Zoon tegenwoordig openlijk aangerand wordt, en of de Evangelische Gezangen[317] de goddelijke heerlijkheid en zondaarsliefde niet bezingen. Verder wijst de schrijver erop dat in een groot aantal publicaties Jezus wordt aangeprezen als onze Middelaar en beste voorbeeld ter navolging. In dit kader noemt de schrijver ook het bestaan van vele bijbelgenootschappen, waardoor de naam van Jezus overal wordt bekend gemaakt, terwijl de zendelinggenootschappen druk bezig zijn om Hem als de enige weg tot zaligheid ook aan de heidenen te verkondigen (9-10). Ook vraagt de auteur zich af, waar de "huurlingen" en de "valse profeten" zich bevinden, die volgens Da Costa het bijbelwoord binden of vervalsen[318]. Waarom noemt Da Costa ze niet bij name, zodat ze onder de kerkelijke tucht gebracht kunnen worden? Wanneer Da Costa geen namen noemt en geen bewijzen geeft, dan is hij een lasteraar. En wanneer hij vervolging vreest[319] als hij met de zijnen voor de waarheid uitkomt, dan heeft hij dat aan zichzelf te danken, aangezien hij de kerk in beroering brengt en dientengevolge ook de staat. Da Costa veroordeelt volgens de schrijver terecht de menselijke vrije wil, wanneer men die met verlating van God en Christus inderdaad buitensporige eerbied betoont. "Maar" – zo voert de schrijver als bedenking aan – "is onze godsdienst toch ook geene redelijke godsdienst?"[320] (11).

De schrijver richt zich tot Da Costa met de vraag, waar en door wie volgens hem Christus' goddelijke waardigheden en hoedanigheden worden weggeredeneerd, zoals Zijn eeuwige godheid, middelaarsambt, verzoeningsoffer, hogepriesterschap, verlossingswerk. Als dat waar is, dan vraagt de schrijver zich af waarom zulke loochenaars van onze Heiland dan niet uit ons land verbannen worden. En wat de zedelijke verbetering betreft, was dat niet het hoofddoel van Jezus' onderwijs (12)? De schrijver beschuldigt Da Costa ervan dat hij pogingen doet om het onderwijs van de hoogleraren verdacht te maken bij de studenten, die zich voorbereiden op het predikambt (12-14). En vervolgens stelt hij Da Costa de relativerende vragen: "Moet dan de ware wijsheid alleen bij de vaderen gehuisd hebben? waren zij ook geene menschen? waren zij onfeilbaar: gij zijt toch niet Roomsch? *Tempora mutantur et nos mutamur in illis*[321]" (14).

Christianus Erenophilus geeft Da Costa de raad om als dichter liever vredezangen te maken in plaats van een dergelijke wapenkreet. Op die manier zal hij mogelijk nog andere Joden tot het Christendom kunnen brengen en de rooms-katholieke landgenoten geen reden geven, dat zij zeggen moeten, bij geval zij de *Geestelijke Wapenkreet* lezen: die kerk blijkt de ware kerk niet te zijn, maar een chaos van verwarringen en dwalingen. De schrijver acht het

[315] Cf. I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*, 6.
[316] *Ibidem*, 9.
[317] Zie: Roel A. Bosch, *En nooit meer oude Psalmen zingen. Zingend geloven in een nieuwe tijd 1760-1810*, Zoetermeer 1996.
[318] I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*, 7-8.
[319] *Ibidem*, 8.
[320] Cf. Romeinen 12:1 en I Petrus 2:2.
[321] Vertaling: De tijden veranderen en wij veranderen met hen; anders gezegd: andere tijden, andere zeden.

wenselijk dat door Da Costa en de zijnen, in vereniging met de ganse christelijke kerk, in eenparigheid van gevoelen wordt aangeheven – in plaats van de *Geestelijke Wapenkreet* – het schone lied van de broederliefde[322]:

> In welken oord men vromen vindt,
> Hun aller lust en leven
> Is, Jezus na te streven:
> In Hem zijn z' allen eensgezind,
> In Hem zijn z' allen een
> En eeuwig lotgemeen, enz. (16).

De *Tegengalm* wordt door Christianus Erenophilus besloten met de wens dat Da Costa ter verkrijging van wat in Gezang 69 bezongen wordt, door God bestraald zal worden met de geest der wijsheid, zachtmoedigheid, liefde en gematigdheid (16).

4. J.L. Nierstrasz, Junior, *Aan M^r^. Isaac da Costa. Gedicht*

a. Korte inhoud

Nierstrasz reageert met het dichtstuk *Aan M^r^. Isaac da Costa. Gedicht*[323] op de *Geestelijke Wapenkreet*, omdat Da Costa in dat pamflet impliciet een uitval doet naar het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen[324], van welke instelling Nierstrasz één van de oprichters was. Nierstrasz voorzag zijn gedicht aan Da Costa van een motto[325], waarin een negatieve kwalificatie wordt gegeven van de *Geestelijke Wapenkreet* en van de schrijver daarvan:

> "Een ligtzinnige en moedwillige, een beschim-
> pende en bittere, een klagende en dweepende,
> een dreigende en verdoemende toon is niet alleen
> nadeelig, en doet schade aan eene goede zaak
> zelfs, maar verraadt ook zeer duidelijk, dat
> men zich zelven niet bezit, en meer zijne te-
> genpartij afbreuk doen, dan de waarheid nut-
> tig zijn wil".

Nierstrasz begint zijn dichtstuk met het prijzen van Da Costa's poëtische gaven en met nadruk te stellen dat Da Costa deze gaven misbruikt, doordat hij daarmee een oude godsdiensttwist weer probeert op te rakelen. Maar die poging is tevergeefs, want een hogere macht bewaakt de vrede in staat en kerk:

> En daarom staat Oranjes troon
> Door d' eigen Eeuwgeest veilig:

---

[322] Christianus Erenophilus haalt het eerste vers van gezang 69 uit de bundel *Evangelische Gezangen* aan, in een enigszins gewijzigde versie, vergeleken met de uitgave van 1818; in plaats van "aantekleven" heeft hij "na te streven".
[323] J.L. Nierstrasz, Junior, *Aan M^r^. Isaac da Costa. Gedicht*, Rotterdam 1825.
[324] Zie: I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet*, 8.
[325] Het motto is een woord van de Lutherse theoloog Franz Volkmar Reinhard (1753-1812).

De Koning draagt een Vaderkroon —
En zulk een Kroon is heilig!

Diezelfde geest bewaart Gods kerk
Met fakkels der verlichting;
Die geest bezielt tot liefdewerk[326],
Maar niet tot oproerstichting (8).

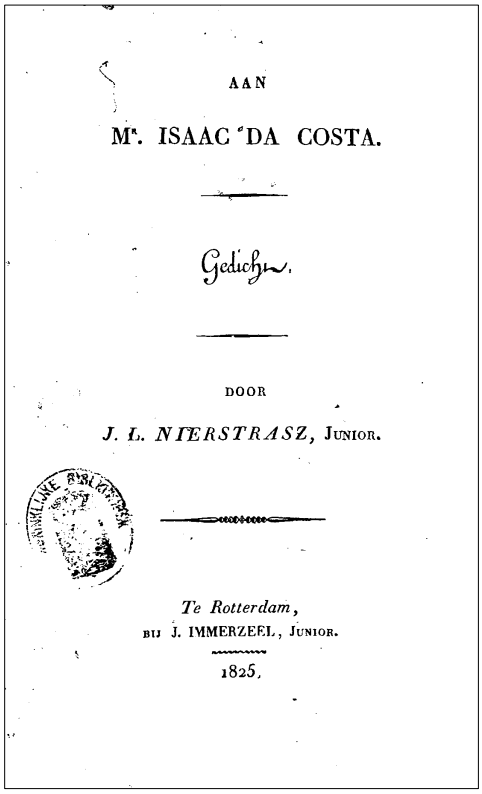
AAN

Mr. ISAAC DA COSTA.

Gedicht,

DOOR

J. L. NIERSTRASZ, JUNIOR.

Te Rotterdam,
BIJ J. IMMERZEEL, JUNIOR.
1825.

Afb. 123. Titelpagina van J.L. Nierstrasz, Junior, *Aan Mr. Isaac da Costa. Gedicht.*

De dichter spreekt de schrijver van de *Geestelijke Wapenkreet* persoonlijk aan in de volgende strofe:

Da Costa! zet dien waanzin perk;
Leer beter doel beschieten!
Wat wilt gij? brand in staat of kerk?
Die taak voegt Jesuiten (9).

En verder:

[326] Nierstrasz heeft hier onder meer het oog op het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen.

Neen! enkeld Jezus naam en doop
Verheft geen' Jood tot Christen! (10).

Nierstrasz houdt Da Costa voor dat het veel beter is om de reine leer van Jezus Christus te geloven dan uit stof en duisternis de kerkleer van Dordrecht weer "boven te wroeten". Immers: Jezus' leer kweekt liefde voor anderen en vormt geen wapenknechten. Degenen die uit de godsdienst deugd verwachten en van goede zeden alleen maar heil[327], mogen volgens Nierstrasz niet bestreden worden (10). Tenslotte geeft Nierstrasz uiting aan de wens dat Da Costa zijn poëtische gaven in dienst zal stellen van de kracht die goed, groot en vrij maakt en uitlokt tot bekering (13).

b. Recensies van *Aan Mr. Isaac da Costa. Gedicht*

De recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[328] is van mening dat Nierstrasz, medeoprichter van het Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering der Gevangenen, terecht verontwaardigd was over "den schandelijken uitval, dien de dolle Da Costa, in zijnen beruchten *Geestelijke Wapenkreet*" (409) tegen deze lofwaardige instelling, zowel als tegen de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, gedaan heeft. Naar het oordeel van de recensent geeft Nierstrasz daarom het gevoel van zijn hart lucht in dit gedicht, dat van toonzetting bescheiden, maar toch ook hartelijk en krachtig is. De recensent acht Nierstrasz' even hoog verheven boven de "raaskallende rijmpjes, met welke de gedoopte maar niet verchristelijkte Israëliet" (409) zijn eens zo veelbelovend dichterlijk talent te schande maakt, als de gevoelens die het hele dichtstuk doorstralen, verheven zijn boven de middeleeuwse wanredeneringen en wangevoelens van de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* en de *Geestelijke Wapenkreet* tegen alles wat waar, goed en schoon is.

Tot een gelijkluidend oordeel over het dichtstuk van Nierstrasz komt de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[329]: deze beoordelaar spreekt van "eenen schendigen uitval", die Da Costa in zijn *Geestelijke Wapenkreet* gedaan heeft op het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, waarvan Nierstrasz één van de oprichters is. Hoewel de recensent zich bij Nierstrasz' reactie op het strijdschrift van Da Costa afvraagt, welk nut het heeft "den Moriaan te wasschen" (620), is hij toch verheugd dat Nierstrasz Da Costa's aanval niet onbeantwoord heeft gelaten, want daaraan hebben wij een dichtstuk te danken, dat velen ervan zal overtuigen dat de waarheid zich bevindt, waar scheldwoorden en verguizing met christelijke liefde en gematigdheid beantwoord worden (620).

5. F.P. Gisius Nanning, *Aan J.L. Nierstrasz, junior*

De dichtende genieofficier Frederik Petrus Gisius Nanning[330] heeft met zijn *Aan J.L. Nierstrasz, junior, na de lezing van deszelfs gedicht aan M^r^. Isaac Da Costa*[331] in dichtvorm gere-

[327] Denk ook hier aan het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen.
[328] November 1825, deel IX, 13^e^ stuk, "Beöordeelingen", 409.
[329] Jg. 1825, 1^e^ stuk, "Boekbeschouwing", 619-620.
[330] Frederik Petrus Gisius Nanning (1798-1832) werd geboren in Suriname. Op vierjarige leeftijd werd hij door zijn ouders naar Nederland gestuurd, waar hij opgroeide. In 1819 werd hij officier bij de genie. Na vijf jaar aan de vestingbouw te Luik te hebben gewerkt, werd hij in 1827 docent aan de artillerie- en genieschool te Delft en een jaar later aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Naast enkele werken over wis- en vestingbouwkunde publiceerde Gisius Nanning ook poëtisch werk. Ten aanzien van deze poëzie stelt Gisius Nannings biograaf Matthijs Siegenbeek in de *Handelingen der jaarlijksche Vergadering van de Maatschappij der Neder-*

ageerd op Nierstrasz' *Aan Mr. Isaac da Costa. Gedicht*. Gisius Nanning heeft aan zijn dichtstuk het woord uit de Bergrede als motto meegegeven: "Zalig zijn de vreedzamen, want zij zullen Gods kinderen genaamd worden"[332].

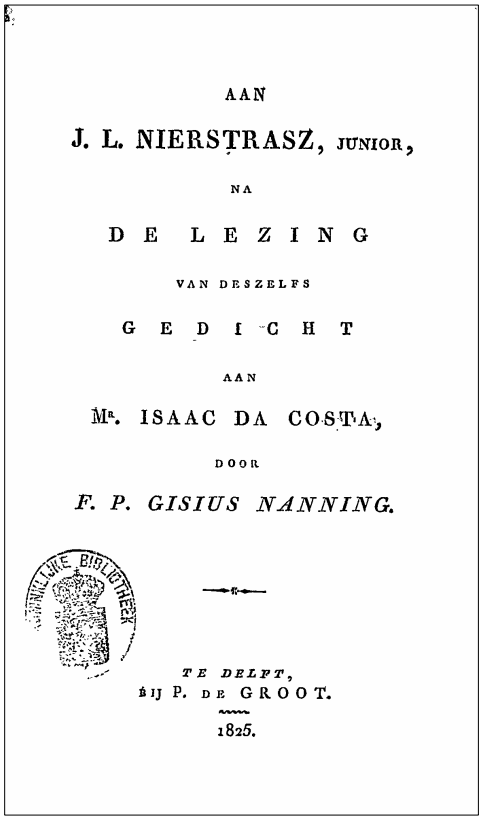
AAN

J. L. NIERSTRASZ, JUNIOR,

NA

DE LEZING

VAN DESZELFS

GEDICHT

AAN

Mr. ISAAC DA COSTA,

DOOR

F. P. GISIUS NANNING.

TE DELFT,
BIJ P. DE GROOT.
1825.

Afb. 124. Titelpagina van F.P. Gisius Nanning, *Aan J.L. Nierstrasz, junior*.

Gisius Nanning is Nierstrasz erkentelijk voor diens gedicht aan Da Costa. De zoeker naar waarheidslicht – zo wordt Nierstrasz door Gisius Nanning genoemd – heeft deze dichter-officier met zijn dichtwerk *Aan Mr. Isaac da Costa. Gedicht* verblijd, onderwezen en gesticht. Gisius Nanning spreekt de wens uit dat ieder christen die wars is van godgeleerde twisten, zal denken en spreken als Nierstrasz. De dichter is ervan overtuigd dat er dan spoedig een einde zal komen aan alle dweepzucht.

Met Nierstrasz betreurt Gisius Nanning dat er van Da Costa's gloedvolle dichtkunst niets meer over schijnt te zijn en dat hij, die was toegerust om een volksverlichter te zijn, nu niets anders schijnt te willen dan duisternis en onderdrukking van de godsdienstige gevoelens

landsche Letterkunde te Leiden (jg. 1833, 14-19) onder meer het volgende: "Allerwege toch vindt men daarin de edelste gevoelens van deugd en Godsvrucht in de kunsteloos schoone taal des waren gevoels uitgedrukt; allerwege ontwaart men, dat het hart des dichters voor vaderlandsliefde, vriendschapstrouw en reine huwelijksmin met de vurigste aandrift klopte" (18). Zie: Jaap Verseput en Jean Jacques Vrij, "Een Surinaamse Nederlander uit vroeger tijd. Frederik Petrus Gisius Nanning (1798-1832)", in: *Wi Rutu. Tijdschrift voor Surinaamse genealogie*, juli 2002, jg. 2, nr. 1, Leiden 2002, 13-34.

[331] Delft 1825.

[332] Mattheüs 5:9.

als het edelste goed van de mens. De dwaling van de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* kan men hem als pas gedoopte christen nog wel vergeven, maar de toon die hij daarna heeft aangeslagen, is in toenemende mate een smaad voor de christenen. Wie het nu nog voor hem wil opnemen, handelt in strijd met de leer van de Heiland. Daarom mag er volgens Gisius Nanning nu niet gezwegen worden: alle Nederlandse dichters zouden moeten spreken tegen Da Costa. Maar banvloeken en scheldwoorden mogen Da Costa niet worden toegevoegd — dat past een christen niet.

De gematigd verlichte Gisius Nanning spoort Nierstrasz aan om vooral door te gaan met zijn christelijk maatschappelijk werk en daarbij de taal van een christen te spreken:

> Nierstrasz! Dichter! Christen! Broeder!
> ô Ga voort op 't eigen spoor,
> Zegen schenke u de Albehoeder,
> Dring steeds meer den nevel door.
> Breng, op Jezus voorbeeld, Stichting,
> Liefde, Waarheid, Deugd, Verlichting
>
> Daar, waar alles donker is.
> Laat de taal des Christens hooren;
> Ligt hervormt ze in uitverkoren
> Hem, die dwaalt in duisternis (7).

En tot Da Costa richt Gisius Nanning tenslotte dit woord, waarbij hij ook Nierstrasz betrekt:

> ô Da Costa! keer eens weder!
> Leg het zwaard der Tweedragt neder —
> Nierstrasz! ja dat bidden wij (8).

6. […..], *Echo, op het Gedicht van J.L. Nierstrasz*

Onder het motto: "Doch gij, spreekt 't gene de gesonde leere betaamt"[333] reageert een anonieme dichter met een dichtstuk van drieëndertig vierregelige strofen, getiteld: *Echo, op het Gedicht van J.L. Nierstrasz, Junior. Aan Mr. Isaac da Costa*[334], op Nierstrasz' poëtische tegenschrift naar aanleiding van Da Costa's *Geestelijke Wapenkreet*. De anonymus schaart zich in zijn dichtwerk geheel aan de zijde van Da Costa en spoort hem aan om toch vooral door te gaan met het bestoken van de geest van lauwheid onder de christenen.

Het dichtstuk komt inhoudelijk op het volgende neer: De grote massa zou wel willen dat iedereen de vruchten van Da Costa's poëtische gaven tot een bespotting maakte. En nu kan men zich wel druk maken over een opgerakelde oude kerkelijke twist, die in de eerste helft van de zeventiende eeuw een scheuring binnen het Nederlandse Protestantisme heeft teweeggebracht, maar over de geweldige mist die over de gehele aarde hangt en de waarheid verduistert, hoor je ze niet. Heeft men dan liever dat de Nederlanders niet pal staan voor de waarheid? Zover zal het in ieder geval niet komen, want de Geest van God rust nog velen toe met de bezielende kracht om te strijden voor de waarheid. En diezelfde Geest bezielt ook de Oranjevorsten tot hun taak en bewaart de kerk voor de invloed van de oproerstichtende "Eeuwverlichting" (8).

---

[333] Titus 2:1.
[334] Rotterdam 1825 (*Echo, op het Gedicht van J.L. Nierstrasz*).

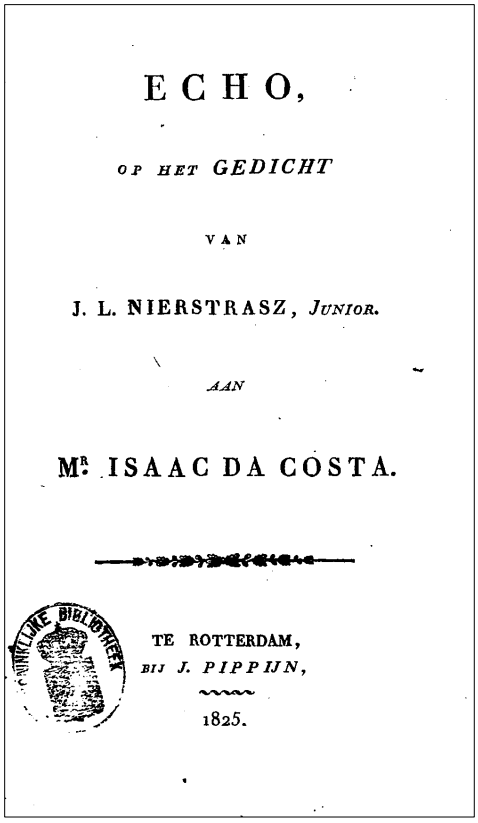

ECHO,

OP HET GEDICHT

VAN

J. L. NIERSTRASZ, JUNIOR.

AAN

Mr. ISAAC DA COSTA.

TE ROTTERDAM,
BIJ J. PIPPIJN,
1825.

Afb. 125. Titelpagina van [.....],
Echo, op het Gedicht van J.L. Nierstrasz.

Vervolgens roept de dichter Da Costa op om toch vooral in het strijdperk te blijven ten behoeve van Jezus' naam en kerk en om tegelijkertijd de macht en invloed van de jezuïeten ten onder te brengen. De dichter stelt met nadruk aan het adres van Da Costa:

Dit is uw roeping, dit; alom,
Den laauwen Geest te storen;
Dit geeft het merk van adeldom,
Dit past Gods uitverkoren (9).

Als gevolg van die strijd zal er weer licht gaan schijnen in de geestelijke duisternis en de Dordtse kerkleer weer boven komen. Het is de vurige wens van de dichter dat Da Costa zijn dichtkunst zal blijven gebruiken om de heersende waan en leugen te ontmaskeren tot heil van anderen:

Stort in den gloed der Poëzij,
De kracht van Hemelleering,
De kracht, die goed maakt, groot en vrij,
En uitlokt tot bekeering! (13).

VIII. Da Costa's *Dichterlijk Krijgsmuzijk*: een overzicht

In zijn strijd tegen de geest der eeuw heeft Da Costa naast polemische geschriften in proza ook zijn poëtisch talent als wapen gebruikt. Dat zagen we reeds in hoofdstuk 4, waar we de twee delen *Poëzy*[335] aan de orde stelden en in zijn dichterlijke versie van de *Geestelijke Wapenkreet*, maar ook in het vroege voorjaar van 1826 zien we hem met zijn dichtkunst ten strijde trekken tegen de tijdgeest. In dat jaar publiceerde hij een bundel met een drietal zangen onder de titel: *Dichterlijk Krijgsmuzijk*[336].

Op het titelblad lezen we het motto dat hij aan deze bundel meegaf: "*Want ook indien de basuyne een onseker geluit geeft, wie sal hem tot den krijg bereijden?*"[337]. En op de keerzijde van het titelblad staat een tweede motto vermeldt: "O Godt, wij hebben 't met onze ooren gehoort, onze vaders hebben 't ons vertelt: gij hebt een werk gewrocht in hare dagen, in de dagen van oudts. Want sij hebben het lant niet geërft door haar sweert, ende hare arm heeft hen geen heijl gegeven: maar uwe rechterhand, ende uwe arm, ende het licht uwes aangesichts; omdat gij een welbehagen in hen haddet. Gij zelfs zijt mijn Koning, o Godt; gebiedt de verlossingen Jacobs"[338]. Het drietal gedichten waaruit deze bundel bestaat, namelijk "Jericho" (1-7), "Israël en Nederland" (8-18) en "Vrede- en Krijgszang" (19-26) zullen we achtereenvolgens aan de orde stellen.

"*Jericho*"
Onder het motto: "*Door het geloove zijn de mueren van Jericho gevallen, alse tot seven dagen toe omringt waren geweest*"[339] presenteert Da Costa in deze bundel als eerste dichtstuk "Jericho", dat teruggaat op Jozua 6:1-25. Da Costa schetst in de eerste vijf strofen het strafgericht van God over Jericho en de wonderlijke val en verwoesting van deze stad in het land Kanaän. Vervolgens maakt Da Costa een vergelijkende wending naar zijn eigen tijd, het "Jericho van 't ongeloof" (4):

> Ook Uw vesten zullen beven,
> Ook Uw stichters zullen sneven,
> Jericho van 't ongeloof,
> Voor de heilvermaning doof!
> Rukt gij aan, gewijde scharen,
> Wien zich God wil openbaren,
> Als uw Krijgshoofd in het veld!
> Wien Hij 't woord wil toebetrouwen,
> Dat geen woede kan weêrhouwen
> Van 't vereenigd helgeweld! (4).

Da Costa roept op tot gebed voor het losbreken van de strijd tegen het rijk van de satan en om die strijd in het geloof te voeren. Op het aanstormend geluid van de bazuin van het Evangelie zal het "duivlenrijk" (4) in puin storten. Tevens roept de dichter op – zoals hij ook al deed in

[335] Isaac da Costa, *Poëzy*, twee delen, Leyden 1821-1822.
[336] I. da Costa, *Dichterlijk Krijgsmuzijk*, Amsterdam 1826. Deze bundel bevat het volgende drietal dichtwerken: "Jericho", "Israël en Nederland" en "Vrede- en Krijgszang". Het drietal dichtstukken is met enige wijzigingen in de spelling opeenvolgend opgenomen in: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, deel II, 118-131.
[337] I Korinthe 14:8.
[338] Psalm 44:2, 4 en 5.
[339] Hebreeën 11:30; zie voor de geschiedenis van de val van Jericho: Jozua 6:1-25.

de *Geestelijke Wapenkreet* – om openlijk uit te komen voor de naam van Jezus Christus en bereid te zijn om smaadheid te lijden om Zijnentwil. Dan zal door de kracht van "'t Geestlijk zwaard" (5) ook het Jericho van het hedendaags ongeloof ineenstorten. Er kan met aardse wapens geen tegenstand geboden worden aan de geestelijke strijd die God bevolen heeft. Zonder krijgsmacht wordt de overwinning behaald over wereld, hel en zinnen door "'t volk van God" (5), terwijl het machteloze Kanaän verbaasd moet toezien.

Da Costa besluit zijn "Jericho" met het schenken van uitgebreide aandacht aan Rachab, de vrouw die tijdens de verwoesting van Jericho niet met de afgodische inwoners van de stad is omgekomen, maar door het geloof naar lichaam en ziel behouden is gebleven, en die een stammoeder is geworden van koning David en van Jezus Christus (6-7)[340].

"*Israël en Nederland*"

Binnen de poëtische structuur van een achtvoudige keer en tegenkeer maakt Da Costa in het dichtstuk "Israël en Nederland" een vergelijking tussen enerzijds een achttal episoden uit de geschiedenis van Israël (keer) en anderzijds uit die van Nederland (tegenkeer). Het dichtwerk wordt afgesloten met een "Slotzang".

In kort bestek komt de vergelijking die Da Costa maakt op het volgende neer: zoals Israël door God verlost werd uit de "slavendwang" (8) van Egypte, zo werd Nederland door God bevrijd van "'t Spaansch geweld" (9) en zoals Israël als "wapenlooze stoet" (9) door zijn nadering Kanaän verschrikte, zo kwam heel Europa in beroering toen Nederland zich van Spanje afscheidde en "'t Bisschoppelijke Kerkgestoelt' gehoorzaamheid ontzeide" (10); zoals Israël met de verovering van "'t beloofde land der Vaderen" (10) het oordeel van God over Kanaän ten uitvoer bracht, zo maakte God Nederland sterk om zijn verdrukkers uit te roeien, en zoals God het volk Israël als "Bewaarder der beloftenissen" (11) voor heel de wereld door "'t profetisch zout" (11) in stand hield, zo bewaarde God in Nederland het zaad van de Kerkhervorming ten behoeve van heel Europa; zoals God koning over Israël wilde zijn en Salomo een tempel voor Zich liet bouwen (12), zo wilde God over Nederland regeren en voor Zijn "stedehouder" (13) van Oranje bogen zowel Frankrijk als Spanje, en geworteld op de onzichtbare rots van Gods kerk (13) kon niets de bloei van Nederland verhinderen; zoals er zich in Israël afval van God en afgodendienst voordeden, zo kwam er in Nederland hoogmoed en dienst aan de "goden dezer eeuw" (14); zoals God Zijn goddeloze volk Israël strafte met ballingschap, zo bezocht Hij het godvergeten Nederland met de Franse overheersing; zoals God met mededogen neerzag op het berouwvolle Israël en het uit de ballingschap deed terugkeren, zo zag Hij ook op Holland neer en maakte Nederland weer vrij "onder Nassaus heerschappij" (16). Aan het slot van de "achtste keer" en "achtste tegenkeer" komt het grote verschil tussen Israël en Nederland aan het licht: in Israël werd de verwoeste tempel herbouwd, maar in Nederland is de vervallen kerk niet herrezen!

In de "Slotzang" spreekt Da Costa in de vorm van een gebed tot God zijn bezorgdheid uit over de bedroevende toestand van het kerkelijk leven in Nederland en bidt hij vervolgens om een godsdienstig réveil:

> Ontferm u, God van Nederland! keer,
> Keer weder in ons midden!
> Om diens Gezalfden Naam en Eer,
> Door wien Uw kindren bidden!
> (…)
> Wek Neêrland uit den dooden op,
> Zend Yvraars en Profeten!

[340] Hebreeën 11:31; Mattheüs 1:5-16.

Gebied uit Nassaus heldenzaad
Een Zerubbabel[341] voor den Staat,
Een voedsterheer der Kerken!
Wil tot een nieuwen tempelbouw
(Dat Rome siddrend hem aanschouw!)
De hand der vorsten sterken! (17).

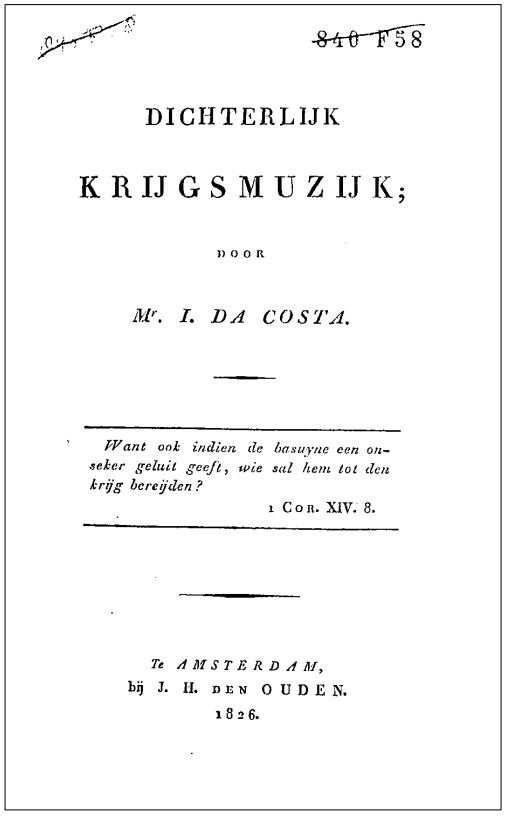
840 F58

DICHTERLIJK

KRIJGSMUZIJK;

DOOR

Mr. I. DA COSTA.

Want ook indien de basuyne een onseker geluit geeft, wie sal hem tot den krijg bereijden?

1 COR. XIV. 8.

Te AMSTERDAM,
bij J. H. DEN OUDEN.
1826.

Afb. 126. Titelpagina van I. da Costa, *Dichterlijk Krijgsmuzijk*.

"*Vrede- en Krijgszang*"
Ook aan het gedicht "Vrede- en Krijgszang", het derde en laatste in de bundel *Dichterlijk Krijgsmuzijk*, heeft Da Costa een motto meegegeven: "*IK formeere het licht, ende scheppe de duisternisse, IK make den Vrede, ende scheppe het quaet, IK de Heere doe alle deze dingen*"[342].

In een dichterlijke structuur van een vijfvoudige keer en tegenkeer, telkens aangeduid met I en II, bezingt Da Costa beurtelings de "Vrede" en de "Krijg". Het geheel wordt afgerond met een "Slotzang" van vier strofen. Het dichtstuk begint met een loflied op de vrede en

[341] Da Costa geeft met de persoon Zerubbabel als telg uit het davidische koningshuis een voorbeeld van een vorst die ijvert voor het herstel van het godsdienstige leven in het postexilische Joodse land. Zerubbabel was betrokken bij de voorbereidingen tot de herbouw van de verwoeste tempel te Jeruzalem; zie o.a. Ezra 2:2; 3:2 en 8; 4:2 en 3; 5:2; Nehemia 7:7; 12:1 en 47; Haggaï 1:1, 12 en 14; Zacharia 4:6-10.
[342] Jesaja 45:7.

parallel daarmee wordt een ode aangeheven op de galm van de krijgstrompetten, die de helden aanspoort tot de strijd. Vervolgens verklaart de dichter dat God de vrede bemint en dat de vredelievende God ook een "Heer der Legerscharen" (21) is, die Zijn geboden bewaart door middel van het zwaard. En verder dat Jezus Christus ons in beginsel de vrede bracht door Zijn komst op aarde als de Vredevorst en door het storten van Zijn bloed, terwijl Jezus' goddelijk liefdevuur ook de harten doet ontvlammen tot de godgewijde strijd tegen wereld, hel en zonde (22). Daarna stelt Da Costa aan de orde dat de vrede de "allerhoogste hemelweelde" (22) is, en dat hier op aarde Jezus vooropgaat in de strijd tegen Zijn vijanden (23). Tenslotte wijst Da Costa erop dat overal waar de naam van Jezus Christus wordt aanbeden, daar in principe ook de vrede zal heersen die Hij zelf tot stand heeft gebracht, en dat de kerk van Christus op aarde in voortdurende strijd is met de vijanden van God (24).

In de "Slotzang" roept Da Costa de gepersonifieerde "Krijg" en "Vrede" (24) op om samen de eer van God in deze wereld te verbreiden. Hij verklaart daarna de oorlog aan de afgodsdienst van de rede en aan de hoogmoed van de revolutie (25). Da Costa besluit zijn "Vrede- en Krijgsgezang" met luidklinkend "bazuingeschal":

> Krijg, tot dat van Satans rot
> De allerlaatste zij vertreden!
> Vrede tot in de eeuwigheden!
> En in beiden — eer aan God!

IX. Receptie van *Dichterlijk Krijgsmuzijk*

1. De *Arnhemsche Courant* contra *Dichterlijk Krijgsmuzijk*

Na het verschijnen van *Dichterlijk Krijgsmuzijk* was het opnieuw de *Arnhemsche Courant* die reageerde met satire en spot; ditmaal in de vorm van een tweetal artikelen: het eerste is getiteld "*Rapport van den Luitenant-Colonel, belast met het commando van het gekampeerde leger tegen de Hel, aan den Divisie-Generaal D.....a*"[343], en is ondertekend met Van der L..; het tweede artikel, getiteld "Kruistogt tegen de Hel", is weer ondertekend met "†.". Behalve Da Costa worden ook Bilderdijk, Capadose, Thelwall, Bähler en Vijgeboom gehekeld.

a. Van der L.., "*Rapport*"

Luitenant-kolonel Van der L.. meldt in dit gefingeerde rapport aan divisie-generaal Da Costa, dat geplaatst is in de *Arnhemsche Courant* van dinsdag 11 april 1826, onder meer dat verschillende soldaten het leven gelaten hebben van spijt, omdat zij de vijand niet meer afbreuk hebben kunnen doen, en omdat de satan, die zij geest der eeuw noemen, onwankelbaar op zijn troon blijft zitten, dit ondanks al het "geschreeuw en geblaas" van Bilderdijk en Da Costa. Behalve ongunstige tijdingen heeft Van der L.. toch ook nog een positief klinkend bericht: "Chirurgijn-Majoor C.....e[344] staat als een paal, en heeft den Satan meer afbreuk gedaan, dan (...) alle onze krijgslieden te zamen; en dat, doordien hij, als *een regte Farizeeuw*, alle middelen weet aan te pakken om ons doel te bevorderen, en nu eens daartoe *medische* dan eens *godgeleerde* medicamenten bezigt (...)".

[343] In het vervolg aan te duiden als "*Rapport*"; met "D.....a" wordt Da Costa bedoeld.
[344] Bedoeld wordt Capadose.

De luitenant-kolonel dringt er bij Da Costa op aan om Vijgeboom, van wie geruime tijd niets vernomen is, op te roepen weer in actie te komen, opdat deze "boetbazuinsteker (...) waardig blijve met Albions Th.....l, en Zwolles B....r[345], het driemanschap uit te maken[346], dat *op hagelwitte paarden gezeten en het merk hunner uitverkorenheid op de dijen dragende*[347] gelijk trompetters het leger vooruittrekken".

Terugkerend naar *Dichterlijk Krijgsmuzijk* laat Van der L.. Da Costa weten dat men in het leger de verzen uit deze bundel, die door Da Costa niet van zangwijzen zijn voorzien, geestdriftig zingt op de wijs van bekende wereldse liedjes als: "Och vrouw, tapt ons een glas met wijn!" en "'k Wou dat 'k nu een hondje was". De schrijver verontschuldigt zich hiervoor met een verwijzing naar de voorouders, die onder de titel van *Souterliedekens*[348] de psalmen op wereldse wijzen hebben gezongen.

b. †., "Kruistogt tegen de Hel"

In een stijl die geheel overeenkomt met de stukken van "†." die reeds de revue zijn gepasseerd, hekelt deze schrijver in het artikel "Kruistogt tegen de Hel", dat op dinsdag 9 mei 1826 in de *Arnhemsche Courant* werd geplaatst, Da Costa's *Dichterlijk Krijgsmuzijk*. De schrijver maakt zich in het bijzonder vrolijk over het gedicht "Jericho", omdat Da Costa schijnt te willen proberen door muziek "de ringmuur van de Hel" te laten vallen: "Dus *gezongen* maar, *geblazen* en krijgsmuzijk gemaakt!". De anonymus denkt wel dat "de keel goed opengezet" zal moeten worden, immers "die muur, al is zij oud, staat toch nog stevig". Maar daar schijnen de "Kruisvaarders" rekening mee te hebben gehouden, zo stelt de schrijver vast, "want in eene dichterlijke aanspraak aan de *geloovigen*, wekt de Luitenant-Generaal hen op, niet *alleen* tot luidkeels zingen", maar ook tot meer:

> Spreekt, predikt, *dondert!* rukt den afgod van zijn zetel,
> Die 't afgekeerd verstand van Neêrlands volk verblindt![349]

De aansporing om te "donderen" doet de schrijver vermoeden dat het Da Costa's bedoeling is om het geschreeuw vergezeld te doen gaan van krachtig en doordringend "veldmuzijk". Hij ziet het tafereel al voor zich: Bilderdijk die uit alle macht op een grote Turkse trom slaat, Da Costa op een paar pauken, Bähler die een doedelzak bespeelt en Vijgeboom een trompet, Capadose die met kracht strijkt op een zware bas; allen kijken daarbij met grote ogen naar de muur van de hel om te zien of er al beweging in komt.

De schrijver vervolgt zijn satire met een aanbeveling die de "Kruisvaarders" welhaast onoverwinnelijk zal maken. Hij heeft namelijk vernomen dat de zwarte koning van Souli-

---

[345] Bedoeld worden Thelwall en Bähler.
[346] Kennelijk beschouwde men in april 1826 Vijgeboom als een geestverwant van Da Costa.
[347] Cf. I. da Costa, "Vrede en Krijgszang", in: I. da Costa, *Dichterlijk Krijgsmuzijk*, 23.
[348] Met *Souterliedekens* (psalmliederen) worden de 150 psalmen en een negental liederen aangeduid die in 1540 te Antwerpen door Willem van Zuylen van Nijevelt (1538-1608) in één bundel zijn uitgegeven onder de titel *Souter Liedekens. Ghemaeckt ter Eeren Gods op alle die Psalmen van David: tot Stichtinghe ende een gheestelike Vermakinghe van allen Christen Menschen*. De psalmen en gezangen zijn berijmd naar de Vulgata en vervolgens op de melodieën van bekende en veelgezongen volksversjes gezet. De *Souterliedekens* waren, zoals de ondertitel aangeeft, bedoeld tot stichting en geestelijke vermaking van alle christenen. Er wordt dus geen onderscheid gemaakt tussen rooms-katholieken en protestanten. Zie: H. Hasper, *Calvijns beginsel voor de zang in de eredienst verklaard uit de Heilige Schrift en uit de geschiedenis der kerk. Een kerkhistorisch en hymnologisch onderzoek*, twee delen, 's-Gravenhage 1955; 1976, deel II, bewerkt door W. de Graaf, 's-Gravenhage 1976, 322-341; S.J. Lenselink, *De Nederlandse psalmberijmingen van de Souterliedekens tot Datheen met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk*, 2e dr., Dordrecht 1983.
[349] Cf. I. da Costa, "Jericho", in: I. da Costa, *Dichterlijk Krijgsmuzijk*, 6.

ma[350] een corps zwarte muzikanten heeft, dat veel lawaai maakt op trommen en zwaar geluid gevende blaasinstrumenten. Refererend aan wat Da Costa in de *Bezwaren* over de slavernij aan de orde stelt[351], noemt de schrijver het een gelukkige omstandigheid dat de slavenhandel nog niet geheel is afgeschaft, zodat Da Costa cum suis dit muziekcorps kunnen kopen. De anonymus besluit het artikel met de wens dat met behulp van dit corps van "vervloekte afstammelingen van Cham" de muren van "het helsche *Jericho*"zullen vallen; dan zal tevens bewezen zijn dat "*de Slavenhandel een zegen is*".

2. Recensies van *Dichterlijk Krijgsmuzijk*

Na het verschijnen van *Dichterlijk Krijgsmuzijk* zijn naar aanleiding van dit poëtische strijdschrift maar weinig reacties gepubliceerd: slechts een tweetal recensies werd door ons aangetroffen.

Het doet de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[352] deugd, wanneer Da Costa zijn "vroomheid zonder licht en liefde" (198) tenminste nog in verzen tot uiting wil brengen. De boekbespreker verklaart dat hij zich zo goed mogelijk heeft verplaatst in de denktrant van Da Costa en op die manier met enig vermaak kon luisteren naar diens "*Krijgsmuzijk (!)*" (198).

Zonder nader in te gaan op de inhoud van het drietal lierdichten uit deze bundel, komt de recensent tot de uitspraak dat men het oude nog wel enigszins smaakvol kan opluisteren zoals Da Costa dat doet, maar dat de nadenkende mensen zich van dergelijke vertoningen niets aantrekken en er schouderophalend aan voorbijgaan (198).

De recensent O., die voor het Zuid-Nederlandse tijdschrift *De Argus* Da Costa's *Dichterlijk Krijgsmuzijk* bespreekt, begint zijn beschouwing met de opmerking dat onder deze titel zich drie lierzangen "van een hoogst dweepachtigen aard"[353] verschuilen, die er in hoofdzaak op neerkomen dat men strijden moet tegen de boosheid van deze tijd. Niet met pijlen en ook niet met "paarden" zoals de dichter zegt, want:

> *Aardsche wapens baten niet,*
> *Waar Gods stem den strijd gebiedt* (251)[354].

Samenvattend geeft de recensent de inhoud van de eerste zang in eigen woorden weer. Hij stelt dat in dit eerste gedicht uit de bundel de stad Jericho gevallen is door bazuingeschal, dat is: door de adem van God. Maar er is nog een ander Jericho, namelijk het rijk van de leugen. Tegen dat rijk moet volgens de recensent "geschreeuwd" worden. Als men dat maar lang genoeg volhoudt, dan zal ook die stad vallen en beleeft men "*'t voldragen uur*" (251). Verder is de recensent van mening dat de door Da Costa in het tweede gedicht uit deze bundel aangewezen overeenkomsten tussen de lotgevallen van Israël en Nederland geforceerd overkomen (251). Het slot van het tweede gedicht dat de recensent aanduidt als "onnoozele bespiegelingen" (251), beschouwt hij als een onbezonnen uitval van Da Costa naar het in diens visie godsdienstig en zedelijk verval van de aanhangers van de Verlichting. De recensent wijst er

[350] Waarschijnlijk wordt met Soulima één van de twee gelijknamige havensteden van Sierra Leone (West-Afrika) bedoeld, die gelegen zijn in het kustgebied dat van belang was voor de Westeuropese slavenhandel.
[351] Zie: I. da Costa, *Bezwaren*, 26-29.
[352] Jg. 1826, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 197-198.
[353] *De Argus*, 5 april 1826, deel II, No. 14, "Vertoogen en Beoordeelingen", 250-253, 250.
[354] Zie: I. da Costa, *Dichterlijk Krijgsmuzijk*, 5.

vervolgens op dat de kerk die Da Costa als ideaal voor ogen staat, niet de kerk van de verlichte hervormde christenen is die met hun tijd meegaan en eensgezindheid nastreven, maar een kerk van "haarklovers en duisterlingen" (251). De kerk die Da Costa beoogt, moet – zo stelt de recensent – de zegen brengen over ons land en een ijverige natie herscheppen in "een volk van catechiseermeesters" (251). De derde zang is volgens de recensent een even ergerlijke uitweiding als de tweede zang, maar dan nu over vrede en oorlog die in een mystieke zin – zo meent de recensent – op de godsdienstige en zedelijke toestand van de verlichte christenen wordt toegepast (252)[355].

Zoals Da Costa met de Bijbel omgaat, maakt volgens de recensent het duidelijkste onverstaanbaar en het ernstigste alleen maar belachelijk. De titel van deze kleine bundel gedichten beschouwt hij als een voldingend bewijs van Da Costa's "kinderachtigen beuzelgeest" (252). Hij vraagt zich af, of er iets zotters te bedenken is dan "krijgsmuziek" (252) voor een leger dat niet bestaat, voor een strijd die uitsluitend denkbeeldig is. Da Costa die zo goed begonnen was als dichter, slaat naar de mening van de recensent nu de onzin uit van het zwaaien met een zwaard en het slingeren met een steen. Hij die tot roem kan zijn van zijn vaderland, voert oorlog tegen de geest der eeuw (252).

Tenslotte noemt de recensent het optreden van Da Costa ijdel en verwaand, omdat hij de domper wil zetten op het goddelijk licht en kennelijk liever ronddwaalt in nacht en nevelen. En het ergst van alles vindt de recensent dat de aanhangers van Da Costa mee gaan doen met zijn scheldpartijen en dat houden voor de ware godsdienst (252-253).

X. (I. da Costa), *Aan Nederland*

Naar aanleiding van de watersnood van 1825 en de onbekende ziekte die in de zomer van 1826 in het noordelijk deel van ons land veel slachtoffers maakte[356], verscheen in het najaar van 1826 de anonieme brochure *Aan Nederland*[357], die – zo wist men uit de annonce van uitgever J.H. den Ouden in de *Amsterdamsche Courant*[358] – van de hand van Da Costa was. In dit strijdschrift tegen de verlichte tijdgeest brengt Da Costa, onder het motto "*O lant, lant, lant, hoort des Heeren woort*"[359], de beide rampen in verband met de morele toestand van het "thans zoo diep vervallene Nederland" (3). Op strenge toon houdt hij zijn lezerspubliek voor dat het de rampspoed moet zien als een stem van God, die tot boete, verootmoediging en geloof oproept (2). Evenals zijn vriend en geestverwant Algernon Sydney Thelwall anderhalf jaar tevoren met de brochure *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen*[360] de Nederlanders

[355] *Ibidem*, 25.
[356] Volgens de auteurs van het verslag van de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt te Groningen is de epidemie vooral veroorzaakt door de damp, die in de warme zomer van 1826 uit de Groningse kleigrond opsteeg. Bovendien achtte deze commissie het niet onwaarschijnlijk, dat ook de watersnood van 1825 nog met het uitbreken van de epidemie in verband stond. Zie: […..], *Verslag van de in het jaar 1826 in Groningen waargenomene Ziekten; gegeven door de plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt aan de Regering der Stad: met bijgevoegde Aanteekeningen en Tabellen van de Edele Achtbare Heeren Burgemeester en Wethouderen der Stad Groningen*, Groningen 1828, 11 e.v.; P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832-1910*, Stichtse historische reeks 15, Zutphen 1990, 85.
[357] Amsterdam 1826.
[358] Maandag 30 oktober 1826. De tekst van de aankondiging luidt: "Bij J.H. DEN OUDEN, Boekverkooper te Amsterdam, komt *Heden* uit: Een Stukje van Mr. I. DA COSTA, getiteld: *AAN NEDERLAND*. Prijs 20 cents".
[359] Jeremia 22:29.
[360] Amsterdam 1825.

had opgewekt om tot God terug te keren[361], vermaant Da Costa nu op de hem eigen alarmistisch-eschatologische wijze het afvallige Nederland te letten op de tekenen der tijden en zich voor God te verootmoedigen; het is daartoe de hoogste tijd, want "Hij spreekt tot U, maar gij keert hart en ooren van Hem af; Hij heeft de roede in handen genomen, maar gij hebt u niet gekeerd tot Hem, die slaat" (3).

In een reeks van vragen waarin hij in niet mis te verstane bewoordingen de schuld van de Nederlanders aanwijst en ook zijn visie geeft op de positie die Nederland in het verlichte Europa inneemt, geeft Da Costa aan waarom zijns inziens God Zijn gerichten over Nederland uitoefent: een ijdele filosofie voert ongestoord heerschappij in kerk en staat; verregaande goddeloosheid, lichtzinnigheid en ontucht komen voor in alle lagen van de samenleving, terwijl tegelijkertijd over heel Europa de volken juist beginnen terug te komen uit de bedwelmende kracht van de Verlichting. Met dit laatste bedoelt Da Costa de nieuwe godsdienstige opleving, namelijk het Réveil. Da Costa verwijt de Nederlanders dat ze blijven sympathiseren met de geest van de Verlichting, die in Frankrijk heeft geleid tot verheffing van de godin van de rede en tot de moord op het koningshuis. Voor het moreel verval van het volk spreekt Da Costa een schuldigverklaring uit aan het adres van de predikanten (5-7). Tegenover degenen die het volk proberen te brengen tot de verlichte zienswijze dat de rampen die Nederland getroffen hebben slechts kastijdingen uit liefde zijn en geen straffen of oordelen over zonden en ongerechtigheden, houdt Da Costa vast aan de straf-op-de-zonde-theorie. Dat doet hij door zijn lezers er nadrukkelijk op te wijzen dat beide rampen oordelen van God zijn over de zonden van het Nederlandse volk (7-9). Da Costa ziet een groot gevaar in de nieuwe leer, die ervan uitgaat dat God tegenwoordig de zondaren op aarde niet meer straffen zou, want daardoor wordt een door God bezocht volk gerust gesteld en in slaap gewiegd (8-9).

In *Aan Nederland* stelt Da Costa met nadruk aan de orde dat de gerichten niet aan zuiver fysische oorzaken toegeschreven kunnen worden: ook de "middeloorzaken" (6) worden door God bestuurd.

Teneinde de Nederlandse natie tot de erkenning te brengen dat God een twist met haar heeft, spoort Da Costa haar aan om zichzelf te vergelijken met de voorvaderen, die Hem dienden en door Hem gezegend werden. Bij dit vergelijkend historisch onderzoek wijst Da Costa, evenals in zijn *Dichterlijk Krijgsmuzijk*, veel punten van overeenkomst aan tussen de geschiedenis van Nederland en die van het oudtestamentische Israël. Volgens Da Costa is één van de meest in het oog springende overeenkomsten dat beide naties de vloek van God op zich hebben geladen (9-13). Voor de zwaar bezochte Nederlandse natie ziet Da Costa radicale bekering als de enig mogelijke remedie. Hij roept op tot verootmoediging en belijdenis van zonden en spoort aan tot het uitroepen van verbods- en bededagen (16). "Misschien", zo vervolgt Da Costa, "ontfermt Hij zich, en wil de verdere plagen, die wij verdiend hadden, om Zijner barmhartigheden wille, afkeeren" (16).

Da Costa had *Aan Nederland* aanvankelijk niet willen schrijven. Hij had gehoopt dat nu eens een ander de pen tegen de tijdgeest zou opnemen. Maar omdat publicaties op dit gebied uitbleven en er toch gewaarschuwd moest worden, heeft Da Costa zelf deze taak op zich genomen. De schrijver bood zijn brochure met een begeleidende brief van 30 oktober 1826 aan koning Willem I aan[362]. Met zijn schrijven heeft Da Costa, die sinds het verschijnen van de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* in 1823 "een suspect persoon"[363] was, ongewild paniek veroorzaakt in regeringskringen. In zijn begeleidende brief sprak hij namelijk van de "velen die dachten als hij". Deze zinsnede wekte de vrees op van de toenmalige minister van Justitie Cornelis Felix van Maanen (1769-1846), die aan een panische angst voor jezuïeten leed. Hij

[361] Zie hoofdstuk 8.
[362] Zie Bijlage IX.
[363] M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 171.

was dan ook geneigd geloof te hechten aan een door de directeur van de Amsterdamse politie, Samuël Iperuszoon Wiselius (1768-1845), geuite insinuatie dat Da Costa cum suis in verband zouden kunnen staan met de jezuïetenorde. De politie begon vanaf dat moment met grote ijver te zoeken naar de "velen", die misschien wel een geheim genootschap of een partij aan het oprichten waren[364] — maar zonder resultaat.

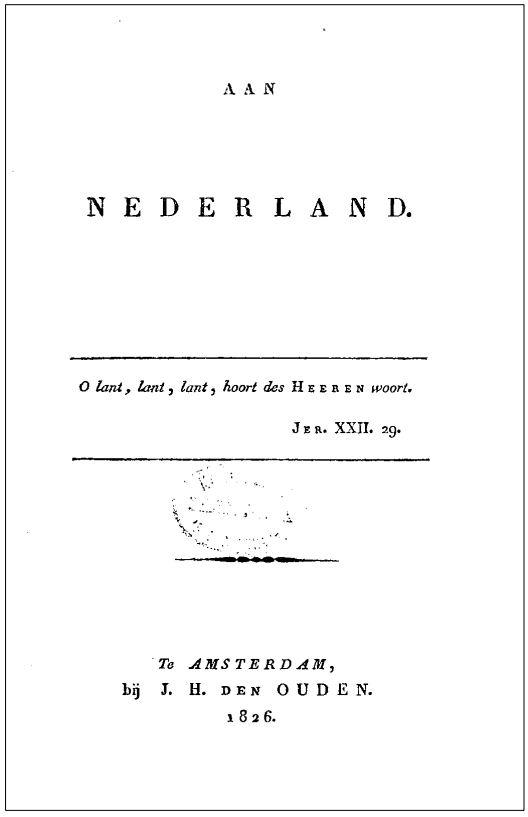

AAN

NEDERLAND.

O lant, lant, lant, hoort des HEEREN *woort.*

JER. XXII. 29.

Te AMSTERDAM,
bij J. H. DEN OUDEN.
1826.

Afb. 127. Titelpagina van (I. da Costa), *Aan Nederland*.

XI. Receptie van *Aan Nederland*

Ook Da Costa's *Aan Nederland* bracht weer pennen in beweging. De aangetroffen reacties – twee recensies en drie artikelen – zijn zonder uitzondering negatief in hun beoordeling van dit strijdschrift, waarvan alle tegenschrijvers weten dat Da Costa hiervan de auteur is.

1. De *Arnhemsche Courant* contra *Aan Nederland*

In haar negatieve reacties op publicaties van Da Costa en de zijnen bleef de *Arnhemsche Courant* onverminderd fel. In de editie van dinsdag 7 november 1826 werd een tweetal bijdragen geplaatst, dat opvalt door de spottende toon en de gebruikte personaliteiten: ten eerste een

[364] *Ibidem*, 171-172.

nieuwe aflevering in de serie "Kruistogt tegen de Hel"; ten tweede het artikel "Aan het Volk van Nederland" van de hand van een aantal lezers dat zich De Snuiterianen noemt.

a. […..], "Kruistogt tegen de Hel"

Het anonieme artikel "Kruistogt tegen de Hel" wordt geopend met het "ontzettend berigt" dat de strijd tegen de geest der eeuw op niets dreigt uit te lopen; dit ten gevolge van het "gek" worden van de "*luitenant-generaal te velde*" Da Costa. De oorzaak is niet geheel duidelijk, maar dit is zeker: Da Costa is "*half razend*" en stoot niets dan "hoogdravenden onzin, zamengeflanst uit niet zamenhangende schriftuurteksten en allerlei wartaal" uit. Hij verbeeldt zich, aldus het bericht, dat hij "een *Profeet* is; een tweede Jesaia of Jeremia; en nu slaat hij aan het prediken in hunnen trant". Volgens het bericht wil Da Costa dat alle Nederlanders zakken op hun hoofd zullen zetten en op ashopen gaan zitten, en zegt hij dat als zij dit doen de in het noorden van het land rondwarende ziekte zal ophouden. Ook zal geen enkel geneesmiddel helpen als niet de hele natie, de koning incluis, "op den mesthoop" gaat zitten en "lawaai maken", zo luidt de weergave van Da Costa's oproep aan de Nederlanders om zich voor God te verootmoedigen en te vernederen[365].

Na nog de spot te hebben gedreven met Da Costa's waarschuwing tegen "eigengerechtigheid en zelfgenoegzaamheid"[366] stelt de anonieme schrijver vast dat het vanwege de handelwijze van Da Costa inderdaad niets wordt met het leger, dat tegen de eeuwgeest strijdt, immers: "dit is gediend met een goed plan van aanval en met goed *materieel* en *personeel*; maar geenszins met biddags-predikatien".

b. De Snuiterianen, "Aan het Volk van Nederland"

"Hoort en ziet! Da Costa en zijne verbondelingen roepen tot u. Hij, een der weinige wijzen onder zoo vele dwazen; hij een der uitverkorenen onder zoo vele doemelingen, schreeuwt, met luider stemme, door eene schriftelijke spreektrompet tot u, daar een heilige ijver voor uw behoud hem tot deze edele en vermoeijende taak aanspoort! Hij zegt u, want buiten hem kunt gij het nimmer weten, dat het meer dan tijd is om u te bekeeren van uwen zondigen wandel: opdat gij niet geheel en al verdelgd wordt van den aardbodem. Dat gij u verootmoedigen moet voor God, om bevrijd te zijn voor overstroomingen, brand en pestilentie", — dit citaat uit het begin van het artikel, getiteld: "Aan het Volk van Nederland", is typerend voor de wijze waarop De Snuiterianen[367] Da Costa hekelen en van *Aan Nederland* een persiflage maken.

Na herhaaldelijk de lezers op quasi-welmenende wijze te hebben aangespoord om te luisteren naar de stem van nederigheid, ootmoed, bezadigdheid, wijsheid en waarheid van Da Costa cum suis, leggen De Snuiterianen tenslotte Da Costa en zijn geestverwanten op persiflerende wijze de volgende woorden in de mond: "Wij zijn uitverkorenen. Tot ons wordt het woord des Heeren gebragt, omdat wij het kunnen verstaan. O dat wij toch voortgaan met Gods daden en de daden der menschen te beoordeelen. Dat wij voortgaan met onze broeders te verdoemen, onze landelijke, gewestelijke en stedelijke regeringen lesjes te geven, en onder bedekte termen den Koning en zijne raadslieden te lasteren en te beschimpen. (…). Wij prediken en bevorderen het ware christendom. Die zich aan ons woord houdt, is niet hatelijk je-

[365] Zie: *Ibidem*, 4.
[366] *Ibidem*, 3.
[367] Achter dit pseudoniem, dat tot uitdrukking brengt dat we hier te maken hebben met bevorderaars van de Verlichting, gaan enkele lezers van de *Arnhemsche Courant* schuil. Een snuiter is een werktuig om de verbrande pit van kaarsen af te knippen om zodoende een beter brandende kaars te krijgen, waardoor deze meer licht verspreidt.

gens andersdenkenden. En om onzent wil zal God het land nog behouden, of, indien het al mogt te gronde gaan, dan zullen *wij*, even als Noach en Lot, in veiligheid gebragt worden. Strijden wij dan, als ware Don Quichotten, tegen eene uit de hel opgeborrelde verlichting, en ijveren wij onvermoeid voor de herstelling van het rijk der duisternis. Dan alleen zal het ons land weder welgaan en de lauwer der overwinning zal de onze zijn!".

2. Recensies van *Aan Nederland*

De recensent van het tijdschrift *De Argus* wijdt slechts twee zinnen aan Da Costa's brochure, die door de anonieme opsteller van de bespreking ten onrechte een dichtstuk wordt genoemd[368]. Geprikkeld merkt de recensent over de inhoud van *Aan Nederland* op dat Da Costa "zoekt te bewijzen dat onze Vriesche en Groningsche landgenooten, eigenlijk maar deugnieten en in alle opzigten verdorven menschen zijn, redenen waarom zij door den goeden God getuchtigd worden" (445). Met tevredenheid heeft de recensent geconstateerd dat de redactie van de *Arnhemsche Courant* de "inschikkelijkheid" heeft gehad om "deze belagchelijke redenering" (445) te weerleggen[369].

De boekbespreker van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[370] laat al direct merken dat hij weet wie de schrijver is van *Aan Nederland*: "Als advocaat en dichter scheidt hij er nu zoo wat uit; maar nu is hij een landhistorieschrijver, dan een professor in de uitlegkunde, dan weder een boetprediker, of ook wel een vloekprofeet" (674). Nadat de recensent deze personaliteiten aan het adres van Da Costa heeft geuit, krijgt zijn bespreking een antisemitische trek als hij over de schrijver van *Aan Nederland* opmerkt: "Van nature is hij een *Jood*, neen, een smous"; direct hierna laat de recensent een destijds ook door anderen verspreid gerucht volgen: "doch hij is, als zoodanig, overgeloopen tot de *Jezuiten*" (674)[371]. De recensent verwijt Da Costa dat de hoofdzaken van *Aan Nederland* al in oproerige geschriften van vroeger datum worden gepresenteerd, en dat hij het doet voorkomen alsof zijn stellingen origineel zijn en nooit weersproken.

In het vervolg van het stuk geeft de recensent een korte samenvatting van *Aan Nederland*, gelardeerd met vragen als: "Denkt de Christelijke liefde kwaad?" (n.a.v. Da Costa's opmerkingen over weldadigheid zonder geloof[372]); "Welke leeraars?" (675) (n.a.v. Da Costa's beschuldiging aan het adres van de predikanten dat zij de mensen aanmoedigen om zich in ongeloof en lichtzinnigheid te bedwelmen[373]).

Tenslotte heeft de recensent nog een aantal vragen bij de anonimiteit van de schrijver van *Aan Nederland*: "Waarom noemt zich de schrijver niet? Dat's een slecht teeken. Hij schaamt zich toch niet? Vermindert zijn krediet ook?" (675).

3. […..], "Iets aan mijne landgenooten"

Niet lang na de publicatie van Da Costa's brochure verscheen in het *Letterkundig Magazijn*, onder het motto: "*Ik vermaan u lieve Broeders, dat gij ziet op degenen, die tweedragt en er-*

[368] *De Argus*, 20 december 1826, deel III, N°. 25, "Verscheidenheden", 445.
[369] Zie hiervoor paragraaf XI.1.
[370] Jg. 1826, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 674-677.
[371] Zie Bijlage VI.
[372] Zie: (I. da Costa), *Aan Nederland*, 3.
[373] Zie: *Ibidem*: 6-9.

gernissen aanregten. Want, dezulke dienen niet den Heere Jezus Christus"[374], een anoniem artikel onder de titel: "Iets aan mijne landgenooten, in antwoord op het geschrift: "Aan Nederland" van M[r]. *I. da Costa*"[375].

Na de eerste drie bladzijden gelezen te hebben, raakte de anonieme auteur ervan overtuigd een brochure in handen te hebben van de schrijver van *Keert u tot Hem die slaat*. Na vergelijking van de zienswijze, de stijl, de manier van denken en de keuze van de bijbelteksten staat het voor de anonymus vast: Thelwall is de auteur van *Aan Nederland*. Navraag bij de uitgever maakte tot zijn grote verbazing al gauw duidelijk dat Da Costa toch echt de schrijver van *Aan Nederland* is[376].

Wanneer de anonieme schrijver tot de overtuiging is gekomen dat hij werkelijk een geschrift van Da Costa voor zich heeft, groeit ook zijn verontwaardiging, want hij is van mening dat Da Costa beslist niet de bevoegde persoon is om de zedelijke toestand van een natie te beoordelen: daarvoor is hij niet alleen te jong maar ook te partijdig (718). Enigszins van zijn verbazing bekomen, gaat de schrijver over tot een korte beoordeling van *Aan Nederland*. Ingaande op de stelling van Da Costa dat de rampen waardoor Nederland in de afgelopen twee jaar getroffen is, beschouwd moeten worden als oordelen van God over de zonden, geeft de schrijver te kennen dat hij zich afvraagt of die rampen inderdaad aan zonde en ongerechtigheid toegeschreven moeten worden. Tegenover de door Da Costa aangegeven omvang van de ongerechtigheid in Nederland neemt de schrijver een relativerend standpunt in (719).

Na nog enkele punten van kritiek naar voren te hebben gebracht, besluit de anonieme schrijver zijn artikel met de opmerking dat het zwaarmoedig beeld van Nederland zoals dat door Da Costa is geschetst, te zwart is en dat een ieder die niet stekeblind en ook niet partijdig is, dit met hem eens zal zijn (723).

4. [.....], *Iets over de Recensiën*

Onder het motto: "Indien gy gesmadight wordt om den name Christi, soo zyt gy salich: want de geest der heerlickheyd en (de geest) Gods rust op u: wat haer aengaet, hy wordt wel gelastert; maar wat u aengaet, hy wordt verheerlickt"[377] verscheen er begin 1827 een pamflet van de hand van een anonieme auteur[378], getiteld: *Iets over de Recensiën*[379]. In reactie op de negatieve kritiek op Réveilpublicaties in het algemeen en op Da Costa's *Aan Nederland* in het bijzonder neemt de anonymus het op voor de denkbeelden en het optreden van de vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil in ons land. De schrijver gaat in zijn pamflet eerst in op het als recensie van Da Costa's *Aan Nederland* bedoelde artikel "Kruistogt tegen de Hel" in de *Arnhemsche Courant* van 7 november 1826[380] (5-20) en stelt vervolgens enkele punten aan de orde, die in algemene zin betrekking hebben op recensies van Réveilgeschriften (21-29). Dit pamflet kan beschouwd worden als een positieve reactie op *Aan Nederland*.

---

[374] Romeinen 16:17, 18.
[375] In: *Letterkundig Magazijn*, 1826, 2e stuk, "Mengelstukken", 717-724 ("Iets aan mijne landgenooten").
[376] Het feit dat het auteurschap van *Aan Nederland* aan Thelwall werd toegeschreven, geeft aan dat er tussen *Keert u tot Hem die slaat* en *Aan Nederland* een onmiskenbare overeenkomst bestaat.
[377] I Petrus 4:14.
[378] Het feit dat dit pamflet is uitgegeven bij J.H. den Ouden, geeft ons een eerste indicatie dat de anonieme schrijver aan de zijde stond van de vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil; zie: J. Vree, "J.H. den Ouden (1786-1864): uitgever van het vroege Réveil en de eerste hervormd-gereformeerden", in: A.J. van den Berg, G.J. Johannes, P. Visser en J. Vree (red.), *Aspecten van het Réveil in druk*, Zoetermeer 1998, 19-28.
[379] Amsterdam 1827.
[380] Zie paragraaf XI.1.a van dit hoofdstuk.

De pamfletschrijver begint zijn publicatie met de retorische vraag: “Zal men de spotters onzer dagen maar laten spotten en de Recensenten maar ongehinderd laten voortgaan in hunne recensiën tegen alles wat voor de waarheid geschreven wordt?” (5). Volgens de anonymus ontbreekt het de voorstanders van de waarheid niet aan wapens, maar achten zij hun tijd te kostbaar en de zaak die zij voorstaan te edel en onweersprekelijk om steeds de pen te willen opnemen tegen de spotternijen, die alleen tot doel hebben om de zaken die de eeuwgeest niet wil horen, in een belachelijk daglicht te stellen. Spotten is in de ogen van de auteur het enige middel dat de bestrijders van de waarheid ter beschikking staat, want eeuwige waarheden kunnen in het heden evenmin als in het verleden weggeredeneerd worden. Wat op de Heilige Schrift gefundeerd is, wordt door God zelf gehandhaafd tot in eeuwigheid (5).

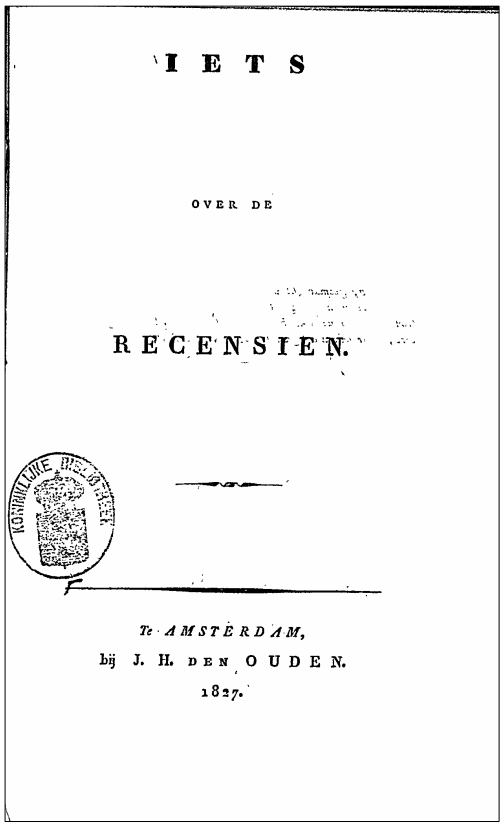
IETS

OVER DE

RECENSIEN.

Te AMSTERDAM,
bij J. H. DEN OUDEN.
1827.

Afb. 128. Titelpagina van [.....], *Iets over de Recensiën*.

Met een aantal tijdgenoten dat verontrust is over de toenemende ongerechtigheden in Nederland is de pamfletschrijver van oordeel, dat de spottende manier waarop de in zijn tijd aan de orde gestelde levensbeschouwelijke thema’s ontvangen worden, bijdraagt tot de vermeerdering van Nederlands zondeschuld. Evenals deze verontruste landgenoten vreest de schrijver dat het degenen die zich bezighouden met het opstellen van “zulke werken der duisternis” (6) of in het lezen daarvan behagen scheppen, slecht vergaan zal.

Bovenstaande gedachten kwamen bij de schrijver op toen hij de *Arnhemsche Courant* van 7 november 1826 in handen kreeg. De lectuur van het artikel “Kruistogt tegen de Hel” had hem geschokt. Zowel het opschrift als de inhoud ervan gaf hem een gevoel van medelijden met de hem onbekende auteur, die zo totaal in de strikken van de vorst der duisternis

verward blijkt te zijn geraakt dat hij de heiligste dingen durft aan te tasten. De schrijver van het bewuste krantenartikel kan misschien denken dat hij zijn spottaal richt tot een mens, maar de anonymus wijst hem erop dat hij in feite de woorden van God bespot en dat hij goed moet beseffen, dat hij daarmee over zichzelf en over het volk van Nederland hoe langer hoe meer Gods billijke toorn doet ontbranden (6-7). Nu de oordelen van God over Nederland zo zwaar zijn, vindt de pamfletschrijver het verschrikkelijk dat degenen, die ernstig waarschuwen en een oproep doen om zich voor God te verootmoedigen, bespot worden. Hij wijst in dit verband op de waarschuwende woorden van de opperste Wijsheid in Spreuken 1:22-26 aan het adres van de spotters.

Het is niet de bedoeling van de pamfletschrijver om het artikel in de *Arnhemsche Courant* te weerleggen. Wel wil hij door middel van zijn publicatie schrijvers en lezers van zulke godonterende spotschriften proberen duidelijk te maken, dat een geheel andere geest dan de schrijver van het artikel "Kruistogt tegen de Hel" – naar hij hoopt een echt christelijke geest – hem en zijn geestverwanten bezielt (8).

De anonymus verklaart dat de onderdanen van de Koning der koningen geen kruistocht tegen de hel ondernemen, omdat zij weten dat alleen Jezus Christus, die een volkomen overwinning op de vorst der duisternis behaalde, hiertoe de macht bezit. Allen die onder de banier van de vredevorst strijden, kunnen door de vorst der duisternis wel aangevallen en verwond worden, maar nooit zal hij ze kunnen verslaan. Wanneer zij waarschuwen tegen de eigentijdse listige verleidingen van het ongeloof, tegen de heersende lichtzinnigheid en zogenaamde verdraagzaamheid die in werkelijkheid niets anders dan onverschilligheid is, en wanneer zij hun landgenoten proberen opmerkzaam te maken op Gods opgeheven tuchtroede, dan is hun bedoeling daarmee de bevordering van het zielenheil van hun medemensen. Het is volgens de schrijver niet moeilijk in te zien dat in "Kruistogt tegen de Hel" met de "*gek*" of "*half razend*" geworden "Luitenant generaal te velde" (9) Da Costa wordt bedoeld. De auteur merkt op dat dit ongegronde beweringen zijn. Maar in plaats van Da Costa met zulke invectieven oneer aan te doen, doet men hem juist grote eer aan, want nu wordt hij geplaatst naast de grootste van de apostelen: Paulus werd immers door stadhouder Festus ook van "razernij" beschuldigd[381]. Zoals Paulus "*woorden van waarheid, en van een gezond verstand*" (9) sprak, zo kunnen wij volgens de schrijver van Da Costa zeggen dat zijn *Aan Nederland* gegrond is op het Woord van God. De anonymus is van mening dat de schrijver van het artikel in de *Arnhemsche Courant* dit impliciet ook toegeeft, wanneer hij betreffende Da Costa's publicatie spreekt van "*zamengeflanst uit niet zamenhangende schriftuurtexten*" (10).

Het heeft de schrijver van *Iets over de Recensiën* pijn gedaan, toen hij las dat de spotter van de *Arnhemsche Courant* geschreven had, dat Da Costa aan het prediken is geslagen in de trant van de profeten Jesaja en Jeremia, nadat hij even tevoren Da Costa voor gek had verklaard. De spotter kan volgens de schrijver wel beven van ontzetting over de gevolgtrekking uit zijn eigen woorden: hij bespot het Woord van God, want die profeten hebben gesproken, terwijl ze gedreven werden door de Heilige Geest. Zouden zij dan ook "gek" of "half razend" zijn geweest? (11). De auteur neemt het de spotter van de *Arnhemsche Courant* ook kwalijk dat hij Da Costa op beschuldigende wijze bepaalde uitspraken in de mond legt, die in heel *Aan Nederland* niet te vinden zijn (11-12). De spotter had er volgens de anonymus beter aan gedaan, wanneer hij – in plaats van nietsbetekenende spotredenen te debiteren – de woorden van Da Costa met redelijke argumenten had gelogenstraft. Maar daartoe was de spotter kennelijk niet in staat: wat Da Costa over het houden van bededagen aan de orde heeft gesteld, valt namelijk niet te weerspreken (13-15).

Het gevoelen dat men de rampspoed die recentelijk over Nederland kwam, namelijk de watersnood van 1825 en de epidemie van 1826, geen oordelen of straffen van God mag

[381] Handelingen 26:24-25.

noemen – zoals Da Costa wel deed in zijn *Aan Nederland* – maar op zijn best genomen vaderlijke kastijdingen of liefderijke tuchtigingen, is volgens de anonymus "zoo algemeen, dat het zwartgallig genaamd wordt, er anders over te denken" (17). De schrijver van "Kruistogt tegen de Hel" vindt de mildere benamingen al streng genoeg. De pamfletschrijver merkt in dit verband op dat de spotter er in zijn krantenartikel blijk van geeft, dat hij de actuele rampspoed die Nederland trof, beschouwt als het natuurlijk gevolg van zuiver fysische oorzaken "zonder in te denken, wie de Heer der Natuur is, die regen en zonneschijn, koude en hitte naar zijn welgevallen gebiedt, en met het heir des Hemels, en de inwoners der Aarde handelt naar zijn welbehagen" (19)[382].

De pamfletschrijver schenkt in de laatste negen pagina's van zijn publicatie aandacht aan een tweetal beschuldigingen, dat steeds blijkt voor te komen in de recensies op de geschriften van Da Costa en van allen die de zaak van de waarheid proberen te handhaven: in de eerste plaats dat men in die geschriften liefdeloos veroordeelt en onverdraagzaam is, en in de tweede plaats dat uit alles hoogmoed spreekt. Het zou volgens de anonymus niet moeilijk zijn om naar aanleiding van deze beschuldigingen te vragen, of alle scheldwoorden en lastertaal in de bedoelde recensies zelf wel gekenmerkt worden door de geest van liefde en verdraagzaamheid en of het een liefdevolle manier van oordelen is, zoals men bijvoorbeeld Da Costa in alles belachelijk voorstelt. Maar bij een dergelijke beantwoording van de aantijgingen, vervalt men echter snel ook zelf in schelden en lasteren (21). Daarom is het goed, zo vervolgt de auteur zijn betoog, dat christenen alleen de verkeerde gedragingen veroordelen, terwijl zij medelijden hebben met de desbetreffende personen. Die veroordelingen doen de christenen niet naar willekeur of op eigen gezag, maar alleen overeenkomstig de leiding en op grond van de Heilige Schrift, met andere woorden: zij mogen niet anders spreken dan uit en met het Woord van God. Wanneer zij zien handelen en horen spreken tegen de bedoelingen van het Evangelie in, dan getuigt het juist van liefde tot de medemens, dat ze dan in het algemeen waarschuwen zonder persoonlijk te worden met het doel dat een ieder er zich aan zou kunnen toetsen, terwijl ze de uitwerking ervan overlaten aan God. Op die manier wordt de naastenliefde niet veronachtzaamd, zoals hun beschuldigers overigens wel beweren. Deze liefde tot de medemens en liefde voor de waarheid betekent geen liefde voor de leugen en de vader der leugenen met zijn werken en zijn aanhang (22).

Wat de beschuldiging van hoogmoed betreft, hiermee verraden volgens de schrijver de beschuldigers hun eigen verblinding. Een ware christen zal, als het goed is, zoveel mogelijk zijn eigen woorden staven met het Woord van God en aan God de eer geven van alles, en erkennen dat hij niets bezit dan wat hij uit genade van God ontvangen heeft. Wanneer hij roemt, roemt hij in God. Als hij uit dankbaarheid voor de ontvangen gaven tot verheerlijking en grootmaking van de Gever diens lof verkondigt, dan zal dat minder hoogmoed aan de dag leggen dan diegenen doen, die altijd roemen "in hun eigen vernuft, hun verstand en verlichting, die zoo sterk van geest zijn, dat ze zich boven alle dwalingen van vorige vooroordeelen meesterlijk in eigen kracht weten te verheffen; zelve weten te kiezen en te oordeelen, en liefdeloos en partijdig veroordeelen al wat met hun menschelijk, en dus feilbaar gevoelen, niet overeenkomt, die alles beter weten dan God zelve" (23-24).

De pamfletschrijver besluit zijn publicatie met een oproep aan alle spotters om eraan te denken, dat er een oordeelsdag nadert, een dag van algemeen gericht en algemene verantwoording (25). Die dag komt voor een ieder van ons. Ook de spotters zullen voor Gods rechterstoel moeten verschijnen, en zij zullen het gericht door geen spotreden kunnen ontgaan (26-27). De anonieme schrijver hoopt dat door het overdenken van deze waarheden de spotters nog bij-

[382] Cf. Nederlandse Geloofsbelijdenis, artikel 13; Heidelbergse Catechismus, vraag en antwoord 27.

tijds zullen ophouden met het belachelijk maken en bespotten van zulke heilige en gewichtige zaken, zoals Da Costa in *Aan Nederland* onder de aandacht heeft gebracht. Tenslotte spoort de schrijver ze aan om zich voor God te verootmoedigen en te bidden om genade (29).

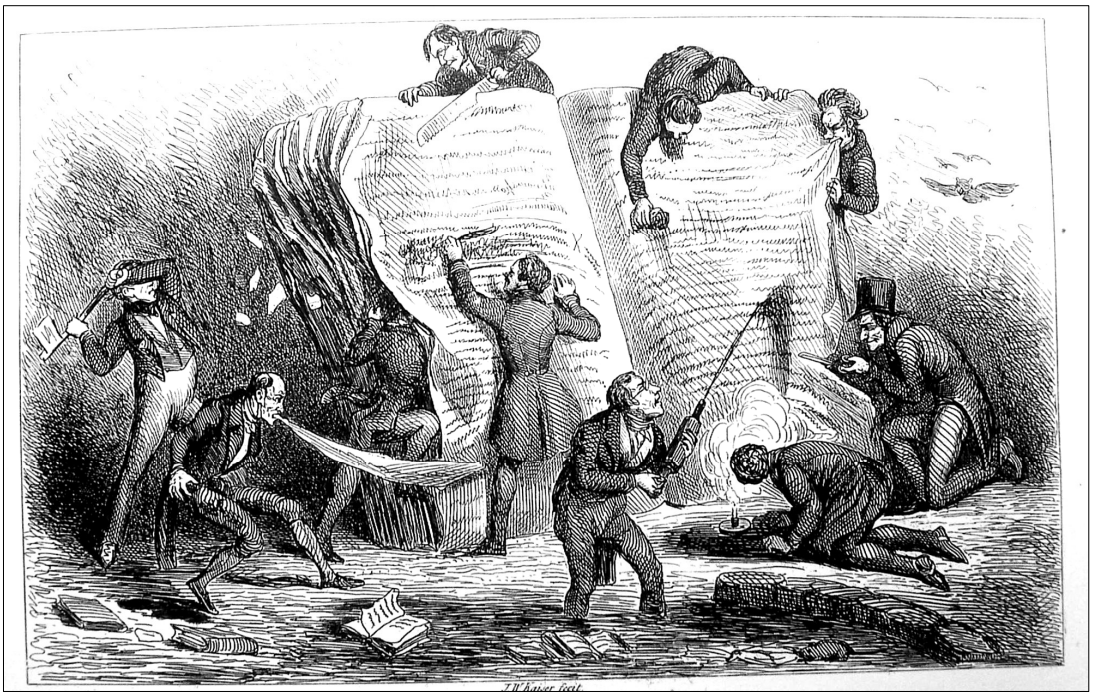

Afb. 129. Spotprent op de praktijk van het vernietigend recenseren. Het bijschrift luidt: "Geen werk zoo volkomen of het zou geheel vergaan te midden der kritiek, wanneer slechts de Schryver aan de aanmerkingen zijner beoordeelaars geloof sloeg, en iedere plaats uitwischte die aan hen niet beviel".

5. [.....], "Kruistogt tegen de Hel"

De *Arnhemsche Courant* heeft in de editie van dinsdag 20 februari 1827 gereageerd op het anonieme pamflet *Iets over de Recensiën*. In een nieuwe aflevering van de rubriek "Kruistogt tegen de Hel" wordt een korte passage besteed aan het feit, dat onlangs "een waanzinnige", die bij toeval het nummer van 7 november 1826 in handen kreeg, waarin de verstandsverbijstering van de luitenant-generaal werd afgekondigd, meteen "eene predikatie tegen ons houdt". De *Arnhemsche Courant* is van mening dat die "waanzinnige" in die predikatie zijn eigen leeghoofdigheid vertoont, omdat hij niet begrijpen kan dat men Da Costa voor gek verklaart. Men vindt dat de pamfletschrijver zodanig doordraaft, dat het een lust is om te horen. De passage eindigt met de vermelding dat de schrijver van *Iets over de Recensiën* in het slot van zijn predikatie "bij ons den oordeelsdag voor oogen" stelt en "hoe wij dan naar de hel gejaagd zullen worden, als wij niet zeggen willen, dat de luitenant-generaal wijs is". Tot een inhoudelijke beoordeling van *Iets over de Recensiën* komt het niet.

XII. Samenvatting

Acht maanden na het verschijnen van de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, Da Costa's eerste strijdschrift tegen de verlichte tijdgeest en er nog steeds tegenschriften tegen dit polemisch pamflet gepubliceerd werden, bracht Da Costa een tweede strijdschrift uit, namelijk *De Sadduceën*. In dit pamflet worden, overeenkomstig de gedachte dat Nederland bij wijze van vergelijking het Israël van het Westen is, de religieuze groeperingen die ten tijde van Jezus in het Joodse land actief waren, geprojecteerd op de Nederlandse situatie: die van de farizeeën uit de dagen van Jezus is dan het contemporaine Rooms-Katholicisme en die van de sadduceeën uit de nieuwtestamentische tijd wordt dan geïdentificeerd met de Neologie van de Verlichting, terwijl het zeventiende-eeuwse Remonstrantisme als de voorloper van de negentiende-eeuwse Neologie wordt beschouwd. De partij van de farizeeën en die van de sadduceeën uit de tijd van het Nieuwe Testament waren elkaars grootste tegenstanders, maar ondanks deze onderlinge vijandschap doen zij volgens Da Costa in zijn tijd hetzelfde als wat zij deden in Jezus' tijd: in een monsterverbond samenspannen tegen de waarheid van het Evangelie en haar belijders.

Da Costa brengt in *De Sadduceën* ook zijn opvatting naar voren dat de beschrijving van de protestantse kerkgeschiedenis in ons land te veel onder de invloed heeft gestaan van het remonstrantse standpunt, waardoor het beeld van de twisten tussen de remonstranten en de contraremonstranten tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) door eenzijdigheid misvormd is.

In *De Sadduceën* strijdt Da Costa op twee fronten. In de eerste plaats strijdt hij tegen de geest van de Verlichting, die hij vergelijkt met het Sadduceïsme uit Jezus' dagen, omdat het in ongeloofsgestalte – bijvoorbeeld in de loochening van Christus' opstanding – onder camouflage van godsdienstig conservatisme de schijn wil wekken de beschermer van de christelijke godsdienst te zijn. En omdat het Sadduceïsme volgens Da Costa een verbond heeft gesloten met het Farizeïsme, wanneer het de bestrijding van de waarheid en de vervolging en onderdrukking van de christenen betreft[383], keert de schrijver zich ook tegen een tweede front, namelijk dat van het Rooms-Katholicisme, dat volgens hem met zijn werkheiligheid vele trekken van overeenkomst vertoont met het Farizeïsme uit de tijd van Jezus.

De periodieke pers wees *De Sadduceën* nadrukkelijk af, zowel naar inhoud als naar toonzetting. Deze wijze van reageren lag voor Da Costa geheel in de lijn der verwachtingen. De zwaarste kritiek kwam evenwel van een kant die Da Costa helemaal niet verwacht had, namelijk van Samuël Iperuszoon Wiselius, die min of meer als vriend en geestverwant van Bilderdijk en Da Costa bekend had gestaan. In een omvangrijke brochure van zijn hand, *De Sadduceën getoetst*, wil hij Da Costa om drie redenen weerleggen: in de eerste plaats vanwege de onkunde die uit het geschrift spreekt; in de tweede plaats om Da Costa tot bezadigder gedachten te brengen; en in de derde plaats om de opstandige gevoelens van Da Costa tegen de koning aan de kaak te stellen. In dit verband maakt Wiselius Da Costa zelfs het verwijt van opstandigheid tegen Jezus Christus. Wiselius is van oordeel – en hij zal het in een later te publiceren geschrift herhalen – dat het beter was geweest wanneer Da Costa in het Jodendom gebleven was!

Ondanks kritiek op compositie, taal en stijl wordt Wiselius' *De Sadduceën getoetst* door de toonaangevende tijdschriften van harte ter lezing aanbevolen: de schrijver heeft genoegzaam aangetoond dat *De Sadduceën* onredelijk, ongeschiedkundig en onbijbels is.

Binnen de directe vrienden- en kennissenkring van Da Costa was de receptie van *De Sadduceën* gevarieerd: sommigen waren gematigd positief; een enkeling was er niet erg mee

[383] I. da Costa, *De Sadduceën*, 15.

ingenomen en bevreesd voor de gevolgen; weer anderen waren ronduit negatief; nog weer anderen verbraken wegens *De Sadduceën* hun relatie met Da Costa — behalve Wiselius nam ook Lucas Egeling afstand van zijn oud-catechisant en dopeling.

De remonstrantse predikant uit Leiden, Johannes Roemer, die ook met een pamflet op de *Bezwaren* had gereageerd, schreef als pendant op *De Sadduceën* het geschrift *De Pharizeën*, waarin hij de volgorde van *De Sadduceën* aanhield. Zonder in dit werk de naam van Da Costa te noemen, riep hij de lezers op om geen gehoor te geven aan wargeesten, tegensprekers en geestdrijvers. Roemer toonde zich optimistisch over de toekomst van de kerk in Nederland, want ondanks de tekenen van verval waren naar zijn inschatting de geest van tolerantie en het streven naar verbroedering toch de boventoon blijven voeren. De recensenten waren unaniem positief over *De Pharizeën*; naar hun oordeel heeft Roemer op een waardige en deskundige wijze de drogredenen en dwalingen van Da Costa weerlegd.

Als reactie op de kritiek van Wiselius en tevens vanuit de behoefte om aan zijn door studie verworven historische inzichten openbaarheid te geven, publiceerde Da Costa in 1824 het geschrift: *Inlichtingen omtrent het Karakter van den Stadhouder, Prins Maurits van Nassau. Eerste Stukjen*, in 1825 gevolgd door: *Ophelderingen aangaande de Rechtspleging van 's Lands Advocaat, Johan van Oldenbarneveld. Tweede Stukjen, zijnde een Vervolg op de Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau*, onderwerpen die hij ook in zijn voorlezingen over de Nederlandse kerkgeschiedenis behandeld had. Tegenover alle loftuitingen die door de geschiedschrijver Jan Wagenaar en andere zeventiende- en achttiende-eeuwse staatsgezinde historiografen aan Johan van Oldenbarnevelt toegezwaaid werden, stelt Da Costa de eer van prins Maurits op de voorgrond door hem als christen en als vorst een toonbeeld van deugdzaamheid te noemen, gekenmerkt door godsvrucht, eerlijkheid en rechtvaardigheid. Volgens Da Costa zijn bij Van Oldenbarnevelt daarentegen alleen te onderkennen: onverschilligheid in de godsdienst, dwingelandij, ontrouw en schending van de grondwet. Da Costa's beide publicaties zijn één verheerlijking van prins Maurits. De verering voor prins Maurits werd door Da Costa in eerste instantie overgedragen op koning Willem I en toen deze vorst hem in zijn verwachtingen teleurstelde, droeg Da Costa die verering over op de kroonprins, de held van Waterloo, bij wie hij geen tekortkomingen zag en van wie hij alle heil verwachtte, totdat ook dit staatshoofd niet aan zijn verwachtingen bleek te voldoen.

Inlichtingen en *Ophelderingen* hebben veel stof doen opwaaien, waarbij het een duidelijk minpunt was dat Da Costa zich niet de nodige tijd had gegund om te komen tot een werkelijk diepgaand historisch onderzoek. Da Costa kreeg van verschillende kanten kritische opmerkingen te incasseren. De recensies in een tweetal vooraanstaande tijdschriften waren negatief en de reacties van enkele afzonderlijke personen waren afwijzend. Als reactie op de *Inlichtingen* kwam Wiselius met een uitvoerig kritisch en door de pers hoog gewaardeerd geschrift, getiteld: *Nog een blik*. De eerste afdeling van dit pamflet is een aanvulling op *De Sadduceën getoetst*, de derde afdeling is een kritische beoordeling van de *Inlichtingen*. Met deze twee publicaties heeft Da Costa in feite zijn doel voorbijgeschoten.

In 1825 publiceerde Da Costa de *Geestelijke Wapenkreet*. Het karakter van deze brochure is minder polemisch dan de titel doet vermoeden: niet de uitdaging maar de christelijke oproep prevaleert. In aansluiting op het slot van de *Bezwaren* is het geschrift voornamelijk een oproep aan de predikanten, die door alle heersende geestelijke verwarring, verval van de kerk en morele afval van de Nederlandse bevolking moedeloos zijn geworden betreffende de toekomst van de christelijke gemeente. De vreesachtige christenen spoort hij aan om niet langer te zwijgen en in stilte te zuchten, maar openlijk op te komen voor de eer van God en zich standvastig te verzetten tegen de aanvallen van Zijn vijanden.

Met uitzondering van één anoniem gedicht, getiteld: "Echo op het gedicht van J.L. Nierstrasz, Junior. Aan Mr. Isaac da Costa", waarin Da Costa wordt aangemoedigd om zijn

strijd tegen de tijdgeest voort te zetten, zijn de reacties van persoonlijke aard en in de voornaamste tijdschriften unaniem in de afwijzing van de *Geestelijke Wapenkreet*.

Als wapen in de strijd tegen de tijdgeest gebruikte Da Costa ook zijn gaven als dichter. Dat deed hij in de twee delen *Poëzy*, maar ook in de poëtische samenvatting van de *Geestelijke Wapenkreet* en in de polemische dichtbundel getiteld: *Dichterlijk Krijgsmuzijk*, die bestaat uit een drietal lierzangen. In deze dichtbundel roept Da Costa op tot gebed voor het losbreken van de geloofsstrijd tegen de geest der eeuw. De vergelijking van bepaalde situaties in het oudtestamentische Israël met bepaalde situaties in Nederland uit de tijd van Da Costa neemt in deze dichtbundel een belangrijke plaats in. Het tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* spreekt waardering uit voor de poëtische kwaliteit van de drie lierzangen, maar de inhoud van de dichtstukken wordt door het tijdschrift afgewezen. Het Zuid-Nederlandse tijdschrift *De Argus* verwerpt de inhoud van *Dichterlijk Krijgsmuzijk* als "dweepachtig".

Da Costa publiceerde in het najaar van 1826 zijn voorlopig laatste strijdschrift tegen de geest der eeuw, getiteld: *Aan Nederland*. Hij schreef dit polemische pamflet naar aanleiding van de watersnood van februari 1825 en de mysterieuze epidemie die in de zomer van 1826 in het noordelijk deel van ons land veel slachtoffers maakte. Zowel in de watersnood als in de epidemie zag Da Costa een teken van de toorn van God over de zonden van het Nederlandse volk. Naast algemene zedeloosheid verwijt hij de Nederlanders dat ze blijven sympathiseren met de geest van de Verlichting in kerk en staat. Voor het moreel verval van de Nederlandse natie stelt hij in het bijzonder de predikanten verantwoordelijk. Evenals zijn vriend en geestverwant Thelwall anderhalf jaar tevoren in de brochure *Keert u tot Hem die slaat* de Nederlanders had opgewekt om tot God terug te keren, vermaant Da Costa nu het afvallige Nederland te letten op de tekenen der tijden en zich voor God te verootmoedigen. Voor het zwaar bezochte Nederlandse volk ziet Da Costa radicale bekering als de enig mogelijke remedie tot afwending van het goddelijk gericht.

Als reactie op *Aan Nederland* verscheen er een anoniem artikel in het *Letterkundig Magazijn*, waarvan de auteur aanvankelijk weigert te geloven dat Da Costa de schrijver van deze brochure is: volgens hem is de brochure van de hand van Thelwall, de schrijver van *Keert u tot Hem die slaat*. Het feit, dat er in 1825 werd gedacht dat Da Costa bij de totstandkoming van *Keert u tot Hem die slaat* betrokken was geweest, en het gegeven dat anderhalf jaar later het auteurschap van *Aan Nederland* aan Thelwall werd toegeschreven, geven aan dat er tussen beide geschriften een duidelijke overeenkomst werd gezien. Nadat de anonieme schrijver van het artikel heeft aangenomen dat Da Costa toch *Aan Nederland* heeft geschreven, acht hij hem vanwege zijn jeugd en partijdigheid niet de juiste persoon om de zedelijke toestand van de Nederlandse natie te beoordelen. Tegenover Da Costa's straf-op-de-zondetheorie neemt de anonymus een relativerend standpunt in.

De enige ons bekende positieve schriftelijke reactie op *Aan Nederland* is het anonieme pamflet *Iets over de Recensiën*, waarin Da Costa wordt verdedigd tegen het spottende artikel "Kruistogt tegen de Hel" in de *Arnhemsche Courant* van 7 november 1826.

Wat de negatieve reacties op elk strijdschrift van Da Costa uit de jaren 1824 tot 1826 betreft, kan worden vastgesteld dat deze in aantal geringer zijn, maar in toonzetting niet gematigder dan die op de *Bezwaren*. En wat het aantal positieve reacties betreft, kan er worden gesteld dat deze in aantal te vergelijken zijn met die op de *Bezwaren*. Binnen het geheel van alle afkeurende reacties op Da Costa's polemische geschriften zijn de negatieve uitingen van Wiselius – zowel in *De Sadduceën getoetst* als in *Nog een Blik* – speciaal met betrekking tot Da Costa's overgang van het Jodendom naar het Christendom opmerkelijk fel te noemen. De critici zijn over het algemeen bevreesd dat Da Costa met zijn geschriften de rust in kerk en staat zal verstoren.

ZEVENDE HOOFDSTUK

Abraham Capadose en zijn strijd tegen de vaccinatie

I. Inleiding

Niet lang na het uitkomen van Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* en vrijwel gelijktijdig met Bilderdijks *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van M^r^. I. da Costa, toegelicht* verscheen eind oktober 1823[1] opnieuw een geruchtmakende brochure uit de kring van de vroege Nederlandse protestantse Réveilbeweging. Deze keer was het de arts Abraham Capadose die met zijn *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst*[2] het stof hoog deed opwaaien. De belangstelling voor dit geschrift was zo groot dat reeds op 3 november van hetzelfde jaar een tweede druk nodig was[3]. Met dit geschrift bond Capadose de strijd aan met de vaccinatie als preventief middel tegen de pokken, — een praktijk die hij beschouwde als een uitingsvorm van de verlichte tijdgeest. Capadoses eerste brochure tegen de vaccinatie verscheen juist in het jaar waarin op 26 januari de Engelse medicus Edward Jenner (1749-1823), die in 1796 als eerste de koepokinenting toepaste, was overleden en alom geëerd werd.

Capadose, die als Joods arts meerdere malen de koepokinenting heeft toegepast[4], is na zijn overgang van het Jodendom naar het Christendom een felle tegenstander van de vaccinatie geworden. Toen hij tot het besef van de "Eenige Waarachtige Waarheid"[5] gekomen was en zich bij zijn werk "liet leiden door de Geest van God", kwam hij tot de overtuiging dat de vaccinatie een "allerverderfelijkste"[6] dwaling inhoudt. Ondanks het feit dat de vaccinatie het uitbreken van pokkenepidemieën minder frequent deed worden, ging Capadose dit preventieve middel toch zien als één van de godonterende voortbrengselen van de Verlichting. Met deze visie op de vaccinatie staat Capadose geheel in de lijn van Bilderdijk[7]. Deze rekende de koepokinenting tot alles wat "Antichristisch en Antitheïstisch"[8] is, — volgens Bilderdijk is het "de boze geest" die de vaccinatie "vogúe" gegeven heeft "ten geestelijken en lichamelijken

---

[1] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 1 november 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E9-1.
[2] Amsterdam 1823 (*Bestrijding der Vaccine*).
[3] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 3 november 1823, Bilderdijk-Museum, hs. E9-3.
[4] Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, vi-vii; zie ook paragraaf IX.5.c van dit hoofdstuk; Willibrord Rutten, *"De vreselijkste aller harpijen". Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie*, Wageningen 1997, 286 (harpijen (ʻαρπυιαι (Gr.)/harpyiae (Lat.) zijn in de Griekse mythologie gevleugelde windgeesten, half vrouw, half vogel, die plotseling verschijnen om onheil te stichten. Ze ontvoeren mensen en nemen voedsel weg of maken dat oneetbaar als ze het niet kunnen verslinden; cf. H. Lamer, *Encyclopedisch Woordenboek der Klassieke Oudheid*, 2^e^ dr., Alphen a/d Rijn 1978, s.v. "harpijen").
[5] Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, v.
[6] *Ibidem*, vii.
[7] Hierbij merken we op dat er in de achttiende eeuw al bezwaren bestonden tegen voorbehoedende maatregelen tegen de pokziekte.
[8] Willem Bilderdijk aan Hendrik Willem Tydeman, 17 oktober 1816, in: Willem Bilderdijk, *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en mrs. M. en H.W. Tydeman. Gedurende de jaren 1807 tot 1831*, twee delen, Sneek 1866-1867, deel II, Sneek 1867, 190-193, 192.

verderve"[9] van het mensdom. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de ontwikkeling in Capadoses standpunt ten aanzien van de vaccinatie[10] door Bilderdijk met genoegen werd vastgesteld. In een brief van 22 april 1823 aan Capadose schrijft hij het volgende: "Dat gy na rijp en diep doordenken over de zoo enthusiastisch en factieus doorgedreven Vaccine (waarin de geruchtmakende en dwangzieke doorzetting alreeds den heerschenden Tijdgeest die uit den bozen is, voor my kenteekende) in mijne overtuiging getreden zijt, verwondert my niet zeer, maar 't verheugt my, U van de praefascinationes[11] ook in dit opzicht bevrijd te zien. (...) Hy geve Zijn zegen over uw voornemen en arbeid!"[12]. Bilderdijk, die erg uitzag naar Capadoses brochure[13], was ervan overtuigd dat deze er goed aan deed om zijn bevindingen ten aanzien van de koepokinenting – juist nu – te publiceren[14]. Hij was er zeker van dat er op dit project van Capadose, dat hij zag als het vervullen van een christenplicht, zegen rustte. Op 22 juni 1823 verzekert hij zijn leerling: "'t Zij gezegend! — Doen wy aan alle kanten afbreuk aan de listige verleiding dezer eeuw van afval"[15]. En op 31 oktober 1823 – de *Bestrijding der Vaccine* is dan net verschenen – uit hij hierover in een brief aan Capadose de wens, "dat God er Zijn zegen over geve in dit Critisch oogenblik der razerny die dit gruwelding doordrijft"[16]; diezelfde dag schrijft hij aan Da Costa: "Ja, het zal gezegend zijn, hoe men 't ook opneme"[17].

Ook Da Costa was enthousiast over Capadoses deelname aan de strijd tegen de geest van de tijd. Op 28 september 1823 verklaart hij tegenover Bilderdijk het volgende: "Ik houde my overtuigd dat de vaccine in ons land een onherstelbare nederlaag staat te ondergaan by het verschynen van Capadoses werkjen"[18].

In dit hoofdstuk staan de volgende vragen centraal: Wat was voor Capadose het verwerpelijke van de vaccinatie en hoe zag hij hierin een uiting van de verlichte geest van zijn tijd?[19] Wie

---

[9] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 28 mei 1823, Bilderdijk-Museum, hs. F8-9.

[10] Dat deze ontwikkeling in zijn denken vooral gezien moet worden als een bewustwordingsproces, blijkt uit de "Voorrede" van Capadoses pamflet waar hij verklaart dat hij niet vaccineerde vanuit "de overtuiging van *het stellig voordeelige* der vaccine", maar vanuit "de onbewustheid van *het stellig nadeelige* derzelve" (vii).

[11] Vertaling: vooroordelen.

[12] Willem Bilderdijk aan Abraham Capadose, 22 april 1823, in: Willem Bilderdijk, *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, vijf delen, Rotterdam 1836-1837, deel V, Rotterdam 1837, 28-30, 28-29 (*Brieven*). Zoals uit het citaat blijkt, heeft Capadose reeds in april 1823 het plan opgevat om een brochure tegen de vaccinatie te schrijven. Doordat het geschrift "zeer langsaam" gedrukt werd, kwam het pas eind oktober uit (Abraham Capadose aan Dirk van Hogendorp, 28 september 1823, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 12).

[13] In een brief van 22 juni 1823 maakt hij dit aan Capadose duidelijk als hij schrijft: "Ik verlang zeer naar uw werk over de Vaccine" (Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, 33-39, 38). Kort hiervoor, op 28 mei 1823, verklaarde Bilderdijk al tegenover Da Costa: "Ik verlang naar den Antijenner" (Bilderdijk-Museum, hs. F8-9).

[14] Zie de brief van Bilderdijk aan Da Costa de dato 18 april 1823, waarin hij schrijft: "Het resultât van zijn onderzoek over de vaccine is als ik verwachtte. Hy zal wel doen, 't bekend te maken" (Bilderdijk-Museum, hs. F8-3). En in een brief van 31 oktober 1823 aan Da Costa stelt Bilderdijk: "Het boekjen over de vaccine kon nooit tijdiger uitkomen dan juist nu" (Bilderdijk-Museum, hs. F10-12).

[15] Willem Bilderdijk aan Abraham Capadose, 22 juni 1823, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, 38. Een saillant detail is dat uit deze brief van Bilderdijk blijkt, dat Capadose bij hem geïnformeerd heeft naar de laatste sterftecijfers. Bilderdijk kan deze cijfers niet verstrekken, maar stelt Capadose onmiddellijk gerust: "Over het punt der sterflijsten kan ik U niets mededeelen. Doch bedenk dat die niet veel (ten minste) tegen ons afdoen kunnen. Want met de geweldige ontvolking van 't platte land door de ontzachlijke oorlogen moet de sterfte wel minder zijn".

[16] In: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, 69-73, 73.

[17] Bilderdijk-Museum, hs. F10-12. Zie voor deze brief ook paragraaf V.1 van dit hoofdstuk.

[18] Bilderdijk-Museum, hs. E7-10. Zie ook Da Costa's gedicht "Aan Dr. A. Capadose" uit 1823, geplaatst voorin *De Sadduceën* (Leyden 1824), waarin Da Costa zijn vriend aanmoedigt om de geestelijke wapenrusting aan te doen en "Onder Jesus krijgsbanier" ten strijde te trekken "Tegen 's Boozen rijkverbrijding, / Tegen valschheids zaadverspreiding, / Tegen 's werelds alverleiding!"; zie ook hoofdstuk 6, paragraaf II; zie voor de geestelijke wapenrusting Efeze 6:10-20.

[19] In verband met de temporele afbakening van het onderzoek zullen de brochures die Capadose na 1828 tegen de koepokinenting schreef in dit hoofdstuk geen centrale plaats innemen.

hebben er op Capadoces *Bestrijding der Vaccine* (1823); *Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine* (1823)[20]; *Nieuwe Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine* (1824)[21]; *Ontyds Ja en Neen* (1825); *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* (1825)[22] gereageerd? Wat is de inhoud en de toonzetting van deze reacties? In paragraaf II geven wij een biografische schets van Abraham Capadose. Dan volgen beschrijvingen van de variola, van de variolatie en van de geschiedenis van de vaccinatie tot 1823. Daarna wordt Capadoses *Bestrijding der Vaccine* geïntroduceerd. Hierop volgt een analyse van de receptie van dit geschrift in kranten, tijdschriften en brochures. Daarna wordt aandacht geschonken aan een aantal van Capadoses volgende geschriften tegen de vaccinatie en de receptie hiervan. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting.

II. Abraham Capadose: een biografische schets

Abraham Capadose[23] werd op 22 augustus 1795 te Amsterdam geboren en overleed op 16 december 1874 te 's-Gravenhage. Hij was een zoon van Isaac Haiem Capadose (1770-1826), wijnhandelaar, en Esther Mendes da Costa (1768-1842). Na zijn geneeskundige studie te Amsterdam en Leiden vestigde hij zich in 1818 als arts in Amsterdam. Op 18 november 1829 trad Capadose te 's-Gravenhage in het huwelijk met Adriana van der Houven (1804-1837), dochter van de eerste directeur, later president-directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, Hendrik Christiaan van der Houven (1773-1852), en hertrouwde als weduwnaar op 7 februari 1839 te 's-Gravenhage met Hendrika Jacoba Abrahamsz (1811-1891).

Zowel van vaders- als van moederszijde stamde Abraham Capadose uit aanzienlijke Sefardische families, die na 1593 een toevlucht gevonden hadden in Amsterdam, waar zij een vooraanstaande plaats innamen in de Portugees-Israëlitische gemeente. Als student te Leiden volgde Capadose vanaf medio 1817 samen met Isaac da Costa[24] en een viertal andere belangstellende studenten het in dat jaar door Willem Bilderdijk geopende privatissimum in de vaderlandse geschiedenis. Daardoor kwam hij ook in aanraking met het Christendom. Meer dan door Bilderdijk, met wie hij tot diens dood vriendschappelijke banden onderhield, werd Capadose beïnvloed door Isaac da Costa, die al in oktober 1820 tot de erkenning was gekomen dat Jezus de Messias is, en met wie hij de Bijbel bestudeerde. Tijdens het lezen van Jesaja 53

[20] Zie voor de volledige titelomschrijving noot 92 van dit hoofdstuk.
[21] Zie voor de volledige titelomschrijving noot 76 van dit hoofdstuk.
[22] Zie voor de volledige titelomschrijving noot 41 van dit hoofdstuk.
[23] Zie: Abraham Capadose, *De bekeering van Dr. A. Capadose. Portugeesch Israëliet. Uitgegeven door het Genootschap der Vrienden van Israël te Neufchâtel. Uit het Fransch vertaald door M.J. Chevallier*, 6e dr., Kampen 1920 (*Bekeering*; zie ook de noten 29 en 30 van dit hoofdstuk); D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 's-Gravenhage 1955; J.L. van Essen, "Bilderdijk en Capadose", in: *Lucerna. Gereformeerd interfacultair tijdschrift*, 1965, afl. 6, Goes 1965, 270-288; M. Elisabeth Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, passim (*Het Réveil*); B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil. Opstellen van Mr. B. de Gaay Fortman (1884-1961)*, uitgegeven door de Stichting Het Réveil-Archief ter gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan, Kampen 1980, passim; J. van den Berg e.a. (red.), *Aspecten van het Réveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief*, Kampen 1980, passim; J.F.L. Bastiaanse, "Capadose, Abraham", in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, zes delen, Kampen 1978-2006, deel V, Kampen 2001, 109-111.
[24] Hoewel Abraham Capadose en Isaac da Costa in de persoon van Immanuel Capadose een gemeenschappelijke oom hadden, waren zij toch geen neven van elkaar. Zie de "Geslachtslijst Da Costa", in: Jaap Meijer, *Isaac da Costa's weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*, Amsterdam 1946, 193.

kwam ook voor hem het moment van bekering[25]. Capadose, Da Costa en diens vrouw Hanna Belmonte kwamen tot het besluit om van het Jodendom over te gaan naar het Christendom. Om buiten de gezichtskring te zijn van hun families die afwijzend stonden tegenover dat besluit – vooral Capadose had te maken met onhebbelijkheden van familieleden en raakte vanwege zijn bekering gebrouilleerd met zijn oom en begunstiger Immanuel Capadose, de destijds bekende Amsterdamse geneesheer – had het drietal Amsterdam verlaten en zich te Leiden gevestigd om daar de laatste weken van voorbereiding op de doopplechtigheid door te brengen. In deze plaats werden ze door de hervormde predikant Lucas Egeling – nadat ze op 17 oktober 1822 ten huize van deze predikant geloofsbelijdenis hadden afgelegd – in de morgendienst van zondag 20 oktober 1822 in de Pieterskerk gedoopt, waarmee zij werden opgenomen in de algemene christelijke kerk[26]. Capadoses enige broer Joseph (1797-1826) getuigde vier jaar later op zijn sterfbed van zijn geloof in Jezus Christus[27].

Afb. 130. Abraham Capadose.

[25] Abraham Capadose, *Bekeering*, 47-48.
[26] Hanna da Costa-Belmonte, *Dagboekje van Hanna da Costa-Belmonte*, bewerkt en toegelicht door O.W. Dubois, Heerenveen 2000, 31.
[27] D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 51-52.

Capadose moest om gezondheidsredenen[28] begin 1827 zijn huisartsenpraktijk in Amsterdam opgeven, waarna hij geen eigenlijk beroep meer heeft uitgeoefend. In 1831 vestigde hij zich met zijn vrouw te Scherpenzeel in de hoop daar als evangelist werkzaam te kunnen zijn onder zijn bevindelijke geloofsgenoten, die meer geestelijke behoeften hadden dan de toenmalige kerk hun geven kon. Op de maandagavondbijeenkomsten bij hem thuis kwamen wekelijks enkele tientallen belangstellenden, onder wie soms ook de theoloog Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875) uit de stad Utrecht. Maar op den duur miste Capadose er toch de omgang met mensen van zijn intellectuele niveau. Ook in 's-Gravenhage, waarheen hij in 1833 verhuisde en waar hij tot zijn dood woonachtig was, kon hij aanvankelijk niet wennen. Elke zondagavond hield hij in zijn huis een bijbeloefening en op donderdagavond ontving hij zijn Haagse vrienden, met name de hervormde predikant Dirk Molenaar en de Waalse predikant Jean Charles Isaac Secrétan en verder ook Carel Maria van der Kemp, de gebroeders Willem en Dirk van Hogendorp, Jan Willem Gefken, Aeneas Mackay (1807-1876), Pieter Jacob Elout van Soeterwoude (1805-1893), Guillaume Groen van Prinsterer. Met hen werden de actuele problemen van de kerk besproken. Maar al spoedig begon hij te lijden onder het gemis aan algemene godsdienstige bewogenheid en gemeenschapszin.

Vanwege de gezondheid van Capadose verbleef het gezin een jaar (medio 1836-medio 1837) in Zwitserland, waar hij in contact kwam met het Zwitsers Réveil, waartoe de hoogleraar Abraham François Pétavel (1791-1872) behoorde, die hem aanzette tot het schrijven van zijn bekeringsgeschiedenis, die in 1837 in het Frans[29] en in hetzelfde jaar ook in een Nederlandse vertaling verscheen[30]. Na het overlijden van zijn vrouw in het voorjaar van 1837 na een ziekbed van slechts enkele weken keerde Capadose met zijn drie kinderen naar Den Haag terug, waar hij zijn godsdienstige samenkomsten hervatte en anderhalf jaar later voor de tweede maal in het huwelijk trad. Naast het lijden aan zijn eigen chronische lichaamskwalen en het verlies van zijn eerste vrouw kreeg hij ook nog de dood van de middelste van zijn drie kinderen te verwerken, wat hem vanwege zijn zwaarmoedige karakter extra zwaar viel. Van de vele vrienden buiten zijn woonplaats noemen we: Isaac da Costa; Willem de Clercq; Hendrik Jacob Koenen; Nicolaas Beets; Algernon Sydney Thelwall, zendeling vanwege de London Society for Promoting Christianity amongst the Jews en predikant van de English Episcopal Church te Amsterdam[31]; Friedrich August Gottreu Tholuck (1799-1877), hoogleraar in de theologie te Halle; Ernst Wilhelm Hengstenberg (1792-1869), opwekkingstheoloog en hoogleraar in de theologie te Berlijn; César Malan, Zwitsers Réveilpredikant; Friedrich Wilhelm Krummacher (1796-1868), invloedrijk prediker binnen de Duitse opwekkingsbeweging.

Na zijn terugkeer uit Zwitserland besteedde Capadose binnen het kader van de toenemende maatschappelijk-filantropische activiteiten van het protestantse Réveil veel tijd en energie aan het werk van de inwendige zending. Zo stichtte hij in 1839 de eerste zondagsschool in ons land voor bijbel- en godsdienstonderricht aan kinderen van allerlei gezindte en kan daarom beschouwd worden als de grondlegger van het Nederlandse zondagsschoolwezen[32]. In 1842 was hij één van de Zeven Haagse Heren, die in een adres bij de synode van de

---

[28] Capadose leed aan astmatische aanvallen; zie: *Ibidem*, 28.

[29] Abraham Capadose, *Conversion de M. le Docteur Capadose. Israélite portugais. Publiée par la Société des Amis d'Israël de Neuchâtel*, Neuchâtel 1837 (*Conversion*).

[30] Naast de vertaling in het Nederlands verschenen er van de *Conversion* ook vertalingen in het Duits, Engels, Turks, Italiaans, Deens en Spaans.

[31] Zie: hoofdstuk 8, paragraaf IV.1.

[32] Het zondagsschoolwerk heeft zijn oorsprong in Engeland. In 1870 opende Robert Raikes (1735-1811) in de achterbuurten van Gloucester zondagsscholen voor de straatjeugd om daar onderwijs te geven met de Bijbel als leer- en leesboek. De zondagsschool had hier niet alleen een geestelijk, maar ook een sociaal doel. Raikes' initiatief vond in binnen- en buitenland veel navolging. Zie: Alfred Gregory, *Robert Raikes. Journalist and philanthropist. A history of the origin of Sunday schools*, London 1877; Frank Booth, *Robert Raikes of Gloucester*,

Nederlandse Hervormde Kerk aandrongen op kerkherstel. Capadose bezocht de vergaderingen van de "Christelijke Vrienden", die in de periode 1845-1854 geregeld te Amsterdam samenkwamen. Hij had grote sympathie voor de Evangelische Alliantie, een wereldwijde unie van protestantse christenen die in 1846 te Londen werd geconstitueerd met als oorspronkelijke doelstelling de afwering van rooms-katholieke invloeden in de Anglicaanse Kerk. Toen hij de "Christelijke Vrienden" in 1845 niet kon bewegen zich aan te sluiten bij de te constitueren Evangelische Alliantie, wist hij hen onder druk van de Aprilbeweging in juli 1853 te uniëren in de "Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging". In de functie van secretaris (1854-1860) en daarna tot 1874 in die van president van deze "Vereeniging" woonde Capadose meerdere congressen van de Evangelische Alliantie bij. Als president van de "Vereeniging" nam hij in de jaren 1861-1863 deel aan een internationale delegatie naar Spanje om het pleit te voeren voor de in dat land vervolgde protestanten[33].

Capadose kwam via het Zwitserse Réveil en de internationale beweging van de "Vrienden Israëls" rond 1830 in contact met de Jodenzending en haar gebedskringen. De kennismaking met deze arbeid tot bevordering van het Christendom onder de Joden bracht hem ertoe om in 1838 ook in 's-Gravenhage een dergelijke gebedskring te formeren met de bedoeling om van hieruit een centrum van evangelisatie onder Israël te ontwikkelen. Anders dan Da Costa, die de bekering van het Joodse volk geheel aan God wilde overlaten, zag Capadose daarin ook een verantwoordelijke taak van de christenen. Met de hierboven genoemde doelstelling streefde Capadose na een kort bezoek in 1846 aan de Free Church of Scotland, die grote belangstelling had voor de zending onder de Joden, naar de vereniging van de plaatselijke comités van de "Vrienden Israëls" in ons land. Maar door verschil van mening onder deze "Vrienden" over de opportuniteit van de Jodenzending liep dat streven op een mislukking uit. Bij al zijn arbeid in verenigingsverband met betrekking tot de zending onder de Joden heeft Capadose in zijn naaste omgeving zoveel mogelijk via persoonlijke contacten Joden met het Evangelie bekend willen maken. Teleurstellingen zijn hem daarbij niet bespaard gebleven.

Evenals Da Costa had Capadose grote belangstelling voor de zogenaamde "onvervulde profetieën" van het Oude Testament en was hij een uitgesproken chiliast. In zijn *Quelques Observations sur la Régénération morale et sur la Restauration nationale d'Israël. Second Appel en Faveur d'Israël* (1843), *Overdenkingen over Israëls Roeping en Toekomst* (1845) en *De Toekomst Israëls. Eene Voorlezing gehouden in een' van de Bidstonden der Vrienden Israëls, te 's-Gravenhage* (1849) beleed hij zijn geloof in een grootse, toekomstige taak van het Joodse volk in de heilsgeschiedenis. In een toespraak tot de Assembly van de Free Church of Scotland te Glasgow in 1846 pleitte hij ervoor – overigens zonder resultaat – om het geloof in Israëls herstel in zijn erfland en in de regering van koning Jezus aan het eind van de wereldgeschiedenis als een afzonderlijk artikel op te nemen in haar geloofsbelijdenis.

Door zijn gehechtheid aan de Drie Formulieren van Enigheid, die voor hem met de Heilige Schrift het wezen van de "oude gereformeerde orthodoxie" uitmaakten, botste Capadose vaak met mensen die een ruimere godsdienstige opvatting hadden dan hij. Als voorbeeld hiervan noemen we de kwestie inzake de tot ouderling benoemde Hermanus Brasz, aan wie de hervormde Amsterdamse kerkenraad na zijn openlijke verwerping van de Dordtse Leerregels

---

Redhill 1980; John Ferguson, *Christianity, society and education. Robert Raikes, past, present and future*, London 1981.

[33] Een protestantse gevangene wiens lot tot ver buiten Spanje bekend was geworden, was Don Manuël Matamoros (1835-1866). Als evangelist in dienst van de Evangelische Alliantie werd hij in 1860 gearresteerd. Na enkele jaren onder slechte omstandigheden gevangen te hebben gezeten, werd hij veroordeeld tot negen jaar galeistraf. Een internationale actie leidde ertoe dat deze straf werd omgezet in verbanning. Tijdens zijn studie in de theologie te Lausanne overleed hij. Zie: A. Capadose, *De Kracht des Geloofs, of Bijzonderheden uit het Leven en Lijden van D. Manuel Matamoros, gevangen om zijns Geloofs wille in Spanje. Uit eenige zijner Brieven opgemaakt*, Amsterdam 1862; D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 215-220, 375.

en sympathiebetuiging met de opvattingen van de remonstranten wèl de ambtsbevestiging weigerde, maar tegen hem geen verdere disciplinaire maatregelen nam. Zijn misnoegen over heel deze zaak uitte Capadose in het *Omstandig Verhaal van de Wederroeping van den heer Hermanus Brasz als Ouderling der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Amsterdam. Met bijgevoegde Aanmerkingen betreffende den Toestand der Vaderlandsche Kerke* (1825). In brochures en artikelen waarschuwde hij tegen het wijsgerig optimisme van de Groninger Richting en tegen de geest van latitudinarisme, bijvoorbeeld in het Nederlandsch Zendelinggenootschap, dat verbroedering nastreefde van alle protestantse kerken met voorbijzien van de onderlinge geloofsverschillen. Als lekentheoloog en typisch vertegenwoordiger van de Réveilvroomheid publiceerde hij uit het Frans of het Duits vertaalde dan wel oorspronkelijke geschriften over onder meer de rechtvaardiging, de predestinatieleer, de godheid en de wederkomst van Jezus Christus[34].

Capadose sympathiseerde met de opvattingen van de afgescheidenen van 1834, maar veroordeelde de Afscheiding als een vorm van scheurmakerij. In verschillende open brieven en als medeondertekenaar van het *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, over de Formulieren, de academische Opleiding der Predikanten, het Onderwijs en het Kerkbestuur* (1842) verwierp hij de regentenmentaliteit van de "besturenkerk" van 1816, die vanwege de heersende "leervrijheid" niets ondernam om de gemeente tegen onrechtzinnige opvattingen te beschermen en pleitte hij voor herstel van de presbyteriaanse calvinistische traditie. Toen hij constateerde dat er van de kant van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk niets werd gedaan om de waarheid te verdedigen en de dwalingen te bestrijden, verliet hij deze kerk zonder over te gaan naar een ander geestelijk tehuis, waarmee hij zelf de vrijheid tot kerkelijk separatisme nam die hij in 1834 aan de afgescheidenen ontzegd had. In een open brief, getiteld: *Of scheiden òf scheiding. Een woord aan leeraars en gemeenten* (1866) legde hij daarvan rekenschap af: van afscheiding kon geen sprake zijn, omdat de Nederlandse Hervormde Kerk in feite niet meer bestond; hij verwijderde zich van een kerk die opgehouden had christelijk te zijn.

Als leerling van Bilderdijk bleef Capadose zijn leven lang volharden in een felle afkeer van het liberalisme, dat hij in strijd achtte met de bijbelse visie op de mens en volgens hem leiden moest tot despotisme, dat hij samen met het pausdom beschouwde als de beide armen van de satan. Capadose bezorgde zichzelf een negatieve reputatie bij het verlichte deel van de Nederlandse bevolking door zijn vele strijdschriften uit de jaren 1823-1828 en 1872-1873 tegen de koepokinenting, die toendertijd in medische kringen algemeen aanvaard was, maar door hem als zijnde in strijd met de leer van de Bijbel verworpen werd en uitgelegd als een gemis aan vertrouwen op God en een aanval van het goddeloze, liberale vooruitgangsgeloof op het Christendom.

III. Over variola, variolatie en vaccinatie

1. Klinisch beeld van de variola

In ons land was de pokziekte, pokken (variola) of kinderziekte[35] tot het begin van de negentiende eeuw een ziekte die elke drie à vier jaar, met name in de grote steden, een epidemisch karakter had. De variola was een besmettelijke, door het variolavirus veroorzaakte, infectie-

[34] Zie de bibliografie van Capadose in: D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 370-377.
[35] Sinds de wereldwijde uitroeiing van de variola in 1977 kan over deze ziekte in de verleden tijd gesproken worden.

ziekte. Een variolavirusinfectie kwam tot stand via druppeltjesinfectie vanuit de bovenste luchtwegen van een patiënt of door contact met diens pokpuisten — de typische huiduitslag waaraan de pokziekte haar naam ontleent. Na een incubatietijd van circa twaalf dagen deden de eerste symptomen van de ziekte zich voor. De patiënt kreeg hoge koorts, koude rillingen, hoofdpijn en een algeheel gevoel van ziekte. Na twee dagen ontwikkelden zich blaasjes op de slijmvliezen en weer twee dagen daarna de kenmerkende pokpuisten op de huid: eerst in het gezicht en vervolgens op de armen, de romp en de benen. Zodra deze huiduitslag zich voordeed, daalde de koorts. De pokpuisten bestonden in de eerste dagen uit heldere blaasjes waarin zich lymfe met het variolavirus uit beschadigde huidcellen had opgehoopt. Op ongeveer de negende dag werd het vocht in de pokken troebel. De etterende blaasjes ontwikkelden zich vervolgens tot grote zwerende puisten. Tenslotte droogde de inhoud van de pokpuisten in en na twee tot drie weken vielen de virusbevattende korsten af. Vaak deed zich een tweede koortsperiode voor, waarbij de temperatuur echter minder hoog opliep dan bij de eerste koortsaanval. Het fatale van de variola was niet de huiduitslag, maar de schade die het zich via de bloedbaan door het lichaam verspreidende virus aan het weefsel van vitale organen toebracht. Wanneer bijvoorbeeld de hersenen, longen, milt en lever werden aangetast, kon de patiënt in een shocktoestand raken en overlijden. Wie de pokken overleefde had een levenslange immuniteit tegen deze gevreesde ziekte, hoewel de gevolgen van de pokken vanwege allerlei mogelijke complicaties ook ernstig konden zijn, zoals een verhoogde vatbaarheid voor bacteriële infecties (niet zelden kreeg men longontsteking als naziekte of gewrichtsontstekingen met invaliditeit als mogelijk gevolg); een geschonden huid van het gezicht (pokdaligheid); een aangetast gehoor- of gezichtsvermogen[36]. De pokken leidden vooral tot een grote sterfte onder kinderen: van de pokkenslachtoffers was ongeveer negentig procent jonger dan tien jaar[37].

2. Van variolatie tot vaccinatie

Vanaf het begin van de achttiende eeuw begon men in Engeland, en vanaf circa 1750 ook in ons land, pogingen te doen om mensen voor de pokziekte immuun te maken. Men deed dit door het inenten van smetstof uit de puisten van een patiënt die aan een lichte vorm van variola leed. Deze methode om met smetstof uit pokken op geforceerde wijze een infectie in lichte graad van de levensgevaarlijke pokziekte op te wekken, variolatie of inoculatie genaamd, was echter tamelijk riskant[38].

In de zoektocht naar een veiligere inentingsmethode is er baanbrekend werk verricht door de Engelse medicus Edward Jenner. Na een langdurig onderzoek, waarbij hij gebruik maakte van verklaringen van een aantal mensen dat koepokken[39] had gehad, kwam hij tot de conclusie dat een uit koepokken bereid vaccin voor de mens een voorbehoedmiddel kan vormen tegen pokken. Wanneer een mens na contact met besmette koeienuiers een infectie met het koepokvirus oploopt, leidt dit namelijk niet alleen tot een goedaardige huiduitslag op de handen, maar ook tot immuniteit voor het variolavirus.

Een inenting met het variola vaccinavirus, gevolgd door een inenting met het variolavirus, voerde Jenner voor het eerst uit in 1796 bij een achtjarige jongen. De pokken bleken op het kind geen uitwerking te hebben. Met zijn proeven bewees Jenner dat het inenten van de mens met smetstof uit koepokken immuniteit voor pokken geeft. In 1798 maakte Jenner zijn

[36] Zie: Willibrord Rutten, *"De Vreselijkste aller harpijen"*, 23-24.
[37] Zie: *Ibidem*, 82.
[38] Zie: *Ibidem*, 25.
[39] Koepokken (variola vaccina) is een besmettelijke ziekte bij runderen die zich vertoont als een uitslag op de uiers wanneer zij met het koepokvirus besmet zijn.

bevindingen, die een doorbraak in de preventieve geneeskunde betekenden, wereldkundig met de publicatie van zijn *An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae, a Disease discovered in some of the western Counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the Name of Cow Pox* (London 1798)[40].

Afb. 131. Edward Jenner.

IV. Capadoses *Bestrijding der Vaccine*; een overzicht

Dat voor Capadose de godsdienstige bezwaren tegen de koepokinenting het zwaarste wegen, blijkt uit de titel van zijn pamflet: *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst*. De door Capadose veronderstelde achteruitgang van de geneeskunde in vergelijking met vroeger tijden, wordt volgens hem alleen hierdoor veroorzaakt, "dat zij God vergeten heeft en alle middelen, hoe wonderbaarlijk ook in uitwerking, gemeend heeft te mogen aannemen, zonder ze vooraf aan de beginselen der Godsdienst te toetsen" (x-xi).

[40] In 1801 verscheen te Haarlem een Nederlandse vertaling onder de titel: *Onderzoek naar de Oorzaaken en Uitwerkselen der Variolae Vaccinae, eene Ziekte in de westelijke Gedeelten van Engeland ontdekt, voornaamlijk in het Graafschap Gloucester, en aldaar bekend onder den Naam van Koepokken*.

"Eerste hoofdstuk. De vaccine, met de beginselen der ware geneeskunde strijdig".
Capadose heeft boven het eerste hoofdstuk van zijn *Bestrijding der Vaccine*, waarin hij uiteenzet op welke wijze de vaccinatie volgens hem in strijd is met de beginselen van de ware geneeskunde, Lukas 5:31 als motto geplaatst: "Ende Jesus antwoordende seyde tot haar, Die gezont zyn en hebben den Medicynmeester niet van nooden, maar die sieck zyn". Met dit motto maakt Capadose meteen duidelijk welk standpunt hij in de discussie over het wel of niet vaccineren op medisch gebied inneemt: artsen mogen op gezonde mensen geen risicovolle en ziekmakende kunstbewerking zoals de vaccinatie toepassen; ook niet uit preventief oogpunt. Het verbaast Capadose evenwel in het geheel niet dat slechts een gering aantal artsen dit standpunt met hem deelt.

Ter nadere adstructie brengt Capadose de praktiserende artsen onder in een viertal hoofdklassen, ieder gekenmerkt door een eigen beginsel en daarmee samenhangende handelwijze. In de eerste plaats onderscheidt hij de systematici of theoristen. Voor hen is de rede de maatstaf van alle waarheid. Zij proberen de natuur in het door henzelf uitgedachte systeem te dwingen. Werkingen in de natuur die zij niet met hun theorie kunnen verklaren, beschouwen zij niet als wezenlijk. Daarnaast zijn er de empirici. Zij gaan alleen af op hun zintuiglijke waarneming en verwerpen alle onderzoek naar de oorzaken van ziekten. Inzicht in oorzaken en gevolgen menen zij niet nodig te hebben. De artsen die gezamenlijk het derde en meest voorkomende type vormen, willen het midden houden tussen de systematici en de empirici, maar verenigen volgens Capadose alleen de nadelige strekking van beide klassen in zich. Zij zijn empiristen voor zover zij zich alleen op de feiten concentreren, zonder zich te verdiepen in het verband tussen oorzaak en gevolg; en zij zijn theoristen in zoverre zij een "*Systema Empiriae*" (4) van de dagelijkse routine hanteren. Wat buiten hun zintuiglijke waarneming valt, zoals de hogere geestelijke invloeden, bestaat voor hen alleen in de verbeelding van licht- en bijgelovigen. Een vierde klasse wordt gevormd door de vertegenwoordigers van de "*Empiria Rationalis*" (6). Zij zijn naar de mening van Capadose de enige artsen die op een verantwoorde wijze te werk gaan. Zij staan op het standpunt dat er in de werkingen van de natuur veel is dat de menselijke rede te boven gaat. Voor een arts die tot deze categorie behoort, is de empirie een voortdurende oefening die zijn onderzoekende geest voeding geeft en hem prikkelt om achter de verschijnselen naar oorzaken te zoeken. Hij is er zich van bewust zieken te behandelen en geen ziekten. Omdat hij ervan uitgaat dat ieder symptoom veroorzaakt wordt door een poging van de natuur om het verstoorde evenwicht te herstellen, zal hij nooit proberen de natuur te dwingen, maar zal hij als dienaar van de inwendige geneeskracht proberen om van de natuur[41] datgene weg te nemen, wat een vrije werking van de natuur belemmert.

Na deze uiteenzetting over de verschillende soorten artsen, bespreekt Capadose de gronden waarop de voorstanders van de vaccinatie deze methode van inenten aanbevelen. Hij onderscheidt in hun redeneringen twee typen argumenten. Het ene type noemt hij "*argumenta negativa*" (9). Deze argumenten dienen om het onschadelijke van de vaccinatie tegenover het schadelijke van de inoculatie te bewijzen. Daarnaast zijn er "*argumenta positiva*" (9). Deze worden aangevoerd om de intrinsieke waarde van de vaccinatie aan te tonen. Voordat hij nader op deze argumenten ingaat, verklaart Capadose dat naar zijn mening zowel de inoculatie als de vaccinatie schadelijk zijn voor de mens.

In het eerste van de "argumenta negativa" wordt gesteld dat de inoculatie soms tot een ernstige of zelfs dodelijke ziekte leidt, terwijl de vaccinatie slechts een lichte ziekte veroorzaakt (12-14). Capadose is van mening dat de inoculatie als gevaarlijke inentingsmethode terecht is afgeschaft (19). Hij vindt echter dat men ten onrechte de vaccinatie als een veilig

[41] Cf. Abraham Capadose, *Ernstige en Herhaalde Waarschuwing aan allen, die de Waarheid liefhebben tegen de ongeoorloofde en verderfelijke Koepokinenting of De Waarde der Vaccine, van den Med. Doct. C.G. Ontijd, volledig wederlegd en eenige Punten der Bestrijding verder ontwikkeld*, Amsterdam 1825, passim; D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 128; zie paragraaf XIII.2.a van dit hoofdstuk.

middel aanprijst (19-20). Er zijn immers gevallen bekend van vaccinaties met een dodelijke afloop. Het tweede argument dat tegen de inoculatie en vóór de vaccinatie pleit, komt hierop neer dat de inoculatie de mens soms evenzeer misvormt met pokdaligheid en andere blijvende zichtbare verschijnselen als de natuurlijke pokken, en dat men bij de vaccinatie hiervoor niet hoeft te vrezen (21). Tegen dit argument voert Capadose aan dat ook de vaccinatie soms een misvormende huiduitslag teweeg brengt (21). De derde grondstelling houdt in dat de inoculatie een besmettelijke ziekte opwekt en de vaccinatie niet 29-30). Op deze stellling merkt Capadose aan dat het niet besmettelijke karakter van de door vaccinatie verwekte ziekte geen bewijs is van een gunstige invloed op het menselijk lichaam (30). Bovendien vraagt Capadose zich af welke redenen er zijn om aan te nemen dat de voorstanders van de vaccinatie, die voorheen de gevaarlijke inoculatie aanprezen, bedachtzamer zijn geworden (31). Met het vierde argument wordt betoogd dat de vaccinatie, in tegenstelling tot de inoculatie, onder alle omstandigheden en aan alle personen toegediend kan worden zonder rekening te houden met de leeftijd of de fysieke gesteldheid (35-37). Capadose noemt deze stelling een "*absurditeit*" (37). Sowieso vindt hij de wijze waarop de koepokinenting over het algemeen uitgevoerd wordt één van de schadelijkste kwakzalverijen die er bestaan, en hij acht deze niet alleen beschamend voor de arts die ze uitvoert, maar voor de hele medische wetenschap. Het is immers een fysiologisch gegeven dat ieder mens in een eigen, unieke gezondheidstoestand verkeert. In samenhang hiermee leert de pathologie dat iedere patiënt een eigen ziektebeeld vertoont. De therapie maakt bovendien nog duidelijk dat een bepaald middel tegen een ziekte niet zonder meer geschikt is voor iedere patiënt of altijd op dezelfde manier gebruikt kan worden (39). De ware geneeskunde dient volgens Capadose gegrond te zijn op het beginsel van ongelijkheid bij de mensen (40). Het vijfde en laatste van de "argumenta negativa" is dat de vaccinatie, in tegenstelling tot de inoculatie, het aantal gevallen van variola met dodelijke afloop en ook de algemene sterfte aanzienlijk doet afnemen (46). Tegen deze stelling brengt Capadose in dat men te voorbarig – dat wil zeggen zonder longitudinaal onderzoek gedurende een mensenleven – concludeert dat de vaccinatie de sterfte vermindert. Voor alles staat voor Capadose vast dat het exclusief Gods werk is wanneer de wereldbevolking toe- of afneemt, en beslist niet dat van de geneeskunde.

De "argumenta positiva", die gedeeltelijk samenvallen met de "argumenta negativa", worden door Capadose als volgt samengevat: de koepokstof is een veilig en onschuldig gif, dat altijd slechts een plaatselijke en ongevaarlijke reactie op de huid veroorzaakt; dat voor alle individuen een levenslang en onfeilbaar middel is tegen variola, doordat het de vatbaarheid voor deze ziekte wegneemt; dat, getuige de verlaging van het sterftecijfer, een krachtige gunstige invloed heeft op de gezondheid van het menselijk geslacht (63-64). Dit laatste argument, dat Capadose als het gewichtigste beschouwt, wordt uitvoerig door hem bestreden (94-127).

Capadose is er van overtuigd dat de vaccinatie de vatbaarheid voor de variola niet kan vernietigen. Immers, een ziekte is altijd het gevolg van een tweetal oorzaken: de inwendige oorzaak of de vatbaarheid en de uitwendige, opwekkende of gelegenheidsoorzaak. En de vatbaarheid voor de pokken kan dáárom niet door de vaccinatie vernietigd worden, omdat – en nu verbindt Capadose zijn geneeskundige kritiek op de koepokinenting met een theologisch bezwaar – zij haar oorsprong heeft in de zondeval (86). Ieder mens wordt daarom met de vatbaarheid voor alle ziekten geboren. Er is echter een grote variatie aan graden van vatbaarheid en gelegenheidsoorzaken die mede bepalen of iemand al of niet een ziekte krijgt. Uit de vaccinatie spreekt volgens Capadose een grote ondankbaarheid van de mens, die niet tevreden is met het door God geschonken vermogen om ziekten te genezen; hij wil meer, hij wil ziekten ook kunnen voorkomen. Verontwaardigd roept Capadose daarom uit: "Beklagenswaardige maar tevens bespottelijke trotschheid! wat verhoovaardigt zich niet stof ende assche! De Almachtige Vader noemt zich zelven den Geneesheer, de nietige aardworm wil meer wezen!" (102).

Naast dit theologische bezwaar tegen de vaccinatie brengt Capadose ook een bedenking tegen deze praktijk naar voren vanuit medisch oogpunt. Hij beschouwt namelijk de van nature voorkomende pokken als een middel, dat de natuur in het werk stelt om de groei en ontwikkeling van het lichaam te bevorderen (103). Het hoge aantal variolaslachtoffers moet volgens Capadose in hoofdzaak op het conto van onkundige artsen geschreven worden, die hun patiënten een "moordende" (104) behandeling geven doordat zij de natuur niet ondersteunen maar dwingen. De koepokstof, die uiteindelijk het product is van een ziekelijke afscheiding, wordt door Capadose tot de vergiften gerekend. Hij kan dan ook niet geloven dat de vaccinatie in het menselijk lichaam een heilzame verandering teweeg kan brengen. Integendeel, de vaccinatie is volgens hem juist één van de voornaamste oorzaken van de "verslapping", de "ontzenuwing" en de "verkwijning" (122) van het nu levende geslacht. Hij waarschuwt dat door de koepokinenting het gestel van een kind vroeg rijp wordt. Door die overhaaste ontwikkeling worden krachten verspild die hadden moeten dienen voor de voeding en de natuurlijke ontwikkeling van het lichaam. Kortom: de vaccinatie is een bron van onheilen! (126).

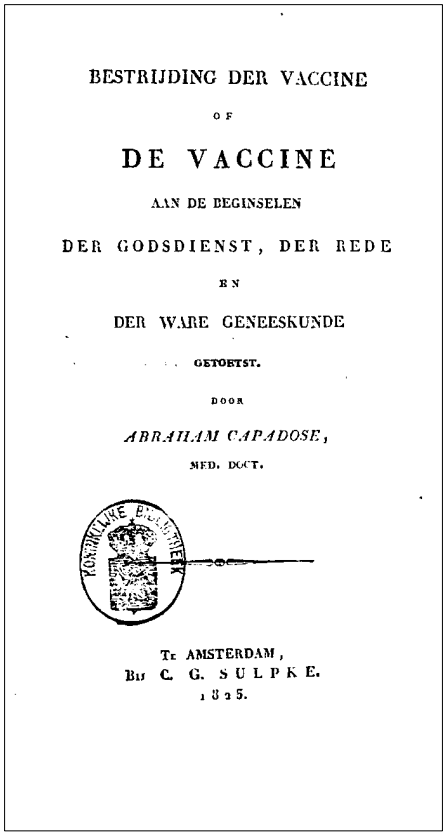
BESTRIJDING DER VACCINE

OF

DE VACCINE

AAN DE BEGINSELEN

DER GODSDIENST, DER REDE

EN

DER WARE GENEESKUNDE

GETOETST.

DOOR

ABRAHAM CAPADOSE,

MED. DOCT.

Te AMSTERDAM,
Bij C. G. SULPKE.
1825.

Afb. 132. Titelpagina van Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*.

"Tweede hoofdstuk. Over de wijze waarop zich de ontdekking en verdere verspreiding der vaccine heeft voorgedaan".
In het tweede hoofdstuk, dat gaat over de manier waarop de vaccinatie is ontdekt en zich heeft verspreid, tekent Capadose de koepokinenting als een product van de door hem verafschuwde verlichte tijdgeest. Juist in een tijdvak waarin ongeloof en blasfemie respectievelijk plicht en

deugd genoemd worden; waarin de eigenliefde dagelijks juicht bij de behaalde vorderingen; waarin men zich, "in dolzinnige verblindheid steeds voorthollende" (132), bevrijd en onafhankelijk van God waant, deed Jenner zijn ontdekking. Nog nooit eerder kreeg een arts die de "verregaande verwaandheid" (133) had om voor te geven dat hij een middel had gevonden om de dood afbreuk te doen en een ziekte uit te roeien, een zo algemene bijval als Jenner. Capadoses conclusie luidt: "Die menschelijke trotschheid en verdorvenheid moesten voor de achttiende Eeuw bewaard blijven, en juist voor dat tijdstip, waarop de mensch, door de brandende koorts der vrijheid rijp geworden was, om met hart en ziel, al wat van God vervreemd was te omhelzen en op alle mogelijke wijze te verdedigen en aan te kleven" (133). Het is voor Capadose volkomen duidelijk welke geest er achter de ontdekking en snelle verspreiding van de vaccinatie schuilgaat: "Trotschheid deed in de ontdekking der vaccine een schild zien, waarmede de schuldige mensch zich meende te kunnen beveiligen tegen de slagen van Gods almachtige tuchtroede, dweepzucht, blind bijgeloof en dolzinnige woede, die onmiskenbare krachten waarmede de Vorst der duisternisse zijn rijk tracht uit te breiden, zijn de middelen geweest, die de vaccine tegen de aanvallen hardnekkig moesten verdedigen en de oppervlakte van den gantschen aardbodem als met een gloeijenden lavastroom overdekken" (154-155).

Wat Capadose bevreemdt, is dat men het enerzijds voortdurend heeft over de eigen waarde, de adel van de mens, zijn rechten en verdiensten (165), maar anderzijds alles in het werk stelt om de mens steeds meer tot het dier te verlagen. Als voorbeelden naast de koepokinenting noemt Capadose de zich steeds meer verbreidende gewoonte om zuigelingen koeienmelk te geven in plaats van moedermelk, en de "Kantiaansche Wijsgeeren" (167) die de mens van een aap willen laten afstammen. Resumerend maakt Capadose de volgende balans op: "Zoo zien wij dan dat wij bij den Aap onze afkomst, bij de Koe onze eerste voeding, en in eene ziekelijke gesteldheid van dat zelfde beest gezondheid, of ten minsten bevrijding van een der meest verwoestende plagen moeten zoeken!" (167). Capadose heeft zich, evenals Da Costa[42], gestoord aan het eerbetoon dat Jenner ook in ons land ten deel viel na zijn overlijden op 26 januari 1823 en in het bijzonder omstreeks 14 mei van dat jaar, de datum waarop Jenner in 1796 voor het eerst een kind inentte met een uit koepokstof bereid vaccin. De volgende vier regels uit een gedicht dat de Amsterdamse hoogleraar Franciscus van der Breggen Cz.[43] voordroeg tijdens zijn op 14 mei 1823 gehouden en later uitgegeven lofrede op Jenner en de vaccinatie[44], merkt Capadose aan als een typisch voorbeeld van mensenverering die voortkomt uit de verlichte geest van zijn tijd:

> Voor Jenner klinkt hun[45] dank, voor Jenner staan de altaren
> Als voor een weldoend God, door hen, alom gesierd:
> Door 't kroost dat nu ontluikt, door 't kroost van later jaren,
> Wordt eeuwig Jenners naam, als Vadernaam, gevierd[46].

---

[42] Zie: I. da Costa, *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, Leyden 1823, 86 (*Bezwaren*).

[43] Franciscus van der Breggen Cornz. (1784-1843) studeerde geneeskunde te Leiden. In 1817 aanvaardde hij het hoogleraarsambt in de geneeskunde aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam. Hij was een groot voorstander van de koepokinenting.

[44] Van der Breggen sprak van een "heilige dag" en van "het feest der menschheid, het feest des levens, der gezondheid, der schoonheid, der bevrijding des menschdoms van eenen der geduchtste vijanden, — van eene physische wedergeboorte des menschelijken geslachts" (F. van der Breggen, Cz., *Feestviering ter Huldiging van Edward Jenner, en ter Verheffing van de Waardij der Koepokinenting, van wegen het Genootschap Arti Salutiferae te Amsterdam, gehouden den XIV Mei 1823*, Amsterdam 1823, 11 (*Feestviering*)).

[45] Dat zijn de ouders die hun kinderen hebben laten vaccineren.

[46] F. van der Breggen, *Feestviering*, 30. Het betreft hier een vertaling door M.C. van Hall van het in het Latijn gestelde gedicht "Jennerus" van de letterkundige Hendrik Collot d'Escury (1773-1845), dat voorin Van der Breggens *Feestviering* is afgedrukt.

Vol verontwaardiging merkt Capadose bij deze dichtregels op: "Een weldoend God en eens menschen naam eeuwig als Vadernaam gevierd! Afschuwelijke geest des tijds! tot welke razernijen brengt gij den ongelukkigen mensch! Ons gezegend Evangelie zegt: "Gij en zult niemand uwen Vader noemen op der aarde; Want Een is uw Vader, namelijk die in de Hemelen is"[47]" (181).

"Derde hoofdstuk. De vaccine aan de beginselen der Godsdienst getoetst".
In het derde hoofdstuk, waarin Capadose de vaccinatie toetst aan de beginselen van de godsdienst, geeft hij een uiteenzetting van zijn specifiek godsdienstige bezwaren tegen de koepokinenting. Capadose begint zijn beschouwingen met het veroordelen van het streven van de verlichte mens om zich in maatschappijen te verenigen met het doel de zedelijke en fysieke toestand van de mensheid te verbeteren — de in 1803 opgerichte "Royal Jennerian Society, for the extermination of the Small-pox" noemt hij als voorbeeld hiervan (192). In dergelijke maatschappijen ziet Capadose een poging van de mens om "het onvermogen van ieder in het bijzonder te overwinnen en niet Gods geest maar der menschen beleid en verstand te doen uitblinken" (189). Uit deze "verbroederingen" (187), die niet gegrond zijn op vertrouwen op God, maar die gebaseerd zijn op de trots van de mens op zijn verenigde kracht, spreekt de onwil van de verlichte mens om zijn afhankelijkheid van God te erkennen, zo oordeelt Capadose. Om zijn standpunt te illustreren haalt hij enkele passages aan uit Van der Breggens *Feestviering*, waarin de typisch verlichte opvattingen van deze medicus sterk naar voren komen. In deze citaten spreekt Van der Breggen in verband met de vorderingen die in de wetenschap gemaakt worden over "de mensch in zijne volkomenheid en onafhankelijkheid van de physieke natuur" en over de mens die, onder andere dankzij de ontdekking van de vaccinatie, in staat is "zijne kluisters te verbreken, en in het volle genot zijner vrijheid te treden"[48]. Ook de volgende blijmoedige uitroep van de Amsterdamse hoogleraar citeert Capadose: "Zooveel vermag de mensch, wanneer verlichting hem bestuurt, een werkdadige ijver, eene zucht voor menschenheil en menschenbehoud hem bezielt"[49]. Diep verontwaardigd trekt Capadose uit deze woorden van Van der Breggen, die hij als stereotiep beschouwt voor de verlichte geest van zijn tijd, zijn conclusie: "Welk een taal! welk een hoogmoed! ziedaar de mensch aan zich zelve overgegeven; geheel bedwelmd door den zwijmeldrank der eigenliefde gevoelt hij niet eens meer de gruwelen die van zijne lippen rollen. Beklagen wij hen en laten wij voor hen bidden, want zij weten niet wat zij doen!" (195). De kern van Capadoses godsdienstige bezwaar tegen de vaccinatie komt tot uitdrukking in de volgende vermaning aan zijn lezers: "Treden wij dus niet in Gods wegen, door ons op te werpen, om zoogenaamde *Goddelijke* weldaden over het menschdom uit te storten!" (201). Meer concreet betekent dit voor Capadose dat de godsdienst de mens verbiedt om bovenmenselijke plannen te maken en zich in genootschappen te organiseren om algemeen nut te stichten; dit komt alleen God toe. Artsen dienen zich met vertrouwen op Gods bijstand te beperken tot het genezen van zieken met gebruikmaking van gepaste geneesmiddelen. Zij mogen in dit vertrouwen de verspreiding van ziekten proberen te voorkomen. Het is voor artsen onmogelijk om de vatbaarheid voor ziekten uit te schakelen; zij mogen daar ook niet naar streven.

In een slotwoord wil Capadose nog aantonen dat de vaccinatie in nauw verband staat met het "groot ontwerp" dat de satan tot verderf van de mensheid ten uitvoer wil brengen (209). Dit "groot ontwerp" houdt de verwijdering van het schepsel van zijn Schepper in. De hiertoe door de satan gebruikte middelen zijn divers, maar bederven alle op dezelfde manier het hart, het

[47] Zie: Mattheüs 23:9.
[48] F. van der Breggen, *Feestviering*, 13; cf. Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 194.
[49] F. van der Breggen, *Feestviering*, 14; cf. Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 195.

verstand en het lichaam: "de *tegenswoordige opvoeding*, het verfoeilijk *magnetismus*[50] en de even zoo afschuwelijke *vaccine*" (210)[51]. Wat de rol van het onderwijs bij de opvoeding betreft, merkt Capadose op dat zij door het op velerlei wijze prikkelen van de eerzucht, hoogmoed en ijver[52], "zielsaandoeningen" en "geestvermogens" (210) opwekt die onze voorouders wijselijk lieten rusten. Het dierlijk magnetisme wordt volgens Capadose aangewend om de hersenen te beroeren, het verstand te benevelen en de mens voor Gods invloeden ongevoelig te maken. Ook leidt het magnetisme er volgens hem toe dat het gehele zenuwstelsel, maar in het bijzonder dat van de buik, tot de hoogste graad geprikkeld wordt, wat gepaard gaat met onnatuurlijke processen[53]. Door het vaccineren van kinderen wordt naar de mening van Capadose welbewust de voeding en het inwendige leven verstoord, de natuurlijke ontwikkeling van het kind tegengegaan en tegelijkertijd het zenuwstelsel gevoeliger gemaakt en overprikkeld. Vanwege de door hem veronderstelde overeenkomstige uitwerkingen is hij ervan overtuigd dat wat het dierlijk magnetisme is voor de volwassenen, de tegenwoordige morele en fysieke opvoeding (hiertoe behoort de vaccinatie) is voor het kind. Volgens Capadose heeft het op grote schaal vaccineren van kinderen al tot dramatische gevolgen geleid: "*Er zijn geene kinderen meer!* Welk eene droevige waarheid! neen, er zijn geene kinderen meer! hoogst zeldzaam (...) zijn bij hen niet alleen de onnoozelheid van het hart, de eenvoudigheid van het kinderlijk verstand meer te vinden, maar ook het kinderlijk lichaamsgestel" (212)[54]. Het noodzakelijke gevolg van de samenwerking van het op verlichte principes gegronde onderwijs, het dierlijk magnetisme en de vaccinatie in bovengemelde zin, is volgens Capadose de verbastering van het zedelijk, verstandelijk en lichamelijk bestaan van de mens, en uiteindelijk de verwijdering van God (214).

Met het oog op het naderende oordeel van God roept Capadose tenslotte zijn lezers op om te waken en te bidden, — doet hij een oproep tot een réveil: "Dat wij dan toch uit dien doodslaap worden opgewekt, voordat het vreeslijk uur der vlammende wrake van Jehova ge-

---

[50] Capadose bedoelt hier het "dierlijk magnetisme": een door de Oostenrijkse arts Franz Anton Mesmer (1734-1815) ontwikkelde alternatieve geneeswijze, waarbij een magnetiseur zieken probeert te genezen met behulp van door de aanhangers van dit zogenaamde mesmerisme in en rond de mens aanwezig geachte kosmische krachten. Het dierlijk magnetisme moet onderscheiden worden van het mineraal magnetisme. Met zijn theorie van een psychofysische emanatie van de ene persoon op een andere door middel van onder meer handoplegging en het maken van (strijkende) bewegingen heeft Mesmer de aanzet gegeven tot de ontwikkeling van het gebruik van hypnose en andere vormen van psychotherapie. Zie: Joost Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830*, Nijmegen 2001.

[51] In een brief van 10 oktober 1823 aan Dirk van Hogendorp noemt Capadose deze trits ook: "Het tegenwoordig onderwijs, het gevloekte Magnetismus en de duivelsche Vaccine: alle giften voor hart, voor verstand en voor 't lichaam. —" (Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 13).

[52] Cf. I. da Costa, *Bezwaren*, 75; zie: hoofdstuk 5, paragraaf II.

[53] Met zijn stellingname tegen het dierlijk magnetisme toont Capadose gelijkdenkend te zijn met Bilderdijk, die in zijn opstel "Over het dierlijk magnetismus" waarschuwt voor "al het afgrijselijke en onchristelijke" dat dit "zoogenaamd geneesmiddel" inhoudt (Willem Bilderdijk, "Over het dierlijk magnetismus", in: Willem Bilderdijk, *Opstellen van Godgeleerden en Zedekundigen Inhoud*, twee delen, Amsterdam 1833, deel I, 101-118, 104). Hoogstwaarschijnlijk heeft Bilderdijk dit opstel aan Capadose laten lezen (zie: Willem Bilderdijk aan Abraham Capadose, 21 augustus 1823, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, 52-54, 54). Bilderdijks morele bezwaren tegen het dierlijk magnetisme betreffen de naar zijn mening onzedelijke handelingen die door de magnetiseurs worden verricht en het door hen in bezit nemen van de geest van de patiënt. Cf. Joris van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)*, Hilversum 1998, 392-399.

[54] Capadose brengt de algemene degeneratie van de jeugd als volgt onder woorden: "Spierkracht en stevigheid van wel doorvoede deelen hebben bij hun voor zwakte en teêrheid moeten wijken: het kinderlijk gelaat toont niet meer die frissche blozende wangen, dat teken van de gezondheid der sappen, niet meer dat helder oog, waarin, hoe ook vervallen van den eersten, oorspronkelijken staat, nog een schaduwe van onnozelheid, van kinderlijke liefde in wemelde, neen, eene vale, bleeke kleur dekt thands hunne drooge en schrale kaken, een bovenmaten glinsterend oog, dat iets verschrikkelijks heeft, verraadt de inwendige onrust der ziele. Overprikkeling en zwakheid maken hun gestel uit, en de zenuwachtige aandoeningen, eertijds aan die jaren eigen, waarop de mensch (...) begint te vervallen, worden nu (...) in de kinderkamers terug gevonden!" (212-213).

komen zij!" (214). Capadose wil dat de Nederlanders weer terugkeren naar de christelijke levenswijze van hun voorouders, die de weldaden van God erkenden en gewoon waren alles wat hun aangeboden werd te toetsen aan de beginselen van de godsdienst en de zedenleer, zoals die door Christus gepredikt wordt: "Zoeken wij dan niet langer voedsel voor het hart in dat *Frankrijk*, waar een verfoejelijke Voltaire en andere zielsmoordenaren van dat soort, de lucht verpest hebben. (...) Zoeken wij niet langer voedsel voor het verstand bij den dweepzieken Duitscher, die ons zijne filosofie, zijn Magnetismus en andere giften (...) aanbiedt. (...) Eindelijk dat wij niet langer bij den roekelozen en dolzinnigen Engelschman, verzorging voor ons physiek bestaan zoeken; ook hier wordt ons alsem voor honing, gift voor geneesmiddel gegeven" (216-217).

V. Bilderdijk en Da Costa in correspondentie over de *Bestrijding der Vaccine*

De in deze paragraaf weergegeven correspondentie van Da Costa en Bilderdijk betreffende Capadoses *Bestrijding der Vaccine* verschaft naast het oordeel van beide bestrijders van de verlichte tijdgeest ook inzicht in de algemene receptie van dit geschrift in de periode direct na de publicatie ervan eind oktober 1823.

1. Bilderdijk aan Da Costa, 31 oktober 1823

"Het boekjen over de vaccine kon nooit tijdiger uitkomen dan juist nu. Ik verlang het geheel te lezen; mijne Egâ roemt my de Voorrede hooglyk, die zy daadlyk aangreep. Dat hy de zaak voldingt met een kracht van taal, die zelfs boven hem is, hebben wy hier reeds by zijne voorlezing van de ons meêgedeelde brokken, opgemerkt. Ja, het zal gezegend zijn, hoe men 't ook opneme. De waarheid breekt door; doen wy ieder onzen plicht; Christus, onder wien wy strijden, is onoverwinlijk"[55].

2. Da Costa aan Bilderdijk, 1 november 1823

"Capadoses werk is dan voortreflyk uitgevallen. Men moet wel blind zyn, om in al het geen thands geschiedt een menschlyk werk en geen Godlyken, eenig Godlyken invloed te bemerken. De styl van dit boek is in de daad boven hem zelven verheven. O myn God, myn God! welk een genade schenkt Gy aan de kinderen van uw geestlyk Israël!. (...) Ik vind geen uitdrukking om myn gevoel te kennen te geven by het lezen van uw werk[56] en dat van onzen Capadose!"[57].

3. Da Costa aan Bilderdijk, 3 november 1823

"Ik ben verlangende te weten, of u Capadoses voorrede en Besluit ook zoo getroffen heeft, als my? Daar wordt reeds een tweede uitgave van zyn boek gereed gemaakt. Wat zal men thands van wege het Gouvernement doen? Dat de dryvers der eeuw in ons land woedend op hem zyn

[55] Bilderdijk-Museum, hs. F10-12.
[56] Da Costa bedoelt Bilderdijks *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van M^r^. I. da Costa, toegelicht*, Leyden 1823 (*Toelichting*).
[57] Bilderdijk-Museum, hs. E9-1.

zullen, is klaar! Hoe het zy, die by ons zyn, *zyn meer dan die by hen zyn*[58]; en geen werk van den duivel, of het moet voor den naam van Christus, die wy aanroepen, in duigen vallen!"[59].

4. Da Costa aan Bilderdijk, 5 november 1823

"Tegen het werk van Capadose is men hier woedend boos, gelyk te voorzien was. Tegen uwe *Toelichting* nog meer. Intusschen worden beide werken veel gelezen; van de *Bestryding der Vaccine* is reeds een tweede druk op de pers; en men kan naauwlyks meer Exemp. van den eersten in den winkel krygen"[60].

5. Bilderdijk aan Da Costa, 11 november 1823

"Dat men recht boos over mijne Toelichting is, kan niemand verwonderen, en men is het gewis over C^{s}. antivaccine niet veel minder. Dat van dit werk reeds een tweede Druk noodig is, verheugt my ongemeen, daar dit een overtuigend blyk is dat het de aandacht byzonder trekt, en dit kan het niet, zonder honderden tot nadenken en inzicht te brengen, die of meêgesleept zijn of het stonden te worden[61]. (...) Ongemeen was mijne Ega opgetogen over de Voorrede van Capadose, en ik heb die ook zoo wel als het slot van zijn werkjen voortreflyk en vol zalving, ja inspiratie, gevonden[62]. Geloofd zij de Almachtige die Zijnen Geest dus laat uitgaan by het diep verval dat wy betreuren!"[63].

VI. De *Arnhemsche Courant* contra Capadose

"Wat de woeste drift betreft, waarde Vriend, tegen ons; laat deze U niet verwonderen of hard vallen. (...) Zy zal (...) nog hooger klimmen; doch wy zijn niet geroepen tot spelevaren; maar om tot behoudenis van de kiel waar wy op geplaatst zijn, onzen plicht te doen"[64] — met deze woorden probeert Bilderdijk te midden van de hoogopgelopen verontwaardiging Capadose te bemoedigen.

---

[58] 2 Koningen 6:16. Deze tekst is ook het motto van Bilderdijks *Toelichting*.
[59] Bilderdijk-Museum, hs. E9-3.
[60] Bilderdijk-Museum, hs. E9-4.
[61] In een brief aan Capadose de dato 23 november 1823, merkt Bilderdijk in dit verband op dat volgens hem veel oprechte christenen het immorele van de koepokinenting niet onderkend hebben en zij het tezamen met veel andere "verkeerdheden" gemakkelijk geaccepteerd hebben als "een per se onschuldig praeservatif", omdat ze over deze praktijk niet goed nagedacht hebben. Wanneer zij hierover wel zouden nadenken, dan wordt het voor hen onmogelijk om nog aan die "gruwel" deel te nemen. Om hen tot nadenken te brengen is evenwel een "*vis superior*" vereist. De *Bestrijding der Vaccine* werkt volgens Bilderdijk, met dank aan de Almachtige, als zo'n "hogere macht" (in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, 77-88, 79).
[62] Zie ook Bilderdijks brief aan Capadose, de dato 14 november 1823, waarin hij Capadose laat weten dat zijn echtgenote "getroffen" is door "de schoone Voorrede en 't Slot" van de *Bestrijding der Vaccine*, en te kennen geeft dat hij die stukken zelf "overheerlijk" vindt (Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, 73-77, 74).
[63] Bilderdijk-Museum, hs. F11-2.
[64] Willem Bilderdijk aan Abraham Capadose, 20 december 1823, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, 89-90.

1. [.....], "Vaccine"

In de *Arnhemsche Courant* van dinsdag 11 november 1823 verscheen onder de rubriek "Domperfabriek" een aflevering "Vaccine" als eerste reactie op de *Bestrijding der Vaccine* van Capadose. De anonieme schrijver merkt op dat nog maar nauwelijks één van de "Domperridders" door zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* zijn naam overal berucht heeft gemaakt, of een tweede "Domperridder", die tot een ander legeronderdeel behoort, verschijnt op het toneel en streeft naar gelijke bewondering door de behandeling van een onderwerp, dat binnen zijn vakgebied ligt. De schrijver weet te melden dat beide "ridders" grote vrienden zijn en hun optreden vond ongetwijfeld plaats in onderling overleg. Hij geeft te kennen dat hij niet weet voor wiens verstandelijke vermogens hij het meest bezorgd moet zijn: voor het brein van de schrijver van de *Bezwaren* of voor dat van de bestrijder van de vaccinatie. De anonymus heeft de neiging om de woorden: "*Gij raast, de groote geleerdheid brengt u tot razernij*"[65] aan beide "Domperridders" toe te voegen.

De schrijver heeft niet het voornemen het gehele pamflet van Capadose te bespreken; hij wil zich beperken tot het maken van kritische opmerkingen bij de hoofdgedachte van het geschrift: de koepokinenting is een vorm van oproer tegen God als een poging om het algemene stervenslot van de mensen te ontduiken en het vonnis van de dood ongedaan te maken. Wanneer de koepokinenting een oproer is tegen het Opperwezen, omdat men daarmee over een voorbehoedmiddel tegen een vreselijke ziekte beschikt, dan vraagt de schrijver zich af waar het eindigen zal, wanneer men op die manier doorredeneert. Ook het gebruik van geneesmiddelen is dan oproer tegen God, omdat ze als een middel kunnen worden beschouwd om het sterven te ontgaan of tenminste te verschuiven. Volgens die redenering is het ook oproer tegen God, wanneer men de zware cavalerie van ijzeren helmen en harnassen voorziet tegen het indringen van kogels en sabelhouwen, omdat ook dit als een middel gerekend kan worden om het algemeen stervenslot te ontgaan. Evenzo is het oproer tegen God, wanneer men de gebouwen van bliksemafleiders voorziet, omdat daarin een middel gelegen is om het onweer te ontdoen van de invloed van Gods macht, en ook wanneer de mens de jaargetijden buigt naar zijn wil en de voortbrengselen van de zomer midden in de winter laat groeien[66], omdat daardoor de inrichtingen en bepalingen van het Opperwezen in de natuur worden verwrongen. Kortom, volgens de auteur leidt Capadoses ongerijmde denkbeeld tot redeneringen, die alleen gehouden kunnen worden door iemand die in zijn verstandelijke vermogens is gekrenkt. De schrijver heeft medelijden met de ongelukkige oproermaker tegen de vaccinatie, die een dergelijk rampzalig middel gebruikt om van zich te doen spreken. Het komt de schrijver alleszins voor alsof Capadose het ogenblik heeft afgewacht, waarop van de kant van de overheid alles wordt gedaan om de vaccinatie zoveel mogelijk ingang te doen vinden, om met zijn strijdschrift tegen de koepokinenting voor de dag te komen en het in dit preventieve middel gelegen oproer tegen het Opperwezen wereldkundig te maken. Hij twijfelt eraan, of het geschrift van Capadose algemene ingang zal vinden, het hem eer en roem zal geven, het aan de koepokinenting krediet zal ontnemen en de overheid ten gevolge daarvan haar bevorderende maatregelen aangaande de koepokinenting zal staken.

Capadose heeft het naar de indruk van de anonymus erop toegelegd om zich een waardig lid te tonen van de "zoo verderfelijke Domperfabriek". Het enige resultaat van zijn pamflet zal naar zijn verwachting daarin bestaan dat hij bij minder ontwikkelde mensen vooroordelen tegen de vaccinatie teweegbrengt; dat hij door de "Domperridders" op handen gedragen

[65] Cf. Handelingen 26:24.

[66] Bekend is dat op buitenplaatsen al in de achttiende en vroege negentiende eeuw voor het bewaren van planten en voor het kweken van groenten en fruit buiten het daarvoor geëigende seizoen glasramen, glazen wintertuinen en zogenaamde "Orangeries" werden gebruikt. Zie: L.P. Duyvestijn, *Van schietraam tot kas. Geschiedenis van de kassenbouw*, Naaldwijk 1990, 2-4.

zal worden en dat hij door alle weldenkende mensen beschouwd zal worden als een heethoofd, die hard op weg is om in het "dolhuis" terecht te komen.

2. [.....], "Minzame Brief"

De *Arnhemsche Courant* van donderdag 3 juni 1824 bevat de "Minzame Brief aan Mr. *Da Costa, waarin gehandeld wordt over deszelfs bedenkingen tegen den Geest der Eeuw, Capadoses Bestrijding der Vaccine, Bilderdyks Rotsgalmen en Da Costa's Sadduceën*", die we reeds in het kader van de receptie van *De Sadduceën* onder de aandacht hebben gebracht[67]. Zoals de titel al aangeeft, bevat de "Minzame Brief" ook een passage die betrekking heeft op Capadoses *Bestrijding der Vaccine*. De anonieme briefschrijver zet onmiddellijk de toon door te spreken van het "prulleboekje" van dokter Capadose, waarin niets nieuws staat. Het komt de anonymus voor dat Capadose een arts is die blijkbaar niet genoeg patiënten heeft en die daarom de pokziekte niet graag uitgeroeid ziet. De schrijver moest denken aan het gezegde: elk is een dief in zijn nering; maar hij geeft onmiddellijk toe dat dit – van welke kant men het ook bekijkt – toch wel heel erg ver gaat! Als Capadose tegen de vaccinatie is, enkel om meer patiënten te hebben, dan is zijn geweten erg ruim. Doet hij het om naam te maken, dan gebruikt hij de verkeerde methode, want dan had hij tenminste iets nieuws aan de orde moeten stellen. Toen de anonymus het geschrift van Capadose gelezen had, heeft hij het naar zijn zeggen op de mesthoop gegooid.

3. [.....], "POKKEN-LICHT"

In de *Arnhemsche Courant* van dinsdag 7 juni 1825 werd een ingezonden stuk geplaatst onder de titel "POKKEN-LICHT". De anonieme schrijver spreekt daarin zijn verbazing uit over het feit dat die krant, die over het algemeen behoorlijk nauwkeurig is in haar berichtgeving over het Turkse Rijk, in de editie van 24 mei 1825 zo onvolledig is met betrekking tot het overlijden van de oudste zoon van de sultan van Turkije. De schrijver wil op dat onvolledige bericht een aanvulling geven met de gefingeerde inlichtingen die hij zogenaamd over dat tragische voorval ontvangen heeft. Voor hij terzake komt, geeft hij uiting aan zijn vermoeden waarom de *Arnhemsche Courant* hier zo oppervlakkig is. Volgens hem ligt de oorzaak daarvan waarschijnlijk hierin dat de dood van de Turkse prins een ware triomf voor Capadose en zijn medestrijders is. De *Arnhemsche Courant* heeft – om wat voor redenen ook – deze triomf verzwegen. De schrijver neemt echter met dat stilzwijgen geen genoegen en verlangt daarom plaatsing van zijn stuk.

De schrijver begint met erop te wijzen dat de regering van het Turkse Rijk – een zuiver despotisme – toen zij vernam dat in Nederland apostelen van zo'n zelfde regeringsstelsel waren opgestaan, beval dat alle geschriften van deze apostelen vertaald en aan de divan[68] voorgelegd moesten worden. Vervolgens verscheen er een vertaling van een geschrift tegen de koepokinenting[69]. De opwinding hierover leidde tot een overheidsbesluit. Men verbood niet alleen de koepokinenting, men ging zelfs zover dat alle koeien waaraan men pokken ontdekte, geruimd moesten worden. En aangezien sommige Europese vorsten met betrekking tot de vaccinatie het voorbeeld gegeven hadden door hun kinderen het eerst te laten inenten, besloot men de eerste Turkse prins die aan de kinderpokken overleed aan het volk als een martelaar van de rechtzinnigheid voor te stellen en een gedenkteken voor hem op te richten, dat de

[67] Zie: hoofdstuk 6, paragraaf III.1.
[68] Turkse rijksraad, raad van state.
[69] Hier wordt gezinspeeld op Capadoses *Bestrijding der Vaccine*.

vorm moest krijgen van een domper en dat geplaatst zou worden midden in een bosje treurwilgen om op die manier van buiten en van binnen even somber en even onzichtbaar te zijn. De Turkse erfprins werd niet gevaccineerd en stierf aan de pokken. Het bosje treurwilgen werd aangeplant en het dompervormig monument zal in het midden daarvan opgericht worden, zodra uit Nederland een ontwerp van het gedenkteken zal zijn ontvangen. De schrijver voegt hieraan nog toe dat het wapenteken voor de "Domperridders" in het Turkse Rijk bestaat uit een halvemaan die op een staak is geplaatst, waaraan een groot aantal kleine dompertjes vastgehecht is. Op de ene zijde van de halvemaan leest men: LUX ALMA MUNDI[70] en op de andere zijde: NEC PLURIBUS IMPAR[71]. Als laatste bericht vanuit de Turkse raad weet de schrijver nog te melden dat de apostelen van de nieuwe leer in Nederland sterk overwegen om met hun hele kraam naar het Oosten te verhuizen, want in de verkleumde harten van het kille Noorden zal hun "Hyperorthodoxie" wel nooit enige opgang maken.

VII. Recensies van de *Bestrijding der Vaccine*

Van de *Bestrijding der Vaccine* hebben we in een vijftal contemporaine tijdschriften een recensie aangetroffen. De boekbeoordelaars oordelen unaniem negatief over Capadoses pamflet.

De auteur van de recensie van Capadoses *Bestrijding der Vaccine* in de *Algemeene Konst- en Letter-Bode*[72] – een vertaling van een bespreking in het Duitse tijdschrift *Notizen aus dem Gebiete der Natur- und Heilkunde*[73] – heeft maar weinig woorden nodig om zijn oordeel over dit strijdschrift kenbaar te maken: bij wijze van recensie geeft hij de volgende korte notitie: "Deze "Bestrijding der Koepokken of de Koepokinenting, als strijdig beschouwd met de grondbeginselen van den Godsdienst, het Verstand en de ware Heelkunde", door een' Arts, is in den tegenwoordigen tijd wel eene merkwaardigheid, maar geene wederlegging waardig".

De recensent van de *Boekzaal*[74] staat achter elke poging om de koepokinenting algemeen te maken en is de goddelijke voorzienigheid dankbaar voor deze uitvinding en haar gunstige resultaten. Daarom trof het hem bijzonder onaangenaam dat een "zekere pas Christen geworden Doctor" (136) een geschrift tegen de koepokinenting uitgegeven heeft. Vooral de gedachte dat een aantal ouders door dit geschrift teruggehouden zal worden om van dit weldadige middel bijtijds gebruik te maken en dat hun kinderen daarvan het slachtoffer zullen worden, wekte zijn verontwaardiging op. Na lezing van de *Bestrijding der Vaccine* was hij verbaasd dat iemand zoveel drogredenen bijeen weet te brengen en het vol kan houden om een middel te bestrijden, dat zo'n gezegende uitwerking heeft. Capadose had zijn bedenkingen tegen de koepokinenting moeten voorleggen aan ter zake deskundigen, dan had hij als een edel denkend man gehandeld en een aanzet tot nader onderzoek hebben gegeven. Maar nu heeft hij naar het oordeel van de recensent onverstandig gehandeld, waardoor hij op bevooroordeelde en onoordeelkundige mensen een verkeerde invloed uitoefent.

---

[70] Vertaling: Het licht is de moeder der wereld.
[71] Vertaling: Ook tegen meerderen opgewassen; zelfs tegen een overmacht bestand. Dit was de zinspreuk van koning Lodewijk XIV van Frankrijk.
[72] Jg. 1824, 1e stuk, "Beoordeelingen van Vaderlandsche Werken in Buitenlandsche Geleerde Tijdschriften", 319.
[73] Jg. 1824, No. 132, Weimar 1824.
[74] *Boekzaal*, februari 1824, "Boekbeschouwing", 136-140.

Ronduit geschokt was de recensent door de inconsequenties, het misbruik en de verkeerde toepassing van christelijke waarheden die hij in het geschrift van Capadose aantrof. De oorzaak van Capadoses dwaling moet volgens de recensent gezocht worden in diens gebrek aan kennis van de christelijke godsdienst en de daarmee gepaard gaande onjuiste stellingen en verkeerde gevolgtrekkingen. De recensent veroordeelt niet de schrijver als persoon, maar keurt wel nadrukkelijk zijn drogredenen af. Tijdens de lezing van het geschrift heeft de recensent zich regelmatig geërgerd aan de toon waarop Capadose zijn denkbeelden tot uiting brengt. Hij beklaagt Capadose over het feit dat deze geen beter inzicht heeft in de ware geest van het Christendom. Aangezien de recensent geen medicus is, laat hij de weerlegging van Capadoses geneeskundige bedenkingen tegen de vaccinatie over aan degenen die tot oordelen bevoegd zijn. Tenslotte verklaart de recensent dat hij geheel kan instemmen met het gebed van Capadose voor zichzelf: "God (...) brenge mij door Zijne kracht en genade op den weg der waarheid, indien ik moge gedwaald hebben!" (139)[75].

Naar de mening van de boekbeoordelaar van *De Recensent*[76] is na de stroom van literatuur die in het laatst van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw verschenen is over het al of niet nuttige en geoorloofde van de koepokinenting deze discussie in het voordeel van de vaccinatie beslist en daarmee gesloten. Omdat alle kundige, voorzichtige en godsdienstige artsen deze mening met hem delen, had hij een nieuwe aanval op de vaccinatie niet meer verwacht en zeker niet van een medicus met zo weinig ervaring. Bovendien zijn de door Capadose geopperde bezwaren tegen de koepokinenting al meer dan twintig jaar geleden weerlegd door geneeskundigen van naam, en de tegenstanders van toen zijn inmiddels de ijverigste verdedigers en bevorderaars van de vaccinatie geworden (650). Capadose zag het als zijn taak om de koepokinenting in het kader van de strijd tegen de eeuwgeest nader toe te lichten en onder de publieke aandacht te brengen. Maar de recensent, die niet wil uitgaan van het onchristelijke standpunt dat er bij Capadose sprake is van kwade opzet, denkt echter veeleer dat zijn *Bestrijding der Vaccine* het product is van dwaling uit verblinding. De onverantwoordelijke lichtvaardigheid waarmee Capadose volgens hem zijn stellingen tegen de vaccinatie wereldkundig heeft gemaakt, veroordeelt hij als "onvergeeflijk" (651).

De recensent geeft aan dat hij zal proberen om een aantal argumenten van Capadose tegen de vaccinatie, die volgens hem bij het grote publiek de meeste bewijskracht schijnen te hebben, te weerleggen:

1. Er is geen enkele arts die de werking van zijn geneesmiddelen naar behoren kan verklaren. Dat men dat ook niet kan van de koepokstof, is nog geen reden om te twijfelen aan deze smetstof als onschadelijk middel tegen kinderpokken (655).
2. De recensent vindt het zeer merkwaardig dat iemand als Capadose, die geen enkele waarde wenst te hechten aan de publieke opinie, zich in zijn strijd tegen de koepokinenting juist beroept op de stem van het volk nu er sprake is van nadelen – zij het kleine – die aan de vaccinatie onvermijdelijk verbonden zijn (655-656).
3. Uitoefening van overheidsdwang op de ouders met betrekking tot de vaccinatie bij hun kinderen behoeft volgens de recensent niet als strijdig met alle goddelijke en menselijke wetten beschouwd te worden (656).
4. Wanneer Capadose de stelling poneert dat de koepokinenting niet alleen "eene bron van andere ziekten *kan* openen, maar die zelfs ook *moet* openen", dan kan hij voor die

[75] Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 208.
[76] Jg. 1823, deel XVI, 1e stuk, "Recensiën", 648-666. Zie voor Capadoses reactie op deze recensie: Abraham Capadose, *Nieuwe Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine behelzende de Ontwikkeling van sommige voorname Punten en derzelver Bevestiging door Feiten, vervat in de Wederlegging van onderscheide Recensiën en Tegenschriften*, Amsterdam 1824 (*Nieuwe Bijdrage*); zie paragraaf XIII.1 van dit hoofdstuk.

bewering geen feiten als bewijsgrond aanvoeren, zodat zijn uitspraak slechts berust op speculaties en uit de lucht gegrepen redeneringen (663).

5. De opvatting van Capadose dat de pokziekte een noodzakelijke ontwikkelingsziekte in het leven van de mens is, wordt door de recensent "onzin" (663) genoemd. Wanneer de pokziekte werkelijk een ontwikkelingsziekte zou zijn, noodzakelijk tot versterking en instandhouding van de gezondheid, dan moeten alle mensen die nooit de pokken gekregen hebben een zwakkere constitutie hebben en dientengevolge een korter leven dan degenen die door deze ziekte getroffen zijn. Deze overwegingen geven de recensent aanleiding tot het stellen van enkele kritische vragen: Hoe was het gesteld met de gezondheid van ons voorgeslacht, dat de pokziekte niet kende? Hadden onze voorouders een zwakkere gezondheid dan de huidige generatie, of hadden zij deze zogenaamde ontwikkelingsziekte niet nodig? Hoe is de gezondheidstoestand van de volken waar deze ziekte zich tot op heden niet heeft voorgedaan? Is de pokziekte als ontwikkelingsziekte alleen noodzakelijk voor de verbasterde generatie van de negentiende eeuw? (663-664).

De recensent besluit met de opmerking dat Capadoses boek ongedrukt had mogen blijven.

Evenals zijn collega's van de *Algemeene Konst- en Letter-Bode* en *De Recensent* is de pseudonieme boekbeoordelaar Leydensis van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[77] van oordeel dat de *Bestrijding der Vaccine* eigenlijk niet anders verdient dan behandeld te worden met een stilzwijgen. Maar omdat hij het meeslepende karakter van dit pamflet gevaarlijk acht voor minder ontwikkelde lezers, vindt hij het niet raadzaam om het onbesproken te laten. Ten behoeve van deze medemensen wil de recensent, evenals de boekbespreker van *De Recensent*, door middel van zijn bijdrage enige hulp bieden en een juiste voorstelling van zaken geven (6).

Capadoses uitgangspunt bij het schrijven van dit pamflet is volgens de recensent het denkbeeld geweest dat aan de eigen tijd een samenweefsel van boosheid en ongodsdienstigheid ten grondslag ligt en dat hij hieruit de gevolgtrekking heeft gemaakt dat de vaccinatie als vrucht van die tijdgeest daarom noodzakelijk in strijd is met zedelijkheid en godsdienstigheid. Capadose heeft volgens hem geprobeerd deze abstracte beschouwing door het gebruik van medische argumenten te concretiseren om op die manier aannemelijk te maken wat hij a priori al bepaald had, namelijk dat de vaccinatie verderfelijk moest zijn. De recensent is ervan overtuigd dat Capadose bezeten is van een "verregaande en voorbeeldeloze dweepzucht" (7), — hij ziet dit ook tot uiting komen in het medische gedeelte van zijn geschrift. Wanneer Capadose verklaart, "*dat er in de natuur oneindig veel gevonden wordt, dat verre verheven is boven den hoogsten trap van menschelijke redenering*" (7)[78], dan geeft die uitspraak de recensent aanleiding tot het stellen van de vraag, wat hem dan het recht geeft om zonder bewijs te beweren dat de koepokstof onder die fenomenen gerekend kan worden, waarvan men de oorsprong en de werking genoegzaam verklaren kan? En wat Capadose "schandelijke kwakzalverij" (14)[79] noemt – het onder alle omstandigheden toepassen van de vaccinatie op alle personen zonder onderscheid – is in strijd met de waarheid. Het merendeel van de medici heeft daarop een andere zienswijze en oefent dienovereenkomstig de vaccinatie uit. Met uitzondering van enkele voortvarende lieden zal men niet even snel overgaan tot het vaccineren van iemand die al een ziekelijke aandoening heeft als bij een volkomen gezonde persoon, of het zou moeten zijn dat een kwaadaardige en sterk verbreide epidemie alle uitstel van vaccinatie

[77] Jg. 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 6-29. Zie voor Capadoses reactie op deze recensie: Abraham Capadose, *Nieuwe Bijdrage*; zie paragraaf XIII.1 van dit hoofdstuk.
[78] Cf. Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 7.
[79] Cf. *Ibidem*, 37. Overigens noemt Capadose die kwakzalverijen niet schandelijk, maar schadelijk.

gevaarlijk maakte (14-15). De recensent brengt onder de aandacht dat in die tijd nog maar zeer weinig vaccinatores volhouden dat de koepokstof – zoals Capadose ze in de mond wil leggen – "*een zeker altijddurend en onfeilbaar voorbehoedmiddel tegen de Kinderziekte is*" (20)[80]. Algemeen wordt erkend dat ook na de vaccinatie de mogelijkheid blijft bestaan dat een individu met de pokziekte wordt besmet (20-21).

Volgens de recensent doet het er in de praktijk bitter weinig toe, of de vaccinatie het ontstaan van de kinderpokken als verschijnsel verhindert, of dat zij de vatbaarheid voor die ziekte uitroeit (21). Naar zijn oordeel kan het evenmin van veel belang zijn of de oorsprong van de pokziekte of de vatbaarheid daarvoor al dan niet ligt in de val van Adam. Dat uit de fysieke en morele verdorvenheid van de mens ook de vatbaarheid voor ziekte in het algemeen ontstaan is, zal niemand ontkennen, maar dat de vatbaarheid *voor* en de oorsprong *van* elke kwaal in het bijzonder uit de val van Adam moet worden afgeleid, is de recensent uit geen enkel bijbels gegeven gebleken (22-23). In het oog van de recensent bereikt Capadoses onverstand het toppunt, wanneer hij de pokziekte beschouwt als een noodzakelijke ontwikkelingsziekte, die te vergelijken is met andere lastige en onaangename crisisverschijnselen in de groei naar de volwassenheid (26).

Na de *Bestrijding der Vaccine* een "gevaarlijk prulschrift" (28) te hebben genoemd, besluit Leydensis zijn beoordeling en weerlegging daarvan met de wens dat het Bilderdijk, Da Costa en Capadose zal vergaan naar verdienste; met andere woorden, "dat elke kring van vrienden der Menschheid en des Vaderlands hen, als pesten der maatschappij, met verachting en verontwaardiging uit hun midden verbanne; en, wat Capadose in het bijzonder aangaat, dat elk verstandige zich hoe eerder hoe beter ontdoe van eenen Geneesheer, wien de verdediging van dweepzucht, domheid en bijgeloof nader aan het hart ligt, dan de gezondheid en het leven zijner *patiënten*" (29).

De gezaghebbende medicus De Kirckhoff vraagt zich in de recensie van de *Bestrijding der Vaccine* in de *Revue Encyclopédique*[81] af, wat men denken moet van een man die geroepen is om zich te wijden aan de verzachting van de kwalen die de mensheid doen lijden, maar die, in plaats van zich te wijden aan het verlichten en aan het voorkomen van deze kwalen, en in plaats van het vinden van geluk en voldoening in deze eervolle taak, zich uitput in hoogdravende taal en drogredenen tegen één van de meest heilzame ontdekkingen, waarop de geneeskunst prat kan gaan? Het is volgens De Kirckhoff niet aan een fatale geest van vooroordelen, noch aan de morele dwaling van fanatisme, noch aan onwetendheid of het verlangen om te publiceren, waaraan men het ontstaan van Capadoses geschrift moet toeschrijven; de criticus veronderstelt bij hem geen ander motief dan om in verbondenheid met Da Costa beroemdheid te verkrijgen.

VIII. Provisionele reacties vanuit de medische wereld en Capadoses antwoord hierop

Het was te voorzien dat er naar aanleiding van Capadoses *Bestrijding der Vaccine* vanuit de medische wereld heftige reacties zouden komen. Uit een praktijkervaring van meer dan twee decennia was volgens velen de doelmatigheid van de koepokinenting duidelijk gebleken en haar bestaansrecht bewezen. Maar met de publicatie van Capadoses geschrift en de positieve

[80] Cf. *Ibidem*, 63.
[81] *Revue Encyclopédique*, août 1824, Tome XXIII, 402; besproken onder nummer 57.

receptie daarvan door met name het orthodox-gereformeerde volksdeel bleek de positie van de vaccinatie in de Nederlandse samenleving toch niet zo onwankelbaar te zijn als men had gedacht. De algemene invoering van de vaccinatie werd vooral gehinderd door moeilijk weg te nemen bezwaren die voornamelijk bij de lagere volksklasse leefden[82]. Met zijn geschrift gaf Capadose voeding aan het wantrouwen aangaande de koepokinenting, doordat hij als medicus de vaccinatie als verderfelijk en ongeoorloofd verwierp. Vooral oudere collega's voelden zich daardoor in hun medische eer aangetast en achtten het aan hun stand van geneesheren verplicht om de jonge arts Capadose van repliek te dienen. Al heel gauw na het verschijnen van de *Bestrijding der Vaccine* verschenen er enkele tegenschriften met een provisioneel karakter om daarmee een voorlopige verdediging van de vaccinatie in het licht te geven in afwachting van een grondige weerlegging van Capadoses denkbeelden door de medici. We brengen in dit kader een tweetal publicaties en een reactie van Capadose op de eerste onder de aandacht.

1. F. van der Breggen, Cornz., *Voorloopige Brief*

a. Korte inhoud

De eerste reactie op de *Bestrijding der Vaccine* was van de hand van de al eerder genoemde Franciscus van der Breggen Cornz.. Deze Amsterdamse hoogleraar in de geneeskunde, die door Capadose – overigens zonder diens naam te noemen – was uitgemaakt voor "ellendeling"[83], geeft in de vorm van een openbare brief aan Capadose[84] te kennen dat hij zelf verantwoordelijk wenst te worden gelaten voor door hem gebruikte uitdrukkingen en niet gerangschikt te worden onder degenen voor wie "als *niet wetende wat zij deden*" (5) Capadose meent te moeten bidden[85]. En wanneer het gaat over vergeving van schuld, dan heeft hij geen voorbede nodig en zal hij zichzelf wel weten te wenden tot Christus.

Van der Breggen vervolgt zijn brief met de verzekering dat de *Bestrijding der Vaccine* niet die gunstige invloed op het denken en handelen van de ouders gehad heeft, die Capadose zich had voorgesteld. Volgens Van der Breggen is het tegendeel het geval: bijna allen die hun kinderen lieten vaccineren, danken God voor deze uitvinding en voor het gebruik dat zij ervan hebben kunnen maken. Zij verklaren dat zij ook bij eventuele volgende kinderen deze kunstbewerking zullen laten uitvoeren (5-6). De briefschrijver is van mening dat Capadose zijn *Bestrijding der Vaccine* geschreven heeft met het doel om zich daarmee na zijn opneming in de christelijke kerk aan te sluiten bij Da Costa en Bilderdijk in de strijd tegen de verlichte eeuwgeest. Voor hem als medicus moest daartoe de vaccinatie als "*vehiculum*[86]" (14) dienen.

De Amsterdamse hoogleraar karakteriseert de *Bestrijding der Vaccine* als een "*overtollig* en *nutteloos*" (15) en zelfs "*hersenschimmig*" (20) geschrift, omdat het twintig jaar eerder geschreven had kunnen worden: alle bedenkingen die Capadose tegen de vaccinatie

[82] Zie de brief die Capadose op 28 oktober 1823 schreef aan Dirk van Hogendorp (Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 14). Uit deze brief blijkt verder dat de *Bestrijding der Vaccine* ook door veel roomskatholieken met instemming werd gelezen: "Ook hier is voornamelijk de geringe stand en vele Roomsch-gezinden er zeer mede ingenomen". Over de positieve receptie van zijn pamflet schreef Capadose in een brief van 14 november 1823 aan Dirk van Hogendorp nog het volgende: "Ik heb 't onuitsprekelyk genoegen (en ik dank er God voor!) te zien met welk een enthousiasme myn werkje in de gemeene klasse en wel voornamelyk by Godvruchtigen (op de Zee- en Kadyk b.v.) gelezen en aangenomen wordt; (...); ook Da Costa is dáár even bekend en bemind" (Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 17).
[83] Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 34.
[84] F. van der Breggen, Cornz., *Voorloopige Brief aan den Schrijver van de Bestrijding der Vaccine, of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst; aan Abraham Capadose Med. Doct.*, Amsterdam 1823 (*Voorloopige Brief*).
[85] Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 195.
[86] Vertaling: voertuig.

aanvoert, zijn immers reeds door anderen onder de aandacht gebracht (16-19). In de ogen van Van der Breggen is het geschrift van Capadose gelijk aan het licht van een uitgaande lamp (17). De briefschrijver geeft toe dat over de manier waarop de vaccinatie werkt vele gissingen te maken en allerlei theorieën op te stellen zijn, maar hij acht in elk geval het gemeenschappelijk vermogen van de kunstmatig opgewekte koepok en de natuurlijke pok als een belangrijk verschijnsel (21). In het vaccineren kan volgens Van der Breggen niet iets goddeloos opgesloten liggen. Degenen die dat wel geloven, houdt Van der Breggen de uiterste consequentie voor die volgens hem aan dat geloof verbonden is, namelijk dat men dan ook iedere genezing als een aanval op de goddelijke voorzienigheid moet beschouwen (32).

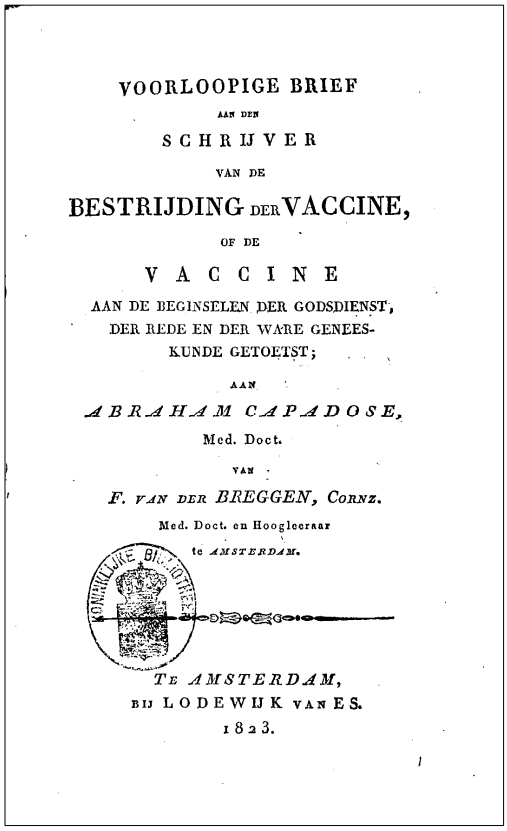
VOORLOOPIGE BRIEF
AAN DEN
SCHRIJVER
VAN DE
BESTRIJDING DER VACCINE,
OF DE
VACCINE
AAN DE BEGINSELEN DER GODSDIENST,
DER REDE EN DER WARE GENEES-
KUNDE GETOETST;
AAN
ABRAHAM CAPADOSE,
Med. Doct.
VAN
F. VAN DER BREGGEN, CORNZ.
Med. Doct. en Hoogleeraar
te AMSTERDAM.
TE AMSTERDAM,
BIJ LODEWIJK VAN ES.
1823.

Afb. 133. Titelpagina van F. van der Breggen, Cornz., *Voorloopige Brief.*

b. Recensies van de *Voorloopige Brief*

De boekbeoordelaar van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[87] merkt in zijn recensie van de *Voorloopige Brief* op dat Van der Breggen, die als lofredenaar van Jenner in het boek van Capadose[88] persoonlijk beledigd wordt[89], terecht geconcludeerd heeft dat hij het aan zichzelf verplicht was om Capadose voorlopig een hartig woordje toe te spreken. De recensent hoopt dat de hoogleraar zijn belofte kan nakomen om in een opzettelijk daartoe geconcipieerd

[87] Jg. 1824, deel VIII, "Beöordeelingen", 243.
[88] Bedoeld wordt de *Bestrijding der Vaccine*.
[89] Zie: Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 34, 194-195.

boek het onbeduidende van de door Capadose aangevoerde gronden tegen de vaccinatie aan te tonen. Deze taak kan naar zijn mening aan niemand beter worden toevertrouwd dan aan Van der Breggen.

Terwijl de boekbeoordelaar van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* zijn goedkeuring geeft aan Van der Breggens reactie op de door Capadose gebruikte uitdrukkingen ten aanzien van zijn persoon, had de boekbespreker van *De Recensent*[90] het beter gevonden, wanneer Van der Breggen over die aangelegenheden geen polemiek had gevoerd met iemand die – naar het hem voorkomt – niemand ontziet en door niets te overtuigen is (33)[91]. De recensent is het met de opvatting van Van der Breggen eens dat het niet zondig is om zich tegen de pokziekte te beveiligen en dat men zich hierdoor evenmin tegen de bedoelingen van Gods voorzienigheid verzet als door de voorbehoedende maatregelen tegen andere ziekten, bijvoorbeeld door zuivering van de lucht en door de afzondering van nog niet besmette personen van de besmette gezinsleden (33-34). De recensent is het wat de behandelde zaken betreft, volkomen met Van der Breggen eens, maar hij vindt wel dat hij zich zo hier en daar kwetsbaar heeft opgesteld door het gebruik van minder goed gekozen bewoordingen, die blijkens het hieronder besproken tegenschrift van Capadose niet aan de aandacht van Van der Breggens tegenstander – de recensent spreekt van die "slimme partij" (34) – zijn ontsnapt (34).

2. Abraham Capadose, *Antwoord op den Voorloopigen Brief*

a. Korte inhoud

Capadose vindt de inhoud van de *Voorloopige Brief* van Van der Breggen van dien aard dat hij zich gedrongen voelt daarop met een geschrift te reageren[92] om daarmee een onaangename pennenstrijd te voorkomen (1). Capadose verklaart dat hij Van der Breggen of wie dan ook in geen enkel opzicht heeft willen beledigen. De toonzetting die in de *Voorloopige Brief* heerst en de manier waarop de briefschrijver het verschil in zienswijze aangaande de vaccinatie lijkt te willen behandelen, duidt er volgens Capadose op dat Van der Breggen veeleer uit weerwraak dan uit overtuiging van het ongegronde van Capadoses stellingen ter ake zijn *Voorloopige Brief* heeft geschreven (2-3). Met het oog op het behoud van zijn medemensen wil Capadose met open vizier met Van der Breggen in het strijdperk treden en hij verwacht van zijn tegenstander dat deze dat met dezelfde intentie zal doen. Capadose zal de *Voorloopige Brief* op een aantal punten becommentariëren, waarbij hij de personaliteiten tegen hem – waardoor hij zich niet beledigd acht – onbeantwoord zal laten (4-6).

Capadose begint zijn kritische bespreking met een doorlichting van de drie medische motto's, die Van der Breggen aan het hoofd van zijn brief heeft geplaatst en komt tot de conclusie dat die motto's of niets bewijzen of juist het tegendeel verdedigen van wat Van der Breggen zich had voorgenomen te bestrijden (6-14). Dan komt Capadose tot de brief zelf, in reactie waarop hij het volgende aan de orde stelt:

---

[90] Jg. 1824, deel XVII, 1e stuk, "Recensiën", 30-36, 32-34.

[91] Wanneer Capadose iets wezenlijks tegen de vaccinatie had willen inbrengen, dan had hij volgens de recensent moeten waarschuwen tegen de onbedachtzaamheid en de zorgeloosheid, waarmee de koepokinenting vaak verricht wordt en tegen de onbevoegdheid van velen om die uit te voeren (33).

[92] Abraham Capadose, *Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine. Antwoord op den Voorloopigen Brief van F. van der Breggen, Cornz. Med. Doctor en Hoogleraar, enz.*, Amsterdam 1823 (*Antwoord op den Voorloopigen Brief*). Getuige een brief van Da Costa aan Bilderdijk van 17 december 1823 is deze brochure van Capadose op of kort na dagtekening van deze brief uitgekomen (Bilderdijk-Museum, hs. E9-9).

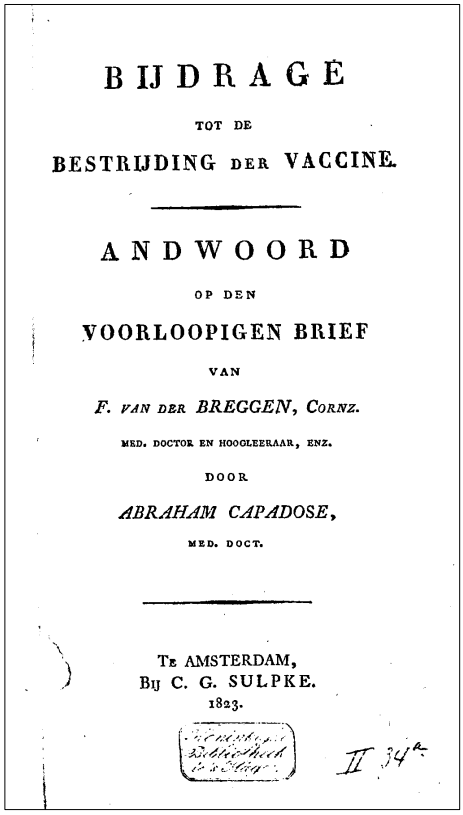

BIJDRAGE

TOT DE

BESTRIJDING DER VACCINE.

ANDWOORD

OP DEN

VOORLOOPIGEN BRIEF

VAN

F. VAN DER BREGGEN, CORNZ.

MED. DOCTOR EN HOOGLEERAAR, ENZ.

DOOR

ABRAHAM CAPADOSE,

MED. DOCT.

TE AMSTERDAM,
BIJ C. G. SULPKE.
1823.

Afb.134. Titelpagina van Abraham Capadose, *Antwoord op den Voorloopigen Brief.*

1. Wanneer hij Van der Breggen beledigd heeft door diens gezwollen taalgebruik in zijn feestrede betreffende Jenner[93] als "taal der *hoogmoed*" (17) te verwerpen[94], dan moet Capadose openhartig bekennen dat hij van zijn woorden geen tittel of jota herroept.
2. Dat de *Bestrijding der Vaccine* volgens Van der Breggen niet die gunstige invloed op het denken en handelen van de ouders gehad heeft zoals de schrijver die zich had voorgesteld, wordt door Capadose krachtig tegengesproken: bewijzen van het tegendeel zegt Capadose in de vorm van adhesiebetuigingen in ruime mate te hebben ontvangen (22-23)[95].
3. In antwoord op de door Van der Breggen opgeroepen twijfel verklaart Capadose dat hij geen ander doel met zijn geschrift heeft gehad dan de bestrijding der vaccine (23). Hij verwacht van Van der Breggen grondige bewijzen voor diens bewering dat zijn geschrift overtollig en nutteloos is. Uit het feit dat zijn argumenten al meer dan twintig jaar geleden door anderen aan de orde zijn gesteld, kan niet volgen dat ze daardoor niet geldig zijn. Alleen wanneer die argumenten genoegzaam zijn weerlegd of gefalsifieerd, pas dan kan er gesteld worden dat de *Bestrijding der Vaccine* een overtollig en

[93] Bedoeld wordt Van der Breggens *Feestviering*.
[94] Zie: Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 181 e.v..
[95] Zie ook de brief van Da Costa aan Bilderdijk van 11 december 1823, waarin de eerstgenoemde schrijft: "Het is onbegrypelyk hoe, te midden van de algemeene woede, zoo vele blyken van deelneming en eensgezindheid tot ons komen. Capadose ontfangt mede van tyd tot tyd brieven met en zonder naam, waarin men zich verheugt in het geen het den Heere dezer dagen behaagt door Uwe, door Zyne, door onze Schriften te werken" (Bilderdijk-Museum, hs. E9-8).

nutteloos werk is. Capadose verwacht daarom van Van der Breggen een weerlegging van de bewijsgronden van zijn stellingen (24-25).

4. Het is volgens Capadose geheel ten onrechte, wanneer Van der Breggen tegen hem aanvoert dat de ervaring geleerd heeft dat de vaccine de kinderpokken voorkomt, aangezien hij dit resultaat als een evidente zaak in zijn *Bestrijding der Vaccine* heeft toegegeven[96] (26).
5. Op de bewering van Van der Breggen dat Capadose van mening is dat de pokken en zelfs alle kwalen of tenminste onze vatbaarheid daarvoor vanaf Adam ons als een aangeboren geschenk zijn medegedeeld[97], geeft Capadose als weerwoord: a. dat hij nooit van gevoelen is geweest en ook nergens geschreven heeft dat de pokken en zelfs alle kwalen ons zouden aangeboren zijn, aangezien hij goed weet dat wij dan allen zonder uitzondering de pokken en alle overige kwalen zouden hebben; b. dat hij er wel van overtuigd is dat wat de vatbaarheid daarvoor betreft – door Van der Breggen steeds met de ziekte verward – deze zonder enige twijfel de mens is aangeboren en bij de val van Adam geen geschenk, maar een droevige eigenschap van de menselijke natuur is geworden (27).
6. Wanneer hij Van der Breggen van repliek dient naar aanleiding van diens ontkenning dat ziekten, plagen en ongemakken tot het grote raadsplan van God behoren, beroept Capadose zich op meerdere bijbelteksten (28-29).
7. Volgens Van der Breggen kan de mens als het evenbeeld van God niet zijn toegerust met kwalen en ziekten. Dat geeft Capadose volmondig toe, want de mens was inderdaad eens – toen hij rein en onbevlekt voortkwam uit de scheppende hand van God – het evenbeeld van God. Maar sinds de zondeval kon de mens het evenbeeld van de heilige en onbevlekte God niet meer zijn (29-30)[98]. Capadose voegt hieraan toe dat wij "met waken, met bidden en strijden van den dood dezes lichaams uit genade verlost moeten worden, opdat wij Christus aandoen, en dus eenmaal weder *het evenbeeld Gods* mogen genoemd worden" (30).
8. Capadose wijst Van der Breggen erop dat de Heilige Schrift het tegendeel leert van wat hij in zijn *Voorloopige Brief* schrijft: "Schoon en zuiver ontspruiten wij uit den vruchtbaren moederschoot, met eene ziel, vatbaar ter opneming van al wat verstandig, goed, edel en volkomen is"[99]. Capadose stelt daartegenover dat het alleen de wedergeboren mens is of liever de Geest van God in hem, "die iets goeds *denken*, *willen* of *doen* kan" (31). Volledigheidshalve moet hierbij worden opgemerkt dat Van der Breggen ook aandacht schenkt aan de keerzijde van de menselijke ziel, die volgens hem ook openstaat voor alle kwade indrukken, alle verwoestende hartstochten, alle werkingen van teugelloze begeerten[100].
9. Betreffende de opvatting van Van der Breggen dat een "verstandige eigenliefde (...) eene der eerste grondstellingen der zedekunde en des zuiveren Christendoms"[101] is, merkt Capadose op dat het Evangelie geheel iets anders leert, namelijk: liefde voor God, liefde voor de naaste en zelfverloochening (31).
10. Volgens Capadose zal een ieder terecht verbaasd zijn als hij hoort dat een hoogleraar in de geneeskunde het onderzoek met betrekking tot de ontwikkeling van de poksmet, de aanleg en de vatbaarheid daarvoor als nutteloos beschouwt, en verklaart dat voor

[96] *Ibidem*, 95.
[97] F. van der Breggen, *Voorloopige Brief*, 23.
[98] *Ibidem*, 24.
[99] *Ibidem*, 25.
[100] *Ibidem*, 25.
[101] *Ibidem*, 28.

hem de overtuiging voldoende is dat ze eenmaal ontstaan is[102]. Capadose maakt hierbij de opmerking dat Van der Breggen in dit geval de eerste beginselen van een wetenschappelijke geneeskunde schijnt te willen tegenspreken (32-33).

11. Op de uitspraak van Van der Breggen dat hij de toekomst van zijn kinderen wat hun verdere ziels- en lichaamsgesteldheid betreft, gerust overlaat aan de voorzienigheid van God[103], reageert Capadose als volgt: "Voortreffelijk inderdaad! Jammer maar, dat gij hiermede niet begonnen zijt en hen aldus op dat vertrouwen af, van de Vaccine geweerd hebt" (37).
12. Tenslotte spreekt Capadose de hoop uit dat Van der Breggen na een rijp onderzoek overtuigd zal zijn geworden van het "*ongeoorloofde en verderfelijke*" (38) van de vaccine[104].

b. Recensie van *Antwoord op den Voorloopigen Brief*

De boekbespreker van *De Recensent*[105] uit zijn bezorgdheid over het feit dat Capadoses *Bestrijding der Vaccine* op sommige mensen enige indruk heeft gemaakt. Ten behoeve van deze oordeelszwakke medeburgers en ook van degenen die de gegrondheid van Capadoses geneeskundige bewijsvoeringen niet goed beoordelen kunnen, bespreekt de recensent Capadoses *Antwoord op den Voorloopigen Brief* (tezamen met Van der Breggens *Voorloopige Brief*[106] en de anonieme *Voorloopige Aanmerkingen*[107]) en probeert hij Capadoses geneeskundige redeneringen en naar zijn zeggen diens zogenaamde bewijzen in een helder daglicht te stellen.

De recensent weet niet goed wat hij van dit pamflet moet zeggen, maar hij is in ieder geval van mening dat in dit geschrift geen nadere toelichting wordt gegeven op de eerder door Capadose aangevoerde argumenten tegen de vaccinatie. In het *Antwoord op den Voorloopigen Brief* worden volgens de recensent door Capadose op dezelfde dwepende toon als in zijn *Bestrijding der Vaccine*, maar op een nog meer onbeschaamde wijze de meest paradoxale stellingen uiteengezet. In plaats van gematigde uitdrukkingen te gebruiken tegenover iemand die zijn meerdere is in jaren, medische ervaring en maatschappelijke status, en zijn verontschuldigingen aan te bieden voor de beledigingen die hij Van der Breggen heeft aangedaan, voegt hij in het *Antwoord op den Voorloopigen Brief* nog nieuwe beledigingen toe aan de eerste om naar zijn zeggen een onaangename pennenstrijd te voorkomen [108].

Voor het overige wordt Capadose door de recensent "geprezen", omdat hij vindt dat Capadose zijn zaak "uitermate slim en sluw" (35) verdedigd heeft, waarmee hij getoond heeft dat hij voor de beste advocaat in kwade zaken niet behoeft onder te doen. Meer waarheid bevatten naar het oordeel van de recensent Capadoses aanmerkingen[109] naar aanleiding van enkele naar zijn mening overdreven uitdrukkingen, die Van der Breggen heeft gedaan in zijn gedachtenisrede ter ere van Edward Jenner[110]. De manier waarop Capadose in zijn *Antwoord*

---

[102] Cf. *Ibidem*, 28.
[103] *Ibidem*, 33-34.
[104] Volgens Da Costa werd "Prof. v.d. Breggen" in Amsterdam door "vriend en vijand uitgelachen zedert Capadose zyn fraaien brief zoo meesterlyk wederlegd heeft" (Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 10 januari 1824, Bilderdijk-Museum, hs. E10-4). Bilderdijk had de indruk dat Van der Breggen door Capadoses *Antwoord op den Voorloopigen Brief* uit het veld geslagen" was (Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 25 januari 1824, Bilderdijk-Museum, F12-5).
[105] Jg. 1824, deel XVII, 1e stuk, "Recensiën", 30-36.
[106] Zie voor deze recensie paragraaf VIII.1.b van dit hoofdstuk.
[107] Zie voor dit geschrift en de bedoelde recensie paragraaf VIII.3.a en b van dit hoofdstuk.
[108] Zie: Abraham Capadose, *Antwoord op den Voorloopigen Brief*, 1.
[109] Zie: Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 16-18.
[110] Zie voor de bedoelde uitdrukkingen F. van der Breggen, *Feestviering*, 11, 13.

op den Voorloopigen Brief reageert op Van der Breggens "kleine feilen" (36), keurt de recensent evenwel af. Tenslotte adviseert hij Van der Breggen om op het schotschrift van Capadose niet te reageren en heel deze zaak verder te laten rusten.

3. [.....], *Voorloopige Aanmerkingen*

a. Korte inhoud

Onder het motto: "Elke ketter heeft zijn letter" verscheen nog voor het einde van 1823 het anonieme pamflet *Voorloopige Aanmerkingen op Dr. Capadoses Bestrijding der Vaccine*[111]. De schrijver geeft eerst een korte schets van de beginsituatie. De jongemannen die door Bilderdijk zijn gevormd, verspreiden inmiddels op allerlei manieren de denkbeelden die zij van hun leermeester hebben overgenomen. Ook een tweetal Israëlieten kwam onder zijn invloed. Zij gingen zelfs over tot de Nederlandse Hervormde Kerk, waardoor hun namen door het hele land genoemd worden. Dat maakt hen meer dan de anderen geschikt om het vuur van Bilderdijk te verspreiden. Als voorloper trad Da Costa met zijn *Bezwaren* in de openbaarheid, spoedig te hulp geschoten door Bilderdijk die met zijn *Toelichting* de oude wonden van politieke en kerkelijke geschillen met kracht wist open te rijten (7). En terwijl de gemoederen nog volop in onrust zijn, komt Capadose met zijn bestrijding van de vaccinatie. Over de pamfletten van Da Costa en Bilderdijk zwijgt de anonieme schrijver: het zijn slechts stellingen die zij moeten verdedigen en die reeds aan tegenspraak onderhevig zijn. Maar bij het geschrift van Capadose verandert de zaak. Hij heeft als medicus een gedocumenteerd boek geschreven, dat betrekking heeft op de belangen van het volk, de rust in de staat en de gehoorzaamheid aan de hoge overheid (8-9). Wanneer Capadose gelijk heeft, dan behoren alle dwangmiddelen tot vaccinatie gestaakt te worden. Maar is het anders gelegen, dan moet Capadoses alarmkreet tot stilzwijgen worden gebracht. Om deze laatste reden neemt de anonymus de pen op, niet zozeer als medicus, maar als iemand met gezond verstand en enige algemene vaardigheden. Hij zal wellicht van medische zijde kritiek ontvangen, maar zijn geschrift heeft slechts een provisioneel karakter, waardoor de medici meer tijd en gelegenheid krijgen om de opvattingen van Capadose grondig te weerleggen (10).

Capadose geeft aan het begin van het eerste hoofdstuk van de *Bestrijding der Vaccine* een overzicht van de stand van zaken in de praktische geneeskunde, waarbij hij haar beoefenaars in vier categorieën onderbrengt. Het is voor de schrijver duidelijk dat Capadose zelf wil behoren tot de vierde categorie, die bestaat uit vrome mannen, die onder leiding van de rede zintuiglijke waarneming en geloof aan onzichtbare krachten met elkaar verbinden teneinde zo het veilige midden te houden (10). De schrijver noemt het "woordenzifterij" (19), wanneer Capadose beweert dat men aan de mens de vatbaarheid voor geen enkele van de kwalen, die hij heeft meegebracht uit het bederf met de val van Adam, kan ontnemen.

De schrijver gaat beknopt in op de verdere inhoud van de *Bestrijding der Vaccine*. Hij wijst erop dat Capadose in het tweede hoofdstuk ongunstig oordeelt over de geest van de afgelopen honderd jaar, omdat de ontdekking en verdere verspreiding van de vaccine plaatsvonden in de eeuw van Voltaire, van de Franse Revolutie, van vermetelheid en goddeloosheid (29-30). Maar volgens de anonieme schrijver is er geen verstandig mens die het goede verwerpt, omdat het naast het kwade opgroeit en dikwijls door dezelfde oorzaak van de omgewoelde grond even welig tiert. Volgens hem kan men juist de laatste halve eeuw als zo'n vruchtbare bodem beschouwen, hoezeer men ook het bloed en de tranen betreurt, waarmee die grond vaak besproeid is (30).

[111] Amsterdam 1823 (*Voorloopige Aanmerkingen*).

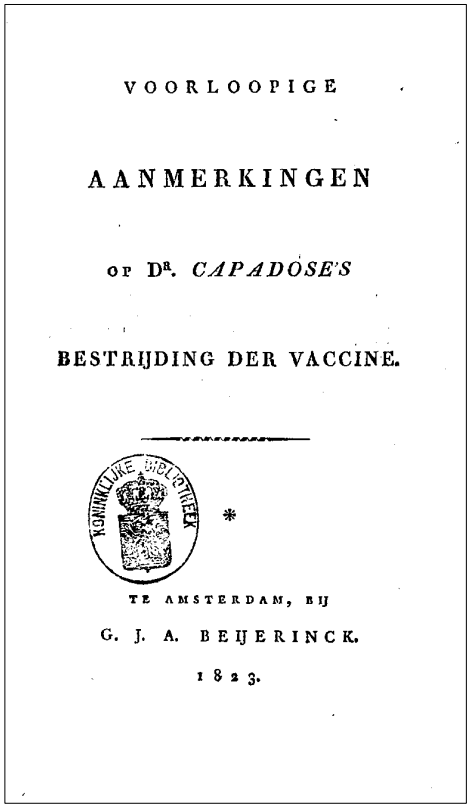
VOORLOOPIGE

AANMERKINGEN

OP Dr. *CAPADOSE'S*

BESTRIJDING DER VACCINE.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

TE AMSTERDAM, BIJ

G. J. A. BEIJERINCK.

1823.

Afb. 135. Titelpagina van [.....], *Voorloopige Aanmerkingen*.

Wanneer er geen wezenlijke argumenten tegen de vaccinatie pleiten en er geen goede grond van vrees voor een negatieve uitkomst van de koepokinenting bestaat, terwijl het bovendien enkel verkeerde en onredelijke voorlichting is die de mensen tegen de vaccinatie wapent, dan hebben volgens de schrijver de overheid, de stads- en gemeentebesturen en andere overkoepelende instanties op goede gronden de bevoegdheid om tot vaccinatie te verplichten. Zijns inziens wettigt de zorg voor de maatschappij in het algemeen en voor de volksgezondheid in het bijzonder het nemen van dwangmaatregelen door de overheid, waarbij geen rekening hoeft te worden gehouden met de gewetensvrijheid van de ouders. De schrijver stelt verplichte vaccinatie op één lijn met de voorgeschreven quarantaines aan de grenzen van het land, het op last van de overheid preventief ruimen van vee bij dreigende uitbraak van epidemische veeziekten en de militaire dienstplicht om het vaderland te verdedigen (32).

Het derde hoofdstuk van Capadoses boek beschouwt de schrijver als een variatie op een thema, dat door Bilderdijk en Da Costa al is behandeld. De bijbeltekst die het drietal eensgezind en bij voorkeur op de eigen tijd toepast, is: "De duivel gaat om als een briesende leeuw" (I Petrus 5:8). De enige afwijking – zo komt het de schrijver voor – waarin Capadose zich onderscheidt van Bilderdijk en Da Costa ligt in zijn beschouwing van het dierlijk magnetisme, dat door Bilderdijk en Da Costa gunstig wordt beoordeeld en door Capadose nadrukkelijk wordt verworpen. De schrijver stelt met genoegen vast dat hij daarmee bij Capadose één trek kan aanwijzen, die niet van blinde napraterij of "*ekstergesnater*" (37) getuigt.

Het is de hartelijke wens van de anonymus dat de *Bestrijding der Vaccine*, een geschrift dat hij buitengewoon geschikt acht om vreesachtige mensen schrik aan te jagen, door weinigen gelezen zal worden. Alleen de medici die op het gebied van de vaccinatie deskundig zijn, beveelt hij de lectuur van deze publicatie aan. Hij besluit zijn *Voorloopige Aanmerkingen*

met een oproep aan de redelijke en tevens gemoedelijke christenen om voor Capadose en Da Costa te bidden, "dat althans de twee jongelingen, onlangs tot de vredekerk overgekomen, eens mogen weten *van welken geest* zij zijn" (38).

b. Recensie van *Voorloopige Aanmerkingen*

Volgens de boekbespreker van *De Recensent*[112] bevat dit geschrift verstandige en voor iedereen gemakkelijk te begrijpen afkeurende opmerkingen, verduidelijkt met sprekende voorbeelden, tegen Capadoses *Bestrijding der Vaccine*. Hij is van mening dat de anonieme schrijver het zwakke, onvolkomene en verkeerde van Capadoses geschrift duidelijk aantoont. De recensent legt er de nadruk op dat het de wens van de schrijver is dat de medici door het afwijzende standpunt van Capadose met betrekking tot de koepokinenting, aangespoord zullen worden om speciaal het geneeskundige gedeelte van de *Bestrijding der Vaccine* aan een grondig onderzoek te onderwerpen (31).

4. F. van der Breggen Cornz., "Den Heere Redacteur der Vaderlandsche Letteroefeningen"

Tegen het advies van de boekbespreker van *De Recensent*[113] heeft Van der Breggen toch publiekelijk op Capadoses *Antwoord op den Voorloopigen Brief* gereageerd: niet met een pamflet, maar door in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een openbare brief aan de redacteur van dit tijdschrift te laten plaatsen[114]. In deze brief, de dato 10 januari 1824, geeft Van der Breggen te kennen dat Capadoses geschrift zowel naar de vorm als naar de inhoud zodanig bij hem is overgekomen, dat een dupliek van zijn kant ondoelmatig en voor de zaak waar het om gaat zonder nut zou zijn. Bovendien zou hij niet graag verwikkeld raken in een theologische twist, waarin de zaak betreffende de vaccinatie dan wellicht zou ontaarden. Verder brengt Van der Breggen naar voren dat Capadose het voornaamste punt in heel deze discussie – de ervaring – onaangeroerd heeft gelaten. Van der Breggen acht de ervaring, die op reële waarnemingen is gebaseerd en niet zonder meer uitgaat van hypothesen of van aprioristische beweringen, het enige kompas waarop men in de zaak van de koepokinenting veilig kan afgaan. Aangezien hij besloten heeft om geen wederantwoord in de vorm van een afzonderlijke publicatie te geven, wil hij langs deze weg Capadose laten weten dat hij steeds van mening is geweest, dat de woorden van een oprecht en eerlijk man niet anders kunnen zijn dan de verstaanbare taal van wat zijn hart gevoelt. En dat hij daarom Capadoses beoordeling van de uitdrukkingen in zijn *Feestviering* beschouwt als een veroordeling van zijn hart — een evaluerende daad die naar zijn mening alleen toekomt aan God. Maar al noemde Capadose de lovende woorden aangaande Jenner ook tien keer "gruwelen" (92), even dikwijls zou Van der Breggen die woorden herhalen. Capadose moet Van der Breggens stilzwijgen of het niet geven van dupliek beslist niet houden voor een bewijs, dat hij blindelings vasthoudt aan zijn stelling of dat hij inmiddels ten volle overtuigd zou zijn van het "*ongeoorloofde* en *verderfelijke* der *Vaccine*" (92).

[112] Jg. 1824, deel XVII, 1e stuk, "Recensiën", 30-36, 31-32.
[113] Zie paragraaf VIII.1.b van dit hoofdstuk.
[114] F. van der Breggen, Cornz., "*Den Heere Redacteur der Vaderlandsche Letteroefeningen*", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 91-92.

IX. Ontijds *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* en de reacties daarop

Van medische zijde verschenen er in de loop van 1824 naar aanleiding van Capadoses *Bestrijding der Vaccine* verschillende tegengeschriften. Onder deze publicaties neemt die van Conrad Gerard Ontijd[115] een vooraanstaande plaats in[116].

1. C.G. Ontijd, *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd*

Doordat Capadose de vaccinatiepraktijk betrok in de antithese tussen enerzijds het positieve Christendom, dat volgens hem het zuiverst belichaamd was in de gereformeerde orthodoxie, en anderzijds het achttiende- en negentiende-eeuwse liberalisme, dat hij typeerde als wederstrevig tegen God, deed hij af aan de wetenschappelijke status van zijn strijdschrift[117]. Ontijd begreep dat hij het geschrift van Capadose moest aanvallen op twee fronten: op het medische en op het godsdienstige front.

a. Korte inhoud

In de "Inleiding" van *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* wordt Capadose door Ontijd een "*adept*" van "de *Bilderdijksche* secte" (11) genoemd. De aanhangers van deze "secte" geven volgens Ontijd de indruk dat ze door de onbedrieglijke Geest van God geleid worden, terwijl ze alle andere mensen die niet door een Bilderdijkse bril zien, beschouwen "als zulken, die door den geest der duisternisse worden voortgezweept, zoodat, indien men hun slechts gelooven wil, er geen licht bestaat dan bij hunne kleine secte, onder welke Vader Bilderdijk, en de twee profeten die van hem uitgegaan zijn, de Doctors Da Costa en Capadose, dan natuurlijk uitblinken als flonkerende starren onder het verbasterd geslacht dezer droevige negentiende Eeuw" (11).

Of het dierlijk magnetisme een verfoeilijke en duivelse kunst is, zoals Capadose beweert, betwijfelt Ontijd. Hoewel hij betreffende de toepassing van het dierlijk magnetisme in de geneeskundige praktijk een gereserveerde houding aanneemt, wil Ontijd toch niet uitsluiten dat deze fysisch-psychische behandelingsmethode onder deskundige leiding bij sommige zenuwziekten van nut kan zijn. Ontijd beschouwt het dierlijk magnetisme als één van de vele ontdekkingen van zijn eeuw en niet zoals Capadose als een voor dat tijdperk karakteristiek en daarom afkeurenswaardig verschijnsel. En verder heeft het dierlijk magnetisme volgens Ontijd geen enkele overeenkomst met de vaccinatie (9-10). Ontijd is er geheel van overtuigd dat wij zonder de hulp van God tot niets in staat zijn, maar het staat ook voor hem vast dat God gebruik maakt van de natuur- en geneeskundigen als werktuigen in Zijn hand om mensen te redden en hun noden te lenigen (60).

---

[115] Conrad Gerard Ontijd (1776-1844) studeerde geneeskunde te Leiden. Na zijn promotie in 1797 vestigde hij zich als arts te 's-Gravenhage, waar hij als geneesheer hoog gewaardeerd werd. Op wetenschappelijk gebied had hij zowel in Nederland als daarbuiten een goede reputatie. Hij was een belangrijk bevorderaar van de koepokinenting. Van zijn hand verschenen verschillende belangwekkende publicaties op zijn vakgebied. Ontijd was redactielid van het *Geneeskundig Magazijn* (Delft 1801-1815) en voorzitter van de Provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt, die resideerde te 's-Gravenhage. Ontijd kreeg vooral bekendheid door zijn *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* (1824), dat hij als tegenschrift publiceerde naar aanleiding van Capadoses *Bestrijding der Vaccine*.

[116] C.G. Ontijd, *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd, en op nieuws aanbevolen aan Ouders en Kunstgenooten, tegen de Bestrijding derzelve van den med. doct. Abraham Capadose, of De Vaccine aan de Beginselen van Godsdienst, Rede en ware Geneeskunde getoetst*, 's-Gravenhage 1824 (*De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd*).

[117] Cf. D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 139.

Met de autoriteit van de oudere en meer ervaren collega stelt Ontijd vast dat hij in de *Bestrijding der Vaccine* geen nauwkeurige observaties, stellige bewijsvoeringen en een waarheidslievende, christelijke geest heeft aangetroffen (85), — daarentegen heeft Ontijd moeten vaststellen dat het pamflet vol staat met abstracte speculaties, schijnargumenten en drogredenen, en dat het vervuld is met een geest van bittere haat, nijd en laster tegen de vaccinatie of de vaccinatores, of liever tegen de geneeskunde en haar beoefenaars.

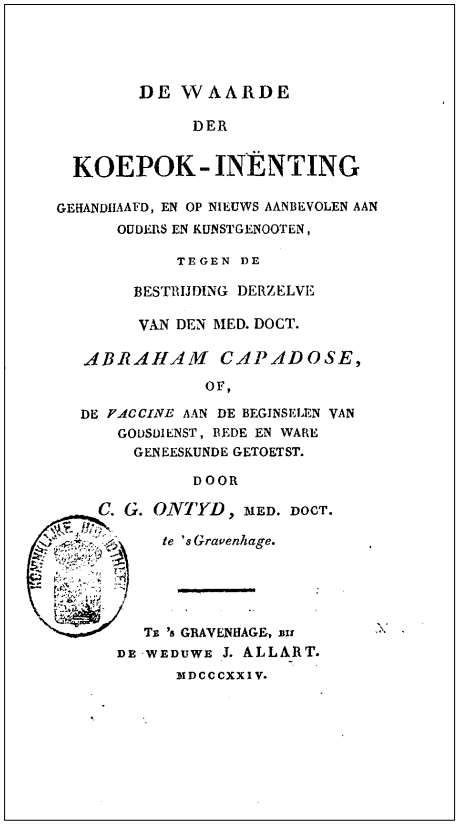
DE WAARDE
DER
KOEPOK-INËNTING
GEHANDHAAFD, EN OP NIEUWS AANBEVOLEN AAN OUDERS EN KUNSTGENOOTEN,
TEGEN DE
BESTRIJDING DERZELVE
VAN DEN MED. DOCT.
ABRAHAM CAPADOSE,
OF,
DE *VACCINE* AAN DE BEGINSELEN VAN GODSDIENST, REDE EN WARE GENEESKUNDE GETOETST.
DOOR
C. G. ONTYD, MED. DOCT.
te 's Gravenhage.
TE 'S GRAVENHAGE, BIJ DE WEDUWE J. ALLART.
MDCCCXXIV.

Afb. 136. Titelpagina van C.G. Ontijd, *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd.*

Ontijd is het niet eens met de ontkenning van Capadose dat de vaccinatie in staat is de vatbaarheid voor kinderpokken te elimineren. Volgens Capadose heeft de vatbaarheid voor alle ziekten en kwalen haar oorsprong in de zondeval van onze voorvader Adam en is daarom onvernietigbaar. In de visie van Ontijd heeft de zondeval van Adam een zedelijke verdorvenheid ten gevolge, die op al zijn nakomelingen wordt overgedragen en een schadelijke invloed uitoefent op de lichamelijke gesteldheid van de mens. Volgens deze beschouwing ondermijnen allerlei zondige hartstochten, angst, zorg en verdriet het fysieke organisme met de dood als onvermijdelijk gevolg. De natuurlijke dood moet volgens Ontijd niet beschouwd worden als een willekeurige straf van God op de overtreding van het proefgebod in het paradijs, maar als een onmiddellijk gevolg van de zonde, zoals door God in Genesis 3:3 was voorzegd. De lichamelijke gesteldheid van Adam onderging dan ook hoegenaamd geen verandering: hij bereikte zelfs de leeftijd van negenhonderd en dertig jaar. Ontijd merkt op dat men nergens in de Bijbel tegenkomt dat ziekten in verband worden gebracht met de val van Adam; dat is alleen met de dood het geval. Hij wijst erop dat volgens Romeinen 5:12 wel door één mens de zonde

tot alle mensen gekomen is en door de zonde de dood, maar niet dat door de zonde de ziekten in de wereld gekomen zijn. Ontijd vindt het ook onjuist dat Capadose onder het "met smart eten" in Genesis 3:17-19 ziekte, lichamelijke pijn of smart verstaat; volgens Ontijd wordt met het "met smart eten" moeite, verdriet en berouw bedoeld. Adam, ons aller stamvader, zag aanhoudend in meerdere of mindere mate de genoegens van zijn langdurig leven vergald door het berouw over zijn overtreding van Gods gebod en ook doordat hij steeds moest denken aan de rampen die hij niet alleen over zichzelf, maar ook over zijn nakomelingen gebracht heeft (111-117).

Naar de mening van Ontijd heeft God om de mensheid te tuchtigen Napoleon als gesel gebruikt, door wiens bloedige oorlogen de bevolking van Europa aanmerkelijk dreigde in te krimpen. Maar waar hulp van mensen ontbreekt, daar is de hulp bij God, want "de Algoede sprak, zijn geest verlichtte het verstand van Jenner, en de *Vaccine* was daar ter beteugeling eener pest" (169), waaronder de Europese bevolking al gedurende zes eeuwen gebukt ging en die meer slachtoffers gemaakt had dan de bloedigste oorlogen. Ontijd beschouwt de vaccinatie als een gave van God, waarvoor de mensheid Hem niet dankbaar genoeg kan zijn. De koepokinenting is daarom in geen enkel opzicht in strijd met de zedelijkheid en godsdienst, en verdient het ten volle om door de overheid zoveel mogelijk bevorderd te worden in weerwil van overtuiging en geweten, of liever in weerwil van onkunde en halsstarrigheid (174). De conclusie van Ontijd is precies tegenovergesteld aan die van Capadose, wanneer hij stelt: "Ja, de *Vaccine* is uit God, en de onsterfelijke Jenner is slechts een werktuig in Gods hand geweest; zij is eene der grootste weldaden, welke de Almagtige het kwijnend menschdom ooit geschonken heeft" (168).

Ontijd is zeer verontwaardigd over het voornemen van Capadose om zoveel mogelijk ouders en voogden af te houden van vaccinatie. Hij vraagt in hoeverre hierin Capadoses profetische geest nog uit God is (196-226)[118], want uit zijn publieke verklaring spreekt een geest van oproer tegen een overeenkomstig de constitutionele normen door Zijne Majesteit de Koning geëmaneerde wet (226)[119]. Ontijd doet als het ware een beroep op de christelijke volksconsciëntie, wanneer hij zich geëmotioneerd uitlaat over de inhoud van Capadoses geschrift, dat zijns inziens bestaat uit een opeenstapeling van zinloze hypothesen, valse stellingen en van geneeskundige en godsdienstige drogredenen; een geschrift waarin iedere deugdzame en verlichte medicus beledigd en belasterd wordt vanwege het toepassen van de vaccinatie; een geschrift dat van begin tot eind getuigt van "nijd en twistgierigheid" (226) en waarin op bijna elke bladzijde onder de dekmantel van christelijke ootmoed een christelijke, ingebeelde wijsheid, hoogmoed, eigenliefde en onbeschaamdheid doorstralen en waarin aan het slot wordt ingegaan tegen het woord uit Romeinen 13:1 en 2, dat de burgerlijke gehoorzaamheid aan de overheid leert (225-226). Samenvattend stelt Ontijd dat het geschrift van Capadose op grond van Johannes 8:44 niet is uit God, maar uit de boze (226).

Over het optreden van Da Costa en Capadose is Ontijd teleurgesteld: van zulke begaafde en actieve jongemannen had hij heel iets anders verwacht. Maar het kwaad wist helaas macht te krijgen over dit tweetal bekeerde Israëlieten, doordat zij naar de mening van Ontijd in hun zelfoverschatting zichzelf geïnspireerd achtten door de geest van Bilderdijk en zich daarom bevoegd beschouwden om diens bijzondere denkbeelden en paradoxale stellingen als

---

[118] Zie: Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 218.

[119] Ontijd bedoelt hier de bij Koninklijk Besluit van 18 april 1818 door koning Willem I geëmaneerde wet inzake de verplichte koepokinenting voor leerlingen van de volksscholen. Zie: Willem, "Besluit van den 18den April 1818, houdende bepalingen ter bevordering van het meer algemeen gebruik der koepok-inënting", in: *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden*, N°. 20, 's-Gravenhage 1819; ook gepubliceerd in: *Nederlandsche Staatscourant*, dinsdag 28 april 1818, N°. 100; cf. Joh. Verhave en J.P. Verhave, "De vaccinatiekwestie in het Réveil", in: J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.), *Aspecten van het Réveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief*, Kampen 1980, 230-254, 230 (*Aspecten van het Réveil*); cf. D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 130.

godsspraken te verkondigen (227). Men kan volgens Ontijd openbare belijdenis van het christelijk geloof hebben afgelegd en het sacrament van de heilige doop ontvangen hebben, en toch – overeenkomstig Handelingen 8:23 – nog zijn "in een gans bittere gal en samenknoping der ongerechtigheid" (229). Ontijd spreekt de hoop uit dat deze toestand slechts van tijdelijke aard zal zijn en dat Da Costa en Capadose naar het woord van I Korinthe 5:5 door God aan de satan zijn overgeleverd "tot verderf des vleses, opdat de geest behouden moge worden in den dag van den Heere Jezus" (231).

b. Recensies van *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd*

Van Ontijds *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* hebben we in drie tijdschriften een bespreking aangetroffen. De recensenten zijn zeer positief over dit tegenschrift, vooral omdat de schrijver de waarde van de vaccinatie zowel op medische als op godsdienstige gronden probeert aan te tonen.

De recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* heeft zich gehaast om Ontijds *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd*, een werk dat hij met veel voldoening gelezen heeft, aan te kondigen en aan te bevelen[120]. Met genoegen stelt de recensent vast dat de geleerde en beroemde Ontijd de *Bestrijding der Vaccine* systematisch weerlegd heeft en Capadose "in al zijne nietigheid" (312) aan de kaak gesteld heeft. Hij heeft dat naar de mening van de recensent gedaan op een manier, waarbij zijn verstand en hart in gelijke mate betrokken zijn. De recensent prijst Ontijds grondige geleerdheid, vertrouwdheid met de Bijbel, gematigdheid en warm godsdienstig gevoel, die alle door heel het werk heen merkbaar zijn. Vooral ouders en andere opvoeders, die of al eerder van het gebruik van de koepokinenting afkerig waren of in hun aanvankelijk positieve overtuiging ten aanzien van de vaccinatie door de "leugen-profeten onzer dagen" (312) aan het twijfelen zijn gebracht, roept de recensent op om de inhoud van Ontijds geschrift ter harte te nemen, of tenminste de gronden waarop de waarde van de koepokinenting als gave van God gehandhaafd wordt, te overdenken.

De boekbespreker die voor de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een beoordeling geeft van *De waarde der Koepok-inënting gehandhaafd*[121], gaat ervan uit dat niemand van de toenmalige lezers van dit tijdschrift onbekend is met de twist die toen in ons land gaande was over de waarde van de koepokinenting. Het anathema dat in het najaar van 1823 door Capadose over de vaccinatie is uitgesproken, heeft aanleiding gegeven tot het schrijven van verschillende tegengeschriften. Hieronder heeft dat van Ontijd zich naar de mening van de recensent het meest gunstig onderscheiden. Hij weet dan ook niemand te noemen, die meer bevoegd en bekwaam was dan Ontijd om het tegen Capadose op te nemen. Aangezien Ontijd als ervaren medicus en als grondig kenner van de Heilige Schrift uitstekend voor die taak berekend was, kon hij zijn tegenstander met diens eigen wapens bestrijden op een zodanige manier dat hij volgens de recensent het pleit overtuigend gewonnen heeft. Een positief aspect van Capadoses *Bestrijding der Vaccine* noemt de recensent het gegeven, dat wij dankzij dit geschrift beschikken over een belangrijke steun voor het vertrouwen in de waarde van de koepokinenting. De recensent twijfelt er niet aan dat een ieder die het geschrift van Capadose vergelijkt met dat van Ontijd – of hij nu ervaren is in de geneeskunde of niet – spoedig zal weten wie een kwade en wie een goede zaak verdedigt: waar hij bij Capadose een opeenstapeling van sofismen, machtspreuken en een valse voorstelling van zaken en gebeurtenissen aantreft, daar ontdekt hij bij Ontijd waarheidsliefde en een zuivere manier van redeneren.

[120] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, "Beöordeelingen", 311-312.
[121] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 652-653.

Het *Letterkundig Magazijn* heeft geen aandacht besteed aan de tot dan toe verschenen beide werken van Capadose tegen de koepokinenting[122] en ook niet aan de verschillende verdedigingen van dit voorbehoedmiddel tegen de pokken, omdat ze naar het oordeel van de redactie in andere tijdschriften uitvoerig en voortreffelijk besproken zijn. Maar aan het werk van Ontijd tegen de *Bestrijding der Vaccine* wil het tijdschrift niet stilzwijgend voorbijgaan[123]. Meerdere malen heeft het publiek de wens geuit dat een deskundig arts met praktijkervaring het geschrift van Capadose op een objectieve wijze zou beoordelen. Ontijd heeft aan dat verlangen voldaan en de recensent haast zich om het geschrift van deze kundige en ervaren geneesheer zo spoedig mogelijk bekend te maken, aangezien hij zijn taak heeft uitgevoerd op een manier die niets te wensen overlaat. De recensent aarzelt niet om te zeggen dat alle door Capadose aangevoerde bewijsgronden in *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* volkomen zijn weerlegd. Hij durft te verzekeren dat Ontijd zoveel nieuwe bewijzen voor de waarde van de koepokinenting aanvoert dat degenen die op de vaccinatie nog niet helemaal durfden te vertrouwen, na het lezen van Ontijds boek de grote waarde van de vaccinatie zullen erkennen. Hiertoe draagt volgens de recensent zeker ook bij dat Ontijd probeert alle bezwaren tegen de vaccinatie weg te nemen door ze niet alleen te toetsen aan de beginselen van de geneeskunde, maar ook aan die van de godsdienst. De recensent beveelt Ontijds verdediging van de koepokinenting van harte aan bij alle ouders die nog in dubio staan om van dit voorbehoedmiddel bij hun kinderen gebruik maken. Hij is ervan overtuigd dat zij, evenals alle objectieve medici, Ontijd dankbaar zullen zijn voor zijn inspanningen om de vaccinatie tot algemene aanvaarding en toepassing te brengen. Of Capadose na het lezen van Ontijds boek terug zal komen van zijn "dwaalbegrippen" (510), wordt door de recensent sterk in twijfel getrokken. Toch is hij van mening dat deze jeugdige arts en nieuw christen zich zal schamen over zijn "naaktheid" (511), nu één van de kundigste medici van ons land hem heeft ontdaan van alles, waarmee hij voor velen zijn onkunde in de medische wetenschap en christelijke godsdienst bedekte, en zelfs aanspraak scheen te maken op de naam van kundig arts en ijverig christen.

2. Kanttekeningen van Isaac Haiem Capadose bij Ontijds tegenschrift

Isaac Haiem Capadose, de vader van Abraham Capadose, kon het niet verdragen dat zijn zoon door Ontijd zo zwaar werd aangevallen. In de bibliotheek van de Universiteit Utrecht bevindt zich een exemplaar van Ontijds *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd*, waarin vader Capadose met potlood kanttekeningen heeft aangebracht[124]. Hij moet met "groot leedwezen" toegeven dat zijn zoon een "adept van de Bilderdijksche secte"[125] is. Ontijd kwalificeert hij als "Pluymstrijker"[126], omdat deze de vaccinatoren in bescherming neemt en lovende woorden spreekt over de achtenswaardige oom en kundige arts Immanuel Capadose. Waar Ontijd spreekt over de jeugd van Abraham Capadose, tekent de verontwaardigde vader aan: "Zijt gij niet jong geweest, dog geen opvoeding gehad om een ander aldus te taxeeren"[127]. Volgens vader Capadose gaat het Ontijd niet aan dat Van der Breggen is bestempeld met de aanduiding "ellendeling"[128]. Als reactie op Ontijds beschuldiging aan het adres van Capadose van "onkunde of kwaadwilligheid" kaatst de vader terug: "Onkundig is hij niet en kwaadwillig is hij nog minder *maar gij*"[129]. Verder verklaart de kanttekenaar dat hij geen schrijver is, maar een

[122] *Bestrijding der Vaccine* (1823) en *Antwoord op den Voorloopigen Brief* (1823).
[123] *Letterkundig Magazijn*, 1824, 1e stuk, "Uitreksels en Beoordeelingen", 509-511.
[124] Zie: D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 144.
[125] Kanttekening bij C.G. Ontijd, *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd*, 11.
[126] Kanttekening bij *Ibidem*, 7, 43.
[127] Kanttekening bij *Ibidem*, 16.
[128] Kanttekening bij *Ibidem*, 41.
[129] Kanttekening bij *Ibidem*, 58.

gevoelige vader en dat hij daarom zou willen weten, hoe Ontijd een dergelijk honend taalgebruik tegen "eene braave zoon" zou opvatten[130].

3. H....., M.D. te W...., "Uitboezeming"

H....., M.D. te W.... prijst in zijn "Uitboezeming"[131] in dichtvorm het werk van Ontijd tegen Capadose. Hij vindt het een goede zaak dat de geschonden eer van de geneeskunde, die "schandelijk beleedigd" is door "Dweeperij" en "trotschen Waan" (394), door Ontijd met kracht verdedigd is. Bezield met "heilig vuur" heeft hij Capadoses "lastermond" (394) gesnoerd en de roem van Jenner gehandhaafd. In de voorstelling van de dichter vormt hij zo met een aantal geestverwanten tot eer van de mensenvriend Jenner een roemrijk verbond. Van der Breggen bijvoorbeeld verdient volgens de dichter alle lof voor de rustige manier, waarop hij de "Dweeper" (395) Capadose voor ogen houdt hoe hij in ijdele trots zichzelf afsluit voor de waarheid. De dichter vraagt zich af wat een bedaard optreden helpt, wanneer iemand zich in "Eigenliefde" en "Farizeeschen Hoogmoed" (395) in naam van God opwerpt als redder van de mensheid. "Zijn heilloos plan zal nooit gelukken" (395), zo verzekert de dichter: hij heeft immers zijn eigen naam al te schande gemaakt. En al zou Bilderdijk het voor zijn leerling opnemen, hij zal daarin niet slagen, want door de pen van Ontijd is het pleit al beslist. De dichter is ervan overtuigd dat deze kundige en ervaren arts vanuit de Bijbel onweerlegbaar heeft aangetoond dat elke edele uitvinding – ondanks alle dweepzucht en verblinding – ten allen tijde door God met Zijn zegen wordt bekroond.

De dichter vraagt zich af, hoe de ouders het leed kunnen verkroppen, dat ze hun kinderen hebben aangedaan door niet te luisteren naar de wijze raad van een arts. Als hun leven wordt gespaard, dan zijn ze nog wel voor hun leven geschonden. Met de ontdekking van Jenner is een nieuw tijdperk aangebroken, waarin de pokziekte is bedwongen. De dichter, die zelf ook arts is, besluit zijn dichtwerk met de volgende samenvattende strofe:

> De Almagtige storte uit den Hoogen
> Zijn' zegen uit op 't Kunstvermogen
> Der Artsen, die, met fieren moed,
> 't Vooroordeel durven tegenstreven!
> Hun roem zal eeuwig blijven leven,
> Hoe Huichlarij ook zuchte, en Hoogmoed raze en woed' (396).

4. Petronella Moens contra Capadose

a. Petronella Moens, "Brief, ter geleide"

De verlichte dichteres Petronella Moens[132] schreef als voorstandster van de koepokinenting aan haar vriendin Laura in dichtvorm een *Begeleidende Brief*[133] bij het door haar voortreffe-

---

[130] Kanttekeningen bij *Ibidem*, 86 e.v..

[131] De volledige titelomschrijving luidt: H....., M.D. te W...., "Uitboezeming na het lezen der handhaving van de waarde der koepok-inënting, door den geneesheer C.G. Ontijd, tegen de bestrijding derzelve van den med. doct. Abraham Capadose", in: *De Recensent*, 1824, deel XVII, 2e stuk**,** "Antikritiek en Mengelwerk", 394-396 ("Uitboezeming").

[132] Zie: Ans J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843). De Vriendin van 't Vaderland*, Nijmegen 2000, 372-373 (*Petronella Moens*).

lijk genoemde werk van Ontijd tegen Capadose, *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd*. Uit het dichtstuk wordt duidelijk dat Laura in grote angst verkeert dat haar kinderen de pokken zullen krijgen, en dat zij in hevige tweestrijd staat tussen kinderliefde en vooroordeel, omdat een trotse oproermaker, die tevens een lasteraar van zijn eeuw, van God en het vaderland is, er bij haar op aandrong om zijn geschrift, *Bestrijding der Vaccine*, te lezen. Hoewel de wartaal in dat geschrift voor het verstand niets bewezen heeft, werd door de lezing ervan wel haar moederhart geschokt en haar gevoel gepijnigd. Maar – Gode zij dank! – het geschrift bereikte in het land nauwelijks "zijn moordziek doel" (634). De dichteres waarschuwt voor de vlam van Capadoses "dwaalleer" (634), die de mensen dreigt te verblinden voor de waarde van de koepokinenting. De vaccinatie straalt echter als de ochtendzon, waarvoor het nachtelijk duister van Capadoses denkbeelden moet wijken. De briefschrijfster adviseert haar vriendin om alle moeders en verder allen die vanwege de pokziekte voor het leven van hun kinderen vrezen, met nadruk om het werk van Ontijd – door haar getypeerd als "hemeltaal der waarheid" (634) – te lezen.

De mensheid moet volgens de briefschrijfster lijden om haar grootheid tot ontplooiing te brengen. Om dat lijden te verzachten schonk God de mensheid het verstand om tegen elk gif een tegengif te ontdekken. Op die manier komt uit het schijnbaar kwade het zedelijk goede voort tot eer van God. Jenner ontdekte het middel dat God in Zijn liefde aan de mensheid schenkt: een smetstof die schadeloos is voor de kinderen en tevens de vatbaarheid voor de pokziekte teniet doet. Nogmaals spoort de briefschrijfster haar vriendin aan om kennis te nemen van Ontijds werk, daaruit moed te scheppen en zich los te maken uit het web van Capadoses "logengeest" (635). De dichteres houdt haar vriendin voor dat inmiddels duizenden de uitvinding van Jenner roemen, die zoveel bijdraagt tot het geluk van de mensheid. De pokziekte maakte miljoenen slachtoffers, maar ze deed nog meer: als het kinderleven al werd gered van de dood, dan waren er ook nog de blijvende gevolgen, zoals pokdaligheid of zelfs blindheid[134]. De briefschrijfster toont dat ze een aanhangster is van de Verlichtingsideeën als ze onder woorden brengt op welke wijze haar vriendin waardig zal blijven:

> Verlichting, die onze eeuw als 't morgengoud versiert,
> Heeft in uw schoone ziel gewis gezegevierd.
> De dag der kennis klimt: vriendin! de loop der dingen,
> Door d'Almagt wijs bestuurd, eischt ook, dat stervelingen
> De krachten, eenmaal door des Eeuw'gen vaderhand
> Hun zeedlijk wezen ter volmaking ingeplant,
> Getrouw ontwikkelen. Ja — de mensch moet zich vereedlen,
> En telkens minder heil van 't schijnbaar toeval beedlen.
> Hij stijgt in wijsheid, in verstand (zoo wil het God)
> En kiest en regelt zelf eens, op diens wenk, zijn lot (636).

De brief in dichtmaat wordt door Petronella Moens afgesloten met het uitspreken van de verwachting dat de zo bedrukte vriendin na het lezen van Ontijds werk weer optimistisch in het leven zal staan, gevolgd door een korte lofprijzing op Ontijd:

---

[133] P. Moens, "Brief, ter geleide van het voortreffelijk werk door doctor *Ontijd* tegen *Capadose*, aan mijne geliefde vriendin L.....", in: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, "Mengelwerk", 634-636 ("Brief, ter geleide").

[134] Zelf was Petronella Moens op vierjarige leeftijd (in 1766) als gevolg van een gecombineerde aanval van roodvonk en pokken een groot deel van haar gezichtsvermogen kwijtgeraakt. Dat is mede de verklaring van het feit dat zij een felle voorstandster van de koepokinenting was en zich sterk maakte om gewetensbezwaarden inzake de vaccinatie tot andere gedachten te brengen. Zie: Ans J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*, 26-27.

Dan juicht gij diep geroerd, 'k heb Ontijds werk gelezen
En 'k ben verlicht, 's Mans naam zal 't nakroost heilig wezen (636).

Afb. 137. Petronella Moens.

b. Petronella Moens als voorstandster van de vaccinatie

De vaccinatie is een onderwerp dat de verlichte schrijfster en dichteres en uitgesproken voorstandster van de inenting tegen pokken, Petronella Moens, ook in haar pedagogisch werk aan de orde heeft gesteld. In haar eigen tijdschrift, getiteld: *De Vriendin van 't Vaderland*[135], riep zij meteen na de officiële presentatie in 1798 door Jenner van de vaccinatie als preventieve behandeling tegen de pokziekte de ouders op om hun kinderen te laten inenten. Ze voert daarbij haar persoonlijk lot aan om de ouders te bewegen tot devaccinatie[136].

In het gedicht "Jan en Mietje, of De Kracht der Waarheid"[137] uit 1806 stelt Petronella Moens de dwaling uit onwetendheid in het licht, waardoor vele ouders de vaccinatie van hun kinderen nalaten uit onbekendheid met de heilzame uitwerking van de koepokinenting:

[135] Zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.
[136] P. Moens, "Inleiding", in: *De Vriendin van 't Vaderland*, 1799, N°. 1, Amsteldam 1799, 1-8, 6.
[137] In: *Letter-kransje voor lieve en brave Kinderen*, Haarlem 1806, 104-108.

Menschen, die dat heil niet kennen,
Wagen ook hun kinders niet
Aan een Britsche koeijen-ziekte;
Zie zoo dwalen zij uit liefde;
Doch uit dwaling spruit verdriet (106).

In haar *Onverwelkelijk Bloemkransje, voor de lieve Jeugd, of de Voortreffelijkheid van Kennis en Weldoen*[138] uit 1817 beschrijft Petronella Moens in het hoofdstuk "Op het feest tot eer van doctor Jenner" de feestelijkheden die ter ere van de Engelse medicus plaatsvinden op het landgoed van mijnheer Goedhart. Deze mijnheer Goedhart – hij verloor op tienjarige leeftijd zijn moeder aan de pokken en twee zussen werden door deze ziekte voor het leven getekend – wijdt ieder jaar een dag aan de "Menschenvriend Jenner" (186), omdat zijn ingeënte vrouw en vijf kinderen, die allen de pokken kregen, hiervan weer hersteld zijn. In een weide bij een koe wordt door de bij de viering aanwezige volwassenen en kinderen een beurtzang gezongen. Nadat de moeders gezongen hebben over de angst die voorheen, toen er nog geen vaccinatie bestond, hun hart verscheurde als er een pokkenepidemie heerste, zingen de kinderen op hun beurt het volgende dank- en loflied:

(...)
Ook ons heeft Jenners kunst beveiligd,
Gods liefde kroont zijn zorg, zijn deugd! —
Aan Jenner blijft ons lied geheiligd,
Door Hem versiert ons 't waas der jeugd.
Triomf! in de uijerkwaal der koeijen,
vond Jenner – door zijne ed'le drift,
Om 't heil der menschen te doen bloeijen –
Voor kinderziekte een tegengift (189).

Aan de vaccinatie heeft Petronella Moens ook een verhaal gewijd, dat onder de titel "De laatste dag van het jaar" is opgenomen in de bundel *Mevrouw Veltman en hare Voedsterlingen. Een Geschenkje voor Kinderen uit den beschaafden Stand*[139]. In dit verhaal voert de schrijfster het pleit voor de koepokinenting en verzet zij zich tegen de *Bestrijding der Vaccine*, overigens zonder Capadoses naam en de titel van zijn pamflet te noemen. Het verhaal gaat in grote lijnen als volgt: Een vader en een moeder – de schout en zijn vrouw – vragen voor hun jongste kind dat nog een zuigeling is inenting tegen de pokken, nadat hun tienjarig zoontje Willem aan de pokken was overleden en hun zesjarig dochtertje Pauline door de pokziekte blind geworden was. Beide kinderen waren niet gevaccineerd, en deze preventieve behandeling kregen zij ook niet toen een paar maanden tevoren de pokziekte in het dorp heerste. Door het lezen van "het werk, door zekeren gedoopten *Joodschen Doctor* tegen de inenting der koepokken geschreven" (112)[140], krijgen ook deze ouders voedsel voor hun rampzalige vooroordelen tegen de vaccinatie. Het zoontje van de schout dat veel omgang heeft met de kinderen van de dorpspredikant, die als voorstander van de vaccinatie zijn kinderen wèl heeft laten inenten, verzoekt zijn vader dringend om ook ingeënt te mogen worden. De vader aarzelt en de angstvallige moeder herleest enkele bladzijden uit het boek "van den gedoopten *Jood*" (113) — en de jongen wordt niet ingeënt. Reeds de volgende dag krijgt de jongen de pokken en ook zijn zusje wordt erdoor aangetast. Dit familiedrama heeft een verschrikkelijke afloop: de jongen sterft en zijn zusje wordt blind. Deze rampspoed doet de moeder het boek, dat door de ge-

[138] Amsterdam 1817.
[139] Amsterdam 1825, 96-119.
[140] Hier worden Capadose en zijn *Bestrijding der Vaccine* bedoeld.

doopte Jood tegen de vaccinatie geschreven is en haar vooroordeel tegen de koepokinenting gevoed heeft, hartgrondig verwensen: "Die Schrijver (...) heeft Gods liefde, die ons een middel tot redding aanbood, gelasterd; hij heeft mij mijnen Willem ontrukt, en mijne arme Pauline van het gezigt beroofd; want zonder hem, waren mijne lievelingen ingeënt en behouden" (115-116). De beide ouders gaan vervolgens naar dokter Eelhart (!) met het verzoek hun jongste kind te vaccineren. Tot dit besluit hebben ook de volgende ontroerende woorden van de stervende Willem tegen zijn moeder bijgedragen, die deel uitmaken van een passage waarin de schrijfster probeert op het gemoed van de lezers in te werken: ""Ach, lieve moeder! (...) al deze smart zoude ik niet geleden hebben, hadt gij mij de koepokken laten inenten; beloof mij toch, dat gij mijn klein zusje zult laten inenten". Kort hierna stierf het knaapje, terwijl de troostelooze ouders de handen wrongen, en zich zelven duizend verwijtingen deden" (114). Op oudejaarsavond vindt de vaccinatie plaats ten huize van mevrouw Veltman door smetstof uit een pok bij Lotje, *één* van de voedsterlingen van mevrouw Veltman die door inenting pokken had, op het dochtertje van de schout over te brengen. Tijdens de vaccinatie zingt Koosje, het dochtertje van mevrouw Veltman, een lied ter ere van Jenner. Na het vertrek van dokter Eelhart en de vrouw van de schout met haar zojuist ingeënte dochtertje, spraken de kinderen nog geruime tijd tot lof van Jenner (118).

5. Capadoses *Ontijds Ja en Neen* en de receptie daarvan

Capadose spreekt in de "Voorrede" van zijn geschrift *Ontijds Ja en Neen*[141] zijn grote verbazing uit over de onstandvastigheid in het denken en optreden van Ontijd als wetenschappelijk geneeskundige. Het is volgens Capadose voor een wetenschapper als Ontijd onmogelijk om de zaak van de koepokinenting op zuiver wetenschappelijke gronden te verdedigen. Capadose had Ontijd leren kennen uit diens dissertatie[142], waarin hij zich een echte vertegenwoordiger van de klassieke geneeskunde toont. Maar nauwelijks drie jaar later bleek hij zich te bevinden onder de verdedigers en bevorderaars van de koepokinenting, en nu, meer dan twintig jaar nadien, vertoont hij volgens Capadose een "zoo verregaande verblindheid, hardnekkigheid en zoodanig een gebrek aan de kennisse der eerste beginselen onzer kunst" (ii), dat hij de gronden waarop de *Bestrijding der Vaccine* is gebaseerd, opzettelijk weerlegt en op die manier de zuivere beginselen van de klassieke geneeskunde ondermijnt (ii-iv). Capadose wil de lezer herinneren aan het grote enthousiasme waarmee Ontijds *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* ontvangen werd. Volgens de recensenten is dit werk van Ontijd zo uitmuntend, onverbeterlijk en afdoende dat men alle andere tegenschriften en weerleggingen van de *Bestrijding der Vaccine* kan missen (vi). Hieruit blijkt volgens Capadose dat de voorstanders van de vaccinatie Ontijd beschouwen als één van hun voornaamste voorvechters (vii).

a. Korte inhoud

In *Ontijds Ja en Neen* vergelijkt Capadose bepaalde stellingen van Ontijd met betrekking tot de vaccinatie uit diens *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* (1824) met eerdere door hem gedane uitspraken terzake of ook uitsluitend binnen het geschrift van 1824 zelf, om na te gaan of en in hoeverre Ontijd in zijn medische opvattingen aan zichzelf gelijk gebleven is. Het resultaat van dit comparatieve onderzoek is dat aan de hand van meerdere vergelijkingen van uitspraken die Ontijd door de jaren heen in zijn medische publicaties betreffende de vaccinatie heeft gedaan, blijkt dat die uitspraken onmiskenbaar tegenstrijdig zijn en dat Ontijd

[141] Amsterdam 1825.
[142] Conradus Gerardus Ontijd, *Dissertatio inauguralis de morte et varia moriendi ratione*, Lugduni Batavorum 1797; vertaling: *Over de dood en de verschillende manieren van sterven*.

duidelijk onderhevig is aan veranderlijkheid in denkwijze. In de uitslag van dit vergelijkend onderzoek ziet Capadose een gerede aanleiding om de vraag op te werpen, wat men van de vaccinatie denken moet wanneer die door haar pleitbezorgers slechts met behulp van tegenstrijdige en veranderlijke argumenten verdedigd wordt? (71).

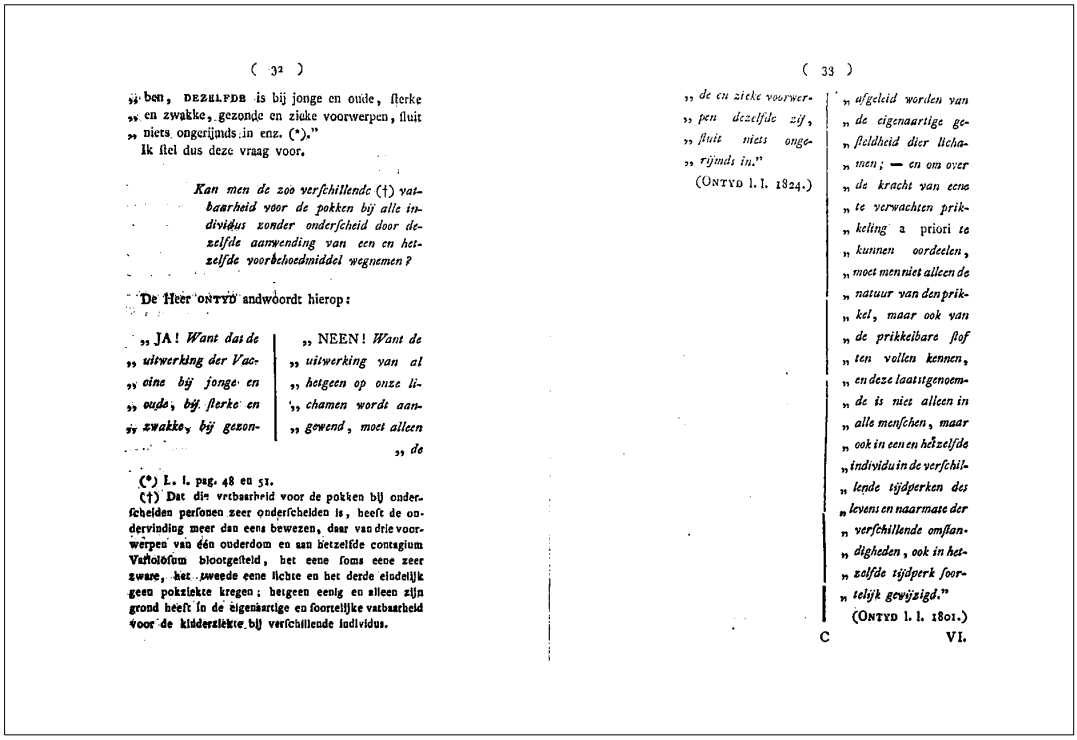

(32)

„ben, DEZELFDE is bij jonge en oude, sterke „en zwakke, gezonde en zieke voorwerpen, sluit „niets ongerijmds in enz. (*)."
Ik stel dus deze vraag voor.

Kan men de zoo verschillende (†) vatbaarheid voor de pokken bij alle individus zonder onderscheid door dezelfde aanwending van een en hetzelfde voorbehoedmiddel wegnemen?

De Heer ONTYD antwoordt hierop:

„JA! *Want dat de „uitwerking der Vaccine bij jonge en „oude, bij sterke en „zwakke, bij gezon-*

„NEEN! *Want de „uitwerking van al „hetgeen op onze lichamen wordt aangewend, moet alleen „de*

(*) L. I. pag. 48 en 51.
(†) Dat die vatbaarheid voor de pokken bij onderscheiden personen zeer onderscheiden is, heeft de ondervinding meer dan eens bewezen, daar van drie voorwerpen van dén onderdom en aan hetzelfde contagium Variolosum blootgesteld, het eene soms eene zeer zware, het tweede eene lichte en het derde eindelijk geen pokziekte kregen; hetgeen eenig en alleen zijn grond heeft in de eigenaartige en soorteijke vatbaarheid voor de kiddersiekte bij verschillende individus.

(33)

„de en zieke voorwerpen dezelfde zij, „sluit niets ongerijmds in."
(ONTYD l. l. 1824.)

„afgeleid worden van „de eigenaartige gesteldheid dier lichamen; — en om over „de kracht van eene „te verwachten prikkeling a priori te „kunnen oordeelen, „moet men niet alleen de „natuur van den prikkel, maar ook van „de prikkelbare stof „ten vollen kennen, „en deze laatstgenoemde is niet alleen in „alle menschen, maar „ook in een en hetzelfde „individu in de verschillende tijdperken des „levens en naarmate der „verschillende omstandigheden, ook in hetzelfde tijdperk voortelijk gewijzigd."
(ONTYD l. l. 1801.)

C VI.

Afb. 138. Stereotype lay-out in Capadoses *Ontijds Ja en Neen*.

Met een voortgezet vergelijkend onderzoek toont Capadose aan dat tegenstrijdigheden en veranderlijkheid van denkwijze ook voorkomen in Ontijds manier van redeneren en in het gebruik van godsdienstige begrippen. Zo blijkt Ontijd bijvoorbeeld niet eenduidig te zijn, wanneer hij spreekt over de plicht van jonge artsen om pas na tien jaar praktijkervaring en nauwgezet onderzoek als verdediger van noviteiten in de geneeskunde op te treden (72-76). Bij alle respect voor de godsdienstige overtuiging en gewetensvrijheid van de ouders inzake de koepokinenting wil Ontijd deze beginselen desnoods toch onderwerpen aan de vaccinatiedwang van de kant van de overheid (77-80). Verder stelt Capadose vast dat Ontijd er enerzijds wel van overtuigd is dat de geest van zachtmoedigheid en verdraagzaamheid de denkwijze van de ware christen kenmerkt, maar anderzijds zelf ruimschoots gebruik maakt van persona-liteiten aan het adres van zijn tegenstanders (81-84). Op de vraag of men waken moet tegen de verleidingen van de boze, antwoordt Ontijd in *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* de ene keer bevestigend en de andere keer ontkennend, zo merkt Capadose op (85-87).

Ontijds Ja en Neen beviel Da Costa "uitermate", zo liet hij Bilderdijk in een brief van 31 maart 1825 weten[143]. Da Costa drukt zijn verwachtingen met betrekking tot Capadoses strijdschrift als volgt uit: "My dunkt, het moet effekt hebben; want de domheid van den pedanten Vaccinist kon wel niet tastbaarder aan den dag gebracht worden, dan in zulk een vorm"[144]. Bilderdijk noemt Capadoses brochure in een brief van 4 juli 1825 aan Da Costa "voortreffelijk en treffend"[145]. Bilderdijk geeft te kennen dat hij in dit werk van Capadose "eene kracht van dialectica"[146] heeft aangetroffen, die hij nog niet eerder in deze mate bij zijn leerling is tegengekomen. Hij is van mening dat dit geschrift Ontijd "tot de nagels der tenen toe moet doen blozen van schaamte". Deze mening was Capadose zelf ook toegedaan. In een brief van 7 april 1825 aan Dirk van Hogendorp zegt hij met zekerheid te denken dat Ontijd na het verschijnen van *Ontijds Ja en Neen* beschaamd zal zijn[147]. Ook denkt hij dat er toch op zijn minst wel een aantal lezers zal zijn – ongeacht of ze voor- of tegenstanders van de koepokinenting zijn – dat erkent dat aan zijn strijd tegen de vaccinatie tot op dat moment door geen van zijn tegenstanders een "doodlyken slag"[148] is toegebracht. In dezelfde brief geeft Capadose te kennen dat hij het, gezien het "menigvuldig tegenschryven", zeker bij zijn *Ontijds Ja en Neen* gelaten had, ware het niet dat er reeds een volledige refutatie van Ontijd gedrukt was en binnenkort zou uitkomen[149]. Toch wil Capadose het discours over de vaccinatie van zijn kant niet beëindigen met *Ontijds Ja en Neen*. Hij wil namelijk voorkomen dat zijn critici op grond van de titel en de inhoud van dit geschrift gaan denken dat hij de zaak in het belachelijke wil trekken en dat hij slechts in staat is om zijdelings en alleen door gevolgtrekkingen Ontijds uitvoerige werk te bestrijden[150]. Daarom denkt hij dat het beter is om te eindigen op een ernstige toon en met een nauwkeurige weerlegging van de geneeskundige gronden die in Ontijds werk voorkomen[151].

b. Recensies van *Ontijds Ja en Neen*

Het was volgens de recensent die in het *Letterkundig Magazijn* een bespreking geeft van *Ontijds Ja en Neen*[152] te verwachten dat Capadose niet zou zwijgen, nadat Ontijd de waarde van de koepokinenting op zo'n uitvoerige en volledige manier had verdedigd. De zonderlinge titel van het pamflet waarmee Capadose op dat van Ontijd reageert, *Ontijds Ja en Neen*, is naar

---

[143] Bilderdijk-Museum, hs. E18-15.
[144] Ibidem.
[145] Bilderdijk-Museum, hs. F23-5.
[146] Ibidem.
[147] Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nrs. 61 en 69.
[148] Ibidem.
[149] Capadose bedoelt hier zijn *Ernstige en herhaalde Waarschuwing aan allen, die de Waarheid liefhebben tegen de ongeoorloofde en verderfelijke Koepokinenting of de Waarde der Vaccine, van den Med. Doct. C.G. Ontyd, volledig wederlegd en eenige voorname Punten der Bestrijding verder ontwikkeld* (Amsterdam 1825; *Ernstige en herhaalde Waarschuwing*); zie voor dit geschrift paragraaf XIII.2.a van dit hoofdstuk.
[150] Abraham Capadose aan Dirk van Hogendorp, 7 april 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nrs. 61 en 69.
[151] Toch heeft Capadose het ook bij deze *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* niet gelaten en heeft hij nog enkele brochures tegen de vaccinatie gepubliceerd; respectievelijk kwamen uit: *De Koepokinenting of eenige Vraagstukken nopens de Vaccine, onpartijdig onderzocht tot Heil des Menschdoms. Aan alle Regeeringen en Artzen op het Harte gedrukt door een veele Jaren gepractiseerd hebbende Geneesheer. Uit het Hoogduitsch vertaald, met eene Voorrede en ingevlochte Aanmerkingen vermeerderd* (Amsterdam 1827); *De Koepok-inenting tegen de Leer des Bijbels strijdende, of Korte Aanwijzing voor Godvreezende Ouders* (Amsterdam 1828). Na een periode van zesendertig jaar trad Capadose opnieuw herhaaldelijk in het strijdperk tegen de vaccinatie. Uit deze latere publicaties blijkt dat Capadose onveranderd bij zijn eerder ingenomen standpunt inzake de vaccinatie is gebleven.
[152] Jg. 1825, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 512-513.

zijn mening geheel in overeenstemming met de inhoud ervan. De criticus vindt dat uit het pamflet duidelijk de bedoeling van Capadose naar voren komt om Ontijd te doen kennen als iemand, die zich op verschillende momenten tegenspreekt en op wiens woorden men niet aankan. Naar het oordeel van de recensent komt Ontijd juist de eer toe dat hij, ondanks alle veranderingen in de geneeskunde van de laatste dertig jaar, als schrijver en als praktiserend geneesheer steeds aan zichzelf gelijk is gebleven. En wat de bewijzen van Capadose in zijn "Prulschrift" (512) betreft, deze zijn van zo weinig belang dat ze voor niemand overtuigend zijn, die de moeite wil nemen om de oorspronkelijke werken van Ontijd waaraan ze zijn ontleend, na te lezen. De recensent maakt Capadose het verwijt dat hij de woorden van Ontijd uit hun verband heeft gerukt — woorden die bovendien op geen enkele manier als algemene stellingen met elkaar vergeleken kunnen worden, zoals Capadose wel heeft gedaan. Naar de mening van de recensent is Ontijd één van de beste geneeskundige schrijvers over de vaccinatie. Tenslotte werpt de recensent de vraag op, waarom Capadose zijn bedenkingen tegen de koepokinenting niet ter beoordeling heeft voorgelegd aan een vereniging van geleerde vakgenoten of anders aan een medische faculteit van één van de universiteiten? Capadose zal toch niet willen beweren dat hij alleen de wijsheid in pacht heeft. Nu kan Capadose zich wel beroepen op de publieke opinie, maar het publiek kan de waarde van de aangevoerde bewijzen, voorzover ze op geneeskundige gronden gebaseerd zijn, niet beoordelen.

De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* begint zijn bespreking van *Ontijds Ja en Neen*[153] met een karakteranalyse van Capadose. Hij maakt daartoe de algemene opmerking dat er bepaalde mensen zijn die een zucht tot tegenspraak hebben. Zij vragen niet zozeer naar wat waarheid is, maar naar wat tegen de publieke opinie ingaat. En wanneer iemand het waagt om zich tegenover hen op te stellen, dan zijn hun "geene listen en kunstgrepen en sophisterijen te gering of te onedel" (242) om zich van de overwinning te verzekeren. De recensent weet te melden dat de Fransen deze karaktertrek "*Esprit de Contradiction*" (242) noemen en hij kent geen beter woord om deze aan te duiden. De voorbereidende oorzaken van deze karaktertrek zijn volgens hem een prikkelbare gemoedsgesteldheid en een grote mate van eigenliefde, waardoor zulke personen zeer lastig en bijna onverdraaglijk zijn voor hun medemensen. Wanneer de recensent let op het verloop van het geschil tussen de bestrijder en de verdediger van de vaccinatie, dan meent hij te moeten veronderstellen dat de eerste behoort tot de groep die in het bezit is van de omschreven karaktertrek.

De boekbeoordelaar is van mening dat de titel *Ontijds Ja en Neen* erop wijst dat Capadose zich niet bij de zaak zelf bepaalt, maar zich richt op de persoon die haar verdedigt. Dat is een truc die niet ongewoon is en dikwijls met gunstig resultaat wordt toegepast, omdat daarmee het narcisme van de tegenspreker wordt afgeleid van de zaak en alle aandacht wordt gericht op de zelfverdediging van de andere partij (242). "*Quisque optimus suorum verborum interpres*"[154] acht de recensent hier van toepassing, omdat Ontijd meer dan iemand anders bevoegd en in staat is verklaringen af te leggen met betrekking tot wat hij zelf gezegd of geschreven heeft. Daarbij is het niet zozeer de vraag wie iets beweert, maar wat en op welke grond iets beweerd wordt. In een zuivere polemiek moeten feiten met feiten bestreden worden. Wanneer de zaak van de koepokinenting in het oog van Capadose van zoveel gewicht is, dan moet hij haar oprecht en met liefde voor de waarheid onderzoeken, beoordelen en vervolgens tot de conclusie komen of ze waarde heeft of niet. Dan moet hij niet oordelen over de geest van de eeuw waarin de vaccinatie is uitgevonden, niet over de personen die haar bepleiten, niet over de argumenten waarmee zij verdedigd wordt, maar over de zaak zelf, wat haar invloed en uitwerking betreft overeenkomstig de uitslagen van de empirie. Wanneer Capadose op die manier en op grond van de wetenschappelijke ervaring zijn strijd tegen de koepokinen-

[153] Jg. 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 242-243.
[154] Vertaling: Ieder is de beste uitlegger van zijn eigen woorden.

ting voert, dan zal hij – ook door de recensent – als vriend van de waarheid beschouwd worden (243).

c. [.....], "Capadose's Ja en Neen"

In reactie op Capadoses pamflet *Ontijds Ja en Neen* verscheen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* onder de titel: "Capadose's Ja en Neen"[155] een afschrift naar het origineel van een schriftelijke verklaring die door Capadose is ondertekend, waarin hij te kennen geeft de vaccinatie bij een baby van drie maanden te hebben uitgevoerd. Met de plaatsing van onderstaande verklaring wordt gerefereerd aan de periode waarin Capadose als jong arts de koepokinenting meerdere malen heeft gepraktiseerd[156]. Met de publicatie van dit stuk wil een anonymus duidelijk maken dat Capadose precies die karaktertrek heeft die deze bij Ontijd meent aan te treffen en afkeurt: veranderlijkheid van denkwijze.

> De Ondergetekende verklaart op den 18 Julij van het jaar 1821 gevaccineerd te hebben Rebecca Meyer Liepmans, oud drie maanden, Dochter van Meyer Liepmans Frechie en van Sara Nephtalie de Rosa, hebbende de Vaccine haren gewonen loop gehad.
>
> (Get.) Ab^{m}. Capadose,
>
> *Med. Doct.*

d. *De Trekschuit*

Reacties op Capadoses geschriften met een geheel eigen karakter treffen we aan in het opinierende weekblad *De Trekschuit*[157].

In nummer 6 van dit tijdschrift[158] wordt melding gemaakt van een vaart van de trekschuit, waarbij er bij een halteplaats een nieuwe passagier aan boord komt. Uit het gesprek dat ontstaat tussen een aantal zich reeds aan boord bevindende vrouwen met hun kleine kinderen en de nieuwe passagier blijkt dat de vrouwen op weg zijn naar Amsterdam om daar hun kinderen te laten "faktioneren" (vaccineren) (42). In het dorp waar ze vandaan komen, woont geen "surezijn" (chirurgijn) (42) en in Amsterdam moeten ze dat kunstje heel goed verstaan, want in het afgelopen jaar is er in die stad geen enkel kind aan de pokken overleden. De nieuwe passagier geeft te kennen dat hij de zaak begrijpt en spreekt vervolgens lovende woorden tot de moeders, omdat ze op de juiste manier over de vaccinatie denken en voor het behoud van hun kinderen heel wat over hebben. Hij voegt daaraan toe dat hij heel verheugd was, toen hij in de stadskrant las dat de opgave van één kind dat aan de kinderziekte gestorven was, op een abuis berustte. Even later blijkt dat hij zijn oudejaarsavondgedicht van het jaar 1824 nog bij zich heeft. Uit dit gedicht draagt hij een passage voor, die over de vaccinatiekwestie gaat. In dit fragment worden de bestrijders van de koepokinenting, door wie Jenner en de zijnen uitgemaakt waren voor moordenaars en duivels, zelf dwepers genoemd en wordt de heilzame werking van de vaccinatie met een voorbeeld aangetoond:

---

[155] In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 1^{e} stuk, "Boekbeschouwing", 440. De redactie vermeldt dat dit curieuze document te laat is binnengekomen om het onder de rubriek "Mengelwerk" te kunnen opnemen.
[156] Zie: Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, vi-vii.
[157] Zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.
[158] *De Trekschuit*, 1825, N°. 6, Amsterdam 1825, 41-42.

Stort tranen! stort tranen! gij, dweepend geslacht!
Dat JENNER, om 't goed, dat hij stichtte, veracht;
Dat scheldend en tierend zijn volgers verdoemt,
Hen moordenaars, duivlen, verbeestlijkers noemt.
Stort tranen! stort tranen van wrok en van nijd!
De kunst[159] won den laauwer, uw razen ten spijt:
Het licht, hier ontstoken door d' edelsten Brit,
Wees, blinden! vermeetlen! ons 't heerelijkst wit[160];
Straalt meerder en heldrer op Nederland af;
Is heilzaam voor 't kroost, dat de Godheid ons gaf.
Gij vraagt naar bewijzen? bloost! 'k noem er u één:
In Amsterdam stierven, in 't jaar, dat verdween,
Van honderde kindren, aan pokjes, er — GEEN (42).

Het voorgedragen fragment krijgt in het ruim van de trekschuit algemene bijval: "Voortreffelijk! Eere aan de verlichting van onzen tijd!" (42), zo uit iemand zijn waardering. Daarna gaat op associatieve manier het gesprek over op een ander onderwerp: de nieuwe straatverlichting in Amsterdam.

Nummer 19 van *De Trekschuit* bevat een "ingezonden brief" van de hand van J. Onderdaan, waarin deze stelt dat de vrijheid van drukpers in ons vrijheidlievend vaderland een geluk is, waarvoor we niet genoeg dankbaar kunnen zijn. Enige tijd geleden heeft hij met instemming een spreker het volgende horen zeggen: "De drukpers is de beschermengel der verlichting, de vriendin der menschheid en de eeuwige vijandin der tirannen (...)" (150). Maar volgens dezelfde spreker bestaat de vrees dat men de vrijheid van drukpers zal gaan verliezen, doordat onze hoogst liberale overheid kennelijk het misbruik van die vrijheid toelaat. Het komt Onderdaan voor dat door sommige, al te vrijmoedige schrijvers wel eens een te groot misbruik van die vrijheid wordt gemaakt; een misbruik dat aan de waarheid en het goede grote schade toebrengt. Als voorbeeld geeft Onderdaan het aantasten van de heilzame wetten van het land en het openlijk aanzetten tot ontduiking daarvan. Concreet bedoelt Onderdaan de verordeningen van de overheid inzake de bevordering van de vaccinatie. De schrijver acht het ongeoorloofd om rechtstreeks tegen de verordeningen van de overheid in te gaan en spreekt zich uit voor de strafbaarstelling van het tegenwerken of verhinderen van de naleving van die verordeningen, zeker wanneer niets onbeproefd wordt gelaten om die verordeningen voor te stellen als verderfelijk voor lichaam en ziel en onterend voor God. Volgens Onderdaan is het bij velen in ons land bekend dat wij dezer dagen zoiets weer beleven. De grote kampvechter tegen de goede en verstandige maatregelen van onze verlichte overheid is weer in de openbaarheid getreden om te verwerpen en te bestrijden wat door een deskundige voorstander en verdediger van de wetten betreffende de vaccinatie – tot grondige weerlegging van vroeger gemaakte bezwaren tegen de koepokinenting – gepubliceerd was[161], en dat op een even brutale wijze als tevoren (150-151). Het is tenslotte voor Onderdaan de vraag of dit geoorloofd is of niet, en of de overheid geen goede redenen had om die zogenaamde christelijke wapenbroeder het strijdperk van de boekdrukkunst voor altijd te ontzeggen, teneinde er meer in overeenstemming met de bestaande wetten gehandeld en minder daartegen ingegaan zal worden?

[159] De vaccinatiepraktijk.
[160] Doelwit, doel.
[161] Briefschrijver refereert hier aan Capadoses *Ontijds Ja en Neen* (1825) en *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* (1825).

In het volgende nummer van *De Trekschuit* krijgt Onderdaan antwoord van De Schipper van de Trekschuit[162]. Het verwondert De Schipper van de Trekschuit niet dat Onderdaan verontwaardigd is over het aanhoudend bestrijden en afkeuren van wat na veeljarige ondervinding gebleken is goed te zijn. Blijkens de ingezonden brief van Onderdaan is deze bereid om te gehoorzamen aan alles wat onze verlichte overheid ter behartiging van het algemeen welzijn voorschrijft. Hoewel De Schipper van de Trekschuit deze opstelling prijzenswaardig vindt, is hij toch van mening dat Onderdaan te ruim in zijn eisen is, aangezien hij geen enkele tegenspraak wenst. Hij legt Onderdaan daarom de volgende vragen voor: Is het Onderdaan dan ontgaan dat er vanaf het begin van de wereld tot op de dag van vandaag een strijd bestaat en ook bestaan moet tussen het licht en de duisternis, tussen waarheid en leugen, en dat die strijd naar het schijnt zal voortduren zolang er op onze planeet mensen zijn? Weet Onderdaan dan niet dat die strijd noodzakelijk is om de overwinning van licht en waarheid des te duidelijker te doen uitkomen en dat ook het kwaad daarin moet meewerken ten goede[163]? (153-154). Is Onderdaan dan vergeten dat door alle tijden heen het goede heeft gezegevierd, en dat de geschiedenis van ons vaderland zo rijk is aan treffende voorbeelden van licht- en waarheid-verspreiding? (154).

Na deze algemene opmerkingen van relativerende aard gaat De Schipper van de Trekschuit op de vragen van Onderdaan in. Dat de onbeschaamde kampvechter tegen de verstandige en wijze verordeningen van onze overheid weer in het strijdperk is verschenen – na de gevoeligste nederlaag ondervonden te hebben – zal velen die het maatschappelijk welzijn ter harte gaat, zeker niet aanstaan. Toch denkt De Schipper van de Trekschuit dat de nadelige invloed van die kampvechter gering is. Er zullen zo hier en daar wel wat bewonderaars en aanhangers van hem zijn, maar waar is het land dat geen bevooroordeelden en kwaadwilligen onder zijn inwoners telt? Dat het ongeoorloofd is op zo'n manier tegen de wetten inzake de vaccinatie te schrijven als een zekere "jonge aanhanger van Aesculaap" (154)[164] durft te doen, kan geen tegenspraak verdragen. Maar juist die manier van schrijven spoort de bekwame, in de medische praktijk wijs geworden arts aan om in de openbaarheid te komen met adviezen en terechtwijzingen, die anders wellicht in de pen zouden zijn gebleven. Wanneer de overheid inziet dat de onbeschaamdheid te ver gaat, dan zal zij ongetwijfeld die maatregelen nemen, welke zij nodig acht om "den waanwijzen en lasterzuchtigen pennevoerder" (154) voor altijd het veld van de boekdrukkunst te doen ruimen. De Schipper van de Trekschuit spoort Onderdaan aan om tot zolang geduld te hebben. Aan zijn wat relativerende beantwoording voegt hij nog toe dat het maar gelukkig is dat de "voorstanders der duisternis" (154) wapens gebruiken, die voor het behalen van de overwinning ongeschikt en onvoldoende zijn, en dat de verdediging van de Verlichting tijd en ervaring, gezond verstand en krachtdadige hulp ten dienste staan om de machteloze aanvallen van de eersten te kunnen afweren en ze spoedig op de vlucht te jagen.

De Schipper van de Trekschuit meent hiermee voldaan te hebben aan het verzoek van Onderdaan. Hij eindigt met de bede dat de grote "Licht-verspreider en Wijsheid-schenker" (154) de weldadige pogingen van de beschaafde overheid in toenemende mate zal zegenen, het vaderland door haar goede regering en wetten voor ons nog dierbaarder zal worden en het in de achting van de buurlanden zodanig zal stijgen, dat men nog meer verwonderd zal zijn dan op dit ogenblik over het goede dat hier bestaat en beoefend wordt.

---

[162] De Schipper van de Trekschuit, "Antwoord aan den Heer J. Onderdaan, op zijnen brief, in N°. 19 geplaatst", in: *De Trekschuit*, 1825, N°. 20, 153-155.
[163] Cf. Romeinen 8:28.
[164] Met de "jonge aanhanger van Aesculaap" wordt Capadose bedoeld.

e. [.....], "Na de inzage van "Ontijd's Ja en Neen", door Dr. A. Capadose"

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* verscheen een kort hekeldicht van vier versregels[165], dat een anonieme dichter vervaardigde na de inzage van Capadoses *Ontijds Ja en Neen*. Het gedicht luidt als volgt:

> Alweêr een wrange vrucht van 't jammerlijkst bedoelen;
> Wie ziet het einde nog van al dat schendig woelen? —
> Och, mogt hij, uit wiens brein deez' vuile dampen rezen,
> Haast *zat van onrust*[166] zijn, of — *kort van dagen*[167] wezen.

f. S.I.Z. Wiselius, *Nog een Blik*

In het "Voorberigt" van zijn *Nog een Blik op de Sadduceën van Mr. I. da Costa; naar Aanleiding van deszelfs zoogenaamde Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau*[168] geeft Wiselius in een voetnoot (vii) aan, dat hij in de verschijning van *Ontijds Ja en Neen* een nieuw bewijs ontving, dat ook bij Capadose "de molen door den vang begint te loopen". Wiselius nam pas kennis van *Ontijds Ja en Neen*, nadat *Nog een Blik* in zijn geheel al was gedrukt en het "Voorberigt" nog ter perse lag, zodat de noot betreffende Capadoses geschrift nog net kon worden toegevoegd. Wiselius vindt *Ontijds Ja en Neen* "waarlijk een regt curieus stukje". Hij vat dit geschrift kort samen door te stellen dat Ontijd volgens Capadose een aantal jaren geleden stellingen met betrekking tot de vaccinatie heeft voorgedragen, waarvan deze vooraanstaande medicus nu het tegendeel beweert. Hoewel het de bedoeling van Capadose was om de tegenstrijdigheid aan te tonen tussen Ontijds vroegere en latere stellingen terzake, maakt Wiselius ervan dat naar de opvatting van Capadose een dergelijke verandering in zienswijze als bewijs moet dienen, dat de later gedane beweringen onwaar zijn. Wiselius past zijn interpretatie van Capadoses *Ontijds Ja en Neen* toe op het voortschrijdend inzicht van bekende Franse grondleggers van de moderne scheikunde als Antoine Laurent Lavoisier (1743-1794) en Antoine François de Fourcroy (1755-1809) door de uitroep: "O gij ellendige Chemici (...), dat gij met uw nieuw stelsel hebt durven te voorschijn komen! Eenmaal voorstanders van het *phlogisthon*[169] geweest zijnde, worden alle uwe nieuwere ontdekkingen en *theorieën* wedersproken". Consequent in deze trant doorredenerend, komt Wiselius tot het volgende oordeel: "*A. Capadose beweerde in 1820, dat Jezus van Nazareth de Messias niet is; maar in 1822 beleed hij het tegendeel; ergo is Jezus van Nazareth de Messias niet*". Wiselius is ervan overtuigd dat wanneer de "Broederschap van den Domper" nog met enige redelijke hoop op succes wil blijven voortarbeiden, zij dan aan "de Da Costaas, Cappadoses en Thelwalls een eeuwig stilzwijgen" zal moeten opleggen en haar belangen toevertrouwen aan mannen als A.A.H., de schrijver van *A.S. Thelwall verdedigd; of, Vrijmoedige Aanmerkingen op zeker Werkje, getijteld: Ernstige Toespraak van een Lid der Hervormde Gemeente te Am-*

---

[165] [.....], "Na de inzage van "Ontijd's Ja en Neen", door Dr. A. Capadose", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 300.
[166] Job 14:1.
[167] *Ibidem*.
[168] Amsterdam 1825 (*Nog een Blik*). Zie voor dit geschrift ook hoofdstuk 6, paragraaf V.9.a en hoofdstuk 8, paragraaf VII.6.
[169] Volgens een vroegere scheikundige theorie ontweek bij verbranding een hypothetische stof, het flogiston; deze theorie is achterhaald door het onderzoek van Lavoisier, dat ondubbelzinnig aantoonde dat een stof bij verbranding zuurstof opneemt en altijd zwaarder wordt. Zie: H. Gilman McCann, *Chemistry transformed. The paradigmatic shift from phlogiston to oxygen*, s.l. 1978.

sterdam[170]; deze begrijpt waar het om gaat en geeft er blijk van dat hij voor de uitvoering daarvan volkomen berekend is.

X. Overige reacties vanuit de medische wereld

Ontijds *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* had in het oog van velen een zodanige wetenschappelijke superioriteit – al weet Capadose in dit werk verschillende tegenstrijdige uitspraken aan te wijzen[171] – en volledigheid, dat de overige tegenschriften van medische zijde op de *Bestrijding der Vaccine* hooguit werden beschouwd als een herhaling van wat Ontijd al naar voren had gebracht. Zij stemmen in ieder geval hierin overeen dat de schrijvers ervan op grond van jarenlange praktijkervaring met de vaccinatie het grote belang van dit profylactische middel tegen de pokziekte onderstrepen; dat ze Capadose in zijn bestrijding van de koepokinenting als een navolger van zijn geestelijke vader Bilderdijk beschouwen; en dat ze bekrompenheid van denken en gekoesterde vooroordelen als de voedingsbodem zien, van waaruit het verzet tegen het verlichte vooruitgangsoptimisme gecontinueerd wordt[172]. Om het beeld van verzet van medische zijde tegen de *Bestrijding der Vaccine* te completeren, laten we een negental tegenschriften van dit genre de revue passeren, waarbij we volstaan met een beknopte weergave van de inhoud en we zo mogelijk zullen letten op het godsdienstig aspect van waaruit de auteurs de vaccinatiekwestie hebben benaderd.

1. A.J.M. van Heusden, *Verdediging der Vaccine*

In het "Voorberigt" van zijn geschrift tegen Capadose geeft Antonij Johannes Martinus van Heusden (ca.1798-1824), praktiserend geneesheer te Breda, te kennen dat hij als voorstander van de vaccinatie zich verplicht acht om vragen van vrienden met betrekking tot de *Bestrijding der Vaccine* te beantwoorden en om zijn gedachten over dit werk op schrift te stellen en in druk uit te geven[173]. Het is naar zijn zeggen beslist niet zijn bedoeling om Capadose daarmee te beledigen of aanstoot te geven. De doelstelling van de schrijver is uitsluitend om rekenschap te geven van zijn handelwijze als voorstander en uitvoerder van de vaccinatie en om een bijdrage te leveren tot erkenning van de waarheid in deze belangrijke zaak (iv).

In beschaafde termen presenteert Van Heusden zijn antwoorden en gedachten in de vorm van een brief aan een "Zeer geachte Vriend!". Hij acht het geschrift van Capadose minder schadelijk voor de zaak van de vaccinatie dan de geruchten suggereren en bovendien, wanneer de vaccinatie wezenlijk goed is, moet ze tegenspraak kunnen verdragen, zeker als velen op grond van wetenschappelijk onderzoek gedurende een reeks van jaren overtuigd zijn van het heilzaam gebruik van dit voorbehoedmiddel (2-3). Het valt Van Heusden op dat Capadose een grote vooringenomenheid tegen de vaccinatie heeft, waaruit blijkt dat hij zijn mening niet op de empirie baseert, maar op "de stem des volks" (34)[174]. De schrijver hoopt dat ook de geadresseerde van zijn brief zal erkennen dat door Gods genadige voorzienigheid de vaccinatie als het probate middel tegen de pokziekte is ontdekt (60). Met betrekking tot de beginselen van de godsdienst wijst Van Heusden bij Capadose het gebruik van drogredenen aan

[170] Rotterdam 1825. Zie: hoofdstuk 8, paragraaf VIII.6.
[171] Zie: Abraham Capadose, *Ontyds Ja en Neen*, 11-12, 26-27, 63-64, 74-76, 86-87.
[172] Cf. D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 142.
[173] A.J.M. van Heusden, *Verdediging der Vaccine, tegen de Bestrijding van den heer A. Capadose, Med. Doct., medegedeeld aan zijnen Vriend*, Breda 1824, iii-iv (*Verdediging der Vaccine*).
[174] Zie: Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 28.

(79-81). Tenslotte roept de briefschrijver op tot dankbaarheid aan God, die de mensheid het heilzame middel van de vaccinatie schonk (89).

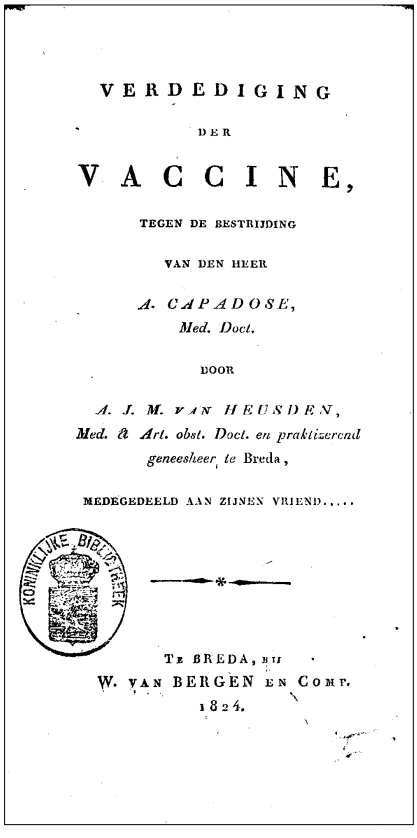
VERDEDIGING
DER
VACCINE,
TEGEN DE BESTRIJDING
VAN DEN HEER
A. CAPADOSE,
Med. Doct.
DOOR
A. J. M. VAN HEUSDEN,
Med. & Art. obst. Doct. en praktizerend geneesheer te Breda,
MEDEGEDEELD AAN ZIJNEN VRIEND.....
TE BREDA, BIJ
W. VAN BERGEN EN COMP.
1824.

Afb. 139. Titelpaina van A.J.M. van Heusden, *Verdediging der Vaccine*.

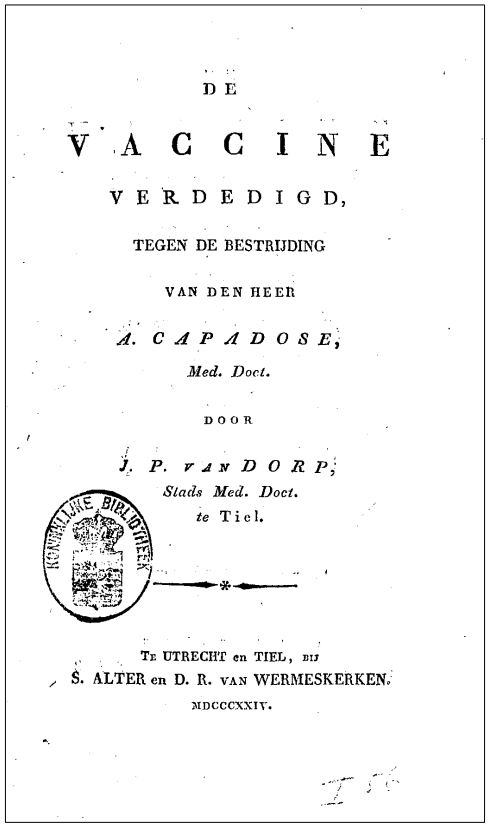
DE
VACCINE
VERDEDIGD,
TEGEN DE BESTRIJDING
VAN DEN HEER
A. CAPADOSE,
Med. Doct.
DOOR
J. P. VAN DORP,
Stads Med. Doct.
te Tiel.
TE UTRECHT en TIEL, BIJ
S. ALTER en D. R. VAN WERMESKERKEN.
MDCCCXXIV.

Afb. 140. Titelpagina van J.P. van Dorp, *De Vaccine Verdedigd*.

2. J.P. van Dorp, *De Vaccine Verdedigd*

a. Korte inhoud

Jakobus Petrus van Dorp (1782-1853), praktiserend geneesheer te Tiel, achtte het noodzakelijk om als medicus in zijn pamflet *De Vaccine verdedigd, tegen de Bestrijding van den Heer A. Capadose, Med. Doct.*[175] zijn stem tegen Capadose te verheffen. Verontwaardigd over de inhoud van de *Bestrijding der Vaccine* doet hij dat in soms sterke bewoordingen. Onder het motto: "Ars medica tota est in observationibus"[176] wil hij in zijn uitvoerig geschrift aantonen: dat de vaccinatie niet strijdig is met de beginselen van de ware geneeskunde; dat de vaccinatie wellicht het enige middel is dat in de strijd tegen de pokziekte volkomen aan de verwachtingen beantwoordt; dat de koepokstof ongevaarlijk en onschadelijk is, zodat de vaccinatie alle

[175] Utrecht/Tiel 1824 (*De Vaccine Verdedigd*).
[176] Vertaling: De gehele geneeskunde berust op waarnemingen.

mogelijke aanprijzing verdient; dat de vaccinatie voor alle individuen als het middel bij uitstek tegen de pokziekte beschouwd moet worden; dat de vaccinatie in staat is om de vatbaarheid voor de pokziekte te niet te doen (127). De schrijver wijst erop dat Jenner, die volgens hem door God bestemd was om miljoenen mensen in de zegen van de vaccinatie te doen delen, gedurende tweeëntwintig jaar proefnemingen met de koepokinenting heeft gedaan, voordat hij publiciteit aan zijn ontdekking gaf. De publieke opinie was voor Jenner een gerede aanleiding om inzake de invoering van de koepokinenting met de grootste omzichtigheid te werk te gaan (138, 156).

De vaccinatie is volgens Van Dorp alleen met wettige middelen ingevoerd (144). Hoewel de schrijver in algemene zin gewetensvrijheid eerbiedigen wil (147), acht hij het gewenst dat in de zaak van de vaccinatie tegen weigerachtige personen door de overheid dwangmaatregelen worden toegepast (150-153). Van Dorp voelt zich niet geroepen om diepgaand op de godsdienstige aspecten van de vaccinatie in te gaan, omdat anderen deze benaderingswijze naar zijn mening al genoegzaam aan de orde hebben gesteld. Wel geeft hij aan dat hij een afkeer heeft van alle vormen van dweperij en dat hij waarheid en verlichting wil bevorderen. Volgens Van Dorp gebiedt de zuivere godsdienst de mens om te waken voor zijn gezondheid en dankbaar gebruik te maken van de middelen – ook de vaccinatie – die hem daartoe door God geschonken zijn (167).

Aan het eind van zijn geschrift stelt Van Dorp dat hij met zijn werk geprobeerd heeft duidelijk te maken, dat de vaccinatie met de echte geneeskunde, de rede en de godsdienst niet strijdig is en dat de koepokinenting werkzaam is in de weg van Gods voorzienigheid (168).

b. Recensies van *De Vaccine Verdedigd*

Een recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* begint zijn bespreking van Van Dorps *De Vaccine Verdedigd* met de opmerking dat het te voorzien was dat Capadoses *Bestrijding der Vaccine* een algemene verontwaardiging zou doen ontstaan en vele pennen tot weerlegging ervan in beweging zou brengen[177]. Dat laatste was volgens de recensent niet de moeilijkste taak, aangezien Capadoses drogredenen door bondige bewijzen en zijn uit de lucht gegrepen hypothesen door de resultaten van de dagelijkse vaccinatiepraktijk afdoende konden worden bestreden (376). Bovendien hebben de verklaringen van geleerden en deskundigen op het gebied van de koepokinenting, die zich uitgesproken hebben tegen Capadoses "dwaalbegrippen" (376), de verdediging van de vaccinatie aanzienlijk ondersteund. Toch is de recensent bezorgd, want Capadoses visie op de vaccinatie is enerzijds zó duidelijk in tegenspraak met de algemene ervaring op dit gebied, dat er niet gevreesd hoeft te worden dat zijn opvattingen schade zullen toebrengen aan wat onder Gods zegen in de strijd tegen de pokken tot stand is gebracht, maar aan de andere kant laten gemakkelijk te beïnvloeden naturen onder de ouders zich door die ideeën meeslepen en onthouden zij hun kinderen een weldaad van God (376). Daarom verdient volgens de recensent een ieder die de pen tegen Capadose opneemt alle lof. Wanneer er mensen zijn die door het pamflet van Capadose hun onvermogen hebben gevoeld om diens stellingen meteen te weerleggen en daardoor betreffende de waarde van de koepokinenting aan het twijfelen zijn gebracht, dan is de recensent ervan overtuigd dat al hun twijfels door het lezen van Van Dorps weerlegging worden weggenomen. Het weinige dat Van Dorp heeft geschreven over de godsdienstige beginselen met betrekking tot de vaccinatie heeft de recensent met genoegen gelezen. Hij verklaart dat hij deze medicus heeft leren waarderen als een echt, van alle dweperij afkerig en naar bevordering van waarheid en licht strevend christen (379).

[177] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, "Beöordeelingen", 375-379.

De boekbespreking wordt besloten met de hartelijke wens dat het geschrift van Van Dorp onder de zegen van de Allerhoogste zal bijdragen aan de algemene verspreiding van een juiste kennis van de vaccinatie om daarmee aan alle onkunde, dweperij en vooroordeel een einde te maken, zodat een volgende generatie nog met eerbied en dankbaarheid de naam van Jenner zal uitspreken, wanneer die van Capadose allang zal zijn vergeten (379).

De Kirckhoff geeft in de *Algemeene Konst- en Letterbode* onder de rubriek "Beoordeelingen van Vaderlandsche Werken in Buitenlandsche Geleerde Tijdschriften"[178] te kennen, dat hij in het Franse tijdschrift *Revue Encyclopédique*[179] het volgens hem "inderdaad *onchristelijke* stuk" tegen de koepokinenting van Capadose negatief heeft beoordeeld[180]. De Kirckhoff heeft zijn gevoelens van verwondering en verontwaardiging niet kunnen bedwingen, aangezien het een arts is die in de *Bestrijding der Vaccine* zijn minachting heeft uitgesproken over één van de nuttigste ontdekkingen, waarop de mensheid zich kan beroemen en waarvan de weldaden alleen door dweperij en onkunde in twijfel getrokken kunnen worden (237). Onder de talrijke geschriften die zijn uitgegeven om de drogredenen van Capadose te bestrijden, heeft men volgens De Kirckhoff vooral *De Bestrijding Wederlegd* van Jorritsma[181] en *De Vaccine Verdedigd* van Van Dorp positief onderscheiden. Naar de mening van De Kirckhoff hebben deze twee geneesheren met grote overtuigingskracht Capadoses medische bezwaren tegen de koepokinenting weerlegd, terwijl ze daaraan nog vele leerzame opmerkingen en belangrijke uiteenzettingen betreffende de vaccinatie en de voordelen daarvan hebben toegevoegd (238)[182].

3. I.J. Rant, *Dichtstuk*

a. Korte inhoud

Izaak Jan Rant (1787-1837), praktiserend geneesheer te Zaandam, bestrijdt de standpunten van Capadose in een langgerekt leerdicht van zesennegentig vierregelige strofen[183]. De dichtende medicus kwalificeert Capadoses opvattingen als "*wartaal*", "*lastertaal*" en "*sophisterij*"[184]. Hij richt zich direct tot Capadose met de woorden:

> Gij durft als arts, stoutmoedig *U* vermeten,
> Te kennen, stof, doel! — — En, het *alleen* te weten
> Of, *zuiv're koepokstof*, dient in der artsen hand,
> Tot lastering van God tot schaê van 't vaderland? (3).

Ronduit stelt Rant hem hierna de vraag: "Is *dit uw Christenleer*, *bekeerde Israëliet*?" (3). Terwijl de dichter de *Bestrijding der Vaccine* op de voet volgt en probeert te weerleggen, verwijt hij Capadose dat deze zich zijns inziens verzet tegen God, de zuivere geneeskunde en de medische ervaring (9). Ook Rant schenkt aandacht aan de godsdienstige aspecten van de vaccinatie: hij beschouwt de koepokinenting als een geschenk van God (20). Het is volgens Rant de plicht van een arts dat hij tot welzijn van de mensen loyaal meewerkt aan de uitvoering van

---

[178] Vrijdag 1 oktober 1824, deel II, N°. 41, 237-238.
[179] Augustus 1824, deel XXI, 61e stuk, 171.
[180] Zie voor deze recensie paragraaf VII van dit hoofdstuk.
[181] Zie voor dit pamflet paragraaf X.6.a van dit hoofdstuk.
[182] De redactie tekent hierbij het volgende aan: "Of de Heer K. met het geschrift van den Heer Ontijd onbekend is, weten wij niet; maar anders had hij zeker dit 'er bijgevoegd" (238).
[183] I.J. Rant, *De Vaccine verdedigd tegen den Heer A. Capadose; Med. Doctr.. Dichtstuk*, Zaandam 1824 (*Dichtstuk*).
[184] "Sophisterij": het gebruik van drogredenen.

de wet inzake de vaccinatie, maar wie deze wet uit dweepzucht verwerpt, is volgens hem ontrouw aan God, de koning en de overheid (24). Rant twijfelt er niet aan dat, zolang er mensen zijn, men Jenner zal eren en bovenal God zal danken voor het geschenk van de vaccinatie (25).

Naar aanleiding van Rants *Dichtstuk* schreef Da Costa op 24 januari 1824 aan Bilderdijk het volgende: "Heeft UEdg. by geval het fraaie dichtstuk gelezen dat zekere D^{r}. Rant van Zaandam tegen Capadose ter verdediging van de vaccine heeft geschreven? Het is curieus in zyn soort, en kan niet nalaten de vyanden te beschamen!"[185]. Drie dagen later spreekt Da Costa in een brief aan dezelfde adressant het vermoeden uit dat Rant, evenals Ceratinus – de schrijver van het niet minder curieuze zangspel *De Gebroken Domper*[186] – door de uitgave van "hunne fraaie producten" blijk hebben willen geven van hun domheid, brutaliteit en kwaadaardigheid[187]. Bilderdijks antwoord van 25 januari luidt: "Ik heb 't fraaie vers van den fraaien D^{r}. uit Zaandam niet gezien, en even weinig het Zangspel 't geen de tytel schijnt aan te duiden dat my tot voorwerp heeft. Wie wil ook al zúlke lafheden lezen, of er geld voor uitgeven? — "[188].

b. Recensies van *Dichtstuk*

De recensent, die van Rants *Dichtstuk* tegen Capadose voor het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[189] korte bespreking geeft, wil graag geloven dat Rant een goed medicus is, maar dat hij een bijzonder slecht "*Versenmaker*" is, dat durft hij te verzekeren. Rant blijkt niet het minste idee te hebben wat maat is. Op de inhoud van het gedicht gaat de recensent niet in.

Tot een gelijkluidend oordeel over Rants (gebrek aan) dichterlijk talent komt zijn collega-recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[190]. Volgens deze beoordelaar is de goede bedoeling het beste aspect van het *Dichtstuk* en hij vermoedt dat het dichtstuk Capadose en Bilderdijk zal ergeren of juist zal vermaken. De criticus acht het wenselijk dat de dichtgeest van Rant samen met de broze geest van Capadose neerdaalt in het schimmenrijk[191]. Toch gelooft de recensent dat de welgemeende pogingen van Rant onder Gods zegen zeker tot nut van de vaccinatie zijn zullen[192].

4. (I. de Koning), *Brief van Doctor de Koning*

a. Korte inhoud

In zijn brief aan zijn vriend K....[193] schrijft Izaäc de Koning (ca.1775-1855), praktiserend geneesheer te Zaltbommel, dat hij zich na het lezen van de *Bestrijding der Vaccine* niet kan herinneren ooit een boek gelezen te hebben dat zoveel drogredenen bevat en zoveel kenmerken van boze opzet vertoont, of het zou de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* van Da Costa

[185] Bilderdijk-Museum, hs. E10-7.
[186] Zie paragraaf XII.3 van dit hoofdstuk; zie ook: hoofdstuk 5, paragraaf XII.7.a.
[187] Bilderdijk-Museum, hs. E10-8.
[188] Bilderdijk-Museum, hs. F12-5.
[189] Jg. 1824, deel VIII, 1^{e} afdeling, "Beöordeelingen", 285-286.
[190] Jg. 1824, 1^{e} stuk, "Boekbeschouwing", 274.
[191] De wereld van de afgestorvenen; de onderwereld.
[192] De bevordering van de koepokinenting zal hem naar de inschatting van de recensent beter met het lancet gelukken dan met de pen.
[193] (I. de Koning), *Brief van Doctor de Koning te Zalt-Bommel over de Koepok-inënting, aan zijnen Vriend K....*, Zaltbommel 1824 (*Brief van Doctor de Koning*).

moeten zijn. Veel meer nog heeft het hem verwonderd dat er achtenswaardige geleerden zijn geweest die zich verwaardigd hebben om de geschriften van Capadose en Da Costa te weerleggen[194]. De briefschrijver vreest dat het optreden van Capadose of van zijn aanhangers in de toekomst het gros van de mensen ertoe zal brengen om af te zien van de vaccinatie, met alle gevolgen van dien (4).

In het vervolg van zijn brief doet De Koning voorstellen om te komen tot bevordering van de vaccinatiepraktijk in Nederland. Hij wil dat bereiken door de kwaliteit van de vaccinatie te verhogen, door de deskundigheid van de artsen op dit gebied te vergroten, door een betere organisatie van en een strenger toezicht op het vaccineren, en door het stimuleren van de artsen om nog meer vaccinaties te verrichten (4-16).

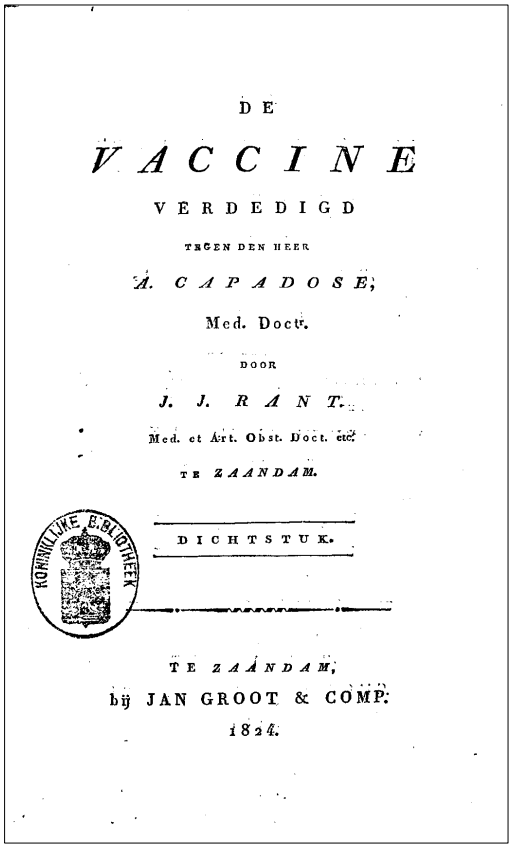
DE

VACCINE

VERDEDIGD

TEGEN DEN HEER

A. CAPADOSE,

Med. Doctr.

DOOR

J. J. RANT.

Med. et Art. Obst. Doct. etc.

TE ZAANDAM.

DICHTSTUK.

TE ZAANDAM,

bij JAN GROOT & COMP.

1824.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Afb. 141. Titelpagina van I.J. Rant, *Dichtstuk*.

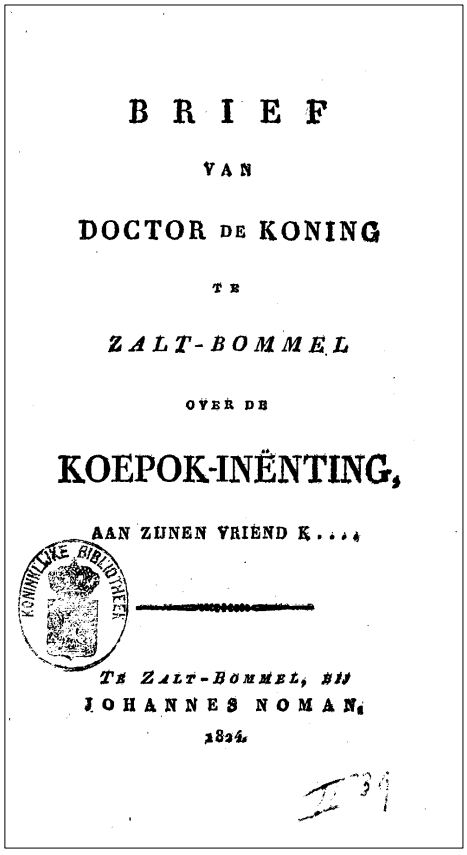
BRIEF

VAN

DOCTOR DE KONING

TE

ZALT-BOMMEL

OVER DE

KOEPOK-INËNTING,

AAN ZIJNEN VRIËND K....

TE ZALT-BOMMEL, BIJ

JOHANNES NOMAN,

1824.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Afb. 142. Titelpagina van (I. de Koning), *Brief van Doctor de Koning*.

[194] Hoewel De Koning vindt dat er tegen beide pamfletten "voortreffelijke aanmerkingen" (3) gemaakt zijn, had men naar zijn mening "dergelijke oproermakers geene wederlegging van hunne geschriften moeten waardig keuren" (4).

b. Recensies van de *Brief van Doctor de Koning*

Volgens de recensent die de *Brief van Doctor de Koning* voor de *Boekzaal*[195] bespreekt, geldt ook voor het "bedrieglijk geschrijf" (31) van Capadose tegen de koepokinenting het gezegde dat het kwade dikwijls aanleiding geeft tot iets goeds. De Koning schrijft in zijn *Brief* dat hij zich erover verwondert dat achtenswaardige geleerden zich hebben bezig gehouden met de weerlegging van zowel Capadoses *Bestrijding der Vaccine* als Da Costa's *Bezwaren* en met het maken van hun voortreffelijke opmerkingen tegen die geschriften. Toen hij die twee pamfletten gelezen had, dacht hij dat niemand deze geschriften van zoveel belang zou achten dat ze weerlegging verdienden. Maar daarover heeft men blijkbaar geheel anders gedacht en inmiddels is er al zoveel over geschreven en gesproken, dat hij besloten heeft om daaraan zijn kostbare tijd niet te verspillen. De recensent is evenwel van mening dat hij en zijn tijdgenoten zonder die twee geschriften zulke goede aanwijzingen, ernstige waarschuwingen en heilzame voorstellen niet hadden ontvangen. In dit kader spreekt de recensent ook lovende woorden over het zinvolle schrijven van De Koning. Het is de wens van de recensent dat deze *Brief van Doctor de Koning* in de juiste handen zal komen en haar doel niet zal missen. En Capadose moet goed beseffen – hoewel ook uit het kwaad dat hij heeft willen aanrichten, iets goeds is voortgekomen – dat hem daarvoor geen enkele eer toekomt en dat zijn schande en zijn verantwoording blijven bestaan (32).

Naar de mening van de recensent, die een beoordeling geeft van de *Brief van Doctor de Koning* voor het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[196], beschouwt geneesheer De Koning het werk van Capadose terecht beneden alle kritiek. De recensent las de brief van De Koning met genoegen en wenst deze brief, die hij belangrijk noemt, in handen van velen.

5. N.Ez. van Lier, *Kritische Aanmerkingen*

a. Korte inhoud

In het "Voorberigt" van zijn *Kritische Aanmerkingen*[197] geeft N. Ez. van Lier[198] aan dat hij met belangstelling heeft uitgezien naar het aangekondigde werk van Capadose over de schadelijkheid en ondoelmatigheid van de vaccinatie, dat een pendant zou zijn van de door Da Costa gepubliceerde *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*. Als beginnend geneesheer wil Van Lier zoveel mogelijk lering trekken uit de werken van anderen (v). Met verreweg de meeste van zijn collega's beschouwt Van Lier de vaccinatie als een weldaad van God, maar volgens Capadose is deze profylactische handeling strijdig met de ware geneeskunde, met de rede en vooral met de godsdienst. Van Lier kan niet anders zeggen dan dat Capadoses *Bestrijding der Vaccine* een eerste plaats inneemt onder de geschriften, die getuigen van de gevaarlijkste dwalingen waaraan het menselijk verstand onderhevig kan zijn (vi). Vanwege zijn verontwaardiging over – zoals hij het noemt – Capadoses poging om wantrouwen te wekken tegen de vaccinatie en de neiging om een "Sekte van duisterlingen" (vii) te behagen, verwerpt Van Lier in soms scherpe bewoordingen Capadoses geschrift, dat naar zijn oordeel met drogredenen en een dweepachtige godsdienstigheid is doortrokken. De schrijver maakt zijn *Kritische*

[195] Januari 1825, "Boekbeschouwing", 31-32.
[196] 1 Februari 1825, deel IX, 2e stuk, "Beöordeelingen", 61. De met "SW." ondertekende recensie is waarschijnlijk van de hand van Johan Samuël Swaan.
[197] De volledige titelomschrijving luidt: N.Ez. van Lier, *Kritische Aanmerkingen op de Bestrijding der Vaccine van Dr. Abraham Capadose*, Amsterdam 1824 (*Kritische Aanmerkingen*). Het pamflet is gedateerd op 27 december 1823. Het is opmerkelijk dat van dit pamflet een Nederlandstalig exemplaar wordt bewaard in de bibliotheek van de Waseda University te Tokyo.
[198] N.Ez. van Lier was praktiserend geneesheer te Amsterdam; meer biografische gegevens zijn ons niet bekend.

Aanmerkingen openbaar, aangezien het geschrift van Capadose zonder bondige weerlegging meer onheil zou kunnen stichten dan de moorddadigste epidemie (vi-viii). Van Lier wil niet dat zijn kritische analyse van de *Bestrijding der Vaccine* onder verdenking van partijdigheid komt te staan, want hem staat dit doel voor ogen: verlichting bevorderen en de maatschappij vrijwaren voor onberekenbare onheilen (vii). De schrijver volgt in zijn kritiek de *Bestrijding der Vaccine* op de voet.

Klaarblijkelijk hebben volgens Van Lier de lessen van Bilderdijk en de vertrouwelijke omgang met Da Costa de wrange vruchten gekweekt, die Capadose in zijn geschrift aanbiedt. Van Lier vindt dat de stijl, de toonzetting en de grondstellingen van de *Bestrijding der Vaccine* de kenmerken dragen van de school van Bilderdijk (13). Hetzij uit overtuiging of uit verbeelding dat de eeuwgeest de bron is van alle kwaad, is Capadose van oordeel dat de geneeskunde God vergeten heeft (15). De godsdienstige dweperij die naar de mening van Van Lier in de *Bestrijding der Vaccine* als argumentatie tegen de koepokinenting een hoofdrol speelt, acht hij een zwaktesymptoom van Capadoses wetenschappelijke gronden tegen de vaccinatie, of als een zekere tactiek om het nadenken over de vaccinatiekwestie te verplaatsen van het veld van rede en ervaring naar het duistere doolhof van de geestdrijverij (17-18). Van Lier concludeert dat het een bewezen waarheid is dat het gebruik van theologische leerstellingen bij de oplossing van natuurwetenschappelijke vraagstukken een belemmering in de vooruitgang betekent (15-19). Binnen het kader van zijn uitvoerige weerlegging van Capadoses medische bezwaren tegen de vaccinatie (17-109) doet Van Lier als reactie op de mening van Capadose dat de koepokinenting een vergrijp tegen de goddelijke voorzienigheid is, de volgende uitspraak: "Maar verhindert dit, dat een geesel des Menschdoms, door den Algoede eindelijk vernietigd worde? — Wie houdt mij staande, dat het de Wil des Allerhoogsten niet zij, dat de pokkenpest door de Vaccine uitgeroeid worde? —" (94).

Aan het eind van zijn *Kritische Aanmerkingen* wenst Van Lier dat de vaccinatiepraktijk zich voorspoedig ontwikkelen zal en haar bestrijders in de toekomst zullen komen tot meer voorzichtigheid en rijper nadenken. Tenslotte geeft de schrijver aan Capadose als stof tot overdenking de volgende van Friedrich Hoffmann[199] afkomstige richtlijn voor de medicus mee: "Melius est ut demonstretur laudabili vita quid sit christianus, quam multum rationibus et controversis in ipsum indicare" (128)[200].

b. Recensie van de *Kritische Aanmerkingen*

De recensent, die in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[201] Van Liers *Kritische Aanmerkingen* bespreekt, is van oordeel dat de schrijver met de vervaardiging van deze weerlegging Capadose te veel eer heeft aangedaan. Hij wil "het goede en edele oogmerk" (241) van de schrijver niet miskennen, maar hij vreest dat met deze en soortgelijke weerleggingen niets bereikt zal worden. Immers, Capadose en degenen die het met hem eens zijn, zullen door deze geschriften heus niet afstappen van hun "gedrogtelijke gevoelens" (242). Daar komt bij dat deskundigen deze opmerkingen niet nodig hebben en dat de minder verlichten en degenen die vooroordelen koesteren ten aanzien van de vaccinatie, deze tamelijk specialistische geschriften niet begrijpen. Het grote publiek moet en kan men naar de mening van de recensent alleen

[199] Friedrich Hoffmann (1660-1742) was een vooraanstaand Duits medicus, die ook bij Capadose in hoge achting stond (cf. *Bestrijding der Vaccine*, 45).
[200] Frederici Hoffmanni, *Medicus Politicus sive Regulae prudentiae secundum quas medicus juvenis studia sua et vitae rateionem dirigere debet, si famam sibi felicemque praxim et cito acquirere et conservare cupit*, Lugduni Batavorum 1746, Pars I. Cap. 1. Regul. II. Vertaling citaat: Het is beter dat men door een lofwaardige levenswandel toont dat men christen is, dan door veel geredekavel en woordenzifterij dit te willen bewijzen.
[201] Jg. 1824, deel VIII, "Beöordeelingen", 241-243.

overtuigen en van alle vooroordelen tegen de vaccinatie bevrijden door middel van feiten uit de dagelijkse praktijk. De recensent die het over het algemeen met Van Liers weerleggend geschrift eens is, kan niet instemmen met diens opvatting dat de koepokinenting andere ziekten op de gevaccineerden overbrengt[202]. Intussen wenst de recensent van harte dat de pogingen van Van Lier niet vruchteloos zullen blijven, maar zullen bijdragen tot het gestelde doel: het behoud van medemensen en het overtuigen van degenen die in hun standpunt volharden (243).

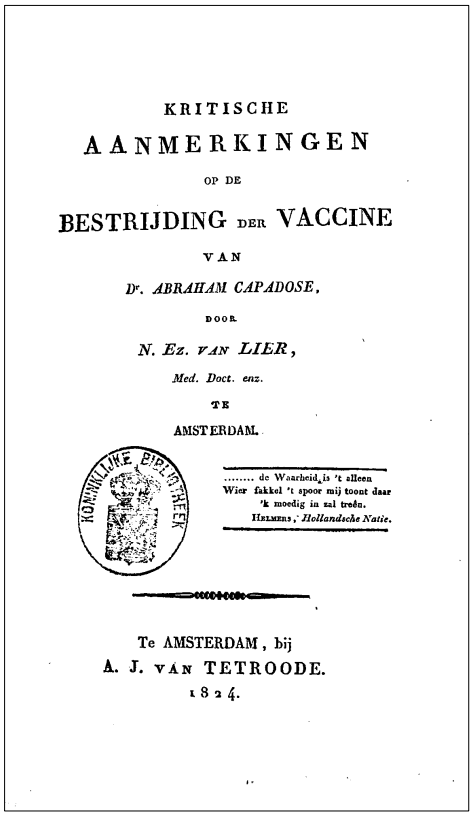
KRITISCHE
AANMERKINGEN
OP DE
BESTRIJDING DER VACCINE
VAN
Dr. ABRAHAM CAPADOSE,
DOOR
N. Ez. VAN LIER,
Med. Doct. enz.
TE
AMSTERDAM.

..... de Waarheid is 't alleen
Wier fakkel 't spoor mij toont daar
'k moedig in zal treden.
HELMERS, Hollandsche Natie.

Te AMSTERDAM, bij
A. J. VAN TETROODE.
1824.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Afb. 143. Titelpagina van N.Ez. van Lier, *Kritische Aanmerkingen*.

DE
Bestryding der Vaccine,
DOOR
A. CAPADOSE;
WEDERLEGD;
WAT HET GENEESKUNDIGE AANGAAT,
OOK
VOOR NIET GENEESKUNDIGEN;
DOOR
T. A. JORRITSMA.
Med. et Art. Obst. Doct. te Hoorn.

AMSTERDAM,
bij J. J. ABBINK,
1824.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Afb. 144. Titelpagina van T.A. Jorritsma, *De Bestrijding Wederlegd*.

6. T.A. Jorritsma, *De Bestrijding Wederlegd*

a. Korte inhoud

De arts Theodoor Anton Jorritsma[203] deelt in het "Voorberigt" van zijn *De Bestrijding Wederlegd* [204] mee dat hij het als voorstander van de vaccinatie zijn plicht acht om tegengif te bieden

[202] Cf. N.Ez. van Lier, *Kritische Aanmerkingen*, 46-47.
[203] Theodoor Anton Jorritsma (1793-1873) was praktiserend geneesheer te Hoorn, waar hij goed bevriend was met Johannes Samuël Swaan met wie hij vertalingen van buitenlandse medische verhandelingen uitgaf.

tegen het in dweepzucht verpakte gif, dat Capadose bij minder ontwikkelden probeert toe te dienen (xv). Door middel van dit geschrift wil hij zijn steentje bijdragen aan het gebouw van de waarheid (xv-xvi). Jorritsma heeft zijn werk willen schrijven voor zowel medici als niet-medici.

De koepokinenting heeft Jorritsma altijd beschouwd als één van de grote weldaden die de medische wetenschap aan de mensheid gepresenteerd heeft (1). Uit geneeskundige belangstelling las hij het werk van Capadose zo onbevooroordeeld als hem mogelijk was. Al gauw moest hij constateren dat Capadoses stellingen tegen de vaccinatie slechts berusten op hypothesen (3). De schrijver merkt op dat Capadose de volksmening aanvoert als een argument tegen de vaccinatie onder het motto: vox populi vox dei[205]. Jorritsma tekent hierbij aan dat Bilderdijk en de zijnen in alle opzichten tegen de publieke opinie zijn[206], maar hier – omdat ze hun van dienst kan zijn – met beide handen wordt aangegrepen. De opvatting over het leerstuk van de predestinatie – alsof de menselijke verantwoordelijkheid daarin geen rol zou spelen – is volgens Jorritsma de grond van het vooroordeel ten aanzien van de vaccinatie, waarin men "thans door Bilderdyk en de zijnen, hoe langer hoe meer gesterkt wordt" (31). Volgens de schrijver is het geen godslastering, wanneer de vaccinatie goddelijk genoemd wordt, want zij is onder de middellijke besturing van de Voorzienigheid uitgevonden en met zulke weldadige gevolgen bekroond dat de hand van God hierbij niet miskend kan worden. Met Capadose eert de schrijver God als de Vader van al het geschapene en erkent Hem ook als de liefdevolle Verzorger van al onze dagelijkse behoeften. Maar hij dankt God vooral ook daarvoor dat Hij de mens boven het dier het vermogen van de rede heeft gegeven, die hem in staat stelt op grond van oordeel en vergelijking te handelen. Jorritsma is ervan overtuigd dat wij tegen onze plicht zondigen, wanneer wij van ons redevermogen geen gebruik maken, sterker nog, wanneer wij opzettelijk andere mensen proberen af te houden van het gebruik van de koepokinenting (58-59). Volgens Jorritsma is alles wat Capadose tegen de vaccinatie heeft aangevoerd "wartaal", die voortkomt uit een bevooroordeeld brein dat de leiding van "eenen dweepzieken meester"[207] volgt; dat wil zeggen: de waarheid moet niet gezocht worden waar die werkelijk te vinden is, maar alleen daar waar het machtwoord van de grote meester de waarheid heeft neergelegd (122-123).

Jorritsma besluit zijn *De Bestrijding Wederlegd* met een aanhaling uit de *Bestrijding der Vaccine*, waarmee hij Capadoses stellingen tegen de koepokinenting samenvat en veroordeelt: "Systhematis ardor Veritatis Sepulchrum" (135)[208], dat is: stelselzucht is het graf van de waarheid.

b. Recensie van *De Bestrijding Wederlegd*[209]

In het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[210] wordt Jorritsma's *De Bestrijding Wederlegd* besproken door een recensent die ondertekend heeft met P — — S. Deze is van oordeel dat Jorritsma zijn taak, namelijk het weerleggen van "het geliefkoosde stelsel der *Bilderdijkia-*

---

[204] De volledige titelomschrijving luidt: T.A. Jorritsma, *De Bestrijding der Vaccine door A. Capadose; Wederlegd, wat het Geneeskundige aangaat, ook voor Niet Geneeskundigen*, Amsterdam 1824 (*De Bestrijding Wederlegd*).
[205] Vertaling: de stem van het volk is de stem van God.
[206] Zoals bijvoorbeeld Da Costa in zijn *Bezwaren*, 67-73.
[207] De schrijver bedoelt hier Bilderdijk.
[208] Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 33.
[209] We hebben al gezien dat De Kirckhoff, recensent van het Franse tijdschrift *Revue Encyclopédique*, Jorritsma's geschrift positief beoordeeld heeft. Zie paragraaf X.2.b van dit hoofdstuk.
[210] Jg. 1824, deel VIII, "Beöordeelingen", 503-505.

nen[211]" (504), uitnemend heeft verricht: hij betwist Capadose elke "voetstap" (504) en weet bovendien meerdere malen diens eigen stellingen tegen hem te keren. De recensent stelt met genoegen vast dat alle weldenkende tijdgenoten, hoe erg ze ook door Bilderdijk en de zijnen worden beledigd, toch openlijk voor de waarheid uitkomen. Zij geven daarbij naar zijn oordeel een argumentatie die op goede gronden is gebaseerd en geen "*petitiones principii*"[212] bevatten, zoals bij Capadose het geval is. De bewijsvoering van deze tijdgenoten acht hij evident voor iedereen die gezond verstand heeft. Tenslotte spreekt de recensent de wens uit dat het geschrift van Jorritsma onder de leiding van de Voorzienigheid zal bijdragen om de zegen van de koepokinenting in toenemende mate dankbaar te doen erkennen (505).

7. N.C. de Fremery, "De Vragen"

De Utrechtse hoogleraar in de geneeskunde Nicolaas Cornelis de Fremery[213] hield op 19 december 1823 een lezing voor het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht. In de loop van 1824 werd die lezing gepubliceerd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[214]. In "De Vragen" verklaart De Fremery dat hij in de bijeenkomsten van het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht doorgaans een onderwerp uit de scheikunde of biologie behandelt. Dat zou hij ook bij deze gelegenheid gedaan hebben, ware het niet dat er op dat moment een pokkenepidemie in de stad Utrecht heerste, waarvan een groot aantal kinderen en volwassenen het dodelijk slachtoffer is geworden. De spreker wil daarom deze keer stilstaan bij het heilzame voorbehoedmiddel tegen de pokziekte, dat Gods voorzienigheid ons in de koepokinenting geschonken heeft. Hij wil dat doen door de beantwoording van een tweetal vragen:

1. Verdient de koepokinenting het ook nu nog, vijfentwintig jaar nadat zij door Edward Jenner werd geïntroduceerd, om als voorbehoedmiddel tegen de pokziekte te worden aangeprezen?
2. Wat heeft de epidemie van de pokziekte, die dit jaar in de stad Utrecht geheerst heeft en nog heerst, ons met het oog op de vaccinatie geleerd?

De beantwoording van deze twee vragen acht De Fremery op dit ogenblik bijzonder belangrijk: enerzijds vanwege de smet die Capadose in zijn *Bestrijding der Vaccine* op de koepokinenting heeft willen werpen, waarbij hij op listige wijze niets terzake doende en bovendien verkeerd toegepaste godgeleerde begrippen heeft ingevoegd, waarvoor sommige onoordeelkundige en onbevooroordeelde lezers ontvankelijk kunnen zijn; anderzijds vanwege de voorbeelden van mensen die vroeger al waren gevaccineerd en in de huidige epidemie toch door de pokziekte zouden zijn aangetast, en die het bewijs zouden zijn van het onvermogen van de koepokinenting ter bescherming tegen de pokken (117). Bij de beantwoording van de twee vragen wil De Fremery zich vooral baseren op de waarnemingen, die hij gedurende de afgelo-

[211] Dat stelsel houdt in, dat de geneeskunde noch op de mensheid in het algemeen, noch op het individu in het bijzonder preventieve invloed kan of mag uitoefenen.
[212] Bewijsgronden die ten onrechte als reeds bewezen worden beschouwd, maar zelf eerst bewezen moeten worden.
[213] Nicolaas Cornelis de Fremery (1770-1844) studeerde te Leiden wijsbegeerte en geneeskunde, waarna hij zich als medicus te Haarlem vestigde. In 1795 aanvaardde hij het hoogleraarschap in de medicijnen, chemie, farmacie en natuurlijke historie te Utrecht. In verband met zijn hoogleraarsambt oefende hij de geneeskundige praktijk uit. Zijn wetenschappelijk onderzoek lag voornamelijk op anatomisch en natuurhistorisch gebied. Hij bevorderde de verbreiding in ons land van de denkbeelden van de Franse scheikundige Antoine Laurent Lavoisier (1743-1794). Zie: G. ten Doesschate, *De Utrechtse universiteit en de geneeskunde 1636-1900*, Nieuwkoop 1963, 52.
[214] N.C. de Fremery, "De Vragen: Verdient de Vaccine thans nog, als voorbehoedmiddel tegen de Kinderziekte, te worden aangeprezen? en wat heeft daaromtrent de Utrechtsche Kinderziekte-Epidemie van het jaar 1823 geleerd? Beantwoord door N.C. de Fremery, Hoogleeraar in de Geneeskunde te Utrecht", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 116-130 ("De Vragen").

pen eenentwintig jaar heeft gedaan bij in totaal 720 door hem gevaccineerde personen van allerlei maatschappelijke klassen, alle leeftijden en onder de meest verschillende omstandigheden. Hij verklaart dat hij zich hierbij niet heeft laten leiden door de zucht tot handhaving van enig geneeskundig stelsel en ook niet door blinde empirie, maar steeds de redelijke ondervinding, de empiria rationalis, als grondslag van de ware geneeskunde heeft gevolgd (118).

Afb. 145. Nicolaas Cornelis de Fremery.

De eerste vraag kan De Fremery op grond van zijn jarenlange ervaring volmondig met "ja" beantwoorden. Tot op de dag van de lezing is er volgens De Fremery nog niemand van de 720 door hem gevaccineerden door de pokken aangetast. Zijn bevindingen stemmen geheel overeen met die van de beste geneeskundige waarnemers, die eenparig getuigen dat de vaccinatie zelfs bij personen die al met pokken zijn besmet deze ziekte verzachten en gemakkelijk en veilig doen aflopen. Ook is het De Fremery uit zijn onderzoek gebleken dat de vaccinatie de ingeënten voor een lange tijd bescherming geeft. Over een periode die langer is dan het tijdvak van zijn waarnemingen kan hij over de beschermingsduur geen uitspraken doen. De Fremery beveelt de koepokinenting als een veilig voorbehoedmiddel tegen de pokken met een gerust hart bij de ouders aan (124). De tweede vraag beantwoordt De Fremery op grond van zijn ervaringen als volgt: de koepokinenting kan ook nu nog bij allen, die belang hechten aan eigen welzijn en aan dat van hun kinderen en familieleden, krachtig worden aanbevolen (130). De Fremery stelt dat wie aan nadelige uitwerkingen van de vaccinatie wil doen geloven – zoals Capadose – moet komen met bewijzen en niet met vooronderstellingen (123).

Samenvattend komt de verhandeling van De Fremery op het volgende neer: De koepokinenting is een onschuldig voorbehoedmiddel, dat in verreweg de meeste gevallen een volledige bescherming biedt tegen de pokken, terwijl in de enkele gevallen waarin de pokziekte zich toch bij gevaccineerden voordoet, deze een goedaardig verloop heeft, zodat voor het leven van de persoon in kwestie niet gevreesd hoeft te worden. Mogelijk verliest na verloop van vele jaren de inenting iets van haar beschermend vermogen, maar een herhaalde vaccinatie geeft volledige bescherming tegen de pokziekte voor een periode van 15 à 20 jaar (130). Wat De Fremery met betrekking tot de blijvende waarde van de koepokinenting naar voren heeft gebracht, is gebaseerd op jarenlange, nauwkeurige waarnemingen door hemzelf, die weer zijn getoetst aan vele proeven en waarnemingen van Engelse, Franse en Duitse medici en aan de verslagen van vaccinaties, die door andere vakgenoten zijn opgesteld (118). Dit geeft aan zijn pleidooi voor de koepokinenting en aan de weerlegging van Capadoses *Bestrijding der Vaccine* een wetenschappelijk karakter.

8. [.....], "De ongeregelde ijdelheidsprekers, leerende dat niet en behoort"

Onder het motto "Want daar zijn ook vele ongeregelde, ydelheytsprekers, ende verleyders van sinnen, insonderheyt die uyt de besnijdenisse zijn. Welcke men moet den mont stoppen, die geheele huysen verkeeren, leerende dat niet en behoort"[215] wordt in het *Gezondheids-Blad* een deel van het artikel "De ongeregelde ijdelheidsprekers, leerende dat niet en behoort"[216] aan Capadoses *Bestrijding der Vaccine* gewijd. De anonieme schrijver verklaart tegenover de lezers dat het bij uitzondering is dat in het *Gezondheids-Blad*, dat uitsluitend de bevordering van de gezondheid ten doel heeft, een opschrift aangetroffen wordt dat ontleend is aan de Bijbel. Maar het weren van vooroordeel, het voorkomen van misbruiken bij de bevordering van de gezondheid is ook een doelstelling van dit blad. En aangezien enkele personen de laatste tijd denkbeelden presenteren, die de gezondheid benadelen en tevens "de uitbraakselen zijn van kwaadaardigheid, twistzucht, ondermijning van Koninklijke besluiten, vernietiging van alle edele bedoelingen, en dit blad zelf door een der Dompers aangerand is[217]", heeft de redactie het nodig gevonden om stil te staan bij degenen, "die *leeren dat niet en behoort*" (169)[218].

De schrijver beschouwt Capadose als één van de voornaamste van degenen die de apostel Paulus met de woorden van het motto aanduidt. De anonymus stelt nog maar eens, hoewel het algemeen bekend is, dat het *Gezondheids-Blad* de vaccinatie ziet als een weldaad van God. Heftig roept de schrijver vervolgens uit: "Ja, de koepokinenting blijft, ondanks de schijngronden, sophisterijen, magtspreuken, scheldwoorden, onzin enz. van dat jonge doctortje (...) eene weldaad des Allerhoogsten" (169). De auteur waarschuwt de lezers dat zij de gevoelens van deze verstoorder van het menselijk geluk moeten wantrouwen: ze zijn een ontering van de Schepper van de natuur. Hij zet uiteen dat het *Gezondheids-Blad* zich geheel verenigt met de opvatting van degenen, die voor de verdediging van de vaccinatie vanuit medisch oogpunt alleen de ervaring als afdoende grond beschouwen. De lezers moeten ook beseffen dat de onervaren Capadose in zijn mening vrijwel alleen staat tegenover die van de beroemdste en meest ervaren medici in alle werelddelen, en dat hij allen die met hem van mening over de koepokinenting verschillen "domkoppen, bedriegers, kwakzalvers, onchristenen" (170) noemt, terwijl hij zichzelf beschouwt als het toonbeeld van alle geneeskundige en christelijke volmaaktheid. De schrijver daagt Capadose uit om personen met name te noemen, bij

[215] Zie: Titus 1:10-11.
[216] In: *Gezondheids-Blad*, 1823, deel I, N°. XII, 169-176, 169-171.
[217] Waarschijnlijk wordt hier verwezen naar Bilderdijks *Toelichting*, 57.
[218] Het *Gezondheids-Blad* had ook al aandacht besteed aan de "Dompers" in N°. XI van 1823, 166-168, onder het opschrift: "Iets aan Mr. I. da Costa"; zie: hoofdstuk 5, paragraaf VI.1.

wie er duidelijke sporen zijn dat de voeding en het inwendige leven, de natuurlijke groei en het zenuwgestel in hun ontwikkeling zijn verstoord alleen door de vaccinatie. Ook dient hij aan te geven, wanneer die gevolgen van de koepokinenting zich zullen of kunnen voordoen (170).

Als de schrijver gevraagd wordt naar zijn mening over het godsdienstig oogpunt van waaruit Capadose de vaccinatie beschouwt, is er wat hem betreft maar één antwoord mogelijk: kennelijk probeert hij gewetensdwang in te voeren. De schrijver, die Capadose ervan beschuldigt dat hij met godsdienst schermt zonder eigenlijk te weten wat godsdienst is, vraagt waar de Heilige Schrift de vaccinatie verbiedt. En de anonymus fulmineert verder: Meent Capadose dan dat deze uitvinding gedaan is zonder God? De mens die het middel tegen de pokziekte ontdekte – en die door Capadose zelfs in zijn graf niet met rust gelaten wordt – was een werktuig in de hand van God om te doen wat God in Zijn raad tevoren bepaald had. Is wellicht niet de ontdekking van dit middel een compensatie voor de afname van de bevolking, waaraan de mensheid sinds vele jaren door oorlog te lijden heeft? De schrijver noemt het gelukkig dat aanzienlijke predikanten de vaccinatie als een door God geoorloofde zaak hebben aangeprezen. En zou dan Capadose, een pas in het Christendom opgenomen Jood, het beter weten dan al die mannen die gedurende hun hele leven bezig zijn geweest om de wil van de Allerhoogste te leren kennen en te doen eerbiedigen? Men kan er vanuit gaan dat de godsdienst geen belemmeringen voor de vaccinatie kan opleveren, zodat men zich daar ook niet aan bezondigen kan (170). De schrijver verzekert zijn lezers dat de koepokinenting niet in strijd is met de plicht van een christen en ook niet met de voorschriften van de godsdienst. Ook benadrukt hij dat iemand die zich laat vaccineren op geen enkele manier probeert op de voorzienigheid van God vooruit te lopen. Wanneer men uit gehoorzaamheid aan God en Zijn Woord alles gedaan heeft tot behoud of tot herstel van de gezondheid, alles naar eer en geweten geprobeerd heeft, pas dan kan men het overige aan God overlaten en gerust zijn, wat dan ook de uitwerking van de gebruikte middelen onder de leiding van God mag zijn. Waarschuwend voegt de schrijver hieraan toe dat in de dag van de vergelding niet gevraagd zal worden, of wij de hongerigen, de dorstigen, de naakten, de vreemdelingen, de zieken en de gevangenen alleen aan de goddelijke voorzienigheid hebben overgelaten, maar integendeel, of wij hen hebben gevoed, te drinken gegeven, gekleed, gehuisvest, verzorgd en bezocht, zoals het de kinderen van de hemelse Vader betaamt (171)[219].

De schrijver wil zijn aanmerkingen met betrekking tot de *Bestrijding der Vaccine* niet afsluiten zonder de artsen die deskundig zijn op het gebied van de vaccinatie, en de Departementale Commissies van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt ernstig aan te sporen om met vereende krachten op te treden tegen de bestrijder van een zo weldadig voorbehoedmiddel als de koepokinenting. Ook verzoekt hij hen de overheid erop attent te maken, "hoezeer men het er op toelegt om, onder schijn van vroomheid, hetzelve op allerlei wijze tegen te werken, de heilzame bedoelingen van Z.M. onzen geëerbiedigden koning aantast, en strijdig verklaart met de magt die God alleen zich zelf heeft voorbehouden" (173).

9. N.N., "Aan de redactie van het Gezondheids-Blad"

De redactie heeft een plaats ingeruimd voor een anonieme ingezonden brief[220], die betrekking heeft op Capadoses *Bestrijding der Vaccine* en *Antwoord op den Voorloopigen Brief*. De auteur is geen geneeskundige, maar een "*Theologant*" die meer dan dertig jaar ervaring heeft in het verspreiden van "Godgeleerde kundigheden" (177). Omdat ook de godsdienst door Capadose wordt gebruikt in de bestrijding van de koepokinenting, wil hij zijn pen tegen hem opne-

[219] Mattheüs 25:35-46.
[220] N.N., "Aan de redactie van het *Gezondheids-Blad*", in : *Gezondheids-Blad*, 1823, N°. XII, 177-180.

men. Naar de mening van de briefschrijver verdient een ieder het om gehoord te worden, die zich geroepen voelt om aan het rijk van de wetenschappen dienstbaar te zijn, hetzij hij het gebied van de reeds gemaakte ontdekkingen probeert uit te breiden, hetzij hij valse begrippen en voorwendsels wil bestrijden, en zelfs ook wanneer hij algemeen heersende begrippen als dwalingen wil doen beschouwen, waarvan hij zijn medemensen probeert terug te brengen. Immers, hoe kunnen zonder een confrontatie tussen verschillende denkbeelden de dwaling ontdekt worden en de waarheid aan het licht komen? Daarom juist was de anonymus er zo blij mee dat Capadose zijn *Bestrijding der Vaccine* heeft uitgegeven, want zij draagt bij tot een sterkere bevestiging van de heersende opvatting dat de koepokinenting een heilzaam middel en een geschenk van Gods voorzienigheid is. Op een zevental punten wil de anonymus Capadose bestrijden:

1. Hij begint met zijn verwondering uit te spreken dat Capadose, die nog weinig geneeskundige ervaring heeft, het durft op te nemen tegen ervaren en geleerde medici die de vaccinatie aanprijzen. Dit geeft toch wel aan dat Capadose niet gering van zichzelf en van zijn medische bekwaamheden denkt. Hij zegt openlijk dat zij dwalen en dat de vaccinatie ongeoorloofd en verderfelijk is. De schrijver is van mening dat wie zonder voldoende ervaring te hebben opgedaan op een dergelijke manier spreekt, blijk geeft van ingenomenheid met zichzelf, van onkunde aangaande eigen bekwaamheden en van een zucht om naam te maken. De schrijver verklaart deze houding van Capadose vanuit diens omgang met Bilderdijk, die meent over alles te kunnen oordelen, en die met zijn invloed de hoge dunk van zijn leerling geprikkeld heeft om iemand te hebben door wie hij zijn ideeën kon laten uitdragen. Kortom: alleen hoogmoed en eerzucht hebben Capadose bewogen om achtenswaardige en ervaren geneesheren openlijk tegen te spreken (178).
2. De invloed van Bilderdijk ziet de schrijver ook tot uiting komen in Capadoses ageren tegen bepaalde besluiten en verordeningen van koning Willem I aangaande de uitoefening van de vaccinatie. Juist op het moment dat de koning op advies van ervaren mannen gepaste maatregelen tot uitbreiding van de vaccinatie neemt, staat een jonge arts op die zich daartegen uit alle macht verzet. Volgens de schrijver doet zoiets alleen iemand die van Bilderdijk geleerd heeft dat alleen een bepaald type monarchie rechtmatig is[221]. Eerbied voor de koning had Capadose moeten weerhouden van de publicatie van zijn werk, waardoor hij de vorst veroordeelt als de bevorderaar van wat "*ongeoorloofd* en *verderfelijk*" (178) is voor de onderdanen van zijn rijk. Hij heeft dat echter wel gedaan, en de schrijver ziet daarin een openbare afkeuring van en een verzet tegen de maatregelen van het staatshoofd. Hij vraagt zich af hoe het openbaar maken van zulke stellingen als Capadose voorstaat, in overeenstemming is te brengen met de onderwerping die een ieder – naar de opvatting van Capadose – aan de koning als onbeperkte alleenheerser verplicht is? Het is bij Capadose wellicht een zaak van het geweten, maar de briefschrijver begrijpt in ieder geval niet, hoe zo'n opstelling te rijmen valt met het Christendom (178-179).
3. Het komt de auteur opmerkelijk voor dat Capadose de vaccinatie wel bestrijdt door redeneringen, maar niet op grond van de ondervinding bewijst dat ze "*verderfelijk*" (179) is. Niemand heeft met een voorbeeld kunnen aantonen dat de vaccinatie die schadelijke uitwerking heeft, die zij volgens Capadose veroorzaakt. Als er voorbeelden aanwezig waren die zijn mening bevestigen, dan zou hij die volgens de schrijver zeker aanvoeren. Dat hij dit niet gedaan heeft, is voor hem een bewijs dat geen van Capadoses redeneringen van belang is, en dat zij door de empirie weersproken worden (179).
4. Tijdens het lezen van Capadoses geschrift kwamen de volgende gedachten bij de briefschrijver op: Wij mensen hebben niet alleen een drift die door de Schepper in alle levende

[221] Bilderdijk stond een monarchie voor, die niet gebonden was aan een constitutie en vrij was van de invloed van democratische beginselen. Zie: Willem Bilderdijk, *Toelichting*, 43-55; H. Bavinck, *Bilderdijk als Denker en Dichter*, Kampen 1906, 180-185; hoofdstuk 4, paragraaf III.2.

wezens is ingeplant, maar ook de plicht om voor onze gezondheid te zorgen en voor de welstand van ons lichaam te waken, en gebruik te maken van alle middelen die tot bevordering van ons welzijn kunnen bijdragen; uit dat oogpunt zijn wij ook verplicht om de vaccinatie als een in de praktijk beproefd heilzaam middel toe te passen. Wanneer de ervaring leert dat vaccinatie bescherming biedt tegen de pokken, dan gaan wij tegen de wil van de Schepper in en overtreden wij de plicht om voor ons welzijn te zorgen, wanneer wij de vaccinatie verwaarlozen; dit is zowel de stem van de rede als van de godsdienst. Het is een zonde wanneer iemand er de oorzaak van is dat anderen die stem niet opvolgen. Capadose die zelf erkent dat sinds de invoering van de vaccinatie de pokziekte minder wordt waargenomen dan voorheen, bezondigt zich tegen anderen die hij, in weerwil van deze erkentenis, probeert te verleiden om aan de stem van rede en godsdienst weerstand te bieden (179).

5. De anonymus vraagt zich af, of de leer van de godsdienst een bevel of een voorschrift bevat, dat ons verbiedt gebruik te maken van de vaccinatie. Capadose geeft op die vraag een bevestigend antwoord, maar hij geeft naar de mening van de schrijver niet duidelijk aan waarop hij zijn antwoord baseert. Volgens de schrijver staat in de Bijbel nergens dat de vatbaarheid voor de pokken in het bijzonder of van elke ziekte in het algemeen vanaf Adam een trieste eigenschap van de menselijke natuur is geworden. Met klem verzoekt hij Capadose om die bewijsplaats te geven. Hij weet wel dat de zedelijke wanorde (αταξια) die in de mens heerst en die zich kenmerkt door het overwicht van de zinnelijkheid over de rede, in de Bijbel afgeleid wordt van Adams ongehoorzaamheid, maar dat enige lichamelijke ziekte of vatbaarheid daarvoor moet worden toegeschreven aan die oorzaak, is hem onbekend. Waar Capadose die voorstelling ook vandaan haalt, voor de auteur is het zeker dat ze geen grond in de Bijbel heeft (180).

6. Even ongegrond acht de briefschrijver de opvatting dat de ziekten en kwalen die het menselijk lichaam treffen, beschouwd moeten worden als straffen op onze zonden. Capadose beroept zich aangaande deze zaak op Deuteronomium 28:21 en 22, maar hij schijnt niet te weten dat alle bedreigingen die in het Oude Testament gelezen worden, alleen betrekking hebben op het volk Israël en in verband staan met zijn ongehoorzaamheid aan de bijzondere voorschriften, die God aan dat volk gegeven had. Wanneer Capadose niet weet dat alle Israëlitische wetten en voorschriften geheel lokaal van karakter zijn en voor de christenen geen geldigheid hebben, dan adviseert de schrijver hem om zich op de hoogte te stellen van de leer van het Nieuwe Testament en zich tevens te herinneren de bekende grondregel van de logica: *a particulare ad universale non valet consequentia*[222]. En wanneer Capadose Leviticus 26 en Deuteronomium 28[223] in verband met elkaar leest, dan zal het overtuigend blijken dat zowel de bedreigingen als de beloften die aan Israël gedaan zijn, alleen betrekking hebben op de tijdelijke welvaart van Israël en zijn inwoning in het Beloofde Land. Als het anders was, dan zou er moeten volgen dat bij terugkeer van de afgedwaalde mens tot beoefening van de ware deugd, hij ook bevrijd zal worden en bevrijd blijven van lichaamskwalen en van de vatbaarheid daarvoor. De anonymus veronderstelt dat iedereen begrijpt dat deze veronderstelling moet leiden tot buitensporige ongerijmdheden (180).

7. Wanneer volgens Capadose de ziekten en dus ook de pokken straffen zijn die God de mens omwille van zijn zonden oplegt, dan moeten die straffen of rechtvaardig of onrechtvaardig zijn. Het laatste zal Capadose nooit toegeven: naar zijn overtuiging is alleen het eerste waar. Dit brengt de briefschrijver tot het stellen van een aantal vragen aan Capadose. Hij wil van hem weten welk recht en welke vrijheid hij bezit om als arts een zieke een middel voor te schrijven tot bevrijding van die straf? En mag Capadose dan in het plan van God ingrijpen en eigenmachtig de toegezonden straf afkeuren? Mag hij dan door het toedienen van genees-

[222] Vertaling: vanuit het bijzondere kan men geen gevolgtrekkingen maken voor het algemene.

[223] Beide hoofdstukken gaan over de beloften aan degenen die naar de wet van God leven en over de bedreigingen van de overtreders daarvan.

middelen de rechtvaardige Rechter van onrecht beschuldigen? Volgens de schrijver leidt de opvatting van Capadose ertoe bij consequent doorredeneren dat alle ziekten straffen zijn die vanwege de zonden worden opgelegd, en dat alle artsen hun bevoegdheid moeten verliezen en alle apothekers hun winkel moeten sluiten. De briefschrijver meent het recht te hebben om Capadose te herinneren aan het bekende: *ne sutor ultra crepidam*[224]. Ook denkt hij dat het goed zou zijn als Capadose kennis nam van de zuivere christelijke ethiek, die niet gezocht moet worden bij Bilderdijk, maar in het schone werk van Reinhard[225] over dit deel van de christelijke leer.

De brief wordt besloten met de wens dat Capadose zich beter laat onderrichten en spoedig in het openbaar zal erkennen dat hij zowel schromelijk heeft gedwaald als zijn medemensen geërgerd.

XI. Reacties vanuit de niet-medische wereld

1. Assuerus Doyer, *Leerrede ter Aanprijzing der Koepok-inenting*

a. Korte inhoud

Vrijwel gelijktijdig met Capadoses *Bestrijding der Vaccine* verscheen de vierde en verbeterde uitgave van Assuerus Doyers[226] *Leerrede ter Aanprijzing der Koepok-inenting*[227], die in 1808 voor het eerst het licht zag. Doyer draagt deze leerrede op aan de Maatschappij ter Bevordering der Koepokinenting te Rotterdam en verder aan alle edelen en vermogenden in Nederland, teneinde deze leerrede door hun goedkeuring en invloed te helpen verspreiden en te doen meewerken aan de verzachting van leed en bevordering van welzijn onder de mensen. Van de eerste uitgave werden duizenden exemplaren verkocht en op vele plaatsen in ons land verspreid. Aangezien na de tweede ook de derde druk was uitverkocht, besloot de schrijver om een verbeterde herdruk uit te geven. Hij achtte een dergelijke uitgave des te meer noodzakelijk, omdat gebleken is dat de vooroordelen tegen de vaccinatie nog lang niet zijn uitgeroeid, naar verhouding zelfs minder in de volkrijkste steden van ons land dan daarbuiten (1-2). In de "Voorrede" brengt Doyer naar voren dat er gedurende het tijdperk van ruim twaalf eeuwen – gerekend vanaf ongeveer 572 na Christus, toen de pokziekte vanuit Centraal-Arabië naar Europa kwam – ongeveer vierhonderdentachtig miljoen mensen aan de pokken zijn overleden (3). Volgens Doyer kunnen we Jenner, maar bovenal de Allerhoogste die hem daartoe in staat stelde, niet dankbaar genoeg zijn voor de koepokinenting als de weldadigste van alle ontdekkingen voor het tijdelijke leven (7).

---

[224] Vertaling: schoenmaker, blijf bij je leest!

[225] De briefschrijver bedoelt hier de lutherse theoloog Franz Volkmar Reinhard (1753-1812), die op het gebied van de christelijke zedenleer het standaardwerk publiceerde: *System der Christlichen Moral*, 5 Bände, 5. Aufl., Stuttgart 1823.

[226] Assuerus Doyer (1758-1838) was doopsgezind predikant te Kleef (1787), Krefeld (1788-1793) en van 1795 tot 1836 te Zwolle. Zijn vele geschriften worden gekenmerkt door een praktisch-pedagogische inslag. Hij sprak zich uit voor de koepokinenting en tegen het begraven in de kerk. Als aanhanger van de Verlichtingsideeën stond hij op het standpunt dat zedelijkheid en godsdienst door de rede bestuurd worden, maar in zijn theologisch werk uitte hij zich in orthodoxe zin. Doyer verbond de accenten van zijn trinitarisch en christologisch denken met een oproep tot berouw en bekering, een leven in geloof, hoop en liefde, en vroeg daarbij blijken van gezond verstand, verzachting van het leed van mensen en bevordering van het heil van de medemens. Hij was honorair lid van het Rotterdamsch Genootschap ter Bevordering der Koepok-inënting.

[227] Zwolle 1823.

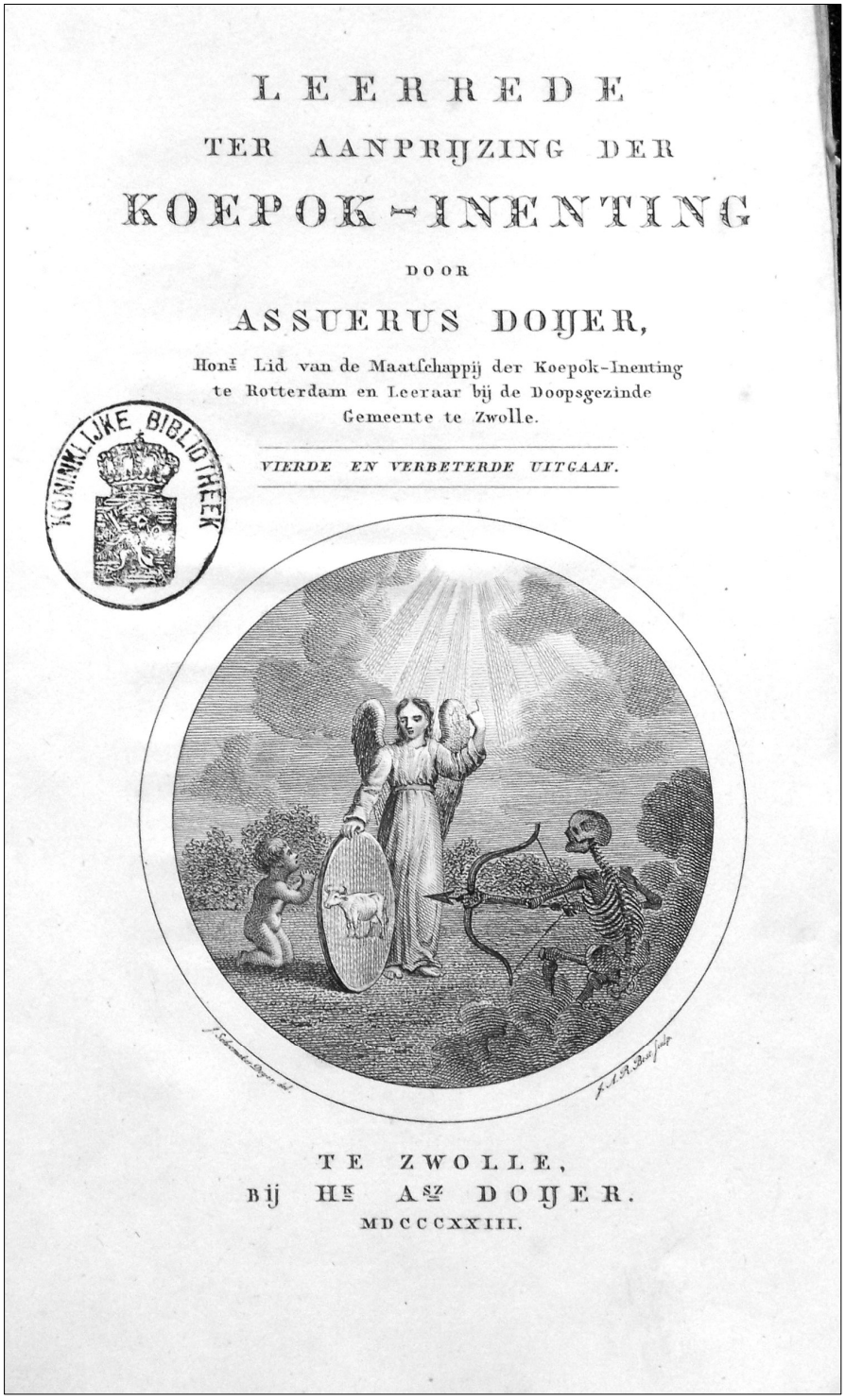

LEERREDE
TER AANPRIJZING DER
KOEPOK-INENTING
DOOR
ASSUERUS DOIJER,
Hon^s Lid van de Maatschappij der Koepok-Inenting
te Rotterdam en Leeraar bij de Doopsgezinde
Gemeente te Zwolle.

VIERDE EN VERBETERDE UITGAAF.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

TE ZWOLLE,
Bij H^s A^sz DOIJER.
MDCCCXXIII.

Afb. 146. Op de titelpagina van Doyers pamflet staat een zinnebeeldige prent afgedrukt die afkomstig is van het zegel van het Rotterdamsch Genootschap ter Bevordering der Koepok-inënting. We zien de dood die probeert een met pokken besmette pijl af te schieten op een geknield kind, dat zich met gevouwen handen tot een engel richt. De engel wijst met de ene hand op de Voorzienigheid en houdt met de andere hand een schild vast, waarop een koe staat afgebeeld. Achter dit schild is het kind beschermd tegen de schicht van de dood.

Doyers tekst of motto voor zijn leerrede als pleidooi vóór de koepokinenting is Prediker 9:10: "Alles, wat uw hand vindt om te doen, doe dat met uw macht; want er is geen werk, noch verzinning, noch wetenschap, noch wijsheid, in het graf, daar gij heengaat". Naar aanleiding van deze tekst stelt Doyer dat wij alles moeten doen wat goed is, wat tot verheerlijking van God strekt en wat het leed van mensen helpt verzachten of hun heil helpt bevorderen (2). Na met deze exegese een bijbelse grond voor de vaccinatie te hebben gegeven, merkt de predikant op dat de koepokinenting door de Voorzienigheid zelf het meest aangeprezen wordt, juist omdat het middel onder het bestuur van de goddelijke providentie ontdekt is (9) is. In de preek geeft Doyer een weergave van de bezwaren, die over het algemeen het meest tegen de koepokinenting worden aangevoerd: 1. door de koepokinenting maak ik mijn kinderen ziek en breng ik ze moedwillig in gevaar; 2. wanneer één van mijn kinderen door de koepokinenting zou sterven, dan zou ik nooit de aanklachten van mijn geweten tot zwijgen kunnen brengen; 3. de rampen die de Voorzienigheid mij toeschikt, kan ik niet afwenden en het is zonde om op God in Zijn weg vooruit te willen lopen, mij te verzetten tegen Zijn almachtige hand of Hem te willen helpen; 4. aangezien geen mens vóór zijn tijd sterft, ben ik door het gebruik van de koepokinenting niet in staat het leven van mijn kind te verlengen of te verkorten; 5. de koepokinenting is een nieuwigheid en wat mij betreft, houd ik het liever bij het oude, zoals ook mijn voorouders dat deden; 6. omdat de koepokstof afkomstig is van een dier, is het onredelijk en onnatuurlijk om mijn kinderen te besmetten met een ziekte die aan dieren eigen is; 7. het middel is niet afdoende, want het komt voor dat gevaccineerden later toch nog de pokziekte krijgen.

Na op dit zevental bezwaren van in hoofdzaak godsdienstige, ethische en emotionele aard op een korte, duidelijke en stellige manier te hebben gereageerd, waarbij hij sterk de nadruk legt op de persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens met betrekking tot het gebruik van de middelen die God gegeven heeft (11-19), gaat Doyer in zijn preek over tot de toepassing. Van Doyers praktisch-pedagogische manier, waarop hij zich tot de ouders richt inzake hun verantwoordelijkheid in dezen, geven we het volgende fragment als proeve: "Ach! wat zullen Ouders antwoorden, die dit Middel gekend en verworpen hebben, wanneer eens hunne Kinderen, door die gevaarlijke Ziekte aangetast en ter neergeworpen, op hun Sterfbedde zullen vragen: *Vader! Moeder! waarom hebt gij ons voor deze Ziekte niet behoed?* of, wanneer zij, voor al hun leven ellendig en misvormd uit de Boeijen dezer Ziekte wedergekeerd, zullen zeggen: *waarom hebt gij ook aan* ons *niet gedaan, 't geen andere verstandige Ouders aan* hunne *Kinderen gedaan hebben? dan zouden wij nu zoo ellendig niet zijn*. — Ja, wat zullen zij eens hunnen eeuwigen Regter antwoorden, ten grooten dage des Oordeels, als Hij tot hen zal zeggen: *waarom hebt gij het leven der Kinderen niet gespaard, die Ik u gegeven, en uwer zorge toevertrouwd had? Waart gij onkundig van het Middel, dat Ik deed ontdekken? of, hebt gij het gekend en niet geacht?*" (22-23). Het is de wens van de predikant dat degenen, die op dat moment nog tegenstanders van de koepokinenting zijn en degenen die nog in twijfel staan of ze dit middel aan hun kinderen zullen laten toedienen, tot een redelijke denk- en handelwijze gebracht zullen worden eer het te laat is!

b. Recensies van *Leerrede ter Aanprijzing der Koepok-inenting*

De recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* las de *Leerrede ter aanprijzing der Koepok-inenting* met droefheid en met blijdschap[228]. Die droefheid werd veroorzaakt door de wetenschap dat er nog zoveel vooroordelen tegen de vaccinatie onder de mensen bestaan, en dat nog wel tegen een weldaad van de hemel waarvoor elke vader en elke moeder, die in

[228] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1 december 1823, deel VII, 15e stuk, "Beöordeelingen", 487-488, 487.

het leven en de gezondheid van hun kinderen belang stellen, de goede God op hun knieën moesten danken. Door die vooroordelen zijn honderden kinderen het slachtoffer geworden. Omdat het vanwege die vooroordelen nog steeds noodzakelijk is dat predikanten hun gemeente bij elke gepaste gelegenheid daartegen waarschuwen en elke nalatige vader of moeder krachtig aansporen om in deze zaak hun plicht na te komen, zag de recensent met blijdschap de vierde druk van deze preek verschijnen. Deze leerrede wordt zijns inziens gekenmerkt door eenvoud, overzichtelijkheid en geleidelijkheid in voordracht, die het lezen ervan aangenaam en gemakkelijk maken. De recensent is Doyer dankbaar voor deze nieuwe editie van zijn doelmatige leerrede en hij hoopt dat ook deze uitgave een positieve uitwerking zal hebben op de waardering en de toepassing van de koepokinenting.

Het tijdschrift *Bijdragen* besteedt in de recensie van Doyers preek ook ruime aandacht aan Capadoses *Bestrijding der Vaccine*[229]. Na lovende woorden betreffende de leerrede van Doyer te hebben geuit, merkt de recensent op dat de vierde en verbeterde uitgave van deze preek op het juiste tijdstip van de pers is gekomen. Ruim een jaar tevoren zou men nog hebben gezegd dat er tegen de koepokinenting geen vooroordelen meer bestonden, maar het jaar 1823 heeft laten zien dat die vooroordelen nog steeds worden gekoesterd en in het openbaar uitgedragen. Er is tenminste één geneesheer die het gewaagd heeft om te beweren dat het beter is de pokziekte te laten voortbestaan, dan de kinderen daartegen te vaccineren. Hoewel de recensent van mening is dat het pamflet van Capadose bij kundige en nadenkende lezers beslist geen kwaad kan doen, valt volgens hem niet te ontkennen dat het geschreven is op een manier die alleszins geschikt is om minder ontwikkelden te misleiden en in verwarring te brengen. Volgens de recensent spreekt Capadose in zijn *Bestrijding der Vaccine* op een vroom klinkende toon en brengt hij de bezwaren tegen de vaccinatie naar voren alsof ze nu voor het eerst – door hem uitgedacht – aan de orde worden gesteld, terwijl die bezwaren in werkelijkheid allang zijn weerlegd en door de medische praktijk gelogenstraft. Capadoses geschrift heeft hierdoor naar het oordeel van de recensent "een zeer *Jezuitisch*[230] voorkomen" (136) en hij vreest dat het daardoor voor sommige lezers erg misleidend is. De leerrede van Doyer acht de recensent een geschikt middel om de verkeerde invloed van de *Bestrijding der Vaccine* tegen te gaan. Dat is de reden waarom hij de verbeterde uitgave van deze preek van harte aanbeveelt bij de predikanten met het verzoek om er vooral bekendheid aan te geven onder die mensen, op wie Capadose de meeste invloed heeft. De recensent legt er de nadruk op dat Doyers leerrede feiten noemt, waartegen de drogredenen van Capadose niet bestand zijn (136).

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* begint de recensent van Doyers preek zijn bespreking met de uitspraak: "*Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo*!"[231]. Zo trekt een ieder met allerlei wapenen tegen Capadose te velde. Maar deze man verdient in het oog van de recensent deze eer niet. De afbeelding op het zegel van de Maatschappij ter Bevordering der Koepokinenting te Rotterdam dat door Doyer op de titelpagina van zijn leerrede is geplaatst, biedt volgens de boekbespreker afdoende weerstand tegen alle "ellendige drogredenen en magtspreuken" (273): het is immers een beroep op de praktijkervaring. Ook deze recensent heeft zorgen om de nog steeds heersende vooroordelen ten aanzien van de vaccinatie. Hij is dan ook verheugd dat de predikant, zowel in het "Voorberigt" als in de leerrede zelf, een aantal bedenkingen en bezwaren van de zwakken en bevooroordeelden uit de weg ruimt. De eindevaluatie van de recensent luidt: "Alles is hier waarheid en gezond verstand" (273).

---

[229] *Bijdragen*, 1824, deel XII, 1e stuk, "Predikkunde", 134-139.
[230] Naar de manier van de Jezuïeten; de schrijver bedoelt daarmee: dubbelhartig.
[231] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 273. Vertaling: Als ik de goden niet op mijn hand kan krijgen, zal ik de onderwereld in beweging brengen; met andere woorden: zo niet met God, dan met de duivel (Vergilius, *Aeneis* 7, 312).

2. [.....], "Aan den Redacteur van den *Algem. Konst- en Letterbode*"

De redactie van de *Algemeene Konst- en Letter-Bode* laat een verklaring van haar kant voorafgaan aan een opgenomen anonieme brief, die een reactie is op Capadoses *Bestrijding der Vaccine*[232]. In die verklaring geeft de redactie te kennen dat ze de pennenstrijd van de afgelopen maanden over Da Costa's *Bezwaren* vrijwel stilzwijgend heeft aangezien[233] in de hoop dat men zich minder of liever in het geheel geen moeite zou geven om zijn machtspreuken te weerleggen. Naar de overtuiging van de redactie zou de *Bezwaren* zonder die weerlegging zeker geen vierde druk beleefd hebben, maar wellicht al spoedig in vergetelheid zijn geraakt. Hoewel de *Bestrijding der Vaccine* op dezelfde grondbeginselen rust en in dezelfde geest is gesteld als de *Bezwaren*, wil de redactie aan de ingezonden brief over de *Bestrijding der Vaccine* toch geen plaatsing weigeren, aangezien het geschrift van Capadose meer op één bepaald punt is gericht dat breed is uitgewerkt, en juist daardoor vooroordeel en bijgeloof meer in de hand kan werken dan van een opeenstapeling van gewaagde stellingen die op een duistere manier zijn toegelicht – zoals in de *Bezwaren* – over het algemeen verwacht kan worden.

De anonieme briefschrijver deelt mee dat hij na lezing van Capadoses *Bestrijding der Vaccine* er ten volle van overtuigd was dat de auteur niets had aangevoerd dan wat door andere, meer ervaren artsen op betere gronden vele jaren geleden al was gezegd, en door de ervaring inmiddels is weerlegd. De aanvankelijke vrees dat dit geschrift bij het publiek veel kwaad teweeg zou brengen, verminderde bij de briefschrijver al gauw, omdat men geruime tijd tevoren – toen het beruchte boekje van zijn vriend Da Costa verscheen – bijna overal hoorde zeggen dat Capadose op dezelfde manier tegen de koepokinenting zou schrijven. Immers, tegen een boek dat geschreven is door iemand die van dezelfde grondbeginselen als Da Costa uitgaat, in zijn denken eenstemmig is met hem – behalve over het dierlijk magnetisme – en die één van de heilzaamste uitvindingen wil doen doorgaan voor het werk van de duivel, zou het publiek ongetwijfeld dezelfde afwijzende houding aannemen als tegen de *Bezwaren* (389). De briefschrijver, die grote waardering heeft voor de *Voorloopige Brief* van Van der Breggen, vindt dat iemand die met opzet zijn medemensen schijnt te willen misleiden, het niet verdient om in de weerlegging van zijn stellingen ontzien te worden (390)[234].

3. [.....], "*Aan den redacteur van Euphonia*"

De redactie van het tijdschrift *Euphonia* heeft een tweetal gefingeerde vertrouwelijke brieven opgenomen, die betrekking hebben op Capadoses *Bestrijding der Vaccine*[235]. Hoewel de inzendster, "uwe getrouwe lezeres A. S....." (744), weet dat de redactie recensies van uitgegeven werken waarover niets of heel weinig goeds te zeggen valt, gewoonlijk niet in haar tijdschrift opneemt, wil zij in dit geval gebruik maken van de uitzondering op deze regel die de redactie zo nu en dan eens maakt. De brieven zijn gewisseld tussen haar 67-jarige vriendin L. G...., die nog enigszins vasthoudt aan enkele vooroordelen uit de tijd van haar opvoeding en

---

[232] *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, vrijdag 19 december 1823, N°. 51, deel II, "Berigten", "Haarlem", 388-391.

[233] Er verscheen een recensie van de *Bezwaren* in de *Algemeene Konst- en Letter-Bode* van vrijdag 12 september 1823 (deel II, N°. 37, "Nieuw-uitgekomen boeken, akademische en andere schriften", 170); zie: hoofdstuk 5, paragraaf V.

[234] Het bevreemdt de schrijver dat iemand als Capadose, die zoveel schrijvers over de koepokinenting heeft geraadpleegd, geen gebruik heeft gemaakt van het laatste verslag betreffende de uitvoering van de vaccinatie in een daartoe bestemd hospitaal in Engeland, getiteld: *The Hospital for the Casual Small-pox and for Vaccination at St. Pancras, Middlesex* (London 1822). In dit verslag zou Capadose vele feiten zijn tegengekomen die voor de hoge waarde van de koepokinenting pleiten (390-391).

[235] *Euphonia*, december 1823, N°. 48, 741-755.

de neef van de inzendster, Willem Starrenberg, een nog jonge arts te G...., die een voorstander van de koepokinenting is. Met beider toestemming biedt de inzendster de brieven ter plaatsing aan. Zij belooft de redactie dat de lezers van *Euphonia*, die inmiddels wel vermoeid zullen zijn van het zien bevechten van de geest der eeuw door Da Costa met zijn *Bezwaren* en Bilderdijk met zijn *Toelichting*, door de beide brieven – als ze geplaatst worden – een nieuwe "ridder van den domper" (744) leren kennen. De redactie tekent hierbij aan dat de lezers hem helaas wel kennen, maar toch de brieven wil plaatsen – zij het met enige tegenzin. Volgens de redactie begint men na een periode van onverdiende opgang van de "gekheden" (744) van het nobele drietal[236] een afkeer te krijgen.

"Mevrouw L. G.... aan den Heer Starrenberg"
L. G.... wil Willem Starrenberg van haar bedenkingen tegen de vaccinatie op de hoogte stellen. Van haar boekverkoper heeft ze namelijk Capadoses *Bestrijding der Vaccine* toegezonden gekregen. Ze heeft het boek niet van a tot z gelezen, maar zij weet toch wel zoveel van deze zaak dat zij uit het boek kan opmaken dat Capadose in veel opzichten daarover denkt als zij. L. G.... geeft aan dat Capadose voorheen – zolang hij nog geen christen was – ook vaccineerde, maar dat hij dit nu niet meer kan noch mag doen. L. G.... zou graag zien dat Starrenberg, die toch ook christen is, de onchristelijke praktijk van het vaccineren maar liever aan de Joden overliet. Zij voegt hier de volgende tendentieuze opmerking aan toe: "Ik weet het niet, maar koeijen en Joden kan ik, in mijne verbeelding, beter vereenigen, dan koeijen en Christenen" (746). De briefschrijfster veronderstelt dat Starrenberg het boek van Capadose kent, maar dat hij als sterke voorstander van de vaccinatie uit een soort vooroordeel het boek nog niet gelezen heeft. Ze wil daarom een en ander uit het boek onder zijn aandacht brengen (746).

L. G.... is het met Capadose eens dat sinds de val van Adam en Eva in het paradijs de pokziekte noodzakelijk is om het menselijk lichaam te zuiveren en tot ontwikkeling te brengen. Ook zij vindt het daarom godtergend de pokziekte te willen uitroeien. Ze kan niet geloven dat het goed is, dat men beestenziekten in het menselijk lichaam brengt. Men is immers blij wanneer een kind welgeschapen, zonder horens of staarten, ter wereld komt, en nu ent men een gezond kind de pokken van een koe in! L. G.... blijft met Capadose ervan overtuigd dat vaccinatie goddeloos en onchristelijk is (746-747). De schrijfster vraagt zich af waarom men een mens onvatbaar wil maken voor een ziekte, die voor zoveel dingen nuttig is? Ze erkent dat het waar is dat een groot aantal mensen door de pokziekte de dood gevonden heeft, en dat vele anderen erdoor geschonden zijn of het gebruik van het een of andere zintuig verloren hebben. Al die gevolgen van de pokken komen volgens de briefschrijfster op rekening van Adam en Eva, die hun "snoeplust" (749) niet konden bedwingen en die daardoor zichzelf en heel het menselijk geslacht de dood hebben ingeënt. Starrenberg moet alles nog maar eens rustig overdenken, het werk van Capadose lezen en zijn handen voortaan afhouden van het beestengif. Goed beschouwd helpt het vaccineren niet, want in plaats van pokken krijgt men een andere ziekte. L. G.... besluit haar brief met het verzoek om een spoedig antwoord (749).

"W. Starrenberg aan Mevrouw L. G...."
In antwoord op de brief van L. G.... deelt Starrenberg mee dat hij het boek van Capadose gelezen heeft. Aangezien de drukpers vrij is, kan en mag zij geschriften van wijzen en dwazen publiceren. Waarom Capadose meer vrijheid gevoelde om te vaccineren, toen hij nog tot het Jodendom behoorde dan nu hij christen is, begrijpt Starrenberg niet: Joden weten toch ook dat zij geen mensen mogen vergiftigen. Ook zij geloven evenals de christenen aan Gods voorzie-

[236] Namelijk: Da Costa, Bilderdijk en Capadose.

nigheid, die het ontstaan van kwalen onder sterfelijke mensen heeft toegelaten, maar dat is de zaak van Capadose.

Starrenberg verbaast zich erover dat L. G.... kan geloven dat de natuurlijke pokziekte een kwaal is, die men niet mag proberen uit te roeien. Gesteld dat die ziekte mede behoorde tot de boetedoening, die het eerste mensenpaar na de overtreding van het goddelijk gebod in het paradijs is opgelegd — waarom zou men die dan in mindere mate proberen uit te roeien dan de doornen en distelen, die zijn opgelegd om de menselijke arbeid bezwaarlijk te maken, in het bijzonder wat de nuttige landbouw betreft? Als Capadose een tuintje heeft dan zou Starrenberg wel eens willen zien, of hij daar alles wat de natuur of liever de Schepper van de natuur geeft, in het wild laat opgroeien (750).

Dat de pokziekte één van die kwalen zou zijn, die de kracht en de ontwikkeling van het menselijk gestel bevorderen, spreekt de schrijver met kracht tegen. Degenen die geen pokken gehad hebben, zijn volgens hem net zo sterk en ontwikkeld als die wel aan deze kwaal hebben geleden. Het Opperwezen beschikt naar de mening van Starrenberg geen kwalen tot onze versterking of ontwikkeling. Volgens hem is de eenvoudigste leefwijze het beste middel om een duurzame gezondheid te behouden. Bovendien gelooft hij dat wanneer er onder de mensen kwalen ontstaan, de weldoende Vader van het mensdom aan de redelijke mens het vermogen geeft om tot zijn eigen behoud werkzaam te zijn en daartoe verschillende geneesmiddelen te beproeven en te bereiden (751). Een duidelijk voorbeeld hiervan ziet de schrijver in de ontdekking van de vaccinatie: het was de zorgende voorzienigheid van God die het menselijk verstand in staat stelde om tegen de pokken een heilzaam middel uit te vinden. Daarom roept Starrenberg op om God te danken voor de gezegende ontdekking van Jenner, die miljoenen mensen het leven spaart en tegen de verschrikkelijke gevolgen van de pokken beschermt (752).

Starrenberg geeft toe dat de koepokstof een soort dierlijk vergif is, omdat het een ziekmakende uitwerking heeft, maar die is volgens hem volstrekt onschadelijk. Er zijn onder de geneesmiddelen vele vergiften uit de natuur, die dagelijks worden toegediend tot herstel van de aangetaste gezondheid. Terwijl elk medicinaal vergif bij een te hoge dosering of door een onverstandige bereiding dodelijk kan worden, wordt de koepokstof – zonder bijkomende omstandigheden – nooit dodelijk, zo verzekert hij. Wat Capadose en zijn aanhangers ook beweren, de ziekte die ingeënt wordt, is de pokziekte en geen andere kwaal! (752-753). Starrenberg stelt L. G.... gerust: juist omdat hij christen is, gevoelt hij zich nog meer verplicht om de goede God ervoor te danken dat Hij Jenner ook tegen de pokken een heilzaam middel heeft laten uitvinden. Als christen voelt hij zich geroepen om zijn medemensen op alle mogelijke manieren in deze goddelijke weldaad te laten delen en ze tegen de pokken te beveiligen (754).

Starrenburg vindt dat Capadose, wanneer hij denkt dat hij door het gebruik van de middelen, die de voorzienigheid van God ons aan de hand doet om ons op een redelijke wijze tegen diverse kwalen te beschermen, in opstand komt tegen de almacht van God, als arts de gehele geneeskunde vaarwel moet zeggen en ook zelf tot verzachting van zijn eigen lijden nooit iets mag innemen. Verontwaardigd betoogt de schrijver dat Capadose ziekte en dood hun vrije loop laat, terwijl elk weldenkend mens God voor elk geneesmiddel dankt. Verder merkt Starrenburg op dat iemand die in het water valt, niet hoeft te hopen dat Capadose en zijn "medebabbelaars" (755) – wanneer zij trouw blijven aan hun principes – moeite zullen doen om hem te redden, want ook dat betekent opstand tegen het Opperwezen. En de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, die al tot behoud van zoveel levens is geweest, is in het oog van de dompers ook al niets meer dan een verzameling van afgodendienaars die de geest der eeuw hulde toebrengt (755).

De schrijver van deze gefingeerde brieven laat Starrenberg zijn uitvoerige brief beëindigen met de veronderstelling dat voor L. G.... – en daarmee voor de lezers van *Euphonia* – het dwaze en godslasterlijke van Capadoses bestrijding van de koepokinenting duidelijk is.

4. [.....], *Over het Pligtmatige en Christelijke*

De anonieme schrijver van *Over het Pligtmatige en Christelijke*[237] wil juist in de dagen, waarin men zijns inziens de koepokinenting ook van de kant van de godsdienst als ongeoorloofd probeert te verwerpen[238], met zijn publicatie wijzen op het plichtmatige en christelijke karakter van de zorg voor de gezondheid in het algemeen en van dat van de vaccinatie in het bijzonder. De anonymus heeft zijn verhandeling geconcipieerd naar aanleiding van een passage uit het boek Jezus Sirach. Hij gaat bij zijn pleidooi voor de koepokinenting uit van de woorden van Jezus Sirach 38:1-4[239], zoals die op de titelpagina van deze brochure staan afgedrukt:

1. Eert den Medicijnmeester tot uwe behoeften, met de eere die hem toebehoort: want ook hem heeft de Heere geschapen.
2. Want de genezinge is van den Allerhoogsten: ende van den Koning wordt de medicijnmeester ge-eert.
3. De wetenschap des Medicijnmeesters verhoogt zijn hooft, ende bij de Grooten is hij in verwonderinge.
4. De Heere heeft de medicijnen uit de aarde geschapen, ende een voorzigtig man en verontweerdight ze niet.

De schrijver begint zijn betoog met de constatering dat iedereen weet dat er vele ziekten zijn, die ons zondig lichaam verzwakken en dat een ziekte of een andere ellende uiteindelijk onze dood veroorzaakt. Maar God heeft ons middelen gegeven zowel tot instandhouding als tot herstel van onze aangetaste gezondheid. En aangezien Hij ons in Zijn Woord vermaant tot een trouw gebruik van die middelen, is het volgens de anonymus niet alleen onverstandig maar ook een blijkbare verachting van God en Zijn Woord, wanneer wij de door Hem geschonken middelen niet gebruiken, en de instandhouding en het herstel van onze gezondheid zonder gebruik van die middelen van Hem willen verwachten. De schrijver vraagt zich af, of een christen dat met een goed geweten kan doen. Aan de hand van de passage uit Jezus Sirach gaat hij op die vraagstelling nader in (4). Hij redeneert als volgt: God gebiedt de mens als Zijn schepsel om naar beste vermogen alles te doen tot instandhouding of het herstel van zijn gezondheid. De passage in Jezus Sirach verwijst ons naar de medicus, die we als een weldaad van God hebben te beschouwen. Het is onze plicht hem hoog te achten door hem tijdig te consulteren en de door God geschapen geneesmiddelen naar zijn voorschrift te gebruiken. Het geneesmiddel verachten staat gelijk aan het met voeten treden van een weldaad van God, en de geneesheer verachten betekent zoveel als God zelf verachten (5-6).

De schrijver wil hier niet ingaan op de regels die God gegeven heeft tot behoud van de gezondheid in het algemeen. Bij voorkeur wil hij het hebben over de koepokinenting, aangezien er pogingen worden gedaan om deze als strijdig met de christenplicht te verklaren. De woorden van Jezus Sirach 38:1-4 verwijzen ons volgens hem naar de medicus en zijn geneeskunst en dringen erop aan dat wij zijn voorschriften opvolgen. En binnen dat kader ligt volgens de schrijver ook de koepokinenting (7). Een verstandig mens veracht de geneesmiddelen niet, en ook de vaccinatie niet. Een christen past dit nog minder, omdat hij weet dat het tegenwoordige leven op aarde als voorbereidende genadetijd met het oog op het hiernamaals zo be-

[237] De volledige titelomschrijving is: [.....], *Over het Pligtmatige en Christelijke der Zorge, voor zijne Gezondheid, in het algemeen, en van dat der Koepokinenting, in het bijzonder. Naar Aanleiding van Sirach. Hoofdstuk XXXVIII:1-4*, Amsterdam 1824 (*Over het Pligtmatige en Christelijke*).
[238] De schrijver bedoelt Capadose en zijn *Bestrijding der Vaccine*.
[239] Aangezien de anonymus zijn betoog baseert op een passage uit het apocriefe boek Jezus Sirach en daarover herhaaldelijk spreekt in termen van "het woord van God", wordt daardoor sterk de indruk gewekt dat de schrijver zich bevindt binnen de rooms-katholieke traditie.

langrijk is, en dat geneesmiddelen een verlenging van die genadetijd kunnen betekenen. De gedachte dat hij eens rekenschap zal moeten afleggen van al zijn doen en laten, ook van het uitvoeren van de zorgdragende taak betreffende de gezondheid van zichzelf en die van zijn kinderen, zal hem tevens bepalen bij zijn verantwoordelijkheid ten aanzien van het gebruik van de koepokinenting. Met vreugde en dankbaarheid zal hij het door God geschonken middel bij zijn kinderen laten toepassen, waardoor ze niet alleen voor de pokziekte worden gespaard, maar ook bewaard voor allerlei misvormingen, verminkingen, het verlies van de edelste zintuigen, die zo vaak de gevolgen van deze ziekte zijn (8).

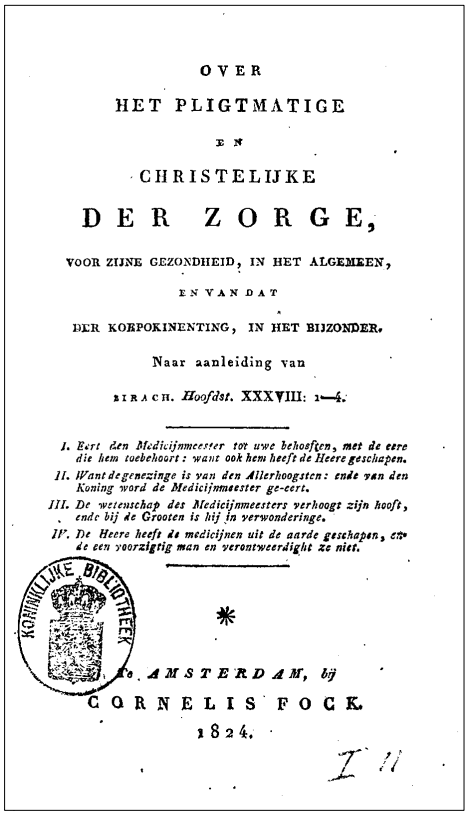
OVER
HET PLIGTMATIGE
EN
CHRISTELIJKE
DER ZORGE,
VOOR ZIJNE GEZONDHEID, IN HET ALGEMEEN,
EN VAN DAT
DER KOEPOKINENTING, IN HET BIJZONDER.
Naar aanleiding van
SIRACH. *Hoofdst.* XXXVIII: 1—4.

I. Eert den Medicijnmeester tot uwe behoeften, met de eere die hem toebehoort: want ook hem heeft de Heere geschapen.
II. Want de genezinge is van den Allerhoogsten: ende van den Koning word de Medicijnmeester ge-eert.
III. De wetenschap des Medicijnmeesters verhoogt zijn hooft, ende bij de Grooten is hij in verwonderinge.
IV. De Heere heeft de medicijnen uit de aarde geschapen, en de een voorzigtig man en verontweerdight ze niet.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

AMSTERDAM, bij
CORNELIS FOCK.
1824.

Afb. 147. Titelpagina van [.....],
Over het Pligtmatige en Christelijke.

Ondanks de hierboven aangevoerde argumenten zijn er volgens de schrijver toch nog christenen die onachtzaam met de gezondheid omgaan. Hij vraagt zich af waar deze met rede en openbaring strijdende handelwijze vandaan komt. Ook is het voor hem een vraag waar het vandaan komt dat men ook de koepokinenting nog blijft verwaarlozen en zelfs strijdig acht met de plicht van een christen? De schrijver kan alleen maar constateren dat dit komt door de vooroordelen die men van jongs af heeft ingezogen, waarvan men moeilijk afstand blijkt te kunnen doen en waarover men niet eens verstandig heeft nagedacht, zodat men ook niet gekomen is tot het inzicht dat ze verkeerd, ongerijmd en onverantwoordelijk zijn (9). Tot die vooroordelen behoort volgens de schrijver in de eerste plaats deze stelling: wanneer het levenseinde van een zieke door God is bepaald, dan is geen enkele arts in staat om hulp te bieden; en is dat levenseinde nog niet bepaald, dan kan God hem de gezondheid ook zonder geneesmiddelen teruggeven. Met het eerste deel van de stelling is de schrijver het volledig eens.

Alleen vraagt hij zich af, wie met zekerheid kan vaststellen of het levenseinde van een zieke al dan niet door God bepaald is? Verder redenerend vraagt de schrijver zich het volgende af: Gesteld dat volgens het ondoorgrondelijk raadsbesluit het levenseinde van de zieke nog niet bepaald was, en dat de arts besloot om hem geen geneeskundige hulp te verlenen en hij vervolgens stierf, zou men dan nog durven beweren dat zijn levenseinde toen bepaald was geweest? Het niet verlenen van geneeskundige hulp is naar de mening van de auteur alleen te verontschuldigen, wanneer men met volle zekerheid weet dat de zieke binnen korte tijd sterven zal. En aangezien men dit nooit met zekerheid weten kan, is en blijft het volgens hem een zonde om aan de zieke medische hulp te ontzeggen (10). Het tweede deel van de stelling – dat wanneer God het levenseinde van de zieke nog niet heeft bepaald, het voor Hem gemakkelijk is om de zieke zonder middelen te genezen – acht de schrijver een dwaas vertrouwen op de almacht van God. Het is hier immers niet de vraag, wat God in bijzondere gevallen volgens Zijn almacht zou kunnen doen, maar wat wij in ieder geval op aanwijzing van God in Zijn Woord moeten doen! Het antwoord hierop is volgens "Gods woord in Jezus Sirach" dat wij in gevallen van ziekte verwezen worden naar de bekwaamheid en hulp van de arts.

Eén van de vooroordelen tegen de koepokinenting berust volgens de anonymus op de volgende stelling: de vaccinatie kan niets tegen de pokken uitrichten en is geen betrouwbaar voorbehoedmiddel, want na de inenting krijgt men toch de natuurlijke pokken. De schrijver vraagt naar gronden voor deze stelling, aangezien de praktijkervaring het tegendeel aantoont (12-13). Een ander en misschien wel het sterkste en meest verbreide vooroordeel tegen de vaccinatie berust op de volgende redenering: de vaccinatie is zondig, omdat men daarmee op Gods voorzienigheid vooruitloopt; wanneer God besloten heeft mijn kind door de natuurlijke pokken weg te nemen, dan mag ik daar niets tegen doen; ik leg mij neer bij dat besluit en laat mijn kind niet inenten. De schrijver probeert door middel van een aantal voorbeelden duidelijk te maken dat bovenstaande redenering onverstandig en onverantwoordelijk is. Om één voorbeeld te noemen: "Eilieve! daar valt uw kind in eene diepen kuil, waaruit het zich zelven niet redden kan, wat zult gij nu doen? Het hulp verschaffen? Maar dan loopt gij Gods voorzienigheid vooruit, die hetzelve welligt in deze diepte wil doen omkomen" (13). Wie de vaccinatie dankbaar aan zijn kinderen laat toedienen, is in de visie van de schrijver gehoorzaam aan God. Als gevraagd wordt of God gehoorzaam zijn dan hetzelfde betekent als op een zondige manier op God vooruit te lopen, dan geeft de schrijver hierop als antwoord dat juist het tegendeel waar is: wie Gods weldaad van de vaccinatie veracht, loopt juist op Gods voorzienigheid op een zondige en strafwaardige manier vooruit; hij verzoekt God op een hardnekkige wijze, aangezien hij een middel dat God hem zelf in de hand gaf, miskent, met voeten treedt en andere bovennatuurlijke, wonderbare hulp van God verwacht, waartoe noch rede noch openbaring hem het recht geven. De schrijver vraagt zich af, hoe het mogelijk is dat men zich tevreden kan stellen door tegen zichzelf te zeggen: "*zijn einde was hem bepaald*" (14), wanneer men niets gedaan heeft tot diens behoud en de middelen, die door God ter beschikking zijn gesteld, ongebruikt gelaten heeft. Dan moet het volgens hem voor het geweten een pijnigende beschuldiging zijn: u had uw kind kunnen redden, als u maar gehandeld had overeenkomstig de aanwijzing van God in de aangegeven woorden uit Jezus Sirach. Van echte gewetensrust in dezen kan er alleen dan pas sprake zijn, wanneer men uit gehoorzaamheid aan God de nodige middelen heeft gebruikt en alles met uiterste zorg voor de gezondheid heeft geprobeerd (14-15).

5. H. Maronier, "Hulde aan Edward Jenner"

De Rotterdamse dichter Hendrik Maronier (1792-1872) publiceerde in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* een uitgebreid dichtwerk ter ere van Edward Jenner, waarin hij ook kri-

tiek levert op het weer opnieuw aanwakkeren van wat hij het vooroordeel tegen de koepokinenting noemt[240]. Zich direct richtend tot de overleden Jenner, verzekert Maronier hem dat eeuwige roem zijn deel zal zijn, ongeacht de aanvallen van de kant van verblinde dwepers:

> Poog dweepzucht vrij, in haar verblinding,
> Het heil te loochnen van uw' vinding,
> Die zooveel zegen heeft verspreid:
> De waarheid spreekt uit duizend monden,
> En schenkt, warsch van haar logenvonden,
> U d' eerkrans der onsterflijkheid (134).

Ook de dichter brengt aan Jenner enkele eerbewijzen. Hij begint daarmee door de tijd van angst, ellende en verdriet in herinnering te brengen, toen er nog geen koepokinenting bestond. Zonder Capadoses naam te noemen, richt Maronier zich tot de schrijver van de *Bestrijding der Vaccine* en roept hem op om terug te zien naar dat verleden:

> Blik vrij terug naar vroeger tijden,
> O Dwaas, die nog, vol eigenwaan,
> 't Heil eener vinding wilt bestrijden,
> Die nooit weêr zal in 't niet vergaan (135).

In dichtmaat laat Maronier het leed van de kinderen en het verdriet van de ouders vanwege de pokziekte de revue passeren. Alleen God was bij machte om paal en perk te stellen aan deze ziekte. Hij liet Jenner het middel daartegen ontdekken en aan de mensheid verkondigen: "De schrikb're *pok-pest* is niet meer!" (139). Het aanvankelijk vooroordeel tegen de koepokinenting was niet in staat het toenemend gebruik van dit voorbehoedmiddel tegen te gaan. Wat in Engeland bij toeval werd ontdekt en Jenners aandacht kreeg, bleek na een inentingspraktijk van meer dan twintig jaar van grote preventieve waarde te zijn. Tegen de bewijskracht van een jarenlange ondervinding met de vaccinatie blijken ongegronde meningen daarover niet bestand te zijn (139-140):

> Vergeefs liet zich 't vooroordeel hooren;
> Het kon der waarheids stem niet smoren;
> Die luid en luider klonk in 't rond;
> En elken weêrspraak, die verblinding,
> Durfde uiten tegen Jenners vinding,
> Ontmaskerde als een logenvond.

En hoezeer sommigen ook "'t dom vooroordeel" (142) tegen de zegenrijke vaccinatie nieuw leven proberen in te blazen, acht de dichter het zijn plicht om de ouders op te roepen om hun kinderen de naam van Jenner te leren, zodat zij God kunnen danken voor het licht dat Hij hem liet zien in het midden van de nacht.

[240] H. Maronier, "Hulde aan Edward Jenner", in: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, "Mengelwerk", 133-142, 140, 142.

6. J.S. Swaan, *Nadere Overweging*

a. Korte inhoud

Onder het motto: "Gelijkerwijze nu *Jannes en Jambres*, *Mozes* tegenstonden; alzoo staan ook deze de waarheid tegen, menschen verdorven zijnde van verstand. Maar zij zullen niet meer toenemen: want hunne uitzinnigheid zal allen openbaar worden, gelijk ook die der *eersten* geworden is" (Paulus)[241] reageert Johannes Samuël Swaan, rector van de Latijnse scholen te Hoorn en bevriend met T.A. Jorritsma, arts in die plaats, met een pamflet[242] op Capadoses *Bestrijding der Vaccine*. Samen met Jorritsma las Swaan het geschrift van Capadose. Swaan geeft te kennen dat zij beiden, die de koepokinenting beschouwen als één van de grootste tijdelijke zegeningen die God aan de mensheid geschonken heeft, zich ernstig zorgen maakten over het doel waarmee dit pamflet geschreven was en ook over de nadelige gevolgen die het hier en daar hebben kon. In de loop van het gesprek dat zij hierover hadden – zo deelt Swaan mee – verklaarde Jorritsma zich bereid om zijn bedenkingen tegen Capadoses geschrift te publiceren voorzover het de medische aspecten betrof, omdat hij zich met de overige zaken niet wilde inlaten. Om toch tot een volledige bespreking van de *Bestrijding der Vaccine* te komen, nam Swaan dit gedeelte van de taak op zich (64-65).

Volgens Swaan kan geen onpartijdige het werk van Capadose lezen, of hij wordt direct overtuigd dat geen serieus mens ooit zulke overdreven stellingen voor bewijzen zal willen doen doorgaan of feiten aanvoeren, die zijn standpunt ondersteunen. Swaan wil zich bij voorkeur bezighouden met de vraag of de gronden, die volgens Capadose godsdienst en rede opleveren tegen de koepokinenting, geldig zijn. Hij wil dat op een zodanige manier doen dat hij zijn aanspraak op de naam van christen en redelijk mens niet verliest, terwijl hij een voorstander van de vaccinatie blijft zoals hij dat tot nu toe steeds geweest is (65-67). In de vorm van een drietal brieven aan een vriend geeft Swaan een evaluatie van de niet-medische gedeelten van de *Bestrijding der Vaccine*.

"Eerste Brief", Hoorn, 17 november 1823

De vriend van Swaan, "een verstandig en Christelijk vader" (67), had grote waardering voor de koepokinenting. Na het lezen van Capadoses geschrift is hij dan wel niet overtuigd van het waarheidsgehalte van diens stellingen tegen de vaccinatie, maar heeft hij er toch behoefte aan om de mening van Swaan daarover te vernemen; een verzoek waarop Swaan meteen is ingegaan. Wat de geneeskundige aspecten van de koepokinenting betreft, verwijst Swaan zijn vriend naar wat de medici naar aanleiding daarvan tegen de stellingen van Capadose hebben ingebracht. Maar hij van zijn kant kan hem alvast dit zeggen, dat vèrgezochte veronderstellingen hier als bewijzen worden beschouwd en dat de "*vox consentiens plebis*"[243], die anders voor Bilderdijk en de zijnen een steen des aanstoots en een rots der ergernis is[244], hier de "*vox Dei*" (67)[245] zijn moet.

Swaan wil graag zijn denkbeelden over Capadoses toetsing van de vaccinatie aan godsdienst en rede aan zijn vriend doorgeven. Hij zal het laatste eerst behandelen, omdat hij deze volgorde zo bij Capadose aantreft. Swaan begint met het stellen van de volgende retori-

[241] Cf. II Timotheüs 3:8 en 9.

[242] Jo. Sam. Swaan, *De Bestrijding der Vaccine, of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst en Rede getoetst; door Abraham Capadose, Med. Doctor; nader overwogen door Jo. Sam. Swaan, Rector der Latijnsche Scholen, te Hoorn* (*Nadere Overweging*), in: J.S. Swaan, *Bedenkingen, op de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht door Mr. W. Bilderdijk, gelijk ook tegen de Toetsing der Vaccine aan Godsdienst en Rede, door A. Capadose, M. Dr.*, Amsterdam 1824, 64-96; zie: hoofdstuk 5, paragraaf XI.9.a.

[243] Vertaling: eenparige stem van het volk; publieke opinie.

[244] Cf. I Petrus 2:7.

[245] Vertaling: stem van God.

sche vraag: Zou het werkelijk aan de kracht van een geneesmiddel bij- of afdoen, wanneer het door een zedeloos mens vervaardigd was? Hij vindt deze stellingname van Capadose er een bewijs van dat deze, wanneer hij de hoofdzaak (het subject) in zijn bijkomstigheden (adjuncta) bestrijdt, niet erg zeker is van zijn argumenten tegen de vaccinatie. Zijn bestrijding is dus niet gericht tegen de vaccinatie, maar tegen de persoon van Jenner en diens volgelingen en hun handelwijze. Het zal Swaans vriend allemaal duidelijker worden, wanneer hij samen met de briefschrijver de afdelingen van het tweede hoofdstuk van de *Bestrijding der Vaccine* doorneemt. Dat is volgens Swaan des te noodzakelijker, omdat er op die materie nogal wat af te dingen is. Wanneer de vriend alleen al let op de thema's, die Capadose in dit hoofdstuk aan de orde stelt, namelijk: de eeuw waarin de vaccine ontdekt is; de snelle vooruitgang of liever de doordrijving van de nauwelijks gemaakte ontdekking; de grote resultaten die de vaccinatoren van de nieuwe ontdekking voorspeld hadden; de onwettige middelen ter algemene invoering en doordrijving van de vaccinatie in het werk gesteld; de empirische geneeswijze, door Jenner gevolgd; de afgodische verering van Jenner (68)[246], dan zal hij moeten toegeven dat hier geen wezenlijke bezwaren tegen de vaccinatie aangevoerd worden (68).

"Tweede Brief", Hoorn, 30 november 1823
In de tweede brief stelt Swaan nogmaals dat Capadoses argumenten tegen de vaccinatie weinig hout snijden. Vooral de bewering van Capadose dat Jenner niet wetenschappelijk te werk is gegaan en dat hij door velen verafgood wordt, bestrijdt Swaan. De geest van Swaans eeuw laat volgens hem niet toe dat Jenner vanwege zijn ontdekking verafgood en aanbeden wordt — de geest van die eeuw aanbidt alleen de enige, ware God en erkent Hem alleen als de oorsprong van alle goede gaven, ook van het middel tegen de pokziekte (82). Swaan schaamt er zich niet voor om naast God ook dankbaar te zijn jegens die medemensen, die bij de totstandkoming van die goede gaven middel waren in de hand van God. Vervolgens analyseert Swaan de gronden, die volgens Capadose door de rede worden aangevoerd tegen de vaccinatie. Hij komt tot de conclusie dat het gebruik van de vaccinatie niet ingaat tegen de gezonde rede. Swaan hoopt dat hij zijn vriend ervan heeft kunnen overtuigen dat hij als redelijk denkend mens verplicht is zijn kinderen te laten vaccineren (85).

"Derde Brief", Hoorn, 30 november 1823
De derde brief wordt besteed aan de vraag of wij als christenen – uiteraard na serieuze overweging – Capadoses argumenten tegen de vaccinatie kunnen volgen als richtlijn voor het bepalen van onze houding met betrekking tot de koepokinenting. In het derde hoofdstuk van de *Bestrijding der Vaccine* toetst Capadose de koepokinenting aan de beginselen (hierbij zet Swaan een vraagteken) van de godsdienst. Swaan heeft dit hoofdstuk met droefheid gelezen. Het is voor hem het bewijs dat Capadose – hoezeer als christen gedoopt – nog geheel van Joodse gevoelens doordrongen is. Hoewel Swaan het eens is met Capadoses beginsel dat alle burgermaatschappijen de christelijke godsdienst als grondslag moeten hebben[247] – dat wil zeggen: onder eerbiedig opzien tot God haar werkzaamheden beginnen, voortzetten en volbrengen – ziet hij in dit principe van Capadose toch de Joodse theocratische regeringsvorm terug, waarin Jehovah de onmiddellijke Koning van het volk was. In de theocratie was de aardse koning slechts onderkoning en in feite de stadhouder van God. Evenals het volk mocht hij niets doen zonder de toelating of het bevel van God. De universele zorgplicht had binnen het exclusieve denken van de theocratie geen plaats: de zorg van Jehovah beperkte zich uitsluitend tot Israël. Wie tegen de wetten van de theocratie inging, pleegde "*crimen laesae Majestatis*" (87)[248]. Maar de christenen die tot vrijheid geroepen zijn[249], hebben – zo benadrukt

[246] Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 130-183.
[247] *Ibidem*, 186.
[248] Vertaling: majesteitsschennis.

Swaan – het Evangelie tot richtsnoer gekregen, waarin de hoofdleer is: "Een nieuw gebod geef Ik u, dat gij elkander liefhebt" (87)[250].

Swaan stemt in met Capadoses stelling dat het beproeven van een middel om een kwaal uit te roeien iets anders is dan het gebruiken van een middel tot genezing van zieken. Maar hij ziet in het laatste nog niet het ongeoorloofde van het eerste, zoals Capadose naar zijn oordeel ongegrond beweert. Daarom houdt hij het erop dat Capadose het bewijs dienaangaande schuldig blijft, zolang hij zijn lezers nog niet door een uitspraak van de Bijbel – het enige richtsnoer van de christenen – van dit ongeoorloofde heeft overtuigd (92).

Swaan besluit zijn derde brief met een tweetal bijbelwoorden: het eerste is een woord van Gamaliël: "Indien deze raad, of dit werk uit menschen is, zoo zal het gebroken worden; maar indien het uit God is, zoo zult gij het niet kunnen breken, opdat gij niet gevonden wordt ook tegen God te strijden" (95-96)[251]; het tweede woord is van Paulus: "Staat dan in de vrijheid, met welke *Christus* ons heeft vrijgemaakt, en legt u niet wederom op het jok der dienstbaarheid" (96)[252].

b. Recensies van de *Nadere Overweging*

Van Swaans *Nadere Overweging* hebben wij in een tweetal tijdschriften een recensie aangetroffen: in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* en in het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*.

P— — S, recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[253], heeft met genoegen Swaans *Nadere Overweging* gelezen en is van mening dat Capadose hierop bezwaarlijk zal kunnen antwoorden. Hij valt Swaan bij, wanneer deze stelt dat Capadose duidelijk toont dat hij nog geheel doordrongen is met Joodse beginselen, aangezien hij het plichtmatige van het zorgen voor de belangen van de mensheid in het algemeen tegenspreekt, wat geheel in overeenstemming is met het exclusieve denken onder de theocratische regeringsvorm.

E.V.V.S., de recensent die Swaans *Nadere Overweging* bespreekt voor het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*[254], oordeelt in principe gunstig over dit geschrift, waarin naar zijn bevindingen de drogredenen van Capadose grondig worden weersproken. Hij had echter graag gezien dat Swaan, die al eerder blijk heeft gegeven in de geneeskunde niet onbedreven te zijn, ook aangaande het medische aspect zijn bedenkingen tegen het "oproerig" (332) schrijven van Capadose op schrift had gesteld, zodat er een volledige bespreking van zijn hand betreffende de *Bestrijding der Vaccine* ter beschikking was gekomen. Verder vindt de recensent dat Swaan minder Latijnse uitdrukkingen had moeten gebruiken, of deze ten minste ten behoeve van zijn minder geschoolde lezers niet onvertaald had moeten laten. Niettemin bedankt de recensent Swaan voor dit geschrift, dat naar zijn inschatting een verstikkende uitwerking zal hebben op de door Capadose uitgestrooide "vergiftigde zaden" (332), die volgens E.V.V.S. in oorspronkelijk goede grond zijn gevallen.

---

[249] Cf. Galaten 5:13.
[250] Cf. Johannes 13:34.
[251] Cf. Handelingen 5:38[b]-39.
[252] Cf. Galaten 5:1.
[253] Jg. 1824, deel VIII, 1[e] afdeling, "Beöordeelingen", 505.
[254] September 1824, no. 9, 330-333.

7. J.B.D. Wibmer, *Brief aan een' Geneesheer, over de Inënting*

Jean Baptiste Didier Wibmer[255] schreef in september 1825 zijn *Brief aan een' Geneesheer, over de Inënting*[256] — een openbare brief over de koepokinenting, die zeer waarschijnlijk geadresseerd is aan Capadose; zijn naam wordt echter niet genoemd. De briefschrijver begint zijn epistel met de stelling dat de Verlichting in ons land dankzij de Voorzienigheid vooruitgang boekt. Hij moet echter vaststellen dat er temidden van de toenemende Verlichting nog mensen zijn, die in hun denkwijze bepaald worden door vooroordelen, waardoor ze het welzijn van hun medemensen beperken. Dat zou op zich zo erg niet zijn wanneer die vooroordelen slechts onschadelijke dingen betroffen, maar de schrijver heeft hier het oog op de heilzame zaak van de koepokinenting, waartegen sommigen zich nog blijven verzetten. Wibmer wijst erop dat de vaccinatie na duizendvoudig onderzoek tot een maatschappelijke regel is geworden. Ieder mens moet nu als het ware kiezen: wil hij een goed burger zijn, of wil hij zich van de weldenkenden afzonderen en uit stijfkoppigheid zijn eigen kinderen benadelen; meehelpen om de kinderpokken uit te roeien, of zorgen dat deze ziekte voortbestaat? (8). Wanneer Wibmer daarbij denkt aan het misvormde lijk van een willekeurig pokkenslachtoffer, dan voelt hij zich vrij om iedere tegenstander van de vaccinatie toe te roepen: "S*ta, hier, gij, zijn moordenaar!!*" (8).

Halverwege de brief wordt Wibmer meer persoonlijk en spreekt hij de geneesheer aan met "Mijnheer!". Hij brengt nu de Voorzienigheid ter sprake en stelt dat naar de mate waarin er ziekten ontstaan, de goddelijke Providentie naar diezelfde mate ook nieuwe geneesmiddelen laat ontdekken. Zo is het volgens hem ook gegaan met de vaccinatie als voorbehoedmiddel tegen de pokken. Wanneer het krijgen van de pokken besloten ligt in de voorbeschikking van God, dan is het voorkomen daarvan eveneens providentieel bepaald en wel door middel van vaccinatie (13). Wanneer de geadresseerde zijn kinderen niet laat inenten tegen de pokken, dan rebelleert hij volgens Wibmer tegen God en tegen de menselijke samenleving. De schrijver weet heel goed dat Salomo gezegd heeft dat onze kinderen "een erfdeel des Heeren"[257] zijn, maar dat wil volgens zijn vaste overtuiging niet zeggen dat de ouders ze in gevaar mogen brengen. Hij houdt de geadresseerde voor dat de Voorzienigheid ook hem als ouder met de vaccinatie een middel geeft om zijn kinderen te behouden; een geschenk dat hij uit stijfhoofdigheid en waanwijsheid afwijst (15). Op verontwaardigde toon richt Wibmer zich direct tot de geneesheer: "Weet gij dan niet dat gij geen meester zijt over het leven van dat kind dat gij zoo roekeloos in de waagschaal stelt? Weet gij dan niet dat gij het regt niet hebt om het te vermoorden, zoo als gij doet?" (15). Als de geneesheer een schepsel van God, dat hem alleen is toevertrouwd om het op te voeden voor God en de maatschappij, durft te laten sterven door het niet te laten inenten tegen de pokken, dan stelt hem dat volgens Wibmer schuldig tegenover God en tegenover het toekomstig geslacht (15).

---

[255] Jean Baptiste Didier Wibmer (1792-na 1834, voor 1844) werd met steun van enkele mecenassen opgeleid tot Waals predikant. De gunstige verwachtigingen die men van hem had, heeft hij echter niet vervuld, — onder andere als redacteur van de *Utopiaansche Courant* (Amsterdam 1819-1820), een onregelmatig verschijnend satirisch nieuwsblad waarin bekende personen aan de kaak worden gesteld, "heeft hij zich aan verregaande ondankbaarheid schuldig gemaakt" jegens zijn vroegere weldoeners. Op grond van de aanklacht dat hij met de uitgave van dit blad, dat in april 1820 verboden werd, "getracht heeft oneenigheid, twist, tweespalt, verdeeldheid en wantrouwen onder de Ingezetenen van het Koningrijk der Nederlanden te veroorzaken, alsmede volksbewegingen, combustie en wanorde in de maatschappij te verwekken" werd Wibmer op 28 oktober 1819 gearresteerd. Er volgde echter vrijspraak. (Zie voor de citaten: W.P. Sautijn Kluit, "De Narrensteinsche, Utopiaansche en Liliputsche Couranten", in: *De Nederlandsche Spectator*, 6 april 1872, N°. 14, Arnhem/'s-Gravenhage 1872, 105-109, 107, 108).

[256] Amsterdam 1825.

[257] Psalm (van Salomo) 127:3.

Tenslotte richt Wibmer zich nogmaals in directe zin tot de geadresseerde door hem in de tweede persoon aan te spreken: “En dan van u, die u laat voorstaan op den naam van Christen, moet men het zonderling, ja, schandelijk vinden, dat gij uwe laffe vooroordeelen nog niet hebt afgeschud. (...) De nacht van het bijgeloof en van het schandelijk vooroordeel is ver beneden uwe roeping en uwen aanleg (...). Weest trotsch op uwe voorregten, maakt daar een gebruik van Jezus waardig en geniet een’ zoo milden zegen als de Vaccine” (19-20).

De volgende passage uit de brief getuigt niet van veel vertrouwen van de kant van Wibmer in de oprechtheid van Capadoses principe inzake de koepokinenting: “Bestond de Vaccine niet, mij dunkt ik zou u hooren roepen, ach! bestond er maar een middel om die rampzalige kinderziekte tegen te gaan! Wisten wij maar hoe onze lieve kinderen daarvoor te bevrijden! Gave God dat men die ziekte uitroeijen kon! En nu het middel u gegeven is, zoudt gij daar geen gebruik van maken!” (20).

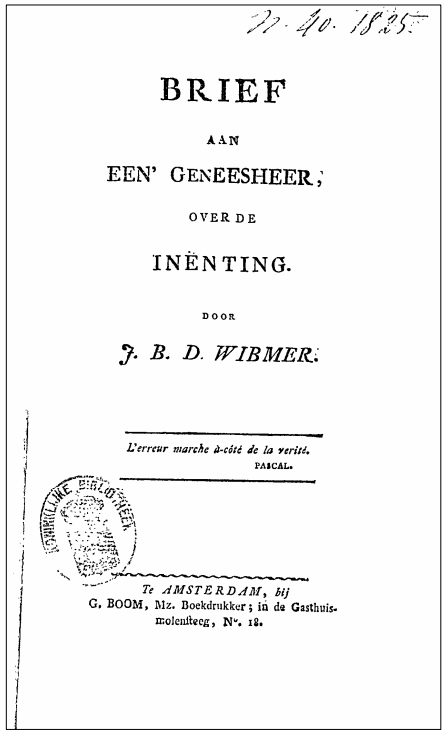
BRIEF

AAN

EEN’ GENEESHEER,

OVER DE

INËNTING.

DOOR

J. B. D. WIBMER.

L’erreur marche à-côté de la verité.
PASCAL.

Te AMSTERDAM, bij
G. BOOM, Mz. Boekdrukker; in de Gasthuismolensteeg, N°. 18.

Afb. 148. Titelpagina van J.B.D. Wibmer, *Brief aan een’ Geneesheer, over de Inënting*.

XII. Reacties op rijm

1. J.J.G. Klopman Lemmers, “De vaccine of het naberouw en de wanhoop eener moeder”

In “De vaccine of het naberouw en de wanhoop eener moeder”[258], een poëtische reactie op Capadoses strijd tegen de vaccinatie, beschrijft J.J.G. Klopman Lemmers – een voorstander van de koepokinenting – de wroeging en de wanhoop van een weduwe op het platteland, die

[258] In: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, “Mengelwerk”, 39-40. Het dichtstuk is gedateerd op 5 december 1823.

de oudste van haar twee zonen niet heeft laten vaccineren en hem vanwege de pokziekte heeft moeten afstaan aan de dood. Elke avond betreurt zij hem bij zijn graf in aanwezigheid van haar tweede zoon, die zij wel tegen de pokken heeft laten inenten. Korte tijd nadat de dichter haar bij het graf van haar zoon had zien treuren, overleed de berouwvolle en diep bedroefde moeder die zichzelf verweet haar rede en plicht vergeten te hebben (39).

Na de beschrijving van het bovenstaande geeft de dichter een indringende waarschuwing om de kinderen toch vooral te laten vaccineren, waarbij hij inhaakt op de sentimenten van de ouders:

> Voorkomt het ongeval waarom mijn tranen stroomen,
> O! ziet een jong geslacht met smeken tot u komen,
> Gij, veldbewoners, door 't vooroordeel zoo verblind,
> Dat dwaling, dweepzucht vaak het heilzaamst doel verslindt.
> Spoedt u: de tijd vliegt heen; gij ziet de jeugd bezwijken:
> O! zoudt gij 't gapend graf reeds doen aan 't wiegje reiken
> Van uwe telgjes?.. neen! maar is hun uur eens daar,
> Dat hun gedachtenis u nimmer wroeging baar'! — (40).

Het dichtstuk wordt besloten met een oproep aan de vorsten om in hun staten het werk van Jenner te voltooien door in elke stad een vaccinatieplaats aan te wijzen, waar de ouders van overheidswege verplicht hun kinderen kunnen laten inenten tegen de pokken.

2. Cornelis Looyen, "Bemoediging"

In het dichtstuk *Bemoediging*, dat is samengesteld op de eindrijmen van het hierboven aan de orde gestelde gedicht van Klopman Lemmers, schetst Cornelis Looyen (1795-1858) de geleidelijke doorwerking van de Verlichting[259]. Als verschijnselen die met die ontwikkeling gepaard gaan, noemt hij onder meer: de afnemende kracht van het blinde vooroordeel, het doordringen van het Verlichtingsschijnsel tot alle lagen van de bevolking, het in toenemende mate ervaren van haar milddadige invloed. En dit zijn volgens Looyen, die vervuld van Verlichtingsoptimisme in de toekomst blikt, nog maar de voortekenen van de volle dag van het licht die zeker komen zal. Al laat de morgenstond nog op zich wachten, toch ziet de dichter het nachtelijk duister reeds wijken. En al wordt de mensheid nog steeds geketend door "dweepzucht" en "domheid" (173), eens komt de bevrijding. Het redeloze vooroordeel zal tenslotte moeten buigen voor de redelijkheid, zodat "'t helgedrogt[260]" (173) overwonnen zal worden. Zoals de nevels verdwijnen voor de gloed van de zon, zo zullen waandenkbeelden en onverstand bezwijken voor het licht van de wijsheid, zodat de waarheid heerschappij zal voeren over het gehele aardrijk. De verlichte dichter spoort daarom zijn lezers aan om zich vol goede moed te richten op die schone toekomst:

> Komt, moedig de oogen naar de toekomst heengewend,
> Gij, die verlichting eert, en haar vermogen kent!
> Vooroordeel, dweeperij en domheid volg' haar schreden,
> En dreige op nieuw het kwaad, voorheen van hun geleden;

[259] Cornelis Looyen, "Bemoediging. Vervaardigd op de Eindrijmen van het uitmuntend Dichtstukje: *de Vaccine enz.* door den Heere *J.J.G. Klopman Lemmers*, te *Amsterdam*, geplaatst in het *8e Deel 1e Stuk van dit Tijdschrift*", in: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, "Mengelwerk", 172-174 ("Bemoediging"). Het gedicht dateert van februari 1824.
[260] Hiermee bedoelt de dichter de pokziekte.

nooit zwaaijen zij de roe' vrijmachtig, als weleer;
Eens vindt verlichting zelfs, op aard', geen' weerstand meêr (173).

Op dezelfde manier waarop "*Febus*"[261] in de loop van het voorjaar 's morgens steeds vroeger opkomt en 's avonds steeds later ondergaat, zal ook het weldadig licht van de rede steeds meer gaan schijnen "voor 's menschen ziel en zinnen" (173).

3. Ceratinus, *De Gebroken Domper*

Tot de reacties op rijm behoort ook *W. van Teisterkoord, of de Gebroken Domper, Zangspel in twee Bedrijven*[262], dat reeds in hoofdstuk 5 in verband met Da Costa's *Bezwaren* aan de orde kwam[263] en dat geschreven is door Johannes Jacobus Abbink onder het pseudoniem Ceratinus. De ideeën van Bilderdijk (W. van Teisterkoord), Da Costa (J. van der Rib) en Capadose (A. van Arragon) worden in dit zangspel in een bespottelijk daglicht gesteld.

In het eerste toneel van het tweede bedrijf wordt onder meer op het antivaccinatiestandpunt van A. van Arragon ingegaan. W. van Teisterkoord zingt op de wijs van "Hier rust mijn Damon in het graf":

De koepok ent men 't lieve kroost,
De koepok uit der hel,
En, schoon z'ook 't pokgif nu verpoost,
't Werkt later nog meer fel (11).

In het tweede toneel van het tweede bedrijf treedt A. van Arragon zingend op. Wanneer hij de bedoeling van de boven het altaar van de Verlichting hangende domper begrijpt, zingt hij op de wijs van "Hei! kokkerij, en de kok zal leggen":

Komt maar het duister, dan zal weldra hangen
De Vrijgeest,
Die op 't feest
(Wat schotbeest![264])
Van Koster, Jenner is geweest (12).

Ook het dierlijk magnetisme, dat in de ogen van A. van Arragon zo verwerpelijk is, wordt aan de orde gesteld. Wanneer N. van Velden het touw waaraan de domper hangt, laat vieren, begint deze te glijden. Maar met kracht trekt hij het touw ineens weer aan, waardoor allen in verschillende richtingen over het toneel rollen. In het derde toneel van het tweede bedrijf zingen W. van Teisterkoord, J. van der Rib en A. van Arragon als verklaring van dit voorval op de wijs van "Lijsje sliep in 't bosch en lommer" het volgende:

Die duivelskracht, die treft ons allen,
(...)
Het helkroost vecht bij duizendtallen;

[261] Febus of Phoebus (d.i. de glansrijke) werd door de Grieken vereerd als de godheid van het stralende hemellicht, de eigenlijke zonnegod, die ook bekend stond als Apollo.
[262] Amsterdam 1824 (*De Gebroken Domper*).
[263] Zie: hoofdstuk 5, paragraaf XII.7.a.
[264] Varken in een kot; spreekwoord: die een varken is, moet in het schot; met andere woorden: wie tot ongeluk geboren is, moet geen goed verwachten.

(...)
Het Magnetismus doet ons vallen;
(...)
Opdat men niet dit schandlicht[265] dooft;
Heeft men ons deze kool gestoofd (14).

Maar de verlichte N. van Velden spreekt deze verklaring van het voorval tegen en spoort het drietal aan om toch vooral de macht van de Verlichting te erkennen. Op de wijs van "Wie Neêrlandsch bloed" zingt hij in het derde toneel van het tweede bedrijf de anderen toe:

Geen Magnetismus deed deez' kracht,
Aan waarheid slechts vergund.
Kent eens toch toe aan 't licht een magt,
Die niet g'ontzeggen kunt (14).

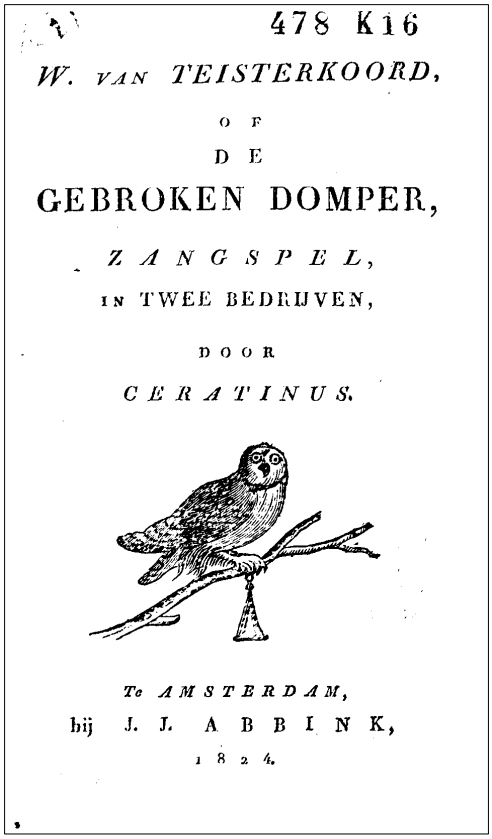
478 K16

W. VAN TEISTERKOORD,

OF

DE

GEBROKEN DOMPER,

ZANGSPEL,

IN TWEE BEDRIJVEN,

DOOR

CERATINUS.

Te AMSTERDAM,
bij J. J. ABBINK,
1824.

Afb. 149. Titelpagina van Ceratinus, *De Gebroken Domper*.

In het vervolg van dit couplet brengt N. van Velden tot uitdrukking dat het drietal de strijd tegen de verlichte tijdgeest niet zal winnen:

[265] Het licht van de Verlichting.

Geen pogen baat, waar waarheid spreekt;
Haar licht daagt meer en meer;
Gij gaat, waar door de kim zij breekt,
Vergeefs haar glans te keer (14).

Door een hevig onweer wordt de domper aan stukken geslagen. W. van Teisterkoord, J. van der Rib en A. van Arragon geven in het vierde toneel van het tweede bedrijf in een gezang op de wijs van "Waar is, waar is de rust der ziel" uiting aan hun grote zorg met betrekking tot de toekomst van kerk en samenleving: de "klub[266]" (20) kan niets meer uitrichten, nu de domper gebroken is; de verbreiding van de Verlichtingsideeën zal onverminderd voortgang hebben; de koepokinenting zal op iedereen worden toegepast.

4. (J.W.) Y(ntema), "De koepok bevorderlijk"

Jacob Wybrand Yntema, de redacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, publiceerde in dit tijdschrift een dichtstukje onder de titel: "De koepok bevorderlijk aan het rijk der duisternis"[267], waarvan de inhoud op het volgende neerkomt: Terwijl de "Dompervorst"[268] en "'t puikje van zijn Grooten"[269] zich inspannen om hun medemensen terug te dringen naar de tijd van het rijk der duisternis[270], toen de mensen nog beperkter van verstand waren dan menig koe of os, rukt "de uitverkoren Arts"[271] op tegen koeien en ketters, wat een onmogelijke en onverstandige bemoeizucht inhoudt. Wanneer het waar is wat deze arts leert, dan brengt men met de vaccinatie gemakkelijk de aard van de koeien over op de kinderen, die – "dom als 't stomme vee" – zich gewillig onderwerpen aan de stok van de drijver. Het is dus maar het beste als die arts de koepokinenting niet verhindert; dat bespaart hem namelijk het jagen op ketters. En als loeiend vee zullen de mensen eens weer vragen om de "Dordsche kluisters"[272].

5. [.....], "Bij het lezen van"

Eveneens in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* verscheen onder het opschrift: "Bij het lezen van Dr. Capadose's twistschriften" een gedicht van vier versregels, dat als volgt luidt:

Komt door het Koepok-smet de *scherpe stof* te voren,
Die in ons binnenst' huist, waarmeê men werd geboren,
Zoo entte ik onverwijld, uit zuivre broedermin,
U, ware ik Arts, de Koepok in![273]

De anonieme dichter maakt hier een toespeling op tweeërlei "scherpe stof".

---

[266] Bilderdijk cum suis.
[267] (J.W.) Y(ntema), "De koepok bevorderlijk aan het rijk der duisternis", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 452.
[268] Bedoeld wordt Bilderdijk.
[269] Da Costa en Capadose.
[270] Het vroegere rijk der duisternis als tegenstelling van het rijk van de Verlichting dat daarna kwam.
[271] Namelijk Capadose.
[272] Yntema bedoelt hier, dat men na de koepokinenting – immers daardoor zo dom als koeien geworden – zich vrijwillig zal begeven in het strenge leerstelsel zoals dat op de Synode van Dordrecht (1618-1619) is vastgesteld.
[273] [....], "Bij het lezen van Dr. Capadose's twistschriften", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 780.

6. Willem Bilderdijk, "Aan den Heer A. Capadose"

Korte tijd na de publicatie van Capadoses *Bestrijding der Vaccine* wijdde Bilderdijk naar aanleiding van dit geschrift het gedicht "Aan den Heer A. Capadose, op zijne Bestrijding der beestpok-inenting"[274] aan de vaccinatie, waarin hij fel tekeer ging tegen dit voorbehoedmiddel tegen de pokken. Dit gedicht is de enige van alle aangetroffen gepubliceerde reacties op Capadoses strijdschrift, die positief is.

a. Korte inhoud

Bilderdijk begint ermee Capadose uit naam van godsdienst en geweten te bedanken

> Voor 't opgeheven schild in d' onverzoenbren strijd
> Ter weering van 't geweld, dat God- en plichtvergeten,
> 't Onnoozel kroost in d'arm eens Helschen Molochs smijt (164).

Volgens Bilderdijk had de hel altijd al door allerlei sluwe listen de mensheid aangetast en geteisterd, maar ze heeft dat zelden op zo'n gruwelijke manier gedaan als door middel van een gif dat merg en beenderen doorknaagt. Bilderdijk is van mening dat de geneeskunde in zijn tijd vervallen is tot een werktuig van de hel en tegen de "Natuur" te werk gaat. Het voorschrift dat zij geeft, staat gelijk aan een straffeloos moordbevel. De geneeskunde doet in de ogen van Bilderdijk niets anders dan jonge mensen verraderlijk om het leven brengen: in plaats van voeding en medicijn wordt vergif van dierlijke herkomst toegediend. Door de koepokinenting wordt de mens tot redeloos slachtvee verlaagd:

> "Verdierlijkt moet ge, ô mensch, door dierlijk smetvenijn" (165).

Bilderdijk spoort daarom de ouders aan om voor hun kinderen in deze toestand toch vooral de hulp in te roepen van God en ook de moed te hebben ten behoeve van hun kroost het moeilijkste te doorstaan, eer ze het verwoestend werk van de smetstof in de aderen van hun kinderen tekeer laten gaan:

> Rampzalig menschdom, beef! beeft, Ouders, voor uw telgen!
> Roept, roept d' onfeilbren Arts in dezen toestand aan;
> En, eer gy 't Hel en vloek door de aadren in doet zwelgen,
> Hebt moed, om voor uw bloed, het ijslijkst door te staan (165).

Het komt er voor de ouders in het uur van de beslissing op aan: of naar vrijheid, recht en mensenwaarde om te zien, of de Heiland te verloochenen zoals de wereld doet. In de vaccinatiekwestie gaat het met andere woorden volgens Bilderdijk om deze keuze: "of God of Belial!" (165).

b. Recensies van "Aan den Heer A. Capadose"

In een tweetal aangetroffen recensies van het eerste deel van de *Rotsgalmen* – in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* en in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* – wordt Bilderdijks

[274] In: Willem Bilderdijk, *Rotsgalmen*, twee delen, Leyden 1824, deel I, 164-165; zie ook: "De dichtwerken van Bilderdijk", in: *Bilderdijk's Dichtwerken*, [bezorgd door I. da Costa], deel I-XV, Haarlem 1856-1859, deel XI, Haarlem 1858, 344-345 ("Aan den Heer A. Capadose").

"Aan den Heer A. Capadose", samen met de meeste andere gedichten die in deze bundel zijn opgenomen, negatief beoordeeld[275].

Voor de recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, die niet verbaasd is over de inhoud van "Aan den Heer A. Capadose", is het meest opmerkelijke aan dit gedicht dat Bilderdijk de Nederlandse taal verrijkt heeft met een nieuw woord, namelijk "*Beestpokken* voor *Koepokken*"[276].

Juist omdat de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* de zeldzame talenten van Bilderdijk zo bewondert, bedroeft en ergert het hem dat de dichterlijke gaven, waarmee zoveel goeds kon worden gesticht, zo jammerlijk ten dienste van het rijk der duisternis en dwaasheid worden misbruikt[277]. Tot staving van zijn algemene opmerkingen over dit eerste deel van de *Rotsgalmen* had de recensent van het gedicht "Aan den Heer A. Capadose" een proeve willen geven. Maar, omdat hierin naar zijn oordeel "de zotheid volkomene razerij" (584) is geworden, en uit vrees om de ergernis die Bilderdijk hiermee opwekt nog te vermeerderen, zag hij daar vanaf.

XIII. Voortgezet discours over de vaccinatie in de periode 1824-1828

Ondanks de grote tegenstand die Capadose naar aanleiding van zijn *Bestrijding der Vaccine* vooral van medische zijde ondervond, bleef hij bij zijn eenmaal ingenomen standpunt. Wel deed hij moeite om zich tegenover zoveel mogelijk opponenten te verantwoorden, maar de rekenschap die hij met betrekking tot zijn visie op de vaccinatie aflegde, bestond uitsluitend in het verduidelijken en accentueren van wat hij eerder in deze zaak naar voren had gebracht. Tot een vergelijk tussen hem en zijn tegenstanders kwam het niet: in de kwestie aangaande de koepokinenting ging het om de "antithese tussen Bilderdijkianisme en liberalisme"[278].

1. Abraham Capadose, *Nieuwe Bijdrage*

In de "Voorrede" van zijn in april 1824 uitgekomen *Nieuwe Bijdrage*[279] verklaart Capadose dat het aantal tegenschriften, aanmerkingen en brieven als reactie op de *Bestrijding der Vaccine* zo groot is, dat hij nauwelijks de tijd heeft om ze allemaal te lezen en nog veel minder om ze afzonderlijk te behandelen (iv). Daarom besloot hij enkele belangrijke punten uit de *Bestrijding der Vaccine* nader toe te lichten en ze te toetsen aan de vooral op de godsdienst steunende en van alle kwakzalverij gezuiverde geneeskunde. Verder wil hij de waarheid van zijn stelling bewijzen met medische feiten, die juist in die dagen bekend zijn geworden. Capadose vindt het opmerkelijk dat sommige voorstanders van de vaccinatie bekennen, dat men soms de waarheid omtrent de vaccinatiepraktijk heeft verzwegen om aan het vooroordeel van het publiek tegen de koepokinenting geen voedsel te geven (iv). Capadose waardeert de vakgenoten die zich openlijk en zonder bitterheid tegen zijn opvattingen hebben verklaard, zoals de hoogleraren De Fremery en Van der Breggen. Zij hebben zich ingespannen om duidelijk te

[275] Zie voor enkele algemene opmerkingen die in deze recensies over het eerste deel van de *Rotsgalmen* gemaakt worden: hoofdstuk 5, paragraaf X.2.
[276] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, 1e afdeling, "Beöordeelingen", 440-445, 440.
[277] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 543-548, 580-586, 545.
[278] D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 145.
[279] De volledige titelomschrijving luidt: Abraham Capadose, *Nieuwe Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine behelzende de Ontwikkeling van sommige voorname Punten en derzelver Bevestiging door Feiten, vervat in de Wederlegging van onderscheide Recensiën en Tegenschriften*, Amsterdam 1824 (*Nieuwe Bijdrage*).

maken dat de vaccinatie volgens hen een wetenschappelijk verantwoorde profylactische handeling tegen de pokziekte is (v). Met hen acht Capadose een zinvolle gedachtewisseling mogelijk, maar geschriften waarin lasteringen en personaliteiten aan zijn adres voorkomen, laat hij buiten beschouwing (xxiii-xxv). Een hevige uitval doet Capadose naar de medicus Van Lier, die hij beschouwt als een schrijver die in de Neologie is verzonken en tot "het verderfelijkste Deïsme" is vervallen, want hij verloochent – en daarvan heeft ook iedere godvrezende Jood een afkeer – het woord van God Die gezegd heeft, "dat Hij den mensch wetenschappen leert"[280] en dat "de vreeze des Heeren het beginsel der wetenschap is"[281] (xxiv). Het feit dat een medicus op een atheïstische manier durft te oordelen over de godsdienst van een christen, is voor Capadose een veelzeggend teken van het niveau waarop de geneeskunde in de negentiende eeuw terecht is gekomen (xxiv).

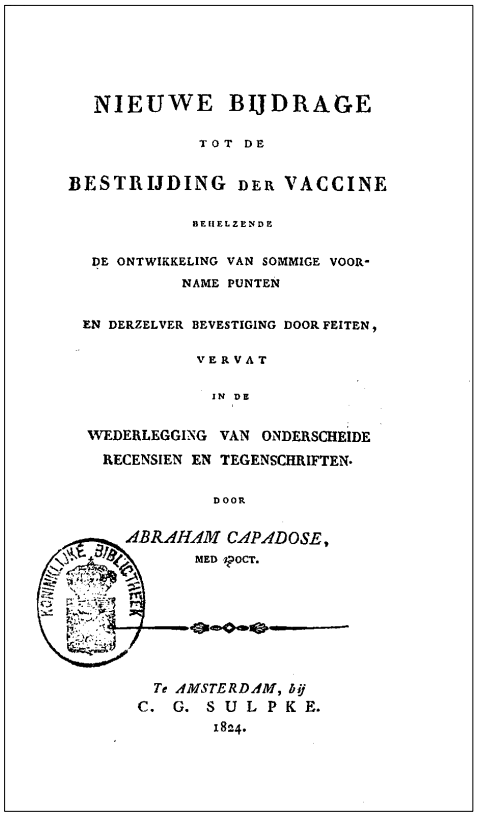
NIEUWE BIJDRAGE

TOT DE

BESTRIJDING DER VACCINE

BEHELZENDE

DE ONTWIKKELING VAN SOMMIGE VOORNAME PUNTEN

EN DERZELVER BEVESTIGING DOOR FEITEN,

VERVAT

IN DE

WEDERLEGGING VAN ONDERSCHEIDE RECENSIEN EN TEGENSCHRIFTEN.

DOOR

ABRAHAM CAPADOSE,

MED. POCT.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Te AMSTERDAM, bij

C. G. SULPKE.

1824.

Afb. 150. Titelpagina van Abraham Capadose, *Nieuwe Bijdrage*.

Heel de *Nieuwe Bijdrage* besteedt Capadose aan de weerlegging van een tweetal recensies van de *Bestrijding der Vaccine*. De eerste weerlegging betreft de recensie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[282] (1-37) en de tweede die geplaatst is in *De Recensent*[283] (41-147).

[280] Cf. Psalm 94:10.

[281] Cf. Spreuken 1:7.

[282] Jg. 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 6-29; zie paragraaf VII van dit hoofdstuk. Op 6 januari 1824 laat Da Costa per brief aan Bilderdijk weten dat Capadose "wederom bezig is aan een Bijdrage tot zyn werk over de vaccine" en dat dit geschrift onder meer een weerlegging zal bevatten van "een allerimpertinentste Recensie in de

Capadose vindt het een onaangename en lastige taak om geschriften tegen de *Bestrijding der Vaccine* ook dan te weerleggen, wanneer de schrijvers ervan terzake een grote onkunde aan de dag leggen en bovendien verwerpelijke ideeën naar voren brengen. Maar het belang van het onderwerp gebiedt hem om de onbevooroordeelde lezers en ouders duidelijk te maken, dat men de vaccinatie op grond van drogredenen wil verdedigen (1).

Capadoses hoop op een waardige reactie van andersdenkenden werd beschaamd, toen hij de recensie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* onder ogen kreeg: de recensent, die anoniem wenst te blijven, gebruikt beledigende taal en geeft blijk van gebrek aan kennis betreffende het vaccinatievraagstuk, van kwade trouw door opzettelijke vervalsing van Capadoses woorden en van verwaandheid door zonder kennis van zaken te oordelen (3, 12, 17). De weerlegging van deze recensie kan volgens Capadose beschouwd worden als een aanhangsel van het tweede hoofdstuk van de *Bestrijding der Vaccine*, waarin hij stilstaat bij de zijns inziens onwettige middelen waarmee men geprobeerd heeft de vaccinatie door te voeren. Capadose verwijt de recensent dat hij zijn beoordeling niet begint met het werk zelf, maar met wat volgens de recensent de bedoeling van de schrijver is. Voorbijgaand aan de lasteringen van de recensent neemt Capadose het hem vooral kwalijk dat hij de heilige band tussen de op de Bijbel gefundeerde godsdienst en de geneeskunde ontkent (5). Naar Capadoses overtuiging is de geneeskunde afkomstig van God; zonder de bezieling door Zijn kracht en levensgeest zal zij de gewenste uitwerking niet hebben (6). In reactie op de vaststelling van de recensent dat het magnetisme onder al de voortbrengselen van deze eeuw bijna het enige is, dat in de ogen van Da Costa genade kan vinden, terwijl het daarentegen door Capadose verworpen wordt, bestrijdt Capadose dat Da Costa het magnetisme zou aanprijzen, aangezien volgens hem Da Costa's bewoordingen met betrekking tot het magnetisme in de *Bezwaren*[284] deze gevolgtrekking niet toelaten (10-11). Overigens heeft Capadose op dit punt het gelijk niet aan zijn zijde, want uit het kader waarin Da Costa het magnetisme noemt, blijkt dat hij de afwijzing van het magnetisme ziet als een uiting van onkunde. Capadose verklaart aan het eind van zijn weerlegging dat hij de recensent diens harde uitspraken en lasteringen aan zijn adres, waarmee hij zijn boekbespreking afsluit, vergeeft (36).

Capadose ziet tussen de besprekingen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en in *De Recensent* zowel overeenkomsten als verschillen. De twee recensies komen in de eerste plaats hierin overeen dat ze niet voor geneeskundigen maar voor het grote publiek zijn geschreven, en in de tweede plaats dat beide recensenten zich verbergen achter de anonimiteit. Punten waarop beide recensies van elkaar verschillen zijn volgens Capadose dat de schrijver van de eerstgenoemde recensie een groot gebrek aan medische kennis demonstreert en te kwader trouw blijkt te zijn, terwijl de auteur van de bespreking in *De Recensent* een medicus is en in het geheel niet lastert, maar wel hoogmoedig is en met minachting neerziet op jonge, nog onervaren vakgenoten (41-43). Maar dit zal Capadose niet verhinderen om zijn recensie te behandelen met de achting die hem wegens zijn leeftijd toekomt (43). Ook in deze weerlegging volgt Capadose de recensie op de voet, waarbij hij zoveel mogelijk ingaat op de negatieve kritiek van de schrijver met gebruikmaking van een groot aantal voorbeelden uit de vaccinatiepraktijk, citaten uit werken van vooraanstaande medici, statistische gegevens en cijfermateriaal. De conclusie die Capadose trekt na zijn uitvoerig commentaar als medische weerlegging van de kritiek van deze recensent is, dat deze de *Bestrijding der Vaccine* kennelijk te haastig en daardoor oppervlakkig gelezen heeft, met als gevolg dat hij Capadose woorden van andere schrijvers in de mond legt (147). Aan het eind van zijn weerlegging stelt Capadose vast dat de tegenwerpingen van de recensent zijn weerlegd, de door hemzelf eerder verdedigde stelling-

---

Letteroefeningen", waarin de argumenten "op zulk een duivelsche wyze" zijn verdraaid dat Capadose het zijn plicht acht dit stuk te weerleggen (Bilderdijk-Museum, hs. E10-3).

[283] Jg. 1823, deel XVI, 1e stuk, "Recensiën", 648-666; zie paragraaf VII van dit hoofdstuk.

[284] I. da Costa, *Bezwaren*, 87.

name tegen de koepokinenting verder is ontwikkeld en uiteengezet en de waarheid aangaande de vaccinatieproblematiek met nieuwe bewijzen is gestaafd. Capadose besluit zijn weerleggingen van de twee recensies met het uitspreken van zijn dankbaarheid jegens de almachtige God, die hem met Zijn krachtige hulp heeft bijgestaan (147).

Bilderdijk was zeer te spreken over de *Nieuwe Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine*. Toen hij dit geschrift gelezen had, maakte hij de schrijver per brief het volgende compliment: "Ik kon my het genoegen niet weigeren van het terstond en achtereen te doorlezen, en het heeft my verblijd en verbaasd door de kracht der overtuigende waarheid, die met alle de zachtheid uwer ziel zich daarin uitgestort heeft. Waarlijk het is voortreflijk geschreven, en de Geest des reinen Christendoms zweeft het door"[285]. Bilderdijk is er vast van overtuigd dat het geschrift gezien moet worden als "kennelijke zegening van omhoog", die "de oogen verlichten en de harten doordringen" zal[286].

2. Abraham Capadose, *Ernstige en herhaalde Waarschuwing*

a. Korte inhoud

Toen Capadose de *Ernstige en herhaalde Waarschuwing*[287], waarin hij zijn kritiek nogmaals richt op wat hij noemt "de Geneeskunde dezer Eeuw" (2), al persklaar had liggen – zo geeft hij in de "Voorrede" van dit geschrift aan – achtte hij het noodzakelijk om eerst *Ontijds Ja en Neen* uit te geven, waarin hij heeft willen aantonen dat Ontijd door de jaren heen steeds met zichzelf in strijd is geweest en zelfs in één en hetzelfde werk de meest tegenstrijdige stellingen verdedigt[288], kennelijk om ook op die manier de waarde van de koepokinenting te handhaven[289]. Vervolgens refereert Capadose in deze "Voorrede" aan de recensie van *Ontijds Ja en Neen* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[290], waarbij hij uiting geeft aan zijn verbazing dat zelfs in deze korte boekbespreking een "ja *en* neen" (vi) voorkomt. In de pokziekte, waarvan men volgens Capadose in "hemeltergende hoogmoed" (viii) al dacht dat men die door middel van de vaccinatie uitgeroeid en aan de macht van God onttrokken had, maar die in die dagen overal in Europa de kop weer begint op te steken, ziet Capadose de nadering van de Almachtige met de tuchtroede in Zijn hand om te laten zien dat deze ziekte nog steeds bestaat en de godevijandige mens nog de gelegenheid te geven zich te bekeren en te buigen voor Hem. Ook geeft Capadose in de "Voorrede" met verontwaardiging te kennen dat in één van de dagbladen naast elkaar de koepokinenting werd aangeprezen en lof werd toegezwaaid aan het magnetisme (x).

Met een reeks voorbeelden probeert Capadose in zijn *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* de stelling te onderbouwen dat de praktische geneeskunde van zijn tijd veel is kwijtgeraakt van haar vroegere luister en nu uitmunt in roekeloosheid en kwakzalverij, waarin zijns inziens de koepokinenting een kwalijke rol heeft gespeeld (2-15). De wezenlijke oorzaak van dat verval ligt volgens Capadose in het feit, dat men in de medische wereld geen rekening

[285] Willem Bilderdijk aan Abraham Capadose, 28 april 1824, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, 93-97, 94.
[286] *Ibidem*, 94.
[287] De volledige titelomschrijving luidt: Abraham Capadose, *Ernstige en herhaalde Waarschuwing aan allen, die de Waarheid liefhebben tegen de ongeoorloofde en verderfelijke Koepokinenting, of de Waarde der Vaccine, van den Med. Doct. C.G. Ontyd, volledig wederlegd en eenige voorname Punten der Bestrijding verder ontwikkeld*, Amsterdam 1825 (*Ernstige en herhaalde Waarschuwing*).
[288] Zie: C.G. Ontijd, *De Waarde der Koepok-inenting gehandhaafd*, 19, 56, 107, 137, 212, 225, 227, 230; zie paragraaf IX.1.a en IX.5.a van dit hoofdstuk.
[289] Abraham Capadose, *Ernstige en herhaalde Waarschuwing*, v-vi.
[290] Jg. 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 242-243; zie paragraaf IX.5.b van dit hoofdstuk.

meer wenst te houden met de door God zelf gelegde band tussen de bijbelse godsdienst en de geneeskunde (17). Geërgerd stelt Capadose vast dat door Voltaire en zijn volgelingen ontkend wordt, dat niet alleen de oorsprong van alle beoefening van de wetenschappelijke geneeskunde, maar zelfs ook de grondregels van alle vaardigheden en wetenschappen die tot wezenlijk nut van de mensen zijn, uitsluitend bij het door God uitverkoren volk, bij de Joden, en niet bij de heidense volken gezocht moeten worden. Deze neologen verwachten iets goeds van het zogenaamde natuurlijk licht van de mens zelf en niet van de herscheppende werking van de Heilige Geest in ons bedorven hart en verstand (17-18).

Capadose heeft vooral kritiek op Ontijds *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd*, dat naar zijn mening geheel doortrokken is van neologische of liberale denkbeelden. Hij spreekt in dit verband van "*Jacobinismus*"[291] in de geneeskunde, dat de vakbekwaamheid van de arts hoger stelt dan de wettige en alleenheersende werking van de Heilige Geest (47). Op instigatie van Ontijd zet Capadose uiteen, wat volgens hem het Evangelie leert aangaande burger- en christenplicht en de daaruit voortvloeiende verplichtingen van de christenarts. Naast het bijbelwoord: "Alle ziel zij den machten, over haar gesteld, onderworpen"[292], dat Ontijd heeft aangehaald om het verzet tegen de overheidsmaatregelen met betrekking tot de koepokinenting als zonde tegen God te kwalificeren, stelt Capadose de schriftplaats: "(...) vreest God, eert den Koning"[293]. De Heilige Schrift leert inderdaad dat ieder mens zich moet onderwerpen aan de overheden die boven hem staan, met dien verstande dat we in eerste instantie verplicht zijn om de Koning der Koningen te gehoorzamen en vervolgens de monarch die God over ons gesteld heeft. Capadose acht het de plicht van alle onderdanen om na God ook de aardse koning te gehoorzamen, maar wat betreft het toedienen van een of ander genees- of voorbehoedmiddel is zijns inziens de plicht tot gehoorzaamheid aan de aardse vorst niet van kracht, noch voor de onderdaan in het algemeen, noch voor de arts in het bijzonder (48). Als christenarts erkent Capadose geen andere vorst als wettige macht boven hem dan die hem in de relatie van goddelijke macht en geneesheer door tekenen en wenken bestuurt en regeert, namelijk de werking van de Natuur of de Geest van God. Met recht meent Capadose te mogen stellen dat de arts, evenals Israël in vroeger tijden onder de theocratie, ook door God geregeerd wordt en dus als het ware onder een theocratie zijn geneeskundig ambt ten uitvoer dient te brengen. En zoals het volk van Israël zijn God op trouweloze wijze verworpen heeft, toen het Hem niet langer meer als koning wilde maar een aardse koning begeerde, zo maakt ook de arts die op zijn vakgebied de wetten van de wereldlijke vorst meer gehoorzaamt – bijvoorbeeld inzake vaccinatiedwang – dan die van de Koning der Koningen, onder Wie hij als geneesheer onmiddellijk staat, zich aan dezelfde overtreding schuldig (48-49).

In de vaccinatiekwestie behoort er volgens Capadose gewetensvrijheid te zijn, die in een dienstbaarheid onder de Geest van God bestaat. Aangezien vaccinatiedwang de onderdrukking van de consciëntie betekent, roept hij de ouders op om hun kinderen niet tegen hun geweten te laten vaccineren. Hij acht het beter dat ze lijden zoals het een christen betaamt en de tijdelijke en eeuwige belangen van hun kinderen, die omwille van het geweten niet gevaccineerd zijn en daardoor geen schoolonderwijs kunnen volgen, in het gebed op te dragen aan God (50-51). Capadose laat zijn lezers weten dat hij zelf in geval van vaccinatiedwang en bij gebrek aan een wettig middel om de gewetensvrijheid te verbinden met de plichtmatige gehoorzaamheid aan de overheid, openlijk tegenstand zou bieden en met een beroep op het geweten de weg zou kiezen van Maarten Luther en Willem van Oranje (52). Volgens Capadose wil Ontijd als arts het "*Papismus*" en het "*Jacobinismus*" (52) – Capadose beschouwt deze bewegingen respectievelijk als een onwettige macht tot gewetensdwang en als een zich onttrekken aan wettige machten – in praktijk brengen: het "Papismus" door in de geneeskunde

[291] In strikte zin het fanatieke streven naar de autonomie van de mens. Zie noot 449 van hoofdstuk 5.
[292] Romeinen 13:1.
[293] I Petrus 2:17.

gehoorzaamheid aan te bevelen aan een macht die niet over haar gesteld is, en het "Jacobinismus" door de dienstbaarheid van de arts aan de werking van de Geest van God als zijn wettige Soeverein op te zeggen (53). Dit vindt Capadose des te opmerkelijker, aangezien in de rooms-katholieke staten, waar het "Papismus" inherent is aan de daar heersende kerkelijke majoriteit, juist in die dagen alle dwangmiddelen betreffende de koepokinenting bij een besluit van de pauselijke stoel zijn opgeheven en aan de inwoners van die landen volkomen vrijheid in de vaccinatiekwestie is verleend.

Capadose is van mening dat de arts zich in alle mogelijk ziektegevallen als een dienaar van de Natuur moet gedragen. Met "Natuur" bedoelt hij niet de natuur van de ziekte, maar de inwerking van de Geest van God op de zieke mens tot diens genezing. Zonder dat wij het zelf merken, werkt en strijdt die Natuur in de mens zolang hij leeft om zijn gezondheid in stand te houden en zij intensiveert haar werkzaamheid, wanneer in gevallen van ziekte het leven van die mens bedreigd wordt (34). Vanuit medisch standpunt beschouwd, onderscheidt Capadose in de werking van de Natuur of Geest van God een tweetal aspecten: in fysiologische zin is die werking de levenskracht en in pathologische zin de geneeskracht (34). Het is de taak van de arts om de "*Vires Naturae Medicatrices*" (30), de geneeskrachten van de Natuur, zoveel mogelijk te bevorderen en hun heilzame werking te laten doen. Volgens Capadose hebben alle hippocratische[294] geneesheren de arts een "*Naturae Minister*" (30), een dienaar van de Natuur, genoemd. Door de verwarring, die er bestaat over het juiste gebruik van het tweeërlei begrip "Natuur", heeft volgens Capadose ook Ontijd het spoor van de waarheid en van de zuiver pathologische gronden verlaten (33-34). In zijn *Nieuwe Bijdrage* van 1824 zegt Capadose in de bestrijding van de pokziekte de "*via regia*", de koninklijke weg, te willen volgen door zich in te spannen om deze ziekte te genezen en haar als elke andere besmettelijke ziekte te bedwingen, bij sterke epidemieën door het leggen van "*cordons sanitaires*"[295], maar nooit door de bestaande gezondheid te verstoren[296]. Ontijd kan Capadoses medische opvattingen nog zo dwaas, bespottelijk en ongerijmd vinden, toch blijft Capadose erbij dat de pokziekte een ontwikkelingsziekte is (139-140) en rekent hij haar tot de "*morbi depuratorii*", de zuiverende ziekten (126, 168). In haar aard acht Capadose de pokziekte niet eens zo gevaarlijk. Het grote aantal sterfgevallen als gevolg van deze ziekte is volgens hem te wijten aan een verkeerde behandeling door ondeskundige artsen, die de werking van de Natuur niet ondersteunen, maar dwingen (123).

In een "Aanhansel" wijst Capadose punten van overeenkomst aan tussen de "godslasterlijke aflaten" (182) en de "helsche vaccinatie" (183): zoals de dominicaner monnik Johann Tetzel (1455-1519) in Duitsland optrad met aflaten uit het Vaticaan als voorbehoedmiddelen tegen de straf op de zonde, zo kwam Jenner op het wereldtoneel met zijn aflaat uit het geneeskundig Vaticaan als voorbehoedmiddel tegen de pokziekte; zoals Tetzel riep dat niemand voor de straf op de zonde behoeft te vrezen, wie dat niet wil, zo riep de vaccinator dat niemand meer aan de pokziekte behoeft te sterven, wie dat niet wil; wie zich aan deze verleidende stem overgaf, werd deerlijk bedrogen; de één ontving het perkament met het pauselijk stempel, de ander het merkteken van het beest; de één was blij, omdat hij meende een bedrieglijke gerustheid en reine ziel te hebben, de ander was even blij, omdat hij dacht in een even bedrieglijke gerustheid een gezond lichaam te hebben; de één stortte een langzaam maar zeker werkend gif in de ziel, de ander in het lichaam; in beide gevallen werkt een veel gevaarlijker ziekte, die de wederzijdse werking van ziel en lichaam op elkaar ondermijnt en die alleen te stuiten is door de tegenhoudende kracht en ontfermende liefde van God (183-184).

---

[294] Handelend in de geest van Hippocrates, de beroemdste geneeskundige uit de Griekse oudheid (ca. 460-377).
[295] Linies van militaire troepen om een besmet gebied af te zetten.
[296] Abraham Capadose, *Nieuwe Bijdrage*, 28.

Capadose besluit zijn *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* met de verklaring dat hij als arts de weg van God met hem wenst te volgen en Zijn geboden getrouw te gehoorzamen (184-185).

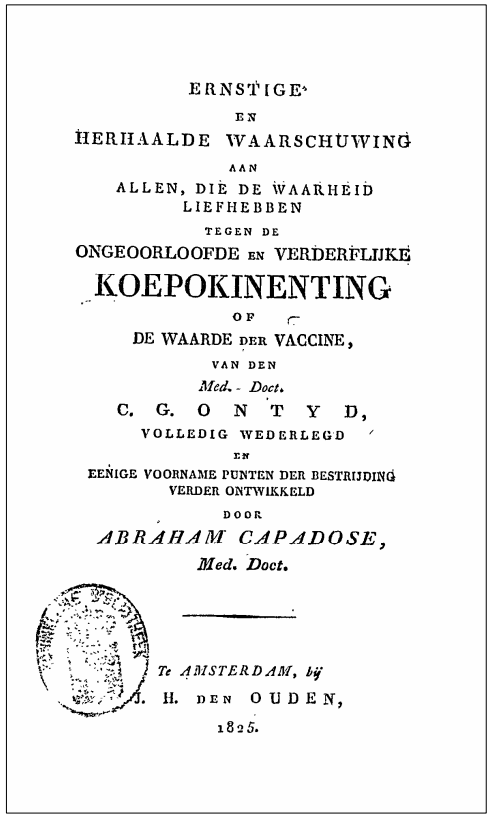

ERNSTIGE
EN
HERHAALDE WAARSCHUWING
AAN
ALLEN, DIE DE WAARHEID
LIEFHEBBEN
TEGEN DE
ONGEOORLOOFDE EN VERDERFLIJKE
KOEPOKINENTING
OF
DE WAARDE DER VACCINE,
VAN DEN
Med. Doct.
C. G. ONTYD,
VOLLEDIG WEDERLEGD
EN
EENIGE VOORNAME PUNTEN DER BESTRIJDING
VERDER ONTWIKKELD
DOOR
ABRAHAM CAPADOSE,
Med. Doct.

Te AMSTERDAM, bij
J. H. DEN OUDEN,
1825.

Afb. 151. Titelpagina van Abraham Capadose, *Ernstige en herhaalde Waarschuwing*.

b. Recensies van de *Ernstige en herhaalde Waarschuwing*

De *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* van Capadose kreeg niet veel aandacht van de media: slechts een tweetal recensies werd door ons aangetroffen.

De recensent van het *Letterkundig Magazijn* acht het niet nodig om uitvoerig bij de inhoud van de *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* stil te staan[297]. Hij gaat ervan uit dat wie door de lectuur van het viertal geschriften, dat eerder door Capadose gepubliceerd werd, nog niet bekeerd is tot zijn standpunt inzake de koepokinenting, ook na het lezen van de *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* zal blijven bij zijn of haar gunstig oordeel over de waarde van de vaccinatie. De boekbespreker twijfelt eraan of veel geneeskundigen het geduld zullen hebben om dit geschrift helemaal uit te lezen en of zij niet verontwaardigd zullen zijn over de toon die Capadose erin aanslaat. Het is hem kennelijk niet genoeg al de voorstanders van de vaccinatie te belasteren, want ook de predikanten die in plaats van de "hartespijs" (514) van een Gomarus of Bogerman "den laffen, smakeloozen kost" (514) van een koude zedenleer aan hun ge-

[297] *Letterkundig Magazijn*, 1825, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 514-515.

meenteleden voorzetten, krijgen hier hun deel. De recensent vroeg zich meerdere malen af, of de in dit boek aangeslagen toon nu de juiste manier van spreken is van iemand die een belijder is van het Christendom, dat ons toch de nederigheid en de zachtmoedigheid voorhoudt als de deugden die het maatschappelijk geluk zo sterk bevorderen. En het getuigt naar zijn mening van hoogmoed om te durven beweren dat de voorstanders van de vaccinatie – namelijk alle medici – de inenting of uit onkunde of uit kwaadwilligheid verrichten, en dat hij, Capadose, bij uitsluiting boven deze allen is bevoorrecht om het verderfelijke en ongeoorloofde van deze zaak in te zien. De inhoud van dit geschrift vindt de recensent van zo weinig waarde dat hij de lezing ervan bij niemand kan aanbevelen, sterker nog: hij raadt de lectuur van dit geschrift nadrukkelijk af. Hij hoopt dat niemand op dit pamflet zal reageren: meer dan een diep stilzwijgen verdient Capadose niet. Men kan zijn tijd wel beter gebruiken! (515).

De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* treft in deze *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* dezelfde "*esprit de contradiction*"[298], dezelfde drogredenen en dezelfde toon aan als in de vroegere pennenvruchten van Capadose. Bovendien mist hij in dit geschrift die ernst, waardoor iemand die het om waarheid te doen is, gekenmerkt wordt. Meer wil de recensent er niet over zeggen, want hij acht dit geschrift, evenals de andere geschriften van Capadose, geen verdere aandacht noch serieuze weerlegging waardig.

3. [.....], *Eene Zamenspraak tussen twee Buurvrouwen*

Het anonieme traktaatje *Het Nut der Koepokinënting, (Vaccine) in eene Zamenspraak tusschen twee Buurvrouwen, in de Gemeente Neuzen, (Provincie Zeeland.)*[299], bevat een dialoog tussen twee buurvrouwen: de ene is Kaatje die nog overtuigd moet worden van de vaccinatie als geoorloofd voorbehoedmiddel tegen de pokziekte, en de andere is Neeltje, die haar kinderen al heeft laten inenten. Kaatje vraagt aan haar buurvrouw Neeltje, of het waar is dat zij haar kinderen heeft laten inenten tegen de pokken. Neeltje antwoordt hierop bevestigend. Ze had er lang over gedaan om tot dat besluit te komen, maar ze had geen rust meer en had er zelfs van wakker gelegen. Ze was bang dat haar kinderen ook de pokken zouden krijgen, zeker nu het zo dichtbij gekomen was. Zo kwam zij tot het besluit om haar kinderen te laten vaccineren. Kaatje reageert daarop met de bewering dat gevaccineerden evengoed de pokken kunnen krijgen als degenen die niet zijn ingeënt. Neeltje wil daarop niet ingaan. Voor haar staat vast dat er in dat jaar – het is dan 15 maart – al twaalf kinderen aan de pokken zijn overleden, en daarbij was er niet één die gevaccineerd was. Dat gegeven heeft Neeltje ertoe gebracht om haar kinderen te laten vaccineren. En nu bidt zij tot God of Hij dit gebruikte middel zegenen wil (4).

Kaatje brengt daartegenin dat de dingen die God over ons besloten heeft, ons zeker overkomen zullen. Dan valt Neeltje haar buurvrouw in de rede: "Zwijg over het besluit Gods! gij hebt met mij uwe belijdenis aangeleerd uit het boekje van Hellenbroek[300], en daaruit werd ons gevraagd: *naar welke van die twee moeten wij ons schikken?* (namelijk, naar den wille des besluits of den wille des bevels.)". En er wordt geantwoord: *naar den wille des bevels, want den wille des besluits is ons onbekend. Deut.* XXIX. 29" (4). En hieraan wil Neeltje zich houden. Zij beschouwt de "*geopenbaarde* wil" van God als regel voor haar daden, en niet Zijn "*verborgen* wil" (4). Zij ziet God Zich in de weg van Zijn voorzienigheid openbaren: van de-

[298] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 546.
[299] Sluis in Vlaanderen 1826 (*Eene Zamenspraak tusschen twee Buurvrouwen*); van dit traktaatje verscheen in hetzelfde jaar nog een herdruk.
[300] Bedoeld wordt het jarenlang populaire en sinds de eerste uitgave in 1706 te Rotterdam vele malen herdrukte catechisatieboekje van Abraham Hellenbroek, getiteld: *Voorbeeld der Godlyke Waarheden voor Eenvoudigen, die zig bereyden tot de Beleydenisse des Geloofs*; zie: III, 3, vraag en antwoord 25.

genen die niet gevaccineerd zijn, sterft een aantal en zij hebben over het algemeen kwaadaardige pokken; van degenen daarentegen die wel gevaccineerd zijn, is er tot op dat moment nog niet één gestorven, en de pokken die zij krijgen, zijn meestal minder kwaadaardig. Aangezien alle mensen behoren te handelen overeenkomstig de geopenbaarde wil van God, heeft Neeltje het als haar plicht geacht om haar kinderen te laten vaccineren in de hoop, dat God het middel tot behoud van haar kinderen zegenen zal (5). Kaatje verweert zich door de woorden van een buurman – "een vroom en geleerd man" (5) – weer te geven; hij heeft gezegd dat de pokken één van de plagen van Egypte zijn, bekend door boze zweren aan mensen en beesten[301], en dat er geen raad of middelen zijn tegen plagen die God ons toezendt en het zelfs zonde is om die plagen te willen keren[302]. Neeltje voert aan dat luizen ook een plaag van Egypte zijn[303], en zij vraagt aan Kaatje: "Vangt gij die? Of laat gij er u van opeten? (...). Uw buurman mag er op antwoorden" (5).

Na deze reactie van Neeltje komt er – niet onverwacht – een omslag in de houding van Kaatje. Ze zegt dat het haar spijt afgelopen zondagmiddag niet in de kerk te zijn geweest, toen de predikant namens de burgemeester heeft bekendgemaakt dat op dinsdagmiddag door de gemeentearts gratis zal worden gevaccineerd[304]. Ze is erg benieuwd naar wat de predikant daarvan gezegd heeft. Aangezien daarover nogal verschillend gesproken wordt, kan ze er niet goed achter komen welk standpunt de predikant innam. Daarom doet ze nu navraag bij haar buurvrouw. Neeltje begint haar antwoord met Kaatje erop te wijzen dat zij het gebruik van de middelen die God verordend heeft tot werking van geloof en bekering niet mag verzuimen en de onderlinge bijeenkomsten niet mag nalaten, waarbij ze haar buurvrouw Romeinen 10:14-17 en Hebreën 10:25 voorhoudt.Vervolgens deelt ze mee dat de predikant erop gewezen heeft, dat God door middelen wil werken. Voordat de predikant na het laatste zingen de mededeling deed betreffende de gratis uit te voeren vaccinatie, hield hij eerst een korte toespraak over twee personen die zich allebei bewust waren van een naderende ramp. De ene persoon had alle middelen gebruikt om de gevreesde ramp te voorkomen, maar tevergeefs. Door een ongelukkige samenloop van omstandigheden en boven alle menselijke berekening liggende oorzaken werd hij toch door de ramp getroffen. Hoewel hij teleurgesteld was, bleef hij toch opgewekt: omdat hij alles gedaan had wat nodig was, kon hij gelovig berusten in de tegenslag. De andere persoon had willens en wetens het gebruik van alle middelen nagelaten. Vanzelfsprekend werd ook hij door de ramp getroffen, maar... Hier beëindigde de predikant zijn korte toespraak en las de bekendmaking voor (7-8).

Kaatje reageerde onvoldaan: ze had ook willen horen wat die tweede persoon ervan gedacht en gezegd had. Om de gelijkenis volledig te doen zijn, had dat erbij gehoord en had dan een toepassing moeten zijn op de koepokinenting. Neeltje kan niet zeggen, waarom de predikant zijn toespraak zo plotseling afbrak. Maar ze waagt de volgende gissing: de predikant zag vaders en moeders voor zich zitten in rouwkleding en met bedroefde gezichten; ouders met een bloedend hart en tranende ogen vanwege het verlies van kinderen; het zou niet verstandig zijn geweest om de gewetens te bezwaren, het hart nog meer pijn te doen en zo het verdriet nog groter te maken over een zaak, waaraan niets meer te doen is. Neeltje besluit haar antwoord aan Kaatje met de woorden: "Ieder heeft het wel kunnen invullen, de gelijkenis overbrengen, en hij die door de kracht der vooroordeelen niet verblind is, noch door stijfheid des harte zich laat leiden, heeft er nut uit kunnen trekken. Dat de Heer geve!" (8).

---

[301] Zie: Exodus 9:8-12.
[302] Cf. Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 184-208.
[303] Zie: Exodus 9:16-19.
[304] Cf. Willibrord Rutten, "*De vreselijkste aller harpijen*", 236.

4. C.G. Ontijd, *Nieuwe Bijdrage tot de Waarde der Koepok-inënting*

a. Korte inhoud

Op Capadoses *Bestrijding der Vaccine* heeft Ontijd gereageerd met het tegengeschrift *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd*. Naar aanleiding van deze reactie van Ontijd schreef Capadose een tweetal weerleggingen: *Ontijds Ja en Neen* en *Ernstige en herhaalde Waarschuwing*. Aangezien deze geschriften slechts een herhaling zijn van wat Capadose al eerder naar voren had gebracht, zou Ontijd aan deze twee pamfletten met stilzwijgen zijn voorbijgegaan, ware het niet dat een pokkenepidemie gedurende de jaren 1824 en 1825 hem in staat gesteld heeft om belangrijke observaties betreffende de vaccinatie te doen. Het was voor Ontijd een behoefte om het verslag van zijn waarnemingen aan het geneeskundig lezerspubliek mede te delen en bij die gelegenheid meende hij ook te moeten terugkomen op de beide hierboven genoemde geschriften van Capadose. Het boek van Ontijd, getiteld *Nieuwe Bijdrage tot de Waarde der Koepok-inënting*[305], dat een omvang heeft van bijna vijfhonderd pagina's, bevat ook een weerlegging van de twee genoemde publicaties van Capadose. Met geduld volgt Ontijd de redeneringen van Capadose op de voet, waarbij hij op gematigde toon diens bezwaren tegen de vaccinatie probeert te ontzenuwen en de waarde van de koepokinenting volledig handhaaft. In Ontijds nieuwe publicatie wordt melding gemaakt van verschillende niet algemeen bekende feiten, waardoor de wetenschappelijke waarde van het werk wordt verhoogd.

Ontijd bestrijdt de stellingen van Capadose, waarin deze beweert dat mazelen en roodvonk ten gevolge van de koepokinenting veel gevaarlijker zijn dan voorheen, en toont aan dat van deze ziekten vroeger geen minder gevaarlijke epidemieën voorkwamen dan in de periode na de invoering van de vaccinatie (234 v.). Tegen de opvatting van Capadose dat men geen maatregelen tegen de pokken mag nemen, aangezien onze dagen toch vooraf door God bepaald zijn en wij door het ontwijken van deze ziekte ingaan tegen Gods voorzienigheid, wordt door Ontijd aangevoerd en met voorbeelden toegelicht dat de stelling van Capadose leidt tot het ongerijmde. Opmerkelijk is de waarneming van Ontijd: onder de 500 slachtoffers van de tot dan toe laatste pokkenepidemie te Rotterdam, onder de 335 te 's-Gravenhage en onder de 900 te Amsterdam wordt geen enkele gevaccineerde aangetroffen (342). Tenslotte verklaart Ontijd dat hij dit onderwerp niet weer zal behandelen.

b. Recensies van de *Nieuwe Bijdrage tot de Waarde der Koepok-inënting*

De recensenten van Ontijds *Nieuwe Bijdrage tot de Waarde der Koepok-inënting* grijpen bij hun bespreking de gelegenheid aan om de denkbeelden van Capadose tegen de koepokinenting opnieuw aan de kaak te stellen, waarbij ze zich vooral met betrekking tot de inhoud van diens *Ontijds Ja en Neen* en *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* – beide tegen Ontijd gericht – kritisch en polemisch opstellen.

In het *Letterkundig Magazijn*[306] stelt een recensent dat mensen als Capadose er een behagen in scheppen, wanneer hun bijzondere ideeën door anderen openlijk worden tegengesproken. Zij krijgen daardoor een geschikte gelegenheid om opnieuw als ijverige verdedigers van de

[305] De volledige titelomschrijving luidt: C.G. Ontijd, *Nieuwe Bijdrage tot de Waarde der Koepok-inënting, behelzende de Ontwikkeling van sommige voorname Punten en derzelver Bevestiging door Daadzaken; of Het Vervolg op de Vaccine aan de Beginselen van Godsdienst, Rede en ware Geneeskunde getoetst*, Amsterdam 1828 (*Nieuwe Bijdrage tot de Waarde der Koepok-inënting*).
[306] Jg. 1828, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 522-523.

waarheid in het openbaar op te treden en zorgen ze er onafgebroken voor dat hun stelsels en denkbeelden steeds meer algemeen bekend worden. Ze schuwen daarbij niet om daartoe alle mogelijke middelen te gebruiken. De nieuwe publicatie van Ontijd biedt daartoe een nieuwe gelegenheid. Overigens denkt de recensent dat er aan dit tweede werk van Ontijd geen behoefte bestond. Want hoe hard Capadose ook tekeer mag gaan tegen één van de heilzaamste uitvindingen van de eeuw, zijn aanhangers en volgelingen zijn volgens de recensent toch gering in aantal en als er enkelen door zijn redeneringen aan de waarde van de vaccinatie zijn gaan twijfelen, dan zijn zij ongetwijfeld reeds door het lezen van Ontijds *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* van het tegendeel overtuigd geraakt.

De boekbespreker van *De Recensent* vindt het voor de vrienden van de waarheid een geruststellende gedachte dat, terwijl een opgewonden groepering zowel in de zedelijke als in de geneeskundige wereld overal tweedracht probeert te stichten, er enkele "vrienden van wetenschap en ware verlichting" opstaan om zich tegen deze onruststokers te verzetten en de waarheid tegen haar aanvallers te verdedigen[307]. Men zou kunnen denken dat de bekende stellingen van Capadose tegen de koepokinenting vanwege de "groote ongerijmdheid en klaarblijkelijke valschheid" (575) ervan geen weerlegging nodig hadden. Toch acht de recensent dit noodzakelijk, aangezien die stellingen de geneeskunde betreffen, waar één algemeen aangenomen dwaling al aan duizenden mensen het leven kan kosten, en het kennelijk Capadoses bedoeling is om door middel van pamfletten te bewerken dat "zwakke en min kundige zielen" (575) afzien van vaccinatie, waarbij hij om aan zijn redeneringen meer kracht bij te zetten niets ter zake doende of geheel ongepaste bijbelteksten gebruikt, waardoor hij meent zichzelf in een zekere reuk van heiligheid te brengen en de menigte te doen geloven dat de Bijbel zijn denkbeelden wettigt. En bovendien – zo vervolgt de recensent – leert de godsdienst ons dat wij verantwoordelijk zijn betreffende de zorg voor eigen gezondheid en voor die van onze kinderen en daarom gebruik te maken van alle gepaste middelen (575).

De recensent is van mening dat de woorden van de Bijbel slecht passen in de mond van een man als Capadose, die er niet voor terugdeinst het leven van duizenden mensen voor een hersenschim in de waagschaal te stellen; die zo overtuigd is van zijn eigenwaarde dat hij tegen de bewijzen van verschillende bekwame medici en tegen de onweerlegbare uitkomsten van een bijna dertigjarige ervaring zijn stellingen hardnekkig probeert staande te houden; die alle hulpmiddelen van list en bedrog gebruikt om zijn eerzucht met de overwinning te kunnen strelen. Capadose kan volgens de recensent geen echt christen zijn, wanneer hij aan eigen hoogmoed duizenden mensenlevens wil opofferen!

Ontijd heeft naar de inschatting van de recensent in zijn *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd* de drogredenen van Capadose al grondig weerlegd, maar deze tegenspraak schijnt bij Capadose gewerkt te hebben als een hevig "*emeticum*"[308], aangezien hij sindsdien niet minder dan drie geschriften tegen de vaccinatie en vooral tegen de vaccinatoren heeft gepubliceerd. Naar de mening van de recensent was het vanzelfsprekend dat vooral Ontijd door Capadose bekritiseerd werd en even vanzelfsprekend dat deze de beschuldigingen en drogredenen van Capadose heeft geprobeerd te weerleggen. Dat was de oorsprong van dit nieuwe geschrift, waarin Ontijd alle zijdelingse en rechtstreekse argumenten van Capadose tegen de koepokinenting bestrijdt.

De recensent beveelt het werk van Ontijd aan bij allen, die enig belang stellen in de zaak van de koepokinenting en vooral bij degenen van wie het geloof in dit voortreffelijk middel door de redeneringen van Capadose aan het wankelen is gebracht. Tenslotte hoopt hij dat Capadose dit nieuwe werk van Ontijd onbevooroordeeld zal lezen en dat zijn ogen geopend zullen worden voor waarheid en licht (578).

---

[307] *De Recensent*, 1828, deel XXI, 1e stuk, "Recensiën", 574-578, 575.
[308] Vertaling: braakmiddel.

De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* merkt in zijn bespreking[309] op dat Capadose zich de vrijheid veroorlooft tegen allen die hem durven tegenspreken te schelden en te tieren. Het bevreemdt hem enigszins dat Ontijd zich voor de tweede keer "met zulk een twistziek, hatelijk kemphaantje" (583) inlaat. Capadose wordt immers gedreven door een "*esprit de contradiction*"[310]: het laatste woord wil en zal hij hebben. Volgens de boekbeoordelaar is het hem daarbij niet om de waarheid te doen, maar om gelijk te krijgen. Hij ziet dit duidelijk gedemonstreerd in het opzettelijk verdraaien van woorden en uitdrukkingen, aan het door elkaar gooien van stellingen, aan de valse conclusies, waaruit zijn pamfletten zijn "zamengeflanst" (584) en door Ontijd gemakkelijk op bijna elke bladzijde konden worden aangetoond. Dit streven ziet de recensent ook tot uitdrukking komen in het te koop lopen met de Heilige Schrift en aan het larderen van zijn geschriften met bijbelteksten, die te pas en te onpas worden aangehaald. Wanneer het Capadose werkelijk om waarheid te doen was, zou hij een andere weg bewandelen: niet de kronkelpaden van dialectische spitsvondigheid; ook zou hij een andere toon voeren: niet die van "hoogmoedige zelfverheffing" (584). De recensent roept uit: "Wat al *sophismata*, wat al overdrevene grootspraak, wat al uitroepen, wat al woorden zonder zin of wetenschap!" (584). Nogmaals merkt de recensent op dat het in het hele dispuut niet gaat om de waarheid, maar om de ijdele eer van de overwinning. Ook denkt de recensent dat Capadose er eigenlijk niets van meent, en dat het daarom te meer jammer is dat Ontijd daarop met zo'n doorwrocht boek gereageerd heeft. Wanneer men let op de wijze waarop Capadose de Bijbel uitlegt en op zijn "gedurig (...) moedwillig verdraaijen van de woorden", dan is het volgens de recensent onmogelijk om aan zijn oprechtheid te geloven (584).

Het boek van Ontijd wordt door de recensent positief beoordeeld vanwege de grote belezenheid en geleerdheid van de schrijver, die hem niet alleen als medicus maar ook als geoefend bijbelkenner en theoloog doen kennen: kortom, als iemand die met alle wapens is toegerust om Capadose met goed gevolg te kunnen bestrijden. De recensent denkt dat Capadose zijn strijd niet eerder zal staken dan wanneer allen die hem nu tegenspreken zijn ideeën hebben aangenomen. In dat geval zal hij er waarschijnlijk toe overgaan om de zaak van de koepokinenting met evenveel fanatisme te verdedigen als waarmee hij ze nu bestrijdt! (585).

5. Korte terugblik

Capadose geeft in zijn brochures tegen de vaccinatie toe dat sinds de invoering van dit preventieve middel de sterfte aan pokken verminderd is. Zijns inziens staat daar echter tegenover dat andere ziekten zijn toegenomen en zelfs een grotere mortaliteit hebben gekregen. Zo signaleert Capadose dat er in zijn tijd sprake is van een duidelijke toename van het aantal ziektegevallen door mazelen en roodvonk in vergelijking met de tijd van vóór de koepokinenting. De conclusie die Capadose hieruit trekt, is dat de relatieve sterfte aan pokken door de vaccinatie wel is afgenomen, maar die aan mazelen en roodvonk aanzienlijk is toegenomen, zodat het cijfer van de absolute sterfte niet in gunstige zin is beïnvloed. Capadose wijst vervolgens nog op de opkomst van vele gevallen van andere ziekten met een dodelijke afloop, terwijl daarentegen de pokziekte steeds een morbus depuratorius is, een zuiverende ziekte, die meestal door een zachte en de Natuur volgende behandeling te boven wordt gekomen, terwijl ze in sommige gevallen dodelijk is[311]. De reden waarom Capadose de koepokinenting zo gevaarlijk

[309] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1828, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 583-585.
[310] Vertaling: een geest die altijd tegenspreekt.
[311] Zie: Abraham Capadose, *De Koepokinenting of eenige Vraagstukken nopens de Vaccine, onpartijdig onderzocht tot Heil des Menschdoms. Aan alle Regeeringen en Artzen op het Harte gedrukt door een veele Jaren gepractiseerd hebbende Geneesheer. Uit het Hoogduitsch vertaald, met eene Voorrede en ingevlochte Aanmerkin-*

vindt, is gelegen in het feit dat ze iets in het menselijk lichaam achterlaat, dat het lichamelijk gestel ingrijpend en blijvend verandert. Dat door hem niet nader aangeduide iets is nodig voor de beveiliging tegen pokken, maar het brengt wel een ondermijning van de gezondheid en een aantasting van de levensenergie met zich mee, zodat volgens Capadose op goede gronden kan worden vastgesteld, dat de vaccinatie door de Natuur zelf of liever door de "Vires Medicatrices Naturae" in haar werking wordt gestoord[312].

XIV. Samenvatting

Hoewel Bilderdijk geen enkele verhandeling over de vaccinatie geschreven heeft, is de actie van Capadose tegen de vaccinatie en de vaccinatiedwang in Nederland toch tot hem te herleiden: door zijn invloed is Capadose een bestrijder van de vaccinatie geworden. Bilderdijk had de strijd aangebonden met de geest van de achttiende eeuw als eeuw van boosheid en ongerechtigheid, waaruit in zijn oog niets goeds tot stand kon komen. Ook de vaccinatie als vrucht van die eeuw was volgens hem in strijd met godsdienst en zedelijkheid. Uit brieven van Bilderdijk aan Capadose uit de periode april 1823 - april 1824 blijkt duidelijk, dat Bilderdijk zijn leerling heeft aangespoord tot verzet tegen de vaccinatie.

Na zijn overgang tot het Christendom – daarvoor was ook hij als arts een vaccinator – werd Capadose een fel bestrijder van de vaccinatie en publiceerde hij zijn *Bestrijding der Vaccine* (1823). Door de contacten met Bilderdijk en Da Costa ging ook Capadose de achttiende eeuw beschouwen als antichristelijk en antitheïstisch. Terwijl het verkeerde van de vaccinatie voor Capadose a priori al vaststaat, heeft hij door een bepaalde toepassing van de predestinatie- en voorzienigheidsleer geprobeerd dit te bewijzen. Hiervan uitgaande stelt Capadose vast dat de geneeskunde op het sterftecijfer in feite geen invloed heeft. Als toelichting bij deze stelling geeft Capadose de volgende beschouwing: aangezien in de raad van God alles is voorbeschikt en dus ook de geboorte- en sterftecijfers, zijn de medici niet in staat om die cijfers te verhogen of te verlagen. Hij voegt hieraan in zijn *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* (1825) nog toe dat het met betrekking tot het aantal "voorverordineerden" tot de zaligheid om het even is, of zij nu het geestelijk voedsel van Gomarus en Bogerman genieten, dan wel de "laffe smakelooze kost der hedendaagsche predikers eener koude zedeleer inzwelgen" (70)[313]. Het belang dat een volk heeft bij het bezit van goede predikanten en medici geldt volgens Capadose niet de sterfte maar alleen de gezondheid, zowel op geestelijk als lichamelijk gebied. Logischerwijze volgt uit de theorie van Capadose een veroordeling van de maatregelen die genomen worden ter bevordering van de algemene gezondheidstoestand en de verlaging van het sterftecijfer.

De beschouwing van de geneeskunde vanuit de predestinatie- en voorzienigheidsleer en de wijze waarop hij Mattheüs 9:12[314] interpreteert, ligt ten grondslag aan de theorie van Capadose. De mogelijkheid tot verlaging van het sterftecijfer is in de zienswijze van Capadose uitgesloten. Uit dit eenmaal ingenomen standpunt volgt dat de geneeskunde geen invloed kan hebben op het sterftecijfer en dat daarom elke poging om door middel van de vaccinatie het ziekte- en sterftecijfer als gevolg van de pokziekte te verlagen een zinloze en ongeoorloofde strijd tegen God is. Is in de visie van Capadose de zorg voor de mensheid in het

---

gen vermeerderd, Amsterdam 1827, ix (*De Koepokinenting of eenige Vraagstukken*); cf. Abraham Capadose, *Ernstige en herhaalde Waarschuwing*, 155-168; Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 110-128.

[312] Abraham Capadose, *Nieuwe Bijdrage*, ix.

[313] Cf. Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 56-58.

[314] Cf. Markus 2:17; Lukas 5:31.

algemeen bij God al geen welgevallige zaak, erger wordt het wanneer de mensen zich daartoe verenigen in maatschappijen of organisaties, zoals dat bijvoorbeeld met de levensverzekeringen[315] het geval is. In de opvatting van Capadose zijn dat uitingen van het godonterende en hemeltergende streven van de geest van zijn tijd, waarvan de oorsprong ligt in de zondeval[316]. Het is evident dat Capadose geen bewijsgronden aanvoert voor zijn stelling dat de vaccinatie een schadelijke uitwerking heeft op de gezondheid, terwijl hij deze ongegronde bewering als een axioma aanneemt. Wat op die manier als vaststaand wordt aangenomen, wordt door hem alleen met voorbeelden gedemonstreerd[317].

Op grond van zijn theorie neemt Capadose aan dat er andere ziekten in de plaats van de pokken moeten komen. Wanneer hij hoort dat er hevige epidemieën van mazelen en roodvonk heersen, dan onderzoekt hij niet of deze ook vóór de koepokinenting voorkwamen, maar zonder bewijs beschouwt hij ze als een gevolg daarvan en ziet hij daarin de bevestiging van zijn theorie. Geheel passend in het kader van zijn theorie is Capadoses opvatting over de pokziekte als een "weldadige crisis" in het ontwikkelingsproces van de mens als psychosomatische eenheid. Dat er toch zoveel kinderen sterven aan die "weldadige crisis", ligt volgens Capadose aan de diep vervallen staat waarin de geneeskunde van zijn dagen zich bevindt. Dat een geschrift als de *Bestrijding der Vaccine* – met zoveel overtuiging geschreven – in de dagen van het vroege protestantse Réveil invloed moest hebben op de waardering van de vaccinatie, vooral bij de eenvoudige christenen die Capadose zo aangrijpend wist aan te spreken, hoeft niemand te verwonderen. In weerwil daarvan is het aantal bestrijders van Capadoses bedenkingen tegen de koepokinenting talrijk geweest. Van der Breggen was de eerste die Capadose te woord stond. Beledigd en gegriefd door zijn "broeder in Christus" vraagt hij Capadose, of de opperste Wijsheid alle andere middelen goedgeacht heeft en alleen de vaccinatie niet? In zijn antwoord aan Van der Breggen blijft Capadose aan zichzelf gelijk, wanneer hij zegt dat men niet in honingzoete taal de bitterheid van een verbolgen gemoed moet verbergen. Van der Breggen heeft het bij zijn voorlopige brief gelaten, temeer daar andere tegenschrijvers volgden. Van Heusden schrijft dat Capadoses ernstige, godsdienstige presentatie in gunstige zin op hem overkwam, maar dat hij toch moet wijzen op diens verkeerde voorstelling van zaken en "bedrieglijke" redenering. De Fremery stelt eigen observaties tegenover de beweringen van Capadose. Sinds 1802 had hij 720 personen gevaccineerd. Voorzover hij kon nagaan, had niemand van die groep gevaccineerden later de pokken gekregen. De in 1823 heersende pokkenepidemie in de stad Utrecht heeft het voorbehoedend vermogen van de koepokinenting nadrukkelijk bevestigd.

In reactie op een heftige recensie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en een meer gematigde bespreking in *De Recensent* van de *Bestrijding der Vaccine* beklaagt Capadose zich in zijn *Nieuwe Bijdrage* over de manier, waarop hij was aangevallen. Hij had een edelmoedige strijd verwacht en hij meende daarop ook recht te hebben[318]. Hij had nog juist de gelegenheid om in de "Voorrede" van deze brochure te reageren op het geschrift van Van Heusden en op het artikel van De Fremery. Van Heusden – volgens Capadose een rechtschapen man, de achting van ieder waardig – wordt geprezen om diens toonzetting, maar had in de visie van Capadose geen enkel steekhoudend argument aangevoerd. En wat de observaties van De Fremery betreft dat niemand van de 720 door hem gevaccineerden de pokken had gekregen, moet Capadose bekennen dat hij deze mededeling niet zonder droefheid vernomen

[315] Aangaande de geschiedenis van het levensverzekeringswezen vermelden we: Ida H. Stamhuis, "Levensverzekeringen 1500-1800", in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (samenst.); H.J. Neeleman et al. (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*, Amsterdam/Den Haag 1998, 141-156.
[316] Zie: Abraham Capadose, *Bestrijding der Vaccine*, 186, 190.
[317] Cf. Rijk Kramer, *Het Vaccinatie-probleem*, Kampen 1916, 8-9.
[318] Zie: Abraham Capadose, *Nieuwe Bijdrage*, 2.

heeft, want naarmate de koepokinenting haar voorbehoedend vermogen blijft behouden, in diezelfde mate zal zij een nadelige uitwerking op de gezondheid hebben.

Een aantal andere tegenschriften is scherper van toon. Van Dorp noemt de *Bestrijding der Vaccine* "een gedrochtelijk geschrift"[319] en volgt in zijn weerlegging Capadose op de voet. Tegen Capadose voert hij als verdediging van de koepokinenting aan dat deze in haar ontwikkeling geleidelijk is vooruitgegaan en niet meer resultaten in het vooruitzicht heeft gesteld dan zij in de toekomst leveren kan, en dat er alleen wettige middelen zijn gebruikt om haar algemeen ingang te doen vinden. Daarom zal deze ontdekking voor de mensheid werkelijk van nut zijn en mag en moet men haar beschouwen als een geschenk van God. Ook Van Lier prijst de vaccinatie als een goddelijk geschenk. Hij acht het een bewezen stelling dat de toepassing van theologische standpunten op natuurwetenschappelijke aangelegenheden een belemmering betekent voor de ontwikkeling daarvan. De door Capadose geponeerde stellingen tegen de koepokinenting worden door Van Lier één voor één weerlegd. Op voorstel van Swaan heeft Jorritsma de bestrijding van het geneeskundig gedeelte van de *Bestrijding der Vaccine* op zich genomen, terwijl hijzelf het godsdienstig gedeelte van Capadoses geschrift kritisch zou bespreken. Jorritsma stelt aan het eind van zijn bijdrage dat alles wat Capadose tegen de koepokinenting aanvoert, wartaal is, voortgekomen uit een bevooroordeeld brein dat de leiding van een dweepzieke meester volgt. Swaan is van mening dat Capadose nog geheel doordrenkt is van de Joodse principes, aangezien hij op grond van het theocratisch beginsel de algemene plicht tot belangenbehartiging jegens de medemens verwerpt. Swaans weerleggingen zijn over het algemeen niet onverdienstelijk.

Een prominente figuur uit de kring van Capadoses bestrijders is Ontijd, die op grond van zelfstandig onderzoek aan de vaccinatie in ons land een grotere bekendheid gegeven heeft. In zijn kritiek is hij scherp en vernietigend. Hij vraagt zich af wat onze verbazing meer moet opwekken, of Capadoses grote onkunde inzake de medische literatuur of zijn verregaande onbeschaamdheid, en verder of hij meer te beklagen dan te verachten is. Ontijd voert veelzeggende feiten aan: onder de 500 slachtoffers van de pokken te Rotterdam, 335 te 's-Gravenhage en de ruim 900 te Amsterdam was er niet één gevaccineerd. Het meest fatale aspect van Capadoses bestrijding van de koepokinenting is in de ogen van Ontijd diens suggestie van het optreden in een later stadium van ziekten, die door de vaccinatie zijn veroorzaakt.

Gevraagd naar zijn mening over de *Bestrijding der Vaccine* schrijft De Koning in de vorm van een brief dat hij zich niet kan herinneren zoveel drogredenen en zoveel kenmerken van boze opzet gelezen te hebben, of het moet zijn in de *Bezwaren* van Da Costa. Hij spreekt er zijn verwondering over uit dat nog zoveel geleerden zich hebben beziggehouden met het weerleggen van die "rampzalige wartaal"[320]. Naar zijn oordeel had men dergelijke oproermakers een weerlegging van hun geschriften niet waardig moeten keuren. Uit vrees voor de kwalijke gevolgen van het vrijlaten van de vaccinatie voor de volksgezondheid bepleit De Koning de invoering van een algemene vaccinatiedwang van overheidswege. De Koning constateert dat Capadose niet alleen op eenvoudigen, maar ook op theologen en juristen invloed heeft uitgeoefend; op mannen van wie men verwacht zou hebben dat zij – hoewel onervaren in het medisch denken – toch gevoeld zouden hebben dat het gebouw dat Capadose had opgetrokken, op zandgrond was gebouwd[321].

Ook de recensenten van diverse tijdschriften zijn unaniem in hun veroordeling van Capadoses opvattingen. Wel zagen steeds meer redacties ervan af om beoordelingen van Capadoses geschriften tegen de vaccinatie op te nemen in hun periodiek. Kreeg de *Bestrijding der Vaccine* nog ruime aandacht van de recenserende tijdschriften, tenslotte is het alleen nog de

[319] J.P. van Dorp, *De Vaccine verdedigd*, iii.
[320] (I. de Koning), *Brief van Doctor De Koning*, 3.
[321] Cf. Mattheüs 7:26.

Vaderlandsche Letteroefeningen die – met onverminderde felheid – de strijd tegen Capadoses volgende geschriften tegen de koepokinenting volhoudt.

Na kennisneming van de talrijke weerleggingen van Capadoses *Bestrijding der Vaccine* is het duidelijk geworden dat de felheid van de tegenschriften niet te danken was aan diens godsdienstige overtuiging, maar aan zijn voorstellingen die hij volgens zijn tegenstanders illustreert met onjuiste feiten en documenteert met uit hun verband gerukte citaten. En vooral ook aan de wijze van optreden van de nog jeugdige arts die zijn vaccinerende collega's publiekelijk voorstelt als lauw in alles, onverschillig met betrekking tot de hemelse dingen, vervuld van eigengerechtigheid en hoogmoed[322] en als doordrijvers van de "ontreinigende praktijke eener heidensche verblindheid"[323], namelijk de koepokinenting. De gehele theorie van Capadose is volgens zijn tegenstanders de consequentie van een onjuiste beginsituatie op theologisch gebied.

Het was te voorzien dat Capadose zich in zijn verdere reacties uitsluitend tot Ontijd zou richten, omdat deze medicus van naam algemeen als de sterkste tegenstander van Capadose beschouwd werd. In *Ontijds Ja en Neen* (1825) laat Capadose zijn opponent telkens met zichzelf in strijd zijn door verschillende citaten uit zijn publicaties naast elkaar te plaatsen. Ontijd verdedigde zich later in zijn *Nieuwe Bijdrage tot de Waarde der Koepok-inënting* (1828) door erop te wijzen dat deze citaten uit hun verband zijn gerukt. De toon van Ontijds reactie is scherper dan die van zijn eerste tegenschrift. De dan heersende pokkenepidemie beschouwt hij als een roede in de hand van God om diegenen te tuchtigen, die door onkunde en vermetelheid of uit onvergeeflijke achteloosheid verzuimd hebben hun kinderen te laten vaccineren, teneinde deze ouders door het gehele of gedeeltelijke verlies van hun kindertal te leren aan welke zware misdaad tegen de goddelijke voorzienigheid zij zich schuldig hebben gemaakt. Bovendien bewijst volgens Ontijd deze pokkenepidemie het tegendeel van wat Capadose beweert (89). In *Ernstige en herhaalde Waarschuwing* (1825) blijft Capadose aan zichzelf gelijk.

Alle strijdschriften tegen Capadose hebben in zijn antivaccinatiestandpunt geen verandering gebracht.

[322] Abraham Capadose, *De Koepokinenting of eenige Vraagstukken*, vi.
[323] *Ibidem*, 45.

ACHTSTE HOOFDSTUK

KEERT U TOT HEM DIE SLAAT

I. Inleiding

Op 4 en 5 februari 1825 vond in ons land een zware watersnood plaats. De provincies Friesland, Overijssel, Gelderland en Noord-Holland werden het zwaarst getroffen; in mindere mate de provincies Groningen, Utrecht, Zuid-Holland en Zeeland. Binnen een week na de watersnood verscheen bij P. den Hengst en Zoon te Amsterdam een boekje van zestien bladzijden, dat in heel Nederland beroering en bij velen grote verontwaardiging bracht. Het droeg de voor die tijd shockerende titel: *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen*[1]. Dit pamflet werd geschreven door de negenentwintigjarige Engelsman Algernon Sydney Thelwall[2], die de predikant was van de English Episcopal Church te Amsterdam[3] en die een vriend en geestverwant was van Willem Bilderdijk[4], Isaac da Costa en Abraham Capadose. Uit een brief die Capadose op 11 februari 1825 schreef aan Dirk van Hogendorp blijkt dat de brochure in een tijdsbestek van één à twee dagen is opgesteld, Da Costa Thelwalls Engelse manuscript in het Nederlands heeft vertaald, en het geschrift na vier dagen gedrukt en overal verkrijgbaar was[5].

Onmiddellijk na het verschijnen van *Keert u tot Hem die slaat* brak er een pennenstrijd uit, waarbij de gemoederen soms hoog opliepen. Van allerlei zijden werd Thelwalls pamflet bestreden en verdedigd. De brochure was gedurende enige weken het gesprek van de dag. Bilderdijk schreef op 25 februari 1825 aan Da Costa dat hij gehoord had, dat het geschrift "te Amsterdam aan het zoogen. Schandbord geplakt of gehecht is geworden, maar dat Wiselius het heeft doen afnemen"[6]. Johan Heinrich Albrecht (geb. ca. 1782), correspondent van het met de vroege protestantse Réveilbeweging sympathiserende Amsterdamse Partikulargesellschaft van het Deutsche Christentumsgesellschaft, vreesde dat Thelwalls geschrift een revolutie zou veroorzaken. Aan Christian Friedrich Spittler (1782-1867), secretaris van het Deutsche Christentumsgesellschaft te Bazel, schreef hij: "An der einen Seite hat dieselbe unbeschreiblichen Segen verbreitet, an der anderen Seite sind aber auch die Feinde der Wahrheit so aufgebracht worden, dass [es] einem angst and bange wurde, weil wircklich ein Aufruhr zu befürchten

---

[1] In het vervolg aan te duiden als *Keert u tot Hem die slaat*.
[2] Zie voor een biografie van Algernon Sydney Thelwall paragraaf IV.1 van dit hoofdstuk.
[3] De English Episcopal Church te Amsterdam is in 1698 opgericht om de daar woonachtige Engelsen en Engelse zeelieden die de haven van Amsterdam aandeden in de gelegenheid te stellen Anglicaanse kerkdiensten bij te wonen. Zie: J. Loosjes, *History of Christ Church (English Episcopal Church) Amsterdam 1698-1932*, Amsterdam 1932, 5, 19 (*History of Christ Church*).
[4] Zie voor Bilderdijks steun aan Thelwall de inleiding op paragraaf VII en paragraaf VIII.11.a van dit hoofdstuk.
[5] Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 54 (zie voor deze brief Bijlage X). Er zijn geen indicaties op grond waarvan kan worden aangenomen dat Thelwall zijn *Keert u tot Hem die slaat* eerst als preek gehouden heeft.
[6] Bilderdijk-Museum, hs. F21-6. Zie ook Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 27 februari 1825, Bilderdijk-Museum, hs. E18-7.

war"[7]. De receptie van *Keert u tot Hem die slaat* en van de toen reeds verschenen strijdschriften van Da Costa cum suis laat volgens Albrecht de voltrekking zien van wat Simeon in de tempel profeteerde, toen hij over Jezus zei dat deze is gesteld tot een val en opstanding van velen in Israël en tot een teken dat weersproken wordt[8]. Toch heeft het discours over Thelwalls geschrift volgens Albrecht ook een positief effect: het maakt "die Sache stets bekannter und gesuchter". En inderdaad, reeds op 18 februari was de eerste druk, die uit 1500 exemplaren bestond, uitverkocht[9]. Onmiddellijk werd een tweede druk belegd. Op 24 februari waren er al 3600 boekjes verkocht[10], op 2 maart 5000[11], rond 6 maart ongeveer 6000[12] en eind maart van dat jaar bedroeg het debiet al meer dan 6000 exemplaren[13]. Capadose herinnerde zich in 1858 dat van het pamflet in totaal "dertien oplagen onder duizenden en duizenden verspreid"[14] zijn. De opbrengst van *Keert u tot Hem die slaat* kwam, zoals vrijwel alle afzonderlijke publicaties naar aanleiding van deze watersnood, geheel ten goede aan de noodlijdenden[15].

In het kader van de vraag hoe het vroege protestantse Réveil in Nederland reageerde op wat we thans een zich seculariserende samenleving noemen, staat in dit hoofdstuk de discussie centraal die gevoerd is naar aanleiding van Thelwalls interpretatie van de watersnood als een optreden van God tot bekering van hart en leven van het menselijk geslacht[16]. We zullen in dit hoofdstuk in paragraaf II stilstaan bij de watersnood van februari 1825 en haar rampzalige gevolgen. In paragraaf III volgt een analyse van de na de ramp betoonde weldadigheid, de verlichte filantropie en de afkeurende reactie van sommigen hierop. Paragraaf IV bestaat uit een biografische schets van Algernon Sydney Thelwall en een korte weergave van de inhoud van *Keert u tot Hem die slaat*. In paragraaf V wordt stilgestaan bij de aanvallen die de *Arnhemsche Courant* uitoefende op Thelwalls geschrift. Nadat in paragraaf VI de recensies op

---

[7] Dit citaat en volgende van Albrecht zijn uit: Johan Heinrich Albrecht aan Christian Friedrich Spittler, begin 1826, in: P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil. Het "Deutsche Christentumsgesellschaft" in Nederland, 1784-1833*, Amsterdam 1975, 223 (*Tussen Piëtisme en Réveil*).

[8] Cf. Lukas 2:34; cf. P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil*, 223.

[9] Zie: Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 18 februari 1825, Bilderdijk-Museum, hs. E18-5; Isaac da Costa aan Dirk van Hogendorp, 19 februari 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 78.

[10] Zie: Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 18 februari 1825, Bilderdijk-Museum, hs. E18-5.

[11] Zie: Isaac da Costa aan Dirk van Hogendorp, 2 maart 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 79.

[12] Zie: Isaac da Costa aan Dirk van Hogendorp, 6 maart 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 80.

[13] Zie: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 25, zaterdag 26 maart 1825, pagina 2; zie ook de reeds genoemde brief die Johan Heinrich Albrecht, begin 1826 naar Bazel stuurde aan Christian Friedrich Spittler, in: P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil*, 223.

[14] Abraham Capadose aan Anthonij Michiel Cornelis van Asch van Wijck, 2 september 1858, Réveil-Archief, Verzameling-Van Asch van Wijck, T III b, C5. Anthonij Michiel Cornelis van Asch van Wijck (1808-1874) was rechter bij de arrondissementsrechtbank te Utrecht. Hij hield zich onder meer bezig met evangelisatie en het bedrijven van christelijke politiek.

[15] Wanneer dat het geval is, staat dat op de desbetreffende titelpagina's vermeld.

[16] Naast publicaties die in reactie op *Keert u tot Hem die slaat* geschreven zijn, is er ook een corpus aan geschriften verschenen dat niet direct reageerde op Thelwalls pamflet, maar waarin wel de watersnood wordt geïnterpreteerd vanuit verschillende invalshoeken. Zie voor een analyse van dit materiaal: M. Kagchelland, *Van straf en kastijding. Een historisch-pedagogisch onderzoek naar de wijzen van interpretatie aangaande de watersnood van 1825 en de remedies die naar aanleiding daarvan zijn voorgesteld*. Doctoraalscriptie Wijsgerige en Historische Pedagogiek, Kamerik/Utrecht 2000; M. Kagchelland en R. Vanderstraeten, "De watersnood van 1825: Gods roede over Nederland? Een cultuurhistorische studie van A.S. Thelwalls *Christelijke opwekking*", in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 2001, jg. 27, 2001, nr. 2, Hilversum 2001, 201-226; Michiel Kagchelland/Raf Vanderstraeten, "Die Anfänge der protestantischen Erweckung in den Niederlanden: Religionspädagogische Deutungen der Hochwasserkatastrophe von 1825", in: *Zeitschrift für Pädagogiek*, Jahrgang 49, Heft 5/2003, september/oktober 2003, Weinheim 2003, 695-717.

Keert u tot Hem die slaat zijn besproken, zullen we in paragraaf VII uitgebreid stilstaan bij de negatieve receptie van Thelwalls pamflet in tijdschriftartikelen en pamfletten. De positieve receptie van het geschrift komt aan de orde in paragraaf VIII. Hierna wordt in paragraaf IX stilgestaan bij een viertal traktaten van het Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap. Het hoofdstuk wordt in paragraaf X afgesloten met een samenvatting.

II. De watersnood van 1825

Om een duidelijk beeld te krijgen van de watersnood van februari 1825, zullen wij achtereenvolgens een beschrijving geven van de storm, de stormvloeden en de overstromingen[17].

1. De storm

Het najaar van 1824 en de eerste maanden van 1825 werden gekenmerkt door buitengewoon zacht, maar stormachtig weer. De noordwesterstormen van 15 november en 7 december 1824, in combinatie met extra hoge waterstanden, waren al een zware krachtproef voor de dijken geweest. Bijzonder hevig was de noordwesterstorm van 3, 4 en 5 februari 1825 niet, maar wel uitzonderlijk lang van duur. De waterstaatkundige toestand werd nog verergerd, doordat er zich gedurende deze storm zeer hoge springvloeden voordeden. De astronomische en de meteorologische omstandigheden joegen in vereniging van krachten de waterstanden hoog op.

Op maandag 31 januari 1825 stond de barometer vrij hoog: 771 mm[18]; de zuidwestelijke tot westelijke wind was matig. Tegen de avond van die dag begon de luchtdruk te dalen en wakkerde de zuidwestenwind aan. De volgende dag, dinsdag 1 februari, wees de barometer 760 mm aan en stond er een harde zuidwestenwind met aanhoudend zware regenbuien. In de loop van de avond ruimde de wind naar het noordwesten en steeg de barometer naar 766 mm. Een plotselinge sterke daling van de luchtdruk werd waargenomen op de middag van 2 februari. De wind kromp naar het zuidwesten en nam toe tot stormkracht. Die avond wees de barometer 753 mm aan en de volgende morgen, donderdag 3 februari, was de barometerstand gedaald tot 743 mm. Nog steeds raasde er een storm vanuit het zuidwesten over ons land. Tot nu toe was alles nog goed gegaan, maar er was een noordwesterstorm in aantocht.

De noordwestenwind van 2 februari had voor de Nederlandse kust en in de toenmalige Zuiderzee al veel water gebracht. J.C. Beijer beschrijft in zijn Gedenkboek deze toestand als volgt: "De voorbeeldeloos lang aanhoudende westenwind veroorzaakte hier te land eenen stevigen stand des waters, waardoor bij den minsten storm uit het noordwesten hooge vloeden plaats hadden"[19]. Tegen de middag van 3 februari schoot de wind uit naar het noordwesten en bleef, bijna zonder onderbreking, tot de avond van zaterdag 5 februari met stormkracht uit die hoek doorwaaien. Nadat de barometer in de voormiddag van 5 februari een stand had bereikt van 744 mm trad er een regelmatige stijging in naar 764 mm 's avonds om tien uur. In de namiddag van die zaterdag was de storm uitgeraasd.

---

[17] De meteorologische, astronomische en oceanografische gegevens zijn ontleend aan de hieronder nog te noemen gedenkboeken die naar aanleiding van de watersnood van 1825 zijn gepubliceerd en aan: J.M. van Beyma thoe Kingma, "Sterre- en Weerkundige Waarnemingen", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, 1825, deel I, N°. 6, vrijdag 11 februari 1825, 93-94; N°. 7, vrijdag 18 februari 1825, 110-112; N°. 9, vrijdag 4 maart 1825, 141-144.

[18] De luchtdruk werd in die tijd nog weergegeven in millimeters kwik; tegenwoordig wordt de luchtdruk opgegeven in millibaren, waarbij 0,001 bar de druk weergeeft van 0,7501 mm kwik bij 0° Celcius op 45° breedte.

[19] J.C. Beijer, *Gedenkboek van Neerlands Watersnood, in Februarij 1825*, 's-Gravenhage 1826, 202.

Het weer was op 3, 4 en 5 februari uitermate slecht: "Zware sneeuw- en hagelbuijen, vergezeld van donder en bliksem, maakten het weder buitengewoon ruw"[20]. Op 6 februari sloeg het weer plotseling om en begon het te vriezen. De misère van de watersnood werd hierdoor nog vergroot.

2. De stormvloeden

Een stormvloed doet zich voor wanneer de waterspiegel onder invloed van de wind, al of niet versterkt door het astronomisch hoogwater, een zeer hoge stand heeft bereikt. Voor Nederland is de kans op een stormvloed het grootst, wanneer een springtij vergezeld gaat van een storm uit noordelijke tot noordwestelijke richtingen. Dan kunnen immers het hoogwater van astronomische oorsprong (de aantrekkingskracht van de dan min of meer op één lijn staande zon en maan) en het windeffect elkaar versterken. Zoals gezegd, was er door het bijzonder lang aanhouden van de noordwesterstorm begin februari 1825 langs de Noordzeekust en in de toenmalige Zuiderzee een grote watermassa opgehoopt en werden er al spoedig bedenkelijk hoge waterstanden genoteerd. Bovendien werd het water in de ondiepe Zuiderzee aan de oostelijke zijde extra opgestuwd door de wind, omdat het water hier niet de mogelijkheid had om op een grotere diepte terug te stromen[21]. Niet alleen het windeffect was groot, ook het astronomisch getij was hoog. J. van Leeuwen vermeldt: "Daarbij was de avondvloed van den derden Februarij 1825 de eerste na volle maan, en alzoo de invloed van deze op de werking van het Springtij in volle kracht. De vloed steeg dus hooger en de voor ons Gewest gevaarlijkste stormwind stak woedend uit het Noordwesten op. Dan nog werkte op dit tijdstip de aantrekkingskracht van zon en maan vereenigd op de heffing des vloeds sterker dan wel anders; want de maan was bijna in dien stand gekomen, waarin zij het digst aan onze aarde en hare afwijking van de Evennachtslijn, welke zij op den 5 Maart moest doorgaan, zeer gering is"[22].

Eind februari 1825 ontstond er grote paniek onder brede lagen van de bevolking, toen de sterrenkundige Wilhelm Olbers[23] in de *Opregte Haarlemmer Courant* een artikel liet plaatsen, waarin hij mededeelde dat er op 4 maart van dat jaar een nog grotere springvloed was te verwachten. De maan zou dan namelijk nog dichter bij de aarde staan en dus een nog grotere aantrekkingskracht op de vloed hebben. In verband met de vele beschadigde dijken sprak Olbers de wens uit, dat de springvloed van 4 maart niet vergezeld zou gaan van een hevige noordwesten wind[24]. De anonieme auteur van *Tafereel van den Watervloed* vermeldt dat er naar aanleiding van deze onheilstijding op verschillende plaatsen het vergaan van de wereld verkondigd werd en dat veel mensen, "door ontzettende vrees bevangen"[25], al hun

---

[20] [.....], *Beknopt Verslag van Vrieslands Watersnood, in Februarij 1825; benevens een Aanhangsel, Middelen aanwijzende ter Verbetering van bedorven Water en overstroomd Land*, Sneek 1825, iii.

[21] Uit berekeningen van P.H. Gallé blijkt, dat het grootste windeffect op de Noordzeekust 270 cm bedroeg. Ook laat hij zien dat onder invloed van de wind het verschil in waterhoogte tussen Amsterdam en Schokland in de nacht van 4 op 5 februari 1825 op hetzelfde moment ongeveer een halve meter bedroeg. Zie: P.H. Gallé, *Voor honderd jaren. 3, 4 en 5 februari 1825*, Amsterdam 1925, 8, 12.

[22] J. van Leeuwen, *Geschiedkundig Tafereel van den Watervloed en de Overstroomingen in de Provincie Vriesland; voorgevallen in sprokkelmaand MDCCCXXV, met eene Beschrijving van derzelver Gevolgen voor dat Gewest*, Leeuwarden 1826, 5. Zie voor de astronomische, meteorologische en hydrologische aspecten van stormvloeden het artikel "De stormvloed van 1953" van Baltus Zwart, in: *Zenit. Sterrenkunde-Weerkunde-Ruimteonderzoek*, 1997, jg. 24, nr. 2, Utrecht 1997, 59-64.

[23] De Duitse arts en amateur-astronoom Heinrich Wilhelm Matthias Olbers (1758-1840) deed zowel in het doen van waarnemingen als op theoretisch gebied niet onder voor een professionele sterrenkundige.

[24] Zie de *Opregte Haarlemmer Courant* van donderdag 24 februari 1825 onder de rubriek "Duitschland en aangrenzende Rijken".

[25] [.....], *Tafereel van den Watervloed, of geschied- en zedekundige Beschrijving der verschillende Doorbraken en Overstroomingen, welke den 3den, 4den en 5den Februarij 1825, de Nederlanden geteisterd hebben*, Amsterdam

bezittingen op de hoogste verdiepingen brachten en een voorraad proviand aanlegden. Deze springvloed ging echter in alle stilte voorbij.

3. De overstromingen

Zoals hierboven beschreven is, veroorzaakte de langdurige storm, gepaard gaande met hoge springtijen, zeer hoge waterstanden. Op veel plaatsen waren de dijken op zo'n hoge stand van het water niet berekend en liepen over. Sommige dijken bezweken, doordat het overlopende water de binnenzijde had uitgehold. Andere dijken braken plotseling door, omdat zij na het langdurige gebeuk van de golven tijdens de najaarsstormen van 1824 zo verzwakt waren, dat ze de druk van het water niet meer konden weerstaan. Verder is vastgesteld dat op veel plaatsen de kwaliteit van de dijken te wensen overliet. Zo waren er dijken met te grote hellingshoeken. Ook waren veel dijken voorzien van bouwsels die een verzwakking van de waterkering betekenden. Na de ramp bleek dat de dijken over het algemeen van te zandig materiaal waren opgeworpen en dus een te losse structuur hadden. Bovendien kwam uit dat in veel gevallen de in de dijken geslagen palen voor de kustverdediging een averechtse werking hebben gehad, omdat zij te kort waren en daardoor onder de druk van de golfslag als hefboom in de dijken hebben gewerkt[26]. Uiteindelijk zijn grote delen van het gebied rond de toenmalige Zuiderzee met geweld onder water komen te staan. Wij zullen nu een beknopt overzicht geven van de overstromingen in de verschillende getroffen provincies.

Allereerst de provincie Noord-Holland. Ten noordoosten van Durgerdam bevond zich in de Waterlandsche Dijk de zogenaamde "Steenen Beer". Dit was een zwaar metselwerk, waarop geschut kon worden geplaatst. Het verdedigingswerk was in de Franse Tijd – in 1809 – aangebracht tijdens de regering van koning Lodewijk Napoleon, toen deze Amsterdam wilde versterken en daartoe, ook aan deze kant van het IJ, een verdedigingslinie liet aanleggen. Op 4 februari kon de "Steenen Beer" de grote druk van het water niet langer houden en bezweek. Toen het water zich met veel geweld een weg baande door het ontstane gat, waarbij het schuim hoog opspatte, zagen de inwoners van Ransdorp die enorme waterstroom als "eenen berg van sneeuw in de verte (...) verrijzen, en straks daarna ook wederom verdwijnen"[27]. Deze doorbraak bleek naderhand 125 meter breed en dertig meter diep te zijn. Als gevolg van deze dijkdoorbraak werd het gehele gebied tussen Edam, de Purmer en de Beemster, de zogenaamde Zeevang, overstroomd.

Te Amsterdam heeft men het vooral op 4 en 5 februari erg benauwd gehad: wanneer de vloed nog een kwartier had aangehouden dan zou de hele stad zijn ondergelopen. In zijn *Tafereel van den watervloed* weet de anonieme schrijver te vermelden: "In den nacht van den vijfden, was alle man op de been. Men maakte kistingen allerwegen. Het water had reeds alle kelders in de *Haringpakkerij*, op den *Haarlemmerdijk* en het daaraangrenzende gevuld, en stroomde op den *Buitenkant* tot aan den toegang der huizen. De geheele stad, naar den kant

---

1826, 36 (*Tafereel van den Watervloed*); cf. de brief die Willem Bilderdijk op 4 maart 1825 schreef aan Isaac da Costa, in: Willem Bilderdijk, *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, vijf delen, Amsterdam/Rotterdam 1836-1837, deel IV, Rotterdam 1837, 208-212, 210-211 (*Brieven*).

[26] Zie: W.W. Buma, "Wandeling langs de Friesche kust kort na den watervloed van 1825, voorgedragen in de Winteravond-vergadering van het Friesch Genootschap den 20 Februarij 1868", in: *De Vrije Fries. Mengelingen, uitgegeven door het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*, 1873, deel XII, nieuwe reeks, deel VI, Leeuwarden 1873, 135-156, 140, 152, 155. Het was tijdens het promotiefeest van de schrijver van dit artikel – op zaterdagavond 21 juni 1823 in logement "De Toekomst" te Groningen – dat Dirk van Hogendorp en Jacob van Lennep belaagd werden in reactie op de dissertatie van de eerstgenoemde (zie: hoofdstuk 4, paragraaf III.9).

[27] (N. Swart), *Historisch Tafereel van den zwaren Watersnood, op den 3den, 4den en 5den february 1825, een groot Deel van ons Vaderland getroffen hebbende*, Amsterdam 1826, 41.

van het IJ, verwachtte den vollen vloed. De brug, naar de *Nieuwe StadsHerberg* stond onder, schudde en beefde; elk oogenblik dacht men dat dezelve, door het water, van hare palen gerukt en vlot gebragt zoude worden. (...). Dan, eensklaps staat het water stil en deinst allengskens af"[28].

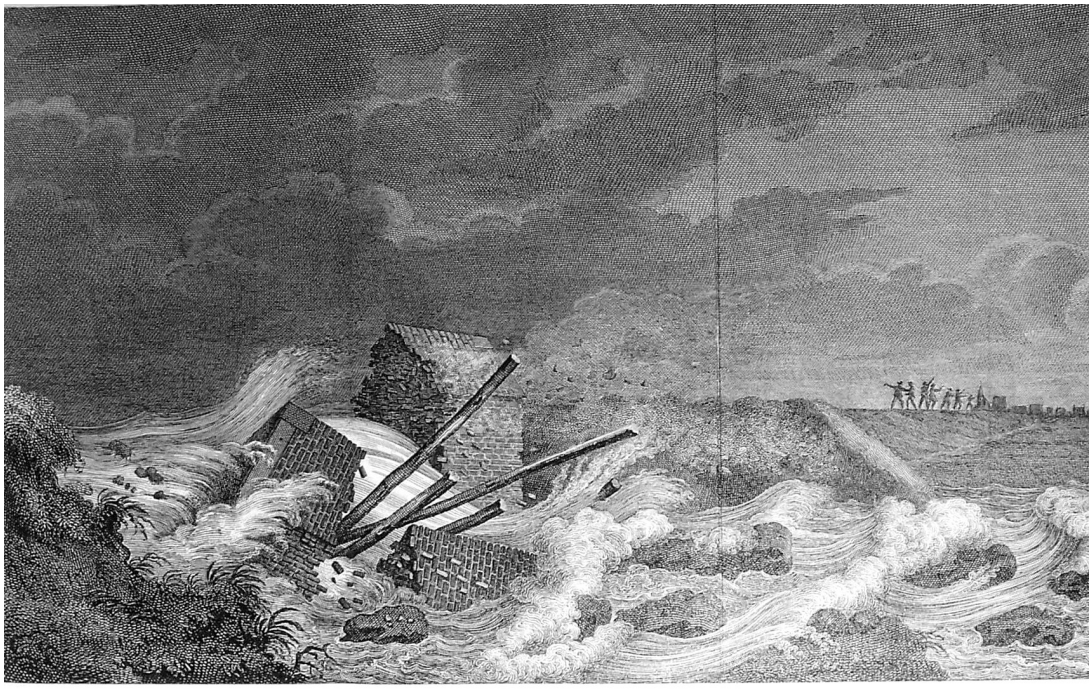

Afb. 152. Het bezwijken van de "Steenen Beer" in de Waterlandsche Dijk bij Durgerdam op 4 februari 1825.

Veel hulp is er in deze regio verleend door de leden van de reddingsmaatschappij "Collegie Zeemanshoop". In verschillende kranten en gedenkboeken wordt verhaald over de heldendaden van de kapiteins Pakes, Heyde, De Jong, Kramer, Sipkes en Zeeman. Met hun sloepen hebben zij in totaal 1816 mensen weten te redden. Ondanks alle reddingsactiviteiten zijn er in het gebied ten noorden van Amsterdam toch nog ongeveer 400 mensen omgekomen.

De provincie Utrecht kwam er betrekkelijk goed vanaf. Slechts een klein gebied werd overstroomd; bovendien bereikte het water hier geen grote hoogte. Mensenlevens waren hier dan ook niet te betreuren.

Van de provincie Gelderland werden de lager gelegen delen langs de Zuiderzee overstroomd. Vooral de omgeving van Hattem had het zwaar te verduren. Hier dreigde namelijk het gevaar van twee kanten: aan de oostzijde was de rivier de IJssel buiten haar oevers getreden en stond tegen het stadje aan, en aan de westzijde stond het water uit de Zuiderzee. In totaal kwamen er in Gelderland negenentwintig mensen om het leven.

De in materieel opzicht het zwaarst getroffen provincie was Overijssel. Enorme schade werd geleden in IJsselmuiden, Mastenbroek, Hasselt, Genemuiden en Zwartsluis. Alleen al in de eerstgenoemde plaats verdronken vijfentwintig mensen. Kritiek was de toestand in de stad Kampen. De schade werd hier aanzienlijk vergroot door de op de aanrollende golven meegevoerde kadepalen van Schokland en balken van vernielde huizen, die als stormram werkten. J.

[28] [.....], *Tafereel van den Watervloed*, 12-13.

ter Pelkwijk maakt melding van zeer trieste taferelen: “Wiens hart krimpt niet van weemoed als hij leest, dat een zoon, die zijnen vader, zijne moeder en zes broeders en zusters had zien verdrinken, negentien uren op een klein hoopje hooi, op den buik en met de handen en voeten in het water liggende, op de onstuimige golven werd rondgevoerd?”[29]. In de provincie Overijssel vonden 333 mensen de verdrinkingsdood.

In Friesland werd men min of meer door het natuurgeweld overvallen. De storm was hier namelijk niet bijzonder zwaar geweest. Toch werd het water zo hoog opgestuwd, dat er zich dertig grote en kleine dijkdoorbraken voordeden, waarbij veertien mensen omkwamen.

Kleinere overstromingen vonden plaats in de provincies Groningen, Zuid-Holland en Zeeland. Hoewel de aangerichte schade in deze provincies veel minder groot was, kwamen ook daar nog mensen in de golven om.

In totaal kwamen er bij deze ramp 800 mensen en 46.000 stuks vee om het leven. De materiële schade die deze watersnood aan Nederland toebracht, bedroeg toendertijd acht miljoen gulden. Heel snel kwam er van alle kanten hulp om de nood te lenigen, ook vanuit het buitenland.

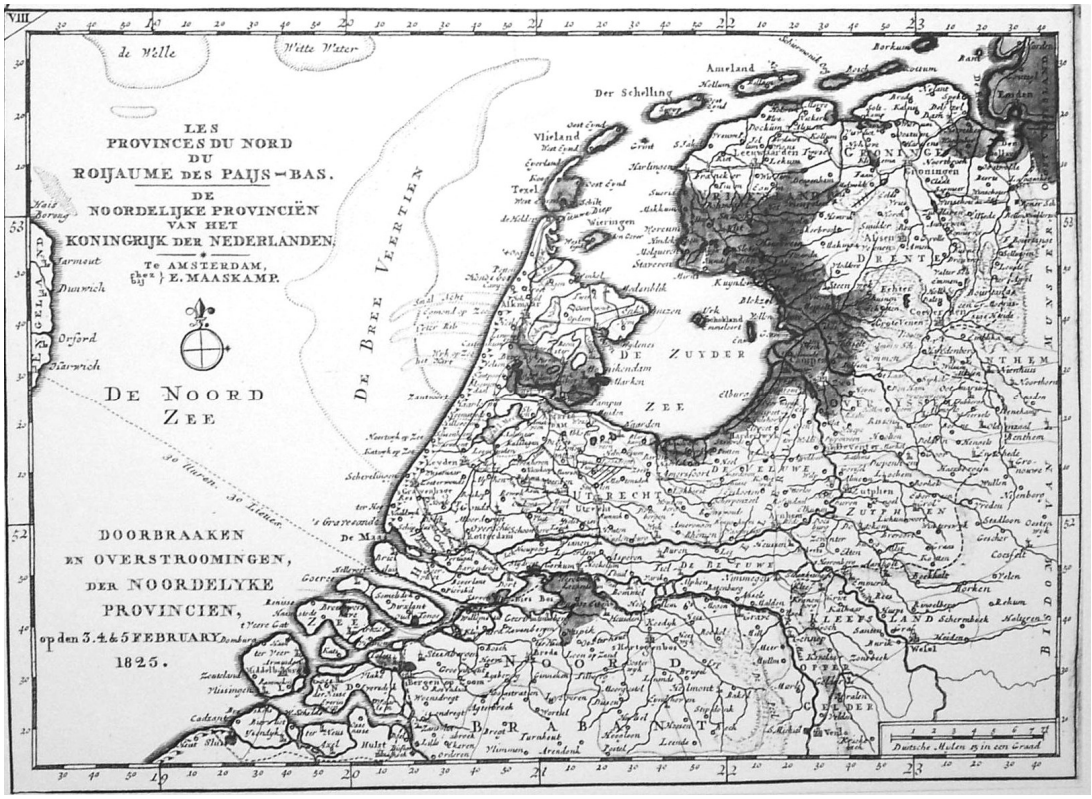

Afb. 153. Overzicht van de overstroomde gebieden na de watersnood van februari 1825.

[29] J. ter Pelkwijk, *Beschrijving van Overijssels Watersnood, in Februarij 1825*, Zwolle 1826, v. In 2002 verscheen te Kampen als nr. 147 in de reeks “Publikaties van de IJsselakademie” een heruitgave van Ter Pelkwijks boek onder de titel: *Overijssels watersnood. Een heruitgave van het verslag van de ramp van 1825*.

III. Milddadigheid na de watersnood

Door de rampspoed die zoveel provincies getroffen had, werden de gemoederen in Nederland geheel in beslag genomen. Binnen zeer korte tijd kwam de hulpverlening op gang.

1. Weldadigheid en menslievendheid

Nauwelijks was Amsterdam bekomen van de eerste schrik, veroorzaakt door de dreigende totale overstroming, of de eerste noodkreten uit Waterland, het gebied boven Amsterdam, bereikten de stad. En Amsterdam, "dat geen kermen, zonder hulpbetoonen kan hooren, dat geen hongerige zonder spijs kan laten, dat geen natuurgenoot laat versmachten, redt. — Men trotseert de zee, die nog bulderend woedt, men springt in booten en schuiten, voorzien van water en brood, en roeit, terwijl het water de ranke booten dreigt te verzwelgen, naar de overzijde"[30]. Al gauw naderden de eerste vaartuigen vol mensen die gered waren de hoofdstad. Het stadsbestuur van Amsterdam liet ze opnemen in het Nieuwezijds Heeren Logement, in de Oranje-Nassaukazerne en in het Aalmoezeniers Weeshuis. Ook vele particulieren openden hun huizen voor opvang. Op de tweede dag na de overstroming waren a1 900 mensen en 1200 runderen in de stad opgevangen. In andere rampgebieden verliepen de reddingsacties minder vlot, aangezien alleen een aan het water gelegen grote stad als Amsterdam op zo korte termijn zoveel vaartuigen kon organiseren.

Op 9 februari besloot koning Willem I dat er onmiddellijk een algemene collecte door het gehele koninkrijk gehouden moest worden, om degenen die door de ramp getroffen waren zoveel mogelijk financieel en materieel tegemoet te komen[31]. De koning ging zijn onderdanen voor in milddadigheid met een royale gift van 100.000 gulden voor de leniging van de algemene nood, waarvan 20.000 gulden bestemd waren voor Noord-Holland. De koningin volgde met 10.000 gulden, de kroonprins en zijn gemalin met 30.000 gulden[32] en prins Frederik met 8000 gulden[33]. Ook kreeg de koning van de Staten-Generaal de beschikking over acht miljoen gulden met het doel de materiële schade, die door de stormvloed is teweeggebracht, te herstellen, een herhaling te voorkomen en de getroffenen tegemoet te komen[34]. Van alle kanten stroomden nu de giften in geld en natura binnen. Maatschappijen, verenigingen, kerkenraden, gezelschappen, particulieren, komedianten, kortom: iedereen droeg het zijne bij — "ja, zelfs kinderen, behoeftigen, dienstbaren, weezen en gevangenen offerden hun penningsken voor de noodlijdenden"[35].

---

[30] [.....], *Tafereel van den Watervloed*, 13.

[31] Zie het Koninklijk Besluit van 9 februari 1825, in: *'s-Gravenhaagsche Courant*, vrijdag 18 februari 1825 ('s-Gravenhage 1825); als "Besluit, bepalende eene Algemeene Collecte, tergemoetkoming aan de rampen van de Watervloeden in Februarij 1825" gepubliceerd in: *Bijvoegsel tot het Staatsblad*, 1825, deel XII, 2e stuk, Gorinchem 1826, 118. In een "Kennisgeving" in de *Amsterdamsche Courant* van maandag 14 februari 1825 (Amsterdam 1825) wordt het houden van deze algemene collecte aangekondigd voor dinsdag 15 februari 1825.

[32] Zie: *Opregte Haarlemsche Courant*, donderdag 24 februari 1825, "Nederlanden" (Haarlem 1825). Over de gift van koning Willem I wordt in *The Times* van maandag 14 februari 1825 (London 1825) opgemerkt, dat "this must be considered a most princely donation", juist omdat "his Majesty's income is not very extravagant".

[33] Zie: *Utrechtsche Courant*, woensdag 9 maart 1825, "Nederlanden", Utrecht 1825.

[34] *'s-Gravenhaagsche Courant*, vrijdag 18 februari 1825.

[35] [.....], *Tafereel van den Watervloed*, 35. Soms gingen dergelijke giften vergezeld van een aandoenlijk gedichtje, zoals bij de donatie van drieëndertig gulden van de schoolkinderen te Hilligersberg, speciaal bestemd voor die kinderen die bij de ramp één of beide ouders verloren hebben: "Versmaadt bedroefden! 't kleine giftje / Van uwe makkers niet; / Wij geven 't dankend d' Albestuurder / Die ons onze Ouders liet. / O mogt alom elk Meisje en Knaapje, / Dat nog op Oud'ren boogt, / Een penningsken den droeven leenen; / Zoo werd welligt, waar Weesjes weenen, / Nog menig traan gedroogd", in: *Opregte Haarlemsche Courant*, zaterdag 12 maart 1825.

Afb. 154. “Men trotseert de zee, die nog bulderend woedt, men springt in booten en schuiten, voorzien van water en brood, en roeit, terwijl het water de ranke booten dreigt te verzwelgen, naar de overzijde”.

Amsterdam bracht in enkele dagen meer dan 300.000 gulden bijeen, ’s-Gravenhage meer dan 100.000 gulden en Haarlem meer dan 50.000 gulden. Er ontstond zelfs een wedijver tussen de Nederlandse steden om zo groot mogelijke bedragen in te zamelen. Ook vanuit het buitenland kwamen giften binnen. Tsaar Alexander I van Rusland gaf 100.000 gulden. Antwerpen, dat zelf ook schade had geleden door overstromingen[36], gaf evenals Brussel, 50.000 gulden. Zelfs de Waldenzen in de valleien van Piëmont, vroeger vaak door Nederland geholpen, brachten een aanzienlijk bedrag bijeen[37].

Na de eerste berichten over de ramp werden overal in het land alle vermakelijkheden tot nader order opgeschort. Maar nauwelijks een week later begonnen de komedies en concerten alweer, veelal met het liefdadig doel om de opbrengst daarvan geheel of gedeeltelijk te bestemmen voor de noodlijdenden[38]. Zo werd in korte tijd meer dan tien miljoen gulden bij-

[36] Zie: *Amsterdamsche Courant*, maandag 7 en woensdag 9 februari 1825.
[37] Zie: *Rotterdamsche Courant*, donderdag 16 juni 1825, Rotterdam 1825.
[38] Zie bijvoorbeeld: J. van ’s Gravenweert, *Gods Redding uit Gevaren. Cantate door M^r^. J. van ’s Gravenweert, in Muzijk gebragt en opgedragen aan het Korps Officieren der drie Regimenten dienstdoende Schutterij van Amsterdam en der 10de Afdeeling Nationale Infanterie. Door R. Benucci, voor het Forte-Piano door hem zelve gearrangeerd*, Amsterdam s.a.. Dezelfde cantate is ook uitgegeven met tekst zonder noten als: J. van ’s Gravenweert, *Gods Redding uit Gevaren, Cantate door M^r^. J. van ’s Gravenweert, in Muzijk gebragt door R. Benucci. Om, door Liefhebbers, vereenigd met de Kapel der Drie Regementen Schutterij van Amsterdam, en die der 10de Afdeeling Nationale Infanterie, in de Lutherse Oude Kerk aldaar, ten behoeve der Slachtoffers van den Watersnood, te worden uitgevoerd*, Amsterdam s.a.. Jan van ’s Gravenweert (1790-1870) bekleedde na zijn rechtenstudie verschillende functies in overheidsdienst. Hij had een werkzaam aandeel in tal van maatschappelijke organisaties. Hij was een vooraanstaand lid van de Nederlandse Broederschap der Vrijmetselaren.

eengebracht. Met dit voor die tijd zeer aanzienlijke bedrag heeft men het ontstaan van voedseltekort en het uitbreken van besmettelijke ziekten in de getroffen gebieden kunnen voorkomen. Van dit bedrag kon ook de financiële situatie van de getroffenen veilig worden gesteld.

Afb. 155. Jan van 's Gravenweert.

2. Verlichting en filantropie

De grote weldadigheid in Nederland na de watersnood van februari 1825 is kenmerkend voor de geest van de Verlichting. In het Verlichtingsdenken hangen begrippen als natuur, godsdienst, rede, vriendschap, deugd en filantropie nauw met elkaar samen[39]. Het door de weldadigheid teweeggebrachte gevoel van geluk – zowel bij de gever als bij de ontvanger – rust op de deugd, die weer voortkomt uit kennis en Verlichting[40]. Typerend voor dit gevoelen is de volgende passage uit een lezing, die een anoniem gebleven spreker hield in een kringvergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: "Verlichting en weldadigheid gaan in *Nederland* gepaard. Geen onderscheid van naam of belijdenis belet hare edele werkzaamheid. Geen broeder is den broeder vreemd. En, als van hetzelfde ligchaam één lid lijdende is, dan

[39] Everard Gewin, "De "Geest der Eeuw" en de philanthropie", in: *Onze Eeuw. Maandschrift voor Staatkunde, Letteren, Wetenschap en Kunst*, 1922, deel I, Haarlem 1922, 222-247, 225.
[40] *Ibidem*, 225.

lijden alle de ledematen met dat ééne lid"[41]. Om tot een verklaring voor de opmerkelijke weldadigheid te komen, geeft de anonieme spreker in zijn lezing een analyse van de weldadigheid in Nederland. De anonymus wil spreken over het goede in ons land en stelt daarbij de retorische vraag: "Wat is er beter onder ons, dan *de weldadigheid*?" (64).

De weldadigheid in Nederland wordt volgens de spreker in de eerste plaats gekenmerkt door bescheidenheid. Hij stelt: "Gelijk wij over het geheel minder ophef maken van ons doen en laten, zoo is ook de weldadigheid meestal bij ons *bescheiden*" (66). Een tweede kenmerk van de weldadigheid is haar rationele karakter. De spreker verstaat hieronder het op een zodanige wijze tonen van weldadigheid dat ieder naar vermogen bijdraagt in het benodigde bedrag. Enig overleg tussen de weldoeners is hierbij wenselijk. De eigenschap van het rationele weldoen is volgens de spreker af te leiden "eensdeels uit onzen koeleren zin, anderdeels uit de hebbelijkheid van het berekenen" (67). Wanneer men met een dergelijke instelling bijdraagt in een nationale collecte, dan heeft de gever nog wat over om bij eventuele volgende rampen opnieuw financieel te hulp te schieten. De derde eigenschap is onbekrompenheid. Het is namelijk onjuist, zo meent de spreker, te veronderstellen dat bij de milddadigheid het verstand alles overheerst en het gevoel geheel wordt buitengesloten, immers, "wie wél weet te doen in *Nederland*, doet doorgaans wél met een *ruim* hart en eene *ruime* hand" (68). De bron van de Nederlandse weldadigheid is volgens de spreker te vinden in het Christendom. Want "uit die groote Maatschappij, welke zich uitbreidt over de gansche aarde, wier oorsprong uit den hemel, en wier zetel in den hemel is; uit die verhevene Maatschappij is de onze gesproten" (73).

De hooggeprezen weldadigheid van de Nederlanders wordt door de spreker in een breder kader geplaatst, waarbij duidelijk uitkomt dat hij deze uiting van de Verlichtingsgeest ziet staan in de lijn van de christelijke traditie.

3. Prijs en dank in proza, preek en poëzie

De geest van die tijd werd ook tot uitdrukking gebracht door schrijvers, predikanten en dichters, die ter ere van Nederlands milddadigheid de loftrompet staken. In hun pennenvruchten, mede bedoeld om op te wekken tot nog grotere milddadigheid, komen dan ook verschillende Verlichtingsthema's aan de orde, zoals: verdienstelijkheid, zelfverheffing, gelijkheid, broederschap, moralisme, volksopvoeding, naastenliefde, deugdzaamheid.

Al snel na het bekend worden van de gift van koning Willem I werd zijn weldadigheid in vele verzen bezongen. Zo bejubelt markies de Thouars[42] de onvergelijkelijke mensenliefde van de vorst:

> Nooit mogt een Diadeem op vorsten schedels pralen
> Zoo schoon, zoo rein als hier op vader Willems hoofd,
> Wie toont meer menschenliefd'? wat kan er ooit bij halen,
> Bij hem, die geeft? waar is ontroofd?[43].

---

[41] [.....], "De weldadigheid in Nederland. Eene Voorlezing", in: *Christelijk Maandschrift voor den Beschaafden Stand*, 1826, deel V, Amsterdam 1826, 61-84, 79. Zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.

[42] George Anne Christiaan Willem markies de Thouars (1807-1850) was aanvankelijk page aan het hof van koning Willem I, daarna luitenant bij de infanterie, waaruit hij wegens wangedrag ontslagen werd. Wegens drukpersdelicten werd hij tweemaal veroordeeld tot gevangenisstraf en een geldboete. Hij wist te ontkomen naar Laar in het Bentheimse (Duitsland), waar hij in diepe armoede overleed.

[43] G.A.C.W. de Thouars, *Tafereel van den Ramp in Nederland, geleden door den Watersnood in 1825. Dichtstuk*, Rotterdam 1825, 29.

En een zekere H.J.F. ziet het "Altaar der Menschheid", waarop de offers worden gebracht, al branden, want:

> Alom vertoont zich menschenmin.
> En rang en standen zijn vergeten,
> Men wil slechts mensch, slechts broeder heeten,
> En Vorst en Volk is één gezin[44].

Ook de jurist J. de Kruyff prijst Nederlands praktische humaniteit en ziet:

> (...) Vorst en volk eendragtig nederknielen,
> En, door één zelfden geest, hen, als om strijd, bezielen,
> Hier siert geen wufte praal het hoofd van Neêrlands staat;
> Maar wel 't menschlievend hart, dat in zijn boezem slaat[45].

In het dichtstuk *Opdragt aan mijne waarde Stad- en Landgenooten, wegens den Watervloed des Jaars 1825*[46] liet A.J.G.Z. koning Willem I vanwege diens mensenliefde stijgen tot goddelijke hoogte:

> Wie was die Godheid, die, in menschenschijn verborgen,
> Alom, voor alles, onvermoeid, vol vuur bleef zorgen?
> Die wonden heelde, hielp, vertroostte, raadde, en ach!
> Zich waagde waar zijn blik nog redding mooglijk zag? —
> Wie was die godheid? 't Was, ô Nederland! uw Koning!" (14).

Andere auteurs richtten hun lofprijzing meer op de weldadigheid van Nederland in het algemeen. Zo appelleert Johannes Samuël Swaan zijn toehoorders aan hun hulp- en offervaardigheid in een redevoering, gehouden op donderdag 10 maart 1825 in de Lutherse kerk te Hoorn ten behoeve van de noodlijdenden door de watersnood: "O zaagt gij Nederland ooit op een schooner standpunt; waart gij er ooit meer fier op Nederlander te zijn, dan op dit oogenblik? Toont ons de geschiedenis ergens een volk, zoo meewarig, zoo gereed ter hulpe, waar anderen lijden, als Nederland zich, ook op dit oogenblik, vertoont"[47].

De predikant Philipp Christiaan Molhuysen[48] roept in een leerrede over Hosea 14:l0a ("Wie is wijs? die versta deze dingen"), uitgesproken op zondag 13 februari 1825, in de geest van de Verlichting zijn hoorders te Deventer op niet achter te blijven bij de lofwaardige ijver van velen, die reeds toegeschoten zijn: "Zonder voorwerpen der barmhartigheid zoude er geene oefening der barmhartigheid mogelijk zijn, en deze edele gezindheid, van binnen gekoesterd en naar vermogen door daden geopenbaard, vindt ook in lageren stand geene hinder-

---

[44] H.J.F., *De Overstrooming van Februarij 1825*, Amsterdam s.a., 15.
[45] J. de Kruyff, *De Watersnood, in de Maand February 1825. Dichtstuk, door Mr. J. de Kruyff. Voorgedragen op den 6den April 1825, bij Gelegenheid van het, ten Voordeele der Noodlijdenden door den Watervloed, in 's Gravenhage gegeven Groot Militair Concert*, 's-Gravenhage/Amsterdam 1825, 20.
[46] S.l. s.a..
[47] J.S. Swaan, *Redevoering, ter Gelegenheid der Gezangen, ten behoeve der Noodlijdenden door den Watersnood, uitgevoerd door het Gezelschap S.V.. Onder Directie van den Heere C. Christiaans, in de Lutherse Kerk te Hoorn, den 10 van Lentemaand 1825*, Hoorn s.a., 15.
[48] Philipp Christiaan Molhuysen (1793-1865) was hervormd predikant te Vught (1814) en te Deventer (1819-1855), daarna gemeentearchivaris van Kampen (1860-1865). Molhuysen was een geliefd prediker en vooral een gewaardeerd zielzorger. Op theologisch gebied was hij gematigd orthodox. Hij was zeer verdraagzaam en een warm voorstander van het vrije wetenschappelijk onderzoek.

nissen, om de zoetste zelfvoldoening te smaken, Gods welgevallen en zegen te verwerven en te roemen tegen het oordeel der toekomst"[49].

Vervuld van Verlichtingsoptimisme roemt de dichter W.J. Meinsma in de volgende versregels de offervaardigheid onder het verheerlijkende motto: "Het vaderland kan zoo wel wonderen van weldadigheid doen, als het wonderen van dapperheid deed":

O die offers! o die gaven!
Op 't altaar van 't vaderland,
Uitgestort door ed'len, braven,
Zaam vereend door d' eendragtsband[50].

De dichter Cornelis Loots[51] gaf zijn dichtstuk *Menschlievendheid* met spoed uit om hulde toe te brengen aan een tweetal Amsterdamse reddingsmaatschappijen, namelijk "Collegie Zeemanshoop" en de Noord- en Zuid-Hollandsche Redding Maatschappij. Hij ziet in Nederland en vooral in Amsterdam als het ware een tweetal godinnen vereerd worden:

Zoo zien wij u, ô twee Godinnen!
En hoe ge elkander hulpzaam leidt,
Weldadigheid, Menschlievendheid,
ô Zusters! levend door beminnen;
Zoo zien wij u in Nederland
Als heil'ge huisgodinnen vieren[52].

Een recensent van het tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* levert op zijn manier een bijdrage aan de lofprijzing op de weldadigheid van het Nederlandse volk. Hij merkt in dit verband op dat het eerste hoofdstuk van het bijbelboek Job hem voor de geest stond: "En het was, alsof ik God tot Satan hoorde zeggen: "Hebt gij ook acht geslagen op mijn volk van Nederland? Want niemand is op aarde als dit, opregt godvreezend, en wijkende van het kwaad""[53].

Weer anderen verzekeren de milde gevers dat God hun weldaden zegenend gedenken zal. De onderwijs- en opvoedkundige Anthonie Cornelis Oudemans[54] brengt dit vooruitzicht in zijn *Uitboezeming* als volgt onder woorden:

---

[49] P.C. Molhuysen, *De wijze Behartiging van de Lessen der Overstrooming, voorgesteld in eene Leerrede over Hoséa XIV vs. 10a, uitgesproken op den 13den Februarij 1825*, 2e dr., Deventer 1825, 26-27.

[50] W.J. Meinsma, *Bij de Overstroomingen, in february 1825*, Assen s.a., 7.

[51] Cornelis Loots (1765-1834) behoorde tot de meest gewaardeerde dichters van zijn tijd. Hij was een typische representant van het Verlichtingsdenken. Loots was ervan overtuigd dat de menslievendheid uiteindelijk de schoonste gevolgen zou hebben: juist door zich toe te leggen op de milddadigheid zou de mens alle tegenslag, ja zelfs het rijk van het kwaad overwinnen en zo aan God gelijk worden; cf. J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting. Een cultuurhistorisch en –sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de verlichting in Nederland (1755-1810)*, twee delen, Zwolle 1992, deel I, 242.

[52] Cornelis Loots, *Menschlievendheid. Dichtstuk*, Amsterdam 1825, 13 (*Menschlievendheid*). Loots heeft dit dichtstuk voorgedragen in de Maatschappij Felix Meritis te Amsterdam op woensdag 9 maart 1825. Spoedig werd het uitgegeven om hulde te brengen aan de reddingsmaatschappijen die actief waren geweest tijdens en na de watersnood.

[53] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 137-139, 137. Het betreft een recensie van Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat*; zie voor deze recensie paragraaf VI van dit hoofdstuk.

[54] Anthonie Cornelis Oudemans (1798-1874) is werkzaam geweest als secondant aan een kostschool en als gouverneur. Ook was hij lector in de natuurkunde bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Amsterdam. Sinds 1833 was Oudemans hoofdonderwijzer aan de eerste gouvernementsschool voor lager onderwijs te Weltevreden, de Europese wijk van Batavia, in het toenmalige Nederlands Oost-Indië. Sinds 1857 was hij schoolopziener in Zuid-Holland. Hij maakte veel studie van de Nederlandse taal en letterkunde.

Ja, heilig Vaderland! God heeft een welgevallen
In de offers, die gij brengt, bij honderd duizendtallen,
Hij schiet zijn' vaderblik al zeegnende op u neêr,
En de Englen galmen u een lofgezang ter eer[55].

Mevrouw de weduwe Van Streek[56] geeft in haar *Offer van Menschlievendheid* eveneens een voorstelling van een toekomstige beloning voor de beoefening van de godebehaaglijke deugd van weldadigheid:

(...) wanneer zich, de schamele armen,
Met de ongelukkigen erbarmen,
En met hun rampen diep begaan:
Ook zelfs hun laatsten penning schenken,
O dit zal God in gunst gedenken!
Wanneer zij voor zijn oordeel staan ....[57].

Freerk Hoekstra (1760-1837), doopsgezind predikant te Harlingen, spreekt in gelijke zin naar aanleiding van de laatste woorden uit Handelingen 20:35: "Het is zaliger te geven, dan te ontvangen", waarbij hij erop wijst dat de milddadigheid zichzelf beloont door de "zaligste gewaarwordingen in het hart van den bedrijver zelven, door de dankbare uitboezemingen van hare voorwerpen, door den algemeenen roem der menschheid, en door de eeuwige goedkeuring van den God der liefde"[58].

4. Domper op de loftuitingen

Op al deze en nog vele andere loftuitingen aan het adres van de koning en alle andere milddadige gevers, werd door Bilderdijk cum suis met verontwaardiging gereageerd. Volgens hen werd de weldadigheid van de deugdzame mens veel te hoog geprezen en is de visie op de mens veel te optimistisch. Da Costa drukt zich hierover in een brief aan Bilderdijk van 24 februari 1825 als volgt uit: "(...) wat gruwelen, waar mede men de Couranten opvult, en wat afgryselyke zotheden, onzin en blasfemiën in alle de advertentien van die menigvuldige maatschappyen, die als onkruid wassen en alles bederven door geheel het land; en eindelyk wellicht zich zelve in den grond zullen helpen"[59]. Ontsticht door de mensenverheerlijking in de veelheid van proza, preken en poëzie, waarin voorgesteld werd alsof men met het geschonken geld een losprijs voldaan had en alsof milddadigheid de schuld voor God kon verzoenen, fulmineert Bilderdijk:

Wat zou't verschrikt gemoed tot God en Godvrucht wekken,
't Vermaak der weeldrigheid zal meê tot aalmoes strekken;
Hier speelt men, dartelt, danst, verdrinkt zich in genot,
En 't strekt tot armengift ter terging van hun God.
Men durft het hoerenloon op Zijne altaren brengen,

[55] A.C. Oudemans, *Uitboezeming bij den Watersnood van Februarij, 1825*, Rotterdam 1825, 13 (*Uitboezeming*).
[56] Anna Catharina van Streek-Brinkman (1760-1828) publiceerde oorspronkelijke en vertaalde stukken in proza en poëzie, waaronder verschillende gelegenheidsgedichten.
[57] Mevr. de Wed. van Streek, *Offer van Menschlievendheid. Dichtstuk, ten voordeele der Ongelukkigen, in den jongstleden Watersnood, op den 3den, 4den en 5den van Sprokkelmaand 1825*, 's-Gravenhage s.a., 15.
[58] F. Hoekstra, *Leerrede over de Zaligheid van het Geven, of hoe het zaliger is te geven dan te ontvangen*, Leeuwarden 1825, 18-19.
[59] Bilderdijk-Museum, hs. E18-6.

Het bloed van onrein vee met zuivere offers mengen,
En HY zal 't zeegnen? HY, die reinheid eischt van hart!
Om 't geld is 't slechts te doen, hoe 't ook vergaderd werd!
Onzinnigen! hangt God, Zijn redden, aan uw giften;
Zijn zegen aan uw spel, uwe ontucht, uwe driften,
Uw schuldige ijdelheid en zondig zingestreel?
Zijn dit de rossen, Hem te spannen in 't gareel,
Op dat Hy aansnelle in bevredigd welbehagen,
En met Zijn oogstraal 't perk bepale van uw plagen,
De roede in 't vuur werp' en Zijn gramschap in genâ
Verwandle? — Durft gy, spreekt, en zegt volmondig JA![60].

In een brief van 20 februari 1825 aan Da Costa geeft Bilderdijk als volgt uiting aan zijn ongenoegen over de predikanten, die volgens hem ook bijdragen aan de mensenverheerlijking: "En wat zullen zy toch wel van den predikstoel uitbazuinen? De liefdadigheid. Ja "de barmhartigheid roemt tegen 't oordeel[61]", maar dit is de ware barmhartigheid niet, als trotschheid en gloriezucht uitschitteren wil om (...) in de plagen, met de Almacht die ze zendt, te worstelen, en Haar door de deugdenschijn met een zich zelf voldoenend harte, tergt. Wat is het geven wanneer men van 't zijne meent te geven, en niet als wat God toebehoort, en Hy van ons te rug eischt!"[62]. Nadat zijn echtgenote een bede- en dankstond had bijgewoond, waarin de milde gevers werden geëerd, lucht Bilderdijk hierover in een brief van 28 februari 1825 aan Da Costa zijn gemoed: "Maar ô, wat wierd zy ontsticht door de loftuitingen over de milde giften, en zelfs met byzondere aanduidingen, en in de bede en dank door de *edelmoedige* gevers gelijk zy aan God werden voorgesteld! Zekerlijk denk ik om God aan te prikkelen, dat Hy hun ten voorbeeld nemen en ook *edelmoedig* zijn zou. — Ach hoeveel praalzucht vergiftigt die schijnbaar zoo groote gaven!"[63]. Toen zijn vrouw hem ook nog enkele krantenberichten voorlas, waarin op verheerlijkende wijze werd geschreven over de weldadigheid, ontviel Bilderdijk het volgende kwatrijn, waarin hij in sterke bewoordingen toornt tegen wat hij als oneigenlijke milddadigheid beschouwt:

Verwaten pronkery, die, als ge een aalmoes geeft
Den Duivel 't offert en van God den dank durft vragen,
En wie dien gruwel prijst, ontchristend Helvolk, beeft!
De vloek is op uw gift, gy zult er 't loon van dragen[64].

Geheel in de lijn van Bilderdijk spreekt Capadose in een brief van 28 februari 1825 tegenover Dirk van Hogendorp zijn afschuw uit over de door hem waargenomen praktijk van milddadigheid, waarbij "de duivel zelfs bezig is te collecteeren in Zyne lustpalyzen, en toneelen van ontucht, comedie's", om vervolgens "de trotsheid van een godvergeten geslacht"[65] te voeden

[60] Willem Bilderdijk, "Opwekking", in: Willem Bilderdijk, *Navonkeling*, twee delen, Leyden 1826, deel II, 71-77, 73-74; zie ook: "De dichtwerken van Bilderdijk", in: *Bilderdijk's Dichtwerken*, [bezorgd door I. da Costa], deel I-XV, Haarlem 1856-1859, deel V, Haarlem 1857, 382-385, 383 (Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*).
[61] Jakobus 2:13.
[62] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 20 februari 1825, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 199-201, 199 (*Brieven*).
[63] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 28 februari 1825, in: *Ibidem*, deel IV, 203-208, 204.
[64] Het gedicht is als "Onwaarachtige Gift" onder het motto "*Het is alles van U, en wij geven 't uit Uwe hand*" (I Kronieken 29:14) voor het eerst gepubliceerd in de bundel *Avondschemering* (Brussel 1828), 114; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XIV, Haarlem 1859, 124; Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 28 februari 1825, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 204.
[65] Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 56.

en aan te kweken. "O gruwel!", zo vervolgt Capadose zijn brief, "Ja, wy leeven in de tyden die een tweede Zondvloed althans voor 't jammerlyk gezonken Nederland schynen aantekondigen. Hier zyn het boeven en boosdoeneren in het tuchthuis die een som van f 15 voor de ongelukkigen afzonderen: daar is het den wellust en ydelheid aankwekende theatre: op eene andere plaats een goochelaar die zich aanbiedt om voor de noodlydenden te escamoteeren[66]! Wat moet dit toch! Is men dan volslagen blind en weet men niet meer dat om een wettig en gode behaaglyk werk te doen, de middelen even zuiver even wettig moeten zyn?". Kortom, hoe milddadig de Nederlandse natie ook mag zijn, voor Capadose is de geestesgesteldheid van waaruit men doneert mede aanleiding om te constateren dat in ons land "het praktische atheismus allerschriklykst toeneemt"[67].

De redacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* Jacob Wijbrand Yntema, die ontstemd is door de bezwaren die een niet door hem genoemde criticus – waarschijnlijk Bilderdijk – heeft geuit tegen de wijze waarop milddadigheid werd bedreven, richt zich in de volgende dichtregels bemoedigend tot de charitatieve Amsterdamse bevolking:

> Mijn Stadgenooten! gij, hoe tergend ook gelasterd
> Om zoo veel goeds en groots, als in uw veste troont,
> Gij toont, in menschenmin en weldoen onverbasterd,
> Dat nog de Liefdewet in uwe harten woont[68].

En wanneer Yntema zich in reactie op de door de ongenoemde geuite kritiek richt tot de toneel- en muziekgezelschappen, die met hun activiteiten de geldwerving ten behoeve van de getroffenen hebben bijgestaan, luidt het:

> Een jamrend revelaar moge uwen ijver doemen,
> Terwijl hij de offers, door het doel geheiligd, wraakt;
> Kunstminnend koor ik wil uw milde geestdrift roemen,
> Die zelfs de schoone kunst aan 't weldoen dienstbaar maakt[69].

Ook de reeds genoemde doopsgezinde predikant Hoekstra was verontwaardigd over de kritiek die door sommigen – hij noemt geen namen – werd geuit op de manier waarop in het algemeen met de milddadigheid werd omgegaan. In zijn *Leerrede over de Zaligheid van het Geven, of hoe het zaliger is te geven dan te ontvangen*[70] roept hij verontwaardigd uit: "Wie zijt gij, lasteraars onzer eeuw! aanschouwt de roerende toonelen van wanhoop en redding, gaat voort het tegenwoordig geslacht te veroordeelen, te vloeken als doemwaardige afgodendienaars, hunne gaven van weldadigheid, als offeranden aan den duivel des hoogmoeds. Gaat voort in het midden van het land van vrede en liefde, haat en partijschap te prediken, maar blijft dan ook als schandvlekken der Natie, aan de algemeene verfoeijing overgelaten — of liever, schaamt u en bekeert u" (20). Volgens Hoekstra is er geen sprake van hoogmoed als de ware altruïstische gever zich verheugt omdat hij één van zijn heiligste en aangenaamste plichten vervuld heeft: hij wordt toegejuicht door zijn geweten, en hij mag zich zowel strelen met de goedkeuring van zijn Schepper als met die van degenen die zijn giften ontvangen hebben.

---

[66] Dat is wegmoffelen, ontfutselen.
[67] Abraham Capadose aan Dirk van Hogendorp, 28 februari 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 56.
[68] J.W. Yntema, "Aan mijne stadgenooten, bij de ramp van Noord-Holland", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 151. Het gedicht is gedateerd op 16 februari 1825.
[69] J.W. Yntema, "Aan onze vaderlandsche tooneel- en muzijkgezelschappen, bij den jongsten watersnood, in: *Ibidem*, 2e stuk, "Mengelwerk", 152.
[70] Zie: Handelingen 20:35.

IV. A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*

1. A.S. Thelwall: een biografische schets

De Engelsman Algernon Sydney Thelwall werd op 25 september 1795 te Cowes op het eiland Wight geboren. Nadat hij eerst volslagen atheïst was geweest, kwam hij op twintigjarige leeftijd, mede als gevolg van lichamelijk lijden, tot andere levensbeschouwelijke inzichten. Na zijn theologiestudie werd hij in 1819, op aandrang van Charles Simeon (1759-1836) die verbonden was aan Trinity College te Cambridge, predikant bij de English Episcopal Church te Amsterdam[71], een ambt dat hij tot medio 1822 vervulde. Ook was Thelwall – en dit was zijn hoofdtaak – in Amsterdam zendeling vanwege de London Society for Promoting Christianity amongst the Jews. Verder was hij secretaris van het Tractaatgenootschap te Amsterdam voor de Buitenlandse Correspondentie. Al spoedig na zijn aankomst in Nederland maakte hij kennis met Da Costa en Bilderdijk en raakte hij betrokken bij de opkomende protestantse Réveilbeweging. Toen Thelwall zijn pamflet *Keert u tot Hem die slaat* schreef, woonde hij in de Amsterdamse Warmoesstraat, gelegen in dat gedeelte van de stad waar het gevaar voor overstroming het grootst was geweest[72].

Om gezondheidsredenen keerde Thelwall in 1826 naar Engeland terug. In 1828 werd hij hulpprediker van Blackford (Somerset). In hetzelfde jaar, op 11 november, trad hij te Islington (Londen) in het huwelijk met Georgiana Anne Tahourdin. In 1842 en 1843 was hij predikant van de Bedford Chapel in de Londense wijk Bloomsbury; van 1848 tot 1850 en in 1852 en 1853 was hij hulpprediker van St. Matthew's in Pell Street te Londen. Een eigen predikantsplaats heeft Thelwall nooit gehad. Verder was hij één van de grondleggers van de in 1831 opgerichte Trinitarian Bible Society, waarvan hij van 1846 tot 1851 secretaris was. In 1850 werd hem aan het Kings College te Londen een leerstoel in de kanselwelsprekendheid aangeboden. Van zijn hand verschenen in het Engels nog vele geschriften. Dat er na jaren bij Thelwalls Nederlandse geestverwanten nog gevoelens van waardering voor de Engelsman bestonden, blijkt wel uit het feit dat Capadose in de zomer van 1847, toen Thelwall financiële problemen had, "bywyze van dankerkentenis van eenige broeders in Nederland voor Thelwall's bemoeyingen ten beste van ons land en onze kerk"[73] een collecte voor hem hield. In augustus 1858 kwam Thelwall na tweeëndertig jaar nog eenmaal met zijn echtgenote en een zoon naar Nederland – het gezin logeerde bij Capadose[74] – om zich op de hoogte te stellen van de kerkelijke en geestelijke toestand hier te lande. Bij die gelegenheid verraste hij Da Costa niet weinig door het reciteren van grote gedeelten uit de poëzie van Bilderdijk[75].

---

[71] Zie: W.T. Gidney, *The history of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, from 1809-1908*, London 1908, 83; J. Loosjes, *History of Christ Church*, 32.

[72] Zie: J.C. Rullmann, *Keert u tot Hem die slaat. Thelwall's Christelijke Opwekking aan de Nederlanders bij gelegenheid van de overstroomingen in februari 1825, na honderd jaren opnieuw uitgegeven en van een historische toelichting voorzien*, Amsterdam 1925, x (*Thelwall's Christelijke Opwekking*).

[73] Abraham Capadose aan Isaac da Costa, 31 augustus 1847, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII, nr. 420; zie ook: Abraham Capadose aan Isaac da Costa, 21 september 1847, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII, nr. 422.

[74] Abraham Capadose aan Anthonij Michiel Cornelis van Asch van Wijck, 2 september 1858, Réveil-Archief, Verzameling-Van Asch van Wijck, T III b, C5. Capadose deelt Van Asch van Wijck in deze brief met betrekking tot Thelwall en zijn arbeid in Nederland onder meer het volgende mee: "Hy is 32 jaaren geleden te Amsterdam geweest als een missionaris voor de Joden maar is meer tot zegen geweest voor de Christenen, door zyn excellente brochure, *Keert u tot Hem die slaat*".

[75] Isaac da Costa aan Guillaume Groen van Prinsterer, 17 september 1858, in: I. da Costa, *Brieven van Mr. Isaac da Costa, medegedeeld door Groen van Prinsterer*, drie delen, Amsterdam 1872-1876, deel III, Amsterdam 1876, 173-177, 173. Bij Da Costa in huis ontving Thelwall de tijding van het overlijden van een andere zoon te Bombay, zie: *Ibidem*, 173.

Thelwall overleed op 30 november 1863 in zijn huis, 43 Torrington Square te Londen[76]. In het gereformeerde weekblad *De Heraut. Eene Nederlandsche Stem voor Israëls Koning, het Hoofd der Gemeente*[77] van 28 januari 1864 schreef William Jamieson (1809-1869), predikant bij de English Episcopal Church te Amsterdam, naar aanleiding van het overlijden van Thelwall, die in het leven niet bezorgd was geweest voor de dag van morgen, dat "he has left no means for the future maintenance of his widow"[78]. Jamieson maakt in dit artikel de lezers erop attent dat er te Londen een comité is gevormd om giften in ontvangst te nemen. Hij doet een oproep aan die lezers, "who will feel happy in bestowing a little earthly balm to heal, or to help to heal, the widow's wounds"[79]. De redactie van *De Heraut* voegde hier het volgende onderschrift aan toe: "*De Redactie van de* Heraut *verklaart zich volgaarne bereid om ook gaven te ontvangen van allen, die weten hoe gezegend de uitwerking van een tractaat van den broeder in zwaarwigtigen tijd voor geheel Nederland is geweest*".

2. *Keert u tot Hem die slaat*: korte inhoud

De aanleiding tot de uitgave van *Keert u tot Hem die slaat* was voor Thelwall gelegen in de houding, die het Nederlandse volk na de watersnood aannam. Het trof hem onaangenaam dat er in Nederland niet onmiddellijk een openbare bede- en vastendag werd uitgeroepen. Integendeel, in plaats van zich middels een bidstond te verootmoedigen om de verstoorde relatie met God weer te herstellen, sloegen velen zich juist in zelfverheffing op de borst (4).

Thelwalls geschrift, dat als motto Numeri 14:11 en Joël 2:12-14 kreeg, staat naar vorm en inhoud geheel in de traditie van de orthodox-gereformeerde bededagspreken, al is het niet als zodanig gehouden. In deze krachtige oproep aan het Nederlandse volk tot bekering wordt de boetvaardigheid op gebruikelijke wijze verwoord, waarbij in ruime mate toepasselijke bijbelteksten geciteerd worden. Thelwall is van mening dat de ramp geïnterpreteerd moet worden als een oordeel van de wrekende God over de goddeloosheden van Nederland, zoals: zondagsontheiliging, het dienen van de geldgod, ontheiliging van Gods naam, het zoeken van werelds vermaak, het najagen van de zonden van Sodom en Gomorra, dronkenschap, — allemaal zonden die volgens Thelwall voortkomen uit één bron: het vergeten van God door een volk dat zijn bestaan als zelfstandige natie juist aan Zijn almacht en liefde te danken heeft. Dat deze zonde de bron van alle andere zonden is, ziet hij duidelijk bewezen in de houding van het Nederlandse volk tegenover de jongste gebeurtenissen. In plaats van deze watersnood te interpreteren als een oordeel van God, schrijft men dit onheil toe aan "de ondergeschikte of natuurlijke oorzaken" (6). Het is vooral om die reden dat Thelwall zich geroepen voelt om zijn stem te verheffen. In dit verband richt Thelwall zich vooral tot de predikanten, die hij ervan beschuldigt ontrouw te zijn in de bediening van hun ambt. Hij wijst erop dat zij de prediking van de wet hebben nagelaten en ook de zuivere en getrouwe verkondiging van het evangelie hebben verzuimd. Hij werpt de predikanten, door hem ook wel "moordenaren der ziel" (11) genoemd, voor de voeten dat zij niet meer "den ganschen raad van God" (10) verkondigen en hun stem niet meer verheffen tegen de ongehoorzaamheid aan het Evangelie. Ook verwijt hij

[76] Zie: M.C. Curthoys, "Thelwall, Algernon Sydney", in: H.C.G. Matthew and Brian Harrison, *Oxford Dictionary of National Biography. From the earliest times to the year 2000*, sixty volumes, volume LIV, New York 2004, 213.

[77] Zie voor een typering van dit tijdschrift Bijlage I.

[78] William Jamieson, "Algernon Sidney Thelwall", in: *De Heraut*, vrijdag 29 januari 1864. Het artikel van Jamieson is zowel in het Engels als in het Nederlands afgedrukt. De in deze en de volgende noot gegeven vertalingen zijn citaten uit de Nederlandse versie. Vertaling: "hij geene middelen voor het toekomstige onderhoud zijner weduwe heeft achtergelaten".

[79] Vertaling: "die zich gelukkig zullen achten wanneer zij een weinig aardschen balsem kunnen bijdragen om te lenigen of te helpen lenigen de wonden eener weduwe".

de predikanten dat zij nalaten de zonde voor te stellen als een verterend vuur en niet meer aandringen op de noodzakelijkheid van wedergeboorte, geloof en heiliging zonder welke er geen behoud is voor gevallen zondaren (10). Vanwege al deze dingen vindt Thelwall het niet verwonderlijk dat God nu met Zijn oordelen Nederland getroffen heeft. Eerder verbaast hij zich erover dat God nog zoveel barmhartigheid schenkt in deze dagen van rampspoed. Thelwall ziet hierin aangetoond dat God in deze oordelen niet alleen oproept tot bekering, maar ook tot geloof in de beloften van het Evangelie (13).

Wanneer men een gepaste lering uit al het onheil wil afleiden, dan stelt Thelwall als godsdienstige remedie voor om te beginnen met een ootmoedige belijdenis van zonden, of met andere woorden: "Keert u tot Hem die slaat!".

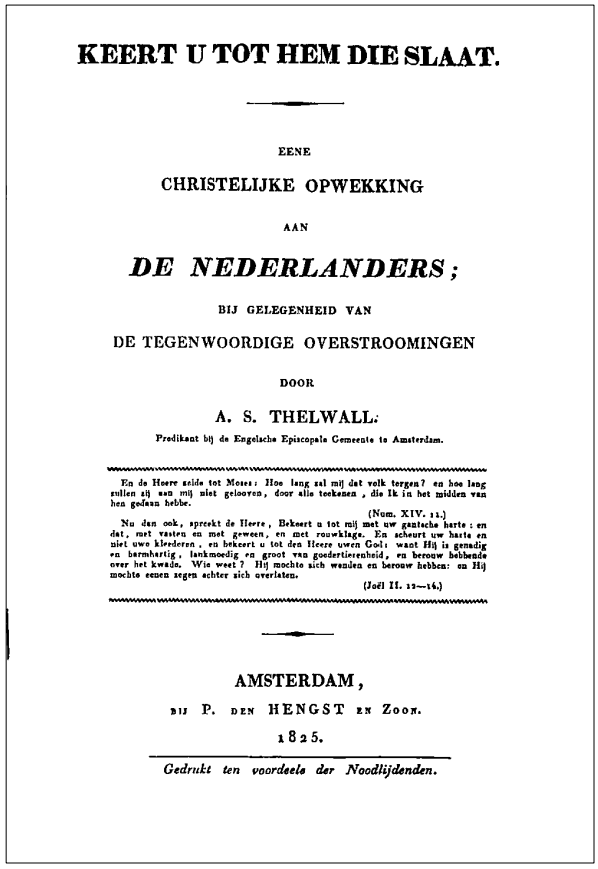

KEERT U TOT HEM DIE SLAAT.

EENE

CHRISTELIJKE OPWEKKING

AAN

DE NEDERLANDERS;

BIJ GELEGENHEID VAN

DE TEGENWOORDIGE OVERSTROOMINGEN

DOOR

A. S. THELWALL.

Predikant bij de Engelsche Episcopale Gemeente te Amsterdam.

En de Heere zeide tot Moses: Hoe lang zal mij dat volk tergen? en hoe lang zullen zij aan mij niet geloven, door alle teekenen, die Ik in het midden van hen gedaan hebbe.

(Num. XIV. 11.)

Nu dan ook, spreekt de Heere, Bekeert u tot mij met uw gantsche harte: en dat, met vasten en met geween, en met rouwklage. En scheurt uw harte en niet uwe kleederen, en bekeert u tot den Heere uwen God: want Hij is genadig en barmhartig, lankmoedig en groot van goedertierenheid, en berouw hebbende over het kwaad. Wie weet? Hij mochte zich wenden en berouw hebben: en Hij mochte eenen zegen achter zich overlaten.

(Joël II. 12—14.)

AMSTERDAM,

BIJ P. DEN HENGST EN ZOON.

1825.

Gedrukt ten voordeele der Noodlijdenden.

Afb. 156. Titelpagina van A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat.*

V. De *Arnhemsche Courant* contra *Keert u tot Hem die slaat*

Aan de bekendheid van Thelwalls pamflet werd aanzienlijk bijgedragen door de *Arnhemsche Courant*, die op de haar typerende wijze de aanval opende op dit nieuwe geschrift uit de kring van de vroege protestantse Réveilbeweging.

Op dinsdag 12 april 1825 plaatste de redactie van de *Arnhemsche Courant* onder de rubriek "Mengelwerk" een "*Tweede Bulletin*" in de reeks "Kruistogt tegen de hel"[80]. Het betreft een gefingeerde rapportage met een satirisch karakter van een militair uit het "leger tegen de hel", dat onder leiding van Bilderdijk en Da Costa staat. Via dit bulletin wordt onder meer als belangrijk nieuws wereldkundig gemaakt dat de komst van Thelwall een belangrijke aanwinst voor het leger is. Deze Engelsman beschikt namelijk over bijzondere gaven: een sterk ontwikkeld gehoor en een verbazingwekkend goed geheugen. Een bewijs van de eerstgenoemde eigenschap is, "dat hij iets hoorde, dat niemand anders gehoord heeft, dat namelijk de Leeraren, te *A.*, tegen Joost gezegd hadden: "Dag broertje! hoe gaat het?""[81]. Als bewijs van Thelwalls goede geheugen dient zijn "manifest", dat "behalve eenig schelden en razen, uit bijbelaanhalingen is zamengelapt". De anonieme schrijver van dit "*Tweede Bulletin*" vermoedt dat Thelwall, vanwege deze twee eigenschappen, het verbazend ver zal brengen. Het is immers in het "leger tegen de hel" een "hoofdmaxime" om "te hooren, waar niets te hooren; te zien, waar niets te zien valt".

Het "*Derde Bulletin*" in de reeks "Kruistogt tegen de Hel", dat ondertekend is met "†." en dat, in tegenstelling tot het "*Tweede Bulletin*", niet in de mond van een soldaat uit het "leger tegen de hel" is gelegd, verscheen in de editie van dinsdag 23 augustus 1825, ook onder de rubriek "Mengelwerk"[82]. In dit artikel wordt melding gemaakt van de aankomst van de predikant Thelwall uit Amsterdam in Bilderdijks leger van kruisvaarders. Men acht dit van groot belang, omdat deze in de kracht van zijn leven is, en dus in staat werd geacht, om de wapenen te voeren. Men heeft echter moeten vaststellen dat men aan deze rekruut niets zal hebben, want, zo stelt de anonymus vast, de eerste proeve die hij heeft afgelegd in het hanteren van de wapens, heeft een zo grote onhandigheid aan het licht gebracht, dat men aan zijn ongeschiktheid voor de strijd niet meer kan twijfelen.

VI. Recensies van *Keert u tot Hem die slaat*

Van *Keert u tot Hem die slaat* is door ons een vijftal recensies aangetroffen, — een betrekkelijk gering aantal, gezien de ophef die dit geschrift gemaakt heeft.

De recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* twijfelt eraan of *Keert u tot Hem die slaat* is voortgekomen uit "kwaadwilligheid of krankzinnigheid"[83]; maar wat de bron ook wezen mag, in beide gevallen wekt het bij deze recensent een gevoel van medelijden op. Vanwege zijn "liefde voor de goede zaak" houdt de recensent het maar op krankzinnigheid en beschouwt hij Thelwall als een "zwaarmoedigen dweeper, die aan gedurige *obstructie* laboreert, en wiens hersengestel daardoor in de jammerlijkste verwarring gebragt is" (132). De bewering van Thelwall dat de watersnood veroorzaakt is door de toenemende zonde van het Nederlandse volk, beschouwt de boekbespreker, die zelf een optimistische visie op de mens heeft, als niets anders dan een uitvloeisel van zijn pessimistische mensbeschouwing (132-133).

[80] Zie voor andere artikelen uit deze reeks de hoofdstukken 5, 6 en 7.
[81] Cf. A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*, 12, waar Thelwall de predikanten ervan beschuldigt dat zij voor de duivel "liever de deur openen" en hem "*broeder*" noemen, dan "strijden voor het geloof dat eenmaal den heiligen overgeleverd is" (Judas 3).
[82] Zie uitgebreider over dit bulletin hoofdstuk 6, paragraaf VII.1.a.
[83] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, april 1825, deel IX, 5e stuk, "Beöordeelingen", 132-135, 132.

Na het opsommen van alle goddeloosheden die Thelwall gesignaleerd heeft, trekt de recensent de conclusie dat dit hoofdzakelijk "de magtspreuken der beschuldiging" zijn, waarmee Thelwall, zonder het noemen van feiten, zonder bewijs hoegenaamd, zich in de openbaarheid durft te begeven (133). De recensent beschouwt dit alles bovendien van dien aard dat het geen weerlegging nodig heeft.

Tenslotte merkt de recensent op dat hij zich al lang genoeg met deze "taal der dolste razernij" (134) heeft beziggehouden. Hij wil echter nog eenmaal zijn diepe medelijden betuigen met Thelwall. Ook verklaart de recensent dat hij zich door Thelwalls opmerkingen niet beledigd voelt, want zijn opstel is "een schimpschrift uit het gekkenhuis" (135). De recensent vermoedt dat de vertaling van Thelwalls manuscript is vervaardigd door Da Costa of één van diens aanhangers, — voor de boekbespreker reden om de kruiswoorden: "Vader, vergeef het hun; want zij weten niet, wat zij doen"[84] aan te halen. Ook spijt het de criticus zeer dat boekhandelaar Den Hengst zich ertoe heeft laten verleiden om *Keert u tot Hem die slaat* uit te geven en zodoende schande op zich heeft geladen door zijn bedrijf ervoor te lenen om God te onteren, de landsregering te smaden, predikanten te lasteren en duizenden mensen aanstoot te geven of tot oproer te verleiden.

Een vergelijkbare toonzetting en mate van afkeuring treffen we aan in de recensie in de *Boekzaal*[85]. "Hoe kan het de heilige Thelwall, onder zulk een vervloekt volk, toch één dag uit houden?" (277), zo vraagt de boekbespreker van dit tijdschrift zich af. Omdat hij *Keert u tot Hem die slaat* een weerlegging niet waard acht, gaat de recensent niet op de inhoud van het geschrift in. Het gunstigste oordeel dat hij van dit pamflet kan geven, is een toepassing van de woorden van de apostel Paulus: "Want ik geef hun getuigenis, dat zij een ijver tot God hebben, maar niet met verstand" (277)[86]. De recensent beschouwt de Engelse missionaris als een vreemdeling die zich in zijn vermeende hogere wijsheid gerechtigd acht om vanuit de hoogte alles te zeggen wat hem goeddunkt, zonder er zich aan te storen, of het al of niet gepast is en of het kwaad of goed zal stichten (277).

De recensent van *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde*, P(ieter) G(erardus) W(itsen) G(eysbeek), vindt het geen ongewoon verschijnsel dat bij volksrampen "dweepers opstaan, die der Goddelijke Regtvaardigheid het wraakzwaard op eene onbesuisde wijze uit de hand nemen, en daarmede de bloedende harten der ongelukkige slagtoffers onbarmhartig nog verder doorboren"[87]. Gewoonlijk neemt de redelijk denkende christen hiervan weinig notitie, zo stelt de recensent, maar wanneer een "dweeper zijne geestelijke brabbeltaal" (150) laat drukken, wordt het tijd "zich aan te gorden met de wapenen des lichts, ter bestrijding van de magt der duisternis" (151). Met deze beeldspraak geeft de recensent de polemiek weer tussen de aanhangers van een meer traditioneel interpretatiekader aangaande de watersnood en de vertegenwoordigers van een door de Verlichtingsideeën beïnvloede zienswijze op de nationale rampspoed.

Ook in deze recensie ontbreken de scheldwoorden niet, maar een inhoudelijke analyse van Thelwalls geschrift komen we er niet in tegen. De recensent wordt persoonlijk, wanneer hij het vermoeden uitspreekt dat "*the Rev.* Thelwall *would be possess'd by the evil spirit*" (152). De Amsterdamse Episcopale Gemeente geeft hij dan ook het advies om te bidden: "Verlos ons van den bozen!" (152).

---

[84] Lukas 23:34.
[85] Maart 1825, "Boekbeschouwing", 276-277.
[86] Romeinen 10:2.
[87] *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde*, maart 1825, N°. V, "Stukken, betrekkelijk tot de jongste Overstrooming", 150-152, 150.

Tenslotte geeft de recensent nog uiting aan zijn afkeer van *Keert u tot Hem die slaat* door de lezers te attenderen op het tijdschrift *De Trekschuit*, waarin hij een bondige weerlegging aangetroffen heeft[88] van "de schandelijke lastertaal des Engelschen *Fariseeuws*, die klaarblijkelijk God in zijn hart dankt dat hij niet is als wij Hollandsche tollenaars en zondaars, maar een uitverkoren Brit, die hen mag beleedigen en hoonen zoveel hij goedvindt" (152).

Een geheel andere benadering treffen we aan in de bespreking van *Keert u tot Hem die slaat* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[89]. Na het lezen van verschillende berichten van de overstromingen en de ellende die daarmee gepaard ging, verkeerde de recensent van dit tijdschrift in een toestand, die het midden hield tussen waken en slapen. In een droombeeld zag hij het vaderland als een bitter wenende vrouw, die op de puinhopen van haar ingestorte woning zat. Zij werd omringd door vreemdelingen die haar niet troostten, maar strafredenen tegen haar voerden, waarin zij betoogden dat zij wel goddeloos moest zijn, omdat God anders onrechtvaardig zou zijn door haar te straffen. Ook tastten die vreemdelingen openlijk het landsbestuur en de predikanten aan door ze uit te maken voor trouwelozen, onverschilligen en dwaalgeesten. De herkomst van deze onaangename droom wijt de recensent aan het "geestelijk paskwil" (139) van Thelwall, dat hij kort tevoren gelezen had en waardoor zijn verontwaardiging over deze vreemdeling en zijn geestverwanten gaande was gemaakt.

Behalve bovenstaand sarcasme bevat deze recensie ook een serieuze analyse van Thelwalls interpretatie van de ramp. De recensent ziet evenals Thelwall in de gebeurtenissen de slaande hand van God en een nationale gedragsverandering ten goede acht hij zeker op zijn plaats. Er is volgens hem echter geen sprake van een wrekende God, maar van een God die opvoedt door te tuchtigen wie Hij liefheeft. Het is evenwel niet aan de mens om dit alles te doorgronden. In deze redenering combineert de recensent een milde vorm van de straf-op-de-zonde-theorie met een verlicht gods- en mensbeeld.

De recensent van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*[90] wil het Thelwall niet euvel duiden dat hij, evenals in vroeger tijden dikwijls gebeurde, de rampspoed als een straf van God ziet, — welbeschouwd vindt de beoordelaar dit een even onschadelijke als onschuldige opvatting (4). Hetzelfde geldt naar zijn mening voor Thelwalls kritiek op het uitblijven van een door hogerhand uitgeschreven bede- of vastendag. Ook dit standpunt is ontleend aan vroegere gebruiken en is op die grond volgens de recensent voor verdediging vatbaar.

De recensent vindt dat Thelwall de predikanten publiekelijk gehoond en gelasterd heeft. Met verontwaardiging merkt de boekbeoordelaar op dat het een vreemdeling en nog veel minder een geestelijke past om de hervormde predikanten in ons land in het openbaar uit te maken voor zielenmoordenaars en valse leraren; Thelwall hen aanwijst als de oorzaak van de heersende zedeloosheid; hij hen ervan beschuldigt dat zij ketterijen prediken, dat het hen alleen te doen is om de goedkeuring van beschaafde toehoorders, dat zij de vrede ten koste van de waarheid bevorderen en dat zij voor de duivel de deur openen en hem broeder noemen. Op grond van het bovenstaande lijkt het de recensent voor Thelwall moeilijk om iemand te vinden die hem voor de rechtbank van de publieke opinie zal willen verdedigen.

Anticiperend op een eventuele apologie van Thelwall, waarschuwt de recensent dat het de Engelsman weinig zal baten als hij soms mocht voorgeven dat hij in de geschriften van Bilderdijk, Da Costa en Le Sage ten Broek aanleiding heeft gevonden om zo ongunstig te oordelen over de predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk en de toestand van de christelijke godsdienst in dit land, want een geestelijke moet omzichtig, gemoedelijk en rechtvaardig zijn; hij mag niet oordelen volgens het getuigenis van enkele "kwaadsprekers" (4); hij

[88] Zie voor het bedoelde artikel in *De Trekschuit* paragraaf VII.4 van dit hoofdstuk.
[89] Jg. 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 137-139.
[90] No. 23, zaterdag 19 maart 1825, 3-4.

moet de zaken zelf onderzoeken. Had Thelwall dit gedaan, dan was hij naar de overtuiging van de recensent nooit tot een dergelijk negatief oordeel over de predikanten gekomen.

Een week later bevat het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* een ingezonden stuk van een lezer, die ondertekend heeft met M. en die reageert op de hierboven behandelde recensie[91].

M. is het volkomen met de redacteur-recensent eens dat niet alleen een geestelijke, maar ook een leek, wanneer hij zich over godsdienstige onderwerpen uitlaat, omzichtig, gemoedelijk en rechtvaardig behoort te zijn. Hoewel hij zichzelf onbevoegd acht om alle door Thelwall in *Keert u tot Hem die slaat* gebezigde uitdrukkingen te verdedigen, is hij ten aanzien van de bovengenoemde boekbespreking toch van mening dat de recensent niet zelf de zaak heeft onderzocht.

Terwijl hij over heel deze kwestie nadacht, kwam bij M. het volgende vijftal vragen op, — vragen waarmee hij in bedekte termen te kennen geeft dat hij het met Thelwall eens is:

1. Is de beschuldiging aan het adres van sommige hervormde predikanten zo geheel ongegrond als men doet voorkomen?
2. Is het niet opmerkelijk dat het geschrift van Thelwall zo'n groot debiet gevonden heeft, dat in korte tijd daarvan meer dan 6000 exemplaren zijn verkocht?
3. Moeten degenen die tot handhaving van een maatschappelijk verdrag of van de grondwet in de staat door eed en plicht gebonden zijn, niet als misdadig en berispelijk beschouwd worden, wanneer zij die wetten en instellingen openlijk verminken of verkrachten?
4. Mag de geloofsbelijdenis van een kerkelijke gezindheid – om het even welke – niet als een grondwet aangemerkt worden, heilig en verbindend zowel voor geestelijken als voor leken?
5. Hoe noemt men lieden, die de door hen aangegane verbintenissen verbreken?

De beantwoording van deze vragen laat M. over aan het geweten van de predikanten en aan de stem van de publieke opinie.

In haar "Antwoord" laat de redactie van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* duidelijk uitkomen dat zij M. als een sympathisant van Thelwall beschouwt: "Na ons bijzonder gevoelen over de zoogenaamde *Christelijke Opwekking* bekend gemaakt te hebben, zullen wij ons niet aanmatigen de openbare meening over dat geschrift uit te drukken, doch ons bepalen bij den heer M. te doen opmerken, dat het juist die, in ons oog althans, ergerlijke stijl en uitdrukkingen van den heer *Thelwall* zijn en welke de heer M. niet durft verdedigen, die aanleiding tot onze afkeurende beoordeeling hebben gegeven"[92].

Meer bijdragen naar aanleiding van *Keert u tot Hem die slaat* zijn in het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* niet geplaatst. Onder het kopje "Correspondentie" in de krant van woensdag 20 april 1825[93] laat de redactie de lezers weten dat zij vindt dat Thelwall heeft gekregen wat hij verdiende en beveelt zij aan om de zaak verder te laten rusten. Naar de mening van de redactie is het publiek namelijk te liberaal en te edel denkend om behagen te kunnen scheppen in de voortzetting van zulke bestraffingen, waarin overigens zelden de gematigdheid in acht wordt genomen.

[91] No. 25, zaterdag 26 maart 1825, 2.
[92] [.....], "Antwoord", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 25, zaterdag 26 maart 1825, 2.
[93] [.....], "Correspondentie", in: *Ibidem*, No. 32, woensdag 20 april. 1825, 3.

VII. Negatieve receptie in overige bronnen

Naar de overtuiging van Da Costa werd Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat* van Godswege bijzonder gezegend[94]. Dit was ook de mening van Bilderdijk die op 4 juli 1825 aan Thelwall schreef: "Ja, het is zoo, waarde Vriend, uw schrijven ter gelegenheid van den watervloed, was gezegend, rijk gezegend en vruchtbaar"[95]. Thelwalls boeteprediking maakte bijvoorbeeld op de doopsgezinde predikant Jan ter Borg[96] een zodanige indruk dat deze zich aan zijn zijde schaarde[97]. Behalve de grote afname kan Da Costa met betrekking tot de receptie van het boekje op 18 februari 1825 aan Bilderdijk het volgende melden: "Het moet, zoo ik hoor, veel gerucht maken en de gewone gewenschte uitwerking hebben die Christenschriften te weeg brengen: een heilzame verdeeldheid tot einde hebbende de Ware Vrede op Waarheid gegrond, die den Heere aangenaam is"[98]. Da Costa signaleert ook reeds een door *Keert u tot Hem die slaat* teweeggebrachte opwekking: "Onder de gevolgen van de uitgave van onzes vriends stukjen ter opwekking mag men, geloof ik, reeds rekenen een besluit (...) van den Hollandschen Kerkenraad op gister te zyn genomen; namelyk het houden van *Bedestonden* op drie achtereenvolgende Zondagen"[99].

Bilderdijk geeft in zijn antwoord op deze brief van Da Costa uiting aan zijn vreugde over de succesvolle opgang, die Thelwalls geschrift maakt[100]. Hij noemt het schandelijk dat de Amsterdamse predikanten nu pas tot bedestonden besloten hebben; verontwaardigd voegt hij hieraan toe: "Elders niet eens, in deze algemeene plaag, die armoede, gebrek, duren tijd, ziekte en besmetting en meer rampen nog voor geheel het Vaderland in zich sluit"[101]. Ook Da Costa signaleert in die tijd in de Nederlandse samenleving een verstoktheid, ongevoeligheid en doofheid voor de duidelijke waarschuwingen van God[102]. Specifiek met betrekking tot de houding van de overheden stelt hij vast: "By een ramp zonder voorbeeld, een ongodsdienstigheid die mede zonder voorbeeld is. Wat toon in alle besluiten, berichten enz.. Alles tot vergoding van den mensch! Alle vertrouwen op den vleeschen arm! En de naam van God of Jesus Christus byna niet genoemd, dan wel misschien hier en daar *pro formâ*"[103]. En met betrekking tot de houding van de predikanten merkt hij in een brief aan Dirk van Hogendorp van 2 maart 1825 op dat hun reacties hiermee in overeenstemming zijn[104].

---

[94] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 18 februari 1825, Bilderdijk-Museum, hs. E18-5.

[95] Willem Bilderdijk aan Algernon Sydney Thelwall, 4 juli 1825, in: A.S. Kok, "Een bijdrage tot Bilderdijks werken", in: *De Dietsche Warande. Tijdschrift voor Nederlandsche Oudheden, Staatsgeschiedenis, Kunst en Letteren*, 1869, deel VIII, Amsterdam 1869, 142-151, 147-148, 148.

[96] Jan ter Borg (1782-1847) studeerde theologie te Franeker en Amsterdam. In 1810 werd hij doopsgezind predikant te Oldeboorn en in 1812 te Dantumawoude (Damwoude). Van 1820 tot 1828 was hij als predikant verbonden aan de doopsgezinde gemeente te Amsterdam.

[97] L.H. Wagenaar, *Het "Réveil" en de "Afscheiding", bijdrage tot de Nederlandsche Kerkgeschiedenis van de eerste helft der XIX eeuw*, Heerenveen 1880, 81; zie: U.J. Reinders, "Een en ander over het leven en de gevoelens van Jan ter Borg", in: S. Cramer (red.), *Doopsgezinde Bijdragen*, 1897, Leiden 1897, 1-76, 20; M. Elisabeth Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, 214-217 (*Het Réveil*); Annelies Verbeek, *"Menniste Paus". Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken*, Hilversum 2005, 74-75.

[98] Bilderdijk-Museum, hs. E18-5.

[99] Ibidem.

[100] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 20 februari 1825, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 199-201, 199.

[101] *Ibidem*, 199.

[102] Isaac da Costa aan Dirk van Hogendorp, 19 februari 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 78.

[103] Ibidem.

[104] Isaac da Costa aan Dirk van Hogendorp, 2 maart 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 79.

Conform de visie van Bilderdijk en Da Costa schrijft Capadose in een brief van 28 februari 1825 aan Dirk van Hogendorp over de reactie van overheidswege op de ramspoed het volgende: "Wat zegt gy thands van het heidensch Nederland? Is 't niet gruwelyk is 't niet onvergeeflyk by zulke jammeren en ellenden, waaronder ons land zucht en wie weet (God behoede het!) nog binnen weinige weeken wellicht geheel verwoest zal zyn, dat in die dringende nood, waar wy geheel en al van Gods genade onmiddellyk want de middellyke weg is niet eens meer mooglyk afhangen, dat men in zulk een tydstip (...) geen algemeene vast en bededag van een hardnekkig en in zonden versteend Gouvernement kan verkrygen"[105].

In een brief van 24 februari aan Bilderdijk deelt Da Costa mee dat *Keert u tot Hem die slaat* in Amsterdam "vry wat gerucht maakt, en verdeeling onder Predikanten beide en leken"[106]. Zo heeft Da Costa vernomen dat een aantal predikanten zich op de kansel "alleronvoegzaamst"[107] tegen Thelwalls brochure heeft uitgelaten. Da Costa weet echter te melden dat er overal een heilzame beweging op gang is gekomen, waarvan hij hoopt dat de ogen van sommigen daardoor geopend zullen worden[108].

Bilderdijk keek van een negatieve receptie van dit geschrift – zeker ook door predikanten – in het geheel niet op: "Dat de Opwekking van den braven Thelwall te Amsterdam groot gerucht maakt, is natuurlijk, en dat er Farizeën en Sadduceën tegen prediken was te verwachten"[109]. Met een verwijzing naar Handelingen 7:54: "Als zij nu dit hoorden, berstten hun harten, en zij knersten de tanden tegen hem", laat Bilderdijk zien dat het er na de rede van Stephanus al niet anders aan toe ging. Heel het gebeuren rondom de watersnood en in het bijzonder de negatieve receptie van Thelwalls pamflet inspireerde Bilderdijk op 24 februari tot het volgende gedicht, dat hij Da Costa een dag later toestuurde:

Krijte de Afgrond, raas
De dwaas
Met verbitterd oorlogskraaien,
Tot Gods Almacht op hen blaas'
Die de vaan des afvals zwaaien!

Ons verbaast geen hol
Gelol
Van verheidende Bachanten
In hun aangeleerden rol,
Die zich tegen Jezus kanten.

Wien ons hart verbeidt
Geleidt
Ons door 't doornig aardsche leven,
Naar een zalige Eeuwigheid,
Om de Alwijsheid eer te geven[110].

[105] Abraham Capadose aan Dirk van Hogendorp, 28 februari 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 56.
[106] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 24 februari 1825, Bilderdijk-Museum, hs. E18-6.
[107] Ibidem.
[108] Ibidem.
[109] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 25 februari 1825, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 201-203, 202.
[110] Ibidem, 202-203.

Per brief van 27 februari laat Da Costa aan Bilderdijk weten dat *Keert u tot Hem die slaat* – ook voor hem niet onverwacht – bij velen grote woede opwekt[111]. De twee tegenschriften die op dat moment reeds uitgekomen zijn, maar waarvan Da Costa de titels niet noemt, zijn naar zijn mening "van het kwaadaartigste, gemeenste en onbeduidendste soort"[112]. Op 2 maart 1825 schrijft hij aan Dirk van Hogendorp dat hij op dat moment van de tegenschriften alleen "een gedeelte van twee zeer onbeschofte stukjens"[113] gelezen heeft. Al spoedig volgden meer negatieve reacties op Thelwalls geschrift, die door Johan Heinrich Albrecht als volgt werden gekarakteriseert: "Die Menge lästerlicher Schriften, die herauskamen, waren so höllenmässig, dass einem christlichgesinnten Mensch der Geschmack vergieng auch nur etwas davon zu lesen"[114].

Zelfs binnen de kring van het opkomende Réveil was er kritiek op *Keert u tot Hem die slaat*. Zo noteerde Willem de Clercq op 20 februari in zijn dagboek het volgende: "Met weinig genoegen las ik de preek v. Thelwall *Keert u tot hem die slaat*. Er is waars in, wy zondigen dagelyks ook als volk, maar zoo is het niet. Men mag de oordeelen Gods op zich zelve toepassen, maar wie vermeet zich dit op anderen te doen, wie is de vreemdeling die regt heeft op eene diergelyke wyze de wraakbazuine over ons uittestorten. Ik geloof dat het by Thelwall goed gemeend is, maar ik vind het ongepast en ongeschikt"[115].

In deze paragraaf komt de kritiek op *Keert u tot Hem die slaat* in de vorm van pamfletten, preken, tijdschriftartikelen en poëzie aan de orde. Hieronder wordt eerst een zestal op scherpe of hekelende toon gestelde reacties nader beschouwd. Dan volgen vijf tegenschriften die op mildere toon zijn gesteld. Tenslotte komt een dichtstuk aan de orde, dat tot de reacties met een meer gematigd karakter gerekend kan worden.

1. [.....], *Ernstige Toespraak*

a. Korte inhoud

De anonieme auteur van de *Ernstige Toespraak*[116], een lidmaat van de Hervormde Gemeente te Amsterdam, is het met Thelwall eens dat God als "Eerste Oorzaak" alle tweede oorzaken in de schepping regelt, leidt en bestuurt. De schrijver erkent dat ook hij in de stormvloed het gezag van God eerbiedigt (4). Maar Thelwalls opvatting dat de watersnood niets anders is dan een straf die God over het land brengt vanwege de zonden van de Nederlanders, noemt de schrijver een hoogst ongegronde en eenzijdige beschouwing van de ramp (5). Naar zijn mening moet de ramp niet geïnterpreteerd worden als een straf van een vertoornd God, maar als een kastijding van een liefderijke vader.

---

[111] Isaac da Costa aan Willem Bilderdijk, 27 februari 1825, Bilderdijk-Museum, hs. E 18-7.
[112] Ibidem.
[113] Isaac da Costa aan Dirk van Hogendorp, 2 maart 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 79.
[114] Johan Heinrich Albrecht aan Christian Friedrich Spittler, begin 1826, in: P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil*, 223.
[115] Willem de Clercq, "Memoires 1825", 20 februari 1825, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F XII B. Als we dit standpunt van Willem de Clercq vergelijken met het volgens Willem van Hogendorp onmiskenbaar nationale karakter van de straf in de watersnood (zie de inleiding op paragraaf VIII van dit hoofdstuk), dan blijkt dat er binnen de kring van het vroege protestantse Réveil in Nederland op dit punt uiteenlopende meningen waren.
[116] De volledige titelomschrijving is: [.....], *Ernstige Toespraak van een Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam, aan A.S. Thelwall, over het Ongepaste, Ontijdige, Onregtzinnige, Onware en Onchristelijke van zijne zoogenaamde Christelijke Opwekking aan de Nederlanders, en bijzonder over zijne ongegronde Beschuldiging van de Hervormde Predikanten*, Amsterdam 1825 (*Ernstige Toespraak*).

ERNSTIGE
TOESPRAAK
VAN EEN
LIDMAAT DER HERVORMDE GEMEENTE
TE AMSTERDAM,
AAN
A. S. Thelwall,
over het
ONGEPASTE, ONTIJDIGE, ONREGTZINNIGE,
ONWARE EN ONCHRISTELIJKE
VAN ZIJNE ZOOGENAAMDE
Christelijke Opwekking
AAN DE
Nederlanders,
EN BIJZONDER OVER ZIJNE ONGEGRONDE
BESCHULDIGING VAN DE HERVORMDE
PREDIKANTEN.

TE AMSTERDAM,
BIJ LODEWYK VAN ES.
1825.

Afb. 157. Titelpagina van [.....], *Ernstige Toespraak*.

In een poging om Thelwall van zijn ongelijk te overtuigen, maakt de schrijver een onderscheid tussen kastijdingen en straffen, die volgens hem zeer verschillend van aard, bedoeling en strekking zijn. Vanwege zijn accentuering van het vaderlijke karakter van Gods kastijdingen mag het door de schrijver gehanteerde godsbeeld beslist mild genoemd worden. Hierna krijgt Thelwall een viertal vraagstellingen voorgelegd, die dienen om hem het ongerijmde van zijn visie te doen inzien:

1. Als het waar is dat de watersnood een straf is op de zonden van Nederland, is het dan ook waar dat het afvloeien van het water een gevolg is van de bekering van de zondaren?
2. Als die zedelijke verbetering nu nog niet bereikt is, waarom is de bestraffing dan al opgehouden?
3. Wat denkt Thelwall van de polders die zo laag liggen dat het water er niet door een aflandige wind kan afvloeien?
4. Hoe is het gesteld met dat deel van ons land, dat niet door de watersnood getroffen is? Zijn de bewoners van die gebieden zo veel beter en deugdzamer? En indien dat niet zo is, waarom wordt hen dan het middel onthouden, dat zo krachtig de zedelijke verbetering kan uitwerken?

De schrijver is ervan overtuigd dat Thelwall door vast te houden aan de stelling dat het doel van de straf de zedelijke verbetering is, hoogst onrechtzinnig is, omdat hij daarmee de leer van de verzoening ondermijnt: hier wordt het meritum Christi ingeruild tegen de merita hominis, de verdienste van Christus tegen de verdiensten van de mens (6).

Verrassend is de wending die de auteur nu in zijn geschrift aanbrengt. Hij richt zich op het in zijn oog positieve van de rampspoed: "Ik ga verder en beweer, dat de storm en de watervloed, die ons de Majesteit Gods verkondigen, eene hoogst weldadige en zegenrijke strekking hebben" (7). Zelfs in meer dan één opzicht beschouwt de schrijver de ramp als een zegen. Na de hete en vochtige zomer van 1824 was een gewone wind niet toereikend om de lucht van schadelijke dampen te zuiveren en ze te verdunnen. In de voorstelling van de anonymus is dankzij de storm de dampkring gezuiverd. Ook werden de akkers en de weilanden al enige jaren geplaagd door ongedierte. Het is aan de overstroming te danken, zo stelt de schrijver, dat Nederland van die plaag verlost is. Ook wanneer hij terugkijkt in de geschiedenis van het vaderland, ziet de schrijver allerlei voorbeelden van stormen en watervloeden die uiteindelijk met grote zegeningen gepaard bleken te gaan. Zo werden de watergeuzen in 1572 door een gunstige stormwind naar Den Briel gevoerd; Leidens ontzet in 1574 was aan een noordwesterstorm te danken en door een zware storm ging in 1588 de Spaanse armada ten onder. De schrijver is ervan overtuigd dat wanneer Thelwall beter op de hoogte was geweest van de geschiedenis, hij de watersnood geen straf van God zou hebben genoemd.

Weer teruggekeerd tot de inhoud van *Keert u tot Hem die slaat*, richt de schrijver naar aanleiding van Thelwalls verwijt aan het adres van de overheid dat er niet onmiddellijk een bededag is afgekondigd, zich rechtstreeks tot de Engelsman: "Meent gij dan dat eene uitwendige verootmoediging toereikende is? gij staat dan in den echten Fariseeuwschen geest, die wel het buitenste van den drinkbeker reinigt, maar die inwendig vol onreinheid laat[117]" (11). De schrijver vraagt Thelwall om de predikanten die hij bedoelt bij name te noemen en om met feiten aan te tonen dat zij inderdaad "die ontaarden, die ontrouwen, die schuldige oorzaken van de onzedelijkheid, die valsche leeraars zijn, die verderfelijke ketterijen begunstigen" (13). Omdat de schrijver ervan overtuigd is dat Thelwall ten aanzien van de predikanten ongegronde beschuldigingen heeft geuit, verklaart hij openlijk voor de Amsterdamse Hervormde Gemeente en direct tegenover Thelwall dat er niemand van haar predikanten is, die schuldig is aan de zaken waarvan Thelwall ze beticht; zij allen houden vast aan de leer van Jezus Christus en beijveren zich in de opbouw van de gemeente op het fundament van de apostelen en profeten, waarvan Jezus de hoeksteen is (14). Op theatrale wijze richt de schrijver zich vervolgens tot zijn medegemeenteleden: "Gemeente van Amsterdam! geloof den lasteraar niet, die u wil verontrusten, maar wien alles ontbreekt, om zijne schandelijke beschuldiging te staven" (14). Volgens de anonymus strooit Thelwall met zijn beschuldigingen het zaad van tweedracht en scheuring en maakt hij de gemeente wantrouwig tegenover en afkerig van hun predikanten, die hij op deze wijze hindert in de uitoefening van hun ambt, waarvoor een vertrouwensbasis onmisbaar is. Bovendien bewerkt Thelwall volgens de schrijver met zijn beschuldigingen een verzuim van de openbare godsdienstoefening en bevordert hij onkunde, dwaling, zedeloosheid en verder alles wat de mens ten verderve brengt: "Dat zijn de schoone vruchten van uw ijveren zonder verstand, van uwe ontijdige, ongepaste, ongegronde beschuldiging. Gij zijt een lasteraar, die het werk Gods verbreekt, terwijl gij met kracht arbeidt aan de vermeerdering van het rijk der duisternis. Is dit niet onchristelijk? is het niet duivelsch?", — deze beschuldiging brengt de schrijver er tenslotte toe om Thelwall op te roepen niet te volharden in zijn verkeerde leer, maar die te betreuren (16).

b. Recensies van de *Ernstige Toespraak*

In het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[118] laat een recensent zich lovend uit over de *Ernstige Toespraak*. Hij karakteriseert dit pamflet voor zijn lezerspubliek als "eene *parodie* op

[117] Cf. Mattheüs 23:25.
[118] April 1825, deel IX, 5e stuk, "Beöordeelingen", 135-138.

het gebroddel van den ijlhoofdigen Thelwall" en als een "*antidotum*[119]" voor diegenen die "het doodelijk vergift van den Episkopaal uit onwetendheid of nieuwsgierigheid hebben ingezogen" (137-138). Naar het oordeel van de recensent verwijt de schrijver Thelwall terecht onkunde en bedrog. De boekbespreker prijst de anonieme auteur tenslotte voor zijn goede bedoeling en wenst zijn boekje in handen van velen om het goede zaad te strooien tot overtuiging en terechtwijzing (138).

Tot eenzelfde oordeel over de *Ernstige Toespraak* komt Pieter Gerardus Witsen Geysbeek, redacteur en recensent van *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde*. Op dramatische wijze beveelt hij de *Ernstige Toespraak* aan bij degenen die ook Thelwalls "lasterschrift" hebben aangeschaft: "Koopers, ô Koopers van Thelwalls *Opwekking!* koopt, o! koopt toch ook deze *Toespraak*"[120]. Witsen Geysbeek karakteriseert dit pamflet als een voortreffelijk werkje, dat verstand en hart van de schrijver eer aandoet. Bij uitstek doeltreffend in dit tegenschrift vindt hij de weerlegging van de drogredenen, die volgens hem in Thelwalls brochure voorkomen; wat die vermeende drogredenen concreet inhouden, wordt door de recensent niet uiteengezet.

Waar beide voorgaande recensies op geen enkel punt de *Ernstige Toespraak* bekritiseren, heeft de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[121] wel enkele bedenkingen. Hoewel hij niet de indruk wil wekken dat hij over het geheel genomen ongunstig over het stukje denkt, merkt hij toch op de *Ernstige Toespraak* aan dat dit pamflet niet met de nodige bedaardheid is geschreven. Als men let op het "ongepaste, ongematigde en lasterlijke van Thelwall's geschrijf", dan vindt de recensent het heel begrijpelijk als men zich daarover boos maakt. "Maar", zo licht de recensent zijn kritiekpunt toe met een nadere typering van *Keert u tot Hem die slaat*, "wanneer men het onnoozele, plompe en overdrevene van zijne zamenflansing in aanmerking neemt, waarbij geene oordeelkunde hoegenaamd, noch kennis van het Christendom, noch van menschen en zaken doorstraalt, dan moest men eer de schouders ophalen, en zeggen in alle bedaardheid aan die brave onkundigen, welke door zijn geroep en zijn gescherm met schriftuurteksten in angst mogten gebragt zijn, wat er van de zaak is" (195).

Een ander punt van kritiek dat de recensent naar voren brengt, is dat hij gezien de titel, waarin onder andere van het "*onregtzinnige*" van Thelwalls geschrift gesproken wordt, toch wel iets beters van de inhoud van de *Ernstige Toespraak* verwacht had (195). De recensent vreest zelfs dat de anonieme auteur aan een eventuele verdediger van *Keert u tot Hem die slaat* verschillende aangrijpingspunten geeft (196).

De recensent sluit af met de wens dat de *Ernstige Toespraak* verder mag dienen – er was inmiddels al een tweede druk verschenen – om alle verkeerde indrukken tegen te gaan, en alle pogingen van de "kinderen der duisternis" (196) te doen mislukken.

2.[....], *Hartelijk Woordje*

"Wee hem! die de pen opnam, om zoo onbetamelijk iets te schrijven", zo uit de anonieme schrijver van het *Hartelijk Woordje*[122], die evenals de auteur van de *Ernstige Toespraak* een lidmaat is van de Hervormde Gemeente te Amsterdam, zijn ongenoegen na het lezen van

[119] Vertaling: tegengif.
[120] *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde*, maart 1825, N°. V, "Stukken, betrekkelijk tot de jongste Overstrooming", 152-154, 154.
[121] Jg. 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 195-196.
[122] De volledige titelomschrijving is: [.....], *Hartelijk Woordje van een' Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam, aan den zich noemenden A.S. Thelwall, Predikant bij de Engelsche Episcopale Gemeente te Amsterdam, en Schrijver van eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders, ten Titel voerende: Keert u tot Hem die slaat*, Amsterdam 1825, 6.

Keert u tot Hem die slaat. Juist toen hij met genoegen zag hoe zijn stadgenoten wedijverden in hulpvaardigheid, zond een vriend hem Thelwalls "Blaadje" (5) toe. Het lezen hiervan heeft zijn aanvankelijke vreugde danig verstoord en daarom voelt hij zich vrij om als beledigd Nederlander en Amsterdammer tegen Thelwall op te treden (6).

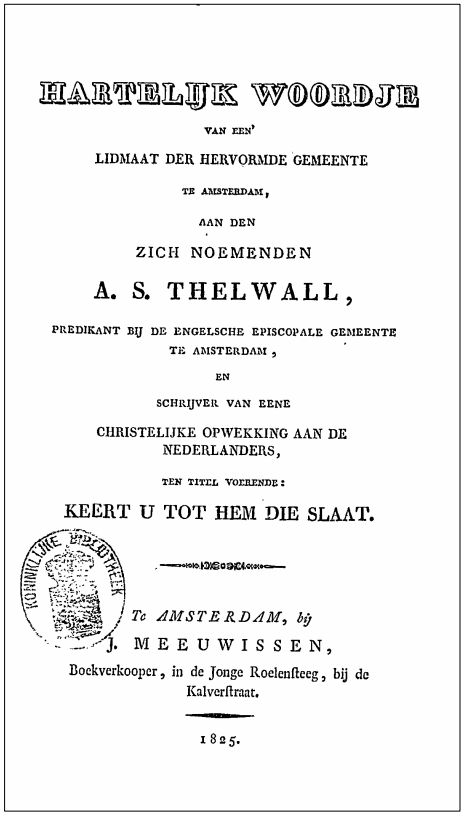
HARTELIJK WOORDJE

VAN EEN'

LIDMAAT DER HERVORMDE GEMEENTE

TE AMSTERDAM,

AAN DEN

ZICH NOEMENDEN

A. S. THELWALL,

PREDIKANT BIJ DE ENGELSCHE EPISCOPALE GEMEENTE TE AMSTERDAM,

EN

SCHRIJVER VAN EENE

CHRISTELIJKE OPWEKKING AAN DE NEDERLANDERS,

TEN TITEL VOERENDE:

KEERT U TOT HEM DIE SLAAT.

Te AMSTERDAM, bij

J. MEEUWISSEN,

Boekverkooper, in de Jonge Roelensteeg, bij de Kalverstraat.

1825.

Afb. 158. Titelpagina van [.....], *Hartelijk Woordje*.

Na deze inleidende opmerkingen bespreekt de anonymus verschillende van Thelwalls stellingen. Hij richt zich daarbij direct tot de Engelsman, die – zo bijt de schrijver hem toe – als vreemdeling zich ondankbaar toont door hen, in het midden van wie hij Gods zegen geniet, met een in venijn gedoopte pen op onbeschaamde en lasterende wijze als godloochenaars en booswichten af te schilderen en te stellen dat zij door Gods straffende hand naar verdiensten geslagen worden (7). Met geen van de door Thelwall genoemde zedelijke en godsdienstige misstanden in de Nederlandse samenleving is de schrijver het eens. Ook dit lidmaat van de Amsterdamse Hervormde Gemeente verdedigt de door Thelwall aangevallen predikanten. Hij verklaart dat de gehele gemeente wil voortgaan op de weg van de zachtmoedige leer van de Zaligmaker, die hun door de predikanten gewezen wordt (13). "Ja, gij wilt ons openlijk tegen onze Leeraren in het harnas jagen, om daardoor eene tweespalt tusschen onze geloofsgenooten te doen plaats hebben", zo werpt de criticus Thelwall voor de voeten, om hem onmiddellijk te verzekeren: "Neen, in dit helsche plan zult gij niet slagen" (13). Bij al zijn tegenwerpingen komt de schrijver echter niet verder dan de verklaring dat het volgens hem onmogelijk is, dat God onschuldige mensen slaat vanwege enkele godloochenaars onder de Amster-

dammers, die bovendien zelf gespaard werden[123]. Daarbij spant de schrijver zich in om niet de indruk te wekken dat hij de ramp speciaal als een straf op de zonden van de getroffenen ziet.

Zijn oordeel over Thelwalls brochure formuleert de schrijver door heel zijn pamflet heen in negatieve, kwetsende en beledigende bewoordingen, waarbij hij herhaaldelijk openlijk zijn twijfel uitspreekt over het gezond verstand van de Engelsman. De anonymus houdt Thelwall voor dat hij zich met zijn pamflet de haat van overheden en een gehele natie op de hals heeft gehaald (7). De criticus is ervan overtuigd – en naar eigen zeggen zijn velen dit met hem eens – dat Thelwall, zodra hij weer bij zinnen is, berouw zal krijgen over zijn ongepaste opwekking (8). Het *Hartelijk Woordje* wordt afgesloten met het advies aan Thelwall om zijn "schandelijk schotschrift" (13) in te trekken en het land te verlaten, waar geen gehoor gegeven wordt aan zijn drogredenen (14).

Tenslotte moet worden opgemerkt dat een alternatieve interpretatie van de watersnood door de schrijver niet gegeven wordt; hij laat het bij een afwijzing van de straf-op-de-zonde-theorie en het uiten van personaliteiten jegens de vreemdeling Thelwall.

Van het *Hartelijk Woordje* is alleen in *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde* een recensie aangetroffen[124]. De kwetsende en beledigende bewoordingen die de anonieme auteur heeft gekozen, worden door de boekbeoordelaar, Pieter Gerardus Witsen Geysbeek, positief geduid als "den ronden Hollandschen toon" (154) waarop het geschrift is gestemd. Goedkeurend merkt de recensent op dat de anonymus de missionaris zonder complimenten terugstuurt naar het land waar hij vandaan gekomen is, maar niet zonder hem eerst met nadruk zijn liefdeloze theologie onder ogen te hebben gebracht (154).

3. [.....], "Een Woord aan den Predikant A.S. Thelwall; en iets over den Watersnood"

Volgens de anonieme auteur van het in het tijdschrift *De Weegschaal* geplaatste artikel "Een Woord aan den Predikant A.S. Thelwall; en iets over den Watersnood"[125] is er geen vraagstuk dat in de tijd die verstreken is sinds de watersnood meer algemeen besproken is, dan dit: of de stormen en watervloeden die Nederland geteisterd hebben als straffen en oordelen van de over de zonden van het volk verbolgen Voorzienigheid beschouwd dienen te worden, of dat men ze als gewone of buitengewone natuurverschijnselen moet zien? (99). Op cynische toon merkt de auteur op dat er niet lang naar een antwoord gezocht hoeft te worden, want men vindt die reeds in Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat* waarin tot de predikanten gezegd wordt, "dat zij het Evangelie den Volke niet meer verkondigen, en dat hierin de oorzaak of aanleiding der verbolgenheid gelegen is van het Opperwezen, dat zijnen haat nu niet langer bedwingen kan, en dus nu een volk straft, dat, geheel van geloof afkeerig, zich beroemt, vrede met den duivel te hebben" (99). In dezelfde toonzetting als waarin hij de korte inhoud van Thelwalls brochure heeft weergegeven, gaat de anonymus verder, wanneer hij het heeft over de "averegtsche gevoelens" (100) die in het vanuit "een zeer onchristelijke geest" (104) geschreven "prulschrift" (100) voorkomen, en ook wanneer hij het een "oud *Engelsche* gewoonte" (104) noemt om bij openbare tegenspoeden de schuld daarvan te geven aan diegenen die met hen van overtuiging verschillen.

---

[123] De schrijver meent ten onrechte dat Thelwall in *Keert u tot Hem die slaat* hoofdzakelijk de Amsterdammers op het oog heeft en niet het gehele Nederlandse volk.

[124] *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde*, maart 1825, "Stukken, betrekkelijk tot de jongste Overstrooming", 154-155.

[125] In: *De Weegschaal*, 1825, N°. 3, 93-129. Als motto draagt het artikel de woorden van Lukas 13:2-3: "*Meent gij, dat dezen Schuldenaars en Zondaars geweest zijn boven alle menschen? — Ik zeg u, neen ze*".

De zonden van het Nederlandse volk die Thelwall in *Keert u tot Hem die slaat* noemt, kwalificeert de auteur als bedroevend en beklagenswaardig en hij twijfelt er niet aan of ze zullen het Opperwezen mishagen. Hij gelooft echter niet dat die zonden in Nederland vaker voorkomen dan in Engeland; hij vindt het daarom ongerijmd van Thelwall om bepaalde bevolkingsgroepen op grond hiervan de schuld van de watersnood te geven. De schrijver ziet het dan ook anders. Hij is van mening dat uit rampen en onheilen die over bijzondere personen en bevolkingsgroepen komen, niet geconcludeerd kan of mag worden dat ze onzedelijker of strafwaardiger zijn dan anderen (111). Hij acht het zelfs niet onwaarschijnlijk dat het huidige onheil later een zegening zal blijken te zijn.

Hoewel de auteur in de ramp een kastijding van de liefhebbende God ziet – deze visie wijst op een verlicht godsbeeld – neigt hij ook naar een natuurwetenschappelijk interpretatiekader. In het tweede deel van zijn artikel komt de interpretatie van de ramp als een gewoon natuurverschijnsel steeds sterker naar voren. Hij merkt bijvoorbeeld op dat het even verkeerd en ongepast is om beschuldigingen en lasteringen uit rampen af te leiden, als om niet de nodige beveiligende en preventieve maatregelen tegen mogelijk toekomstig onheil te nemen. Bij dit laatste heeft de schrijver vooral de dijken op het oog. In het verlengde van zijn natuurwetenschappelijke zienswijze ligt de door de auteur voorgestelde remedie tegen toekomstige onheilen: de Nederlandse dijken moeten opgehoogd en in goede conditie gehouden worden. Deze visie onderbouwt de auteur door aan het eind van zijn artikel nog het "Extrait de 1'Annuaire pour l'An 1825" toe te voegen. In deze publicatie van het Bureau des Longitudes te Parijs wordt op natuurwetenschappelijke wijze al de toenmalige kennis met betrekking tot de getijdenwerking uiteengezet.

De schrijver besluit zijn artikel met de opmerking dat Thelwall zich wel zal ergeren aan dat "Extrait" en doet vervolgens het dringende verzoek aan de bemoeizuchtige vreemdeling: "*Pray* Mr. Thelwall, *turn back to England, there You may preach as much as You like*" (121).

4. Waarheidminnaar, "*Aan den Heer Redacteur van het Tijdschrift: De Trekschuit*"

De dertiende aflevering van het verlichte tijdschrift *De Trekschuit* wordt geheel in beslag genomen door een brief aan de redacteur, ingezonden door iemand die zich Waarheidminnaar noemt[126].

De schrijver had zo gehoopt dat er een einde was gekomen aan de reeks geschriften, die de leerlingen van Bilderdijk het laatste anderhalf jaar op de Nederlandse samenleving heeft losgelaten. Maar tot zijn spijt moet hij nu constateren dat Thelwall is opgestaan "om ook pijlen te scherpen en af te zenden op de rustige en vreedzame inwoners van een land, waar hij, door Gods onderscheidende goedheid, milden zegen geniet" (97). Diep verontwaardigd richt de schrijver zich direct tot Thelwall: "Hoogmoedige man! Zijt gij dan alleen de ware herder in ons, zoo als gij het noemt god vergetend vaderland? Zijt gij dan alleen de ware verkondiger van Gods heilig en zaligmakend woord, en is er, buiten u, niemand te vinden, die ons kan aansporen tot de betrachting van deugd en godsvreugd? Welk een laakbaar gevoel van eigene geregtigheid! Welk eene trotschheid in den leeraar des Evangeliums, die nederig, zachtmoedig en broederlievend behoort te zijn; die het nooit moet wagen het vonnis der veroordeeling

[126] Waarheidminnaar, "*Aan den Heer Redacteur van het Tijdschrift: De Trekschuit*", in: *De Trekschuit*, 1825, N°. 13, 97-104. Behalve serieuze bijdragen bevat *De Trekschuit* naar aanleiding van de publicatie van het jongste strijdschrift uit de kring rond Bilderdijk ook een aantal opinievormende stukjes met een geestig of meer hekelend karakter, die, zoals de redactie het zelf noemt, op een "bas-satirieken toon" gesteld zijn (N°. 19, 146), zie: N°. 15, "Correspondentie", 120; N°. 18, "Binnenlandsche Berigten. *Zeetijding*", 140; N°. 18, "Prijs-Courant der Inlandsche Menschen-Waarde", 140; N°. 18, "Maatschappij: *tot Schade van 't Algemeen*", 141.

over zijne medemenschen uit te spreken, omdat hij zelf voor feilen en dwalen vatbaar is!" (98).

Waarheidminnaar geeft in het vervolg van zijn brief een weinig objectieve analyse van Thelwalls bespiegelingen om na te gaan of deze steekhoudend zijn. Het resultaat van zijn onderzoek kwalificeert de schrijver zelf als "eene korte maar billijke Kritiek" (104). Wat Thelwalls interpretatie van de watersnood als een straf van God betreft, merkt de schrijver op dat hij het roekeloos vindt als een sterveling doet alsof hij de raad van God kent. In zijn oog is dit "allen eerbied voor de heilige geheimen van Gods Voorzienigheid met dartelen voet op den nek trappen" (99). Vervolgens geeft de auteur nogmaals blijk van zijn uitdrukkelijke behoedzaamheid in het aanwijzen van Gods voorzienigheid in concrete gebeurtenissen door te verklaren dat de rampspoeden van begin februari 1825 een straf van God geweest kunnen zijn. Daarom is het voor hem de vraag, of Thelwall soms in de "raad des Allerhoogsten" (100) gezeten heeft, aangezien hij zo stellig beweert dat er sprake is van een goddelijke strafoefening. Volgens Waarheidminnaar zal iedereen die uitgaat van een godsstraf in de toekomst de straffen van God proberen te ontgaan door een betrachting van de deugd uit vrees voor die straf en niet, zoals christenen betaamt, uit liefde en dankbaarheid. Zulke mensen leven naar zijn mening als slaven die buigen voor een strenge meester en niet als bevoorrechten met het geloof in een goedertieren God (100).

Waarheidminnaar weerspreekt alle door Thelwall genoemde zonden van de Nederlanders. Wat de briefschrijver echter het meest gegriefd heeft in het pamflet van Thelwall is dat hij zijn ambtsbroeders uitmaakt voor bondgenoten van de satan. Een dergelijk optreden had hij zeker van een verkondiger van het Evangelie nooit verwacht. Vraagt Thelwall waar men de vrijmoedige en ernstige prediking van de wet nog hoort[127], dan antwoordt de schrijver hierop dat dit in alle christelijke kerken van het land gebeurt overeenkomstig de behoefte van de mensen en conform de prediking van Jezus, die gekenmerkt wordt door zachtmoedigheid, liefde, gematigdheid en eenvoud, en niet "op zijn Thelwall's", zodat de toehoorders "*sidderen* en *beven*" (103). Op Thelwalls vraag waar men thans de zuivere en getrouwe verkondiging van het Evangelie nog hoort verkondigen[128], antwoordt Waarheidminnaar: "Niet uit den mond van zijn Eerw.; want deze bezit eene menschelijke wijsheid en bemint eenen sektegeest, dien wij onbestaanbaar achten met den echten geest van het christendom" (103). Verder beperkt de schrijver zijn beantwoording van deze vraag tot de dankzegging aan de Voorzienigheid voor het schenken van predikanten, van wie de prediking voedsel is voor zowel hart als verstand (103).

De schrijver besluit zijn brief met de opmerking dat hij het geen wonder vindt dat Thelwall in de waardering van het verlicht publiek – het onverlichte praat graag de oproermakers na – aanzienlijk is gedaald (104). Veel verder dan zijn kritiek op Thelwall en het relativeren van de door de Engelsman genoemde nationale zonden weet Waarheidminnaar overigens niet te komen; een alternatief interpretatiekader en een remedie tegen eventuele toekomstige rampspoed biedt hij niet.

5. [.....], "*Koopman Altijdregt; Dominé Braafhart; Meester Drijfdoor en Jufvrouw Eenvoud*"

Ook N°. 15 van *De Trekschuit* is geheel gewijd aan *Keert u tot Hem die slaat*. Het betreft een gefingeerd gesprek in de roef van een trekschuit, dat stereotyp is voor dergelijke gesprekken in het dagelijkse trekschuitverkeer, en dat als titel draagt: "*Koopman Altijdregt; Dominé Braafhart; Meester Drijfdoor en Jufvrouw Eenvoud*"[129]. Onder de vier gesprekspartners be-

[127] A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*, 9.
[128] *Ibidem*, 9.
[129] In: *De Trekschuit*, 1825, N°. 15, 113-120.

vinden zich twee tegenstanders van Thelwall: Koopman Altijdregt en Dominee Braafhart, en twee medestanders: Meester Drijfdoor en Jufrouw Eenvoud, — dat het stuk een sterk opinievormende functie heeft, blijkt uit de namen van de betrokkenen, die de lezer een indicatie geven hoe zij de verschillende standpunten dienen te beoordelen.

Koopman Altijdregt brengt het gesprek op de watersnood die kortgeleden plaatsgevonden heeft. Hij vertelt hoe de trekschuit bij twee vorige reizen afgeladen was met goederen voor de hulpbehoevenden in het rampgebied. De afzender van deze hulpgoederen leek Koopman Altijdregt een rechtschapen man te zijn, wiens bedoeling het was de bedrukten op te beuren en te versterken in het geloof aan een God die Zijn plagen niet van harte toezendt[130] (113-114).

Meester Drijfdoor merkt dan op dat die afzender zeker niet overtuigd was van de rechtvaardige hand van God die de zonde straft, opdat men zich zal bekeren (114).

Koopman Altijdregt werpt vervolgens tegen dat hij de indruk had dat hij daar wel degelijk van doordrongen was, maar niet met die mate van liefdeloosheid als "zekere vreemdeling onder ons" die een geschrift gepubliceerd heeft, dat in plaats van medelijden en liefde niets dan hardheid en liefdeloosheid ademt (114).

Jufvrouw Eenvoud roept hierop geschokt uit: "Lieve deugd! noemt mijnheer zoo de gemoedelijke preek van D°. Thelwall?" Ze verzekert haar medepassagiers dat ze als eenvoudige christin *Keert u tot Hem die slaat* met stichting en inkering tot zichzelf gelezen heeft. Om te laten zien hoe gemakkelijk volgens hem eenvoudige mensen overtuigd worden door de toon en de veelheid aan bijbelcitaten die geschriften als dat van Thelwall kenmerken, laat de schrijver van deze bijdrage aan *De Trekschuit* vervolgens Jufvrouw Eenvoud openhartig het volgende naar voren brengen: "En ik kan niet anders zeggen of het ontroerde mijn binnenste, zoo drukte de man het op het hart, hoe de oordeelen over ons volk komen; en dat alles zoo geheel en al uit de Schriftuur, dat er bijna niets dan van de Profeten en Apostelen in kwam, en nergens de wereldwijsheid van den geest onzer eeuw in doorstraalde" (114).

Als Jufvrouw Eenvoud nog heeft opgemerkt dat Koopman Altijdregt zich met zijn oordeel over Thelwalls boekje op een dwaalweg bevindt, wordt dit beaamd door Meester Drijfdoor, die het "diep ongelukkig" (114) noemt dat velen zo blind zijn voor hun verdorvenheid dat zij de stem die oproept tot boete en bekering niet verstaan. Nadat Meester Drijfdoor nog heeft opgemerkt dat Thelwall gelijk heeft als hij over de verdorvenheid van de tijd spreekt en die ver beneden de vrome tijd van de voorvaderen stelt, roert hij het heikele punt van de door Thelwall aan het adres van de predikanten geuite beschuldigingen aan: "Liegt hij als hij eenige leeraars beschuldigt van pligtverzuim? Of is dit niet alom bekend. Ik woon sedert jaren in Amsterdam en heb nog nooit een' leeraar bij mij gezien om huisbezoek te doen. En als ik van tijd tot tijd let op de prediking des woords dan..." (114).

Hierop reageert Koopman Altijdregt vinnig met de opmerking dat Meester Drijfdoor door zijn toon van spreken bewijst "een waardig Ridder van de nieuw opgeworpen orde" (114) te kunnen worden. Op opinievormende manier laat de schrijver van het stuk Koopman Altijdregt opmerken dat hij zoiets niet had verwacht van een onderwijzer in de christelijke godsdienst, maar dat hij het daarentegen Jufvrouw Eenvoud in haar eenvoudigheid niet kwalijk neemt dat zij, vanwege de veelheid aan bijbelcitaten die erin voorkomt, enthousiast is over Thelwalls boekje.

Als Koopman Altijdregt is uitgesproken, neemt Dominee Braafhart het woord en maant de koopman tot kalmte. Wat *Keert u tot Hem die slaat* betreft, gelooft de predikant dat het raadzaam is om daarover weinig te spreken. Zelf acht hij Thelwalls brochure de eer van een bestrijding niet waard; hij wenst in deze zaak het voorbeeld van Jezus te volgen, die zweeg toen Hij gelasterd werd. Waarschuwend verzekert de predikant de andere reizigers dat

[130] Cf. Klaagliederen van Jeremia 3:33.

mensen zoals Thelwall – verderop spreekt Dominee Braafhart van "oproersprekers" en "vijanden der eensgezindheid" (118) – graag tegengesproken worden, immers: "Dat geeft hen gelegenheid om verder voort te gaan; zij verkrijgen daardoor voedsel voor hunnen twistlust en zoo doende gaat het van kwaad tot erger" (116).

Als na het betoog van Dominee Braafhart Jufvrouw Eenvoud weer aan het woord komt, blijkt zij het volledig met de predikant eens te zijn. Zij verhaalt hoe het op haar dameskransje al dikwijls is gebeurd dat de vriendschappelijke sfeer bedorven werd doordat er "een stukje van dien grooten poëet of van dien gedoopten jood"[131] (117) of juist een geschrift tegen hen ter sprake kwam, waarop er heftige discussies losbarstten.

Dominee Braafhart zegt verheugd te zijn dat bij Jufvrouw Eenvoud nog de invloed van de geest van liefde te bespeuren is. Zelf verklaart Jufvrouw Eenvoud dat het lezen van *Keert u tot Hem die slaat* haar niet tot het veroordelen van anderen heeft gebracht, maar tot het erkennen van haar eigen onwaardigheid. Zij heeft Gods liefde gedankt dat de oordelen niet over haar gekomen zijn. Als Jufvrouw Eenvoud ook nog verklaart dat ze de passage, waar Thelwall over de predikanten schrijft, heeft overgeslagen, stelt Koopman Altijdregt gerustgesteld vast dat het boekje van Thelwall bij Jufvrouw Eenvoud niet veel kwaad kan hebben gesticht. Hij wenst wel dat dergelijke geschriften overal zo slecht gelezen werden; "waarlijk", zo verzucht hij, "dan zullen al die drogredenaars weldra in hunne nietige dwaasheid en trotschen waan moeten wegzinken" (118).

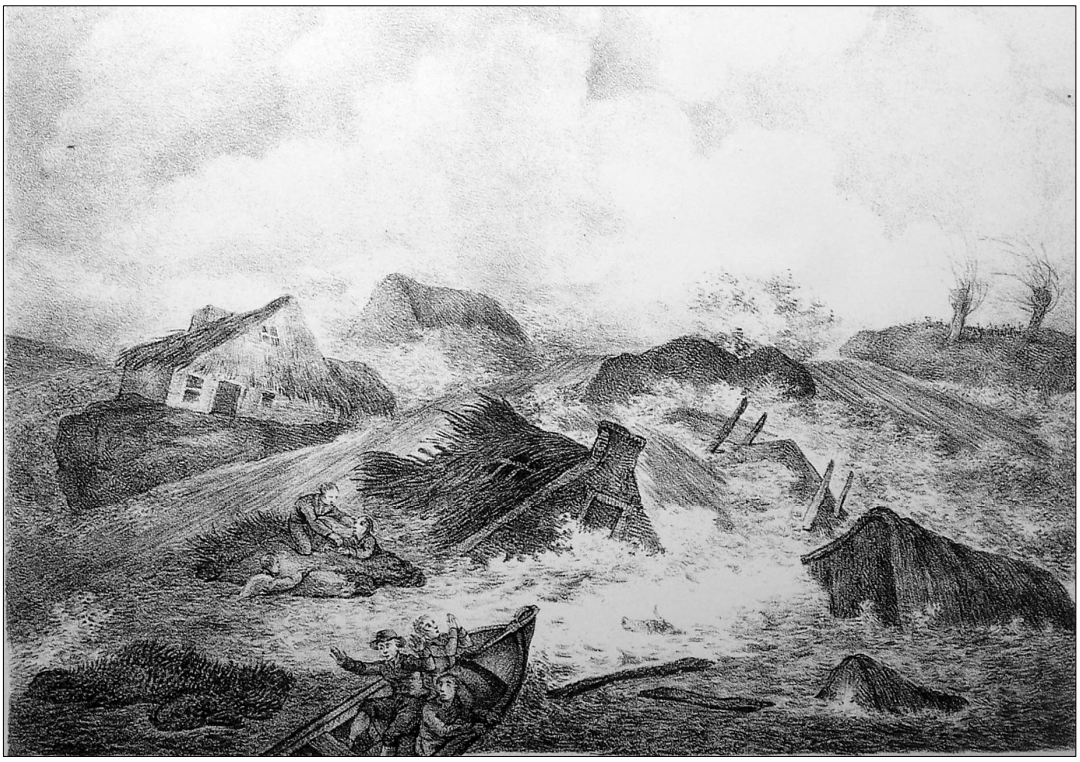

Afb. 159. "Overstrooming van den Kamperdijk, en verwoestingen door dezelve te Oosterwolde en Doornspijk aangerigt, op den 4e February 1825".

[131] Bedoeld worden respectievelijk Bilderdijk en Da Costa.

6. S.I.Z. Wiselius, *Nog een Blik*

Tot de negatieve reacties op *Keert u tot Hem die slaat*, die gekenmerkt worden door een scherpe toonzetting, behoort ook Wiselius' tweede tegenschrift tegen Da Costa's *De Sadduceën*, getiteld: *Nog een Blik op de Sadduceën van Mr. I. da Costa; naar Aanleiding van deszelfs zoogenaamde Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau*[132], waarin hij ook Thelwalls brochure aan de orde stelt[133].

Nadat Wiselius in reactie op Da Costa's stelling dat de Dordtse Leerregels bij uitsluiting de ware en ontwijfelbare leer van het christelijk geloof bevatten[134], heeft opgemerkt dat Da Costa dan ook de volkomen zedelijke onmacht tot het vinden en aanhangen van het zaligmakend geloof moet vaststellen (12), komt hij naar aanleiding van dit punt met zijn kritiek op *Keert u tot Hem die slaat*. Wiselius ziet in het vlugschrift van Thelwall opnieuw een voorbeeld van het schermen met woorden, waarvan men geen enkel begrip blijkt te hebben. Wiselius vindt het boekje van Thelwall, volgens hem Da Costa's vriend en medearbeider, even smakeloos en onoordeelkundig als onbeschoft. Wanneer Thelwall een uitval doet tegen de predikanten en bij die gelegenheid de vraag opwerpt: "*Wie verklaart thands nog aan het Volk, wat de Wedergeboorte is?*" (12)[135], dan werpt hij volgens de schrijver zijn eigen stelsel van lijdelijkheid omver. Dit wil Wiselius in het kort aantonen.

Hij begint zijn betoog met de stelling dat het begrip "wedergeboorte" twee betekenissen heeft. De eerste is die van "*tweede geboorte* (*παλιγγενεσία*)" (12). Jezus gebruikt die term (Mattheüs 19:28) in de zin van "*wederoprigting aller dingen*" (12), de vernieuwing van de gehele aarde. Maar de betekenis waarin wij het woord volgens Wiselius opvatten, is die van de overgang tot de belijdenis van Jezus' Naam, waarom ook de doop "*Bad der Wedergeboorte*" (12-13) genoemd wordt. Deze wedergeboorte kan derhalve in de visie van Wiselius alleen plaats hebben bij Joden, moslims en heidenen, en niet bij afgevallen en terugkerende Christusbelijders. De andere betekenis is die van "*zinsverandering ten goede, berouw, bekeering* (*μετάνοια*)" (13), die in het bijzonder betrekking heeft op de dadelijke Christusbelijders. Dat met de παλιγγενεσία de μετάνοια niet onmiddellijk en wezenlijk verbonden is, bewijst – zo stelt Wiselius – onze kinderdoop en leert met betrekking tot volwassenen de dagelijkse ervaring, al nemen we alleen maar tot voorbeeld Da Costa en Capadose. Het bad der wedergeboorte zijn zij immers ingegaan, maar dat bekering tot het echte christen-zijn nog ver van hen af staat, bewijzen hun daden die in strijd zijn met het voorbeeld van Jezus en de apostelen (13).

De eerstgenoemde wedergeboorte is volgens Wiselius voor de zaligheid niet strikt noodzakelijk, maar zonder de andere zal niemand God zien. En deze als tweede genoemde wedergeboorte: het verbinden van een goede consciëntie met het geloof[136]; het tonen van het geloof uit de werken[137]; het afleggen van de oude mens en het aandoen van de nieuwe mens, die naar God geschapen is in ware rechtvaardigheid en heiligheid[138], deze wedergeboorte is het, die in elke preek in onze protestantse kerken wordt verklaard en voorgesteld als noodzakelijk tot de zaligheid. Het is juist deze leer die naar Wiselius' mening de steen des aanstoots is voor "den Heer Thelwall en den verderen Da Costiaanschen of Vijgeboomschen aanhang" (14).

Wanneer de predikanten in ons land veel twisten over onder meer de predestinatieleer; Gods eeuwig, vrijmachtig en onvoorwaardelijk raadsbesluit; de twee naturen van Christus; de

[132] Amsterdam 1825 (*Nog een Blik*); zie: hoofdstuk 6, paragraaf V.9.a en hoofdstuk 7, paragraaf IX.5.f.
[133] S.I.Z. Wiselius, *Nog een Blik*, 12-15.
[134] Cf. I. da Costa, *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, Amsterdam 1823, 2-5 (*Bezwaren*).
[135] Cf. A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*, 10.
[136] I Timotheüs 1:5, 19.
[137] Jakobus 2:18.
[138] Efeze 4:22-24; Kolossenzen 3:9-10.

triniteit; en de mens voorstellen als geheel onmachtig om tot het geloof te komen; en verder hun preek larderen met vele bijbelteksten, of ze nu toepasselijk zijn of niet; en daarbij geen andere taal spreken dan de echte "tale Kanaäns"[139], die wel uit zuivere klanken bestaat, maar "door de Mystiekerij geijkt" is; alle andere kerkelijke gezindten uitschelden of bespotten, dan zijn zij mannen naar Da Costa's en Thelwalls hart, zo stelt Wiselius (14-15). Verder suggereert hij dat de predikanten er bij Thelwall uiteindelijk nog heel goed van afkomen, door op te merken dat de Engelsman ze eerst verantwoordelijk heeft gesteld voor het "onheil van zoo vele duizenden verwaarloosde schapen" (15), maar ze toch nog behouden in de hemel laat aankomen[140]. Cynisch voegt Wiselius eraan toe dat dit laatste evenwel bij uitsluiting betrekking heeft op de predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk, want die van de Remonstrantse Broederschap zijn "hellewichten, kinderen des Satans" (15), zoals Da Costa volgens Wiselius op gezag van de Dordtse vaderen beweerd heeft, — overigens zijn dit termen die door Da Costa in *De Sadduceën* niet gebruikt zijn.

Wiselius beveelt het boekje van Thelwall bij een ieder ter lezing aan. Naar zijn inschatting is het een wezenlijk tegengif tegen het venijn van Da Costa, voor zover het hier of daar ingang gevonden heeft. De verregaande domheid van Thelwall heeft namelijk de opzet van Da Costa's aanhangers om wantrouwen te stichten, twist te stoken en kerkscheuringen te veroorzaken, maar al te duidelijk kenbaar gemaakt en verraden. Als Thelwall nog niet zo geheel verbonden is aan de dienst van "den Vader der Logenen" als zijn "regtzinnige vriend" (15) Da Costa, dan doet hij er naar de mening van Wiselius goed aan om God te smeken of Hij hem de overleggingen van zijn hart wil vergeven.

Da Costa vat in een brief aan Bilderdijk van 30 april 1825 zijn mening over het hierboven besproken gedeelte uit *Nog een Blik* als volgt samen: "Hy raast en tiert geweldig tegen Thelwall mede en Capadose. Het is om van te gruwen"[141].

7. N. Swart, "Leerrede, over het Ongepaste der Bepaling van Gods Oogmerken"

"Inzonderheid riekt het naar liefdeloozen hoogmoed, wanneer (...) een vreemde zich met onze bittere droefheid te ontijdig mengt"[142], zo klinkt het op zondag 27 februari 1825 van de kansel van de remonstrantse kerk te Amsterdam. Aan het woord is de predikant Nicolaas Swart[143]. In zijn leerrede, met als tekst Lukas 23:9: "En hij vraagde Hem met vele woorden; doch Hij antwoordde hem niets", gaat hij in op het volgens hem ongepaste om de geheimen van God in het algemeen en Zijn bedoeling met de watersnood in het bijzonder te willen doorgronden.

---

[139] Meest in ongunstige zin de hoogdravende, met bijbeltermen en –teksten doorspekte taal van de piëtistisch-protestantse vromen (Van Dale); cf. Cornelis van de Ketterij, *De weg in woorden. Een systematische beschrijving van piëtistisch woordgebruik na 1900*, Assen 1972, 13-17, 392-393.

[140] Cf. A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*, 11.

[141] Bilderdijk-Museum, hs. E 19-5.

[142] N. Swart, "Leerrede, over het Ongepaste der Bepaling van Gods Oogmerken, wanneer Hij een Volk met Rampen bezoekt, en het Christelijk Gebruik, van de nu onlangs bij ons geledene, tot Stichting en Troost, te maken", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 201-215, 210 ("Leerrede over het Ongepaste der Bepaling van Gods Oogmerken").

[143] Nicolaas Swart (1779-1843) was predikant bij de Remonstrantse Broederschap en diende achtereenvolgens de gemeenten van Gouda, Leiden en Amsterdam. Als student werd hij sterk geboeid door de kantiaanse wijsbegeerte. Als lid van het hoofdbestuur behartigde hij gedurende vijfentwintig jaar de belangen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In 1826 publiceerde Swart *Historisch Tafereel van den zwaren Watersnood, op den 3den, 4den en 5den Februarij 1825, een groot Deel van ons Vaderland hebbende getroffen*. De sociaal bewogen Swart gaf in 1827 en 1828 *Liefde en Hoop. Tijdschrift voor Gevangenen en Gevangenissen* uit. Zie voor Nicolaas Swart: Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)*, Amsterdam 1998, 185-201.

Volgens Swart ontbreekt het nooit aan mensen, die de geheimen van God graag zouden willen doorgronden en die hun speculaties daarover als waarheden verkondigen (203-204). Het valt Swart op dat die mensen meestal straf als doel aan de bezoekende God toeschrijven; hij noemt deze houding: "zondige ijdelheid en dwaze vermetelheid" (205). Swart schrikt in zijn leerrede duidelijk terug voor de straf-op-de-zonde-idee; hij is ervan overtuigd dat de menselijke rede tekort schiet om Gods plannen met mens en wereld te kunnen begrijpen.

Hoewel hij zich om bovenstaande reden niet in dergelijke beschouwingen wil begeven, houdt hij zijn toehoorders toch voor, "dat God Zijne kinderen ook tot zegen bezoekt, dat Hij zelfs tuchtigt, die Hij liefheeft, dat wij geboden worden ons te verheugen en te verblijden, wanneer wij in velerlei verzoeking vallen, wetende dat de beproeving lijdzaamheid werkt[144]" (204).

Bij nadere beschouwing van Swarts leerrede blijkt dat hij de watersnood niet alleen verklaart als een bovennatuurlijk ingrijpen van God, maar hiervoor ook natuurlijke oorzaken aanwijst. Ter nadere adstructie van deze symbiose in zijn opvattingen houdt Swart zijn publiek voor dat men alle aardse gebeurtenissen en in het bijzonder alle verschijnselen, veranderingen en omwentelingen in de natuur, natuurkundig, maar ook godsdienstig kan beschouwen. De natuurkundige beschouwingswijze vindt hij niet minder gegrond, geoorloofd en nuttig dan de godsdienstige invalshoek. Alles op deze wereld staat immers in een vast verband; alles heeft zijn natuurlijke oorzaken en gevolgen; alles wordt naar algemene en onveranderlijke wetten, volgens ingeschapen eigenschappen geregeerd (206). Swart trekt hieruit de conclusie dat wij ten aanzien van de natuurkundige en godsdienstige beschouwing van de gebeurtenissen naast het doen van het ene, het andere niet behoeven noch behoren na te laten (209). Daarom moet het nutteloos onderzoek en allerlei ongegronde uitspraken betreffende elke ramp, die God over een land of volk heeft toegelaten, veroordeeld worden (210).

Swart had met zijn leerrede vooral het zielenheil en de morele verbetering van zijn toehoorders en van zijn lezerspubliek op het oog. De eerste les die zij uit de watersnood moeten leren, is verootmoediging voor God. Daarbij dienen de omstandigheden die voor allen een vaderlijke bezoeking inhouden, ook gevoelens van dankbaarheid, blijdschap, lijdzaamheid en de drang naar volmaaktheid te wekken (215).

8. [.....], *God is Liefde*

Wat betreft zijn interpretatie van de ramp is de anonieme schrijver van *God is Liefde; een Woord uit het Hart, tot mijne in den jongsten Watersnood zoo gunstig verschoonde Landgenooten*[145] het tot op zekere hoogte met Thelwall eens. Als hij de geschiedenis van de laatste vijftig jaar overziet, concludeert hij dat wij moedwillig blind en doof zijn, wanneer wij niet willen zien en horen dat God de Nederlanders door beproevingen, door veelvuldig lijden, maar ook door zichtbare uitreddingen nader aan Zich en aan Zijn dienst heeft willen verbinden. De schrijver is ervan overtuigd dat God jarenlang getracht heeft Nederland door deze opvoedingsmiddelen tot inkeer te brengen (6). In enigszins bedekte termen laat hij doorschemeren dat hij het niet op alle punten met Thelwall eens is. Hij vindt namelijk dat wij het Nederlandse volk niet als "een der ongodsdienstigsten met eene zwarte kool in de geschiedenis" (12) moeten tekenen. Ook waarschuwt de anonymus tegen het opmaken van een lijst van alle zonden waaraan ons volk schuldig is; tegen het in "een allerongunstigst licht" plaatsen van de zedelijke toestand en tegen het veroordelen van landgenoten. Volgens de schrijver komt ons dit oordeel niet toe. Bovendien is hij van mening dat er nog veel goeds in ons land gevonden

[144] Cf. Jakobus 1:2-3.
[145] Groningen 1825 (*God is Liefde*).

wordt en dat zowel hier als elders “de edele plant van Godsdienst en deugd” (12) nog welig tiert.

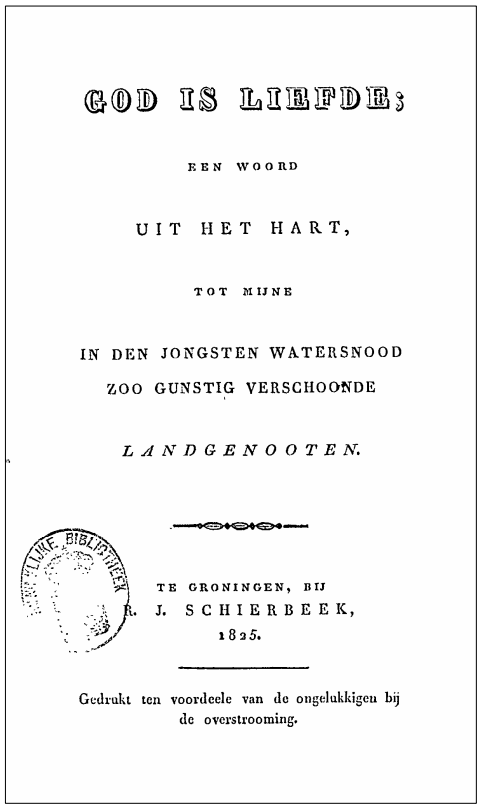

GOD IS LIEFDE;

EEN WOORD

UIT HET HART,

TOT MIJNE

IN DEN JONGSTEN WATERSNOOD
ZOO GUNSTIG VERSCHOONDE

LANDGENOOTEN.

TE GRONINGEN, BIJ
R. J. SCHIERBEEK,
1825.

Gedrukt ten voordeele van de ongelukkigen bij de overstrooming.

Afb. 160. Titelpagina van [.....], *God is Liefde*.

Hoewel de auteur, evenals Thelwall, in rampen de slaande hand van God ziet, wil hij tegenover de Engelsman benadrukken dat God ook een Ontfermer is. Het verlichte standpunt van de auteur komt duidelijk in zijn betoog naar voren, waar hij door het aanhangen van een mild godsbeeld de scherpe kanten van de straftheorie probeert af te slijpen en positief-opvoedende termen als “kastijding” en “beproeving” bezigt. Hij is van mening dat wij zelfs bij een watersnood niet moeten spreken van een wrekende God, maar van een God van liefde. Dit houdt voor hem in dat wij rampen moeten beschouwen vanuit het standpunt dat God ook als Hij kastijdt, vaderlijke bedoelingen heeft (16). Dit geldt ook voor de jongste overstroming: wij moeten hierin volgens de auteur de hand van God opmerken, maar tevens bedenken dat God ons liefderijk kastijdt. En hoewel de provincie Groningen, waar deze schrijver woonachtig was, voor groot onheil gespaard is gebleven, was het toch God die tot ons sprak, “*niet* in den storm, *niet* in het woeden der golven, *maar* in eene *zachte stilte*”, waarin de Groningers tot waarschuwing als in een spiegel “het beeld der verwoesting aanschouwelijk werd gemaakt” (15). De schrijver wil benadrukken dat wij ons “door vreugde en droefheid, door voor- en tegenspoed, door alles wat ons ontmoet, laten opvoeden voor die plaats, waar wij eerst regt (...) zullen kunnen opmerken, dat de weg van lijden vaak de kortste is naar den hemel” (20).

9. D. Broedelet, *Opwekking tot nederige Erkentenis van Gods Hoogheid*

a. Korte inhoud

Tot de gematigde negatieve reacties op *Keert u tot Hem die slaat* behoort ook de brochure van de hand van de Purmerendse hervormde predikant Daniël Broedelet (1769-1846), getiteld: *Opwekking tot nederige Erkentenis van Gods Hoogheid*[146]. Deze publicatie bestaat uit een tweetal door Broedelet naar aanleiding van de watersnood gehouden preken, die naar inhoud nauw op elkaar aansluiten.

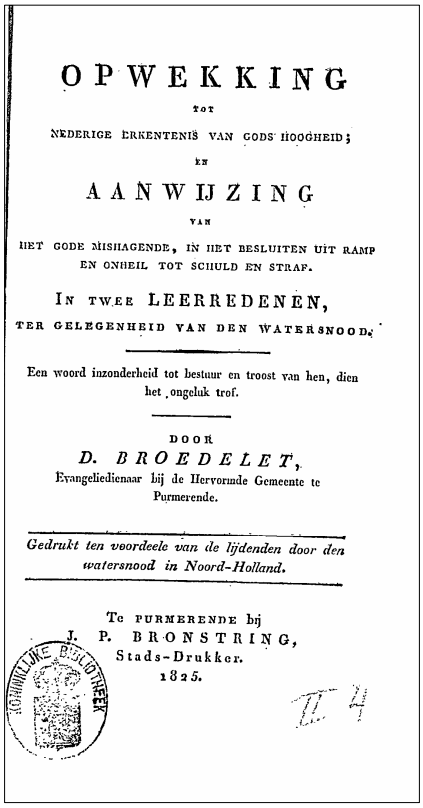

OPWEKKING
TOT
NEDERIGE ERKENTENIS VAN GODS HOOGHEID;
EN
AANWIJZING
VAN
HET GODE MISHAGENDE, IN HET BESLUITEN UIT RAMP EN ONHEIL TOT SCHULD EN STRAF.
IN TWEE LEERREDENEN,
TER GELEGENHEID VAN DEN WATERSNOOD.

Een woord inzonderheid tot bestuur en troost van hen, dien het ongeluk trof.

DOOR
D. BROEDELET,
Evangeliedienaar bij de Hervormde Gemeente te Purmerende.

Gedrukt ten voordeele van de lijdenden door den watersnood in Noord-Holland.

Te PURMERENDE bij
J. P. BRONSTRING,
Stads-Drukker.
1825.

Afb. 161. Titelpagina van D. Broedelet, *Opwekking tot nederige Erkentenis van Gods Hoogheid.*

Naar aanleiding van de profetische woorden: "De Heere alleen zal in dien dag verheven zijn"[147] zet Broedelet in zijn eerste leerrede uiteen, hoe algemene rampen dienstbaar kunnen en moeten zijn om de hoogheid van God te erkennen. Hij herinnert zijn gemeente eraan dat het immers in tijden van voorspoed telkens weer gebeurt dat "God *teveel vergeten*, Zijne *hoogheid niet erkend wordt*" (13). Algemene nood en rampen acht de predikant daarom zeer

[146] De volledige titel van deze in 1825 te Purmerende uitgegeven brochure is: *Opwekking tot nederige Erkentenis van Gods Hoogheid; en Aanwijzing van het Gode Mishagende, in het Besluiten uit Ramp en Onheil tot Schuld en Straf. In twee Leerredenen, ter Gelegenheid van den Watersnood. Een Woord inzonderheid tot Bestuur en Troost van hen, dien het Ongeluk trof* (*Opwekking tot nederige Erkentenis van Gods Hoogheid*).
[147] Jesaja 2:11.

geschikt om de mensen te doen beseffen: "*Er is één Hooge boven de hoogen, één Verhevene, in wiens hand ons lot is*" (15). Tot die hoogheid van God behoort in het bijzonder Zijn "*oppermagtig bestuur over alle dingen*" (16). Op basis van zijn milde godsbeeld betoogt Broedelet dat dit alles niet los gezien mag worden van de liefdevolle bedoelingen van God in de toekomst. De predikant wijst erop dat het motief voor het handelen van God met mens en wereld voor ons verborgen is. Hij waarschuwt ervoor om daarin door te willen dringen. Naar de mening van Broedelet bevinden wij ons namelijk in een toestand van opvoeding en handelen wij nog dwazer dan kinderen, die zich boven hun opvoeders stellen, wanneer wij oordelen over de maatregelen, die tot het doel moeten leiden (27).

In zijn tweede leerrede, waarin de laatste woorden van Job 42:8: "(...) gijlieden hebt niet regt van Mij gesproken, gelijk Mijn knecht Job" centraal staan, gaat Broedelet, in aansluiting op het voorgaande, nader in op "het Gode mishagende, in het besluiten uit ramp en onheil tot schuld en straf". Volgens Broedelet mishaagt het God, wanneer de mensen bij rampen en tegenslagen direct van straf spreken; alsof God, wanneer Hij niet als Rechter optreedt, ons geen tegenspoeden en treurige omstandigheden kan laten overkomen. Expliciet verzekert de predikant hier dat God bij het uitoefenen van Zijn bestuur niet op een onrechtvaardige en willekeurige manier te werk gaat. Bij dit alles moeten we volgens de schrijver voortdurend beseffen dat wat er heeft plaatsgevonden, niet bij geval gebeurde; dat er wel sprake was van "*middellijke oorzaken*" (53), maar dat het de macht van God is die de "wateren der zee oproept en uitgiet over de aardbodem"[148]. De predikant wil nadrukkelijk stellen dat het hier niet om vergeldende rechtvaardigheid gaat (48). De les die Broedelet zijn toehoorders en lezers wil meegeven, is deze: "*Wij moeten in de onheilen, die ons treffen, Gods hooge oppermagt vooral erkennen*; doch altijd vergezeld van *regtvaardigheid*, en gekenmerkt door *liefde*" (51).

Uit zijn overwegingen leidt de schrijver ook een vermanende remedie af. Hij dringt namelijk aan op een spoedige bekering, de verlevendiging van het gevoel en de erkenning dat God alleen verheven is; praktisch houdt dat voor ons in dat de watersnoodramp onderdeel is geweest van het ondoorgrondelijke bestuur van God.

Broedelet verklaart in zijn "Narede" dat hij na het ter perse geven van zijn leerredenen van *Keert u tot Hem die slaat* kennis heeft genomen. Hoewel zijn publicatie dus niet direct tegen Thelwall gericht was geweest, wil Broedelet met dit naschrift aan zijn *Opwekking tot nederige Erkentenis van Gods Hoogheid* toch min of meer de functie van een tegenschrift geven. Broedelet heeft niet de intentie om met iemand te twisten over het gebruik van het woord "straf", maar hij wil toch, na lezing van *Keert u tot Hem die slaat*, opmerken dat hij het ongegrond vindt om straf de betekenis van goddelijke straf over de zonde te geven en dit harde denkbeeld, bij de actuele rampspoed, algemeen toe te passen (60).

b. Recensies van *Opwekking tot nederige Erkentenis van Gods Hoogheid*

Van Broedelets *Opwekking tot nederige Erkentenis van Gods Hoogheid* is door ons in een drietal gerenommeerde tijdschriften een recensie aangetroffen.

De recensent van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* prijst de goede bedoelingen van Broedelet en is van mening dat de predikant alle aanbeveling verdient om gehoord te worden[149]. Deze lovende woorden staan tegenover de kritiek die de boekbespreker vanuit homiletisch oogpunt heeft op met name de tweede leerrede.

Ook de recensent van de *Bijdragen*[150] maakt homiletische kanttekeningen bij deze publicatie. Maar wat Broedelets kritiek op *Keert u tot Hem die slaat* betreft, vindt de criticus het

[148] Amos 5:8; 9:6.
[149] *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1825, deel IX, 10e stuk, "Beöordeelingen", 307-309, 309.
[150] Jg. 1825, deel XIII, 1e stuk, "Predikkunde", 628-631.

logisch dat de predikant, toen hij Thelwalls brochure in handen kreeg, hiertegen nog een naschrift vervaardigde. Verder hoopt de recensent dat een ieder die nog zou denken, dat er in het "*Thelwalliaansche produkt*" (631) iets behartigenswaardigs is, door het lezen van Broedelets publicatie overtuigd zal worden dat de handelwijze van Thelwall teveel gelijkt op die van de vrienden van Job, dan dat men niet zou geloven dat zij door God is afgekeurd volgens Jobs toespraak aan Eliphaz[151].

De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* is van mening dat Broedelet blijk heeft gegeven van een juist oordeel en goede smaak, en van een echt christelijke, dat wil zeggen een zowel menselijke als bijbelse manier van denken[152]. Met tevredenheid stelt de boekbeoordelaar vast dat in Broedelets brochure nergens "die vloektrompet" (284) klinkt waarmee een vreemde betweter ons aanvankelijk schrik aanjaagde.

10. [.....], *Wij kennen ten deele*

De anonieme schrijver van het pamflet, getiteld: *Wij kennen ten deele*[153], die aangeeft bij het kerkgenootschap van de gereformeerden te behoren, is het met Thelwall eens dat Nederland vanwege zijn aanhoudende zonden en ongerechtigheden de goddelijke "roede" (4) van de watersnood verdiend heeft. "Maar", zo vervolgt de schrijver waarschuwend, "hieruit nu volgt geenszins, dat men zich zoo maar voor goede munt moet laten in de handen stoppen, wat voorkomt in de zoogenaamde *Christelijke Opwekking* van den Heer Thelwall" (5). De schrijver heeft er zich aan gestoord dat Thelwall de stads- en landsregering, de koning niet uitgezonderd, onbescheiden en oneerbiedig heeft aangevallen, maar beperkt zich in het vervolg van zijn tegenschrift tot het – naar zijn eigen overtuiging "genoegzaam" (15) – weerleggen van de door Thelwall geuite beschuldiging aan het adres van de predikanten dat zij te beschouwen zijn als de "schuldige oorzaken"[154] van de in Nederland heersende ondeugd en goddeloosheid, onder andere omdat zij niet meer of niet genoeg aandringen op de noodzaak van wedergeboorte, geloof en heiligheid[155].

Eén van de voornaamste tegenwerpingen van de schrijver is dat zowel Jezus als de apostelen er voortdurend met nadruk op wijzen dat een mens gelovig en heilig leven moet om zalig te worden, maar dat er in het Nieuwe Testament maar zelden van wedergeboorte gesproken wordt[156] (10). Op grond van de Bijbel en de door hem waargenomen praktijk in de Nederlandse Hervormde Kerk komt de anonymus tot de conclusie dat Thelwalls beschuldigingen niet steekhoudend zijn.

Verrassend ruimdenkend en mild verklaart de schrijver tenslotte dat hij met zijn *Wij kennen ten deele* wilde aantonen, dat Thelwall een onderwerp behandeld heeft dat vanuit verschillende oogpunten kan worden beschouwd. Hij laat hier echter direct op volgen dat er geen gegronde redenen bestaan om Thelwalls manier van preken voor onfeilbaar en met uitsluiting van andere voor de beste te houden; kortom: een onderwerp waarvoor volgens de anonymus Thelwalls capaciteiten niet toereikend zijn om op een dergelijke hoge toon beslissende uitspraken te doen (16).

---

[151] Cf. Job 23, waar Job reageert op de door Eliphaz tegen hem geuite beschuldigingen (zie Job 22).
[152] *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 283-285, 284.
[153] De volledige titel van dit in 1825 te Amsterdam uitgegeven pamflet luidt: *Wij kennen ten Deele. Bijdrage tot Wederlegging der zoogenaamde Christelijke Opwekking aan de Nederlanders, bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen, door A.S. Thelwall, Predikant bij de Engelsche Episcopale Gemeente te Amsterdam* (*Wij kennen ten Deele*).
[154] A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*, 9.
[155] *Ibidem*, 10.
[156] Namelijk in Mattheüs 19:28; Titus 3:5 en I Petrus 1:3 en 23.

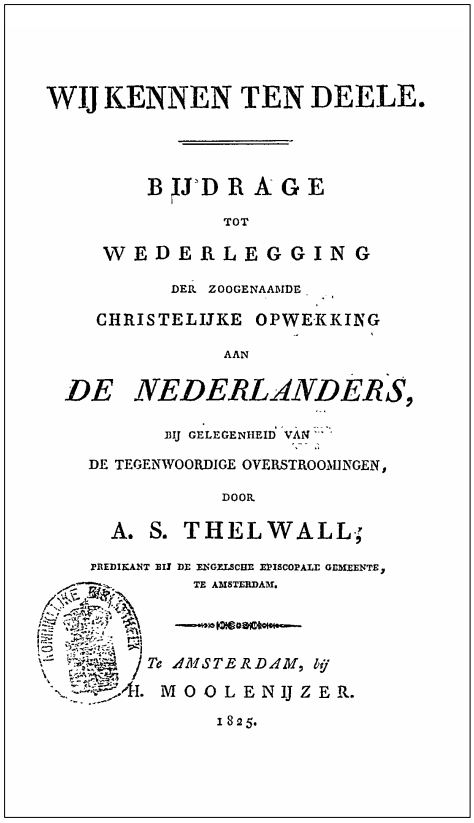

WIJ KENNEN TEN DEELE.

BIJDRAGE
TOT
WEDERLEGGING
DER ZOOGENAAMDE
CHRISTELIJKE OPWEKKING
AAN
DE NEDERLANDERS,
BIJ GELEGENHEID VAN
DE TEGENWOORDIGE OVERSTROOMINGEN,
DOOR
A. S. THELWALL,
PREDIKANT BIJ DE ENGELSCHE EPISCOPALE GEMEENTE,
TE AMSTERDAM.

Te AMSTERDAM, bij
H. MOOLENIJZER.
1825.

Afb. 162. Titelpagina van [.....],
Wij kennen ten deele.

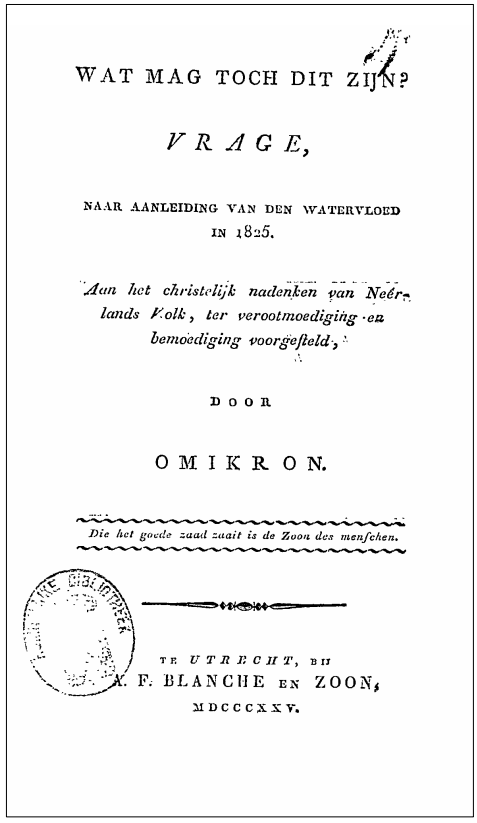

WAT MAG TOCH DIT ZIJN?

VRAGE,

NAAR AANLEIDING VAN DEN WATERVLOED
IN 1825.

Aan het christelijk nadenken van Neêrlands Volk, ter verootmoediging en bemoediging voorgesteld,

DOOR

OMIKRON.

Die het goede zaad zaait is de Zoon des menschen.

TE UTRECHT, BIJ
A. F. BLANCHE EN ZOON,
MDCCCXXV.

Afb. 163. Titelpagina van Omikron,
Wat mag toch dit zijn?

11. Omikron, *Wat mag toch dit zijn?*

a. Korte inhoud

In zijn *Wat mag toch dit zijn?*[157] vraagt Omikron[158] zich af, wat het betekent dat God de elementen, die Hij eerder gebruikte voor het behoud en de stichting van veel goede dingen in Nederland, nu de opdracht gaf: "Gaat henen, en voert in Nederland *thans* mijne oordeelen uit" (6). Het antwoord op deze vraag kan volgens Omikron niet gevonden worden door de verkondiging van een toevallige samenwerking van natuurlijke oorzaken, een ijzeren noodlot of van een tirannieke oppermacht (17-18). Hij wijst hiermee een natuurwetenschappelijke verklaring van de watersnood af. Omikron keert zich echter onmiskenbaar tegen de Engelsman[159], overi-

[157] De volledige titelomschrijving is: Omikron, *Wat mag toch dit zijn? Vrage, naar Aanleiding van den Watervloed in 1825. Aan het Christelijk Nadenken van Neêrlands Volk, ter Verootmoediging en Bemoediging voorgesteld*, Utrecht 1825.

[158] Omikron is het pseudoniem van Frederik Lodewijk Abresch, hervormd predikant te IJsselstein. Zie voor een biografie: hoofdstuk 5, noot 291.

[159] Zoals we in hoofdstuk 5 (paragraaf VII.7) gezien hebben, liet Abresch zich ook over Da Costa en zijn *Bezwaren* uit in weinig gunstige bewoordingen. Zie voor de houding die Abresch aannam ten opzichte van de vertegenwoordigers van het vroege Réveil en hun publicaties ook het stuk "De Herder en De Hond. *Eene fabel en geene fabel*", dat hij in *De Zaadzaaijer* van 1825 plaatste (411-415). Voor Bilderdijk, die in een brief van 22 juni

gens zonder diens naam te noemen, wanneer hij stelt dat men evenmin "den harigen Profetenmantel omgehangen hebbende, met magtspreuken, als of wij in den raad des Heeren gezeten, en in het gesloten boek der toekomst gelezen hadden, tot in de bijzonderheden toe" (16) een beslissend oordeel mag vellen over de wegen en bedoelingen van de goddelijke wijsheid, rechtvaardigheid en goedheid.

Vervolgens doet Omikron voor een predikant die in *De Zaadzaaijer* onder andere waarschuwt voor de beginselen van ongeloof, onbekeerlijkheid en afval[160], een opmerkelijke uitspraak als hij zegt te geloven in een God, die met het tuchtigen van de mens door middel van rampen wil bereiken dat wij Hem eerbiedig vrezen, onder Zijn hand ons verootmoedigen, en met ernst en nauwgezetheid onszelf onderzoeken "of en waarin" (24) wij tegen God gezondigd hebben; alsmede tot welke vernedering, verloochening, bekering en reinigmaking Hij ons roept en leiden wil. Nadrukkelijk wijst Omikron er in dit verband op dat God met Zijn les alle Nederlanders aanspreekt. De predikant waarschuwt zijn gemeenteleden er dan ook voor niet te denken dat zij in moreel opzicht beter zijn dan degenen, die wel door de watersnood getroffen zijn.

Omikron maakt opnieuw een ambivalente indruk als hij enerzijds in *Wat mag toch dit zijn?* spreekt van de gunstige invloed die het feest in verband met het 250-jarig bestaan van de Leidse universiteit heeft op de verheerlijking van onze natie en van onze tijd en zich tevens waarderend uitlaat over "den aard des kieschen en vruchtbaren tijds" (13), terwijl hij anderzijds in een artikel in *De Zaadzaaijer* zijn tijd aanduidt als dagen van onrust, schande en godslastering, waarin het kwaad steeds voortgaat[161].

Met stelligheid wijst Omikron de visie van de natuuronderzoekers af, die over Gods daden en leiding in de natuur uitspraken plegen te doen alsof daarin geen zedelijke bedoelingen konden zijn. Een dergelijke naturalistische zienswijze doodt volgens de schrijver "alle dankbaarheid en vreeze Gods" (17) en gaat bovendien lijnrecht tegen de goddelijke openbaring in. De predikant erkent dat God bij deze watersnood de weg van de natuurlijke oorzaken gekozen heeft; het tegelijkertijd samenkomen van meerdere van dergelijke oorzaken noemt hij een kenmerk van het bijzondere bestuur van God.

Opmerkelijk is ook dat Omikron eerst spreekt van het licht, "dat met geene dompers is uit te blusschen" (24) en verderop waarschuwt voor de naar zijn inzicht in de Nederlandse samenleving steeds meer doorwerkende Verlichting: "Wee de wereld, wee ons Vaderland, wanneer de verlichting zoo ver gaat, en de Letter- en Natuurkunde den Godsdienst zoo geheel onder de knie krijgt, dat al wat God door zijne elementen zegenen en tuchtigen kan, in de werking van natuurlijke oorzaken wordt opgelost" (29-30). Kennelijk is Omikron ervoor bevreesd dat de interpretatie van voor- en tegenspoed zich ontwikkelen zal in de richting van een natuurkundig verklaringsmodel. Dat Omikron evenals Thelwall in de overstromingsramp de slaande hand van God ziet, blijkt uit de remedie die hij voorstelt: "Erken uwe zonden en keert u tot Hem die u slaat" (37). Het is volgens Omikron immers God die ons met deze watersnood waarschuwen, onderwijzen en leiden wil (30). En als de Nederlanders met berouw en bekering tot "den oud Vaderlandschen geest wederkeeren" (39), dan zal er volgens de predikant, opnieuw welvaart in ons land komen.

1823 aan Da Costa *De Zaadzaaijer* nog "voortreflijk" noemen kon (Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 112-116, 112), was de strekking van het stuk duidelijk. In een brief van 17 juni 1825 aan Da Costa (Bilderdijk-Museum, hs. F23-4) vraagt hij zijn leerling: "Hebt gy de trekken tegen ons in het onlangs uitgekomen stuk van den *Zaadzaaier* gezien? Zoo, met name, als in den Fabel?". Bilderdijk reageert op de fabel met het citeren van de volgende woorden van Paulus uit II Korinthe 6:7,8: "Εν λόγωι άληθειας — δια δοξης και ατιμίας, δια δυσφημίας και ευφημίας, ώς πλανοι και αληθεις!" (vertaling: In het woord der waarheid — Door eer en oneer, door kwaad gerucht en goed gerucht; als verleiders, en nochtans waarachtigen!). Zie ook Bijlage I, s.v. *De Zaadzaaijer*.

[160] Zie: (Omikron), "Iets over de ergernissen", in: *De Zaadzaaijer*, 1825, deel II, 379-385, 384.

[161] Zie: (Omikron), "Oproeping aan alle ware christenen, om te bidden om de uitstorting van den Heiligen Geest, in verëende en algemeene gebeden", in: *De Zaadzaaijer*, 1822, deel I, 395-412, 395.

Tegenover zijn medebroeders en ambtgenoten, die door Thelwall zo hard worden aangepakt, neemt hij het met enige terughouding op voor de schrijver van *Keert u tot Hem die slaat* met de woorden: "De tong en de pen des genen, die ons, door ijver vervoerd, misschien te onbepaald en te scherp bestraft, zij ons toch nog meer welkom dan de lippen der genen die ons vleijen; omdat het ootmoedig oor des harten liever voor de kennis onzer gebreken, dan voor de roem onzer begaafdheden en deugden wil openstaan" (46). Hij voegt hier echter onmiddellijk aan toe dat wij ons hebben te "hoeden, zonder bijzondere Goddelijke roeping, door overdrevenen of valschen ijver verleid, met verwaandheid, den Koning *wet en regel* voor te schrijven" (47).

Omikron wil benadrukken dat, hoewel er sprake is van een rechtvaardige toezending van welverdiende rampen, God "geen lust had in ons verderf, maar daarin, dat wij ons bekeeren"[162] (52). Daarom roept de schrijver zijn lezers op om de tuchtroede te vrezen en te kussen, want het is een vaderlijke roede, "tot uwe kastijding en verbetering gebruikt en neêrgelegd!" (53). Maar nadat hij in een tegen Thelwall gericht pamflet de redenering gelezen heeft dat als de watersnood een straf op de zonden is, het terugtrekken van het water wellicht een bewijs van de bekering van het volk is en ook dat de niet getroffen gebieden de straf kennelijk niet nodig hadden[163], sluit hij niet uit dat God, als Hij zo verzocht wordt en Zijn macht getergd, andermaal een watersnood zal gebruiken om de Nederlanders te tuchtigen (65).

b. Recensie van *Wat mag toch dit zijn?*

Van *Wat mag toch dit zijn?* troffen we alleen in de *Bijdragen* een recensie aan[164]. De boekbespreker verklaart het van harte met Omikron eens te zijn dat de recente stormvloed, hoezeer die ook natuurkundige oorzaken gehad mag hebben, toch een besturing is van Hem, die de natuurlijke oorzaken beschikt en regeert (423). De boekbeoordelaar interpreteert daarom de ramp als een roepstem van God aan het gehele Nederlandse volk om het op te wekken tot diep besef van haar totale afhankelijkheid van Hem; tot ware eerbied; tot oprechte verootmoediging en bekering. Voor het overige typeert de recensent *Wat mag toch dit zijn?* als een geschrift dat bescheiden en gematigd van toon is, maar in taal en stijl te wijdlopig is (421).

c. Kritiek van Abraham Capadose

Het ambivalente karakter van *Wat mag toch dit zijn?* wekte grote woede op bij Capadose. In een brief van 7 april 1825 aan Dirk van Hogendorp bekent hij dat hij na het lezen van de eerste twintig pagina's in een exemplaar, dat hij van Thelwall te leen had gekregen, "zoo razend boos" is geworden dat hij het boekje verscheurd heeft[165]. Laten wij eerst Capadose aan het woord over Omikron, die zich met "de muskus dezer eeuw" geparfumeerd heeft, en over zijn *Wat mag toch dit zijn?*, dat volgens Capadose niet vrij is van verlichte invloeden: "Welk een huichelende *toon*! Welke misdadige kunstgrepen aan den zondaar veeleer voor hem Omicron dan voor Jesus onzen Heer te winnen! Alles is louter Jesuitisme in 't *Wat mag toch dit zyn*. De schryver wil naam maken door een soort van middenweg te kiezen tusschen de Waarheid en Belial: of liever hy wil door middelen die geen oprechten ongeveinsden dienstknecht van onzen Heer gebruiken mag, de zaak der Waarheid verdedigen; of liever de schyn hebben

[162] Cf. Ezechiël 18:32.
[163] Zie: [.....], *Ernstige Toespraak*, 6; zie paragraaf VII.1.a van dit hoofdstuk.
[164] *Bijdragen*, 1825, 13e deel, 3e stuk, "Ascetische Schriften", 418-425.
[165] Abraham Capadose aan Dirk van Hogendorp, 7 april 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 61.

van te verdedigen en daarom gebruikt hy geheel en al de toon, styl, redeneering en uitdrukkingen der wereld die in het booze ligt"[166].

Meer concreet is Capadose in een aanvulling op de genoemde brief[167]. Hij noemt onder andere "pag. 13", waar de schrijver spreekt van "'t jubelfeest dat invloed heeft NB op de *verheerlijking* van onze natie en *van onzen tyd!* en waar hij deze tijd "*kiesch* en *vruchtbaar*" noemt. Op Omikrons aansporing om te onderzoeken of en in hoeverre wij gezondigd hebben (24), reageert Capadose met: "Deze vraag kan geen Christen doen". En als Omikron spreekt van het licht dat door geen dompers is uit te doven (24), behoeft het volgens Capadose geen nadere toelichting wie "den huichelaar" hiermee bedoelt.

Na nog een aantal van zijn grieven bij *Wat mag toch dit zijn?* te hebben opgesomd, besluit Capadose zijn brief met de volgende opmerking: "Foei, welk een caracter is deze die indien hy wezenlyk iets gelooft zulke middelen gebruikt om de zaak meer ingang te doen hebben!".

12. W.H. Warnsinck, Bz., "Na de inzage van des heeren A.S. Thelwall's zoogenaamde Christelijke Opwekking"

Tegen *Keert u tot Hem die slaat* werd niet alleen geageerd in de vorm van recensies, artikelen en pamfletten, ook in dichtmaat werden bezwaren geuit. Willem Hendrik Warnsinck[168] publiceerde in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[169] een poëtische aanval op Thelwall. In twaalf vierregelige strofen weerspreekt de dichter de voornaamste stellingen van de Engelsman. Toch ziet ook Warnsinck in de gebeurtenissen van februari 1825 de hand van God:

> Wij hooren in stormen en onweêr Gods stem (196).

Het grote verschil met Thelwall is dat Warnsinck in het handelen van God geen straf ziet, maar juist een zegen:

> Wij zien in de rampen des levens geen straf;
> Want zegen is al, wat de Godheid ons gaf:
> In voorspoed en onheil, in vreugde en in druk,
> Bedoelt toch een Vader ons duurzaam geluk (196).

Conform zijn verlichte voorstelling van een milde God is Warnsinck er van overtuigd dat wanneer een mens in zijn gedrag niet boven zijn natuurlijke zwakheid weet uit te komen, Gods liefde die zwakheid bedekt (196). Ook het speculeren over de bedoelingen en oordelen van God keurt Warnsinck af. Hij ziet dat als een poging van de mens om op de troon van God te gaan zitten, in plaats van zich geheel open te stellen voor het door God gegeven onderricht:

> Wij vragen noch gissen met angstig gesteen[170],
> Maar laten het oordeel der Godheid alleen:

---

[166] Ibidem.
[167] Ibidem, nr. 69.
[168] De suikerraffinadeur Willem Hendrik Warnsinck Bz. (1782-1857) genoot in zijn tijd bekendheid als dichter. Ook schreef hij een aantal brochures over maatschappelijke onderwerpen. Hij was onder meer actief in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en in het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen.
[169] Jg. 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 196-197.
[170] Dat is gesteun.

Ondenkbaar verheven en eeuwig is Hij;
Maar stof zijn wij allen — van gistren zijn wij.

Wij knielen — maar zetten ons niet op den troon,
Den troon van den Vader en Christus, Zijn' Zoon;
Wij eeren Zijn lessen en volgen Zijn' wil,
In ootmoed des harten, geloovig en stil (197).

Warnsinck gaat ook in op de zijns inziens onterechte kritiek van Thelwall op de predikanten. Hij stelt dat predikanten als knechten en dienaars van Christus, door wie Hij Zijn rijk opbouwt, ondanks hun menselijke zwakheden in ere gehouden moeten worden:

Wij eeren de dienaars, die Hij ons hier liet;
Wij lastren, beliegen en smaden hen niet;
En zijn zij ook menschen, ons allen gelijk,
Zij zijn toch gezanten van 't hemelsche rijk (197).

Enerzijds dreigend, anderzijds bemoedigend, eindigt Warnsinck zijn dichtstuk met een verwijzing naar het komende Laatste Oordeel:

Wij stenen noch zuchten van oordeel of straf.
Eens scheidt onze Meester het graan van het kaf;
Eens rigt Hij en oordeelt; de Hoogmoed stort neêr,
Maar Liefde verwerft dan de straalkroon der eer.

Wij wachten dat oordeel, en zwijgen bedaard.
Dan toch wordt het kaf en het koren vergaard;
Dan dragen Gods Englen het graan in de schuur,
Maar werpen het kaf met het onkruid in 't vuur (197).

Dit gedicht van Warnsinck wekte grote irritatie op bij Da Costa. Op 12 april 1825 schreef hij naar aanleiding van de inhoud van dit gedicht aan Willem de Clercq: "Hebt gy ook by geval het vers gezien van Warnsinck in de Letteroefeningen tegen Thelwalls opwekking? Het is een paraphrase op het gebed van den Phariseër in het Evangelie. O die halve godsdienstigheid van eigen gerechtigheid, waardoor God tot een Wezen, half uit Zich zelven en half uit ons menschen bestaande wordt veranderd! Die is erger dan Heidendom. Homerus was oneindig nader aan het Christendom dan alle de lieden van dien stempel"[171].

13. Reacties van Gijsbert Karel van Hogendorp

Naar aanleiding van *Keert u tot Hem die slaat* schrijft de dan staatsman in ruste Gijsbert Karel van Hogendorp in zijn memoires dat er een stem is opgegaan uit de school van Bilderdijk, die de mening verkondigt dat de watersnood van februari 1825 een straf van God zou zijn voor het schuldig Nederland[172]. Van Hogendorp vindt het zeer vermetel dat een mens de handelin-

[171] Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F LXXVIII-94. Da Costa doelt hier op de zelfingenomenheid van de farizeeër in de parabel van Lukas 18:9-14.
[172] Gijsbert Karel van Hogendorp, "Zeevloed, 4 en 5 February 1825", in: Gijsbert Karel van Hogendorp, *Brieven en Gedenkschriften*. Uitgegeven door Mr. H. graaf van Hogendorp, zeven delen, 's-Gravenhage 1903, deel VII, 1825-1830, 4-11, 8.

gen van God zo stellig durft uit te leggen: een natuurramp verklaren tot een goddelijke straf en de schuldigen daarvan precies weten aan te wijzen! De schrijver geeft te kennen dat hij inmiddels de aankondiging heeft gelezen van hervormde preken, waarin men regelrecht schijnt in te gaan tegen een dergelijk "dwaalbegrip" (8).

Afb. 164. Gijsbert Karel van Hogendorp.

De schuld die volgens Van Hogendorp door Thelwall in de eerste plaats wordt bedoeld, is dat de overheid geen bededag heeft uitgeschreven bij het onmiskenbaar naderen van het gevaar[173]. Van Hogendorp merkt hierbij op dat aan een dergelijke uitschrijving van een bededag in ons land moeilijkheden verbonden zijn, doordat men dan de overgrote meerderheid van de bevolking die rooms-katholiek is lastig zou hebben gevallen met processies en "allerhande bijgeloovigheden" (9): Van Hogendorp is van mening dat zonder de uitschrijving van een bededag door de regering en zonder enige oproep daartoe van overheidswege, het alle gezindheden op alle plaatsen en in alle kerken vrijstaat om te bidden om goddelijke bijstand. De geestelijkheid had overal daartoe het initiatief kunnen nemen, en waar dit niet gebeurde kon elke ingezetene in dat opzicht zijn plicht betrachten. En wanneer men spreekt van elke in-

[173] Cf. A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*, 4.

gezetene dan bedoelt men de gehele natie. De geopperde moeilijkheden vloeien volgens Van Hogendorp voort uit ons staatsbestel, waarbij de regering verplicht en gehouden is tot gelijke bescherming van alle godsdiensten, dit in tegenstelling tot de situatie waarin er sprake is van één heersende godsdienst. Van Hogendorp wijst erop dat hierin juist het grote verwijt ligt dat door de school van Bilderdijk aan onze grondwet is gemaakt: deze school wil de bevoorrechte positie van de Nederlandse Hervormde Kerk herstellen en zij beschouwt dan ook in feite de onttroning van de Nederlandse Hervormde Kerk als de grote schuld van Nederland. Volgens Van Hogendorp beschouwen de verstandigste en vroomste predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk deze zaak geheel anders, zoals blijkt uit hun publicaties en leerredenen. Zij zijn van oordeel dat de zuivere godsdienst met de scheiding van kerk en staat veel gewonnen heeft; dat de staat maar één keer heeft moeten dienen tot bescherming van de leer, namelijk ten tijde van het volk van Israël; dat de leer tegenwoordig geen eigendom is van één volk, maar van één kerk uit vele volken; dat het rijk van het Hoofd van deze kerk niet van deze wereld is, en dat de uitdrukking "godsdienst van de staat" geen zin heeft. Van Hogendorp zou graag willen weten hoe de Nederlandse Hervormde Kerk weer tot de heersende kerk in ons land gemaakt zou kunnen worden zonder een burgeroorlog, waarin de hervormden in een strijdverhouding zouden staan van één tegen zes. En dan nog zouden zij allen het zwaard moeten trekken, maar Van Hogendorp is er helemaal niet zeker van of een tiende deel van de hervormden bereid zal zijn in deze zaak het zwaard te trekken (9).

Boetedoening en bekering mogen naar de mening van Van Hogendorp vrijuit bevorderd worden door de beschouwing en ondervinding van zulke grote natuurrampen. En een dergelijke indruk heeft ook deze ramp stellig gemaakt. Het valt Van Hogendorp op dat de gemoederen onder het Nederlandse volk gestemd zijn geweest tot een grote milddadigheid. De christelijke naastenliefde is volgens hem in deze omstandigheden op onvergelijkelijke wijze tot uiting gekomen. Al deze werken van liefde en barmhartigheid ziet Van Hogendorp als tekenen van bekering en geloof. Hij hoopt dat de Heiland ook met betrekking tot het milddadige Nederland zeggen zal dat Hij aan de goede vruchten de goede boom herkent[174]. De schrijver brengt in herinnering welke negatieve uitwerkingen de uitschrijving van vele bededagen in het verleden heeft gehad: "Wat politieke geschillen er op den kansel gebragt zijn, hoe de verwaandheid is gestreeld geworden, hoe de partijzucht is aangekweekt geweest, wat ongoddelijke vruchten deze boom heeft gedragen" (10).

Tijdens het schrijven werd Van Hogendorp door een goede vriend een exemplaar van de *Ernstige Toespraak*[175] bezorgd. Van Hogendorp acht dit pamflet geheel overeenkomstig zijn zienswijze geschreven, al vindt hij de stijl wat ruw, de verwijten hard en keurt hij het gebruik van scheldwoorden af. Als weerwoord op deze door hem gemaakte aanmerkingen voert Van Hogendorp aan dat Thelwall het ernaar gemaakt heeft en daarom op zijn eigen manier behandeld moest worden (10).

De zware en aanhoudende tweestrijd tussen de mens en de elementen, ook beschouwd als één van Gods wegen in het bestuur van de wereld, geeft volgens Van Hogendorp aanleiding tot nuttige overdenkingen. Zoveel is voor hem zeker: een land met de waterstaatkundige ligging als het onze wordt van tijd tot tijd blootgesteld aan hoge waterstanden en overstromingen (11). Met deze natuurkundige verklaring van de watersnood van februari 1825 beëindigt Van Hogendorp zijn beschouwingen naar aanleiding van die watersnood en Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat*.

[174] Cf. Mattheüs 7:16-20.
[175] Zie paragraaf VII.1.a van dit hoofdstuk.

VIII. POSITIEVE RECEPTIE

Ondanks alle kritiek en tegenstand vormde zich rond Thelwall toch een kring van sympathisanten, bestaande uit mensen van allerlei rang en stand. Op 6 maart 1825 schrijft Da Costa vanuit Amsterdam aan Dirk van Hogendorp: "Men is hier by voortduring zeer boos op onzen Thelwall. Doch daar zyn toch ook nog een menigte van de oude getrouwen, die er recht door verkwikt en vertroost zyn geworden"[176]. Een deel van die sympathisanten behoorde tot de beweging van het vroege protestantse Réveil. Naast Bilderdijk[177], Da Costa[178] en Capadose, die volledig achter Thelwall stonden, waren er bijvoorbeeld de gebroeders Van Hogendorp. Willem van Hogendorp schrijft in een brief van 22 februari 1825 aan zijn broer Dirk, aan wie *Keert u tot Hem die slaat* "veel stichting"[179] had gegeven, dat hij Thelwalls brochure "zeker zeer goed, echt christelijk"[180] vindt. Hij verwacht dat het noodzakelijkerwijs "veel en gezegenden indruk" zal maken. Maar waar Thelwall de individuele zonden benadrukt, denkt Willem van Hogendorp dat de oordelen van God boven het niveau van de individuele zonden uitgaan en in direct verband staan met de scheiding van kerk en staat: "Nationale kastijdingen slaan op nationale vergrijpen; en al wat ons treft, geheel de staat van ons land sinds ons herstel die zoo luid verkondigt hoe zwaar Gods hand op ons drukt in alles, staat in meer dadelijk, meer onmiddellijk verband met het niet wederopbouwen van den tempel. 1795 heeft Kerk en Staat gesloopt. 1813 heeft den Staat hersteld maar niet de Kerk". Het nationale karakter van de straf hangt volgens Willem van Hogendorp samen met het gegeven dat Nederland "eene stellige openlijke belijdenis van afval en verstoktheid" aflegt. "Mogen de individueele gevoelens naar wensch zijn", zo redeneert hij verder, "— nationaal constitueeren wij ons te dezer gelegenheid als ware heidenen". Dat er door de overheid geen nationale bidstond wordt uitgeschreven, verbaast Willem van Hogendorp allerminst. Het is immers consequent: "Om te bidden moet men een geloof belijden. Nationaal belijden wij er geen; hebben wij geen band van vereeniging". In een brief van 25 februari 1825 aan zijn broer Dirk, waarin hij op deze kwestie terugkomt, verbindt Willem van Hogendorp aan zijn beschouwing over het nationale karakter van de zonde een uiterste consequentie: "Zonder godsdienst van Staat kan men niet nationaal bidden; mag men dan ook nationaal vergaan"[181].

Op 13 april 1825 meldt Da Costa aan Dirk van Hogendorp: "Het gaat hier nog voort met het uitkomen van geschriften voor Thelwall, waaronder zeer goede. Hebt gy dat van

---

[176] Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 80.

[177] Zie voor Bilderdijks steun aan Thelwall de inleiding op paragraaf VII en paragraaf VIII.11a van dit hoofdstuk.

[178] Dat Da Costa wat de interpretatie van de ramp en de remedie tegen onheil in de toekomst op hetzelfde straftheoretische standpunt als Thelwall stond, blijkt onder meer uit een brief die hij op 5 februari 1825 aan Bilderdijk schreef. Hierin stelt hij: "Gods oordeelen openbaren zich overal op eene ontzettende wyze. Hy opene de oogen, en beware de harten van velen tegen verharding. Waarlyk daar is slechts één middel, en dat middel is in Zyne hand. Terugkeer tot de hoede van Koning Jesus" (Bilderdijk-Museum, hs. E18-2). Dezelfde visie op de oorzaak van de ramp en op de weg tot bekering treffen we aan in een brief die Da Costa op 9 februari 1825 schreef aan Katharina Wilhelmina Bilderdijk-Schweickhardt: "Mogen de oogen opengaan by het zoo zichtbaar oordeel over den afval onzer dagen, en Israël terugkeeren tot den waren God, verlatende de Baëls en de hoogten, en de bosschen en de verfoeiselen van de meer dan Canaanitische afgodery dezer bedorven tyden" (zie: Richteren 3:7) (Bilderdijk-Museum, hs. E25-3).

[179] Isaac da Costa aan Dirk van Hogendorp, 19 februari 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 78.

[180] Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, 22 februari 1825, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, tweeëntwintig delen, 's-Gravenhage 1905-1922, deel VIII, Regeering van Willem I, 1815-1825, 3e stuk, reeks: Rijks Geschiedkundige Publicatiën; 27. Grote serie, 's-Gravenhage 1915, 457-458.

[181] Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, 25 februari 1825, in: *Ibidem*, 458-459, 458.

A.A.H. van Rotterdam[182] en van L... alhier[183] ook gelezen? Die zyn zeer schoon, alsmede een in het begin dezer week onder de titel van *Herinneringen ter gelegenheid der in het vaderland uitgekomen geschriften*, verschenen stukjen[184], dat ook zeer goed geschreven is"[185].

In vergelijking met de reacties op de eerdere strijdschriften uit de kring van de vroege protestantse Réveilbeweging is het aantal publicaties dat tot de positieve receptie van *Keert u tot Hem die slaat* behoort opvallend groot.

1. H., *Openlijke Dankbetuiging*

H., een "Lid der Protestantsche Kerk", schaart zich in zijn *Openlijke Dankbetuiging*[186] volledig achter Thelwall en zijn brochure. In zijn pamflet doet de schrijver verslag van een beknopt onderzoek naar de gronden van Thelwalls betoog en wil hij "het liefdelooze en verkeerde van datgene, hetwelk de *oppositie* dezer wereld" (7) daartegen heeft ingebracht, aantonen. Wat dit laatste betreft, spreekt H. zich in het bijzonder uit over de *Ernstige Toespraak*, — volgens de schrijver een hatelijk en onchristelijk geschrift (iii). In reactie op wat Thelwalls tegenschrijvers beweren en naar aanleiding van zijn eigen bevindingen, richt H. zich direct tot Thelwall met de volgende woorden: "Neen, Eerw. Heer Thelwall! uwe aanmerkingen zijn niet zonder grond; alle opregte boetvaardige Christenen belijden het met ootmoed: door Nederlands inwoners worden Gods geboden zigtbaar overtreden" (7).

De auteur van *Openlijke Dankbetuiging* weet in de geschiedenis vele voorbeelden aan te wijzen van landen en volken, die door God om hun zonden gestraft werden. Volgens H. komen er zeker ook nuttige en zegenrijke stormen en onweersbuien voor, maar wanneer die grote verwoestingen veroorzaken, zijn het oordelen en straffen van God, opvoedingsmiddelen, "tuchtroeden uit het wapenhuis des Almagtigen" (9). H. zet zich af tegen de "wijsgeren", die ontkennen dat God met de watersnood Nederland heeft willen straffen en dit alles aan natuurlijke oorzaken proberen toe te schrijven, waarmee ze de "Alregeerder uit het wereld-bestuur, en de vreeze Gods uit de harten der menschen" (10) willen verbannen en de Voorzienigheid trachten te ontwapenen. Het is volgens de schrijver volkomen terecht dat Thelwall naar aanleiding van de stormwinden en watervloeden, die straffen en oordelen van God zijn, oproept tot beteugeling van de algemene afwijking van het zedelijke en godsdienstige leven (11). Hoewel H. zijn openlijke dank wil betuigen voor wat Thelwall heeft gepubliceerd, vindt hij dat de Engelsman ten aanzien van de predikanten wat genuanceerder had mogen oordelen (11).

Tenslotte betreurt de auteur de heersende ongevoeligheid en onverschilligheid, waardoor zelfs rampen niet de minste indruk op de mensen maken. Ze zien hierbij wel "op den steen, maar niet op Hem, door wien hij wordt geworpen!" (14). Ook voor H. is er maar één remedie: algehele bekering van hart en leven.

Bilderdijk was enthousiast over dit verdedigingsgeschrift. Op 28 maart 1825 schreef hij hierover aan Da Costa het volgende: "Hebt gy de *Openlijke dankbetuiging aan Thelwall* gezien, by R. Croeze uitgegeven. Zoo niet, lees het, en verheug U met my"[187].

---

[182] Zie paragraaf VIII.6 van dit hoofdstuk.
[183] Zie paragraaf VIII.2 van dit hoofdstuk.
[184] Zie paragraaf VIII.9 van dit hoofdstuk.
[185] Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 83.
[186] De volledige titelomschrijving is: H., *Mijne Openlijke Dankbetuiging aan den Eerwaarden Heer A.S. Thelwall voor zijne Welgemeende en Hartelijke Opwekking, met betrekking tot den jongsten Watersnood in het Koningrijk der Nederlanden*, Amsterdam 1825 (*Openlijke Dankbetuiging*). Het geschrift is gedateerd op 20 maart 1825.
[187] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 28 maart 1825, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 213-215, 215.

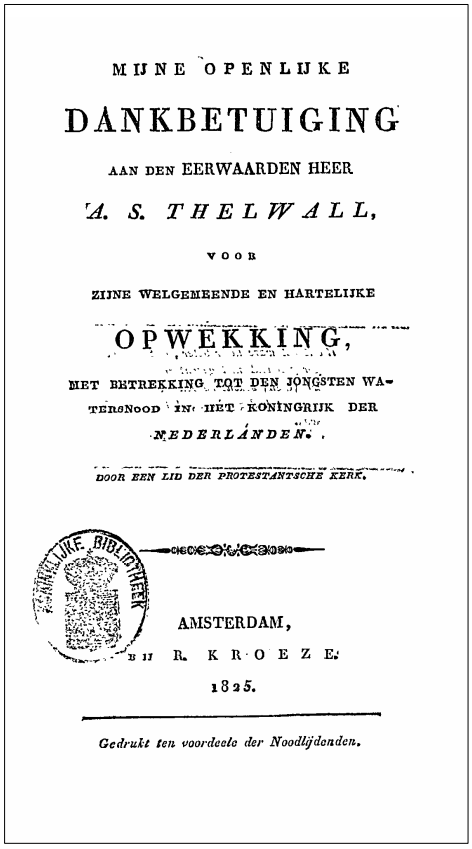

MIJNE OPENLIJKE

DANKBETUIGING

AAN DEN EERWAARDEN HEER

A. S. THELWALL,

VOOR

ZIJNE WELGEMEENDE EN HARTELIJKE

OPWEKKING,

MET BETREKKING TOT DEN JONGSTEN WATERNOOD IN HET KONINGRIJK DER NEDERLANDEN.

DOOR EEN LID DER PROTESTANTSCHE KERK.

AMSTERDAM,

BIJ R. KROEZE.

1825.

Gedrukt ten voordeele der Noodlijdenden.

Afb. 165. Titelpagina van H.,
Openlijke Dankbetuiging.

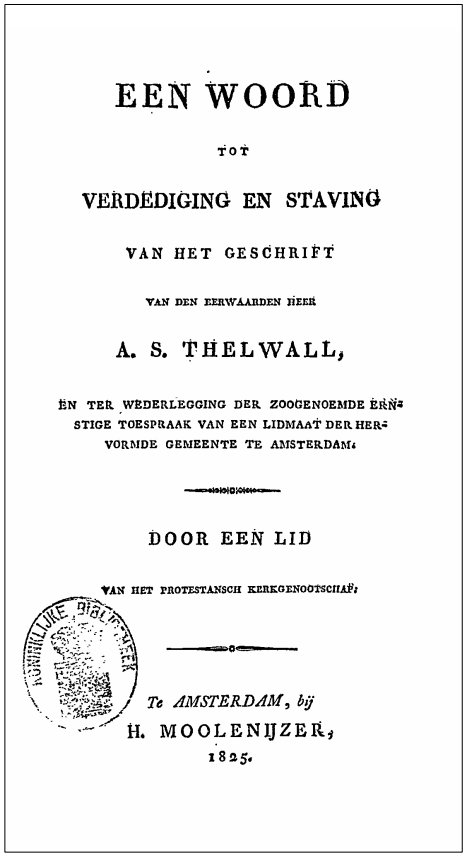

EEN WOORD

TOT

VERDEDIGING EN STAVING

VAN HET GESCHRIFT

VAN DEN EERWAARDEN HEER

A. S. THELWALL,

EN TER WEDERLEGGING DER ZOOGENOEMDE ERNSTIGE TOESPRAAK VAN EEN LIDMAAT DER HERVORMDE GEMEENTE TE AMSTERDAM.

DOOR EEN LID

VAN HET PROTESTANSCH KERKGENOOTSCHAP.

Te AMSTERDAM, bij

H. MOOLENIJZER,

1825.

Afb. 166. Titelpagina van L***.,
Een Woord tot Verdediging en Staving.

2. L***., *Een Woord tot Verdediging en Staving*

Al direct aan het begin van haar pamflet *Een Woord tot Verdediging en Staving*[188] verklaart L***.[189] dat zij *Keert u tot Hem die slaat* beschouwt als een geschrift, dat geheel overeenkomstig het Woord en de bedoeling van God is geschreven, en dat niets anders dan waarheid bevat (3). Juist omdat verreweg de meeste mensen niet zo gunstig over Thelwalls publicatie oordelen, wil de schrijfster gevolg geven aan haar innerlijke drang om het voor Thelwall en zijn geschrift op te nemen. Zij is het volkomen eens met Thelwalls interpretatie van de watersnood en de door hem daaraan gekoppelde remedie. Ook zij gelooft dat God in de ramp Zijn "strafoefeningen" (4) toonde om Zijn afgeweken schepselen te vermanen. De schrijfster dankt God dat Hij een vreemdeling in staat heeft gesteld om de toestand van diep verval, waarin kerk en land zich bevinden, te analyseren. Ook dankt zij God ervoor dat Hij Thelwall de moed gaf om voor Zijn eer en zaak openlijk en onbevreesd uit te komen (5). De schrijfster, die Thelwalls

[188] De volledige titelomschrijving is: L***., *Een Woord tot Verdediging en Staving van het Geschrift van den Eerwaarden Heer A.S. Thelwall, en ter Wederlegging der zoogenoemde Ernstige Toespraak van een Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam*, Amsterdam 1825 (*Een Woord ter Verdediging en Staving*).

[189] Volgens J.C. Rullmann is de godsdienstonderwijzeres "Mej. C. van der Sluis" de schrijfster van dit pamflet (zie: J.C. Rullmann, *Thelwall's Christelijke Opwekking*, xxxi). Gezien het titelblad betreft het hier in ieder geval een "Lid van het Protestantsch Kerkgenootschap".

ongunstige oordeel over kerk en maatschappij volledig onderschrijft, karakteriseert de tijd waarin zij leeft als een tijd waarin het bijna tot de hoogste trap van zedeloosheid en godsdienstig verval schijnt gekomen te zijn en roept in navolging van de Engelsman haar lezers op zich tot God te wenden.

Evenals H. in zijn pamflet doet, rekent L***. af met de bezwaren die de schrijver van de *Ernstige Toespraak* tegen *Keert u tot Hem die slaat* heeft. Zij acht de inhoud van zijn geschrift niets dan vleiende woorden en ongegronde beweringen(15). Bovendien verwijt zij hem dat winzucht en eigenbelang zijn motieven tot het schrijven zijn geweest, aangezien hij zijn geschrift, als één van de weinigen, niet ten voordele van de noodlijdenden heeft uitgegeven. Overigens beschuldigt L***. de schrijver van de *Ernstige Toespraak* er ten onrechte van dat hij de ramp alleen uit natuurlijke oorzaken afleidt (6-7).

3. K. Meyer, *De Dwazen verachten Wijsheid en Tucht*

K. Meyer[190] schreef zijn pamflet *De Dwazen verachten Wijsheid en Tucht*[191] vanuit zijn grote verontwaardiging over de spotschriften die anonieme auteurs in reactie op *Keert u tot Hem die slaat* geschreven hebben, — Meyer doelt hier in het bijzonder op de *Ernstige Toespraak* en het *Hartelijk Woordje*. Wat de weerlegging van beide genoemde tegenschriften en de verdediging van Thelwalls pamflet betreft, volstaan naar de mening van Meyer de *Openlijke Dankbetuiging* en *Een Woord tot Verdediging en Staving*, die tot zijn leedwezen slechts met initialen ondertekend zijn. Aangezien ook *Wij kennen ten deele* verschenen is[192], een tegenschrift waarin Thelwall niet alleen beledigd wordt, zo stelt Meyer, maar waarin de anonieme auteur iedereen tracht te vleien en de zuivere waarheid door zijn zogenaamd licht te verduisteren, heeft hij tot publicatie van zijn verdedigingsgeschrift besloten (ii).

Meyer staat volledig achter Thelwall, voor wie hij hoge achting heeft. Hij deelt diens visie op de rampspoedige gebeurtenissen en vindt dat deze Engelse missionaris "een woord, zeer gepast tot waarschuwing en vermaning" (1-2) gesproken heeft. Alle beschuldigingen die de tegenschrijvers in hun "schandelijke smaadschriften" (12) aan het adres van Thelwall hebben geuit, worden door Meyer ongegrond verklaard. Zij moeten zich schamen voor het "vergif tegen dezen waardigen man (...) uitgebraakt" (3).

Tenslotte zegt de schrijver Thelwall hartelijk dank voor het geschenk, dat hij de Nederlanders zo "welmeenend als liefderijk" (14) in *Keert u tot Hem die slaat* heeft aangeboden, een geschrift waarvan hij hoopt dat het iedere lezer zal bemoedigen en tot ware boetvaardigheid en ootmoed zal opwekken (13).

In een "Narede" reageert Meyer nog op de recensie van *Keert u tot Hem die slaat* in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*[193]. Hij kwalificeert deze bespreking als "eene schandelijke en smadelijke tegenspraak" (15) van iemand die tot de bestrijders van de zuivere waarheid en smaders van de gelovigen gerekend moet worden (16).

---

[190] Van K. Meyer zijn ons geen biografische gegevens bekend.
[191] De volledige titelomschrijving is: K. Meyer, *De Dwazen verachten Wijsheid en Tucht. De Christelijke Opwekking van den Weleerw. Heer A.S. Thelwall, tegen derzelver Bestrijders openlijk verdedigd*, Amsterdam 1825 (*De Dwazen verachten Wijsheid en Tucht*).
[192] Zie paragraaf VII.10 van dit hoofdstuk.
[193] Zie voor deze recensie paragraaf VI van dit hoofdstuk.

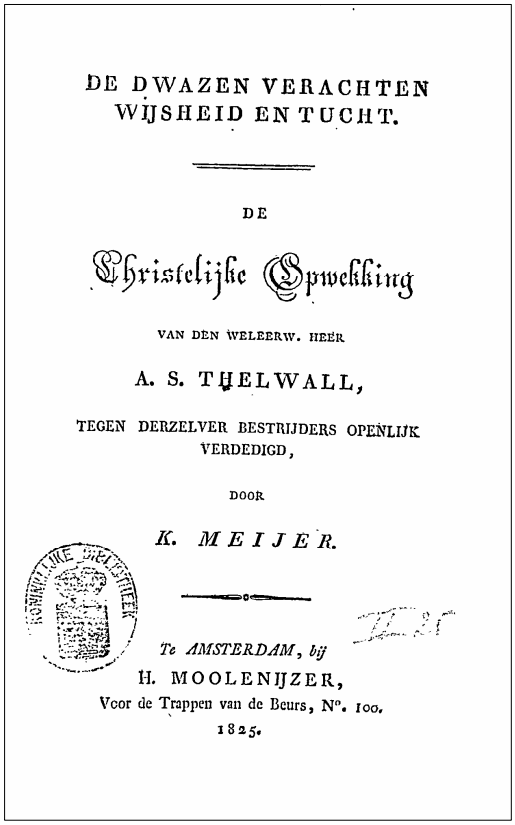

DE DWAZEN VERACHTEN
WIJSHEID EN TUCHT.

DE

Christelijke Opwekking

VAN DEN WELEERW. HEER

A. S. THELWALL,

TEGEN DERZELVER BESTRIJDERS OPENLIJK
VERDEDIGD,

DOOR

K. MEIJER.

Te AMSTERDAM, bij
H. MOOLENIJZER,
Voor de Trappen van de Beurs, N°. 100.
1825.

Afb. 167. Titelpagina van K. Meyer,
De Dwazen verachten Wijsheid en Tucht.

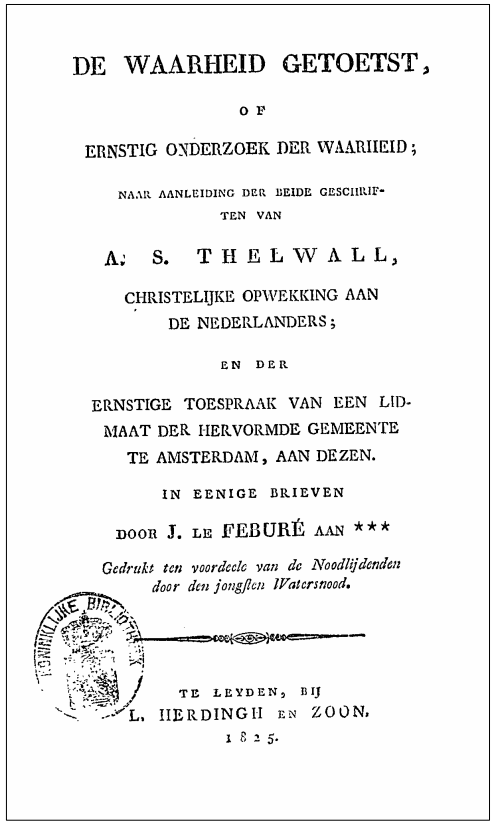

DE WAARHEID GETOETST,

OF

ERNSTIG ONDERZOEK DER WAARHEID;

NAAR AANLEIDING DER BEIDE GESCHRIFTEN VAN

A. S. THELWALL,

CHRISTELIJKE OPWEKKING AAN
DE NEDERLANDERS;

EN DER

ERNSTIGE TOESPRAAK VAN EEN LIDMAAT DER HERVORMDE GEMEENTE
TE AMSTERDAM, AAN DEZEN.

IN EENIGE BRIEVEN

DOOR J. LE FEBURÉ AAN ***

Gedrukt ten voordeele van de Noodlijdenden door den jongsten Watersnood.

TE LEYDEN, BIJ
L. HERDINGH EN ZOON.
1825.

Afb. 168. Titelpagina van J. le Feburé,
De Waarheid Getoetst.

4. J. le Feburé, *De Waarheid Getoetst*

Johannes le Feburé[194] had al in verschillende brieven aan een vriend zijn standpunt inzake Thelwalls brochure uiteengezet. Mede op verzoek van deze vriend heeft Le Feburé onder de titel *De Waarheid Getoetst*[195] het voornaamste uit deze brieven gepubliceerd. In dit pamflet verricht Le Feburé een vergelijkend onderzoek naar het waarheidsgehalte van *Keert u tot Hem die slaat* en de *Ernstige Toespraak*.

De Waarheid Getoetst blijkt een sterk apologetisch geschrift te zijn. Alle beschuldigingen en bedenkingen die in de *Ernstige Toespraak* tegen Thelwall en zijn geschrift zijn ingebracht, worden door Le Feburé systematisch tegengesproken. Tegenover de vriend aan wie hij zijn brieven schrijft, verklaart Le Feburé dat hij *Keert u tot Hem die slaat* "noch onregtzinnig, noch onwaar, noch onchristelijk" bevonden heeft, en dat Thelwall "zeer gepast op

[194] Johannes le Feburé (1776 of 1777-1843) was eigenaar van een kleine fabrieksweverij van greinen (wollen stoffen) te Leiden. Vanaf 1801 hield hij wekelijks meditaties, die mede een verzet tegen de verlichte tijdgeest waren. Ze werden bijgewoond door dertig tot tachtig belangstellenden. Le Feburé was een aanhanger van het Réveil. Zie: M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 58, 66, 213, 250.

[195] De volledige titelomschrijving is: J. le Feburé, *De Waarheid Getoetst, of Ernstig Onderzoek der Waarheid; naar Aanleiding der beide Geschriften van A.S. Thelwall, Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; en der Ernstige Toespraak van een Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam, aan dezen. In eenige Brieven door J. le Feburé aan ***,* Leyden 1825 (*De Waarheid Getoetst*). Het geschrift is gedateerd op 30 maart 1825.

zijn' tijd" (2) gesproken heeft. De anonieme auteur van de *Ernstige Toespraak* dient zich naar de mening van Le Feburé te schamen "zulke volstrekte laster- en logentaal geschreven te hebben" (14). Over de hele linie is Le Feburé het eens met Thelwall, "die ons van het pad der zonden te rug roept, en ons doet zien op Hem die slaat" (26). Tot zijn vriend richt de schrijver deze oproep: "Openen wij niet slechts onze ooren, maar veel meer onze harten voor het geen Thelwall, waarheid sprekende, ons in den storm en watervloed heeft doen opmerken" (24-25). Wat dat is, zet Le Feburé uiteen in zijn slotconclusie, waarin hij stelt dat Thelwall is opgetreden "als een Christen-Leeraar (...), die het zaad van het Evangelie gestrooid heeft, maar ook tevens getoond, dat *de Heer een verterend vuur is*, voor degenen die Hem verachten; die de Gemeente tevens opwekt om (...) de schriften te onderzoeken; daardoor kunde, vastheid in de waarheid, en echte Godvruchtigheid bevordert; en alzoo al het geen tot ware gelukzaligheid noodig is" (39).

Zoals Bilderdijk lovende woorden schreef over H.'s *Openlijke Dankbetuiging*, zo heeft hij zich ook over het verdedigingsgeschrift van Le Feburé waarderend uitgelaten. In een brief aan Da Costa van 25 april 1825 maakt hij naar aanleiding van de positieve reacties op *Keert u tot Hem die slaat* in het algemeen en *De Waarheid Getoetst* in het bijzonder de volgende opmerking: "Men schijnt nog al voor Thelwall te schrijven. Eén stukjen hier by Herdingh gedrukt, is heel wel, van zekeren *Lefeburé*, een greinfabrikant, en bekend als een zeer rechtzinnig en gemoedelijk Christen"[196].

5. J.J. 1e Roy, *Ernstige Overweging*

In zijn *Ernstige Overweging*[197] bespreekt Jacobus Johannes le Roy, hervormd predikant te Oude Tonge, uitvoerig de punten waarop *Keert u tot Hem die slaat* in de *Ernstige Toespraak* wordt bekritiseerd. Hoewel Le Roy het niet in alles met Thelwall eens is – hij doelt hier vooral op Thelwalls oordeel over de predikanten – is ook de *Ernstige Overweging* een echt verdedigingsgeschrift. De predikant wijst er bijvoorbeeld op dat de schrijver van de *Ernstige Toespraak* zich bedient van drogredenen (11, 16) en uitvluchten (38, 45).

De vraag waarop volgens Le Roy alles aankomt, is of men de watersnood als een goddelijke straf, dat is een goddelijke roepstem tot bekering moet opvatten (6). Dit is precies wat de grondslag van Thelwalls pamflet vormt en wat de Engelsman volgens Le Roy terecht als een bekende waarheid aanneemt. Tegenover de bestrijders van deze visie, die haar als onrechtzinnig en onchristelijk afkeuren, betoogt Le Roy dat dan alle vroegere predikanten "onchristenen en onregtzinnigen" (6) geweest zijn, omdat zij altijd gewoon waren dergelijke rampen vanuit dit oogpunt te beschouwen. Ook wijst hij op de Bijbel, waarin op verschillende plaatsen algemene volksrampen en verwoestingen worden voorgesteld als straffen, tuchtigingen, bezoekingen en goddelijke roepstemmen, waardoor God, als de Opperbestuurder, volken en individuen tot bekering roept (11). Le Roy benadrukt dat het doel van de bestraffing hier steeds een opvoedkundig karakter heeft, namelijk: bekering van hart en leven. Wat Thelwalls beschrijving van Nederlands ongerechtigheid betreft, vindt Le Roy dat hij eerder te weinig dan te veel gezegd heeft (36).

Ook deze predikant schrikt er duidelijk niet voor terug om de schuld van de Nederlanders uitdrukkelijk te omschrijven. Volgens Le Roy is de kwaal waaraan Nederland lijdt te ern-

[196] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 25 april 1825, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 216-219, 217.
[197] De volledige titelomschrijving is: J.J. le Roy, *Is dan de Christelijke Opwekking aan de Nederlanders van den Weleerw. Heer A.S. Thelwall in het geheel niet waardig te behartigen; en, zoo ja, hoe zal dat best geschieden? Beantwoord in eene Ernstige Overweging van de Ernstige Toespraak van een Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam*, Sommelsdijk 1825 (*Ernstige Overweging*).

stig dan dat wij die alleen door een bestraffing van de zonden en een getrouwe prediking van de leer der wedergeboorte zouden kunnen genezen (70-71). Het verwondert hem dat Thelwall dat niet heeft opgemerkt en niet tot aan de hoofdoorzaak van het morele verval van de Nederlanders is doorgedrongen. Deze is volgens Le Roy niets anders dan "de volstrekte verwaarloozing van Jezus' zoo heilzame instellingen, en de geheele omkeering en ontzenuwing van dat bestuur, hetwelk Hij aan zijne Kerk heeft gegeven" (71). Op grond van dit gezichtspunt komt Le Roy met een geheel eigen remedie om de toorn van God af te wenden, namelijk: het herstel van het gezag van de kerkelijke ambtsdragers (77).

IS DAN DE
CHRISTELIJKE OPWEKKING
AAN DE
NEDERLANDERS
VAN DEN WELEERW. HEER
A. S. THELWALL
IN HET GEHEEL NIET WAARDIG
TE BEHARTIGEN; EN, ZOO JA,
HOE ZAL DAT BEST GESCHIEDEN?
BEANTWOORD IN EENE ERNSTIGE
OVERWEGING VAN DE
ERNSTIGE TOESPRAAK VAN EEN LIDMAAT DER HERVORMDE GEMEENTE
TE AMSTERDAM
door
J. J. LE ROY
Predikant te Oude-Tonge.
voordeele van de noodlijdenden door den
jongsten Watervloed.
GEDRUKT BIJ G. JONGEJAN
TE SOMMELSDIJK 1825.

Afb. 169. Titelpagina van J.J. leRoy, *Ernstige Overweging*.

In een bespreking van de *Ernstige Overweging* in de *Vaderlandse Letteroefeningen*[198], waarin Le Roy resumerend "een liberaal, verstandig theologant, maar in zeker opzigt wat al te ijverig" (324) genoemd wordt, spreekt de recensent het vermoeden uit dat de predikant zijn boekje alleen maar geschreven heeft om de onafhankelijkheid van de kerk ten opzichte van de staat te propageren. En inderdaad, in het "Voorberigt voor den Tweede Druk" van zijn *Ernstige*

[198] Jg. 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 323-326.

Overweging verklaart Le Roy dat de verdediging van een reorganisatie van de kerk zijn "hoogste einddoel"[199] is.

Behalve over de *Openlijke Dankbetuiging* van H. en *De Waarheid Getoetst* van Le Feburé laat Bilderdijk zich in zijn correspondentie met Da Costa ook positief uit over de *Ernstige Overweging* van Le Roy. In een brief aan Da Costa van 8 mei 1825 brengt hij zijn waardering voor dit geschrift als volgt tot uitdrukking: "Wat is daar veel ongemeens en schoons in het slotgedeelte van den grijzen Predikant *le Roy*, over Thelwalls Opwekking en de Tegenschriften. Hy tast de zaak pag. 71 en volg. recht aan; en voor 't overige toont hy de laatste eeuw onzer Nederlandsche Kerk wel geöbserveerd te hebben"[200].

6. A.A.H., *Vrijmoedige Aanmerkingen*

A.A.H., die in zijn *Vrijmoedige Aanmerkingen*[201] Thelwall verdedigt en de *Ernstige Toespraak* en de anonieme auteur van dat tegenschrift aan de kaak stelt, schrijft vanuit een verlicht perspectief en richt zich voornamelijk tot een verlicht publiek. De schrijver wijst erop dat allerlei redenaars de heersende verdraagzaamheid in hoge mate aanbevelen (2). Maar gezien het rumoer dat rond Thelwalls publicatie is losgebroken, vraagt hij zich af waar dan die verdraagzaamheid, zachtmoedigheid, vergevingsgezindheid en broederliefde gebleven zijn. "Of", zo vraagt hij op scherpe toon, "heeft dat slechts betrekking op de genen die met ons instemmen, en zich geheel en al naar den geest van onzen tijd weten te schikken?" (2-3). A.A.H. is van mening dat het ons als christenen nooit past en zeker niet in een verlichte tijd om ons met "schimpwoorden en spottaal" of, zoals de schrijver van de *Ernstige Toespraak* gedaan heeft, met "gruwelijke en Godonteerende" (4) verwijten te verdedigen. Met een aantal indringende vragen richt A.A.H. zich direct tot de anonieme auteur van de *Ernstige Toespraak* om duidelijk te maken dat hij zijn pamflet vanuit een verkeerde geest geschreven heeft. Zo vraagt hij of de schrijver onder een nederig en ootmoedig opzien tot God aan het werk is gegaan; of hij gebeden heeft om inzicht in de waarheid; of het zijn bedoeling was om de eer van God en het heil van zijn medemensen te bevorderen; of hij onderzocht heeft of hij zelf niet schuldig is aan de zonden die hij noemt; of hij zich ervan verzekerd heeft dat zijn geschrift de goedkeuring van God zou kunnen krijgen (14).

Gezien het ook naar zijn mening lage morele peil van de Nederlandse samenleving, vindt de schrijver dat Thelwall "een woord ten regten tijde" (6) gesproken heeft, en wil hij optreden als verdediger van de Engelsman. Dat neemt niet weg dat hij toch niet kritiekloos tegenover Thelwalls brochure staat. Hij kan de Engelsman namelijk niet vrijpleiten van bepaalde vooroordelen. Ook vindt hij dat Thelwall met zijn beschuldigingen ten aanzien van de predikanten te weinig genuanceerd is geweest en "onmenschkundig" (22) gehandeld heeft. Maar wat zijn visie op de watersnood betreft, staat A.A.H. volledig achter Thelwall. Toch blijken er op het punt van de interpretatie van de watersnood onmiskenbare Verlichtingsinvloeden in het denken van de schrijver aanwezig te zijn. Evenals de schrijver van de *Ernstige Toespraak* maakt ook A.A.H. onderscheid tussen straf en tuchtiging, wat een indicatie is voor het hebben van een mild godsbeeld. Volgens de schrijver leidt het straffen tot algehele verdelging en tuchtiging juist tot gedragsverbetering. Tegenover de anonieme schrijver van de *Ernstige Toe-*

---

[199] J.J. le Roy, "Voorberigt voor den Tweeden Druk", in: J.J. le Roy, *Ernstige Overweging*, 2e dr., Sommelsdijk 1825, iii-vi, v; zie ook het "Naschrift" op pagina vi.

[200] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 8 mei 1825, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 219-221, 219.

[201] De volledige titelomschrijving is: A.A.H., *A.S. Thelwall verdedigd; of, Vrijmoedige Aanmerkingen op zeker Werkje, getijteld: Ernstige Toespraak van een Lid der Hervormde Gemeente te Amsterdam*, Rotterdam 1825 (*Vrijmoedige Aanmerkingen*).

spraak verdedigt A.A.H. het standpunt van Thelwall, door erop te wijzen dat wat voor de één kastijding betekent, bij een ander wel degelijk als straf moet worden aangemerkt. En welke visie men ook heeft, voor de schrijver is er bij iedere "bezoeking" (20), die God ons land in het algemeen of aan personen in het bijzonder toezendt, sprake van een waarschuwing tot een moreel beter leven.

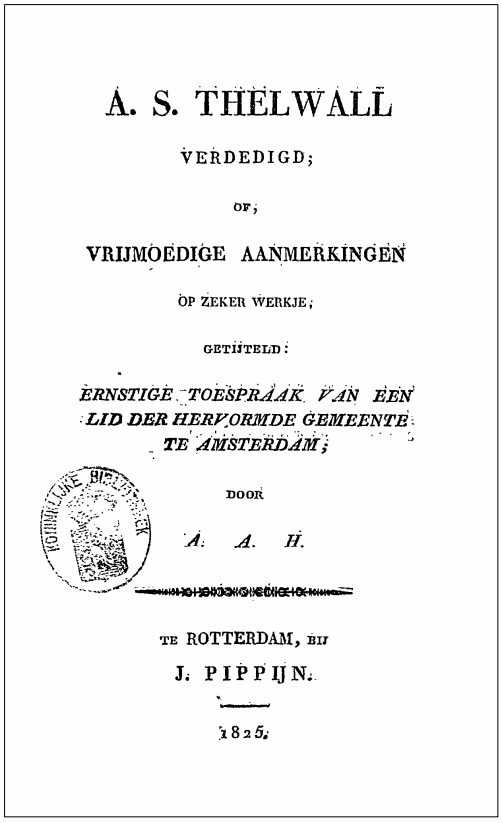
A. S. THELWALL

VERDEDIGD;

OF;

VRIJMOEDIGE AANMERKINGEN

OP ZEKER WERKJE;

GETITELD:

ERNSTIGE TOESPRAAK VAN EEN LID DER HERVORMDE GEMEENTE TE AMSTERDAM;

DOOR

A. A. H.

TE ROTTERDAM, BIJ

J. PIPPIJN.

1825.

Afb. 170. Titelpagina van A.A.H., *Vrijmoedige Aanmerkingen*.

De auteur sluit zijn brochure af met een dankwoord aan Thelwall, die zijns inziens niet schreef uit eigenbelang, maar ten gunste van de getroffenen; niet om met zijn talenten te pronken; niet om vrienden te maken, "want alles wat hij zegt of schrijft is tegen den geest en den smaak van onzen tijd" (21). En wat de schrijver van de *Ernstige Toespraak* betreft, is A.A.H. er zeker van dat er geen weldenkend christen trots is op zo'n verdediger van het Christendom. En de predikanten, voor wie de anonymus zich zo ingespannen heeft, zullen naar de inschatting van de schrijver ook niet erg ingenomen zijn met zijn pamflet, waarvan de inhoud gedomineerd wordt door personaliteiten (28).

Hoewel A.A.H. in zijn *Vrijmoedige Aanmerkingen* niet kritiekloos is ten opzichte van *Keert u tot Hem die slaat*, noemt Da Costa in een brief aan Bilderdijk van 31 maart 1825 dit geschrift "een voortreflyk Stukjen"[202].

[202] Bilderdijk-Museum, hs. E 18-15.

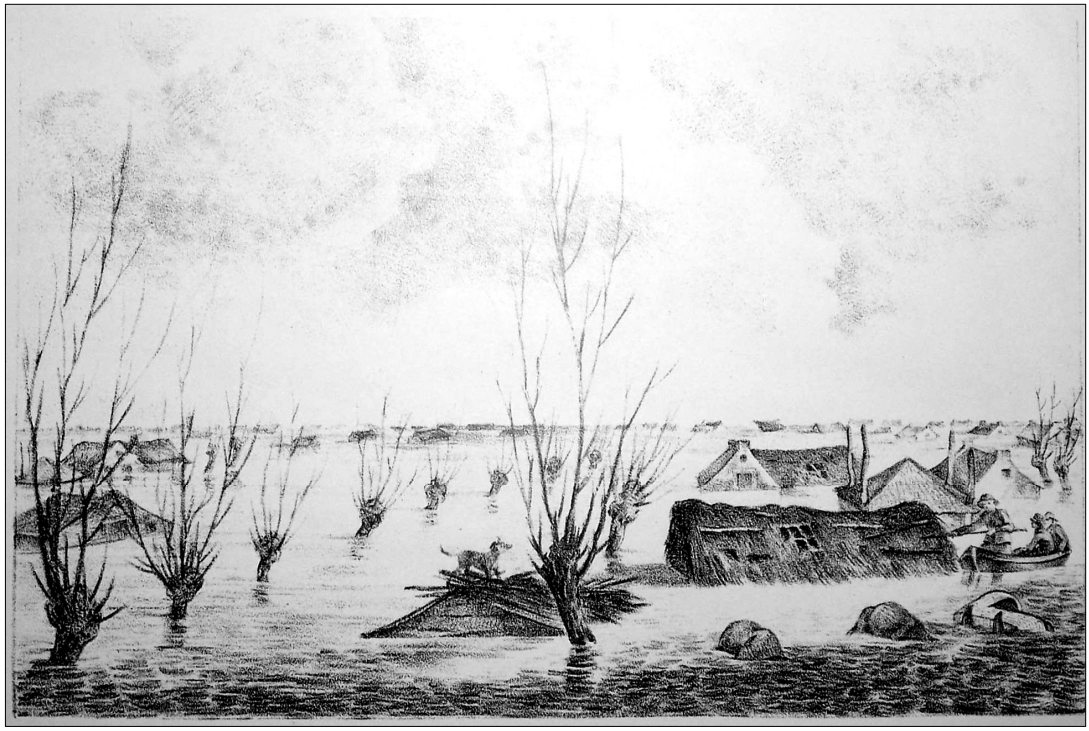

Afb. 171. “Gezicht op de overstroomde landen in de gemeente Wolvega”.

7. De Wed. J. Dralle, geboren Tilmes, *Welmeenende Toespraak*

Verontrust merkt mevrouw Dralle-Tilmes, een lidmaat van de Hervormde Gemeente te Amsterdam, in haar *Welmeenende Toespraak*[203] op dat tegenwoordig de kracht van de waarheid verloochend wordt. Zij voegt hieraan toe dat wie dit niet ziet “willens blind” (4) is. In krachtige bewoordingen zet de schrijfster zich af tegen de ”ligtzinnige, bijgeloovige, nieuwe verlichters, natuurkundige atheïsten” (4), die wel allen menen de waarheid te belijden, maar die volgens haar “noch waarheid, noch haar eigen hart” (4) kennen. Aan de tegenstanders van Thelwall vraagt de schrijfster, waarom zij hun geschriften anoniem publiceren als zij denken de waarheid te verkondigen.

De schrijfster meent dat Thelwall verstandige woorden heeft geschreven, en zij is ervan overtuigd dat een ieder die een “vrij geweten” (5) heeft zijn geschrift goedkeurt. Dat een geest van berusting allerminst een afwijzen van de straftheorie impliceert, blijkt uit het vervolg van de *Welmeenende Toespraak*. De schrijfster is het volkomen eens met Thelwalls interpretatie van de watersnood als een bovennatuurlijke straf, maar wil hierover verder geen uitspraken doen, omdat zij erin berust dat de souvereine God kan verderven en behouden wie Hij wil (11).

Naast alle waarderende woorden voor Thelwalls geschrift, treffen we in de *Welmeenende Toespraak* ook punten van kritiek aan. Mevrouw Dralle-Tilmes vindt namelijk dat Thelwall ten aanzien van de predikanten te ver gegaan is (11). Daarom richt zij zich met de

[203] De volledige titelomschrijving is: De Wed. J. Dralle, geboren G.W. Tilmes, *Welmeenende Toespraak, ter Beantwoording aan de naamlooze Tegenschriften van A.S. Thelwall, ten Titel voerende: Wie is Wijs? Die verstaat deze Dingen*, Amsterdam 1825 (*Welmeenende Toespraak*).

volgende oproep direct tot de predikanten die zich door Thelwall gesmaad weten: “Verblijd u in den Heer te allen tijde, maar ook nu omdat *Jezus* ulieder waardig acht gesmaad te worden, om zijns naams wille”[204] (13). Tenslotte richt de schrijfster zich ook rechtstreeks tot Thelwall met de vermaning dat het beter was geweest als hij zich meer tot de inwoners van Amsterdam had gericht; als hij de bestuurders van land en kerk met meer liefde had aangesproken; zijn collega-predikanten met broederliefde had benaderd (14).

ONTWAAKT, GIJ, DIE SLAAPT, EN STAAT OP UIT DE DOODEN.

EENE

GETROUWE OPWEKKING

AAN

DE HERVORMDE KERK,

IN NEDERLAND,

EN

DERZELVER LEDEMATEN,

DOOR

W. T. BRINKMAN,

LIDMAAT DER HERVORMDE GEMEENTE, TE UTRECHT.

GEDRUKT VOOR REKENING VAN DEN SCHRIJVER.

Te AMSTERDAM, bij
H. MOOLENIJZER,
Voor de Trappen van de Beurs, N°. 100.
1825.

De prijs is 25 cents.

Afb. 172. Titelpagina van W.T. Brinkman, *Getrouwe Opwekking*.

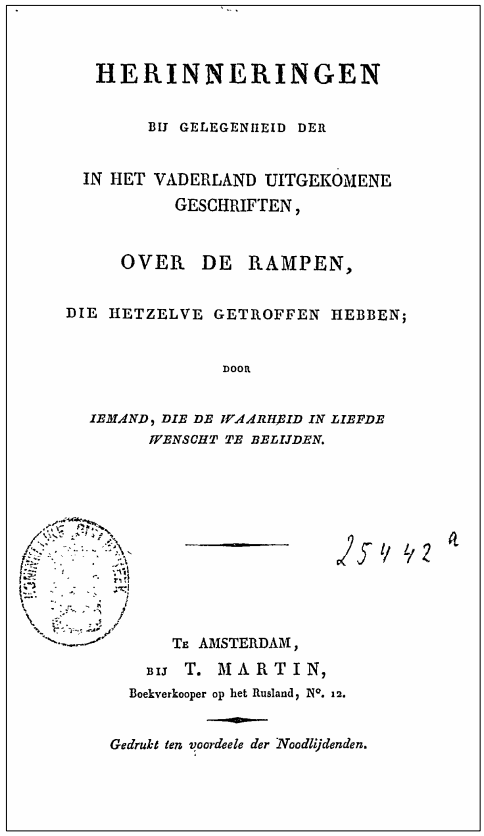
HERINNERINGEN

BIJ GELEGENHEID DER

IN HET VADERLAND UITGEKOMENE GESCHRIFTEN,

OVER DE RAMPEN,

DIE HETZELVE GETROFFEN HEBBEN;

DOOR

IEMAND, DIE DE WAARHEID IN LIEFDE WENSCHT TE BELIJDEN.

25442 a

TE AMSTERDAM,
BIJ T. MARTIN,
Boekverkooper op het Rusland, N°. 12.

Gedrukt ten voordeele der Noodlijdenden.

Afb. 173. Titelpagina van Iemand, die de Waarheid in Liefde wenscht te belijden, *Herinneringen*.

8. W. T. Brinkman, *Getrouwe Opwekking*

W.T. Brinkman, een lidmaat van de Hervormde Gemeente te Utrecht, richt zich in zijn *Getrouwe Opwekking*[205] speciaal tot de Nederlandse Hervormde Kerk en haar lidmaten. Volgens

[204] Cf. Handelingen 5:41.
[205] De volledige titelomschrijving is: W.T. Brinkman, *Ontwaakt, gij, die slaapt, en staat op uit de Dooden. Eene Getrouwe Opwekking aan de Hervormde Kerk, in Nederland, en derzelver Ledematen*, Amsterdam 1825 (*Getrouwe Opwekking*).

de schrijver is dit kerkgenootschap "vatbaar geworden voor alle dwalingen" sinds de arminiaanse leer van de algemene verzoening in de kerk is ingeslopen (10). En wanneer iemand hem vraagt naar de oorzaak van de ramp die over Nederland gekomen is, kan hij maar één antwoord geven: de verklaring van "alle rampen, die ons treffen, maar ook regtvaardig overkomen", is gelegen in "het oordeel, (...) dat rust op de Kerk", omdat daar de waarheid geweld wordt aangedaan (10). Omdat hij een grote meerderheid van de hervormde predikanten ziet als de schuldige oorzaak hiervan en dus ook van het oordeel dat op de kerk rust, richt Brinkman, geheel in de stijl van Thelwall, een krachtige oproep tot hen: "*Keert u dan tot Hem, die slaat, Leeraars der Kerk! en doet de gruwelen uit ulieden weg. Vraagt naar de oude paden, in welke de goede weg gelegen is*[206]" (19). "*Zoo niet*", zo vervolgt de schrijver, "dan hebben wij waarlijk te wachten, dat God met zijne oordeelen zal voortgaan, en dan is deze vloed gewis maar een voorbode geweest, en onze geheele ondergang (...) staat voor de deur" (19). En nog eens waarschuwt Brinkman: "*Wee u, o Kerk! wee u, Nederland!* zoo God andermaal tegen ons land zal opstaan!" (19).

Tenslotte richt de schrijver nog een eschatologisch dreigement aan al die "verdrukkers der waarheid" (27), die met al hun "spottend helsch vergif" (28) een aanval hebben gedaan op de "zoo hoogst belangrijke en regt krachtige *Opwekking*" van Thelwall: zij zullen aan het einde der tijden opgewacht worden en een "*Hartelijk Woordje*" (27)[207] zal ze dan niet kunnen helpen.

9. Iemand, die de Waarheid in Liefde wenscht te belijden, *Herinneringen*

Het is niet de bedoeling van de anonieme schrijver van *Herinneringen*[208] om Thelwalls geschrift uitgebreid te verdedigen, omdat de waarheid dat niet nodig heeft (4). De schrijver is verheugd dat er al zo spoedig na de watersnood een stem klonk, die riep: "*Keert u tot Hem die slaat!*" (4). Schokkend is voor hem de ervaring dat zo velen deze roepstem afkeuren en dat in zoveel geschriften geprobeerd wordt deze stem het zwijgen op te leggen. Meer dan eens heeft de auteur zich afgevraagd, waar deze ongevoeligheid, onverschilligheid en afkeurenswaardige spotzucht hun oorsprong hebben. Het antwoord op deze vraag meent hij gevonden te hebben in de geest van de tijd, die volgens hem gekenmerkt wordt door een algemene onkunde aangaande God en goddelijke zaken (5). Dit gebrek aan kennis wijt de auteur aan een falend opvoedingsproces en dito onderwijssysteem[209]. Hij vindt het daarom niet verwonderlijk dat velen afkerig de oren sluiten, wanneer zij de zware rampen of oordelen, die naties, gezinnen of personen treffen, in verband horen brengen met zonde en met schuld, en wanneer de rampspoed geïnterpreteerd wordt als een gevolg van het billijk ongenoegen van God. Een voorbeeld van iemand die "de beginselen van waarheid en vreeze Gods" (8) verbastert, is volgens de anonymus de schrijver van de *Ernstige Toespraak*, die de ramp zelfs opvat als een weldaad van de Voorzienigheid[210]. Wat de auteur ook signaleert, is dat diezelfde verlichte tijdgeest het denkbeeld van Gods straffende hand voor al te hard houdt. De "zoogenaamde verstandigen en verlichten van onzen tijd" (7) horen liever "dat God Liefde is" (6), zo klinkt zijn kritisch com-

[206] Cf. Jeremia 6:16.
[207] Brinkman verwijst hier naar het pamflet dat besproken wordt in paragraaf VII.2 van dit hoofdstuk.
[208] De volledige titelomschrijving is: Iemand, die de Waarheid in Liefde wenscht te belijden, *Herinneringen bij Gelegenheid der in het Vaderland uitgekomene Geschriften, over de Rampen, die hetzelve getroffen hebben*, Amsterdam s.a. (*Herinneringen*).
[209] Naar de mening van de schrijver wordt over het algemeen te laat begonnen met het godsdienstig onderwijs. Wanneer men hiermee uiteindelijk begint, is het volgens hem dikwijls te oppervlakkig, waardoor men te weinig kennis opdoet over bijvoorbeeld de goddelijke openbaring en het gezag van het Woord van God, waardoor men niet goed in staat is het Christendom te verdedigen, wanneer het aangevallen wordt.
[210] Zie paragraaf VII.1.a van dit hoofdstuk.

mentaar. Ook de auteur gelooft dat God een God van liefde is, maar hij voelt zich wel genoodzaakt om erop te wijzen, dat liefde slechts één van de vele eigenschappen van God is. Met deze woorden bekritiseert de schrijver het eenzijdig milde godsbeeld in de voorstelling van de Verlichtingsdenkers en geeft hij aan dat God ook een straffende God kan zijn, zoals dat in de watersnood tot uiting is gekomen.

10. L.H. Bähler, *De Gedenkdag van Waterloo*

a. Korte inhoud

Onder degenen die het voor Thelwall opnamen, behoort ook Louis Henry Bähler[211], Waals predikant te Zwolle, die eerder al Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* verdedigde[212]. Betreffende *Keert u tot Hem die slaat* betuigde Bähler op de algemene dankdag van zaterdag 18 juni 1825[213] zijn adhesie in een preek over Jesaja 30:18[214], — volgens Da Costa "een zeer interessante biddagspredikatie"[215].

De predikant toont eerst met enkele voorbeelden uit de bijbelse geschiedenis aan dat het oordeel en de barmhartigheid van God elkaar steeds afwisselen. Dat blijkt volgens Bähler ook uit de recente vaderlandse geschiedenis: het was de hand van God die bij Waterloo barmhartig voor ons was en die nu de Nederlanders geslagen heeft met een watersnood (18). Bähler wil, juist op de gedenkdag van Waterloo, God bidden dat Hij de aandacht van de Nederlandse natie wil vestigen op Zijn stem en op Zijn tuchtroede, opdat zij daaruit een heilzame les mag ontvangen en met oprecht berouw terugkeert tot Hem (19).

Geheel in de lijn van Bilderdijk, Da Costa en Thelwall oordeelt de Zwolse predikant negatief over de heersende tijdgeest. Hij houdt zijn gemeente voor dat zij leeft in een eeuw die zich met een "gewaand Christendom in slaap wiegt, opgeblazen van hoogmoed tegen God (...), terwijl men haar louter *vrede* en *gerustheid* predikt, die zich ook niet laat opwekken door de roede Zijner kastijdingen, noch door de stem Zijner verschrikkelijke oordeelen" (26). Bähler vreest daarom dat er nog zwaardere oordelen zullen volgen om de hoogmoed van de Nederlanders te bestraffen en neer te slaan (25). Vol waardering is Bähler over Thelwall, die de moed heeft gehad om "zijne stem te verheffen tot opwekking" (24) tegen een eeuw, die in haar hoogmoed niet meer dulden kan dat men nog tot haar spreekt "van de geregtigheid en van de oordeelen Gods, noch van plegtige Vast- en Boetedagen" (23).

Tegenover alle oordeelsdreiging houdt de predikant zijn gemeente ook een remedie voor, die op het volgende neerkomt: aangezien God met Zijn oordeel over Nederland hogere bedoelingen heeft, verwacht Hij nu van ons dat wij erkennen, "dat het onze zonden zijn, die ook tot de algemeene schuld des volks hebben bijgedragen, en den toorn doen ontvlammen over dit Koninkrijk" (27-28). Bähler bestrijdt hier met nadruk de gedachte die ervan uitgaat dat de watersnood speciaal als een oordeel over de zonden van de getroffenen gezien moet worden.

---

[211] Zie voor een biografie: hoofdstuk 5, noot 473.
[212] Zie: hoofdstuk 5, paragraaf XIV.2.a.
[213] Koning Willem I verbond de algemene dankdag aan de gedenkdag van de overwinning op Napoleon in de slag bij Waterloo op zondag 18 juni 1815. Zie J.Th. de Visser, *Kerk en staat*, drie delen, Leiden 1926-1927, deel III, Nederland van 1796 tot op heden, Leiden 1927, 539-557.
[214] L.H. Bähler, *De Gedenkdag van Waterloo, beschouwd in Betrekking met de jongstleden Overstroomingen; Leerrede over Jesaia XXX, 18*, Amsterdam 1825 (*De Gedenkdag van Waterloo*).
[215] Isaac da Costa aan Willem de Clercq, 17 juli 1825, Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F LXXVIII, nr. 100.

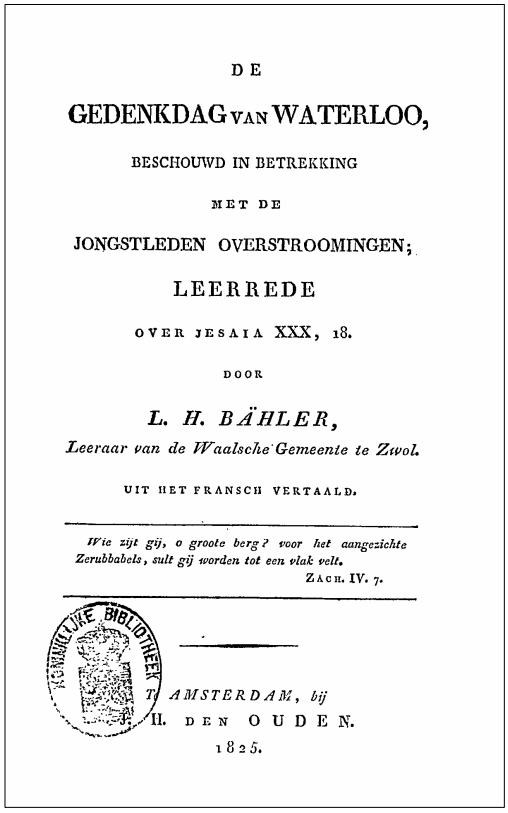

DE

GEDENKDAG VAN WATERLOO,

BESCHOUWD IN BETREKKING

MET DE

JONGSTLEDEN OVERSTROOMINGEN;

LEERREDE

OVER JESAIA XXX, 18.

DOOR

L. H. BÄHLER,

Leeraar van de Waalsche Gemeente te Zwol.

UIT HET FRANSCH VERTAALD.

Wie zijt gij, o groote berg? voor het aangezichte Zerubbabels, sult gij worden tot een vlak velt.
ZACH. IV. 7.

TE AMSTERDAM, bij
H. DEN OUDEN.
1825.

Afb. 174. Titelpagina van L.H. Bähler, *De Gedenkdag van Waterloo.*

Evenals in het geschrift waarin Bähler Da Costa's *Bezwaren* verdedigt, is ook in *De Gedenkdag van Waterloo* een toepasselijk dichtstuk van zijn echtgenote Henriëtte Wilhelmine Mathilde Bähler-Despar opgenomen. Onder het motto "*God en heeft ons niet gegeven eenen Geest der Vreesachtigheid*", de eerste woorden van 2 Timotheüs 1:7, verklaart de dichteres dat het nu tijd is

> Om gemoedigd, zonder schroomen,
> Voor de waarheid uit te komen!

Vervolgens geeft ze een omschrijving van de in het Christendom heersende Neologie, waartegen de "Godgewijden" ten strijde trekken:

> Lang genoeg, ja veel te lang;
> Werd Jehova's eer verduisterd;
> Zijne deugden snood ontluisterd;
> Door een helschen tooverzang,
> Die des Eeuw'gen roem en lof,
> Toezwaait aan het zondig stof.
>
> Die allengs in Jezus Kerk;
> Eens aan 't bijgeloof onttogen;
> Duizenden op nieuw leert bogen
> Op hun eigen kracht en werk.

En het Godlijk offerbloed,
d' Eeuw'gen Geest versmaden doet!

En met een schijn van liefde en vrede weten de vertegenwoordigers van dit denken de mensen in slaap te wiegen en de harten te misleiden. Verheugd stelt de dichteres vast dat reeds velen de wapenrusting van het geloof hebben omgegord. Ze twijfelt er niet aan dat voor dit steeds aangroeiende leger, dat "*Emmanuël!*" als leus heeft en "*Schrik der Hel!*" als zinspreuk, de overwinning in het verschiet ligt.

Omdat de strijd in overeenstemming moet zijn met de eer en de wil van God, bidt de dichteres dat het een strijd zal zijn, waarbij liefde voor de vijand getoond zal worden en dat de strijd niet met drift, maar met "Christenzin, Liefde Gods, en Menschenmin!" gevoerd zal worden.

b. Recensies van *De Gedenkdag van Waterloo*

In een drietal vooraanstaande tijdschriften kwamen we een recensie van Bählers *De Gedenkdag van Waterloo* tegen. De meningen van de boekbesprekers lopen sterk uiteen.

De recensent van het *Letterkundig Magazijn* wil zich niet mengen in de discussie, die naar aanleiding van het boekje van de naar zijn mening goedbedoelende Thelwall wordt gevoerd en die, zo vindt hij, bij velen een onchristelijke geest aan het licht gebracht heeft[216]. Daarom merkt hij alleen maar op dat de lezers in *De Gedenkdag van Waterloo* een goede exegese en toepassing van de gekozen tekst zullen aantreffen en ook "de taal van eenen hartelijken en welmeenenden Bedienaar" van het Evangelie.

Van een geheel ander karakter is de recensie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*[217]. Op spottende toon merkt de boekbespreker naar aanleiding van Bählers preek op dat een ieder "die voor zulke spijzen smaak heeft, het bejammeren moet, dat zulk een Leeraar het zielevoedsel, dat hij in de *Zwolsche* kerk opdischt, aan zoo weinigen kwijt raakt." (9). Nog steeds op satirische toon voegt de recensent hieraan toe dat Bähler voor dit laatste "eene troostrijke schadeloosstelling" heeft "in de aanmoediging zijner begaafde Gade, die, volgens haar dichtstuk, (...) zelfs voor de Hel verschrikkelijk is" (10). Verder merkt de recensent op dat de dichteres wijselijk de laatste woorden van 1 Timotheüs 1:7 – "maar der kracht, en der liefde, en der gematigdheid" – uit haar motto heeft weggelaten.

De recensent van de *Bijdragen* plaatst *De Gedenkdag van Waterloo* niet onder de rubriek "Predikkunde", maar onder die van "Kerkelijke Geschiedenis", omdat het volgens hem alleen als een uitzonderlijk fenomeen voor deze rubriek in aanmerking komt[218]. Na op deze wijze de toon te hebben gezet, begint de recensent zijn bespreking met de opmerking: "De Heer Bähler schijnt de roeping te hebben, om de *Ultra's* in bescherming te nemen" (776), omdat de Zwolse predikant het nu voor de tweede maal in het openbaar voor iemand uit de kring rond Bilderdijk opneemt.

Wat de inhoud van *De Gedenkdag van Waterloo* betreft, spreekt de recensent samenvattend van een "verward en weinig beduidend sermoen, dat noch wegens stijl, noch wegens orde, noch wegens zaken, de uitgave (...) waardig was" (783). De recensent ontkent echter niet dat de overstroming de Nederlanders roept tot verootmoediging; dat zij een bezoeking

[216] *Letterkundig Magazijn*, 1826, 1e stuk, "Uittreksels en Beoordeelingen", 148.
[217] Jg. 1826, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 9-10.
[218] *Bijdragen*, 1825, 13e deel, 5e stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 776-786, 776.

van God is om het Nederlandse volk haar totale afhankelijkheid te doen gevoelen, en dat de ramp een tempering geeft aan de vreugde waarmee de jaarlijkse herdenking van de overwinning in de slag bij Waterloo gepaard gaat. Zelfs dat de Nederlanders zich moeten keren tot Hem die hen geslagen heeft, betwist de boekbeoordelaar Thelwall niet. "Maar", zo leidt hij zijn bedenking in, "de onheusche wijze, waarop hij dit voorgesteld heeft, en de onbetamelijke uitvallen, welke hij zich, *zonder bewijs*, heeft veroorloofd, deze zijn hem en met reden ten kwade geduid, gelijk" – en nu betrekt de recensent ook Bähler weer in zijn oordeel – "zij ook den Heer B. ten kwade geduid moeten worden" (783).

Voordat de recensent overgaat tot een bespreking van het gedicht van mevrouw Bähler, richt hij zich direct tot Bähler met de volgende woorden, die representatief zijn voor een verlichte beoordelaar van een geschrift uit de kring van de vroege Réveilbeweging: "Och! leer toch, en mogten alle uwe medestanders leeren, dat de geest die uit God is, een geest der vreedzaamheid, der bescheidenheid, der gezeggelijkheid, vol van barmhartigheid en van goede vruchten is, een geest, die niet partijdig oordeelt en die ongeveinsd is. — Gij zijt geen Profeet des allerhoogsten, gezonden, om als andere Eliassen of Joännessen te dreigen en het wee uittespreken[219]; maar gij zijt een dienaar der gemeente om Christus' wil, die in den geest des Heeren vermanen, waarschuwen en te regt wijzen moet, zonder bitterheid. Die geest heerscht noch in uw geschrift noch in de geschriften uwer medestanders, en daarom mist gij den toon, geschikt om u aangenaam te maken aan de conscientiën der menschen" (784-785).

Een bewijs voor de waarheid van zijn hierboven geciteerde woorden ziet de recensent in het gedicht van Bählers echtgenote. Het gekozen motto vindt hij zeer toepasselijk: "Een geest der vreesachtigheid beheerscht deze menschen niet, want zij zeggen alles, wat zij willen, waar en onwaar, gepast en ongepast, alles wat hun voor den mond komt" (785). Evenals de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* is het de boekbespreker van de *Bijdragen* opgevallen dat het tweede gedeelte van 2 Timotheüs 1:7 met opzet is weggelaten. Dit doet hem de volgende vraag stellen: "Zou *Madame* Bähler ook beseft hebben, dat haar, en haren Echtvriend en de andere Godgewijden (...) die geest ontbrak?" (785). De recensent adviseert de dichteres en haar geestverwanten om voortaan hetgeen in het weggelaten tekstgedeelte beschreven wordt – namelijk de geest "der kracht, en der liefde, en der gematigdheid" – na te jagen.

11. Bilderdijks visie in dichtmaat en brieven

a. Bilderdijks "Op eene Christelijke Opwekking" en "Na den Watervloed"

Temidden van de storm die als reactie op *Keert u tot Hem die slaat* was opgestoken, dichtte Bilderdijk "Op eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders by Gelegenheid der Overstroomingen"[220], dat uit zijn pen vloeide onder het schrijven van een brief aan Thelwall[221], en

[219] Dat Da Costa heel anders dacht over de toon die aangeslagen moest worden om de eeuwgeest te bestrijden, blijkt uit de volgende passage uit een brief die hij op 10 mei 1825 schreef aan Willem de Clercq: "Nog een woord over den profetischen toon van Thelwall! Wy moeten heden ten dage als profeten spreken; want wy dienen den Hemelschen Profeet; wy zyn leden van Zyn lichaam: wy moeten, wy mogen (*niet in eigen kracht*) de wereld bestrijden inwendig en uitwendig. *Elia was een mensch, van gelyke beweginge.* Zyn wy nederig in God, doch vrymoedig tegen den Boozen en het geen hem aanhangt! Die door den H. Geest spreekt, die spreekt als Profeet. Beproeven wy zonder ophouden, of wy uit den Geest spreken!", Réveil-Archief, Verzameling-De Clercq, F LXXVIII-97.

[220] In: Willem Bilderdijk, *Nieuwe Vermaking van M^r^. Willem Bilderdijk*, Rotterdam 1829, 109-110; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XI, Haarlem 1858, 433-434.

[221] Zie voor deze brief en de originele versie van dit gedicht Bijlage XI.

waarin hij het zonder enige restrictie voor zijn geestverwant opneemt. Het gedicht is echter pas in 1829 in de bundel *Nieuwe Vermaking van Mr. Willem Bilderdijk* gepubliceerd.

Eerst spreekt Bilderdijk rechtstreeks tot de Nederlanders en geeft hij uiting aan zijn verbijstering over de verlichte mens die autonoom wil zijn:

> Hoe kunt ge 't, menschdom; hoe, verstokkende in uw plagen,
> Der Zelfzucht rooken, en niet opzien naar uw GOD?
> Hoe 't woord verachten, u ter redding uitgesproken?
> Wat werpt ge, daar Zijn stem uw noodweêr heeft verbroken,
> Nog steeds u-zelven op als meester van uw lot! (109).

Vervolgens richt Bilderdijk zich bemoedigend tot de Engelse missionaris en zet hij voor hem uiteen, waarom het Nederlandse volk zijn opwekking om zich te keren tot Hem die slaat niet wil horen:

> Ach, Godstolk, 't is vergeefs de boetbazuin gesteken:
> Dit volk is Neêrlands volk, Jehovaas lust, niet meer.
> 't Is de afgezakte heff' van alle wareldstreken,
> Die God noch Christendom, geweten kent noch eer.
> 't Bekeerde Ninive zal tegen hen getuigen;
> 't Is trotsch, den stuggen nek in Satans juk te buigen;
> 't Vertrapt der Vaadren deugd, en dartelt op hunne asch (109-110)

Volgens Bilderdijk strafte God het in zonden weggezonken Nederland met het water, waaruit het zelf is voortgekomen. Maar het spreken van God door de watersnood en bij monde van Zijn gezanten wordt door de Nederlanders niet gehoord: ze zetten moedwillig hun zondige leven voort alsof er niets gebeurd is. Thelwall wordt door de dichter aangespoord om door te gaan met waarschuwen en het moreel afgedwaalde volk terug te roepen naar het rechte pad:

> ô Hoorde 't nog de stem van trouwe Godsgezanten!
> Ja, spraken ze uit een borst van 's Hoogsten kracht vervuld!
> Maar neen, de tuimelgeest van razende Bacchanten
> Benevelde ook hun brein; zy deelen in de schuld.
> Staan we echter pal, mijn vriend! laat niets den moed verwrikken!
> Volzalig is 't, met u ten Heiland op te blikken.
> Roep de afgedwaalden, roep heel 't afgekeerde kroost
> Te rug. — ô Ware ook nog het vonnis niet geslagen!
>
> Mocht weêr 't Genadelicht voor 't zinkend Neêrland dagen! —
> Bekeer ons, God des heils, versterk ons, en vertroost! (110).

Onder dit gedicht schreef Bilderdijk nog de Griekse tekst: "'Εαν μη μετανοητε, πάντες ʽομοίως απολεισθε". De vertaling van dit gedeelte van de grondtekst van Lukas 13:3 en 5 luidt: "Als gij u niet bekeert, zult gij allen evenzo omkomen". In het voorafgaande schriftgedeelte (Lukas 13:1-2) wijst Jezus erop dat degenen die niet door een bepaald onheil getroffen zijn, niet moeten denken dat zij daarom beter zijn dan de slachtoffers. Bilderdijk past deze gedachte toe op de situatie van na de watersnood.

In diezelfde tijd heeft Bilderdijk ook in zijn gedicht "Na den watervloed", dat in 1826 werd gepubliceerd in de bundel *Oprakeling. Later Dichtstukjens van Mr. Willem Bilderdijk*[222], de hoogmoed van de verlichte mens, de slaande hand van God en de noodzaak van bekering aan de orde gesteld. Zich richtend tot de Nederlandse natie hekelt Bilderdijk haar hoogmoed en gevoelens van autonomie als volgt:

(...)
Wat vergeet gy dan dien God?
Hoe, belegerd door de golven,
Van uw aardenwal omdolven,
Meent ge uw vijand af te slaan?
Hy voert zelf zijn wind en baren
In gepreste legerscharen
Tot den stormloop op U aan (38).

Waant gy, stout op eigen krachten,
Dat gy in uw overmoed
Dees uw vijand moogt verachten
Die het aardrijk schudden doet?
(...)

Gaat, ontzinden, blijft vertrouwen
Op den afgod dien gy eert,
Zonder worstlend op te schouwen
Tot de macht die 't al regeert!
Voedt uw trots in zelfverheffen!
Neen, geen bliksem kan U treffen,
Neen, geen water meer heeft kracht;
De arm van God is lang verbroken (39)
(...)

De Elementen kunt gy temmen,
Kneevlen onder Uw gebied;
De orde van Gods wijsheid stremmen,
En Zijn hand bereikt u niet!
(...)

Zijt ge niet de Heer der Aarde,
Fier en stout op menschenwaarde,
Wien geen God ontzetten kan? (40)

Nadat hij zo een aantal aspecten van de verlichte tijdgeest aan de orde heeft gesteld die in verband met de watersnood sterk naar voren komen, barst Bilderdijk los in de hem kenmerkende stijl en houdt hij de Nederlanders voor hoezeer zij vastzitten in de banden van de duivel. Bilderdijk, die van mening is dat God de watersnood heeft laten plaatsvinden om de mensen tot inkeer te brengen, roept op tot bekering. En wanneer dat niet gebeurt – zo is zijn apocalyptische dreiging[223] – dan staat er een reddeloze ondergang te wachten:

[222] Dordrecht 1826, 37-43; zie ook: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XI, 416- 419.
[223] De inhoud van Bilderdijks dreiging draagt de kenmerken van de oordelen uit de Openbaring van Johannes.

Ja, Godslastraar zoo vermetel,
Kleiworm van dit aardsche slijk!
Zet u in den Hemelzetel,
Wees nog meer dan God gelijk!
Ja, ik zie de Duivlenbanden,
'k Zie die ketens om uw handen,
Om uw gorgel vastgeklemd:
'k Zie u door hun geesselslagen
In dien droom naar d' afgrond jagen
Die in gloênden zwavel zwemt (40).

(...)
Keert, verdoolden, ja keert weder,
Werpt, ja werpt u voor Hem neder
En verzaakt uw eigenwaan!
Zie 't verdubblen van zijn slagen,
Eens zal 't vreeslijk wraakuur dagen
In een reddingloos vergaan (41).

Naar uw Heiland! geen bescherming
Dan by Hem, by Hem-alleen!
Zonder Jezus geen ontferming!
Niets dan vloek en angstgeween!
Scheurt de ketens die u knellen,
Om tot Zijn genâ te snellen
Werkt in oodmoed, werkt en smeekt;
Hy die plagen af kan wenden,
Zal dan troost en redding zenden,
Die geen stormgetij' doorbreekt (42).

b. Bilderdijks interpretatie van de watersnood in brieven

Het is duidelijk dat Bilderdijk in bovenstaande versregels naar voren treedt als een verdediger van Thelwalls straf-op-de-zonde-theorie. Het is daarom opmerkelijk dat hij in enkele contemporaine brieven watersnoden niet in de eerste plaats duidt als straf van God om zondaren tot inkeer te brengen, maar van dit soort natuurverschijnselen juist een fysische verklaring geeft, die hij vervolgens weer bevestigd ziet door de Apocalypse[224]. Overigens komt een dergelijke ambivalentie wel vaker voor in het denken van Bilderdijk.

In een brief van 14 november 1824 aan Da Costa, waarin hij het heeft over misoogsten, plagen, de toestand van de dijken en watersnoden in het algemeen, merkt Bilderdijk op dat men niet alleen de slaande hand van God niet meer wil erkennen, maar ook het gezond verstand afgezworen lijkt te hebben door niet te willen begrijpen, "dat uit zelfs bloot physique oorzaken deze watersnooden steeds toenemen moeten"[225]. Onder deze natuurlijke oorzaken verstaat Bilderdijk het dichtslibben van rivieren en het toenemen van de watermassa's die met grote kracht van de bergen afstromen. Bilderdijk vat de houding van de meesten van zijn tijd-

[224] Cf. Joris van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)*, Hilversum 1998, 569.
[225] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 14 november 1824, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 182-185, 183.

genoten samen door te stellen dat men onophoudelijk "worstelt met God en de Natuur der zaken" (183). Het is volgens Bilderdijk met de wetenschap precies eender gesteld als met de godsdienst: "Domme verblinding, en blijk van 't verlaten, ja 't haten, van God en van Waarheid" (184).

Eenzelfde symbiose van theologische en natuurkundige beschouwingen komt voor in de brief die Bilderdijk op 10 februari 1825 aan Da Costa schreef. In deze brief stelt Bilderdijk ten aanzien van het Nederlandse volk eerst het volgende vast: "En nog erkent men Gods slaande hand niet! maar verhardt zich met Faraö daaglijks meer, ja erger dan ooit een volk gedaan heeft. Men ziet rondom even zeer de plagen by Joannes voorspeld[226], uitstorten, en 't is alles ter verder en dieper verdoemenisse der afvallige Eeuw!"[227]. Vervolgens brengt Bilderdijk enkele astronomische, weer- en waterstaatkundige beschouwingen in verband met de watersnood: "Met dat alles begint men, naar 't schijnt, eenigzins in te zien dat de maankringen en dus ook de jaarkringen (...) korter worden waardoor dan de afstand der maan tot ons korter, en dus de massa van het water hooger wordt, maar nog begrijpt men niet dat dus 't evenwicht van kracht tusschen onze *dijken en waterwerken* en *die vloeistof* verbroken is en dus Holland bezwijken moet. En tevens doet men alles om de kracht die de samenhang nog geeft, nog weg te nemen door 't graven van kanalen".

In een brief van 17 februari 1825 aan dezelfde adressant geeft Bilderdijk opnieuw verschillende fysische verklaringen voor de watersnood, ten dele dezelfde die hij in zijn hierboven aangehaalde brief van 10 februari 1825 uiteengezet heeft. Zo is het doorbreken van de Noord-Hollandse dijken volgens Bilderdijk te wijten aan de verstoorde "samenhang van den weeken grond, eertijds door de wateren der ontzachlijk veel meeren (die nu droog gemaakt zijn en holten maken) gesteund, en steeds meer en meer door kanalen gebroken"[228]. Betreffende de oorzaak van de watersnood wil Bilderdijk dus naast het handelen van God ruimte laten voor de menselijke verantwoordelijkheid. Naast de genoemde waterstaatkundige oorzaken refereert Bilderdijk in deze brief aan Da Costa opnieuw aan de oorzaken van meteorologische en astronomische aard, die hij reeds beschrijft in zijn brief van 10 februari aan Da Costa. Hij schrijft dat hij veranderingen in het zonnestelsel heeft bemerkt, waardoor de waterstanden in hoogte toenemen. Vanwege de milde winter die daarvan het gevolg is, wordt er door de ijsbergen minder water vastgehouden. Hierbij komt nog het veranderen van de baan van de aarde, waardoor ook de baan van de maan verandert en haar invloed op de getijden toeneemt (197).

Eenzelfde standpunt komt naar voren in een brief van 26 december 1826 aan Capadose. Ook in dit epistel geeft Bilderdijk een beschouwing over de invloed die de veranderende constellatie van hemellichamen heeft op de waterhoogten. Aan deze visie verbindt Bilderdijk tenslotte nog een alarmistische eschatologie door het uitspreken van de verwachting dat de nieuwe banen van beide hemellichamen, namelijk de aarde en de maan, in de toekomst zullen leiden tot meer en andere vormen van rampspoed[229].

Bilderdijks beschouwing betreffende de natuurlijke oorzaken van de watersnood vormt slechts een onderdeel van zijn totaalvisie op deze ramp, die hij samenvat met de woorden uit psalm 29:10: "De Heer heeft gezeten over den watervloed". Deze psalmwoorden gaf hij als motto mee aan het hierboven besproken gedicht "Na den watervloed". De in de schepping werkende fysische krachten worden door God, die boven Zijn schepping staat, gebruikt in de voltrekking van Zijn straffen. De in de periodieke pers verschenen berichten over de wa-

[226] Cf. Openbaring 6, 8, 9 en 16.
[227] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 10 februari 1825, Bilderdijk-Museum, hs. F21-2.
[228] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 17 februari 1825, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 195-199, 196.
[229] Willem Bilderdijk aan Abraham Capadose, 26 december 1826, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel V, Rotterdam 1837, 160-162, 161.

tersnood, waarin de lezer verzekerd wordt dat hij wat de toekomst betreft gerust mag zijn "op de *kunst en kracht* van menschen en hun voorzorgen", doen Bilderdijk in zijn brief van 17 februari 1825 aan Da Costa daarom uitroepen: "Voorzienigheid, barmhartigheid Gods! geen woord, geen schaduw van daaraan te denken! ô Jammerlijke tijd! jammerlijk land!"[230].

12. [.....], *Zijt Eensgezind, Leeft in Vrede*

Naast de reeds besproken reacties op *Keert u tot Hem die slaat* is ook nog verschenen het anonieme pamflet *Zijt Eensgezind, Leeft in Vrede*, dat geschreven is door een lidmaat van de Hervormde Gemeente te Amsterdam[231]. In deze publicatie wordt *Keert u tot Hem die slaat* niet verdedigd, maar ook niet bestreden, al maakt de auteur wel duidelijk dat hij geschriften met een dergelijke toonzetting afkeurt. Op Thelwalls interpretatie van de ramp gaat de schrijver niet in. Wel maakt hij korte opmerkingen bij een aantal negatieve en positieve reacties op Thelwalls brochure.

De anonymus bekritiseert onder meer: de harde en weinig fijngevoelige uitdrukkingen die de schrijver van de *Ernstige Toespraak* heeft gebruikt; mevrouw Dralles bezwaar tegen anonieme pamfletten; het zijns inziens oppervlakkige en gebrekkige van de *Openlijke Dankbetuiging*; de opmerkingen die L*** . in *Een Woord tot Verdediging en Staving* over de predikanten maakt; de onredelijkheid, de liefdeloosheid en het lichtvaardig veroordelen, waardoor volgens de schrijver K. Meyers verdedigingsgeschrift *De Dwazen verachten Wijsheid en Tucht* gekenmerkt wordt. Hoewel de schrijver het met de *Vrijmoedige Aanmerkingen* van A.A.H. fundamenteel oneens is, prijst hij de zachtmoedige en in zoverre echt christelijke geest van de auteur (25). Eenzelfde zachtmoedigheid en christelijke geest trof hij ook aan in de *Ernstige Overweging* van J.J. le Roy.

De schrijver wil met de publicatie van *Zijt Eensgezind, Leeft in Vrede* bereiken dat toekomstige auteurs, meer dan uit de pennenstrijd naar aanleiding van Thelwalls brochure naar voren komt, zullen schrijven tot eer van God en tot heil van stad- en landgenoten (39). In samenhang met dit streven geeft de schrijver een ieder ter overweging, of het niet te prefereren zou zijn om het discours naar aanleiding van *Keert u tot Hem die slaat* te staken, of zich ten minste van bittere uitdrukkingen te onthouden, aangezien hij die als onverenigbaar beschouwt met de geest van een verlichte en verdraagzame eeuw, maar vooral in strijd acht met het Evangelie.

IX. Interpretatie van de ramp in traktaten

Binnen het corpus van de aan Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat* gerelateerde watersnoodliteratuur, wordt een bijzondere plaats ingenomen door een viertal namens het Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap gepubliceerde traktaten[232]. Thelwall, die tot juli 1825 se-

[230] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 17 februari 1825, in: Willem Bilderdijk, *Brieven*, deel IV, 197.

[231] De volledige titelomschrijving is: [.....], *Zijt Eensgezind, Leeft in Vrede. Bescheidene Aanmerkingen van een Lid der Hervormde Gemeente te Amsterdam, op de Geschriften, welke vóór en tegen de Christelijke Opwekking van den Weleerwaarden Heer A.S. Thelwall, in het Licht verschenen zijn*, Amsterdam 1825. Volgens J.C. Rullmann is de schrijver R. van Mourik; zie: J.C. Rullmann, *Thelwall's Christelijke Opwekking*, xxx.

[232] Het Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap nam op 21 mei 1821 de plaats in van zijn in 1820 opgerichte voorganger de Amsterdam Religious Tract Society. Het verlicht-evangelische genootschap probeerde elk jaar een twaalftal nieuwe titels uit te geven. In de jaren 1825-1840 werden gemiddeld 275.000 traktaatjes per jaar verspreid. Het genootschap heeft onder deze naam tot 1934 bestaan, daarna als Nederlands Godsdienstig

cretaris was van dit genootschap, kwam over de geest waarin in deze traktaten over de watersnood werd geschreven in conflict met het bestuur van het genootschap, maar in het bijzonder met de verlicht-evangelisch gezinde Daniël Matthijs Kaakebeen[233], die als eerste secretaris de ziel van het Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap was[234]. Na de watersnood bracht Kaakebeen op eigen gezag, maar uit naam van het genootschap het traktaatje *Het Water aan de Lippen* uit. Op gezag van het genootschap verschenen nog de traktaten *De Roepstem van God tot Nederland*; *Waarschuwing en Raad* en *Het regte Gedenken aan de Ramp, die ons Vaderland door Overstroomingen trof.*

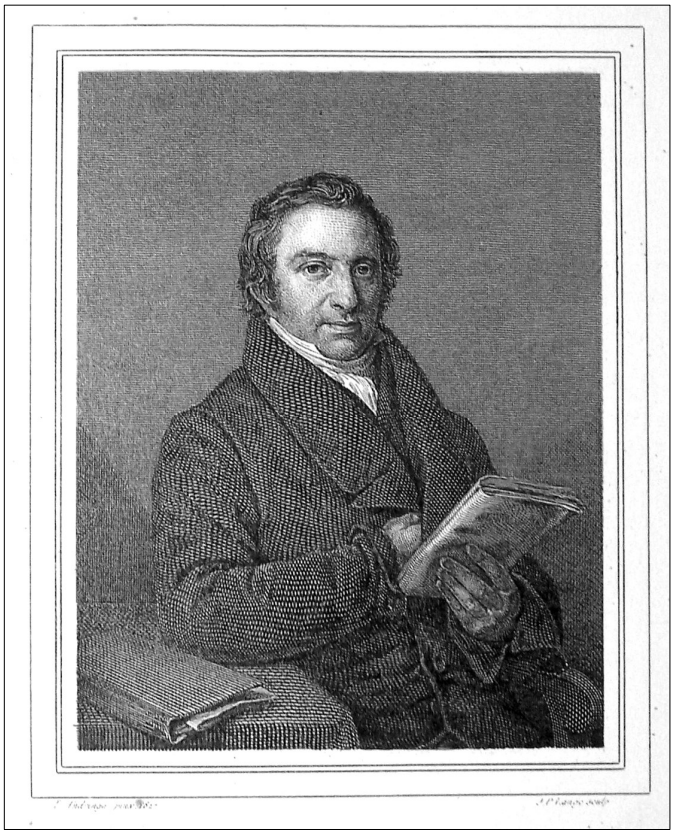

Afb. 175. Daniël Matthijs Kaakebeen.

Traktaatgenootschap De Lichtdrager. Met behoud van eigen naam vond er in 1968 een fusie plaats met de Bijbelkioskvereniging. Zie: P.N. Holtrop, "Opwekking in grote oplage. Het Nederlandsche Godsdienstige Traktaat Genootschap", in: A.J. van den Berg e.a. (red.), *Aspecten van het Réveil in druk*, Zoetermeer 1998, 29-39 ("Opwekking in grote oplage"); Annemieke Kolle, "Van eensgezindheid naar reveil. Verenigingen met een maatschappelijk doel tussen 1820 en 1850", in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, december 2005, jg. XXVIII, nr. 63, Kampen 2005, 30-48 ("Van eensgezindheid naar reveil").

[233] Daniël Matthijs Kaakebeen (1788-1835) studeerde theologie te Utrecht, waarna hij hervormd predikant was te Zeist (1809), 's-Hertogenbosch (1815), Middelburg (1818), Amsterdam (1820-1835). Kaakebeen was een man van verlicht-evangelische gezindheid die de uitersten wilde vermijden. Hij had gaven als auteur van eenvoudige, praktisch-godsdienstige lectuur. Jarenlang was hij als algemeen secretaris de ziel van het in 1821 opgerichte Nederlandsch Godsdienstig Tractaat-Genootschap, waarvoor hij een groot aantal traktaatjes schreef.

[234] Zie: P.N. Holtrop, "Opwekking in grote oplage", 33; Annemieke Kolle, "Van eensgezindheid naar reveil", 43.

In een op 25 juli 1825 gehouden vergadering, waarbij Thelwall niet aanwezig was, behandelde het bestuur van het genootschap een brief van de Engelsman, waarin hij namens "een ongenoemde" verantwoording aan het bestuur vroeg voor de geest waarin de traktaten gesteld zijn[235]. Op dit verzoek ging het bestuur niet in. Naar aanleiding van Thelwalls brief werd opgemerkt dat "uit woordenwisselingen bij de vorige vergadering, het even nutteloze als onaangename van geschilvoering over Godsdienstige meeningen"[236] gebleken was. Verder werd in deze bestuursvergadering verklaard dat men zich in de toekomst wenste te houden aan het bij de oprichting van het genootschap aangenomen beginsel "om alles te vermijden, waardoor voedsel kan worden gegeven aan onderlingen haat of bereidheid in het verdedigen of bestrijden van bijzondere gevoelens"[237], — een verklaring waarmee het bestuur van het Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap zich duidelijk distantieerde van Thelwall en zijn brochure. Veelzeggend is ook dat Thelwall, die aan de beurt was om af te treden als bestuurslid van het genootschap, niet werd herkozen[238].

De hierboven beschreven stellingname van het bestuur neemt echter niet weg dat de vier traktaten niet veel milder van toon zijn dan *Keert u tot Hem die slaat*. In deze traktaten, die wij hieronder nader zullen beschouwen, wordt benadrukt dat de rampspoed geïnterpreteerd moet worden als een roepstem van God tot de Nederlanders, en als een aansporing tot nationale bekering. Een opmerkelijk verschil tussen de genoemde traktaten en *Keert u tot Hem die slaat* is, dat waar Thelwall de Nederlanders in het algemeen en de predikanten, de plaatselijke en de landelijke overheden in het bijzonder aanspreekt, in de traktaten uitsluitend de Nederlandse natie op haar gedrag wordt aangesproken[239].

1. (D.M. Kaakebeen), *Het Water aan de Lippen*

In het traktaatje *Het Water aan de Lippen*[240] richt de schrijver speciaal het woord tot die landgenoten, die zich als getroffenen van de watersnood erg verlaten voelen. Hij verzekert hen dat zij niet verlaten zijn, want waar lijden is, daar is God en waar christenen zijn, daar zijn ook voorbidders. De medechristenen hebben aandacht voor het onderwijs van Gods voorzienigheid in de toezending van rampen en zij nemen hartelijk deel in het leed van hun broeders en zusters. Door middel van dit traktaatje wil een bewogen christelijke broeder een woord van opwekking, raad en troost spreken.

De schrijver begint met de aansporing om toch vooral bedaard te blijven in de gegeven omstandigheden. In onbezonnenheid vervalt men gemakkelijk tot het doen van zonden of verzuimt men plichten, zo waarschuwt hij. Door bedaard te blijven kan men zijn lotgenoten bemoedigen en de hulpverlening bevorderen. Ook adviseert de schrijver om uit te zien naar mogelijkheden, die verergering van de toestand kunnen voorkomen. Hetzij de getroffene waakzaam kan zijn of lijdelijk moet afwachten, het is raadzaam om nooit in opstand tegen God te komen. Immers, hoe erg de toestand ook mag zijn, men mag niet vergeten dat het de almachtige God is, die het water tot aan de lippen heeft gebracht en daarmee Zijn wijze bedoelingen had.

Vervolgens werpt de schrijver de vraag op, of de lezer geen reden heeft om zich voor God te verootmoedigen. Uiteraard is de schrijver niet van gedachte dat de getroffene deze el-

[235] Zie: Annemieke Kolle, "Van eensgezindheid naar reveil", 43.
[236] Geciteerd bij: *Ibidem*, 43.
[237] Geciteerd bij: *Ibidem*, 43.
[238] Uit de notulen van het Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap blijkt dat na Thelwalls vertrek circa 350 leden hun lidmaatschap hebben opgezegd. Zie: *Ibidem*, 43.
[239] Cf. Annemieke Kolle, "Van eensgezindheid naar reveil", 43.
[240] Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap, N°. 70, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap, inventarisnummer 209, archiefnummer 51.

lende overkomen is, omdat hij een groter zondaar zou zijn dan degenen die niet door het water zijn overvallen. Maar wanneer de getroffene zijn hart beproeft, dan moet hij toch erkennen dat hij een zondaar voor God is. En dan moet hij er wel van overtuigd zijn dat God met het toezenden van zijn huidige rampspoed niets anders bedoelt dan om hem aan te sporen het behoud van zijn ziel met ernst te zoeken. In de lijn van Thelwall, maar op mildere toon, benadrukt de schrijver dat God door deze tuchtoefening het oor van de getroffene wil openen voor Zijn roepstem tot bekering.

De getroffene wordt tenslotte aangemoedigd om toch vooral te blijven vertrouwen op de liefde van God en in alle tegenwoordige nood en bij alle sombere vooruitzichten voor de toekomst alles te verwachten van Hem, die sterker is dan de verenigde krachten van wind en water.

2. (D.M. Kaakebeen), *De Roepstem van God tot Nederland*

De schrijver van *De Roepstem van God tot Nederland*[241] opent zijn traktaatje met de vraag aan alle Nederlanders of zij de roepstem hebben gehoord in de geweldige watersnood, die in bepaalde delen van ons land zulke enorme verwoestingen heeft aangericht. Als iemand vraagt of het toeval moet worden genoemd dat een deel van ons land een prooi van de golven is geworden, dan luidt het antwoord van de schrijver dat het de onredelijkste dwaasheid zou zijn om hierin niet de hand van God te zien (1). Aangezien God nooit willekeurig handelt, nooit zonder wijze en weldadige bedoelingen tot de mensen spreekt, is ook in de watersnood Zijn roepstem te horen, zo motiveert de schrijver zijn standpunt. Waarschuwend laat hij hierop volgen dat de landgenoten die hun oren sluiten voor die roepstem, zich verharden en zich afkeren van God, goed moeten bedenken wat daarvan het gevolg kan zijn: "Eenmaal — tweemaal waarschuwt de Heer, want Hij is lankmoedig, maar Hij is ook van groote kracht en laat zich niet bespotten" (1-2). Wanneer de landgenoten bewaard willen worden voor het oordeel van God, dan moeten ze luisteren naar de openbaring van Gods majesteitelijke hoogheid. De schrijver moet echter vaststellen dat de Nederlanders dag aan dag Zijn Naam ontheiligen, Zijn Woord bespotten en Zijn geboden overtreden[242].

Op een ontzettende manier is het Nederlandse volk in de watersnood duidelijk gemaakt dat het in alle opzichten afhankelijk is van God. "En wij", zo houdt de schrijver de lezers voor, "wij zouden dan nog hoogmoedig zijn en vertrouwen op de veelheid van ons vermogen?" (3). De schrijver stelt daarom dat de Nederlanders zelfs door de grond waarop zij wonen en door het water waardoor zij omringd zijn, eraan herinnerd worden dat alles wat zij hebben en zijn alleen van God afkomstig is, en dat de instandhouding daarvan alleen mogelijk is door Zijn almachtige bewaring. Alles wat nu of in de toekomst door de Nederlanders ondernomen wordt, kan alleen worden gedaan in afhankelijkheid van God. Maar aan de bij die afhankelijkheid behorende houding heeft volgens de schrijver in het verleden ontzaglijk veel ontbroken. Het Nederlandse volk is heel ver afgeweken van een ootmoedige levenshouding tegenover God, zo vat de schrijver het gedrag van de Nederlanders samen. Nogmaals wijst hij erop dat de watersnood geïnterpreteerd moet worden als een tuchtroede en als een roepstem van God tot verootmoediging en bekering, tot het afstand doen van ongerechtigheid en zonde. Hij legt er de nadruk op dat er geen ontrouw meer mag zijn in de menselijke verhoudingen, geen bedrog meer in de handel[243] en geen koestering van boezemzonden. Sterk dringt hij aan

[241] Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap, N°. 74, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap, inventarisnummer 209, archiefnummer 51.
[242] Cf. A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*, 8.
[243] *Ibidem*, 8-9.

op algehele bekering, belijdenis van zondeschuld en boetedoening, en houdt de lezers voor dat er alleen in de weg van bekering tot God hoop is dat nog gevoeliger slagen afgewend zullen worden. Het komt erop aan dat God voor ons is. Maar Hij kan niet voor ons zijn, zolang onze zonden scheiding maken tussen Hem en ons. Verootmoediging neemt die scheiding weg en dan zal God voor ons zijn. De schrijver is ervan overtuigd dat de grote opdracht waarop de gehele aandacht van het Nederlandse volk gevestigd moet zijn en blijven, is: volksverootmoediging en nationale bekering. Daartoe heeft God het volk van Nederland geroepen in de watersnood. Wanneer aan die roepstem is voldaan, dan zal God zich over het Nederlandse volk ontfermen.

De schrijver wijst er tenslotte op dat Gods roepstem in de watersnood gekomen is bij het begin van de lijdensweken. Om juist in deze tijd gewezen te worden op het kruis van Jezus Christus, moet een dubbele belangstelling teweegbrengen. God laat aan de Nederlanders verkondigen dat Hij Zijn eniggeboren Zoon heeft overgegeven voor hun behoud. Het is de wens van de schrijver dat zijn landgenoten en medechristenen die genade van God niet tevergeefs wordt aangeboden, maar dat zij zich wenden tot Hem[244].

Willem Messchert schrijft in een brief van 30 maart 1825 aan Da Costa dat hij de indruk heeft dat het traktaatje *De Roepstem van God tot Nederland*, waarvan hij Kaakebeen als de schrijver heeft horen noemen, "door het schrijven van D^s^ Thelwall uitgelokt"[245] is. Hoewel Messchert Da Costa laat weten dat hij *Keert u tot Hem die slaat* met stichting gelezen heeft – ook hij is van mening dat de zware beproevingen van velen voor heel Nederland een oproep tot bekering betekent[246] – keurt hij het af dat Thelwall de predikanten zo algemeen beschuldigt. Ook vindt hij dat het zeker aangenamer geschreven had kunnen worden. Hij is dan ook van mening dat het traktaatje *De Roepstem van God tot Nederland*, meer dan Thelwalls geschrift, "naar den geest des tyds berekend" is, — overigens een merkwaardig kritiekpunt ten aanzien van een pamflet dat geschreven is om de geest van de tijd te bestrijden. Als aanleiding om over godsdienstige zaken te spreken en te denken noemt Messchert de brochure van de Engelse missionaris echter "eene welkome verschyning".

3. (D.M. Kaakebeen), *Waarschuwing en Raad*

Voor de anonieme schrijver van het traktaatje *Waarschuwing en Raad*[247] is de watersnood van februari 1825 aanleiding om zijn landgenoten in het bijzonder te waarschuwen tegen de onzedelijkheid[248]. Onreinheid, vuiligheid, schandelijkheid, verderf zijn andere benamingen voor dezelfde zonde, die volgens de schrijver niet alleen algemeen bekend zijn, maar – en dat zegt veel meer – ook in de Bijbel vermeld worden[249], waar er vanzelfsprekend ook indringend en krachtig tegen gewaarschuwd wordt. De schrijver betoogt dat de redelijke, naar Gods beeld geschapen mens, door de ontucht die de mens naar ziel en lichaam besmet en verwoest, vervalt tot het dierlijke niveau. Wie dit goed op zich laat inwerken, kan naar het oordeel van de

---

[244] *Ibidem*, 15-16.
[245] Willem Messchert aan Isaac da Costa, 30 maart 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII, (1822-1825), nr. 13.
[246] Willem Messchert aan Isaac da Costa, 18 februari 1825, Réveil-Archief, Verzameling-Da Costa, H XVII, (1822-1825), nr. 12.
[247] Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap, N°. 75, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap, inventarisnummer 209, archiefnummer 51.
[248] Ook Da Costa klaagt over het lage peil van het zedelijk leven in zijn tijd; zie: I. da Costa, *Bezwaren*, 12-17; zie ook: A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*, 9.
[249] Cf. II Korinthe 12:21; Galaten 5:19; Kolossenzen 3:5.

schrijver niet nalaten zichzelf en zijn medemens de schadelijke gevolgen van een ontuchtige levenswandel voor te houden.

Omdat de gevolgen van de verleiding groot zijn, roept de schrijver zijn lezers op – indien van toepassing – tot bekering van hun schandelijke ondeugden, waarbij hij een groot aantal bijbelteksten aanhaalt. Als een probaat middel tegen alle onkuisheid raadt de schrijver de "*naarstigheid in uw beroep en gedurige werkzaamheid*" (5) aan, want het spreekwoord zegt: ledigheid is des duivels oorkussen.

Ook de jeugd wordt door de schrijver aangesproken. Hij waarschuwt ze voor de strikken van de verleiding en roept ze op om te strijden tegen deze vijand, die het juist op hun leeftijd voorzien heeft op hun morele en fysieke ondergang. In een anoniem, uitgebreid dichtstuk probeert de schrijver voor de jongeren te concretiseren, wat hij bedoelt. Als voorbeeld daarvan citeren we de eerste strofe:

> Weerstreef den trek tot wellust toch,
> Ontloken jeugd! indien gij nog
> Geluk bemint en leven.
> Laat 's Heeren vrees uw' wijsheid zijn;
> Ontvlied steeds de ontucht: haar venijn
> Zou streelende u vergeven[250] (6).

Tenslotte richt de schrijver enkele woorden tot de ouders. Wanneer zij hun kinderen metterdaad en in waarheid liefhebben, dan moeten zij hun taak inzake de zedelijke opvoeding van de opgroeiende generatie nauwlettend ten uitvoer brengen door het geven van vermaningen en vooral door daarbij zelf het levende voorbeeld ten goede te zijn. De schrijver besluit met een aantal praktisch-pedagogische wenken voor de ouders.

4. (D.M. Kaakebeen), *Het regte Gedenken aan de Ramp*

De anonieme schrijver van het traktaat *Het regte Gedenken aan de Ramp*[251] wil de watersnood op dezelfde manier gedenken als de profeet Jeremia deed, toen zijn vaderland getroffen was door verwoesting, een ingrijpende staatkundige omwenteling en de wegvoering van de bevolking in de Babylonische ballingschap. De schrijver haalt daarbij de woorden aan van de treurende en toch ook hoopvolle profeet: "Mijn ziel gedenkt er wel terdege aan, en zij bukt zich neder in mij. Dit zal ik mij ter harte nemen, daarom zal ik hopen"[252], omdat hij wil leren welke manier van gedenken aan deze ramp vanuit godsdienstig oogpunt te wettigen, goed te keuren en aan te prijzen is. Puntsgewijs stelt hij zijn gedachten aan de orde:

1. De ramp die ons vaderland trof, moeten wij evenals Jeremia destijds gedenken met een neergebukte geest en met een treurige stemming.
2. Het gedenken aan de ramp krijgt alleen een godsdienstig karakter, wanneer wij erkennen dat de watersnood een beschikking van God is. Zoals de profeet Jeremia in de ellende van Jeruzalem en Juda de hand van God opmerkte, zo past het de bevolking van Nederland die hand ook daar werkzaam te zien, waar de krachten van de natuur zich hebben verenigd om Nederland zware slagen toe te brengen. Volgens de schrijver

[250] Dat is vergiftigen.
[251] De volledige titel van dit traktaat luidt: *Het regte Gedenken aan de Ramp, die ons Vaderland door Overstroomingen trof.* Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap, N°. 76, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap, inventarisnummer 209, archiefnummer 51.
[252] Klaagliederen van Jeremia 3:20-21.

zouden wij geen christenen zijn, wanneer wij in ons gedenken aan deze ramp niet erkenden dat de natuur onder Gods bevel staat, en wij alles aan toeval of aan autonoom werkende natuurkrachten zouden toeschrijven.

3. De watersnood is volgens de schrijver beschikt door Gods wijsheid en rechtvaardigheid. De alwijze en volmaakte God doet niets zonder reden en in al Zijn beschikkingen bedoelt Hij het beste en handelt Hij volkomen rechtvaardig. Wanneer Hij kastijdt, dan doet Hij dat tot vorming van Zijn kinderen. De schrijver roept zijn landgenoten op om in dit licht de watersnood te beschouwen. God had de natuurkrachten in hun werking kunnen beteugelen en de ramp kunnen keren, zoals Hij al zo vaak had gedaan. Maar dat deed Hij deze keer niet. Hij wilde ons tuchtigen vanwege onze overtredingen en om ons terug te doen keren tot Hem (4)[253]. Onder het bewind van koning Willem I heeft Hij ons land en volk gezegend met rust en veiligheid, maar God werd vergeten. Lichtzinnigheid, wellust en weelde namen verschrikkelijk toe[254], in plaats van godsdienstigheid, spaarzaamheid, kuisheid en goede trouw. De schrijver wil opgemerkt hebben dat degenen die door de watersnood het eerst en het meest getroffen zijn, geen groter zondaren zijn dan degenen die gespaard zijn gebleven. Heel de Nederlandse bevolking dient hier acht te geven op Gods roepstem tot bekering, voordat een algehele ondergang het lot van allen wordt.
4. De schrijver benadrukt dat zijn landgenoten alle redenen hebben om onder het leed de door God betoonde goedertierenheid op te merken. De ramp had immers nog erger kunnen zijn, maar God heeft gezegd: "*Tot hiertoe en niet verder!*" (5).
5. Ons gedenken aan de ramp moet de hoop op God voor de toekomst niet uitsluiten, als tenminste bereikt wordt wat naar het oordeel van de schrijver het doel van Gods tuchtiging is, namelijk: onze bekering tot Hem, onze morele verbetering en beoefening van alle deugdzaamheid, onze bevestiging in het geloof dat ons door de vaderen is overgeleverd. Dan mag er verwachting zijn dat God ons zal helpen, helen, troosten en redden.
6. De ramp waaraan wij gedenken moet leiden tot bekering van de natie, anders heeft zij de gewenste uitwerking niet. Terugkeer tot God die wij zoveel reden tot ongenoegen gaven, dat is de opdracht die geldt voor alle Nederlanders. De schrijver stelt voor dat een ieder begint met waarachtige zedelijke verbetering van zichzelf en zijn gezin, en verder ook de mensen in zijn naaste omgeving aanspoort tot het doen van het goede.

De schrijver roept de Nederlanders op het woord van vermaning en opwekking in dit traktaatje niet te verwerpen. Er zijn immers redenen om de roepstem van God die in de rampspoed tot ons gekomen is, bij onszelf en bij onze medemensen levend te houden (10). De schrijver vat zijn boodschap aan de bevolking van Nederland samen met de woorden van een vijftal verzen uit de bundel *Evangelische Gezangen*, waarvan we de meest kernachtige citeren:

Gij toch, o Heer, die slaat en ook geneest!
Gij tuchtigt ons, maar plaagt ons niet van harte;
Gij waart van ouds een toevlugt onder smarte;
Ontfermer is uw naam altijd geweest.
Och! om Uws naams en om Uws Zoons wil, Heer!
Kom Gij ons Land weêr met Uw goedheid tegen;

[253] Cf. A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*.
[254] *Ibidem*, 9.

Zie niet op ons, maar op Zijn offer neêr,
En geef, o God! onwaardigen uw' zegen! (11)[255].

Leer elk hoe hij is afgeweken,
Bekeer ons ieder tot zijn' pligt,
Och! treed met ons niet in 't gerigt;
Wil tot ons hart van vrede spreken!
Stort uwen geest op Neêrland neêr,
Opdat het tot U wederkeer'! (12)[256].

X. Samenvatting

In zijn vergelijking van het verleden met het heden idealiseerde Thelwall in *Keert u tot Hem die slaat* de tijd van vroeger en bekritiseerde hij zijn eigen tijd. Dat deed hij onder meer in zijn waardering voor de tijd toen het nog vanzelfsprekend was om bij een calamiteit als een watersnood een bededag uit te roepen; in zijn filippica tegen het gebrek aan eerbied voor de "Groote Eerste Oorzaak"[257]; in zijn verwerping van het volksvermaak; in zijn strafrede tegen de onzedelijkheid, het vloeken en het laakbare gedrag van mensen ten opzichte van hun meerderen; in zijn oordeel over de predikanten.

Resumerend kan ten aanzien van de algemene verontwaardiging die ontstond na het verschijnen van *Keert u tot Hem die slaat* worden opgemerkt dat deze zich manifesteerde op minstens drie terreinen. In de eerste plaats kwam de algemene verontwaardiging hierop neer dat men deze nonconformist maar een lastige rustverstoorder in het Nederland van die dagen vond. In de tweede plaats voelden veel predikanten zich in hun ambtseer aangetast door de beschuldigingen die Thelwall aan hun adres richtte. Ook veel niet-predikanten hebben bezwaar gemaakt tegen deze beschuldigingen. En in de derde plaats wilde men zich door een buitenlander niet laten gezeggen. Die houding mag overigens wel opmerkelijk genoemd worden in een tijd waarin broederschap en verdraagzaamheid hoog in het vaandel stonden geschreven. De verschillende aspecten van de algemene verontwaardiging over Thelwalls geschrift kunnen worden herleid tot één fundamentele reactie: de weerstand tegen zijn invulling van de straf-op-de-zonde-theorie als interpretatie van de februariramp van 1825 en de manier waarop hij de godsdienstige remedie, die hij naar aanleiding van die watersnoodramp voorstelde, heeft geformuleerd.

Ten aanzien van het vijftal aangetroffen recensies van *Keert u tot Hem die slaat* kan worden gesteld dat alle boekbesprekers dit geschrift afwijzen. Hun toonzetting is over het algemeen weinig gevarieerd: met uitzondering van de recensie in het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* die vrij zakelijk van toon is, hebben alle recensenten een met personaliteiten gelardeerde en in sterke bewoordingen gestelde bespreking geleverd. De recensenten van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde* en de *Vaderlandsche Letteroefeningen* hebben wat de inhoud van *Keert u tot Hem die slaat* betreft de meeste aversie tegen Thelwalls interpretatie van de watersnood als straf van een wrekende

[255] Gezang 172:3, in: *Evangelische Gezangen, om nevens het Boek der Psalmen bij den openbaren Godsdienst in de Nederlandsche Hervormde Gemeenten gebruikt te worden; op uitdrukkelijken Last van alle de Synoden der voornoemde Gemeenten bijeen verzameld en in Orde gebragt in de Jaren 1803, 1804 en 1805*, Amsterdam/Haarlem/Groningen 1818.
[256] Gezang 169:7, in: *Ibidem*.
[257] A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*, 6.

God. Zij stellen hier een tamelijk mild godsbeeld tegenover, waarbij zij spreken van een kastijding van de zondige mens door God als liefhebbende vader. De recensent van de *Boekzaal* staat met zijn kritiek op Thelwalls geschrift op een verlicht standpunt, maar zet zijn visie niet verder uiteen. De boekbespreker van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* maakt voornamelijk bezwaar tegen Thelwalls negatieve beoordeling van de predikanten. Overigens worden Thelwalls beschuldigingen aan het adres van de predikanten ook door de overige recensenten – hoewel door de boekbespreker van de *Boekzaal* niet expliciet – afgewezen. Een ander aspect van de door de recensenten geuite kritiek is de "verwaandheid" waarmee de Engelsman zich naar hun mening presenteert. Een opvallende overeenkomst tussen de boekbesprekingen in het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, de *Boekzaal*, *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde* en de *Vaderlandsche Letteroefeningen* is het op een negatieve manier refereren aan Thelwalls nationaliteit of "vreemdelingschap"; in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* zijn dergelijke uitingen in beperkte mate en in meer bedekte termen aanwezig. Hoewel de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* wil toegeven dat *Keert u tot Hem die slaat* wel een aantal waarheden en niet geheel ongegronde klachten bevat, en de recensent van het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* zich tolerant opstelt en Thelwall de vrijheid wil laten om een straftheoretisch standpunt in te nemen en uit te dragen, is toch unaniem het eindoordeel dat het boekje beter niet gedrukt had kunnen worden. Tijdschriften met een positieve beoordeling van Thelwalls geschrift werden niet aangetroffen.

Na analyse van de overige publicaties die tegen *Keert u tot Hem die slaat* gericht zijn, blijkt dat de bedenkingen – evenals in de recensies – ten dele geformuleerd zijn in sterke bewoordingen en met gebruikmaking van personaliteiten, vooral neerkomen op verlicht-christelijke reacties tegenover het in dezen geprononceerde orthodox-gereformeerde standpunt van Thelwall. Het verschil in interpretatie van de watersnood van 1825 tussen de vertegenwoordigers van de Verlichting en de kring van het in die tijd opkomende protestantse Réveil is te herleiden tot een verschil in mensbeschouwing en een verschil in godsvoorstelling. Naar de opvatting van verlichte schrijvers heeft de zondeval uit Genesis 3 op één of andere wijze wel een verandering ten kwade in het menselijk geslacht ten gevolge gehad, maar zij zijn ervan overtuigd dat het juiste gebruik van de rede vanzelf leidt tot zedelijke verbetering van de mens. De vertegenwoordigers van het Réveil stellen daartegenover dat de mens, die door de zondeval geheel bedorven is, de wil en het vermogen niet meer heeft om het goede te doen; alleen door wedergeboorte en bekering kan de mens komen tot vernieuwing van zijn ethos en levenspraktijk. Wat het verschil in godsvoorstelling betreft, kan worden gesteld dat binnen de kring van het vroege protestantse Réveil de gedachte leefde dat de watersnood als een oordeel van God over Nederland beschouwd moest worden. Verlichte opinies daarentegen worden gekenmerkt door de weigering om de watersnood te beschouwen als teken van de toorn van God — juist op grond van hun godsvoorstelling waarin het denkbeeld van God als een God van liefde dominant is. Thelwalls remedie werd door verschillende tegenschrijvers gesteund, voorzover het zijn oproep tot bekering en gedragsverandering ten goede betrof. Het Verlichtingsdenken waarin de opvoedbaarheid van de mens een belangrijke plaats innam, ging er vanuit dat tuchtiging of kastijding inderdaad zal leiden tot morele verbetering; het straftheoretische denken was dienaangaande niet zo optimistisch gestemd[258]. Zowel van de kant van het vroege protestantse Réveil als van verlichte zijde hebben de schrijvers bij hun lezerspu-

[258] In verband met het kwalificeren van de onderzochte schriftelijke reacties op de watersnood als verlicht of onverlicht, is het een complicerende factor dat er volgens de christelijke leer inderdaad een algemene relatie bestaat tussen de zonden die een mens bedrijft en het lijden dat hem overkomt (zie de paradijsvloek uit Genesis 3:17-19 en Paulus' reflectie op zonde en dood in Romeinen 5:12-21 (cf. 6:23); in beide gevallen wordt een causaal verband gelegd tussen de zonde en het fysieke kwaad). Een onverlichte publicatie wordt gekenmerkt door de vanzelfsprekendheid waarmee de auteur een dergelijke directe relatie legt naar aanleiding van een concrete ramp; dit in tegenstelling tot een verlicht geschrift.

bliek op bekering of morele verbetering als remedie tegen rampen aangedrongen. Overeenkomstig hun beiderlei levens- en wereldbeschouwing waarin de visie op God en mens een centrale plaats innam, appelleerden hun bekeringsvertogen aan een geheel eigen levensgevoel en vroomheidsbeleving. De verlichte auteurs benadrukten niet zozeer de onmacht van het individu inzake zijn bekering of levensverbetering, als wel diens mogelijkheden en eigen verantwoordelijkheid hierbij. Door Thelwall en zijn geestverwanten werd daarentegen iedere veronderstelde aanleg of mogelijkheid van de mens betreffende het bepalen van zijn aardse lot en hemelse toekomst als onrechtzinnig van de hand gewezen.

Een regelrechte afwijzing van de straf-op-de zonde-theorie komt in de onderzochte publicaties niet voor, zelfs bij de meest verlichte schrijvers niet. In de meeste gevallen is er sprake van een afgezwakte versie van deze theorie. Dat is voornamelijk het geval bij de auteurs die uitgaan van een mild godsbeeld. Als aanhangers van de straftheorie geloofden Thelwall, Bilderdijk, Da Costa en Capadose dat de vertoornde God de mensen gestraft heeft met de watersnood vanwege hun zonden. Zij beklemtoonden daarbij dat God met Zijn straf een verderreikende doelstelling had, namelijk: door met de straf correctief op te treden, wilde Hij de mens leiden tot een hoger niveau van godsdienstig leven om die mens uiteindelijk ertoe te brengen dat hij zich bekeert tot zijn Schepper, waardoor de verstoorde relatie met God weer in evenwicht wordt gebracht. Ook veel tegenstanders van de straftheorie die ervan overtuigd waren dat God de mens hooguit kastijdt en zeker niet straft, interpreteerden het optreden van God ten tijde van de watersnood als een zedelijke en godsdienstige educatie van de gelovigen. Uitgaande van een mild godsbeeld, waarin het liefdevolle vaderschap van God veel nadruk kreeg, betoogden zij dat de goddelijke tuchtigingen uitsluitend een opvoedkundige functie hadden. Kortom: de straftheorie is juridisch-medisch van aard, terwijl in de verlichte visie de tuchtiging of kastijding uitsluitend medisch werd opgevat.

Voor een enkeling stond het signaleren van Gods kastijdende hand een natuurkundige interpretatie van de watersnood niet in de weg. Hoewel de watersnoodramp van februari 1825 plaatsvond in een tijd, waarin het rationalisme van de Verlichting steeds meer veld won, betekende dit niet dat de menselijke rede door de verlichte auteurs in theologicis als de hoogste autoriteit werd beschouwd. In het godsdienstig reactiepatroon tijdens en na de watersnood functioneerde de rede slechts als instrument bij de duiding van de rampspoed en werd ze kennelijk niet oordeelkundig geacht inzake dat deel van de godsdienst dat betrekking heeft op de klassieke kernwaarheden van het christelijk geloof, zoals: schepping, Godsbestuur, triniteit, verzoening, genade. Het is mede daarom niet verwonderlijk dat meerdere auteurs terugschrokken voor de straf-op-de-zonde-theorie, omdat zij ervan overtuigd waren dat het stellen van vragen betreffende het providentiële beleid van God niet tot de competentie van de menselijke rede behoorde.

Thelwalls kritiek op een uitblijvende nationale bededag werd door sommigen genegeerd en door anderen afgewezen als een aantasting van het bestuur van koning Willem I. Evenals in de recensies werd in de overige afkeurende reacties veelvuldig op negatieve wijze gerefereerd aan Thelwalls identiteit als buitenlander. Na analyse van het corpus dat de gepubliceerde negatieve receptie van *Keert u tot Hem die slaat* uitmaakt, ontkomt men niet aan de indruk dat de tolerantie in die tijd ook op dit gebied niet erg groot is geweest.

In de meeste verdedigingsgeschriften treedt de straf-op-de-zonde-theorie sterk naar voren. Bij de auteurs van deze geschriften was een min of meer hard godsbeeld inherent aan hun visie: God slaat ons vanwege onze zonden. Deze schrijvers hadden vooral het geestelijk welzijn en de bekering van hun lezerspubliek op het oog. Hoezeer een deel van deze schrijvers ervan overtuigd was dat de bewoners van de overstroomde gebieden wegens hun zonden gestraft zijn, waarschuwden zij hun lezers om toch vooral niet te denken dat zij minder zondig waren dan de getroffenen. Zij spraken liever over de schuld van alle Nederlanders dan dat zij speculeerden over het eeuwig lot van de slachtoffers. Soms lieten ook de auteurs van de ver-

dedigingsgeschriften in hun uitingen aangaande de straftheorie nuances zien. Zo blijkt in enkele gevallen de straf-op-de-zonde-theorie gepaard te gaan met een mild godsbeeld, waarbij men ervan uitging dat God de zondaren helaas af en toe moet kastijden, maar dat Hij dit dan doet met het liefdevolle doel hen tot morele inkeer te brengen. Sommige auteurs, zoals Bilderdijk, lieten naast de straftheorie ook ruimte voor natuurlijke oorzaken van de watersnood; er wordt daarbij gewezen op de menselijke verantwoordelijkheid. In een enkel geval wordt er bij eventuele volharding in het zondige leven de voltrekking van een eschatologisch dreigement in het vooruitzicht gesteld. Thelwalls godsdienstige remedie wordt door deze auteurs algemeen onderschreven. Hierbij benadrukten zij dat voor de wegneming en voorkoming van de oordelen bovenal een combinatie van oprechte verootmoediging voor God en bekering noodzakelijk is. De auteurs die positief over *Keert u tot Hem die slaat* hebben geschreven, stonden echter niet kritiekloos achter Thelwalls geschrift. Zo waren verschillende auteurs van mening dat Thelwall ten aanzien van de predikanten te weinig genuanceerd heeft geoordeeld.

In de kring van het vroege protestantse Réveil hier te lande werd verschillend geoordeeld over *Keert u tot Hem die slaat*: waar we behalve van de uitgesproken medestanders Bilderdijk, Da Costa en Capadose ook van Willem en Dirk van Hogendorp konden vaststellen dat ze positief oordeelden over Thelwalls brochure, zijn het Willem de Clercq, Frederik Lodewijk Abresch en Willem Messchert die overwegend negatief oordeelden over dit geschrift.

SLOTBESCHOUWING

In correspondentie met het negental onderzoeksvragen (zie: Inleiding, paragraaf V) wordt in deze slotbeschouwing een overzicht gegeven van de onderzoeksresultaten, waarbij in grote lijnen de volgorde van de reeks onderzoeksvragen wordt aangehouden.

1. Wanneer we het geheel van ons onderzoek overzien, dan kunnen we aan het begin van de karakterisering in algemene zin van de kern van de controverse tussen dompers en verlichten stellen, dat de mannen van het vroege protestantse Réveil in Nederland hun theologische, maatschappelijke en staatkundige denkbeelden wilden baseren op de Heilige Schrift als het onfeilbare Woord van God, en dat ze die denkbeelden in hoofdlijnen hebben geconstrueerd naar het paradigma van de drie oudkerkelijke symbolen en aan die ideeën ondersteuning hebben gegeven door middel van de gereformeerde belijdenisgeschriften. Hun opvattingen stonden in flagrante tegenstelling tot de heersende wijsgerig-theologische beginselen van hun tijd. Die tegenstelling werd door de mannen van het vroege Réveil – hoewel er ook vrouwen bij het vroege Réveil betrokken waren, traden zij over het algemeen niet op de voorgrond – in alle scherpte onderkend en beschouwd als een ideologische strijd tussen het eeuwige licht dat zij wilden verdedigen en de eeuwige duisternis van de verlichte geest der eeuw.

De representanten van het vroege protestantse Réveil in ons land achtten zich geroepen tot een aanval op de tijdgeest over de gehele linie. Met een krachtig aangeslagen grondtoon en een contrarevolutionaire geloofsijver richtten zij zich tegen alles, wat uit de Verlichting en de Franse Revolutie voortkwam of geacht werd voort te komen en door de verlichte tijdgeest geprezen werd. Zij bonden de geestelijke strijd aan met de geest der eeuw in de overtuiging dat de maatschappij van hun dagen God en Zijn Woord als beginsel van leven en denken had losgelaten en nu in feite de aanblik vertoont van een klaarblijkelijke oorlog tegen God. Het ging Bilderdijk en de zijnen in principe om de proclamatie van God en Zijn genade in Jezus Christus tegenover de hoogmoed en de zelfoverschatting van de verlichte mens, maar die zich huns inziens wèl liet leiden door de vorst der duisternis. Vanuit deze kern van hun antithetische opstelling bestreden zij over een breed front degenen, die naar hun mening de grondslagen van de christelijke godsdienst aantastten en ondermijnden, en verwierpen zij de hooggeroemde "tolerantie", die de goddelijke waarheid miskende en zich tegenover andersdenkenden onverdraagzaam opstelde.

De bestrijding die de vroege Réveilkring op haar beurt van verlichte zijde ondervond, was de uiting van het schrille contrast van de liberale principia tegenover de contrarevolutionaire beginselen. De aanhangers van het Verlichtingsdenken zagen in de vroege protestantse Réveilbeweging een onverstandige ijver voor zogenaamde rechtzinnigheid, een ontevredenheid over de beschaving en verlichting in Nederland, een poging van de vorst der duisternis om het vuur van godsdienstige twist te ontsteken. Het vroege protestantse Réveil werd door de verlichten bij herhaling negatief beoordeeld als een beweging die de repristinatie voorstond van het oude en bekrompene, waaraan de verlichte en weldenkende, godsdienstige Nederlanders zich voorgoed ontworsteld dachten te hebben. De vertegenwoordigers van het vroege Réveil werden daarom door veel van hun verlichte tijdgenoten dompers of duisterlingen genoemd, die in hun oog bovendien beschouwd werden als een belemmering voor het streven naar kerkelijke verbroedering, terwijl ze bovendien – overigens ten onrechte – in relatie werden gebracht met het separatistische optreden van de oefenaar Johan Willem Vijgeboom.

Het vroege Réveil van zijn kant heeft de tegenstelling tot de verlichte tijdgeest anders beoordeeld en het verwijt dat men slechts restauratie van het oude wilde bewerkstelligen, re-

soluut van de hand gewezen. Het vroege protestantse Réveil zag op augustiniaanse wijze de gehele geschiedenis van de mensheid vanaf de zondeval in Genesis 3 tot aan de eigen tijd en verder tot de jongste dag als een geweldige strijd tussen twee beginselen, die op geen enkele manier met elkaar in verbinding konden worden gebracht en die elkaar volledig uitsloten. Het is de strijd die door Aurelius Augustinus (354-430) beschreven is in zijn *De Civitate Dei* als een worsteling tussen de *civitas Dei* en de *civitas terrena,* waarin de persoon van Christus een centrale plaats inneemt: de strijd tussen het rijk van God tegen het rijk van de wereld, het Christendom tegen het heidendom, het geloof tegen het ongeloof, het licht tegen de duisternis. De uiteindelijke overwinning zal worden behaald door de *civitas Dei*.

De achtergrond van deze historische, aardse worsteling is de bovenmenselijke en bovenwereldlijke strijd tussen God en satan. Zoals uit hun publicaties blijkt, zagen de mannen van het vroege Réveil in Nederland tegenover elkaar staan: aan de ene kant het Evangelie, de Heilige Schrift, de Kerk van Jezus Christus, en aan de andere kant de zonde, het ongeloof en als vrucht daarvan de revolutie; anders gezegd: het gezag van de Bijbel tegenover dat van de contemporaine wetenschappen; de Christus van de apostelen tegenover de Christus van enkele verlichte Nederlandse hoogleraren; het aangekondigde plan van God tegenover het streven van de eeuwgeest; de verlichting die van Boven is tegenover de verlichting die van de aarde is; kortom: het christelijk geloof tegenover het ongeloof.

2. Gedurende de door ons onderzochte periode (1815-1826) werd er in ons land een heftige polemiek gevoerd over verschillende godsdienstige, politieke en maatschappelijke thema's tussen enerzijds een aantal representanten van de doorwerkende Verlichting, een groep intellectuelen onder wie juristen, predikanten van verschillende denominaties, hoogleraren, (anonieme) schrijvers van poëzie en proza, medici, autodidacten, recensenten, en anderzijds een groep vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil — vooral een lekenbeweging met intellectuele leiders, onder wie eveneens juristen, enkele predikanten van verschillende denominaties, schrijvers van poëzie en proza, een medicus en enkele autodidacten.

De aanhangers van het Verlichtingsdenken of Neologie in ons land gingen er in het algemeen vanuit dat de voortreffelijkheid van de mens bepaald wordt door diens ratio als autonoom *principium cognoscendi*, waaraan het gezag van de Bijbel theoretisch gesubordineerd is. Zij beoogden de verwezenlijking van een universeel-humanistisch Christendom, dat gebaseerd is op de aangeboren redelijk-zedelijke beginselen in de mens en waarin niet of nauwelijks plaats is voor bijbelse noties als zonde en schuld, berouw en bekering, genade en vergeving, verlossing en vernieuwing. In hun optimistisch streven naar een Christendom dat boven geloofsverdeeldheid verheven is, mede bepaald door hun afkeer van het naar hun gevoelen dogmatische autoriteitsgeloof, zagen de verlichten of neologen in de handhaving van de gereformeerde belijdenisgeschriften en van de liturgische formulieren van de Nederlandse Hervormde Kerk – met een daarin verwerkte naar hun mening pessimistische antropologie – een hindernis op de weg naar de realisering van hun doelstellingen. De scheiding van kerk en staat die hier te lande ten tijde van de Bataafse Republiek was ingevoerd, beschouwden zij als een gunstige omstandigheid inzake de bevordering van kerkelijke verdraagzaamheid en godsdienstige onafhankelijkheid. Op politiek gebied stonden de vertegenwoordigers van de Verlichting veelal op een liberaal standpunt. Terugblikkend op het verleden hadden ze meer sympathie voor de staatsman Johan van Oldenbarnevelt, de Loevesteinse Factie en de staatsgezinden dan voor prins Maurits van Nassau en de prinsgezinden, terwijl ze in kerkelijk opzicht meer aan de kant stonden van de remonstranten dan aan die van de contraremonstranten. Ten aanzien van bijvoorbeeld de vaccinatie stonden de verlichten geheel op één lijn met de verdedigers van dit profylacticum tegen de pokken, dat ze beschouwden als een gave van de Voorzienigheid. De watersnood van 1825 interpreteerden zij vanuit een milde voorstelling van God, die

als een liefdevolle Vader Zijn kinderen met de watersnood uitsluitend heeft getuchtigd of gekastijd tot morele verbetering.

De meest radicale vormen van het Verlichtingsdenken vonden in Nederland weinig weerklank. In ons land maakte vooral het rationalistisch supranaturalisme opgang. Deze afgezwakte vorm van de gereformeerde orthodoxie waarmee het vroege protestantse Réveil in hoofdzaak te maken kreeg, gekenmerkt door een optimistische mensbeschouwing, hanteerde nog wel de traditionele theologische terminologie en beleed ook de realiteit van de openbaring en de bovenzinnelijke wereld, maar zag in geloof en rede geen tegenstelling en beschouwde deze als identiek, terwijl aan de rede ten aanzien van de openbaring een ondergeschikte positie werd toegekend.

De vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil riepen in tegenstelling tot de neologen op tot handhaving van de gereformeerde confessie, waarbij ze wèl benadrukten dat de strengste rechtzinnigheid nog geen waarborg betekende tegen de geest van afval. Met kracht stelden zij dat het oprechte geloof van het hart en de praktische beoefening daarvan in het leven van alledag steeds voorop moesten staan. Kerkelijke separatie zagen zij niet als een voor de hand liggende oplossing ingeval van afwijkingen van Schrift en belijdenis door de Nederlandse Hervormde Kerk. Het vroege protestantse Réveil voelde zich verbonden met de dogmata, die in de Reformatie ten grondslag zijn gelegd, zoals de goddelijke inspiratie, de onfeilbaarheid en het beslissend gezag van de Heilige Schrift, de godheid van Christus, de persoonlijkheid van de Heilige Geest, het algehele bederf van de menselijke natuur, de voldoening voor onze zonden, de verzoening door het bloed van het kruis, de toerekening van Christus' gerechtigheid, de noodzaak van wedergeboorte en heiliging, en de leer aangaande de laatste dingen. Hun afwijzing van de scheiding van kerk en staat werd bepaald door de overtuiging dat de realisering van een zowel historisch als theologisch gefundeerde gereformeerde theocratie als ideale regeringsvorm in Nederland door die scheiding, doorgevoerd als gevolg van het Verlichtingsdenken, een enorme terugslag gekregen had.

De kern van de boodschap van het opkomende protestantse Réveil was de persoonlijke bekering, de herontdekking van de bijbelse boodschap van verzoening en verlossing door het geloof in de herscheppende krachten van de gekruisigde en opgestane Jezus Christus, geschonken door de genade van God aan schuldbewuste zondaren. De mannen van het Réveil streden met overtuiging tegen alles wat ze als uitvloeisels zagen van de geest der eeuw.

3. In de polemiek tussen de Verlichtingsdenkers en de vertegenwoordigers van het opkomende protestantse Réveil in ons land was een aantal klassiek-christelijke leerstellingen in het geding. De aanhangers van de Verlichting stonden indifferent tegenover de dogma's aangaande de triniteit en de christologie, omdat volgens hen deze leer onbegrijpelijk was voor de menselijke ratio en daardoor aanleiding gaf tot verkeerde denkbeelden over God; bovendien heeft de geschiedenis geleerd dat begrippen als "persoon", "personaliteit", "eeuwige generatie" meer verwarring dan opheldering hebben teweeggebracht. Ook de klassieke verzoeningsleer met haar christologische plaatsvervangende voldoening werd door de neologen afgewezen als niet meer passend bij de geest van de tijd, aangezien de menselijke ratio zich verzet tegen de gedachte van een verzoening door plaatsvervangende voldoening in de persoon van Jezus Christus. Inzake het dogma van de heiliging accentueerden de Verlichtingsdenkers de individuele verantwoordelijkheid van de mens tot morele verbetering; voor de heiliging als een hyperfysische werking op de menselijke geest was in hun theologische denken geen plaats; de zedelijke verbetering als heiliging was in hun visie vooral een werk van de mens zelf, waarbij de opstanding van de nieuwe mens werd benadrukt en aan de afsterving van de nieuwe mens werd voorbijgegaan (cf. Heidelbergse Catechismus, zondag 33). De neologen achtten op grond van het vooruitgangsgeloof van hun optimistische mensbeschouwing met betrekking tot de be-

stemming van de mens deze in staat om steeds beter, volkomener aan God gelijkvormig te worden, totdat het hoogste ideaal, namelijk van religieuze zelfstandigheid en zedelijke volmaaktheid, bereikt zal zijn.

Ten aanzien van de autoriteit van de Heilige Schrift was er verschil in denken tussen de neologen en de supranaturalisten; dat was niet een kwantitatief maar een kwalitatief verschil, niet een gradueel maar een principieel verschil. De neologen stelden het gezag van de menselijke ratio boven de autoriteit van de geopenbaarde waarheid, terwijl de supranaturalisten het omgekeerde leerden en bovendien in plaats van ratio bij voorkeur spraken van gezond verstand. De vertegenwoordigers van het opkomende protestantse Réveil bestreden de genoemde neologische standpunten op dogmatisch terrein als afwijkingen van de klassieke gereformeerde leer en als uitingen van verzet van de autonome mens tegen de grondwaarheden van het christelijk geloof. En wat de stellingname in theologicis van het rationalistisch supranaturalisme betreft, tekenden zij protest aan tegen deze zienswijze, die wèl het bovennatuurlijke erkende maar hieraan een eigen betekenis gaf, en kwam tot transigeren, tot het zoeken van het gematigde midden, waaraan niemand aanstoot zou kunnen nemen.

Wat betreft de christelijke waarden en normen als zedelijkheid, tolerantie, humaniteit en vrijheid, die door de Verlichting hoog in het vaandel waren geschreven en geheel in neologische zin werden opgevat, kwam er van de kant van het vroege Réveil felle kritiek; het ging daarbij om de volgende punten: zedelijkheid zonder godsdienstige fundering kan niet bestaan, wat ook blijkt uit het algemene morele peil dat nog nooit zo laag was geweest; naast de ware tolerantie uit liefde en zelfverloochening, uit gehoorzaamheid aan de geboden van God, is er de verdraagzaamheid van de Verlichting die gekenmerkt wordt door onverschilligheid, vrees voor de mensen en verachting van de waarheid, eigenbelang en goddeloosheid; wat de humaniteit aangaat, is er geen tijd geweest waarin de onmenselijkheid zo groot was als in de tijd van de Verlichting en de filantropie zo sterk bepaald was door zelfgenoegzaamheid en zelfverheffing, in plaats van door echte naastenliefde en ware zelfopoffering; de vrijheid van de Verlichting is een weg die leidt naar onderdrukking en tirannie, in plaats van de vrijheid van de heerlijkheid der kinderen Gods (Romeinen 8:21).

De Réveilmannen oefenden zware kritiek uit op de verlichte staatkundige beginselen van het maatschappelijk verdrag, de volkssoevereiniteit en de constitutie. Zij waren van mening dat deze staatkundige principia gegrond waren in de nieuwere natuurrechtsleer met als voornaamste kenbron de menselijke rede; ook waren zij ervan overtuigd dat de volkssoevereiniteit, waaraan alle vorsten en overheden gesubordineerd waren, rechtstreeks geleid had tot de Franse Revolutie. In hun visie lag de oorsprong van het maatschappelijk verdrag en de daarmee direct samenhangende theorie van de volkssoevereiniteit – de diepste beginselen van de democratie – in de autolatrie, in de zelfverheffing van de mens om zijn eigen wetgever te zijn. De mannen van het vroege protestantse Réveil zagen in de volkssoevereiniteit een opstand tegen God en een verzet tegen Zijn wetten en ordeningen. De vrijheid die men in die weg meende te vinden, was in wezen bandeloosheid die vroeg of laat moest omslaan in anarchie of staatsabsolutisme. De gedachte van de constitutie als het schriftelijk uitgewerkte en vastgelegde maatschappelijk verdrag, waarin het volk boven de vorst kwam te staan, zagen de mannen van het Réveil als een onmiskenbare uiting van hoogmoed van de verlichte, autonome mens.

4. De rationalistische supranaturalistische auteurs hebben in de onderzochte polemiek met de vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil uiting gegeven aan hun kritiek op de huns inziens aanstootgevende elementen in de orthodox-gereformeerde theologie en antropologie. Aan hun kritiek lagen verlichte beginselen ten grondslag.

Het trinitarisch en het christologisch dogma vonden over het algemeen binnen het kader van het onderzochte corpus geschriften van protestants-verlichte zijde geen bestrijders, maar ook geen verdedigers. De overweging hierbij blijkt te zijn geweest dat een verstandig mens bij het nadenken over bijvoorbeeld de triniteit redenen te over heeft om terzake geen uitspraken te doen: niet alleen omdat God te groot en te verheven is om een bepaling te geven van de betrekkingen tussen de Vader en de Zoon, van de eeuwige oorsprong van de Heilige Geest en van God als drie zelfstandige Personen, maar ook omdat men de mogelijkheid, de noodzaak of het nut van een dergelijke kennis niet kon inzien. In deze visie is Christus een "goddelijk mens" geweest en heeft het ontvangen van de Heilige Geest alleen betrekking op de charismatische gaven van de eerste christentijd; dat is het enige wat het menselijk verstand begrijpen kan en waaraan het ook genoeg heeft. Alle andere beschouwingen over deze zaken brengen het gevaar met zich mee van onnodige theologische distincties en verstoring van de rust.

Met het dogma van de verzoenende kracht van Christus' lijden en sterven stond het Verlichtingsdenken van de onderzochte schrijvers over het algemeen op gespannen voet. Men vroeg zich af, of de erfzonde de menselijke natuur werkelijk zodanig verdorven had, dat de mens tot geen enkel geestelijk goed meer in staat was. De verlichte auteurs beschouwden deze orthodox-gereformeerde stelling als een verkrachting van de zedelijke natuur van de mens en als een overdrijving van de kracht van de zonde. Vanuit hun optimistische antropologie gaven de verlichte schrijvers wel toe dat de mens zondig is en tot het kwade geneigd, maar niet dat de mens radicaal door de zonde bedorven is. Dit laatste hadden de orthodox-gereformeerden op de Synode van Dordrecht (1618-1619) twee eeuwen tevoren wel geleerd (zie: Dordtse Leerregels, hoofdstuk 3 en 4; cf. Heidelbergse Catechismus, zondag 2 en 3), maar nu – zo was de redenering – leefde men in een eeuw van vooruitgang. Aangezien het menselijk verstand overal geweldige prestaties van zijn kunnen heeft getoond, is het toch ondenkbaar dat hetzelfde verstand op godsdienstig gebied opeens met onmacht zou zijn geslagen. De rationalistische supranaturalisten leerden wel dat Christus voor ons geleden heeft, maar wezen de leer van de plaatsvervangende voldoening af. Deze geestelijke onmondigheid ging het Verlichtingsdenken te ver. Christus is gekomen om ons te leren, ook in Zijn lijden. Hierin liet Hij ons volgens de protestantse verlichten Gods afkeer van de zonde zien om ons ertoe te brengen de zonde uit ons leven te bannen. Verder gaf Christus ons een voorbeeld van liefde en trouw jegens God en de medemens.

In de rationalistisch supranaturalistische visie vormen zedelijkheid en deugd het hoogste doel waartoe God de mens geschapen heeft. De kracht tot het goede schuilt in de mens: goddelijke genade is daarbij wel een grote steun, maar is niet strikt noodzakelijk. In het Verlichtingsdenken werd de moraal losgemaakt van de religie met als gevolg dat de zedelijke norm niet werd gezocht in de wet van God, maar in de rede en in het geweten van de mens. Het verlichte Christendom maakte halt voor het goddelijk mysterie als onnuttig voor het zedelijk handelen. Men beschouwde Christus niet als de Openbaring van God in deze wereld, maar als een zedelijk Wereldhervormer, wie het uitsluitend ging om de morele verbetering van de mens.

Naar de opvatting van de verlichte auteurs in de onderzochte pennenstrijd kon ieder mens voldoen aan de eis tot morele verbetering. Met deze stellingname verviel voor hen niet alleen het onderscheid tussen de individuele mensen, die door de leer van de predestinatie (zie: Dordtse Leerregels, hoofdstuk 1) in twee categorieën verdeeld waren, maar ook de tegenstelling tussen de verschillende kerkgenootschappen. Het overeind houden van dogmatische scheidsmuren had in deze opvatting allang elke betekenis verloren. Men koesterde de gedachte dat alle kerken één waren in het bevorderen van de zedelijke vervolmaking van de mens en in het prediken van Christus' liefdeleer. Juist in een dergelijk klimaat gingen verlichte protestanten in

ons land zich intensief bezighouden met de poging tot vereniging van alle protestanten. Dit eenheidsideaal op deze basis was kenmerkend voor het toenmalige verlichte Protestantisme en was tevens een bewijs van het feit, dat de lijnen van de gereformeerde orthodoxie waren vervaagd. De vertegenwoordigers van de protestantse Verlichting wisten zich geëmancipeerd aan de Dordtse Canones. Deze emancipatie kwam tot uiting in de bijna unanieme afwijzing van het gezag dat de Nederlandse Hervormde Kerk verleende aan de Drie Formulieren van Enigheid. Conform het algemene Verlichtingsprincipe van aversie tegen elke vorm van autoriteitsgeloof duldde de protestantse Verlichting geen kerkelijke leerdwang. Met een beroep op de bevrijding van de kerk van leerdwang en het herstel van het uitsluitend gezag van de Heilige Schrift door de reformatoren weigerden de verlichte protestanten om de dwang van de naar hun mening tot alleenzaligmakende geloofsformulieren verheven Dordtse gelegenheidsgeschriften van menselijke makelij nog langer te accepteren. In hun oog dienden deze formulieren te worden afgeschaft om de kerk positief in staat te stellen haar vormende activiteiten tot uitvoering te brengen.

5. We gaan hier integraal in op de principiële analyses van de "geest der eeuw", die in de publicaties van de "orthodoxe" auteurs zijn gemaakt en karakteriseren de concrete stellingname van deze auteurs naar aanleiding van de gemaakte analyses inzake kerk, staat en maatschappij.

De vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil in ons land hebben ieder op hun eigen manier – hetzij in poëzie, hetzij in proza, of beide – geprotesteerd tegen de geest en de gevolgen van het contemporaine Verlichtingsdenken en tegen het rationalisme in de heersende theologie. In hun analyse van de eigen tijd gingen zij uit van een geïdealiseerd nationaal calvinistisch verleden, waarbij uiting werd gegeven aan hun sterke orangistische gevoelens. Uit het onderzoek blijkt dat zij instemden met het "destructieve deel" van Kants kenniskritiek, namelijk de overschatting door het Verlichtingsdenken van het menselijk kenvermogen. Maar in het positieve gingen zij andere wegen: Kant nam de autonomie van de mens als uitgangspunt van zijn denken, de mannen van het vroege Réveil daarentegen de theonomie. Kentheoretisch aanvaardden zij Kants onderscheiding van de fenomenale en de noumenale wereld, maar zij gaven daaraan in navolging van Bilderdijk een eigen, niet-rationalistische invulling. Wel achtten ook zij de fenomenale wereld kenbaar voor onze zintuigen, ons verstand en onze verbeelding, maar de noumenale wereld, de geestelijke wereld was volgens hen – in tegenstelling tot Kant die hier de kenbaarheid uitsluitend toeschreef aan de menselijke rede – alleen kenbaar voor ons gevoel. De zekerheid van het bestaan en het wezen van de dingen was in de visie van de Réveilmannen in het gevoel gegeven, met het hart van de mens als centrum daarvan. Met ons hart staan wij volgens deze opvatting met alle "dingen" van de fenomenale en de noumenale wereld in gemeenschap. Dat wil volgens de auteurs van het vroege Réveil beslist niet zeggen dat het natuurlijk vermogen van de mens in staat is om God te kennen, — dat is in hun beschouwing alleen mogelijk wanneer God zelf daartoe eerst plaats heeft gemaakt in onze harten. Op grond van deze zienswijze stellen de mannen van het vroege Réveil de geopenbaarde religie als de enig mogelijke tegenover de natuurlijke religie, die door de eigentijdse protestantse Verlichting geleerd werd. Het vroege Réveil erkende wèl dat de geopenbaarde religie verbasterd kon worden, maar dat ze niettemin alleen krachtens openbaring bestaat.

Zoals uit hun polemische publicaties blijkt, lag de afkeer van de Réveilmensen aangaande de natuurlijke religie en de autonomie van de verlichte mens ook ten grondslag aan hun antithetische houding jegens de toenmalige moderne staatsleer. Zoals onder punt 4 van deze slotbeschouwing reeds is gesteld, zag men in de kringen van het vroege protestantse Réveil het principe van de volkssoevereiniteit en alles wat daarmee samenhing als de revelatie

van de grenzeloze hoogmoed, waardoor de verlichte tijdgeest naar hun mening beheerst werd. Tegenover dit moderne staatkundige beginsel van de Verlichting stelden de Réveilmannen in hun publicaties een staatsvorm, waarin de vorst zich niet door middel van een constitutie liet binden aan de volkswil, maar zich in zijn geweten gebonden wist aan de geboden van God en die de intentie had zijn volk op vaderlijke wijze te regeren. Herhaaldelijk hebben de mannen van het vroege Réveil er blijk van gegeven, dat ze contemporaine gebeurtenissen hebben geduid als tekenen van de spoedige wederkomst van Christus.

Naar aanleiding van hun principiële analyses van de verlichte tijdgeest concretiseerden de vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil hun kritiek. Door middel van hun publicaties voerden zij als het ware een requisitoir tegen de verlichte tijdgeest en tegen al het nieuwe dat de geest der eeuw had voortgebracht, waarbij onder meer de volgende kritiekpunten aan de orde werden gesteld: zij richtten zich vooral tegen de zelfverheffing van de verlichte medemens, waarmee deze zich stelde boven alles wat men in vroeger tijd als recht, waar en heilig achtte; zij betreurden het verlies in de kerk van het besef van Gods verkiezing en vrije genade; zij stelden het lage morele peil en de zonden van het Nederlandse volk aan de kaak; zij veroordeelden het misbruik van de wetenschap als middel tot bestrijding van Gods openbaring; zij keurden de competitie- en prestatiesfeer en het intellectualisme in het lager onderwijs af; zij laakten het misbruik van de zogenaamde tolerantie en humaniteit, die niets anders bleken te zijn dan onverdraagzaamheid en dwingelandij; zij zagen het als een verkeerd gebruik van de ontvangen gaven en talenten dat de schone kunsten niet meer beoefend werden uit geloof en tot lofprijzing van God, maar alleen tot eigen roem en verheerlijking; zij bekritiseerden het maatschappelijk verdrag, de constitutie en de vrijheid van drukpers; zij verwierpen de vaccinatiepraktijk als een god- en mensonterend verschijnsel; zij waren bezorgd over het verlies van het besef dat alle gezag alleen van God afkomstig is; zij betreurden het dat God werd vergeten en miskend, de naam van God en de zondag werden ontheiligd en de eerbied voor God in het maatschappelijk leven ontbrak. Kortom: de verlichte eigen tijd was een tijd van ongeloof, bijgeloof, afgoderij, dwingelandij, onkunde en duisternis.

De vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil wilden met hun publicitair optreden een oppositionele beweging bewerkstelligen, waarmee ze een tweeledige doelstelling nastreefden: enerzijds het brengen van de Nederlandse bevolking tot een geestelijke opwekking vanuit de lethargie waarin het zich al decennialang bevond; en anderzijds het aanbinden van een geestelijke strijd tegen de openbaringsvormen van de contemporaine verlichte tijdgeest. Daartoe brachten zij in hun geschriften voornamelijk de volgende zaken onder de aandacht:

- Zij riepen op tot een algemeen herstel van een prediking in de kerkdiensten, waarin de noodzaak weer aan de orde werd gesteld van een persoonlijke wedergeboorte en bekering onder gelovige erkenning van de rechtvaardiging alleen door het bloed van Christus.
- Zij verklaarden dat zij een theologie erkenden waarin God niet het Opperwezen van de natuurlijke godskennis is, maar de Drieënige God van de geopenbaarde religie, waarbij zij zich ervan bewust waren dat de leer van de trinitarische openbaringswerkelijkheid ontaarden kan tot een verstandelijke theorie.
- Zij leerden een antropologie van de in zonde gevallen, tegen God opstandige mens, en een wereldbeschouwing die bepaald is door de ontluistering en ontwrichting van de schepping ten gevolge van de zondeval.
- Zij propageerden het klassiek-gereformeerde ideaal van de organische vereniging van kerk en staat tegen alle eigentijdse leuzen in, die van een radicale scheiding tussen die twee instituties alle heil verwachtten.
- Zij kwamen op voor de handhaving van de klassieke gereformeerde belijdenisgeschriften in de Nederlandse Hervormde Kerk.

- Zij bepleitten het herstel van de band tussen God, Nederland en Oranje, en van een staatsbestel, waarin de Oranjevorsten weer zullen optreden als voedsterheren van de kerk.
- Zij propageerden de gedachte dat Nederland bij wijze van vergelijking het Israël van het Westen was.
- Zij verdedigden de kardinale leerstellingen van het christelijk geloof waarop de geest der eeuw zijn aanvallen richtte, zoals het dogma van de triniteit, de godmenselijkheid van de Middelaar, de verzoening door plaatsvervangende voldoening en de voorzienigheid van God.
- Zij wezen bij herhaling op de gevaarlijke invloed die de Franse, Duitse en Engelse filosofen en schrijvers hadden op het geloof in God, op het geloof in de onsterfelijkheid van de ziel en op het maken van onderscheid tussen goed en kwaad.
- Het aanleveren van argumenten – speciaal door Capadose als medicus – op grond waarvan de lezers konden komen tot afwijzing van de vaccinatie tegen de pokken als uitingsvorm van de verlichte tijdgeest.
- Zij hebben het Nederlandse volk willen voorlichten met betrekking tot het hanteren van een meer traditioneel interpretatiekader in vergelijking met het toen heersende verlichte interpretatiekader om het met het oog op de in die tijd actuele calamiteiten ervan te overtuigen dat deze vormen van rampspoed straffen van God op de zonde waren met het doel om de Nederlandse natie tot bekering te brengen.

6. We gaan hier in op de vraag naar de opstelling van de vertegenwoordigers van het vroege protestantse Réveil met betrekking tot de in 1796 in ons land afgekondigde scheiding van kerk en staat, waarbij we ook zullen stilstaan bij de zienswijze die aan die opstelling ten grondslag lag en bij de in hun ogen verstrekkende gevolgen van die scheiding.

Uit ons onderzoek is duidelijk geworden dat in de kringen van het vroege protestantse Réveil het denkbeeld van een scheiding van kerk en staat geen ingang heeft kunnen vinden. Deze afwijzende opstelling werd bepaald door de overtuiging dat een door de mannen van het vroege Réveil zowel historisch als theologisch gefundeerde gereformeerde theocratie als de ideale regeringsvorm in Nederland door die scheiding – doorgevoerd als gevolg van het Verlichtingsdenken – een terugslag gekregen had. Er bestond in de kring van het vroege protestantse Réveil een verlangen naar de tijd, toen de Gereformeerde Kerk met haar beginselen de staat als het ware omvatte en de staat van zijn kant optrad als beschermer van de orthodox-gereformeerde leer. Met een zeker heimwee zagen de vertegenwoordigers van het vroege Réveil terug naar de jaren van de zeventiende eeuw, toen de Gereformeerde Kerk bijna onder libertijnse overheersing was geraakt, maar te elfder ure – in hun visie door God zo beschikt – prins Maurits van Nassau optrad om als een Zerubbabel, die de tempel van Jeruzalem herbouwde (Ezra 3-5; Haggaï 1-2; Zacharia 4), de gereformeerde orthodoxie te doen triomferen. En dan weer terug naar het heden, zagen zij in de toekomstige koning Willem II een tweede Maurits, die de vervallen kerk van hun dagen herstellen zou en het naderend Godsrijk voorbereiden. Bij de wederherstelling van alle dingen (Handelingen 3:21) was in hun zienswijze een ereplaats voorbehouden aan Nederland en aan de kroonprins.

Het recht en de betekenis van de Nederlandse opstand tegen Spanje was blijkens hun uitlatingen in de door ons onderzochte publicaties van hun hand in het bijzonder hierin gelegen, dat het Willem van Oranje te doen was om het zuivere Christendom en dat hij de grondlegger was van de gezuiverde christelijke kerk in ons land. Vanaf het moment dat Willem van Oranje verklaarde, dat hij tot behoud van ons land en volk een vast verbond met "den Alleroppersten Potentaat der Potentaten" gemaakt had, bestond er naar hun vaste overtuiging een bijzondere betrekking van ons vaderland tot God: God mocht met recht de God van Neder-

land genoemd worden en ons land heeft de strijd tegen Spanje gevoerd ten behoeve van godsdienst- en gewetensvrijheid. In hun publicaties stellen de mannen van het vroege protestantse Réveil herhaaldelijk hun opvatting aan de orde dat het de Gereformeerde Kerk is geweest, die in ons land de staat heeft gevormd en sindsdien steeds heeft gesteund. Toch was er volgens hen in ons land geen juiste voorstelling van Christus' heerschappij op aarde. Doordat de staat zich al spoedig boven de kerk ging stellen, kwam het tenslotte zover dat de kerk van de staat werd gescheiden, terwijl de staat in toenemende mate een liberale koers ging varen.

In de scheiding van kerk en staat zagen de Réveilmensen een goddeloos beginsel en zij waren van mening dat die scheiding in ons land des te erger was, omdat onze staat zo nauw met de kerk samenhing en door de kerk enkel als omkleding van de kerk gesticht is. Herstel van de toestand toen kerk en staat nog niet van elkaar gescheiden waren, is een telkens terugkerend thema in de publicaties vanuit de kring van het vroege protestantse Réveil. De scheiding van kerk en staat was in de ogen van de representanten van het vroege Réveil het gevolg van de hoogmoed van de autonome mens, die alles wat in het publieke domein met God en godsdienst te maken had, wenste uit te bannen om zichzelf op de troon te plaatsen. Maar in hun visie zou dat streven van de menselijke hoogmoed onvermijdelijk uitlopen op intolerantie en tirannie in staat en maatschappij en kon daarom niet krachtig genoeg bestreden worden. De vertegenwoordigers van het vroege Réveil leefden in de overtuiging dat Jezus Christus de heerser is over hemel en aarde, aan Wie overheden en onderdanen gehoorzaamheid verschuldigd zijn. Al behoort Jezus' Koninkrijk niet tot deze wereld, toch zal Hij eenmaal rekenschap vragen van alles wat de mens op aarde gedaan heeft, ook van diens opstand tegen God. Scheiding van kerk en staat betekende voor de Réveilmannen evenzoveel als scheiding van godsdienst en staat, die beschouwd werd als de oorzaak van de godsdienstige afval van de Nederlandse overheid. Naar hun inschatting was het gevolg daarvan dat die overheid niet langer meer in dienst van God (Romeinen 13:4) wilde staan, de wetten van God verwierp, de kerk onderdrukte en met de Heilige Schrift heeft afgedaan. Verschillende Réveilauteurs hebben in hun geschriften herhaaldelijk het pleit gevoerd voor een theocratie, die niet de onderwerping van de staat aan de kerk inhield, maar de onderwerping van beide aan God en Zijn wet.

Ook hebben verschillende Réveilauteurs in hun publicaties uiting gegeven aan hun opvatting dat de oordelen van God, zoals de watersnood van februari 1825 en de mysterieuze epidemie van zomer 1826, door de Nederlanders over zichzelf zijn uitgeroepen vanwege allerlei ongodsdienstigheid en zedenbederf, boosheid en ondankbaarheid, maar het meest en in het bijzonder doordat de staat zich heeft losgemaakt van de kerk. De gevolgen van die scheiding zijn in hun perceptie niet uitgebleven: minachting van de christelijke religie, openlijke miskenning van Gods oppermacht in zaken van kerk, staat en maatschappij. Zij bepleitten in hun publicaties als middelen tot herstel van de vroegere gezegende toestand van ons land onder meer: het loslaten door de overheid van de liberale beginselen en het hernieuwen van overheidswege van het christelijke karakter van de staat.

7. In antwoord op de vraag naar de veranderingsstrategieën (remedies) tot herstel in morele zin van de Nederlandse bevolking, die door de verschillende deelnemende auteurs inzake de pennenstrijd in de onderzochte periode werden gesuggereerd om na het "leermoment" van de actuele rampspoed weer in een goede relatie met God te komen, kan samenvattend worden vastgesteld dat in die suggesties – conform de interpretatie van de rampspoed – een drietal typen onderscheiden kan worden.

Het eerste type, dat uitging van een orthodox-gereformeerd referentie- of interpretatiekader, werd uitgebracht door auteurs uit de kring van het vroege protestantse Réveil; het tweede type, dat zijn oorsprong had in een verlicht referentiekader, werd gepresenteerd door auteurs uit de kring van de protestanse Verlichting; het derde type, dat van een natuurweten-

schappelijk referentiekader uitging, werd gehanteerd door niet-confessionele auteurs die niet aan de pennenstrijd uit de onderzochte periode hebben deelgenomen, maar hun interpretatie van de actuele rampspoed wel hebben gepubliceerd. Het is overigens opmerkelijk – en daarom betrekken we ook dit type in de beschouwing – dat het derde type door sommige auteurs naast het eerste of tweede type gebruikt is.

De auteurs uit de kring van het vroege protestantse Réveil, die met nadruk het eerste type van veranderingsstrategie adviseerden, zagen in de actuele rampspoed een onmiskenbaar teken van Gods toorn over de zonden van het Nederlandse volk. Naast algemene zedeloosheid werden de Nederlanders door hen verweten dat ze bleven sympathiseren met de geest van de Verlichting in kerk, staat en maatschappij. Zij probeerden door middel van hun publicaties de in hun ogen afvallige Nederlanders op te wekken om te gaan letten op de huns inziens veelzeggende tekenen der tijden, zich voor God te verootmoedigen en zich tot Hem te bekeren. Voor het door God bezochte volk van Nederland zagen zij radicale bekering van hart en leven als de enig mogelijke remedie tot afwending van het goddelijk gericht en tot herstel van de verstoorde relatie met God. De interpretatie van de actuele rampspoed door deze auteurs wordt ook wel aangeduid als straf-op-de-zonde-theorie, waarbij men uitging van een hard godsbeeld: de vertoornde God straft de zonde met het doel om mensen te bewegen tot bekering en om de gelovigen te beproeven.

De aan de polemiek deelnemende auteurs uit de kring van de protestantse Verlichting droegen het tweede type van veranderingsstrategie uit. Dat deden zij vanuit een referentiekader dat door het optimistische Verlichtingsdenken bepaald was en waarbij zij een tamelijk mild godsbeeld voor ogen hadden. De verlichte remedie wordt gekenmerkt door de weigering om de actuele rampspoed te beschouwen als een teken van de goddelijke toorn over de zonden van de Nederlandse natie — juist op grond van hun verlichte godsvoorstelling waarin de gedachte van God als een God van liefde een dominerende plaats innam. Wel steunden zij over het algemeen de oproep tot bekering, die door de Réveilauteurs aan het adres van de Nederlanders werd gedaan. Het Verlichtingsdenken, waarin de opvoedbaarheid van de mens tot de kernpunten behoorde, ging ervan uit dat tuchtiging of kastijding inderdaad zou leiden tot morele verbetering van de door God bezochte Nederlanders; het straftheoretische denken van de Réveilmannen was dienaangaande niet zo optimistisch gestemd.

Overeenkomstig hun referentiekaders waarin de visies op God en mens een centrale plaats innamen, appelleerden de oproepen tot bekering of gedragsverbetering van de twee deelnemende groepen auteurs met betrekking tot de pennenstrijd in de onderzochte periode aan een geheel eigen levensgevoel en vroomheidsbeleving. De auteurs uit de kring van de protestantse Verlichting benadrukten niet zozeer de onmacht van het individu betreffende zijn bekering of gedragsverbetering, als wel diens mogelijkheden en persoonlijke morele verantwoordelijkheid daarbij. Door de schrijvers uit de kring van het vroege protestantse Réveil werden daarentegen iedere veronderstelde aanleg of mogelijkheid van de mens aangaande het bepalen van zijn aardse lot en hemelse toekomst als onrechtzinnig van de hand gewezen, waarbij ze uiteraard de eigen verantwoordelijkheid van de mens niet uit het oog verloren.

Het derde type van veranderingsstrategie, dat een natuurwetenschappelijk referentiekader heeft, beschouwde bijvoorbeeld de watersnood van 1825 als het noodzakelijk gevolg van een uitzonderlijke samenloop van astronomische, meteorologische en hydrologische omstandigheden, die ieder op zich bepaald werden door intrinsieke fysische wetten. Rampspoed was in deze visie geen bovennatuurlijke straf of kastijding. Wel benadrukten de vertegenwoordigers van deze zienswijze de persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens, zoals bijvoorbeeld met het oog op watersnood: de keuze van relatief veilige woongebieden; het in conditie houden van de waterkeringen. Het beroep van het derde type op de persoonlijke verantwoordelijkheid vond blijkens bepaalde passages in hun publicaties aansluiting – zij het soms wat geforceerd – bij de opvattingen van auteurs die behoorden tot het eerste of het tweede type.

8. Ondanks het feit dat men in de kring van het vroege protestantse Réveil in ons land verenigd was door de wil om tot God terug te keren en men naar buiten zoveel mogelijk als een eenheid optrad om de invloeden van de Verlichting in kerk, staat en maatschappij te bestrijden, bestonden er blijkens het onderzochte materiaal – vooral brieven en dagboeknotities – in het vroege Réveil toch ook verschillen van inzicht.

Alles wat de Verlichting en de Franse Revolutie hadden voortgebracht, was in de ogen van de mannen van het vroege Réveil bij voorbaat verdacht. Een voortbrengsel van de geest der eeuw dat door de vertegenwoordigers van het Verlichtingsdenken hooggeprezen werd, was de vaccinatie, de profylactische behandeling tegen de pokken. In de kring van het vroege Réveil verfoeide men de gedachte dat de mens in staat werd geacht zijn eigen lot te bepalen, want erkenning van de menselijke autonomie impliceerde de ontkenning van Gods autoriteit. De geneesheer onder de vertegenwoordigers van het vroege Réveil, Abraham Capadose, bond hardnekkig de strijd aan tegen de vaccinatie. Toch werden Capadoses bezwaren tegen de koepokinenting binnen de kring van het vroege Réveil niet unaniem gedeeld. De standpunten betreffende de vaccinatie liepen uiteen van verwerping tot acceptatie, terwijl door de jaren heen het aantal voorstanders van de vaccinatie binnen deze kring toenam.

Ook met betrekking tot de receptie van de polemische geschriften van Da Costa en Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat* bestond er in de vroege Réveilkring geen unanimiteit. Men stemde geheel met de inhoud van die publicaties in, of men had bedenkingen tegen de toonzetting dan wel tegen bepaalde delen van de inhoud ervan. Willem de Clercq bijvoorbeeld, die op godsdienstig gebied wèl de leiding van Da Costa aanvaardde, deelde niet diens bilderdijkiaanse, reactionaire opvattingen op staatkundig terrein. In kerkelijke, politieke en maatschappelijke zaken varieerden de standpunten binnen de kring van het vroege Réveil van contrarevolutionair – vooral gericht tegen de volkssoevereiniteit en het constitutionele stelsel – tot antirevolutionair, terwijl er zich ook hier in de loop van de tijd geleidelijke overgangen voordeden van het eerste naar het tweede standpunt.

Het verschil in opvattingen binnen de kring van het vroege protestantse Réveil kan worden verklaard vanuit het feit, dat deze geestelijke opwekkingsbeweging bestond uit vogels van diverse kerkelijke pluimage. Naast het gemeenschappelijk streven naar de geestelijke ontwaking van de Nederlandse natie vertoonden de vertegenwoordigers van het vroege Réveil een sterk individualisme, dat tot onderlinge spanningen en soms ook tot onenigheid aanleiding gegeven heeft.

9. Gedurende de periode die in dit onderzoek centraal staat, is er met betrekking tot de schriftelijke receptie van de publicaties vanuit de kring van het vroege protestantse Réveil in ons land een ontwikkeling te signaleren.

Op grond van ons onderzoek kan worden vastgesteld dat het aantal negatieve reacties, afkomstig van verlichte zijde, over het algemeen van lieverlee afnam, terwijl er speciaal naar aanleiding van Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat* juist weer een duidelijke toename valt te constateren. Deze piek in de negatieve receptie staat in verband met het feit, dat een Engelsman het verwijt heeft gemaakt van gebrek aan ernst en getrouwheid onder de Nederlandse predikanten — en daartegen werd protest aangetekend. Hoewel er sprake is van een kleiner wordend aantal negatieve schriftelijke reacties, bleef de geleverde kritiek daarin toch onverminderd fel. Het gebruik van een diskwalificerend vocabulaire, het toevoegen van personaliteiten, insinuaties en invectieven, en soms het maken van antisemitische opmerkingen aan het adres van Da Costa en Capadose vanwege hun overgang van het Jodendom naar het Christendom, behielden dezelfde intensiteit. Na het lezen van de tegengeschriften die naar aanleiding van de pamfletten uit de kring van het vroege protestantse Réveil zijn gepubliceerd, blijkt dat er naast luidruchtige reacties ook een corpus tegengeschriften met een veel gematigder toon is

verschenen. Opvallend is dat de verlichte tegenschrijvers in hun negatieve reacties op de polemische geschriften uit het vroege protestantse Réveil wèl in algemene zin tegen die geschriften hun bedenkingen hebben geuit, maar dat de meesten van hen niet of nauwelijks hebben geprobeerd om de daarin door de Réveilmannen geponeerde stellingen in concreto te weerleggen.

Het aantal positieve schriftelijke reacies op de Réveilpublicaties uit de onderzochte periode blijkt constant laag te zijn geweest met een uitzondering op *Keert u tot Hem die slaat*; het aantal negatieve schriftelijke reacties en het aantal positieve op Thelwalls pamflet zijn vrijwel gelijk.

SUMMARY

In this thesis the two authors discuss the confrontation between the supporters of the early Protestant Réveil in the Netherlands and several Dutch representatives of the Enlightenment during the period 1815-1826. This confrontation, which manifested itself mainly as a war of words, is analyzed on the basis of content and reception of the publications involved in the debate. Because the supporters of the Réveil – Willem Bilderdijk (1756-1831) *cum suis* – wished to extinguish the optimistic belief in progress characteristic of the Enlightenment, their enlightened opponents called them *dompers*, a term related to the Dutch word for extinguishing a flame. Hence the title of this dissertation, *Van dompers en verlichten* (Snuffing out the Enlightenment?).

Chapter 1
In this first chapter the cultural and historical context of the period under consideration is outlined, together with the political and economic situation in the Netherlands between 1814 and 1830. The meaning of the term "Enlightenment" is examined further, as well as the associated belief in progress, and the reverse side of this cultural-historical movement. This is followed by a description of contemporary ecclesiastical and religious developments and the character of the Dutch people at the time. The chapter concludes with an account of two movements that came into conflict with the Enlightened spirit that penetrated all spheres of life: the Romantic Movement and the Réveil.

Chapter 2
As all supporters of the enlightened way of thinking, the Groningen lawyer Hendrik Willem Hoving (1770-1826) had great faith in human reason. Hoving believed that it was this faculty that would help the autonomous individual to take independent decisions in all matters religious. In Hoving's view the authority of the Bible was subordinate to that of reason; he believed that allowing one's thoughts and beliefs to be controlled by an external authority, whether state or ecclesiastical, was contrary to the needs and possibilities of enlightened man. In Hoving's anthropology the excellence of man is determined by the ratio as an independent source of truth. This optimistic anthropology is based on the belief in progress, i.e., the thought that man is capable of rising to increasingly higher levels of independence and moral perfection. In his own way Hoving wished to contribute to the realisation of a universal-humanist Christianity, founded on man's innate rational-moral principles. In this respect he considered himself a church reformer comparable to Martin Luther (1483-1546). Hoving felt himself supported by a religious form of enlightened humanism, broadened and deepened by Kantian philosophy. It was his firm conviction that Church and theology alike would suffer if they ignored or resisted the critical spirit and rational humanity of the Enlightenment.

With his publications Hoving supported the enlightened desire for a Christian faith that was above all religious divisions. He presented his neologist views with powerful pathos, presenting his opinions about the Bible, theology, anthropology, Christology and the doctrine of atonement as correctives to the Reformed confession. By reducing, as it were, the Christian revealed faith to a mere matter of morals based on humanist principles, his view of religion left no place for biblical notions such as sin and guilt, remorse and conversion, mercy and forgiveness, redemption and renewal. Hoving's objections to the Three Forms of Unity and the liturgical forms of the Dutch Reformed Church were directed on the one hand at their compulsory nature, and on the other at the underlying conception of man, which he con-

sidered to be no longer in accordance with the optimistic anthropology of the prevailing enlightened way of thinking. Hoving believed that if the Dutch Reformed Church were less attached to those forms this would at least make the unification of all Protestants in the Netherlands considerably easier.

Hoving's first work, *Christendom en Hervorming* (Christianity and Reformation, 1815), was positively received by the Reformed parishioners in the province of Groningen, but not by their pastors. After the publication of the second edition of this work the appreciation that many people already had of Hoving's views increased even further. A number of Reformed pastors in the Netherlands became worried about these developments and began to oppose Hoving's ideas. Most striking in this phase of reflection were, first, the actions of the Leiden Orthodox-Reformed pastor, Nicolaas Schotsman (1754-1822), who refuted Hoving by re-publishing his *De Kunstgrepen, waarvan het hedendaagsch Ongeloof zich bedient om den Godsdienst door den Bijbel en den Bijbel door den Godsdienst te bestrijden* (The artifice of present-day unbelief, using the Bible to attack religion and religion to attack the Bible, 1816) and, second, the polemics between Hoving and the supranaturalist Groningen professor of Theology, Hermannus Muntinghe (1752-1824) regarding a number of key areas in Reformed religious doctrine and the status of human reason in relation to the authority of the Holy Scriptures. Hoving's last work, *Christendom en Wijsgeerte* (Christianity and Philosophy, 1817), in which he places his religious ideas on the basis of Kantian philosophy, received hardly any attention and the few reviews were rather negative.

Chapter 3

After the re-issue of *De Kunstgrepen* in 1816, Schotsman continued to resist what he saw as the errors of neology. Along with his warning about the false teachings creeping in, Schotsman also called upon people to honour the Three Forms of Unity. He attached great importance to the creeds but emphasised that the sincere faith of the heart and its practical application must come first. Schotsman and his ally Willem Bilderdijk (1756-1831) regarded the Reformed creeds – of course subordinate to the Holy Scriptures –, together with the Bible, as the binding rules for church doctrine and as such a guarantee for true unity within the Christian Church.

Schotsman made the Dutch public aware of the Swiss Réveil and the ecclesiastical separation that had taken place there. Although he was rather pessimistic about the situation in the Dutch Reformed Church, he did not believe that a schism in the Netherlands was justified at that moment. Irrespective of the veracity of the points he raised, his critics reproached him for raking up again the old religious quarrels: precisely at a time when people were aiming towards the unification of all Protestants, Schotsman with much praise commemorated the Synod of Dordrecht (1618-1619), which had been so critical of the Remonstrants, in his *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee hondert Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode* (Obelisk commemorating the 200th anniversary of the National Synod of Dordrecht, 1819).

Despite the harsh attacks on his *Eere-zuil* and on the various publications he edited and wrote prefaces for, Schotsman refused to give in to the criticism. An interesting aspect of the reception of the publications from the period 1819-1822 written by Schotsman and his supporters – Bilderdijk and the Reformed pastor Gerardus Wuyster (1744-1826), who wrote under the pseudonym Justus van Oldenburg – is the support they received from the Roman Catholic Church. The alliance between Bilderdijk and Schotsman formed the start of the open battle against the enlightened spirit of the age, and of the Protestant Réveil in the Netherlands. After Schotsman's death, Bilderdijk, who had gathered a circle of young sympathizers around him, continued on the same path.

Chapter 4

This chapter describes how in Leiden a circle of students formed around Bilderdijk in his so-called *privatissimum* (1817-1827). These included Isaac da Costa (1798-1860) and Abraham Capadose (1795-1874), both of whom converted from Judaism to Christianity in 1822. Following Bilderdijk, the majority of these students explicitly wanted to base their contemplation of theological issues and of related social and state matters on the testimonies of the Bible, read in an Orthodox-Reformed sense. During the years 1818-1822 the group created quite a stir in the enlightened academic world of Leiden by defending dissertations and propositions of distinctly Bilderdijkian stamp. This involved especially a combination of Bilderdijk's theological views and political ideas that formed the basis of his aversion to the prevalent enlightened spirit of the age, which he saw reflected in, for example, the separation of church and state and the concept of the sovereignty of the people.

The dissertations and associated propositions from the Bilderdijk school caused alarm and indignation at Bilderdijk's bad influence on the students of his history *privatissimum*, both inside and outside Leiden University. Isaac da Costa, who felt compelled to follow Bilderdijk in his battle against the enlightened spirit of the age, was inspired by this passion to publish his two-part *Poëzy* (Poems, 1821-1822). Along the same lines Bilderdijk, with his three-part *Krekelzangen* (Songs of the cricket, 1822-1823), also focused his efforts in poetic form against the Enlightenment, as he saw it being expressed in philosophy, theology, politics and in all facets of society. Most respondents rejected Bilderdijk's attacks on the enlightened views regarding God, man and society.

Chapter 5

Da Costa felt compelled to fight the spirit of the age on all fronts. With youthful exuberance and filled with counter-revolutionary religious zeal, he attacked in his *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* (Objections to the spirit of the age, 1823) everything that resulted, or was thought to have resulted, from the Enlightenment and the French Revolution as well as anything praised by Liberalism. He did this in the conviction that the society of his day had abandoned God as the foundation of life and thought. Comparing the past with the present, Da Costa idealised the days of old and criticised his own time. In support of Da Costa's *Bezwaren*, Bilderdijk wrote *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht* (Mr. Da Costa's Objections elucidated, 1823), in which he fulminated against the symptoms of the enlightened spirit of the age in even stronger language than his students used.

The *Bezwaren* and the *Toelichting* had a tremendous impact in the Netherlands. Even in the highest echelons of government Da Costa's publication was received with alarm. The Bilderdijk school caused a great deal of controversy; a number of intellectuals attacked, taunted and slandered the two authors in a series of articles, reviews, pamphlets and satires. Other, more moderate authors responded in a somewhat milder tone. Only a few writers responded positively to the two publications. The strong tone of the *Bezwaren* did strike a chord with the Orthodox Reformed in the Netherlands, even though not everybody agreed with everything. The criticism expressed against the *Bezwaren*, from whatever camp, was mainly directed against Da Costa's tone, and his comments regarding the constitution and slavery. The fundamental idea expressed in the *Bezwaren* was that Christianity should be the guiding principle for all facets of life.

Chapter 6

Eight months after the *Bezwaren*, Da Costa published a second pamphlet against the spirit of the age, *De Sadduceën* (The Sadducees, 1824). In this pamphlet, in line with the idea that the Netherlands were the Israel of the West, the religious groups who were active in Palestine at the time of Jesus were projected onto the Dutch situation: for Da Costa the Pharisees were

represented by contemporary Roman Catholicism, and the New Testament Sadducees by the neology of the Enlightenment, while seventeenth-century Remonstrantism was considered the forerunner of the nineteenth-century Neology. The Pharisees and Sadducees of the New Testament had been each other's enemies. However, according to Da Costa, despite this animosity they were doing the same now as they were doing in Jesus' time: in a monster alliance conspiring against the truth of the Gospel and its adherents. In *De Sadduceën* Da Costa also voiced his belief that the historiography of the Protestant Church in our country had been influenced too much by the Remonstrant position, which had resulted in a one-sided picture of the disputes between Remonstrants and Counter-Remonstrants during the Twelve Years' Truce (1609-1621).

The periodic press emphatically rejected *De Sadduceën*, both for its contents and its tone, a reaction Da Costa had fully expected. The strongest criticism, however, came from someone from whom Da Costa had expected it least: Samuël Iperuszoon Wiselius (1768-1845), who was known as more or less a friend and sympathizer of Bilderdijk and Da Costa. Among Da Costa's close friends and acquaintances *De Sadduceën* received a mixed reception: some were moderately positive, a few people were wholly unconvinced and feared for the consequences, others were completely negative, and yet others actually broke off relations with Da Costa because of the pamphlet.

As a response to Wiselius' criticism, and also driven by the wish to publicize the historical views he had acquired, in 1824 Da Costa published *Inlichtingen omtrent het Karakter van den Stadhouder, Prins Maurits van Nassau; Eerste Stukjen* (Information on the character of the Stadtholder, Prince Maurice of Nassau, Part I), which was followed in 1825 by *Ophelderingen aangaande de Rechtspleging van 's Lands Advocaat, Johan van Oldenbarneveld; Tweede Stukjen* (Clarification of the legal proceedings regarding the Land's Advocate of Holland, Johan van Oldenbarneveld, Part II). In the same year 1825 Da Costa also published *Geestelijke Wapenkreet* (Religious battle-cry). The character of this brochure is less polemic than the title would suggest: it focuses on the Christian calling rather than issuing a call to arms. Following on from the conclusion of the *Bezwaren*, the pamphlet is primarily a call to those pastors who, due to the prevalent spiritual disorder, deterioration of the church and moral decline of the Dutch population, had become despondent about the future of the Christian community. With the exception of one anonymous poem in which Da Costa is spurred on to pursue his fight against the enlightened spirit of the age, all responses to the *Geestelijke Wapenkreet* were unanimous in their rejection of the work. In his battle against the spirit of the age Da Costa also used his poetic talents as a weapon, not only in his two-part *Poëzy*, but also in his poetic summary of the *Geestelijke Wapenkreet* and in the polemic collection of poems entitled *Dichterlijk Krijgsmuzijk* (Battle hymns, 1826), consisting of three lyric poems. In these hymns Da Costa calls for prayer, asking for faith to start the war against the spirit of the age.

In the autumn of 1826 Da Costa published what for the moment would be his last controversial pamphlet against the spirit of the age, entitled *Aan Nederland* (To my country). He wrote it in response to the flood of February 1825 and the mysterious epidemic that in the summer of 1826 took so many lives in the north of the Netherlands. In the flood and the epidemic Da Costa saw God's wrath at the sins of the Dutch people, a theory on which the periodic press took a rather more nuanced view.

The negative responses to all of Da Costa's controversial pamphlets from the period 1824-1826 were fewer in number than those to the *Bezwaren*, but had certainly not diminished in intensity. The number of positive responses, however, remained the same. Of all the disapproving responses to Da Costa's polemic writings, Wiselius' negative views were particularly strong on the subject of Da Costa's conversion from Judaism to Christianity.

Chapter 7

After his conversion from Judaism to Christianity (1822) the physician Capadose, who until then had carried out vaccinations in his professional capacity, became a fierce opponent of the practice and in 1823 published his *Bestrijding der Vaccine* (Against vaccination). Through his contacts with Bilderdijk and Da Costa, Capadose, too, came to regard the age in which he lived as un-Christian and unethical. While the heresy of vaccination was for Capadose already an established *a priori*, he now tried to prove this by the principles of predestination and Providence. On this basis Capadose suggested that medicine did not have any effect on the mortality rate.

Capadose's theory was very much founded upon his regarding medical science from the perspective of predestination and Providence, and upon his interpretation of Matthew 9:12 and parallel places from the Scriptures. In Capadose's view, the care for humanity in general was already an abhorrence unto God, and it became even worse when people started to form associations or organisations for this purpose, as for instance a life insurance scheme. Capadose regarded these efforts as the blasphemous and shameful work of the spirit of his time, the cause of which lay in the Fall. On the basis of his theory Capadose assumed that other diseases would take the place of smallpox; he saw smallpox as a "beneficent crisis" in the development of man as a psychosomatic unit. As far as Capadose was concerned, the reason that so many children died as a result of this "beneficent crisis" was the deeply fallen state in which the medical science of his day found itself.

Many people attacked Capadose's views on vaccination, emphasising that the cowpox vaccination was a blessing for man and should be regarded as a gift from God. A prominent figure among Capadose's opponents was the physician Conrad Gerard Ontijd (1776-1844), whose criticism of *Bestrijding der Vaccine* was biting and vicious. An analysis of the numerous refutations of Capadose's work suggests that the ferocity of the criticism was due not to his religious convictions, but to the fact that, as his opponents believed, he illustrated his propositions by incorrect facts and quotations taken out of context. His critics were also incensed by the actions of the still youthful physician, who publicly portrayed his colleagues who did administer vaccinations as half-hearted in everything, indifferent to spiritual matters, filled with wilfulness and pride, and headstrong protagonists of the corrupt practice of a heathen infatuation, namely cowpox vaccination. Capadose's entire theory, according to his opponents, was the consequence of an erroneous theological assumption.

As was to be expected, Capadose directed his further responses exclusively to Ontijd, as this prominent physician was generally regarded as Capadose's fiercest critic. In *Ontijds Ja en Neen* (Ontijd's Yes and No, 1825) Capadose showed his opponent as constantly contradicting himself, by juxtaposing different quotations from the latter's publications. None of the many pamphlets against Capadose led to any change in his anti-vaccination standpoint.

Chapter 8

The nationwide indignation caused by Thelwall's *Keert u tot Hem die slaat* (Turn to Him who strikes, 1825), a Christian call to arms to the Dutch as a result of the floods of February 1825, may be summarily described as manifesting itself in at least three areas. First, the general indignation basically meant that this nonconformist was seen in the Netherlands as a troublesome disturber of the peace. Second, many pastors felt that the accusations that Thelwall levelled at them tarnished their reputation; many non-pastors also objected to his allegations. Third, being told by foreigners what to do was not appreciated. The various aspects of the widespread indignation regarding *Keert u tot Hem die slaat* can be reduced to one fundamental response: the resistance against the way Thelwall interpreted the punishment-for-sins theory, linking it to the February flood of 1825, and the manner in which he formulated the religious remedy he proposed.

As far as we can tell all reviews of *Keert u tot Hem die slaat* reject the work. The analysis of all other publications against the pamphlet shows that the objections – which were expressed strongly and often directed *ad hominem*, as were the reviews – were basically enlightened Christian responses to Thelwall's decidedly Orthodox-Reformed viewpoint. The difference between the interpretations of the 1825 flood by representatives of the Enlightenment on the one hand, and the supporters of the rising Protestant Réveil of the time on the other, can be reduced to differences between anthropological views and conceptions of God. In the opinion of the enlightened authors, the Fall of Genesis 3 for some reason resulted in a change that badly affected mankind. However, they were convinced that the proper use of reason would automatically lead to man's moral improvement. The representatives of the Réveil, on the other hand, suggested that man, who had been completely ruined by the Fall, no longer had the will and the ability to do what was spiritually right; it was only through rebirth and conversion that individuals would be able to renew their ethos and conduct. As far as the different conceptions of God are concerned, we see that the supporters of the early Protestant Réveil believed that the flood should be regarded as God's judgement on the Netherlands. Enlightened authors, however, characteristically refused to regard the flood as a sign of God's wrath — precisely because they believed God to be primarily a God of love. Thelwall's remedy was supported by several opponents as far as his call for conversion and a change of behaviour was concerned. Enlightened thought, in which man's ability to learn plays an important role, was based on the view that mortification or chastisement would indeed lead to moral improvement; the punishment theory was not quite so optimistic in that respect. Supporters of the early Protestant Réveil urged conversion to God, whilst the remedy against disasters that their enlightened opponents urged upon the reading public was moral improvement.

For a few people, seeing God's correcting hand did not get in the way of a physical interpretation of the flood of 1825. Although this disaster took place at a time when the rationalism of the Enlightenment was increasingly winning ground, it did not mean that the enlightened authors considered reasoning to be the highest authority *in theologicis*. In the religious response pattern during and after the flood, reason functioned only as an instrument in interpreting the disaster, and it was considered irresponsible to apply it to the classic key values of the Christian faith, such as creation, theocracy, the trinity, sin, mercy and forgiveness. It is therefore not surprising that many authors shied away from the punishment-for-sins theory, as they believed that asking questions regarding God's providential rule was not within the competence of man.

As did the reviews, the other critical reactions usually spoke negatively about Thelwall being a foreigner; an analysis of these publications seems to lead to the unavoidable conclusion that there was not much tolerance in those days regarding these matters. The punishment-for-sins theory plays an important role in most of the apologetic writings. For these authors a more or less hard image of God was inherent in the view that God would punish mankind for its sins. They mainly had the spiritual welfare and conversion of their readership in mind; however much some of these writers were convinced that the inhabitants of the stricken area were being punished for their sins, they still warned their readers not to think that they were any less sinful than the victims of the flood. They preferred to refer to the guilt of the entire Dutch population rather than speculate on the eternal fate of the victims. Sometimes, there are subtle differences in what the apologetic authors wrote about the punishment theory. In a few cases the punishment-for-sins theory was coupled with a clement image of God, which assumed that God unfortunately had to punish sinners on occasion, but that He did this out of love in order to make them repent. Some authors, such as Bilderdijk, left some room alongside their punishment theory for natural causes of the flood, pointing to man's own responsibility. In one case it was suggested that if people were to continue their sinful lives they

would have to face the implementation of an eschatological threat. These authors generally subscribed to Thelwall's religious remedy, emphasising that in order to avoid and prevent judgement, the first thing necessary was sincere mortification before God and a conversion of heart and life. Those authors who were generally positive about *Keert u tot Hem die slaat* were, however, not without criticism of the work. They believed that Thelwall's views on the pastors lacked nuance. Within the early Protestant Réveil in the Netherlands, the views on *Keert u tot Hem die slaat* ranged from positive to negative.

BIJLAGEN

BIJLAGE I

Typeringen van tijdschriften en kranten die gediend hebben als primaire bron

1. ***Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding***
   In een voorrede op het eerste deel verklaart de redactie van het tweemaandelijkse tijdschrift *Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*, dat zij de schoolopzieners, onderwijzers en opvoeders van de Nederlandse jeugd als haar doelgroep ziet. Voor dit publiek wil de redactie een tijdschrift verzorgen dat een bijdrage levert aan de oplossing van de gebreken die er op het gebied van onderwijs en opvoeding bestaan. Hiertoe wil de redactie de geschiedenis van de volksopvoeding zo uitgebreid mogelijk behandelen. Om deze reden plaatste de redactie voornamelijk bijdragen die het onderwijs betreffen. Ook werden recensies geplaatst van binnen- en buitenlandse werken waarin het onderwijs centraal staat. Verder fungeerde dit tijdschrift als forum voor de publieke opinie betreffende onderwijs en opvoeding. Degenen die een bijdrage wilden leveren, werden dringend verzocht "nimmer partijdig" te worden of in "eenen berispenden scherpen toon"[1] te vervallen. Boven alles ziet de redactie het als haar opdracht om "den band van verwantschap en vereeniging"[2] die reeds tussen de overheid, de schoolopzieners en het onderwijzend personeel bestaat, steeds nauwer aan te halen. Onder de titel *Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding* verscheen dit tijdschrift te Amsterdam van 1819 tot 1823 en werd van 1824 tot 1826 voortgezet als *Nieuw Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*.

2. ***Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad***
   Onder de titel *Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentie-Blad* verscheen deze liberale krant in de periode 1819-1820 te 's-Gravenhage. Als *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad* werd zij voortgezet tot 1832.

3. ***Algemeene Konst- en Letter-Bode***
   De *Algemeene Konst- en Letter-Bode* werd in 1788 als weekblad opgericht door de Haarlemse boekhandelaar, romanschrijver en dichter Adriaan Loosjes Pz. (1761-1818). Het blad bevat onder meer recensies en artikelen over kunst en wetenschap, met als doel het verbreiden van kennis en beschaving. Het Verlichtingsideaal van volksopvoeding stond de redactie hierbij voor ogen. In 1794 werd de titel gewijzigd in *Nieuwe Algemeene Konst- en Letter-Bode*. In 1801 begon er een nieuwe reeks onder de oude titel *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, onder welke titel het tijdschrift tot 1861 is blijven bestaan.

---

[1] De schrijvers, "Aan de schoolopzieners, onderwijzers en opvoeders der Nederlandsche Jeugd", in: *Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*, 1819, deel I, 1e stuk, Amsterdam 1819,1-8, 6.
[2] De schrijvers, "Aan de schoolopzieners, onderwijzers en opvoeders der Nederlandsche Jeugd", in: *Ibidem*, 6.

4. ***Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift; eene verzameling van boekbeoordeelingen en mengelwerk, voor allerlei klassen van lezer*** (*Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*), in 1822 voortgezet als:
Algemeen Letterlievend Maandschrift
Het *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, dat van 1817 tot 1821 in Amsterdam werd uitgegeven, kan vergeleken worden met de "Maandboekjes" die in verschillende steden verschenen. Het tijdschrift was speciaal bedoeld voor "Beminnaren van Taal- en Dichtkunst"[3]. In de eerste afdeling, genaamd "Boekbeoordelingen", wordt een grote verscheidenheid aan boeken gerecenseerd, waaronder veel theologische werken. De tweede afdeling oftewel "Mengelwerk", bestaat onder meer uit theologische, taalkundige en (natuur-) historische bijdragen, moralistische stukjes, gelegenheidsgedichten, biografieën, verhalen en anekdoten, berichten betreffende de burgerlijke stand van Amsterdam. Van 1822 tot 1850 werd dit tijdschrift te Amsterdam uitgegeven onder de titel *Algemeen Letterlievend Maandschrift*. In 1851 ging het samen met *De Recensent, ook der Recensenten* en werd het, nog steeds in de hoofdstad, uitgegeven onder de nieuwe titel *De Recensent, Algemeen Letterlievend Maandschrift*. In 1858 werd de titel veranderd in *De Nieuwe Recensent, Tijdschrift voor Wetenschap en Smaak. Onder medewerking van een aantal vaderlandsche geleerden en letterkundigen*. Het blad hield in 1862 op te bestaan.

5. ***De Argus***
Het liberale weekblad *De Argus* werd op 14 september 1825 in Brussel opgericht en stond onder redactie van Lodewijk Gerard Visscher (1797-1859) die in Brussel het literair genootschap "Concordia" had opgericht. In verband met Visschers benoeming tot hoogleraar in de Nederlandse taal en letterkunde aan het Collegium Philosophicum te Leuven verscheen de laatste editie van *De Argus* op 27 december 1826. De inhoud van dit tijdschrift bestaat voornamelijk uit recensies en artikelen over godsdienstige, politieke, taalkundige en literaire onderwerpen. Het doel van de redactie met de uitgave van *De Argus* was de uitbreiding en beoefening van het Nederlands als landstaal zo veel mogelijk te bevorderen. Hoewel de redactie in haar "L.S." waarmee het eerste deel van *De Argus* geopend wordt, verklaart dat zij zich op "voet van vrede" stelt met alle andere tijdschriften, laat zij hier onmiddellijk op volgen: "Hij die den oorlog begint, wachte zich voor de bommen"[4]. Het is niet verwonderlijk dat *De Argus* zich al spoedig ontpopte als een periodiek dat de gevestigde tijdschriften aanviel. Ook geeft *De Argus* regelmatig blijk van een antijezuïetische stellingname. Visscher streefde met *De Argus* ook een vernieuwing van de literaire kritiek na, met onpartijdigheid als één van de voornaamste eigenschappen. De redactie hekelt in dit kader de gevestigde orde die volgens haar gekenmerkt wordt door "vooroordeel, kleingeestigheid, kwade trouw" en doorgaans ook oppervlakkigheid[5].

6. ***Arnhemsche Courant***
De *Arnhemsche Courant* is sinds 1 januari 1814 (na het vertrek van de Fransen uit Arnhem) de voortzetting van het *Staatkundig Dagblad van het Departement van den Boven-IJssel/Journal Politique du Département de l'Issel Supérieur*. Behalve als berichtgever in

[3] […..], "Berigt", in: *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, 1817, deel I, Amsterdam 1817, 1.
[4] (L.G. Visscher), "L.S.", in: *De Argus*, 14 september 1825, deel I, No. 1, Brussel 1825, 1-2, 1. Zie: Michel Hanot, "Literaire kritiek in "De Argus" (Brussel, 1825-1826)", in: *De Nieuwe Taalgids*, 1955, 48e jg., Groningen/Djakarta 1955, 276-287.
[5] (L.G. Visscher), "Eene inleiding bij den aanvang van het jaar 1826", in: *De Argus*, 4 januari 1826, deel II, No.1, Brussel 1826, 1-4, 1.

de gebruikelijke zin, met onder andere rubrieken voor binnen- en buitenlands nieuws, diende de *Arnhemsche Courant* ook als medium voor de lagere overheid. Uitgever Carl Albert Thieme (1793-1847) (sinds 1 februari 1816) beschouwde zijn krant in de eerste plaats als een middel om de Verlichting te verspreiden en de vooruitgang te bevorderen[6]. Met het kritisch beschouwen van de ministeriële verrichtingen en het streven om een bijdrage te leveren aan de voortgang van de constitutionele beginselen werd de *Arnhemsche Courant* het liberale blad bij uitstek. In de necrologie van Thieme wordt gesteld dat hij zich erop kon beroemen de eerste in het land geweest te zijn, die door zijn krant "den constitutionelen zin onzer natie heeft wakker gemaakt en ontwikkeld". Met name sinds 1837, toen de liberaal Th.M. Roest van Limburg (1806-1887) de leiding over de redactie kreeg, werd de *Arnhemsche Courant* het orgaan van de liberale oppositie[7].

7. ***Bijdragen, tot de Beoefening en Geschiedenis der Godgeleerde Wetenschappen*** (*Bijdragen*)
De redacteur van het theologische tijdschrift *Bijdragen, tot de Beoefening en Geschiedenis der Godgeleerde Wetenschappen* was Hendrik Herman Donker Curtius (1778-1839). Na zijn studie theologie te Utrecht was hij gereformeerd predikant te Blaricum en Laren 1800, Muiderberg 1801 en Arnhem1802. Eén van zijn broers, de jurist en politicus Dirk Donker Curtius (1792-1863), was redacteur van de *Arnhemsche Courant* en van *De Standaard. Staatkundig Blad*. Als theoloog was Hendrik Herman Donker Curtius een invloedrijke vertegenwoordiger van het rationalistisch supranaturalisme. In de *Bijdragen* liet hij zich kritisch uit tegenover auteurs die hij als rechtzinnig of als rationalistisch beschouwde. Als bestuurder van de Nederlandse Hervormde Kerk trad Donker Curtius op als secretaris van het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland en was hij lid van de Algemene Synode. Met de oprichting van de *Bijdragen* in 1813 had hij een tweeledig doel. In de eerste plaats wilde hij een bijdrage leveren aan de beoefening van de godgeleerde wetenschappen door aan predikanten en studenten in de theologie te laten zien "welke der boeken in onzen tijd geschreven, voor de Wetenschap van wezenlijk belang zijn; als zoodanig verdienen aangekocht te worden; en *waarom* zij dat verdienen"[8]. Hiermee wilde de redacteur de lezers van de *Bijdragen* ook "leeren, het goede van het kwade wel te onderscheiden, en zich voor alle slaafsche navolging te wachten"[9]. De tweede doelstelling die Donker Curtius met de uitgave van de *Bijdragen* had, was om "bouwstoffen" te leveren aan degenen die een "letterkundige geschiedenis der Godgeleerdheid"[10] willen schrijven. Van de *Bijdragen* verschenen tot 1826 veertien delen, waarna het tot 1870 in vierenveertig delen werd voortgezet als *Godgeleerde Bijdragen*.

8. ***Boekzaal der Geleerde Wereld, en Tijdschrift voor de Protestantsche Kerken in het Koningrijk der Nederlanden*** (*Boekzaal*)
De *Boekzaal der Geleerde Wereld, en Tijdschrift voor de Protestantsche Kerken in het Koningrijk der Nederlanden* was een maandelijks verschijnend kritisch tijdschrift, dat sinds 1816 onder deze titel verscheen. In de "Boekbeschouwing" worden onder meer theologische werken, poëzie, biografieën en boeken voor kinderen gerecenseerd. Het "Men-

[6] Cf. Thiemes necrologie in de *Arnhemsche Courant* van zondag 31 oktober 1847.
[7] Cf. Maarten Schneider in samenwerking met Joan Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van "nieuwstydinghe" tot dagblad*, 4e dr., Baarn 1979, 158-159.
[8] Zie het "Voorberigt" van de uitgever in: *Bijdragen*, 1813, deel I, Amsterdam 1813, iii-vi, v.
[9] *Ibidem*.
[10] *Ibidem*.

gelwerk" bevat naast bijdragen op godsdienstig gebied ook gedichten en verhalen. Verder heeft deze periodiek rubrieken voor "Akademie-Nieuws", "School-Nieuws" en "Kerk-Nieuws". Ook werden er berichten opgenomen betreffende de zendeling- en bijbelgenootschappen en over de zondagsscholen. Ten onrechte wordt veelal aangenomen dat de *Boekzaal der Geleerde Wereld, en Tijdschrift voor de Protestantsche Kerken in het Koningrijk der Nederlanden* deel uitmaakt van de uitgavegeschiedenis van het in 1692 door Pieter Rabus (1660-1702) opgerichte tijdschrift *De Boekzaal van Europe, ontsloten met de Maanden*[11]. Ter verduidelijking volgen hieronder de respectievelijke uitgavegeschiedenissen van beide hierboven genoemde tijdschriften:

— *Maendelyke Uittreksels, of de Boekzael der Geleerde Werrelt* (Amsterdam 1715-1811); van 1733 tot 1771 onder de titel: *Maandelyke Uittreksels of Boekzaal der Geleerde Waerelt*; vanaf 1772 onder de titel: *Maandelyksche Uittreksels of Boekzaal der Geleerde Waereld*. Voortgezet als: *Boekzaal der Geleerde Wereld, of Tijdschrift voor Letterkundigen* (Amsterdam 1811-1816). Voortgezet als: ***Boekzaal der Geleerde Wereld, en Tijdschrift voor de Protestantsche Kerken in het Koningrijk der Nederlanden*** (Amsterdam 1816-1863). Voortgezet als: *Stemmen voor Waarheid en Vrede. Evangelisch Tijdschrift voor de Protestantsche Kerken. Nieuwe Serie van de Boekzaal* (Amsterdam 1864-1925). Niet verder verschenen.

— ***De Boekzaal van Europe, onsloten met de Maanden*** (Rotterdam 1692-1702). Vanwege een meningsverschil tussen Rabus en de drukker verschenen in 1701 *De Boekzaal van Europe, ontsloten met de Maanden* en haar voortzetting naast elkaar. Voortgezet als: *Twee-maandelijke Uittreksels van P. Rabus* (Rotterdam 1701-1704); van 1702-1704 onder de titel: *Twee-maandelijke Uyttreksels van alle eerst uytkomende Boeken*. Voortgezet als: *De Boekzaal der Geleerde Werreld voor de Maanden …* (Amsterdam 1705-1708). Voortgezet als: *De Republyk der Geleerden, of Kort Begryp van Europas Letternieuws* (Amsterdam 1710?- 1717). Voortgezet als: *Republyk der Geleerden, of Boekzaal van Europa; vervattende kortbondige Uittrekzels uit binnen- en buitenlandsche Werken; nuttige en vermaakelyke Vertoogen, merkwaardige Leevensbeschryvingen en Letternieuwigheden by een gebracht door Liefhebbers der Weetenschappen* (s.l. 1718-1774); Van 1735 tot 1764 onder de titel: *Republyk der Geleerden, of Boekzaal van Europa, voor den Kunst- en Letterminnaren geoopend door verscheide Liefhebbers* (Amsterdam 1735-1764). Niet verder verschenen.

9. ***Christelijk Maandschrift voor den Beschaafden Stand — Nieuw Christelijk Maandschrift, voor den Beschaafden Stand — Maandschrift voor Christenen van den Beschaafden Stand***

Het *Christelijk Maandschrift, voor den Beschaafden Stand* werd in 1822 opgericht en was een uitgave van de "Ringsvergadering" van de Hervormde Gemeente van Amsterdam en werd geredigeerd door Wessel Albertus van Hengel[12]. In 1827 werd de titel van dit tijd-

[11] Zie: Peter Rietbergen, "Pieter Rabus en *De Boekzaal van Europe*", in: Hans Bots, *Pieter Rabus en De Boekzaal van Europe 1692-1702. Verkenningen binnen de Republiek der Letteren in het laatste kwart van de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1974, 1-109; Joannes Josephus Victor Maria de Vet, *Pieter Rabus. Een wegbereider van de Noordnederlandse Verlichting*, Amsterdam/Maarssen 1980.

[12] Wessel Albertus van Hengel (1779-1871) studeerde theologie te Leiden en was daarna gereformeerd predikant te Kalslagen (1803), Driehuizen en Zuidschermer (1805), Grootebroek (1810). Van 1818 tot 1827 was hij hoogleraar aan het Atheneum Illustre te Amsterdam. Uit deze periode stammen zijn vele bijdragen aan het *Christelijk Maandschrift, voor den Beschaafden Stand*. Van1827 tot 1849 (emeritaat) was hij hoogleraar in de exegese van het Nieuwe Testament te Leiden. Isaac da Costa beschuldigde hem onder andere van "de stelselmatige afdaling tot een plat rationalisme" (I. da Costa, *Wat er door de theologische faculteit te Leyden al zoo geleerd en geleverd wordt. Eene stem der smart en des beklags*, Amsterdam 1857, 20).

schrift veranderd in *Nieuw Christelijk Maandschrift, voor den Beschaafden Stand*. Ingrijpender was de naamsverandering die in 1837 plaatsvond. De titel werd toen gewijzigd in: *Maandschrift voor Christenen van den Beschaafden Stand*. Voor de "aanleg, aard en strekking"[13] van het tijdschrift leidde dit echter niet tot wezenlijke verschillen. Om andere tijdschriften niet voor de voeten te lopen, werden in dit maandelijks verschijnende periodiek geen recensies geplaatst en geen berichten betreffende de zendeling- en bijbelgenootschappen of tegen "een of ander Christelijk genootschap"[14] gerichte verhandelingen opgenomen. Een voorname plaats werd daarentegen ingeruimd voor artikelen over godsdienstige onderwerpen. De auteurs van deze artikelen zijn allen leden van de ring Amsterdam. Verder was er ruimte voor artikelen over onderwerpen die naar de mening van de redactie "het Algemeen een aangenaam en nuttig onderhoud"[15] verschaffen konden. Het tijdschrift heeft bestaan tot 1846, waarna het is voortgezet als *Maandschrift voor den Beschaafden Stand ter Bevordering van Bijbelkennis en Christelijk Leven*.

10. ***Euphonia. Een Tijdschrift voor den Beschaafden Stand*** (*Euphonia*)
Euphonia werd van 1814 tot1829 te Utrecht uitgegeven en stond onder redactie van Johannes Decker Zimmerman (1785-1867), evangelisch-luthers predikant in Utrecht. De Griekse naam Euphonia betekent welluidendheid en staat volgens de redacteur voor "*alles, wat in eenige betrekking, uit 's menschen aanleg voor al, wat edeler is, voortvloeit of denzelven glansrijk in het licht stelt*"[16]. Decker Zimmerman ziet de welluidendheid in Nederland onder meer tot uiting komen in een algemeen streven naar eendracht; in de toenemende welvaart; in het zich steeds volkomener vertonen van de deugd, de kunst, de poezie, de voorvaderlijke grootheid, de vaderlandse heldenmoed, de taal, de vereniging van vorst en volk, de mens in het algemeen. Het doel dat Decker Zimmerman met de uitgave van *Euphonia* heeft, is het stemmen van de volgens hem in de Nederlandse samenleving alom aanwezige toon van welluidendheid. Met dit doel voor ogen werden in *Euphonia* bijdragen opgenomen waarin de schrijver "in welsprekende uitboezemingen van een veredeld proza of vloeijende verzen" zijn gedachten en gevoelens tracht bloot te leggen; – alsook "korte vertoogen, betrekkelijk taal, zeden, kunst, wereld- en menschenkennis (…) ter verrijking van den geest met aangename en nutte kennis"; – verder berichten over grote mannen en edele daden uit verleden en heden; – maar ook "versierde verhalen, als toonbeelden ter ontvouwing van algemeene waarheden omtrent den wereldloop, de menschelijke veredeling of verbastering en de zedekunde" (13). Hoewel *Euphonia* geen uitgesproken spectatoriaal tijdschrift is, werden spectatoriale vertogen met graagte ontvangen[17]. In 1823 maakte *Euphonia* in zekere zin een nieuwe start, waarna er voortaan meer populairwetenschappelijke bijdragen werden geplaatst. Decker Zimmerman, die een verdienstelijk dichter was, gaf in januari 1815 aan *Euphonia*, voorgesteld als een kind met een bloemenmand, een opdracht in dichtvorm mee waarin het programma van dit tijdschrift is samengevat:

[13] De Redactie, "Voorberigt", in: *Nieuw Christelijk Maandschrift, voor den Beschaafden Stand*, 1837, deel XI, i-ii, i.
[14] W.A. van Hengel, "Voorberigt", in: *Christelijk Maandschrift, voor den Beschaafden Stand*, 1822, deel I, i-vi, iv.
[15] W.A. van Hengel, "Voorberigt", in: *Ibidem*, iii.
[16] Z., "Euphonia's overstap in het jaar 1815; aan onze geachte lezers en Nederland's letterminnend publiek in 't algemeen", in: *Euphonia*, januari 1815, N°. 1, 1-16, 11 ("Euphonia's overstap").
[17] Cf. (J. Decker Zimmerman), "Antwoord van den redacteur", in: *Euphonia*, oktober 1815, N°. 37, 575-576, 576.

Ga aan de deur der droeven kloppen!
Hun zorg verteert het angstig hart.
Geef hun ontloken rozenknoppen,
Als beelden van de hoop in smart!
Spreek voor de wijzen niet te moedig;
Voor 't wanklend hart opbeurend, goedig;
Maar schenk aan de ondeugd geen genâ.
Ga heen! Uw doen moet elk bekoren;
De deugd zelfs uwen lof doen hooren; —
Denk aan uw naam: "Euphonia!"[18].

11. ***De Fakkel, of Bijdragen tot de Kennis van het Ware, Schoone en Goede*** (*De Fakkel*)
De redacteur van *De Fakkel* was Jacobus Petrus Sprenger van Eijk (1777-1859), hervormd predikant te Rotterdam (sinds 1809) en tevens bestuurslid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en van de Maatschappij Verscheidenheid en Overeenstemming. Veel van de in die maatschappijen gehouden redevoeringen werden door Sprenger van Eijk gepubliceerd in het door hem geredigeerde tijdschrift. Met *De Fakkel*, die van 1825 tot 1843 te Rotterdam verscheen, beoogde hij een zodanige verlichting of "verheldering des verstands" te bereiken, dat men "het *ware*, *schoone* en *goede* wèl leert kennen en juist beoordeelen"[19]. Het "*ontstoken licht*" kon zich zo "nog meer naar buiten verspreiden"[20].

12. ***Gezondheids-Blad ter Onderrigting en Waarschuwing voor allen die Prijs stellen op Leven en Gezondheid*** (*Gezondheids-Blad*)
Het *Gezondheids-Blad ter Onderrigting en Waarschuwing voor allen die Prijs stellen op Leven en Gezondheid*[21] werd van 1822 tot 1825 te Amsterdam uitgegeven door een onbekend gebleven redactie, die vermoedelijk uit artsen bestond. Het eerste nummer opent met een korte inleiding waarin de redactie te kennen geeft een drieledig doel na te streven, namelijk "bevordering van gezondheid, wering van vooroordeel, voorkoming van misbruiken"[22]. Conform de doelstelling bevat dit medische tijdschrift veel artikelen met een voorlichtend karakter: over het toenemend aantal gevallen van zenuwzwakte als gevolg van een te weke en verwaarloosde opvoeding; waarschuwingen tegen kwakzalverij; over de gevaren van drankmisbruik; over de koepokinenting; over gebitsverzorging. Ook over actuele gebeurtenissen in de medische wereld – bijvoorbeeld het overlijden van Edward Jenner – werd bericht. Bovendien fungeerde het *Gezondheids-Blad* als forum voor de publieke opinie en als vraagbaak voor de lezers. Met name in haar filippica's tegen Da Costa, Capadose en Thelwall toont de redactie zich een overtuigd aanhangster van verlicht-rationalistische standpunten. In de hier bedoelde artikelen ging de redactie voorbij aan haar eigen uitgangspunt, dat bijdragen waarin personen worden aangevallen niet voor publicatie in het *Gezondheids-Blad* in aanmerking komen[23].

---

[18] Z., "Euphonia's overstap", 16.
[19] J.P. Sprenger van Eijk, "Voorrede", in: *De Fakkel*, 1825, iii-xxii, iv.
[20] J.P. Sprenger van Eijk, "Voorrede", in: *Ibidem*, xiv.
[21] Zie: C.C. Delprat, *De geschiedenis der Nederlandsche geneeskundige tijdschriften van 1680-1857*, Amsterdam 1927, 145-148; A.H.M. Kerkhoff, "Het eerste Nederlandstalige tijdschrift op het terrein van gezondheidsvoorlichting in de negentiende eeuw", in: *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde*, 21 november 1981, jg. 125, nr. 47, 1935-1940.
[22] *Gezondheids-Blad*, 1822, N°. I, Amsterdam 1822, 1.
[23] Zie: De Redactie, "Correspondentie", in: *Gezondheids-Blad*, 1823, N°. III, 40.

13. ***De Godsdienstvriend. Tijdschrift voor Roomsch-Catholijken*** (*De Godsdienstvriend*)
Roomsch-Catholijke Bibliotheek voor het Koningrijk der Nederlanden (*Roomsch-Catholijke Bibliotheek*)

Volgens Joachim George le Sage ten Broek[24] werden sinds de herdenking van de Kerkhervorming in 1817 de protestantse tijdschriften in hun berichtgeving betreffende het Rooms-Katholicisme "opgevuld met spotternijen en beleedigingen, met onwaarheden en lasteringen"[25]. Aangezien het niet binnen de doelstelling van het door hem sinds 1818 geredigeerde tijdschrift *De Godsdienstvriend. Tijdschrift voor Roomsch-Catholijken*[26] paste om daar boekbesprekingen in op te nemen, richtte Le Sage ten Broek daarvoor in 1821 een op apologetische wijze recenserend tijdschrift op, getiteld: *Roomsch-Catholijke Bibliotheek voor het Koningrijk der Nederlanden*[27]. De gedragsregel die de rooms-katholieke publicist voor deze periodiek opstelde, luidt: "Wij zullen, in de Beoordeelingen van Boeken en Tijdschriften, den bescheidenen met bescheidenheid, en den moedwilligen lasteraar, met billijke verachting behandelen. Met Staatkundige zaken zullen wij ons volstrektelijk niet inlaten, dan voor zoo verre zij betrekking hebben tot de leer en regten der Catholijke Kerk. (…). Wij zullen de zaak van onzen heiligen Godsdienst altoos vrijmoedig verdedigen, zonder immer de eerbied uit het oog te verliezen, dien wij aan het Gouvernement verschuldigd zijn"[28]. Waar *De Godsdienstvriend* vooral bestemd was voor opbouwend werk onder de rooms-katholieken en zich daartoe concentreerde op de publicatie van voor dit doel geschikte artikelen en het mededelen van kerkelijke berichten, diende de *Roomsch-Catholijke Bibliotheek* voornamelijk om aanvallen af te weren en laster te weerleggen. Het zijn echter voornamelijk de eerste delen die tegen het Protestantisme gericht zijn. Onder de verschillende rubrieken die dit strijdbare tijdschrift bevat, neemt het "Overzigt der protestantsche tijdschriften", waarin de inhoud van de toonaangevende protestantse periodieken becommentarieerd wordt weergegeven, de voornaamste plaats in. Onder het kopje "Boekbesprekingen" werden recensies van boeken en brochures opgenomen die van belang waren in verband met actuele godsdienstige kwesties of polemieken. In de rubriek "Kerkelijke geschiedenis" wordt de lezer op de hoogte gesteld van belangrijke gebeurtenissen uit de contemporaine geschiedenis betreffende de Rooms-Katholieke Kerk, zoals haar positie in eigen land en in Europa, en haar lotgevallen in de missie. Met het "Mengelwerk" dat een sterk moraliserend karakter heeft, wilde de redactie een bijdrage leveren aan "de Goede Zeden" en beoogde zij "de Christelijke deugden, in hare beminnelijke schoonheid, en de ondeugden in hare verschrikkelijke gevolgen" (iii) te schetsen. De bijdragen die voor de rubriek "Anecdoten en Dichtstukjes" ingezonden konden worden, dienden "leerzaam en stichtelijk" (iii) te zijn. Alle bijdragen in dit tijdschrift zijn anoniem. Vaststaat dat Le Sage ten Broek de redacteur was en de algehele leiding had en dat de inhoud van het tijdschrift een weergave is van zijn ideëen en idealen[29].

---

[24] Zie voor een biografie hoofdstuk 3, noot 129.

[25] (J.G. le Sage ten Broek), "Herinnering aan de Nederlandsche Catholyken", in: *De Godsdienstvriend*, 1822, deel IX, 1-24, 21.

[26] Amsterdam/'s-Gravenhage/Grave 1818-1869.

[27] 's-Hertogenbosch 1821-1826.

[28] De Redacteur, "Voorberigt", in: *Roomsch Catholijke Bibliotheek*, 1821, deel I, i-iv, ii-iii.

[29] Cf. G. Gorris S.J., *J.G. Le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken*, twee delen, Amsterdam 1947-1949, deel I, Amsterdam 1947, 276 (*J.G. Le Sage ten Broek*); A.C.A. van Vuuren, "De Katholieke Pers", in: J.A. Loeff e.a., *Het Katholiek Nederland 1813-1913. Ter blijde herinnering aan het eerste eeuwfeest onzer nationale onafhankelijkheid*, twee delen, Nijmegen 1913, deel II, 231-261, 234-235.

14. ***Groninger Maandschrift tot Nut van 't Algemeen*** (*Groninger Maandschrift*)
Onder de titel *Groninger Maandschrift tot Nut van't Algemeen* werd in 1815 – na een verbod tot verdere uitgave bij keizerlijk decreet van 26 september 1811 – het tijdschrift voortgezet dat het Departement Groningen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen onder verschillende titels sinds 1797 uitgaf. In het redactionele artikel "Aan de lezers van het Maandschrift tot Nut van 't Algemeen, bij de wederuitgave van het werk in 1815"[30] wordt medegedeeld dat het tijdschrift in dezelfde "geest en strekking" (2) zal worden voortgezet die ook de eerste vijftien delen kenmerkt. Dat houdt in dat zonder inmenging in "eenige godgeleerde of staatkundige geschillen (…) onderwerpen van Godsdienst, Zedekunde, Wijsgeerte, Opvoeding, Onderwijs, Redeneer- Natuur- en Aardrijkskunde, Natuurlijke, Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenissen, Kunsten, Handwerken, Landbouw en andere kundigheden, welke onmiddellijk nut aanbrengen in het dagelijksche leven" (2), opgenomen worden. De stof die dit brede scala van aandachtsgebieden oplevert, wil de redactie benutten om de Verlichtingsidealen uit te dragen. Zij probeert dit te bereiken door "schadelijke vooroordeelen uit den weg te ruimen, dwalingen en misbruiken tegen te gaan, het verstand op te helderen, nuttige kundigheden te verbreiden" (2), maar bovenal door de lezers op te voeden tot "deugdsbetrachting" (2) en "ware godsvrucht" (3) en hen te leren "grootmoedig, nederig, naarstig, weldadig, weltevreden, matig en vredelievend" (3) te zijn. Dit alles moet bijdragen tot het verwerkelijken van de uiteindelijke doelstelling: "den mensch verstandiger en beter, en daardoor gelukkiger" (4) te maken.

15. ***De Heraut. Eene Stem over Israël en tot Israël*** (*De Heraut*)
Het polemische tijdschrift *De Heraut* werd in oktober 1850 opgericht door Carl Schwartz (1817-1870), een uit Polen afkomstige, tot het Christendom bekeerde Jood, die eind 1849 door de Vrije Schotse Kerk als zendeling onder de Joden naar Amsterdam werd gezonden. Bij de uitgave van *De Heraut*, die aanvankelijk tweemaandelijks uitkwam, maar sinds 1852 wekelijks verscheen, werkte Schwartz samen met Johan Frederik Schimsheimer (1805-1878), Da Costa[31] en Theodorus Matthijs Looman (1816-1900). In de tweede jaargang behandelde Schwartz wekelijks dat gedeelte van de Wet dat de komende sabbat in de synagoge gelezen zou worden. In de vijfde jaargang behandelde hij de persoon en het werk van de Messias[32]. Van 1856 tot 1870 verscheen het weekblad onder de titel: *De Heraut. Eene Nederlandsche Stem voor Israëls Koning, het Hoofd der Gemeente*. Na het vertrek van Schwartz naar Engeland in 1864 leed *De Heraut* een kwijnend bestaan, totdat het in 1871 onder hoofdredactie kwam te staan van Abraham Kuyper (1837-1920), die er al sinds 1869 politieke artikelen voor schreef. De titel werd gewijzigd in: *De Heraut voor vrije Kerk en vrije School in het vrije Nederland*. Van 1877 tot 1887 werd het weekblad als *De Heraut* onder redactie van Kuyper voortgezet. *De Heraut* ging nu een voorname rol spelen in de theologisch-kerkelijke strijd die uitliep op de Doleantie (1886) en werd daarom in januari 1887 omgedoopt in: *De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, en in oktober 1913 in: *De Heraut voor de Gereformeerde Kerken in Nederland*. In januari 1945 werd de uitgave van *De Heraut* wegens papiergebrek definitief gestaakt[33].

---

[30] In: *Groninger Maandschrift*, 1815, Groningen 1815, 1-4.
[31] Als nieuwjaarsgroet voor *De Heraut* bij de aanvang van het jaar 1858 dichtte Da Costa "Een gebed voor den "Heraut"" onder het motto: "Die tot Sion zegt: Uw God is Koning" (Jesaja 52:7). Zie: Isaac da Costa, *Kompleete Dichtwerken*, uitgegeven door J.P. Hasebroek, 8e dr., drie delen, Leiden s.a., deel III, 169-171.
[32] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, 469-470 (*Het Réveil*).
[33] Cf. *Christelijke Encyclopedie*, deel III, s.v. "De Heraut".

16. ***De Katholijke, letterkundig Tijdschrift voor Godsdienst en Wetenschappen*** (*De Katholijke*)
De Katholijke, letterkundig Tijdschrift voor Godsdienst en Wetenschappen werd van 1822 tot 1824 in drie delen uitgegeven te Deventer. De drijvende kracht achter dit gematigd verlichte rooms-katholieke tijdschrift was hoogstwaarschijnlijk de Deventer pastoor J.W. A. Muller. *De Katholijke* bestaat uit de afdelingen "Boekbeoordeelingen" en een "Mengelwerk"; de laatste is tamelijk lokaal georiënteerd[34].

17. ***De Lantaarn***
Conform het "Berigt van inteekening" bestaat de inhoud van het te Groningen uitgegeven verlichte weekblad *De Lantaarn* onder meer uit "nuttige en aangename mengelingen, dichtstukjes, anecdoten, wenken, raadgevingen, bijzonderheden, vermeldingen van edele daden"[35]. Omdat het niet alleen de bedoeling van de redacteur was om "nut" te stichten, maar ook om "vermaak" (1) te brengen, werden geregeld ironische en komische stukken geplaatst[36]. Ingezonden stukken en andere bijdragen werden alleen geplaatst, "mits overeenkomstig de waarheid en niets behelzende strijdig met godsdienst en goede zeden, koning en vaderland" (1). De redacteur vond zijn oogmerk treffend onder woorden gebracht in de volgende spreuk van Horatius, die als motto boven ieder nummer van *De Lantaarn* is geplaatst: "Hij ontgaat alle berisping, die het aangename met het nuttige vereenigt, door den lezer te behagen en te gelijker tijd te onderwijzen"[37]. De redacteur heeft zijn tijdschrift *De Lantaarn* genoemd, omdat men met een lantaarn, voorzien van een brandende kaars en met een gesloten deurtje dat de vlam voor uitwaaien behoedt, kan "zien waar geen *Zon* noch *Star* haar licht verspreiden" (4)[38]. Tenslotte geeft de redacteur te kennen voor alles de onpartijdigheid in acht te willen nemen. Hij zegt evenwel toe dat zodra er iemand naar zijn oordeel "een veeg uit de pan" verdient, hij daarop zijn "bescheiden aanmerkingen" (8) zal maken. Lang heeft *De Lantaarn* overigens niet bestaan: van dit weekblad verschenen in de periode 6 januari 1824 tot 18 mei van dat jaar twintig nummers, waarna dit periodiek geen voortzetting meer vond.

18. ***Letterkundig Magazijn, van Wetenschap, Kunst en Smaak*** (*Letterkundig Magazijn*)
Het *Letterkundig Magazijn, van Wetenschap, Kunst en Smaak* is een in 1814 opgericht en te Amsterdam uitgegeven algemeen maandblad met een protestants en gematigd liberaal karakter. In dit tijdschrift werden bijdragen gepubliceerd van "Geleerden en Kunstenaars, ja allen, die hunne Landgenooten, in een of ander nuttig bedrijf willen voorlichten"[39]. De eerste rubriek, "Uittreksels en Beoordeelingen" genaamd, bestaat voornamelijk uit recensies van exegetische werken en andere boeken op godsdienstig gebied. Het "Mengelwerk" laat een grote verscheidenheid aan onderwerpen zien, waarbij de nadruk ligt op artikelen die ingaan op "nieuwe ontdekkingen, of nadere bevestigingen van reeds gedane, in We-

[34] Zie: G. Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek*, deel I, 239.
[35] De redactie, "Berigt van inteekening op een weekblad, ten titel voerende: *De Lantaarn*", in: *De Lantaarn*, 1824, Groningen 1824, 1-2 ("Berigt van inteekening").
[36] Een voorbeeld hiervan is het artikel "Bijdrage tot de bezwaren over den geest dezer eeuw". In: *De Lantaarn*, dinsdag 11 mei 1824, N°. 19, 169-174. Zie voor dit artikel hoofdstuk 5, paragraaf XI.14.
[37] Cf. Horatius, *De arte poetica*, 343. Geciteerd uit een anoniem en titelloos openingsartikel van de redactie. In: *De Lantaarn*, dinsdag 6 januari 1824, N°. 1, 3-8, 3.
[38] Met "*Zon*" en "*Star*" bedoelt de schrijver de tijdschriften *De Zon* en *De Star, een Tijdschrift*, uitgegeven van wege de Permanente Kommissie der Maatschappij van Weldadigheid (Amsterdam 1819-1826), waarmee hij moest concurreren om de gunst van de lezers.
[39] […..], "Voorberigt", in: *Letterkundig Magazijn*, 1814, Amsterdam 1814, i-iv, i.

tenschappen of Kunsten" (iii). Verder werden er dichtstukken, novellen en anekdoten opgenomen, kortom: alles wat voor "eene aangenaame uitspanning bevorderlijk kan zijn" (iii). In 1836 werd het blad voortgezet onder de titel *Athenaeum. Tijdschrift voor Wetenschap en Kunst*. Dit maandblad beleefde twee jaargangen.

19. ***Mnemosyne. Mengelingen voor Wetenschappen en Fraaije Letteren; verzameld door M^r^. H.W. Tydeman en N.G. van Kampen*** (*Mnemosyne*)
Het door de Leidse hoogleraar Hendrik Willem Tydeman en de Leidse lector in het Duits Nicolaas Godfried van Kampen van 1815 tot 1821 te Dordrecht uitgegeven tijdschrift *Mnemosyne. Mengelingen voor Wetenschappen en Fraaije Letteren; verzameld door M^r^. H.W. Tydeman en N.G. van Kampen* werd opgericht met het doel een verzameling aan te leggen van stukken die moeilijk afzonderlijk uitgegeven kunnen worden; stukken die de auteur ervan liever niet geplaatst ziet in een spoedig vergeten aflevering van een regulier tijdschrift; stukken waarmee een schrijver zich van de chronologische prioriteit van een ontdekking wil verzekeren; stukken waarmee een schrijver een proeve van een groter werk onder de aandacht van het lezerspubliek wil brengen; stukken die in de lessenaar van een overledene zijn blijven liggen. Zodoende werd onder de titel *Mnemosyne*, de naam van de Griekse godin van het geheugen en de moeder van de muzen, een corpus aangelegd dat bestaat uit verhandelingen, proeven van welsprekendheid en dichtkunst op het gebied van de algemene en vaderlandse geschiedenis, theologie, aardrijkskunde en natuurlijke historie. Ook werden reisverhalen, biografieën en zedekundige opstellen opgenomen, kortom: "al wat in een' beschaafden leeskring algemeen belangrijk is, en tot uitbreiding van algemeene kundigheden dienen kan"[40]. Van 1822 tot 1831 werd dit tijdschrift voortgezet onder dezelfde titel, maar met als ondertitel: *Mengelingen voor Wetenschappen en Fraaije Letteren; verzameld door H.W. en B.F. Tydeman en J.T. Bodel Nyenhuis*.

20. ***De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde***
De Amsterdamse boekhandelaar Pieter Gerardus Witsen Geysbeek (1774-1833) wilde met zijn recenserend tijdschrift *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde* het structurele onderdeel van de Nederlandse perscultuur in het eerste kwart van de negentiende eeuw, om recensies anoniem te laten verschijnen, doorbreken[41]. Anders dan veel andere tijdschriftredacties die anonieme boekbeoordelingen plaatsten, die niet zelden gekenmerkt worden door "een' beleedigenden, schamperen en terugfluitenden toon" en ook door "waanwijsheid, laatdunkendheid en zelfgenoegzaamheid"[42], beoogt Witsen Geysbeek een tijdschrift uit te geven waaraan recensenten verbonden zijn waarvan niemand "eenige beleediging of mishandeling te vreezen" (9) heeft, — een voornemen dat ook tot uitdrukking komt in de keuze van het motto dat het titelblad van dit tijdschrift siert: "*Candide et modeste*"[43]. Hiertoe was bij Witsen Geysbeek, die zijn recensenten niet verplichtte hun bijdragen te ondertekenen, maar die als redacteur verantwoordelijk wilde zijn voor de inhoud van de recensies, van iedere boekbeoordelaar de naam bekend. In *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde*, een tijdschrift dat tweemaal per maand uitkwam en waarvan alleen in 1825 zes nummers verschenen zijn, werden recensies geplaatst van theologische, ge-

[40] H.W. Tydeman en N.G. van Kampen, "Voorberigt", in: *Mnemosyne*, 1815, 1^e^ stuk, Dordrecht 1815, v-xvi, viii.
[41] Cf. G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, Den Haag 1995, 189.
[42] P.G. Witsen Geysbeek, "Aan- en Inleiding", in: *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde*, januari 1825, Amsterdam 1825, 1-10, 7
[43] Vertaling: Oprecht en gematigd.

neeskundige, rechtsgeleerde en bouwkundige werken en ook van reisverhalen en biografieën.

21. ***Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde*** (*Nederlandsche Stemmen*)
Op 3 mei 1834 verscheen te Amsterdam het eerste nummer van het Réveiltijdschrift *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde*, dat tot november 1835 wekelijks uitkwam, daarna maandelijks. Van 1838 tot 1840 verscheen het tijdschrift in kleiner formaat onder de titel *Stemmen en Beschouwingen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde*[44]. Eind 1840 besloot de redactie het tijdschrift niet meer voort te zetten. De leden van de redactie waren: Isaac da Costa; Hendrik Jacob Koenen (1809-1874); Anne Maurits Cornelis van Hall (1808-1838) tot en met het oktobernummer 1836 vanwege zijn aansluiting bij de afgescheidenen en de daarmee samenhangende verhuizing van Amsterdam naar Den Haag; Willem de Clercq tot najaar 1839. In haar "Voorrede" verklaart de redactie dat zij onder "*Nederlandsche aangelegenheden*" verstaat "alles wat de eer en belijdenis van onzen Heer en Zaligmaker, vooral in of met betrekking tot ons Vaderland aangaat"[45]. Wat de "godsdienstleer, uit Gods Woord afgeleid" (3) betreft, verklaart de redactie: "Wij vinden die in de geloofswaarheden, die wij overeenkomstig de leer onzer Gereformeerde, dat is oud-Vaderlandsche Kerk, en dus met geheel het oude Nederland belijden" (3). Als voornaamste kenmerken van de gereformeerde leer worden genoemd: "'s Menschen volkomen en algeheel bederf; de eenig- en algenoegzaamheid van Christus en de geregtigheid in Zijn verzoenend bloed en verdienste; Gods vrijmagtige en souvereine genade" (3). De staatkundige belijdenis van de redactie luidt: "Zonder te zijn hetgeen men uitsluitend monarchaal noemt, zijn en blijven wij Oranje- en Koningsgezind, en zien in onzen éénhoofdigen regeringsvorm een duidelijk teeken en bewijs van de bescherming en bewaring Gods" (4)[46].

22. ***Nieuwe Bijdragen, ter Bevordering van de Kennis en Verbetering van den Openbaren Eeredienst, het Leeraarsambt en Kerkelijk Bestuur, bij de Protestantsche Christenen*** (*Nieuwe Bijdragen*)
In 1804 verscheen te Sneek de eerste aflevering van dit door Hans Willem Cornelis Anne Visser[47] geredigeerde liturgische tijdschrift onder de titel *Magazijn voor den Openlijken Godsdienst*. In 1810 werd deze periodiek voortgezet onder de gewijzigde titel *Magazijn tot bevordering van de Kennis en Verbetering van den Openbaren Godsdienst, het Leeraarsambt en Kerkelijk Bestuur*, met op de tweede titelpagina: *Bijdragen tot Bevordering van de Kennis en Verbetering van den Openbaren Godsdient, het Leeraarsambt en Kerkelijk Bestuur*, een titel die in 1816 werd gewijzigd in *Nieuwe Bijdragen, ter Bevordering van de Kennis en Verbetering van den Openbaren Eeredienst, het Leeraarsambt en Kerkelijk Bestuur*. In 1818 kreeg de titel nog de toevoeging: *bij de Protestantsche Christenen*. De laatste fase van dit tijdschrift breekt aan als in 1824 te Sneek verschijnt: *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van de Kennis en verbetering van den Eeredienst, het Leeraarsambt en Kerkelijk Bestuur, als ook van de Theologische Wetenschappen, bij de Protestantsche Christenen*, nu met de uitdrukkelijke vermelding: "verzameld en uitgegeven door H.W.C.A. Visser, predikant te IJsbrechtum".

---

[44] Amsterdam 1838-1840.
[45] [.....], "Voorrede", in: *Nederlandsche Stemmen*, 3 mei 1834, deel I, Nr. 1, Amsterdam 1834, 1-4, 1.
[46] Cf. M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil*, 400-413.
[47] Zie voor een biografie hoofdstuk 3, noot 72.

In Vissers inleidende verantwoording "Over het doel van dit Magazijn", waarmee de eerste aflevering van het *Magazijn voor den Openlijken Godsdienst* uit 1804 geopend wordt, klinken de toendertijd heersende verlichte theologische denkbeelden duidelijk door: "Menschenvolmaking en menschengeluk te bevorderen, is gewis de edelste bezigheid voor het menschelijk verstand op aarde. Dit moet voor ons zelven het hoofddoel van al ons streeven zijn, en anderen daarin behulpzaam te zijn, dit gebiedt ons de leer van onzen Goddelijken Verlosser en de stem van ons geweten. Zedenlijke volmaking in godsvrucht en deugd; gelijkformigheid aan God onzen vader en Jesus Christus onzen verheerlijkten broeder, dit was het doel, waartoe God ons schiep"[48]. Visser beschouwt de "Openlijke Godsdienst" als een geschenk van God, waardoor zedelijke volmaaktheid bevorderd is, en bevorderd moet worden onder de mensen. Zij dient tot godsdienstig onderwijs, stichting en vertroosting en uiteindelijk tot het bereiken van het hemelse doel. De "Openlijke Godsdienst" is echter een goddelijke instelling zonder voorschriften betreffende vorm en inrichting. Volgens Visser liet de goddelijke Voorzienigheid dit aan de mens zelf over en aan de omstandigheden waarin Hij ons plaatst. Visser is van mening dat er aan de praktische uitvoering van de "Openlijke Godsdienst" veel verbeterd kan worden. Hij vindt bijvoorbeeld dat het voorlezen uit de Bijbel in de kerk over het algemeen op een weinig verheffende manier plaatsvindt; dat er geen geschikte liederen voorhanden zijn; dat aan het gebed veelal "zalving, Christuszin en godsdienstig gevoel" (5) ontbreken en dat de prediking maar al te vaak haar doel mist. Met het totale kerkelijke bestel voor ogen wijst Visser op de samenhang tussen de "Openlijke Godsdienst", het ambt van predikant en het kerkelijk bestuur; een samenhang die ook in de latere titelvarianten van dit tijdschrift tot uitdrukking komt.

In dit tijdschrift, dat voornamelijk door predikanten gelezen werd, vindt men rubrieken als: "Bijdragen", met beschouwingen over en voorstellen tot liturgische vernieuwing; "Boekbeoordeelingen"; "Berigten" over "de wijze waarop men de onderscheidene gedeelten van den Openlijken Godsdienst, het leeraarsambt of kerkelijk bestuur gewoon is hier of elders te behandelen; gelijk mede van de verbeteringen, of proeven ter verbetering, welke in het een of ander deel ergens in het werk gesteld zijn" (11). Ook werden in deze rubriek biografieën opgenomen waarin de nadruk ligt op de wijze, waarop de overledene invulling heeft gegeven aan zijn "post bij den Openlijken Godsdienst" (11). Visser waakte ervoor dat er geen dogmatische onderwerpen in zijn tijdschrift werden opgenomen[49].

23. *De Protestant*

Volgens de hervormde predikant Willem van Volkom[50], oprichter en redacteur van het van 1819 tot 1832 te Dordrecht uitgegeven tijdschrift *De Protestant*, is sinds de vereniging van Nederland en België "de moed der Pausgezinden" geweldig hoog gestegen[51]. Naar zijn mening wordt het land overspoeld met publicaties en tijdschriften van roomskatholieke zijde, waarvan de auteurs en redacteurs het doel hebben om "de Evangelische leer te ondermijnen, te bespotten, te veroordeelen" (8). Om deze reden richtte Van Volkom *De Protestant* op om als protestanten gebroederlijk te kunnen polemiseren tegen het "ongeloof en bijgeloof" van de "Papisten" (8-9). Van Volkoms uitgangspunt bij deze po-

[48] (H.W.C.A. Visser), "Over het doel van dit Magazijn", in: *Magazijn voor den Openlijken Godsdienst*, 1804, deel I, Sneek 1804, 1-13, 1.

[49] Zie: A.C. Honders, "Een Nederlands liturgisch tijdschrift uit het begin van de 19e eeuw", in: *Kerk en Theologie*, 1972, 23e jg., 's-Gravenhage 1972, 162-175.

[50] Willem van Volkom (1784-1836) was achtereenvolgens hervormd predikant te Nieuwenhoorn 1807, Giessendam 1810 en Breda 1814. In 1833 ging hij met emeritaat.

[51] (W. van Volkom), "Inleiding", in: *De Protestant*, 1819, deel I, Dordrecht 1819, 1-18, 8.

lemiek is om de "algemeene en bijzondere gelukzaligheid door *godsdienstige verlichting*" te bevorderen, "dwaling en huichelarij" te ontmaskeren en diegenen die verblind en verleid zijn door het Rooms-Katholicisme door middel van redelijke argumentatie te proberen terug te brengen tot het Protestantisme. In dit verlicht-protestantse tijdschrift treffen we aan: 1. "Beoordeelingen" van nieuw uitgekomen boeken, waarbij de nadruk ligt op theologische werken; 2. "Kleine opstellen" in de vorm van verhandelingen, brieven of samenspraken; 3. "Beknopte geschiedenissen" van leerstukken van de Christelijke Kerk die als doel hebben om de verbasteringen aan te tonen, die de geloofsleer door de eeuwen heen heeft ondergaan; 4. "Levens- en karakterschetsen" van personen die in de kerkgeschiedenis een rol van betekenis hebben gespeeld; 5. "Anekdoten" met een godsdienstige strekking; 6. "Berigten" van wat er zowel in Nederland als in het buitenland ten aanzien van de godsdienst voorvalt.

24. ***De Recensent, ook der Recensenten*** (*De Recensent*)
De Recensent, ook der Recensenten, opgericht in 1806 te Amsterdam, is een wetenschappelijk, literair tijdschrift met een liberaal karakter, dat de ideeën van de Verlichting wilde verbreiden. De naam houdt in, dat als reactie op gegeven kritiek ook antikritiek in het tijdschrift werd opgenomen. In 1851 ging het samen met het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* en werd de titel veranderd in *De Recensent, Tijdschrift voor Wetenschap en Smaak. Onder medewerking van een aantal vaderlandsche geleerden en letterkundigen*. Na 1863 is het blad niet verder verschenen.

25. ***Revue Encyclopédique, ou Analyse raisonnée des productions les plus remarquables dans la Littérature, les Sciences et les Arts, par une Réunion de Membres de l'Institut, et d'autres Hommes de Lettres*** (*Revue Encyclopédique*)
In de "Introduction" waarmee de eerste aflevering van de van 1819 tot 1835 te Parijs uitgegeven *Revue Encyclopédique* opent, stelt M.A. Jullien dat de redactie ernaar streeft om op nauwgezette en betrouwbare wijze informatie te geven over de successieve vorderingen van de menselijke kennis in haar relatie tot de sociale orde en de door haar geleverde bijdragen aan de ware beschaving[52]. Ter vervulling van deze doelstelling wenst de redactie in de eerste plaats de eigen leefwereld te onderzoeken en te raadplegen en vervolgens ook gebruik te maken van exacte en onpartijdige verslagen van de meer instructieve en nuttige literaire, historische, economische en politieke werken, die in binnen- en buitenland gepubliceerd worden. Op deze wijze hoopt de redactie een bijdrage te kunnen leveren aan de actieve verspreiding van de intellectuele en morele rijkdom, aan het beter doen waarderen van de voordelen die de samenleving dagelijks ontvangt vanuit de wetenschappelijke wereld, en tenslotte aan het vergroten van de bekendheid van de betere bronnen, waaruit een ieder kan putten, al naar gelang het doel en de aard van zijn studie.

Met het oog op het bovenstaande kunnen alle menselijke kennis, alle essentiële elementen die geluk voor het individu en voorspoed voor de naties brengen, een plaats vinden binnen het kader, waaraan de redactie inhoud wil geven.

De *Revue Encyclopédique* wil de wetenschappen behandelen vanuit een algemeen moreel en wijsgerig gezichtspunt, waarbij de zaken beschouwd worden vanuit een verlichte visie.

[52] Zie: M.A. Jullien, "Introduction", in: *Revue Encyclopédique*, 1819, Tome I, 5-17.

Het tijdschrift kent een viertal rubrieken: 1. "Analyses et Critiques Raisonnées", 2. "Mémoires, Notices et Mélanges", 3. "Nouvelles Littéraires", 4. "Bulletin Bibliographique".

26. ***Roomsch-Catholijke Bibliotheek voor het Koningrijk der Nederlanden***
Zie: *De Godsdienstvriend.*

27. ***Roomsch-Catholijke Courant — Nederlandsche Catholijke Courant — Noord-Nederlandsche Courant***
De te 's-Gravenhage uitgegeven *Roomsch-Catholijke Courant* werd in 1822 opgericht en hield eind 1823 op te bestaan. De inhoud van deze eerste Noord-Nederlandse roomskatholieke krant, die voornamelijk het werk was van Le Sage ten Broek, bestaat uit enkele kolommen met politieke en diplomatieke nieuwsberichten uit binnen- en buitenland over zaken die vooral voor rooms-katholieken interessant waren, een mengelwerk met artikelen over uiteenlopende onderwerpen, en advertenties. Tekenend voor de redactionele koers is dat aanvankelijk is overwogen de krant de titel *Anti-tijdgeest* te geven. Le Sage ten Broek wilde met de *Roomsch-Catholijke Courant* de rooms-katholieken tot politieke en maatschappelijke mondigheid brengen en zo de emancipatie van de rooms-katholieken bevorderen. Uit het redactionele artikel "Waartoe dient eene *Roomsche Courant*?"[53] worden de bestaansreden, het doel en de geest van het orgaan duidelijk, aangezien hierin gesproken wordt van de vrijwaring van rooms-katholieken tegen hatelijke, anti-katholieke lectuur en het meedelen van specifiek rooms-katholiek nieuws, waaraan de overige nieuwsbladen geen aandacht schenken. Omdat de titel onder protestanten aanstoot gaf – "Wat moesten de Katholieken met een eigen krant uitkomen, met de uitdagende naam "Roomsch Catholijk" als vlag in top!"[54] – en omdat zelfs rooms-katholieke caféhouders beducht waren de krant tussen de protestantse of liberale lectuur op de leestafel te leggen, werd vanaf 3 april 1822 de meer gematigde titel *Nederlandsche Catholijke Courant* gevoerd. Gedurende het jaar 1823 droeg het blad de nog neutralere titel *Noord-Nederlandsche Courant*. Ook van regeringswege ondervond de redactie tegenstand. Zo verklaarde minister van Justitie Van Maanen dat deze principiële krant slechts diende om de "twist te vermeerderen en aanleiding tot hatelijkheden te geven"[55] en een bedreiging voor de rust en de vrede in het land betekende. Op haar hoogtepunt heeft de *Roomsch-Catholijke Courant* circa 500 abonnees gehad[56].

28. ***De Standaard. Staatkundig Blad*** (*De Standaard*)
De redactie van *De Standaard. Staatkundig Blad* werd gevormd door Boudewijn (1803-1856), François Cornelis (1805-1888) en Willem Boudewijn Donker Curtius (1808-1858) en stond onder leiding van Dirk Donker Curtius[57], de oom van de genoemde redactieleden. Het liberale blad werd uitgegeven te 's-Gravenhage in de periode 18 september 1830-30 september 1832. Naar aanleiding van het uitbreken van de Belgische Opstand verklaart de redactie in haar voorwoord in het eerste nummer dat zij tot uitgave van dit

[53] [.....], "Waartoe dient eene *Roomsche Courant*?", in: *Nederlandsche Catholijke Courant*, woensdag 17 april 1822, "Mengelwerk".
[54] G. Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek*, deel I, 309.
[55] *Ibidem*, 311.
[56] Zie: *Ibidem*, 306-320.
[57] Zie voor een biografie hoofdstuk 4, noot 194.

blad besloten heeft om een een bijdrage te leveren aan het behoeden van de Nederlandse staat tegen "alle verdere ondermijning", het herstellen van de rust en orde, het beschermen van de bestaande dynastie, het ondersteunen en bevorderen van "de vrijheden der natie"[58].

29. ***Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde***

Volgens de redacteur van het *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*, waarin naar zijn zeggen "waarheid en onpartijdigheid" de boventoon voeren, onderscheidt dit maandblad zich ten opzichte van de concurrentie door haar unieke formule, waardoor het "den lezer bekend maakt met den tegenwoordigen staat der Letterkunde bij de meeste volken van Europa, en hem voor oogen stelt, in welke vakken zij met ons wedijveren, ons evenaren, te boven gaan, of in welke wetenschappen wij hen verre achter ons laten"[59]. De redacteur hoopt met dit algemeen-culturele tijdschrift zijn landgenoten te prikkelen, met het doel dat de vaderlandse letterkunde, die zich over alle terreinen van de wetenschap uitstrekt, haar vroegere luister terugkrijgt en in de toekomst een voorname plaats zal innemen onder de "beroemdste volken van Europa" (2). Van het te Amsterdam uitgegeven *Tijdschrift voor Binnen en- Buitenlandsche Letterkunde* verscheen het eerste nummer in oktober 1823; het elfde en laatste nummer in november 1824. De inhoud van ieder nummer bestaat uit twee delen: boekbesprekingen en een mengelwerk. De afdeling "Boekbeöordeelingen" bevat besprekingen van boeken over de meest uiteenlopende onderwerpen en kent ook de rubriek "Lijst van Binnen- en Buitenlandsche Werken, die aanprijzing verdienen" en de rubriek "Prulwerken". Het "Mengelwerk" bestaat uit een grote variatie aan verhandelingen, verhalen, gedichten en anekdoten.

30. ***De Trekschuit***

De Trekschuit is een verlicht tijdschrift dat opinieert en moraliseert met een satirische inslag. Van dit weekblad verschenen vanaf begin 1825 te Amsterdam vierentwintig nummers, waarna van verdere uitgave is afgezien. Ieder nummer heeft een omvang van acht pagina's, die voornamelijk gevuld zijn met gefingeerde gesprekken in het ruim of de roef van een trekschuit, spreuken, gedichten, ingezonden brieven en artikelen. Voor alle bijdragen geldt dat ze anoniem zijn of onder een pseudoniem werden geplaatst. Ook is niet bekend wie *De Trekschuit* redigeerde(n). De "Ondernemers der Trekschuit" hebben voor de titel *De Trekschuit* gekozen, omdat – denkend aan het gemêleerde gezelschap dat doorgaans van trekschuiten gebruik maakte – onder deze naam een grote diversiteit aan bijdragen opgenomen kon worden, "zoo wel van den eenvoudigen als den meer beschaafden en geletterden, den zoogenaamden regtzinnigen als den onregtzinnigen, in één woord, van al, wie zich geregtigd waant over wereldsche zaken te redekavelen"[60].

Op alle bijdragen is de "*Trekschuit-wet*"[61] van toepassing, die het vermijden van alle politieke en kerkelijke twisten voorschrijft. Deze wet neemt echter niet weg dat de redactie haar tijdschrift zo nu en dan dienstbaar laat zijn aan "de bevordering der algemeene rust en der ware Godsdienstigheid" en daartoe "de voornaamste bedoelingen en gezindheden der alles bedervende betweters en vitters in het ware licht"[62] stelt. Hierbij doelt de re-

[58] Zie voor de citaten: *De Standaard. Staatkundig Blad*, No. 1, 18 september 1830, 's-Gravenhage 1830, 1-4, 3, 4. Het voorwoord van de redactie is anoniem en heeft geen titel.
[59] De redakteur, "Aan den lezer", in: *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*, oktober 1823, N°. 1, Amsterdam 1823, 1-2, 1, 2..
[60] *De Trekschuit*, 1825, N°. 14, Amsterdam 1825, 107.
[61] *Ibidem*, N°. 14, 106.
[62] *Ibidem*, N°. 14, 107.

dactie in het bijzonder op Bilderdijk, Da Costa, Capadose en Thelwall. Dat de redactie zich op een verlicht standpunt plaatst en zich afzet tegen degenen die de verlichte tijdgeest bestrijden, komt duidelijk tot uitdrukking in de volgende verklaring van De Schipper van de Trekschuit: "Gelukkig, dat de voorstanders der duisternis zich van wapenen bedienen, die voor het behalen der overwinning ongeschikt en onvoldoende zijn, en dat den verdedigers der verlichting tijd en ondervinding, gezond verstand en krachtdadige medehulp ten dienste staan om de magtelooze aanvallen der eersten te kunnen afweren, en hen spoedig op de vlugt te jagen"[63].

31. ***Vaderlandsche Letteroefeningen, of Tijdschrift van Kunsten en Wetenschappen, waarin de Boeken en Schriften, die dagelijks in ons Vaderland en elders uitkomen, oordeelkundig tevens en vrijmoedig verhandeld worden. Benevens Mengelwerk, tot Fraaije Letteren, Kunsten en Wetenschappen, betrekkelijk*** (*Vaderlandsche Letteroefeningen*)
De *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd in 1761 door de doopsgezinde predikant Cornelis Loosjes (1723-1792) opgericht als een maandblad, dat de Verlichtingsidealen trachtte te verspreiden door het recenseren van nieuw uitgekomen boeken in de rubriek "Boekbeschouwing" en door in het "Mengelwerk" bijdragen te plaatsen op het gebied van de letteren, kunsten en wetenschappen. Na het overlijden van Cornelis Loosjes werd zijn halfbroer Petrus Loosjes (1735-1813), doopsgezind predikant te Haarlem, redacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. In de eerste decennia van het bestaan van dit tijdschrift waren de auteurs gematigd-verlichte patriotten. In 1811 werd de uitgave van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* door de Franse bezetter verboden, nadat in het blad vaderlandslievende dichtstukken van Jan Frederik Helmers (1767-1813) en Hendrik Tollens (1780-1856) waren geprezen. Nadat het tijdschrift in 1812 onder de titel *Tijdschrift voor Kunsten en Wetenschappen* verscheen en in 1813 in het geheel niet werd uitgegeven, werd vanaf 1814 de oude titel weer gebruikt.

Sinds 1806 was Jacob Wybrand Yntema[64] redacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Hij kwam met vele letterkundigen in conflict. De *Vaderlandsche Letteroefeningen* ondervond concurrentie van *De Recensent, ook der Recensenten* en van *De Gids* die in 1837, na een conflict tussen Yntema en de Amsterdamse uitgever G.J.A. Beyerinck, werd opgericht als tegenhanger van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en aanvankelijk als ondertitel voerde: *Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen*. Na het overlijden van Yntema op 16 februari 1858 kreeg de *Vaderlandsche Letteroefeningen* te maken met een (verdere) neergang, of zoals Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink, redacteur van de *Algemeene Konst- en Letterbode*, het in zijn necrologie van Yntema verwoordt: "IJntema is overleden en vrede zij zijner assche: de *Letteroefeningen* zijn nog niet legaal dood, al komt het ons ook nu en dan voor, dat zij reeds gekist zijn en slechts bij herhaling het deksel opligten om onze bestaande kritische tijdschriften toe te roepen: Hodie mihi, cras tibi"[65]. In dezelfde necrologie geeft Bakhuizen van den Brink ook een treffende schets van de geschiedenis van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* na ca. 1815 en de tegenkrachten waarmee zij in die periode geconfronteerd werd: "Na de meer dan zeven vruchtbare jaren kwamen voor IJntema en de *Letteroefeningen* de schrale: de koeijen, nog wel niet "ranck" van vleesch, maar toch zeer leelijk van gedaante. De personen, welke IJntema en zijn orgaan hard vielen, behoorden tot de meest gevierde op het gebied der letterkunde. Eerst viel de

[63] De Schipper van de Trekschuit, "Antwoord aan den Heer J. Onderdaan, op zijnen brief, in N°. 19 geplaatst", in: *De Trekschuit*, 1825, N°. 20, 153-155, 154.
[64] Zie voor een biografie hoofdstuk 3, noot 201.
[65] Vertaling: Heden ik, morgen gij. (R.C. Bakhuizen van den Brink), *Algemeene Konst- en Letterbode*, 27 februari 1858, "Berigten".

aristocratie der wetenschap, waaronder mannen als Kinker, Wiselius, 's Gravenweert en anderen, hem af en de *Recensent, ook der Recensenten* werd voor hem de eerste bazuin; later kwam de geheele Bilderdijksche school, de tweede bazuin: de *Krekelzangen* en de *Rotsgalmen* des meesters, de piqûres van H.W. Tydeman: het pronunciamento van mr. I. da Costa in zijne *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, d.i. tegen volksbeschaving, tegen verdraagzaamheid, tegen de Loevesteinsche factie, tegen de schoolwet van 1806 en tegen de vaccine. Toen tierden de *Letteroefeningen* als bezetenen, in naam van verlichting en burgerdeugd. Derde bazuin: de jongere dicht- en kunstschool. Mr. J. van Lennep en Beets en Potgieter en Ten Kate mogen verantwoorden wat zij IJntema en de *Letteroefeningen* al hebben doen lijden; na het noemen van namen van zulk erkend gezag willen wij niet eens van de vuile handschoenen spreken, welke Van der Hoop Jr. en de markies De Thouars in het *Letterlievend Maandschrift* hem toewierpen: maar de stelling werd wanhopig, werd, hoe woedend ook verdedigd, onhoudbaar, toen zij aan de *Letteroefeningen* door *Gids* en *Braga*[66] begon betwist te worden". De *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd in 1876 opgeheven[67].

32. ***Le Vigilant/De Waakzame***

De uitgever van *Le Vigilant/De Waakzame* deelt in een voorwoord mee dat hij in oktober 1815, toen de Staten-Generaal voor het eerst in 's-Gravenhage vergaderden, een staat- en letterkundig dagblad had ontworpen[68]. Gedurende zes maanden deed dit Frans- en Nederlandstalige dagblad, onder de titel *De Waakzame*, verslag van het voornaamste nieuws, speciaal van de interne toestand van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het meest merkwaardige van wat er in de Tweede Kamer behandeld was, werd dagelijks na het beeindigen van de vergaderingen in het dagblad gepubliceerd. Vele nieuwe boeken uit binnen- en buitenland werden beoordeeld; een groot aantal producten van de kunst werd onder de aandacht van de lezers gebracht. Door de veranderde omstandigheden in de wereld van de pers binnen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zag de uitgever zich genoodzaakt om zijn dagblad om te zetten in een tijdschrift dat minder frequent verscheen. Er is doorgegaan met dezelfde medewerkers. De schrijvers hebben er behoefte aan om zichzelf als volgt te presenteren: "IJverige dienaars van den koning en beminnaars van de grondwet, die hij zijn volk geschonken heeft; getrouw aan hunne belofte, hebben zij, in de geest eener echte vaderlandsliefde, onderwerpen van algemeen bestuur behandeld, de dwepers bestreden en de schijnheiligen ontmaskerd" (9).

Het in 1816 en 1817 te Den Haag uitgegeven eveneens tweetalige tijdschrift *Le Vigilant/De Waakzame* is een algemeen-culturele periodiek met een verlicht karakter, dat alleen verscheen wanneer de redactie meende iets belangrijks te kunnen meedelen. Dat belangrijke werd verdeeld over de volgende rubrieken: 1. Beoordelingen en uittreksels van pasverschenen boeken op het gebied van "letterkunde, geschiedkunde of wetenschappen" (12); 2. Onuitgegeven of recent vertaalde stukken; 3. "Iets tot antwoord of eene nieuwe volledige uitgave van naamloze, ergerlijke, en beledigende, zoo wel kerkelijke als wereldlijke, paskwillen tegen den koning, de grondwet, de ministers en de maatregelen der regering" (13); 4. Uittreksels of herdrukken van "belangrijke en nuttige werken" (13) die ver-

[66] *Braga. Dichterlijke Mengelingen* was een satirisch-humoristisch literair tijdschrift dat van 1842 tot 1844 werd uitgegeven te Utrecht door een dichtlievend gezelschap.

[67] Zie: J. Hartog, "Uit het leven van een Tijdschrift. (De *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1761-1790)", in: *De Gids*, 1877, 3e serie, 15e jaargang, deel II, 444-506; deel III, 64-124, Amsterdam 1877; J. Hartog, "Uit het leven van een Tijdschrift. (*Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* 1791-1811)", in: *De Gids*, 1879, 3e serie, 17e jaargang, deel I, 431-482; deel II, 25-74, Amsterdam 1879.

[68] *Le Vigilant/De Waakzame*, troisième série, tome premier, derde afdeling, deel I, La Haye, de L'imprimerie Belgique, 1816, 9-16.

boden zijn in landen waar geen vrijheid van drukpers bestaat; 5. Mengelwerk; Hollands, Frans en buitenlands toneel; 6. Staatkunde en algemeen bestuur; 7. Berichten op het gebied van wetenschappen, letteren en schone kunsten; 8. Aankondigingen van nieuwe boeken, plaatwerk, muziek en openbare verkopingen van boeken, schilderijen en platen.

33. ***De Vriendin van 't Vaderland***

Op 1 mei 1798 verscheen te Amsterdam het eerste nummer van *De Vriendin van 't Vaderland*[69]. De uitgave van het blad dat geheel door Petronella Moens werd verzorgd, werd na tweeënvijftig wekelijkse afleveringen beëindigd. In 1799 is de complete jaargang gebundeld uitgegeven. De wekelijkse afleveringen zijn in deze uitgave genummerd, maar niet gedateerd. De bundel heeft een doorlopende paginering. *De Vriendin van 't Vaderland* is vanwege de inhoud, die overwegend uit moraliserende opinies bestaat, een typisch spectatoriaal tijdschrift[70]. Moens richt zich met dit blad tot de grote groep "eenvoudige vaderland- en deugdbeminnende burgers" en biedt hen een verscheidenheid aan onderwerpen, die tot opheldering van het verstand, en tot veradeling van het zedelijk gevoel dienstbaar zijn"[71]. Haar doel omschrijft zij als "de bevordering van het wezenlijk nut" van haar "natuurgenooten" (2). Hiertoe schrijft zij over "de heiligste pligten" (2) die direct uit de redelijke natuur van de mens voortvloeien. De schrijfster typeert zchzelf als "*eene vriendin der vrijheid, der ware zedelijke vrijheid*" (4). Als uitgesproken voorstandster van de Verlichtingsidealen beschouwt zij die te eerbiedigen morele vrijheid als een eigenschap van de tot de "hoogste volkomenheid" (4) bestemde menselijke natuur. Moens, die in dit tijdschrift haar gedachten over opvoeding, politiek[72] en godsdienst – de scheiding tussen kerk en staat krijgt veel aandacht – aan een breed publiek kenbaar kon maken, belooft in de "Inleiding" dat zij zich tot het uiterste zal inspannen om in *De Vriendin van 't Vaderland* "de verleidende ondeugd te ontmaskeren"; om het onderscheid tussen "waare vreugden en verachtelijke schijnvermaaken" te doen kennen; om "de nietigheid, de beuzelachtigheid van zinlijke genietingen" te doen opmerken; om de waarde van een "verheven en godlijken wellust" (5) te schilderen. Juist omdat zij de morele vrijheid zo hoog waardeert, zal "eene hatelijke partijschap" (4) in haar tijdschrift niet voorkomen, zo verzekert de schrijfster.

34. ***De Weegschaal***

Het verlichte en gematigd liberale tijdschrift *De Weegschaal* werd in 1818 opgericht als een maandblad dat, "met inachtneming van de meerdere verlichting en beschaving dezer eeuw, niet geheel en al ongelijkvormig zoude wezen aan den (…) Hollandschen Spectator"[73]. Uit deze verklaring blijkt dat de oprichters van *De Weegschaal* hun blad ten opzichte van de concurrentie, die hoofdzakelijk uit algemeen-culturele periodieken bestaat, willen onderscheiden als een tijdschrift dat met een uitgesproken spectatoriaal karakter drager is van moraliserende opinies. In een "Staatkundige, godsdienstige en zedekundige geloofsbelijdenis der wegers" vat de redactie haar programma als volgt samen: "*Deugd* te bevorderen verklaren wij voor onze hoogste roeping te houden. Het wezen van den rede-

[69] Zie over *De Vriendin van 't Vaderland*: Ans J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843). De Vriendin van 't Vaderland*, Nijmegen 2000, 194-201 (*De Vriendin van 't Vaderland*).

[70] Zie: P.J. Buijnsters, "Spectatoriale tijdschriften in Nederland (1718-1800)", in: P.J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen*, Utrecht 1984, 36-46; G.J. Johannes, *De barometer van de smaak*, 6.

[71] Petronella Moens, "Inleiding", in: *De Vriendin van 't Vaderland*, 1799, N°. 1, Amsteldam 1799, 1-8, 2.

[72] Niettemin verklaart Moens dat dit "Weekblad met het *Politieke* niets gemeen heeft" (1).

[73] Zie het titelloze voorwoord van de redactie in: *De Weegschaal*, 1818, N°. 1, Rotterdam 1818, 1-23, 5.

lijken Godsdienst is deugd, de vervulling, het toppunt der ware deugd is *de liefde*. Wij willen dan zedelijke schrijvers zijn, gelijk de oude, roemwaardige Spectator; en wel, zoo veel wij kunnen, praktikale zedeschrijvers. Verwacht echter, geëerde lezers! in ons geene ruwe, geene gestrenge zedemeesters te vinden: neen, wij doen ook belijdenis van eene zekere zedekundige verdraagzaamheid" (22-23). De redactie verklaart expliciet de naam te willen hebben van "*verlichte* Nederlanders" (13). Onder het motto: "Eene rechte wage, ende weegschale zijn des Heeren" (Spreuken 16:11) belooft de redactie "met goed gewigt, onpartijdig en regtvaardig te zullen wegen" (9) alles wat op "eene fatsoenlijke wijze" (8) gewogen kan worden. In de loop van haar bestaan (tot 1832) verloor *De Weegschaal* het specifieke karakter van de klassieke spectator en verruimde zich haar formule. Eén van de redacteuren van *De Weegschaal* was Elias Carel d'Engelbronner[74].

35. ***De Zaadzaaijer, of Bijdragen ter Aankweeking en Sterking van Godsdienst des Harten en Inwendig Christendom*** (*De Zaadzaaijer*)

De IJsselsteinse hervormde predikant Frederik Lodewijk Abresch begon in 1822 onder het pseudoniem Omikron met de uitgave van *De Zaadzaaijer*, dat als het eerste tijdschrift van het Nederlandse protestantse Réveil beschouwd kan worden. Tot de (anonieme) medewerkers behoorden de Amsterdamse Waalse predikant Pierre Chevallier (1760-1825), Dirk Molenaar en Lucas Egeling[75].

Het tijdschrift, waarvan in de periode 1822 tot 1832 viermaal een deel verscheen, biedt de lezer een verzameling korte overdenkingen, bijbelverklaringen, brieven, morele raadgevingen, godsdienstige verhalen, — stuk voor stuk bijdragen waarvan Omikron meende dat ze dienen konden "om den echt godsdienstigen zin optescherpen, tegen oppervlakkigheid en verbastering in denkwijze en godsdienstigheid te wapenen en het Christendom des harten voort te planten"[76]; kortom: in *De Zaadzaaijer* ontvangt de lezer "de vrucht van eene poging, om opregt geloof en ware godzaligheid te verbreiden en te sterken in eenen tijd van verval"[77].

Bilderdijk beschouwde *De Zaadzaaijer* als een "voortreflijk"[78] tijdschrift dat "op allerlei wijze aangemoedigd en doorgezet"[79] diende te worden. Na het verschijnen van het derde deel in 1825 moest hij echter constateren dat er ook in *De Zaadzaaijer* tegen hem en Da Costa geschreven werd[80]. Het gaat hier om de artikelen "De Herder en de Hond. *Eene fabel en geene fabel*" en "ΠΡΩΤΟΝ ΨΕΥΔΟΣ"[81]. Eenzelfde terughoudendheid met betrekking tot het uiten van kritiek op de geest van de tijd treffen we aan in het anonieme artikel "Oproeping aan alle Christenen, om te bidden om de uitstorting van den Heiligen Geest, in verëende en algemeene Gebeden"[82], waarin de lezers eerst aangespoord worden om te bidden om de uitstorting van de Heilige Geest, in het bijzonder in die gemeenten

[74] Zie voor een biografie hoofdstuk 5, noot 229.
[75] Cf. F.L. van 't Hooft, "Abresch, Frederik Lodewijk", in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, zes delen, Kampen 1978-2006, deel II, Kampen 1983, 10-11, 10.
[76] Omikron, "Opdragt", in: *De Zaadzaaijer*, 1822, deel I, Utrecht 1822, 6-10, 8.
[77] Omikron, "Heil den Lezer!", in: *Ibidem*, 1822, deel I, 1-5, 1.
[78] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 22 juni 1823, in: Willem Bilderdijk, *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, vijf delen, Amsterdam/Rotterdam 1836-1837, deel IV, Rotterdam 1837, 112-116, 112.
[79] Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 24 november 1823, in: *Ibidem*, deel IV, 149-151, 149.
[80] Zie: Willem Bilderdijk aan Isaac da Costa, 17 juni 1825, Bilderdijk-Museum, hs. F23-4.
[81] Zie respectievelijk: *De Zaadzaaijer*, 1825, deel III, 411-415 (zie: hoofdstuk 8, noot 159); 415-420 (zie: hoofdstuk 5, paragraaf VII.7). Ook over Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat* werd door Omikron een negatief oordeel uitgesproken, zie: Omikron, *Wat mag toch dit zijn? Vrage naar Aanleiding van den Watervloed in 1825. Aan het Christelijk Nadenken van Neêrlands Volk, ter Verootmoediging en Bemoediging voorgesteld*, Utrecht 1825 (zie: hoofdstuk 8, paragraaf VII.11.a).
[82] In: *De Zaadzaaijer*, 1822, deel I, 395-412.

waar de verlichte tijdgeest invloed heeft op de predikanten, maar waarin vervolgens relativerend wordt opgemerkt dat klachten dienaangaande vanuit de gemeenten dikwijls ongegrond zijn (408).

Ondanks dit ambivalente karakter noemt Omikron *De Zaadzaaijer* in het voorwoord op het derde deel, de dato 9 januari 1828, een tijdschrift, "dat den verkeerden geest des tijds wil tegengaan"[83]. En in het voorwoord op het vierde deel, dat gedateerd is op 17 augustus 1832, herinnert hij eraan dat *De Zaadzaaijer* bedoeld is om "den baanbrekenden geest des ongeloofs vrijmoedig het hoofd te bieden, en tegen oppervlakkigheid en weifeling met opzigt tot de Christelijke waarheid en godzaligheid te waarschuwen"[84]. Wel stelt Omikron, die elders zegt niet van het "driftig uitdompen"[85] van verlichtingsinvloeden te houden, in ditzelfde voorwoord met tevredenheid vast dat er "eene meer nederige en nadenkende stemming in het godsdienstige" (8) waargenomen kan worden.

36. ***Zamenspraak tusschen Willem Voorzigtig, Klaas Bemoeial en Steven Regt door Zee, enz.***

De *Zamenspraak tusschen Willem Voorzigtig, Klaas Bemoeial en Steven Regt door Zee, enz.* is een satirisch weekblad dat van 1823 tot 1825 te Dordrecht werd uitgegeven en dat te koop was in Rotterdam en Den Haag. De in de titel opgevoerde personen en een zekere Piro voeren wekelijks gesprekken over allerlei actuele gebeurtenissen in binnen- en buitenland. Piro drukt zich steeds in dichtvorm uit.

37. ***De Zon***

Het van 1823 tot 1826 te Groningen uitgegeven maandblad *De Zon* is een onderneming van enkele vrienden uit de stad Groningen die naast de gevestigde tijdschriften, die veelal in het westen van het land werden uitgegeven, zelf een gematigd verlicht tijdschrift, "in den algemeenen volkssmaak geschreven"[86], op de markt wilden brengen. Om een breed publiek aan te spreken vonden de oprichters van *De Zon* het noodzakelijk om een grote verscheidenheid aan onderwerpen te presenteren. Een tweede vereiste achtte men het om regelmatig stukken te plaatsen waarin in de stad en in de provincie Groningen voorkomende misstanden aan de kaak worden gesteld. Het eerste nummer van *De Zon* verscheen in oktober 1823. Sinds juni 1824 luidt de titel *De Zon; Groninger Maandschrift*. Vanaf januari 1825 voert het blad de meer algemene titel *De Zon. Tijdschrift voor de onderscheidene Standen in de Maatschappij*, waarmee wordt benadrukt dat het een periodiek voor een breed lezerspubliek betreft.

[83] Omikron, "Waarde lezer!", in: *Ibidem*, 1831, deel III, 1-14, 1.
[84] Omikron, "Waarde lezer!", in: *Ibidem*, 1832, deel IV, 1-10, 1.
[85] Omikron, "Antwoord van Omikron", in: *Ibidem*, 1831, deel III, 87-92, 89. Dit antwoord is een reactie van Omikron op een ingezonden stuk van iemand die ondertekend heeft met Upsilon, getiteld: "Vraag over de Dompers, door Upsilon aan Omikron", in: *Ibidem*, 1831, deel III, 84-87.
[86] De Redactie, "Nadere bepaling van den oorsprong en het doel van dit tijdschrift", in: *De Zon*, 1823, N°. 1, Groningen 1823, 1-2, 1.

ALGEMEEN

MAGAZIJN

VOOR

ONDERWIJS

EN

OPVOEDING.

EERSTE DEEL.

Te AMSTERDAM, bij

SCHALEKAMP en VAN DE GRAMPEL.

1819.

Afb. 176.

ALGEMEENE

KONST-

EN

LETTER-BODE,

VOOR HET JAAR

1823.

I. DEEL.

TE HAARLEM, BIJ

DE WED. A. LOOSJES Pz.

KONINKL. BIBLIOTHEEK TE 'S-HAGE.

Afb. 177.

AMSTERDAMSCH

LETTERLIEVEND

MAANDSCHRIFT.

DERDEN DEELS

EERSTE AFDEELING.

(*BEÖORDEELINGEN.*)

Te AMSTERDAM, bij

A. VINK.

1819.

Afb. 178.

ALGEMEEN LETTERLIEVEND

MAANDSCHRIFT.

Zevenden Deels Twaalfde Stuk. Uitgegeven 1 October, 1823.

INHOUD DER BEÖORDEELINGEN:

J. M. L. Roll, Uren aan den Godsdienst gewijd. Zesde deel. Bl. 383.
Dr. *H. G. Tzschirner*, Protestantismus en Katholicismus. . — 386.
B. F. Tijdeman, *J. Kieselius* en *J. Schouten*. Hulde aan de nagedachtenis van E. KISTY. . . . . — 390.
Surinamen in dezelfde tegenwoordigen toestand. . . . . — 392.
H. N. van Teutem, *Specimen inaugurale*, enz. . . . . — 396.
C. Loots, Feestzang. . . . . — 398.
Mr. *J. da Costa*, Bezwaren tegen den geest der eeuw. . — 403.
Pr. *J. H. van der Palm*, Redevoering. . . . . — 406.
J. van Wijk Rz., Algemeen Aardrijkskundig Woordenboek. Eersten deels, tweede stuk. B—D. en derde stuk E—H. — 406.
G. L. F. Wagner, Overzigt van de geschiedenis van *Spanje*. — 408.
Luim en Ernst, Tweede stukje. . . . . — 409.
Bibliotheca TE WAYENANA, *sive cat. lib.* enz. . . . . — 410.
London, Amsterdam en Parijs, in omtrekken. . . . . — 414.

MENGELWERK.

J. M. van Beverwijk, De Vrouwen. (*Dichtstuk.*) . . Bl. 493.
J. P. Arend, DON PEDRO CALDERON DE LA BARCA. . . — 501.
De Prins van *Modena*, of zeldzaam voorbeeld van bedrog en ligtgeloovigheid. . . . . — 506.
M., De gelukkige. (Een tafereel op waarheid gegrond.) . . — 516.
Het huwelijk door twaalf woorden. . . . . — 525.
H. *Maronier*, Levenswijsheid. . . . . — 531.
——— Bemoediging. . . . . — 533.
A. van Zutphen, Het karakter van den slaap. . . . . — 535.
J. J. G. K. L., Na het lezen van den Aartsvader JAKOB, door *A. de Jong*. . . . . — 535.
C. *J. Swejs*, Leer om leer. . . . . — 536.
***, Bezwaar tegen den geest der bekeering. . . . . — 536.

TE AMSTERDAM, BIJ

A. VINK.

1823.

Gedrukt ter Boekdrukkerijvan H. O. BROUWER, op den Nieuwe-Zijde Voorburgwal, No. 165. te *Amsterdam*.

Afb. 179.

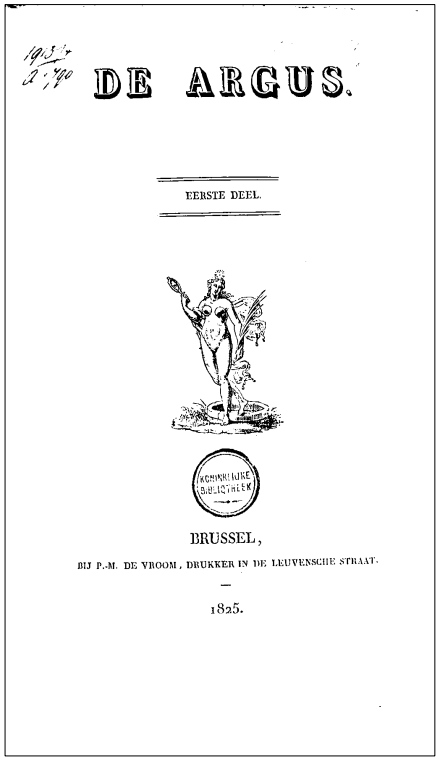

DE ARGUS.

EERSTE DEEL.

BRUSSEL,

BIJ P.-M. DE VROOM, DRUKKER IN DE LEUVENSCHE STRAAT.

1825.

Afb. 180.

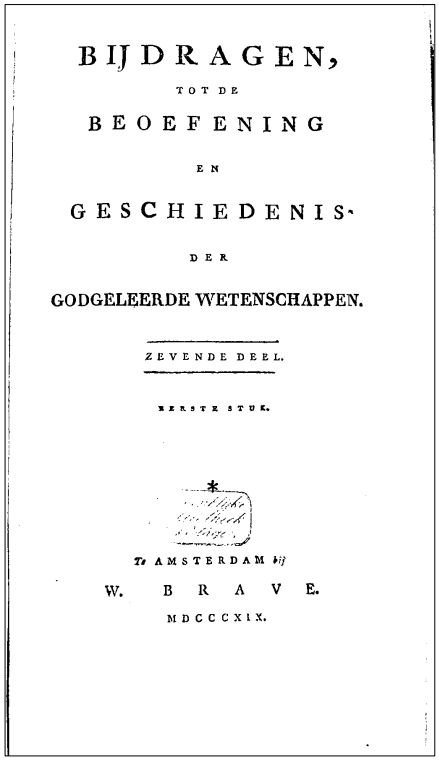

BIJDRAGEN,

TOT DE

BEOEFENING

EN

GESCHIEDENIS

DER

GODGELEERDE WETENSCHAPPEN.

ZEVENDE DEEL.

EERSTE STUK.

Te AMSTERDAM bij

W. BRAVE.

MDCCCXIX.

Afb. 181.

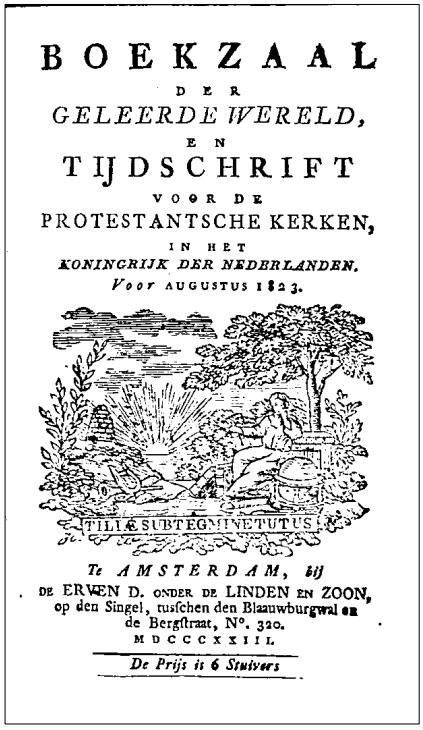

BOEKZAAL

DER

GELEERDE WERELD,

EN

TIJDSCHRIFT

VOOR DE

PROTESTANTSCHE KERKEN,

IN HET

KONINGRIJK DER NEDERLANDEN.

Voor AUGUSTUS 1823.

TILIÆ SUBTEGMINE TUTUS

Te AMSTERDAM, bij

DE ERVEN D. ONDER DE LINDEN EN ZOON,

op den Singel, tusschen den Blaauwburgwal en

de Bergstraat, N°. 320.

MDCCCXXIII.

De Prijs is 6 Stuivers

Afb. 182.

CHRISTELIJK

MAANDSCHRIFT,

VOOR

DEN BESCHAAFDEN STAND.

Uitgegeven door

DE RINGSVERGADERING VAN AMSTERDAM.

EERSTE DEEL.

TE AMSTERDAM, BIJ

JOHANNES VAN DER HEY.

1822.

Afb. 183.

Euphonia.

EEN TIJDSCHRIFT VOOR DEN

BESCHAAFDEN STAND.

JAARG. 1823. I. STUK.

Alles wat weelluidt —
Paulus.

te Utrecht,
bij F. D. ZIMMERMAN.

Afb. 184.

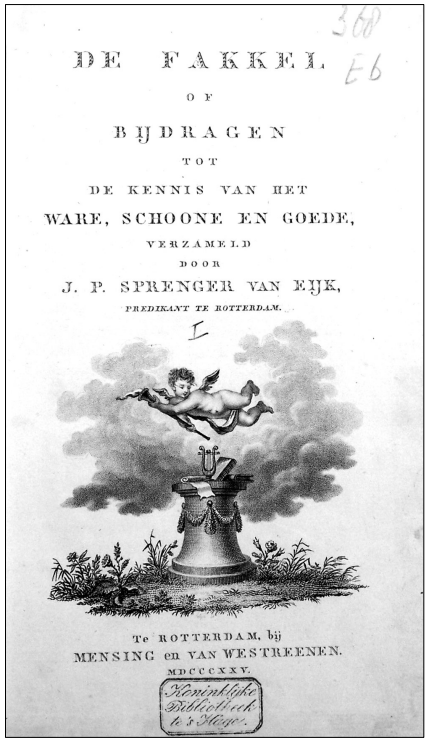

DE FAKKEL,

OF

BIJDRAGEN

TOT

DE KENNIS VAN HET

WARE, SCHOONE EN GOEDE,

VERZAMELD

DOOR

J. P. SPRENGER VAN EIJK,

PREDIKANT TE ROTTERDAM.

I

Te ROTTERDAM, bij
MENSING en VAN WESTREENEN.
MDCCCXXV.

Koninklijke Bibliotheek te 's Hage.

Afb. 185.

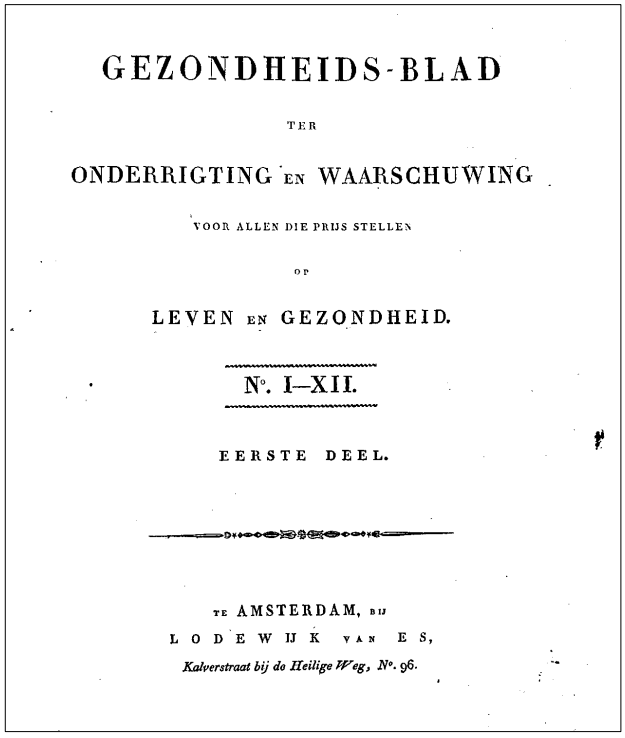

GEZONDHEIDS-BLAD

TER

ONDERRIGTING EN WAARSCHUWING

VOOR ALLEN DIE PRIJS STELLEN

OP

LEVEN EN GEZONDHEID.

N°. I—XII.

EERSTE DEEL.

TE AMSTERDAM, BIJ
LODEWIJK VAN ES,
Kalverstraat bij de Heilige Weg, N°. 96.

Afb. 186.

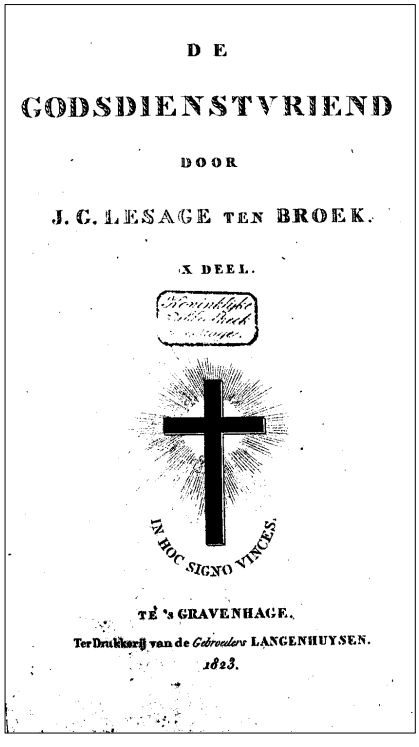

DE

GODSDIENSTVRIEND

DOOR

J. C. LESAGE TEN BROEK.

X DEEL.

IN HOC SIGNO VINCES.

TE 's GRAVENHAGE.

Ter Drukkerij van de Gebroeders LANGENHUYSEN.

1823.

Afb. 187.

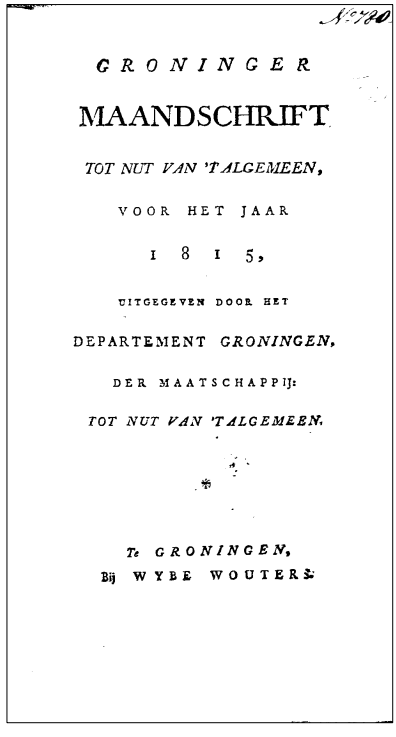

GRONINGER

MAANDSCHRIFT

TOT NUT VAN 'TALGEMEEN,

VOOR HET JAAR

1815,

UITGEGEVEN DOOR HET

DEPARTEMENT GRONINGEN,

DER MAATSCHAPPIJ:

TOT NUT VAN 'TALGEMEEN.

Te GRONINGEN,

Bij WYBE WOUTERS.

Afb. 188.

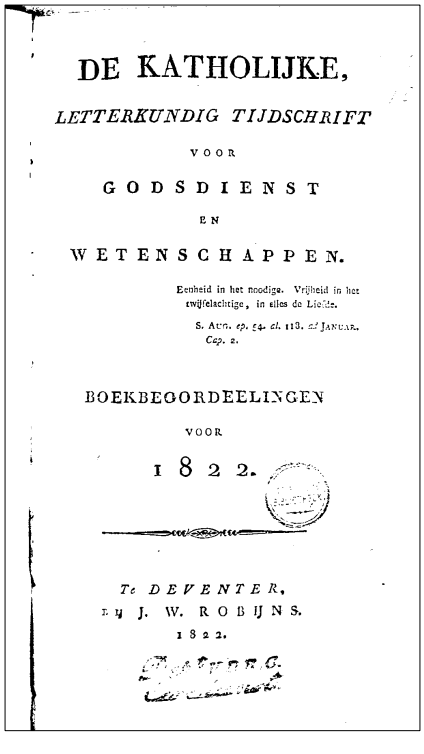

DE KATHOLIJKE,

LETTERKUNDIG TIJDSCHRIFT

VOOR

GODSDIENST

EN

WETENSCHAPPEN.

Eenheid in het noodige. Vrijheid in het twijfelachtige, in alles de Liefde.

S. Aug. ep. 54. cl. 118. ad Januar. Cap. 2.

BOEKBEOORDEELINGEN

VOOR

1822.

Te DEVENTER,

bij J. W. ROBIJNS.

1822.

Afb. 189.

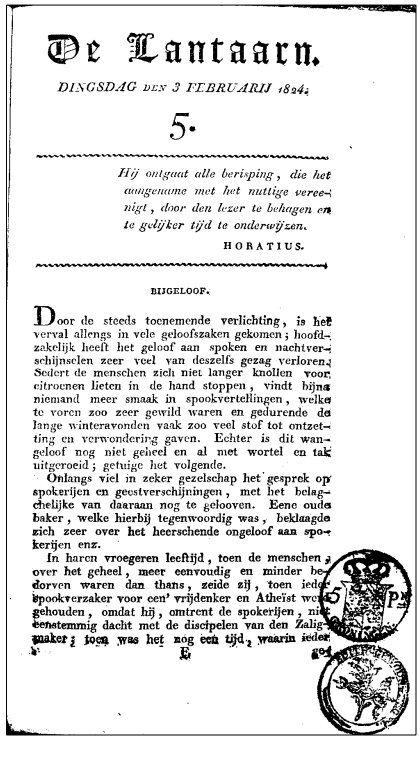

De Lantaarn.

DINGSDAG DEN 3 FEBRUARIJ 1824.

5.

Hij ontgaat alle berisping, die het aangenaame met het nuttige vereenigt, door den lezer te behagen en te gelijker tijd te onderwijzen.

HORATIUS.

BIJGELOOF.

Afb. 190.

LETTERKUNDIG
MAGAZIJN,
VAN
WETENSCHAP,
KUNST
EN
SMAAK.

VOOR HET JAAR 1824.

EERSTE STUK.

Te AMSTERDAM, bij
G. VAN DIJK,
Boekverkooper, in de Warmoesstraat, N°. 122.

Afb. 191.

MNEMOSYNE.

MENGELINGEN
VOOR
WETENSCHAPPEN EN FRAAIJE LETTEREN;

VERZAMELD DOOR
Mr. H. W. TYDEMAN
EN
N. G. VAN KAMPEN.

I. STUK.

TE DORDRECHT,
BIJ A. BLUSSE EN ZOON.
1815.

Koninklijke Bibliotheek te 's Hage.

Afb. 192.

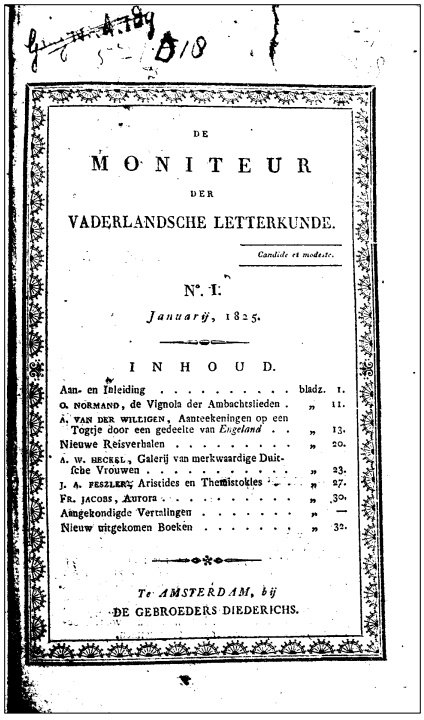

DE
MONITEUR
DER
VADERLANDSCHE LETTERKUNDE.

Candide et modeste.

N°. 1.
Januarij, 1825.

INHOUD.

Aan- en Inleiding . . . . . bladz. 1.
O. NORMAND, de Vignola der Ambachtslieden . „ 11.
A. VAN DER WILLIGEN, Aanteekeningen op een Togtje door een gedeelte van *Engeland* . . „ 13.
Nieuwe Reisverhalen . . . . . „ 20.
A. W. BECKEL, Galerij van merkwaardige Duitsche Vrouwen . . . . . „ 23.
J. A. FESZLER, Aristides en Themistokles . . „ 27.
FR. JACOBS, Aurora . . . . . „ 30.
Aangekondigde Vertalingen . . . . . „ —
Nieuw uitgekomen Boeken . . . . . „ 32.

Te AMSTERDAM, bij
DE GEBROEDERS DIEDERICHS.

Afb. 193.

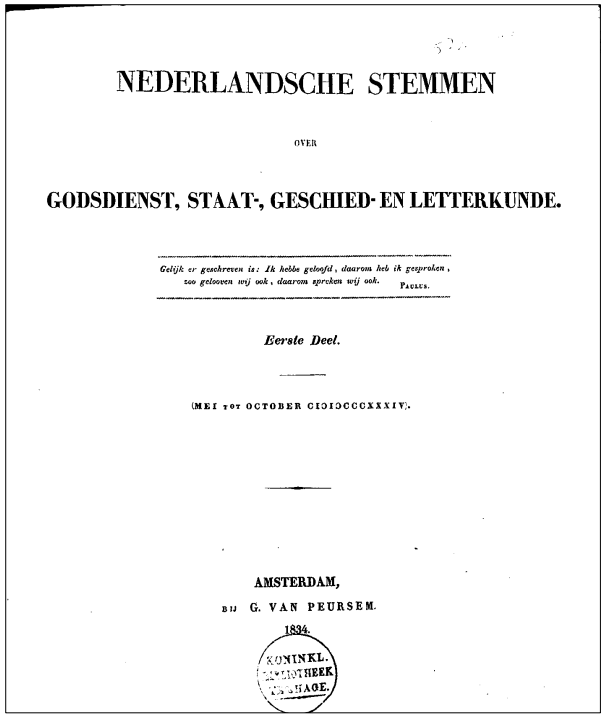

NEDERLANDSCHE STEMMEN

OVER

GODSDIENST, STAAT-, GESCHIED- EN LETTERKUNDE.

Gelijk er geschreven is: Ik hebbe geloofd, daarom heb ik gesproken, zoo geloowen wij ook, daarom spreken wij ook. PAULUS.

Eerste Deel.

(MEI TOT OCTOBER CIDIDCCCXXXIV).

AMSTERDAM,
BIJ G. VAN PEURSEM.
1834.

KONINKL. BIBLIOTHEEK 's-HAGE.

Afb. 194.

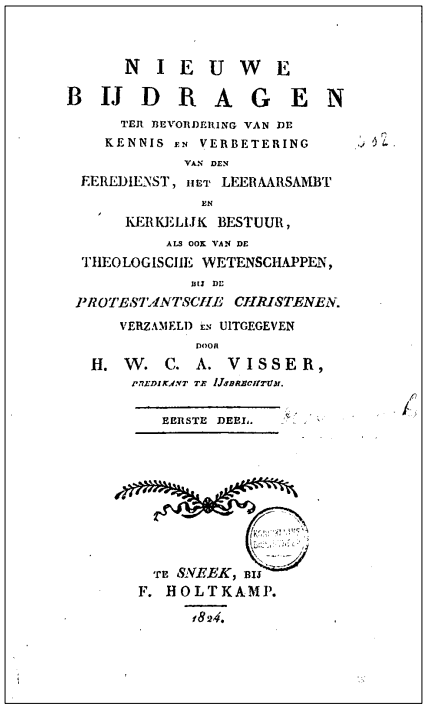

NIEUWE
BIJDRAGEN
TER BEVORDERING VAN DE
KENNIS EN VERBETERING
VAN DEN
EEREDIENST, HET LEERAARSAMBT
EN
KERKELIJK BESTUUR,
ALS OOK VAN DE
THEOLOGISCHE WETENSCHAPPEN,
BIJ DE
PROTESTANTSCHE CHRISTENEN.
VERZAMELD EN UITGEGEVEN
DOOR
H. W. C. A. VISSER,
PREDIKANT TE IJSBRECHTUM.

EERSTE DEEL.

TE *SNEEK*, BIJ
F. HOLTKAMP.
1824.

Afb. 195.

DE PROTESTANT.
TIJDSCHRIFT
VOOR
DE EVANGELISCHE CHRISTENHEID,
IN HET
KONINGRIJK DER NEDERLANDEN.
N.° 1.

Te DORDRECHT,
Bij BLUSSÉ EN VAN BRAAM.
1819.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Afb. 196.

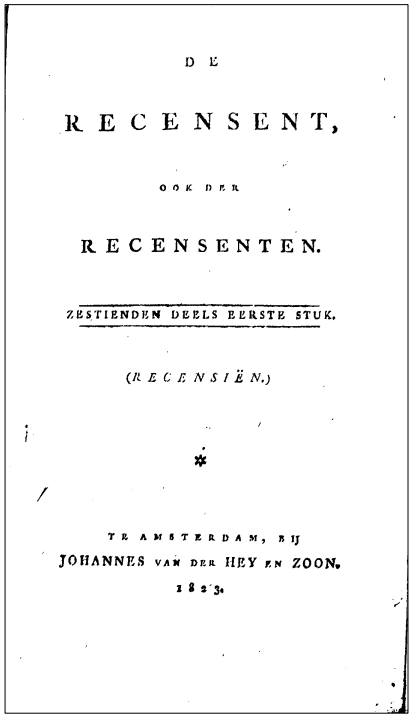

DE
RECENSENT,
OOK DER
RECENSENTEN.

ZESTIENDEN DEELS EERSTE STUK.

(*RECENSIËN.*)

TE AMSTERDAM, BIJ
JOHANNES VAN DER HEY EN ZOON.
1823.

Afb. 197.

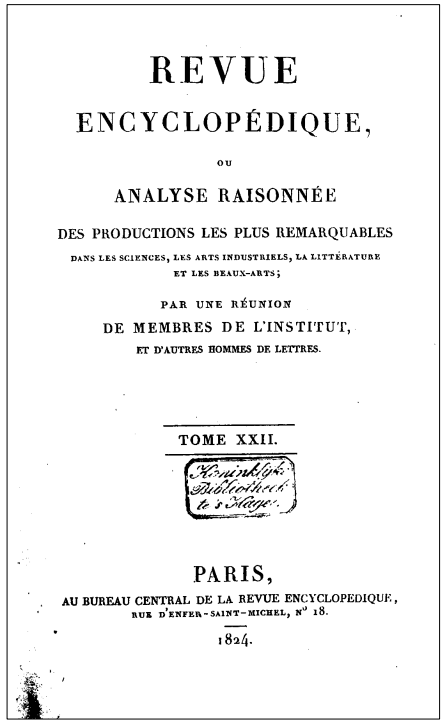

REVUE
ENCYCLOPÉDIQUE,
OU
ANALYSE RAISONNÉE
DES PRODUCTIONS LES PLUS REMARQUABLES
DANS LES SCIENCES, LES ARTS INDUSTRIELS, LA LITTÉRATURE
ET LES BEAUX-ARTS;
PAR UNE RÉUNION
DE MEMBRES DE L'INSTITUT,
ET D'AUTRES HOMMES DE LETTRES.

TOME XXII.

Koninklijke Bibliotheek te 's Hage.

PARIS,
AU BUREAU CENTRAL DE LA REVUE ENCYCLOPÉDIQUE,
RUE D'ENFER-SAINT-MICHEL, N.° 18.
1824.

Afb. 198.

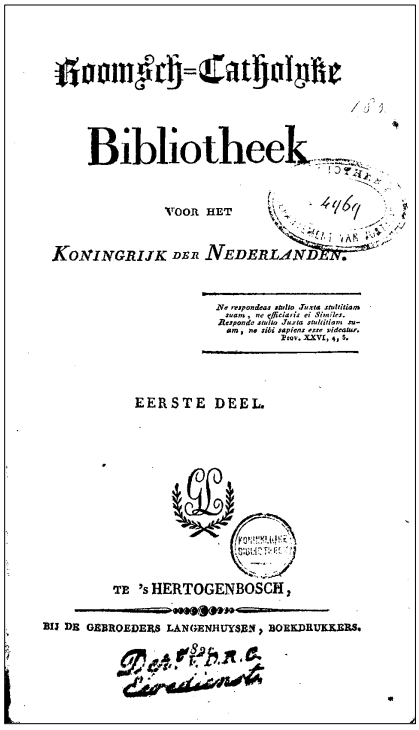

Roomsch=Catholyke

Bibliotheek

VOOR HET

KONINGRIJK DER NEDERLANDEN.

Ne respondeas stulto Juxta stultitiam suam, ne efficiaris et tuetlex. Responde stulto Juxta stultitiam suam, ne sibi sapiens esse videatur. Prov. XXVI, 4, 5.

EERSTE DEEL.

TE 's HERTOGENBOSCH,

BIJ DE GEBROEDERS LANGENHUYSEN, BOEKDRUKKERS.

Afb. 199.

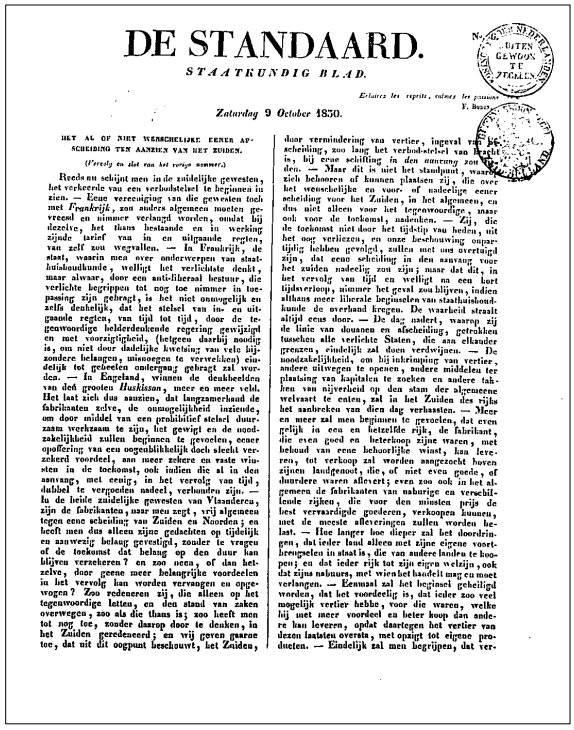

DE STANDAARD.

STAATKUNDIG BLAD.

Exclamare les esprits, calmez les passions.

Zaturdag 9 October 1830.

HET AL OF NIET WENSCHELIJKE EENER AFSCHEIDING TEN AANZIEN VAN HET ZUIDEN.

(Vervolg van dat van het vorige nummer.)

Reeds nu schijnt men in de zuidelijke gewesten, het verkeerde van een verbondstelsel te beginnen in zien. — Eene vereeniging van die gewesten toch met *Frankrijk*, zou anders algemeen moeten gevreesd en nimmer verlangd worden, omdat bij dezelve, het thans bestaande en in werking zijnde tarief van in en uitgaande regten, van zelf zou wegvallen. — In Frankrijk, de staat, waarin men over onderwerpen van staatshuishoudkunde, welligt het verlichtste denkt, maar alwaar, door een anti-liberaal bestuur, die verlichte begrippen tot nog toe nimmer in toepassing zijn gebragt, is het niet onmogelijk en zelfs denkelijk, dat het stelsel van in- en uitgaande regten, van tijd tot tijd, door de tegenwoordige heldendenkende regering gewijzigd en met voorzigtigheid, (hetgeen daarbij noodig is, om niet door dadelijke kwetsing van vele bijzondere belangen, minnogen te verveelden) eindelijk tot geheelen ondergang gebragt zal worden. — In Engeland, winnen de denkbeelden van den grooten *Huskisson*, meer en meer veld. Het laat zich dus aanzien, dat langzamerhand de fabrikanten zelve, de onmogelijkheid inziende, om door middel van een prohibitief stelsel duurzaam werkzaam te zijn, het gewigt en de noodzakelijkheid zullen beginnen te gevoelen, eener opoffering van een oogenblikkelijk doch slecht verzekerd voordeel, aan meer zekere en vaste vruchten in de toekomst, ook indien die al in den aanvang, met eenig; in het vervolg van tijd, dubbel te verpoosten nadeel, verbonden zijn. — In de beide zuidelijke gewesten van Vlaanderen, zijn de fabrikanten, naar men zegt; vrij algemeen tegen eene scheiding van Zuiden en Noorden; en heeft men dus alleen zijne gedachten op tijdelijk en aanvreetig belang gevestigd, zonder te vragen of de toekomst dat belang op den duur kan blijven verzekeren? en zoo neen, of dan hetzelve, door geene meer belangrijke voordeelen in het vervolg kan worden vervangen en opgewogen? Zoo redeneren zij, die alleen op het tegenwoordige letten, en den stand van zaken overwegen, zoo als die thans is; zoo heeft men tot nog toe, zonder daarop door te denken, in het Zuiden gereedenceerd; en wij geven gaarne toe, dat uit dit oogpunt beschouwt, het Zuiden, door vermindering van vertier, ingeval van scheiding, zoo lang het verbond-stelsel van Regt is, bij eene schijting *in den aanvang* zou lijden. — Maar dit is niet het standpunt, waarin zich behooren of hunnen plaatsen zij, die over het wenschelijke en voor- of nadeelige eener scheiding voor het Zuiden, in het algemeen, en dus niet alleen voor het tegenwoordige, maar ook voor de toekomst, nadenken. — Zij, die de toekomst niet door het tijdstip van heden, uit het oog verliezen, en onze beschouwing onpartijdig hebben gevolgd, zullen met ons overtuigd zijn, dat eene scheiding in den aanvang voor het zuiden nadeelig zou zijn; maar dat dit, in het vervolg van tijd en welligt na een kort tijdsverloop, nimmer het geval zou blijven, indien althans meer liberale beginselen van staathuishoudkunde de overhand kregen. De waarheid straalt altijd eens door. — De dag nadert, waarop zij de linie van douanen en afscheiding, getrokken tusschen alle verlichte Staten, die aan elkander grenzen, eindelijk zal doen verdwijnen. — De noodzakelijkheid, om bij inkrimping van vertier, andere uitwegen te openen, andere middelen ter plaatsing van kapitalen te zoeken en andere takken van nijverheid op den stam der algemeene welvaart te enten, zal in het Zuiden des rijks het aanbreken van dien dag verhaasten. — Meer en meer zal men beginnen te gevoelen, dat even gelijk in een en hetzelfde rijk, de fabrikant, die even goed en beteroop zijne waren, met behoud van eene behoorlijke winst, kan leveren, tot verkoop zal worden aangezocht boven zijnen landgenoot, die, of niet even goede, of duurdere waren aflevert; even zoo ook in het algemeen de fabrikanten van naburige en verschillende rijken, die voor den minsten prijs de best verzaardigde goederen, verkoopen kunnen, met de meeste afleveringen zullen worden belast. — Hoe langer hoe dieper zal het doordringen, dat ieder land alleen met zijne eigene voortbrengselen in staat is, die van andere landen te koopen; en dat ieder rijk tot zijn eigen welzijn, ook dat zijns nabuurs, met wien het handelt mag en moet verlangen. — Eenmaal zal het beginsel geheiligd worden, dat het voordeelig is, dat ieder zoo veel mogelijk vertier hebbe, voor die waren, welke hij met meer voordeel en beter koop dan andere kan leveren, opdat daartegen het vertier van dezen laatsten overstu, met opzigt tot eigene producten. — Eindelijk zal men begrijpen, dat ver-

Afb. 200.

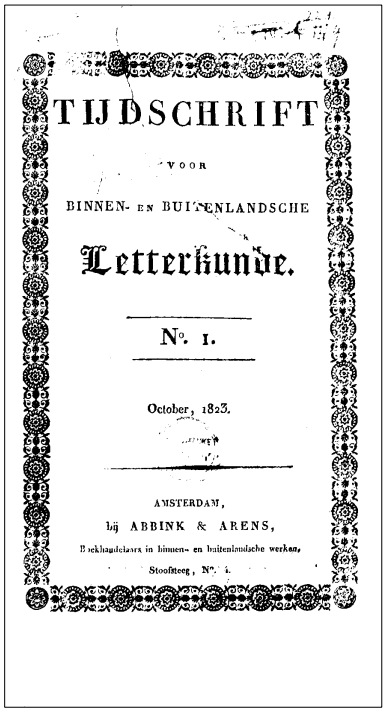

TIJDSCHRIFT

VOOR

BINNEN- EN BUITENLANDSCHE

Letterkunde.

N°. 1.

October, 1823.

AMSTERDAM,

bij ABBINK & ARENS,

Boekhandelaars in binnen- en buitenlandsche werken,

Stoofsteeg, N°. 4.

Afb. 201.

DE TREKSCHUIT.

N°. 7.

Welkom aan de lijn, vrinden! Dat gaat er weêr op los. Kijk ik ben regt blij dat wij het plannetje zoo aardig gevonden hebben, om deze schuit af te huren, en de schipper de roef en het ruim ditmaal tot een heeft gemaakt; nu zitten wij goed en gemakkelijk en niet gescheiden.

Die scheidingen zijn ook onaangenaam, en somtijds kostbaar.

Kostbaar? Hoo zoo?

Wel als men zich fatsoenshalve van het min fatsoenlijke volkje wil afzonderen, moet men dan niet op eene duurdere plaats zitten, en meer betalen?

Dat is waar. Nu wij zijn allen even fatsoenlijk en, schoon tot het burgerklassetje behoorende, met elkanders bijzijn te vreden.

Te vreden? wie zou er niet te vreden zijn, Jantje! als men een plezier-togtje doet en dat wel met een' bruigom en bruid en vrolijke hupsche gasten. Mij dunkt wij moesten den schipper ook maar verzoeken bij ons te komen, die man kan ons vast nog wel wat meer opvrolijken.

Ja, dat is niet kwaad. — Schipper!

Wat belieft u, mijnheer!

Kom, vrind! jij behoort ook tot de genen, die meê varen. Laat JOOST maar aan het roer en zet u eens bij ons neder.

Dat

Afb. 202.

VADERLANDSCHE
LETTEROEFENINGEN,
OF
TIJDSCHRIFT
VAN
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,
WAARIN DE
BOEKEN EN SCHRIFTEN,
DIE DAGELIJKS IN ONS VADERLAND EN ELDERS UITKOMEN, OORDEELKUNDIG TEVENS EN VRIJMOEDIG VERHANDELD WORDEN.
BENEVENS
MENGELWERK,
tot Fraaije Letteren, Kunsten en Wetenschappen, betrekkelijk.

EERSTE STUK.
VOOR
1824.
BOEKBESCHOUWING.

Te AMSTERDAM, bij
G. S. LEENEMAN VAN DER KROE
en
J. W. IJNTEMA.
1824.

Afb. 203.

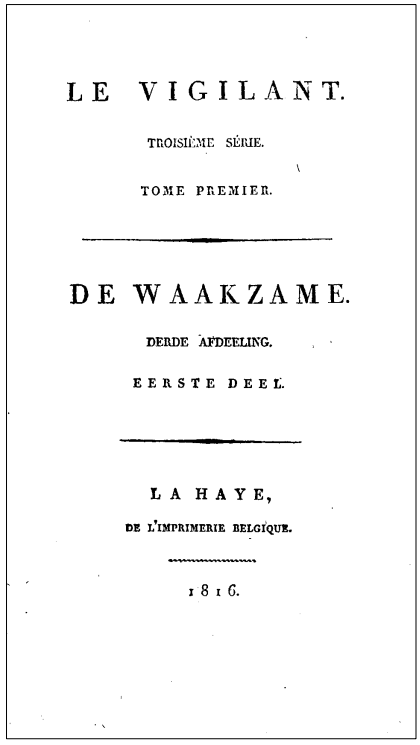

LE VIGILANT.
TROISIÈME SÉRIE.
TOME PREMIER.

DE WAAKZAME.
DERDE AFDEELING.
EERSTE DEEL.

LA HAYE,
DE L'IMPRIMERIE BELGIQUE.
1816.

Afb. 204.

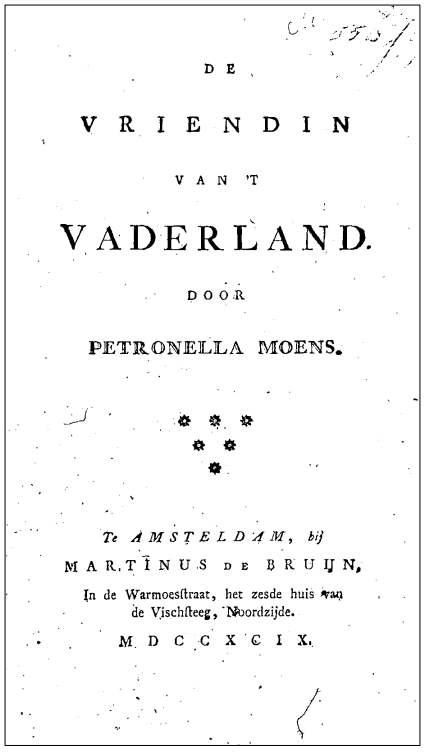

DE
VRIENDIN
VAN 'T
VADERLAND.
DOOR
PETRONELLA MOENS.

Te AMSTELDAM, bij
MARTINUS DE BRUIJN,
In de Warmoesstraat, het zesde huis van de Vischsteeg, Noordzijde.
M D C C X C I X.

Afb. 205.

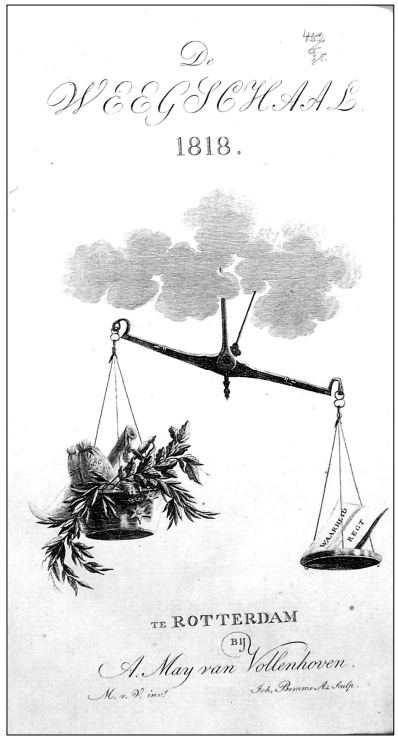

Afb. 206.

DE

ZAADZAAIJER,

OF

BIJDRAGEN TER AANKWEEKING

EN STERKING VAN

GODSDIENST DES HARTEN

EN

INWENDIG CHRISTENDOM,

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

O M I K R O N.

EERSTE DEEL.

Die het goede zaad zaait is de Zoon des menschen.

TE UTRECHT, BIJ

A. F. BLANCHE.

1822.

Afb. 207.

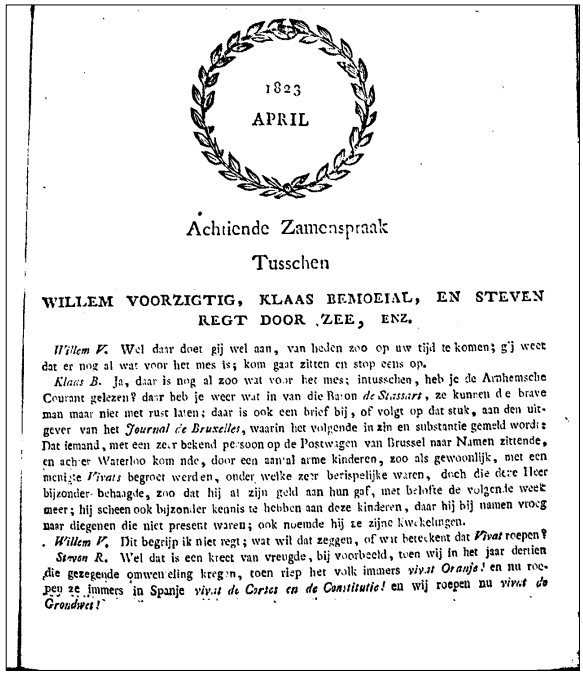

1823

APRIL

Achtiende Zamenspraak

Tusschen

WILLEM VOORZIGTIG, KLAAS BEMOEIAL, EN STEVEN REGT DOOR ZEE, ENZ.

Willem V. Wel daar doet gij wel aan, van heden zoo op uw tijd te komen; g'j weet dat er nog al wat voor het mes is; kom gaat zitten en stop eens op.

Klaas B. Ja, daar is nog al zoo wat voor het mes; intusschen, heb je de Arnhemsche Courant gelezen? daar heb je weer wat in van die Baron *de Stassart*, ze kunnen de brave man maar niet met rust laten; daar is ook een brief bij, of volgt op dat stuk, aan den uitgever van het *Journal de Bruxelles*, waarin het volgende in zin en substantie gemeld wordt: Dat iemand, met een zeer bekend persoon op de Postwagen van Brussel naar Namen zittende, en achter Waterloo komende, door een aantal arme kinderen, zoo als gewoonlijk, met een menigte *Vivats* begroet werden, onder welke zeer berispelijke waren, doch die deze Heer bijzonder behaagde, zoo dat hij al zijn geld aan hun gaf, met belofte de volgende week meer; hij scheen ook bijzonder kennis te hebben aan deze kinderen, daar hij bij namen vroeg naar diegenen die niet present waren; ook noemde hij ze zijne kwekelingen.

Willem V. Dit begrijp ik niet regt; wat wil dat zeggen, of wat beteekent dat *Vivat* roepen?

Steven R. Wel dat is een kreet van vreugde, bij voorbeeld, toen wij in het jaar dertien die gezegende omwenteling kregen, toen riep het volk immers *vivat Oranje!* en nu roepen ze immers in Spanje *vivat de Cortes en de Constitutie!* en wij roepen nu *vivat de Grondwet!*

Afb. 208.

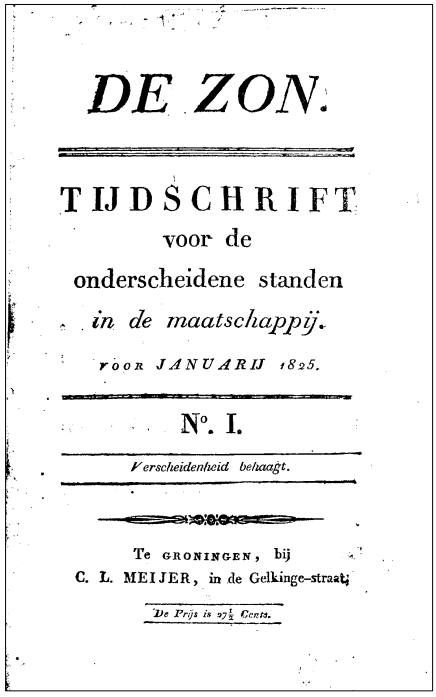

DE ZON.

TIJDSCHRIFT

voor de

onderscheidene standen

in de maatschappij.

VOOR JANUARIJ 1825.

N°. I.

Verscheidenheid behaagt.

Te GRONINGEN, bij

C. L. MEIJER, in de Gelkinge-straat.

De Prijs is 27½ Cents.

Afb. 209.

BIJLAGE II

Negatieve duiding van het begrip "tijdgeest" door rooms-katholieke opinievormers

Het is niet verwonderlijk dat er binnen behoudende rooms-katholieke kringen positief op de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* is gereageerd. Da Costa's strijdschrift vertoont namelijk frappante overeenkomsten met cultuurkritische publicaties van de hand van zowel Duitse als Franse conservatieve rooms-katholieke auteurs, die ook in ons land gelezen werden. In deze bijlage voeren wij enkele schrijvers op die reeds voor 1823 binnen het kader van de emancipatie van de rooms-katholieken[87], met het ook door hen negatief geduide begrip "tijdgeest", de eigen situatie in het eerste kwart van de negentiende eeuw analyseerden en op grond daarvan een visie op de toekomst van de kerk ontwikkelden[88].

In 1821 gaf de Roomsch-Catholijke Maatschappij ter Bevordering van Godsdienstige Wetenschap en Goede Zeden voor het Koninkrijk der Nederlanden[89], waarvan Le Sage ten Broek de drijvende kracht was, onder de titel *Wat is de tijdgeest?* de Nederlandse vertaling uit van een door de Beierse gebedsgenezer prins Alexander von Hohenlohe gehouden leerrede[90]. In het eerste gedeelte van zijn preek omschrijft Von Hohenlohe de verlichte tijdgeest als het "palladium" van "Demagogen, Jakobynen" en "Illuminaten" (iv); hun "satelliten" zijn sprekers en schrijvers die de publieke opinie weten te beïnvloeden; hun oorlogskreet is de constitutie; hun doel is "de omverstooting van Religie en Troon, de losrukking van alle banden" (iv). Bij hun pogingen om de godsdienst omver te werpen, gaan "die zedekundige gifmengers" (v) gefaseerd te werk[91], waarbij men begint met het ridiculiseren van de religie en het vernederen van de geestelijken. Volgens Von Hohenlohe draagt het grote aantal "slechte geestelijken" (v) ertoe bij dat de religie op methodische wijze in verval raakt. Ter nadere adstructie van het bovengenoemde betoogt Von Hohenlohe dat de geest van zijn tijd bestaat in een gestadig wankelen van menselijke beschouwingen en betrekkingen; het ontbreekt de verlichte mens bij zijn denken immers aan het vaste standpunt van de christelijke godsdienst (3). Verder neemt de tijdgeest iedere mode aan die haar toongevers dicteren. Daarnaast heeft de tijdgeest "volksverleiders" (5) in dienst, die in woord en geschrift het volk de spiegel van een nieuwe aarde voorhouden. In het tweede gedeelte van zijn leerrede geeft Von Hohenlohe een

---

[87] De principiële strijd die door een aantal rooms-katholieke auteurs werd gevoerd tegen de verlichte tijdgeest diende ook ter versterking van "het eigen moreel en het ontluikende zelfbewustzijn" (J.A. Bornewasser, "Roomse bezwaren tegen Da Costa's "Bezwaren"", in: C. Augustijn e.a. (red.), *Kerkhistorische Opstellen. Essays on church history, aangeboden aan, presented to Prof. Dr. J. van den Berg*, Kampen 1987, 128-143, 138 ("Roomse bezwaren tegen Da Costa's "Bezwaren"")).

[88] Cf. *Ibidem*, 137, 138.

[89] De op 25 oktober 1820 opgerichte Roomsch-Catholijke Maatschappij ter bevordering van godsdienstige wetenschap en goede zeden voor het Koninkrijk der Nederlanden, een sociëteit waarvan Le Sage ten Broek de drijvende kracht was, kan gezien worden als een poging tot genootschappelijke samenwerking tussen de rooms-katholieken in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het doel van deze maatschappij, dat in feite al in de naam ervan gesteld wordt, was om stichtelijke lectuur zo goedkoop mogelijk onder de brede rooms-katholieke volksmassa te brengen. In augustus 1823 werd de Roomsch-Catholijke Maatschappij van regeringswege ontbonden. Zie: G. Gorris, *J.G. le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken*, twee delen, Amsterdam 1947-1949, deel I, Amsterdam 1947, 352-413 (*J.G. le Sage ten Broek*).

[90] Prins Alexander von Hohenlohe, *Wat is de tijdgeest? Leerrede, uitgesproken in den advent te Bamberg*, 's-Hertogenbosch 1821.

[91] Cf. (Johann Daniël Müller), *De Kunstgrepen, waarvan het hedendaagsch Ongeloof zich bedient om den Godsdienst door den Bijbel en den Bijbel door den Godsdienst te bestrijden. Uit het Hoogduitsch. Uitgegeven met eene Voorrede door Nicolaas Schotsman*; zie: hoofdstuk 2, paragraaf II.5.

opsomming van de middelen die men moet aanwenden om zijn "reinheid" (2) tegenover de tijdgeest te bewaren.

Afb. 210. Alexander von Hohenlohe.

Behalve door Duitse auteurs lieten de Nederlandse conservatieve rooms-katholieken zich bij hun kritiek op de tijdgeest ook inspireren door Franse auteurs. Zo ontving Da Costa van Bogaerts, de pastoor met wie hij in correspondentie stond, uittreksels van het werk van Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704), bisschop van Meaux, die in zijn geschriften de monarchie verdedigt en afwijzend staat tegenover de geneugten van de wereld, het Deïsme, godsdienstige onverschilligheid en kunstenaars die niet vanuit een christelijke bezieling werken[92]. Met behulp van Bossuets cultuurkritische overwegingen wilde Bogaerts zijn standpunt nader toelichten.

Voor de verspreiding in Nederland van de tijdkritische denkbeelden van Duitse en Franse rooms-katholieke auteurs zorgde in het bijzonder Le Sage ten Broek. In de *Roomsch Catholijke Courant* van 20 maart 1822 plaatste hij het artikel "Over den Hoogmoed der Eeuw", een vertaling van het artikel "L'orgueil dans notre siècle" van de Franse priester en publicist Hugues Félicité Robert de Lamennais (1782-1854), die ook door Bogaerts in zijn eerste brief aan Da Costa wordt genoemd. In dit artikel betoogt De Lamennais dat de verlichte eeuw, wanneer haar gevraagd wordt of er een God is, een zedelijke orde, een leven na dit leven, een ware religie, en of er plichten en deugden zijn, zal antwoorden met een ontkenning of uit onwetendheid het antwoord schuldig moet blijven. Het enige resultaat dat de hoogmoed

[92] Cf. J.A. Bornewasser, "Roomse bezwaren tegen Da Costa's "Bezwaren"", 139.

van de eeuw volgens de schrijver heeft bereikt met het ontkennen en omverwerpen van oude zekerheden op godsdienstig gebied, is twijfel. De hoogmoedige geest der eeuw direct aansprekend op haar geestelijke armoede, maakt De Lamennais de balans op: "Nooit bestond er eene armoede die zoo diep en zoo afzigtelijk was. — Wat hebt gij van u zelven anders over dan uwe dwaasheid, uwe onwetendheid, uwe twijfelingen en uwe misdaden, waarover de toekomst gruwen zal?"[93].

Afb. 211. Hugues Félicité de Lamennais.

Eén van geest voelde Le Sage ten Broek zich ook met de Duitse convertiet Friedrich Leopold von Stolberg (1750-1819), die zich bewust was in een eeuw te leven, "wier geslacht zich niet alleen door den heerschenden tijdgeest laat verrassen", maar deze zelfs "huldigt en dient", en de "hersenschim" van de publieke opinie op de troon van de waarheid probeert te zetten[94]. Aan de publieke opinie wordt op zaterdag 31 augustus 1822 in de *Nederlandsche Catholijke Courant* een heel artikel gewijd[95]. Zoals Da Costa niet lang daarna in zijn *Bezwaren* zou opmerken dat het bij de publieke opinie in feite gaat om de "meeningen van zommige roemzuchtige woelgeesten of fortuinzoekers, wier gevaarlijke invloed de publieke opinie ver-

[93] De Abt F. de la Mennais, "Over den hoogmoed der eeuw", in: *Roomsch Catholijke Courant*, N°. 23, woensdag 20 maart 1822, "Mengelwerk", 91-92; zie voor een typering van de *Roomsch Catholijke Courant* Bijlage I.
[94] (J.G. le Sage ten Broek), "Iets over den Tijdgeest. Uit Stolberg's overdenkingen en behartigingen, ter behartiging voor velen", in: *De Godsdienstvriend*, 1822, deel VII, 153-155,154.
[95] […..], "Publieke opinie", in: *Nederlandsche Catholijke Courant*, zaterdag 31 augustus 1822, N°. 70, "Mengelwerk", 279-280; zie voor een typering van de *Nederlandsche Catholijke Courant* Bijlage I, s.v. *Roomsch-Catholijke Courant*.

leidt, verderft, en medesleept"[96], zo is ook de auteur van het artikel ervan overtuigd, dat wanneer verlichte schrijvers zich op de publieke opinie beroepen, er van een zogenaamde publieke opinie gesproken moet worden, omdat zij niet de algemene volksopvatting representeert, maar een "kunstgreep" is van de liberalen om hun eigen "gevoelens en pogingen" (280) gewicht te geven en tevens de werkelijke publieke opinie naar hun eigen opvattingen te leiden.

Afb. 212. Friedrich Leopold von Stolberg.

De *Bezwaren* vertoont wat de thematiek betreft enkele opvallende overeenkomsten met het anonieme artikel "De Verlichting", dat in de *Nederlandsche Catholijke Courant* van 11 september 1822 werd geplaatst. Evenals in Da Costa's strijdschrift wordt in dit artikel kritiek geuit op het onderwijs, waar de leerling wordt "voorgepraat hetgeen hij niet verstaat" (291)[97]; op de omkering van de bestaande orde in de maatschappij[98]; op het lage zedelijke peil van de verlichte samenleving[99]; op het feit dat de godsdienst "een spot" geworden is onder het volk, "en de heilige eerbied voor God eene dwaasheid van het gemeen" (292)[100]. Le Sage ten

[96] I. da Costa, *Bezwaren*, 70.
[97] *Ibidem*, 78.
[98] *Ibidem*, 63.
[99] *Ibidem*, 14-16.
[100] *Ibidem*, 5, 9. Zie ook de anonieme "Leerede op den feestdag van den H. Willibrordus" in *De Katholijke* (1822, "Mengelwerk", 116-126), waar een prediker het een "helsche onderneming van den duivelschen *tijdgeest*!" noemt, om – zoals hij in Frankrijk ziet gebeuren – de "Godsdienst voor eene uitvinding der staatkunde, en de Evangelische waarheden voor hersenbeelden uit te roepen en met de verborgenheden des Geloofs te spot-

Broek zag de verlichte tijdgeest in Nederland vooral tot uitdrukking komen in bepaalde activiteiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In zijn artikel "De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" wijst Le Sage ten Broek erop dat de tijdgeest zich juist van deze maatschappij bedient om haar opvattingen voort te planten[101]. En in *De Godsdienstvriend* waarschuwt hij in een redactioneel stukje de lezers ervoor dat zij zich niet moeten laten meeslepen door "den vernielenden stroom der valsche verlichting"[102], die met name present is in de door deze maatschappij uitgegeven geschriften.

ten, dezelve als onmogelijkheden en ongerijmdheden te vermaren, en aldus het gansche Christendom ongeloofelijk te maken" (117).

[101] (J.G. le Sage ten Broek), "De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen", in: *Nederlandsche Catholijke Courant*, N°. 83, woensdag 16 oktober 1822, "Mengelwerk", 332.

[102] (J.G. le Sage ten Broek), "De zegepraal van den christelijken godsdienst over de hedendaagsche waan-wijsgeerte. (Naar het Hoogduitsch)", in : *De Godsdienstvriend*, 1820, deel IV, 17-31, 29.

BIJLAGE III

Fragment van een niet eerder gepubliceerde brief van Nicolaas Carbasius aan Isaac da Costa de dato 28 september 1823 naar aanleiding van Da Costa's *Bezwaren* en de receptie van dit geschrift[103].

Er kon wel geen beter en overtuigender blyk zyn, myn vriend, dat uwe oordeelvellingen over den tyd dien wy beleven, werkelyk bezwaren waren tegen den geest der eeuw, dan het geschreeuw, dat men maakt tegen U en uw boeksken. Ik heb my den moeite gegeven om wat zoo wel in de Arnhemsche couranten, als in de advertentie bladen en letteroefeningen daarover is uitgebraakt, te lezen, en al kende ik uw geschrift niet, zoo ware my die lecture voldoende om een diep medelyden te hebben met schepzels die van zulk een geest bezield zyn. (...) Intusschen ontken ik niet dat vooral de spotachtige aanmerkingen van sommigen my van tyd tot tyd hinderen en het my moeielyk valt en zelfsverlochening kost, om bedaard te blyven, en de aanvallers koel weg te antwoorden, dat ik het volkomen met de gevoelens van da Costa eens ben, en het my tot een wezenlyk geluk reken hem myn vriend te mogen noemen. Onder alle de aanvallers maak ik evenwel eene gunstige uitzondering ten opzichte van den schryver van een vyftal brieven, die wezenlyk door my met genoegen gelezen zyn, en al beaamde ik dan ook meestal de gemaakte bedenkingen van den schryver niet; zoo moest ik echter den toon waar in hy schreef goedkeuren, en somwylen deed ik my de vraag: zou de man niet wel een weinig gelyk in sommige opzichten kunnen hebben. ll. Zaturdag viel by de algemeene vergadering van den Holl. maatschappy v.d. Palm my bitterhard over U, en ik had veel moeite om het maar zoo ver te brengen, dat hy zonder te treden in de waarheid of valschheid der stellingen, echter hulde deed aan uwe bedoelingen; maar ook zelfs dit gelukte ter nauwernood, hoezeer ik hem in zyn eigen systhema op een volstrekte tegenstrydigheid opmerkzaam maakte, daar hy de geheele uitgave van het boekjen aan de zucht om singulier te zyn toeschreef, en tevens U als geheel door het ascendant van Bilderdyk medegesleept en als een naprater van hem aanmerkte.

Maar genoeg reeds van al dat ganzengeblaas; (...).

N. Carbasius Cz.

[103] Réveil-Archief, "Verzameling-Da Costa", H XVII, ongenummerd.

BIJLAGE IV

Fragment van een niet eerder gepubliceerde brief van Bastiaan Heykens aan Isaac da Costa van begin 1824[104].

Wynige Regelen om U Mynen Lieven Broeder en de Genade die U geschonken is te Danken Welke U Bekwaamde want wij ik en Gy Geloven en erkennen door de genade het is de Geest des Heeren die des Menschen Geest bestiert en U geholpen heeft in de Bekentenis der Eeuwig Zekere Zekere waaragtige Waarhyd Gods uyt gedrukt in uw vrymoedige Belydenis Aanspraken en verklaringen herinneringen. Ag geve God Almagtig dat Koning en volk en priester en Alle vriend en vyand het mogen horen en knielen en om om Genade en ontferming als Nietige Boetelinge(n) leren smeken Belyden Zonden en Afval om langs den weg van waaragtige Bekering Behoudenis Redding Eeuwige Redding te zoeken. O wy weten het God laat zig verbidden. Ai Genadige Barmhertige God en Vader stort ag ag stort den Hyligen leven wekkende Geest over de Werelt uyt over ons Zinkend land volk kerke opdat men Bekenne en Belyde De Heere Regeert. Zyne oordelen Zyn eene diepe afgrond. Wy Wy hebben gezondigd Rom 13 die de ordonantie Gods wederstaat ondervind(t) het oordeel Gods. ik Ben te vol om Alles te zeggen wat ik wilde van uw gezegend schrift. Alleen God Almagtig zal het zegenen smeekte ik Met uw Pag 11 (...). Hy zoekt zig nog uyt Zyn arm en ellendig volkje een Man om voor Hem den God van Nederland en Oranje in de Bres te staan om de Muur toe te muuren de Bres is groot. Ag lieve zoo groot maar dog dog niet te groot voor de Almagtige God 2 Chronieken 14: Doe vraagde David God zal ik optrekken tegen de phieliestynen Ag smeken wy dat onsen David den God Zyner en onser vaderen vrage o Heere Israels verwagting Alle die U verlaten zullen beschaamd worden Jeremia 17:13 en Exodus 16 – ps 145 – De Heere bewaart alle de gene die Hem liefhebben. De Heere is naby alle die Hem aanroepen Hy doet het welbehagen den gene die Hem vresen en Hy hoort haar geroep en verlost se Amen Amen Heere lieve Heere Heere Jesus Christus ag leer leer ons Bidden Roepende Bidden. Wa(t) kan de Bidder werkende Bidden strydende Bidden in Uwen Naam en door uw geest en kragt op Grond uwer Eeuwige Alwaardige *Bloet* en Zoen verdiensten Amen. (...).

Uw Broeder
Heykens

[104] Réveil-Archief, "Verzameling-Da Costa", H XVII, "B. Heykens aan I. da Costa (1824-1840)".

BIJLAGE V

Fragment van een niet eerder gepubliceerde brief van Nicolaas Godfried van Kampen aan Willem de Clercq de dato 17 augustus 1823, waarin de schrijver zich afwijzend uitlaat over Da Costa's *Bezwaren*[105].

WelEdele Heer! Geachte Vriend!

UEs. brief van den 26 july las ik met belangstelling en genoegen om den toon van gul vertrouwen, die my zoo aangenaam is, en waarvoor ik U hartelijk dank zeg. Zulk eene *Herzensergiessung* is toch het ware, duizendmaal beter dan de koude, dorre, angstige wereldtoon; al zijn wij het dan ook niet in alles eens, het toont toch, dat wij geschikt zijn om Vrienden te worden, doordien wij onze ware gedachten onbewimpeld voor elkander blootleggen. Ik zal dus hierin uw voorbeeld volgen, verzekerd dat gy my zulks niet ten kwade zult duiden. Daarvoor staat uw hart, uwe opregtheid, uwe waarheidsliefde mij borg.

Neen! Zekerlijk mogen wij van groote mannen geene *Afgoden* maken, hoezeer ik niet zie, dat dit op *de Ruiter* kan passen, in wien men immers onzen God en het Christendom eert, als 't welk een held kan voortbrengen, die met de grootste Ouden wedijvert, en die in deugd overtrof, *doordien* hy Christen was. Neen ik zie niet half zoo zeer op tegen afgodery met *dooden*, als met *levenden*. Augustus, Caligula, reeds bij hun leven aangebeden, zyn mij veel afgrijsselijker dan *Jupiter* of *Apollo*. En gy zult niet kunnen ontkennen, dat Dacosta zulk eenen Afgod van Bilderdijk maakt. Niet slechts in spelling en schrijftrant – dit zijn kleinigheden – maar ook in denkwyze neemt hy alles blindelings van hem over. Zie slechts zijn laatste stukje (in proza) en zeg dan, of het niet letterlijk van *B.* geschreven blijkt. Zijne ziel en zijn geweten heeft hy slaafsch aan Bilderdyk overgegeven. En nu de inhoud. Is het een Christen die dit schrijft? Is dit de geest der liefde, der algemeene goedwilligheid? Aan hunne vruchten zult gy ze kennen, zegt de Heiland: en is *dit* de vrucht des geestes? die in alle *goedaardigheid* zijn moet (*Eph. 5:9*). Is het Christenzin, dat men den ouden Gomaristischen en Calvijnschen zuurdeesem weder opwarmt, en de Hervormde leering zoo als in die oude tijd, tot een strijdperk van verbitterde drift, onderling en tegen *Dissenters* (waaronder ook wy behooren), zoekt te maken, in plaats van dien echt Christelijken geest van verdraagzaamheid en onderlinge liefde, met vasthouding aan de hoofdwaarheden des christendoms gepaard, waarop zich ons gelukkige Holland beroemen mag? Is het Christenzin, wanneer men de slavernij der Negers durft voorstellen, en de ongelukkige slagtoffers als een *door God vervloekt geslacht*? uithoofde eene nog *zeer betwistbare afstamming brandmerken*. Is het Christelijke naauwgezetheid, wanneer men in een tijd, waarin de Vorsten schaamteloos hunnen eeden aan de Volken gedaan durven verbreken, ook onzen braven Vorst durft zeggen, dat hy aan zynen plegtigen eed voor God en al het Volk gedaan, niet gehouden is, en dus den *meinëed openlyk predikt*? Al ware dit eens geoorloofd en God weet, dat het eene misdaad is, zou dan nog de Christelyke liefde, de zucht om onheilen voortekomen, de verspreiding van zulk eene leer niet beletten! Is dit niet den fakkel der tweedragt te midden der Natie te werpen? Is het Christendom wanneer bij een *exsclusief* belyden der leer, die geen onderscheid kent tusschen Barbaar en Scyth, tusschen dienstknecht en vrijen, maar waar Christus alles en in allen is, de adeltrots zoo verre gedreven wordt, dat men die boven *verdienste* stelt, met het sophistische zeggen dat deze laatste ook eene gave van God is. O ja! te meer toch gewis zoo onmiddellijk niet als de geboorte. Of moet

[105] Réveil-Archief, "Verzameling-De Clercq", F LXXI-3, "Brieven van N.G. van Kampen aan W. de Clercq 1822-1829".

een zotskap met een ramshoorn weder een' eerlijke *zotternij* overal achterzetten? Zou dit de wil en de vrucht der beste leer zijn? Is het Christendom, is het de geest der vryheid, of is het die der driftbaarheid, welke den plak en stok op de scholen terug wenscht, en het verbeterd onderwijs – de parel in Hollands eerekroon – lastert? ja, met zijnen verpesten adem bezwalkt? Is het eindelijk – ik zeg niet Christelyk meer – menschelyk, of veeleer *duivelsch*, als men de boven allen lof verhevene Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, van Weldadigheid, voor de Gevangenen, omdat zij *verstandig* en niet in het blinde – gelijk ook vaderen – weldoen, hoont, en hunne voorstanders en begunstigers naar het *verbeter* of *gekkenhuis* verwijst? Zoo ver – misschien verder dan men wel bedoelde, kan de geest des hoogmoeds, des eigenwaans, der onverdraagzaamheid den mensch brengen! O myn vriend! (vergeef my mijn' yver voor het goede) laat U toch niet wegslepen door eene sekte met zulke onheilige beginselen! Maar neen! wat vrees ik? *D.* is te voorbarig geweest. Zyn laatste stukje heeft U gewis de oogen geöpend.

BIJLAGE VI

"Het *Leydsche* Vatikaan"[106]

In ons onderzoek lieten we verschillende voorbeelden de revue passeren van critici die Bilderdijk en de zijnen in verband brengen met het Rooms-Katholicisme[107]. Deze critici vestigden de aandacht op de overeenkomst die er bestond tussen bepaalde standpunten, die zowel door Bilderdijk en zijn geestverwanten als door conservatieve rooms-katholieken, zoals Le Sage ten Broek, gehuldigd werden in de door beide groeperingen afzonderlijk gevoerde strijd tegen de verlichte tijdgeest. Maar de uitlatingen op dit gebied die door de Luikse hoogleraar Johannes Kinker en de Amsterdamse directeur van politie Samuël Iperuszoon Wiselius gedaan zijn, moeten in een geheel ander kader geplaatst worden. Door in hun correspondentie met vertegenwoordigers van de overheid Bilderdijk en zijn aanhangers op heftige toon te beschuldigen van Jezuïtisme en van sympatieën voor of het onderhouden van nauwe banden met de rooms-katholieken in ons land[108] – Wiselius zelfs ook in ambtelijke rapportages – wekten Kinker en meer nog Wiselius sterk de indruk niet alleen op een zekere overeenstemming tussen Bilderdijk cum suis en de rooms-katholieken te hebben willen wijzen, maar vooral doelbewust pogingen te hebben ondernomen om Bilderdijk en de zijnen in een kwaad daglicht te stellen, teneinde ze op die manier als tegenstanders met des te meer effect te kunnen bestrijden.

Zo waarschuwt Kinker in zijn correspondentie voor een verbinding van het zuidelijke ultramontaanse[109] Rooms-Katholicisme met de zich in het Noorden manifesterende vroege protestantse Réveilbeweging met Bilderdijk als centrale figuur[110]. Er zou volgens Kinker een verband bestaan tussen de antiregeringsgezinde houding van een aantal rooms-katholieken enerzijds en het optreden van Bilderdijk, Da Costa en Capadose anderzijds[111]. Aan minister Van Maanen van Justitie schrijft Kinker op 14 september 1823 dat hij in deze ontwikkelingen een serieuze bedreiging voor de rust in het land ziet. Over de School van Bilderdijk stelt Kinker in deze brief het volgende: "(…) wanneer men het broeinest van onzalige partijzucht, zoo wel in het staatkundige als godsdienstige, niet op de een of andere wijze tegengaat, voorzie ik, dat er zich inderdaad in dit land een sekte zal vestigen, die zoo veel te gevaarlijker zou kunnen zijn, als zij meer geschiktheid zal aan den dag leggen, om zich met de Roomsch ka-

---

[106] De term "*Leydsche* Vatikaan" is ontleend aan: […..], "Een klein lesje voor de vloekapostelen dezer eeuw", in: *De Recensent*, 1824, "Mengelwerk", 87-88, 88.

[107] Zie ook: Joannes Henricus Josephus Maria Witlox, *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst*, drie delen, 's-Hertogenbosch/Bussum 1919-1969, deel I, De Noord-Nederlandsche katholieken in de politiek onder koning Willem I, 's-Hertogenbosch 1919, 112, 189; Anton van Duinkerken, "Da Costa en zijn rooms-katholieke tijdgenoten", in: J.G. Bomhoff e.a., *Isaäc da Costa. Op 28 april 1960, honderd jaar na zijn overlijden, herdacht*, Nijkerk 1961, 72-80; G. Gorris, *J.G. le Sage ten Broek*, deel II, Amsterdam 1949, 36, 50-51.

[108] Ten aanzien van Bilderdijk deed dit gerucht reeds in 1808 de ronde. Zie: Meinardus Tydeman aan Willem Bilderdijk, 19 maart 1808 en Willem Bilderdijk aan Meinardus Tydeman, 23 maart 1808, in: H.W.T. Tydeman, *Briefwisseling*, deel I, Sneek 1866, 48-50, 49; 50-53, 51-52.

[109] Met "ultramontaans" wordt sinds de achttiende eeuw een sterk op het "aan de overzijde van de bergen" (de Alpen) gelegen Rome georiënteerd Rooms-Katholicisme aangeduid.

[110] Cf. A.J. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*, twee delen, Deventer 1988, deel I, 115; A.J. Hanou & G.J. Vis, *Johannes Kinker (1764-1845). Briefwisseling*, drie delen, Amsterdam/Atlanta 1993, deel II: 1823-1828, 9 (*Johannes Kinker*).

[111] Cf. *Ibidem*, 20.

tholieke propaganda te vereenigen, tegen welke ik met genoegen eenen heilzamen maatregel door onzen beminden Vorst zie nemen"[112].

Ook in een brief aan de uitgever en dichter Johannes Immerzeel Jr. (1776-1841) legt Kinker een verband tussen Bilderdijk cum suis en de rooms-katholieken: "Het schijnt, dat de school van Bilderdijk eene orde van Kruisridders wil stichten, een protestantsch, of liever, een half Katholisch Jezuitismus (…)"[113]. In een brief van Kinker aan Van Maanen, de dato 10 april 1828, geeft de Luikse hoogleraar vier jaar later nog steeds voeding aan dit gerucht. Kinker stelt in dit schrijven de minister van Justitie ervan op de hoogte dat hij van Aernoud Hugo Wiselius († 1833), een zoon van Samuël Iperuszoon Wiselius, gehoord heeft dat de School van Bilderdijk in een nauwe betrekking staat met met "den Pater in den Krijtberg"[114]. Hoogstwaarschijnlijk wordt hier pater Franciscus Fol (1782-1849) van de Sint Franciscus Xaveriuskerk of de "Krijtberg", een jezuïetenkerk aan de Singel te Amsterdam, bedoeld[115]. Kinker geeft aan dat hij niet weet of er een dergelijk contact bestaat of bestaan heeft, maar hij vraagt zich ten aanzien van Bilderdijk, Da Costa en Capadose wel af, waarom "deze lieden, zonder veel van kleur te veranderen, niet even goed Ultramontaansch-Katholiek"[116] zouden kunnen worden.

Het is echter vooral Samuël Iperuszoon Wiselius geweest, de voormalige vriend van Bilderdijk, die via zijn ambtelijke rapportages aan Antony Willem Philipse (1766-1845), procureur-generaal bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage, en aan minister van Justitie Van Maanen, voortdurend heeft gesuggereerd dat Bilderdijk cum suis in nauw contact staan met de rooms-katholieken en in het bijzonder met de jezuïeten. Zo schrijft Wiselius in één van zijn wekelijkse rapportages aan Philipse uit september 1825 op alarmerende toon over de in Amsterdam steeds meer veldwinnende "schismatieke geest", om hierop onmiddellijk te laten volgen dat de "hoofden en leiders" hiervan zich steeds meer "ontmaskeren" als "geaffilieerden der Jezuiten"[117]. Volgens Wiselius bepleiten immers zowel de "Bilderdijkianen" als de jezuïeten de eenheid van kerk en staat, dit in samenhang met de visie dat de wereldlijke macht hoegenaamd geen gezag in kerkelijke zaken en aangelegenheden heeft. Wiselius besluit zijn rapportage met het volgende in de vorm van een vraag gestelde advies: "Zouden dan deze scheurmakers en onruststichters niet, even zoo zeer als de wederstrevige pausgezinden, de ernstige aandacht van het gouvernement verdienen?"[118].

Hoewel hij het nodig acht deze berichten van Wiselius over te brengen aan de minister van Justitie, laat Philipse Van Maanen wel weten dat hij van mening is dat Wiselius het allemaal te donker inziet. Ook de directeur-generaal van het departement van hervormde en andere eredienstien, Frederik Willem Floris Theodoor van Pallandt van Keppel (1772-1853), die

---

[112] Johannes Kinker aan Cornelis Felix van Maanen, 14 september 1823, in: *Ibidem*, 93-98, 94.
[113] Johannes Kinker aan Johannes Immerzeel Jr., 6 juni 1824, in: *Ibidem*, 120-122, 121.
[114] Johannes Kinker aan Cornelis Felix van Maanen, 10 april 1828, in: *Ibidem*, 279-287, 285.
[115] Zie: H.J. Allard, *De Sint Franciscus Xaverius-Kerk of De Krijtberg te Amsterdam*, Amsterdam 1904, 156-157. Mogelijk had Aernoud Hugo Wiselius deze informatie van zijn vader, die reeds in een brief van 5 juli 1826 aan Van Maanen pater Fol "de brutaalste Jesuit" van Amsterdam noemt. Volgens Wiselius' informanten zou Fol gezegd hebben, "dat hij den aanhang van Bilderdijk voor het grootste gedeelte in den schoot der moederkerk terug verwacht" (Samuël Iperuszoon Wiselius aan Cornelis Felix van Maanen, 5 juli 1826, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, tweeëntwintig delen, 's-Gravenhage 1905-1922, deel IX, Regeering van Willem I, 1825-1830, 2e stuk, reeks: Rijks Geschiedkundige Publicatiën; 37. Grote serie, 's-Gravenhage 1917, 225 (*Gedenkstukken*). Zie ook: A.J. Hanou en G.J. Vis, *Johannes Kinker*, 285-286.
[116] Johannes Kinker aan Cornelis Felix van Maanen, 10 april 1828, in: *Ibidem*, 286.
[117] Missive van procureur-generaal Antony Willem Philipse aan minister van justitie Cornelis Felix van Maanen, 23 september 1825, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX, 2e stuk, 39. Philipse citeert uit een verslag van Wiselius.
[118] *Ibidem*.

via Van Maanen het verslag van Wiselius onder ogen kreeg, onderschrijft de visie van Wiselius niet. In een rapport aan koning Willem I van 31 oktober 1825 schrijft hij dat wat hem betreft de "Bilderdijkianen" alleen als "dweepers en bijgeloovigen" moeten worden aangemerkt en niet, zoals Wiselius suggereert, als "geaffilieerden der Jezuiten"[119]. Van Pallandt van Keppel laat de koning weten dat met name de "hatelijke geschriften" van Da Costa en Capadose "in vele Hervormde gemeenten, bijzonder der Hoofdstad, onrust en verdeeldheid stoken"[120]. De directeur-generaal is echter van mening dat de regering zich niet op een directe wijze met de betrokken personen behoort in te laten, zoals Wiselius bepleit. Wel acht hij het noodzakelijk om een wakend oog op hun "woelingen" te houden, "daar het gouvernement wel niet met onverschilligheid een secte kan beschouwen, welke zoo duidelijk strekt om ongenoegen en onrust te veroorzaken"[121].

Ondertussen is Wiselius zijn verslagen rechtstreeks aan de minister van Justitie gaan sturen. Hij vindt het namelijk een bedenkelijke zaak dat hij over "de woelingen der ultramontanen"[122] moet rapporteren aan een procureur-generaal die – zo weet Wiselius – één van de "bittere katholieken"[123] als vertrouweling heeft. Met zijn verslag van 13 oktober 1825 dat hij aan Van Maanen gestuurd heeft, probeert Wiselius middels een aantal suggestieve vragen het schrikbeeld dat Bilderdijk cum suis in nauw contact staan met de jezuïeten, in regeringskringen ingang te doen vinden. Hij rapporteert over Da Costa en Capadose, "(misschien wel Bilderdijk er bij)", die "heimelijk met de Jesuiten in verband kunnen staan": "Waarom toch, vraag ik mijzelven wel eens, veroordeelt dat volkje zoo vinnig 's Konings besluiten omtrent de seminariën? Hoe komt het dat de schriften van Le Sage ten Broek en van die twee kampvechters zoo geheel op malkanderen slaan, als, gelijk men zegt, de klok van elven? Waar leven zij van? Da Costa leeft zeer weelderig, ofschoon men weet dat hij een zeer geborneerd[124] vermogen heeft (…); niet lang geleden heeft hij iemand die geheel in het onderspit zat, in staat gesteld om alle schulden te betalen, en zijn huishouden weder geheel op de been te helpen, gelijk hij ook wijlen Ds. Chevalier[125] (…) met noemenswaardige sommen ondersteund heeft. Hoe het zij, dat zij door hun twist stoken in de Gereformeerde kerk de Jesuiten krachtig in de hand werken, is niet twijfelachtig"[126].

Wiselius lijkt geen gelegenheid onbenut te laten om het gerucht dat Bilderdijk en zijn geestverwanten met de rooms-katholieken in een nauwe betrekking staan of ertoe behoren, kracht bij te zetten. Ronduit triomfantelijk meldt hij op 29 december 1825 aan Van Maanen: "Le Sage ten Broek, die de Protestanten nu eindelijk geheel voor onchristenen verklaard heeft,

---

[119] *Ibidem*, 52-54, 53.
[120] *Ibidem*, 53.
[121] *Ibidem*, 54. In reactie op deze verontrustende berichten heeft de koning tot de minister van Justitie en de directeur-generaal van het departement van hervormde en andere erediensten het verzoek gericht gezamenlijk te overleggen welke maatregelen dienen te worden aangewend om de "geest van scheuring" in de Hervormde Gemeente van Amsterdam te onderdrukken. Er werd order gegeven om overal, maar in het bijzonder in Amsterdam en in Utrecht "een waakzaam oog" te houden. (Missive van de minister van Justitie aan de directeur-generaal van het departement van hervormde en andere erediensten, 17 november 1825, in: F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834*, vier delen, Kampen 1939-1946, deel I, "Voorgeschiedenis (1822-1834)", Kampen 1939, 69).
[122] Samuël Iperuszoon Wiselius aan Cornelis Felix van Maanen, 13 oktober 1825, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX, 2e stuk, 47-48, 47.
[123] *Ibidem*, 48.
[124] Beperkt.
[125] Wiselius bedoelt de Amsterdamse Waalse predikant Petrus (Pierre) Chevallier (1760-1825), die bevriend was met Thelwall en deze in contact bracht met Da Costa. Ook is hij de predikant die mevrouw Belmonte, de schoonmoeder van Da Costa, en haar dochter Henriëtte gedoopt heeft, na hun overgang van het Jodendom naar het Christendom.
[126] Samuël Iperuszoon Wiselius aan Cornelis Felix van Maanen, 13 oktober 1825, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX, 2e stuk, 48.

zondert, zie ik, da Costa c.s. van dat vonnis uit. Zoo komt de aap uit den mouw!"[127]. Hoogstwaarschijnlijk doelt Wiselius hier op een redactioneel stuk in *De Godsdienstvriend*[128], waarin Le Sage ten Broek reageert op een ingezonden stuk van een lezer, die zich niet aan de indruk kan onttrekken dat de redacteur een wapenstilstand met de protestanten heeft gesloten. Le Sage ten Broek geeft te kennen dat de lezer "over het algemeen"(145) gelijk heeft, maar werpt de vraag op wat men onder "protestantisme" dient te verstaan. Wat met de allesomvattende term "protestantisme" wordt aangeduid, ziet Le Sage ten Broek onverminderd als "een *negatief* stelsel van onverschilligheid (…) hetwelk toelaat alles te gelooven, wat men wil, of niets te gelooven"(147)[129]. Volgens de redacteur beoogt deze "Godsdienst der *Rede*", onder het voorwendsel een algemeen Christendom in te voeren, de vernietiging van het Christendom en de invoering van "een verfijnd heidendom"(147). Omdat hij van mening is dat zowel de lutherse als de gereformeerde protestanten aan hun "verwondingen" bezweken zijn, beschouwt Le Sage ten Broek de strijd van de rooms-katholieken met beide protestantse denominaties als beëindigd. Hoewel hij hen blijft zien als leden van een afgescheiden sekte, heeft Le Sage ten Broek waardering voor de weinige lutherse en gereformeerde protestanten die respectievelijk vasthouden aan de Augsburgse Confessie (1530) en de gereformeerde belijdenisgeschriften. In dit kader plaatst Le Sage ten Broek Bilderdijk en Da Costa met de volgende vraag in de door Wiselius gewraakte uitzonderingspositie: "Op welk eene woedende wijze worden niet de heer Bilderdyk en zijnen leerling Da Costa uitgejouwd en verguisd, door zoogenaamde protestanten (…), omdat zij het wagen durven als verdedigers der Dordsche leer op te treden"(146).

Het stelligst formuleert Wiselius zijn verdenking enige maanden later in een schrijven van 4 april 1826 aan Van Maanen: "Dat Bilderdijk c.s. wezenlijk (…) Jesuïten zijn, lijdt geen twijfel. (…). In allen gevalle, zoo dat volkje niet tot de congregatie behoort (tot welk vermoeden ik anders wel overhelle op grond der opulente levenswijze van da Costa, die echter geen man van vermogen is[130], zij werken toch de Jesuïten krachtig in de hand"[131].

[127] In: *Ibidem*, 82.
[128] (J.G. le Sage ten Broek), "Antwoord", in: *De Godsdienstvriend*, 1825, deel XV, 145-156.
[129] Cf. Henricus Antonius Maria van den Berg, *In vrijheid gebonden. Negentiende-eeuwse katholieke publicisten in Nederland over geloof, politiek en moderniteit*, Nijmegen 2005, 67.
[130] Evenals in zijn brief aan Van Maanen van 13 oktober 1825 suggereert Wiselius hier dat Da Costa financiële steun van de jezuïeten krijgt.
[131] Samuël Iperuszoon Wiselius aan Cornelis Felix van Maanen, 4 april 1826, in: H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel IX, 2e stuk, 140-141, 140.

BIJLAGE VII

Reconstructie van de pedagogische en theologische "discussie" tussen (Cornelis) P.(othoff) en Isaac da Costa.

P.: "Wanneer ik de afdeeling, door u aan de beschouwing van het onderwijs gewijd, opsla, dan ontmoeten mij dadelijk *eenige waarheden, onder groote onwaarheden*, en het zij mij vergund te zeggen, dat het mij daaruit onbetwistbaar is, dat (…) het geheel dier beschouwing echter het kenmerk oplevert van geene genoegzame bekendheid met en doorzigt in het doel, de middelen en den gang der schoolverbetering" (6).
Da Costa: "Ik heb slechts algemeene aanmerkingen willen maken, latende de nadere toepassing voor meer ervarenen in de zaak over" (6).
P.: "Ik sta u toe[132], dat in menig theoretisch geschrift over de opvoeding en het onderwijs min zuivere denkbeelden verspreid zijn. Mogen wij zulks echter niet even zeer aan gebrek aan inzigt, als aan boos opzet, toeschrijven?" (9).
Da Costa: "Uw brief staat my telkens het voorname van myne bezwaren toe: wel nu, zoo deelt Gy zelve in myne geopperde bedenkingen; en evenwel trekt gy U, uit zucht tot het eens aangenomen stelsel, telkens te rug" (9).
P.: "Ik wil u ook toestemmen, dat niet alle kinderschriften eenen even zuiveren en rein christelijken geest ademen, doch ik ben geneigd, om dit veelal meer aan oppervlakkigheid, dan aan moedwillige zucht, om het christendom te verbasteren, toe te schrijven" (9-10).
Da Costa: "Ik mede: doch dit verandert de zaak niet, en hare verkeerdheid" (10).
P.: "Lees daarentegen vele andere kinderschriften, en ik laat het aan uw eigen waarheidsgevoel over, of in dezelve niet, veel meer dan voorheen, eene echt christelijke geest heerscht. (…) Wat toch zoudt gij tegenover die stellen? Het zoogenaamd *Evangelie*? Dat was zeker nog het beste; maar, indien gij dit hebt gelezen, zult gij mij dan ook niet moeten toestemmen, dat in hetzelve een veeltal plaatsen gevonden wordt, welke geheel niet voor kinderen geschikt zijn?" (10).
Da Costa: "Dit is het beginsel der R. kerk. Het staat aan ons niet te kiezen tusschen de van God geschonkene boeken. Alle Schrift, van God ingegeven, is heilig en brengt den Heilandzoekenden lezer (en dit kan ook een kind zijn) zegen aan" (10).
P.: "*Den Heidelbergschen Katechismus*? (…) een voor kinderen onverstaanbaar boek" (10-11).
Da Costa: "Zeer stellig ontkennen wy dit, mits het boek door een oprecht en echt Christelyk Leeraar of Meester verklaard worde" (11).
P.: "Wanneer gij verder over het *onmatig prikkelen van de eer-glorie* en *ijverzucht* van *onnoozele* kinderen spreekt, dan stem ik dit toe, wanneer gij slechts dit niet zoo onbepaald zegt. Ik erken gaarne (…) dat er vele scholen zijn, waar dit geschiedt; doch ik ken er ook vele, waar het nimmer plaats vond, en andere, waar men het ter zijde heeft gelegd" (11-12).
Da Costa: "De zucht tot glorie en wereldsche eer is het beginsel van alle schoolinrichtingen in onze dagen, het zy dan met meer of minder sterke prikkeling. Die zucht is een verderflyk en onchristelyk beginsel, en men moet er dus ten uitersten voorzichtig mede zyn" (12).
P.: "Wanneer gij verder zegt, *dat onze voorouders reeds vroeg tevens de kinderen bekend maakten met een hooger Godsdienstig beginsel*, dan wil ik u wel toestemmen, dat bij hen eene

[132] De onderstrepingen in de tekst komen overeen met die door Da Costa werden aangebracht in het exemplaar van P.'s *Vrijmoedige Brieven* dat berust in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

meer gezette vroomheid (…) en prijsstelling op uitwendigheden plaats had, dan bij ons, en dat dit tevens invloed op de kinderharten had" (16).
Da Costa: "Neen! het was wel degelyk op het inwendige dat men te dier tyde plach te letten, terwyl men thands met dat inwendige den spot dryft" (16).
P.: "*Onze voorouders*, zegt gij verder, *waren voor eene ligte ligchamelijke kastijding niet zoo bang* (…) *en schaamden zich dit middel niet* (…). Maar dezelve te verdeedigen en in zekeren mate aan te prijzen! — Dat is te erg! Waar leert het Evangelie der liefde dit?" (17).
Da Costa: "Zyn ook de Schriften van Salomo by geval in stryd met het Evangelie der Liefde?" (17).
P.: "Wanneer gij voorts eenige Spreuken van Salomo (…) aanhaalt, ten betooge van het nut en de noodzakelijkheid der ligchamelijke straffen, dan moet ik (…) nogthans u vrij uit zeggen, dat ik aan de opvoedkundige regelen van Salomo (…) even weinig gewigt geve, dan gij welligt aan de natuurkundige stellingen van Josua[133]" (18).
Da Costa: "Dit komt my voor rechtstreeks strydig te zyn met de eerbied eens Christen voor de van God ingegeven Schriften" (18).
P.: "Ik ga voort, met u te onderzoeken het *doel*, het welk men zich, bij de verbetering van het lager onderwijs heeft voorgesteld en nog voorstelt. Dat doel behooren wij op te maken uit de grondwetten voor het lager onderwijs, en de daarop gegronde en daar uit afgeleide verordeningen. (…). Daar leest gij: "Alle schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingerigt, dat, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelven opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en christelijke deugden" (28)[134]".
Da Costa: "Klaarblykelyke Contradictie met het beginsel zelve, volgens hetwelk de scholen voor ieder burger moeten openstaan. Wat recht hebt gy om een joodsch kind een christelyke opvoeding te geven?" (28).
P.: "Doch gij bezwaart u welligt daarover, dat, terwijl men algemeene godsdienstleer toelaat, men daarentegen het *kenmerkende van het christendom*, geheel uitsluit van de scholen" (31).
Da Costa: "Dit is weder eene tegenstrydigheid! Wat is een Christendom, dat het kenmerkende mist?" (31). Anticiperend op de vraag wat de overheid verstaat onder de opleiding van kinderen tot maatschappelijke en christelijke deugden, antwoordt P. met een citaat uit een in 1810 door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgegeven verhandeling over dit onderwerp[135]:
P.: ""(…) wanneer wij (…) als belijders van Jezus, alle maatschappelijke deugden in eenen veel uitgebreider zin beoefenen, dan wij als leden der maatschappij behoefden te doen" (35)".
Da Costa: "Hoe? als bloot mensch of ook als God? als Leeraar bloot, of ook als Verzoener en Zaligmaker? Daar immers komt het op aan" (35).
P.: ""(…) wanneer dit alles voortspruit uit erkentenis van Hem als den zedelijken Wetgever, Regeerder en Regter der menschen (…)" (35-36).
Da Costa: "Dit is op verre na niet genoeg!" (35).

De laatste aantekening die Da Costa heeft gemaakt, treffen we aan op het einde van de vijfde brief, waar P. nog een poging doet om het onderwijsstelsel voor Da Costa pedagogisch-theologisch aannemelijk te maken.
P.: "Zelve wilt gij met den Heer B. *dat de kinderen uit eigene oogen zien, opmerken, nadenken enz.* (…). Wanneer nu daarbij der jeugd het gevoel en geloof wordt ingeprent, dat zij deze krachten van God, aan wien zij alles verschuldigd zijn, hebben; dat zij ook daarin van Hem

[133] Zie: Jozua 10:12-13.
[134] Het betreft hier artikel 22 van het "Reglement A" inzake de Onderwijswet van 1806 van de "Publicatie van Hun Hoog Mog. van den 3 April 1806".
[135] H.W.C.A. Visser, *Het Wijze en Weldadige der Schoolverordeningen, door 's Lands hooge Magten, vastgesteld in het Jaar1806*, Amsterdam 1810.

afhangen, en van de aanwending derzelve aan Hem rekenschap zullen geven — is er dan nog iets dat gij hierin zoudt kunnen afkeuren?" (43). Het behoeft geen verbazing te wekken dat ook dit "compromis" door Da Costa – zoals steeds met een beroep op wat hij ziet als de zuivere leer – afgewezen wordt:
Da Costa: "Dit kan hun niet geleerd worden dan door de leer des Kruises (…)" (43).

BIJLAGE VIII

Petronella Moens, "De geest der Middeleeuwen"

Een representatief voorbeeld van de manier waarop van verlichte zijde werd gereageerd op de polemische geschriften vanuit de vroege Réveilkring tegen de geest der eeuw is het dichtstuk van Petronella Moens: "De geest der Middeleeuwen"[136]. In dit gedicht wordt in algemene zin ingegaan tegen de opstelling van Bilderdijk cum suis – de door de dichteres zo genoemde "domperbroeders" (296) – tegen de verlichte tijdgeest, zonder hun bezwaren daartegen in concreto te bestrijden.

Wie ook de geest der eeuw bezingen — de dichteres zelf neemt de positie in van iemand die een loflied aanheft op de geest van de Middeleeuwen, de geest van de nacht die het licht ontvluchtte. Zij richt zich daarbij tot een aantal tijdgenoten, de domperbroeders, die zij aanspreekt met "vermaarde duisterlingen!" (295) om vervolgens aan te geven, hoe de middeleeuwse mens door de verre voorgangers van de negentiende-eeuwse dompers is verdrukt en arm en dom is gehouden. De dichteres wil de dompers uit haar tijd confronteren met deze handelwijze uit het verleden, die volgens haar vrijwel identiek is met een manier van optreden zoals de domperbroeders in hun publicaties voorstaan.

De hoogmoed moet zich schamen over zijn manier van optreden in de Middeleeuwen, toen hij overeenkomstig de doelstelling van de duivel de morele en fysieke dwang in kerk en staat aan de overwinning hielp en elk sprankje van zelfgevoel bij de mensen wist te smoren. De dichteres roept de vaderlandse dichters op de nooit volprezen volksverlichters te roemen als vrijheidshelden en als stichters van vrede en vreugde onder de mensen. Het lied van de dichters moet klinken in de oren van de domperheren, die zich als broederschap krachtig inspannen om het "licht" zorgvuldig af te schermen en de tijdgeest te weerstaan, wat overigens vergeefse moeite is, want de Verlichting is een spook dat gaslicht, stoom en constituties bracht. Maar dat spook doet nog meer: het probeert elk diep geheim te doorgronden. Voor de domperbroeders die zich te hoog achten om met elk "Adamskind" dezelfde zon te aanschouwen en daarom hun ogen sluiten, wil de dichteres het "nachtelijk" gebeuren schetsen: Nierstrasz en Tollens kregen een lauwerkrans, toen ze de domperbroeders hadden gehoond en Koster kreeg een erekrans voor zijn uitvinding van de boekdrukkunst, een kunst die ondraaglijk is om te aanschouwen voor "elken nachtuil in het zeedlijk rijk op aarde" (296).

De verbeelding gaat met een sprong terug naar het verre verleden, toen er zich in het Christendom verbastering had voorgedaan, en roept de geest van die eeuwen weer terug. Die geest heeft het hoofd bedekt met een monnikskap en de zaligheid van de mens slaat ijlings op de vlucht voor hem: zijn voetstappen naderen zwaar, zijn mantel is de nacht, zijn adem is gloed en rook. Hij richt de brandstapel op, maakt galg en rad gereed en op enige afstand maakt hij roosters gloeiend heet "om ketters gaar te braden" (296). En dan volgt de indringende vraag: "Zegt, domperbroeders! kent ge uw' lievling in dit spook?" (296). Maar de vraag stellen, is haar beantwoorden:

> o Ja! gij kent het. — Zoudt ge uw' vriend, uw beeld vergeten?
> Zijn zoon is onkunde, en zijn dochter 't blind geloof.
> Hij juicht, bij 't rinklen van de in bloed geverwde keten,

[136] In: *Euphonia*, mei 1825, N°. 19, 295-300. Dit dichtstuk komt niet voor in de bibliografie in: Ans J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*.

Voor elken jubeltoon der vrijheid eeuwig doof . — (297).

Door de eeuwen heen was er feest bij de overwinning van het geweld op het recht. De verwaandheid kende werkelijk geen grenzen. Wie slechts begroet werd als veelwetend en geleerd deed de zuivere waarheid wijken voor een machtspreuk. Het Woord van God was verzegeld en de kerk wees het volk op zijn plichten. De domste monnik werd als een tolk van God vereerd. Dat waren volgens de dichteres gouden tijden voor de eigenliefde van de domperbroeders. Er bestond geen enkel boek waaruit het volk zijn eigenwaarde kon leren beseffen en geen bladzijde uit de Bijbel werd ooit uitgelegd. Voor de vorstelijke en kerkelijke dwingelanden kropen onderdanen en leken door het stof. Maar sinds de uitvinding van de boekdrukkunst is dat alles anders geworden. De volksontwikkeling is hierdoor op gang gekomen en men werd van lieverlee kritisch: men nam op den duur niets klakkeloos meer aan en men geloofde niets blindelings meer. Men durfde ook te vragen naar de gronden waarop bepaalde beweringen werden gedaan.

Waar een dergelijke geesteshouding tot ontwikkeling begint te komen, smelt de maatschappij van de dompers als was voor de zon. Die ontwikkeling is nog verstrekt doordat Jan Nieuwenhuyzen met de oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen het licht heeft ontstoken, dat de nacht van domheid verdrijft zowel uit de nederige woning als het trotse paleis (298). De maatschappij laat nieuwe ontwikkelingen zien, waarvan het toenemend streven naar kennis en wijsheid een belangrijk aspect is. Het onderwijs richt zich op alle lagen van de bevolking, iedereen wordt in staat gesteld om te leren lezen. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen begint zijn vruchten af te werpen, al willen de domperbroeders dat niet erkennen, integendeel: ze verwensen, vervloeken deze arbeid, omdat in hun visie het volk door valse verlichting naar het verderf wordt geleid. De dichteres verwijt de domperheren dat zij al die onderwijsontwikkelingen schadelijk vinden: het maakt de mensen ongeschikt voor de uitoefening van lichamelijke arbeid en bovendien is al die kennis overbodig voor boeren en handwerkslui. Niet door volksonderwijs, alleen waar adellijk bloed de eerzucht prikkelt, wordt volgens de domperbroeders het genie tot ontwikkeling gebracht. Maar de volksverlichters bestrijden die opvattingen van de dompers en stellen daartegenover:

De onwetendheid baart nacht: door kennis treedt ge in 't licht,
Elk, wie naar Jezus' leer wil handlen,
Moet in dat licht, volijvrig, wandlen:
't Vertoont Gods grootheid, en 't ontdekt aan elk zijn' pligt.

De Heiland zelf is 't licht der aarde.
't Was duisternis, die dwaling baarde.
De onwetendheid verlaagt Gods kroost tot slavernij.
"Heil ons!" dus juichen zij: "tirannen
Zijn door het Christendom verbannen:
Door Jezus' broederschap is al, wat mensch is, vrij!" (299).

Geen vorst kan het heilig volksrecht meer verpletteren, — zo spreken volgens de domperbroeders de Verlichtingsketters. De wet der liefde is nu ook het richtsnoer voor de vorst. Getrouw aan zijn eed op de grondwet reikt de koning aan alle onderdanen de broederhand, waarvoor zij hem hun wederliefde en dank bewijzen. Alle mensen zijn vrij geboren en hebben gelijke rechten en in de dood is er geen onderscheid. Maar wie zich vormt naar het beeld van God, stijgt tot een adelstand waaraan de serafijnen eerbied bewijzen en hun wapenschild blijft in het eeuwig Vaderland de liefde van Jezus.

De dichteres besluit haar dichtstuk met de volgende verklaring aan het adres van de "ridders van den domper":

Ik pijnigde uw gehoor, door waarheids taal, vol kracht.
Gij kunt, gij moogt het niet verdragen:
Doemt vrij den geest van onze dagen, —
Hij zegepraalt, helaas! en vruchtloos wenscht ge om nacht (300).

BIJLAGE IX

Niet eerder gepubliceerde brief van Isaac da Costa aan koning Willem I als begeleidend schrijven bij de aanbieding van zijn pamflet *Aan Nederland*, de dato 30 oktober 1826[137].

Aan den Koning

Sire!

In deze dagen van kommer en ellende, die over het Koninkryk der Nederlanden gekomen zyn, door de bezoekinge van den Allerhoogsten en Allerheiligsten God des hemels en der aarde, werd my, die, van geboorte een Israëliet zynde, door de genade Gods door de belydenisse van hart en mond een Christen geworden ben, de dure en heilige plicht aller Christenen door Gods Woord en Geest ten allersterksten op het hart gedrukt, de plicht namelyk van waarschuwing en vermaning aan alle menschen, dat zy zich tot God bekeeren, en in den Name Zynes Zoons gelooven, en in het byzonder aan de inwoonderen des lands, in hetwelk wy leven, dat zy toch de oordelen Gods leeren opmerken, en zich niet verharden tegen de Stemme van Hem, die ons nog dagelyks zoo onmiskenbaar roept tot verootmoediging, en vernedering onder Zyne Krachtige, met slaande roeden thands over ons uitgestrekte hand.

Tot dat einde Sire! heb ik my verplicht gevonden, in een geschrift, dat ik hier, nevens aan Uwe Majesteit, op het plechtigste aanbiede, tot Nederlands Overtrederen en inwoonderen van allen staat en stand, in het openbaar myne rede te richten, in dewelke ik op grond van Gods eigen Woord, en naar de kennelyke leidingen Zyner Voorzienigheid en regeering over alle Koninkryken, Staten, Volken, en Personen, heb aangetoond, dat de ziekte en ellende, die thands een onnoemelyke menigte van inwoonders dezer gewesten in de diepste bekommering, rouw, en smarte dompelt, zo wel als de ontzettende overstroomingen van een vroeger tydstip, ja, alle die menigvuldige rampen en onheilen, die in allerlei wegen en betrekkingen over Nederland (allerbyzonderst over de eenmaal zoo uitnemend van God gezegende, en thands tegen zoo veel meerder licht zondigende Noordelyke provincien) zyn gekomen, niet het uitwerksel zyn van eene bloote toevalligheid, of van den gewonen loop der natuur en der wereldsche dingen, maar integendeel kenbare oordeelen des Almachtigen Gods, en allerduidelykste teekenen van Zyn rechtvaardigen toorn over den afval, waarmede dit volk van den God Zyner Vaderen is afgeweken, om zich aan de goddeloosheid, of aan de lichtzinnigheid en onverschilligheid van de rampzalige filosofie der helaas! nog zoo jammerlyk onder de beginselen der gevaarlyke laatst verloopene Eeuw verslaafde tyden overtegeven; en dat het eenig mogelyke middel van herstel uit het diep bederf en verval, hetwelk in dat zelfde geschrift uit de sterkst sprekende bewyzen aangetoond wordt over geheel Nederland in alle zyne betrekkingen plaats te hebben, moet gezocht worden in verootmoediging en vernedering voor Gods heilig Aangezicht, met belydenis van Schuld en Zonde; in de weder oprichting van de sedert de dagen der Hervorming zoo heerlyk gebloeid hebbende, maar in het laatst der afgeloopen eeuw hier snood verwoeste Christelyke kerk; in de wederaanneminge van wege den staat van dit eenig onfeilbare beginsel aller Christelyke regeeringen, dat de Koningen èn Oversten der aarde hunne macht hebben niet van menschen, of van de stemme des Volks, maar van den Al-

[137] De brief is in copie aanwezig in het Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Verzameling-Van Maanen, toegangsnummer 2.21.114.03, inventarisnummer 82.

machtigen God–Zelven, en dat zy derhalve op het duurste verplicht zyn, als Christelyke Overheden, om te regeeren in den Name van den Heere Jesus Christus, als beschermheeren en voedsterheeren Zyner Gemeenten, en als handhavers van Zyn Woord en Wet in hunne landen, tegen alle goddeloosheden, lasteringen, en uitspattingen van alle vyanden en bestryders van Zynen Naam, en tegen alle publieke zonden, ongerechtigheden, en ergernissen tegen de heilige en eenig ware Godsdienst der Christenen aangericht.

Sire! ik hebbe dat geschrift in het openbaar aan Nederland gericht! Het is my als een niet minder dringende plicht opgelegd, om in het byzonder en afzonderlyk ook tot den Koning te spreken, dien de Heere de Almachtige, in de regeering over deze Gewesten bevestigd heeft. In de dagen der Vaderen, toen de vreeze des Heeren nog het beginsel der wysheid in alle hooge en mindere aangelegenheden van Kerk, en Staat, en Volk was, toen waren het de Herders der Hervormde Gemeenten in deze Landen, die niet alleen in het openbaar op de predikstoelen en in geschriften, het volk ten allen tyde (en het meest in tyden van bezoekingen en plagen, gelyk wy thands beleven) tot bekeering, tot aanroepinge van des Heeren Naam en hulp, tot onderhoudinge Zyner geboden, met dringende en aanhoudende waarschuwingen, en uitnoodigingen opriepen, maar ook met alle ernst en getrouwheid tot 's Lands Overheden dorsten wenden, betuigende en vermanende een iegelyk tot de vreeze des Heeren in de regeering van 's Lands aangelegenheden, tot handhaving en bescherming van Gods Kerken, tot beteugeling der openbare zonden, uitspattingen, lichtzinnige vermaken onder het volk, en tot krachtdadige keeringe van alle ook bedekte aanslagen tegen de heilige Godsdienst; en wat al meer het ambt van Christenleeraren ook ten opzichte van 's Lands Hooge Overigheid, die de Christelyke Religie belijdt, noodzakelyk medebrengt. Ook vonden zy algemeen destyds ingang en gehoor. De Regeering des Lands gaf het voorbeeld van verootmoediging en diepe vernedering voor den hoogen God, van yver voor de Zaak Zyner heilige kerke, van vreeze en eerbied voor Zyne geduchte oordeelen en waarschuwingen. Daar werden Verbodsdagen, gewone en buitengewone Bid- en Vastendagen plechtig van Harentwege by alle gegevene gelegenheden over het gansche land uitschreven. Met wat gevolg moest uit eene ondervinding van meer dan twee eeuwen dezen volke bekend zyn, terwyl in deze vervallene dagen alle Christenen, Sire! met bloedige tranen het rampzalige verzuim dat, te midden der onheilen die ons overgekomen zyn, thands, ook te dezen opzichte, op de meest voorbeeldelooze wyze plaats heeft, betreuren, ziende dat nog, na zoo vele herhaalde waarschuwingen, geen eenig blyk van openbare verootmoediging en van roepinge tot God, den Almachtigen, van regeeringswege of bevolen is, of gegeven. Zy zwygen thands, wier byzonder ampt en plicht het is, tot Vorst en Volk van Gods wege te spreken. De meeste der leeraren van de eenmaal hervormde Kerken in Nederland zwygen, en vereenigen zich met den Geest des Tyds, ja! zommigen hunner komen er openlyk genoeg voor uit, dat zy voor de Godsvrucht der Vaderen niet dan verachting en afkeer koesteren. Doch indien de Priester en de Leviet aan den God der Waarheid ongetrouw geworden zyn, zoo is het des te meer de plicht en roeping ven elk byzonder Israëliet, van elk oprechten Christen, om tegen hun ongetrouwheid en tegen den afval des volks, ook tot Koningen en Overheden, voor het aangezichte van den levendigen God te getuigen!

Het is uit Krachte dezer Christelyke verplichting, dat ik my thands ook tot uwe Majesteit vervrymoedigd hebbe te spreken. Ik hebbe een woord Gods ook aan U, ô Koning! aan U, dien de Heere, de Almachtige, die over Koninkryken en troonen beschikt, met eer en macht en grootheid bevoorrecht heeft boven alle uwe godvruchtige Voorvaderen uit den doorluchtigen huize van Oranje! Ja! ik worde gedrongen in deze alleropmerkelykste en allergewigtigste tydsomstandigheden tot U te spreken, ô Koning! van wege den Koning der Koningen, van wege den Heer der Heeren, dien de Christenen dienen!

Sire! daar is een oordeel Gods over Nederland gekomen! Nederland heeft dat oordeel over zich zelven geroepen door allerlei schreeuwende ongerechtigheden, door allerlei ongodsdienstigheid en zedebederf, door allerlei boosheid en ondankbaarheid; maar meest en allerby-

zonderst *daar door* dat zich de Staat van de Kerk heeft losgemaakt; dat in de Noordelyke Provinciën de Hervormde Kerk, beide Leeraars en gemeenten tot de verregaandste ongetrouwheid en Laodiceesche ongevoeligheid, en wat daar verder het noodzakelyk gevolg van is, zyn vervallen, terwyl in de Zuidelyke Provinciën de zoogenaamde filosofie en alle de voortbrengselen van fransche goddeloosheid en lichtzinnigheid een schuilplaats vinden, om ongestoord den haat tegen Godsdienst en al wat heilig is, uit te oefenen, en door de maatregelen van 's lands bestuur niet alleen niet tegengegaan, maar veeleer aangemoedigd worden. In één woord, het is om dat de ware Christelyke Religie in minachting is, om dat de naam van Jesus Christus als de Eenige Naam, in welken zaligheid en behoud voor tyd en eeuwigheid is, niet meer genoemd wordt, het is om dat de Oppermachtigheid Gods in Kerk en Staatszaken openbaar miskend wordt, dat de oordeelen Gods op Nederland rusten. Zoo lang deze oordeelen niet erkend niet door gebeden en preekingen met verootmoediging en bekeering afgekeerd worden zoo lang is er voor Overheden noch onderdanen, geen zegen, geen redding, geen uitkomst, maar veeleer nieuwe slagen en onheilen te verwachten. Alle menschelyke middelen, door de Hooge Regeering uitgedacht, om tegen aanstaande onheilen te beveiligen, om in de tegenwoordige te voorzien, alle middelen om 's lands eer en aanzien by de vreemden te bewaren, om den inwendigen bloei en welvaart in den lande te herlevendigen, of de laatste overblyfselen daarvan te behouden, zyn gebleken vruchteloos te zyn; zy zyn uit haren aart onvermogend en ydel in haar zelven.

Sire daar is maar één middel van herstel in alles en tot alles mogelyk! Dat Nederland zich weder tot den God zyner Vaderen Keere! – Dat de Christelyke Religie gehandhaafd worde! Dat de Staat op nieuw Christen verklaard worde! Dat de valsche en bedrieglyke leer, die thands op de meeste Protestantsche predikstoelen heerscht, geweerd, en de zuiverheid en onafhankelykheid der Evangelische Kerken hersteld worde! Dat de ongoddelyke filosofie, uit Frankryk uitgedreven, niet langer in deze gewesten een schuilplaats hebbe! Dat de openbare uitspattingen van Zedeloosheid en ontucht, ongeoorloofde vermaken, Comedien en onheilige schouwspelen beteugeld worden! Dat de Dag des Heeren niet langer ontheiligd worde door openbare vermaken, en slaafsche werken, tegen het gebod van God en de gewoonte der Vaderen! Dat de tegen God en Christus vyandige vrymetselary verboden worde! Dat de hooge Regeering des Lands zich niet langer naar de beginselen schikke van dat zoogenaamde *Liberalismus*, waarvan het meer of min bedekte doel geen ander is, dan de vernietiging der ware Godsdienst, en de omverrewerping van alle wettige machten! Dat in alle wetten, verordeningen, en maatregelen der Souvereiniteit dezer Gewesten, de vreeze Gods op nieuw het begin, het midden, en het einde zy! Dan, en dan alleen is er voor Nederland redding, en zegen, ja! vermeerderde zegen in alle zyne betrekkingen en aangelegenheden, van den Heere te hopen!

Sire! het doorluchtig Huis van Oranje is, sedert de dagen der hervorming boven alle Vorstelyke en Koninklyke Huizen van Europa bevoorrecht geworden met den allerbyzondersten last van handhaving en bescherming der Christelyke Kerken, en van de regeeringe over door God Zelven vrygemaakte volken, in Zyne vreeze, en in de afhankelykheid Zyner Genade! Wat Uwe Godzalige Voorouderen voor en door de Godsdienst bestaan en uitgericht hebben, is steeds van alle Hervormde Christenen met dank en lof tot God, en door geheel de wereld met verwondering getuigd geworden. Het is dan aller byzonderst in deze Uwe geheiligde geboortebetrekking, Sire! dat het Woord des Heeren tot u gebracht wordt. Tot den als Koning over Nederland Gekroonden Afstammeling van alle die Stadhouders en Helden in welker onvergelykbaren glorie de Kerk van God Zich steeds zoo dankbaar verheugd heeft, roept zy nog heden den Heere uit den Hemel, om voor de eere Gods in Kerk en Staat openlyk uit te komen. Ja! het is Zyne eerste en heiligste plicht!

Sire! dat dan het Koninklyke woord uitga over de gansche uitgestrektheid des lands tot verootmoediging over den afval, die begaan is, tot betrachtinge van het herstel in Kerk en Staat, om hetwelk de getrouwen in den lande dagelyks tot God bidden! Tot dat einde, Sire!

zy de eerste gedachte des herten om, met afsmeekinge van Licht en Wysheid van boven, een plechtige Verbods-, Bid-, en Vastendag over het gantsche land uit te schryven, opdat Vorst en Volk als één man zich in het openbaar vernedere voor den hoogen God, wiens hand alle deze dingen gedaan heeft, en wiens rechtvaardige toorn over de Zonden en ongerechtigheden des lands ontstoken is, opdat aan Hem die alleen machtig is te behouden of te verderven, geloften gebracht worden van verootmoediging, en wederkeeringe tot dien God, die de Vaderen uit alle onderdrukkingen en rampen om Zyns Naams wille, en om Zyner Gemeente wille zoo menigmalen uitgered heeft; en op dat door smeekingen en gebeden de barmhartigheden Gods over Nederland wederom worden ingeroepen; of het den Heere behagen mochte, in Zyne ontfermingen, ons weder ten goede te gedenken, de plage die over het land gekomen is, te doen ophouden, en met wederoprichtinge Zyner baniere in Kerk en Staat, op nieuw zegen en voorspoed te geven over het land en deszelfs Overigheden, en in het byzonder over het doorluchtig Huis van Oranje uit hetwelk Uwe Majesteit gesproten is, en welks heilige verplichtingen jegens den God onzer Vaderen tot Uwe Majesteit te Krachtigsten uit den hemel roepen!

Ik hebbe mynen last uitgesproken, ik hebbe het getuigenis afgelegd. Verder blyft my niets overig, dan, Sire! U van Christus wege nog te bidden, dat Uwe Majesteit toch acht geve op deze wel door één der geringsten Uwer onderdanen, maar niet zonder vervrymoediging van boven tot U gebrachte woorden, en dezelve aan de getuigenissen der Heilige Schriften, en de ondervinding van de tegenwoordige en voorledene dagen biddende beproeve, en het zal openbaar worden, dat het niet zyn woorden van razernye, of van eigene wysheid, maar woorden van gezond verstand, in de vreeze Gods, naar Zyne wet en Getuigenisse geschreven! Voorts, Sire! ben ik en hope ik steeds te blyven in de oprechte betrachtinge van die eere, die alle Christenen op het duurste schuldig zyn, den Koning toe te brengen.

Van uwe Majesteit

De allerootmoedigste
en getrouwe Dienaar
en onderdaan

Get.: I. da Costa

Amsterdam 30 october 1826.

BIJLAGE X

Niet eerder gepubliceerde brief van Abraham Capadose aan Dirk van Hogendorp de dato 11 februari 1825, waarin Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat* centraal staat[138].

Dierbare Vriend!

In haast schryf ik U deze weinige regelen ten geleide van het ingesloten boekjen, 't welk heden van de pers komt en dat ik dadelyk U wensch meetedeelen: ik had naauwlyks myn voornemen geuit om U nog dezen avond een exemplaar te zenden of de rechtschapen Thelwall, die Waardige Medestryder in den kryg des Heeren, gaf my een presentexemplaar voor U, 't welk ik U met zyne broederlyke groet in Zyner naam aanbiede: Gy zult eens zien hoe gezegend Gods Geest dezen waardigen leeraar opgewekt en gesterkt heeft. Ik ben er geheel van uit: en heb met vurige dankzeggingen Onzen Redder en Verlosser gedankt daar Hy alweder hierin getoond heeft dat Zyne beloften onwankelbaar zyn en dat Hy geven wil 't geen van Hem in ootmoed en zelfsverloochning gevraagd wordt. — Reeds lang wenschte Thelwall wat te schryven doch 't mocht niet zyn en nu in de tyd van een a twee dagen stelt hy 't hier nevensgaande op, leest 't ons voor, wy vinden 't voortreflyk en Da Costa biedt zich aan om 't dadelyk in 't Hollandsch te vertalen. 'T Besluit is genomen onder 't gebed om kracht van boven ondernomen voortgezet en voltooid en in 4 dagen tyd is 't opgesteld, vertaald, gedrukt en alom verkrygbaar geworden. Ach! Lieve, dierbare broeder, laat ons den God van alle vertroostingen op onze knieën bidden dat Hy deze poging van een getrouwe dienstknecht des Heere Jesu Christi met Zyne Vruchtbaarmakende kracht mocht zegenen en dat het ongelukkig, het rampzalig Vaderland, waar hier zoo veele tranen, zooveele zuchten en gebeden in deze Godvergetende dagen, door de getrouwen die te Zion gekomen zyn voor de genade throon des Rechtvaardigen Gods worden opgezonden, weder erkennen moge dat God regeert en dat Hy ons een Rechtvaardig Oordeel ter straffe maar ook ter waarschuwinge, ter roeping *Komt tot My, Gy die dorstet!* Gezonden heeft. Och mochten de ellendigen die men slangen voor brood van den kansel toewerpt geschokt en getroffen worden door 't openbaar worden van Gods toorne: en laaten wy aanhouden in 't gebed en in de smekingen en in de worstelingen om met een heilig geweld het Koninkryk der Hemelen intenemen en wie weet! Wellicht zal ons land weder met Zynen God in aanraking gebracht worden, als er slechts tien zyn die Hem in oprechtheid en met volkomen zelfsverloochening zoeken! Myn ziel is geheel geschokt door de hartverscheurende gebeurtenissen; en nimmer vergeet ik het tooneel van jammer en ellend dat ik voor oogen gehad heb en hoe veel meer nog 't geen ons voor den geest zweeft! Maar, laten wy onze moed niet laten wegspoelen: die overstroming van water is wellicht de voorganger van die der geest en ja, (ik zeg 't U uit de ondervinding van myne hartsgesteldheid na 't gebed, ja, ook nog zweeft de Geest Gods over de wateren. Staan wy dan lieve Vriend, laten wy, die Jesus lief gehad heeft aan Zyn Kruis als aan het anker onzes hoops vastkleven en steeds meer en meer elkander als leden van een lichaam waarvan de Heiland der Wereld het Hoofd is, liefhebben, beminnen, opwekken tot standvastigheid, en vooral laat ons den Herder, den getrouwen Herder, als blaterende schapen naderen en wellicht zal Hy die verloren zyn terug roepen en ons ongelukkig land waar eertyds Jesus de scepter droeg, van een wissen ondergang verlossen: want zonder de allerbyzonderste voorzienigheid en hulp over ons, kunnen 't deze landen geen 20 jaren meer houden by het steeds opzetten der wateren over de opper-

[138] Réveil-Archief, Verzameling-Van Hogendorp, R I B, nr. 54.

vlakte des aardryks. — Onze lieve broeder DaC en de zynen als mede onze Chevallier groeten U van herte, de eerstgenoemde zal U binnen weinige dagen schryven. De genade des Heere Jesu Christi Zy U van boven geschonken en Hy omringe U als met eene vuurige muure Zyner Liefde Amen! Uwe getrouwe broeder

A. Capadose

BIJLAGE XI

Brief van Willem Bilderdijk aan Algernon Sydney Thelwall de dato 14 februari 1825[139] met daarin opgenomen de oorspronkelijke versie van het gedicht dat onder de titel "Op eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders by Gelegenheid der Overstroomingen" in 1829 is opgenomen in Bilderdijks bundel *Nieuwe Vermaking*.

Hooggeëerde en geliefde Vriend en Broeder in den eenigen Heiland en hoop ter zaligheid!

Met innige aandoening ontfingen, lazen en herlazen wy uwe liefdevolle letteren en de daarbij gevoegde krachtige en zieldoordringende kerkrede, waarvoor we U (en uit naam van elk waarachtigen christen mogen wy dit) voor het zoo bejammerendswaardig vaderland dankzeggen. Ja, gy heft in den naam voor wien alle knieën zich buigen moeten, den standaart op, tegen dit verheidend geslacht, gelijk gy het wel te recht genoemd hebt en zegen zij over uwe geheiligde poging!

Gezegend is het woord van de onvervalschte lippen
Waaruit de Godsdienst aâmt, de Waarheid stralen giet:
ô Dat het harten vond die 't vruchtbaar in mocht glippen,
En waaide 't in geen wind van ijdlen waan te niet! —
Maar hard, gevoelloos zijn in 't midden van de slagen!
— Hoe kunt ge 't menschdom? hoe verstokkende in uw plagen,
Uw zelfzucht rooken, en niet opzien naar uw God?
Hoe 't woord verachten, tot uw redding uitgesproken?
Wat werpt ge, daar Zijn stem uw noodweêr heeft verbroken,
Nog steeds u-zelven op als meester van uw lot?

Ach, Thelwall, 't is vergeefsch de boetbazuin gesteken,
Dit volk is Jezus lust, is Neêrlands volk niet meer,
't Is de afgezakte heff' van alle wareldstreken,
Dat God, noch Christendom, geweten kent noch eer.
't Bekeerde Ninive zal tegen hen getuigen;
't Verhardt den stuggen nek in Satans juk te buigen,
't Vertrapt der vaadren deugd en dartelt op hun asch.
Ja, Neêrland moet op nieuw in 't zilte nat bedolven;
Gods wonderdoende hand die 't ophief uit de golven,
Hergeeft het, tergensmoede, aan d' uitgezwollen plasch.

Ach, hoorde 't nog de stem van trouwe Godsgezanten!
Ja, spraken ze uit een borst, van 's Heeren geest vervuld!
Maar neen, de tuimelgeest der razende Bacchanten
Benevelde ook hun brein, zy deelen in de schuld.
Sta echter pal, mijn vriend; laat niets den moed verwrikken!

[139] Willem Bilderdijk aan Algernon Sydney Thelwall, 14 februari 1825, in: A.S. Kok, "Een bijdrage tot Bilderdijks werken", in: *De Dietsche Warande. Tijdschrift voor Nederlandsche Oudheden, Staatsgeschiedenis, Kunst en Letteren*, 1869, deel VIII, Amsterdam 1869, 142-151, 145-147.

Volzalig is ’t met U den Heiland aan te blikken;
Roep de afgedwaalden, roep heel ’t wederhoorig kroost
Te rug! — ô Ware ook nog het vonnis niet geslagen!
Mocht weêr ’t Genadelicht voor ’t zinkend Neêrland dagen!
Bekeer ons, God des Heils, versterk ons en vertroost!

Dit onvloeit mij dus onder het schrijven: het betuige U dat mijn hart er niet koud by is. De my toegezonden exemplaren zal ik naar uwe bestemming trachten om te deelen. Ontfang onzer aller oprechten groet, en gedenk ons in uwe gebeden, opdat Hy die des machtig is (naar uwe echt christelijke uitdrukking) *het onze* in ons vergeve en te niet doe, en *het Zijne* in en door ons gewrocht, genadelijk aanneme en zegene om zijns Zoons wille!

Herroep ons aandenken by onze waarde vrienden Da Costa en hunne dierbare betrekkingen, en (mag het zijn) vernieuw ook nu en dan uw liefde- en troostrijk schrijven aan hem, die in de gevoelens welke hy aankleeft en belijdt dagelijks om volharding en volstandigheid biddende, zich oprechtelijk teekent.

Uw hartelijk vereerenden Vriend en Dienaar.

Bilderdijk

Leyden, den 14 Febr. 1825.

GERAADPLEEGDE MANUSCRIPTENCOLLECTIES

Bilderdijk-Museum:

– Verzameling-Willem Bilderdijk, “Eigenhandige brieven”
– Verzameling-Willem Bilderdijk, “Ontvangen brieven”
– “Margadant 1823”

Centraal Bureau voor Genealogie

– Fiche F-4202, No. 77: “Groningen: overlijdens 1826, 27 juli-3 aug.”

Nationaal Archief:

– Verzameling-Van Maanen, toegangsnummer 2.21.114.03, inventarisnummer 82.
– Verzamelinventaris; .49 G.K. van Hogendorp, toegang 2.21.006.49, inventarisnummer 189.

Réveil-Archief:

– Verzameling-Van Asch van Wijck
– Verzameling-Da Costa
– Verzameling-De Clercq
– Verzameling-Gefken
– Verzameling-Van Hogendorp

OVERIGE BRONNEN EN GERAADPLEEGDE LITERATUUR

A

Aa, A.J. van der, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt*, zeven delen en bijvoegsel, Haarlem 1852; fotomechanische herdruk, Amsterdam 1969.

A.A.H., *A.S. Thelwall verdedigd; of, Vrijmoedige Aanmerkingen op zeker Werkje, getijteld: Ernstige Toespraak van een Lid der Hervormde Gemeente te Amsterdam*, Rotterdam 1825.

Aalders, W.J., "Novalis", in: W.J. Aalders, *Groote Mystieken*, twee delen, Baarn 1913-1914, deel II, Baarn 1914, 241-288.

[.....], "Aan de lezers van het Maandschrift tot Nut van 't Algemeen, bij de wederuitgave van het werk in 1815", in: *Groninger Maandschrift*, 1815, 1-4.

†., "Aan den dichter van "Het vrijheidsspook"", in: *Euphonia*, februari 1823, N°. 6, "Kleinigheden", 96.

[.....], "Aan den Redacteur van den *Algem. Konst- en Letterbode*", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, vrijdag 19 december 1823, N°. 51, deel II, "Berigten", "Haarlem", 388-391.

[.....], "*Aan den redacteur van Euphonia*", in: *Euphonia*, december 1823, N°. 48, 741-755.

[.....], "Aan een' bulhond onzes tijds", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2^{e} stuk, "Mengelwerk", 701-702.

[.....], "Aan Mr. Da Costa, bij de Uitgave van zijnen Prins Maurits van Nassau", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 27 september 1825.

[…..], "Aanspraken van den hoogleraar M^{r}. H.W. Tydeman, aan zijne leerlingen, bij het dispuutcollegie van 1822-1823", in: *De Weegschaal*, 1823, N°. 9, Leyden 1823, 330-339.

Acta ofte Handelinghen des Nationalen Synodi inden Name onses Heeren Jesu Christi. Ghehouden door Authoriteyt der Hoogh. Mogh. Heeren Staten Generael des Vereenichden Nederlandts tot Dordrecht, anno 1618 ende 1619, Dordrecht 1621.

"Additioneele Artikelen tot de Acte van Staatsregeling" van 1798, in: *Verzameling van Nederlandsche Staatsregelingen*, Zalt-Bommel 1840, 66-68.

"Aende Edele, Moghende, Hoochwijse Heeren, mijn Heeren de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt", in: *Schriftelicke Conferentie, gehovden in 's Gravenhaghe inden Jare 1611, tusschen sommighe Kerckendienaren: Aengaende de Godlicke Praedestinatie metten aencleven van dien*, 's Graven-hage 1612, 13-29.

Aerts, Remieg, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy, Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, 5^{e} dr., Nijmegen/Amsterdam 2007 (*Land van kleine gebaren*).

Aerts, Remieg, "Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk 1780-1848", in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 11-95, 55-56.

A.J.G.Z., *Opdragt aan mijne waarde Stad- en Landgenooten, wegens den Watervloed des Jaars 1825*, s.l. s.a..

Album der Schoone Kunsten. Romantiesch, Kritiesch en Historiesch Tijdschrift voor Hollandsche en Vlaamsche Letterkunde en Kunst, 1851, Haarlem 1851.

Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV accedunt Nomina Curatorum et Professorum per eadem Secula, Hagae Comitum MDCCCLXXV.

Alderwerelt, A.G. van, *Gedachten na het Lezen van zeker Grafschrift, op den wel eerwaardigen Heere Nicolaas Schotsman, in Leven Predikant te Leyden, Voorkomende in de Vaderlandsche Letteroefeningen, voor Februarij 1822, No. 2*, Leyden 1822.

Algemeen Reglement van 1816, in: *Bijvoegsel tot het Staatsblad en Officieel Journal van het Koningrijk der Nederlanden. Of Besluiten, enz.*, deel III, 1^{e} stuk, 1816, Dordrecht 1817, 271-294.

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, vijftien delen, Haarlem/Weesp 1977-1983.

Algra, H., *Het wonder van de 19^{e} eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden*, 6^{e} dr., Franeker 1979.

Allard, H.J., *De Sint Franciscus Xaverius-Kerk of De Krijtberg te Amsterdam*, Amsterdam 1904.

Alphen, G. van, *Catalogus der Pamfletten van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen 1542-1853 (niet voorkomende in de catalogi van Broekema, Knuttel, Petit, Van Someren, Tiele en Van der Wulp)*, Groningen 1944.

Alphen, Hiëronymus van, *De waare Volksverlichting met Opzigt tot Godsdienst en Staatkunde beschouwd in haren Aart, Oogmerken, Grenzen, Bronnen en Gevolgen*, Utrecht 1793.

Ambagtsheer, H.Th., *Jhr. Mr. Jeronimo de Bosch Kemper. Behoudend maatschappijhervormer*, Amsterdam 1959.

Amersfoordt, Henricus, *Specimen literarium inaugurale, exhibens Demosthenis Orationem de Symmoriis variis lectionibus et annotatione perpetua instructam, sive Disputationis de Atheniensium Symmoriis*, partem priorem, Lugduni Batavorum MDCCCXXI.

Amorie van der Hoeven, A. des, *Het tweede eeuwfeest van het seminarium der remonstranten, te Amsterdam op den 28 october MDCCCXXXIV plegtig gevierd*, Leeuwarden 1840.

Anbeek, T., "Receptie-esthetika en receptie-geschiedenis. Enkele praktische problemen", in: R.T. Segers (red.), *Receptie-esthetika. Grondslagen, theorie en toepassing*, Amsterdam 1978, 75-84.

Ankersmit, F.R., *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language*, Groningen 1981.

Anslijn, Nz., N., *De brave Hendrik. Een leesboekje voor jonge kinderen*, 60e dr., Zutphen 1877.

[.....], "Antwoord", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 34, zaterdag 27 april 1822, 2-3.

[.....], "Antwoord", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 70, zaterdag 30 augustus 1823, 3-4.

[.....], "Antwoord", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 71, woensdag 3 september 1823, 3.

[.....], "Antwoord", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 72, zaterdag 6 september 1823, 2.

[.....], "Antwoord", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 82, zaterdag 11 oktober 1823, 3.

[.....], "Antwoord", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 25, zaterdag 26 maart 1825, 2.

Arend, J.P., *Kritische Aanmerkingen op de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa*, Amsterdam 1823.

Arnold, E.G., *Het genootschap Christo Sacrum te Delft. Privatisering van de godsdienst omstreeks 1800*, Haarlem 2003.

Asher, Ananie, *La Révolte de l'Eglise Chrétienne de nos Jours. Memorial par Ananie Asher*, s.l. 1819.

Asher, Ananias, *De afval der Christelijke Kerk, in onze Dagen. Gedenkschrift van Ananias Asher; met eene Voorrede door Nicolaas Schotsman, Predikant te Leyden. Uit het Fransch vertaald*, Leyden 1822 (*Gedenkschrift*).

Augustijn, C., P.N. Holtrop, G.H.M. Posthumus Meyes, E.G.E. van der Wall (red.), *Kerkhistorische Opstellen. Essays on church history, aangeboden aan, presented to Prof. Dr. J. van den Berg*, Kampen 1987 (*Kerkhistorische Opstellen*).

B

B……., G. v.., *Bij het zien optreden van den hartelijk geliefden Leeraar Nicolaas Schotsman; des nadenmiddags van den Tweeden Pinksterdag, in de Hooglandsche Kerk binnen Leyden*, Leyden 1820.

Bachrach (red.), A.G.H., *Willem III. De stadhouder-koning en zijn tijd*, Amsterdam 1988.

Bähler, L.H., *La Vérité de Jésus Christ, l'Esprit du Siècle, et la Réformation.* Sermon sur *Jean* XVII :17. Avec *un mot de Préface*, tout particulièrement rélatif à *l'Ouvrage* de *Da Costa*, de *Ses Griefs contre l'Esprit du Siècle*: ainsi qu'au *Jugement* qui en a été porté dans le Public, dans diverses *feuilles* et *journaux*, et dans *les Ecrits* qui ont paru en même tems, et suivi *contre ses Griefs*, Amsterdam 1824 (*La Vérité de Jésus Christ*).

Bähler, L.H., *De Waarheid in Jezus Christus, de Geest der Eeuw, en de Hervorming. Leerrede over Joh. XVII: 17. Met een korte Voorrede, bijzonder betrekkelijk op de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw, van Da Costa, ter Verdediging derzelven tegen het Oordeel van sommige Tijd- en Tegenschriften*, Amsterdam 1824 (*De Waarheid in Jezus Christus*).

Bähler, L.H., *De Gedenkdag van Waterloo, beschouwd in Betrekking met de jongstleden Overstroomingen; Leerrede over Jesaia XXX, 18*, Amsterdam 1825.

Bähler, née Despar, H.W.M., "Pensées, après la lecture de l'Ouvrage de Monsieur et Mtre I. da Costa, de ses *Griefs contre l'Esprit du Siècle*", in : L.H. Bähler, *La Vérité de Jésus Christ*, ongepagineerd, na blz. 26.

Bähler, geb. Despar, H.W.M., "Gedachten na het lezen van de *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, door den Heer en Mr. I. da Costa", in: L.H. Bähler, *De Waarheid in Jezus Christus*, 26-28.

Bähler Geb. Despar, Mevr., *Mijne laatste klanken*, Zwolle 1847.

Bakhuizen van den Brink, J.N. en W.F. Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis*, vier delen, Den Haag 1965-1968.

Bakker, J., "Over het kenmerkende der hedendaagsche en der ware Verlichting", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Amsterdam 1832, 2e stuk, "Mengelwerk", 473-489.

Bank, J.H. van de, F.G.M. Broeyer e.a., *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura. Studies over het Nederlandse protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Serie: Utrechtse Theologische Reeks. Publicaties vanwege de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht, deel 18), Utrecht 1993 (*Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura*).

Barnouw, P.J., *Philippus van Limborch*, Den Haag 1962.

Baudartius van Deynse, Gulielmus, *Memoryen ofte Cort Verhael der ghedenck-weerdichste so kercklicke als werltlicke Gheschiedenissen van Nederland, Vranckrijck, Hoogduytsch-land, Groot Britannyen, Hispanyen, Italyen, Hungaryen, Bohemen, Savoyen, Sevenburghen ende Turkyen, van den iaere 1603. tot in het iaer 1624.*, 2e dr., twee delen, Zutphen 1624.

Baur, F., "Bilderdijk en Vlaanderen", in: *De herdenking van Bilderdijks geboortedag georganiseerd door het Nationaal Comité Bilderdijk-herdenking 1956*, Amsterdam 1956, 24-43.
Bavinck, H., *Bilderdijk als denker en dichter*, Kampen 1906.
Bavinck, H., *Gereformeerde Dogmatiek*, vier delen, 5e dr. Kampen 1967.
Bax, Jacob, *Prins Maurits in de volksmeening der 16e en 17e eeuw*, Amsterdam 1940.
Beaufort, Henriëtte L.T. de, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, Rotterdam/Antwerpen 1948.
Beaufort, W.H. de, "Da Costa's "Bezwaren tegen den geest der eeuw" 1823", in: *De Gids*, 1917, jg. 81, deel III, Kampen 1917, 258-292.
[.....], *Bedenkingen tegen eenige Punten, voorkomende in de Verdediging der Nederlandsche Republiek en harer groote Mannen, te vinden in de Letteroefeningen voor de Maand maart ll. No. III*, Leyden 1822.
Beets, Nicolaas, "Nicolaas Anslijn Nz.. Een woord aan allen die "De brave Hendrik" gelezen hebben", in: Nicolaas Beets, *Sparsa. Verzameling van verstrooide opstellen en kleine geschriften*, Amsterdam 1882, 13-26.
Beets, Nicolaas, "Verklaring", in: *Nijmeegsch schoolblad voor het christelijk onderwijs*, Nijmegen 1846, 2e jg., nr. 7, 59-60.
Beijer, J.C., *Gedenkboek van Neerlands Watersnood, in Februarij 1825*, 's-Gravenhage 1826.
Bekker, Balthasar, *De betooverde Weereld, zynde een grondig Ondersoek van 't gemeen Gevoelen aangaande de Geesten, derselver Aart en Vermogen, Bewind en Bedrijf, als ook 't gene Menschen door derselver Kraght en Gemeinschap doen. In vier Boeken ondernomen*, t'Amsterdam 1691-1693.
Bekker, Balthasar, "Kruistogt tegen de Hel. (*Verslag van een Officier, ter Verkenning uitgezonden*). Aan den Heer Kommandant der 2de Divisie van het Leger tegen de Hel", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 6 september 1825.
[.....], *Beknopt Verslag van Vrieslands Watersnood, in Februarij 1825; benevens een Aanhangsel, Middelen aanwijzende ter Verbetering van bedorven Water en overstroomd Land*, Sneek 1825.
Bel, J.H.C., *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*, Amsterdam 1993.
Berg, A.J. van den, G.J. Johannes, P. Visser en J. Vree (red.), *Aspecten van het Réveil in druk*, Zoetermeer 1998.
Berg, Henricus Antonius Maria van den, *In vrijheid gebonden. Negentiende-eeuwse katholieke publicisten in Nederland over geloof, politiek en moderniteit*, Nijmegen 2005.
Berg, J. van den, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.), *Aspecten van het Réveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief*, Kampen 1980 (*Aspecten van het Réveil*).
Berg, W. van den, "De Tweede Klasse: een afdeling met een problematische missie (1808-1816)", in: W.P. Gerritsen (red.), *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst*, Amsterdam 1997, 61-71.
[.....], "Berigt", in: *Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift*, 1817, deel I, Amsterdam 1817, 1.
[.....], "Berigten", "Haarlem", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, vrijdag 25 juli 1823, deel II, No. 30, 49-50.
[.....], "Berigten", "Haarlem", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, vrijdag 19 december 1823, deel II, No. 51, 388.
[.....], "Berigten", "Batavia *den 22sten September* 1823", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, vrijdag 6 februari 1824, deel I, No. 6, 81-82.
Berkhof, H., *Christelijk geloof*, 9e dr., Kampen 2007.
[.....], "Beschrijving van de medaille, van wege de stad Haarlem geslagen, bij de viering van het eeuwfeest der uitvinding van de drukkunst aldaar door Laurens Janszoon Koster", in: *Euphonia*, 1823, No. 38, 600.
[.....], "Besluit tot de plegtige viering van het derde eeuwfeest van de kerkhervorming", in: *Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden. In den jare 1817*, 's-Gravenhage 1822, 42-43.
"*Besluit, van den 6den December 1813, no. 7, houdende aanvaarding van de Souvereiniteit der Verëenigde Nederlanden, door Z.K.H. den Heere Prince van Oranje-Nassau, enz., enz., enz.*", in: *Staatsblad der Verëenigde Nederlanden. Voor den Jare 1813*, s.l. s.a., 11-13.
Beyma thoe Kingma, J.M. van, "Sterre- en Weerkundige Waarnemingen", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, 1825, deel I, No. 6, vrijdag 11 februari 1825, 93-94; No. 7, vrijdag 18 februari 1825, 110-112; No. 9, vrijdag 4 maart 1825, 141-144.
***., "Bezwaar tegen den geest der bekeering", in: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1 oktober 1823, deel VII, 12e stuk, "Mengelwerk", 536.
Bigot, L.C.T. en Gilles van Hees, *Verleden en heden. Beknopte geschiedenis van opvoeding en onderwijs vooral in Nederland*, 2e dr. Groningen/Den Haag/Batavia 1934.
Bigot, L.C.T. en Gilles van Hees, *Verleden en heden. Beknopte geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, 6e dr., Groningen/Djakarta 1955.
[.....], "Bij het lezen van Dr. Capadose's twistschriften", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 780.

[.....], "Bijdrage tot de bezwaren over den geest dezer eeuw", in: *De Lantaarn*, dinsdag 11 mei 1824, No. 19, Groningen 1824, 169-174.
Bilderdijk, M.W.L.S., "Bilderdijks familie", in: Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*, Pretoria/Amsterdam/Potchefstroom 1906, 3-20.
Bilderdijk, Willem, "Antwoord op de vraag van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden, Hebben de dichtkunst en welsprekendheid verband met de wijsbegeerte; en welk nut brengt dezelve aan de eene en andere toe?", in: *Werken van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden*, deel VI, Leyden 1783, 1-78.
Bilderdijk, Willem, *Nieuwe Mengelingen*, twee delen, Amsterdam 1806.
Bilderdijk, Willem, *De Ziekte der Geleerden*. Gedrukt ten voordeele der stad Leyden, Amsterdam/'s-Gravenhage 1807.
(Bilderdijk, Willem), *Een Protestant aan zijne Medeprotestanten. Ter Gelegenheid van de Afschetsing der Voortreffelijkheid van den katholyken Kerkleer, door J.G. le Sage ten Broek*, Amsterdam 1816.
(Bilderdijk, W.), "Voorrede des uitgevers van den tegenwoordigen druk", in: Nicolaas Schotsman, *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee honderd Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode*, 2e dr., Leyden 1819, iii-vii.
Bilderdijk, Willem, *De Ondergang der Eerste Wareld*, Amsterdam 1820.
Bilderdijk, Willem, *Perzius Hekeldichten, vrij, en in toepassing op onzen tijd nagevolgd*, Rotterdam 1820.
Bilderdijk, Willem, *Zedelijke Gispingen*, Rotterdam 1820.
(Bilderdijk, W.), "Voorloopige Aanmerkingen", in: Nicolaas Schotsman, *Eere-zuil*, 2e dr., viii-xxiv.
Bilderdijk, W., "Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht", in: W. Bilderdijk, *Verhandelingen Ziel-, Zede-, en Rechtsleer betreffende*, Leyden 1821, 1-94; eerder in drie afleveringen verschenen in: *Mnemosyne. Mengelingen voor Wetenschappen en Fraaije Letteren*, 1818, 5e stuk, 203-232; 1820, 9e stuk, 99-122; 1821, 10e stuk, 85-121.
Bilderdijk, Willem, *Sprokkelingen*, Rotterdam 1821.
Bilderdijk, (W.), "Aan den wel-eerwaardigen heer Nicolaas Schotsman, bij zijne uitgaaf van het Gedenkschrift van Ananias Asher, over den afval der Christelijke Kerk in onze dagen", in: Ananias Asher, *Gedenkschrift*, Leyden 1822, geen paginanummer, na xxxi.
Bilderdijk, (W.), *Ter Uitvaart van den wel eerwaardigen Heere, Nicolaas Schotsman, in Leven Predikant te Leyden*, Leyden 1822.
Bilderdijk, Willem, *Krekelzangen*, drie delen, Rotterdam 1822-1823.
Bilderdijk, Willem, *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht*, Leyden 1823.
Bilderdijk, Willem, *Rotsgalmen*, twee delen, Leyden 1824.
Bilderdijk, Willem, *Navonkeling*, twee delen, Leyden 1826.
Bilderdijk, Willem, *Oprakeling. Later Dichtstukjens van Mr. Willem Bilderdijk*, Dordrecht 1826.
Bilderdijk, Willem, *De Voet in 't Graf. Jongste Gedichten van Mr. Willem Bilderdijk*, Rotterdam 1827.
Bilderdijk, W., *Avondschemering*, Brussel 1828.
Bilderdijk, Willem, *Mengelingen*, vier delen, 2e dr., 's-Gravenhage 1828.
Bilderdijk, Willem, *Nieuwe Vermaking van Mr. Willem Bilderdijk*, Rotterdam 1829.
Bilderdijk, Willem, "Gedachten omtrent de toekomst en 't Koningrijk van Christus", in: Willem Bilderdijk, *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. Willem Bilderdijk*, twee delen, Amsterdam 1833, deel II, 95-145 (*Opstellen*).
Bilderdijk, Willem, "Over het dierlijk magnetismus", in: Willem Bilderdijk, *Opstellen*, deel I, 101-118.
Bilderdijk, Willem, *Nalezingen*, twee delen, Amsterdam 1833.
Bilderdyk, W., *Geschiedenis des Vaderlands*. Uitgegeven door H.W. Tydeman, dertien delen, Amsterdam 1832-1853.
Bilderdijk, Willem, *Napoleon. Ode*, 2e onveranderde druk, Amsterdam 1836.
Bilderdijk, Willem, *Brieven van Willem Bilderdijk*, vijf delen, Amsterdam/Rotterdam 1836-1837.
Bilderdijk, Willem, "De dichtwerken van Bilderdijk", in: *Bilderdijk's Dichtwerken*, [bezorgd door I. da Costa], deel I-XV, Haarlem 1856-1859.
Bilderdijk, Willem, *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en mrs. M. en H.W. Tydeman. Gedurende de jaren 1807 tot 1831*, twee delen, Sneek 1866-1867.
Bilderdijk, Willem, *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1795-1797*, uitgegeven door J. Bosch, H.W. Groenevelt en M. van Hattum, twee delen, Utrecht 1988.
Bilderdijk, Katharina Wilhelmina, "De dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk", in: Willem Bilderdijk, *Dichtwerken*, deel XVII-XIX, Haarlem 1858-1860.
Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*, Pretoria/Amsterdam/Potchefstroom 1906.
Bilderdijk-Schweickhardt, K. W., *Ter Nagedachtenis van den waardigen Leeraar, Nikolaas Schotsman*, Leyden 1822.
Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme, zes delen, Kampen 1978-2006.

Biografisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, o.r.v. J.P. de Bie e.a., zes delen, 's-Gravenhage [1919]-1949.

Biographie Nationale, publiée par l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-arts de Belgiques, Bruxelles 1884-1885.

Blauwkuip, Floris, *De taalbesluiten van koning Willem I*, s.l. 1920.

B.(loemen), H., "Aan den Redacteur der *Vaderlandsche Letteroefeningen*", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 547-548.

B.(loemen), H., "Jan de Wit. *Een tegenhanger van het dichtstuk* Prins Maurits, *voorkomende in het 1ste deel der Krekelzangen*" , in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 548.

B.(loemen), H., "Ministers. *Een Tegenhanger van het versje, onder dezen titel voorkomende in het IIde deel*", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 549.

(Bloemen, H.), "Voor dezen en nu. (Een Tegenhanger van het versje, onder dezen titel voorkomende in het IIde Deel der *Krekelzangen* van Mr. W. Bilderdijk.)", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 797-798.

(Bloemen, H.), "Godsdienstvriend, Dweeper, Huichelaar. (Een Tegenhanger van het versje, onder den titel: *Sofist en Filozoof*, voorkomende in het IIde Deel der Krekelzangen van Mr. W. Bilderdijk.)", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 798-799.

Bloemen, H., "Aan den Heer Redacteur der *Vaderlandsche Letteroefeningen*", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 391-393.

Bloemen, H., "Kraaigeschreeuw. (Een tegenhanger van het vers, onder den titel van *'t Vorschgekwaak*, voorkomende in het eerste deel der *Krekelzangen*.)", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 393-396.

Bloemen, H., "Het Naamchristendom dezer Eeuw", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 294-297.

Blois, Matthijs de, "Bespiegelingen naar aanleiding van Da Costa's *Bezwaren tegen den geest der eeuw*" in: *Inter alia. Opstellen en andere bijdragen aangeboden aan Dr. Marijke van de Vrugt ter gelegenheid van haar afscheid op 1 september 2005*, s.l. s.a., 35-45.

Blok, D.P., "Teisterbant", in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde*, nieuwe reeks, deel 26, no. 12, Amsterdam 1963, 453-470.

Bodel Nyenhuis, Johannes Tiberius, *Dissertatio historico-juridica, de juribus typographorum et bibliopolarum in Regno Belgico*, Lugduni Batavorum MDCCCXIX.

Bogerman, Johannes, *Het christelijck Overlijden van den Doorluchtichsten ende Hoogh-gebooren Prince Mauritius van Nassau, Prince van Orangien &c Hoogh-loflijcker ghedachtenisse (…) tot troost ende stichtinghe aller vroomen inghesetenen deser Nederlanden*, Leyden 1625.

Booth, Frank, *Robert Raikes of Gloucester*, Redhill 1980.

Bor, Jan en Sytske Teppema, *25 eeuwen filosofie. Teksten/Toelichtingen*, 3e dr., Meppel/Amsterdam 1987.

Boren de Regt, Elias van, "Boetpsalm voor alle afgodendienaars op 't Kostersfeest", in: Nop Maas, "*Koster! Seks! Bilderdijk!*" Uit de verzenboeken van Democriet", in: Bert Sliggers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869*, Haarlem 1995, 77-110, 83.

Borger, Elia Anneo, *Disputatio de mysticismo*, Harlemi 1819.

Bornewasser, J.A., *Kirche und Staat in Fulda unter Wilhelm Friedrich von Oranien 1802-1806*, Fulda/Utrecht/Nijmegen 1956.

Bornewasser, J.A., "Koning Willem I", in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, Alphen aan den Rijn 1979, 229-272; in de editie van Utrecht 1996, 229-277.

Bornewasser, J.A., "Twee eeuwen kerk en staat. Een veelledige confrontatie met de moderniteit", in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerk en staat 1796-1996*, Zoetermeer 1998, 29-60.

Bornewasser, J.A., "Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel XI, Nieuwste tijd. Socioculturele geschiedenis 1794/1795-circa 1840. Politieke geschiedenis 1794/1795-1840/1846. De Nederlandse koloniën 1795-1914, Weesp 1983, 223-278.

Bornewasser, J.A., "Roomse bezwaren tegen Da Costa's "Bezwaren"", in: C. Augustijn, P.N. Holtrop, G.H.M. Posthumus Meyes, E.G.E. van der Wall (red.), *Kerkhistorische Opstellen*, 128-143.

Bos, F.L., *Archiefstukken betreffende de afscheiding van 1834*, vier delen, Kampen 1939-1946.

Bos (et al.), Marion, *Onderdendam : 200 jaar leven met het Nut*, Bedum 2001.

Bosch, Roel A., *En nooit meer oude Psalmen zingen. Zingend geloven in een nieuwe tijd 1760-1810*, Zoetermeer 1996.

(Bosch Kemper, J. de), *De staatkundige Partijen in Noord-Nederland, geschetst in een historisch Overzigt van deszelfs binnenlandsche Staatsgesteldheid van het Einde der grafelijke Regering tot op het Jaar 1813*, Amsterdam 1837.

Bosma, J.J., *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800*, Kampen 1997.

Bost, A., *Het godsdienstig Genève, in maart 1819. Met eene Voorrede van Nicolaas Schotsman, Predikant te Leyden. Uit het Fransch vertaald*, Leyden 1821.

Bost, A., *Mémoires pouvant servir à l' histoire du Réveil religieux des Églises protestantes de la Suisse et de la France, et à l' intelligence des principales questions théologiques et ecclésiastiques du jour*, trois tomes, Paris 1854-1855.

Bosveld, Paulus, *Proeve eener eenvoudige en duidelijke Verklaring der voornaamste Waarheden van den Christelijken Godsdienst. Nagelaten Geschrift*, twee delen, Dordrecht 1825.

Bouman, Hermannus, *De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland, gedurende het laatste gedeelte der vorige en in de loop der tegenwoordige eeuw. Gemengde, historische herinneringen*, Utrecht 1862.

Bowring, John, *Brieven van John Bowring geschreven op eene reize door Holland, Friesland en Groningen; voorafgegaan door Iets over de Friesche letterkunde, en gevolgd door Iets over de Hollandsche taal en letterkunde; van den zelfden*, Leeuwarden 1830.

Bowring, John, *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring. With a brief memoir by Lewin B. Bowring*, London 1877.

Brakel Th.F., W. à, *Redelijke Godsdienst*, twee delen, 3e dr., Rotterdam s.a..

Brandt, Geeraert, *Historie der Reformatie, en andre kerkelyke Geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden*, vier delen, Amsterdam 1671-1704.

Breggen, Cz., F. van der, *Feestviering ter Huldiging van Edward Jenner, en ter Verheffing van de Waardij der Koepokinenting, van wegen het Genootschap Arti Salutiferae te Amsterdam, gehouden den XIV Mei 1823*, Amsterdam 1823.

Breggen Cornz., F. van der, *Voorloopige Brief aan den Schrijver van de Bestrijding der Vaccine, of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst; aan Abraham Capadose Med. Doct*., Amsterdam 1823.

Breggen, Cornz., F. van der, "*Den Heere Redacteur der Vaderlandsche Letteroefeningen*", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 91-92.

Bremmer, C. en M.N.G. Kool (samenst. en eindred.), *Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976)*, Den Haag 1976 (*Een staatsman ter navolging*).

Briefwisseling tusschen Willem de Clercq en Isaäc da Costa. Bloemlezing uit de onuitgegeven brieven berustende in het Réveil-Archief te Amsterdam. Samengesteld en ingeleid door M. Elisabeth Kluit, secretaresse der Stichting "Réveil-Archief", (Libellen-Serie no. 314-315), Baarn (1938).

Brillenburg Wurth, G., *J.H. Scholten als systematisch theoloog*, 's-Gravenhage 1927.

Brink, H. (hoofdred.), *Theologisch Woordenboek*, deel III, Roermond en Maaseik 1958, s.v. "Onfeilbaarheid".

Brink, Jan ten, *Gedichten*, Amsterdam 1823.

Brinkman, W.T., *Ontwaakt, gij, die slaapt, en staat op uit de Dooden. Eene Getrouwe Opwekking aan de Hervormde Kerk, in Nederland, en derzelver Ledematen*, Amsterdam 1825.

Broedelet, D., *Opwekking tot nederige Erkentenis van Gods Hoogheid; en Aanwijzing van het Gode Mishagende, in het Besluiten uit Ramp en Onheil tot Schuld en Straf. In twee Leerredenen, ter Gelegenheid van den Watersnood. Een Woord inzonderheid tot Bestuur en Troost van hen, dien het Ongeluk trof*, Purmerende 1825.

Broeyer, F.G.M. en D.Th. Kuiper (red.), *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de "lange" negentiende eeuw* (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800. Jaargang 13), Zoetermeer 2005 (*Is 't waar of niet?*).

(Broes, Willem), *Geschiedkundig Onderzoek over de Vereeniging der Protestanten in de Nederlanden. Door een' Leeraar bij de Afdeeling der Hervormden*, 's-Gravenhage 1822.

Broglie, Gabriël de, *Madame de Genlis*, Paris 1985.

Brom, Gerard, *Cornelis Broere en de katholieke emancipatie*, Utrecht/Antwerpen 1955.

Brouwer, A.M., "De oorsprong van het Réveil in Nederland", in: *Stemmen voor waarheid en vrede. Evangelisch tijdschrift voor de protestantsche kerken*, 1912, 49e jg., Utrecht 1912, 1-54.

Brouwer, A.M., *De kerkorganisatie der eerste eeuw en wij*, Baarn (1937).

Brouwer, P. W., *Zestal Leerredenen over 's Heilands Verzoeking in de Woestijn*, Arnhem 1823.

Brouwer, P. W., *De Bijbelleer aangaande den Persoon van Jezus Christus in het Licht gebracht*, Arnhem 1826.

Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw*, 2e dr., 's-Gravenhage 1929.

Brugmans, I.J., *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, ongewijzigde herdruk, 's-Gravenhage 1976.

Bruïne, J.C. de, *Herman Venema. Een Nederlandse theoloog in de tijd van de Verlichting*, Franeker 1973.

Bruining, G., *Een hartig Woordje aan Mr. W. Bilderdijk, over deszelfs dusgenoemde Toelichting van Mr. I. da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, Leyden 1823.

Bruining, G., *Eenige Antikritiek, meer Kritiek, en menige historische Waarheid uit onze Tijden vol Flikkerlicht*, Leyden 1824.

Bruyn, J.C., C. Spoelder, *Homerus, Ilias. Odyssee*, 10e dr., Groningen 1978.
Buijnsters, P.J., "Spectatoriale tijdschriften in Nederland (1718-1800)", in: P.J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen*, Utrecht 1984, 36-46.
Buikhuisen, W., T.R. Drost, T.R.E. Schilt, *Het gezicht van onverdraagzaamheid. Analyse van faktoren die aan onverdraagzaamheid ten grondslag liggen*, Assen/Amsterdam 1976.
Buisman, J.W., *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)*, twee delen, Zwolle 1992.
Buisman, Jan Wim, ""Onbekwaam tot enig goed?" Over de mensbeschouwing van de protestantse Verlichting", in: *De Achttiende Eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw*, 2000, vol. 32, Utrecht 2000, 119-127.
Buma, Wiardus Gulielmus, *Specimen juridicum inaugurale de jure gratiae*, Groningae MDCCCXXIII.
Buma, W.W., "Wandeling langs de Friesche kust kort na den watervloed van 1825, voorgedragen in de Winteravond-vergadering van het Friesch Genootschap den 20 Februarij 1868", in: *De Vrije Fries. Mengelingen, uitgegeven door het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*, 1873, deel XII, nieuwe reeks, deel VI, Leeuwarden 1873, 135-156.
Buys, C., *Isaäc da Costa en zijn "Bezwaren tegen den geest der eeuw"*, Proefschrift ter voldoening aan artikel 44 van het reglement voor de Kweekschool der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit, (Amsterdam) 1924.
Byvanck, W.G.C., "De jeugd van Isaäc da Costa. (1798-1823)", in: *De Gids*, 1893, Amsterdam 1893, deel II, 231-256, 437-462; deel III, 125-157.
Byvanck, W.G.C., *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)*, twee delen, Zutphen 1894-1896.

C

Capadose, Abraham, *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst*, Amsterdam 1823.
Capadose, Abraham, *Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine. Antwoord op den Voorloopigen Brief van F. van der Breggen, Cornz. Med. Doctor en Hoogleraar, enz.*, Amsterdam 1823.
Capadose, Abraham, *Nieuwe Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine behelzende de Ontwikkeling van sommige voorname Punten en derzelver Bevestiging door Feiten, vervat in de Wederlegging van onderscheide Recensiën en Tegenschriften*, Amsterdam 1824.
Capadose, Abraham, *Ernstige en Herhaalde Waarschuwing aan allen, die de Waarheid liefhebben tegen de ongeoorloofde en verderfelijke Koepokinenting of De Waarde der Vaccine, van den Med. Doct. C.G. Ontijd, volledig wederlegd en eenige Punten der Bestrijding verder ontwikkeld*, Amsterdam 1825.
Capadose, Abraham, *Omstandig Verhaal van de Wederroeping van den heer Hermanus Brasz als Ouderling der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Amsterdam. Met bijgevoegde Aanmerkingen betreffende den Toestand der Vaderlandsche Kerke*, Amsterdam 1825.
Capadose, Abr., *Ontijds Ja en Neen*, Amsterdam 1825.
Capadose, Abraham, *De Koepokinenting of eenige Vraagstukken nopens de Vaccine, onpartijdig onderzocht tot Heil des Menschdoms. Aan alle Regeeringen en Artzen op het Harte gedrukt door een veele Jaren gepractiseerd hebbende Geneesheer. Uit het Hoogduitsch vertaald, met eene Voorrede en ingevlochte Aanmerkingen vermeerderd*, Amsterdam 1827.
Capadose, Abraham, *De Koepok-inenting tegen de Leer des Bijbels strijdende, of Korte Aanwijzing voor Godvreezende Ouders*, Amsterdam 1828.
Capadose, Abraham, *Conversion de M. le Docteur Capadose. Israélite portugais. Publiée par la Société des Amis d'Israël de Neuchâtel*, Neuchâtel 1837.
Capadose, A., *Quelques Observations sur la Régénération morale et sur la Restauration nationale d'Israël. Second Appel en Faveur d'Israël*, Toulouse 1843.
Capadoce, A., *Overdenkingen over Israëls Roeping en Toekomst*, Amsterdam 1845.
Capadose, A., *De Toekomst Israëls. Eene Voorlezing gehouden in een' van de Bidstonden der Vrienden Israëls, te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1849.
Capadose, A., *De Kracht des Geloofs, of Bijzonderheden uit het Leven en Lijden van D. Manuel Matamoros, gevangen om zijns Geloofs wille in Spanje. Uit eenige zijner Brieven opgemaakt*, Amsterdam 1862.
Capadose, A., *Hernieuwde Waarschuwing tegen de Vaccine*, 's-Gravenhage 1864.
Capadose, A., *Of scheiden òf scheiding. Een woord aan leeraars en gemeenten*, 's-Gravenhage 1866.
Capadose, A., *Vaccine en Gewetensvrijheid*, 's-Gravenhage 1872.
Capadose, A., *Ds. Gunning's Woorden over de Inenting der Pokken, getoetst en wederlegd*, 's-Gravenhage 1873.
Capadose, Abraham, *De bekeering van Dr. A. Capadose. Portugeesch Israëliet. Uitgegeven door het Genootschap der Vrienden van Israël te Neufchâtel. Uit het Fransch vertaald door M.J. Chevallier*, 6e dr., Kampen 1920.
[.....], "Capadose's Ja en Neen", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 1e stuk, "Boekbeschouwing", 440.

Cappelle, J.P. van, "Over het volkskarakter der Noord-Nederlanders", in: J.P. van Cappelle, *Nagelatene Bijdragen tot Natuurkunde en Geschiedenis*. Uitgegeven door D.J. van Lennep, Haarlem 1831, 93-120.
Carbasius, Corn. Fil., Nicolaus, *Specimen academicum inaugurale, exhibens Disquisitionem de institutis juris publici et privati inter Batavos*, Leydae MDCCCIX.
Cats, Jacob, *Dichtwerken van Jacob Cats, naar de behoeften van den tegenwoordigen tijd ingerigt*, acht delen, Deventer 1843-1854, deel IV, "Huwelijk, II", "Moeder", Deventer 1848, 35.
Ceratinus, *W. van Teisterkoord, of de Gebroken Domper, Zangspel in twee Bedrijven*, Amsterdam 1824.
Chantepie de la Saussaye, D., *Témoignages contre l'esprit du siècle. Six sermons*, Amsterdam et Leide 1852.
Chantepie de la Saussaye, D., *La Crise Religieuse en Hollande. Souvenirs et Impressions*, Leide 1860.
Chantepie de la Saussaye, D., *Rede, gehouden ter gedachtenis aan mr. I. da Costa*, Leiden 1860.
Chantepie de la Saussaye, P.D., *Het leven van Nicolaas Beets*, Haarlem 1904.
Chatelain, N., *Histoire du Synode de Dordrecht considéré sous ses Rapports religieux et politiques, dès 1609 a 1619*, Paris/Amsterdam 1841.
Christelijke Encyclopedie, zes delen, 2e dr., Kampen 1956-1961.
[…..], *Christendom en Hervorming beschouwd in eenige Brieven en Gesprekken, tusschen Aristus en Philomathes*, Groningen 1816.
Clercq, W.A. de, *Willem de Clercq (1795-1844)*, Amsterdam 1999.
Clercq, W. de, "Aan mijnen vriend I. da Costa, na de lezing van het eerste deel zijner gedichten", in: *Mnemosyne*, 1823, deel II, 380-383.
Colenbrander, H.T., "Gesprekken met koning Willem I", in*: Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap*, deel XXXI, Amsterdam 1910, 258-313.
Colenbrander, H.T., *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795-1840*, tweeëntwintig delen, reeks: Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote serie, 's-Gravenhage 1905-1922.
Colenbrander, H.T., *Willem I. Koning der Nederlanden*, twee delen, Amsterdam 1931-1935.
Comrie, Alexander en Nicolaus Holtius, *Examen van het Ontwerp van Tolerantie, om de Leere in de Dordrechtse Synode Anno 1619 vastgesteld met de veroordeelde Leere der Remonstranten te verenigen*, tien afleveringen, Amsterdam 1753-1759.
[.....], "Correspondentie", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 32, woensdag 20 april. 1825, 3.
Cossee, E.H., *Abraham des Amorie van der Hoeven 1798-1855. Een remonstrants theoloog in de Biedermeiertijd*, Kampen 1988.
Costa, Isaäcus da, *Specimen academicum inaugurale juridicum, exhibens Observata quaedam de condictionibus*, Lugduni Batavorum MDCCCXVIII.
Costa, Isaäcus da, *Specimen academicum inaugurale, exhibens positiones quasdam ad philosophiam theoreticam pertinentes*, Lugduni Batavorum MDCCCXXI.
Costa, Isaac da, *Poëzy*, twee delen, Leyden 1821-1822.
Costa, Isaac da, *Aan alle Christenen*, s.l. s.a..
Costa, I. da, *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, 2e dr., Leyden 1823.
Costa, I. da, *De Sadduceën*, Leyden 1824.
Costa, I. da, *Inlichtingen omtrent het Karakter van den Stadhouder, Prins Maurits van Nassau. Eerste Stukjen*, Rotterdam 1824.
Costa, I. da, *Ophelderingen aangaande de Rechtspleging van 's Lands Advocaat, Johan van Oldenbarneveld. Tweede Stukjen, zijnde een Vervolg op de Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau*, Rotterdam 1825.
Costa, Isaac da, *Geestelijke Wapenkreet*, Rotterdam 1825.
Costa, I. da, *God met ons, Hymne*, Amsterdam 1826.
Costa, I. da, *Dichterlijk Krijgsmuzijk*, Amsterdam 1826.
Costa, I. da, *Aan Nederland*, Amsterdam 1826.
Costa, I. da, *Inleiding tot eene Reeks van Voorlezingen over de Geschiedenis van het Vaderland*, Amsterdam 1833.
Costa, Isaac da, *Vijf en twintig Jaren, een Lied in 1840*, Amsterdam 1840.
Costa, I. da, *Voorlezingen over de Verscheidenheid en de Overeenstemming der vier Evangelien, of Proeve van de Middelen, welke de Bijbel ook den niet wetenschappelijken Onderzoeker aanbiedt tegen de Aanvallen van het Ongeloof, bepaaldelijk tegen het Leben Jesu van Dr. D.F. Strauss*, twee delen, Leiden 1840-1842.
Costa, I. da, *Rekenschap van Gevoelens bij Gelegenheid van den Strijd over het Adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland*, Amsterdam 1843.
Costa, Isaac da, *Aan Nederland, in de Lente van 1844. Een Woord des Dichters, uitgesproken in de vijftiende Vergadering der Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsche Instituut, op den 9 April*, Amsterdam 1844.
Costa, I. da, *Paulus, eene Schriftbeschouwing*, twee delen, Leiden 1846-1847.

Costa, I. da, *Eenige Opmerkingen omtrent het onderscheidend Karakter der Groningsche Godgeleerde School*, Amsterdam 1847.
Costa, Isaac da, *Wachter! Wat is er van de Nacht? Een Lied bij de Uitgangen van 1847*, Haarlem 1848.
Costa, Isaac da, *1648 en 1848, Dichtstuk*, Haarlem 1848.
Costa, Isaac da, *Israël en de Volken; een overzicht van de geschiedenis der Joden tot op onzen tijd*, Haarlem 1849.
Costa, Is. da, "Op een afbeeldsel van Bilderdijk in 1787", in: *Album der Schoone Kunsten. Romantiesch, Kritiesch en Historiesch Tijdschrift voor Hollandsche en Vlaamsche Letterkunde en Kunst*, 1851, Haarlem 1851, 33-34.
Costa, I. da, "De wederoprichting van een koninkrijk van Israël, uit de schriften van Oud en Nieuw Testament, bij gelegenheid der bidstonden voor Israël, betoogd", in: *De toekomst Israëls. Twaalftal redevoeringen uitgesproken in de bidstonden voor Israël, te Amsterdam, Gorinchem, 's-Gravenhage en Leiden*, Gorinchem 1852, 163-180.
Costa, I. da, *De apostel Johannes en zijne schriften*, Amsterdam 1853.
Costa, I. da, *Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer, bij zijn aftreding uit de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Haarlem 1854.
Costa, Isaac da, *Overzicht van het leven en de werken van Mr. Willem Bilderdijk en Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk-Schweickhardt*, Haarlem 1854.
Costa, I. da, *Vijf en twintig stellingen over de nationale wederoprichting van Israël en de wederkomst van den Heer Jezus Christus in heerlijkheid, aangeboden aan de Vergadering van Evangelische Christenen te Parijs, in hunne zitting van 30 aug. 1855*, Amsterdam 1855.
Costa, I. da, *Wat er door de theologische faculteit te Leyden al zoo geleerd en geleverd wordt. Eene stem der smart en des beklags*, Amsterdam 1857.
Costa, I. da, *Beschouwing van het Tweede Boek van Lucas, genaamd Handelingen der Apostelen*, deel I, Amsterdam 1858.
Costa, Is. da, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk. Eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter en schriften*, Haarlem 1859.
Costa, Is. da, *Opstellen van godgeleerden en geschiedkundigen inhoud*, uitgegeven door H.J. Koenen, vier delen, Amsterdam 1861-1862.
Costa, Is. da, *Bijbellezingen van wijlen Mr. I. da Costa, opgeteekend en medegedeeld door J.F. Schimsheimer*, negen delen, Amsterdam 1861-1879.
Costa, I. da, *Brieven van Mr. Isaac da Costa, medegedeeld door Groen van Prinsterer*, drie delen, Amsterdam 1872-1876.
Costa, Isaac da, *Kompleete Dichtwerken*. Uitgegeven door J.P. Hasebroek, drie delen, Leiden s.a..
Costa, I. da, *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw door Mr. I. da Costa*, met een voorrede van J.E. Vonkenberg, Leiden 1923.
Costa, I. da, *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, bezorgd door M.C.A. van der Heijden, in: *Vrijmoedige Bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875*, reeks: Spectrum van de Nederlandse Letterkunde 20, Utrecht/Antwerpen 1968, 1974[2], 117-188.
Costa, I. da, *Bezwaren tegen de geest der eeuw door Isäac da Costa*, bezorgd door K. Exalto, Bleiswijk 1974.
Costa, I. da, *Bezwaren tegen de Geest der eeuw*, in: *Kritisch proza uit de 19e eeuw van Isaäc da Costa, Jacob Geel, E.J. Potgieter, Conrad Busken Huet, Multatuli*, samenst. en red. Rob van Riet, reeks: Nederlandse Letterkunde 11, Utrecht/Antwerpen 1985, 6-74.
Costa, I. da, *Isaäc da Costa. Dwaasheid, ijdelheid, verdoemenis. Een keuze uit het werk*, met inleiding en aantekeningen door G.J. Johannes, Amsterdam 1996.
Costa-Belmonte, Hanna da, *Dagboekje van Hanna da Costa-Belmonte*, bewerkt en toegelicht door O.W. Dubois, Heerenveen 2000.
Cramer von Baumgarten, G.J.F., *Brieven, over het Werkje: Christendom en Hervorming, vergeleken met den protestantschen Kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden, Geschreven aan eenen Vriend*, Groningen 1816.
Curthoys, M.C., "Thelwall, Algernon Sydney", in: H.C.G. Matthew and Brian Harrison, *Oxford Dictionary of National Biography. From the earliest times to the year 2000*, sixty volumes, volume LIV, New York 2004, 213.

D

†., "Da Costiaansche Koningsliefde", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 30 augustus 1825.
Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage, zaterdag 14 januari 1871.
Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland, vrijdag 26 augustus 1796, deel II, No. 163, 's-Gravenhage 1796, 684.

D.B., "Brief aan eenen Vriend van Verlichting, over Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest dezer Eeuw*, inzonderheid omtrent het onderwijs", in: *Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*, 1823, deel V, 6e stuk, 398-405.
D.D……, "Op het afsterven van den wel eerwaardigen zeer geleerden heer N. Schotsman, Predikant te *Leijden*", in: *Boekzaal*, januari 1822, "Mengelwerk", 68.
[.....], "De Domperfabriek", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 30 juli 1822.
De Gids, 1839, deel III, "Mengelingen".
[.....], *De Leer van den Hervormden Godsdienst verdedigd. Of Aanmerkingen over het Werkje, getiteld: Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen Kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden*, Leyden 1816.
[.....], "De ongeregelde ijdelheidsprekers, leerende dat niet en behoort", in: *Gezondheids-Blad*, 1823, deel I, No. XII, 169-176.
De Redactie, "Berigt van inteekening op een weekblad, ten titel voerende: *De Lantaarn*", in: *De Lantaarn*, 1824, 1-2.
De Redactie, "Correspondentie", in: *Gezondheids-Blad*, 1823, No. III, 40.
De Redactie, "Nadere bepaling van den oorsprong en het doel van dit tijdschrift", in: *De Zon*, 1823, No. 1, 1-2.
De Redactie, "Voorberigt", in: *Nieuw Christelijk Maandschrift, voor den Beschaafden Stand*, 1837, deel XI, i-ii.
De Redacteur, "Voorberigt", in: *Roomsch Catholijke Bibliotheek*, 1821, deel I, i-iv.
De redakteur, "Aan den lezer", in: *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*, oktober 1823, No. 1, 1-2.
[.....], "De Ridders van den Domper", in: *Euphonia*, december 1823, No. 48, 756.
De Schipper van de Trekschuit, "Antwoord aan den Heer J. Onderdaan, op zijnen brief, in No. 19 geplaatst", in: *De Trekschuit*, 1825, No. 20, 153-155.
De Schrijvers, "Aan de schoolopzieners, onderwijzers en opvoeders der Nederlandsche Jeugd", in: *Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*, 1819, deel I, 1e stuk, 1-8.
De Snuiterianen, "Aan het Volk van Nederland", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 7 november 1826.
De Vaderlander, "Amsterdam, den 25 Augustus 1823", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 70, zaterdag 30 augustus 1823, 2-3.
[.....], "De Vereeniging en Deelneming in zoo vele goede Inrigtingen een Teeken van den goeden Geest in ons Vaderland, en de beste Waarborg tegen het Rijk der Duisternis", in: *De Recensent*, 1824, deel XVII, 2e stuk, "Mengelwerk", 405-417.
[.....], "De Verlichting", in: *Nederlandsche Catholijke Courant*, 11 september 1822.
[.....], "De weldadigheid in Nederland. Eene Voorlezing", in: *Christelijk Maandschrift voor den Beschaafden Stand*, 1826, deel V, 61-84.
(Decker Zimmerman, J.), "Antwoord van den redacteur", in: *Euphonia*, oktober 1815, No. 37, 575-576.
"Decreet by de Nationaale Vergadering genomen, in de alleszins belangryke Zitting van Vrydag den 5 Augustus, ter afscheidinge *der Kerk van den Staat* – of het doen ophouden eener *bevoorregte Kerk*", in: *Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland*, deel II, No. 145, maandag 8 augustus 1796, 's-Gravenhage 1796, 544.
Dekkers, Geertje, "Isaäc Jan Alexander Gogel. Vader van de Nederlandse belastingdienst", in: *Historisch Nieuwsblad*, maart 2008, nr. 2, Amsterdam 2008, 50-55.
Deleu, Jozef e.a. red., *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, twee delen, Tielt/Utrecht 1973-1975, deel II, Tielt/Utrecht 1975 s.v. "Jan Frans Willems", 2073-2080.
Delprat, C.C., *De geschiedenis der Nederlandsche geneeskundige tijdschriften van 1680-1857*, Amsterdam 1927.
Democriet, *XII Volks-liedekens, op bekende Wijzen, ter Vervrolijking van Lourens Jansz. Kosters vierde Eeuwfeest; door Democriet*, Haarlem 1823.
Deprez, Ada, *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846.* Teksten I 1812-1824, Brugge 1966.
Deprez, Ada, *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846.* Teksten II 1825-1829, Brugge 1968.
Deursen, A. Th. van, *Maurits van Nassau 1567-1625. De winnaar die faalde*, Amsterdam 2000.
Deutscher Biographischer Index, 2. kumulierte und erweiterte Ausgabe — *German Biographical Index*, 2nd cumulated and enlarged edition, acht Bände, München 1998.
[.....], "Dichterlijke vrijheid", in: *Euphonia*, december 1823, No. 50, "Kleinigheden", 788.
Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, 3. Auflage, sechs Bände und Registerband, Tübingen 1957-1965 (*Die Religion in Geschichte und Gegenwart*).
Diepenhorst, I.A., "Groen van Prinsterer en de "Revolutie"", in: C. Bremmer en M.N.G. Kool (samenst. en eindred.), *Een staatsman ter navolging*, 173-180.
Dijk, A.J. van, "Groens "Ongeloof en Revolutie"", in: C. Bremmer en M.N.G. Kool (samenst. en eindred.), *Een staatsman ter navolging*, 181-190.
Doesschate, G. ten, *De Utrechtse universiteit en de geneeskunde 1636-1900*, Nieuwkoop 1963.
[.....], "Domper-Fabriek", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 9 december 1823.

[.....], "Domper-Fabriek. Monster No. 4", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 17 december 1822.
[.....], "Domper Oproer", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 16 september 1823.
[.....], "Domper-poëzy", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 12 november 1822.
Donker Curtius, Hendrik Herman, *Nagelatene Leerredenen*. Vooraf gaat: Pieter van der Willigen, "Iets over H.H. Donker Curtius", Arnhem 1840.
Doopsgezinde Bijdragen, 1901, jg. 41, Leiden 1901.
Doorninck, J.I. van en A. de Kempenaer, *Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren*, Amsterdam 1970.
Dorland's Illustrated Medical Dictionary, 27th Edition, Philadelphia 1988.
Dorp, J.P. van, *De Vaccine verdedigd, tegen de Bestrijding van den heer A. Capadose, Med. Doct*., Utrecht/Tiel 1824.
Doyer, Assuerus, *Leerrede ter Aanprijzing der Koepok-inenting*, Zwolle 1823.
Dralle, geboren G.W. Tilmes, De Wed. J., *Welmeenende Toespraak, ter Beantwoording aan de naamlooze Tegenschriften van A.S. Thelwall, ten Titel voerende: Wie is Wijs? Die verstaat deze Dingen*, Amsterdam 1825.
Dresden, Sem, "Erasmianische Humanitas und aufklärerische Humanität", in: Richard Toellner (Hrsg.), *Aufklärung und Humanismus*, Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, Band VI, Heidelberg 1980, S. 147-165.
[.....], "Drie Brieven over Mr. I. da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 27-34, 73-81, 141-147.
Drieling, J.A., *Bijdragen tot een vergelijkend Overzigt van Nederlands Zeevaart en Handel*, 's-Gravenhage/Amsterdam 1829.
Dubois, O.W., *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)*, Heerenveen 1997.
Duinkerken, Anton van, "Da Costa en zijn rooms-katholieke tijdgenoten", in: J.G. Bomhoff, *Isaäc da Costa. Op 28 april 1960, honderd jaar na zijn overlijden, herdacht*, Nijkerk 1961, 72-80.
Duyvestijn, L.P., *Van schietraam tot kas. Geschiedenis van de kassenbouw*, Naaldwijk 1990.

E

E., I.H.v., "Elias Carel D'Engelbronner 1779-1832", in: *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam. Orgaan van het Genootschap Amstelodamum*, januari/februari 1978, jg. 65, nr. 1, Amsterdam 1978, 4-5.
[.....], *Echo, op het Gedicht van J.L. Nierstrasz, Junior. Aan Mr. Isaac da Costa*, Rotterdam 1825.
Eeghem, W. van, *Jan Frans Willems en Willem Bilderdijk*, Gent 1946.
[.....], "Een klein lesje voor de vloekapostelen dezer eeuw", in: *De Recensent*, 1824, "Mengelwerk", 87-88.
Een Leijdsch Student, "*Aan den Redacteur van het Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 30, zaterdag 13 april 1822, 3.
Een oud en echt Voetiaan, "Amsterdam, den 30 Augustus 1823", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 71, woensdag 3 september 1823, 2-3.
Een Oud Rechtzinnig Lid der Hervormde Kerk, *Het twee- en driemaal Halleluja, ter Gelegenheid van het gehouden derde Eeuwfeest der Kerkhervorming in 1817; en het tweede Eeuwfeest van het gehouden Nationale Synode te Dordregt, in 1618 en 1619, of Zamenspraak, gehouden bij die Gelegenheid, tusschen Vader en Zoon*, Schiedam 1819.
Een Protestant, *Aan de Roomsch-Katholijken dezer Dagen*, Leyden 1823.
Een Remonstrant, "Een Remonstrant aan Mr. I. da Costa", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 421-429.
Een' Vriend van Godsdienst en Wijsbegeerte, *Zedige Bedenkingen over de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw, van Mr. I. da Costa*, Leyden 1823.
[.....], "Een Woord aan den Predikant A.S. Thelwall; en iets over den Watersnood", in: *De Weegschaal*, 1825, No. 3, 93-129.
[.....], "Een woord over de *Eere-zuil* voor het Dordsche Synode, gesticht door den weleerwaarden heer *Schotsman*", in: *Letterkundig Magazijn*, 1819, 2e stuk, "Mengelstukken", 663-664.
Eenen Onzijdigen, *Beschouwing van het beiderzijdsche Ongelijk in het Geschil over den Geest der Eeuw*, Amsterdam 1824.
Egmond, Florike en Marijke Gijswijt-Hofstra, "Inleiding. Tegenslag en cultuur", in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond (red.), *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa, circa 1500-2000*, Amsterdam 1997, 1-9.
Eichstorff, P.F.L. von, *Deutsche Blumenlese aus Niederländischen Dichtern, (nebst einer Abhandlung über die Niederl. Poesie)*, Namur 1826.
Eijk, J. van, *Verhandeling over de waare Christelijke Verdraagzaamheid*, Amsterdam 1820.

Eijnatten, Joris van, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the Search for the Social Centre*, Kampen 1993.
Eijnatten, Joris van, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*, Hilversum 1998.
(Engelbronner, Elias Carel d'), "Oud en Nieuw Nederland", in: *De Weegschaal*, 1823, N°. 12, 421-431.
(Engelbronner, E.C. d'), *Iets aangaande de Toelichtingen van Mr. W. Bilderdijk, betrekkelijk de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa*, Leyden 1823.
Engelfriet, L., *Bilderdijk en het Jodendom. Bilderdijks waardering van het Joodse denken in confrontatie met zijn tijd*, Zoetermeer 1995.
Episcopius, Simon, *Institutiones Theologicae privatis lectionibus Amstelodami traditae*, in: Simon Episcopius, *Opera Theologica*, twee delen, Amstelaedami 1650-1665, deel I, Amstelaedami 1650, 1-431.
Erenophilus, Christianus, *Tegengalm, op den Geestelijken Wapenkreet, door Mr. I. da Costa*, 's-Gravenhage 1825.
[.....], *Ernstige Toespraak van een Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam, aan A.S. Thelwall, over het Ongepaste, Ontijdige, Onregtzinnige, Onware en Onchristelijke van zijne zoogenaamde Christelijke Opwekking aan de Nederlanders, en bijzonder over zijne ongegronde Beschuldiging van de Hervormde Predikanten*, Amsterdam 1825.
Essen, J.L. van, "Bilderdijk en Capadose", in: *Lucerna. Gereformeerd interfacultair tijdschrift*, 1965, afl. 6, Goes 1965, 270-288.
Evenhuis, R.B., *De biblicistisch-eschatologische theologie van J.A. Bengel*, Wageningen 1931.
Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam*, vijf delen, Amsterdam/Baarn 1965-1978.
Evertsz., U.A., *Woord ter herinnering aan H. Amersfoordt, medeoprigter en lid van het Provinciaal Friesch Genootschap, ter beoefening der Friesche Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, uitgesproken bij de opening der 45ste Vergadering van dat Genootschap*, Workum 1843.

F

Fafié, Th. A., "De bijbelbeschouwing van Ds. J.C.A. Sander (1778-1838)", in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis*, 1988, nr. 3, Haarlem 1988, 17-26.
Falck, A.R., "Verslag van den staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen, in 1821, [toegezonden aan de Staten-Generaal, vóór het einde der jongste vergadering van H. Ed. Mog., ter voldoening aan art. 226 der Grondwet.]", in: *Nederlandsche Staats-Courant*, dinsdag 8 oktober en woensdag 9 oktober 1822.
Falck, A.R., *Ambts-brieven 1802-1842*, 's-Gravenhage 1878.
Falck, A.R., *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck*, uitgegeven en van een appendix voorzien door H.T. Colenbrander, reeks: Rijks Geschiedkundige Publicatiën; 13. Kleine serie, 's-Gravenhage 1913.
Feburé, J. le, *De Waarheid Getoetst, of Ernstig Onderzoek der Waarheid; naar Aanleiding der beide Geschriften van A.S. Thelwall, Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; en der Ernstige Toespraak van een Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam, aan dezen. In eenige Brieven door J. le Feburé aan ****, Leyden 1825.
Feenstra, L. e.a. (hoofdred.), *Codex Medicus*, 12e dr., Doetinchem 2005.
Felius, H. van en H.J. Metselaars, *Noordhollandse Statenleden 1840-1919*. Hollandse historische reeks 21, Den Haag 1994.
Ferguson, John, *Christianity, society and education. Robert Raikes, past, present and future*, London 1981.
Filarski, R., *Kanalen van de koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Amsterdam 1995.
Finster, Reinhard, e.a., *Leibniz Lexicon. A Dual Concordance to Leibniz's Philosophische Schriften*, Hildesheim-Zürich-New York 1988.
Fiolet, Armand, *Een kerk in onrust om haar belijdenis. Een phaenomenologische studie over het ontstaan van de richtingenstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 2e dr., Nijkerk 1953.
Fleming, Robert, *Sleutel tot de Openbaaringe of Verhandeling over de Opkomst en den Val des Pausdoms, in zich behelzende Voorzeggingen aangaande de Omwendtelingen in Frankrijk; het Lot van deszelfs Koning; enz. Uitgegeven met het Begin des Jaars 1701, Uit het Engelsch*, Amsterdam 1794.
Fockema Andreæ, J.P., e.a., *De Utrechtsche Universiteit 1815-1936*, twee delen, Utrecht 1936.
Foppens, Johannes Franciscus (cura et studio), *Bibliotheca Belgica, sive virorum in Belgio vitâ, scriptisque illustrium catalogus, librorumque nomenclatura: continens scriptores à clariss. viris Valerio Andrea, Auberto Miraeo, Francisco Sweertio, aliisque, recensitos, usque ad annum M.D.C.LXXX*, duo partes, Bruxellis 1739.
Fremery, N.C. de, "De Vragen: Verdient de Vaccine thans nog, als voorbehoedmiddel tegen de Kinderziekte, te worden aangeprezen? en wat heeft daaromtrent de Utrechtsche Kinderziekte-Epidemie van het jaar 1823 geleerd? Beantwoord door N.C. de Fremery, Hoogleeraar in de Geneeskunde te Utrecht", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 116-130.

Fritschy, Wantje en Joop Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830*, Nijmegen 1996 (*Het ontstaan van het moderne Nederland*).

G

Gaay Fortman, B. de, *Figuren uit het Réveil. Opstellen van Mr. B. de Gaay Fortman (1884-1961)*, uitgegeven door de Stichting Het Réveil-Archief ter gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan, Kampen 1980.

Gäbler, Ulrich, "Zum theologischen Gehalt von Isaäc da Costas "Einreden wider den Zeitgeist", 1823", in: Ulrich Gäbler und Peter Schram (Herausgeb.), *Erweckung am Beginn des 19. Jahrhunderts. Referate einer Tagung an der Freien Universität*, Amsterdam 26.-29. März 1985, Amsterdam 1985, 223-245.

Gallé, P.H., *Voor honderd jaren. 3, 4 en 5 februari 1825*, Amsterdam 1925.

Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932, Amsterdam 1932.

Gedenkschrift bij het 130 jarig bestaan der eerste school van het departement 's-Gravenhage der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 's-Gravenhage 1934.

Gedenkzuil voor W. Bilderdijk, Amsterdam 1833.

Geer, Bartholdi Regneri de, *Oratio, de theologia, nostra aetate in Belgio feliciter exculta*. Publice dicta, die VII Junii MDCCCXXVI, cum theologiae in Athenaeo Frisiaco professionem solemni ritu auspicaretur, Groningae 1826.

Geerts, Ton, *Het Bilderdijk-Museum. Catalogus van kunstvoorwerpen*, Leiden 1994.

Gelder, A.H. van, "De voortreffelijkheid en uitmuntendheid van den mensch", in: *Groninger Maandschrift tot Nut van 't Algemeen*, 1816, uitgegeven door het Departement Groningen der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, Groningen 1816, 289-308, 321-340.

Genlis, Madame de, *De l'Emploi du Temps*, Paris 1824.

Genlis, Mevrouw de gravin de, *Over het Gebruik des Tijds.* Naar het Fransch. Van Mevrouwe de Gravinne de Genlis, Utrecht 1826.

Gerretson, C., "Groen's aanleg", in: *De Beweging. Algemeen Maandschrift voor Letteren, Kunst, Wetenschap en Staatkunde*, 1925, 11e jg., deel II, Amsterdam 1925, 1-37.

Gerretson, C. (ed.), "Gesprekken met den Koning 1826-1839", in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 1936, LVII, Utrecht 1936, 110-226.

Gerretson, C., "Barnevelts rechtmatige terechtstelling", in: C. Gerretson, *Verzamelde werken*, zeven delen, deel VI, "Geschiedenis (1954-1958)", Baarn 1976, 148-155.

Gewin, Everard, "De "Geest der Eeuw" en de philanthropie", in: *Onze Eeuw. Maandschrift voor Staatkunde, Letteren, Wetenschap en Kunst*, 1922, deel I, Haarlem 1922, 222-247.

Gidney, W.T., *The history of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, from 1809-1908*, London 1908.

Giezen, A.M. van der, *Een halve eeuw Nederlandse onderwijspolitiek (1806-1857)*, s.l. s.a..

Gijswijt-Hofstra, Marijke, "Een schijn van verdraagzaamheid. Proeven uit vijf eeuwen Nederlands verleden", in: Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijkingen en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*, Hilversum 1989, 9-40 (*Een schijn van verdraagzaamheid*).

Gijswijt-Hofstra, Marijke en Florike Egmond (red.), *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa, circa 1500-2000*, Amsterdam 1997 (*Of bidden helpt?*).

Gisius Nanning, F.P., *Aan J.L. Nierstrasz, junior, na de lezing van deszelfs gedicht aan Mr. Isaac Da Costa*, Delft 1825.

Gispen, W.H. e.a. red., *Bijbelse Encyclopedie*, twee delen, 2e dr. , Kampen 1975.

Glasius, B., *Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdienst in Nederland, na het Vestigen der Hervorming tot den Troonsafstand van Koning Willem I, als Leesboek voor den Beschaafden Stand bewerkt*, drie delen, Amsterdam 1842-1844.

Glasius, B., *Godgeleerd Nederland. Biografisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*, drie delen, 's-Hertogenbosch 1851-1856.

Gloege, G., "Biblizismus" , in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 1. Band, Tübingen 1957, S. 1262-1263.

[.....], *God is Liefde; een Woord uit het Hart, tot mijne in den jongsten Watersnood zoo gunstig verschoonde Landgenooten*, Groningen 1825.

[.....], *Godsdienstige Mengelingen. Met het Portret van den Schrijver der Brieven aan Erastus*. Uitgegeven door en voor rekening van het Nederlandsche Godsdienstige Traktaat-Genootschap, Amsterdam 1837.

Gogel, I.J.A., *Memoriën en Correspondentiën, betrekkelijk den Staat van 's Rijks Geldmiddelen in den Jare 1820*, Amsterdam 1844.

Gorris, G., *J.G. Le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken*, twee delen, Amsterdam 1947-1949.

Graaf, Rutger de en José de Kruif, "Schieten met papieren schroot. Pamfletten en dagbladpers in de negentiende eeuw", in: José de Kruif e.a. (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten*, Hilversum 2006, 95-113.

Grabowsky, Ellen, "Willem de Clercq, een groot dagboekschrijver", in: *Spiegel Historiael*, maart/april 2005, jg. 40, nr. 3/4, 122-123.

's Gravenweert, J. van, *Gods Redding uit Gevaren, Cantate door M^r^. J. van 's Gravenweert, in Muzijk gebragt door R. Benucci. Om, door Liefhebbers, vereenigd met de Kapel der Drie Regementen Schutterij van Amsterdam, en die der 10de Afdeeling Nationale Infanterie, in de Lutherse Oude Kerk aldaar, ten behoeve der Slachtoffers van den Watersnood, te worden uitgevoerd*, Amsterdam s.a..

's Gravenweert, J. van, *Gods Redding uit Gevaren. Cantate door M^r^. J. van 's Gravenweert, in Muzijk gebragt en opgedragen aan het Korps Officieren der drie Regimenten dienstdoende Schutterij van Amsterdam en der 10de Afdeeling Nationale Infanterie. Door R. Benucci, voor het Forte-Piano door hem zelve gearrangeerd*, Amsterdam s.a..

Gregory, Alfred, *Robert Raikes. Journalist and philanthropist. A history of the origin of Sunday schools*, London 1877.

Griffiths, Richard en Dirk Jaap Noordam, "De overheid en de economische en sociale ontwikkelingen van 1780 tot 1830", in: Wantje Fritschy en Joop Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland*, 157-184.

Groen van Prinsterer, G., *De Maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsregt getoetst*, Leiden 1837.

Groen van Prinsterer, G., *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, over de Formulieren, de academische Opleiding der Predikanten, het Onderwijs en het Kerkbestuur*, Leiden 1842.

Groen van Prinsterer, G., *Ongeloof en Revolutie. Eene Reeks van historische Voorlezingen*, Leiden 1847; 1903[3].

Groen van Prinsterer, G., *Repliek aan Dr. J.H. Scholten, hoogleeraar te Leiden*, Amsterdam 1849.

Groen van Prinsterer, G., "Kerkelijk Staatsrecht", in: G. Groen van Prinsterer, *Grondwetsherziening en Eensgezindheid*, Amsterdam 1849, 403-474.

Groen van Prinsterer, G., *Le Parti anti-révolutionaire et confessionnel dans l'Eglise Réformée des Pays-Bas. Etude d'histoire contemporaine*, Amsterdam/Paris/Genève 1860.

Groen van Prinsterer, G., *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, Middelharnis 1927.

"Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden. Van den 29 maart 1814", "Achtste hoofdstuk. *Van den Godsdienst, het openbaar onderwijs en het Arm-bestuur*", in: *Verzameling van Nederlandsche Staatsregelingen*, 121-141, 139-140.

"Grondwet voor het Koningrijk der Nederlanden" van 1815, in: *Verzameling van Nederlandsche Staatsregelingen*, 143-179.

Groot, Aart de, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, Wageningen 1960.

Groot, A. de, "Socioculturreel en godsdienstig leven in de Noordelijke Nederlanden 1813-circa 1840", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel XI, 84-106.

Groot, A. de, ""God wil het geluk van 't Algemeen". Nutspublikaties van de eerste vijftig jaar over godsdienst en zede", in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, Edam 1984, 230-246.

Groot, Aart de, "Het Algemeen Reglement van 1816", in: J.H. van de Bank, F.G.M. Broeyer e.a., *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura*, 111-136.

Groot, Aart de, "Het vroegnegentiende-eeuwse protestantisme in de visie van Chr. Sepp", in: J.H. van de Bank, F.G.M. Broeyer e.a., *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura*, 11-19.

Grote Winkler Prins. Encyclopedie in 26 delen, 9^e^ dr., Amsterdam 1990-1993.

Günther, Horst, "Rückgriffe der Aufklärung auf Geschichtstheorien des Humanismus", in: Richard Toellner (Hrsg.), *Aufklärung und Humanismus*, Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, Band VI, S. 59-68.

H

H....., M.D. te W...., "Uitboezeming na het lezen der handhaving van de waarde der koepok-inënting, door den geneesheer C.G. Ontijd, tegen de bestrijding derzelve van den med. doct. Abraham Capadose", in: *De Recensent*, 1824, deel XVII, 2^e^ stuk, "Antikritiek en Mengelwerk", 394-396.

H., *Mijne Openlijke Dankbetuiging aan den Eerwaarden Heer A.S. Thelwall voor zijne Welgemeende en Hartelijke Opwekking, met betrekking tot den jongsten Watersnood in het Koningrijk der Nederlanden*, Amsterdam 1825.

H., W.v., *Iets ter Nagedachtenis van wijlen den weleerwaarden Heer, Nicolaas Schotsman, Predikant der Hervormde Gemeente te Leyden. Overleden den 10 Januarij 1822, in den Ouderdom van ruim 67 Jaren*, Leyden 1822.

Haan, H.R.M. de en W.A.L. Dekker (samenst.), *Groot Woordenboek der Geneeskunde. Encyclopaedia Medica*, Leiden 1955-1969.

Haefkens, Jac., *De Geest der Eeuw tegen Mr. I. da Costa verdedigd*, Amsterdam 1823.
Hagedoorn, Jaap, *Overdracht van meer dan letters.... Van Gorcum 1800-2000*, Assen 2000.
Haitjema, Th.L., "Verzoening", in: Th.L. Haitjema en A.B. te Winkel (red.), *Onder Eigen Vaandel. Driemaandelijksch Theologisch Tijdschrift*, 1930, 5e jg., no. 3, Wageningen 1930, 175-200.
Haitsma Mulier, E.O.G., "De receptie van de Franse Revolutie in Nederland. Contemporaine reactie en geschiedschrijving", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1989, jg. 102, afl. 3/4, "Revolutie en Contrarevolutie", Groningen 1989, 451-470.
Hall, M.C. van, "De aloë, aan Mr. W. Bilderdijk", in: M.C. van Hall, *Gedichten*, tweede verzameling, Amsterdam 1829, 79-84.
Hall, M.C. van, *Mr. Johannes Kinker. Bijdragen tot zijn Leven, Karakter en Schriften*, Amsterdam 1850.
Handelingen van de jaarlijksche Vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, te Leyden. Gehouden den 2den van Hooimaand 1827, Leyden 1827.
Handelingen van de jaarlijksche Vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, te Leyden. Gehouden den 21 van Zomermaand 1833, s.l. s.a..
Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Gehouden den 19 van Zomermaand 1834, s.l. s.a..
Hanot, Michel, "Literaire kritiek in "De Argus" (Brussel, 1825-1826)", in: *De Nieuwe Taalgids*, 1955, 48e jg., Groningen/Djakarta 1955, 276-287.
Hanou, A.J. en G.J. Vis, *Johannes Kinker (1764-1845). Briefwisseling*, drie delen, Amsterdam/Atlanta 1992-1994.
Hanou, A.J., *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*, twee delen, Deventer 1988.
Hart, P.D. 't, *Utrecht en de cholera 1832-1910*, Stichtse historische reeks 15, Zutphen 1990.
[.....], *Hartelijk Woordje van een' Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam, aan den zich noemenden A.S. Thelwall, Predikant bij de Engelsche Episcopale Gemeente te Amsterdam, en Schrijver van eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders, ten Titel voerende: Keert u tot Hem die slaat*, Amsterdam 1825.
Hartog, J., "Uit het leven van een Tijdschrift. (De *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1761-1790)", in: *De Gids*, 1877, 3e serie, 15e jaargang, deel II, 444-506; deel III, 64-124, Amsterdam 1877.
Hartog, J., "Uit het leven van een Tijdschrift. (*Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* 1791-1811)", in: *De Gids*, 1879, 3e serie, 17e jaargang, deel I, 431-482; deel II, 25-74, Amsterdam 1879.
Hartogh, G.M. den, "De wacht bij de Dordtse erfenis, pro en contra Schotsman en zijn "Eerezuil"", in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 1958, deel LVIII, Kampen 1958, 84-95.
Hartogh, G.M. den, "Rondom Da Costa's Bezwaren en hun ontvangst", in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 1959, deel LIX, Kampen 1959, 36-52.
Hasper, H., *Calvijns beginsel voor de zang in de eredienst verklaard uit de Heilige Schrift en uit de geschiedenis der kerk. Een kerkhistorisch en hymnologisch onderzoek*, twee delen, 's-Gravenhage 1955; 1976 (deel II, bewerkt door W. de Graaf).
Hattum, M. van, *Catalogus van handschriften, aanwezig in de collectie van het Bilderdijk-Museum, gevestigd te Amsterdam*, Amstelveen 1987.
[.....], "Hedendaagsch godgeleerd krakeel", in: *Le Vigilant/De Waakzame*, troisième série, second volume, derde afdeling, deel II, La Haye, de l'imprimerie Belgique, 1816, 18-30.
Heemskerk Az., J., *Levensschets van M. Stuart*, Amsterdam 1855.
Heemskerk Az., J., "Levensberigt van Mr. J.M. de Kempenaer", in: "Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Bijlage tot de Handelingen van 1870", in: *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1870*, Leiden 1870, 557-632.
Heijting, Willem, ""Sint Koster". Willem Bilderdijk over de uitvinding van de boekdrukkunst", in: *Het Bilderdijk-Museum. Mededelingenblad van de Vereniging "Het Bilderdijk-Museum"*, 2000, jg. 17, Leiden 2000, 1-9.
Hellenbroek, Abraham, *Voorbeeld der Godlyke Waarheden voor Eenvoudigen, die zig bereyden tot de Beleydenisse des Geloofs*, Rotterdam 1706.
Hellinga-Querido, Lotte en Clemens de Wolf, *Laurens Janszoon Coster was zijn naam*, Enschede 1988.
Hempenius, A.L., *Onderdendam. Middelpunt van Hunsingo*, Onderdendam 1992.
Hengel, W.A. van, "Voorberigt", in: *Christelijk Maandschrift, voor den Beschaafden Stand*, 1822, deel I, i-vi.
[.....], *Herinnering aan den Jare 1826; of alphabetische Naamlijst der Overledenen te Groningen, sedert den 1 Januarij 1826, tot 31 December 1826. Benevens eenige Aanteekeningen van vroegere Ziekten, welke te Groningen geheerscht hebben, enz.*, Groningen s.a..
Hes, Hindle S., *Jewish Physicians in the Netherlands 1600-1940*, Assen 1980.
Het Bilderdijk-Museum. Mededelingenblad van de Vereniging "Het Bilderdijk-Museum", "Bilderdijk en Vlaanderen", jg. 21, 2004, Amstelveen 2004.

[.....], "Het Dompersystema, *in deszelfs verderfelijke strekking*", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 7 oktober 1823.

[.....], *Het Nut der Koepokinënting, (Vaccine) in eene Zamenspraak tusschen twee Buurvrouwen, in de Gemeente Neuzen, (Provincie Zeeland.)*, Sluis in Vlaanderen 1826.

Heusden, A.J.M. van, *Verdediging der Vaccine, tegen de Bestrijding van den heer A. Capadose, Med. Doct., medegedeeld aan zijnen Vriend*, Breda 1824.

Heussi, Karl, *Kompendium der Kirchengeschichte*, 16. Auflage, Tübingen 1981.

Heyden, N.J. van der, *Extrait du Nobiliaire de Belgique, concernant la Famille De Kerckhove-Varent et contenant la Biographie du Vicomte Joseph-Romain-Louis de Kerckhove-Varent*, Anvers 1853.

Hinske, Norbert, *Was ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatschrift*, 2. Auflage, Darmstadt 1977 (*Was ist Aufklärung?*).

Historisch-Biographisches Lexicon der Schweiz, vierter Band, Neuenburg 1927.

H.J.F., *De Overstrooming van Februarij 1825*, Amsterdam s.a..

Hobma, J., "De "Bezwaren tegen den Geest der Eeuw" van I. da Costa", in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 1924, deel LXI, Utrecht 1924, 193-227.

Hoekstra, F., *Leerrede over de Zaligheid van het Geven, of hoe het zaliger is te geven dan te ontvangen*, Leeuwarden 1825.

Hoeven, H. van der, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Conservatief of liberaal?*, Groningen 1976.

Hoffmanni, Frederici, *Medicus Politicus sive Regulae prudentiae secundum quas medicus juvenis studia sua et vitae rateionem dirigere debet, si famam sibi felicemque praxim et cito acquirere et conservare cupit*, Lugduni Batavorum 1746.

Hofland, Peter, *Leden van de raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941*, Amsterdam 1998.

(Hofstede de Groot, P.), *Die Unruhen in der Niederländisch-Reformirten Kirche während der Jahre 1833 bis 1839. Aus den Quellen geschöpft, und mit Einfügung der vorzüglichsten Akten-Stücke dargestellt von X.* herausgegeben von J.C.L. Gieseler, Hamburg 1840.

(Hofstede de Groot, P.), *De Bewegingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk, in de Jaren 1833 tot 1839. Uit de Bronnen, en met Inlassching der voornaamste Actestukken, verhaald door X. In het Hoogduitsch uitgegeven door Dr. J.C.L. Gieseler, Hoogleeraar in de Kerkgeschiedenis te Göttingen. Met de Voor-en Slotrede des Hoogduitschen Uitgevers, en eenige Bijvoegselen des Schrijvers, vooral dienende ter Voortzetting van het Verhaal tot in 1841*, Rotterdam 1841.

Hogendorp, Didericus van, *Disputatio historico-juridica inauguralis, de Gulielmi I. Principis Arausiae, liberi cultus divini, liberaeque conscientiae vindicis, juribus, in summum imperium in comitatu Hollandiae*, Lugduni Batavorum MDCCCXXII.

Hogendorp, Gijsbert Karel grave van, *Advys over de Verhandeling, bekroond door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, op derzelver Prijsvraag: over de Oorzaken van het Verval des Nederlandschen Handels, en de Middelen tot Herstel of Uitbreiding van dezelv*e, Haarlem 1828.

Hogendorp, Gijsbert Karel grave van, *Bijdragen tot de Huishouding van Staat in het Koningrijk der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten-Generaal*. Tweede verbeterde uitgave onder toezicht van Mr. J.R. Thorbecke, tien delen in vijf banden, Zalt-Bommel 1854-1855.

Hogendorp, Gijsbert Karel van, *Brieven en Gedenkschriften*. Uitgegeven door Mr. H. graaf van Hogendorp, zeven delen, 's-Gravenhage 1866-1903.

Hogendorp, Gulielmus van, *Disputatio historico-politica inauguralis, ex jure publico promta, de Gulielmo III, Principe Arausiaco, libertatis Europae contra dominationem Gallicam vindice*, Lugduni Batavorum MDCCCXIX.

Hogendorp, H. graaf van, *Willem van Hogendorp in Nederlandsch-Indië 1825-1830, naar onuitgegeven bronnen bewerkt*, 's-Gravenhage 1913.

Hohenlohe, Prins Alexander von, *Wat is de tijdgeest? Leerrede, uitgesproken in den advent te Bamberg*, 's-Hertogenbosch 1821.

[.....], "Holland in 1823-1824", in *De Weegschaal*, 1824, N°. 7, 297-308.

Holtrop, P.N., *Tussen Piëtisme en Réveil. Het "Deutsche Christentumsgesellschaft" in Nederland, 1784-1833*, Amsterdam 1975.

Holtrop, P.N., "Opwekking in grote oplage. Het Nederlandsche Godsdienstige Traktaat Genootschap", in: A.J. van den Berg e.a. (red.), *Aspecten van het Réveil in druk*, 29-39.

Homann, H., "Kulturprotestantismus – Zum Problem moderner Religion", in: J. Bergmann u.a. (Hg.), *Religion und Kultur*, Opladen 1993, 169-190.

Homerus, *Ilias. Metrische vertaling van Dr. Aegidius W. Timmerman*, Brussel/Amsterdam 1978.

Homerus, *Ilias en Odyssee*, vertaald door M.A. Schwartz, Amsterdam 1981.

Honders, A.C., "Een Nederlands liturgisch tijdschrift uit het begin van de 19e eeuw", in: *Kerk en Theologie*, 1972, 23e jg., 's-Gravenhage 1972, 162-175.

Hoogst belangrijke briefwisseling tusschen Dr. H.F. Kohlbrügge en een van de meest beroemde zijner tijdgenooten over de leer der Heiligmaking, naar aanleiding van eene Leerrede van Dr. Kohlbrügge over Rom. 7:14, Utrecht 1880.

Hoogst belangrijke briefwisseling tusschen Dr. H.F. Kohlbrugge en Mr. I. da Costa over de leer der heiligmaking naar aanleiding van en vermeerderd met de leerrede van Dr. Kohlbrugge over Rom. 7:14, vierde herziene en vermeerderde uitgave, Amsterdam 1933.

Hooijer, C., *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koningrijk der Nederlanden*, Zaltbommel 1846.

Hooijer, C., *Oude Kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten (1563-1638) en het concept-reglement op de organisatie van het Hervormd Kerkgenootschap in het Koningrijk Holland (1809), verzameld, en met inleidingen voorzien*, Zaltbommel 1865.

Horatius, *Epistulae*, 1, 1, 14.

Horkheimer, Max und Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, Amsterdam 1947.

Houtepen, Anton Willem Joseph, *Onfeilbaarheid en hermeneutiek. De betekenis van het infallibilitas-concept op Vaticanum I*, Brugge 1973.

(Hoving, H.W.), *Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen Kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden*, Groningen 1815.

(Hoving, H.W.), *Voor- en Narede bij de tweede Uitgave van het Werkje, getiteld: Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen Kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden. Eerste en Tweede Stuk*, Groningen 1816.

(Hoving, H.W.), *Christendom en Wijsgeerte. Door den Schrijver van: Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen Kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden. Eerste en Tweede Stuk*, Groningen 1817.

Hovius, J., *Isaäc da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, serie: Reformatorische Stemmen, Willem de Zwijgerstichting, 's-Gravenhage 1973.

Hubbeling, H.G., "De literaire dissertatie van Isaac da Costa", in: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, nr. 17, Amsterdam 1983, 13-25.

Huisman, C., *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*, Dordrecht 1983.

Huygens, G.W., *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld*, Rotterdam/'s-Gravenhage 1972.

I

Iconographie des Contemporains, deux volumes, s.l. s.a..

Iemand, die de Waarheid in Liefde wenscht te belijden, *Herinneringen bij Gelegenheid der in het Vaderland uitgekomene Geschriften, over de Rampen, die hetzelve getroffen hebben*, Amsterdam s.a..

[.....], "Iets aan mijne landgenooten, in antwoord op het geschrift: "Aan Nederland" van M^{r}. *I. da Costa*", in: *Letterkundig Magazijn*, 1826, 2^{e} stuk, "Mengelstukken", 717-724.

[.....], "Iets aan Mr. I. da Costa", in: *Gezondheids-Blad*, 1823, N°. XI, 166-168.

[.....], *Iets over de Recensiën*, Amsterdam 1827.

[.....], "Iets over twee zeer ongelyksoortige boeken", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 2 augustus 1825.

Israel, Jonathan, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*, Oxford 1995.

Israel, Jonathan I., *De Republiek 1477-1806*, twee delen, Franeker 1996.

Israel, Jonathan I., *Radical enlightenment: philosophy and the making of modernity 1650-1750*, Oxford 2001.

Israël, Jonathan I., *Radicale verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden*, Franeker 2005.

Israel, Jonathan I., *Enlightenment contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752*, New York 2006.

Israel, Jonathan, *Gedachtevrijheid versus godsdienstvrijheid. Een dilemma van de Verlichting*, Nijmegen 2007.

J

J., "Iets op de *Eerezuil der Dordsche Synode*, door Dominé Schotsman: 2de druk", in: *Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 20, zondag 26 december 1819, "Mengelwerk".

Jamieson, William, "Algernon Sidney Thelwall", in: *De Heraut. Eene Nederlandsche Stem voor Israëls Koning, het Hoofd der Gemeente*, vrijdag 29 januari 1864.

[.....], "Jan Frans Willems", in: *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, uitgegeven op Last der Maetschappy tot Bevordering der Nederduitsche Tael- en Letterkunde, 1846, deel X, Gent 1846, 459-483.

Japikse, N., *De Geschiedenis van het Huis van Oranje-Nassau*, Den Haag 1937.

Jauss, Hans Robert, *Literaturgeschichte als Provokation*, Frankfurt a. M. 1970.
Jenner, Edward, *An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae, a Disease discovered in some of the western Counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the Name of Cow Pox*, London 1798.
Jenner, Edward, *Onderzoek naar de Oorzaaken en Uitwerkselen der Variolae Vaccinae, eene Ziekte in de westelijke Gedeelten van Engeland ontdekt, voornaamlijk in het Graafschap Gloucester, en aldaar bekend onder den Naam van Koepokken*, Haarlem 1801.
Jensen, Lotte, "Controversiële helden. Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt in de ogen van literatoren, 1800-1830", in: *De negentiende eeuw*, 2007, deel XXXI, afl. 1, Leiden 2007, 4-21.
Johannes, G.J., *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, Den Haag 1995.
Johannes, Gert-Jan, "Bezwaren tegen welke eeuw? Over Isaäc da Costa's fundamentalistisch manifest"in: *De Negentiende Eeuw*, 2006, jg. 30, afl. 1, 3-18.
Jong, A.M. de, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank*, De Nederlandsche Bank van 1814 tot 1864, Haarlem 1930.
Jong, J. de en R.R. Post, *Handboek der Kerkgeschiedenis*, vier delen, Utrecht/Nijmegen/Antwerpen/Brussel/Leuven 1947-1949.
Jong, O.J. de, "Uitkeringen aan kerken", in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat 1796-1996*, Zoetermeer 1998, 203-249.
Jongeneel, J.A.B., *Het redelijk geloof in Jezus Christus. Een studie over de wijsbegeerte van de Verlichting*, Wageningen 1971.
Jonghe, A. de, *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830). De genesis der taalbesluiten en hun toepassing*, Sint-Andries-bij-Brugge 1967.
Jonker, Joost en Keetie Sluyterman, *Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de eeuwen heen*, Den Haag 2000.
Jorritsma, T.A., *De Bestrijding der Vaccine door A. Capadose; Wederlegd, wat het Geneeskundige aangaat, ook voor Niet Geneeskundigen*, Amsterdam 1824.
Jorritsma, T.A., "J.S. Swaan beschouwd als geleerde", in: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1827, deel XI, 2e afdeling, "Mengelwerk" 90-95.
Jullien, M.A., "Introduction", in: *Revue Encyclopédique*, 1819, Tome I, 5-17.

K

K., E. v., "Vorschlag, die Geistlichen nicht mehr bei Vollziehung der Ehen zu bemühen", in: *Berlinische Monatschrift*, 1783, II, 265-276. Overdruk in: Norbert Hinske, *Was ist Aufklärung?*, Darmstadt 1977, 95-106.
(Kaakebeen, D.M.), *Het Water aan de Lippen*, s.l. s.a..
(Kaakebeen, D.M.), *De Roepstem van God tot Nederland*, s.l. s.a..
(Kaakebeen, D.M.), *Waarschuwing en Raad*, s.l. s.a..
(Kaakebeen, D.M.), *Het regte Gedenken aan de Ramp, die ons Vaderland door Overstroomingen trof*, s.l. s.a..
Kagchelland, M., *Van straf en kastijding. Een historisch-pedagogisch onderzoek naar de wijzen van interpretatie aangaande de watersnood van 1825 en de remedies die naar aanleiding daarvan zijn voorgesteld*. Doctoraalscriptie Wijsgerige en Historische Pedagogiek, Kamerik/Utrecht 2000.
Kagchelland, M. en R. Vanderstraeten, "De watersnood van 1825: Gods roede over Nederland? Een cultuurhistorische studie van A.S. Thelwalls *Christelijke opwekking*", in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 2001, jg. 27, 2001, nr. 2, Hilversum 2001, 201-226.
Kagchelland, Michiel/Raf Vanderstraeten, "Die Anfänge der protestantischen Erweckung in den Niederlanden: Religionspädagogische Deutungen der Hochwasserkatastrophe von 1825", in: *Zeitschrift für Pädagogiek*, Jahrgang 49, Heft 5/2003, september/oktober 2003, Weinheim 2003, 695-717.
Kähler, Martin, *Geschichte der protestantischen Dogmatik im 19. Jahrhundert*, München 1962.
Kalma, J.J., *Rondom Is. da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw. Bibliografie*, Leeuwarden 1985.
Kalmijn, D., *Abraham Capadose*, 's-Gravenhage 1955.
Kampen, N.G. van, *Verdediging van het Goede der Negentiende Eeuw, tegen de Bezwaren van den heer Mr. I. da Costa*, Haarlem 1823.
Kampen, N.G. van, "Over de bijzondere geaardheid der Nederlanders en Duitschers, ook blijkbaar in derzelver taal, kunsten en letteren", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1835, 2e stuk, "Mengelwerk", 53-66.
Kamphuis, J., *Isaäc da Costa en de Afscheiding van 1834. Rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat der Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland op 6 december 1974*, Kamper Bijdragen, o.r.v. J. Kamphuis en J.P. Lettinga, deel XIV, Groningen 1975.
Kant, I., "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?", in: *Berlinische Monatschrift*, 1784, IV, 481-494, 481. Overdruk in: Norbert Hinske, *Was ist Aufklärung?*, 452-465.

Kant, Immanuel, “Kritik der reinen Vernunft”, in: *Immanuel Kants Werke*, herausgegeben von Ernst Cassirer, elf Bände, Berlin 1911-1923, Band III, Berlin 1913, 1-675.
Kant, Immanuel, “Grundlegung zur Metaphysik der Sitten”, in: *Ibidem*, Band IV**,** Berlin 1913, 241-324.
Kant, Immanuel, “Kritik der praktischen Vernunft”, in: *Ibidem*, Band V, Berlin 1914, 1-176.
Kant, Immanuel, “Kritik der Urtheilskraft”, in: *Ibidem*, Band V, 233-568.
Kemp, C.M. van der, *Het Gedrag van Prins Maurits van Oranje omtrent de Remonstranten verdedigd tegen de Aanmerkingen van Adr. Stolker*, ’s-Gravenhage 1828.
Kemper, J.M., *Verhandelingen, Redevoeringen en staatkundige Geschriften van Jhr. Joan Melchior Kemper*, verz. door J. de Bosch Kemper, drie delen, Amsterdam 1835-1836.
Kerkhoff, A.H.M., “Het eerste Nederlandstalige tijdschrift op het terrein van gezondheidsvoorlichting in de negentiende eeuw”, in: *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde*, 21 november 1981, jg. 125, nr. 47, 1935-1940.
Kernkamp, G.W., *De Utrechtsche Academie 1636-1815*, twee delen, Utrecht 1936.
Ketterij, Cornelis van de, *De weg in woorden. Een systematische beschrijving van piëtistisch woordgebruik na 1900*, Assen 1972.
Kikkert, J.G., *Geld, macht & eer. Willem I, koning der Nederlanders en Belgen, 1772-1843*, Utrecht 1995.
Kinker, J., “Iets over de meest kenschetsende teekenen des tijds, uit den tegenwoordigen toestand van Europa opgemaakt. Eene voorlezing”, in: *De Recensent*, 1832, deel XXV, 2e stuk, “Antikritiek en mengelwerk”, 241-264.
Kist, Ewaldus, *Aanmerkingen over de Stelling van den Heidelbergschen Katechismus: Wy zyn van nature geneigd God en onzen Naasten te haten, bij Gelegenheid dat de Burger Repraesentant J.H. Floh heeft kunnen goedvinden deze Stelling te verklaren als strijdig met de Broederschap en verderflyk voor de Maatschappy*, Amsterdam 1796.
Kist, N.C. en H.J. Rooyaards, *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, elf delen, Leyden 1829-1840.
Kist, N.C., *Neerland’s Bededagen en Biddagsbrieven. Eene Bijdrage ter Opbouwing der Geschiedenis van Staat en Kerk in Nederland*, twee delen, Leiden 1848-1849.
Klapwijk, J., *Oriëntatie in de nieuwe filosofie*, 2e dr., Assen/Maastricht 1987.
Klijn, Hendrik Harmen, *De Heldendood van Michiel Adriaanszoon de Ruiter*, 2e dr., Amsterdam 1824.
Kloek, J.J., *Over Werther geschreven... Nederlandse reacties op Goethes Werther 1775-1800. Proeve van historisch receptie-onderzoek*, Utrecht 1985.
Klopman Lemmers, J.J.G., “De vaccine of het naberouw en de wanhoop eener moeder”, in: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, “Mengelwerk”, 39-40.
Kluit, M.E., *Het Réveil in Nederland 1817-1854*, Amsterdam 1936.
(Kluit, M.E.), *Catalogus der Stichting Réveil-Archief. 1930-1955*, s.l. s.a..
Kluit, M. Elisabeth, “Wenselijkheden voor de studie van het Réveil”, in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, jg. 11, 1956-1957, Wageningen s.a., 354-379.
Kluit, M. Elisabeth, “Internationale invloeden in de voorgeschiedenis van het Réveil in Nederland”, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 1963, deel XLV, nieuwe serie, ’s-Gravenhage 1963, 33-52.
Kluit, M. Elisabeth, “Israël, knooppunt van het internationale Réveil”, in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 22e jg., april 1968, Wageningen 1968, 249-273.
Kluit, M. Elisabeth, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865, Amsterdam 1970*.
Kluit, M. Elisabeth, “Israël, knooppunt van het internationale Réveil”, in: M. Elisabeth Kluit, *Nader over het Réveil. Vijf schetsen*, Kampen 1977, 134-165.
Knappert, L., *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw*, Amsterdam 1912.
Knappert, L., *Godsdienstig Nederland*, Huis ter Heide 1928.
Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, negen delen, fotomechanische herdruk, naar de uitgave ’s-Gravenhage 1889-1920, Utrecht 1978.
Knuvelder, G.P.M., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, 7e dr., vier delen, ’s-Hertogenbosch 1980.
Koenen, H.J., “Levensberigt van Mr. Is. da Costa”, in: *Handelingen der jaarlijksche algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 21 Junij 1860, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen te Leiden*, s.l. s.a., 303-368.
Koenen, H.J., “Ter nagedachtenis van Jacobus Johannes le Roy”, in: *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*, 1863, deel XVII, Amsterdam 1863, 477-499.
Kok, A.S., “Een bijdrage tot Bilderdijks werken”, in: *De Dietsche Warande. Tijdschrift voor Nederlandsche Oudheden, Staatsgeschiedenis, Kunst en Letteren*, 1869, deel VIII, Amsterdam 1869, 142-151.

Kolle, Annemieke, "Van eensgezindheid naar reveil. Verenigingen met een maatschappelijk doel tussen 1820 en 1850", in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, december 2005, jg. XXVIII, nr. 63, Kampen 2005, 30-48.

Kollewijn, R.A., *Bilderdijk. Zijn leven en werken*, twee delen, deel II, Amsterdam 1891.

Kollewijn, R.A., "J. Halbertsma over Bilderdijk", in: *Groot Nederland. Letterkundig maandschrift voor den Nederlandschen stam*, 1908, 6e jg., deel I, Amsterdam 1908, 56-100.

(Koning, I. de), *Brief van Doctor de Koning te Zalt-Bommel over de Koepok-inënting, aan zijnen Vriend K....*, Zaltbommel 1824.

Kooiman, R., "Zamenspraak tusschen Zwaarhoofd en Reinhart, over *Da Costa's Bezwaren, enz.*", in: *De Recensent*, 1823, deel XVI, 2e stuk, "Mengelwerk", 469-472.

Koolemans Beijnen, G.J.W., *Historisch gedenkboek der herstelling van Neêrlands onafhankelijkheid in 1813*. Uitgegeven onder het patronaat der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, vier delen, Haarlem 1912-1913.

Koolen, J., *Jacobus Fruytier (1659-1731). Een strijdvaardig vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie*, Utrecht 2000.

[.....], "*Koopman Altijdregt; Dominé Braafhart; Meester Drijfdoor en Jufvrouw Eenvoud*", in: *De Trekschuit*, 1825, No. 15, 113-120.

Kooy, Tjalling Pieter van der, *Hollands stapelmarkt en haar verval*, Amsterdam 1931.

Korff, F.W.A. en A. van Os (samenstellers), *Gedenkboek, uitgegeven bij de herdenking van het 50-jarig bestaan der Nederlandsche Vereeniging voor Israël*, s.l. 1911.

Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam/Brussel 1976.

Kossmann, E.H., *Tolerantie toen en nu*, Gouda 1984.

Kramer, Rijk, *Het Vaccinatie-probleem*, Kampen 1916.

Krol, Ellen, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800-1840*, Hiversum 1997.

Kruif, José de, Marijke Meijer Drees, Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten*, Hilversum 2006 (*Het lange leven van het pamflet*).

[.....], "Kruistogt tegen de hel. *Tweede Bulletin*", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 12 april 1825.

†., "Kruistogt tegen de Hel. (*Derde Bulletin*.)", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 23 augustus 1825.

†., "Kruistogt tegen de Hel. (*Vierde Bulletin*.)", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 4 oktober 1825.

†., "Kruistogt tegen de Hel", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 9 mei 1826.

[.....], "Kruistogt tegen de Hel", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 7 november 1826.

[.....], "Kruistogt tegen de Hel", in: *Arnhemsche Courant* dinsdag 20 februari 1827.

Kruithof, Bernard, ""In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen". Het Réveil en de sociale noden", in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800, Themanummer: Het Réveil in de praktijk*, juni 2002, jg. 25, nr.56, Kampen 2002, 4-16.

Kruyff, J. de, *De Watersnood, in de Maand February 1825. Dichtstuk, door Mr. J. de Kruyff. Voorgedragen op den 6den April 1825, bij Gelegenheid van het, ten Voordeele der Noodlijdenden door den Watervloed, in 's Gravenhage gegeven Groot Militair Concert*, 's-Gravenhage/Amsterdam 1825.

Kuiper, J., *Geschiedenis van het christelijk lager onderwijs in Nederland (16 na Chr.-1904)*, 2e dr., Amsterdam 1904.

L

L***., *Een Woord tot Verdediging en Staving van het Geschrift van den Eerwaarden Heer A.S. Thelwall, en ter Wederlegging der zoogenoemde Ernstige Toespraak van een Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam*, Amsterdam 1825.

L…., J.P. de, *Aanhangsel op het Werkje getyteld Het twee- en driemaal Halleluja, zijnde een Hartbroederlijke Brief, aan den Schrijver van dat onschatbaar Werk*, Schiedam 1819.

L.., Van der, "*Rapport van den Luitenant-Colonel, belast met het commando van het gekampeerde leger tegen de Hel, aan den Divisie-Generaal D.....a*", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 11 april 1826.

Laan, K. ter, *Woordenboek van de Vaderlandse Geschiedenis*, 's-Gravenhage/Batavia 1939, s.v. "Luxemburg".

Lagerwey, Walter, *Bilderdijk and the German Enlightenment*, Michigan 1975/microfilm-xerography van origineel uit 1958.

Lamer, H., *Encyclopedisch Woordenboek der Klassieke Oudheid*, 2e dr., Alphen a/d Rijn 1978, 34, s.v. "Apollo", "harpijen".

Lancaster, Joseph, *Een eenig Schoolmeester onder duizend Kinderen in eene School. Eene Bijdrage tot Verbetering der Leerwijze en School-orde in de Lagere Volks-scholen*. Naar de Hoogduitsche Vertaling van

B.C.L. Natorp in het Nederduitsch overgebragt door Jan van Hulst, Laurenszoon, Leeraar der Doopsgezinden te Norden, Haarlem 1811.

Lange, R.C. de, *De Bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa: 1823*, Proefschrift ter voldoening aan art. 44 van het reglement voor de kweekschool der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit, (Amersfoort) 1915.

Langedijk, D., *De geschiedenis van het protestants-christelijk onderwijs*, Delft 1953.

Lankheit et al., K., "Romantik", in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3. Aufl., 5. Band, Tübingen 1961, 1166-1181.

Lassing-van Gameren, Eva, "Ambtsjubilea van Ds. Le Roy", in: *Eilanden-Nieuws. Chr. streekblad op gereformeerde grondslag voor de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden*, vrijdag 15 november 2002, "Historisch hoekje", Middelharnis 2002, 9.

Leenders, J.M.M., *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage 1991.

[.....], "Leerede op den feestdag van den H. Willibrordus", in: *De Katholijke*, 1822, "Mengelwerk", 116-126.

Leeuw, G. van der, *Uren met Novalis*, Baarn s.a..

Leeuwen, J. van, *Geschiedkundig Tafereel van den Watervloed en de Overstroomingen in de Provincie Vriesland; voorgevallen in sprokkelmaand MDCCCXXV, met eene Beschrijving van derzelver Gevolgen voor dat Gewest*, Leeuwarden 1826.

Lehmann, H., "Neupietismus und Säkularisierung. Beobachtungen zum sozialen Umfeld und politischen Hintergrund von Erweckungsbewegung und Gemeinschaftsbewegung", in: H. Lehmann (Hg.), *Protestantische Weltsichten. Transformationen seit dem 17. Jahrhundert*, Göttingen 1998, 81-104.

Leidensis, Cornelius, "Aan den Heer Redakteur der *Vaderlandsche Letteroefeningen*", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1822, 2e stuk, "Mengelwerk", 295-296.

Lemmen, M.M.W., *De godsdienstsociologie van Max Weber. Haar methode en inhoud aan de hand van het rationaliteitsbegrip*, Nijmegen 1977.

Lenders, Jan, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850*, Nijmegen 1988.

Lenders, Jan, "Van kind tot burger. Basisonderwijs en burgerschap in de negentiende eeuw", in: *Leidschrift*, september 2005, jg. 20, nr. 2, Leiden 2005, 7-39.

Lennep, J. van, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd*, vier delen, nieuwe uitgaaf, Amsterdam 1865.

Lennep, Jacob van, *Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provintiën in den jare 1823*. Volgens het nagelaten manuscript van Mr. Jacob van Lennep verzorgd door M. Elisabeth Kluit, Utrecht 1942.

Lennep, Jacob van, *Lopen met van Lennep. De zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland.* Bezorgd door Geert Mak en Marita Mathijsen, Zwolle 2000.

Lennep, M.F. van, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, twee delen, 2e dr., Amsterdam 1910.

Lenselink, S.J., *De Nederlandse psalmberijmingen van de Souterliedekens tot Datheen met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk*, 2e dr., Dordrecht 1983.

Lessing, Gotthold Ephraim, *Die Erziehung des Menschengeschlechts*, Berlin 1780.

[.....], "Levensberigt van Mr. Cornelis Pothoff", in: *Drentsche Volksalmanak. 1845*, negende jaar, "Mengelwerk", Koevorden 1845, 157-171.

[.....], "Levensberigt van Mr. J.H. van der Schaaff, laatstelijk Oud-Raadsheer in het Provinciaal Geregtshof van Noord-Holland", in: *Algemeene Konst- en Letterbode*, vrijdag 11 november 1853, deel II, No. 45, 308-314; vrijdag 18 november 1853, deel II, No. 46, 324-329; vrijdag 25 november 1853, deel II, No. 47, 339-345.

[.....], "Levensschets van Ds. H.W.C.A. Visser. (*Ontleend uit de Aanspraak van Professor* Siegenbeek, *als Voorzitter bij de laatstgehouden Vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gedaan*)", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, 1828, deel I, No. 20, 306-312.

[.....], "Levensschetsen", "Mr. N. Carbasius", in: *'s-Gravenhaagsche Stads Almanak voor het Jaar 1837. Met vergunning van Hun Ed. Achtb. de Heeren Burgemeester en Wethouders*, 's-Gravenhage 1837, 21*-23*.

Leydekker, Jacobus, *Eere van de Nationale Synode van Dordregt, in den Jaren 1618 en 1619. Voorgestaan en bevestigd tegen de Beschuldigingen van G. Brand, in syn Historie der Reformatie*, twee delen, Amsterdam 1705-1707.

Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*, deel I: predikanten, Dordrecht 1996.

Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten*, deel II: gemeenten, Dordrecht 1996.

Lier, N.Ez. van, *Kritische Aanmerkingen op de Bestrijding der Vaccine van Dr. Abraham Capadose*, Amsterdam 1824.

[.....], *Lijk-zang. Ter Eeren van den weleerwaardige en geleerde Heer, Nicolaas Schotsman, Overleden te Leyden, op den 10. Januarij 1822*, Leyden 1822.
Limburg Brouwer, P. van, *Het Leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius*, Groningen 1846.
Linden van Spranckhuysen, J. van der, "Redevoering, ten betooge dat de Verlichting van onze dagen, onder behoorlijke bepaling, eenen voordeeligen invloed heeft op de beschaving der zeden van onze eeuw", in: *Groninger Maandschrift tot Nut van 't Algemeen*, 1816, 225-242.
Lintum, C.E. te, *Willem de Clercq, de mensch en zijn strijd*, Utrecht 1938.
Lissens, R.F. e.a. (red.), *Winkler Prins Lexicon van de Nederlandse Letterkunde. Auteurs, anonieme werken, periodieken*, Amsterdam/Brussel 1986.
[.....], "Lof van den Domper", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 19 maart 1822.
Loon, J.C.A. van, *Het Algemeen Reglement van 1816*, Wageningen 1942.
Loos, J.C. van der, "B.J. Gerving, aartspriester van Holland, Zeeland en West-Vriesland, 1834-1842", in: C.J. Gomet e.a. (red.), *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, deel XLI, Utrecht 1923, 313-393.
Loosjes, J., *History of Christ Church (English Episcopal Church) Amsterdam 1698-1932*, Amsterdam 1932.
Loosjes, Vincent, *Gedenkschriften wegens het vierde Eeuwgetijde van de Uitvinding der Boekdrukkunst door Laurens Janszoon Koster, van stadswege gevierd te Haarlem den 10 en 11 Julij 1823*, Haarlem 1824.
Loots, Cornelis, *Feestzang, bij de Viering van het vierde Eeuwfeest der Uitvinding van de Boekdrukkunst, te Haarlem*, Amsterdam 1823.
Loots, Cornelis, *Menschlievendheid. Dichtstuk*, Amsterdam 1825.
Looyen, Cornelis, "Bemoediging. Vervaardigd op de Eindrijmen van het uitmuntend Dichtstukje: *de Vaccine enz.* door den Heere *J.J.G. Klopman Lemmers*, te *Amsterdam*, geplaatst in het *8e Deel 1e Stuk van dit Tijdschrift*", in: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, "Mengelwerk", 172-174.
(Lotze, J.A.), *Vijf Brieven behelzende eenige Aanmerkingen over het zoo veel geruchtmakend Boek getiteld: Bezwaren tegen den Geest der Eeuw, door Mr. I. da Costa*, Amsterdam 1823.
Lublink Weddik, B.T., "Redevoering, over den volksaard in het algemeen, en dien van Nederland in het bijzonder", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1832, 2e stuk, "Mengelwerk", 193-208.

M

M., "Amsterdam, den 22 Maart 1825", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, No. 25, zaterdag 26 maart 1825, 2.
Maas, Nop, "Koster! Seks! Bilderdijk!", in: Bert Sliggers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869*, Haarlem 1995, 77-110 (*Democriet*).
Maas, Nop, "Tijdschriftonderzoek: ervaringen, problemen en wensen", in: *Tijdschrift voor tijdschriftstudies*, 1997, no. 1, Utrecht 1997, 4-8.
Maclaine, Archibald, J.L. von Mosheim, *An ecclesiastical history, ancient and modern. Translated and accompanied with notes and chronological table*, London 1765-1768.
[…..], "Mag en moet men het gedrag van eenen leeraar van den godsdienst, in de dagelijksche zamenleving, beoordeelen, naar andere regelen, dan dat van elk ander mensch. [Eene voorleezing.]", in: *Nieuwe Bijdragen*, 1819, 2e deel, II., 183-210.
Magnet, Samuel, *Gods oorspronkelijke genadige Menschenliefde, volgens de Leer van Jezus Christus en zijne Apostelen*, Dordrecht 1827.
Malan, César, *Stukken betrekkelijk de Afzetting van den Leeraar Malan van zijn Ambt als Regent der Vijfde Klasse van het Collegie der Stad Genève. Uit het Fransch vertaald, en vermeerderd met eene Voorrede en Levensberigt van Nicolaas Schotsman, in Leven Predikant te Leyden*, Leyden 1822.
Mandele, Karl Engelbrecht van der, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw*, Arnhem 1933.
Mansvelt, W.M.F., *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*, twee delen, Haarlem s.a..
Maronier, H., "Hulde aan Edward Jenner", in: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, "Mengelwerk", 133-142.
Martens, M., *Nagelaten Gedichten*, Leeuwarden 1854.
Martens, Sibrand P. en Simon Vuyk, *Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt. De brieven van student Marten Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezind predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Friesland (1798-1852)*, Hilversum 2005.
Mathijsen, Marita, "De aanval op de prulpoëten: de rol van de tijdschriften in het Nederlandse poëziedebat tussen 1825 en 1840", in: *Tijdschrift voor tijdschriftstudies*, 1997, no. 2, Utrecht 1997, 6-14.
McCann, H. Gilman, *Chemistry transformed. The paradigmatic shift from phlogiston to oxygen*, s.l. 1978.
Meere, J.M.M. de, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. Aspecten en trends*, 's-Gravenhage 1982.

Mees, E.F., "Het stof opgewaaid om Dirk van Hogendorp's dissertatie", in: *Historia. Maandblad voor Geschiedenis en Kunstgeschiedenis*, 1947, jg. 12, Utrecht 1947, 103-107.
Meijer Junior, Hendrik, *Gedichten*, Haarlem 1822.
Meijer, Jaap, *Isaac da Costa's weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*, Amsterdam 1946.
Meijer, Jaap, *Martelgang of Cirkelgang. Isaac da Costa als Joods romanticus*, Paramaribo 5715/1954.
Meijer, j., *Zij lieten hun sporen achter. Joodse bijdragen tot de Nederlandse beschaving*, Utrecht 1964.
Mijnhardt, W.W. en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, Edam 1984.
Meinsma, W.J., *Bij de Overstroomingen, in february 1825*, Assen s.a..
Memorie van Bezwaren, overhandigd door eene Commissie uit de Classis van Amsterdam, aan Zijne Majesteit, den Koning, tegen het Algemeene Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden. En Brief tot Antwoord aan de Classis van Amsterdam, geschreven door Zijne Excellentie, den Commissaris-Generaal voor het Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, provisioneel belast met de Zaken der Hervormden, Amsterdam 1816.
Mendelssohn, Moses, "Ueber die Frage: was heißt aufklären?", in*: Berlinische Monatschrift*, 1784, IV, 193-200. Overdruk in: Norbert Hinske, *Was ist Aufklärung?*, 444-451.
Mendelssohn, Moses, *Moses Mendelssohn's gesammelte Schriften*. Nach den Originaldrucken und Handschriften herausgegeben von G.B. Mendelssohn, sieben Bände, Leipzig 1843-1845.
Mennais, De Abt F. de la, "Over den hoogmoed der eeuw", in: *Roomsch Catholijke Courant*, N°. 23, woensdag 20 maart 1822, "Mengelwerk", 91-92.
Messchaert, N., "Redevoering strekkende ten onderzoek, of er aan de volksverlichting eenige grenzen moeten gegeven worden, en welke?", in*: De Fakkel*, 1825, 68-100.
Meyer, K., *De Dwazen verachten Wijsheid en Tucht. De Christelijke Opwekking van den Weleerw. Heer A.S. Thelwall, tegen derzelver Bestrijders openlijk verdedigd*, Amsterdam 1825.
[.....], "Minzame Brief aan Mr. Da Costa, waarin gehandeld wordt over deszelfs bedenkingen tegen den geest der Eeuw, Capadoses Bestryding der Vaccine, Bilderdyks Rotsgalmen en Da Costa's Sadduceen", in: *Arnhemsche Courant*, donderdag 3 juni 1824.
Moens, P., "Inleiding", in: *De Vriendin van 't Vaderland*, 1799, N°. 1, Amsteldam 1799, 1-8.
Moens, Petronella, *Onverwelkelijk Bloemkransje, voor de lieve Jeugd, of de Voortreffelijkheid van Kennis en Weldoen*, Amsterdam 1817.
Moens, P., "Bij het eeuwfeest der drukkunst dat te Haarlem gevierd zal worden den 10 Julij 1823", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, vrijdag 4 juli 1823, deel II, N°. 27, 7-9.
M(oens), P(etronella), "*Euphonia* aan hare lezers, bij het eindigen van het jaar 1823", in: *Euphonia*, december 1823, N°. 51, 814-816.
Moens, P., "Brief, ter geleide van het voortreffelijk werk door doctor *Ontijd* tegen *Capadose*, aan mijne geliefde vriendin L.....", in: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, "Mengelwerk", 634-636.
Moens, Petronella, *Mevrouw Veltman en hare Voedsterlingen. Een Geschenkje voor Kinderen uit den beschaafden Stand*, Amsterdam 1825.
Moens, Petronella, "De geest der Middeleeuwen", in: *Euphonia*, mei 1825, N°. 19, 295-300.
Moens, Petronella, *Legaat aan mijne vrouwelijke Landgenooten*, Amsterdam 1829.
Moet, J.P., *Mr. C.M. van der Kemp (1799-1862) inzonderheid als Réveil-figuur*, Vlaardingen 1948.
Molhuysen, P.C., *De wijze Behartiging van de Lessen der Overstrooming, voorgesteld in eene Leerrede over Hoséa XIV vs. 10^{a}, uitgesproken op den 13^{den} Februarij 1825*, 2e dr., Deventer 1825.
[.....], "Monsters uit de Domper-Fabriek. Monster No. 1", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 10 september 1822.
[.....], "Monsters uit de Domper-Fabriek. Monster No. 2", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 24 september 1822.
[.....], "Monsters uit de Domper-Fabriek. Monster No. 3", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 15 oktober 1822.
[.....], "Monster", in: *Arnhemsche Courant*, 21 oktober 1823.
Moock, S.J.M. van, *Nouveau dictionnaire français-hollandais, et hollandais-français*, twee delen, Zutphen 1824.
Mooij, Jack de, *Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting*, s.l. 2008.
Moshemius, Jo. Laur., *Jo. Laur. Moshemii Institutiones historiae ecclesiasticae Novi Testamenti*, Helmstadii 1755.
Muller, Elianne, ""O mens gij dwaalt, zo gij uw stond bij Nestors eeuw afmaalt". Funeraire poëzie in de Noordelijke Nederlanden" ("Funeraire poëzie"), in: *Streven: cultureel maatschappelijk maandblad*, Vlaamse editie, 2001, 68 (10), Antwerpen 2001, 867-880.
(Müller, Johann Daniël), *Entdeckter Kunstgriff unsrer Zeiten, die Religion durch die Bibel und die Bibel durch die Religion zu bestreiten*, s.l., 1777.

(Müller, Johann Daniël), *De Kunstgrepen, waarvan het hedendaagsch Ongeloof zich bedient om den Godsdienst door den Bijbel en den Bijbel door den Godsdienst te bestrijden. Uit het Hoogduitsch*, in: *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek, waar in Beoordeelingen en Berichten van verscheidene Boeken en kleindere Geschriften, benevens eenige Mengelstukken, worden opgegeven. Alles tot Bevordering van Geleerdheid en Weetenschappen, en voornaamelijk ingerigt tot Bevestiging en Verdediging van den Christelijken Godsdienst in 't gemeen, en van den Gereformeerden in 't bijzonder*, 1785, deel V, 2e stuk, "Mengelstukken", Rotterdam 1785, 349-374, 397-418, 433-450.

(Müller, Johann Daniël), *De Kunstgrepen, waarvan het hedendaagsch Ongeloof zich bedient om den Godsdienst door den Bijbel en den Bijbel door den Godsdienst te bestrijden. Uit het Hoogduitsch. Uitgegeven met eene Voorrede door Nicolaas Schotsman*, Leyden 1816.

Muller, Samuel, *Levens- en karakterschets van Nicolaas Godfried van Kampen*, Haarlem/Leiden 1840.

Muntinghe, Hermannus, *Pars Theologiae Christianae Theoretica. In compendium redegit Hermannus Muntinghe*, Harderwijk in 1801.

Muntinghe, Herman, *Drietal van Leerredenen over belangrijke Onderwerpen*, Groningen 1816.

Muntinghe, Herman, *Geschiedenis der Menschheid naar den Bijbel*, elf delen, Amsterdam/'s-Gravenhage 1801-1819.

Muntinghe, Hermannus, *Pars Theologiae Christianae Theoretica. In compendium redegit Hermannus Muntinghe*, Editio secunda, Groningae 1818-1822.

N

[.....], "Na de inzage van "Ontijd's Ja en Neen", door Dr. A. Capadose", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 300.

[.....], "Na het lezen van De Sadduceën van Mr. I. da Costa", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 346-347.

Naber, Johanna W.A., *Joan Melchior Kemper (1776-1824)*, Haarlem 1913.

Nater, Johan P., *De Tiendaagse Veldtocht*, Haarlem 1980.

Nebeling, J., *Ter Nagedachtenis van den zalig afgestorven Leeraar, den wel eerwaardigen zeer geleerden Heere Nicolaas Schotsman, in Leven, zeer geliefd en getrouw Evangelie-dienaar der Hervormde Gemeente te Leyden; en aldaar overleden den 10den Januarij 1822*, Leyden 1822.

[…..], "Necrologie", in: *De Argus*, 1826, deel III, No. 16, 351-352.

Nederlandsche Muzen-Almanak, Rotterdam 1820, 2e dr.; 1821, 2e dr.; 1823; 1824; 's Gravenhage 1827; 1828; 1829; 1830; 1831; 1832; Amsterdam 1837; 1843.

Nederland's Patriciaat, Ao 1917, 8e jg., 's-Gravenhage 1917.

Nederland's Patriciaat, 1944, 30e jg., 's-Gravenhage 1944.

Neschen-Siemsen, Birgit, *Madame de Genlis und die französische Aufklärung*, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/New York/Paris/Wien 1992.

[…..], "Nicolaas Schotsman, geb. 1 nov. 1754 te Purmerend; overl. in 1822", in: *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde*, deel II, nr. 10, 3 januari 1835, 54-57.

(Nierstrasz Jr., J.L.), *Iets aan Da Costa*, Zwolle 1825.

Nierstrasz, Junior, J.L., *Aan Mr. Isaac da Costa. Gedicht*, Rotterdam 1825.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, (o.r.v. P.C. Molhuysen e.a.), tien delen, Leiden 1911-1937.

Niftrik, G.C. van, *De vooruitgang der mensheid*, Nijkerk 1966.

N.N., "Aan de redactie van het *Gezondheids-Blad*", in : *Gezondheids-Blad*, 1823, No. XII, 177-180.

[.....], *Nog iets over de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van den heer Mr. I. da Costa*, Amsterdam 1823.

Noordegraaf, Leo, "Of bidden helpt? Bededagen als reactie op rampen in de Republiek", in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond (red.), *Of bidden helpt?*, 29-42.

Noordenbos, O., *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht*, 2e dr., Nijmegen 1976.

Noordenbos, O., "De Verlichting. Rationalisme en sentimentaliteit", in: Jan en Annie Romein, *De Lage Landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk*, 8e dr., Amsterdam 1979, 394-407 (*De lage landen bij de zee*).

Noordenbos, O., "Romantiek en Réveil", in: Jan en Annie Romein, *De lage landen bij de zee*, 8e dr.,454-468.

Noordmans, O., "Twee kerkelijke richtingen", in: O. Noordmans, *Geestelijke perspectieven*, 2e dr., Amsterdam 1939, 90-108.

Noordziek, J.J.F., *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedurende de zittingen van 1815-1816*, 's-Gravenhage 1862.

O

O.B., "*Over* Da Costa *en zijne geschriften*", in: *De Argus*, 5 oktober 1825, No. 4, 51-56.

Oldenburg, Justus van, *Antikritiek op de Recensiën van D^{o}. Schotsmans Eerzuil, ter Nagedachtenis van de Nationale Synode van Dordrecht*, Rotterdam 1820.

Omikron, "Heil den Lezer!", in: *De Zaadzaaijer*, 1822, deel I, 1-5.

Omikron, "Opdragt", in: *De Zaadzaaijer*, 1822, deel I, 6-10.

(Omikron), "Oproeping aan alle ware christenen, om te bidden om de uitstorting van den Heiligen Geest, in verëende en algemeene gebeden", in: *De Zaadzaaijer*, 1822, deel I, 395-412.

(Omikron), "Iets over de ergernissen", in: *De Zaadzaaijer*, 1825, deel II, 379-385, 384.

(Omikron), "De Herder en De Hond. *Eene fabel en geene fabel*", in: *De Zaadzaaijer*, 1825, deel II, 411-415.

(Omikron), "ΠΡΩΤΟΝ ΨΕΥΔΟΣ", in: *De Zaadzaaijer*, 1825, deel II, "ΠΡΩΤΟΝ ΨΕΥΔΟΣ", 415-419.

Omikron, *Wat mag toch dit zijn? Vrage, naar Aanleiding van den Watervloed in 1825. Aan het Christelijk Nadenken van Neêrlands Volk, ter Verootmoediging en Bemoediging voorgesteld*, Utrecht 1825.

Omikron, "Waarde lezer!", in: *De Zaadzaaijer*, 1831, deel III, 1-14.

Omikron, "Antwoord van Omikron", in: *De Zaadzaaijer*, 1831, deel III, 87-92.

Omikron, "Waarde lezer!", in: *De Zaadzaaijer*, 1832, deel IV, 1-10.

[.....], "Onderzoek, of het tegen de wijsheid van den goddelijken bestuurder van het rijk der waarheid en godsvrucht strijde, dat er, van tijd tot tijd, als leeraars optreden, de zoodanigen, welke zulks door hun gedrag onwaardig zijn. [Eene voorlezing]", in: *Nieuwe Bijdragen*, 1819, deel II, III., 375-394.

Ontijd, Conradus Gerardus, *Dissertatio inauguralis de morte et varia moriendi ratione*, Lugduni Batavorum 1797.

Ontijd, C.G., *De Waarde der Koepok-inënting gehandhaafd, en op nieuws aanbevolen aan Ouders en Kunstgenooten, tegen de Bestrijding derzelve van den med. doct. Abraham Capadose*, *of De Vaccine aan de Beginselen van Godsdienst, Rede en ware Geneeskunde getoetst*, 's-Gravenhage 1824.

Ontijd, C.G., *Nieuwe Bijdrage tot de Waarde der Koepok-inënting, behelzende de Ontwikkeling van sommige voorname Punten en derzelver Bevestiging door Daadzaken; of Het Vervolg op de Vaccine aan de Beginselen van Godsdienst, Rede en ware Geneeskunde getoetst*, Amsterdam 1828.

Oosterbaan, D.P., "Rondom Da Costa's "Bezwaren"", in: *Antirevolutionaire Staatkunde. Driemaandelijksch Orgaan van de Dr. Abraham Kuyperstichting ter Bevordering van de Studie der Antirevolutionaire Beginselen*, 1937, jg. 11, Kampen 1937, 1-53.

Oosterhof, Okko Nanning, *Isaäc da Costa als polemist*, Kampen 1913.

Oosterwijk Bruyn, W. van, *Het Réveil in Nederland, in verband met de vergaderingen der Christelijke Vrienden te Amsterdam*, Utrecht 1890.

Oosterwijk Bruyn, W. van, *Uit de dagen van het Réveil*, Rotterdam 1900.

Oosterzee, J.J. van, *Iets over Da Costa*, Rotterdam 1861.

Oudemans, A.C., *Uitboezeming bij den Watersnood van Februarij, 1825*, Rotterdam 1825.

Ouden, W.H. den, *Kerk onder patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801*, Zoetermeer 1994.

Ouden, W.H. den, *De ontknoping van de zilveren koorde. De geschiedenis van de rijkstraktementen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Zoetermeer 2004.

Ouwerkerk de Vries, J. van, *Verhandeling over de Oorzaken van het Verval des Nederlandschen Handels en de Middelen tot Herstel of Uitbreiding van denzelve, ter Beantwoording eener Vrage van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem*, Haarlem 1827.

[.....], "Over de Nieuwe Reglementen, door de algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde kerken vastgesteld", in: *Bijdragen*, 1816, deel IV, 5^{e} stuk, "Kerkelijke Geschiedenis", 799-829.

[.....], *Over het Pligtmatige en Christelijke der Zorge, voor zijne Gezondheid, in het algemeen, en van dat der Koepokinenting, in het bijzonder. Naar Aanleiding van Sirach. Hoofdstuk XXXVIII:1-4*, Amsterdam 1824.

[.....], "Over het verval des koophandels in de Nederlanden", in: *Arnhemsche Courant*, 14 maart 1826 en 16 maart 1826.

P

P., "*Aan den Redacteur van het Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, N°. 34, zaterdag 27 april 1822, 2.

Palm, J.H. van der, *Tiental Leerredenen*, Leyden 1823.

Palm, J.H. van der, "Redevoering op het vierde eeuwfeest van de uitvinding der boekdrukkunst binnen Haarlem, aldaar uitgesproken op den 10 julij des jaars 1823", in: J.H. van der Palm, *Verhandelingen, Redevoeringen en losse Geschriften*, zes delen, Amsterdam 1828-1846, deel III, Amsterdam 1824, 251-291.

Pareus, David, *Academische Redevoering over de Nationale Synode van Dordrecht, uitgesproken te Heidelberg, den 1sten February 1619. Uit het Latijn vertaald door A.O.Z.. Uitgegeven met eene Voor- en Narede, door Nicolaas Schotsman, Predikant te Leyden*, Leyden 1819.

Pater, J.C.H. de, *De familie Falck in den patriottentijd en de reis van Anton Reinhard Falck uit het bezette gebied van Holland naar Frankrijk in het jaar 1795*, Amsterdam 1943.

(Paulus, H.E.G.), *Quintessenz aus Anfang, Mitte und Ende der Wundercurversuche, welche zu Würzburg und Bamberg durch Martin Michel, (...) und durch (...) Alexander v. Hohenlohe-Schillingsfürst unternommen worden sind. Mit Beleuchtungen des Wunderbaren und des Wunderbeweises überhaupt*, Leipzig 1822.

Pelkwijk, J. ter, *Beschrijving van Overijssels Watersnood, in Februarij 1825*, Zwolle 1826.

Pelkwijk, J. ter, *Overijssels watersnood. Een heruitgave van het verslag van de ramp van 1825*, reeks: Publikaties van de IJsselakademie, nr. 147, Kampen 2002.

Périer, Odilon, *Dirk Donker Curtius. Ministre d' état Néerlandais*, La Haye/Bruxelles 1876.

Philaletes, "Gedachten van *Philaletes*, over de Bezwaren van Mr. *I. da Costa* tegen den Geest der Eeuw, toegelicht door Mr. *W. Bilderdijk*", in: *Letterkundig Magazijn*, 1824, 2e stuk, "Mengelstukken", 103-111, 185-197, 304-314, 465-478, 649-666, 693-709.

Pierson, Allard, *Isaac da Costa. Een gedenkrede*, Haarlem 1865.

Pierson, Allard, *Studiën over Johannes Kalvijn (1527-1536)*, Amsterdam 1881.

Pierson, A. en De Clercq's jongste kleindochter, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, twee delen, Haarlem 1888.

Pierson, Allard, *Oudere Tijdgenooten*, 4e dr., Amsterdam 1982.

Plagnal-Diéval, Marie-Emmanuelle, *Madame de Genlis*, Paris 1996.

Poelje, A.G. van, *Nederland van 1795-1813*, reeks: Historische Portretten, Den Haag 1913.

[.....], "POKKEN-LICHT", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 7 juni 1825.

Ponsen, Arti, Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*, Leiden 2007.

Posthumus, R., "In hoeverre strookt het aanzien en gezag van onze zoogenoemde Formulieren van Eenigheid met de grondbeginsels bij de Hervorming aangenomen en nog door ons geëerbiedigd?", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1821, 2e stuk, "Mengelwerk", 541-549.

Posthumus, R., *Leerrede ter Nagedachtenis van den Wel Eerw. zeer gel. Heer, P. Brouwer PZ., in leven Emeritus Predikant der Hervormde Gemeente te Blija en Hogebeintum; uitgesproken te Blija den 13 den Junij 1830. Door R. Posthumus, Predikant der Hervormden te Waaxens en Brantgum. Met eenige Aanmerkingen en Bijlagen*, Leeuwarden 1831.

Posthumus Meyes, E.J.W., *Hervormd 's-Gravenhage in de negentiende eeuw. Kerkhistorische schetsen*, 's-Gravenhage 1935.

(Pothoff, C.), *Vrijmoedige Brieven aan den heer Da Costa, over de tegenwoordigen Staat van het Lager Onderwijs en Schoolwezen in het Koningrijk der Nederlanden. De Verdediging der Nederlandsche Schoolinrigtingen zelve. Derde Stuk*, Koevorden 1824.

Priestley, Joseph, *Historie der verbasteringen van het Christendom*; uit het Engelsch vertaald, twee delen, Dordrecht 1784.

"*Proclamatie van den 21sten November 1813, houdende Kennisgeving der daarstelling van een Algemeen Bestuur der Vereenigde Nederlanden: geprofluëerd uit het Besluit van dien Dag, no. 1*", in: *Staatsblad der Vereenigde Nederlanden. Voor den Jare 1813*, s.l. s.a., 3-6.

[.....], "Publieke opinie", in: *Nederlandsche Catholijke Courant*, zaterdag 31 augustus 1822, No. 70, "Mengelwerk", 279-280.

Q

Quetelet, A., *Recherches sur la Population, les Naissances, les Décès, les Prisons, les Dépôts de Mendicité, etc., dans le Royaume des Pays-Bas*, Bruxelles 1827.

R

R., "Grafschrift op Ds. N. Schotsman", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1822, 2e stuk, "Mengelwerk", 99.

R., "Nieuwheid en eigendommelijkheid van Pestalozzi's leerwijze", in: *Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*, 1822, deel IV, 71-80.

R., "Kan de Bell-Lancastersche leerwijze den toets doorstaan tot veredeling der menschheid", in: *Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*, 1822, deel IV, 223-240.

Ramondt, Sophie, *Mythen en Sagen van de Griekse wereld*, 4e dr., Bussum 1972.

Rant, I.J., *De Vaccine verdedigd tegen den Heer A. Capadose; Med. Doctr.. Dichtstuk*, Zaandam 1824.

[.....], "Rapport der commissie over het toelaten der Protestanten tot het Avondmaal", in: *Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden. In den jare 1817*, 109-110.

Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, 7e dr., Kampen 2004.

Rau, Jacobus, *Specimen juridicum inaugurale de monarchia, optima imperii forma*, Lugduni Batavorum MDCCCXXI.

Rauwenhoff, L.W.E., *Geschiedenis van het protestantisme*, derde gedeelte, Van het midden der achttiende eeuw tot op onzen tijd, Haarlem 1871.

Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3. Auflage, 24 Bände, Leipzig 1896-1913.

Redevoering door de Soeverein Vorst gehouden bij de aflegging van de eed op de grondwet voor de Verenigde Nederlanden op 30 maart 1814, in: *Departementaal Dagblad van de Zuiderzee en extra ordinaire Amsterdamsche Courant*, 30 maart 1814, s.l. 1814.

[.....], "Regels van mr. Jacob Cats over het onderwijs, geschreven in de XVII de eeuw. (Een snuifje voor zulke *Meesters*, als de Heer Da Costa *cum suis*.)", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 756.

Reinders, U.J., "Een en ander over het leven en de gevoelens van Jan ter Borg", in: S. Cramer (red.), *Doopsgezinde Bijdragen*, 1897, Leiden 1897, 1-76.

Reitsma, J., *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 5e dr., bezorgd door J. Lindeboom, 's-Gravenhage 1949.

Repelaer van Driel, O., "Aanteekening van Repelaer", in: H.T. Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet. Bronnenverzameling*, twee delen, 's-Gravenhage 1908-1909, deel I, 1814, reeks: Rijks Geschiedkundige Publicatiën; 1. Kleine serie, 's-Gravenhage 1908, 17-20.

Repelaer van Driel, O., "Aanspraak van den Commissaris-Generaal, *provisioneel belast met de Zaken der Hervormde Kerk, enz.* bij de opening van de *Hervormde Synodale Vergadering*, gehouden te '*s-Gravenhage* den 3den July 1816", in: J.Th. de Visser, *Kerk en Staat*, deel III, Nederland van 1796 tot op heden, Leiden 1927, 783-790.

Reymond, B., "Coup d'oeil sur la presse protestante de Paris, 1819-1834", in: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français* 129, Paris 1983, 369-402.

Riehm, (J.C.), "Verlichting, geene kweekster van oproer, maar een behoedmiddel daartegen", in: *Nieuw Christelijk Maandschrift, voor den Beschaafden Stand*, 1831, deel V, 210-232.

Rietbergen, Peter, "Pieter Rabus en *De Boekzaal van Europe*", in: Hans Bots, *Pieter Rabus en De Boekzaal van Europe 1692-1702. Verkenningen binnen de Republiek der Letteren in het laatste kwart van de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1974, 1-109.

Roemer, J., *Bij het Graf van den wel eerwaardigen, zeer geleerden Heer Nikolaas Schotsman, in Leven Leeraar der Hervormde Gemeente te Leyden*, Leyden 1822.

Roemer, J., *Voordeelen van den Geest der Eeuw*, Leyden 1823.

Roemer, J., *De Pharizeën*, Haarlem 1824.

Roessingh, K.H., *Verzamelde Werken van dr. K.H. Roessingh*, bijeengebracht en van een inleidend overzicht voorzien door G.J. Heering, vijf delen, Arnhem 1926-1929.

Rogge, H.C., *Bibliotheek der Contra-Remonstrantsche en Gereformeerde Geschriften*, Antwerpen 1865.

Roi, Joh. de le, *Isaak da Costa der holländische Christ und Dichter aus Israel*, Schriften des Institutum Judaicum in Berlin Nr. 26, (Sonderabdruck aus "Nathanael" 1899), Leipzig 1899.

Romein, Jan en Annie, "Willem de Eerste, Koning-Koopman", in: Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, vier delen, 5e dr., Amsterdam 1946, deel III, 245-284.

Romein, Jan en Annie, *De Lage Landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk*, 8e dr., Amsterdam 1979.

Rooden, Peter van, "Van zichtbare orde naar morele gemeenschap. Religieuze verbeeldingen van de Republiek", in: Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*, Amsterdam 1996, 78-120.

Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam 2002.

Roy, J.J. le, *Een Woord voor onzen Tijd. In twee Leerredenen*, Dordrecht 1823.

Roy, J.J. le, *Is dan de Christelijke Opwekking aan de Nederlanders van den Weleerw. Heer A.S. Thelwall in het geheel niet waardig te behartigen; en, zoo ja, hoe zal dat best geschieden? Beantwoord in eene Ernstige Overweging van de Ernstige Toespraak van een Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam*, Sommelsdijk 1825 (*Ernstige Overweging*).

Roy, J.J. le, "Voorberigt voor den Tweeden Druk", in: J.J. le Roy, *Ernstige Overweging*, 2e dr., Sommelsdijk 1825.

Ruler, A.A. van, "Problemen in de tolerantie-idee", in: *Wending. Maandblad voor Evangelie en Cultuur*, 1957-1958, 12e jg., 's-Gravenhage, 34-48.

Ruler, A.A. van, *Theologisch werk*, zes delen, Nijkerk 1969-1973.

Rullmann, J.C., *Isaäc da Costa. Onze groote mannen*, Serie 1, No. 9, Baarn 1915.

Rullmann, J.C., *De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw. Historisch geschetst*, 2^e^ herz. dr., Amsterdam 1916.
Rullmann, J.C., *Isaäc da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw na honderd jaren opnieuw uitgegeven*, Amsterdam 1923.
Rullmann, J.C., *Keert u tot Hem die slaat. Thelwall's Christelijke Opwekking aan de Nederlanders bij gelegenheid van de overstroomingen in februari 1825. Na honderd jaren opnieuw uitgegeven en van een historische toelichting voorzien*, Amsterdam 1925.
Rusch, E.G., "Réveil", in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 5. Band, 1077-1078.
Rutt, John Towill, *The theological and miscellaneous works of Joseph Priestley*, vol. 5, The history of the corruptions of Christianity, Bristol 1999.
Rutten, Willibrord, *"De vreselijkste aller harpijen". Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie*, Wageningen 1997.

S

S……, J.J.E.F., *Gedachten over de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van M^r^. I. da Costa*, Dordrecht 1823.
S., "L., den 3 September 1823", in: *Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad*, N°. 72, zaterdag 6 september 1823, 1-2.
Saakes, A.B., *Naamlijst van Nederduitsche Boeken, als mede van Fransche en Latijnsche Werken, Oratien, Dissertatien, Konstprenten, Pourtraitten, Landkaarten enz. gedurende de Jaaren (1790-1848) in ons Vaderland uitgekomen*, twaalf delen, Amsterdam/'s-Gravenhage 1794-1854.
Sage ten Broek, J.G. le, *De Voorbeeldlijkheid van de Roomsch-Katholieke Kerk*, Amsterdam 1816.
(Sage ten Broek, J.G. le), "De zegepraal van den christelijken godsdienst over de hedendaagsche waan-wijsgeerte. (Naar het Hoogduitsch)", in : *De Godsdienstvriend*, 1820, deel IV, 17-31.
(Sage ten Broek, J.G. le), "De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen", in: *Nederlandsche Catholijke Courant*, N°. 83, woensdag 16 oktober 1822, "Mengelwerk", 332.
(Sage ten Broek, J.G. le), "Herinnering aan de Nederlandsche Catholyken", in: *De Godsdienstvriend*, 1822, deel IX, 1-24.
(Sage ten Broek, J.G. le), "Iets over den Tijdgeest. Uit Stolberg's overdenkingen en behartigingen, ter behartiging voor velen", in: *De Godsdienstvriend*, 1822, deel VII, 153-155.
Sage ten Broek, J.G. le, "Vaderlandsche Letteroefeningen (*voor December 1822 N°. XV.*)", in: *Roomsch-Catholijke Bibliotheek*, 1823, deel III, 250-254.
(Sage ten Broek, J.G. le), "Antwoord", in: *De Godsdienstvriend*, 1825, deel XV, 145-156.
Sande, Anton van de, "Vaderland in wording. Een halve eeuw Nederlandse geschiedenis in vogelvlucht", in: Wantje Fritschy en Joop Toebes (red.), *Het ontstaan van het moderne Nederland*, 61-93.
Sander, J.C.A., *De Bijbel en het menschelijk Leven, elkander opheldernde Openbaringen Gods*, Amsterdam 1821.
Sander, J.C.A., *Over den Invloed der Geloofsformulieren of zoogenaamde Symbolische Boeken in de Protestantsche Kerken. (Eene Proeve ter Beantwoording der door Teylers Godgeleerd Genootschap, in 1817 over dit Onderwerp uitgeschrevene, Prijsvraag)*, Koog aan de Zaan 1825.
Sannes, H., "Anderhalve eeuw Rijksschooltoezicht in Friesland", in: *It Beaken. Tydskrift fan de Fryske Akademy*, 1952, jg. XIV, Assen 1953, 129-141.
Santegoeds, Frank, "Het Verenigd Koninkrijk 1815-1830. Eenheid en scheiding", in: Wantje Fritschy en Joop Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland*, 215-242.
Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*, Amsterdam 2005.
Sautijn Kluit, W.P., "De Narrensteinsche, Utopiaansche en Liliputsche Couranten", in: *De Nederlandsche Spectator*, 6 april 1872, N°. 14, Arnhem/'s-Gravenhage 1872, 105-109.
Scharp, J., *Avond-Godsdienst op den driehonderdjarigen Feestdag der Hervorming den tweeden van Slagtmaand MDCCCXVII in de groote Kerk der Hervormden te Rotterdam*, Rotterdam 1817.
Schenk, H.G., *De geest van de Romantiek*, Bilthoven 1966.
Schenkeveld, Margaretha H., "Willem de Clercq en de genootschapscultuur. Enkele documenten", in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, december 2005, jg. XXVIII, nr. 63, Kampen 2005, 49-56.
Schlegel, A.W., *Vorlesungen über schöne Litteratur und Kunst*, drei Bände, Heilbronn 1884, 2. Band, (1802-1803), Geschichte der klassischen Litteratur, 45.
Schmidt, Raymond, *Immanuel Kant. Die drei Kritiken in ihrem Zusammenhang mit dem Gesamtwerk mit verbindendem Text zusammengefasst*, 5. Aufl., Stuttgart 1949.

Schneider, Maarten, in samenwerking met Joan Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van "nieuwstydinghe" tot dagblad*, 4e dr., Baarn 1979.
Scholte, H.P., *Merkwaardig Voorbeeld van hedendaagsche Verdraagzaamheid van het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur, ten Opzigte der Gereformeerde Gemeente van Doveren, Genderen en Gansoyen en derzelver Herder en Leeraar. Met eene Inleiding en Narede van H.P. Scholte, Bedienaar des Goddelijken Woords in voornoemde Gemeente*, 's-Gravenhage 1834.
Scholten, J.H., *De Leer der Hervormde Kerk in hare Grondbeginselen, uit de Bronnen voorgesteld en beoordeeld*, twee delen, Leyden 1848-1852.
Scholten, L.W.G., *De regeering van Koning Willem I – 1813-1840*, 's-Gravenhage 1928.
Schotsman, N., "De negentiende eeuw geöpend met eene leerreede, ter ernstige overweeging van den tegenwoordigen toestand van Kerk en Vaderland", in: N. Schotsman, *Herinnering aan de voornaamste Lotgevallen van Kerk en Vaderland, geduurende de agttiende Eeuw, by derzelver Uitgang, in een Dank- en Bid-uur. En de nieuwe Eeuw geöpend met eene Leerreede, over onzen thans bedenkelyken Toestand*, Sneek 1801, 23-56.
Schotsman, Nicolaas, *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee hondert Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode*, Leyden 1819.
Schravendeel, Rogier, "Patriotten en poëten. Letterkundige genootschappelijkheid bij Democriet", in: Bert Sliggers, *Democriet*, 26-31.
Schröter, J.J.E.F., *Aan mijne waarde Landgenooten*, Dordrecht 1823.
S.(churer), F.(edde), "Isaäc da Costa en onze tijd", in: *Heerenveense Koerier. Onafhankelijk Dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, zaterdag 24 januari 1948, dinsdag 27 januari 1948, vrijdag 30 januari 1948, dinsdag 3 februari 1948.
Schutte, G.J., *Mr. G. Groen van Prinsterer*, 2e dr., Goes 1977.
Schutte, G.J., "Gereformeerden en de Nederlandse revolutie in de achttiende eeuw", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1982, jg. 102, 3/4, Groningen 1982, 496-516.
Schutte, G.J., "Bilderdijk en de Revolutie", in: *Het Bilderdijk-Museum. Mededelingenblad van de Vereniging "Het Bilderdijk-Museum"*, 1991, jg. 8, Amstelveen 1991, 1-9.
Schyvliet, J., *Ter Nagedachtenis van den weleerwaarden, zeer geleerden Heer: Nicolaas Schotsman, in deszelfs Leven veel geliefd Evangeliedienaar bij de Hervormde Gemeente te Leyden; En aldaar Overleden op den 10. Januarij 1822*, Leyden 1822.
S.C.V., *De Eer van Leydens Hoogeschool, in Mr. W. Bilderdyk verkeerdelijk aangerand, en zijne Gevoelens ten onregte voor verderfelijk uitgekreten*, Leyden 1822.
Seeliger-Zeiss, Anneliese, *Ev. Peterskirche Heidelberg: Universitätskirche*, München/Zürich 1986.
Segers, R.T., "Grondslagen van de receptie-esthetika", in: R.T. Segers (red.), *Receptie-esthetika*, 9-19.
Selderhuis, Herman J. (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006.
Senden, G.H. van, *Verdediging van Bijbel en Openbaring tegen de voornaamste vroegere en latere Bestrijders van dezelve. Eerste Deel, bevattende eene pragmatische Geschiedenis der Bestrijding van Bijbel en Openbaring*, Groningen 1827.
Sepp, Christiaan, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858*, 3e dr., Leiden 1869.
Sepp, Christiaan, *Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers. Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der christelijke kerk geschreven hebben*, Leiden 1886.
Siegenbeek, M. "Levensberigt van Johannes Leonardus Nierstrasz Junior", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, 1829, deel II, 402-407, 421-426.
Sifflé, Alexander François, "De grondwettige alleenheersching", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 545-547.
Sirtema van Grovestins, C.F., *Gedenkschriften van den Graaf Van der Duyn van Maasdam en van den Baron Van der Capellen*, Uit het Fransch, 2e dr., Amsterdam 1857.
Sliggers (red.), Bert, *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869*, Haarlem 1995.
Sliggers, B.C., "De leden van Democriet", in: *Ibidem*, 134-153.
Sluys, Anca van der en Peter van Zonneveld, "Inleiding", in: Nicolaas Anslijn Nz., *De brave Hendrik gevolgd door De brave Maria. Leesboekjes voor jonge kinderen*. Ingeleid en toegelicht door Anca van der Sluys en Peter van Zonneveld, s.l., s.a., 12-13.
Smit, Jacob, *Leven en werken van E.J. Potgieter 1808-1876*, 2e herz. dr., Leiden 1983.
Smitskamp, H., *Groen van Prinsterer als historicus*, Amsterdam 1940.
Soetens, rugtitel: *Portretten A-Z*, s.l. s.a..
Sorokin, Pitirim A., *Man and Society in Calamity. The effects of war, revolution, famine, pestilence upon human mind, behavior, social organization and cultural life*, New York 1943.
Spitzer, Karl, *Heidelbergs Kirchen und Kirchengeschichte*, Heidelberg 1931.

Sprenger van Eijk, J.P., "Voorrede", in: *De Fakkel*, 1825, iii-xxii.
Spring in 't Veld, A.C., "Uit de wereld der krekels. (*Extract uit eene particuliere correspondentie*.), in: *Euphonia*, maart 1823, N°. 11, 161-165.
"Staatsregeling van 1801", in: *Verzameling van Nederlandsche Staatsregelingen*, 71-87.
"Staatsregeling van 1805", "Algemeene Bepalingen", artikel 4, in: *Ibidem* , 89-100.
Stamhuis, Ida H., "Levensverzekeringen 1500-1800", in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (samenst.); H.J. Neeleman et al. (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*, Amsterdam/Den Haag 1998, 141-156.
Steenbeek, A., *Hermannus Muntinghe*, 's-Gravenhage 1931.
Steenhauer, C., *Op den Dood van den wel eerwaardigen zeer geleerden Heer Nicolaas Schotsman, Leeraar van Gods kerk te Leyden. Op den 10 Januarij 1822 ontslapen. Tot een Aandenken voor zijne Vrienden*, s.l. s.a..
Stolberg, Christian zu, Christian Einar Reventlow, Lois Bobé, *Breve fra og til Greverne Christian og Fritz Stolberg, Greve Ernst og Grevinde Charlotte Schimmelmann*, reeks: Efterladte papirer fra den Reventlowske familiekreds I tidsrummet 1770-1827, udgivne paa foranledning af C.E. Reventlow ved Louis Bobé, ottende bind, Kjøbenhavn 1917.
Stolker, Adr. "Aan den Heer Mr. W. Bilderdijk", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, maart 1824, "Boekbeschouwing", 126-136.
Stolker, Adr., "Iets, over het wedervaren van Jacobus Trigland, bij de staatsvergadering van Holland, op den 8sten maart des jaars 1650, tot beantwoording van Mr. Da Costa's jongst geschrijf daarover, enz.", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 72-82.
Stolker, Adr., *Prins Maurits van Nassau geenzins de Vijand, zijn Broeder Fredrik Hendrik, de Vriend der Remonstranten*, Rotterdam 1827.
Stolker, Adr., "Brieven, over de zoogenoemde verdediging van prins Maurits van Oranje van Mr. C.M. van der Kemp tegen Adr. Stolker, door den laatstgemelden", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1829, 2e stuk, "Mengelwerk", 253-262, 303-315, 495-507, 649-655, 684-691; 1830, 2e stuk, "Mengelwerk", 42-53.
Streek, Mevr. de Wed. van, *Offer van Menschlievendheid. Dichtstuk, ten voordeele der Ongelukkigen, in den jongstleden Watersnood, op den 3den, 4den en 5den van Sprokkelmaand 1825*, 's-Gravenhage s.a..
Stuart, M. en J. Konijnenburg, *De Commissie tot Behartiging van de in- en uitwendige Belangen der Remonstrantsche Broederschap, aan alle de Leeraren van derzelver onderscheidene Gemeenten in Nederland*, Amsterdam 1819.
Suèr, H.A.G., *Het dagelijks leven van onze voorouders in het midden van de 19e eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1961.
Sw., "AAN Mr. *W. BILDERDYK*. (*Weêrslag op* Da Costa's *opdragt van het karakter van Prins* Maurits)", in: *Arnhemsche Courant*, zaterdag 1 januari 1825.
Swaan, J.S., "De bril die eene eeuw vooruitziet", in: *Tijdschrift voor Binnen- en Buitenlandsche Letterkunde*, december 1823, N°. 3, "Mengelwerk", 192-195.
Swaan, J.S., *Bedenkingen, op de Bezwaren tegen den geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht door Mr. W. Bilderdijk, gelijk ook tegen de Toetsing der Vaccine aan Godsdienst en Rede, door A. Capadose, M. Dr.*, Amsterdam 1824 (*Bedenkingen*).
Swaan, Jo. Sam., *De Bestrijding der Vaccine, of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst en Rede getoetst; door Abraham Capadose, Med. Doctor; nader overwogen door Jo. Sam. Swaan, Rector der Latijnsche Scholen, te Hoorn*, in: J.S. Swaan, *Bedenkingen*, 64-96.
Swaan, J. S., *Fredrik Hendrik van Nassau, een Tegenhanger op het Karakter van Maurits van Nassau, door Mr. I. da Costa, voorgelezen in het Departement der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, te Hoorn*, Hoorn 1824.
Swaan, Jo. Sam., "Na het lezen van *De Duivel*, in het derde deel der Krekelzangen van Mr. *W. Bilderdijk*", in: *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1824, deel VIII, "Mengelwerk", 396.
Swaan, J.S., *Redevoering, ter Gelegenheid der Gezangen, ten behoeve der Noodlijdenden door den Watersnood, uitgevoerd door het Gezelschap S.V.. Onder Directie van den Heere C. Christiaans, in de Lutherse Kerk te Hoorn, den 10 van Lentemaand 1825*, Hoorn s.a..
Swart, N., "Leerrede, over het Ongepaste der Bepaling van Gods Oogmerken, wanneer Hij een Volk met Rampen bezoekt, en het Christelijk Gebruik, van de nu onlangs bij ons geledene, tot Stichting en Troost, te maken", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 201-215.
(Swart, N.), *Historisch Tafereel van den zwaren Watersnood, op den 3den, 4den en 5den february 1825, een groot Deel van ons Vaderland getroffen hebbende*, Amsterdam 1826.

T

T. Een aanstaande bewoner van het gelukkig eiland, "Amsterdam, den 3 Sept. 1823", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 9 september 1823.

[.....], *Tafereel van den Watervloed, of geschied- en zedekundige Beschrijving der verschillende Doorbraken en Overstroomingen, welke den 3den, 4den en 5den Februarij 1825, de Nederlanden geteisterd hebben*, Amsterdam 1826.

Talstra, Frans, *Inventaris van de archieven van de notarissen werkzaam binnen de arrondissementen van het departement van de Wester-Eems en van de provincie Groningen vanaf 1811 en van de archieven van de kamers van notarissen in de arrondissementen Appingedam, Groningen en Winschoten 1811-1842*, Groningen 1977/1980.

Tamse, C.A. (red.), *De monarchie in Nederland*, Amsterdam/Brussel 1980.

Tans, Joseph Anna Guillaume, *Bossuet en Hollande*, Maastricht 1949.

Tazelaar, C., *De jeugd van Groen (1801-1876)*, Amsterdam 1925.

Ter gedachtenis aan Mr. Isaac da Costa, 2e dr., Amsterdam 1860.

[.....], *Ter Nagedachtenis van den wel eerwaarden, zeer geleerden Heer: Nicolaas Schotsman; Overleden binnen Leyden den 10 Januarij 1822. Opgedragen aan de Hervormde Gemeente* aldaar, Leyden 1822.

Teutem, F. van, "Leerrede over Pred. VII:10. Uitgesproken op den laatst gehouden' algemeenen dankdag 18 Junij 1824", in: *De Recensent*, 1824, deel XVII, 2e stuk, "Mengelwerk", 351-364.

Thelwall, A.S., *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen*, Amsterdam 1825.

Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, hrsg. von Gerhard Kittel, zehn Teile in elf Bände, Stuttgart 1966-1979.

Thissen, Siebe, "Een Middelburgse Robespierre of een negentiende eeuwse Spinoza? A.F. Sifflé 1801-1872", in: *Zeeuws Tijdschrift*, 1994, vol. 44, afl. 6, Middelburg 1994, 206-219.

Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren, N.P., "Bilderdijk als advocaat", in: Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*, 103-167.

Thouars, G.A.C.W. de, *Tafereel van den Ramp in Nederland, geleden door den Watersnood in 1825. Dichtstuk*, Rotterdam 1825.

Toebes, C.J., *Haagse Hervomde Historiën*, Zaltbommel 1978.

T.O.H.C., "Iets over de verdraagzaamheid en regtzinnigheid; of een woord aan den schrijver der recensie van het geschrift, getiteld: *Eerezuil, ter gedachtenis van de Dordsche Synode*, Door Ds. N. Schotsman, Pred. te *Leyden. Welke gevonden wordt in het Amsterdamsch Letterlievend Maandschrift, bij* A. Vink, *te* Amsterdam. III *Deels.* 8ste *Stuk. Augustus* 1819. *Bladz.* 115-120", in: *Letterkundig Magazijn*, 1820, 2e stuk, "Mengelstukken", 337-345, 385-394.

Tollens, "Levensberigten van, sedert 1819 overledene, dichters", in: *Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1830, jg. 12, 's-Gravenhage 1830, 224-237, 232-237.

Trigland, Jacobus, *Kerckelycke Geschiedenissen, begrypende de swaere en bekommerlijcke Geschillen, in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen, met derselver Beslissinge, ende Aenmerckingen op de kerckelycke Historie van Johannes Wtenbogaert. Uyt autentycke Stucken getrouwelijck vergadert, ende op Begeerte der Zuyd en Noort-Hollantsche Synoden uytgegeven, tot nodige Onderrichtinge*, Leyden 1650.

Tydeman, H.W. en N.G. van Kampen, "Voorberigt", in: *Mnemosyne*, 1815, 1e stuk, v-xvi.

Tydeman, H.G., *Theses juridicae quas, a se propositas, praeside H.G. Tydeman, die 31 Octobris MDCCCXXII – die 19 Junii MDCCCXXIII*, college VII, s.l. s.a..

Tydeman, H.W.T., *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en mrs. M. en H.W. Tydeman. Gedurende de jaren 1807 tot 1831*, twee delen, Sneek 1866-1867.

Tzschirner, H.G., *Het Stelsel der Terugwerking voorgesteld en onderzocht*, uit het Hoogduitsch, Deventer 1824.

U

[.....], "Uitschrijving voor het Hervormingsfeest", in: *Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden. In den jare 1817*, 111.

Universität Heidelberg. Geschichte und Gegenwart, 1386-1961, Heidelberg s.a..

Upsilon, "Vraag over de Dompers, door Upsilon aan Omikron", in: *De Zaadzaaijer*, 1831, deel III, 84-87.

V

[.....], "Vaccine", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 11 november 1823.

Valk, J.P. de, "Landsvader en landspaus? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815-1830)", in: C.A. Tamse en E. Witte (eds.), *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)*, Brussel 1992, 76-97.

Valk, J.P. de, "Nederlandse katholieken in een overgangstijdperk: omslag en terugslag in de jaren 1780-1830", in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 1997, 112e jg., afl. 4, Den Haag 1997, 487-501.

Veltman-van den Bos, Ans J., *Petronella Moens (1762-1843). De Vriendin van 't Vaderland*, Nijmegen 2000.
Verbeek, Annelies, *"Menniste Paus". Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken*, Hilversum 2005.
Verboom, W., *De belijdenis van een gebroken kerk. De Dordtse Leerregels, voorgeschiedenis en theologie*, Zoetermeer 2005.
Vercammen, Franciscus Antonius, *Thijm en Vlaanderen*, Amsterdam 1932.
[.....], "Verdediging der gewezene Nederlandsche Republiek, en harer groote mannen", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1822, 2e stuk, "Mengelwerk", 118-132.
[.....], "Verdeediging van de leer der Hervormde Kerk, omtrent de Praedestinatie", in: *Zondag-Blad voor de Gereformeerden*, deel II, no. CV, zondag 10 november 1799, Amsterdam 1799, 355-362.
Verdonk, W.E., "De keerzijde van de Verlichting", in: *Rondom het Woord. Theologische Etherleergang van de Nederlandse Christelijke Radio-Vereniging (NCRV). De Verlichting*, mei 1975, 17e jg., nr. 2, Hilversum 1975, 46-53.
Vergilius, *Bucolica*, 4, 1.
Vergilius, *Aeneis* 7, 312.
Verhave, Joh. en J.P. Verhave, "De vaccinatiekwestie in het Réveil", in: J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.), *Aspecten van het Réveil*, 230-254.
Verhave, Jan Peter, "De Profeet en het Beest. Dr. Abraham Capadose en zijn *Bestrijding der Vaccine (1823)*", in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper (red.), *Is 't waar of niet?*, 38-63.
Verhellouw, H.J., *Genealogische aanvullingen op Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, s.l. s.a..
Vermeersch, A.J., *Vereniging en revolutie. De Nederlanden 1814-1830*, Bussum 1970.
Verseput, Jaap en Jean Jacques Vrij, "Een Surinaamse Nederlander uit vroeger tijd. Frederik Petrus Gisius Nanning (1798-1832)", in: *Wi Rutu. Tijdschrift voor Surinaamse genealogie*, juli 2002, jg. 2, nr. 1, Leiden 2002, 13-34.
[.....], *Verslag van de in het jaar 1826 in Groningen waargenomene Ziekten; gegeven door de plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt aan de Regering der Stad: met bijgevoegde Aanteekeningen en Tabellen van de Edele Achtbare Heeren Burgemeester en Wethouderen der Stad Groningen*, Groningen 1828.
[.....], *Verzameling van Nederlandsche Staatsregelingen*, Zalt-Bommel 1840.
Vet, Jan de, "Verlichting en christendom in Nederland", in: Wantje Fritschy en Joop Toebes (red.), *Het ontstaan van het moderne Nederland*, 113-115.
Vet, Joannes Josephus Victor Maria de, *Pieter Rabus (1660-1702), een wegbereider van de Noordnederlandse Verlichting*, Amsterdam/Maarsen 1980.
Vijselaar, Joost, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830*, Nijmegen 2001.
Vis, G.J., *Johannes Kinker en zijn literaire theorie. Bijdrage tot een interpretatie van de voorredes bij zijn Gedichten (1819-1821)*, Zwolle 1967.
(Visscher, L.G.), "L.S.", in: *De Argus*, 14 september 1825, deel I, No. 1, 1-2.
(Visscher, L.G.), "Eene inleiding bij den aanvang van het jaar 1826", in: *De Argus*, 4 januari 1826, deel II, No.1, 1-4.
(Visser, H.W.C.A.), "Over het doel van dit Magazijn", in: *Magazijn voor den Openlijken Godsdienst*, 1804, deel I, Sneek 1804, 1-13.
Visser, H.W.C.A., *Het Wijze en Weldadige der Schoolverordeningen, door 's Lands hooge Magten, vastgesteld in het Jaar1806*, Amsterdam 1810.
Visser, J.Th. de, *Kerk en Staat*, drie delen, Leiden 1926-1927.
(Volkom, W. van), "Inleiding", in: *De Protestant*, 1819, deel I, 1-18.
Volmuller, H.W.J., *Nijhoffs Geschiedenislexicon Nederland en België*, 's-Gravenhage/Antwerpen 1981.
[.....], "Voorberigt", in: *Bijdragen*, 1813, deel I, iii-vi.
[.....], "Voorberigt", in: *Letterkundig Magazijn*, 1814, i-iv.
[.....], *Voorloopige Aanmerkingen op Dr. Capadoses Bestrijding der Vaccine*, Amsterdam 1823.
[.....], "Voorrede", in: *Nederlandsche Stemmen*, 3 mei 1834, deel I, Nr. 1, 1-4.
[.....], "Voorstel tot het toelaten van alle protestanten tot het Avondmaal", in: *Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden. In den jare 1817*, 59.
[.....], "Vorsten-Eeden. Volgens de mannen van den Domper", in: *Arnhemsche Courant*, dinsdag 2 september 1823.
Vos, G.J., *Groen van Prinsterer in zijn tijd. Studiën en schetsen op het gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis*, twee delen, Dordrecht 1886-1891.
Vos Az, G.J., *Geschiedenis der Vaderlandsche Kerk van 630-1842*, 2e dr., Dordrecht 1888.
Vos, H. de, *Kant als theoloog*, Baarn 1968.
Vosmaer, Isaäcus, *Disputatio politico-juridica inauguralis, de decimis et jure decimandi*, Lugduni Batavorum MDCCCXXI.
[.....], "Vrede onder de broeders", in: *De Protestant*, deel II, 1820, 95-98.

Vree, J., *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)*, Kampen 1984.
Vree, J., "J.H. den Ouden (1786-1864): uitgever van het vroege Réveil en de eerste hervormd-gereformeerden", in: A.J. van den Berg, G.J. Johannes, P. Visser en J. Vree (red.), *Aspecten van het Réveil in druk*, 19-28.
Vuuren, A.C.A. van, "De Katholieke Pers", in: J.A. Loeff e.a., *Het Katholiek Nederland 1813-1913. Ter blijde herinnering aan het eerste eeuwfeest onzer nationale onafhankelijkheid*, twee delen, Nijmegen 1913, deel II, 231-261.
Vuyk, Simon, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*, Amsterdam 1995.
Vuyk, Simon, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)*, Amsterdam 1998.
Vuyk, Simon, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften der Verlichting (1720-1820)*, Amsterdam 2000.
Vuyk, Simon, "Pleidooien voor de scheiding van kerk en staat", in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 348-357.
Vuyk, Simon, "Kritiek op de Verlichting. Bezwaren van Isaac da Costa", in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 377-389.

W

W., "Kort overzigt van de Bell-Lancastersche leerwijze. (Vervolg. — Brief aan den Heer B.)", in: *Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*, 1822, deel IV, 1-6.
Waarheidminnaar, "*Aan den Heer Redacteur van het Tijdschrift: De Trekschuit*", in: *De Trekschuit*, 1825, N°. 13, 97-104.
[.....], "Waartoe dient eene *Roomsche Courant*?", in: *Nederlandsche Catholijke Courant*, woensdag 17 april 1822, "Mengelwerk".
Wagenaar, L.H., *Het "Réveil" en de "Afscheiding", bijdrage tot de Nederlandsche Kerkgeschiedenis van de eerste helft der XIX eeuw*, Heerenveen 1880.
Wagner-Heidendal, Lutgard, *Het filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden (1821-1829). Een bijdrage tot de studie van de publieke opinie in het begin van de negentiende eeuw*, Brussel 1972.
Wall, E.G.E. van der, "De Nederlandse Verlichting en de Nederlandse Kerkgeschiedenis", in: *Kerktijd. Contactblad Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, april 1996, jg. 8, nr. 1, Rotterdam 1996, 10-19.
Wall, Ernestine van der, "Geen natie van atheïsten. Pieter Paulus (1753-1796) over godsdienst en mensenrechten", in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1995-1996, Leiden 1997, 45-62.
Wall, Ernestine van der en Leo Wessels, *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Nijmegen 2007 (*Een veelzijdige verstandhouding*).
Wall, Ernestine van der, "Religie en Verlichting", in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 13-35.
Warnsinck, Bz., W.H., "De viering van het vierde eeuwgetijde der uitvinding van de boekdrukkunst door Laurens Janszoon Koster", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 531-536.
Warnsinck, Bz., W.H., "Na de inzage van des heeren A.S. Thelwall's zoogenaamde Christelijke Opwekking", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 196-197.
W.D—s., "Jan, Jannetje en hun jongste kind", in: *De Gids*, januari 1842, 6e jg., deel II, "Mengelingen", Amsterdam 1842, 22-46.
Weber, Max, *Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik*, 2. Aufl., Stuttgart 1956.
Weber, Max, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 4. Aufl., Tübingen 1973.
Weijnen, A.A., A.P.G.M.A. Ficq-Weijnen, *Ziektenamen in de Nederlandse dialecten*, 's-Gravenhage 1995.
Wessels, Leonhard Hendrik Maria, *"Verandering der tyden". Een historiografische studie over de Nederlandse geschiedschrijver en publicist Jan Wagenaar (1709-1773)*, 's-Gravenhage/Nijmegen 1996.
Westerhuis, D.J.A., "De "Arnhemsche Courant" contra Da Costa ultimo anno 1823", in: *Stemmen des Tijds. Maandschrift voor Christendom en Cultuur*, 1925, jg. 14, Utrecht 1925, 370-377.
Wibmer, J.B.D., *Brief aan een' Geneesheer, over de Inënting*, Amsterdam 1825.
Wieling, S.E., "De nuttigheid en noodzakelijkheid van zoodanige volksverlichting, als de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, bedoelt en bevordert", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1831, 2e stuk, "Mengelwerk", 689-703.
[.....], *Wij kennen ten Deele. Bijdrage tot Wederlegging der zoogenaamde Christelijke Opwekking aan de Nederlanders, bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen, door A.S. Thelwall, Predikant bij de Engelsche Episcopale Gemeente te Amsterdam*, Amsterdam 1825.
Wij Willem Frederik, Prinse van Oranje en Nassau, aan allen die dit zullen zien, salut! Proclamatie van 2 december 1813, in: *Staatkundig Dagblad van de Zuiderzee*, 4 december 1813; *Nederlandsche Staats-*

Courant. Voor de Maanden november en december 1813, 3 januari 1814; *Bijvoegsel tot het Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden*, enz., deel I, 1813-1814, Dordrecht 1816, 16-17.

Wijk Roelandszoon, J. van, getiteld: "Iets over de Vrijmoedige Brieven over den tegenwoordigen Staat van het Lager Schoolwezen in het Koningrijk der Nederlanden. (In eenige Brieven)", in: *Nieuw Algemeen Magazijn voor Onderwijs en Opvoeding*, 1823, deel V, 110-123; 181-192; 327-344; 1824, deel I, 103-112; 153-162; 377-384; 1825, deel II, 145-153.

Wilbrink, B., *Afgeperst Antwoord aan den Redakteur van het Letterkundig Magazijn, van Wetenschap, Kunst en Smaak, voor het Jaar 1818. N°. 10. wegens zijne partijdige Recensie mijner Leerrede, getiteld: De Duurzaamheid en Onvergankelijkheid van Jezus ware Kerk betoogd*, Amsterdam 1819.

Wildeman, M.G., "Bilderdijk en de genealogie", in: Bilderdijk Commissie, *M^{r}. Willem Bilderdijk*, 21-52.

Willem Frederik By de Gratie God's Prince van Oranje en Nassau &c.&c.&c. Allen den geenen die deze zullen zien ofte hooren leezen; Salut: Doen te weeten: Waarde Landgenooten!! Proclamatie van 30 november 1813, ook opgenomen in: *Bijvoegsel tot het Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden. of Besluiten, Resolutiën, enz.; alleenlijk door middel van de Nederlandsche Staats-Courant gepubliceerd wordende, en niet geïnsereerd zijnde in hetzelve Staatsblad*, deel I, 1813-1814, Dordrecht 1816, 9-10; *Nederlandsche Staats-Courant. Voor de maanden november en december 1813*, maandag 3 januari 1814, No. 2.

Willem, "Besluit van den 18den April 1818, houdende bepalingen ter bevordering van het meer algemeen gebruik der koepok-inënting", in: *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden*, N°. 20, 's-Gravenhage 1819.

Willem, "*Besluit van den 15^{den} September 1819, houdende bepalingen omtrent het gebruik der Landtaal in publieke akten, tot gerief en in het belang der ingezetenen*", in: *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden, 1819*, N°. 48, 's-Gravenhage 1820.

Willem, "Besluit van den 26 October 1822, waarbij de bepalingen van het Koninklijk Besluit van den 15 September 1819 (*Staatsblad*, N°. 48), omtrent het gebruik der landtaal in publieke akten, op een gedeelte van de provincie *Zuid-Brabant*, worden toepasselijk verklaard", in: *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden 1822*, 's-Gravenhage 1823.

Willem, "*Besluit van den 29sten maart 1824, n°. 163*", in: *Nederlandsche Staats-Courant*, donderdag 1 april 1824.

Willem, "Besluit, bepalende eene Algemeene Collecte, tergemoetkoming aan de rampen van de Watervloeden in Februarij 1825", in: *Bijvoegsel tot het Staatsblad en Officieel Journal van het Koningrijk der Nederlanden. Of Besluiten, Resolutiën, Dispositiën, Decisiën, Ordonnantiën, Reglementen, Instructiën, Notificatiën, Advertissementen, en dergelijke Stukken: uitgevaardigd en gegeven, door Zijne Majesteit den Koning, hoogstdeszelfs Ministers, Directeurs- en Commissarissen-Generaal, en verdere hooge Kollegiën en Beambten; als welke in het Staatsblad en het Officieel Journal zelve, niet geïnsereerd zijn geworden; en mitsdien, met dezelve, uitmaken een volkomen Geheel der Nederlandsche Wetgeving. Met eene Lijst der Stukken naar orde van Dagteekening, en een breedvoerig alphabetisch Register der voornaamste Zaken*, 1825, deel XII, 2^{e} stuk, Gorinchem 1826, 118.

Willem, "Besluit van den 14den Juni 1825, houdende eenige wijzigingen in de bestaande verordeningen nopens de Latijnsche Scholen, Kollegien of Kollegien onder de benaming van Athenaea", in: *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden. 1825*, N°. 55, 's-Gravenhage 1826.

Willem, "Besluit van den 14den Juni 1825, waarbij de oprigting bevolen wordt aan eene der Hooge Scholen van het Rijk van een *Collegium Philosophicum*, ten behoeve der Roomsch Katholijke jongelingen die voor den geestelijken stand bestemd zijn", in: *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden. 1825*, N°. 56.

Winckel, jr., C.P., "Over J.R.L. von Kirckhoff", in: *Algemeene Konst- en Letter-Bode*, vrijdag 1 oktober 1824, deel II, N°. 41, 211-217.

Winter, J.E., *De Redenen der Onvruchtbaarheid van de Evangelie-verkondiging, aangewezen in eene Leerrede over Jes. LIII:1. Voor de Evangelisch Luthersche Gemeente te Groningen, gehouden den 21 April 1816. Uitgegeven ten Voordeele der Luthersche Armen te Groningen*, Groningen 1816.

Wiselius, S.I.Z., *De Sadduceën van Mr. I. da Costa getoetst aan Redelijkheid, Geschiedenis, en Bijbel*, Amsterdam 1824.

W(iselius), (S.I.), "Nieuwjaars-geschenk voor den heer Mr. I. da Costa, of weerklank op het lied, onlangs door hem den Heere Mr. W. Bilderdijk toegezongen", in: *De Recensent*, 1824, deel XVII, 2^{e} stuk, "Antikritiek en Mengelwerk", 571-574.

Wiselius, S.I.Z., *Nog een Blik op de Sadduceën van Mr. I. da Costa; naar Aanleiding van deszelfs zoogenaamde Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau*, Amsterdam 1825.

Witlox, Joannes Henricus Josephus Maria, *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst*, drie delen, 's-Hertogenbosch/Bussum 1919-1969.

Witsen Geysbeek, P.G., "Aan- en Inleiding", in: *De Moniteur der Vaderlandsche Letterkunde*, januari 1825, 1-10.

Witsen Geysbeek, P.G. , *Gedichten*, Amsterdam 1825.

Witstein, S.F., *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance. Enkele funeraire gedichten van Heinsius, Hooft, Huygens en Vondel, bezien tegen de achtergrond van de theorie betreffende het genre*, Assen 1969.
Witte, Leopold, *Das Leben D. Friedrich August Gotttreu Tholuck's*, Erster Band 1799-1826, Bielefeld/Leipzig 1884.
Witz, Josué, "Le Sage is niet meer!…..", in: *Catholijke Nederlandsche Stemmen. Over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde*, nr. 29, 17 juli 1847, Grave 1847.
Witz, Josué, "Le Sage is niet meer!…..", in: *De Godsdienstvriend*, 1847, deel LIX, Grave 1847, 57-64.
Wolgast, Eike, *Die Universität Heidelberg 1386-1986*, Berlin/Heidelberg/New York/London/Paris/Tokyo 1986.
Woordenboek der Nederlandsche Taal, negenentwintig delen en aanvullingen, 's-Gravenhage 1882-2001.
Woude, C. van der, *Elias Annes Borger (1784-1820). Een geleerde-leven in het begin der 19e eeuw*, Kampen 1975.
Woyt, Johannes Jacob, *Gazophylacium medico-physicum, of Schat-Kamer der Genees- en Natuur-Kundige Zaaken, behelzende de meeste Konst-woorden die in de Genees-kunde gebruikelyk zyn, Verhandelingen van veele in en uitwendige Ziektens, beneffens derzelver Genees-middelen, alle de Mineralen, Metaalen en Aarden. Vreemde en Inlandsche-Dieren, Kruiden, Bloemen, Zaaden, Zappen, Olyen, Harsten enz. alle zeldzaame Speçeryen in de Medicynen gebruikelyk. En ten laatsten veele fraaje tot de Werktuig-kunde behorende Hand-greepen, alles in een welgepaste Orde na 't Latynsche Alphabet te zamen gestelt, en in de Hoog-duitsche Taale beschreven. Nu na den Tienden Druk vertaalt, vermeerdert en met Aanmerkingen verrykt door Joann. Christ. Schmellentin*, Amsterdam 1741.
Wtenbogaert, Johannes, *De kerckelicke Historie, vervattende verscheyden gedenckwaerdige Saecken, inde Christenheyt voorgevallen, van het Jaar vierhondert af, tot in het Jaar sesthienhondert ende negenthien. Voornamentlick in dese geunieerde Provintien*, s.l. 1646.
Wuyster, G., *Die heb ik ook gelezen, of Aantal Uittreksels, Uitlegkundige en Godgeleerde Aanteekeningen uit beroemde en aangeprezene Schrijvers, gedurende 50 Jaren uit zijne Boekerij verzameld, en op zijn 77ste jaar uitgegeven, met eene Voorrede, ter Verdediging der Antikritiek van J. v. Oldenburg, tegen de voorbeeldelooze Recensiën in de Vad. Letteroef. en het Letterk. Magazijn, 1821, nos. 7 en 11. Eerste Aflevering*, Breda 1821.

X

X., "De hemel beware ons voor meer zulke bekeerlingen!", in: *Euphonia*, november 1823, No. 47, 740.
X., "Eene fabel", in: *Euphonia*, september 1823, No. 39, 601-602.
X.Q.Y. enz., "Eerzuil voor Scriblerus, opsteller van de *Bezwaren tegen den geest der eeuw*", in: *Euphonia*, oktober 1823, No. 43, 661-676.

Y

(Yntema, J.W.), "Toegift. Proeve van een' berijmden Domper-Katechismus, in vragen en antwoorden, tusschen meester en leerling", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1823, 2e stuk, "Mengelwerk", 553-556, 646-652.
Y.(ntema), (J.W.), "Op de duisterlingen dezer eeuwe", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1824, 2e stuk, "Mengelwerk", 496.
Yntema, J.W., "Aan mijne stadgenooten, bij de ramp van Noord-Holland", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 151.
Yntema, J.W., "Aan onze vaderlandsche tooneel- en muzijkgezelschappen, bij den jongsten watersnood, in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 152.
Y(ntema), (J.W.), "De koepok bevorderlijk aan het rijk der duisternis", in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1825, 2e stuk, "Mengelwerk", 452.
Ypey, A. en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, vier delen, Breda 1819-1827.

Z

Z., "Euphonia's overstap in het jaar 1815; aan onze geachte lezers en Nederland's letterminnend publiek in 't algemeen", in: *Euphonia*, januari 1815, No. 1, 1-16.
Zanten, Jeroen van, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*, Amsterdam 2004.
Zijlstra, Samme, "'T geloove is vrij". De tolerantiediscussie in de Noordelijke Nederlanden tussen 1520 en 1795", in: Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Een schijn van verdraagzaamheid*, 41-67.

[.....], *Zijt Eensgezind, Leeft in Vrede. Bescheidene Aanmerkingen van een Lid der Hervormde Gemeente te Amsterdam, op de Geschriften, welke vóór en tegen de Christelijke Opwekking van den Weleerwaarden Heer A.S. Thelwall, in het Licht verschenen zijn*, Amsterdam 1825.

Zöllner, (Johann Friedrich), "Ist es rathsam, das Ehebündniß nicht ferner durch die Religion zu sanciren?", in: *Berlinische Monatschrift*, 1783, II, 508-517. Overdruk in: Norbert Hinske, *Was ist Aufklärung?*, 107-116.

Zondergeld, Gjalt, "J.P. Arend, een vergeten historicus?", in: *In de marge. Tijdschrift voor levensbeschouwing en wetenschap*, 2003, jg. 12, nr. 4, Amsterdam 2003, 16-21.

Zwaag, W. van der, *César Malan (1787-1864). Prediker van het Frans-Zwitserse Réveil*, Utrecht 1997.

Zwager, H.H., *Nederland en de Verlichting*, 2e dr., Haarlem 1980.

Zwart, Baltus, "De stormvloed van 1953", in: *Zenit. Sterrenkunde-Weerkunde-Ruimteonderzoek*, 1997, jg. 24, nr. 2, Utrecht 1997, 59-64.

HERKOMST VAN DE ILLUSTRATIES

Afbeelding	Herkomst
omslag	Bilderdijk-Museum. Zie: Ton Geerts, *Het Bilderdijk-Museum. Catalogus van kunstvoorwerpen*, Leiden 1994, 49-50, nr. 12.
1	H.T. Colenbrander, *Willem I. Koning der Nederlanden*, twee delen, Amsterdam 1931-1935, deel I, 359. Koninklijke Bibliotheek.
2	Moses Mendelssohn, *Moses Mendelssohn's gesammelte Schriften*. Nach den Originaldrucken und Handschriften herausgegeben von G.B. Mendelssohn, sieben Bände, Leipzig 1843-1845, erster Band, Leipzig 1843, tegenover titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
3	Particuliere collectie.
4	Soetens, rugtitel: *Portretten A-Z*, s.l. s.a.. Koninklijke Bibliotheek.
5-6	*Iconographie des Contemporains*, deux volumes, s.l. s.a., volume II. Koninklijke Bibliotheek.
7	John Bowring, *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring. With a brief memoir by Lewin B. Bowring*, London 1877, tegenover titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
8	Soetens, *Portretten A-Z.*
9	J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw. Historisch geschetst*, 2^e^ herz. dr., Amsterdam 1916, tegenover pagina 33 (*De Afscheiding*).
10	Bilderdijk-Museum.
11-14	Koninklijke Bibliotheek.
15	A. Steenbeek, *Hermannus Muntinghe*, 's-Gravenhage 1931, tegenover titelpagina.
16-20	Koninklijke Bibliotheek.
21	Jaap Hagedoorn, *Overdracht van meer dan letters.... Van Gorcum 1800-2000*, Assen 2000, 19.
22	Particuliere collectie.
23	Koninklijke Bibliotheek.
24	J. Heemskerk Az., *Levensschets van M. Stuart*, Amsterdam 1855, tegenover pagina 18. Koninklijke Bibliotheek.
25	H. Sannes, "Anderhalve eeuw Rijksschooltoezicht in Friesland", in: *It Beaken. Tydskrift fan de Fryske Akademy*, 1952, jg. XIV, Assen 1953, 129-141, tegenover pagina 137. Koninklijke Bibliotheek.
26	Koninklijke Bibliotheek.
27	*Universität Heidelberg. Geschichte und Gegenwart, 1386-1961*, Heidelberg s.a., vitrine 15.
28	Koninklijke Bibliotheek.
29	G. Gorris, *J.G. le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken*, twee delen, Amsterdam 1947-1949, deel I, voor titelpagina.
30	Koninklijke Bibliotheek.
31-32	Particuliere collectie.
33	J.C. Rullmann, *De Afscheiding*, tegenover pagina 53.
34	*Album der Schoone Kunsten. Romantiesch, Kritiesch en Historiesch Tijdschrift voor Hollandsche en Vlaamsche Letterkunde en Kunst*, 1851, Haarlem 1851, tegenover pagina 33. (*Album der Schoone Kunsten*). Koninklijke Bibliotheek.
35	R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken*, twee delen, Amsterdam 1891, deel II, tegenover pagina 177. Koninklijke Bibliotheek.
36	*Gedenkzuil voor W. Bilderdijk*, Amsterdam 1833, tegenover titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
37	Is. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk. Eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter en schriften*, Haarlem 1859, tegenover titelpagina.
38	Koninklijke Bibliotheek.
39	M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*, Amsterdam 1936, tegenover pagina 64.

40-44	Koninklijke Bibliotheek.
45	Soetens, *Portretten A-Z.*
46	Bilderdijk-Museum.
47-48	Koninklijke Bibliotheek.
49	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1829, 's-Gravenhage 1829, voor titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
50	A.G. van Poelje, *Nederland van 1795-1813*, reeks: Historische Portretten, Den Haag 1913, 69. Koninklijke Bibliotheek.
51	Odilon Périer, *Dirk Donker Curtius. Ministre d' état Néerlandais*, La Haye/Bruxelles 1876, tegenover titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
52	Karl Engelbrecht van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw*, Arnhem 1933, tegenover pagina 65.
53	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1832, 's Gravenhage 1832, voor titelpagina.
54	*Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, Amsterdam 1932, 66. Koninklijke Bibliotheek.
55	Koninklijke Bibliotheek.
56	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1830, 's Gravenhage 1830, tegenover titelpagina.
57	Koninklijke Bibliotheek.
58	G.W. Kernkamp, *De Utrechtsche Academie 1636-1815*, twee delen, Utrecht 1936, deel I, tegenover pagina 342. Koninklijke Bibliotheek.
59-60	Bilderdijk-Museum.
61	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1824, Rotterdam 1824, voor titelpagina.
62	J.M. Kemper, *Verhandelingen, Redevoeringen en Staatkundige Geschriften van J^{hr}. Joan Melchior Kemper*, verzameld door J. de Bosch Kemper, drie delen, Amsterdam 1835-1836, deel I, Amsterdam 1835, voor titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
63	Vincent Loosjes, *Gedenkschriften wegens het vierde Eeuwgetijde van de Uitvinding der Boekdrukkunst door Laurens Janszoon Koster, van stadswege gevierd te Haarlem den 10 en 11 Julij 1823*, Haarlem 1824, tegenover pagina 74 (*Gedenkschriften*). Koninklijke Bibliotheek.
64	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1831, 's Gravenhage 1831, voor titelpagina.
65	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1821, 2^{e} dr., voor titelpagina.
66	Soetens, *Portretten A-Z.*
67	Paticuliere collectie.
68	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1843, Amsterdam 1843, tegenover titelpagina.
69	L.C.T. Bigot en Gilles van Hees, *Verleden en heden. Beknopte geschiedenis van opvoeding en onderwijs vooral in Nederland*, 2e dr. Groningen/Den Haag/Batavia 1934, 111 (*Verleden en heden*).
70	*Gedenkschrift bij het 130 jarig bestaan der eerste school van het departement 's-Gravenhage der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 's-Gravenhage 1934, tegenover pagina 6. Koninklijke Bibliotheek.
71	M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*, tegenover pagina 76.
72	*Doopsgezinde Bijdragen*, 1901, jg. 41, Leiden 1901, tegenover titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
73	A.M. de Jong, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank*, De Nederlandsche Bank van 1814 tot 1864, Haarlem 1930, tegenover pagina 260. Koninklijke Bibliotheek.
74	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1827, 's Gravenhage 1827, tegenover titelpagina.
75	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1821, 2^{e} dr., Rotterdam 1821, voor titelpagina.
76	G.J.W. Koolemans Beijnen, *Historisch gedenkboek der herstelling van Neêrlands onafhankelijkheid in 1813*. Uitgegeven onder het patronaat der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, vier delen, Haarlem 1912-1913, deel I, Haarlem 1912, tegenover pagina 28. Koninklijke Bibliotheek.
77	Soetens, *Portretten A-Z.*
78	M.C. van Hall, *M^{r}. Johannes Kinker. Bijdragen tot zijn Leven, Karakter en Schriften*, Amsterdam 1850, tegenover titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
79	[.....], "Jan Frans Willems", in: *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, uitgegeven op Last der Maetschappy tot Bevordering der Nederduitsche Tael- en Letterkunde, 1846, deel X, Gent 1846, 459-483, tegenover pagina 459. Koninklijke Bibliotheek.
80	Hendrik Herman Donker Curtius, *Nagelatene Leerredenen*. Vooraf gaat: Pieter van der

	Willigen, "Iets over H.H. Donker Curtius", Arnhem 1840, tegenover titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
81	*Iconographie des Contemporains*, volume I.
82	Particuliere collectie.
83	*Album der Schoone Kunsten*, 1852, Haarlem 1852, tegenover pagina 40.
84	Particuliere collectie.
85	Koninklijke Bibliotheek.
86	Particuliere collectie.
87	Samuel Muller, *Levens- en karakterschets van Nicolaas Godfried van Kampen*, Haarlem/ Leiden 1840, tegenover titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
88	Particuliere collectie.
89	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1820, 2e dr., Rotterdam 1820, tegenover titelpagina.
90	Particuliere collectie.
91-93	Koninklijke Bibliotheek.
94	Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)*, Amsterdam 1998, 134.
95	Dokkumer leesgezelschap "Ledige Uren Nuttig Besteed".
96-97	Koninklijke Bibliotheek.
98	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1837, Amsterdam 1837, tegenover titelpagina.
99	Particuliere collectie.
100	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1828, 's Gravenhage 1828, voor titelpagina.
101	Koninklijke Bibliotheek.
102	Eva Lassing-van Gameren, "Ambtsjubilea van Ds. Le Roy", in: *Eilanden-Nieuws. Chr. streekblad op gereformeerde grondslag voor de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden*, vrijdag 15 november 2002, "Historisch hoekje", Middelharnis 2002, 9.
103-105	Koninklijke Bibliotheek.
106	N. Chatelain, *Histoire du Synode de Dordrecht considéré sous ses Rapports religieux et politiques, dès 1609 a 1619*, Paris/Amsterdam 1841, tegenover pagina 64 (*Histoire du Synode de Dordrecht*). Koninklijke Bibliotheek.
107	*Ibidem*, tegenover pagina 57.
108	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1823, Rotterdam 1823, tegenover titelpagina.
109-110	Koninklijke Bibliotheek.
111	N. Chatelain, *Histoire du Synode de Dordrecht*, tegenover pagina 19.
112	Koninklijke Bibliotheek.
113	N. Chatelain, *Histoire du Synode de Dordrecht*, tegenover pagina 33.
114	Koninklijke Bibliotheek.
115	P.G. Witsen Geysbeek, *Gedichten*, Amsterdam 1825, titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
116	Koninklijke Bibliotheek.
117	N. Japikse, *De Geschiedenis van het Huis van Oranje-Nassau*, Den Haag 1937, tegenover pagina 177. Koninklijke Bibliotheek.
118-128	Koninklijke Bibliotheek.
129	*De Gids*, 1839, deel III, "Mengelingen", tegenover pagina 476. Koninklijke Bibliotheek.
130	Bilderdijk-Museum.
131	*Revue Encyclopédique, ou Analyse Raisonnée des Productions les plus Remarquables dans les Sciences, les Arts Industriels, la Littérature et les Beaux-arts*, janvier 1824, sixième année, seconde série, tome XXI, tegenover titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
132-136	Koninklijke Bibliotheek.
137	Petronella Moens, *Legaat aan mijne vrouwelijke Landgenooten*, Amsterdam 1829, titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
138-144	Koninklijke Bibliotheek.
145	J.P. Fockema Andreæ e.a., *De Utrechtsche Universiteit 1815-1936*, twee delen, Utrecht 1936, deel II, tegenover pagina 122. Koninklijke Bibliotheek.
146-151	Koninklijke Bibliotheek.
152	(N. Swart), *Historisch Tafereel van den zwaren Watersnood, op den 3den, 4den en 5den february 1825, een groot Deel van ons Vaderland getroffen hebbende*, Amsterdam 1826, tegenover pagina 38. Koninklijke Bibliotheek.
153	[.....], *Tafereel van den Watervloed, of geschied- en zedekundige Beschrijving der verschillende Doorbraken en Overstroomingen, welke den 3den, 4den en 5den Februarij 1825, de Ne-*

	derlanden geteisterd hebben, Amsterdam 1825, na titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
154	J.C. Beijer, *Gedenkboek van Neerlands Watersnood, in Februarij 1825*, 's-Gravenhage 1826, titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
155	*Nederlandsche Muzen-Almanak*, 1829, voor titelpagina.
156	Particuliere collectie.
157-158	Koninklijke Bibliotheek.
159	J.C. Beijer, *Gedenkboek*, tegenover pagina 556.
160-163	Koninklijke Bibliotheek.
164	A.G. van Poelje, *Nederland van 1795-1813*, 58.
165-170	Koninklijke Bibliotheek.
171	J.C. Beijer, *Gedenkboek*, tegenover pagina 672.
172-174	Koninklijke Bibliotheek.
175	[.....], *Godsdienstige Mengelingen. Met het Portret van den Schrijver der Brieven aan Erastus*. Uitgegeven door en voor rekening van het Nederlandsche Godsdienstige Traktaat-Genootschap, Amsterdam 1837, voor titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
176-209	Koninklijke Bibliotheek.
210	(H.E.G. Paulus), *Quintessenz aus Anfang, Mitte und Ende der Wundercurversuche, welche zu Würzburg und Bamberg durch Martin Michel, (...) und durch (...) Alexander v. Hohenlohe-Schillingsfürst unternommen worden sind. Mit Beleuchtungen des Wunderbaren und des Wunderbeweises überhaupt*, Leipzig 1822, tegenover titelpagina. Koninklijke Bibliotheek.
211	*Iconographie des Contemporains*, volume I.
212	Christian zu Stolberg, Christian Einar Reventlow, Louis Bobé, *Breve fra og til Greverne Christian og Fritz Stolberg, Greve Ernst og Grevinde Charlotte Schimmelmann*, reeks: Efterladte papirer fra den Reventlowske familiekreds I tidsrummet 1770-1827, udgivne paa foranledning af C.E. Reventlow ved Louis Bobé, ottende bind, Kjøbenhavn 1917, tegenover pagina 160. Koninklijke Bibliotheek.

PERSONENREGISTER

A

AA, A.J. van der 52
Abbink, J.J. (zie: Ceratinus)
Abrahamsz, H.J. (zie: Capadose-Abrahamsz, H.J.)
Abresch, F.L. (zie: Omikron)
Adam [eerste mens] 516, 520, 551, 557
Aerssen, C. van 434
Albrecht, J.F.E. 614
Albrecht, J.H. 589, 590, 614
Alderwerelt, A.G. van 158, 159
Alexander I [tsaar van Rusland] 396, 597
Alphen, H. van 249
Alva, F. Alvarez de Toledo [hertog van] 359, 423
Amersfoordt, H. 189, 193
Anjou, hertog van (D'Alençon, François) 447
Anslijn, N. 35
Apollo [Griekse godheid] 218, 232, 727
Arend, J.P. 296, 297, 298
Aristus (personificatie) 69, 70, 71, 72, 77
Arminius, J. 160, 379, 385, 405, 407, 414, 442
Arragon, A. van (parodie op Capadose, A.) 350, 351, 569, 570, 571
Asch van Wijck, A.M.C. van 605
Asher, Ananias (pseud. van Lerber, B.R. von) 139, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 160, 161
Auber, D. 10
Augeias [ook: Augias, koning van Elis] 302
Augustinus, A. 670
Augustus [Romeins keizer] 727

B

Bähler, L.H. 365, 366, 367, 368, 452, 470, 471, 650, 651, 652, 653
Bähler-Despar, H.W.M. 367, 368, 453, 455, 651, 653
Bakhuizen van den Brink, R.C. 158, 706
Bakker, J. 15
Bassecourt, F. de la 392
Batavus (pseud. van Bilderdijk, I.)
Baudartius, W. 379
Baur, F.C. 176
Beaufort, W.H. de xxii, xxiii
Beets, N. 35, 491, 707
Beijer, J.C. 591
Bekker, B. 454, 455
Bell, A. 257, 335
Bellarminus, R. 403
Belmonte, H. (zie: Costa-Belmonte, H. da)
Belmonte, Henriëtte (Esther) 731
Belmonte-da Costa, S. 731
Bemoeial, Klaas (personificatie) 277, 278
Bengel, J.A. 42
Benthem Reddingius, G. 50, 77
Bertius, P. 391, 392, 405
Beyerinck, G.J.A. 706
Bicker, A. 430
Biester, J.E. (pseud. E.v.K.) 12, 254
Bilderdijk, I. 164
Bilderdijk-Duyzenddaalders, S. 164
Bilderdijk, W. passim
Bilderdijk-Schweickhardt, K.W. 100, 166, 168, 293, 638
Bilderdijk-Woesthoven, C.R. 166
Bloemen, H. 232, 233, 234
Bodel Nyenhuis, J.T. 185, 186, 187, 336
Boerhaave, H. 295
Bogaerts, A. 276, 370, 721
Bogerman, J. 411, 412, 418, 423, 424, 426, 427, 434, 442, 579, 585
Boren de Regt, Elias van (pseud. van Loosjes, V.) 355, 356
Borg, J. ter 612
Borger, E.A. 31, 109
Bornewasser, J.A. xxiii
Bosch Kemper, J. de 33
Bossuet, J.-B. [bisschop van Meaux] 721
Bost, P.A.I.D. xxiii, 40, 42, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145
Bosveld, P. 31
Bouman, H. 58
Bourbon, K.F. van [hertog van Berry] 378
Bowring, J. 6, 32, 33
Brandt, G. 332, 379, 387, 405, 411
Brandt, J. 379
Brasz, H. 492
Breggen Cz. F. van der 499, 500, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 518, 524, 573, 586
Brill, E.J. 186
Brink, A. 77
Brink, J. ten 352, 353, 356
Brinkman, W.T. 648, 649
Broedelet, D. 628, 629, 630
Broes, W. 398
Brouwer, P.W. 50
Bruining, G. 329, 330, 331
Brunswijk, K. van 166
Buma, W.W. 207, 593
Byron, Lord G.N.G. 39

C

Caligula [Romeins keizer] 727
Calvijn, J. 142, 198, 293, 380, 390, 442
Capadose, A passim
Capadose-Abrahamsz, H.J. 489
Capadose-van der Houven, J. 489
Capadose, Immanuel 265, 266, 489, 490
Capadose, I.H. 489, 523
Capadose, Joseph 490
Capadose-da Costa, B. 265
Capadose-Mendes da Costa, E. 489

Cappelle, J.P. van 34, 36, 168
Carbasius, N. 183, 186, 261, 264, 284, 305, 725
Carleton, Sir Dudley 411, 422, 423
Cats, J. 355
Ceratinus (pseud. van Abbink, J.J.) 349, 352, 540, 569, 570
Cervantes Saavedra, M. de 227
Cham [zoon van Noach] 255, 472
Chantepie de la Saussaye, D. 279
Chantepie de la Saussaye, P.D. 279
Chevallier, P. 709, 731
Clarisse, J. 27, 31, 59
Clemens XIV [paus] 395
Clercq, Matthijs de 621, 622
Clercq, Maria de 622
Clercq, S. de 621, 622, 627
Clercq, W. de 11, 32, 161, 174, 212, 213, 214, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 311, 370, 381, 408, 491, 614, 635, 653, 668, 679, 701, 727
Coligny, Louise de 427
Collot d'Escury, H. 499
Coornhert, D.V. 317
Cornel, N. 410
Costa, D.H. da 171
Costa, I. da passim
Costa-Belmonte, H. da 42, 172, 266, 490
Costa-Ricardo, R. da 171
Cramer von Baumgarten, G.J.F. 82, 83, 84, 85, 86, 87, 91
Croeze, R. (eig. Kroeze) 639
Curcellaeus, S. (Courcelles, E. de) 385

D
Daendels, H.W. 20
Dathenus, P. 446
David [koning van Israël] 212, 468
Decazes, E. [Frans politicus] 378
Decker Zimmerman, J. 695
Dermout, I.J. 387
De Schipper van de Trekschuit (personificatie) 534, 535
Diotrephes (III Johannes 9v.) 440
Dominé Braafhart (personificatie) 621, 622, 623
Don Juan (van Oostenrijk) 447
Donker Curtius, B. 704
Donker Curtius, D. 203, 204, 205, 693, 704
Donker Curtius, F.C. 704
Donker Curtius, H.H. 288, 289, 290, 367, 384, 386, 407, 455, 456, 693
Donker Curtius, W.B. 704
Don Quichot 227, 423, 477
Dorp, J.P. van 537, 538, 539, 587
Doyer, A. 552, 553, 554, 555
Dralle-Tilmes, G.W. 647
Drieling, J.A. 6
Drummond, H. 40
Duyn van Maasdam, A.F.J.A. van der 4, 10

E
Eelhart (personificatie) 528
Egeling, L. 172, 264, 265, 409, 484, 490, 709
Eichstorff, P.F.L. von 273
Eijk, J. van 84, 136
Elia [profeet] 653
Elias, D.W. 270, 271
Eliphaz [vriend van Job] 630
Elout van Soeterwoude, P.J. 43, 175, 491
Engelbronner, E.C. d' 282, 299, 301, 302, 325, 326, 340, 709
Epen, C. van 58, 59, 68, 82, 96
Episcopius, S. 385, 405, 407, 414, 426
Erasmus, D. 387
Erenophilus, Christianus 458, 459, 460, 461
Eva [vrouw van Adam] 557

F
Fabius, J. 272, 381
Falck, A.R. 202, 242, 269, 270, 271
Feburé, J. le 642, 643, 645
Festus, Porcius [Romeins procurator van Judea] 480
Fichte, J.G. 253
Fleming, R. 104
Floh, J.H. 28
Fol, F. 730
Fourcroy, A.F. de 535
Frans I [keizer van Oostenrijk] 396
Frederik [prins der Nederlanden] 269, 596
Frederik Hendrik [stadhouder] 217, 332, 351, 352, 398, 422, 424, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433
Frederik Wilhelm III [koning van Pruisen] 396
Fremery, N.C. de 546, 547, 548, 573, 586
Fruytier, J. 98

G
Gallé, P.H. 592
Gamaliël [rabbijn, leermeester van Paulus] 274, 398
Gaussen, L. 40
Geer, B.R. de 27
Gefken, J.W. 278, 491
Genlis, Madame de (DuCrest de Saint-Aubin Comtesse de Genlis, C.S.F.) 293, 294
Gerards, B. 378
Geselius, C. 395
Gevers, M.B.H.W. 175
Gisius Nanning, F.P. 463, 464, 465
Goethe, J.W. von 39
Gogel, I.J.A. 6
Gomarus, F. 160, 199, 386, 395, 415, 579, 585
Graaf, J. van der 333
Graaf, P. van der 333
Gravenweert, J. van 's 597, 598, 707
Grevinchoven, N. 395
Groen van Prinsterer, G. 16, 25, 28, 41, 43, 44, 45, 46, 175, 278, 371, 414, 491

Groot, H. de 333, 351, 352, 380, 385, 386, 405
Gutenberg, J. (ook: Genschfleisch, J.) 246

H
Haefkens, Jac. 306, 321
Haldane, R. 40
Halbertsma, J.H. 9
Hall, A.M.C. van 161, 170, 701
Hall, F.A. van 170
Hall, M.C. van 170, 268, 269, 499
Hamelsveld, Y. van 27
Hardenberg, F.L. von (zie: Novalis)
Haren, J. (van) 392
Hartogh, G.M. den xxiii
Hattem, O. van 392
Hegel, G.W.F. 176
Heldring, O.G. 45
Hellenbroek, A. 453, 580
Helmers, J.F. 706
Hembyse, J. van 446
Hendricksz, Hendrick 423
Hendrik IV [koning van Frankrijk] 378
Hengel, W.A. van 694
Hengst, P. den 589
Hengstenberg, E.W. 491
Herakles [Herkules, myth. figuur] 302
Herdingh, L. 247, 316
Heringa, J.Ezn. 27
Heusden, A.J.M. van 536, 537, 586
Heyde [kapitein] 594
Heykens, B. 267, 268, 726
Hippocrates 578
Hobma, J. xxiii
Hoekstra, F. 602, 604
Hoffmann, F. 543
Hofstede de Groot, P. 27
Hogendorp, D. van 32, 43, 175, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 200, 201, 205, 206, 207, 217, 225, 226, 229, 232, 240, 241, 242, 245, 260, 261, 262, 266, 295, 301, 360, 370, 409, 414, 417, 418, 491, 510, 530, 589, 593, 603, 614, 633, 638, 668, 743
Hogendorp, G.K. van 4, 5, 7, 8, 183, 191, 193, 194, 635, 636, 637
Hogendorp, W. van 43, 113, 121, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 191, 194, 210, 225, 229, 232, 240, 241, 246, 261, 262, 263, 264, 295, 337, 370, 417, 418, 491, 614, 638, 668
Hohenlohe, A. von 720
Holtrop, P.N. xxi, xxii
Homerus [Griekse dichter] 347, 635
Hooft, P.C. 379
Hoop Jr., A. van der 707
Horatius Flaccus, Q. [Romeins dichter] 214, 699
Houven, H.C. van der 489
Houven, J. van der (zie: Capadose-van der Houven, J.)
Hoving, H.W. xix, xxi, passim in hoofdstuk 2, 97, 132, 681, 682
Hovius, J. xxiii
Hubbeling, H.G. 187
Hulst, J.Lzn. van 257

I
Imbyze van Batenburg, W. van 417
Immerzeel Jr., J. 272, 730
Irving, E. 42

J
Jacobus II [koning van Engeland] 256
Jager, A. de (zie: Venator)
Jamieson, W. 606
Janssen, J.D. 24, 119, 121
Jaus, H.R. xxvi
Jeannin, P. 411, 422, 423
Jenner, E. 259, 295, 487, 494, 495, 499, 515, 521, 524, 525, 526, 527, 528, 533, 539, 552, 561, 562, 564, 578
Jeremia [profeet] 476, 480, 663
Jesaja [profeet] 445, 476, 480
Jezus Sirach 559, 560
Johannes [apostel] 253, 398, 409, 653
Jong, [kapitein] de 594
Jorritsma, T.A. 539, 544, 545, 546, 563, 587
Jufvrouw Eenvoud (personificatie) 621, 622, 623
Jullien, M.A. 703
Junius, H. 246
Jupiter [Romeinse oppergod] 727

K
Kaakebeen, D.M. 659, 660, 661, 662, 663, 664
Kagchelland, A. xxv
Kagchelland, M. xxiv, xxv
Kalmijn, D. xxiii, 530
Kampen, N.G. van 34, 35, 268, 311, 312, 313, 321, 324, 340, 341, 343, 359, 700, 727
Kant, I. 13, 14, 18, 54, 59, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 170, 300, 304, 439, 674
Karel V [keizer van Duitsland] 3
Karel X [koning van Frankrijk] 10
Kate, J.J.L. ten 707
Kemp, C.M. van der 175, 417, 432, 433, 434, 435, 436, 491
Kemp, J.Th. van der 44
Kempenaer, J.M. de 204, 206
Kemper, J.M. 190, 191, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243
Keverberg, C.L.G.J. de 11
Kinker, J. 272, 273, 381, 707, 729, 730
Kirckhoff, J.R.L. de (genaamd Vander Varent) 293, 294, 298, 305, 313, 322, 509, 539, 546
Kist, E. 28
Klijn, B. 237
Klijn, H.H. 237, 239, 240, 241, 242, 408
Kloek, J.J. xxvii
Klopman Lemmers, J.J.G 567

Kluit, A. 425
Kluit, M.E. xxiii
Knuttel, W.P.C. xxix, 303
Koenen, H.J. 161, 491, 701
Kohlbrugge, H.F. 174, 491
Konijnenburg, J. 117, 118, 119
Koning, I. de 540, 541, 542, 587
Kooiman, R. 354
Koopman Altijdregt (personificatie) 621, 622, 623
Kossmann, E.H. 715
Koster, L.J. (ook: Coster) 38, 246, 247, 249, 259, 295, 356
Kotzebue, A.F.F. 378
Kramer [kapitein] 594
Krieger, W.L. 100, 109, 120
Krüdener, Madame de (Krüdener-von Vietinghoff, B.J.von) 40
Krummacher, F.W. 491
Kruyff, J. de 600
Kuiper, J. 335
Kuyper, A. 698

L

Lamennais, H.F.R. de 721, 722
Lancaster, J. 257, 258, 335
Laurman, M.Th. 51
Lavater, J.K. 39, 41
Lavoisier, A.L. 535, 546
Leeuw, G. van der 38
Leeuwen, J. van 592
Leibniz, G.W. 169, 326
Leicester, R.D. graaf van 326
Leidensis, Cornelius (pseud.) 196
Lemans, M. 171
Lennep, D.J. van 171, 206, 265
Lennep, J. van 32, 43, 171, 206, 207, 241, 265, 266, 409, 593, 707
Lerber, B.R. von (zie: Asher, Ananias)
Lessing, G.E. 92
Leydekker, J. 379, 392
Liefsting, F. 77
Liepmans Frechie, Meyer 532
Liepmans, Rebecca Meyer 532
Lier, N.Ez. van 542, 543, 544, 574, 587
Limborgh, Ph. van 385
Limburg Brouwer, P. van 271
Linden van Spranckhuysen, J. van der 35, 51, 52
Lodewijk Bonaparte (zie: Lodewijk Napoleon)
Lodewijk Napoleon [koning van Holland] 22, 23, 24, 166, 167, 168, 169, 265, 292
Lodewijk XIV [koning van Frankrijk] 184, 506
Lodewijk XVIII [koning van Frankrijk] 1, 378
Looman, Th.M. 698
Loosjes Pz., A. 691
Loosjes, C. 706
Loosjes, P. 706
Loosjes, V. (zie: Boren de Regt, Elias van) 356
Loots, C. 268, 269, 601
Looyen, C. 568
Lot [neef van Abraham] 477
Lotze, J.A. 286, 303, 324, 340
Louvel, L.P. 378
Loyola, I. de 383
Luchtmans, J. 186
Lulofs, J. 711
Luther, M. 54, 170, 380, 390, 396, 577, 681

M

Maanen, C.F. van 270, 271, 272, 474, 704, 729, 730, 731, 732
Mackay, Ae. 491
Maclaine, A. 443
Magnet, S. 50
Malan, H.A.C. 40, 41, 491
Maronier, H. 561, 562
Martens, M. 359, 360, 492
Matamoros, Don M. 492
Matthias [aartshertog van Oostenrijk] 447
Maurits [stadhouder] 183, 192, 196, 197, 217, 259, 322, 326, 332, 333, 395, 398, 407, 410, 411, 412, 413, 414, 416, 421, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 444, 445, 448, 484, 670, 676
Meder, H. 77
Mees, E.F. xxiii
Meester Drijfdoor (personificatie) 621, 622
Meijer Junior, H. (pseud. Tuijnman, Carolus) 197, 198, 199
Meijer, Jaap 187, 265, 370
Meinsma, W.J. 601
Mendelssohn, M. 12, 18, 19
Mendes da Costa, E. (zie: Capadose-Mendes da Costa, E.)
Merle d' Aubigné, J.H. 40, 41
Mesmer, F.A. 501
Messchaert, N. 17
Messchert, W. 337, 338, 362, 409, 417, 454, 662, 668
Metternich, K.L.W. von 1
Mettrie, J.O. de la 417, 491
Meyer, K. 641, 642
Moens, P. 248, 249, 348, 349, 524, 525, 526, 527, 708, 736, 737
Moet, J.P. 435
Mohammed [stichter van de Islam] 104, 105
Molenaar, D. 24, 25, 362, 436, 491, 709
Molenaar, I. 172
Molhuysen, P.C. 600
Monod, A. 40
Monod, F. 40
Montesquieu, C. de 17
Mosheim, J.L. von 441, 443
Mossel, Kaat (zie: Mulder, C.)
Mourik, R. van 658
Mozes 457
Mulder, C. (Mossel, Kaat) 165
Müller, J.D. 61, 65, 140
Muller, J.W.A. 292, 699

Muller, S. 266, 267, 268
Muntinghe, H. 31, 59, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 87, 89, 91, 96, 682

N
Napoleon Bonaparte [als Napoleon I keizer van Frankrijk] 1, 21, 23, 38, 166, 308, 333, 521, 650
Napoleon III [keizer van Frankrijk] 3
Nebeling, J. 176
Nero [Romeins keizer] 421
Newton, J. 410
Nicodemus [Joods schriftgeleerde] 278
Nierstrasz Junior, J.L. 357, 358, 454, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 484
Nieuwenhuyzen, J. 15, 737
Nieuwold, J.H. 121
Noach 477
Novalis (pseud. van Hardenberg, F.L. von) 38

O
Odysseus 347, 348
Olbers, H.W.M. 592
Oldenbarnevelt, J. van 189, 192, 196, 197, 198, 199, 217, 259, 317, 322, 326, 333, 351, 352, 392, 395, 405, 407, 410, 411, 413, 414, 415, 416, 420, 422, 423, 424, 425, 427, 428, 434, 446, 448, 484, 670
Oldenburg, Justus van (pseud. van Wuyster, G.) 97, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 145, 146, 161, 162, 682
Olivier Schilperoort, T (pseud. Eenen Onzijdigen) 340
Omikron (pseud. van Abresch, F.L.) 314, 315, 316, 631, 632, 633, 634, 668, 709, 710
Onderdaan, J. (personificatie) 533, 534
Onderdewijngaart Canzius, J.H. 29
Ontijd, C.G. 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 528, 529, 530, 531, 535, 576, 577, 578, 582, 583, 584, 587, 588, 685
Oosterbaan, D.P. xxiii
Oosterhof, O.N. xxii
Oosterzee, J.J. van 278
Oudemans, A.C. 601
Ouden, J.H. den 473, 478
Ouwerkerk de Vries, J. van 5

P
Paelinck, J. 7
Pakes [kapitein] 594
Pallandt van Keppel, F.W.F.Th. van 121, 730, 731
Palm, J.H. van der 31, 59, 249, 261, 262, 285, 449, 455, 725
Pareus (eigenlijk Wängler, ook: Paraeus), D. 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131
Paulus [apostel] 68, 102, 110, 176, 253, 345, 398, 403, 407, 458, 480, 548, 563, 609, 632, 666
Pelkwijk, J. ter 595
Pestalozzi, J.H. 120, 257, 335
Pétavel, A.F. 491
Petrus [apostel] 398, 458
Phebus [leider van de zeven Muzen] 232
Philaletes (pseud. van Van der Schaaff, J.H.) 341, 342
Philips de Schone [hertog van Bourgondië] 192
Philips II [koning van Spanje] 192, 256, 359, 413, 414, 424
Philipse, A.W. 271, 728
Philomathes (personificatie) 69, 70, 71, 77
Pichegru, C. 19
Pierson, A. 42, 43, 44, 369
Piro (personificatie) 278, 710
Posthumus, R. 51, 52, 360
Potgieter, E.J. 32, 707
Pothoff, C. 335, 336, 733, 734
Priestley, J. 147

Q
Quetelet, A. 5

R
Rabus, P. 694
Rachab 468
Raikes, R. 491
Rant, I.J. 539, 540, 541
Rasker, A.J. xxiii
Rau, J. 185, 186, 188, 201, 232, 242, 245
Ravaillac, J.F. 378
Regt, Jan de (pseud. van Brink, J. ten) 356
Regt door Zee, Steven (personificatie) 277, 278
Reigersberch-de Groot, M. van 333
Reigersberch, N. van 405
Reinhard, F.V. 461, 552
Reinhart (personificatie) 354
Reitsma, J. 161
Repelaer van Driel, O. 2, 24, 73
Retemeijer, J. 268
Rib, J. van der (parodie op Costa, I. da) 350, 351, 569, 570, 571
Riehm, J.C. 17
Roëll, A.C. (ook: Röell) 268
Roëll, W.F. (ook: Röell) 270, 271
Roemer, J. 153, 156, 157, 160, 306, 307, 308, 309, 324, 340, 341, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 484
Roessingh, K.H. 30
Roest van Limburg, Th.M. 693
Rosa, Sara Nephtalie de 532
Rousseau, J.J. 39, 254
Roy, J.J. le 362, 363, 364, 365, 367, 643, 644, 645, 658
Rudolf II [keizer van Oostenrijk] 447
Rullmann, J.C. xxii
Ruyter, M. de 351, 352, 379

S
Saakes, A.B. xxix
Sage ten Broek, J.G. le 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 143, 145, 159, 162, 216, 243, 277, 278, 283, 330, 343, 370, 386, 439, 610, 697, 704, 720, 721, 722, 723, 724, 729, 731, 732
Salomo [koning] 421, 468, 734
Sand, K.L. 378
Sander, J.C.A. 49, 51
Saul [koning] 421
Schaaff, J.H. van der (zie: Philaletes)
Scharp, J. 72
Schelling, F.W. von 253
Schimsheimer, J.F. 174, 698
Schlegel, A.W. 37
Schleiermacher, F.D.E. 439
Scholte, H.P. 161
Scholten, J.H. 43
Schotsman, J. 121
Schotsman, N. xix, xx, xxi, 41, 42, 44, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 88, 96, passim in hoofdstuk 3, 164, 188, 201, 218, 329, 343, 376, 682
Schotsman-Bol, J. 150
Schröter, J.J.E.F. 309, 310, 327, 328
Schurer, F. 370
Schwartz, C. 698
Schweickhardt, H.W. 100
Schyvliet, J. 99
Scriblerus (personificatie: Schrijver van Onzin) 298, 299
Secrétan, J.C.I. 32, 40, 491
Senden, G.H. van 54
Simonsz, M. 403
Sepp, C. 54, 435
Siegenbeek, M. 121, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 201, 463
Sifflé, A.F. 231, 232, 243
Simeon [rechtvaardig en vroom man te Jeruzalem] 590
Simeon, C. 605
Singendonck, J.A. 175
Sipkes [kapitein] 594
Sluis, C. van der 640
Sluiter, I. 100
Socinus, F. 253
Socinus, L. 253
Spittler, C.F. 589, 590, 614
Sprenger van Eijk, J.P. 696
Spring in 't Veld, A.C. (personificatie) 230
Starrenberg, W. (personificatie) 557, 558
Steenhauer, C. 156
Stolberg, F.L. von 722, 723
Stolker, A. 331, 332, 333, 416, 417, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436
Stoutenburg, heer van (Oldenbarnevelt, W. van) 391, 392, 405
Strauss, D.F. 176
Streek-Brinkman, A.C. van 602
Stuart, M. 117, 118, 119, 274
Suarez, F. 403
Swaan, J.S. 229, 234, 235, 338, 339, 340, 352, 400, 416, 418, 427, 428, 429, 544, 563, 564, 565, 587, 600
Swart, N. 625, 626

T
Teellinck, E. 443
Teisterbant, W. van (alias Bilderdijk, W.) 166, 350
Teisterkoord, W. van (parodie op Bilderdijk, W.) 349, 350, 351, 569, 570, 571
Tetzel, J. 578
Teutem, F. van 333, 334, 357
Thelwall, A.S. xix, xx, xxi, 438, 443, 452, 454, 470, 471, 473, 478, 485, 491, passim in hoofdstuk 8, 679, 680, 685, 686, 687, 696, 706, 709, 731, 743, 745
Thelwall-Tahourdin, G.A. 605
Thersites (satire op Costa, I. da) 347, 348
Thieme, C.A. 693
Tholuck, F.A.G. 33, 491
Thorbecke, J.R. 5
Thouars, G.A.C.W. de 599, 707
Thumb, C.H. 277
Tollens, H. 248, 249, 357, 706
Trigland, J. 332, 379, 392, 395, 405, 407, 417, 427, 429, 430, 434
Tuijnman, Carolus (pseud. van Meijer Junior, H.) 197
Tydeman, B.F. 697
Tydeman, H.W. 10, 168, 187, 189, 190, 237, 238, 239, 243, 265, 273, 282, 700, 707
Tydeman, M. 169, 225, 226
Tzschirner, H.G. 439

U
Ursinus, Z. 121

V
Vanderstraeten, R. xxiv
Velden, N. van (personificatie) 351, 569, 570
Venator (alias Jager, A. de) 414
Vercammen, F.A. 275
Vijgeboom, J.W. 342, 435, 436, 452, 459, 470, 471, 669
Vinet, A.R. 40
Vinke, H.E. 31
Visscher, L.G. 692
Visser, H.W.C.A. 120, 121, 189, 335, 701, 702
Vissering, S.C. 196, 200, 201, 202
Vitringa, C. 446
Volkom, W. van 702
Voltaire (eig. Arouet, F.-M.) 17, 254, 259, 384, 436, 502, 516, 577
Vondel, J. van den 379, 380, 385, 391, 392, 405
Vonkenberg, J.E. 250
Voorzigtig, Willem (personificatie) 277, 278
Vorstius, C. 414, 426

Vos, J. de 408
Vos, M. de 408
Vosmaer, I. 187, 188
Vosmaer, W.C. 187
Vries, J. de 274, 275

W
Waarheidminnaar (pseudoniem) 620, 621
Wagenaar, J. 190, 191, 332, 411, 425, 484
Warnkönig, L. 273
Warnsinck Bz., W.H. 248, 250, 358, 634, 635
Water, J.W. te 30, 136
Weiland, P. 117
Wesley, C. 40
Wesley, J. 40
Westerhuis, D.J. xxiii
Westreenen, J.L. van 166
Whitefield, G. 40
Wibmer, J.B.D. 566, 567
Wieling, S.E. 17, 19, 268
Wijk Roelandszoon, J. van 337
Wilbrink, B. 131
Wilcox, R. 40
Wilhelmina van Pruisen [koningin der Nederlanden] 596
Willem I, prins van Oranje [stadhouder] 183, 192, 194, 239, 351, 378, 421, 423, 425, 427, 429, 447, 521, 577, 676
Willem II [stadhouder] 189, 192, 196, 217, 333
Willem III [stadhouder-koning] 184, 196, 333
Willem V [erfstadhouder] 2, 166
Willem Frederik [erfprins en latere koning Willem I] 2
Willem I [koning der Nederlanden] 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 23, 24, 25, 26, 27, 41, 142, 181, 237, 241, 270, 332, 333, 378, 396, 401, 412, 413, 424, 434, 474, 484, 521, 549, 550, 596, 599, 600, 650, 664, 667, 731, 739
Willem [kroonprins en latere koning Willem II] 181, 484
Willem II [koning der Nederlanden] 676
Willem III [koning der Nederlanden] 3
Willem Lodewijk [stadhouder] 430
Willems, J.F. 274, 275
Willink, A. 267, 268
Winter, J.E. 87, 88
Wiselius, A.H. 730
Wiselius, S.I.Z. 163, 271, 272, 316, 317, 324, 381, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 406, 407, 408, 417, 436-448, 475, 483, 484, 485, 535, 624, 625, 684, 707, 729, 730, 731, 732
Witsen Geysbeek, P.G. 426, 429, 609, 617, 619, 684, 700
Witt, C. de 192, 351, 352
Witt, J. de 192, 333, 351, 352
Wtenbogaert, J. (ook: Uitenbogaert) 332, 379, 405, 414, 426
Wuyster, G. (zie: Oldenburg, Justus van)

Y
Yntema, J.W. 157, 346, 571, 604, 706, 704
Ypey, A. 77, 387

Z
Zeeman [kapitein] 594
Zeehuisen, J.L. 357
Zerubbabel [Perzisch stadhouder van Juda] 469, 676
Zöllner, J.F. 12, 13, 18
Zuylen van Nijevelt, C. van xxi, 46, 139
Zuylen van Nijevelt, P.J. van 46
Zuylen van Nijevelt-Bichon, J.J.Th. van 46
Zuylen van Nijevelt, W. van 471
Zwaardemaker Jansz., D. 267, 408
Zwaarhoofd (personificatie) 354

CURRICULUM VITAE A. KAGCHELLAND

Arend Kagchelland werd geboren op 10 januari 1944 te Ooltgensplaat. Na het behalen van de akte van bekwaamheid als volledig bevoegd onderwijzer en het colloqium doctum moderne en klassieke talen te hebben afgelegd, studeerde hij vanaf 1970 als extranaeus theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. In 1978 legde hij het doctoraalexamen af, met een scriptie over een kerk- en dogmenhistorisch onderwerp, namelijk: het eschatologisch geschiedenisbewustzijn van Isaac da Costa. Van 1967 tot 1977 was hij werkzaam in het lager onderwijs en van 1977 tot 2005 in het middelbaar onderwijs als docent godsdienst. Daarnaast was hij verbonden aan een catechetenschool als docent catechetiek, didactiek en methodiek en aan een MO-opleiding Geschiedenis als docent geschiedenis van de wijsbegeerte. Hij leidde regelmatig kerkdiensten in de Nederlandse Hervormde Kerk.

CURRICULUM VITAE M. KAGCHELLAND

Michiel Kagchelland – zoon van Arend Kagchelland – werd geboren op 4 juni 1971 te Kamerik. Na het behalen van het Pabo-diploma in 1992 begon hij in hetzelfde jaar aan de studie theologie aan de Universiteit Utrecht. In 1997 legde hij het doctoraalexamen af, met een scriptie over een kerk- en dogmenhistorisch onderwerp: een bijdrage tot de receptiegeschiedenis van Da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*. Vervolgens studeerde hij vanaf 1997 aan dezelfde universiteit pedagogiek. Het doctoraalexamen legde hij af in 2000, met een scriptie op het gebied van de wijsgerige en historische pedagogiek: een historisch-pedagogisch onderzoek naar de wijzen van interpretatie aangaande de watersnood van 1825 en de godsdienstig-opvoedkundige remedies die naar aanleiding daarvan zijn voorgesteld. Vanaf 1996 is hij werkzaam in het basisonderwijs.